

શ્રી ૬૦૦૦ લાલભાઈ જૈનપુસ્તકોદ્યોગ ફંડ

ખંડ.	હાલમાં મળેલા ગ્રંથો.	મૂલ્ય.
૩૦	આનંદ કાવ્ય મં ભૌતિક ૪ થું.	૦-૧૨-૦
૩૨	" " " " ૫ મું.	૦-૧૦-૦
૪૩	" " " " ૬ મું.	૦-૧૨-૦
૪૮	શ્રાદ્ધપ્રતિકમણ સૂત્રવૃત્તિ.	૨-૦-૦
૫૦	જ્વાલવાલિગમ સૂત્ર.	૩-૪-૦
૫૧	સેનપ્રશ્ન,	૧-૦-૦
૫૨	જંબુદ્વીપ પ્રશ્નિ પૂર્વાર્દ્ધ.	૪-૦-૦
૫૩	આવશ્યક ટિપ્પણ.	૧-૧૨-૦
૫૪	જંબુદ્વીપ પ્રશ્નિ ઉત્તરાર્દ્ધ.	૨-૦-૦
૫૬	શ્રીપાલ ચરિત્ર સંસ્કૃત.	૦-૧૪-૦
	શ્રીપાલ ચરિત્ર ૧૨ મું (A) પાનું જેમની પ્રતમાં નહીં મોકલાયું હોય તેમને	
૫૭	મુક્ત મુક્તાવલી.	૨-૦-૦
૫૮	પ્રવચન સારોદ્ધાર પૂર્વાર્દ્ધ.	૩-૦-૦
૫૯	તાંદુલ વૈચારિક.	૧-૮-૦
૬૦	વિંશતિ સ્થાનક.	૧-૦-૦
૬૧	શ્રી કંલપસૂત્ર સુબોધિકા.	૨-૦-૦
૬૨	સુબોધ સમાચારી	૦-૮-૦
૬૩	શ્રીપાલ ચરિત્ર (માગધી.)	૧-૪-૦
<u>શા. માનચંદ વેલચંદવાળાં પુસ્તકો.—</u>		
	ધન્યચરિત્ર પૂર્વાર્દ્ધ.	૪-૦-૦
	" ઉત્તરાર્દ્ધ.	૪-૦-૦
	નવસ્મરણ તથા તત્વાર્થસૂત્ર.	૦-૪-૬
	ત્રેલોક્યદીપિકા સંગ્રહણી.	૦-૪-૦

આગમોદય સમિતિના ગ્રંથો:

હાલમાં મળતા ગ્રંથો.

મૂલ્ય.

સ્થાનાંગસૂત્ર 'ઉત્તરાદ્ધ'.	૪—૦—૦
ભગવતી સૂત્ર ભાગ ૩ જે.	૩—૪—૦
વિશેષાવશ્યકની ગાથા તથા વિષયનો અકારાદિક્રમ.	૦—૫—૦
નિરિયાવલી સૂત્ર.	૦—૧૨—૦
વિચારસાર.	૦—૮—૦

જ્ઞાનખાતાનાં.—

વીતરાગ સ્તોત્ર તથા તત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનું ભાષાંતર	૦—૧૨—૦
ચાતુર્માસી વ્યાખ્યાન.	૦—૪—૦
નવસ્મરણ તથા ગૌતમરાસ.	૦—૩—૦
ઐ અષ્ટક પ્ર૦ ઐ પદ્મદર્શન સમુચ્ચય....	૦—૪—૦

દે. લા. ફંડ અને આઠ સમિતિના કલાક,

માસ્તર વિજયચંદ મોહનલાલ.

૩૦ શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જેન ધર્મશાસ્ત્રી, ગોપીપુરા

Surat--સુરત.

શ્રી વિશેષાવશ્યકના પૂર્વાર્ધનો ઉપોદ્ધાતી

દરેક મતવાળાઓએ જે કે પોતાના ધર્મનો મહિમા જણાવવા માટે કથાનો લાગ ઘણો પ્રયત્ન કરે છે ને તેનાથીજ પોતાના મતની મહત્ત્વતા સમજવામાં સફલતા માને છે અને તેથી બાલપણથી તે તે મહિમાને જણાવવા વાલી કથાઓનોજ દરેક મતમાં અવધાસ કરવામાં આવે છે. જે કે બાલપણે માટે તેવી કથાઓનો લાગ જરૂરી છે પણ તે કથાઓના અવ-
ણથી થયેલ અસર મહોદ્દી ઉંમરે આવતાં અથવા તત્ત્વ સ્વરૂપમાં ઉતરતાં નિર્મૂલ નહિ. તો ઘણી ઝાંખી થઈ જવા પામે છે એ વાતમાં કોઈ જાતની શંકા હોઈ શકે નહિ. અને તેથીજ જે મતો માત્ર કથાના મહિમાથીજ ચાલવાવાલા હોય છે તેમાં અણસમજી સામા-
ન્ય સમજવાલા કે બાલકો વધારે પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેઓજ પાછલથી સમજવાલા થતાં યુગોના યુગો સુધી કરેલી ક્રિયાઓ ને ભાવનાઓને વાસના સાથે છોડી દે છે. માટે સચોટ જ્ઞાન શિવાય કોઈપણ પ્રકારે સમજી તથા લાયક ઉંમરનો મનુષ્ય પોતાની ક્રિયાઓ ભાવ-
નાઓ અને વાસનાને ટકાવી શકતો નથી અને ટકાવી શકે પણ નહિ. એટલા કારણથી ઉંમરની લાયકાતથી અથવા સ્વતંત્ર બુદ્ધિની લાયકાતથી મનુષ્યને તત્ત્વની ગવેપણા થાય ત્યારે તેઓએ અવશ્યે કરીને આપના આપના મનનું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવોજ નેમ્યો. આ એક સર્વ સામાન્ય હકીકત હવા પછી વિશેષને અંગે શ્રીજિનેશ્વરમહારા-
જના શાસનમાં જે નિયમ કહેલ છે તે ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. કેમકે અસલથી જૈનશાસનો રીવાજજ એવો હતો કે કોઈપણ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરનારે તે વ્યાખ્યામાં કંઈ પણ એકલી કથા કહીવી નહિ. પણ દરેક સૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાન કરતાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે આત્મા કર્મઆદિનું સ્વરૂપ તથા તેમાંના છોડવા લાયક ને આદરવા લાયકના પદાર્થનો છોડવા તથા આદરવાનો વખત વગેરે જણાવવાં ને સાથે સાથે તેમાંથી છોડવા લાયક પદાર્થને છોડનાર અને આદરવા લાયકને આદરનાર પોતાના અદ્વિતિય સાધ્યને કેવી રીતે સાધી શકે છે તે જણાવવું. એ બધું જણાવવાથી જરૂર એટલીજકે તે શ્રોતાને ઓવેરાતની કિંમત સમ-
જવાથી ઓવેરાતને લેવાની ઇચ્છા થાય તેમ હોયને છોડવાની તથા ઉપાદેયને આદરવાની ઇચ્છા થાય. અને જ્યારે તે શ્રોતાની સ્વતંત્રપણે તે હોયોપાદેયને છોડવા ને આદરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેને તે હોયના ત્યાગની અને ગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર પડે છે. આ સ્થળે કેટલાકોની એવી સમજ છે કે છોડવા લાયક પદાર્થોને છોડીયે અને આદરવા લાયકને આદરીયે એટલે બસ છે. છોડવા ને આદરવાની ? પ્રતિજ્ઞા લેવાની જરૂર શી પણ આ સમજણ વારતવિક નથી. કારણ કે જેવી રીતે કાયાથી પાપ છોડનાર મનુષ્ય વચન અને મનથી પાપ ન રોકે તો તે જરૂર કર્મબંધનનો લાગી થાય છે તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય વર્તમાનમાં પાપને રોકે છે છતાં લવિષ્યને માટે પ્રતિજ્ઞા કરતો નથી તે મનુષ્ય લવિષ્યના વિચારોથી અથવા યોગની મુત્કલતાથી જરૂર પાપનો લાગી થાય છે. વળી જે મનુષ્યો પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેઓ પોતાના આત્માને તે પાપોથી જરૂર નિયંત્રિત રાખી બચાવી શકે છે, દરેક મનુષ્ય પોતાના અનુભવથી પણ જોઈ શકશે કે જેની પ્રતિજ્ઞા નથી થય તે પાપોને છોડવાના વિચારો છતાં પણ તે જુદાં નથી અને જેની પ્રતિજ્ઞા થઈ હોય

છે તે પાપાખરેખર છુટે છે, કાઈના ન્યાયથી જોયો તો માત્રમ પાપો કેટલાં પ્રાંતશા શિવાય સાક્ષી કે અરણ્ય અપાતી નથી અને આપે તો તેને હિસાબમાં લેવાતી નથી, દુનીયાના વ્યવહારમાં મકાન વગેરે મીલકતો વેચાણ કરે તો પણ દસ્તાવેજ કરી તેનું રચરચ વગેરે થાય ત્યારેજ પાકા થયા ગણાય છે તેવીજ રીતે ધર્મમાં પણ ખરેખર સમજવાની જરૂર છે કે જેટલા પાપોનો પ્રતિબંધ કરવો હોય અથવા જેટલાં પુણ્યના કાર્યોનો નિયમ રાખવો હોય તો તેની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર છે. આવા કારણથી શ્રીજિનેશ્વરમહારાજના શાસનમાં પ્રવેશ કરનાર વૈરાગ્યવાન પુરુષને સર્વ ક્રિયાઓમાં અથવા શાસ્ત્રોની શરૂઆતમાં પ્રથમ સામાયિક સૂત્ર કે જે સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારત્રના કાર્યો કરવાનો નિયમ તથા પાપ-કાર્યો નહિ કરવાનો પ્રતિબંધ કરાવે છે તેજ આપાય છે. તે આપ્યા પછીજ બીજા કોઈ પણ શાસ્ત્રો કે ક્રિયાઓનો આગલ વધારો થઈ શકે છે. આ સામાયિક સૂત્ર તે આવશ્યક સૂત્ર છે ને તે આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યયનો જે સામાયિક ચતુર્વિંશતિસ્તવ વંદન પ્રતિક્રમજ કાર્યોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન નામે છે તેમાં આ સામાયિક પ્રથમ અધ્યયન છે. તે સામાયિક વગેરે અધ્યયનવાળું આવશ્યક સૂત્ર લગવાનું પાસેથી મળેલ ઉપરોક્ત વા વિગતે વા ધુવે વા' એ ત્રિપદી પાંચીને રચેલ દ્વાદશાંગમાંથી ગણધરે પૃથક્ કરે છે ને તેથીજ તે તે આવશ્યક સૂત્રને શ્રી હરિભદ્ર સ્મરિભદ્રારાજે ગણધરકૃત તરીકે જણાવેલ છે. 'પંચવસ્તુ અધિકાર ચુર્ણિકાર મહા-

૬ 'પ્રુદ્ધ ભાષ્યકાર મહારાજ સામાયિક કોણે કર્યું એ અધિકારમાં જણાવે કે 'કેળ કયંતિય વ્યવહારજો જિજિદ્ધેણ ગણદરેદિ ચ ॥ તસ્તામિણા ડ નિચ્છનયસ્ત તત્તો જઓડણણં ॥ ૩૩૮૨ ॥ અર્થાત્ સામાયિક જે આવશ્યક સૂત્રનો એક પહેલો ભાગ છે તે અર્થથી શ્રી જિનેશ્વરમહારાજને કહ્યું તથા સૂત્રથી ગણધર મહારાજે કર્યું છે. નિર્ચુક્તિકાર શ્રીમદ્ભદ્રબાહુ-સ્થામીજ પણ 'ગોયમમાઈ સામાયયં તુ કિકારણં નિતામિતિ ૧૨૨૬ ગાથાના પૂર્વાર્થથી સામાયિક અધ્યયન જિનેન્દ્રકથિત તથા ગણધરકૃત જણાવે છે, વળી ભાષ્યકાર નિર્ગમને જણાવતાં જદ ય પલ્લવં તત્તો સામયયં તદ પવકલામિ ૧૬૬૮ મી ગાથાના ઉત્તરાર્થથી પણ તેજ વાત જણાવે છે, અને સામાયિકની સુજખજ બીજા અધ્યયનોનો અધિકાર સમજવો, એ મારે તો નિર્ચુક્તિકાર મહારાજે સાદે જણાવ્યું છે કે સેસેસુવિ અજ્ઞયણેસુ હોઈ પસેય નિજ્જુત્તો(૨૬૭૪) અર્થાત્ સામાયિકની જે ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિ છે તેજ બીજા શાસ્ત્રોના અધ્યયનોની પણ ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિ સમજવી, અને આજ કારણથી ઉત્તરાધ્યયનમાં આ અધ્યયનો ક્યાંથી થયાં એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જનભાષિત આદિપાણું જણાવ્યું, અને દશવકાલિકને મારે શર્યભવ આચાર્યને કતાં તરીકે જણાવ્યા, હવે આ જગોપુર એ સવાલ જરૂર થશે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગણધરકૃત છે અને આવશ્યકાદિક સ્થવિરકૃત છે એમ શ્રી હરિભદ્રસ્મરિજી 'અક્ષરલેખી' એ નિર્ચુક્તિ ની ગાથાના વિવેચનમાં કેમ જણાવે છે? તેના જવાબમાં મત્તધારિ હેમગંદ્રસ્મરિ સ્થવિરાસ્તુ મત્રવાહુસ્વામ્યાદયસ્તકૃતં ચુતમાવશ્યકનિર્ચુક્ત્યાદિકમનઙ્ગવિટમઙ્ગવાહુમુચ્યતે એમ કહીને સ્થવિરકૃત તરીકે તો આવશ્યકનિર્ચુક્તિ જણાવે છે ને મુત્કલમમઙ્ગપૂર્ણકં એ વચનથી 'પ્રુદ્ધ ગણધરકૃત પણ આવશ્યકને અંગબાહ્ય જણાવે છે, અને તેથી શ્રીહરિભદ્રસ્મરિજી મહારાજ ૩૧૭ મી ગાથાની ટીકાથી ધરિયાવહિયાપિ હત્યેયમાદિ આકર્ષતિ પઠતિ સુર્વ ગણધરામિદિતં કાર પણ લોકવિજયઅધ્યયનમાં આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિર્ચુક્તિનું મહુણ કરે છે. વળી ઉત્તરાધ્યયનચુર્ણિકાર ચેરાણં સુત્તે અત્તાગમે કહીને તથા કલ્પસૂત્રમાં ચેરસ્ત જં અજ્ઞસુદમ્મસ્ત એ વાક્યથી ગણધરોને પણ સ્થવિર તરીકે ગણે છે. તત્ત્વ એ છે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગણધરેજ કરેલું હોય અને અનંગપ્રવિષ્ટ તો ગણધર કે બીજા સ્થવિરોએ કરેલ હોય, ને તેથી આવશ્યક ગણધરકૃત છે એમ માનવામાંજ શાસ્ત્રની અવિરૂદ્ધતા છે.

રાજ પાંચ પ્રકારનાં પ્રતિક્રમણોમાં પહેલાં દૈવસિકપ્રતિક્રમણ કહેવામાં પણ એજ કારણ ખતાવે છે કે તીર્થ ધર્માયા પછી સાંજે પહેલાં દૈવસિકપ્રતિક્રમણ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી પહેલાં દૈવસિકપ્રતિક્રમણ પછી રાત્રિક વગેરે, આ ઉપરથી સાંજ જણાય છે કે શ્રી-તીર્થંકર મહારાજની હુયાતીમાં શ્રીગણધર મહારાજએ પ્રતિક્રમણ કરતા હતા ને તેથી છેલ્લા શ્રીતીર્થંકર મહારાજનો ધર્મજ સપ્રતિક્રમણ કહેવાય છે, માટે ખુદ ગણધરેએજ દ્વાદ-શાંતીમાંથી આવશ્યકનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એમ હોવાથી મલધારી શ્રીમાન હેમચંદ્રસરિચએ અંગબાહ્યની જગાપર આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિર્ણય લીધો છે. એનિર્ણય પ્રથમથી જે અર્થ મુખપાઠે પ્રકીર્ણ તરિકે ચાલ્યો આવતો હતો તેને ગુપ્તી ગાથાબદ્ધરૂપે રચવામાં આવી તે અંથબદ્ધરૂપે રચનાર શ્રુતકેવડી ભદ્રબાહુસ્વામી હતા, તે નિર્ણય ઉપર ચૂર્ણિઆદિ ઘણા અંથો થયા છતાં તેના વિવેચનની ઘણી જરૂર દેખી શ્રીમાન જિનભદ્રગણિકમાત્રમ-જીએ તે આખા આવશ્યકની નિર્ણયમાંથી માત્ર સામાયિકની નિર્ણય ઉપર ગાથાબદ્ધ ભાષ્યની રચના કરી છે. તે ભાષ્યની પહેલાં આવશ્યક ઉપર મૂળભાષ્ય અને ભાષ્યની રચના બીજા બીજા આચાર્યોએ કરેલ હોવાથી આ ભાષ્યને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય અર્થાત આવશ્યક (સામાયિક) ઉપર વિશેષ ભાષ્ય તરીકે ઓળખાવાય છે, આ ભાષ્યમાં ૩૬૦૩ ગાથાઓ છે. તેમાં આખું ભાષ્યનાંતર સાથે આપતાં ઘણા મહોરો ભાગ થઈ જાય તેથી અડધા ભાગ મુધીની ૧૫૪૮ ગાથા મુધીનો ભાગ બહાર પાડ્યો છે. આ ભાગમાં અનુક્રમે સ્થૂલ વિષયો આ પ્રમાણે છે.

૧ પ્રસ્તાવના	૧ ગાથા મુધી	૮ કેવલજ્ઞાન ૮૩૬	
૨ મંગલ	૭૮	૯ ઉપક્રમ નિર્દેશ અનુગમ નય	૧૦૧૩
૩ મતિજ્ઞાન	૪૪૩	૧૦ ઉપોદ્યાત મંગલાદિ	૧૦૭૬
૪ શ્રુતજ્ઞાન	૫૬૬	૧૧ ક્ષયક ઉપશમએણિ વગેરે	૧૪૨૩
૫ અવધિજ્ઞાન	૭૭૮	૧૨ યોગ્યાયોગ્યપરીક્ષા	૧૪૮૩
૬ લબ્ધિઓ	૮૦૮	૧૩ ઉદ્દેશ નિર્દેશ ને નિર્ગમદ્વારો	૧૫૪૮
૭ મનઃપર્યયજ્ઞાન	૮૨૨		

આ ભાષ્યનાંતર સમિતિતરફથી છપાઇને વેચાયલા ગ્રન્થોની આવકમાંથી ૧૯૭૮ ની રતલામની સલાના ઠરાવથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે આ ગ્રન્થનું ભાષ્યનાંતર શા. મુનીલાલ હકમચંદે કર્યું છે તથા મુધારવાનું કાર્ય સાક્ષર શ્રી કુંવરજી આનન્દજી તથા વિદ્યાત્રેમી મગનલાલ ઉમેદચંદે કરેલ છે, માટે તેનો આ સ્વજો આગમોદય સમિતિના સેક્રેટરી મહેશાજી નિવાસી ચેઠ. વેળીલાલ મુરચંદ દ્વારા આ સમિતિ આભાર માને છે. ૧૯૭૯ આવજુ શુદ્ધિ ૧.

આગમોદય સમિતિ રતલામ.

શ્રી વિશેષાવશ્યકની અનુક્રમણિકા.

ગાથાંક.

વિષય.

શ્રુતિકારે સાસનાધિપતિ મહાવીર દેવની, સુધર્માદિ ગણપુરોહી, સ્વચ્છંદી ગિતમહા-ગણી કામાગ્રમણી અને સાસનાસાક્ષી શુન-દેવીની કરેલી સ્તુતિ. ૧૪૦-૧

૧ આખ્યકારે તીર્થંકર સિવાય પ્રવચનની સ્તુતિ કરી તે માટે મુશ્કેલીના પ્રયોગાર, અભિધેય, પ્રયોગન અને સંબંધ.

૨ આવશ્યકતા અનુયોગનું કળ-યોગ-મંગળ વિગેરે નવકારિનો સંબંધ. ૨-૪

૧ કળકાર (૩-૪)

૩-૪ ગાન-ક્રિયામય આવશ્યક તે મોક્ષનું સાધક છે, તેથી તેનો અનુયોગ પણ મોક્ષ સાધક છે; ક્રત્વાદિ પ્રતિપાદન પૂર્વક તેની શુષ્કતાનો લીધે સગમ શ્રુતી આદિ-માં પ્રથમ તેનુંજ અધ્યયન કરાવવું. ૫-૬

૨ યોગકાર ૫-૧૧

૫-૬ આવશ્યક સ્ત્ર અને આવશ્યકનો અનુ-યોગ કેવા શિખ્યને આપવો તેનું સ્પષ્ટીક-રણ ૭-૮

૭ પ્રવચન-શિક્ષાપદ આદિ સાત પ્રકારના સ્થિતિરૂપનું કમસર સ્વરૂપ, તથા ગિત-કલ્પ અને યથાત્થનિકની સામાયારીનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ ૮-૧૩

૮-૧૩ આવશ્યકતા અનુયોગમાં નમસ્કારા-નુયોગ અન્તરૂત હોવાનું હેતુપૂર્વક પ્રતિ-પાદન, જે તે સંબંધે યજ્ઞોનું પ્રમાણ દર્શન. ૧૩-૧૪

૩ મંગળકાર (૧૨-૮૩૬)

૧૨-૧૪ મંગળ શા માટે કરવું? કયાં કયાં કરવું? ૧૫.

૧૫ મંગળ કરવાથી શાસ્ત્રની અમંગળતા અથવા અનવસ્થા હોયો તો પૂર્વપક્ષથી આરોપ. ૧૫

૧૬-૧૭ અમંગળતા અને અનવસ્થા હોયો તો દીપક તથા ચીકાના ઉદાહરણથી ઉત્તર-પક્ષથી પરિહાર ૧૬.

૧૮-૨૦ સાંસ્કૃત આદિ-અખ્ય-ને અંતમાં કરેલ

ગાથાંક.

વિષય.

નળ મંગળના જે અંતરાત્રી પૂર્વપક્ષથી અમંગળતા, શાસ્ત્રના નળ વિભાગ ક્રમ-વાચી અંતરાત્રી અભાવ, અને સમય-શાસ્ત્ર નિર્ગત મારે હોવાથી અમંગળતાની ક્રમનાની અભેદતા. ૧૭-૧૮

૨૧ મંગળને મંગળશુદ્ધિએ મદન કરવામાં આવે, તેમજ તે ભવ્યાત્મને મંગળ-રૂપ થાય, તે સંબંધે સાધુ અને મનુના ઉદાહરણથી પ્રતિપાદન, તેમજ નળ મંગ-લો કરવાનું કારણ. ૧૮

૨૨-૨૪ અનેક પ્રકારની વ્યુત્પત્તિથી 'મંગળ' શબ્દ-નો અર્થ પર્વાય અને ભેદ. ૧૯.

૨૫ નામ નિરોપાનું લક્ષણ અને પ્રસ્તુત વિષયમાં તેનું અવતરણ. ૨૦

૨૬ સ્થાપના નિરોપાનું લક્ષણ અને પ્રસ્તુત વિષયમાં તેનું અવતરણ. ૨૧

૨૭ નામમંગળ અને સ્થાપના મંગળનાં ઉદા-હરણ. ૨૧

૨૮ સાત પ્રકારે દ્રવ્યનું લક્ષણ. ૨૨

૨૯ દ્રવ્યમંગળનું સ્વરૂપ, તદન્તર્ગત અનુપયોગી ગાનવાચી દ્રવ્ય મંગળ છે. ૨૨

૩૦ અનુપયોગી વસ્તુ દ્રવ્યમંગળ કેવી રીતે કહેવાય, તે સંબંધે ખુલાસો. ૨૩

૩૧ નેમ તથા સંબંધ નયના મતે દ્રવ્ય-મંગળની વસ્તુત્વતા. ૨૩

૩૨-૩૪ સામાન્યવાદી અને વિશેષવાદીની અપે-ક્ષાએ દ્રવ્યમંગળના નિષ્પણમાં સામાન્યનું સ્વપક્ષ સ્થાપન. ૨૩-૨૫.

૩૫-૩૭ વિશેષવાદી નેમ તથા વ્યવહારનય લોક-વ્યવહાર તત્તર હોવાથી ઉદાહરણપૂર્વક સ્વપક્ષરૂપ વિશેષેનું સ્થાપન. ૨૬

૩૮-૩૯ નેમ તથા વ્યવહારનયના સમાન વિષય માટે શિષ્યસૂત્રના પ્રત્યેકતરો. ૨૬.

૪૦-૪૧ નળસૂત્ર નયના મતે દ્રવ્યમંગળની મા-નતા. ૨૭.

૪૨-૪૩ શબ્દાદિ નળ નયોના મતે દ્રવ્ય મંગળ અવસ્થા છે તેનું હેતુપૂર્વક સ્થાપન. ૨૮

ગાથાંક.

વિષય.

- ૪૪ નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં ગણીને નોઆ-
ગમથી સુશરીર ભવ્યશરીરની દ્રવ્યમં-
ગળતા. ૨૯.
- ૪૫ નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં ગણીને નોઆ-
ગમથી સુશરીર ભવ્યશરીરની દ્રવ્યમં-
ગળતા ૨૯
- ૪૬ સુશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્તવીજ્ય પ્રકારે
- ૪૭-૪૮ નોઆગમથી દ્રવ્ય મંગળ, પ્રકારાન્તરે
નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ. ૩૦
- ૪૯ આગમથી અને નોઆગમથી ભાવમં-
ગળતું સ્વરૂપ ૩૧
- ૫૦-૫૨ પ્રકારાન્તરે નોઆગમથી ભાવમંગળ. ૩૨
- ૫૨-૫૫ નામ-સ્થાપના ને દ્રવ્યની પરસ્પર યુક્તિ-
પૂર્વક જિજ્ઞાસિજ્ઞતા. ૩૩ ૩૪
- ૫૬-૫૮ નામાદિ ત્રણ ભાવમંગળનાં કારણુ હો-
વાથી તેઓ ભાવરૂપજ છે. ૩૪
- ૫૯ નામાદિ ત્રણની અનેકાંતિકતા અને
અનાત્યંતિકતા. ૩૪
- ૬૦ સર્વ પદાર્થો નામાદિ ચાર પર્વાય
યુક્ત છે. ૩૫.
- ૬૧-૬૩ નામનયના મતે સર્વ વસ્તુ નામમયજ
છે, એમ ન હોય તો સંશય વિષયય આદિ
પ્રાપ્તિ થાય. ૩૬
- ૬૪-૬૫ સ્થાપનાનયના મતે સર્વ વસ્તુ આકાર-
વાળીજ છે. ૩૬.
- ૬૬-૬૮ દ્રવ્યનયના મતે ઉપાદે-વ્યપરહિત નિર્વિ-
કાર કેવળ દ્રવ્યજ વસ્તુ છે. ૩૮
- ૬૯-૭૧ ભાવનયના મતે પર્વાય રૂપ ભાવજ કેવળ
વસ્તુ છે. ૩૯
- ૭૨-૭૪ પરસ્પર વિવદાત્મક નામાદિ નયોનો વિવાદ
દૂર કરીને ઉપસંહારપૂર્વક સર્વવસ્તુનું નામાદિ
ચતુષ્પર્વાયણું યુક્ત છે. ૪૨
- ૭૫ નામાદિ નિષ્ણેપાતું દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્વાયા-
સ્તિકમાં અવતરણુ ૪૪
- ૭૬-૭૭ સંધ્યાદિ નયોમાં નામાદિ નિષ્ણેપાતું અવ-
તરણુ અને તદનુસાર મંગળનો વિચાર ૪૫
- ૭૮ નોશબ્દને એકદેશવાચી અર્થમાં ગણીને
નોઆગમથી ભાવમંગળ ૪૬
- ૭૯ પાંચ પ્રકારના ચાનરૂપ ભાવનંદીનો ના-
મોદશય. ૪૭
- ૮૦ આગમનિગોષિકે ચાનનો વ્યુત્પત્તિ પૂર્વક
અર્થ. ૪૭

ગાથાંક.

વિષય.

- ૮૧ ચાન-ક્ષયોપશમ-ને આત્મા એવા અ-
ર્થમાં આગમનિગોષિકે શ દની વ્યુત્પત્તિ
તથા શ્રુતની શબ્દ આત્મા ને ક્ષયોપશમના
અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ. ૪૮
- ૮૨ અવધિચાનની વ્યુત્પત્તિ. ૪૮
- ૮૩ મનઃપર્વવચાનની વ્યુત્પત્તિ. ૪૯
- ૮૪ કેવળચાનની વ્યુત્પત્તિ. ૪૯
- ૮૫ પાંચ ચાનોમાં મતિ-શ્રુત પ્રથમ કહેવાનું
પ્રયોગન. ૫૦
- ૮૬ મતિ-શ્રુતમાં પ્રથમ મતિચાનનો ઉપન્યાસ
કરવાનું કારણ. ૫૧
- ૮૭ મતિ શ્રુત પછી અવધિ અને મનઃપર્વવ
ચાન કહેવાનું કારણ. ૫૧
- ૮૮ કેવળચાન સર્વની અન્તે કહેવાનું કારણ
અને પાંચ ચાનોનો પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ
ધર્માણુમાં વિભાગ. ૫૨
- ૮૯ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ. ૫૨
- ૯૦ પરોક્ષનું લક્ષણ. ૫૩
- ૯૧-૯૨ ઇન્દ્રિયદ્વારોએ થતા ચાનને પ્રત્યક્ષ અને
ઇન્દ્રિયદ્વારોએ જાણ્યોલા પદાર્થો થતા
ચાનને પરોક્ષ નામો છે, તેઓન
યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરીને ઇન્દ્રિયમનેદ્વારોએ
થતા ચાનનું પરોક્ષપણે પ્રતિપાદન ૫૩.
- ૯૩-૯૫ ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત ચાનને સામાન્યથી
પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરીને વિષયહેતુવડે મતિ-
શ્રુતચાનની પરોક્ષપણે સિદ્ધિ. ૫૫
- ૯૬-૯૭ સ્વામિત્વાદિવડે મતિ-શ્રુતની સમાનતા
છતાં લક્ષણાદિવડે પરસ્પર અન્તેનો ભેદ ૫૮
- ૯૮-૧૦૪ ક્રમચારથી શબ્દનું શ્રુતપણું, ભાવશ્રુત અને
મતિચાનનું સ્પષ્ટીકરણ, તથા ભાષા અને
ઝાવનો અભાવ છતાં એકેદિયાદિકને મતિ-
શ્રુતની પ્રાપ્તિ હોવાનું કારણ. ૫૯
- ૧૦૫-૧૧૫ હેતુ-જ્ઞાન-ભાવથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ,
પૂરણ-ચાલનાદિભાવથી મતિચાન શ્રુતચા-
નનું કારણ, લબ્ધિની અપેક્ષાએ મતિ-
શ્રુતની સમકાળે હયાતી, ક્રમચોગની અપે-
ક્ષાએ અનુક્રમે હયાતી, મતિથી દ્રવ્યશ્રુતની
ઉત્પત્તિ, શ્રુતના ઉપયોગથી અવેલાને મતિ-
માં અવતરણ, દ્રવ્યશ્રુતને મતિપૂર્વક માન-
નારાઓના મતનો નિરાસ, સમ્યગદર્શિને
મતિ-શ્રુત ચાનરૂપ અને મિથ્યાદર્શિને
અચાનરૂપ હોવાનું કારણ ૬૪

ગાથાંક.

વિષય.

- ૧૧૬-૧૨૧ બેદાની સંખ્યાથી તથા ઇન્દ્રિયના વિભા-
ગથી મતિ શ્રુતનો ભેદ, તથા શ્રોત્રેન્દ્રિય
ઉપાધિથીજ શ્રુત માનવામાં દોષ. ૭૦
- ૧૨૨-૧૨૬ કાષ્ઠકના મતે શ્રોત્રોપલબ્ધિથી મતિપણ્ય,
પુરતકાદિમત દ્રવ્યશ્રુત, અક્ષર લાભ તે
દ્રવ્યશ્રુત, અક્ષરોને શ્રોત્રોપલબ્ધની થો-
અતા, અને સર્વમતિગાનને અનક્ષરતા
ન કહી શકાય. ૭૩
- ૧૨૭-૧૨૮ દ્રવ્યશ્રુત-ભાવશ્રુત-ને ઉભયશ્રુતનો વિચા-
ર, તેની ઉત્પત્તિ તથા ભાવશ્રુતનો કેટલો
અંશ દ્રવ્યશ્રુતાદિરૂપે પરિણમે વિગેરે
શ્રુતનો નિમિત્ત અર્થ. ૭૫
- ૧૨૯-૧૩૪ ઉભયશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનું સક્ષણ દ્રવ્ય-
શ્રુત કરતાં ભાવશ્રુતની વિશેષતા, ઉપલબ્ધિ-
સમાનપદનો અર્થ, શુદ્ધદષ્ટ અર્થનો મતાં-
તર પૂર્વક વિચાર, તેમાં શુદ્ધિશબ્દનો
અર્થ મતિ કરનારાના મતનું ખંડન ૭૬
- ૧૩૫-૧૩૯ 'ધતર' શબ્દને મતિ કહેનારાના મતનો
નિરાશ, 'શુદ્ધિ' શબ્દથી દ્રવ્યશ્રુતનો અ-
ગીકાર અને મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ અધાએ
પદાથો કહી શકાય નહીં એ વિચાર. ૭૮
- ૧૪૦-૧૪૪ મતિ-શ્રુતના પચાધિના અનંતભો ભાગ
કહી શકાય તેવો છે, ઘોઠ પૂર્વધરો ૭
સ્થાનમત હોવામાં મતિવિશેષોનું કારણ-
પણ્ય, અક્ષરાનુસારી મતિવિશેષ તે શ્રુત
અને બાકીનું મતિ. ૮૧
- ૧૪૫-૧૫૦ ૧૩૨ મી ગાથામાં કહેલાં દ્વયો સિવા-
યનાં શેષ દ્વયો, અભાખ્યમાન શ્રુતાનુસારી
જ્ઞાનને મતિપણ્યનો અભાવ ૧૨૮ મી
પૂર્વગત ગાથાનો ભાખ્યકારે સ્વાભિમત
કરેલો અર્થ, ધ્વનીપરિણામવાળું તે શ્રુત
અને ધ્વની અધ્વની ઉભય પ્રકારના પરિ-
ણામવાળું મતિજ્ઞાન. ૮૨
- ૧૫૧-૧૫૩ ૧૨૮ મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન
તેમાં 'ધતર' શબ્દવડે મતિજ્ઞાનનું ગ્રહણ,
અને ઉપલબ્ધિસમાનની અવાચ્યતામાં
કારણ. ૮૫
- ૧૫૪-૧૬૧ વક્ષ અને શુંબના ઉદાહરણથી મતિ-શ્રુત-
નો ભેદ. અન્ય પ્રકારે ઉદાહરણ ધટાવવામાં
દ્વય ૮૬
- ૧૬૨-૧૭૦ અક્ષર-અનક્ષરના બેદથી મતિ-શ્રુતનો
તફાવત, તેમાં મતિને અનક્ષર તથા શ્રુતને

ગાથાંક.

વિષય.

- સાક્ષર માનવામાં છ'હાદિનેા અભાવ,
મતિકાળે શ્રુતનો અભાવ, અક્ષરાનુસારી
શ્રુતનિશ્ચિનપણ્યાથી મતિયતુષ્કનો અભાવ
તથા શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિન મતિનું
સક્ષણ, મતિયતુષ્કનાં ઉદાહરણ. ૮૯
- ૧૭૧-૧૭૬ મૂક અને અમૂકના બેદથી મતિ-શ્રુતનો
તફાવત, આ તફાવતનો ઉપસંહાર, અને
મતિજ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરવાની પ્રતિજ્ઞા. ૯૮
- ૧૭૭ મતિજ્ઞાનના શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુત-
નિશ્ચિત બેદો, એ બે બેદોનું સ્વરૂપ.
- ૧૭૮-૧૭૯ શ્રુતનિશ્ચિતના અવગ્રહાદિ ચાર
બેદોનું સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા. ૧૦૧
- ૧૮૦-૮૯ અવગ્રહમાં સામાન્ય-વિશેષબોધનો અ-
ભાવ, તથા છ'હા અને સંશયનું રૂપ ૧૦૨
- ૧૮૦-૧૮૨ અવગ્રહાદિ બેદોની વિવાદારૂપ વ્યાખ્યાનો
પરિહાર ૧૧૬
- ૧૮૩-૧૮૫ વ્યંગનાવગ્રહનું સ્વરૂપ અને તેની જ્ઞાન-
મયતા. ૧૦૭
- ૧૮૬-૨૦૩ સતેલા પુરૂષની જેમ વ્યંગનાવગ્રહકાળે
પણ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ ૧૦૯
- ૨૦૪-૨૦૮ વ્યંગનાવગ્રહના બેદો, તથા અશ્રુ અને
મન સિવાય ઇન્દ્રિય ચતુષ્કની પ્રાપ્ત-
કારિતા. ૧૧૨.
- ૨૦૯-૨૧૨ વિષયકૃત અનુગ્રહાદિના અભાવે અશ્રુની
અપ્રાપ્યકારિતા. ૧૧૪
- ૨૧૩-૨૨૧ દ્રવ્યમન અને ભાવમન મતિ કરતું ન
હોવાથી તથા અનુગ્રહાદિના અભાવે જ્ઞેયની
સાથે મનના સંબંધનો અભાવ, કર્તૃત્વા-
દિના અભાવે આત્માને સર્વગતપણ્યનો
અભાવ, અને દ્રવ્યમન કરણરૂપ હોવાથી
તે ગમન કરતું નથી. ૧૧૭
- ૨૨૨-૨૨૩ દ્રવ્યમન પુદ્ગલમય. હોવાથી તત્કૃત
અનુગ્રહ-ઉપધાત ચાલ છે. ૧૨૧
- ૨૨૪-૨૩૦ સ્વભાવસ્થામાં અનુભવેલ વિષયને લીધેજ
ચતા હર્ષ-વિષાદરૂપ અનુગ્રહ-ઉપધાતથી
મનની પ્રાપ્તકારિતાનો પૂર્વપક્ષ. ૧૨૩
- ૨૩૧-૨૩૫ સ્વભાવસ્થામાં ચતી ક્રિયા અને ક્રિયાના
ફળનો નિષેધ, સ્વભાવનાં ફળ અને જ્ઞાનનો
અનિષેધ, સ્થાનધર્મિ નિદ્રાવાળાને મનના
વ્યંગનાવગ્રહનો અભાવ, અને તે નિદ્રા-
વાળાનાં ઉદાહરણ. ૧૨૫
- ૨૩૬-૨૪૩ "મારૂં મન ચંદ્ર તરફ ગયું," ઇત્યાદિ

ગાથાંક.

વિષય.

લોકાકિત રૂપ રૂઢીઓ અસત્ય, તથા વિષય પ્રાપ્તિથી અને ત્રિપય પ્રાપ્તિ વિના એ ઉભય પ્રકારે મનના વ્યંજનાવચ્છેદનો અભાવ. ૧૨૮

૨૪૪-૨૪૬ અસંખ્યસમયાત્મક ઉપયોગ છતાં મનના વ્યંજનાવચ્છેદનો અભાવ, મનની પેઠે ચક્ષુના વિષયનો પણ નિયમ હેવાથી ક્રમ્ય અપ્રાપ્યકારી, ક્રમોદય અને સ્વસ્વ-ભાવ તથા સામર્થ્યનો અભાવે ગઢન અર્થને મહણ કરવામાં મનની અચક્તિ, તેમજ પ્રતિબોધક અને સંસારકાના ઉદા-હરણથી વ્યંજનાવચ્છેદનું સ્વરૂપ. ૧૩૨.

૨૫૦-૨૫૪ નંદીસૂત્રમાં કહેલ વ્યંજનાવચ્છેદના સ્વરૂપની ભાષ્યકારની વ્યાખ્યા. ૧૩૫

૨૫૫-૨૬૪ અર્થાવચ્છેદ અને અપાયના વિષયનો તદ્વાવત, છતાં વિના અપાયનો અભાવ, સામાન્ય મહણમાં અર્થાવચ્છેદની સિદ્ધિ વ્યંજનકાળે અર્થજ્ઞાનનો અભાવ, અને વ્યંજનાવચ્છેદમાં અવ્યક્ત જ્ઞાનનો સંભવ. ૧૩૭

૨૬૫-૨૭૨ વ્યંજનાવચ્છેદમાં વિષય મહણ માન-વાથી સીર્ષ્યાદિ દોષો, અર્થાવચ્છેદ છતાંનો અભાવ, અપાયનો પ્રસંગ, અવ-ચ્છેદાદિના ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમનો પ્રસંગ ૧૪૧

૨૭૩-૨૭૮ અવચ્છેદની પૂર્વે છતાં માનનારાઓના આભાસમા દોષોદ્ભાવન ૧૪૩

૨૭૯-૨૮૮ અર્થાવચ્છેદકાળે સપ્તઘટિના નિઝમ સાથે છતાં માનનારાઓની શૂલ, અને નિઝમિક તથા વ્યવહારિક અર્થાવચ્છેદનું સ્વરૂપ ૧૪૬

૨૮૯-૨૯૧ છતાં-અપાય-અને ધારણાનું સ્વરૂપ ૧૫૧

૨૯૨-૨૯૪ રૂપાદિકમાં અવચ્છેદ-છતાં આદિનું નિરૂપણ અને સ્વરૂપાદિકમાં પણ અવચ્છેદાદિનું નિરૂપણ. ૧૫૨

૨૯૫-૨૯૮ અવચ્છેદાદિ ચાર ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી નહો-વાનું કારણ, છતાંદિ ત્રણ-એ-કે એકજ ન હોવાનું, કારણ અને ચારજ પ્રકાર મા-નવાનો હેતુ ૧૫૩

૩૦૦-૩૦૬ મતિજ્ઞાનના અઠવાવીસ બેદ અને અશ્રુત નિશ્ચિતમતિયતુષ્કમાં અવચ્છેદાદિનો સદ્-ભાવ. ૧૫૬.

૩૦૭ બહુ-બહુવિધાદિવે મતિજ્ઞાનના ત્રણસો છત્રીસ બેદ ૧૫૯

ગાથાંક.

વિષય.

૩૦૮-૩૧૧ સપ્તઘટિરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ બહુ-બહુ-વિધાદિ અર્થનું નિરૂપણ. ૧૫૯

૩૧૨-૩૧૬ અવચ્છેદાદિકમાં જ્ઞાનની સિદ્ધિ. ૧૬૧

૩૧૭-૩૨૧ વસ્તુના સમસ્ત સ્વરૂપને જાણનાર તે જ્ઞાન, એકદશને જાણનાર તે અજ્ઞાન, એમ જ્ઞાનનારાઓના મતનું સમાધાન. ૧૬૩

૩૨૨-૩૨૭ મિથ્યાદષ્ટિને નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યા-ભિનિવેશથી વિપર્યયથી અને મથાર્થ-જ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાનપણું તથા સમ-ગ્રહદષ્ટિને જ્ઞાનાપયોગથી સંસયાર્થે પણ જ્ઞાનરૂપે. ૧૬૭

૩૨૮-૩૨૨ જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપ સામાન્ય મતિનું નિરૂપણ, વિશેષિત અવિશેષિતપણાથી જ્ઞાનાજ્ઞાનતાનું સ્વરૂપ. ૧૬૯

૩૩૩ અવચ્છેદ-છતાં-અપાય ને ધારણાના કા-ળનું નિરૂપણ. ૧૭૨

૩૩૪-૩૩૫ " ઔત્રાદિની સ્પૃષ્ટાદિ વિષયતા તથા સ્પૃષ્ટ

૩૩૬ અને બહુની વ્યાખ્યા, સ્પૃષ્ટાદિ મહણ કરવામાં હેતુ, તેમજ આદર્શાનુલ પ્રમા-ણથી ચક્ષુના વિષયનું માન. ૧૭૩

૩૩૭-૩૪૦ " આભાસશૂલ-પ્રમાણશૂલ અને ઉત્સેધા-શૂલવડે કઈ કઈ વસ્તુઓનું માપ માપ,

તેનું નિરૂપણ. ૧૭૪

૩૪૫-૩૪૭ ચક્ષુ ધન્દિયના વિષય સંબંધી પૂર્વાપર વિસંવાદનો પરિહાર અને તેનું નિરૂપણ ૧૭૬

૩૪૮-૩૫૦ ચક્ષુ વિનાની શેષ ધન્દિયોના વિષય-પ્રમાણનું નિરૂપણ. ૧૭૭

૩૫૧ સપ્તશ્રેણિ અને વિશ્રેણિમાં રહેલ વ્યક્તિ કેવા પ્રકારના સપ્ત દ્રવ્યને મહણ કરેછે, તેનું નિરૂપણ. ૧૭૮

૩૫૨-૩૫૪

૩૫૫ " ભાષાદ્રવ્યનું " મહણ-વિમર્જન કેવી રીતે થાય છે ? અનેયોગ ને વચનયોગ એ શું છે ? એ સર્વનું સવિસ્તર સ્વ-રૂપ. ૧૮૧

૩૫૬-૩૬૪

૩૬૫-૩૭૨ મહણ-વિસર્જન અને ભાષાના કાળનું પ્રમાણ, તથા મહણ-વિસર્જનનું સાન્તર નિરંતરપણું. ૧૮૪

ગાથાકં.

વિષય.

૩૭૩ બે ઉપયોગનો અભાવ હોય, પણ એક સમયે મહત્ત્વ-વિસર્જનરૂપ બે ક્રિયાનો અભાવ ન હોય. ૧૮૬

૩૭૪-૩૭૫ આદારિક આદિ ત્રણ સંસ્કારોને બાપા દ્રવ્યનું મહત્ત્વ-યોગ્યતા, તથા સત્યા-સત્ય આદિ બાપાઓનું સ્વરૂપ. ૧૮૬

૩૭૬-૩૭૭ " જો જાન કરતાં વધારે દુરથી બાપા-

૩૭૮-૩૮૯ બાર યોગ્યતા કરતાં વધારે દુરથી બાપા-દ્રવ્યના પ્રદર્શનો આવે કે નહીં? આવે તો તેમાં પ્રયોક્ત મર્યાદા-તર્જનથી આવેલા દ્રવ્યના જેવું વાસના સામર્થ્ય હોય કે ન હોય? વળી કેટલા સમયે બાપા-દ્રવ્યવરે સમય લોક વ્યાપ્ત થાય? અને લોકના કેટલામા ભાગમાં બાપા દ્રવ્યનો કેટલામો ભાગ હોય? પ્રત્યાદિ પ્રશ્નોનું સ્વરૂપિકરણ ૧૮૦

૩૮૦-૩૮૦ " કેવળીસમુદ્ધાતની પેઠે બાપાદ્રવ્યથી લોકવ્યાપ્તિનો અભાવ, અચિત્તમહારૂઢ વિશ્વસાપરિણામે ચાર સમયે લોક વ્યાપ્ત થાય, અને એકદિશામાં દંડ ચલાવું માનનારાના મનનું ખંડન ૧૮૩ આભિનિગોષિક જ્ઞાનના પયોગોનું સ્વરૂપ, મતિ આદિ વચનપયોગોનું સ્વરૂપ, અવ-પ્રકાદિ અર્થપયોગોનું સ્વરૂપ ૧૮૬

૩૮૬

૩૮૭-૪૦૧ દ્રવ્યાદિ ચાર મેદે આદિથી આભિનિ-ગોષાધક જ્ઞાનના વિષય પ્રમાણ. ૧૮૮

૪૦૧-૪૦૫ સત્યદાદિ નવ હારોએ આભિનિગોષિક જ્ઞાનનો વિચાર અને સત્યપ્રદર્શણ-શબ્દનો અર્થ ૧૮૮

૪૦૭-૪૦૮ " ગતિ આદિ વીસ માર્ગોનાઓમાં ત્યાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય પામતા હોય ન પામેલા હોય, ને ન પામે તેનો વિચાર ૨૦૦

૪૧૧-૪૧૩

૪૧૪-૪૧૭ જ્ઞાનહારમાં વ્યવહાર તથા નિશ્ચયનયના મતે જ્ઞાનનો વિચાર, અને વ્યવહારનું સમર્થન. ૨૦૩

૪૧૮-૪૨૩ વ્યવહારનયના મતનું નિશ્ચયનયના મતે ખંડન ૨૦૫

૪૨૪-૪૨૬ નિશ્ચયનયના મતનું વ્યવહારનયના મતે ખંડન ૨૦૮

ગાથાકં.

વિષય.

૪૨૭ બાપાકાદિ હારો અને સત્યપ્રદર્શણાદિ હારોની પૂર્ણાકૃતિ. ૨૧૦

૪૨૮-૪૩૬ દ્રવ્ય લેવ-કાળ-ને સ્વરૂપના હાર વડે મતિ-જ્ઞાનનો વિચાર. ૨૧૧

૪૩૭-૪૪૩ અંતરહાર-ભાગહાર-માવહાર-અને અ-લ્પઅધુન્ય હારવડે મતિજ્ઞાનનો વિચાર અને આભિનિગોષિકજ્ઞાનના અધિકા-રની સમાપ્તિ. ૨૧૪

૪૪૪ અક્ષર અને અક્ષરસંયોગ પ્રમાણે જ્ઞાન-જ્ઞાનના બેદર, અનંતા સંયોગો અને એકેક સંયોગ અનંત પર્વાવવાળો, અભિ-ધેય અનંત હાત્યાથી સંયોગો અનંતા,

૪૪૫-૪૪૮ સ્વ અનંતગમ અન પર્વાવવાળું ૨૧૬
૪૪૯ જુનના સંવ મેદો ન હોય શકાય માટે ચાંદ મેદો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા. ૨૧૭

૪૫૦-૪૫૩ જુનના સર્વ પ્રકાર ન હોય શકવાનું હારણ તથા જુન જ્ઞાન-અજ્ઞાન અને ઉભય પ્રકારના જુનનો ચાંદ પ્રકારે નિર્ણય. ૨૧૮

૪૫૪ જુનના અક્ષર આદિ ચાંદ મેદોનું નામો-રહીર્જન. ૨૧૯

૪૫૫-૪૬૦ " અક્ષર જુન " નામે જુનનો પ્રથમમેદ જુદ તથા અજુદ નયના મતે અક્ષરનું સ્વરૂપ, " અક્ષર " સંબંધી શંકા-તેનું સમાધાન, જુન રૂપવર્ણની વ્યુત્પત્તિ, ૨૨૦

૪૬૧-૪૬૩ વર્ણ-અક્ષરના સ્વર અને વ્યંજનરૂપ બે પ્રકાર, સ્વર તથા વ્યંજનનું સ્વરૂપ. ૨૦૧

૪૬૪-૪૬૮ અક્ષરના ત્રણ પ્રકાર, સંજક્ષર-વ્યંજન-ક્ષર ને લઘ્વક્ષરનું સ્વરૂપ, દ્રવ્યજુત તથા બાવજુતનો તર્જાવત. ૨૨૨

૪૬૯-૪૭૨ અક્ષરની ઉપલબ્ધિ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમા-નથી, સાદરયાદિ પાંચ પ્રકારનું અનુમાન-પ્રત્યક્ષમતેનિમિત્ત જ્ઞાન પણ વારતાવિક રીતે અનુમાનજ છે. અને પાંચ પ્રકારના અનુમાનની અયોગ્યતા. ૨૨૩

૪૭૩-૪૭૬ અનુપલબ્ધિના ત્રણ પ્રકાર, અસંશિષ્ટ-વેને અક્ષર લાભ હોવા બાજતની શં-કા તેનું સમાધાન-ઉદાહરણ પૂર્વક. ૨૨૫

૪૭૭-૪૮૪ એકેક અક્ષરના સ્વ પર પર્વાયોનું સ્વરૂપ તેનું પ્રમાણ, સ્વ પર પર્વાયો સંબંધી ચર્ચા, તેના ઉદાહરણ અને સિદ્ધાન્તની સાક્ષી. ૨૨૭

૪૮૫-૪૮૮ અક્ષરના પર્વાયોમાં ઘટાદિ પરપર્વાયોના સંબંધમાં શિષ્ય-ગુરુના પ્રશ્નોત્તર, અક્ષરની અપેક્ષાએ પર્વાયોનું પ્રમાણ કહેવાનું

આથાંક.

વિપય.

કારણ અને સ્વપર પચાંચીની પૂના-
ધિક્તા. ૨૩૨

૪૮૯-૪૯૩ બાળ્યકારના કથનમાં આગમ વિરુદ્ધતાની
ચક્રા તેનું સમાધાન, પ્રત્યેક પ્રદેશમાં
અગર લઘુ પચાંચીની અનંતતા અને
શ્રુતાદાર તથા કેવલાદારના પચાંચીની
સમાનતા. ૨૩૮.

૪૯૪-૫૦૦ શ્રુત અને કેવળ જ્ઞાનનો તદ્વાવન અક્ષ-
રનો કેવલજ્ઞાનનો અનન્તનો ભાગ અવરય,
કે એકસા શ્રુતાદારનો અનન્તનો ભાગ
અવરય ? એ ચક્રાનું સમાધાન,
તથા જ્ઞાન્ય-અભ્ય ને ઉદ્દેશ અક્ષ-
રના અનન્તનો ભાગનું સ્વરૂપ અને
અક્ષર શ્રુતના વિચારની સમાપ્તિ. ૨૩૬.
અનક્ષરશ્રુતનો વિચાર ૨૩૯

૫૦૧

૫૦૨-૫૦૩ ,, ૨૪૦

૫૦૪-૫૨૬ સંચિશ્રુત તથા અસંચિશ્રુતનો વિચાર,
દીર્ઘકાલિકો આદિ ત્રણ સંગ્રહોનું સ્વ-
રૂપ, આદારાદિ દશ પ્રકારની સંગ્રહો,
એકદિશ્યાદિને સંચિ ન કહેવાનું કારણ,
કઈ સંગ્રહી સંચિ કહેવાય, તેનો ખુલાસો,
કયા જીવને કઈ સંગ્રહ હોય તેનું સ્પષ્ટી-
કરણ, અને સંચિ-અસંચિનો ભવહાર
કઈ સંગ્રહી થાય, તેનો આગમનુસારે
ખુલાસો. ૨૪૦

૫૨૭-૫૩૬ સમ્યક્શ્રુત તથા મિથ્યાશ્રુતનો વિચાર,
સમ્યક્શ્રુતના પાંચ પ્રકાર, ત્રણ પુંજનું
સ્વરૂપ, ઉપશમ-સાસ્ત્રાદન-ક્ષયોપશમ-
વેદક અને ક્ષાયિક સમક્રિતનું સ્વરૂપ,
સામાન્યશ્રુતમાં કેટલો ભાગ સમ્યક્શ્રુત
અને કેટલો ભાગ મિથ્યાશ્રુત હોય, તેનો
તથા સમ્યક્શ્રુતમાં અને શ્રુતમાં શો તદ્વાવન
હોય, તેનો ખુલાસો. ૨૪૫

૫૩૭-૫૩૯ સાદિ સર્વધર્મસિત અને અનાદિ અર્ધ-
વસિત શ્રુતનો વિચાર, દ્રવ્યાસ્તિકનયનામતે
શ્રુતનું અનાદિ અનંતપણું, અને પચાંચા-
સ્તિકનયનામતે સાદિ-સાન્તપણું. ૨૫૧

૫૪૦-૫૪૫ શ્રુતનાશની કારણો, શ્રુતની બિનાભિ-
નતા, પદાર્થ માત્ર હોવાદિ ત્રિધર્મભેદ,
એકાન્ત નિત્યાનિત્ય વસ્તુ માનવામાં
દૃષ્ય, તેનું ખંડન. ૨૫૨

આથાંક.

વિપય.

૫૪૬-૫૪૮ ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવથી શ્રુતનું સાદિ-સાન્ત-
પણું, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવથી શ્રુતનું
અનાદિ-અનંતપણું. ૨૫૮

૫૪૯-૫૫૫ ગમિક અને અગમિક શ્રુતનું સ્વરૂપ,
અગમ પ્રવિષ્ટ તથા અગમ્યાદા શ્રુતનું
સ્વરૂપ, ઉત્તોલિક-કાલિક શ્રુતનું સ્વરૂપ,
તે શ્રુતના અપ્રસિદ્ધ યોગોનાં નામ, દાદ-
શાંભામાં પ્રસ્થિત-વિપયની સૂચિ. ચૈદ
પૂર્વ સિવાયનું શ્રુત રચાવાનું કારણ, અ-
યોને દૃષ્ટિવાદ શ્રુત ન શીખવવાનું કારણ,
શ્રુતજ્ઞાનનો વિપય, અને તે સંબંધી
બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાય. ૨૫૯

૫૫૬-૫૫૭ સ્વપદાદિ નવ દારોવડે માર્ગેશુ રચા
નોમાં શ્રુત જ્ઞાનનો વિચાર.

૫૫૮ બુદ્ધિના આકે ગુણોથી આગમનું મહત્ત્વ
૫૫૯-૫૬૦ કરવાપણું,

૫૬૧-૫૬૨-૫૬૪ શુદ્ધપાદિ આકે ગુણોનું સ્વરૂપ,
૫૬૫-૫૬૬ શાસ્ત્ર અવજ્ઞાનો વિધિ. શાસ્ત્ર
કથનનો વિધિ, અને શ્રુતજ્ઞાનના અભિ-
કારની સમાપ્તિ. ૨૬૫

૫૬૭ અવધિ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેવાનો આરંભ,

૫૬૮-૫૬૯ તેની ભવ પ્રત્યયિક અને ક્ષયોપ-
શમ પ્રત્યયિક અસંખ્ય પ્રકૃતિયો, એ સર્વ

૫૭૦-૫૭૧ કહેવાની અસંક્રિતને લીધે ચૈદ પ્રકારનો
નિષેધ. ક્ષેત્ર. તથા કાળના અસંખ્યાત-
પણાથી અને દ્રવ્યતાવના અનંતપણાથી
અવધિના પણ તેટલાજ ભેદોનું પ્રમાણ.
૨૬૯

૫૭૨-૫૭૬ ભવ પ્રત્યયિક અને ગુણ પ્રત્યયિક અવ-
ધિજ્ઞાન, કર્મના ઉદય આદિમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર
આદિ પાંચ હેતુઓ. ૨૭૦

૫૭૭-૫૭૮ અવધિ. ક્ષેત્ર પરિમાણ-સંદેશન
૫૭૯-૫૮૦ આદિ ચૈદ નિષેધો. અને એ ચૈદ
નિષેધો કહેવાનું કારણ. ૨૭૧

૫૮૧ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને
૫૮૨-૫૮૭ ભાવ એ સાત પ્રકારે અવધિ જ્ઞાનના
નિષેધોનું સ્વરૂપ. ૨૭૨

૫૮૮ અવધિ જ્ઞાનના વિપયશ્રુત ક્ષેત્રનું જ્ઞાન્ય
૫૮૯-૫૯૭ પરિમાણ તે સંબંધમાં અનેક પશોતર
અને બુદ્ધા બુદ્ધા આચાર્યોના અભિપ્રાય
ને તેનું ખંડન. ૨૭૫

ગાથાંક.

વિષય.

- ૫૯૮ અવધિયાનના વિષયજૂત ક્ષેત્રનું ઉત્કૃષ્ટ
૫૯૯-૬૦૭ તથા મધ્યમ પરિમાણ. અને અરથી
ક્ષેત્રને રૂપી વિષયક અવધિ કેવી રીતે
નક્કી કરે એ સંકેતનું સમાધાન. ૨૭૮
- ૬૦૮-૬૧૦ વિષયજૂત ક્ષેત્રની શક્તિ યતાં, કાળની
૬૧૧-૬૧૪ પશુ શક્તિ. ૨૮૨
- ૬૧૫ સંખ્યાતા કાળ પ્રમાણ જ્ઞાન થયે ક્ષેત્ર
૬૧૬ પશુ સંખ્યાતા કાળ સમુદ્ર પ્રમાણ જ્ઞા-
ણાય, પરન્તુ અસંખ્યાતા કાળનું જ્ઞાન
થયે ક્ષેત્ર પ્રમાણમાં બળના. ૨૮૩
- ૬૧૭ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ
૬૧૮-૬૨૦ જેની શક્તિમાં જેની શક્તિ થાય અને જેની
ન થાય તે. ૨૮૪
- ૬૨૧ ક્ષેત્રના પ્રદેશ અને કાળના સમયો સં-
૬૨૨-૬૨૬ બંધી ન્યૂનાધિકતા માટે પ્રમાણર, કાળ-
ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-અને ભાવની અનુક્રમે સ્વરૂપતા
તરૂં પ્રદેશોની વિશેષતા. ૨૮૫
- ૬૨૭ અવધિયાનના આરંભમાં તે અંતમાં શુદ્ધ
૬૨૮-૬૩૦ લઘુ અને અશુદ્ધ લઘુ પ્રદેશન દ્રવ્ય નક્કી
તેનું સ્વરૂપ. ૨૮૬
- ૬૩૧ ભૌદારિક આદિ આઠ વર્ગજ્ઞાઓનાં નામ,
૬૩૨-૬૩૭ કૃત્રીકર્ષ શેઠની ગાયોના ઉદાહરણથી
વર્ગજ્ઞાઓની સમજૂતી. મહત્ત્વ યોગ્ય તથા
અમહત્ત્વ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓનું સ્વરૂપ. દરેક
વર્ગજ્ઞાનાં ત્રણ ત્રણ ભેદ, તે ભેદ શાથી
જણાય ? તેનો ખુલાસો. ૨૮૭
- ૬૩૮ કાર્મણ પદ્ધતીની કુલ-અકુલ આદિ વ-
૬૩૯-૬૪૬ જ્ઞાઓનું સ્વરૂપ, તેમનું પ્રમાણ. અભિપ્ર-
તકારકેષનું સ્વરૂપ, તે સંબંધી સંકા
સમાધાન. અને ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોના
એ સંબંધી અભિપ્રાયનું ખડન. ૨૮૯
- ૬૪૭ ૬૫૪ ક્ષેત્રવર્ગજ્ઞા-કાળવર્ગજ્ઞા અને ભાવવર્ગ-
જ્ઞાનું સ્વરૂપ તથા ઉપસંહાર. ૨૯૩
- ૬૫૫-૬૫૭ ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ દ્રવ્યમાં આર-
ભાએક અવધિયાનનું સ્વરૂપ. ૨૯૫
- ૬૫૮ ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ દ્રવ્યનું વિવરણ
એ સંબંધમાં નિશ્ચય તથા વ્યવ-
૬૫૯-૬૬૬ હારનયની અપેક્ષાએ વિચારણા, ૨૯૬
- ૬૬૯ મનોવર્ગજ્ઞા દ્રવ્ય જોનાર અવધિ કેટલા
૬૭૦-૬૭૨ કાળ અને કેટલાક્ષેત્ર પર્યંત જુએ ? તથા
૬૭૩ તેજસુ-આપા અને કાર્મણ ચરીર જોનાર

ગાથાંક.

વિષય.

- ૬૭૪ કેટલા કાળ અને કેટલા ક્ષેત્ર પર્યંત
જુએ તેનો ખુલાસો. ૩૦૦
- ૬૭૫ પરમાવધિયાનવાળાનો દ્રવ્યથી ઉત્કૃષ્ટ
૬૭૬-૬૮૪ વિષય કેટલી હદ સુધીનો હોય. ૩૦૧
- ૬૮૫ પરમાવધિ જ્ઞાનવાળાના વિષયનું ક્ષેત્ર
૬૮૬-૬૯૯ તથા કાળથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ. ૩૦૩
- ૬૯૦ તિથિય તથા નારીઓના અવધિયાનના
૬૯૧-૬૯૨ વિષયનું પ્રમાણ. ૩૦૪
- ૬૯૩ દેવોના અવધિયાનના વિષયનું જનન્ય-
૬૯૪ મધ્યમ-તથા ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ, તથા કયા
૬૯૫-૬૯૯ દેવો કષ્ટ કષ્ટ દિશામાં ન્યૂનાધિક
૭૦૦-૭૦૨ જુએ તેનો ખુલાસો. અને બીજા
હારની સમાપ્તિ. ૩૦૬
- ૭૦૩-૭૦૪ ત્રીજું સંસ્થાનહાર એટલે કયા
૭૦૫ જુએ તેનો ખુલાસો. આકારવાળું અવધિયાન
૭૦૬ હોય તેનું સ્વરૂપ. ૩૦૮
- ૭૦૭-૭૧૩ યોધા અનુગામી અનનુગામી હારનું
૭૧૪ સ્વરૂપ. ૩૦૯
- ૭૧૫-૭૧૬ પાંચમું અવસ્થિતહારનું સ્વરૂપ ક્ષેત્ર-
૭૧૭-૭૧૮ લઘુ-અને ઉપોગ પૂર્વક, એ-
૭૧૯-૭૨૭ ટલે કેટલા ક્ષેત્રમાં કયાંસુધી અવધિયાન
રહે તેનો વિચાર. ૩૧૦
- ૭૨૮ જહું ચલહાર, તેમાં છ પ્રકારની હાની
૭૨૯-૭૩૭ શક્તિથી ક્ષેત્ર અને કાળમાં ચાર પ્રકાર-
ની, દ્રવ્યમાં બે પ્રકારની અને પદાર્થ-
માં છ પ્રકારની હાની-શક્તિ, અનંતમા-
માદિ હાની-શક્તિના બેદો, તથા કોનાદિ-
કમાં અસંખ્યમામાદિ શક્તિ અને બાહી-
નાઓમાં અનંતજ્ઞામાદિ શક્તિ હારણ. ૩૧૨
- ૭૩૮-૭૩૯ મંદહાર, તદ્દતરૂં સ્વરૂપકોનું સ્વરૂપ
૭૪૦-૭૪૭ અને તેની વિચિત્રતા, નિયત તથા અનુ-
ગામી અને પ્રતિપાતી તથા અનનુગામી
સ્પર્ધકોના તરાવત, તથા એ સંબંધી
બીજા આચાર્યોના અભિપ્રાય. ૩૧૬
- ૭૪૮ આઠમું પ્રતિપાત-ઉત્પાતહાર, સમકાળે
૭૪૯-૭૫૧ ઉત્પાત-પ્રતિપાત થવામાં દાવાનજનું
૭૫૨ ઉદાહરણ, ઉત્પાત-પ્રતિપાતની વિધિ,
૭૫૩-૭૫૬ દ્રવ્યનો શુદ્ધનો સંબંધ, દ્રવ્ય કરતાં
૭૬૦ સંખ્યાતઅસંખ્યાત શુદ્ધ પદાર્થોને
૭૬૧-૭૬૨ અવધિયાની નજી. ૩૨૧
- ૭૬૩ ૯ ગાંઠહાર ૧૦ દેવનહાર, તે ૧૧ મું વિ-
૭૬૪-૭૬૫ ભંજાહાર તેમાં અનુત્તર સિવાય દેવોને
સાકાર નિરાકાર અવધિની સમાન

ગાથાંક.

વિષય.

વિભંગ ગાન-દર્શન. સાકાર-નિરાકારનું
સ્વરૂપ. ૩૨૨

૭૬૬ ૧૨ દેશદારનું સ્વરૂપ એટલે અવધિગા-
૭૬૭-૭૭૧ નના દેશની અંદરના નારક-દેવ-આદિ
હોય છે, તેઓનું સર્વ દિશામાં ગાન,
બાકીનાઓનું દેશદર્શિપણું ૩૨૩

૭૭૨ ૧૩ દેશદાર. ૩૨૫
૭૭૩-૭૭૫ દીપપ્રભા અને અધિકારમાં જણાવતા
દીપકના ઉદાહરણથી અવધિગાનનો જીવ-
સાથે સંબંધાસંબધ. ૩૨૬

૭૭૬ ૧૪ ગતિદાર. ૩૨૬

૭૭૭-૭૭૮ ગતિદારેમાં ગતિગાનથી અવધિગાનની
હયાતીની વિશેષતા. ૩૨૬

૭૭૯-૭૮૦ આમર્ષ ઔપધિ વિગેરે પ્રદર્શિઓનું
સ્વરૂપ. ૩૨૭

૭૮૧-૭૮૩ આમર્ષ ઔપધિ આદિનું ભાષ્યકાર કૃત
વ્યાખ્યાન. ૩૨૮

૭૮૪-૭૮૮ વાસુદેવ-અકર્ત્તિ આદિના બ-
ળનું યથું. ૩૩૧

૭૮૯-૮૦૮ ક્ષીરાશ્રવાદિ લઘિધઓનું સ્વરૂપ, લઘિ-
ઓની સંખ્યાના સંબંધમાં બીજાઓનો
અભિપ્રાય, તેનું અંડન, કષ્ટ કષ્ટ લઘિ-
ઓ કેને કેને હોય, અકર્ત્તિની લઘિ
ભવ્યનેજ કેમ હોય? તે સંબંધમાં
આગમોક્તા સમાધાન તથા અવધિગાનના
વિષયનું પ્રમાણ અને ઉપસંહાર ૩૩૨
મનઃપર્યવગાન દહેવા માટે ભાષ્યકારનો
પ્રતીતવ. ૩૩૫

૮૧૦ મનઃપર્યવગાનની નિર્મુક્તિકારકૃત વ્યા-
ખ્યા. ૩૩૫

૮૧૧ રૂપીદ્રવ્ય પ્રહણ, કરવારૂપ અવધિગાનની
સમાનતા છતાં સ્વાભાવિકરૂ મનઃપર્યવની
વિશેષતા. ૩૩૫

૮૧૨-૮૧૪ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી મનઃપર્ય-
વગાનના વિધિનું પ્રમાણ. ૩૩૫

૮૧૫-૮૨૨ “મનઃપર્યવગાનની અનંત પ્રદેશી અનં-
તા સ્કથો જાણે છે ને જુએ છે” એ
સંબંધમાં અનંત આચાર્યોના ઊંચ
ગિજ મતના વિવરણ પૂરકે જુલાસો
અને ઉપસંહાર. ૩૩૬

૮૨૩ કેવળગાનનું સ્વરૂપ. ૩૪૦

ગાથાંક.

વિષય.

૮૨૪-૮૨૮ કેવળગાનના અનંત શાશ્વત અપ્રતિપાતિ
આદિ વિશેષણોની સાધકતા ૩૪૧

૮૨૯ કેવળગાની વાણી તે કેવળગીને દ્રવ્યશ્રુત
નહી પણ વચનયોગરૂપ છે. ૩૪૧

૮૩૦-૮૩૬ કેવળગીની વાણી શ્રોતાને ભાવશ્રુતનું કાર-
ણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે, દેશાદિ જુદા
જુદા અભિપ્રાય પૂરક સમાધાન અને
ગતિ આદિ દારેમાં કેવળગાનની સત્યતાદિ
પ્રકરણ. ૩૪૩

ચોથું સમુદાયાર્થદાર. ૮૩૭-૯૦૪

૮૩૭-૮૪૦ અનુયોગનો ઉપક્રમ, પાંચગાનોમાંથી શ્રુ-
તનો અનુયોગ દહેવાની પ્રતિગા. ૩૪૪

૮૪૧-૮૪૩ અનુયોગશબ્દનો અર્થ, આવશ્યક સં-
બંધી અંગાદિ આઠ પ્રશ્નો. ૩૪૫

૮૪૪-૮૪૬ ઉપરોક્ત આઠ પ્રશ્નો કરવાનું કારણ, અને
આદિમાં નહીના વ્યાખ્યાનનો અનિ-
યમ. ૩૪૬

૮૪૭-૮૪૮ આવશ્યક-શ્રુત-સંકેધ અદિમાં ન્યાસની
પ્રતિગા. ૩૪૭

૮૪૯-૮૫૦ આવશ્યક આદિ પદોના નામાદિ ચાર
નિષેધ, અને આગમથી દ્રવ્ય આવશ્ય-
કનું સ્વરૂપ. ૩૪૭

૮૫૧-૮૫૭ અનુયોગસૂત્રાદિમાં દહેવા મુજબ શિક્ષિ-
તાદિ આઠ વિશેષણોનું સ્વરૂપ ૩૪૮

૮૫૮-૮૬૬ દ્રવ્યશ્રુતને શિક્ષિતાદિ વિશેષણો લગાડ-
વાનું કારણ, ન્યૂનાધિક અકરવાણું શ્રુત-
બોલવામાં દોષ છે તેની સામીતિના કુણાલ
અને વાનરનું ઉદાહરણ, હીનાક્ષરવાળા
શ્રુતના દોષમાં વિદ્યાર અને ઔપધનું
ઉદાહરણ. ૩૪૯

૮૬૭-૮૬૮ ગચરીરાદિ ત્રિવિધનો આગમથી દ્રવ્ય-
આવશ્યકનું સ્વરૂપ, અને તે સંબંધમાં
સાધવાભાસનું ઉદાહરણ. ૩૫૩

૮૬૯-૮૭૦ ભાવઆવશ્યકનું સ્વરૂપ, તેના આગ-
મથી અને નોઆગમથી બે ભેદ, અને
નોઆગમથી ભાવઆવશ્યકના ત્રણ
પ્રકાર. ૩૫૫

૮૭૧-૮૭૬ આવશ્યકનાં જુદા જુદા દશ નામ,
આવશ્યકશબ્દનો અર્થ, અને આવ-
શ્યકના દશ નામોનો અર્થ. ૩૫૫

૮૭૭-૮૭૮ શ્રુત શબ્દના નામાદિચાર નિષેધ, આ-
ગમનો આગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું તથા ભાવશ્રુ-
તનું સ્વરૂપ. ૩૫૭

ગાથાંક.

વિષય.

૮૮૦-૮૮૪ નોઆગમથી ભાવશ્રુતના સંબંધમાં શિષ્ય-શ્રુતના પ્રત્યોત્તરો, નોતીજ્ઞને દેશ-નિષેધાર્થ અને સર્વનિષેધાર્થમાં વાપરતાં દોષોદ્ભાવન, જુદાજુદા આચાર્યોના અભિપ્રાયનું ખંડન અને સંમાધાન તથા શ્રુતના પર્યાય નામે. ૩૫૮

૮૮૫-૮૮૭ સ્કંધનો નામાદિ ચાર પ્રકારે નિષેધ, આગમથી અને નો આગમથી દ્રવ્ય સ્કંધનું સ્વરૂપ, વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના સચિતાદિ ત્રણ પ્રકાર. ૩૬૩

૮૮૮-૮૯૪ ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ, તેના આગમથી અને નોઆગમથી બે પ્રકાર, સ્કંધના ઐકાર્થવાચી જુદાં જુદાં નામે, સામાયિક અધ્યયનના સાવધ યોગી વિરતિ આદિ છ અર્થાધિકાર અને ઉપસંહાર ૭૬૫

વિષય ૫-૬ દ્વારે અને તેના ભેદો ૮૦૫-૮૦૯
૮૦૫-૮૧૦ પાંચમું દાર નામે દાર અને છઠું તેના ભેદોનું સામાયિક અધ્યયન, સર્વ અધ્યયનોમાં પ્રથમ સામાયિક કહેવાતું કારણ, તેના ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગ દાર. ૩૬૭

૭ નિરુક્તદ્વાર ૮૧૧-૮૧૪

૮૧૧-૮૧૪ સાતમું નિરુક્તિદાર ઉપક્રમ-નિષેધ અનુગમ અને નમની વ્યાખ્યા ૩૬૮

૮-૯ ક્રમ, પ્રયોજનદ્વાર.

૮૧૫-૮૧૬ ઉપક્રમાદિ દારોનો ૭ ક્રમ છે તે ક્રમ તે પ્રમાણે હોવાનું કારણ. ૩૬૯

૮૧૭-૮૨૧ ભાવ-ઉપક્રમના આનુપૂર્વી આદિ છ પ્રકાર ઉપક્રમદ્વાર. ૩૬૯

૮૨૨-૮૨૫ નામાદિ છ પ્રકારે ઉપક્રમ, તેમાંના નો-આગમથી સચિતાદિ ઉપક્રમના પરિકર્મ, અને વસ્તુનાચરણ પ્રકારનું સ્વરૂપ. ૩૭૧

૮૨૬-૮૨૭ કાળઉપક્રમનું સ્વરૂપ. ૩૭૨

૮૨૮-૮૩૮ ભાવઉપક્રમનું સ્વરૂપ, તેમાં અમુખભાવ-ઉપક્રમ ઉપર આક્ષણી-અણિકા અને અમાણનું ઉદાહરણ, મુખભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ, શ્રુતના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય, તે ઉપર ગંગાનો પ્રવાહ જોનાર સાધુનું ઉદાહરણ. ૩૭૨

ગાથાંક.

વિષય.

૮૪૦-૮૪૩ પ્રકારાન્તરે પશુવિધ ઉપક્રમ, દશ પ્રકારની આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વીથી અધ્યયનના સાતસો અક્ષર ભાંગા કરવાની રીત. ૩૭૭

૮૪૪-૮૪૫ છ પ્રકારના નામેમાં ક્ષયોપસમભાવમાં સર્વ શ્રુતનો સમવતાર. ૩૭૯

૮૪૬-૮૫૦ પ્રમાણનું સ્વરૂપ, પ્રમેયના દ્રવ્યાદિચાર બેદથી પ્રમાણની ચતુર્વિધતા, તેમાંના ભાવ-પ્રમાણ અને એના બેદાન્તરોમાં સામાયિકનો સમવતાર, પ્રકારાન્તરે ત્રિવિધ આગમમાં સમવતાર, નવપ્રમાણમાં અવતારનો અભાવ, એ અભાવ હોવાનું કારણ. ૩૮૦

૮૫૧-૮૫૬ સંખ્યાપ્રમાણમાં સમવતાર, સ્વસમય-વક્તવ્યતામાં સમવતાર, અર્થાધિકારમાં સાવધયોગી વિરતિ અને સમવતાર. ૩૮૧

૮૫૭-૮૬૧ નિષેધના ઔપનિષદન આદિ ત્રણ પ્રકાર, ઔપનો અર્થ, તેના અધ્યયનાદિ ચાર ભેદ, એ ચાર ભેદની વ્યુત્પત્તિ. ૩૮૩

૮૬૨-૮૬૭ નામનિષ્પન્ન નિષેધનું સ્વરૂપ, તે સંખ્યામાં શિષ્ય-શ્રુતના પ્રત્યોત્તર. ૩૮૪

૮૬૮-૮૭૦ સૂત્રાલાપકનિષેધનું સ્વરૂપ. ૩૮૫

૮૭૧-૮૮૦ અનુગમ, અનુગમના બે પ્રકાર, નિર્બુક્તિઅનુગમના નિષેધ નિર્બુક્તિ આદિ ત્રણ ભેદ, ઉદેશાદિદ્વારેના નામ, ઉદેશ-નિર્દેશનું સ્વરૂપ, ઉદેશ-નિર્દેશ પુનઃ કહેવાનું કારણ, અને એ સંખ્યામાં બીજા-ઓનો અભિપ્રાય. ૩૮૬

૮૮૧-૮૮૪ નિર્ગમદ્વાર સંખ્યા, લક્ષણદાર સંખ્યા, નમદાર સંખ્યા, કિંદાર સંખ્યા, અને કથંદાર સંખ્યા આક્ષેપ અને પરિહાર. ૩૮૮

૮૮૫-૮૮૮ સ્વરૂપસંકિર્ણનિર્બુક્તિનું સામાન્યકથન, સૂત્રાનુગમનું લક્ષણ. સૂત્રોચ્ચારના ન્યાયાધિકૃતાદિ બન્નીસ દોષ, અને અસ્ખલિતાદિ ચતુર્ણું પ્રતિપાદન. ૩૮૧

૧૦૦૦-૧૦૧૩ સ્વરૂપસંકિર્ણ નિર્બુક્તિ કહેવાના અવસરને નિર્બુધ, સંહિતાદિ છ પ્રકારની વ્યાખ્યા, પદ અને પદાર્થનો વિચાર, પદવિગ્રહનું સ્વરૂપ, ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનનું સ્વરૂપ,

ગાથાંક.

વિષય.

સંહિતાદિપદ્ધતિએ વ્યાખ્યાની પ્રતિ ક્યાં
ક્યાં યદિ શકે તેના વિચાર, તથા સૂત્રાદિ
અનુગમમાં એ વ્યાખ્યાનો સમવતાર.
અને અનુયોગદારોની સમાધિ. ૩૯૩

ઉપોદ્ધાત નિર્બુક્તિ.

૧૦૧૪-૧૦૨૪ તિત્થયરે ભગવન્તે એ ગાયાથી
ઉપોદ્ધાતનિર્બુક્તિ રૂપ શાસ્ત્રનું મંગળ
કરવા માટે પ્રસ્તાવના, પૂર્વે મંગળ કરેલું
છતાં પુનઃ મંગળ કરવા માટે સિમ્બ
શરૂના પ્રશ્નોત્તર, અને જુદા જુદા આ-
ચાર્યોના અભિપ્રાય. ૩૯૭

૧૦૨૫ ઉપોદ્ધાત નિર્બુક્તિરૂપ શાસ્ત્રની આદિમાં
મંગળ. ૩૯૯

૧૦૨૬-૧૦૩૧ તીર્થશબ્દનો અર્થ, તેના નામોદિ ચાર
પ્રકાર, નેદી વિગેરેનું દ્રવ્યતીર્થપણું.
એ સંબંધમાં અન્યદર્શનીયોની માન્યતા
અને તેનું અયોગ્યપણું. ૪૦૦

૧૦૩૨-૧૦૩૯ ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ, તિત્થ શબ્દના
ત્રિત્થ-ત્રણ અર્થ રૂપ અર્થ, તથા
તેની વાસ્તવિક અર્થ સિદ્ધિ. ૪૦૧

૧૦૪૦-૧૦૪૬ પ્રકારાન્તરે દ્રવ્યતીર્થ અને ભાવતીર્થનું
સ્વરૂપ, ભાવતીર્થનું વાસ્તવિક હિત-
કારકપણું. ૪૦૩

૧૦૪૭-૧૦૫૬ તીર્થકર-ભગવન્ત-અનુત્તરપરાક્રમી-
અભિતયાની-તીર્થ-સુગતિગતિગત-
સિદ્ધિપદ્ધતિશક-અને વંદે એ વિશેષણ
રૂપ શબ્દોનો અર્થ. ૪૦૬

૧૦૫૭ તીર્થોપિપતિ મહાવીરદેવને નમસ્કાર ૪૦૮
૧૦૫૮-૧૦૬૧ મહાભાગ. મહાસુનિ આદિ વિશેષ-
ણોની સાર્થકતા. ૪૦૯

૧૦૬૨ સૂત્રાદિરૂપ આગમ પ્રરૂપક ગણપદો, તે-
મના વંશજો અને પ્રવચનને નમસ્કાર.
૪૦૯

૧૦૬૩-૧૦૬૮ ગણપદારાદિક અને શ્રુતની વાસ્તવિક પુ-
ન્યતાનું કારણ. ૪૧૦

૧૦૬૯ શ્રુતની નિર્બુક્તિ કહેવા માટે ઉપક્રમ ૪૧૦
૧૦૭૦-૧૦૭૩ સૂત્રને અર્થરૂપ શ્રુતની કથચિત્ત બિન્નતા,
અને અર્થપ્રયુત્વનો પ્રકાશતરે વિ-
ચાર. ૪૧૧

ગાથાંક.

વિષય.

૧૦૭૪-૧૦૭૬ આવરપદ-દશવૈદારાદિક આ-
દિ દશ ગ્રંથોની હેતુ-ઉદાહરણપૂર્વક
નિર્બુક્તિ કહેવા માટે પ્રતિજ્ઞા. ૪૧૧

૧૦૭૭-૧૦૭૮ હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણનું સ્વરૂપ. ૪૧૨

૧૦૮૦ સામાયિકનિર્બુક્તિ કહેવાનો આરંભ. ૪૧૩

૧૦૮૧-૧૦૮૪ શરૂબળ અને પરંપરા શબ્દનો અર્થ, તે
સંબંધમાં મૃગાવતી અને મંકપ્રયોતનું
ઉદાહરણ. સિમ્બ શબ્દનું સમાધાન. ૪૧૩

૧૦૮૫ નિર્બુક્તિ શબ્દનો અર્થ. ૪૧૬

૧૦૮૬-૧૦૮૭ નિર્બુક્તિ કહેવાનું કારણ, એ સંબંધમાં
મંખનું ઉદાહરણ, શ્રુત પરિપાટીથી અ-
થવા મુતપરિપાટીથી ઉપદેશ કથન. ૪૧૬

૧૦૮૪-૧૦૮૫ સામાયિકથા આરંભીને બિ-
દુસાર પર્વતના શ્રુતની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી
યદિ તે ખુલાસો. ૪૧૮

૧૦૮૬-૧૧૦૧ બિનગણપદથી આવેલ અર્થમાં
નિર્બુક્તિકારે કહેલ અર્થનું વૃદ્ધાદિકના
રૂપકથી નિરૂપણ. ૪૧૮

૧૧૦૨-૧૧૧૨ ભગવાન કૃતાર્થ છતાં ધર્મોપદેશ સામાટે
આપે છે, અને તે પણ બલ્ય જીવેતેજ,
સર્વ શક્તિમાન છતાં અબલ્યને કેમ નહિ?
એના સિમ્બના પ્રશ્નનું સમાધાન, તથા
પ્રવચનની રચના કરવાનું કારણ. ૪૧૯

૧૧૧૩ સ્વરચનાનું કારણ. ૪૨૦

૧૧૧૪-૧૧૧૮ મુખપૂર્વક મહાશ્વ-ધારણાદિ રૂપ કારણ
માટે શ્રુતની રચના. ૪૨૧

૧૧૧૯ સત્ રચના કેવી રીતે થાય છે તેનો
ખુલાસો. ૪૨૨

૧૧૨૦-૧૧૨૫ તીર્થકરે કહેલ અને ગણપદોએ કહેલ
સૂત્ર અને અર્થમાં શું તફાવત હોય ?
અનુકરણ સ્વરૂપ ને અર્થરૂપ કેવી
રીતે ? એ પ્રશ્નોનો ખુલાસો. ૪૨૨

૧૧૨૬ શ્રુતની આદિ ને અંતમાં શું ? તેમજ
તેનો સાર શું ? પ્રશ્નોનો ખુલાસો. ૪૨૩

૧૧૨૭-૧૧૪૨ શ્રુતનો સાર ચારિત્ર, ચારિત્ર માનનો સાર
કેવી રીતે ? એનો ખુલાસો. માનથી પણ
ચારિત્રની સુખ્યતા, માનવાદીના મતે
માનની સુખ્યતા, ચારિત્રની ગણ્યતા,
અનેક પ્રશ્નોત્તરનું વાદસ્થળ. ૪૨૪

૧૧૪૩ વસ્તુના બોધ અને ચારિત્રરૂપ ક્રિયામાં
૧૧૪૪ માનની સહકારિતા. ૪૨૮

ગાથાંક:

વિષય.

૧૧૪૫-૧૧૪૭ ચારિત્ર વિનાના જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા, તે ઉપર વહાણનું ઉદાહરણ. ૪૨૮

૧૧૪૮-૧૧૪૯ ચારિત્ર રહિત જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા માટે ભાષ્યકરોક્ત કાચગાનું ઉદાહરણ. ૪૨૯

૧૧૫૦-૧૧૫૧ હિતાહિત બળુનાર જ્ઞાની સંસારમાં કેમ હોય ? જ્ઞાનવાદિનો પ્રશ્ન. ૪૩૦

૧૧૫૨ સમ્યક્ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે, તે ઉપર અંધનું ઉદાહરણ. ૪૩૦

૧૧૫૩-૧૧૫૪ જ્ઞાનવાદીએ અંધનો ઉદાહરણમાં બતાવેલી વિષમતા. ૪૩૦

૧૧૫૫ જ્ઞાનવાદીએ બતાવેલ વિષમતાનો પરિ-
૧૧૫૬-૧૧૫૭ હાર. ૪૩૧

૧૧૫૮ ક્રિયારહિત જ્ઞાન અને જ્ઞાન રહિત ક્રિયાની નિષ્ક્રિયતા તે ઉપર આંધળા અને પાંગળાનું ઉદાહરણ. ૪૩૧

૧૧૬૦-૧૧૬૪ સમુદ્ધિત જ્ઞાન-ક્રિયાની સફળતા, પ્રત્યેકમાં ધૃષ્ટિ સિદ્ધિનો અભાવ સતે સમુદીતમાં તે કેવી રીતે હોય ? એ શંકાનું સમાધાન. ૪૩૧

૧૧૬૫ સમુદ્ધિત જ્ઞાનક્રિયાની સફળતામાં રચના
૧૧૬૬-૧૧૬૮ ચક્ર અને આંધળા તથા પાંગળાનું દર્શાવ. ૪૩૩

૧૧૬૯ જ્ઞાન-તપ ને સંયમનું મોક્ષસાધકપણું. ૪૩૪

૧૧૭૦-૧૧૭૪ આત્મસુદ્ધિ માટે જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે ? તે સંબંધમાં દીપકાદિનું ઉદાહરણ. અને તપ સંયમનો ક્રિયામાં સમાવેશ ૪૩૪

૧૧૭૫-૧૧૭૬ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન-ચારિત્રમાં મોક્ષનો અભાવ, અને ક્ષાયિક જ્ઞાન-ચારિત્રમાં મોક્ષનો સદ્ભાવ. ૪૩૫

૧૧૮૦ શુદ્ધ જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે, અને કેવળ-
૧૧૮૧-૧૧૮૨ જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, તેની સાબિતી માટે આગમનું પ્રમાણ. ૪૩૭

૧૧૮૩-૧૧૮૫ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકની પ્રાપ્તિ શાથી થાય ? કેને કેનું આવરણ હોય છે ? કેના આવરણનો કેવી રીતે કાય-ઉપશમ ને ક્ષયોપશમ થાય છે. ક્રિયાદિ પ્રયોગરૂપે. ૪૩૮

૧૧૮૬ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક પ્રાપ્ત ન થવાનું કારણ. ૪૩૮

ગાથાંક.

વિષય.

૧૧૮૭-૧૧૮૨ જ્ઞાનાવરણાદિ આઠે કર્મની જન્ય તથા ઉદ્ભૂત રિયતિનું પ્રમાણ, તેમાં ઉદ્ભૂત રિયતિ બંધની સમ્યક્ત્વાદિની અપ્રાપ્તિમાં કારણતા. ૪૩૯

૧૧૮૩ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનું કારણ. ૪૪૦
૧૧૮૪-૧૨૦૩ અંશીદયની પ્રાપ્તિ; અંશીનું સ્વરૂપ, સિમ્બની શંકા, તેનું સમાધાન, યથા-પ્રવૃત્તિ આદિ ત્રણ કરણોમાંનું કયું કરણ કઈ અવરણમાં હોય, કરણોનું સ્વરૂપ ને તેનો બુદ્ધાસો ૪૪૧

૧૨૦૪ ત્રણ કરણથી પ્રાપ્ત થતા સામાયિકના
૧૨૦૫-૧૨૨૧ સંબંધમાં પચ્ચનું-પચૈત નદી પાપાણનું-કીટીઓનું-સુસાહર પુરુષોનું-માર્ગનું-તાવવાળાનું-કેદારનું-જળનું ને વચ્ચનું ઉદાહરણ. ૪૪૩

૧૨૨૨-૧૨૨૩ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આદિ પ્રાપ્ત થવાનો ક્રમ. ૪૪૭

૧૨૨૪-૧૨૨૫ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ ન થવા દેનાર અ-થવા ઘઈ હોય તો નાશ કરનાર આ-વરણો. ૪૪૮

૧૨૨૬ અર્નતાનું બંધી ચાર કયાય, આ કયા-
૧૨૨૭-૧૨૩૦ યને પ્રથમ કહેવાનું કારણ, અને કયાય-શબ્દનો અર્થ. ૪૪૮

૧૨૩૧ દેશવિરતિના આવરણભૂત ખીજ અ-
૧૨૩૨-૧૨૩૩ પ્રત્યાખ્યાનાવરણકયાય. ૪૪૯

૧૨૩૪ સર્વવિરતિના આવરણ ભૂત ત્રીજા
૧૨૩૫-૧૨૩૭ પ્રત્યાખ્યાનાવરણકયાય, પ્રત્યાખ્યાના-વરણશબ્દનો અર્થ, આવરણ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું હોય કે અવિદ્યમાનનું હોય ? એ શંકાનું ઉદાહરણ પૂર્વેક સ્પષ્ટીકરણ. ૪૫૦

૧૨૩૮ યથાખ્યાન ચારિત્રના આવરણભૂત
૧૨૩૯-૧૨૪૫ સંબંધન કયાય, મળણુજી-ઉત્તરણુ-જનો વિભાગ, રાત્રિભોજન વિરમણુ મળણુજી, યતિને મળણુજીરૂપ, અને ગૃહસ્થને ઉત્તર ગુણ રૂપ. ૪૫૧

૧૨૪૬-૧૨૪૮ સંબંધનકયાયનું સ્વરૂપ. ૪૫૩

૧૨૪૯ સંબંધનયતુકના ઉદયથી અતિચાર-
૧૨૫૦-૧૨૫૩ પ્રાપ્તિ અને શેષ બારકયાયના ઉદયથી મળણુજોનો થાત ૪૫૪

૧૨૫૪ બારપ્રકારના કયાયના કાય-ઉપશમ ને

ગાથાંક.

વિષય.

૧૨૫૫-૧૨૫૬ ક્ષોપશમથી ચારિત્ર પ્રાપ્તિ, ક્ષમ-ઉપશમ-
ને ક્ષોપશમનું સ્વરૂપ. ૪૫૫

૧૨૬૦-૧૨૬૧ સામાયિકઆદિ પાંચ આ-
ચરિત્રનું સામાન્યથી સ્વરૂપ. ૪૫૬

૧૨૬૨-૧૨૬૭ સામાયિકચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના ભિન્ન
ભિન્ન પ્રકાર. ૪૫૭

૧૨૬૮-૧૨૬૯ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના
સાતિચાર-નિરતિચારસ્વરૂપ બે ભેદો. ૪૫૮

૧૨૭૦-૧૨૭૬ પરિહારવિશુદ્ધિચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના
નિર્વિદિષાયિક અને નિર્વિશમાન-
ક ભેદોનું સ્વરૂપ, પરિહારવિશુદ્ધિ
તપની સમજીતી, અનુપરિહારક અને
કલ્પશિયત સાધુઓના તપનું સ્વરૂપ
અને કલ્પપૂર્ણ થયા પછીનું કાર્ય. ૪૫૮

૧૨૭૭-૧૨૭૮ સ્ક્રમસપરાય ચારિત્રનું સ્વરૂપ અને
તેના ભેદો. ૪૬૦

૧૨૭૯-૧૨૮૦ મયાખ્યાત ચારિત્રનું સ્વરૂપ અને
તેના ભેદો. ૪૬૧

૧૨૮૧-૧૨૮૩ ઉપશમ અને ક્ષયથી ચતા સમ્યક્તા-
દિના લાભની પ્રસ્તાવના. ૪૬૧

૧૨૮૪ ઉપશમશ્રેણિનું સ્વરૂપ. ૪૬૨

૧૨૮૫-૧૩૦૧ ઉપશમ શ્રેણિના આરંભમાં ને અંતમાં
કોણુ હોય ? તથા મોહનીમની કષ્ટ કષ્ટ
પ્રકૃતિઓ કયા ક્રમે ઉપશમાવાય તે, તથા
ઉપશમાવ્યા પછી આત્મા કેવો કહે-
વાય, તેનું સ્વરૂપ. ૪૬૩

૧૩૦૨ સ્ક્રમસપરાયના સંબંધમાં કંઈક
વિશેષતા. ૪૬૩

૧૩૦૩-૧૩૦૫ શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછીની સ્થિતિનું
વર્ણન. ૪૬૬

૧૩૦૬ કપાયોતું દૂર-તપણું. ૪૬૭

૧૩૦૭-૧૩૦૮ ઉદાહરણે પૂર્વક કપાયોતું સામર્થ્ય. ૪૬૭

૧૩૦૯-૧૩૧૦ અલ્પકપાયતો પણ વિશ્વાસ
ન કરવા માટે ઉપદેશ. ૪૬૭

૧૩૧૧-૧૩૧૨ અલ્પકપાય પણ અનંત સંસારદામી
છે, તે સંબંધમાં તેલ લાવનાર ગાદનું
ઉદાહરણ. ૪૬૮

૧૩૧૩ કાપકશ્રેણિનું સ્વરૂપ. ૪૬૮

૧૩૧૪-૧૩૨૫ કાપકશ્રેણિનો આરંભક કોણુ કોણુ હોય ?
સમ્યક્તેના ક્ષય ચવાથી સમ્યક્તેની

ગાથાંક.

વિષય.

રીતે થાય ? તેનું કોદારના ઉદાહરણ
સ્પષ્ટીકરણ, ક્ષોપોપશમિક કરતા ક્ષય-
સમક્રિત વધારે નિર્મળ શાથી ? ૪૭

૧૩૨૬-૧૩૪૧ શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરનાર દર્શન સમક્રોનાશ
૧૩૪૨ ક્યાં પછી શું કરે ? કર્મના ક્ષયથી
જીવને ક્યારે શુભ થાય ? તે સંબંધમાં નિ-
શ્ચ અને વ્યવહાર નયથી વિચારણા. ૪૭૫

૧૩૪૩-૧૩૪૬ કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીની સ્થિતિનું
વર્ણન અને પ્રવચનોત્પત્તિદાર સમાપ્ત. ૪૭૫

૧૩૪૭-૧૩૪૮ પ્રવચનના એકાર્થિક નામો આદિ દારો
કહેવાની પ્રસ્તાવના. ૪૭૬

૧૩૪૯-૧૩૫૦ પ્રવચનોત્પત્તિ આદિ દારોનાં નામ ૪૭૬

૧૩૫૧-૧૩૬૫ દારોના અનુક્રમ સંબંધમાં શિષ્ય-
શુરના પ્રશ્નોત્તર. ૪૭૭

૧૩૬૬ પ્રવચનના એકાર્થવાચી નામો. ૪૮૧

૧૩૬૭-૧૩૭૩ પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થ એ ત્રણ સ-
ખોની વ્યાખ્યા, સૂત્ર અને અર્થના
એકાર્થપણા માટે શંકા-સમાધાન ૪૮૧

૧૩૭૪-૧૩૭૭ બીજા દષ્ટાન્તદારોએ પ્રવચનાદિ ત્રણેનું
એકાર્થપણું તથા નયની અપેક્ષાએ
તેઓની એકતા અને અન્યેકતા. ૪૮૨

૧૩૭૮ પ્રવચન તથા સૂત્રના પર્થાયવાચી પાંચ-
પાંચ નામો. ૪૮૪

૧૩૭૯-૧૩૮૪ શ્રુતપર્થ એટલે શું ? તીર્થ એટલે
૧૩૮૫ શું ? માર્ગ એટલે શું ? પ્રવચન એ-
ટલે શું ? તથા સૂત્ર-તંત્ર-અંધ-પાદ-
અને શાસ્ત્ર શબ્દના અર્થો. ૪૮૫

૧૩૮૬-૧૩૮૭ અનુયોગશબ્દના એકાર્થવાચી પાંચ
નામ તથા તેનો અર્થ. ૪૮૫

૧૩૮૮ અનુયોગના નામાદિ સાત પ્રકારના
નિષેષ. ૪૮૫

૧૩૮૯-૧૩૯૨ નામઅનુયોગ-સ્થાપનાઅનુયોગ-દ્રવ્યા-
નુયોગ અને ક્ષેત્રાદિઅનુયોગનું સ્વરૂપ. ૪૮૬

૧૩૯૩-૧૪૦૧ છ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગનું તથા છ પ્રકારે
ક્ષેત્રાનુયોગનું વર્ણન. ૪૮૭

૧૪૦૨-૧૪૦૪ છ પ્રકારે કાળાનુયોગ તથા છ પ્રકારે
વચનાનુયોગનું સ્વરૂપ. ૪૮૮

૧૪૦૫-૧૪૧૦ છ પ્રકારે ભાવાનુયોગનું સ્વરૂપ તથા
અનુયોગવિષયશ્રુત દ્રવ્યાદિના ક્યાં ક્યાં
અવરથભાવ તથા બળના હોય તેનો
વિચાર. ૪૮૯

ગાથાંક.

વિષય.

ગાથાંક.

વિષય.

- ૧૪૧૧-૧૪૧૨ અનનુયોગના ઉદાહરણોની સૂચના. ૪૯૨
- ૧૪૧૩-૧૪૧૭ દ્રવ્યના અનનુયોગ અને અનુયોગ પર વસ્તુ તથા ગાયતું ઉદાહરણ. ૪૯૩
- ૧૪૨૮ ક્ષેત્રના અનનુયોગ પર કુખનનું ઉદાહરણ, કાળના અનનુયોગ પર અકાળે સ્વાધ્યાયનું, વચનના અનનુયોગમાં બહેરાના આલોપનું તથા ગામડીયાનું અને ભાવના અનનુયોગમાં આવિકાનું સામપ્રદિક પુરુષનું-કોંકણકપુત્રનું-તોળાઆનું-કમળામેળાનું-શાંખના સાહસનું-ને શ્રેણિકના કોપનું ઉદાહરણ ૪૯૪
- ૧૪૨૯ ૧૪૨૪ નિયોગનું સ્વરૂપ, લાપાનું સ્વરૂપ, વિભાષકની વિભાષાનું સ્વરૂપ, વાર્તિકનું સ્વરૂપ અને પ્રકારાન્તરે ભાષકાદિ ત્રણનું સ્વરૂપ. ૫૦૪
- ૧૪૨૫ ભાષકાદિના સ્વરૂપ સંબંધી કાલકર્માદિનું ઉદાહરણ. ૫૦૬
- ૧૪૨૬-૧૪૩૩ લેખ વસ્તુનું-ચિત્રનું-ભંડારીનું-ને માર્ગદેશનું ઉદાહરણ. ૫૦૭
- ૧૪૩૪ વ્યાખ્યાનવિધિનું સ્વરૂપ. ૫૦૮
- ૧૪૩૫-૧૪૩૭ વ્યાખ્યાનવિધિમાં યોગ્યાયોગ્ય ગુરુશિષ્ય સંબંધમાં ગાયનું ઉદાહરણ. ૫૦૯
- ૧૪૩૮-૧૪૩૯ ચંદનકથાનું ઉદાહરણ. ૫૧૦
- ૧૪૪૦-૧૪૪૧ બે શ્રેણીની પુત્રિઓનું ઉદાહરણ. ૫૧૨
- ૧૪૪૨-૧૪૪૩ આવકનું તથા બહેરા ગામડીયાનું ઉદાહરણ. ૫૧૩
- ૧૪૪૪-૧૪૪૫ ટંકણક સાયેના વ્યવહારનું ઉદાહરણ ૫૧૪
- ૧૪૪૬ શિષ્યની યોગ્યાયોગ્યતા. ૫૧૫
- ૧૪૪૭ અનન્યુગત આદિ શિષ્યના દોષો. ૫૧૫
- ૧૪૪૮-૧૪૫૦ અનન્યુગતતાદિ દોષોનું સ્વરૂપ ૫૧૫
- ૧૪૫૧ વિનયવાનત આદિ શિષ્યના ગુણો. ૫૧૬
- ૧૪૫૨-૧૪૫૩ વિનયવાનત આદિ ગુણોનું સ્વરૂપ ૫૧૬
- ૧૪૫૪ પ્રકાસાન્તરે યોગ્યાયોગ્ય શિષ્યનો વિચાર તે સંબંધમાં પાપાણ તથા મેઘ આદિનાં ઉદાહરણ. ૫૧૬
- ૧૪૫૫-૧૪૫૮ પાપાણ અને મેઘનું પહેલું ઉદાહરણ ૫૧૬
- ૧૪૬૯-૧૪૬૪ યાનું બીજું ઉદાહરણ ૫૧૮
- ૧૪૬૩-૧૪૬૪ મગરોળિયો પત્થર-હિંદવાળો ઘરો. અને ચાલણીના સંવાદ ૫૧૯
- ૧૪૬૫ બરફકમક અને સુધસીના માળાનું ઉદાહરણ. ૫૨૦

- ૧૪૬૬ નિર્દેશ જનનમતમાં દોષો ક્યાંથી હોય શકે? એ શંકાનું સમાધાન. ૫૨૧
- ૧૪૬૭ યોગ્ય શિષ્ય માટે હંસનું ઉદાહરણ ૫૨૨
- ૧૪૬૮ કુશિષ્ય ઉપર પાકાનું ઉદાહરણ ૫૨૨
- ૧૪૬૯ સુશિષ્ય ઉપર ઘેટાનું ઉદાહરણ ૫૨૨
- ૧૪૭૦ સુશિષ્ય અને કુશિષ્ય ઉપર જળો તથા મન્થરનું ઉદાહરણ ૫૨૩
- ૧૪૭૧ કુશિષ્ય ઉપર બિલાડીનું ઉદાહરણ ૫૨૩
- ૧૪૭૨ સુશિષ્ય પર જલકપશીનું ઉદાહરણ ૫૨૩
- ૧૪૭૩-૧૪૭૫ સુશિષ્ય-કુશિષ્ય પર ગાયનું ઉદાહરણ ૫૨૪
- ૧૪૭૬-૧૪૭૯ સુશિષ્ય-કુશિષ્ય પર ભેંસનું ઉદાહરણ ૫૨૫
- ૧૪૮૦-૧૫૮૧ ને "તો" "તો" આભીરુગણનું ઉદાહરણ ૫૨૬
- ૧૪૮૩-૧૪૮૩૭૫સંહાર તથા ઉપોદ્દ્યાતદ્વારની પ્રસ્તાવના ૫૨૭
- ૧૪૮૪-૧૪૮૫ ઉપોદ્દ્યાત નિર્બુક્તિના ઉદ્દેશ-નિર્દેશ આદિ પચીસ દ્વારોનાં નામ ૫૨૮
- ૧૪૮૬ ઉદ્દેશ-નિર્દેશ સંબંધી શંકા સમાધાન ૫૨૮
- ૧૪૮૭ ઉદ્દેશના નામ-સ્થાપના આદિ આઠ બેદો સ્વરૂપ. ૫૨૮
- ૧૪૮૮-૧૪૯૦ નામ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધમાં પ્રત્યેકાર ૫૨૯
- ૧૪૯૧-૧૪૯૬ સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્રકાળ-સમાસ-ઉદ્દેશોદ્દેશ અને ભોવકોદેશનું સ્વરૂપ ૫૩૦
- ૧૪૯૭ નિર્દેશનું સ્વરૂપ ને તેના આઠ પ્રકાર ૫૩૦
- ૧૪૯૮-૧૫૦૪ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-સમાસ ઉદ્દેશનિર્દેશ-ને ભાવનિર્દેશનું સ્વરૂપ ૫૩૧
- ૧૫૦૫ નિર્દેશક અને નિર્દેશ્ય સંબંધી નયની અપેક્ષાએ વિચારમાળા ૫૩૩
- ૧૫૦૬-૧૫૧૦ નેગમ નયના મતે નિર્દેશનો વિચાર ૫૩૪
- ૧૫૧૧-૧૫૧૪ વ્યવહાર તથા સંગ્રહનયના મતે નિર્દેશનો વિચાર ૫૩૫
- ૧૫૧૫-૧૫૨૨ નયનનયના મતે નિર્દેશનો વિચાર ૫૩૬
- ૧૫૨૩-૧૫૨૮ ચંદનનયના મતે નિર્દેશનું સ્વરૂપ ૫૩૮
- ૧૫૨૯-૧૫૩૦ ભિન્ન ભિન્ન નયોની માન્યતાના સંબંધમાં સત્યાસત્યનો વિભાગ ૫૩૯
- ૧૫૩૧-૧૫૩૨ નિર્ગમદ્વાર દહેવા માટે પ્રસ્તાવના ૫૪૧
- ૧૫૩૩ નિર્ગમદ્વાર, તેના નામ-સ્થાપના આદિ ૭ પ્રકાર. ૫૪૨
- ૧૫૩૪-૧૫૩૬ નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યનિર્ગમનું સ્વરૂપ ૫૪૨
- ૧૫૩૭-૧૫૩૮ ક્ષેત્રનિર્ગમનું સ્વરૂપ ૫૪૩
- ૧૫૩૯-૧૫૪૨ કાળનિર્ગમ અને ભાવનિર્ગમનું સ્વરૂપ ૫૪૩
- ૧૫૪૩-૧૫૪૮ પ્રવૃત્ત વિષયમાં પ્રવૃત્ત ભાવનિર્ગમનું સ્વરૂપ. ૫૪૪
- પરિશિષ્ટ. ૫૪૫

॥ ॐ सर्व ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥

श्रीभक्तिनलद्राष्ट्रिभात्रमणविरचित—

विशेषावश्यकभाष्य

तथा

भक्तधारि श्री हेमचन्द्रसूक्त शिष्यहिता नामनी वृत्तिना

अनुसारे गुणराती अनुवाद.

श्रीसिद्धार्थनरेन्द्रविश्रुतकुल्यन्योमप्रवृत्तोदयः,

सद्वोधांशुनिरतदुस्तरमहापोहान्धकारस्थितिः ।

हस्ताशेषकुवादिकौशिककुल्योतिमणोदस्यो,

जीवादस्त्वलितमत्राप्तरणिः श्रीवर्धमानो जिनः ॥ १ ॥

श्री सिद्धार्थ नरेन्द्रना भक्ति कुण्डल ने आकाश तेमां उदय पामेल, तथा सद्बोध (केवण ज्ञान) रूप दिशेवाधी दुःखे तरी शकाय जेवा भद्राभाष्य अपन्धकारने नाश करनार, तथा अलिभानी अधा कुवादिरूप धुवरोना समुहना ज्ञान'दना नाश करवाभो समर्थ जेवा अस्त्वलित प्रतापी रूप श्री वर्धमान जिनेश्वर जय पामे.

येन क्रमेण कृपया श्रुतधर्म एष, आनोय मादृशजनेऽपि हि संमणीतः ।

श्रीमत्सुधर्मगणमृत्पुत्रं नतोऽस्मि, तं मूरिसंघमनघं स्वगुरुं भक्त्या ॥ २ ॥

आ श्रुतधर्म अनुक्रमे लापीने हयाधी भार जेवा अनुभ्यते जेज्याये आया ते श्रीमान् मुधर्मगणधरादि पवित्र आचार्योनी परंपराने तथा भारा श्रुते हुं भजिधी नभुं शुं.

आवश्यकतानियद्गम्यभाष्यपीयूषजन्मजलधिगुणरत्नराशिः ।

स्वातः समाधमणतागुणनः क्षिती यः, साऽयं गणिविजयते जिनमद्रनामा ॥ ३ ॥

आवश्यक सूत्रना जेलीर लाधधूप अभूतने उत्पन्न करवाभां समुद्रसमान, शुद्धप-
नोना समुहने धारनार, अने क्षमा'अमलपलाना शुद्धी पृथ्वीमां ने भक्ति यथा ते
श्री जिनलद्राष्ट्रिभात्रमण भद्रारान उदयवान् छे-जयवता चर्ते छे.

यस्याः प्रसादपरिवर्धितशुद्धवोधाः, पारं व्रजानि सुधियः श्रुतवोयराशेः ।

मानुग्रहा मयि समीहितसिद्धयेऽस्तु, सर्वज्ञासनरता श्रुतदेवताज्जी ॥ ४ ॥

जेनी असमताधी शुद्धबोध वृद्धि पामवाधी पठिते श्रुतसमुद्रने पार पामे छे जेवी
अने सर्वज्ञना सासनमां राज धराचनार जेवी आ श्रुतदेवता छिद्रसिद्धि भाटे भारापर
रूपाणु धामे.

१ जेजा जेक अथवा तेवी वधारे पूर्ति हुने धारण करनार होय तेजोने क्षमाअमल, यथ्य,
विताकर, आदि विशेषा बाध चरे छे.

શ્રી આવશ્યક-સૂત્ર-પ્રથમ અર્થથી તીર્થંકર મહારાજને કહ્યું છે, ગણધર મહારાજને તે સૂત્રથી રચ્યું છે, ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીરૂપ દિયાઓ. આ સૂત્રરૂપ વૃક્ષતું મૂળ છે, અને સામાયિક આદિ છે અધ્યયન રૂપ શાસ્ત્ર તેનો સ્કંધ છે. એ સૂત્ર અતિગંભીર અર્થવાળું તથા સર્વ સાધુ અને આવક વર્ગને નિરંતર ઉપયોગી જાણીને એના ઉપર ચાદ પૂર્વધર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામિએ “આમિનિવોદિઅનાળં મુચનાળં ચેવ ઓહિનાળં ચ” (૭૬) ઈત્યાદિ ગાથાઓવડે કરેલ વ્યાખ્યાન નિર્ણયિતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ છે અધ્યયનાત્મક આવશ્યક નિર્ણયિતમાંથી સામાયિક અધ્યયનની નિર્ણયિતના અર્થ અત્યંત વિચાર કરવાથી પણ જાણ્યો કહ્યું છે જતાં એ અતિશય ઉપકારી છે એમ જાણીને અમૃત રસના ઝરણા સમાન વાણીવાળા શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે - સામાયિક અધ્યયનની નિર્ણયિત ઉપર લાખ્ય કર્યું. જેની શરૂઆત “કયવચયણ્ણામો” ઈત્યાદિ (૧) ગાથાથી થાય છે. આ લાખ્ય ઉપર શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે પોતે, તેમજ શ્રીમાન્ કોટયાચાર્ય મહારાજે વ્યાખ્યા કરી છે, પરંતુ તે દીકાઓ અતિશય ગંભીર અને કંઈક સંક્ષિપ્ત (ટૂંકી) હોવાથી આ પાંચમા આરાના પ્રભાવથી ખુદિ આદિમાં હીન થએલા, અને કંઈક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાની રચિવાળા શિષ્યોને તે વૃત્તિઓ તેવા પ્રકારેના ઉપકાર કરી શકે નહિ એમ માનીને, હું (મલધારી હેમચંદ્રસરિ) મદ્દખુદિવાળો છું તેપણ વિશેષ-મદ્દખુદિવાળા-શિષ્યોને બોધ થવા માટે, અને સુતનો અભ્યાસ કરવાને માટે, અરણ વાક્યોની રચનાવાદી અને કંઈક વિસ્તારવાળી આ વૃત્તિ (વ્યાખ્યા) આરંભુ છું.

આદિમાં લાખ્યકાર વિધોની શાન્તિ માટે અંગળ, અને શિષ્યોની પ્રવૃત્તિ માટે અભિધેયાદિ કહે છે.

કયવચયણ્ણામો વોપ્પં ચરણ્ણાસંગહં સયલ્લં ।

આવસ્સયાણુઓમં ગુરુવણ્ણાણુસારેણં ॥ ૧ ॥

પ્રવચનને પ્રણામ કરીને, ચરણ તથા ગુણના સંપૂર્ણ સંગ્રહરૂપ આવશ્યકના અનુચોગને, ગુરુના ઉપદેશને અનુસારે, હું (જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ) કહીશાં. ૧

૧ જે વડે જેથી અથવા જેને વિષે જવાદિ, પદાર્થો કહેવાય તે પ્રવચન. ૨ અથવા આદિ વચન તે પ્રવચન. શાસ્ત્રનું આદિપણું અમુક તીર્થંકરની અધિક્ષાએ જાણવું. કેમકે “મમસ્તીર્થાય” એ વચનથી તીર્થંકરે પણ સુતને તીર્થ સ્થાપન કરવા પહેલાં નમસ્કાર કરે છે. ૩ અથવા જવાદિ તત્ત્વો જે કહે છે તે પ્રવચન. ૪ અથવા ચતુર્વિધ અમંજ સંધ તે પણ પ્રવચન કહેવાય. કારણ કે દ્વાદશાંગ રૂપ તીર્થનો આધાર સંધ છે. એવા પ્રવચનને નમસ્કાર કરીને, ચરણ-ગુણના સંગ્રહરૂપ આવશ્યકનો અનુચોગ-વ્યાખ્યા કહીશાં; જેથી સંસાર સમુદ્રનો પાર પમાય. તે ચરણ ત્રત-અમણ ધર્માંદિ મૂલગુણો. ૧ અને ગુણ-એટલે પિંડ વિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણો. ૨ અથવા ચરણ એટલે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર, તથા ગુણ એટલે દર્શન અને જ્ઞાન. તે ત્રણે (દેશ સર્વવિરતિ

૧ ૫ મહાપત ૧૦ યતિધર્મ ૧૭ સંયમ. ૧૦ વૈયાટય ૯ બ્રહ્મચર્યશુષ્ઠિ ૩ જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર ૧૨ તપ ૪ કથાયનિગ્રહ એ ચરણ સિત્તરી ૪ પિંડ વિશુદ્ધિ ૧ સમિતિ ૧૨. બાવના ૧૨ સાધુપ્રતિમા ૫ ઈદ્રિય નિરોધ ૨૫ પડિવેદણા ૩ શુષ્ઠિ ૪ અનિગ્રહ એ કરણ સિત્તરી.

દર્શન તથા જ્ઞાન) નો સંપ્રદ કરનાર આ અનુયોગ કહીશ. ૧. અવરણ કરવા યોગ્ય તે આવર્યક. ૨ અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણ રહિત આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણે યુક્ત કરે તે (આવાસક) આવર્યક. તેના વિધિ-પ્રતિષેધથી અર્થની પ્રરૂપણા કરવા રૂપ અનુયોગને કહીશ...

શિષ્ય:—આવર્યકનો અનુયોગ એટલે આવર્યકનું વ્યાખ્યાન, અને ચરણ ગુણ સંપ્રદ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો સમુદાય. આ પ્રમાણે સિત્ત અર્થવાળા બન્ને શબ્દો હોવાથી જ્ઞાનાદિ ત્રણેની વ્યાખ્યા આવર્યકના અનુયોગથી કેમ બની શકે? ..

ગુરુ:—સમ્યક્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે. તેથી એકલા સામાયિકનો અનુયોગ પણ સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણનો સંપ્રદ છે, તો પછી સમસ્ત આવર્યક કે જે સામાયિક-આદિ છ અધ્યયનમય છે, તેના અનુયોગ સંપૂર્ણ ચરણ ગુણનો સંપ્રદ હોય એમાં નવાઈ શી? આ પ્રમાણે આવર્યક સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંપ્રદયુક્ત હોવાથી આવર્યકનો અનુયોગ પણ તેને સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણનો સંપ્રદ કહો. જેમકે-જેનાં હાથમાં દંડ હોય તે દંડી કહેવાય તેમ અહીં સંપૂર્ણ ચરણગુણનો સંપ્રદ આવર્યકના અનુયોગમાં રહેલો છે માટે આવર્યકનો અનુયોગ તે સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંપ્રદ કહિ શકાય. અથવા ચારિત્ર અને ગુણોનો સંપ્રદ જે આવર્યકના-અનુયોગમાં હોય તે અનુયોગ ચરણગુણ સંપ્રદ કહેવાય. આ પ્રમાણે બહુદ્રીહિ સમાસથી અર્થ કરતાં કંઈ શંકાજ રહેતી નથી. માત્ર “સકળ” એ વિશેષણ આવર્યકના અનુયોગનું સમજવું, પણ તે ચરણ-ગુણ સંપ્રદના સંપૂર્ણપણાની અપેક્ષાએ સમજવું. પણ આ બહુદ્રીહિ સમાસ કદાચ હોવાથી ઉપેક્ષા પાત્ર છે. એટલે કે ચરણ ગુણ સંપ્રદના સંપૂર્ણપણાને દર્શાવવા માટે આવર્યકના અનુયોગને સંપૂર્ણપણાનું વિશેષણ આપવું એ ઠીક લાગતું નથી માટે બીજી વ્યાખ્યાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—“સામાયિક ત્રણ પ્રકારનું છે” ઈત્યાદિ વચનથી સામાયિક સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંપ્રદ છે, પણ તેથી સામાયિકના અનુયોગનું સંપૂર્ણ ચરણગુણ સંપ્રદપણું કેમ સિદ્ધ થાય?

ગુરુ:—અહીં સામાયિક એ વ્યાખ્યેય એટલે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. અને અનુયોગ તે વ્યાખ્યાન છે. વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે. અહીં અસેદ વિવક્ષા કરી છે. એટલે સામાયિક અને સામાયિકના અનુયોગનો સેદ ગણવામાં આવે નથી. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંપ્રદરૂપ જે સ્વરૂપ વિશેષણ કહ્યું તેનાથી ભાષ્યકાર મહારાજે આવર્યકના અનુયોગની મહાર્થતા જણાવી.

શિષ્ય:—જે તમે માત્ર પોતાની કલ્પનાથી આવર્યકનો અનુયોગ કહેશો તો પંડિતોને તે માહ નહિ થાય, કારણ કે માર્ગમાં રૂપરૂપના વચન ઉપર જેમ વિદ્યારાજી શકાતો નથી તેમ હમસ્થે સ્વતંત્રપણે કહેલ વચન ઉપર પણ વિદ્યારાજ નહિ બેસે.

ગુરુ:—હમસ્થ છતાં પરમગુરુના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્વતંત્રપણે કંઈ પણ કહેવાય તે વિદ્યારાજ યોગ્ય ન થાય એમ અને પણ આનીએ છીએ, પણ અમે એ પ્રમાણે સ્વતંત્રપણાથી કહેતા નથી. પરંતુ તીર્થંકર-ગણધરદાદિના ઉપદેશાનુસારે કહીએ છીએ, જેથી અમે કહેલ આવર્યકનો અનુયોગ વિદ્વાનોને અમાણ વા અવિશ્વસનીય નહિ થાય.

શિષ્ય:—આ ભાષ્યમાં શ્રીમાન્ લક્ષ્મણદેવ સ્વામિ વિરચિત “સામાયિક નિરુક્તિ” ની વ્યાખ્યા કહેવાશે, છતાં આવર્યકનો અનુયોગ કહેવાશે, એમ કહો છો તો આમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ કેમ કહો છો?

આચાર્ય—તહાડે એ કથન અમારા અભિપ્રાય તત્ત્વા સિવાયનું છે. કેમકે સામાયિક એ પવિત્ર આવશ્યકનો એક વિભાગ હોવાથી આવશ્યકરૂપ છે; અને સામાયિક નિયુક્તિ તે તેના વ્યાખ્યાન રૂપ છે, વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન ઉભય એકજ અભિપ્રાય વાળા હોય છે, એમ અને ઉપર કહી આવ્યા છીએ, માટે સામાયિક અને સામાયિકની નિયુક્તિ ઉભય આવશ્યક સ્વરૂપ છે, અને તેનું આ અંશમાં વ્યાખ્યાન કરાશે, તેથી “આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશું” એમ કહેવું, એ વિસંવાદયુક્ત નથી.

આ પહેલી ગાથાના ‘ક્યપવયણુપણાયા’ એ પ્રથમ પાદથી વિખના સમુદાયને નાશ કરવાને મંગળબૂત ઇંદેવનાને નમસ્કાર કર્યો છે, અને શેષ ત્રણ પાદથી (૧) અભિધેય (૨) પ્રયોજન ને (૩) સંબંધ કહ્યા છે. (૧) “આવસ્તવાણુભોગ ઘોઘલ્લ—ઐરલે આવશ્યકનો અનુયોગ કહીશ” એ પદથી આ અંશમાં આવશ્યકનો અનુયોગ તે અભિધેય છે. (૨) સંપૂર્ણ ચરણ-ચુલ સંપ્રાહ્લકપણાથી આ શાસ્ત્ર જ્ઞાન-દર્શન-આદિત્રનો આધાર છે, અને તદ્વપ શાસ્ત્ર તે અવણુ-પદન આદિ વડે સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું કારણ થાય છે. તેથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ એજ આ શાસ્ત્રના પઠનાદિનું પ્રયોજન છે. (૩) અહિં વાચ્ય-વાચકભાવ નામનો સંબંધ છે, ઐરલે કે આ અંશમાં આવશ્યકનો અનુયોગ એ વાચ્ય છે, અને અક્ષર-રૂપે આ અંશ તે વાચક છે. આ પ્રમાણે અભિધેય આદિના કથનથી શાસ્ત્ર અવણાદિમાં શિષ્યની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી, જો અભિધેયાદિ ન કહ્યા હોય તો “આ શાસ્ત્ર અભિધેયાદિ રહિત હોવાથી અવણાદિ યોગ્ય નથી.” એમ માનીને કોઈ તેના અવણાદિમાં પ્રવૃત્તિ ન કરે.

શિષ્ય—અહિંન્તઆદિ દેવો દેવપણે પ્રસિદ્ધ છે તો તેમને મૂકીને અંધકારે પ્રવચનને નમસ્કાર શા માટે કર્યો? શુદ્ધ—“નમસ્તીર્થાય” એવું વચન તીર્થકર મહારાજના પણ દેશનાની શરૂઆતમાં કહે છે; તેથી અહિંન્તોને પણ તીર્થશબ્દથી કહેવાતું એવું પ્રવચન નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, વળી પ્રવચનના ઉપદેશથીજ આપણે અહિંન્તાદિને જાણી શકીએ છીએ, તેમજ પ્રવચનના આધારથીજ તીર્થ-શાસન પણ દીર્ઘકાળ પર્યંત પ્રવર્તે છે, ઇત્યાદિકારણથી અધિક્ષાયે અહિંન્તો કરતાં પણ પ્રવચન મુખ્ય હોવાથી અને તે પ્રવચન જ્ઞાનાદિગુણાત્મક હોવાથી તેનું ઇંદેવપણું કહેવું એ કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. વળી પ્રવચનને નમસ્કાર કરતાં આચાર્યશ્રીએ આગમનત્વના જ્ઞાનરસ-વડે રક્તહૃદયથી પ્રવચન ઉપર પોતાની અતિશય લાક્ષિ જણાવી છે.

મહાશુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ગાથાનું અને આખાઅંશનું ગંભીરવાક્યરચનાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તે વ્યાખ્યાન જો-કે યુક્ત છે, પરંતુ સાંપ્રતકાળના મન્દશુદ્ધિવાળા શિષ્યોને તે વ્યાખ્યાન સારી રીતે અર્થજ્ઞાન કરાવી શકે તેમ નથી એમ જાણીને મેં મન્દ-મતિવાળાએ મારાથી મન્દમતિવાળા શિષ્યો સમગ્ર શકે તેટલા માટે જેવી રીતે આ ગાથાની સરળ વ્યાખ્યા કરી છે તેવીજ રીતે આ આખાઅંશની સરળ વ્યાખ્યા કરીશ. અહિં જેવી શંકા ન કરવી કે મહાશુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોના વચનથી જોએને અર્થબોધ ન થયો તેઓને તમારા જેવાના વચનથી અર્થબોધ કેમ થશે? કારણ કે સમાનશીળ-વાળાના વચનથીજ સમાનશીળવાળા પુરોને અર્થબોધ થાય છે, ગામડીયાઓને ગામડીયાઓથી અને મેલ્લોને મેલ્લોથી સહેલથી અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, પણ પંડિતાથી નથી થતું. તેમજ મન્દશુદ્ધિવાળાને મન્દશુદ્ધિવાળાએ કહેલ સરળભાષાથી અર્થજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ વિવિધપ્રકારની સંસ્કારવાળી રચનાથી નથી થતું. ૧.

અહીં આવશ્યકતા અનુયોગ કહેવાનો છે એમ કહું, પરંતુ એવું કંઈ આદિ શું છે કે જેને જાણીને અમે તે અવણ કરવાને પ્રવૃત્તિ કરીએ ? બુદ્ધિમાન વિનીત શિષ્યની આવી જણાસા તમે કરવાને આચાર્યશ્રી આવશ્યકતા અનુયોગ સંબંધી કંઈ આદિ કહેવાને માટે સંબંધની ગાથા કહે છે.

તસ્સ ફલ-જોગ-મંગલ-સમુદાયત્વા તદેવ દારાઈ ।

તન્મેય-નિરુત્તિ-કમ-પચોયળાઈં ચ વચ્ચાઈં ॥ ૨ ॥

તેવું (આવશ્યકતા અનુયોગનું) 'કૃણ-સ્થાન-મંગળ-સમુદાયાર્થ-અનુયોગના દારો'—તે દારોના ભેદ—'નિરુત્તિ'—'કમ' અને 'પચોજન' કહેવાનાં છે. ૨.

આ પ્રથમાં બુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ માટે આવશ્યકતા અનુયોગનું મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ કંઈ કહેવાશે ૧. આવશ્યકતા અનુયોગ શિષ્યને કયારે આપવો ? તે રૂપ યોગ એટલે સંબંધ અથવા પ્રસ્તાવ કહેવાશે ૨. આવશ્યકતા અનુયોગ કહેતાં મંગળ કશું છે ? તેના નિશ્ચય કરાશે ૩. સામાયિકાદિ અધ્યયનોનો “સાવજ્ઞજોગચિરઈં ઉક્લિષ્ણ ગુણયઝો ય પઢિવત્તો” ઇત્યાદિ ગાથા (૬૦૨) વડે સાવધયોગની વિરતિ આદિરૂપ સમુદાયાર્થ કહેવાશે ૪. તે-મજ ઉપક્રમ નિરૂપ આદિ અનુયોગના દારો ૫ અને તે દારોના ભેદ કહેવાશે. જેમકે—આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ, વક્તવ્યતા, અર્થાધિકાર, અને સમવતાર એ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે; આધનિષ્પન્ન નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણપ્રકારે નિરૂપ છે; સૂત્ર અને નિરુક્તિના ભેદથી અનુગમ એ પ્રકારે છે, નૈમગાદિક નયો સાત પ્રકારે છે, ઇત્યાદિ ભેદો કહેવાશે ૬. આરંભ કરવા નજીક લાવવું તે ઉપક્રમ, નજીક લવાયેલ શાસ્ત્રનું નામ—આદિ ભેદોથી સ્થાપન કરવું તે નિરૂપ, ઇત્યાદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિરૂપ નિરૂક્ત કહેવાશે. ૭. તે પછી એ ઉપક્રમાદિ દારોનો નિયતક્રમ કહેવાશે, જેમકે આરંભ નહિ કરાએલાનો નિરૂપ નથી કરાતો; નિરૂપ નહિ કરાએલાનો અનુગમ નથી થતો ઇત્યાદિ. ૮. આ ઉપક્રમાદિ દારો શાસ્ત્ર જાણવામાં નગરદ્વારના દ્વારનું જેમ ઉપકારી છે, જેમકે કોઈ ક્ષિત્ર-વાળા ભોટા નગરને એક પણ દરવાજો ન હોય તો તે નગરમાં લોકો આશ્રય કરતા નથી, તેમજ એકાદ દરવાજો હોય તો પણ તેમાં જવા આવવાની સુરક્ષા પડે, પરંતુ જહાના જહાના અનેક દરવાજા સહિત મુખ્ય ચાર દરવાજા હોય તો તેમાં સર્વજનો મુખે આશ્રય કરે, અને તેમાં જવા આવવાની પણ મુગમતા થાય, તેવીજ રીતે આ શાસ્ત્ર પણ ઉપક્રમાદિદારોવાળું હોવાથી તેનો મુખ પૂર્વક યોગ્ય થઈ શકે તેમ છે, તેથી તેવું મહણ ધારણ ચિન્તવન આદિ સરળતાથી થાય છે. ૯. આવી રીતે ઉપક્રમાદિ દારોનું પ્રયોજન ઉવડે કહેવાશે. ૨.

આ સંમૂળગાથાના વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઈચ્છા રાખનાર ભાષ્યકાર મહારાજ વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ માટે પ્રથમ આવશ્યકતા અનુયોગનું કંઈ પ્રતિપાદન કરનારી ગાથા કહે છે.

નાળ-કિરિયાઈ મોસ્તો તન્મયમાવસયં જઝો તેળં ।

તન્વક્ત્રાણારમ્મો કારણઝો કજ્જસિદ્ધિ ચિ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન અને દિવાથી મોક્ષ થાય છે, અને આવશ્યક સૂત્ર જ્ઞાનક્રિયામય છે, તેથી તેના—આવશ્યકતા વ્યાખ્યાનનો આરંભ કર્યો છે. કેમકે કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ૩.

(૧) સમ્યગ્બોધરૂપ જ્ઞાન, તથા (૨) સાવધ યોગની વિરતિ, અને નિરવધ યોગનું

સ્વેન કરવારૂપ ક્રિયા, એ ઉભયથી સર્વકર્મરૂપ મળ કલકનો નાશ થવા રૂપ મોક્ષ સ-
ધાય છે, એ વાત સર્વ શિષ્યપુરોનાં માન્ય છે. અહીં સમ્યગ્દર્શન તે સમ્યગ્ જ્ઞાનમાં
અનર્ભૂત છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શનવરૂજ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. તે સમ્યગ્દર્શ-
નના અભાવે જ્ઞાન તે અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

શિષ્ય:—જે જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, તો પછી આવશ્યકના અનુયોગને
કહેવાનું અહીં શું પ્રયોજન છે? કે જેથી મોક્ષની ઈચ્છાએ બુદ્ધિમાનો આ આવશ્યક-
અનુયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરે?

ગુરુ:—આ આવશ્યક (અનુયોગ) એ જ્ઞાન ક્રિયાનું કારણ છે. તેથી તે જ્ઞાનક્રિયા સ્વ-
રૂપજ છે; જેમ ધી.આયુની વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી લોકમાં ઉપચારથી ધીને આયુષ્ય કહે-
વાય છે; ન વસનું પાણી પગના રોગનું કારણ હોવાથી તેને પગનો રોગ કહેવાય છે; આવી
રીતે લોકમાં કારણને ઉપચારથી સર્વ કહેવાય છે, તેમ પ્રસ્તુત અનુયોગના વિપયભૂત સા-
મ્યિકાદિ છ અધ્યયન સ્વરૂપ આવશ્યક પણ સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાનું કારણ હોવાથી સમ્યગ્-
જ્ઞાનક્રિયાસ્વરૂપ છે. માટે એ આવશ્યકસૂત્રનું અધ્યયન. અવળ ચિન્તન અને તેમાં કહેલું
અનુષ્ઠાન કરનારને અવશ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાની પ્રાપ્તિ થવાથી મોક્ષ રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.
આ કારણથી આવશ્યકના અનુયોગમાં બુદ્ધિમાનોએ પ્રવૃત્તિ કરવી.

શિષ્ય:—જે એ પ્રમાણે “આવશ્યકથી જ્ઞાન ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષરૂપ રૂપની
સિદ્ધિ થાય છે,” તો તે પરપરાએ આવશ્યકનું રૂપ થયું, પણ તેના અનુયોગનું ન થયું,
અને અહીં તો આવશ્યકના અનુયોગના રૂપનો વિચાર ચાલે છે.

ગુરુ:—આવશ્યક એ વ્યાખ્યેય છે, અને અનુયોગ એ તેનું વ્યાખ્યાન છે, વ્યાખ્યાનમાં
વ્યાખ્યેયગત સર્વ અભિપ્રાય પ્રગટ કરાય છે, તેથી વ્યાખ્યેયનું જે રૂપ તે રૂપ વ્યાખ્યાનનું
અવશ્ય જણાયું.” કારણ કે વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન બન્ને એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે,
માટે મોક્ષ રૂપ ઈચ્છનારાએ આવશ્યકના અનુયોગમાં અવશ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, કેમકે
તેથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ, અને જ્ઞાન-ક્રિયા પામવાથી મોક્ષરૂપ રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.

શિષ્ય:—જે કે આવશ્યકના અનુયોગથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષની
સિદ્ધિ થાય; તો પણ તેમાં શા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી? અને બીજે ગમે ત્યાં પશ્ચિત-
ત્રાદિમાં કેમ ન કરવી?

ગુરુ:—કારણથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. જેમકે સારી રીતે નિશ્ચિત થએલા કારણ-
માં બુદ્ધિમાનો પ્રવૃત્તિ કરે તોજ ઈચ્છિત સંપૂર્ણ કાર્ય સિદ્ધિ થાય, પણ જો તેથી ઉલટું
કારણ વિનાજ કાર્ય સિદ્ધિ થતું હોય તો ધાસમાંથી પણ સુવર્ણ-મણિ-સોતી વિગેરેની પ્રાપ્તિ
થવી જોઈએ, અને તેમ થતાં આયુ જગત દરિદ્રતા વિનાનું થઈ જાય, પરન્તુ એમ થયું
અસંભવિત છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં આવશ્યકનો અનુયોગજ પરપરાએ મોક્ષનું કારણ છે, પણ
પશ્ચિત્રાદિ શાસ્ત્ર મોક્ષનાં કારણો નથી. કારણ કે આ આવશ્યકનો અનુયોગ જ્ઞાન-ક્રિયા
ઉપપન્ન કરવા વડે મોક્ષને સાધે છે. અને બીજા પશ્ચિત્રાદિ શાસ્ત્રો જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ન હો-
વાથી પરપરાએ પણ મોક્ષને સાધનાર નથી. ૩

૧ પશ્ચિત્ર એ સંખ્યદર્શનનો મૂળ ગ્રંથ છે, તેમાં ૬૦ વિષયો પર વર્ણન કરાયેલું છે. તે માટે
બુદ્ધિ પ્રકાશન સંસ્થાકારિયા, અને તે ઉપરની યમસ્થાનિમિત્રની સંપાદનકૃતિ બુદ્ધિ-નામની રીત તથા
મોખાંતરાર્થનું આખું

મઘવસ મોક્તવમગાહિલાસિનો ઠિયણુવપસસ્સ ।

આઈવ જોમમિણં વાલ-મિલાણસ વાહારં ॥ ૪ ॥

ગુરના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલનાર અને મોક્ષમાર્ગના અભિલાષિ એવા લવ્યજીવને સર્વ શ્રુતની આદિમાં બાળ અથવા રોગીને ઉચિત આહાર આપવાની પેઠે પ્રથમ આ આવશ્યક સૂત્રજ આપવું જોગ્ય છે. ૪

સમગ્ર દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવવા અગાઉ ગુરુ શિષ્યને આવશ્યકનો ઉપદેશ કરે છે. મોક્ષે જવાને લાયક જીવને 'લવ્ય' કહેવામાં આવે છે, લવ્ય છતાં પણ મોક્ષની અભિલાષા વિનાનો હોય તો તે દૂરલભ્ય કહેવાય, તેવા દૂરલભ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો ઉચિત નથી, માટે મોક્ષમાર્ગના અભિલાષિ એટલે સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-આચિત્રરૂપ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ધર્મજનારો હોય, તથા ગુરુઉપદેશમાં સ્થિત-હોય-ગુરુનો ઉપદેશ કર્તવ્યપણે પરિણામેલ હોય તેવા શિષ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો.

શિષ્ય ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ધર્મજનાર હોય, પણ જો ગુરુઉપદેશમાં સ્થિત ન હોય તો તેને આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન ન કરવું તે તાત્પર્યાર્થ છે. પૂર્વોક્ત શિષ્યને બાળક અથવા રોગીને વેદો જેમ ઉચિત આહાર આપે છે, તેમ આચાર્ય મહારાજ શરૂઆતમાં આવશ્યકનો અનુયોગ આપે છે, અર્થાત્ વેદો શરૂઆતમાં બાળકને હલકો-મધુર આદિ આહાર આપે છે, અને રોગીને રાજ્ય વિગેરે જે વખતે જે ઉત્તરોત્તર-બળ-પ્રુષ્ટિ આદિનો હેતુ હોય એવો આહાર આપે છે. તેવીજ રીતે ઉપર જણાવેલ એવા લવ્યાત્માને ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિના કારણભૂત આવશ્યકનો ઉપદેશ મુનિપુંગવો ને આચાર્ય મહારાજ આપે છે. ૪

હવે બીજી યોગદ્વાર કહે છે.

ઉત્તમ પ્રકારના લવ્યાત્માને શરૂઆતમાં આવશ્યક આપવું જોગ્ય છે, એટલુંજ જાણીને ગુરુમહારાજ તે લવ્યને આવશ્યક આપે છે કે બીજી કોઈ વિધિની અપેક્ષા રાખે છે? શિષ્યની આવી શંકાનું સમાધાન કરવાને શ્રીગુરુમહારાજ કહે છે કે—

કયપંચનમોકારસસ દિન્તિ સામાદ્યાઈયં વિહિણા ।

આવાસયમાર્ચરિયા કમેણ તો સેસયસુયં પિ ॥ ૫ ॥

જેણે મંગળ માટે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય, એવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ વિધિપૂર્વક આમાયિકાદિ આવશ્યક આપે છે, અને તે પછી તેવીજ રીતે સંવશ્રુત પણ આપે છે. ૫.

મંગળ માટે જેણે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય, એવા લવ્યાદિવિશેષણયુક્ત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્ય દેવં કાળ ને લાવરૂપ તથા પ્રશસ્ત દિશા તરફ રહેવું જોઈએ તે રૂપ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથીજ આમાયિકાદિરૂપ આવશ્યક સૂત્ર આચાર્ય મહારાજ આપે છે. પરંતુ આ જોગ્ય છે એટલુંજ માત્ર જાણીને સૂત્રાદિની વાચના આપતા નથી. આ પ્રમાણે આવશ્યક આપ્યા પછી આચાર્યગાદિ શ્રુત આપે છે, અને એમ કરતાં કરતાં શિષ્યને સર્વ શ્રુતોદયિનો પાર પમાડે છે. ૫.

આવશ્યક સૂત્રની આફે તેના અનુયોગને આપવામાં પણ આજ વિધિ છે, તે જણાવવાને કહે છે.

તેજેવ યાડળુઓમં કરેજ તેજેવ યાડહિગારોડ્યં ।

જેજ વિજેયહિયત્યાય થેરક પક્કમો एसो ॥ ૬ ॥

તે સૂત્ર આપવો અતુકમથીજ આચાર્ય મહારાજ અનુયોગને પણ આપે છે, અને તેજ ક્રમે આ આવશ્યક સૂત્રના અનુયોગનો પણ અધિકાર છે. કેમકે શિષ્યવર્ગના હિત માટે સ્થવિર કલ્પનો આગલ કહેવાશે તેવો ક્રમ છે. ૬.

ઉપર પાંચમી ગાથામાં કહ્યો સુજાત પંચનમસ્કાર ઉચ્ચારણ કરવારૂપ સૂત્ર વિધિના અતુકમથી વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ આચાર્ય મહારાજ શિષ્યને આપે છે. આવશ્યક સૂત્રપ્રદાન-ક્રમ અને આવશ્યક વ્યાખ્યાનપ્રદાનક્રમ આ બે પ્રકારના અતુકમમાં આહી અનુયોગ અતુકમ પ્રસ્તુત હોવાથી આ ગાથાના પ્રારંભથી અનુયોગપ્રદાનનો અધિકાર અહિં આ ઈષ્ટ છે. કારણ કે શિષ્ય વર્ગને ઉત્તરોત્તર સુણ-પ્રાસિં માટે સ્થવિરનો એટલે ગચ્છવાસી સાધુઓનો સા-માચારી વિશેષ રૂપ આવો કલ્પ છે. એ કલ્પનું સ્વરૂપ અને ક્રમ હવે પછીની ગાથામાં કહેવાશે. ૬.

પન્વજ્ઞા સિવસ્વાયમત્યગ્ગહર્ણં ચ અનિઝઓ વાસો ।

નિષ્પત્તી ય વિહારો સામાયારી ઠિઈં ચેવ ॥ ૭ ॥

પ્રવજ્ઞા^૧, શિક્ષાપદ^૨, અર્થ અહણ^૩, અનિઝતવાસ^૪, નિષ્પત્તિ^૫, વિહાર^૬, અને સા-માચારીની સ્થિતિ^૭ (આ સાત પ્રકારે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે) ૭.

પ્રથમ તો સુણવાનુ સુરમે વિધિપૂર્વક આલોચના કરને ચોગ્ય વિનીત શિષ્યને પ્રશ-ન્ત દ્રવ્યક્ષેત્રાદિમાં વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપવી. ૧. તે પછી એ દીક્ષા આપેલ શિષ્યને શિ-ક્ષાનો અધિકાર હોય છે, તે શિક્ષા બે પ્રકારની છે એક અહણશિક્ષા એટલે શાસ્ત્રનો અ-ભ્યાસ, અને બીજી આસેવનાશિક્ષા એટલે પરિલેહણ આદિ ક્રિયા શિખવવી, તેમાં બાર વર્ષ પર્યંત સૂત્ર ભણવું, તે અહણશિક્ષા અને પરિલેહણાદિ ક્રિયાનો ઉપદેશ તે આસે-વનાશિક્ષા.

(આ ગાથામાં જે સિદ્ધાવય પદ છે તેની હમે શિક્ષાપદ એવી વ્યાખ્યા કરી છે. છતાં બીજા આચાર્યો શિક્ષાશબ્દથી ત્રતપદ બુદ્ધ કરીને એવો અર્થ કરે છે કે શિક્ષા દશ-વંકસિક્તું ચોથું અધ્યયન કે આચારંગતું શસ્ત્રપરિજ્ઞાં અધ્યયન થયા પછી પંચ મહાપ્રત અને છઠું રાત્રિ બોજન વિરમણ રૂપ જે ત્રેતો તેમાં શિષ્યને સ્થાપન કરવો તે શિક્ષાતત્ત્વ, પરંતુ બૃહત્કલ્પચૂર્ણમાં અને પ્રાચીનપીઠામાં એ પ્રમાણે જણાવું નથી, તેથી એ વ્યા-ખ્યાનની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.) ૨.

દીક્ષા અહણ કરાવ્યા પછી શિષ્યને બાર વર્ષ પર્યંત સૂત્ર ભણાવવું. તે પછી બાર વર્ષ પર્યંત એ સૂત્રનો અર્થ સમેજવવો. કારણ કે જેમ હજી રેંદ અથવા પાણીમાંથી પુરેલો ભૂખ્યો બગદ સાડ અથવા ખરણ થાસ સ્વાદનો અનુભવ કર્યા સિવાય ખાઈ જાય છે, અને પછી વાગોળતી વખતે એનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેવીજ રીતે શિષ્ય પદ્ય પ્રથમ અર્થ જાણ્યા વિના બાર વર્ષ મુઘી તત્ર ભણે તે વખતે તેનો અર્થ નહિ જાણવાથી શિષ્યને રસ પડતો નથી, પરંતુ અર્થ અહણ કરતી વખતે રસ પડે છે. અથવા જેમ એકત પ્રથમ ઝંઝેર આદિ કાન્ય વાવે છે, પછી તેનું રક્ષણ કરીને પકવે છે, તે પછી તેને

કાંપી મસળી સાફ કરીને ઘેર લાવીને નિશ્ચિતપણે તેનો ઉપયોગ કરે છે, જો તેમ ન કરે તો ધાન્ય વાવવા આદિનો તેનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય. તેજ પ્રમાણે શિષ્ય પણ બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર લાળીને જો તેનો અર્થ ગ્રહણ ન કરે તો તેને તેના અધ્યયનનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય. મોટે સૂત્ર લખ્યા બાદ બાર વર્ષ પર્યન્ત અવશ્ય તેનો અર્થ સાંભળવો. આ પ્રમાણે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે કે પ્રથમ દીક્ષા આપતી, તે પછી સૂત્ર લખાવવું અને તે પછી તેનો અર્થ લખાવવો. આથી અનુયોગ આપવાના ક્રમનો અહીં અધિકાર છે એમ જે પૂર્વે કહ્યું હતું તેનો અહીં સંબંધ જોડે છે કે સૂત્ર અધ્યયન કર્યા બાદ તેના અર્થ આપવાનું રૂપ સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે, અને અર્થ કહેવા રૂપ આવશ્યકતા અનુયોગનેજ શાસ્ત્રકારે કહેવાનો આરંભ કર્યો છે. (૩) આટલી બાબત આ ગાથામાં ચાલતા વિષયને ઉપયોગી છે. આ સિવાય જે બીજું કહેવાશે તે બંધું પ્રાસંગિક છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સૂત્રાર્થ લખેલો શિષ્ય જો આચાર્ય પદને લાયક હોય તો આશામાં આજી બે મુનિઓ અને ત્રીજો પોતે એમ ત્રણ જણને આમ-નગર-સંનિવેશ આદિમાં વિહાર કરાવી બાર વર્ષ સુધી વિવિધદેશોના દર્શન અવશ્ય કરાવવાં. અને જો તે શિષ્ય આચાર્યપદને લાયક ન હોય તો તેને મોટે આ દેશાટનનો નિયમ નથી.

શિષ્ય:—આચાર્યપદને લાયક શિષ્ય શા મોટે દેશોનાં દર્શન કરે ?

ગુરુ:—વિવિધ દેશોમાં વિહાર કરતાં તે તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ દીક્ષાભૂમિ વિગેરે જુએ, તે જોઈને વિચારે કે—અહીં તીર્થંકરો જન્મ્યા હતા, અહીં દીક્ષા લીધી હતી, અહીં મોક્ષે ગયા હતા, ઈત્યાદિ વિચારતાં તેને અતિશય આનંદ થાય છે, અને તેથી પોતે સમકિતમાં સ્થિર થાય છે, તેમજ બીજાઓને પણ સ્થિરતા કરાવે છે. વળી જુદા જુદા દેશોમાં ફરતાં અતિશય શ્રુતજ્ઞાની આચાર્યોના દર્શનથી સૂત્રાર્થ સંબંધી અને સામાચારી સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ જુદા જુદા દેશોની ભાષા અને આચારનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તેથી તે તે દેશોમાં જન્મેલા શિષ્યોને તે તે ભાષામાં ધર્મોપદેશ આપી શકે છે. પછી એ ધર્મોપદેશથી બોધ પામેલાઓને દીક્ષા આપે છે, પૂર્વે દીક્ષા પામેલાઓ તેની ઉપસંપદા-નિશ્ચા અંગીકાર કરે છે, અને આ ગુરુ સર્વ ભાષા તથા આચારમાં કુશળ છે એમ જાણીને તે પ્રતીજ્ઞકોને તેના પર પ્રીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે આચાર્યપદને લાયક હોય એવા શિષ્યને બાર વર્ષ સુધી દેશ દર્શન કરાવવા રૂપ અનિયત વાસ કરાવવો, એથી ઘણા શિષ્યોની પ્રાપ્તિ બાદ આચાર્ય પદ પામીને સ્વ-પરનો ઉપકાર કરે. લાંબો દીક્ષાપર્થાય પાળી બીજા યોગ્ય શિષ્યને પોતાના પદ પર સ્થાપી પોતે ભગવન્તે કહેલા માર્ગમાં વિશેષ અનુષ્ઠાન કરે. એ વિશેષ અનુષ્ઠાન બે પ્રકારે છે. (ક) સંલેખનાદિ કરીને ભક્ત પરિજ્ઞા ૧ ઈગિની ૨ અને પાદાપગમન ૩ રૂપ અનુષ્ઠાનથી મરણ અંગીકાર કરે, અથવા (ખ) જિનકલ્પ-પરિહાર વિશુદ્ધિ-અથવા યથાલન્ટિક કલ્પ અંગીકાર કરે, આ બન્ને પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં તે તે અનુષ્ઠાનની સામાચારી જાણીને પ્રવૃત્તિ કરે.

પહેલા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય—“જેમ પક્ષીઓ પ્રયતનથી ઇંડાને તૈયાર કરે તેમ પ્રયતનથી શિષ્યોને તૈયાર કરીને બાર વર્ષની સંલેખના કરે. તે આ પ્રકારે—બાર વર્ષ છઠ્ઠ અઠમ આદિ વિચિત્ર પ્રકારનો તપ કરે, ચાર વર્ષ દુઃખ દક્ષિ આદિ વિગત રહિત તપ કરે, બે વર્ષ એકાંતરે આંખિલ કરે, છ માસ મધ્યમ તપ કરીને પારણે પ્રમાણેષિત ભોજન-વાણું આંખિલ કરે. બીજા છ માસ છઠ્ઠ અનુભાદિ વિદ્યુષ્ટ તપ કરે અને તે પછી એક

જોડાયે. જો કે તપસ્યાદિથી દૃશ્ય થએલાનું શારીરિક બળ જોડાયે તેણું તથા પ્રકારનું નથી હોતું. તોપણ માનસિક વૈષ્ણબળ એણું હોય કે મોટા પરિસર તેમજ ઉપસંગોથી પણ પરાલભ્ય ન પામે. (૫)

ઉપરોક્ત પાંચ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા જિનકલ્પ સમાન હોઈ ગચ્છમાં વસતાં છતાં પણ આહારાદિની ભાવના પ્રથમ કરે. એટલે ત્રીજી પોરસીએ આહાર લે, તેમાં વાલ-ચણા વિગેરે શુદ્ધસ્થાને ત્યાંથી નાંખી દેવા લાયક લુખજો આહાર ગ્રહણ કરે, આ એપણાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે “સંસૃષ્ટ-અસંસૃષ્ટ ઉદ્ધૃત-અદ્યોલેપ-ઉદ્ગૃહીત-અગૃહીત-અને ઉગ્નિજ્વલ ધર્મ” આ સાત પ્રકારની પિરેવણામાંથી પહેલી બે શિવાયની કોઈપણ બે એપણાને અભિમલ કરી એક એપણા વડે ભોજન અને બીજી એપણા વડે પાણી ગ્રહણ કરે. આ શિવાય બીજા પણ આગમોક્ત વિધાનથી ગચ્છમાં રહીને પ્રથમ આત્માને બરાબર ભાવિત કરે. તે પછી જિનકલ્પ અંગીકાર કરવાની ઈચ્છાવાળા મુનિ સઘ એકઠો કરે, તેના અભાવે પોતાના ગચ્છને તો અવરચક એકઠો કરે, તે પછી તીર્થંકર પાસે અને તે ન હોય તો ગણધર પાસે તેમના અભાવે ચૌદપૂર્વધર પાસે, તે પણ ન હોય તો દશ પૂર્વધર પાસે, તેમના પણ અભાવ હોય તો વડ પીપજો અથવા અરોહના વૃક્ષની નજીક જઈને જિનકલ્પ અંગીકાર કર્યા અગાઉ પોતાના પદપર થાપેલા આચાર્યને તથા બાલ વૃદ્ધ સહિત ગચ્છને તથા વિશેષ કરીને પૂર્વે જે પોતાથી વિરુદ્ધ હોય એવાને આ પ્રમાણે ખમાવે. “હું ભગવન! જે પ્રમાદથી પૂર્વે તમારી સાથે મેં સાડાં વર્તન ન કર્યું હોય તો નિઃશંક્ય તે કપાયું રહિત થઈ તમને ખમાવું છું. પછી તે જિનકલ્પાદિ લેનારે યથાશોભ્ય ખમાવેલા તે મુનિઓ ભૂ-મિપર ભરતક મૂકીને આનન્દથી અજીપાત કરતા યથાશોભ્ય તેમને ખમાવે, ખમાવનારને “સોક્ષ્માર્ગમાં નિઃશંક્યપણું વિનય માર્ગની ઉત્પતિ, એકત્વ, લઘુતા, અને જનકલ્પમાં અપ્રતિબંધ, એ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.” એ રીતે સર્વને ખમાવ્યા બાદ પોતાના પદે થાપેલા આચાર્યને તેમજ બીજા મુનિઓને શિખામણ આપે કે—“તમારે હવે આ પોતાના ગચ્છ-નું પાલન કરવું અને સર્વત્ર અપ્રતિબંધ થવું. વળી અન્તે તમારે પણ અમારી પેઠે જિનકલ્પાદિ વિશેષ અતુષ્ઠાન કરવું, કેમકે જૈનશાસનમાં આવોજ ક્રમ છે. વળી વિનય કરવા યોગ્ય તરફ પૂર્વે વિનય કરેલો છે છતાં હવે પ્રમાદ ન કરશો, વધારે શું? જેની જેની સાથે જે જે પ્રકારે ધટે તે તે પ્રકારે વર્તવાનું તમે જાણો છો.” આ પ્રમાણે આચાર્યને કહ્યા પછી બીજા મુનિઓને કહે કે—“આ અવમ છે (નાનો છે), સમરાત્નિક છે (પચાસે કરીને સરખો છે), અમારી અપેક્ષાએ અલ્પ જુતવાળો છે. એમ જાણીને તમે આ નવા સ્થાપેલ આચાર્યનો પરાલભ્ય ન કરશો, કેમકે તે હવે તમારે વધારે પૂજવા યોગ્ય છે, ઈ-ત્યાદિ શિક્ષા આપીને જિનકલ્પી મુની પાંખસહિત પક્ષીની જેમ અથવા મેધનાં સમ-દર્થી નીકળેલી વિજળીઓની જેમ ઉપકરણ સહિત સમુદાયથી નિરપેક્ષ એવો તે મહાપુરુષ થીરપણે ચાલ્યો જાય. મેરની શુદ્ધમાંથી નીકળેલા સિંહની પેઠે ગચ્છથી નીકળેલા તે આ-ચાર્ય દેખાતા બંધ થાય એટલે આનન્દિત ચહેરે મુનિઓ પાછા ફરે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ સાધુ વિદ્યારહિત માત્રપર્યન્ત નિર્વાહ થાય એવું ક્ષેત્ર જાણીને ત્યાં જઈ વિહાર કરે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ મુનિ જે ગામમાં માસકલ્પ અથવા ચતુર્માસ કરે ત્યાં તેના છ ભાગ કલ્પે અને એકેક ભાગમાં એકેક દિવસ ગાયરી જાય; એટલે જે ભાગમાં એક દિવસે ગાયરી ગએલ હોય તે ભાગમાં ફરી સાતમે દિવસે ગાયરી જાય. ગાયરી અને વિદ્યારાદિ ત્રીજી પોરસીએજ કરે. જ્યાં ચોથી પોરસી શરૂ થાય ત્યાં અવરચ ઉભા રહે.

ત્રિપાથી જરા પણ ગમન ન કરે. પૂર્વ કહેલ સાત એપણામાંથી પહેલાની બે શિવાયની પાંચમાંથી કોઇ પણ બે એપણાના અભિપ્રાયથી અલેખ ભાત પાણી મહુલ કરે. એપણા દિના કારણ સિવાય કોઇની સાથે કંઈ પણ બોલે નહિ. એક વસતિમાં વધારેમાં વધારે સાત જિન કદિપ રહે, પણ એક બીજા સાથે વાતચીત કરે નહિ. ઉપસર્ગ પરિસહ સર્વ સહનજ કરે, રોગ થાય તો ઔષધ વગેરે નજ કરાવે, પણ તેની વેદના સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે. મનુષ્ય તિર્યચ આદિતુ આવપુ તે આપાત, અને તેઓની બધાં નજર આવે તે સંલોક એ વગેરે કોષ રહિત સ્થળે લયુનીતિ (પીશાખ) વડી નીતિ-જંગલ કરે, અન્ય સ્થળે ન કરે. વળી જિનકદિપઓ અવશ્ય વસતિમાં મમત્વ રહિત અને પરિકર્મ વિનાના હોય છે, સ્થવિરોને પણ પ્રમાજના સિવાય એમજ હોય છે. (જિન કદ્ધી તો વસતિની પ્રમાજના પણ ન કરે), પરિકર્મ રહિત વસતિમાં પણ નિરંતર ઉભા રહે, કદિ જો બેસે તો ઉભાકંઠાસનેજ બેસે. પલાંઠી વાળીને તે ન બેસે. કેમકે તેમની પાસે જમીન પર પાંધરવાને કંઈ આસનાદિ ઉપકરણ હોતું નથી. માર્ગમાં જતાં ઉન્મત્ત હાથી વાઘ સિંહ આદિ સામા આવે તો તેના ભયથી બહીને અવળા માર્ગે જઈ ક્યાંસમિતિનો ભંગ ન કરે, પરન્તુ તેના સામાજ આલ્યો બંધ, ક્રયાદિ જિન કદિપનો વિધિ આગમથી જાણવો.

પૂવોક્ત બેઠ પ્રકારના વિહારમાં શ્રુતસંહનનાદિસ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી. જિન-કદિપને ઓછાં ઓછાં શ્રુત નવમા પૂર્વની ત્રીજી આચાર વસ્તુ સુધી હોતું તેમજ અને વધારેમાં વધારે દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન હોતું તેમજ. તથા વજૂની ભીંત સમાન મજાશ્રુત પહેલું વજૂપલનારાય સઘયણ હોય. કલ્પઅંગીકારની સ્થિતિ. પંદર કર્મભૂમિમાં હોય, અને હરણ થવાથી અકર્મભૂમિમાં પણ હોય. ઉસર્પિણી કાળમાં જિન કલ્પવાળા મુનિરાજો ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, જન્મમાત્રથી તો બીજા આરામાં પણ હોય. અવસર્પિણી કાળમાં જન્મમાત્રથી ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, અને જિનકલ્પવાળા તો પાંચમા આરામાં પણ હોય, તથા સંહરણથી તો સર્વકાળમાં હોય છે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનારા સામાયિક છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્રમાં અને જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલાઓ તો સુદમસપરાય ને યથાખ્યાત ચારિત્રમાં પણ ઉપશમશ્રેણિ પામેલા હોય તો હોય છે. ક્ષપક્રમેણિને પામતા નથી. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનારાઓ વધારેમાં વધારે બસોથી નવસો સુધી હોય છે, અને પૂર્વે જેઓએ જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ હોય તેવાઓ બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. તેઓ શ્રદ્ધ કરીને અપવાદ સેવતા નથી, જંઘામળ ક્ષીણ થયું હોય અને વિહાર ન કરે તો પણ તે આરાધક કહેવાય છે. આવશિયકી-નૈષધિકી-મિથ્યાદુષ્ટત-શુદ્ધિવિષય પૃચ્છા-અને શુદ્ધિવિષય ઉપસપદા આ પાંચ સામાચારી એમને હોય છે, ધ્વજા-મિચ્છા આદિ બીજા પાંચ સામાચારી નથી હોતી. બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે, આવશિયકી-નૈષધિકી-અને શુદ્ધસ્થાપસપત રૂપ ત્રણ સામાચારીજ જિનકદિપને હોય છે, કારણ કે ઉદાનાદિમાં વસનારા જિનકદિપને સામાન્યથી પૃચ્છાઆદિ પણ સંભવતા નથી. વળી દરેકજ તેઓ લોચ કરે. આ સિવાય વિશેષ હકીકત સિદ્ધાન્તથી જાણવી.

પરિહારવિશુદ્ધિકલ્પની સામાચારી વગેરે આ ગ્રંથમાં પરિહારવિશુદ્ધિ નામનું ચારિત્ર કહેતી વખતે આગળ કહેવાયો.

યથાલન્દિકલ્પની સામાચારી સંક્ષેપથી આ પ્રમાણે છે, પાણીથી ભીંજવેલો હાથ જેટલા કાળમાં મુકાય તેટલા કાળથી માંડીને પાંચ રાત્રિદિવસનો જે કાળ તેને સિદ્ધાન્ત પરિભાષામાં લન્દ કહે છે. તેટલો કાળ ઉશ્વેદન કર્યા સિવાય જે ત્રિચરે, એટલે વધારેમાં વધારે

પાંચ અહોરાત્ર એક સ્થળે રહે તે યથાલન્દિક કહેવાય. તેમને તપ-સત્ત્વ-આદિ ભાવના જિનકલ્પિની પેઠે જ હોય, પાંચસાધુના સમુદાય આ કલ્પ અંગીકાર કરે છે, અને ગા-મમાં છ શેરીઓ અથવા યોગોની જિનકલ્પિની પેઠે કલ્પના કરે છે, પણ ઉત્કૃષ્ટલન્દ-ચારિ એકેક શેરીમાં પાંચ પાંચ દિવસ સુધી પર્યટન કરે છે. યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરનારા ઓછામાં ઓછા પંદર હોય છે અને વધારેમાં વધારે બે હજારથી નવ હજાર હોય છે. તથા પૂર્વે જેઓએ યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરેલ હોય તેવાઓ ઓછામાં ઓછા બે કોડથી નવ કોડ સુધી હોય છે. અને વધારેમાં વધારે પણ તેટલા જ હોય છે. આ ય-થાલન્દિક બે પ્રકારના હોય છે-એક ગચ્છપ્રતિબદ્ધ અને બીજા ગચ્છથી અપ્રતિબદ્ધ, તેમાં જેઓ ગચ્છથી પ્રતિબદ્ધ છે. તેઓ ફક્ત નહિ સાંભળેલાં અર્થનું શ્રવણ કરવાને જ ગચ્છના સંબંધમાં રહે છે. પુનઃ એ અને અંગે પ્રકારના છે-એક જિનકલ્પિયથાલન્દિક અને બીજા સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક, જે ભવિષ્યમાં જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર હોય તે જિન કલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય, અને જે પુનઃ સ્થવિરકલ્પનો આશ્રય કરવાના હોય તે સ્થવિર-કલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય. આ બેમાં પરસ્પર આટલો તફાવત હોય છે. બન્ને પ્રકારના ય-થાલન્દિક ગચ્છ અન્યને સોંપે, પરંતુ સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક ગચ્છમાં રહીને નિરવધપણે સર્વ પરિકર્મ કરે. વળી તે વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત હોય છે. અને જેઓ ભવિષ્યમાં જિનકલ્પી થવાના હોય તેમને વસ્ત્ર-પાત્ર ન હોય. વળી તેઓ શરીરની પ્રતિચર્યા ન કરે, આંખનો મેલ પણ દૂર ન કરે, સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ સહન કરે, પરંતુ કદિ પણ ચિકિત્સા ન કરાવે. આ પ્રમાણે જિનકલ્પિ આદિની સામાચારી છે. તે સંબંધી વિશેષ જણવાની ઇચ્છાવાળાએ વૃહત્કલ્પાદિ ગ્રંથમાં જોઈ લેવું.

પૂર્વોક્ત રીતે, દીક્ષા અને સૂત્રાધ્યયનરૂપ શિક્ષા મહુણ કર્યા પછી અર્થ મહુણ કરવો, એમ કહેવાથી એ સિદ્ધ થયું કે સૂત્ર ભણવાનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી તેના અર્થ વ્યાખ્યાન રૂપ અનુયોગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં પણ એનાજ પ્રસ્તાવ છે. ૭
શિષ્ય-“પંચનમસ્કાર કરેલો હોય તેવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ સામાયિકાદિશ્રુત આપે છે, અને તેના અનુયોગ પણ તેવીજ રીતે આપે છે. આમ કહેવાથી તો—

આર્યે નમોકારો જહ પચ્છાઽઽવાસયં તઓ પુર્વં ।

તસ્સ મણિરજ્જુઓગે જુત્તો આવસ્સયસ્સ તઓ ॥ ૮ ॥

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક છે તો પાડેલાં તેના-નમસ્કારનો અનુયોગ અને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો જોઇએ. ૮.

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક અપાય છે, એ ન્યાયથી તો એવું કહ્યું કે પ્ર-થમ નમસ્કારનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) કહેવું ને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો જોઇએ. કેમકે વ્યાખ્યેયના અનુસારેજ વ્યાખ્યાન કરાય છે. અહીં આવશ્યક રૂપ વ્યાખ્યે-યની આદિમાં નમસ્કાર આપવો એમ તમે કહ્યું છે. તો નમસ્કારનો અનુયોગ કહ્યા બાદ આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો ઉચિત છે. અને તેથી પ્રથમ ગાથામાં આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ એમ કહ્યું છે તે જગોપર નમસ્કારનો અનુયોગ કરીને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ. ” એમ કહેવું ઉચિત હતું. ૮.

આચાર્ય શ્રી શિષ્યની એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે કે—

સો સર્વસુઅવસ્થાન્યમ્બન્તરમુગો જઓ તઓ તસ્સ ।

આવાસયાણુઓમાદિગહણગંહિઓડણુઓગોડવિ ॥ ૧ ॥

જો આટે તે નમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત છે તેથી આવશ્યકતા અનુયોગનું અહણ કરવાથી તેના અનુયોગ પણ અહણ કરેલોજ છે. ૯.

જો પંચનમસ્કારરૂપ નમસ્કાર આવશ્યક-દશવૈકલિક-ઉત્તરાધ્યયન આદિ સર્વશ્રુત-સ્કંધની અન્તર્ગત રહેલો છે તેથી આવશ્યકતા અનુયોગ અહણ કરવાથી નમસ્કારનો અનુયોગ પણ અહણ કરેલોજ જાણવો. કારણ કે આવશ્યકાદિ શ્રુતસ્કંધમાં નમસ્કાર અન્તર્ગત હોવાથી તે નમસ્કારને આટે જુદી પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર નથી. એટલાજ કારણથી આવશ્યકતા અનુયોગ કરીશ.” એમ કહેવાથી “ નમસ્કારનો અનુયોગ પણ કરીશ ” એ કહેલુંજ જાણવું. ૯.

પંચનમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત છે એ કેમ જણાય ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

તસ્સ પુણો સર્વસુઅવસ્થાન્યમ્બન્તરયા પદમમંગલગાહના ।

જં ચ પિહો ન પદિજ્ઞં નંદીણ સો મુપક્ષંધો ॥ ૧૦ ॥

તે નમસ્કારને સર્વમંગળોમાં પ્રથમ મંગળરૂપે અહણ કરેલ હોવાથી તે સર્વશ્રુતની અવ્યન્તર રહેલો છે; અને તેથી, નંદી સૂત્રમાં પણ તે પંચનમસ્કારનો જુદો શ્રુતસ્કંધ નથી કહ્યો. ૧૦.

“ મંગલાણં ચ સર્વેસિ પદમં દ્વદ્ધ મંગલે ” એટલે સર્વમંગલિકોમાં પ્રથમ મંગળ છે, એ વચનથી પ્રથમમંગલપણના અભિપ્રાયથી સર્વશ્રુતની આદિમાં પંચનમસ્કારને પ્રથમમંગળરૂપે અહણ કરવામાં આવે છે તેથી તે સર્વશ્રુતની અન્તર્ગત પ્રતીત થાય છેજ. વળી નંદી સૂત્રમાં પણ આવશ્યક-દશવૈકલિક આદિ શ્રુતસ્કંધની પેઠે નમસ્કારશ્રુતસ્કંધ જુદો નથી કહ્યો, કે જેથી તે પંચનમસ્કારને તે શ્રુતસ્કંધોથી ભિન્ન શ્રુતસ્કંધ તરીકે માનવો પડે. નમસ્કાર શ્રુતરૂપ છે અને તે ભિન્ન (સ્વતંત્રપણે) શ્રુતસ્કંધ ન હોવાથી તે સર્વશ્રુતની અવ્યન્તર છે, એમ માનવું એજ ન્યાય છે. નંદી સૂત્રમાં પણ તે સર્વશ્રુતની અવ્યન્તર છે એમ જણાવવાને આટલું તેને ભિન્ન શ્રુતસ્કંધરૂપે કહ્યો નથી. શૌદ્ધપૂર્વધર શ્રીમાન ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ પણ એજ કારણથી એમ કર્યું છે, તે જણાવવાને કહે છે કે—

તેજં ચિય સામાદ્યમુત્તાણુમાદઓ નમોકારં ।

વચ્ચાણેઝં ગુરવો વચંતિ સામાદ્યમુત્યં ॥ ૧૧ ॥

તેજ કારણથી નિર્જીનિકાર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજી સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમાં નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ કહે છે. ૧૧.

એમ નંદીઅધ્યયનમાં આ નમસ્કારને સર્વશ્રુતમાં સમાયેલ જણાવ્યો છે, તેમ શ્રીમાન ગુરુ શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામિજી સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમાં નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ વ્યાખ્યા દ્વારા પ્રગટ કર્યો છે. જો નમસ્કાર શ્રુતસ્કંધ જુદો હોત તો “ આપસ્તયસ્ત્વ-દસકાલિયસ્ત્વ-તદ્ ઉત્તરજ્ઞમાયારે । સૂચગદે નિરુદ્ધિ ”

ક્રત્યાદિ અર્થમાં પ્રથમ આવશ્યકની નિર્યુક્તિ કરવાતું કહ્યું ને તેમાં નમસ્કારની પણ નિર્યુક્તિ કરી તે અસંગત થાત, પણ આવશ્યકની નિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં તેમ કરવાથી નમસ્કારની સર્વશ્રુતાભ્યન્તરતા સિદ્ધ થાય છે. આથી એ નિશ્ચિત થયું કે આવશ્યકનો અનુયોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા વડેજ નમસ્કારના અનુયોગની પણ પ્રતિજ્ઞા કરેલી સમજવી. વળી નમસ્કાર નિર્યુક્તિના વ્યાખ્યાન અવસરે ભાષ્યકાર પોતે પણ નમસ્કારનો અનુયોગ કરશે. આ આખત વિશેષ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે દ્વલદ્વારની માફક સ પ્રસંગ બીજું યોગ નામતું દ્વાર કહ્યું. ૧૧.

હવે ત્રીજું મંગળદ્વાર કહે છે.

बहुविधाईं संयाईं तेण कयमंगलोवपारेहि ।

घेचवो सो सुमहानिहि व जह वा महाविज्जा ॥ १२ ॥

ક્રત્યાણકારી કાર્યો બહુ વિવિધાળાં હોય છે, તે માટે મંગલરૂપ કૃપચાર કરીને સારા મહાનિધિની જેમ અથવા મહાવિદ્યાની જેમ આ આવશ્યકનો અનુયોગ મહુણ કરવો. ૧૨.

શિષ્ય:—શાસ્ત્રમાં 'મંગળ' કયે સ્થળે કરવું? તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય શ્રી કહે છે કે—

तं मंगलमाईए मउहे पज्जन्तए य सत्यस्त ।

पदमं सत्यत्याडविग्यपारगमणाय निहिट्ठं ॥ १३ ॥

तस्सेव य येज्जत्तं मज्झिमयं, अंतिमं पि तस्सेव ।

अदोच्छित्तिनिमित्तं सिस्तपसिस्साइवंसस्स ॥ १४ ॥

તે મંગળ શાસ્ત્રની આદિમાં અર્ધમાં અને અન્તમાં કરવું. તેમાં પ્રથમ મંગળ વિપ્ર રહિત શાસ્ત્રાર્થનો પાર પામવા માટે કહ્યું છે, અર્ધમંગળ શાસ્ત્રાર્થની સ્થિરતા માટે કહ્યું છે, અને અન્ત્ય મંગળ શિષ્યપ્રશિષ્યાદિ પરપરામાં શાસ્ત્રાર્થનો વિચ્છેદ નહિ થવા માટે કહ્યું છે. ૧૪.

આ સ્થળે કોઈ શંકા કરીને પૂછે છે કે—

मंगलकरणा सत्यं न मंगलं, अहं च मंगलस्सावि ।

मंगलमओडणवत्था न मंगलममंगलत्ता वा ॥ १५ ॥

શાસ્ત્રથી ભુલું મંગળ કરવાથી શાસ્ત્ર પોતે મંગળ નથી એમ કહે છે, અને જો મંગળ છે છતાં અન્ય મંગળ કરાય છે તો અનવસ્થા થાય છે, કેમકે તેનાથી ભિન્ન બીજું મંગળ કરેલું ન હોવાથી મંગળની પોતાની અમંગળતા થાય છે. ૧૫.

આચાર્ય મહારાજ ! તમે આ શાસ્ત્રનાં પ્રારંભમાં મંગળ કરો છો, તેથી આ શાસ્ત્ર પોતે મંગળરૂપ નથી એમ કહ્યું, કેમકે જે અમંગળ હોય તેનેજ મંગળ કરવા માટે મંગલ કરાય છે, જો તે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ હોય તો તેને મંગળ કરવાથી શું ? સંદેહ હોય તેને સંદેહ નથી કરાતું તેમજ સ્તિબધ્ધ હોય તેને સ્તિબધ્ધ પણ નથી કરાતું, તેવીજ રીતે તમે પણ આ શાસ્ત્ર અમંગળ હોવાથી તેને મંગળ કરવા તત્પર થયા છો એમ જણાય છે. એમ ન હોય તો મંગળ કરવું ઘટે નહિ. અથવા જો એમ કહેતા હો કે શાસ્ત્ર તો મંગળ છે છતાં મંગલ બતાવવા અન્ય મંગળ કરીએ છીએ. તો અનવસ્થા થાય. આવશે. એટલે કે

ગમે તેટલા મંગળ કરશે તો પછી મંગળનો છેડાજ નહિ આવે. કેમકે જેવી રીતે શાસ્ત્ર મંગળ રૂપ છતાં એને અન્ય મંગળ કરાય છે, તેવીજ રીતે તે મંગળને પણ અન્ય ત્રીજી મંગળ કરવું જોઈએ, એ ત્રીજા મંગળને ચોથું મંગળ જોઈએ. એવી રીતે પુનઃ પુનઃ મંગળ કરવાથી અનવસ્થા આવશે. આ અનવસ્થાના લયથી શાસ્ત્ર મંગળ છતાં તેમાં જે જુદું મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે તે જુદાં મંગળને મંગલ કરવા માટે અન્ય મંગળની જરૂર નથી એમ માનીશું એટલે અનવસ્થા દોષ નહિ આવે. એમ કહેશે તો પણ તેમાં દોષ આવ્યા વિના નહિ રહે. કેમકે મંગલ એવા શાસ્ત્રને મંગળ કરવા મંગલ કર્યું તો ગ્રહણ કરેલા મંગળને માટે પણ અન્ય મંગલ કરવું જોઈએ, ને તે તો અનવસ્થાના લયથી અન્ય મંગળ કરતા નથી તેથી મંગળ પણ શાસ્ત્રની પેઠે અન્ય મંગળના અભાવે મંગળ નહિ થાય. અર્થાત્ જે મંગળને બીજું મંગળ નહિ કરવાથી અનવસ્થા નહિ થાય એમ માનશે તો તો જેમ શાસ્ત્ર મંગળ છતાં પણ અન્યમંગળ નહિ કરવાથી મંગળ રૂપ નથી થતું તેવીજ રીતે આ મંગળ પણ બીજું મંગળ કર્યા સિવાય મંગળ રૂપ નહિ થાય, કેમકે ઉલ્લંઘન સ્થળે ન્યાયની સમાન ગતિ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પરિણામ એ આવ્યું, કે શાસ્ત્રમાં જે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે તે અન્યમંગળ રહિત હોવાથી અમંગળ છે, અને તે અમંગળ હોવાથી શાસ્ત્ર પણ મંગળ રહિતજ થયું અથવા તો અનવસ્થા દોષવાળું થયું. ૧૫

આચાર્ય મહારાજ ઉપરોક્ત શંકાનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે—

સત્યસ્યન્તરભૂયમિ મંગલે હોજ કપ્પણા પ્સા ।

સત્યમિ મંગલે કિં અમંગલં કાઽજવત્યા વા ? ॥ ૧૬ ॥

જો શાસ્ત્રથી મંગળ લિખ હોય તો ઉપર જણાવેલ આ કલ્પના ઘટે. પરંતુ શાસ્ત્રજ મંગળરૂપ હોય તો પછી તે શાસ્ત્રનું અમંગળપાત્ર શું? અને અનવસ્થા દોષ પણ ક્યાં? ૧૬.

ઉપરોક્ત દોષો કહેવાયાંના વાંદીને શ્રીમાન આચાર્યશ્રી પ્રત્યુત્તર આપે છે કે ભાઈ! જે આવશ્યકાદિશાસ્ત્રથી મંગળ લિખ માનીએ તો પૂર્વે કહેલા દોષોની કલ્પના સાચ કરે, પરંતુ આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રને જ પરમ મંગળ રૂપ માનીએ અને મંગળ તેનાથી લિખ ન માનીએ તો અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષ ક્યાંથી આવે?, ન જ આવે, પુનઃ વાદી પૂછે છે કે જો શાસ્ત્ર સ્વયંમંગળ રૂપ છે તો મંગળ શાસ્ત્રોની આદિ મધ્યને અન્તમાં કરવું એમ શામાટે કહ્યું છે?, એના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે શિષ્યની જુદિમાં એમ થાય કે મંગળ ક્યું છે. એટલા માટેજ ત્યાં આદિ મધ્યને અન્તમાં મંગલ કરવું એમ કહ્યું છે. એ રાખથી વિસ્તારથી હંમણાં જ આગળ કહેવાશે. ૧૬.

આચાર્યશ્રી સમર્થવાદી હોવાથી વાદીએ પૂર્વે કહેલ દોષો શાસ્ત્રથી મંગળ લિખ માનીએ તો પણ લાગતા નથી એમ સાબીત કરવાને માટે કહે છે કે—

અર્થતરેડવિ સઙ્ મંગલમિ નામંગલા—જવત્યાવો ।

સ—પરાણગ્રહકારિ પદ્મં ઇવ મંગલં જમ્હા ॥ ૧૭ ॥

શાસ્ત્રથી મંગળ લિખ માનીએ તો પણ અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષ લાગતા નથી, જેમ દીપક પાતે દીપ થાય છે અને બીજા પદાર્થને પણ દીપ કરે છે તેમ મંગળ પાતે મંગલ રૂપ રહે અને બીજાને પણ મંગલ કરે છે. ૧૭.

જો કદી શાસ્ત્રથી મંગળ લિખ માનીએ તો પણ શાસ્ત્રને અમંગળતા અને અનવ-
સ્થા એ બેમાંથી એકે દોષ લાગતો નથી. કેમકે દીપકની પેઠે મંગળ સ્વપરાતુમહુકારી છે.
જેમ દીપક પોતાને પ્રકાશમાન-પ્રગટ કરતો સતો પોતાનો અતુમહ કરે છે, તેમ ઘરની
અંદર રહેલી ઘર-પરાદિ વસ્તુને પ્રગટ કરતો બીજને પણ અતુમહ કરે છે. આથી દીપક
સ્વપરાતુમહુકારી છે, પરંતુ તે દીપક પોતાને પ્રકાશમાન કરવામાં બીજા દીપકની
અપેક્ષા નથી રાખતો. અથવા જેમ રીંકુ પોતામાં અને રસોઈમાં ખારાશ બતાવવાથી
સ્વ-પરાતુમહુકારી છે. પણ તે પોતાની ખારાશ માટે બીજા મીઠાની અપેક્ષા રાખતું
નથી. તેવીજ રીતે મંગળ પણ શાસ્ત્રથી લિખ માનીએ, છતાં પોતામાં અને શાસ્ત્રમાં મં-
ગળપણું સ્થાપન કરવાથી સ્વ-પરાતુમહુકારી છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે અન્ય-
મંગલ શિવાયના મંગળથી મંગળપણું પામેલું શાસ્ત્ર અમંગળ નથી, અને મંગળ પો-
તાની મંગળતામાં અન્યમંગળની અપેક્ષા રાખતું નથી. માટે અનવસ્થા દોષ પણ નથી. ૧૭.
પુનઃ વાદી પૂછે છે કે—

મંગલતિર્યંતરાલં ન મંગલમિહ સ્ત્યઓ પસચંતે ।

જંઙ્ વા સર્વં સત્યં મંગલમિહ કિં તિયગ્ગહણં ? ॥ ૧૮ ॥

ત્રણ મંગળના બે આંતર અમંગળ છે, એમ અહીં અર્થાપત્તિથી તમારે પ્રાપ્ત થયું
અથવા જો સર્વશાસ્ત્ર મંગળ છે તો શામાં તે ત્રણ સ્થાને મંગળ ગ્રહણ કર્યા ? ૧૮.

પુનઃ વાદી આચાર્યશ્રીને પૂછે છે કે-આચાર્ય મહારાજ ! તમે પૂર્વે (૧૩ ત્રીગાથામાં)
કહ્યું છે કે-મંગળ શાસ્ત્રની આદિમાં-મધ્યમાં ને અંતમાં કરવું. આ પ્રમાણે ત્રણ નિયત-
સ્થાનમાં મંગળ કરવાથી તેના બે આંતર મંગળ વિનાના હોવાથી (મંગળવાળા ન હો-
વાથી) અમંગળ રહેા, એમ અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થયું. જો કદિ તમે એમ કહેતા હો કે
સર્વ શાસ્ત્રમંગળ છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે એટલે આવી શંકાતું અહીં સ્થાપન ક્યાં છે ?
તો હું પૂછું છું કે-આદિમાં મધ્યમાં ને અંતમાં એમ ત્રણ સ્થાને મંગળ ન કરવું જોઈએ.
આથી કાંતો ત્રણ મંગળના બે આંતરને અમંગળ માનો અથવા ત્રણ મંગળ ગ્રહણ ન
કરો. આ શિવાય ત્રીજો માર્ગ તમારે માટે નથી. ૧૮.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

સત્યે તિહા વિહત્તે તદન્તરાલપરિકર્ણણં કત્તો ? ।

સર્વં ચ નિજ્જરત્યં સત્યમઓઝમંગલમ્જુત્તં ॥ ૧૯ ॥

આખા શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કરવાથી તેના અંતરાલની કલ્પના ક્યાંથી થાય ?
(તેમાં આંતરો નથી.) વળી આ સર્વશાસ્ત્ર નિર્જરા માટે હોવાથી તેમાં અમંગળ-
પણું કલ્પવું તેજ અયુક્ત છે. ૧૯.

વાદીની પૂર્વેક શંકાતું સમાધાન કરવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે-યુદ્ધિવરે શાસ્ત્રના
ત્રણ વિભાગ કરવાથી તેના બે આંતરની કલ્પના ન થાય. કારણકે જેમ દોષ લાક
આદિ વસ્તુના ત્રણ ભાગ કરવાથી તેના આંતર સંભવતાં નથી; તેવીજ રીતે અહીં પણ
યુદ્ધિથી શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કલ્પવાથી આંતર રહેતાં નથી ને અંતરાલ વિના કેને
અમંગળતા થાય ? જો કદી એમ પૂછવામાં આવે કે-શાસ્ત્રના ત્રણ ભાગ કરવાથી આં-
તર ન થાય તો પણ સર્વશાસ્ત્રની મંગળતા કેમ સંભવે ? એનો ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે

તપ જેમ નિર્જ્ઞાને માટે છે તેમ સર્વશાસ્ત્ર પણ નિર્જ્ઞા માટે છે. તેથી સર્વશાસ્ત્ર સ્વયં મંગળ ક્ષેત્ર છે. કેમકે જે શાસ્ત્ર સ્વયં અમંગળરૂપ હોય તો અન્ય મંગળથી કોઈ સ્થળે અવ્યાપ્ત હોવાને લીધે ત્યાં અમંગળતા થાય પરંતુ જ્યાં સર્વશાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ છે ત્યાં કોઈ પણ સ્થળે અમંગળતા કદપવી તે અયોગ્ય છે. ૧૯.

ફરી વાદી પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તર આપે છે.

જહ મંગલં સયં ચિય સત્યં વો કિમિહ મંગલમ્ગર્હનં ? ।

સીસમ્મદમંગલપરિમ્મહત્યમેત્તં તદમિહાણં ॥ ૨૦ ॥

(પ્રશ્ન) જે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળ છે તો શામાટે અહીં મંગળ ગ્રહણ કર્યું ? (ઉત્તર) શિષ્યની ભૂતિમાં શાસ્ત્રને મંગળપણે ગ્રહણ કરાવવા માટેજ તે મંગલ કર્યું છે. ૨૦.

પુનઃ વાદી પૂછે છે કે જે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ છે તો તે શાસ્ત્રની આદિમાં મધ્યમાં ને અન્તમાં મંગળ કરવું. એમ તેરવી ગાથામાં કહ્યા મુજબ શામાટે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે ? કેમકે જે સ્વયં મંગળરૂપ હોય તેને મંગળ કરવું નિરર્થક છે. આ પ્રમાણે વાદીના પ્રશ્ન જણીને આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તર આપે છે કે શિષ્યની બુદ્ધિમાં “મંગળ કર્યું છે ને તેથી આ શાસ્ત્ર મંગલ છે” એમ થાય એટલા માટેજ મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે. વળી શાસ્ત્રથી મંગળને જુદું નથી માન્યું. તેમજ આગળ પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દીજ મંગળરૂપ કહેવાશે. અને આવશ્યક આદિ સર્વ શાસ્ત્રો જુતજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે નન્દીની અન્તર્ગત છે, તથા નન્દી જુતરૂપ હોવાથી તે નન્દી આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રની અન્તર્ગત છે. આથી નન્દીનેજ મંગળપણે કહેવાથી મંગળ, પણ શાસ્ત્રની અન્તર્ગતજ રહેલું છે. કહેવાયું તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્ર અમંગળ છે તેને મંગળતા પ્રાપ્ત કરાવવાને મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે એમ નહિ, પણ મંગળ કર્યું હોય તો “આ શાસ્ત્ર મંગળ છે”. એમ શિષ્યની બુદ્ધિમાં થાય એટલા માટે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે. ૨૦.

પુનઃ ત્રેસક પૂછે છે કે—શું મંગળ પણ મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તોજ સ્વકાર્થ કરે છે? અન્યથા નથી કરતું? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હા એમજ છે, એમ કહેતા જણાવે છે કે—

इह मंगलंवि मंगलबुद्धीए मंगलं जहा साह ।

मंगलंतिवबुद्धिपरिमहं वि नणु कारणं भणिअं ॥ २१ ॥

અહીં કોઈ પણ વસ્તુ મંગલ છતાં પણ મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરાય તોજ મંગળ થાય છે. જેમકે સાધુ, મંગળત્રિકના બુદ્ધિપરિમહાદિમાં કારણ પૂર્વે કર્યું છે.

આ હુનીઆમાં કોઈ પણ વસ્તુ મંગળ છતાં જે તેને મંગળબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરેલ હોય તોજ તે મંગળરૂપ કાર્ય કરનાર થાય છે. જેમ સાધુ સ્વયં મંગળભૂત છતાં તેને મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તોજ પ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા ભવ્યાભાને તે મંગળકારી થાય છે, અને જે મંગળ છતાં તેમને અમંગળબુદ્ધિથી ગ્રહણ કરેલ હોય તો અપ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા અભવ્યને તે મંગળકારી થતા નથી. આ ઉપરથી કોઈ એમ કહે કે જે એમ હોય તો અસાધુ આદિ અમંગળ છતાં તેમને મંગળબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો તે મંગળકારી થવા બેઠ્યો. કેમકે ન્યાય ઉભય સ્થળે સમાન હોવો જોઈએ. આના રમાં અને કહીએ છીએ કે એમ નહિ. અસાધુ સ્વયં મંગળરૂપ નથી એટલે મંગળ બુદ્ધિ

એ અદ્વણ ક્યાં છતાં પણ મંગળકારી ન થાય. જેમ સત્યમણિનેજ સત્યમણિરૂપે અદ્વણ કરેલ હોય તે અદ્વણ કરનારને જોરવ પમાડે છે. પરંતુ અસત્યમણિને સત્યમણિરૂપે અદ્વણ કરેલ હોય તે જોરવને બદલે હાનિ પમાડે છે, તેવીજ રીતે અહીં મંગળના સંબંધમાં પણ સમજવું. વળી અહીં એવું પણ ન કહેવું કે આ ગ્રંથમાં એકજ મંગળ કરવું બસ છે, એક મંગળથી પણ શિષ્યની યુદ્ધિમાં મંગળ કદું છે એમ થશે, ત્રણ મંગળ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂર્વે તેરમી ગાથામાં આવી ગયો છે કે પહેલું મંગળ વિપ્રરહિતપણે શાસ્ત્રનો પાર પામવા માટે છે, ઇત્યાદિ ત્રણે મંગળનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં કારણો ત્યાં બતાવ્યાં છે. વળી એમ પણ ન કહેવું કે એકજ મંગળથી એ ત્રણે કારણો સિદ્ધ થશે. કારણકે જેમ શાસ્ત્ર મંગળરૂપ છતાં તેને મંગળયુદ્ધિએ અદ્વણ ક્યાં સિવાય મંગળકારી નથી થતું તેમ શાસ્ત્રની આદિ-મધ્ય-અને અન્તમાં કહેલા ત્રણે મંગળો તે તે રીતે મંગળયુદ્ધિએ અદ્વણ ક્યાં સિવાય તે તે મંગળકારી થતાં નથી માટે ત્રણ મંગળ કહ્યાં છે. ૨૧.

આ પ્રમાણે યુક્તિપૂર્વક ત્રણ મંગળો કહેવાનું કારણ જણાવીને હવે મંગળશબ્દનો અર્થ કહે છે—

મંગિજ્ઞપ્દધિગમ્મદ્ જેન હિઅં તેણ મંગલં હોઈ ।

અહવા મંગો ધમ્મો તં લાઈ તયં સમાદત્તે ॥ ૨૨ ॥

અહવા નિવાયણામો મંગલમિદ્ધત્પર્ગદ્-પચ્ચમો ।

સત્યે સિદ્ધં જે જહ તયં જહાજોગમાડ્ઝ્ઞં ॥ ૨૩ ॥

મેં ગાલયઈ મવાઓ વ મંગલમિદેવમાફેરુત્તા ।

માસંતિ સત્યવસઓ નામાઈ ચરવિદં તેં ચ ॥ ૨૪

અર્થ:—મંગ ધાતુ ગતિઅર્થમાં હોવાથી જે ગતિઅર્થવાળા ધાતુઓ તે પ્રાપ્તિ અર્થમાં વપરાય છે તેથી જેવડે હિત સધાય તે મંગળ કહેવાય છે, અથવા મંગ એટલે ધર્મ અને લાઘાતુનો લેવું એવો અર્થ હોવાથી ધર્મને જે લાવે ચા સ્વાધીન કરે એટલે ધર્મનું ઉપાદાન કારણ તે મંગળ કહેવાય છે. અથવા ઇષ્ટાર્થવાળી ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયવાળા નિપાતથી મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં જેમ ઘટે તેમ યથા-યોગ જોડીને મંગળ શબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા અને જે સંસારથી ભવથી દૂર કરે તે મંગળ ઇત્યાદિ મંગળ શબ્દના અનેક અર્થ શબ્દશાસ્ત્રના જાણનારાઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રથી કહે છે. તે મંગળ નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. ૨૨-૨૩-૨૪.

ઈષ્ટ અર્થવાળા ધાતુને પ્રત્યય લગાડીને મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો. જેમકે-મન્-મન-મદ-મુદ્-મદ્-ઇત્યાદિ ધાતુને અલ પ્રત્યય જોડવાથી મંગળ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેની વ્યુત્પત્તિ અતુકમે આ પ્રમાણે થાય છે. જેવડે શાસ્ત્ર શાલાવાય (શોભે) (મદ્-મચ્ચત્તે) તે મંગળ, જેથી વિપ્રના અભ્યાવનો નિશ્ચય કરીએ (મન્યતે) તે મંગળ, જેથી હર્ષ થાય (માચન્તિ) તે મંગળ, જેથી નિશ્ચિન્તપણે શાસ્ત્રનો પાર પમાય (મોદન્તે) તે મંગળ, જેથી પૂજય (મદાન્તે) તે મંગળ અથવા અને જે ભવથી એટલે સંસારથી દૂર કરે (તેનાથી છોડાયે) (માં ગાલયન્તિ) તે મંગળ, જેથી શાસ્ત્રમાં વિપ્ર ન થાય (મા મદ્ ગલઃ) તે મંગળ, જેમાં શાસ્ત્રનો નાશ ન થાય (મા મદ્ ગલઃ) તે મંગળ, અથવા સમ્યગ્દર્શ-

નાદિ ભોક્ષભાગે પમાડનાર હોવાથી (માર્ગલયનાત) મંગળ-ઈત્યાદિ વ્યાકરણશાસ્ત્રના અનુસારે મંગળશબ્દના અનેક અર્થ શબ્દાર્થ જાણનારાએ કહ્યું છે.

પદાર્થની વ્યાખ્યા તત્ત્વ-પર્યાય અને ભેદથી કરવી જોઈએ; તેમાં તત્ત્વ એટલે સ્વરૂપ. તે જણાવવા શબ્દનો અર્થ કહ્યો અને પર્યાયથી મંગળ-શાન્તિ-વિગ્નનો નાશ ઈત્યાદિ મંગળશબ્દના અનેક પર્યાયો છે. તે સ્વયં જાણી લેવા. તથા ભેદ એટલે મંગળના પ્રકારો તે શાસ્ત્રકાર બતાવેછે, તે ચાર પ્રકારે છે, નામમંગળ-સ્થાપનામંગળ-દ્રવ્યમંગળ-અને ભાવમંગળ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામમંગળનું સ્વરૂપ જણાવવા પ્રથમ “નામ નિરૂપણ” સામાન્યથી લક્ષણ કહ્યું છે.

પંજાયાડળભિષેયં ટિઝમળત્યે ત્યત્યનિરૂપેક્ષં ।

જાડચિહ્નં ચ નામં જાવ દર્શં ચ પાણ ॥ ૨૬ ॥

અસલ વસ્તુના પર્યાયથી જેનો વ્યવહાર ન થાય, સૂક્ષ્મશબ્દના અર્થથી બીજા અર્થમાં સ્થિત મૂલ અર્થથી નિરૂપેક્ષ, ચાર્ચિહ્નપણે સ્થાપન કરેલ એવું અને ધણું કરીને બધાં મુખી દ્રવ્ય હોય ત્યાં મુખી રહે તે નામ કહેવાય છે. ૨૫.

(૧) જેમ કોઈ બાળકઆદિનું ઈન્દ્રિય આદિ નામ પાડવામાં આવે તો તે નામેન્દ્ર કહેવાય છે, તે ઈન્દ્રિય નામ તેના પાકશાંશિન શતમુખ-શક-પુરન્દર-હરિ વિગેરે પર્યાયોથી ન કહેવાય. પરન્તુ તે નામવાળી વ્યક્તિના અર્થાત બાળકના શરીર સંબંધી ધર્મનો ઈન્દ્રિય નામમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે, અને તે નામવાળી વ્યક્તિનું શરીર માત્ર એક ઈન્દ્રિય સાંકેતિકશબ્દથી જ બોલાવાય છે, (પણ તે બાલક ઉપરોક્ત તેના પર્યાયોથી ન બોલાવાય.) વળી એ ઈન્દ્રિયનામ સદ્ભાવથી (ખરા અર્થથી) તો અન્યસ્થળે એટલે પરોક્ષરૂપે યુક્ત દેવોના અધિપતિમાં જ હોય, અને બાળકાદિ અમુક વ્યક્તિમાં તો તે ઈન્દ્રિયનામના અર્થની અપેક્ષા રહિત કેવળ સાંકેતિક જ હોય, પણ સદ્ભાવથી તો તે ઈન્દ્રિય નામ અન્યર્થવાળામાં હોય એટલે કે પરોક્ષરૂપે ખરા અર્થ સ્વર્ગાધિપમાં છે, તેથી તે ઈન્દ્રિય નામ તે દેવાધિપ આદિમાં તે અન્યર્થવાળો કહેવાય. આથી કરીને શક-પુરન્દર આદિ પર્યાયોથી અનલિધેય, તેના અર્થથી નિરૂપેક્ષ અને સદ્ભાવથી અન્ય અર્થમાં રહેલ હોય, અથવા અન્યર્થ હોય એટલે સાર્થક હોય તે “નામ” કહેવાય છે. (૨) તથા યદ્યપી એટલે ગમે તેવું અર્થવિનાશ હોય તેવું પણ કોઈનું કોઈ નામ કરાય તે પણ “નામ” કહેવાય છે, જેમકે ઈત્ય-હિત્ય-વિગેરે, આ ઉભય પ્રકારના લક્ષણથી કરેલું નામ ધણું કરીને બધાં મુખી દ્રવ્ય હોય ત્યાં મુખી હોય છે. જેમકે-મેરૂ-દ્વીપ-સમુદ્ર વિગેરે શાશ્વતા પદાર્થોનાં નામો યાવદર્થિક છે. દેવતાદિ નામ વડે વાચ્ય પદાર્થો વિદ્યમાન છતાં ભોક્ષમાં ભુદા ભુદા નામથી બદલાય છે. એવામાં છે માટે ધણું કરીને દ્રવ્ય હોય ત્યાં મુખી રહેવાવાળું નામ હોય છે એમ કહ્યું છે. સિદ્ધાન્તમાં “નામ યાવદર્થિક હોય છે” એમ બે કહ્યું છે એ વાત પ્રતિનિયત દર્શનાદિના નામને આશ્રિને કહેલ છે, જેમકે-ઉત્તર કુરમાં જન્મેલા “ઉત્તર કુર્યા” ભારતવર્ષમાં જન્મેલા “ભારતવર્ષીય” ઇત્યાદિ, આ બે પ્રકારે નામનું લક્ષણ કહ્યું છે તે સિવાય પુસ્તક અથવા પત્રાદિમાં લખેલા કોઈ પણ દંદ વીગેરે વસ્તુના નામના અક્ષરની પંક્તિએને પણ કોઈ સ્થળે નામ રૂપે કહેલ છે. આ પ્રમાણે સામાન્યથી નામનું લક્ષણ કહ્યું.

તે નામની યોજના અહીં-ચાલતા વિષયમાં અર્થાત્ મંગળમાં આ પ્રમાણે કરવી. જેમકે કોઈ મંગળ રૂપ અર્થથી શૂન્ય વસ્તુમાં મંગળ એવું નામ કરીએ તે વસ્તુ કેવળ નામમાત્રથીજ મંગળ છે તેથી તે નામમંગળ કહેવાય છે. પુસ્તકાદિમાં “મંગળ” એવા અક્ષરોની પંક્તિ લખેલી હોય તે પણ મામ-મંગળ કહેવાય છે. ૨૫.

હવે “સ્થાપના” નું લક્ષણ કહે છે.

જં પુણ તયત્યમુત્તં તયમિષ્ણાણ તારિસાગારં ।

કોરડ વ નિરાગારં ઇત્તરમિયરં વ સા ઠવણા ॥ ૨૬ ॥

વળી જે તે શબ્દના મૂલ અર્થથી શૂન્ય અને તે મૂલવસ્તુના અભિપ્રાયથી તે વસ્તુના જેવા આકારવાળું અથવા તેવા આકાર વિનાનું થવાય તે ઈત્તર-અલ્પકાલિક અને યાવત્કથિક એમ બે પ્રકારે સ્થાપના બજાવી. ૨૬.

જે વસ્તુમાં ઇન્દ્રાદિની સ્થાપના કરાય તે સ્થાપના ઇન્દ્ર કહેવાય છે. તે સ્થાપના ઇન્દ્રાદિ શબ્દના અર્થથી રહિત હોય પરંતુ તે સદ્ભૂત ઇન્દ્રાદિના અભિપ્રાયથી તેના આકારવાળી મૂર્તિ-ચિત્ર વિગેરેમાં હોય, અને તેવા આકાર રહિત તે સ્થાપના અક્ષ વિગેરેમાં હોય; તેમાં ચિત્ર-અક્ષ વિગેરે ઈત્તર-અલ્પ કાલિક સ્થાપના અને નન્દીથર દ્વીપના ચૈત્ય પ્રતિમા વિગેરે યાવત્કથિક સ્થાપના છે. આગમમાં કહ્યું છે કે “સ્થિતિમાં રહે તે સ્થાપના.” આ સર્વથા તાત્પર્ય એ છે કે જે વસ્તુ ઇન્દ્રાદિનો અર્થ જે અર્થથી આદિ તેનાથી શૂન્ય હોય અને તે ઇન્દ્રાદિની છુદ્ધિથી તેના આકારવાળું અથવા તેના આકારવાળું ન હોય તે ઘોડા કાળ સુધી અથવા યાવત્કથિક કાળ સુધી સ્થપાય તેને “સ્થાપના” કહેવાય.

અહીં પ્રસ્તુતમાં મંગલને અંગે તેની આ પ્રમાણે યોજના કરવી. જેમકે ચિત્ર સ્થાપના કર્યાદિગત પરમબુદ્ધિ (જિનેથર) ની છળી વિગેરે સ્થાપના રૂપ હોવાથી તેને સ્થાપનામંગળ કહેવાય છે. ૨૬.

હવે ઉપરોક્ત નામ અને સ્થાપનામંગળનાં ઉદાહરણો બતાવે છે.

જહ મંગલમિહ નામં જીવા-જ્જીવો-ભવાણ દેસીઓ ।

રુઠં જલણાર્ણં ઠવણાણ સોત્તિઆર્ણં ॥ ૨૭ ॥

જેમ અંહી દેશીભાષાથી જીવ-અજીવ-અને ઉભય રૂપ અગ્નિ વિગેરેનું નામ મંગળ રૂપે રૂઠ છે અને સ્વસ્તિકાદિના આકારોની જે સ્થાપના તે મંગળરૂપે રૂઠ છે. ૨૭.

જીવ-અજીવ અને ઉભય-જીવાજીવ રૂપ અગ્નિઆદિ દેશીભાષામાં નામમંગળરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે અગ્નિ તે જીવ છે ને મંગલનામથી બોલાય છે, સિન્ધુ દેશમાં રાખડી નાંકાછડી વિગેરે મંગળ ગણાય છે. તે વસ્તુઓ અજીવ છતાં મંગળ નામવાળી છે, અને લાર દેશમાં વન્દનમાળા (આમ્ર પત્રનું તોરણ) તે પાંદડાં અને દોરારૂપ જીવાજીવ ઉભય-રૂપ છે છતાં મંગળનામવાળી છે. કારણ કે તેમાંના દોરો અચેતન હોવાથી અજીવ છે અને આમ્રપત્ર સચેતન હોવાથી જીવ છે. આ ત્રણે ઉદાહરણો નામમંગળનાં છે, અને સ્વસ્તિક વિગેરે અપ્ર મંગલ સ્થાપનાના ઉદાહરણ ગણવા. ૨૭.

હવે “દ્રવ્ય” નું લક્ષણ કહે છે

નાદિ મોક્ષમાર્ગ પમાડનાર હોવાથી (માર્ગહયનાત) મંગળાધ્યાદિ વ્યાકરણશાસ્ત્રના અનુસારે મંગળાશબ્દના અનેક અર્થ શબ્દાર્થ જાણનારાઓ કહે છે.

પદાર્થની વ્યાખ્યા તત્ત્વ-પર્યાય અને ભેદથી કરવી બેઠક; તેમાં તત્ત્વ એટલે સ્વરૂપ. તે જણાવવા શબ્દનો અર્થ કહ્યો અને પર્યાયથી મંગળ-શાન્તિ-વિપ્રનો નાશ ઇત્યાદિ મંગળાશબ્દના અનેક પયયિ છે. તે સ્વયં જાણી લેવા. તથા ભેદ એટલે મંગળના પ્રકારો તે શાસ્ત્રકાર બતાવેછે, તે ચાર પ્રકારે છે, નામમંગળ-સ્થાપનામંગળ-દ્રવ્યમંગળ-અને ભાવમંગળ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામમંગળનું સ્વરૂપ જણાવવા પ્રથમ “નામ નિક્ષેપાનું” સામાન્યથી લક્ષણ કહે છે.

પજ્ઞાયાડળમિધેયં ટિઝમળત્વે તયત્પનિરપેક્ત્વં ।

જાદ્વિચ્છં ચ નામં જાવ દર્શં ચ પાણ ॥ ૨૫ ॥

અસલ વસ્તુના પર્યાયથી જેનો વ્યવહાર ન થાય, મૂલશબ્દના અર્થથી બીજા અર્થમાં સ્થિત મૂલ અર્થથી નિરપેક્ષ, યાદચ્છિકપણે સ્થાપન કરેલ એવું અને ધણું કરીને જ્યાં મુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં મુધી રહે તે નામ કહેવાય છે. ૨૫.

(૧) જેમ કેઈ બાળકઆદિનું ઈન્દ્રિયાદિ નામ પાડવામાં આવે તો તે નામેન્દ્ર કહેવાય છે, તે ઈન્દ્રિયાદિ નામ તેના પાકશાંશન શતમુંખ-શક-પુરન્દર-હરિ વિગેરે પર્યાયથી ન કહેવાય. પરન્તુ તે નામવાળી વ્યક્તિના અર્થાત્ બાળકના શરીર સંબંધી ધર્મનો ઈન્દ્રિયાદિ નામમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે, અને તે નામવાળી વ્યક્તિનું શરીર માત્ર એક ઈન્દ્રિયાદિ સંકેતીકશબ્દથીજ બોલાવાય છે, (પણ તે બાલક ઉપરોક્ત તેના પર્યાયથી ન બોલાવાય.) વળી એ ઈન્દ્રિયાદિનામ સદ્ભાવથી (ખરા અર્થથી) તો અન્યસ્થળે એટલે પરમેથર્થાદિ શુદ્ધ દેવોના અધિપતિમાંજ હોય, અને બાળકાદિ અમુક વ્યક્તિમાં તો તે ઈન્દ્રિયાદિનામના અર્થની અપેક્ષા રહિત કેવળ સંકેતીક જ હોય, પણ સદ્ભાવથી તો તે ઈન્દ્રિયાદિ નામ અન્યર્થવાળામાં હોય એટલે કે પરમેથર્થાદિરૂપ ખરા અર્થ સ્વર્ગાધિપમાં છે, તેથી તે ઈન્દ્રિયાદિ નામ તે દેવાધિપ આદિમાં તે અન્યર્થવાળા કહેવાય. આથી કરીને શક-પુરન્દર આદિ પર્યાયથી અનલિધેય, તેના અર્થથી નિરપેક્ષ અને સદ્ભાવથી અન્ય અર્થમાં રહેલ હોય, અથવા અન્યર્થ હોય એટલે સાર્થક હોય તે “નામ” કહેવાય છે. (૨) તથા યદ્વચ્છાથી એટલે ગમે તેવું અર્થવિનાનું હોય તેવું પણ કેઈનું કંઈ નામ કરાય તે પણ “નામ” કહેવાય છે. જેમકે સિત્થ-ડવિત્થ-વિગેરે, આ ઉભય પ્રકારના લક્ષણથી કરેલું નામ ધણું કરીને જ્યાં મુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં મુધી હોય છે. જેમકે-મેરૂ-દ્વીપ-સમુદ્ર વિગેરે સાથેતા પદાર્થોનાં નામો યાવદર્થિક છે. દેવતાદિ નામ વડે વાચ્ય પદાર્થો વિદ્યમાન છતાં ભોક્તામાં જુદા જુદા નામથી બદલાઈને બોલાવાય છે મઠે ધણું કરીને દ્રવ્ય હોય ત્યાં મુધી રહેવાવાળું નામ હોય છે એમ કહ્યું છે. સિદ્ધાન્તમાં “નામ યાવદર્થિક હોય છે” એમ બે કહ્યું છે એ વાત પ્રતિનિયત દશઆદિના નામને આગ્રિને કહેલ છે, જેમકે-ઉત્તર દેશમાં જન્મેલા “ઉત્તર દેશી” ભારત વર્ષમાં જન્મેલા “ભારતવાર્ષીય” ઇત્યાદિ, આ બે પ્રકારે નામનું લક્ષણ કહ્યું છે તે સિવાય પુસ્તક અથવા પત્રાદિમાં હોયલા કેઈ પણ ઇંદ્ર વીગેરે વસ્તુના નામના અક્ષરની પંક્તિઓને પણ કેઈ સ્થળે નામ રૂપે કહેલ છે. આ પ્રમાણે સામાન્યથી નામનું લક્ષણ કહ્યું.

જડ નાળમાગમો તો કહ દર્શ ? દર્શમાગમો કહ ણુ ? ।

આગમકારણમાયા દેહો સહો ય તો દર્શ ॥ ૩૦ ॥

જો જ્ઞાન એ આગમ છે તો દ્રવ્ય કેમ ? અને દ્રવ્ય છે તો આગમ કેવી રીતે ? એવી શંકાના ઉત્તર એ છે કે આત્મા-દેહ-ને શબ્દ એ આગમનું કારણ છે તેથી તે દ્રવ્ય છે. ૩૦.

ઉપરોક્ત દ્રવ્યમંગળના સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—ભગવન ! મંગળશબ્દના અર્થનું જ્ઞાન એ આગમ છે તો તે જ્ઞાનવાન વક્તા દ્રવ્યમંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? અને કે આગમ તે તો જ્ઞાન હોવાથી ભાવમંગળરૂપ છે, તેને દ્રવ્યમંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? અને જો તે દ્રવ્ય મંગળ છે તો તેને આગમ કેમ કહેવાય ? આ ઉપરથી જ્ઞાનવાળાને “આગમથી દ્રવ્ય મંગળ” છે એમ કહેવું એ અત્યંત અયોગ્ય છે. શિષ્યની ઉપરોક્ત શંકા જાણીને આચાર્ય કહે છે કે—અહીં સાક્ષાત્ આગમ ન સમજવું, પરંતુ તે જ્ઞાન-લક્ષણ આગમના કારણભૂત અનુપયોગી વક્તાના આત્મા-દેહ-અથવા શબ્દને આગમ તરીકે સમજવાં, કેમકે એ આત્માદિ સર્વ આગમના આધારભૂત છે, તે ન હોય તો આગમનો અભાવ થાય, માટે તે આગમનાં કારણ છે, અને કારણ હોવાથી “કારણ તે દ્રવ્ય” એ ન્યાયાનુસાર જે અનુપયોગી જ્ઞાનવાનના આત્માદિ-તે દ્રવ્ય કહેવાય, વળી આત્મા વિગેરે આગમનાં કારણ હોવાથી વસ્તુતઃકરૂપ કારણમાં જેમ તંદુલરૂપ કાર્યના ઉપચાર કરી વર્ષાદિ તંદુલ વરસે છે એમ કહેવાય છે તેમ અહિં પણ કારણમાં કાર્યના ઉપચાર કર્યો છે, આમ આગમથી દ્રવ્ય મંગળ કહેવું એ વિરૂદ્ધ નથી. ૩૦.

અનેથીર મહારાજના શાસનમાં કોઇ પણ સૂત્ર અથવા અર્થ નય વિનાનાં નથી, પણ નયોને અમજનાર એતા હોય અને નયમાં નિપુણ એવા વક્તા હોય તો તેઓને કહે, આવું શાસ્ત્રકારનું વચન હોવાથી અનશાસનમાં સર્વે પણ પદાર્થો નયોથી વીચારવા યોગ્ય છે માટે દ્રવ્ય મંગળના પણ નયોથી વિચાર કહે છે—

एगो मंगलमेगं जेगा जेगाई जेगमनयस्स ।

संगहनयस्स एकं सर्वं चिय मंगलं लोए ॥ ३१ ॥

નૈગમનયની અપેક્ષાએ જ્ઞાનવાળો અનુપયોગી મંગળશબ્દાર્થના એક વક્તા તે એક દ્રવ્યમંગળ; અને એવા અનેક અનુપયોગી મંગળશબ્દાર્થના વક્તાઓ તે અનેક દ્રવ્યમંગળ; તેમજ સંગ્રહ નયની અપેક્ષાએ સર્વ લોકમાં કેવળ એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. ૩૧.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય ધર્મને જુદા જુદા અંગીકાર કરે છે, તથા સંગ્રહનય માત્ર સામાન્ય ધર્મનેજ ગ્રહણ કરે છે, માટે જુદી જુદી અપેક્ષાએ દ્રવ્ય મંગળ એક અથવા અનેક રૂપે છે. ૩૨.

સામાન્યનું લક્ષણ કહી તેની સાખીતી કરે છે.

एकं निचं निरवयवमकियं सवगं च सामनं ।

निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विससो खणुप्फं व ॥ ३२ ॥

એક-નિત્ય-નિરવયવ-અક્રિય-અને સર્વગત એવું સામાન્ય વસ્તુરૂપે છે, આકાશ-પુષ્પની જેમ સામાન્ય વિનાનું હોવાને લીધે વિશેષ એવું કંઈ છેજ નહીં.

“સામાન્ય” એ એક છે એટલે કે એમાં કંઈ ભેદ નથી. તે એક છે પણ ક્ષણિક

દવણ દુયતે દોરવયવો વિગારો ગુણાં સંદાવો ।

દંઘં મઘં ભાવસ મૂઝમાવં ચ જં જોમં ॥ ૨૮ ॥

જે દ્રવ્ય છે તે તે પર્યાયિને પામે છે, અથવા સ્વપર્યાયથી પમાય છે તે, તથા સત્તાના અવયવ અથવા વિકાર તેમજ ગુણના સમુદાય અને ભાવિભાવ તથા ભૂતભાવને યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૨૮.

(૧) જે જુદા-જુદા નવા પર્યાયિને પામે છે અને જુના જુના પર્યાયિને મૂકે છે, (૨) અથવા તે થવાવાળા પર્યાયાવડે પમાય છે અને થયેલ પર્યાયથી મૂકાય છે તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. કેમકે જે પર્યાયિને દ્રવ્ય પામે છે અને મૂકે છે તે પર્યાયાવડે તે દ્રવ્ય પણ પમાય છે ને મૂકાય છે. વળી (૩) સત્તાના અવયવ અથવા (૪) સત્તાના વિકાર તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. કારણકે દ્રવ્યો જાતિરૂપ મહાસત્તાના અવાન્તર સત્તારૂપ અવયવો અથવા વિકારોજ છે. તથા (૫) રસરૂપાદિ જે ગુણો તેના સમુદાય હોય તે દ્રવ્ય. (૬) તેમજ ભવિષ્યપર્યાય અને (૭) ભૂતપર્યાયને જે યોગ્ય હોય તે દ્રવ્ય. જેમકે ભવિષ્યમાં રાજ્ય પર્યાય પામવાને યોગ્ય એવો રાજકુમાર ભાવિ રાજા ગણાય ને તેથી તે દ્રવ્યરાજા કહેવાય. તેમજ પૂર્વે ધીએ ભરેલો ધડો અત્યારે ખાલી હોય તોપણ તે ધીનો ધડો કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ભાવિભાવ અને ભૂતભાવને યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. જે ભૂત અને ભાવિભાવને યોગ્ય હોય તેનેજ દ્રવ્ય ન કહીએ ને ભૂત ભાવિ ભાવવાળાનેજ દ્રવ્ય કહીએ તો પછી જગતમાં રહેલા સર્વ પુદ્ગલાદિક દ્રવ્યોએ સર્વપદાર્થોના સર્વપર્યાયો અનુભવેલા અથવા અનુભવાવાના હોવાથી દ્રવ્ય ગણાય. પણ તેમ હોય શકે નહિ, માટે જે ભાવિભાવને અથવા ભૂતભાવને યોગ્ય હોય તેજ દ્રવ્ય કહેવાય. ૨૮.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—પ્રભો ! આપના કહેવાથી સામાન્યપણે દ્રવ્ય નિર્ણયને અંગે દ્રવ્યનું લક્ષણ જાણું, પરંતુ અહીં પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્યમંગળ કહેવાતું છે તે દ્રવ્ય મંગળ કયું? એ કૃપા કરી જણાવો. શિષ્યનો એ પ્રશ્ન બાણી આચાર્યશ્રી દ્રવ્યમંગળનું સ્વરૂપ કહે છે.

આગમઓઽણુવચ્ચો મંગલસદ્ધાણુવાસિઓ વત્તા ।

તદ્દાગલલ્હિસાહિઓ વિ નોવચ્ચો ત્તિ તો દઘં ॥ ૨૯ ॥

મંગળશબ્દે અનુવાસિત એવો અનુપયોગી વક્તા તે જ્ઞાનલબ્ધિવાળો છે છતાં પણ ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે આગમથી દ્રવ્ય મંગળ છે. ૨૯.

દ્રવ્યમંગળ જે પ્રકારે છે—આગમથી અને નોઆગમથી, જે મંગળશબ્દાર્થનું જ્ઞાન તે સ્વરૂપ અહીં આગમ સમજાવું. મંગળશબ્દથી અનુવાસિત અને મંગળશબ્દના અર્થની પ્રરૂપણા કરતી વખતે તે જ્ઞાનની લબ્ધિવાળો છતાં શૂન્યપણે મંગળ શબ્દાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર વક્તા તે મંગળના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય તેથી તે આગમથી દ્રવ્યમંગળ ગણાય. તેના અર્થજ્ઞાનની લબ્ધિવાળો છતાં તે દ્રવ્યમંગળ કેમ કહેવાય? એમ પૂછનારને કહેવું કે “જનુપયોગો દ્રવ્ય” એટલે ઉપયોગ રહિતપણું તે દ્રવ્ય એમ સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે. માટે તેવો વક્તા આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. ૨૯.

હવે અનુપયોગી જ્ઞાનવાલા વક્તાને. આગમથી દ્રવ્યમંગલ કહ્યો તેમાં શિષ્ય શંકા કરે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

અન્ય લતાદિવિશેષોનું પણ વનસ્પતિસામાન્યથી અવ્યતિરિક્તપણું સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી જો વ્યતિરિક્ત કહીએ તો પૃથ્વીઆદિપણનો તેમાં પ્રસંગ આવી પડે. આ ઉપરથી સામાન્ય જ છે વિશેષ નથી એમ સાબીત થાય છે. ૩૩.

એ જ વાતની પુછી કરતાં આગળ કહે છે.

સામન્નાઽ વિસેસો અન્નોઽણન્નો વ હોઞ્જ, જડ અણ્ણો ।

સો નતિય સ્વપુર્ણપિવઽણ્ણો સામન્નમેવ તયં ॥ ૩૪ ॥

સામાન્યથી વિશેષ અન્ય હોય અથવા અનન્ય હોય (લિન્ન હોય કે અલિન્ન હોય) ? જો લિન્ન હોય તો આકાશપુષ્પની માફક તેની અસ્તિ નથી, અને અલિન્ન હોય તો તે સામાન્ય જ છે. ૩૪.

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે કે ક્યાં તો વિશેષ સામાન્યથી અન્ય એટલે નોખો-લિન્ન હોય, ક્યાં તો તેથી અનન્ય એટલે અલિન્ન અર્થાત્ તેની સાથે એકજ હોય, આ બે વિકલ્પ છે. જો પ્રથમ લિન્નપણનો વિકલ્પ અંગીકાર કરે તો આગળ કહ્યું તેમ સામાન્યરહિતપણું હોવાથી આકાશપુષ્પની માફક વિશેષતામતો પદાર્થ હોયજ નહીં. કારણ કે એવો ન્યાય છે કે જે જે સામાન્ય રહિત હોય તે તે ગતકમળની જેમ વિદ્યમાનજ નથી. તમે જે વિશેષ અંગીકાર કરો છો તે સામાન્યરહિત છે. તેથી તે હોઈ શકે જ નહીં. જો બીજો વિકલ્પ ગ્રહણ કરો તો તો તમારો વિશેષ તે સામાન્ય જ છે. કારણ કે એવો ન્યાય છે કે જે જેનાથી અનન્ય એટલે અલિન્ન હોય તે તે જ છે, જેવું કે સામાન્યનું સ્વરૂપ. જો તમે આગ્રહથી સામાન્યમાં પણ વિશેષનો ઉપચાર કરતા અંગતા હો તો તેમાં કોઈ અમતે હોતી નથી, કારણકે ઉપચારથી કહેવામાં આવતો ભેદ તાત્વિક એકપણાને બાધા કરી શકતો નથી. આથી સામાન્ય જ છે અને વિશેષ નથી, અને તેથી સમજી નયને મતે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. એમ સ્થાપિત થયું. ૩૪.

ઘટના એવી છે કે આંખાના સમુદાયની માફક મૂળ આદિ ગુણવાળો હોવાથી આંખો વનસ્પતિ છે. એજ પ્રમાણે સર્વ ગુદમ્મદિ પણ વનસ્પતિથી લિન્ન નથી. અથવા સામાન્યથી વિશેષ લિન્ન છે કે અલિન્ન છે ? જો લિન્ન છે તો આકાશપુષ્પની જેમ તે વસ્તુરૂપજ નથી. અને અલિન્ન છે તો તે સામાન્યમય હોવાથી તમારો માનેલો વિશેષ પણ સામાન્યજ છે.

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે કે સામાન્ય સિવાય વિશેષ એવો કોઈ પદાર્થજ નથી. કારણકે આંખાના સમુદાયની જેમ આંખો પણ મૂળઆદિગુણવાળો હોવાથી વનસ્પતિજ છે, પણ વનસ્પતિ સિવાય બીજું કંઈ નથી. એજ પ્રમાણે ગુદમ-લતા આદિ પણ વનસ્પતિજ છે. હવે જો એ પ્રમાણે સર્વવસ્તુઓ સામાન્યરૂપજ છે તો પછી તે સિવાય વિશેષ પદાર્થ ક્યાં છે ? અને જો સામાન્ય સિવાય વિશેષ પદાર્થ છે તો તે વિશેષ સામાન્યથી લિન્ન છે કે અલિન્ન છે ? જો લિન્ન છે તો તે આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ છે. કેમકે સામાન્યરહિત કોઈ વસ્તુજ દુનિઆમાં નથી. બીજો સામાન્યથી વિશેષ અલિન્ન છે એવો જે પક્ષ છે તેને માનીને વિશેષ સામાન્યથી અલિન્ન છે એમ કહેવામાં આવે તો તો તે વિશેષતામતો તમારો માનેલો પદાર્થ સામાન્યરૂપજ છે. કારણ કે જે જેનાથી અલિન્ન હોય તે તેસ્વરૂપજ હોય છે. જેમ સામાન્યનું સ્વરૂપ. સામાન્યનું સ્વરૂપ સામાન્યથી લિન્ન નથી; પણ અલિન્નજ છે. તેમ વિશેષ પણ સામાન્યથી અલિન્ન હોવાથી સામાન્ય-

નથી, નિત્ય છે. વળી એક અને નિત્ય છતાં આકાશની માફક સાવચવ એટલે વિભાગવાળું નથી, પણ નિરવચવ એટલે અશરહિત છે. વળી તે એક, નિત્ય, અને નિરવચવ છતાં પરમાણુની માફક સક્રિય નથી, પણ અક્રિય એટલે ક્રિયારહિત છે. એક, નિત્ય, નિરવચવ અને અક્રિય છતાં તે દિગ્માની માફક સર્વગત નથી એમ નથી, પણ સર્વગત એટલે સકલ લોકમાં પ્રાપ્ત થયેલી સત્તાવાળું છે. આ પ્રકારનું સામાન્ય જ છે, પરંતુ “વિરોધ” એવું નો કાંઈ છેજ નહીં, કારણ આકાશ પુષ્પની માફક તે સામાન્યરહિત છે. જે વિદ્યમાન છે તે સામાન્ય રહિત હોય નહિ, જેવો કે ઘેરો, આ પ્રમાણે સમૂહ નમુના મતે એકલું સામાન્ય જ પદાર્થ તરીકે હોવાથી ફક્ત એકજ દ્રવ્યમગણ છે, એના અનેક ભેદો નથી, કેમકે અનેક ભેદો તો વિશેષની અપેક્ષાએ હોય છે ને વિશેષ તો સમૂહના મતે વસ્તુરૂપે જ નથી.

આ પ્રસંગે વિશેષ વાદી પ્રશ્ન કરે છે કે અનેક દ્રવ્યમગણો કેમ સભવતા નથી? જેમ “વનસ્પતિ” એમ કહે ત્યારે વૃક્ષ, શુદ્ધ, લતા, આદિ વિશેષો જ પ્રતીત થાય છે, અને તેઓથી શુદ્ધ કાંઈ વનસ્પતિ નથી. એ માફક અહિં પણ “દ્રવ્યમગણ” એમ કહે એટલે ઉપયોગરહિતપણે તેને પ્રપણ કંઠનારા બધા અનુપયોગી જ્ઞાનવાળા વક્તારૂપ વિશેષો જ મમળાય છે, અને તેનાથી શુદ્ધ કાંઈ સામાન્ય નથી મારે “વિશેષ એવું કાંઈ છેજ નહીં, કારણ આકાશ પુષ્પની માફક સામાન્ય રહિત છે” આ પ્રકારનું મૂર્ખના જેવું તમો કેમ ક્ષયન કરો છો?

વિશેષવાદીનું આણું વચન સાંભળીને સામાન્ય વાદી-સમૂહ નય કહે છે. વનસ્પતી એમ કહે ત્યારે વૃક્ષાદિ પ્રતીત થાય છે તેથી જ તે તેનાથી અન્ય પદાર્થ નથી, જેમ કે હાથ એમ કહેવાથી હાથની આંગળીઆ. જે કહેવાથી જે પ્રતીત થાય તે તેનાથી વ્યતિરિક્ત હોતું નથી, જેમ “હાથ” એમ કહેવાથી આંગળી આદિ પ્રતીત થાય છે તેથી તે આંગળીયા હાથથી વ્યતિરિક્ત નથી, તેમજ “વનસ્પતિ” એમ કહેવાથી વૃક્ષાદિ પ્રતીતિ થાય છે એટલે તે વનસ્પતિથી વ્યતિરિક્ત નથી. તેથી સામાન્યથી વ્યતિરિક્ત “વિશેષ” એવું કાંઈ પણ વિદ્યમાન નથી, મારે સર્વજ એકજ દ્રવ્યમગણ છે. ૩૨.

હવે અન્ય વિચાર સંકલનાથી સામાન્યવાદી વૃક્ષાદિ સર્વે જે વનસ્પતિ છે તે સામાન્ય રૂપ છે તેની પુષ્ટિ કરતાં કહે છે.

चूओ वणस्सइ क्षिय मूलाइगुणो चि तस्समूहो.व ।

गुम्मादओ वि एवं सब्बे न वणस्सइविस्सिद्धा ॥ ३३ ॥

આંબો મૂળાદિશુભવાણો હોવાથી આંબાના સમૂહની માફક વનસ્પતિજ છે. શુદ્ધમાદિ મર્વ એજ પ્રમાણે કહેવા. વનસ્પતિથી શુદ્ધ વિશેષો નથી. ૩૩.

ઉપર જખાવેલા વૃક્ષ શુદ્ધ વગરે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ જ છે, પરંતુ વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ કરવા મારે સામાન્યવાદી ન્યાય પૂર્વક ફલીલ કરતાં કહે છે કે ‘આંબો’ એ વનસ્પતિ સામાન્ય છે કારણ કે તે મૂળ, કંદ, ઝકધ, છાલ, શાખા, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ખીજ વીગરે શુભવાણો છે. દાખલા તરીકે આંબાનો સમૂહ. જે જે મૂળાદિ શુભવાણો હોય છે તે તે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપજ છે, જેમકે આંબાનો સમૂહ. આંબો એ મૂળાદિ શુભવાણો છે તેથી તે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ સિદ્ધ થાય છે. એજ પ્રમાણે શુદ્ધમાદિનું પણ દંદિત્વ. તે આ પ્રમાણે-વિશેષ વાદીએ વિગેષપણે માનેસો શુદ્ધ પણ વનસ્પતિ સામાન્યરૂપજ છે, મૂળાદિ શુભવાણો હોવાથી, શુદ્ધ સમૂહની માફક, આજ પ્રમાણે

અન્ય લતાદિવિશેષોનું પણ વનસ્પતિસામાન્યથી અન્યતરિક્તપણું સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી જે વ્યતરિક્ત કહીએ તો પૃથ્વીઆદિપણાનો તેમાં પ્રસંગ આવી પડે. આ ઉપરથી સામાન્ય જ છે વિશેષ નથી એમ સ્થાપિત થાય છે. ૩૩.

એ જ વાતની પુષ્ટી કરતાં આગળ કહે છે.

સામન્નાડ વિસેસો અન્નોડળન્નો વ હોજ્જ, જહ અણ્ણો ।

સો નત્તિય સ્વપુર્ણપિવડળણ્ણો સામન્નમેવ તયં ॥ ૩૪ ॥

સામાન્યથી વિશેષ અન્ય હોય અથવા અનન્ય હોય (ભિન્ન હોય કે અભિન્ન હોય) ? જે ભિન્ન હોય તો આકાશપુષ્પની માફક તેની અસ્તિત્વ નથી, અને અભિન્ન હોય તો તે સામાન્ય જ છે. ૩૪.

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે કે ક્યાં તો વિશેષ સામાન્યથી અન્ય એટલે નોત્રો-ભિન્ન હોય, ક્યાં તો તેથી અનન્ય એટલે અભિન્ન અર્થાત્ તેની સાથે એકજ હોય, આ બે વિકલ્પ છે. જે પ્રથમ ભિન્નપણાનો વિકલ્પ અંગીકાર કરે તો આગળ કહ્યું તેમ સામાન્યરહિતપણું હોવાથી આકાશપુષ્પની માફક વિશેષનામનો પદાર્થ હોયજ નહીં. કારણ કે એવો ન્યાય છે કે જે જે સામાન્ય રહિત હોય તે તે ગગનકંઠાની જેમ વિદ્યમાનજ નથી. તમે જે વિશેષ અંગીકાર કરે છે તે સામાન્યરહિત છે. તેથી તે હોઇ શકે જ નહીં. જે બીજો વિકલ્પ ગ્રહણ કરે તો તમારો વિશેષ તે સામાન્ય જ છે, કારણ કે એવો ન્યાય છે કે જે જેનાથી અનન્ય એટલે અભિન્ન હોય તે તે જ છે, જેવું કે સામાન્યત્વ સ્વરૂપ. જે તમે આગ્રહથી સામાન્યમાં પણ વિશેષનો ઉપચાર કરતા માંગતા હો તો તેમાં કંઇ અમને હાની નથી, કારણકે ઉપચારથી કહેવામાં આવતો ભેદ તાત્વિક એકપણાને બાધા કરી શકતો નથી. આથી સામાન્ય જ છે અને વિશેષ નથી, અને તેથી સમહુતયને મતે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. એમ સ્થાપિત થયું. ૩૪.

ઘટના એવી છે કે આંખાના સમુદાયની માફક મૂળ આદિ ગુણવાળો હોવાથી આંખો વનસ્પતિ છે, એજ પ્રમાણે સર્વ ગુણાદિ પણ વનસ્પતિથી ભિન્ન નથી. અથવા સામાન્યથી વિશેષ ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જે ભિન્ન છે તો આકાશપુષ્પની જેમ તે વસ્તુરૂપજ નથી, અને અભિન્ન છે તો તે સામાન્યમય-હોવાથી તમારો માનેલો વિશેષ પણ સામાન્યજ છે.

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે કે સામાન્ય સિવાય વિશેષ એવો કોઇ પદાર્થજ નથી. કારણકે આંખાના સમુદાયની જેમ આંખો પણ મૂળઆદિગુણવાળો હોવાથી વનસ્પતિજ છે, પણ વનસ્પતિ સિવાય બીજું કંઇ નથી. એજ પ્રમાણે ગુણ-લતા આદિ પણ વનસ્પતિજ છે. હવે જે એ પ્રમાણે સર્વવસ્તુઓ સામાન્યરૂપજ છે તો પછી તે સિવાય વિશેષ પદાર્થ ક્યાં છે ? અને જે સામાન્ય સિવાય વિશેષ પદાર્થ છે તો તે વિશેષ સામાન્યથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જે ભિન્ન છે તો તે આકાશપુષ્પની જેમ અસ્ત છે. કેમકે સામાન્યરહિત કોઇ વસ્તુજ હુનિઆમાં નથી. બીજો સામાન્યથી વિશેષ અભિન્ન છે એવો જે પક્ષ છે તેને માનીને વિશેષ સામાન્યથી અભિન્ન છે એમ કહેવામાં આવે તો તે વિશેષનામનો તમારો માનેલો પદાર્થ સામાન્યરૂપજ છે. કારણ કે જે જેનાથી અભિન્ન હોય તે તેસ્વરૂપજ હોય છે. જેમ સામાન્યત્વ સ્વરૂપ. સામાન્યત્વ સ્વરૂપ સામાન્યથી ભિન્ન નથી, પણ અભિન્નજ છે. તેમ વિશેષ પણ સામાન્યથી અભિન્ન હોવાથી સામાન્ય-

રૂપજ છે. તેમ છતાં આમહથી સામાન્યમાં વિશેષનો ઉપચાર કરાતો હોય તે હુમાને તેમાં કંઈ હરકત નથી. ૩૪.

આ પ્રમાણે સંપ્રહનયવાળાએ પોતાને ઇષ્ટ એવો સામાન્ય પદાર્થ શિદ્ધ કર્યો, હવે વિશેષને માનનાર નેગમ અને વ્યવહાર નયવાળા કહે છે કે—

ન વિસેસત્યંતરમ્પૂર્ણ અત્યિ સામણમાહ વચહારો ।

અવલંભ-વચહારામાવાઓ સ્વરવિસાળં વ ॥ ૩૫ ॥

વ્યવહારનય કહે છે કે વિશેષથી સામાન્ય અર્થાન્તરબૃત (બુદ્ધ) નથી, કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન અને વ્યવહારના અભાવે તે અરસંગપત અવિદ્યમાન છે. ૩૫.

વિશેષતુ' સમર્થન કરનાર વ્યવહાર અને નેગમનય સામાન્યવાદીને કહે છે કે—જે શુદ્ધિથી વિશેષનો તમે નિષેધ કરો છો તેજ શુદ્ધિથી અમે તમને પૃથ્વીએ છીએ કે વિશેષથી સામાન્ય ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન છે તો વિશેષ સિવાય સામાન્યરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિજ નથી થતી, કારણ કે ગદ્યેડાના શીંગડાની જેમ તેની ઉપલબ્ધિ અને વ્યવહારનો અભાવ છે. અને જો અભિન્ન છે તો તે વિશેષરૂપજ છે. ૩૫.

એજ વિષય ઉદાહરણથી દઢ કરે છે.

‘ચૌર્ધૅર્હિતો કો સો અણ્ણો વણસ્સઈ નામ ? ।’

નત્યિ વિસેસત્યંતરમાવાઓ સો સ્વપુર્ણં વ ॥ ૩૬ ॥

આમ્મ આદિ (વિશેષ) થકી તે વનરૂપતિરૂપ (સામાન્ય) શું અન્ય-ભિન્ન છે? જો છે તો વિશેષથી ભિન્ન હોવાને લીધે તે આકાશપુષ્પની જેમ અવિદ્યમાન છે.

આમ્મદિ વૃક્ષરૂપ વિશેષને માન્ય કર્યા વિના પણ લેખ કરવો વિગરે લોકવ્યવહારના કાર્યમાં સામાન્યનો કયો ઉપયોગ થવાનો? લોકવ્યવહારના ઉપયોગમાં પણ તે મામાન્યની અતુપલબ્ધિ હોવાથી આકાશપુષ્પની જેમ સામાન્યનો અભાવ છે, અને લોકવ્યવહારમાં કંઈ કરનાર હોવાથી ઉપયોગી એવો વિશેષજ છે અને તેનીજ ઉપલબ્ધિ હોવાથી તે વિશેષજ વિદ્યમાન છે. ૩૬.

નેગમ અને વ્યવહાર એ બે નયો વિશેષતુ' સમર્થન કેમ કરે છે! તેતુ' કારણ કહે છે.

‘જં નેગમ-વચહારા લોઅવવહારતપ્પરા સાં ચ ।

પાપણ વિસેસમમ્મો તો તે ત્તગ્ગાદિણો દોડવિ ॥ ૩૭ ॥

નેગમ અને વ્યવહાર નય લોકવ્યવહારમાં તત્પર છે. અને લોકવ્યવહાર તો ધક્કરીને વિશેષથીજ ચાલે છે. માટે તે બે નયો ફક્ત વિશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે. ૩૭.

આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—

‘તેસિં તુલ્લમયત્તે કો ણુ વિસેમોડમિહાણઓ અવ્વો ? ।’

‘તુલ્લત્તેડવિં ઇહં નેગમસ્મ વત્થંતરે મેમ્મો ॥ ૩૮ ॥

‘તે નેગમ અને વ્યવહાર એ બે નયોની સમાનતા હોવાથી નામમાં તફાવત સિવાય અન્ય શો તફાવત છે? (ઉત્તર) વિશેષને માનવો ને સામાન્યને ન માનવો તેમાં નેગમ-

નયને વ્યવહારનયની સાથે સમાનતા છતાં પણ અન્યવસ્તુમાં ભેદ છે. ૩૮.

શિષ્ય:—નેગમ અને વ્યવહારનય વિશેષનેજ ઝલણ કરે છે તે તે બન્ને સમાન વિષય માનનાર હોવાથી પરસ્પર નામના ભેદ સિવાય એક બીજામાં બીજો ભેદ જણાતો નથી, તેથી તે બન્ને એકજ સ્વરૂપ હોય એમ લાગે છે.

ગુરુ:—નેગમનય વ્યવહારનયની સાથે વિશેષના સંબંધમાં સમાન અભિપ્રાયવાળો છે, તેથી નેગમને વ્યવહાર એ ઉભયમાં સમાનતા છે, પરંતુ નેગમનય અન્ય કેટલીએક વસ્તુમાં સામાન્યપણું પણ ઝલણ કરે છે તેથી તે બન્નેમાં તફાવત છે. મતલબ કે નેગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયબાહી છે, અને વ્યવહારનય માત્ર વિશેષબાહીજ છે. ૩૯.

અથવા—

જો સામણગાહી સ નેગમો સંગદં ગઓ અહવા ।

इयरो ववहारमिओ जो तेण समाननिहेसो ॥ ३९ ॥

અથવા જે સામાન્યબાહી નેગમ છે તે સંબંધમાં અન્તર્ભૂત છે, અને વિશેષબાહી નેગમ છે તે વ્યવહારમાં અન્તર્ભૂત છે, તે માટે બન્નેનો સમાન નિર્દેશ કર્યો છે. ૩૯.

નેગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને ઝલણ કરનાર હોવાથી સામાન્યબાહી નેગમનો સંબંધનયમાં સમાવેશ કરવો અને વિશેષબાહી નેગમનો વ્યવહારનયમાં સમાવેશ કરવો, આથી આ નેગમનયનો વ્યવહારનયની સાથે “જં નેગમવવહારા” ઇત્યાદિ ગાથામાં પ્રત્યનિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રમાણે માનવાથી ઉપરોક્ત આહરૂંશમી ગાથામાં જણાવેલો ફાપ નહિ આવે, અહીં જો એવી શંકા થાય કે એ પ્રમાણે નેગમનયને સંબંધ અને વ્યવહારમાં અન્તર્ભૂત કરશે તો સાતને બદલે છ નથો માનવાથી સંખ્યાની હુની થશે. એ શંકાનો ખુલાસો આગળ કરીશું. ૩૯.

હવે ઋણસૂત્રનયના મતે દ્રવ્યમંગળનો વિચાર કરે છે.

उज्जुसुअस्स सर्वं संपर्यं च जं पैमलं तयं एकं ।

नातीतमणुप्पन्नं मंगलमिदं परकं वा ॥ ४० ॥

ઋણસૂત્રનયને પોતાહું હોય ને તે વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન હોય તે એકજ દ્રવ્યમંગળ માન્ય છે, પણ અતીત અનાગત અને પરકીય કે અનેક દ્રવ્યમંગલો માન્ય નથી. ૪૦.

કારણ કે—

नातीयमणुप्पन्नं परकीयं वा पओअणामावा ।

दिदंतो खरसिगं परधणमहवा जहा विफलं ॥ ४१ ॥

કાર્ય કરી શકે નહિ તેથી અતીત ને અનાગત વસ્તુ પરચૂગની જેમ વસ્તુ જ નથી; અને પરકીય વસ્તુ પણ પરધનની જેમ નિષ્ફળ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી. ૪૧.

ઋણસૂત્રનય વર્તમાનકાળે વર્તતી સ્વકીય વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપ માને છે, પણ અતીત અનાગત વસ્તુને વસ્તુરૂપ નથી માનતો; કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલ છે અને અનાગત વસ્તુ અવ્યવસ્થિત છે, તેથી તેઓએ કંઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી. “જે વસ્તુ કાર્યની

સિદ્ધિ ન થાય તે વસ્તુપ્રભુત્વગણાયજ નહિ.” જેમકે ખરશૂંગ, ખરશૂંગ જેમ વસ્તુ નથી તેમ અતીત-અનાગત દ્રવ્યમગળ પણ વસ્તુરૂપે નથી. વળી પરકીય વસ્તુ પણ વસ્તુરૂપ નથી, કેમકે તેનાથી પણ પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતું. ઉદાહરણ તરીકે દેવદત્તનું ધન યજ્ઞદત્તાના કાર્યમાં નહિ આવતું હોવાથી નિષ્ફળ છે, તેમ ક્ષીઁગએ કરેલું મગળ પોતાને નિષ્ફળ છે, આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું કે ઋણુસૂત્રને અતીત-અનાગત સિવાય વર્તમાનસમયે અને પોતાનું ‘કરેલું’ જે દ્રવ્યમગળ હોય તેજ દ્રવ્યમગળપણે ઈષ્ટ છે. ૪૧.

શબ્દ-સમસિદ્ધ-અને એવ ભૂત એ ત્રણ નથો ઋણુસૂત્ર કરતા વિશુદ્ધ હોવાથી આગમથી દ્રવ્યમગળ માનતાજ નથી. કારણકે—

જાણં નાણુવચ્ચોડણુવચ્ચો વા ન જાણઈ જમ્હા ।

જાણંતોડણુવચ્ચોત્તિ વિંતિ સદ્દાદઓડવત્થું ॥ ૪૨ ॥

(જે મગળશબ્દ) જણે છે તે અનુપયોગી નથી અને જે અનુપયોગી છે તે જણતો નથી. મારે શબ્દાદિનથો જણતો હોય અને અનુપયોગી હોય એવી રીતે પૂર્વના નથોએ માન્ય કરેલા દ્રવ્યમગળને અવસ્તુજ કહે છે. ૪૨.

મગળશબ્દ જણતો હોય અને તેના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય તેને આગમથી દ્રવ્યમગળ કહેવાય; પણ તેવા દ્રવ્યમગળને શબ્દાદિ ત્રણનથો માનતાજ નથી. તેઓ કહે છે કે-જે જણે છે તે અનુપયોગી નથી અને અનુપયોગી છે તે જણતો નથી. મારે તેજ દ્રવ્યમગળ હોય શકેજ નહિ. કારણકે—૪૨.

હેજ વિરુદ્ધમ્મત્તણા હિં જીવો વ્વેઅણારહિઓ ।

ન ય સો મઝ્જામિદ્ધ તપત્તયસુત્તો ત્તિ પાવં વ ॥ ૪૩ ॥

જવ છે ને તે ચેતના રહિત છે એમ કહેવાની થેકે જણકાર અનુપયોગી છે એમ કહેવું તે વિરુદ્ધર્થવાળું હોવાથી જણકાર અનુપયોગી દ્રવ્યમગળ અવસ્તુજ છે. તેમજ તે જણકાર અનુપયોગી પાપની જેમ ઇષ્ટ નથી, કારણકે તે અનુપયોગી વક્તા મગળ એટલે નિર્ણયાર્થ અર્થથી શૂન્ય છે. ૪૩.

જવ ચેતનારહિત છે એમ કહેવું બેટલું વિરુદ્ધ છે તેટલું જ વિરુદ્ધ “જણે છે અને અનુપયોગી છે” એમ કહેવું તે છે. અથવા “મારી માતા વન્યા છે” એ કથન જેમ વિરુદ્ધ છે તેમ આ જણકાર અનુપયોગી છે એમ કહેવું તે પણ વિરુદ્ધ છે. મારે પૂર્વજા દ્રવ્યમગળ અસત્ છે (અવિદ્યમાન છે). કદાચ જણ-ગ અને અનુપયોગી હોય તોપણ તે અમને મગળપણે ઈષ્ટ નથી, કારણકે તે જ્ઞાન પાપની માફક મગળ અર્થથી શૂન્ય છે, આ પ્રમાણે શબ્દાદિનથો કેવળ ભાવમગળને શ્રુતલ્લ કન્નારા હોવાથી દ્રવ્યમગળને ઈષ્ટતાજ નથી. ૪૩

આ રીતે નથાનુસારે દ્રવ્યમગળ વિચારીને આગમથી દ્રવ્યમગળને વિચાર પૂર્ણ કર્યા હવે નોઆગમથી દ્રવ્યમગળ કહે છે. તે નોઆગમથી દ્રવ્યમગળ સ્પષ્ટારીર ભવ્યશરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમા પ્રથમ સ્પષ્ટારીર અને ભવ્યશરીરનું સ્વરૂપ મહે છે.

મગ્ગપત્તયજાણયદેહો મવસ્સ વા સજીવોડિહિ ।

નોઆગમમ્મો દવ્વ આગમહિઓ ત્તિ જં મણિએ ॥ ૪૪ ॥

મંગળપદાર્થને જાણનારનું. (જીવરહિત) શરીર અથવા લાવિષ્યમાં મંગળપદના અર્થને જાણશે એવા ખાલકનું સજીવ શરીર તે બન્ને આગમ એટલે મંગલનું જ્ઞાન તેણી કરીને રહિત હોવાથી તે બન્ને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે. ૪૪.

જેણે ભૂતકાળમાં મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ જાણ્યો હોય અને પ્રરૂપ્યા હોય તેના નિર્ણયકેહ અથવા જે લાવિષ્યમાં મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ જાણશે તેવા ખાલકનો સજીવકેહ એ ઉભય શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે, કેમકે તે બન્નેમાં આગમ એટલે મંગળપદાર્થના જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ છે, જે ધડામાં આગળ ધી કરીને ખાલી કરી નાખ્યું હોય અથવા તેા જે ખાલીધડામાં ધી ભરવાનું હોય તે બન્નેને ધીના ધડા કહેવામાં આવે છે તે મુજબ અહીં સમજવું (અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે.) ૪૪.

હવે નોઆગમદ્રવ્યમંગલમાં નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં ગણીને તે જશરીર અને ભવ્યશરીરને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ તરીકે સાધે છે.

અહવાનો દેસમ્મી, નોઆગમનો સદેગદેસાઓ !

ભૂયસ્ત માવિણો વાડગમસ્ત જં કારણં વેહો ॥૪૫॥

અથવા નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં છે, તેથી ભૂત યા ભાવિ આગમનું કારણ જે શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. કેમકે તે શરીર આગમ એટલે જ્ઞાનનું કારણ હતું અને યશે. ૪૫.

ભૂત યા ભાવિ આગમનું કારણ જે અચેતન અથવા સચેતન શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે, અહીં નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં સમજવેલ ઉપરોક્ત ઉભયપ્રકારનું શરીર મંગળપદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનું કારણ છે, અને કારણ તે કાર્યના એક દેશમાં વર્તતુંજ હોય છે એમ સિદ્ધાન્તનું મત્તવ્ય છે, તેથી સચેતન અથવા અચેતન શરીર નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે.

શિષ્ય:—આગમથી દ્રવ્યમંગળ પહેલાં કહ્યું છે તેમાં અને આમાં શો તફાવત છે ? કારણકે ત્યાં પણ આગમનું કારણ “આત્મા-હેહુ-અને-શબ્દ છે.” એ વચનથી શરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે અને અહીં પણ તે શરીરનેજ દ્રવ્યમંગળ કહ્યો છે.

ગુરુ:—પહેલાં જે આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તેમાં ઉપયોગરૂપ આગમ નથી પણ લાવિષ્યરૂપ આગમ છે અને અહીં તેા ઉપયોગ તથા લાવિષ્યરૂપ ઉભયપ્રકારનું આગમ નથી. દેહ તે જ્ઞાનના કારણરૂપ શરીરમાત્રજ છે. એટલે એ આગમ થકી દ્રવ્યમંગલ અને જશરીર તથા ભવ્યશરીરરૂપનોઆગમથકી દ્રવ્યમંગલમાં તફાવત છે. ૪૫.

હવે જશરીર અને ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત ત્રીજા ભેદનું સ્વરૂપ કહે છે.

જાણવ-મતસરીરાડરિત્તમિહ દધમજ્જલં હોડાં.

જા મદ્રહા કિરિઆ તે કુળમાણો અણુવત્તો ॥ ૪૬ ॥

જે મંગળિકક્રિયા કરનારો અનુપયોગી હોય તે જશરીર અને ભવ્યશરીર એ બેઉથી વ્યતિરિક્ત એટલે હુદો નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ થાય છે. ૪૬.

પરમાર્થથી મંગળ એ પ્રકારે છે. એક જિનપ્રણીત આગમ અને બીજું જિનપ્રણીત પઠિલેહણાદિ માંગલ્યક્રિયા, પૂર્વે આગમથી અને નોઆગમમાં જશરીર અને ભવ્યશરીર

એમ એ પ્રકારથી, જે દ્રવ્યમંગળ ત્રણ પ્રકારે કહ્યું છે તે આગમ (જ્ઞાન) ને આશ્રિત કહ્યું છે, તે આ જ્ઞાસરીર-લવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ જે છે તે તે જિનેશ્વરમહારાજે કહેલ એવી પહિલેહુણ્યાદિ આંગલ્યક્રિયાને ઉપધોગ રહિત કરતો હોય તેને આશ્રિત કહેલ છે. ૪૬.

હવે બીજી રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે.

જં મૂયમાવમંગલપરિણામં તસ્સ વા જયં જોગમ્ ।

જં વા સદાવસોહણવન્નાદિગુણં મુવન્નાદ્ ॥ ૪૭ ॥

તંપિ ય હુ ભાવમદ્ગલકારણઓ મદ્ગલંતિ નિદિદ્દં ।

નોઆગમઓ દદં નોસદો સદ્ગપદિસેદો ॥ ૪૮ ॥

જે ભૂતકાલના ભાવમંગળત્ત્વં પરિણામિ કારણ હોય અને જે ભવિષ્યમાં ભાવમંગળને થાય હોય તે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગલ ગણાય છે અથવા સ્વભાવથીજ સુદરવર્ણ વિગેરે ગુણવાળું જે સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય તે પણ નિશ્ચે ભાવમંગળત્ત્વં કારણ અને શરીરાદિથી વ્યતિરિક્ત હોવાથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ છે, અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે. ૪૭-૪૮.

ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની ક્રિયાના સમુદાયને ભાવમંગળ કહેલ છે, તેવા ભાવમંગળના પરિણામ પૂર્વે થયા હોય અથવા ભવિષ્યમાં થાય એમ હોય પણ વર્તમાન-જાણે તેવા પરિણામથી શૂન્ય એવું કોઇત્ત્વં શરીર અથવા આત્મા હોય તે જ્ઞાસરીર-લવ્ય-શરીર વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે. તેમજ સ્વભાવથીજ સુદર તથા વર્ણાદિગુણવાળાં સુવર્ણ રત્ન-દહીં-અક્ષત-પુષ્પ-મગળકળશ વિગેરે પણ નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. કારણકે તે સુવર્ણાદિ કોઇને ભાવમંગળત્ત્વં કારણ હોય છે. અને શરીર આત્મા અને શબ્દ અથવા સુવર્ણાદિ તે કોઇને ભાવનાં કારણ થાય છે માટે તે વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. કારણકે જે ભૂતભાવ અથવા ભાવિભાવત્ત્વં કારણ હોય તેને દ્રવ્ય કહેલું છે, અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં કહ્યો છે તેથી આગમને અહીં સર્વથા અભાવ છે, માટે તેઓને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવું તે વિરૂદ્ધ નથી, પૂર્વે જ્ઞાસરીર અને લવ્યશરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તે કેવળ આગમ એટલે જ્ઞાનના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને અહીં જે તદ્વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તે ક્રિયારૂપભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. ૪૭-૪૮.

આ પ્રમાણે આગમથી અને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું, હવે ભાવમંગળ કહે છે, તેનું લક્ષણ નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યની પેઠે ભાષ્યકાંઠે કોઈ કારણથી નથી કહ્યું; પણ વ્યતિકાર તેનું લક્ષણ કહે છે, તે આ પ્રમાણે છે.

માવો વિવક્ષિતક્રિયાન્નુભૂતિયુક્તો હિ વૈ સમાખ્યાતઃ ।

સર્વજ્ઞૈરિન્દ્રાદિવદિદેન્દનાદિક્રિયાન્નુભવાત્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—જેમ ઇન્દ્રનાદિક્રિયાના અનુભવથી જેમ ઇન્દ્રાદિ કહેવાય તેમ જે જે ક્રિયાની વિવક્ષા કરીયે તે તે ક્રિયાના અનુભવયુક્ત જે જે હોય તેને તેને સર્વજ્ઞોએ જ તે અપેક્ષાએ ભાવ

૧ સ્પષ્ટપણે ભાવમંગલ તરીકે પૌંચ જ્ઞાનરૂપ નહીં અથવા પૌંચપરમેશ્તિને નમસ્કાર કરવાનું કહેલ છે તેથી તેના લક્ષણની જરૂર ન ગણી હોય અથવા પૂર્વે મંગલનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તે ભાવમંગલ છે.

કહેલ છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રનાદિ (એધ્યાદિ) ક્રિયાનો અનુભવનાર હોવાથી જેમ તે ભાવદન્દ્ર કહેવાય છે તેમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પારમાર્થિક પદાર્થ તે ભાવ કહેવાય છે. ભાવ તેજ મંગળ અથવા ભાવથી-પરમાર્થથી મંગળ તે ભાવમંગળ, એ ભાવમંગળ આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. એ બન્ને પ્રકારના ભાવમંગળનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર કહે છે.

મંગલમુંઅરુચવત્તો આગમઓ ભાવમંગલં હોઈ ।

નોઆગમઓ ભાવો મુવિમુદ્ધો સ્વાદ્યાઈઓ ॥ ૪૯ ॥

મંગળ કરનાર એવા કૃતના ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે; અને મુવિમુદ્ધ ક્ષાયિકાદિભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. ૪૯.

મંગળશબ્દના અર્થને જાણનાર ને ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે.

શિષ્ય:—મંગળશબ્દના અર્થનો જે જ્ઞાનોપયોગ તેટલા માત્રથીજ તેનો વક્તા ભાવમંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? અને જે તેમ કહેવાય તો અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણુવક પણ અગ્નિ થવો જોઈએ, અને તે અગ્નિના ઉપયોગવાળો અગ્નિરૂપ હોય તો તે દાહ-પાક આદિ ક્રિયાનો કરનાર પણ થવો જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી, એટલે તમે જે ભાવમંગળનું સ્વરૂપ કહ્યું તે યુક્તિ સંગત નથી જણાતું.

ગુરુ:—ઉપયોગ-જ્ઞાન-સંવેદન-અને પ્રત્યય એ બધા સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. તથા પદાર્થ-પદાર્થનું નામ અને તેનું જ્ઞાન એ ત્રણે વસ્તુ લોકમાં પણ એકજ નામથી બોલાવાય છે. જેમકે પહોળા ધરા વંગેરે અમુક બાદી આકારવાળો પદાર્થ તે ઘટ કહેવાય છે, તે ઘટવાચક નામ પણ ઘટ કહેવાય છે, અને તે ઘટના જ્ઞાનને પણ ઘટ કહેવાય છે, જેવી રીતે કોઈપણ કે આ શું છે તો તેનો ઉત્તર ઘટ. આ:નું નામ શું ? ઘટ, આના ચિત્તમાં શું છે ? ઘટ, જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યય તે પણ ઘટ કહેવાય છે. આથી કરીને ઘટરૂપ જ્ઞાન અને તેને ઘટણુ કરનાર જ્ઞાતા એ ઉભય અન્યોઅન્ય અલિપ્ત છે, જે અલિપ્ત ન હોય તો જેમ હાથમાં દીપકે છતાં અન્ય પુરૂષ જોઈ શકે નહિ તેમ જ્ઞાનવાળો છતાં જ્ઞાતા વસ્તુસમૂહને જાણી શકે નહિ. વળી જે જ્ઞાન જ્ઞાતાથી લિપ્ત હોય તો આત્માને બન્ધ આદિને અભાવ થાય. કારણકે જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન મુખ-દુઃખ આદિ પરિણામ આકાશથી લિપ્ત છે તેથી તેને બન્ધ આદિ થતા નથી તેમ આત્માને પણ જ્ઞાન અજ્ઞાન મુખદુઃખાદિથી લિપ્તપણું હોવાથી બન્ધ ન થાય, માટે જ્ઞાન અને જ્ઞાનવાન કથચિત્ અલિપ્ત છે.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો ઘટજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો દેવદત્ત ઘટજ્ઞાનોપયોગથી અનન્ય હોવાથી ઘટ કહેવાય; અને અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણુવક અગ્નિ જ્ઞાનોપયોગથી અલિપ્ત હોવાને દીપે અગ્નિ પણ કહેવાય. અને તેથી તે બેઉ અનુક્રમે જળધારણ-દાહ આદિ ક્રિયા કરનારા થવા જોઈએ. ?

ગુરુ:—ભાઈ ! એમ નહિ. કારણકે બધાએ ઘડાઓ કંઈ જળધારણાદિરૂપ અર્થક્રિયાને કરતા નથી, તેમ બધા અગ્નિપણ દાહ આદિ અર્થક્રિયાને કરતા નથી. જેમકે ખુણામાં ઉંધો પાડેલો ઘડો અને ભસ્મથી કંકેલો અગ્નિ પોતાની જલધારણ અને દાહાદિરૂપ અર્થક્રિયા કરતા નથી તો શું તે ઘડો અને અગ્નિ નથી ? જરૂર. માટે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે મંગળપદાર્થના જ્ઞાનોપયોગથી અલિપ્ત એવો વક્તા તે આગમથી ભાવમંગળ છે; અને ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિકાદિ પ્રશસ્તભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં

શ્રાધિકાદિભાવમાં આગમનો સર્વથા અભાવ છે. અથવા ^૧ઉપલક્ષણથી શ્રુત સિવાય મતિ-
અવધિ-મનઃપર્યાવ-ને કેવળ એ ચાર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ સર્વ નોઆગમર્થ
ભાવમગળ છે. ૪૯.

વળી ધીજ પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમગળતું સ્વરૂપ કહે છે.

અથવા સમ્મદ્દસણ-નાળ-ચરિત્તોગમપરિણામો ।

નોઆગમઓ માવો નોસદો મિસ્સમાવમ્મિ ॥ ૫૦ ॥

અથવા સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્રના ઉપયોગરૂપ પરિણામ, તે નોઆગમથી
ભાવમગળ છે, અહીં નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે. ૫૦.

પ્રતિકર્મણ-પરિલેહણાદિ ક્રિયા કરનારનો 'સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઉપયોગ પ-
રિણામ તે કેવળ આગમરૂપ નથી, કેમકે તેમાં ચારિત્રાદિ છે, તેમ સર્વથા આગમનો અ-
ભાવ બળાનથી, કેમકે ત્યાં જ્ઞાન પણ છે, તેથી તે પ્રાતક્રમણાદિવાળાનો પરિણામ નોઆ-
ગમથી ભાવમગલ કહ્યો, એમાં નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં છે. ૫૦.

પુનઃ ધીજ રીતે નોઆગમથી ભાવમગળ કહે છે,

અથવા નમોકારાઈનાળ-કિરિઆવિમિસ્સપરિણામો ।

નોઆગમઓ મળ્લજ જમ્હા સે આગમો દેસે ॥ ૫૧ ॥

અથવા અહીં જ્ઞાન-ક્રિયામિશ્રપરિણામરૂપ જે નમસ્કારાદિ તે નોઆગમથી ભાવમ-
ગળ કહેવાય છે. કેમકે તે પરિણામ આગમના એક દેશમાં છે. ૫૧.

નમસ્કાર-સ્તોત્રાદિતું જ્ઞાન અને મસ્તકે અમલી બોલવી વિગેરે ક્રિયા એ ઉલ્લેખના
મિશ્રિતપરિણામવાળા તે નોઆગમથી ભાવમગળ છે, અહીં પણ નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં
છે, કેમકે એવા પરિણામના એકદેશમાં આગમરૂપ જ્ઞાનોપયોગ વિદ્યમાન છે. ૫૧.

એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે પ્રકારે મગળ કહ્યું; હવે નામાદિ ત્રણમાં પરસ્પર અમા-
નતા જણાયાથી શિષ્ય પ્રૂછે છે કે—

અમિહાર્ણં દ્વચ્ચં તયત્વસુજ્જતર્ણં ચ તુલ્યાર્ણં ।

કો માવવજ્ઞિઆર્ણં નામાર્ણં પદ્વિસેસો ? ॥ ૫૨ ॥

ભાવસિવાયના નામાદિ ત્રણમાં અલિધાન દ્વ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા મરખી હો-
વાથી તે નામાદિ ત્રણમાં (પરસ્પર) શે તફાવત છે. ? ૫૨.

ભાવમગળ સિવાય નામાદિ ત્રણે મગળમાં અલિધાન-દ્વ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા
આ ત્રણે સમાન છે, એટલે તેઓમાં પરસ્પર ભેદ હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે નામાદિ
ત્રણમાં મગળ એવું અલિધાન વૃત્ત્ય છે, દ્વ્યત્વપણું ત્રણેમાં સમાન છે, કારણકે નામ અને
અપનામાં દ્વ્યત્વનોજ સબંધ છે, અને દ્વ્યત્વમાં તેા દ્વ્યત્વપણું છેજ, તેથી દ્વ્યત્વ પણ

૧ જટણ જણાવતું કહેવાય તે જણ ન જણાવે ને તેનો ભાગનાત્ર જણાવે અને તેને અગ્ર
ખીનની ક્ષયના કરે ત્યારે ઉપલક્ષણ કહેવાય. અહિં પણ ધણી પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમગલ છતાં જે
એ ક્ષાયિકાદિભાવના આત્ર મંગલ તરીકે કહ્યો તે ઉપલક્ષણથી શ્રાધિકાદિને મંગલ કહ્યો સમજવો ને તેથી
જાનાદિ પણ નોઆગમથી ભાવમંગલ સ્વરૂપ જણાવે

ત્રણેમાં સમાન છે, વળી તદર્થશૂન્યતા એટલે ભાવમંગળ રહિતપણું તે પણ ત્રણેમાં સમાન છે, માત્ર ભાવમાં તદર્થશૂન્યતા ન હોવાથી તે ત્રણેથી ભિન્ન છે, પર.

એ પ્રમાણે શિષ્યનું કથન સાંભળી આચાર્યશ્રી ત્રણેનો લેદ-તદ્વાપત જણાવે છે.

આગારોઽભિપ્પાઓ વુદ્ધી કિરિયા ફલં ચ પાપણ ।

જહ દીસદ ઢવર્ણિદે ન તહા નામે ન દ્રવિદે ॥ ૫૩ ॥

ભાવસ્સ કારણં જહ દર્ઘં માત્રો અ તસ્સ પજ્ઞાઓ ।

ઢવઓગ-પરિણમઓ ન તહા નામે ન વા ઢવગા ॥ ૫૪ ॥

જેમ સ્થાપનાઈન્દ્રમાં આકાર-અભિપ્રાય-બુદ્ધિ-ક્રિયા અને કળ પ્રાય જણાય છે તેમ નામઈન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમાં જણાતું નથી, વળી જેમ દ્રવ્ય એ ભાવતું કારણ છે અને ઉપયોગ અને પરિણતિમય જે ભાવ છે તે જેમ આગમ અને તોચ્ચાગમથી બેઉ પ્રકારે તેના (દ્રવ્યનો) પર્યાય (ધર્મ) છે તેમ નામ અને સ્થાપના ભવિષ્યમાં કે ભૂતમાં પર્યાયપણે થતા નથી. ૫૩-૫૪.

સ્થાપનાઈન્દ્રમાં હજારચક્ષુ-કુંડળ-ચુક્ર-આલુમાં ઈન્દ્રાણી-હસ્તમાં વજ્ર-ધારણ કરતું, સિંહાસન ઉપર બેસતું ઇત્યાદિ અને શરીરરસાન્દર્ભયુક્ત જેવો આકાર દેખાય છે, તથા સ્થાપના કરનારનો જેવો સદ્ભૂત ઈન્દ્ર સંબંધી અભિપ્રાય જણાય છે, અને જોનારને તે આકારના દર્શનથી જેવી ઈન્દ્રબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, વળી તેના તરફની ભક્તિથી પરિણતબુદ્ધિવાળા તેની સેવા કરનારની નમસ્કાર કરણાદિરૂપ ક્રિયા જેવી જણાય છે, અને પુત્રોત્પત્તિ આદિરૂપ કળ પ્રાય: જેવું પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું નામઈન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમાં નથી જણાતું. તેથી નામ અને દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો લેદ-તદ્વાપત પ્રગટ છે.

વળી જેમ અનુપયોગી વસ્તુરૂપ દ્રવ્ય કોઈ વખતે ઉપયોગકારને એ ઉપયોગરૂપ ભાવતું કારણ થાય છે, અને એ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે અનુપયોગી વસ્તુરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે; અથવા જેમ કોઈ સાધુનો જીવ ભવિષ્યમાં ઈન્દ્રપણે ઉત્પન્ન થવાથી દ્રવ્યઈન્દ્ર સતો ભાવઈન્દ્રતું કારણ થાય છે અને એ ભાવેન્દ્રની પરિણતીરૂપ ભાવતે સે સાધુના જીવરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે, તેમ નામ અને સ્થાપના એક બીજાના કારણ-કાર્ય નથી થતા, માટે નામ અને સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો લેદ છે. આ પ્રમાણે નામ-સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો અને નામ તથા દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો લેદ જણાવ્યો, એટલે સ્થાપના-આકાર અને દ્રવ્ય-કારણપણાથી આકાર અને કારણપણા વિનાહ જે માત્ર નામ છે તેનો લેદ સામર્થ્યથી જણાય છેજ, બે કે પૂર્વોક્ત શક્તિ પ્રમાણે નામ-સ્થાપનાને દ્રવ્યમાં અલેદપણું છે તોપણ હમણાં ઉપર કહ્યા મુજબ તેઓમાં પરસ્પર લેદ-તદ્વાપત છે. જેમ દૂધ-દહી-છાશ વિગેરેમાં જોરસપણું સંદેહાદ વગેરે સમાન છે. છતાં તેઓમાં મીઠાશાદિવડે તદ્વાપત છેજ, તેમ અહીં પણ સમજવું, કેમકે વસ્તુમાત્ર અતન્ત ધર્માત્મક છે. ૫૩-૫૪.

અહીં ફરી શિષ્ય શકા કરે છે કે—

इह भावो चियं वस्तुं तयत्यमुनेहि किं व सेसेहि ? ।

નામાદઓ વિ ભાવો જ તે વિ હુ વસ્તુપજ્ઞાયા ॥ ૫૫ ॥

અહીં ભાવ એજ તાત્વિક વસ્તુ જણાય છે; તત્ત્વશિવાયનાં નામાદિવડે શું ? (ઉત્તર) નામાદિ પણ તત્ત્વરૂપ છે, કારણકે તે પણ વસ્તુનાં પર્યાય (ધર્મો) છે. ૫૫.

શિષ્ય:—આ નામ આદિ ચારમાં ભાવજ વસ્તુ જણાય છે. કેમકે તેજ પ્રયોજનની મિદ્ધિ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે-જેવી રીતે ભાવ ઇન્દ્ર દાનવોને દમવારૂપ કાર્ય સાધવામાં સમર્થ છે તેવી રીતે નામ ઇન્દ્રાદિ સમર્થ નથી, માટે નામ-સ્થાપનાદિતું શુ પ્રયોજન છે ?

ગુરુ:—સામાન્યથી ભાવને વસ્તુપણે જાનવામાં કંઈ દોષ નથી. નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ પણ વસ્તુના પર્યાય-ધર્મો હોવાથી ભાવની અવસ્થાઓજ છે, કારણકે પર્યાય-ધર્મ-લેદ-ભાવ, એ અધા શબ્દો સમાન અર્થવાળાજ છે, જેમકે કેાદ્યએ સામાન્યથી “ઇન્દ્ર” એમ કહ્યું, તેથી તેના સાંભળનારાને નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય છે. ને તેથી શંકા થાય છે કે આ મતુષ્યે નામઇન્દ્ર કહ્યો સ્થાપના ઇન્દ્ર કહ્યો દ્રવ્યઇન્દ્ર કહ્યો કે ભાવઇન્દ્ર કહ્યો ? આથી ઇન્દ્રરૂપ વસ્તુના જે નામાદિચારે છે તે ખુદવસ્તુના પર્યાય-ભાવવિશેષો છે, ને તેથીજ વિશિષ્ટ અર્થ ક્રિયાસાધક ભાવઇન્દ્રાદિકરૂપ ભાવને આશ્રિતે વસ્તુપણું સાધીએ તો કંઈ હુની નથી, કેમકે ભાવઇન્દ્રાદિ ભાવની અર્થક્રિયામાં નામાદિ પર્યાયો પણ છેજ, અને પર્યાયો દ્રવ્યમાં પરસ્પર અલેદથી રહે છે. ૫૫.

અથવા નામાદિ પણ ભાવમગળના કારણ હોવાથી ભાવમગળજ છે, એમ જણાવવાને ભાષ્કાર મહારાજ કહે છે કે—

અહવા નામં ઠવળા-દઘાઈં ભાવમઢ્ઢલંગાઈં ।

પાણ ભાવમઢ્ઢલપરિણામનિમિત્તમાવાઓ ॥ ૫૬ ॥

જહ મઢ્ઢલભિહાળં સિદ્ધં વિજયં જિણિદનામં ચ ।

સોઝળ પેચ્છિઝળ ચ જિણપઢિમાલમ્મળાઈંણિ ॥ ૫૭ ॥

પરિનિવ્વુપમ્મણિદેહં મઘજજ્ઞણં મુત્તમમ્મણં ।

દદ્ઢળ ભાવમઢ્ઢલપરિણામો હોઈ પાણ ॥ ૫૮ ॥

અથવા નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમગળરૂપ પરિણામના પ્રાયે નિમિત્ત હોવાથી ભાવમગળના કારણો છે. જેમકે-સિદ્ધ-વિજય-ને જિનેધરતું મગળકારિ એવું નામ સાંભળીને, તથા જિનપ્રતિમા-સ્વરિતકાદિ જોધને, તેમજ મુક્તિ પામેલ મુનિના દેહ તેવીજ રીતે ભવિષ્યમાં સાધુ થનારા મતુષ્યના અને મુવર્ણમાળા વિગેરેના દર્શને કરીને પ્રાયઃ ભાવમગળના પરિણામ થાય છે. ૫૬-૫૭-૫૮.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમગળના (ભાવમગળોપયોગના) કારણો છે, આથ કરીને જે જેવું કારણ હોય તે તેનો વ્યપદશ પામે છે, જેમ કે ધી આયુષ્યતું અને રૂપીઆ ભોજનતું કારણ હોવાથી તે ધી અને રૂપીયારૂપી કારણમાં આયુષ્ય અને ભોજનરૂપી કાર્યનો વ્યવહાર કરાય છે, એટલે કે ધી આયુષ્ય કહેવાય છે અને રૂપીઆ ભોજન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ નામાદિક કારણમાં ભાવરૂપી કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી પૂર્વોક્ત નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય તે પણ ભાવમગળરૂપજ કહેવાય છે. કેટલાક ફિલસૂફીમાંથી જોવાને નામ આદિ ભાવમગળના કારણરૂપ ન પણ થાય તેથી મૂળમાં પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે.

નામાદિ ત્રણ ભાવમગળના કારણો છે, એ વાત ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ, જેમ કેાદ્યએ મગળ અથવા સિદ્ધ વિજય અથવા જિનેધરઆદિ નામોના ઉચ્ચાર કર્યો હોય તે સાંભળીને કેાઈ શ્રોતાને સમ્યગ્દર્શનાદિ ભાવમગળના પરિણામ થાય છે. તેથી તે

નામ પણ ભાવમંગળનું કારણ થયું. તેવીજ રીતે જિનપ્રતિમા અથવા સ્વસ્તિકાદિ જે મંગલની સ્થાપના રૂપ છે તે જોઇને કોઇને ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે, તેથી તે સ્થાપના ભાવમંગળનું કારણ છે, તેમજ કોઈ મોક્ષ ગએલ મુનિને દેહ અથવા ભવિષ્યમાં થનારા સાધુ તેમજ સુવર્ણમાળા વિગેરે જોઇને ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે તેથી તે દ્રવ્યપણ ભાવમંગળનું કારણ છે. આ પ્રમાણે નામ આદિ ત્રણે ભાવના કારણ હોવાથી ભાવરૂપજ છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે નામાદિ પણ ભાવરૂપ છે તો તે પણ શું તીર્થસ્થાનની જેમ પૂજ્ય છે? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

किं पुण तमणेगंति यमच्चंतं च न जओऽभिहाणाई ।

तद्विवरीअं भावे तेण विसेतेण तं पुज्जं ॥ ૫૫ ॥

જેથી એ નામાદિ ત્રણે અનેકાન્તિક છે અને આત્યન્તિક નથી તથા ભાવ તેથી વિપરીત છે, માટે તે ભાવ તેના નામાદિથી વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૬-

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યમંગળ 'અનેકાન્તિક રૂળવાળા છે, એટલે તેઓ ઈષ્ટ રૂળ સાધે અથવા ન પણ સાધે, તેમજ આત્યન્તિક રૂળ પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ નથી; અને ભાવમંગળ તો તેથી વિપરીત છે, એટલે કે એકાન્તિક અને આત્યન્તિક ઈષ્ટરૂળ સાધક છે માટે નામાદિ ત્રણે મંગલ કરતાં ભાવમંગળ વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૬.

આ પ્રમાણે લિખ લિખ વસ્તુઓમાં વિશેષ અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં નામઆદિનો પ્રધાન અને ઠાણભાવ બતાવ્યો, હવે સામાન્ય અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં સર્વ વસ્તુમાં નામાદિ ચારેના સુદભાવ છે, તે જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

✓ अह्वा वत्सभिहाणं नामं, ठवणा य जो तयागारो ।

कारणया से दधं, कज्जावद्धं तयं भावो ॥ ૬૦ ॥

અથવા વસ્તુનું જે નામ તે નામ તેના આકાર એ સ્થાપના, (પરિણામી કાર્યની) કારણતા એ દ્રવ્ય અને કાર્યપણે પરિણામ પામવું તે ભાવ. ૬૦.

ઘટ-પટ આદિ વિદ્યમાની સર્વ વસ્તુઓ નામાદિ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે, જેમકે-ઘટ 'ઐષુ' નામ યા સંજ્ઞા તે નામ, તેનોજ પોતાનો આકાર તે સ્થાપના, તેનાં કપાળાદિ પરિણામીકાર્યના કારણ હોવાથી દ્રવ્ય, કારણકે જે ભૂત યા ભાવિભાવનું કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને માટીના પિંડનું નિષ્પન્ન થયલું ઘટરૂપ કાર્ય તે ભાવ છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુનો સમૂહ નામાદિચાર સ્વરૂપ છે. એજ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનની વ્યવસ્થા હોવાથી જિનમત સર્વ નામાદિ નયાત્મક છે.

વસ્તુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે હોવાથી પૂર્વે પણ મી ગાથામાં ભાવ એજ વસ્તુ હો. પણ તદર્થ શૂન્ય એવા નામાદિવડે શું? એવી જે શંકા કરી હતી તેવું સમાધાન પણ આથી કહ્યું. કારણકે એકજ વસ્તુમાં એકજ કાળે અનેક પદ્યથિ વિદ્યમાન છતાં આ અમુક પદ્યથિયજ વસ્તુ છે અને બીજા પદ્યથિ અવસ્તુ છે એમ કહેવું તે અયોગ્ય છે, જો કે દ્રવ્યરૂપ તો તે સર્વ એકજ છે. ૬૦.

નામાદિચારમાં નામનય નામનેજ પ્રધાન માને છે, આ સ્થળે સુખતમતાનુયાયી-

૧ જેનાથી જરૂર ફલ થાય' ફલ થયા વિના ન રહે' તે એકાન્તિક કહેવાય. તેમજ જેનાથી તેવું ફલ ફલ થાય તે આત્યન્તિક કહેવાય.

બોદ્ધમતને અનુસરનારોઓ " અર્થમાં-પદાર્થમાં શબ્દો નથી " ઇત્યાદિ વચનથી નામને વસ્તુધર્મરૂપે નથી માનતા, તેથી તેઓને નામનય કહે છે કે—

વત્થુસલ્લંઘનં નામં તપ્પચ્ચયહેરુઓ સવમ્મ વ ।

વત્થું નાડણમિહાણા દોજ્ઞાઝાવો વિ વાડવ્વો ॥ ૬૧ ॥

પદના આકારાદિની જેમ નામ પણ તેના (વસ્તુના) પ્રત્યયનો હેતુ હોવાથી નામ તે પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. નામરહિત વસ્તુજ નથી, કેમકે જો તેમ હોય તો અવાચ્યની જેમ તેના અભાવ થાય. ૬૧.

નામનયનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેમ સ્વધર્મ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, તેમ નામ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, કારણકે નામ તે વસ્તુના પ્રત્યયનો હેતુ છે. જે જેના પ્રત્યયનો હેતુ હોય છે તે તેનો ધર્મ છે; જે જેનો ધર્મ નથી તે તેના પ્રત્યયનો હેતુ પણ નથી; જેમકે-પદના રૂપ આદિ સ્વધર્મોપદા પ્રત્યયના હેતુ છે પણ પદના નથી, કેમકે પદ એવા નામથી પદ આદિના વ્યવસ્થેવડે-પદનોજ પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે સર્થ વસ્તુઓ નામ સ્વરૂપજ છે, જો વસ્તુ નામ સ્વરૂપ ન હોય તો તે વસ્તુજ ન હોઈ શકે. જેમકે—પૃથ્વી આદિ પંચભૂત સિવાય નામરહિત છઠ્ઠા ભૂતનો જેમ અભાવ છે. તેમ જે નામરહિત છે તે વસ્તુનોજ અભાવ છે.

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે/કે " નદી કિનારે જાળથી ભરેલું ગાકું છે. " એવું સાંભળીને કોઈ ત્યાં જાય અને તેવું ગાકું ત્યાં જુએ નહિ, તો શબ્દથી-નામથી જે પ્રતીતિ થવી જોઈએ તે ત્યાં થઈ નહિ, તેથી નામ અસત્ય કહ્યું. આવી શંકાનો ઉત્તર એ છે કે જો એ પ્રમાણે ખોટાં વાક્યો પ્રમાણે પદાય ન મળવાથી વાક્યોનેજ ખોટા માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં પણ એવાજ પ્રસંગ આવે. જેમકે કોઈને દૂર પડેલી ઊપમાં રૂપાનું ભાન થાય, અને ત્યાં જઈને જુએ તો રૂપાની પ્રાપ્તિ ન થાય, અહીં એમ કહેવામાં આવે કે એ બાધિત પ્રત્યક્ષ હોવાથી ત્યાં વસ્તુ પ્રાપ્તિ ન થઈ પણ અબાધિત પ્રત્યક્ષ હોય તો વસ્તુની જરૂર કેમલા પ્રમાણેજ પ્રાપ્તિ થાય તો અમે પણ એમજ કહીએ છીએ કે વિચારપૂર્વક આસિ-પ્રામાણિક પુરૂષે કહેલા શબ્દથીજ વસ્તુ પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય. અહીં યુક્તિ તો નામ અને પ્રત્યક્ષાદિ બેઉમાં સમાન છે. ૬૧.

વળી જો નામને વસ્તુધર્મ ન માનવામાં આવે તો બીજા પણ દાવાનો પ્રસંગ આવે છે, તે દાવા જણાવવા માટે કહે છે.

સંસય-ત્રિવજ્જપા વાડણઙ્ગવસાજ્ઞોઝહવાં જદિચ્છાણ ।

દોજ્ઞસ્યે પદિવત્તો ન વત્થુવંમ્મો જઓ નામં ॥ ૬૨ ॥

વત્થુસલ્લંઘન-અસવગ-સંવવહારાડવિરોહસિદ્ધીઓ ।

અમિહાણાડહીણાઓ ચુદ્ધી સદ્દો ય ફિરિયા ય ॥ ૬૩ ॥

જો નામ વસ્તુનો-ધર્મ ન હોય તો 'અ'સય વિપર્યય અનધ્યવસાય અને ય-અણાધી

૧ નિમય વિનાશ એક પદાર્થ માન થાય તેને સંસય કહેવાય છે. પદાર્થનો વ્યવસ્થા માન થાય તે વિપર્યય કહેવાય છે. પદાર્થના સ્વરૂપનો અભાવ ન આવે એવું સામાન્ય માન તે અધ્યવસાય કહેવાય છે. દાખતાર પદ શબ્દ સાંભળીને પદનું માન થાય અને કોઈક વખત પદ શબ્દ સાંભળીને પદનું માન થાય ત્યારે તેને અનિશ્ચય કહેવાય છે.

અથ પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન થાય; તથા જગત્માં લક્ષ્ય લક્ષણને સંવ્યવહારની સિદ્ધિથી તેમજ બુદ્ધિ-શબ્દ-ને ક્રિયા, એ સર્વ અભિધાન-નામને આધીન છે. ૬૨-૬૩.

જો નામ એ વસ્તુધર્મ ન હોય તો ઘટ એવો શબ્દ કહેવાથી તે સાંભળનારાને “આ મનુષ્યે શુ” કહ્યું. ” એવો સંશય થાય, પણ ઘટની પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન ન થાય. અથવા ઘટ એમ કહેવાથી પટની પ્રતિપત્તિરૂપ વિપર્યય થાય, અથવા કોણ જાણે એણે શુ” કહ્યું એવો અનધ્યવસાય થાય, અથવા ઘટ શબ્દથી કોઈવાર ઘટની પ્રતીતિ થાય ને કોઈવાર પટની પ્રતીતિ થાય કોઈવાર સ્તંભાદિની પ્રતીતિ થાય, એ રીતે ગમે તેમ યદ્યચ્છાથી પદાર્થની પ્રતીતિ થાય. આ પ્રમાણે જો નામને વસ્તુ ધર્મ ન માનીએ તો કોષા આવે, એવી રીતે નામને વસ્તુધર્મ ન માનવાથી તુકસાન જણાવીને હવે નામને વસ્તુને ધર્મ આપ્યું જણાત માને છે તે સાબીત કરવા કહે છે કે વળી જીવાવાદિ લક્ષ્ય, ઉપયોગાદિ લક્ષણ, લાવણું મોઠલણું આદિ સંવ્યવહાર, પદાર્થનો નિશ્ચય કરવારૂપ બુદ્ધિ, ઘટ-પટાદિ ધ્વનીરૂપ શબ્દ અને ઉછાળણું-ફેંકણું આદિ ક્રિયા એ સર્વ નામનેજ આધીન છે, એટલે કે તે સર્વનો વ્યવહાર નામથીજ થાય છે, માટે નામ એજ વસ્તુ છે. ૬૨-૬૩.

આ પ્રમાણે નામ અથવા શબ્દનયે પોતાનો મત પ્રતિપાદન કર્યો, એટલે સ્થાપના નય કહે છે કે—

આગારો ચિય મહ-સદ્-વત્પુ-કિરિણ-ફલા-ઽભિહાણાઈ ।

આગારમયં સવં જમણાગારં તયં નત્તિ ॥ ૬૪ ॥

ન પરાણુમયં વત્થું આગારાઽમાવઝોં સુખુર્ણં વં ।

ઉવલંભ-ઘ્વહારાઽમાવાઝો નાણગારં ચ ॥ ૬૫ ॥

મતિ-શબ્દ-વસ્તુ-ક્રિયા-ફળ-અને અભિધાન (નામ) એ સર્વ આકારમય હોવાથી વસ્તુમાત્ર આકારમય છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુજ નથી. વળી આકાર પુખ્તની જેમ આકાર નહિ માનનાર પક્ષે માનેલ વસ્તુ અનાકાર હોવાથી તેમજ ઉપસાધ્ય અને વ્યવહારનો પણ અભાવ હોવાથી તે વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

મતિ-શબ્દાદિ સર્વ આકારમય છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુ નથી. જેમકે મતિ એટલે જ્ઞાન તે જ્ઞેય વસ્તુને મહુણ કરતાં તદાકારપણે પેરિણામે છે, તેથી તે આકારવાળી છે. જો તે આકારવાળી ન હોય, તો “આ નીલ છે આ પીન છે” એવો નિયમિત નિશ્ચય ન થાય. જેમકે એમાં તે સિવાય બીજું કોઈ નિયામક નથી. પરંતુ “આ નીલ છે, પીનાદિ નથી” એવા સંવેદનમાં નીલાદિ આકાર નિયામક છે, માટે મતિ-બુદ્ધિ સાકાર છે. શબ્દ તો પોદગલિક હોવાથી સાકાર છેજ, અને ઘટ-પટાદિ વસ્તુ તો સાકાર છે એ પ્રત્યક્ષ છે. ઉછાળણું-ફેંકણું વગેરે ક્રિયા ક્રિયાવાનથી લિપ્ત નથી એટલે તે પણ વસ્તુની મારફત સાકાર છે. તથા કુંભાર આદિની ક્રિયાથી સાધ્ય ઘટાદિરૂપ ફળ સુત્પિંડાદિ વસ્તુના પર્યાયરૂપ હોવાથી સાકાર છે, અને અભિધાન-નામ અથવા શબ્દ તે પુદ્ગલમય હોવાથી સાકાર છે, એમ પૂર્વજ કહ્યું છે, માટે એ વસ્તુ છે તે સર્વ સાકારજ છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુપુત્રની જેમ વસ્તુજ નથી. વળી અનાકાર વસ્તુ સર્વથા અનુપલબ્ધમાન છે અને તેની વસ્તુથી કંઈપણ વ્યવહાર થતો નથી. માટે અનાકાર એવી વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

આ પ્રમાણે સ્થાપના નથે પોતાનો પક્ષ પ્રતિપાદન કર્યો, એટલે-હવે દ્રવ્ય નથ પોતાના પ્રક્ષને પ્રતિપાદન કરવાને કહે છે કે—

‘ દ્વવપરિણામમેત્તં મોત્તુણાઽઽગારદરિસણં કિં તં ? ।

ઉપ્પાય-વ્વયરહિઝં દવ્વં ચિય નિવ્વિયારં તં ॥ ૬૬ ॥

દ્રવ્યના માત્ર પરિણામને મૂકીને આકાર તે શુ છે ? (કંઈ નથી.) ઉત્પાદ-વ્યય-રહિત નિર્વિકાર એણું જે કેવળ દ્રવ્ય તેજ વસ્તુ છે. ૬૬.

દ્રવ્યના પૂર્વ પર્યાયનો તિરોલાવ એટલે નાશ અને નવા પર્યાયનો આવિર્ભાવ એટલે પ્રગટ થવું એ બે પરિણામો સિવાય “ આકાર ” એ શું છે ? કે જેથી મતિ ગળ્લ વિગેરે વસ્તુ આકારજ છે એમ કહે છે ? અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિકાર દ્રવ્યનો જે આકારાદિ પરિણામ તે દ્રવ્યમાત્ર છે; કેમકે દ્રવ્યમાં એણું શુ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા વિદ્યમાન શું નાશ પામે છે ? કે જેથી દ્રવ્યમાં વિકાર થાય. માત્ર નવા-જુના પર્યાયનો આવિર્ભાવ અને તિરોલાવજ થાય છે, જેમ ઉચ્ચી ફેણાવાણીને તથા ફેણારહિતની અવસ્થામાં ને કુંડલિત આકારમાં સર્પજ તે તે રૂપે જણાય છે. તે ફેણા વગેરે માત્ર તે સર્પનો તેવો પરિણામ છે અને તેથી સર્પમાં કંઈ વિકાર થતો નથી, તેમ જગતનાં બધાં દ્રવ્ય પણ સામાન્ય સર્પની માફક નિર્વિકારજ છે. ૬૬.

અહીં જે કોઇ એવી શંકા કરે કે-અર્પાદિ દ્રવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટાદિ પર્યાયો ઉત્પન્ન થતા ને નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો તે દ્રવ્ય ઉત્પાદાદિ રહિત છે એમ કેમ કહેવાય ? તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

આવિન્ભાવ-તિરોભાવમેત્તપરિણામકારણમર્ચિતં ।

નિચ્ચં વહુરુવં પિય નટો વ વેસંતરાવશ્નો ॥ ૬૭ ॥

આવિર્ભાવ-તિરોલાવરૂપ પરિણામનું અચિન્ત્ય કારણ માત્ર દ્રવ્યજ છે, અને લિલ્લ લિલ્લ વેપને ધારણ કરનાર નરની પેઠે બહુરૂપવાળું છતાં તે દ્રવ્ય સર્વકાલે એકરૂપવાળું હોવાથી નિત્ય છે. ૬૭.

જેમ ઉત્કૃષ્ટાવસ્થા અને વિકૃષ્ટાવસ્થાનું સર્પ કારણ છે, તેમ આવિર્ભાવ અને તિરોલાવરૂપ પરિણામનું કારણ દ્રવ્ય છે. વસ્તુતઃ એમાં કંઈ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતું નથી અને વિદ્યમાન કંઈ નાશ પામતું નથી, પરંતુ પ્રચ્છન્નરૂપે હવું તે પ્રગટ થાય છે અને પ્રગટ હવું તે પ્રચ્છન્ન રૂપ થાય છે. તેથી આવિર્ભાવ તિરોલાવ રૂપ કાર્ય ઉપચારથીજ છે, અને તેથી તે કાર્યનું કારણપણું ઉપચારથીજ છે. મારે દ્રવ્ય તો ઉત્પાદાદિ રહિત છે.

યદિ અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે-દ્રવ્ય એકજ સ્વભાવવાળું નિર્વિકાર છે, તો તે અનન્તકાળ મુખી થનારા આવિર્ભાવ-તિરોલાવનું કારણ કેમ નથી થતું ? આના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે-દ્રવ્ય અચિન્ત્ય સ્વભાવવાળું હોવાથી તે એકસ્વભાવવાળું છતાં તેમાં અનુક્રમેજ આવિર્ભાવ-તિરોલાવ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સર્પાદિ દ્રવ્યો એક-સ્વભાવવાળા છતાં તેમાં ઉત્કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટાદિ પર્યાયો અનુક્રમેજ થાય છે, તેમ અહીં પણ આવિર્ભાવ-તિરોલાવ ક્રમસરજ થાય છે. આ શબ્દમાં કોઇ એમ કહે કે ઉત્કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટાદિપર્યાયો પૂર્વઅવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાવસ્થાનો આશ્રય કરે છે, તેથી દ્રવ્યને

અનિત્યતાના પ્રસંગ આવશે. આના ઉત્તરમાં કહેવાયું કે જુદા જુદા વેપ કરનારા નદની પેઠે દ્રવ્ય બહુરૂપવાળું છતાં નિત્યજ છે; જેમ-નાયક-વિદ્યપક-વાનર નર રાક્ષસ આદિ પાત્રોના અવસરે સિત્તસિત્ત વેપ અહણ કરવાથી બહુરૂપવાળો થએલો છતાં પણ સર્વ અવસ્થામાં નર એકજ હોવાથી નિત્ય છે, તેમ દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ વિનાશ આદિ પર્યાયથી બહુરૂપવાળું છતાં આકાશની પેઠે નિર્વિકારી હોવાથી નિત્યજ છે. જેમ ઘટપટ આદિના સંખંધથી આકાશ બહુ રૂપવાળું છતાં પણ પોતે અવિકારી હોવાથી નિત્ય છે તેમ દ્રવ્યને પણ જાણવું. વળી સર્વજ્ઞ ત્રિભુવનમાં જે કંઈ છે તે કારણજ છે, નવો પદાર્થ થાય તે રૂપ કાર્ય તો ક્યાંઈ પણ જણાતું નથી, અને જે કારણ છે તે દ્રવ્યજ છે. ૬૭.

જેમકે—

પિંદો કારણમિદં પયં ધ પરિણામઓ તદા સર્વં ।

આગારાઝ ન વર્ત્યું નિકારણઓ સ્વપુર્ણં ધ ॥ ૬૮ ॥

દૂધની પેઠે પરિણામી હોવાથી જેમ માટીના પિંડ આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ પરિણામવાળો છે ને તે કોઈના પણ કારણપણે માનેલ છે, તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુ કારણ છે, અને આકાર વિગેરે નિષ્કારણ હોવાથી આકાશ પુષ્પની જેમ અવસ્તુ છે. ૬૮.

મૃત્પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશુલ આદિ ત્રેલોક્યાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુ દૂધની પેઠે પરિણામી હોવાથી કારણ માત્રજ છે, જે જે કારણ છે તે તે સર્વ દ્રવ્ય છે.

અહીં કોઈ એમ કહે કે-મૃત્પિંડાદિના કાર્યભૂત સ્થાસ-કોશ-કુશુલ-ઘટાદિ સર્વ પ્રત્યક્ષ જણાય છે માટે તે અવસ્તુ કેમ કહેવાય ? અને વળી સંખંધ દર્શાવનાર એવો કારણ શબ્દ હોવાથી તે હુમ્મેશાં કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, તો “કેવળ કારણજ છે, કાર્ય નથી.” એમ કેમ કહે છે ? એના ઉત્તરમાં કહેવાયું કે-કારણ શબ્દ કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, એ સાત્ય છે, પરંતુ તેમાં જે આવિર્ભાવ-તિરોભાવ રૂપ કાર્ય છે, તેનાજ માત્ર કાર્ય તરીકે ઉપચાર કરાય છે, અને ઉપચાર તે અવસ્તુ છે. માટે દ્રવ્ય સિવાય સ્થાપનાદિ નથે જે આકાર આદિ વસ્તુ માનેલ છે. તે સર્વ અવસ્તુ છે, કેમકે તે સર્વને કારણ રહિત માનેલ છે; એટલે કે તે માત્ર આવિર્ભાવાદિ રૂપ છે. પણ તેનાથી કોઈ અન્યકાર્ય થતું નથી. એટલે તે કારણ નથી, જે કારણ રહિત છે તે આકાશપુષ્પની જેમ વસ્તુ નથી, અને જો તે આકાશાદિ વસ્તુને કારણ માનવામાં આવે તો અમારો પક્ષ સ્વીકારવો પડે એમ છે, એટલે કે કારણપણે રહેલી વસ્તુજ સત્ છે એમ થયું. આથી એ સિદ્ધ થયું કે આ ભૂતની અંદર રહેલ સર્વ વસ્તુ કારણ છે, અને કારણ હોવાથી દ્રવ્યજ છે. ૬૮.

આ પ્રમાણે દ્રવ્યનથે પોતાના પક્ષ સિદ્ધ કર્યો એટલે ભાવનથ કહે છે કે—

માવત્યંતરભૂજં કિં દયં નામ ? માવ ઇવાયં ।

ભવનં પદ્મલવણં ચિયં ભાવાવત્તી વિવત્તી ય ॥ ૬૯ ॥

ભાવથી અંધાન્તરભૂત (જુદું) દ્રવ્ય શું છે ? અર્થાત્ કંઈ નથી. માત્ર ભાવજ વસ્તુ છે, કેમકે પ્રતિસમય ભાવનીજ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે. ૬૯.

ભાવથી-પર્યાયથી સિત્ત એવી દ્રવ્ય એ શું કંઈ વસ્તુ છે ? કે જેથી “સર્વ વસ્તુઓ દ્રવ્યનાજ પરિણામ છે.” (ગા. ૬૬) એમ કહેવામાં આવે છે, વસ્તુતઃ જગતમાં જે કંઈ વસ્તુસમૂહ જણાય છે તે સર્વ ભાવરૂપ-પર્યાયરૂપજ છે. જો કદિ કોઈ અનાદિ-કાળથી અવસ્થિત સત્ વસ્તુ હોય અને તે સિત્તવસ્તુ રૂપે થતી હોય તો તમારી જ

જાવેલ ઉપરોક્ત કલ્પના સત્ય કરે, પણ અહીં તો દરેક સમયે ભાવની આપત્તિ (ઉત્પાદ) અને વિપત્તિ (વ્યય) અનુભવાય છે. એટલે પૂર્વકાલુષ્યનાશ તથા અને અપરક્ષ-જ્ઞાનો ઉત્પાદ એજ ભાવ-પર્યાયરૂપ માત્ર વસ્તુ અનુભવથી જણાય છે, પણ ભાવશિવા-યની દ્રવ્ય એવી કોઈ વસ્તુજ નથી. ૬૯.

અહીં જો દ્રવ્યવાદી એમ કહે કે-ભાવની ઉત્પત્તિ અને, વિનાશ એ હેતુની અપે-ક્ષાથી થાય છે; જે સિત્ત એવા હેતુની અપેક્ષા રાખે છે તેજ અવસ્થિત કારણ છે, અને તે અવસ્થિત કારણ તે દ્રવ્ય છે. મારેજ ભાવથી અર્થાન્તરભૂત દ્રવ્ય શું છે? (વા. ૬૯) ઇત્યાદિ વચનથી દ્રવ્યનો અભાવ કહ્યો છે તે અચોક્ક્ય છે. આવી-રીતે જે દ્રવ્યવાદી કહે તેનો ઉત્તર આપવા અમે કહીએ છીએ કે—

ન ચ માવો માવંતરમવેક્ષણં કિંતુ હેતુનિરવેક્ષણં ।

અપ્પજ્ઞદ્વયત્યંતરમવેદ્ય તપહેત્વં ચેવ ॥ ૭૦ ॥

પર્યાયરૂપ ભાવ જે તે અન્યભાવ એટલે દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ તે ભાવરૂપ વસ્તુ દ્રવ્યરૂપ ભાવની અપેક્ષા વિના યોતાની મેળેજ, ઉત્પન્ન થાય છે અને તદનન્તરે નાશ પામે છે; મારે તે ભાવ હેતુરહિતજ છે. ૭૦.

ઘટાદિભાવ (વસ્તુ) ઉત્પન્ન થતાં મૃત્પિંડાદિઅન્યભાવની (ખીજ વસ્તુની) અપેક્ષા રાખતો નથી, પણ હેતુની અપેક્ષા રાખ્યા વિનાજ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે અ-પેક્ષા વિઘ્નમાનજ હોય છે, મૃત્પિંડાદિના કારણપણાના સમયે ઘટાદિ રૂપી કાર્ય વિઘ્નમાન હોતું નથી એટલે તે ઘટાદિને મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષા હોઈ શકે નહિ, તેમ છતાં જો અ-વિઘ્નમાનને પણ અપેક્ષા (કારણ) છે એમ માનવામાં આવે તો અવિઘ્નમાન ખરશૂંબને પણ કોઈની અપેક્ષા છે ને તે તેનો હેતુ છે એમ માનવું જોઈએ. જો કદિ એમ કહેવામાં આવે કે ઉત્પત્તિ ક્ષણની પૂર્વે ઘટાદિ વિઘ્નમાન છે તો તેને મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષાનું શું કામ છે? કેમકે તે ઘટાદિ સ્વભાવથીજ વિઘ્નમાન છે. અથવા ઉત્પન્ન થએલો ઘટ પાછળથી મૃત્પિં-ડાદિની અપેક્ષા રાખે છે એમ કહેવામાં આવે તો તે તો માથું ચુંડાવીને દિનશુદ્ધિના વિચાર કરવા જેવું થયું; કારણ કે સ્વભાવથીજ કોઈ પણ રીતે ઘટ ઉત્પન્ન થયો તો તે ઉત્પન્ન થયેલા ઘટને પાછળથી-મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષાનું શું પ્રયોજન છે? એમ કહેવામાં આવે કે ઉત્પન્નમાન અવસ્થામાં ઘટાદિને મૃત્પિંડાદિની અપેક્ષા છે તો તે સંબંધમાં અમે પૂ-છીએ છીએ કે ઉત્પન્નમાનતા એટલે શું છે? અનિષ્પન્નઅવયવતા? નિષ્પન્નઅવયવતા? અર્ધનિષ્પન્નઅવયવતા?, અનિષ્પન્નઅવયવતા તો નહિ કહી શકાય, કેમકે જે સ્વયં અનિષ્પન્ન છે તેને ખરશૂંબની જેમ અપેક્ષા કેવી રીતે થતે? વળી નિષ્પન્નઅવયવતા પણ નહિ કહી શકાય, કેમકે જે સ્વયં નિષ્પન્ન છે તેને અન્યની અપેક્ષા નિરર્થક છે. તેમજ અર્ધ નિષ્પન્નઅવયવતા પણ કહેવી અશોભ્ય છે, કારણ કે એમ કહેવાથી વસ્તુને સંશય માનવી પડશે. અને તેથી અવયવ અવયવિના ચિકિત્સા કરતાં અનેક દોષો આવશે; અથવા સંશયવસ્તુમાં પણ નિષ્પન્નઅંશ કારણની અપેક્ષા રાખે છે? નિષ્પન્નમાન અંશ કારણની અપેક્ષા રાખે છે કે તે બન્ને કારણની અપેક્ષા રાખે છે? આમાંના પહેલા બે પક્ષ તો પૂર્વોક્ત હીતે ખડિત છે, અને તેથી ત્રીજો ઉભય પક્ષ પણ લાભકારી નથી, કેમકે ઉભયપક્ષમાં તો બન્ને પક્ષમાં કહેલા દોષો તેમાં પ્રજા આવશે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે મૃત્પિંડાદિનું ઉત્તર કાળ, રૂપે થયું તેજ ઘટાદિની અપેક્ષા (કારણ) છે. વળી મૃત્પિંડાદિ પણ કાર્યરૂપજ છે, કેમકે ઘટાદિની

પૂર્વે હોયું તેજ તેનું કારણપણું છે, પણ ઘટાદિની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર પામતું હોય તે ક'ઈ તેનું કારણ નથી; કેમકે તેમાં થતો વ્યાપાર વ્યાપારવાળાથી લિપ્ત છે કે અલિપ્ત છે? જો લિપ્ત કહેશે તો તે વ્યાપાર રહિત થશે, અને અલિપ્ત કહેશે તો વ્યાપારનો અભાવ થશે. વળી કારણના વ્યાપારથી ઘટાદિ થાય છે તે વ્યાપારવાળાથી લિપ્ત છે કે અલિપ્ત છે? જો લિપ્ત કહેશે તો ઉત્પત્તિ થનારને અનુત્પત્તિનો પ્રસંગ થશે, અને અલિપ્ત કહેશે તો વ્યાપાર રૂપ થવાથી ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે. આટલે પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળ રૂપે થયું એજ વસ્તુનો કારણ-કાર્ય ભાવ છે; પણ જન્મ-જનક ભાવ રૂપ નથી. જો કે મૃત્તિપ'ડ અને ઘટાદિ પૂર્વોત્તરકાળ ભાવી છે પણ તે તો અનાદિકાળથી એવા પ્રકારની ક્ષણ પરપરા છે જેથી એમ જણાય છે, વસ્તુતઃ કોઈ કોઈને ઉત્પત્તિ કરતું નથી. તેથી કોઈ પણ ભાવને કોઈ પણ હેતુની અપેક્ષા નથી. હેતુની અપેક્ષા વિનાજ સર્વ ભાવો ઉત્પત્તિ થાય છે અને ઉત્પત્તિ ક્ષણ પછી તરતજ હેતુ વિના નાશ પામે છે.

આહીં કોઈ એવી શકા કરે કે મુદ્ગરાદિના પડવાની અપેક્ષાથી ઘટાદિ નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો પછી તે નિર્હેતુક નાશ પામે છે એમ કેમ કહી શકાય? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે-વિનાશ થવામાં વિનાશના હેતુનો સંબંધજ નથી. જુઓ! મુદ્ગરાદિ વડે ઘટાદિના વિનાશકાળે-ઘટાદિ કરાય છે? કપાલાદિ કરાય છે? કે તુચ્છ રૂપ અભાવ કરાય છે? આ ત્રણ વિકલ્પોમાંથી વિનાશ થવાના કાળે મુદ્ગરાદિથી ઘટ આદિ તો નથી કરાતા, કેમકે તે તો પોતાના હેતુજૂત કુલારઆદિસામગ્રીવડે પહેલાથી ઉત્પત્તિ થાય છે. વિનાશકાળે મુદ્ગરાદિથી કપાલ આદિ પણ નથી કરાતા, જો કપાલાદિ કરાતા હોય તો ઘટાદિ તો તેવાંને તેવાં રહેવાં જોઈએ પણ ઘટાદિનો નાશ ન થવો જોઈએ. કપાલાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી ઘટાદિનો નાશ થાય છે એમ થયું તે તો શુદ્ધિસંગત ન ગણાય. વળી એવી રીતે માનવાથી એકની નિષ્પત્તિ (ઉત્પત્તિ) થતાં સમમત્રિભુવનની નિર્વૃત્તિનો (નાશનો) પ્રસંગ આવે. ત્રીજો વિકલ્પ જે તુચ્છ રૂપ અભાવનો છે તેમાં પણ મુદ્ગરાદિથી તેવો તુચ્છ રૂપ અભાવ થતો નથી. કેમકે ખરશુંજ જેવો નિરૂપ તુચ્છ અભાવ છે આદિ તે કરી શકાયજ નહિ. અને જો કરી શકાય તો પણ ઘટાદિને તો તદવસ્થાપણાનો પ્રસંગ થાય અર્થાત્ ઘટાદિનો નાશ ન થાય, કેમકે અન્ય કરવામાં અન્યની નિર્વૃત્તિ (નાશ) સંભવે નહિ.

ઘટાદિ સાથે મુદ્ગરનો સંબંધ થવાથી થએલ અભાવ થાય તેને તે મુદ્ગરાદિવડે ઘટાદિનો નાશ થાય છે એમ કહેવામાં આવેતો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે ઘટ અને અભાવ એ ઉભયનો સંબંધજ નથી ધરતો. કહો પહેલાં ઘટ અને પછી અભાવ? અથવા પહેલાં અભાવ અને પછી ઘટ? કે ઘટ અને અભાવ ઉભય એક કાળે થાય છે? આ ત્રણ પક્ષ-માંથી પ્રથમના જે પક્ષમાં તો સંબંધ નથી ધરતો, કેમકે ઘટ અને અભાવ એકબીજાથી લિપ્ત કાળમાં છે. લિપ્ત કાળમાં અવસ્થિત છતાં જો અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા માનવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં થનારા શબ્દચક્રવર્તિઆદિના ભૂતકાળમાં થએલા સંગરચક્રવર્તિ આદિની સાથે સંબંધ થવો જોઈએ. ત્રીજા વિકલ્પથી પણ ઘટ અને અભાવની એક ક્ષણ માત્ર સાથે અવસ્થિતિ માનીએ તો જેમ ધરને અભાવ સાથે સંબંધ છે તેમ બધા સંસારને પણ સંબંધ છે તો 'સર્વસંસાર' એવાજ થઈ જાય, અને તેમ થવાથી જેમ બધા સંસારનો સદ્ભાવ છે તેમ ઘટાદિને પણ તદવસ્થાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

“ ધદાદિના ઉપમર્દનથી અભાવ થાય છે, માટે ધદાદિનો નાશ થાય છે ” એમ કોઈ કહે, તો તેને અમે પૂછીએ છીએ કે-ઉપમર્દન એટલે શું ? ઉપમર્દન એટલે ધદાદિ છે ? કપાલાદિ છે ? કે તુચ્છરૂપ અભાવ છે. ? આ ત્રણમાંથી ઉપમર્દન એટલે ધદાદિ છે એમ તો નહિ કહેવાય, કેમકે એ ધદાદિ તો પોતાના હેતુથીજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ઉપમર્દન એટલે કપાલાદિ પણ નહિ કહેવાય, કેમકે એમ કહેવાથી તો ધદાદિને તદ્વસ્થાનો પ્રસંગ થશે. વળી ઉપમર્દન એટલે તુચ્છરૂપ અભાવ પણ નહિ કહી શકો, કેમકે જો એમ કહેશે તો ધદાદિના અભાવથી ધદાદિનો અભાવ થાય છે એમ થયું, અને એમ કહેવું એવો કેવળ હાસ્યજનક છે, કેમકે પોતાના અભાવથીજ પોતાના અભાવ થાય છે એમ માનવું પડશે ને તેવું માન્ય કરતાં શોભશે નહિ, આ સર્વ કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે વિનાશમાં કોઈ હેતુજ નથી; પરંતુ મુદ્ગરાદિ વિલક્ષણ સહકારી કારણથી કપાલાદિ વિલક્ષણ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, ધદાદિ તો ક્ષણિક હોવાથી સ્વભાવથીજ નાશ પામે છે. આમ કહેવું એજ યોગ્ય છે. અર્થાત્ હેતુવ્યાપારની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થએલા ભાવો ક્ષણિક હોવાથી હેતુવ્યાપાર સિવાય નાશ પામે છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે ઉત્પત્તિ અને વિનાશમાં કોઈ કોઈની અપેક્ષા રાખવું નથી, બ્યારે કોઈ કોઈનું કારણ નથી તો દ્રવ્ય પણ નથી; પરંતુ પૂર્વાપરક્ષણપરંપરારૂપ પર્યાયોજ છે. આ સ્થળે આ સંબંધમાં થયું કહી શકાય એમ છે, પણ મન્ય ગહન થવાના ભયથી કહેતા નથી. જેને તે બળવાની આકાંક્ષા હોય તેણે બોધશાસ્ત્રોમાંથી બાણી લેવું. ૭૦.

વળી જેમ દ્રવ્યવાદીએ “ દૂધની પેઠે પિંડ પરિણામિ હોવાથી માટીનો પિંડ કારણ છે. ” (૬૮) એમ કહ્યું છે, તદ્વત્સારે અમે પણ તેવીજ રીતે કહીએ છીએ કે—

પિળ્લો કજ્જં પડસમયમાવઓ જહ દર્હિ ત્હા સવ્વં ।

કજ્જામાવાઓ નત્થિ કારણં સ્વરવિસાણં વ ॥ ૭૧ ॥

પ્રતિસમય નવા નવા પર્યાયરૂપે થતો હોવાથી દહીંની પેઠે પિંડ જેમ કાર્ય છે તેવીજ રીતે સર્વે પદાર્થો કાર્ય છે. (દ્રવ્યવાદીએ માનેલા) કારણથી, થવાવાળા કાર્યના અભાવથી અસ્તૃંગની જેટ કોઈ કારણ છે નહિ. ૭૧.

મૃદાદિ પિંડ પ્રતિસમયે અપરાપર (એક પછી એક) ક્ષણરૂપે થતો હોવાથી દહીં પેઠે કાર્ય છે. જો એ અપરાપર ક્ષણરૂપે ન થતા હોય તો વસ્તુને પુરાબુલાવ-ચુવાનભાવ-અને વૃદ્ધાવસ્થા થતે નહિ. વળી જો જન્મથી અનન્તર સમયે વસ્તુની અપરરૂપતા (સિત્ત રૂપ) ન થાય તો શેષ બીજાકાળમાં પણ વિશેષપણું ન હોવાથી સિત્તરૂપ ન થાય. જેમ પ્રતિસમય અન્યાન્યરૂપે થતો હોવાથી પિંડ કાર્ય છે તેમ ઘટ ધદાદિ સર્વવસ્તુસમૂહ પણ કાર્ય છે, અને દ્રવ્યવાદીએ માનેલું કારણ અસ્તૃંગની જેમ કાર્ય ન હોવાથી અવસ્તુ છે. કેમકે જો દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થતું નથી તે અસ્તૃંગની આદંક વસ્તુ નથી, અને જો દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થાય છે તે ધદાદિની જેમ વસ્તુ છે. ૭૧.

આ પ્રમાણે નામાદિનયોનો પરસ્પર વિવાદ જળાવીને ઉપસંહારપૂર્વક ભાષ્યકર્તા મહારાજ સંયત્તાવ જળાવવાને કહે છે કે

एवं विवर्धेति नया मिच्छाभिनिवेसओ परोप्परओ ।

इयमिह सज्जनयमयं जिणमयमणवज्जमव्वંતं ॥ ૭૨ ॥

એ પ્રમાણે મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામાદિનયો પરસ્પર વિવાદ કરે છે. અને આ જિનમત એટલે એ જિનમતની સાથે કોઈ પણ નામાદિનયને કે નામાદિ નય સાથે જિનમતને કોઈ પ્રકારે વિવાદ નથી. તે તો સર્વનયાત્મક હોવાથી અત્યન્ત અનવધ છે. ૭૨.

જેમ જાતિઅંધ મનુષ્યોના સમુદાય હસ્તિના ચરણ-પુચ્છ આદિ જુદા જુદા અવયવાને સ્પર્શીને પોતે પોતે સ્પર્શેલા અવયવને હાથીના આકાર ધારી દરેક આંધલો જુદી જુદી આકૃતિવાળો હસ્તિ છે એમ કહે છે, તેમ આ નામાદિનયો પણ પરસ્પર મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામાદિ એકેકને સાચા માની બીજાને જુદા કહી વિવાદ કરે છે, તેથી તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે, પ્રત્યક્ષ અનુભવ સિદ્ધ નામાદિ ચારેને માનનાર જિનમતજ આ લોકમાં સમ્યગ્દષ્ટિ છે. કેમકે તે સર્વથા દોષરહિત અને સર્વનયાત્મક છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ ચક્ષુવાળો મનુષ્ય સારી રીતે હસ્તિનું સ્પર્શ સારીર જોધને તે હાથી જેવા આકારે છે તેવાજ આકારવાળો તેને કહે છે. તેવીજ રીતે જિનમત પણ સર્વનયાત્મક હોવાથી વસ્તુસ્વરૂપ સમસ્તપ્રકારે જોધને તે વસ્તુ જેવાસ્વરૂપે છે તેવાજ સ્વરૂપે તે વસ્તુને યથાર્થ રીતે કહે છે. એજ વાત આચાર્યશ્રી આગળની ગાથામાં કહે છે. ૭૨.

નામાદ્યેઅસદ્-ત્ય-ચુદ્ધિપરિણામભાવો નિયયં ।

જં વત્પુમત્તિ લોપ ચડપજ્ઞાયં તયં સર્વં ॥ ૭૩ ॥

નામાદિલેહામાંજ શબ્દ-અર્થ-અને જુદિનો પરિણામ નિશ્ચયથી છે, તેથી લેહમાં જે વસ્તુ છે તે સર્વ ચારપર્યાયવાળી છે. ૭૩.

આ વિદ્યમાં જે કોઈ વસ્તુ છે તે સર્વ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-અને ભાવરૂપ ચાર પર્યાયવાળી છે. પરંતુ નામાદિનયો જેમ કહે છે કે વસ્તુ કેવળ નામમય છે, અથવા કેવળ આકારમય છે, અથવા દ્રવ્યસ્વરૂપ છે કે માત્ર ભાવાત્મકજ છે એમ નથી. પરંતુ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ, એ ચારેની અંદર શબ્દ-અર્થ-અને જુદિનો એકતવ પરિણામ થાય છે માટે સવ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. કેમકે જ્યાં જ્યાં શબ્દ-અર્થ-અને જુદિનો પરિણામ છે, તે સર્વ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. જ્યાં એ ચારપર્યાયનો અભાવ છે ત્યાં શરામૃગની જેટ શબ્દ-અર્થ અને જુદિનો પરિણામ પણ નથી. આથી એ નિશ્ચય થયો કે જ્યાં શબ્દાદિનો પરિણામ છે તે સર્વ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે. જેમકે અન્યોઅન્ય સંબંધમાં રહેલ નામાદિ ચારપર્યાયવાળી વસ્તુમાં ધરાદિશબ્દની પરિણતિ ધરાલિધાયકપણે દેખાય છે, પહોળા તળીઆ જેટ આદિ આકારવાળા અર્થનો પરિણામ પણ નામાદિ ચાર પર્યાયાત્મકપણેજ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તદાકાર ગ્રહણરૂપે જુદિની પરિણતિ પણ તત્સ્વરૂપ વસ્તુમાંજ થાય છે. “એ પ્રમાણે દેખાય છે, તે જ્ઞાન્તિ છે.” એમ કોઇથી નહિ કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવાને માટે દેખાતા સ્વરૂપનું કોઈ વ્યાધક પ્રમાણ નથી. અને અદૃષ્ટની શંકાથી અનિષ્ટ કલ્પના કરવી તે પણ યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે એમ કરવાથી અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. વળી અહીં અનવય-વ્યતિરેક સિવાય બીજું કોઈ નિશ્ચય કરાવનારું પ્રમાણ અમે જોતા નથી. એટલા માટે એકતવપરિણામ પામેલા નામાદિલેહામાં, શબ્દાદિની પરિણતિ દેખાય છે. તેથી સર્વ વસ્તુ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે. એમ સિદ્ધ થયું. ૭૩.

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે જો નામાદિ ચારપર્યાયવાળીજ સર્વ વસ્તુ છે, તો “શું નામાદિચારમાં અન્ય અન્ય લેહજ નથી ? તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

इयं सन्वमेयसंघायकारिणो भिन्नलवस्त्वणा एते ।

उत्पादाइतियं पिव धम्मा पइवत्युमाजोज्झा ॥ ७४ ॥

એ પ્રમાણે ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિનયો ભેદ અને સંઘાત કરનારા છે, તેથી તેને ઉત્પાદ આદિ ધર્મની જેમ દરેક વસ્તુમાં જોડવા. ૭૪.

પૂર્વોક્ત ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા નામાદિનયો સર્વ સ્વાશ્રયીભૂતવસ્તુનો ભેદ અને સંઘાત-અભેદ કરનારા છે, તેથી તેઓને ઉત્પાદાદિધર્મની પેઠે દરેક વસ્તુમાં યોજવા, અર્થાત્ નિભશ્રયભૂત સર્વવસ્તુનો કથંગિતભેદ કરનાર છે અને કથંગિત અભેદ કરનાર છે. કેમકે કોઇએ “ ધન્દ ” એમ કહેલું, એટલે બીજા-કોઇએ કહેલું કે ‘ શુ ’ આણે નામધન્દ કહ્યો? સ્થાપનાધન્દ કહ્યો? દ્રવ્ય ધન્દ કહ્યો? અથવા ભાવ ધન્દ કહ્યો? યદિ નામધન્દ કહ્યો, તો દ્રવ્યથી જાપાળપુત્ર કહ્યો, ખેડૂતનો પુત્ર કહ્યો, ક્ષત્રિયનો પુત્ર કહ્યો, બ્રાહ્મણપુત્ર કહ્યો, વૈશ્યપુત્ર કહ્યો કે શૂદ્રપુત્ર કહ્યો? તથા ક્ષેત્રથી નામેદ કહ્યો, તો તે ભારતવર્ષનો, ઔરવત-ક્ષેત્રનો કે મહાવિદેહક્ષેત્રનો કહ્યો? કાળથી નામેદ કહ્યો તો તે અતીતકાળસંબધી, વર્તમાનકાળસંબધી કે ભવિષ્યકાળસંબધી કહ્યો? યદિ અતીતકાળસંબધી કહ્યો તો તે અનંતસમય પૂર્વનો, અસંખ્યાતસમય પૂર્વનો અથવા સંખ્યાતસમય પૂર્વનો કહ્યો? ભાવથી નામેદ કહ્યો તો તે શ્યામવર્ણવાળો, ગૌરવર્ણવાળો, લાંગો કે કુકો કહ્યો? આ પ્રમાણે નામેદના આશ્રયભૂત એકજ અર્થ દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ તે ભાવના ભેદથી અનન્તા ભેદ પામે છે. તેવી જ રીતે-સ્થાપના દ્રવ્ય અને ભાવાશ્રય ભૂત વસ્તુ પણ દરેક અનન્તા ભેદ ઉપરોક્ત રીતે પામે છે. આ પ્રમાણે નામાદિનયો પરસ્પર ભેદ કરનારા છે. અને જ્યારે એકજ વસ્તુમાં નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય ત્યારે તે અભેદ કરનારા થાય છે. કેમકે-એક જ શચીપતિ-દેવાધિપમાં ધન્દ એટું નામ છે, તેની આકૃતિ તે સ્થાપના છે, ઉત્તર અવસ્થાત્ મૂલ કારણ જે હટું તેજ શબ્દ તે હોવાથી અથવા ધન્દપણના પર્યાયત્વ ઉપાદાન કારણ તે શબ્દદ્રવ્ય હોવાથી તે દ્રવ્ય છે અને દિવ્યરૂપ-સંપત્તિ-વજ્રધારણ-પરમશૈ-શ્ચર્યાદિશુદ્ધપણ તે ધન્દપણનો ભાવ છે. એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે એકજ વસ્તુમાં પ્રતીતિ થાય છે તેથી તે અભેદ કરનારા પેણ છે. એ પ્રમાણે સર્વ સ્વાશ્રયભૂતવસ્તુનો ભેદ અને સંઘાત કરનારા ભિન્નલક્ષણવાળા એ નામાદિધર્મો, ઉત્પાદ વ્યય અને પ્રાવ્યની જેમ દરેક વસ્તુમાં યોજવા, કેમકે તે દરેક વસ્તુમાં પરસ્પર અવિનાભાવિ છે. ૭૪.

જિનમતમાં મર્વ વસ્તુ ધણું કરી નયોથી જ વિચારાય છે, તેથી અહીં પ્રસ્તુત નામ-સ્થાપનાદિની પણ નયથી વિચારણા કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

नामाइतियं द्वावद्वयस्त भावो य पञ्चवनयस्त ।

संगह-ववहारा पढमगम्स सेसा य इयरस्त ॥ ७५ ॥

નામાદિ ત્રણ નિદ્દેષ દ્રવ્યાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે અને કેવલ ભાવનિદ્દેષ પર્યાયાસ્તિક નયને ઇષ્ટ છે. સંગહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાસ્તિકને ઇષ્ટ છે તથા બાકીના નયો પર્યાયાસ્તિકને ઇષ્ટ છે. ૭૫.

નામ-સ્થાપના-ને ‘ દ્રવ્ય ’ એ ત્રણ નિદ્દેષા દ્રવ્યાસ્તિકનયને માન્ય છે. કેમકે એ નામાદિ ત્રણ નિદ્દેષા વિવક્ષિતભાવથી શૂન્ય છે તેથી તે નામાદિ ત્રણ નિદ્દેષા પર્યાયાસ્તિકને માન્ય નથી, એક ભાવ નિદ્દેષ જ પર્યાયાસ્તિકને અભિમત છે. બીજાને અભિમત નથી કેમકે એ બીજાનથી તો ભાવના આલબ્ધ સિવાય માત્ર દ્રવ્યને જ મહણ કરે છે.

નૈગમાદિનથો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં એ નૈગમાદિવડે આ પ્રસ્તુત વિચાર કરવો યોગ્ય છે, પણ દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક નયનું અહીં શું પ્રયોજન છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ સર્વ નથોના આ બે અંતિનાં નથોમાં અન્તર્ભાવ-સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમકે સામાન્ય આહી નૈગમનો સંગ્રહનયમાં અને વિશેષઆહી નૈગમનો વ્યવહારનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. સંગ્રહ તથા વ્યવહારનયનો દ્રવ્યાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, કેમકે તે બન્ને દ્રવ્યાસ્તિકનયના મતને માને છે. એ બે સિવાયના ઋણસૂત્રાદિનથો પર્યાયાસ્તિક-નયના મતને માનનારા હોવાથી પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. શ્રીસિદ્ધસેન આ-ચાર્યના મત પ્રમાણે અહીં ઋણસૂત્રનયનો પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ પાતાવ્યો છે પણ સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે તો સંગ્રહ અને વ્યવહારનયની પેઠે ઋણસૂત્રનયનો પણ દ્રવ્યાસ્તિક-નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. એ સંબંધમાં અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અંદર કહ્યું છે કે-ઋણસૂત્ર-નયના મતે ઉપયોગશૂન્ય એવા ધણા હોય તો પણ સંગ્રહનયની માફક ઋણસૂત્રનયના મતે પણ એકજ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે અને ઇજ્ઞસૂત્ર ધણા અનુપયોગિવક્તાઓમાં પણ 'લુહાપણ્ણ' ઈચ્છિતો નથી. (પણ વર્તમાન કાલીન ગ્રહણ કરે છે). એટલે કે અતીત-અના-ગતનો ત્યાગ કરી સરળપણે વર્તમાનકાળભાવી વસ્તુને ઋણસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે. કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલી છે, અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે, વર્તમાનકાળ-ભાવી પણ સ્વકીયવસ્તુને જ તે માને છે. કારણ કે સ્વકીય વસ્તુ જ સ્વધનની પેઠે કાર્ય સાધક છે, પરકીય વસ્તુ પારકાના ધનની જેમ કાર્ય સાધક નથી, તેથી પરકીય વસ્તુને તે નથી માનતા. એટલે ઉપયોગ શૂન્ય એક અગર અનેક અનુય હોય તો પણ તે એક જ દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ આ નથના મતે આગમથી એકજ દ્રવ્યમાવશ્યક છે. આ પ્રમાણે ઇજ્ઞસૂત્ર દ્રવ્યાવશ્યકને માનનાર છે તેથી સિદ્ધાન્તાનુસારે ઋણસૂત્રનું દ્રવ્યવાદીપણું કહ્યું, તેથી પર્યાયાસ્તિકમાં તેનો કેવી રીતે સમાવેશ થાય? ૭૫.

સંગ્રહાદિનથો નામાદિ સર્વનિદેશપને એકપણે માને છે? કે બેદથી માને છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જં સામદ્રગ્ગાહી સંગિણ્ણં તેણ સંગહો નિયયં ।

જેણ વિસેસગ્ગાહી વવહારો તો વિસેસે ॥ ૭૬ ॥

સદુ-જ્ઞુનુયા પજ્ઞાયવાયગા માવસંગઈ વેતિ ।

જવરિમયા વિવરીઆ માવં મિર્ઠિતિ તો નિયયં ॥ ૭૭ ॥

જેથી સંગ્રહનય સામાન્યઆહી છે તેથી (ત્રણે) એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે; અને જેથી વ્યવહારનય વિશેષઆહી છે તેથી તેને વિશેષરૂપે-ભિન્નરૂપે ગ્રહણ કરે છે. શબ્દ અને ઇજ્ઞ-સૂત્ર પર્યાયવાદી હોવાથી ભાવનો સંગ્રહ કરીને કહે છે. તથા ઉપરના (બે) નથો વિપરીત છે તેથી ભાવનો પણ નિશ્ચય ભેદ કરે છે. ૭૬-૭૭.

સંગ્રહનય-સામાન્યઆહી સામાન્યવાદી હોવાથી નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય નિદેશ એ પ્રત્યેકને એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે, એટલે કે બેદલાં નામમંગળ છે, તે સર્વ એકજ નામ મંગલ છે બધાં સ્થાપનામંગળ પણ એકજ સ્થાપના મંગળ છે. અને સર્વ દ્રવ્યમંગળો એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. વ્યવહારનય વિશેષઆહી-વિશેષવાદી હોવાથી નામાદિનિદેશાઓને બેદથી માને છે એટલે કે સર્વ નામમંગળો તે ભિન્ન ભિન્ન માને છે એવી જ રીતે સ્થા-પનામંગળ અને દ્રવ્યમંગળને પણ ભિન્ન ભિન્નપણે માને છે.

શબ્દ અને રૂબુદ્ધનય પર્યાયવાદી હોવાથી એકજ પદાર્થ ભિન્ન ભિન્નપર્યાયથી વાચ્ય-કહેવા શક્ય હોય તેા પણ તે સર્વના સંગ્રહ કરીને નામ-સ્થાપના ને દ્રવ્યનિર્ણયનો ત્યાગ કરી કેવળ ભાવનિર્ણયને જ પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે કે આ બેઉ નયો પૂર્વના નયોથી વિ-ગુરુ હોવાથી નામસ્થાપના ને દ્રવ્યને ઈચ્છતા નથી માત્ર ભાવને જ માને છે, પણ સમભિ-રૂદ્ધ અને એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ અવિશુદ્ધ હોવાથી અનેકપર્યાયથી કહેવા શક્ય ભાવ-નિર્ણયનો સંગ્રહ કરી એક રૂપેજ અંગીકાર કરે છે, તેથી આ નયના મતે વિદ્યને ઉપશમાવ-નાર—અનિષ્ટનો નાશ કરનાર—વિદ્ય હરનાર આદિ જે કોઈ મંગળશબ્દથી વાચ્ય હોય તે સર્વ એકજ ભાવમંગળ છે.

સમભિરૂદ્ધ અને એવંભૂતનય શબ્દ અને રૂબુદ્ધનય અપેક્ષાએ વિપરીત હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન અનેક પર્યાયથી કહેવા શક્ય ભાવને એકરૂપે ઈચ્છતા નથી, પરંતુ ભિન્ન રૂપે માને છે, જેમકે સમભિરૂદ્ધનયના મતે મંગળશબ્દથી વાચ્ય ભાવમંગળ છુટું છે, વિદ્ય ઉપશમાવનાર આદિપર્યાયથી વાચ્ય મંગળ તે પણ તેથી છુટું છે; એવંભૂતનયના મતે પણ એજ પ્રમાણે છે, માત્ર આ એવંભૂતન પૂર્વના મનનિરૂદ્ધનયથી વિશુદ્ધ હોવાથી એકપર્યાયથી વાચ્ય એવા ભાવમંગળને પણ ભાવમંગળ રૂપ કાર્ય કરતું હોય તેાજ તેને ભાવમંગળ માને છે, તે સિવાય નહિ, એ રીતે રૂબુદ્ધનય અને શબ્દનયના મતની અપેક્ષાએ આ બે મનનિરૂદ્ધને એવંભૂત નામના નયો વિપરીત માન્યતાવાળા હોવાથી ભાવ-મંગળઆદિ ભાવપદાર્થમાં પણ પર્યાયને ક્રિયાના ભેદથી તે તે વસ્તુમાં પણ અવશ્ય ભેદ માને છે, જે પર્યાયને ક્રિયાનો ભેદ છતાં પણ વસ્તુનો ભેદ ન માનવામાં આવે તેા ઘટ પ્રકારિ વસ્તુનો પણ ભેદ ન માનવો જોઈએ. આથી આ બેઉ પર્યાય ને ક્રિયાના ભેદથી ભાવમંગળ પણ ભિન્ન માને છે. ૭૬-૭૭.

એ પ્રમાણે પ્રામંગિક જે કહેવાતું હતું તે કહું; હવે પ્રસ્તુત કહીએ છીએ. પૂર્વે નો-આગમથી ભાવમંગળ કહું છે. તેમાં નોશબ્દને સર્વનિષેધાર્થમાં કહીને વિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિ ભાવને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહું છે. યુનઃ નોશબ્દને મિશ્રવચનના અર્થમાં જણાવી-ને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો જે ઉપયોગ તેને પણ નોઆગમથી ભાવમંગળ કહું, તે પછી યુનઃ નોશબ્દને એકેશાર્થમાં ગણીને અર્હન્તને નમસ્કાર કરવા વિગેરેનું જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભયથી મિશ્ર એવા જે પરિણામ તેને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહું; હવે નોશબ્દને એક દેશવાચી અર્થમાં ગણીને પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દી નોઆગમથી ભાવમંગળ છે, એમ જણાવવાને આચાર્યશ્રી ક્ષે છે કે—

મદ્ગલમહવા નન્દી ચરન્વિહા મદ્ગલં વ સા નેયા

“ દન્વે તૂરમમુદઓ ભાવમ્મિ ય પંચ નાનાઈ ॥ ૭૮ ॥

અથવા નોઆગમથી ભાવમંગળરૂપ નન્દી છે. ને તે મંગળની પેઠે ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યનન્દીમાં વાળિત્રોનો સમુદાય અને ભાવનન્દીમાં પાંચ જ્ઞાનો જણવાં. ૭૮.

અહીં નોઆગમથી ભાવમંગળ પ્રસ્તુત છે, તેથી “અથવા” શબ્દવડે પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકાર સિવાય અન્ય ચોથો પ્રકાર કહે છે, એ ચોથો પ્રકાર નન્દી છે, જેથી ભવ્ય પ્રાણી-ઓ સમૃદ્ધિ પામે તે નન્દી. સૂત્રમાં નન્દી સામાન્યથી કહી છે, તેાપણ વ્યાખ્યાનથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય છે એ ન્યાયની અપેક્ષાએ અહિંયાં પાંચજ્ઞાનરૂપ નન્દી જણાવી. સામાન્ય રીતે વિચારતાં આ નન્દી પણ મંગળની પેઠે નાનાદિ ચાર પ્રકારે છે. જેમકે “નન્દી”

એણું કોણું' નામ કરીએ તે નામનન્દી, અક્ષાદિમાં સ્થાપિએ તે સ્થાપનાનન્દી, દ્રવ્ય-
નન્દી એ પ્રકારે છે-એક આગમથી અને બીજી નોઆગમથી. જે કોઈ નન્દીપદાર્થને જાણનાર અનુપયોગી હોય તે આગમથી દ્રવ્યનન્દી છે, નોઆગમથી જ્ઞાસરીર-લવ્ય શરીર નન્દી જાણકારનું ક્લેશર તથા લવિષ્યમાં જાણકાર થનારો બાલક છે. વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનન્દી બાર પ્રકારનાં વાજિત્રાનો સમૂહ જાણવો. જેવાં કે-લંભા-મુકુન્દ-મર્દલ-કંકભ-અલ્લરી-હુકક-કંસાલ-કાહલ-તલિમા-વાંસ-શંખ-અને પણવ.

નામનન્દી આદિનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત નામમંગળાદિના અનુસારે મુજેય છે એટલે અહીં નથી કહ્યું, અને લાવનન્દી આગમથી તથા નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે, નન્દી પદાર્થને જાણનાર તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી લાવનન્દી છે, અને નોઆગમથી લાવનન્દી મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનો છે. અહીં નોશબ્દ એક દેશવાચી છે, અને આગમ (-શ્રુત) તે પાંચ જ્ઞાનનો એક દેશ છે. તેથી પાંચ જ્ઞાનને નિરૂપણ કરનાર નન્દી તે અહિં નોઆગમથી લાવનન્દી છે. એ પાંચ જ્ઞાનરૂપ લાવનન્દી હવે પછીની નિર્મુક્તિની ગાથાથી બતાવે છે. ૭૮.

આભિણિવોહિયનાણં સુચનાણં ચેવ ઓહિનાણં ચ ।

તહ મળપજવનાણં કેવલનાણં ચ પંચમયં ॥ ૭૯ ॥

આભિણિવોધિક જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, તથા મનપર્યવજ્ઞાન અને પાંચમું કેવલજ્ઞાન. ૭૮.

આ પાંચે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ લાખ્યકાર મહારાજ યોતેજ વિસ્તારથી કહે છે; તેમાં પ્રથમ ત્રેકે અવાંતર પદોનો અર્થ કહીને આભિણિવોધિકજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જણાવે છે.

અત્યામિમુહો નિયતો બોહો જો સો મઝો અભિનિવોહો ।

સો ચેવાઽઽભિણિવોહિયમહવ જહાન્નોગમાહજ્ઞ ॥ ૮૦ ॥

અર્થની (પદાર્થની) અભિમુખ એટલે પદાર્થ હોય તેજ થવાવાળો નિશ્ચિતબોધ એટલે સંશય બંધે શિવાયનો બોધ તે અભિણિવોધ અનેલ છે, અને તેજ આભિણિવોધિક જ્ઞાન છે. અથવા (બીજી રીતે પણ) જેમ વ્યુત્પત્તિથી ધટે તેમ યોગ્યુ', ૮૦.

અર્થની અભિમુખ જે નિશ્ચિત બોધ-જ્ઞાન તે અભિણિવોધ, ક્ષયોપશમાદિની નિપુણતા ન હોવાથી થએલ અનિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે અભિણિવોધ થઇ જાય એટલા માટે ' નિશ્ચિત ' એણું વિશેષણ આપ્યું છે. ' અર્થાભિમુખ ' એણું વિશેષણ ન આપ્યું હોત તો તેમિરિક્ષાદિદોષવાળાને એક ચંદ્ર છતાં બે ચંદ્રનું નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ તે જ્ઞાન અર્થ-ને અભિમુખ ન હોવાથી સત્યજ્ઞાન નથી. આ ઉલ્લેખદોષ ટાળવાને તીર્થકર-ગણધરાદિકાએ અર્થાભિમુખ ને નિયત એવો જે બોધ તેને અભિણિવોધ કહેલ છે. અને તેજ આભિણિવોધિક જ્ઞાન છે. અથવા આ સિવાય બીજી રીતે પણ જેમ ધટે તેમ સંબંધાનુસારે એ આભિણિવોધિકજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરવી. જેમકે અર્થાભિમુખ નિશ્ચિત બોધ છતે થએલું જ્ઞાન તે આભિણિવોધિક જ્ઞાન, અથવા તે વડે થએલું જ્ઞાન તે આભિણિવોધિક જ્ઞાન, અથવા તેથી કે તે છતાં થએલું જ્ઞાન તે આભિણિવોધિક જ્ઞાન, અથવા તત્ત્વજ્ઞાન તે આભિણિવોધિક જ્ઞાન. ઇત્યાદિ. ૮૦.

આ પ્રમાણે આલિનિબોધિક શબ્દથી વાચ્ય એવા જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી; હવે આલિનિબોધિક એટલે જ્ઞાન-ક્ષયોપશમ અથવા આત્મા એવા અર્થમાં વ્યાખ્યા કરે છે. ને સાથે સાથે શ્રુતજ્ઞાનની પણ તેની આકંક્ષા ધાતુની સાથે લાગેલ પ્રત્યયનો અર્થ જણાવી વ્યાખ્યા કરે છે.

તં તેષ તઓ તમ્મિ વ સો વાઽવિણિગુજ્ઞાણ તઓ વા તં ।

તં તેષ તઓ તમ્મિ વ મુણે સો યા મુયં તેણં ॥ ૨ ॥ ૮૧ ॥

તેને-તે વડે-તે થકી-તે છતે (આત્મા જાણે) અથવા તે જાણે તેથી તે અલિનિબોધ. તે-તે વડે-તે થકી-તે છતાં સંભળાય અથવા તે સાંભળે તેથી તે શ્રુત. ૮૧.

અર્થને અલિમુખ નિશ્ચયપણે આત્મા જે જાણે તે અવમહાદિ જ્ઞાનરૂપ અલિનિબોધ. અથવા તે અલિનિબોધમાં કરુણભૂત એવો જે તેને આવરણ કરનાર કર્મનો ક્ષયોપશમ તે વડે આત્મા ધર-પટાદિ વસ્તુ જાણે અથવા તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મા ધરપટાદિને જાણે અથવા તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમ થએ છતે આત્મા જાણે તેથી ત્રણે વ્યુત્પત્તિથી જે તેના આવરણનો ક્ષયોપશમ તે અલિનિબોધ; આ વ્યાખ્યાથી આત્મા એજ અલિનિબોધિક છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની કથ ચિત્ અલિજ છે.

શિષ્ય.—આત્મા અને ક્ષયોપશમ એવો જે અર્થ આલિનિબોધિકશબ્દના કર્યો છે તેમા જ્ઞાનની સાથે આત્મા ને ક્ષયોપશમને સમાન અધિકરણતા કેમ થતે ?

ગુરુ.—આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય છે, અને ક્ષયોપશમ એ જ્ઞાનનું કારણ છે, તેથી આત્માથી તેમને આલિનિબોધિક કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે આલિનિબોધિક જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહીને હવે શ્રુત જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહી છે. આત્માવડે જે સંભળાય તે શ્રુત (આત્માવડે શબ્દ સંભળાય છે, માટે આ વ્યુત્પત્તિથી શબ્દ તે શ્રુત છે.) એવડે એટલે ક્ષયોપશમવડે સંભળાય માટે તે ક્ષયોપશમ શ્રુત અથવા જે ક્ષયોપશમથી સંભળાય તે શ્રુતનો ક્ષયોપશમ શ્રુત અથવા ક્ષયોપશમ છતે જે સંભળાય તે ક્ષયોપશમ તે શ્રુત અને જે સાંભળે તે શ્રુત (અહીં સાંભળનાર આત્મા છે, માટે આ વ્યુત્પત્તિથી આત્માને શ્રુત કહ્યો છે.) આ વ્યુત્પત્તિઓમાં શબ્દ-આત્મા-અને ક્ષયોપશમને શ્રુત કહેવા છે તેનું કારણ એ છે કે-શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, ક્ષયોપશમ શ્રુતજ્ઞાનનો હેતુ છે, અને આત્મા શ્રુતથી કથ ચિત્ અલિજ છે, તે માટે ઉપચારથી તેમને શ્રુત કહેલ છે. ૮૧.

હવે અવધિજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

તેણાવહીયણ તમ્મિ વાઽવહાણં તઓઽવહી સો ય ।

મજ્ઞાયા જં તોણ દન્વાઈ પરોપ્પરં મુણ્ઙ ॥ ૮૨ ॥

તેવડે અથવા તે છેતે હૃદય અને મનની મહદ શિવાય સાક્ષાત્ આત્માથી જે માટે અર્થ જણાય તેથી તે અવધિ, તે અવધિ મર્યાદારૂપ છે, કેમકે તે અવધિજ્ઞાનવડે (આત્મા) દ્રવ્યોદિ પરસ્પર નિર્ધારિત જાણે છે.

અવ અને ધિ એ બેશબ્દથી અવધિપદ બનેલ છે. તેમાં અવ શબ્દ અવયવ હોવાથી અનેક અર્થ વાચી છે. તેથી જે જ્ઞાનવડે અવ એટલે “ અવોઃ અધઃ ” નીચેનીચે વિસ્તારથી રૂપી વસ્તુ “ ધીયતે ” એટલે જણાય તે અવધિ, અથવા અવ શબ્દ મર્યાદા

પાયક લેવો એ અર્થઅનુસારે આટલા ક્ષેત્રે આટલાં દ્રવ્ય આટલા કાળ સુધી જાણનારને જણાય અને આટલો કાલ આટલા દ્રવ્ય જાણનારને જણાય, એમ પરસ્પર નિયમિત મર્યાદાથી જે જ્ઞાનવડે સ્પષ્ટ વસ્તુ જણાય તે અવધિ અથવા જે જ્ઞાન છે તે આત્માવડે સ્પષ્ટ વસ્તુ ઉપર મુજબ સાક્ષાત જણાય તે અવધિ. આ જ્ઞાન પૂર્વોક્ત મર્યાદાથી અર્થ જાણવામાં પ્રવર્તે છે, માટે ઉપચારથી તે જ્ઞાનને જ મર્યાદા કહે છે; કેમકે તે અવધિજ્ઞાન દ્રવ્યાદિ ઉપર મુજબ અવધિથી એટલે મર્યાદાથી પરસ્પર નિયમિતપણે જાણે છે, એ હકીકત આગળ “અશુભમાવલિઆણું” એ ગાથાથી (૬૦૮) સચિસ્તર કહેવાશે. ૮૨.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

પજ્જવણં પજ્જયણં પજ્જાઓ વા મણમ્મિ મણસો વા ।

તસ્સ વ પજ્જાયાદિત્તાર્ણં મણપજ્જવં નાર્ણં ॥ ૮૩ ॥

મનને વિષે અથવા મન સંબંધી પર્યવન, પર્યયન; અથવા પર્યાય; અથવા તેના (મનના) પર્યાય આદિનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. ૮૩.

“અવ” ધાતુ “ગતિ આદિ” અર્થમાં વપરાય છે, તેથી “અવન” નો અર્થ “ગમન”, “વેદન” એમ થાય “પરિ” એટલે સર્વ પ્રકારે, આ પ્રમાણે “પર્યવન” નો અર્થ સર્વ પ્રકારે પરિવેદન એટલે જાણવું એવો થાય છે. મનને વિષે એટલે આદ્ય મનોદ્રવ્યના સમુદાયને વિષે, અથવા આદ્ય મન સંબંધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવું તેને “મનઃપર્યવ” જ્ઞાન કહીએ. “પર્યયન” શબ્દ બ્રહ્મ એ ત્યારે “અવ” ધાતુ “ગમન”, “વેદન” એ અર્થમાં લેવો, અને “પર્યાય” શબ્દ લગ્ન એ ત્યારે “ઈ” ધાતુ “ગતિ” અર્થમાં લેવો, અને ઉપર મુજબ અર્થ કરવો.

“મનઃપર્યવ” જ્ઞાનનો બીજી રીતે અર્થ કરતાં અંધકાર કહે છે કે મનના પર્યાયો, એટલે ધર્મો તેનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવ જાણવું. જેમકે આ મનુષ્યાદિકે આ વસ્તુ આ પ્રકારે ચિન્તવી છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યવજ્ઞાન જાણવું. ૮૩.

(મનને વિષે અથવા મનને જાણવું તે અથવા તેના પર્યાયનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન.

મનના પુરૂષગણને સમસ્ત પ્રકારે જાણવા; અથવા મન સંબંધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવું; તે મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા મનના પર્યાય વિગેરેનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. જેમકે આણે આ વસ્તુ આવા પ્રકારે ચિન્તવી છે એવું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યાયજ્ઞાન. ૮૩.)

કેવળજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

કેવલમેગં મુદ્ધં સગલમસાહારણં અણતંતં ચ ।

પાયં ચ નાણસદ્દો નામસમાણાહિરણોડ્યં ॥ ૮૪ ॥

એક-શુદ્ધ-પરિપૂર્ણ-અસાધારણ-અને અનન્ત એવું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન. આ પાંચે જ્ઞાનોની વ્યાખ્યામાં સમસ્ત કરતાં જ્ઞાનશબ્દને ઘણું કરીને નામની સમાનઅધિકરણતાવાળો યોજવાનો છે. ૮૪.

ઈન્દ્રિયાદિની સહાયતાની અર્પણો ન હોવાથી અર્થવા તે જ્ઞાન છે તે મતિઆદિ છા-

શ્રદ્ધિક્ષણાનનો આભાવ થાય છે તેથી કેવળ ઓરલે એક તથા સર્વ આવરણરૂપ મળ ક-
લંકનો નાશ થાય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી કેવળ ઓરલે શુદ્ધ-નિર્મળ અથવા સર્વ
જાણવા યોગ્ય પદાર્થોને એકીકાલે ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી જાણતું હોવાથી કેવળ ઓરલે પરિપૂર્ણ
આ કેવળજ્ઞાન સમાન બીજું કોઈ જ્ઞાન ન હોવાથી કેવળ ઓરલે અસાધારણ અને અપ્રતિપાતિ
ઓરલે કાલની સ્થિતિની અપેક્ષાએ પણ અત્તરહિત હોવાથી કેવળ ઓરલે અનન્ત એ
અર્થ લેવો અર્થાત્ એક નિર્મલ પરિપૂર્ણ અને અનન્ત એવું જે જ્ઞાન તે કેવલ કહેવાય છે.

શિષ્ય:—પ્રભો ! ભાષ્યકારે આલિનિબોધિક વિષે જ્ઞાનવાચક નામોની જ વ્યુત્પત્તિ
કહી છે, પણ જ્ઞાનશબ્દ કોઈ જગોએ કેમ કહ્યો નથી ?

ગુરુ:—એ આલિનિબોધિક આદિ જ્ઞાનવાચક નામોની સાથે જ્ઞાન શબ્દ સમાન અ-
ધિકરણથી પ્રાયઃ જોડેલો, અને તે પ્રમાણે દરેક સ્થલે જોડેલ છે. જેમકે આલિનિબોધિક
એવું જે જ્ઞાન તે આલિનિબોધિક જ્ઞાન. શ્રુત એવું જે જ્ઞાન વિષેરે. કોઈ સ્થળે જ્ઞાન શબ્દ
વ્યધિકરણમાં પણ હોય છે. તેનું ઉદાહરણ મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં જણાવ્યું છે, કેમકે જે વખતે
મનના પર્યવોત્તું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન એમ અર્થ કર્યો ત્યારે ત્યાં જ્ઞાનશબ્દ સ્વ-
ધિકરણમાં થયો છે બીજે સ્થલે પણ આલિનિબોધિકની વ્યુત્પત્તિમાં વસ્તુઅર્થ કર્યો
શ્રુતમાં શબ્દ અર્થ કર્યો અવધિમાં મર્યાદા અર્થ કર્યો ત્યારે ત્યાં ત્યાં પણ વ્યધિકરણમાં જ્ઞાન
શબ્દ લેવો પડ્યો છે એમ જ્યાં જેમ ઘટે ત્યાં તેમ જાણી લેવું. ૮૪.

આ પ્રમાણે અનુક્રમે પાંચે જ્ઞાનોની વ્યુત્પત્તિ શ્રવણ કરીને શિષ્ય પૂછે કે ભગવન્ !
પાંચ જ્ઞાન પૈકી બીજા જ્ઞાનો, શ્રુતીને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ શરૂઆતમાં શા
મટે કર્યો ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જં સામિ-કાલ-કારણ-વિસય-પરોક્ષત્તોર્હિં તુદ્ધાઈં ।

તન્માયે સેસાણિ ય તેનાઈં મઈ-સુયાઈં ॥ ૮૫ ॥

સ્વામિ-કાળ-કારણ-વિષય-અને પરોક્ષપણાથી એ બન્ને જ્ઞાનતુલ્ય છે તેથી તથા તે
એ જ્ઞાનો હોય તેજ બાકીનાં જ્ઞાનો થાય છે મટે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનોને સર્વજ્ઞાનોની આ-
દિમાં કહ્યાં છે. ૮૫.

મતિજ્ઞાન એ આલિનિબોધિક જ્ઞાનનાં સમાન અર્થમાં છે, કેમકે ઉત્પત્તિકી આદિ
બોધરૂપ મતિનું એ જ્ઞાનમાં પ્રધાનપણું હોવાથી આલિનિબોધિકજ્ઞાનને મતિજ્ઞાન પણ
કહેવાય છે. એ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના સ્વામિ એકજ હોય છે, શિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે
“ જ્યાં મતિજ્ઞાન ત્યાં શ્રુત જ્ઞાન; અને જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય છે. ” ઘણા જ-
વોની અપેક્ષાએ અને એક જવની અપેક્ષાએ એમ બન્ને પ્રકારે સ્થિતિથી પણ આ એ
જ્ઞાન સમાન છે. તેમાં ઘણા જવોની અપેક્ષાએ સર્વ કાળે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, અને
એક જવની અપેક્ષાએ જામક સાગરોપમ અધિક કાળ પર્યન્ત એક જવને એ બન્ને જ્ઞાનો
નિરન્તર હોય છે. એ વાત આગળ આજ અંતમાં કહેવાશે. પોતપોતાનાં આવરણને
દયોપશમ તથા ઇન્દ્રિય અને મનોલક્ષણ કારણ પણ આ ઉભયજ્ઞાનમાં સમાન છે. તથા
આ બેઉ જ્ઞાનો સર્વદ્રવ્યાદિને જાણી શકતાં હોવાથી ઉભયજ્ઞાનને વિષયની પણ સમા-
નતા છે. વળી ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ પરિનિમિત્તવડે થતાં હોવાથી બન્નેને પરોક્ષપણાની
પણ તુલ્યતા છે.

શિષ્ય:—જે સ્વામિ આદિથી આ બે જ્ઞાનો પરસ્પર તુલ્ય છે તે તમને ઉપન્યાસ કોઈ પણ જગ્યાએ સાથે કરવો બેઠાએ બેઠાં થયું પણ સર્વ જ્ઞાનોની આદિમાં જ સામારે આ બંનેનો ઉપન્યાસ કર્યો ?

ગુરુ:—જે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય તેજ બાકીના અવધિઆદિજ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ થાય, પણ તે સિવાય ન થાય, એવો કોઈ આત્મા પૂર્વે થયો નથી થતો નથી અને થશે પણ નહિ કે જે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પામ્યા સિવાય પ્રથમથી જ અવધિઆદિ જ્ઞાનો પામ્યા હોય પામતો હોય કે પામવાતો હોય, પરંતુ મતિશ્રુતજ્ઞાન પામ્યા પછીજ બાકીના અવધિ-આદિજ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે કારણથીજ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન આદિમાં કહ્યાં છે. ૮૬.

શિષ્ય:—ભલે મતિ-શ્રુતનો ઉપન્યાસ સર્વ જ્ઞાનોની આદિમાં કરે, પરંતુ એ બેમાં પણ પ્રથમ મતિ અને પછી શ્રુત એમ કહેવાનું શું કારણ ? એથી વિપરીત એટલે પહેલાં શ્રુતજ્ઞાન કહીને પછી મતિજ્ઞાન સામારે ન કહી શકાય ? એના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મહુર્ધ્વ જેણ સુયં તેનાઈર્ મઈ, વિસિદ્ધો વા ।

મહમેઓ ચેવ સુયં તો મહસમર્ણતરં મર્ણયં ॥ ૮૬ ॥

મતિપર્યંક શ્રુત કહ્યું છે, તેથી મતિ આદિમાં છે; અથવા શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ભેદજ છે, તે કારણથી પણ મતિજ્ઞાન પછી શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. ૮૬.

મતિજ્ઞાન પહેલું થાય અને પછીજ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે એમ તીર્થકર-ગંગાધરાએ કહ્યું છે; કેમકે અવમહાદિ રૂપ મતિજ્ઞાન થયા સિવાય શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અથવા શ્રુતજ્ઞાનપણ ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયરૂપ નિમિત્તથી થતું હોવાથી મતિજ્ઞાનનો કોઈ વિશિષ્ટ ભેદજ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ કારણથી મૂળભૂત મતિજ્ઞાનનો પ્રથમ ઉપન્યાસ કર્યો છે, અને તેના ભેદરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનો પછી ઉપન્યાસ કર્યો છે. આ સંબંધી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. ૮૬.

હવે મતિ-શ્રુત પછી અવધિ અને તે પછી મન:પર્યવ કહેવાનું કારણ કહે છે.

કાલ-વિવક્ષય-સામિત-લામસાહમ્મઓઽવહો તત્તો ।

માણસમિત્તો હરમત્ય-વિસય-ભાવાદિસામળા ॥ ૮૭ ॥

કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ-અને લાલતું સાધર્મ્ય હોવાથી મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યું છે; તથા હરમત્ય-વિસય-અને ભાવતું સાધર્મ્ય હોવાથી તે અવધિ-જ્ઞાનની પછી મન:પર્યવજ્ઞાન કહ્યું છે. ૮૭.

મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની સાથે કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ અને લાલતું અવધિજ્ઞાનતું સાધર્મ્ય હોવાથી તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યું છે. ઘણા જગ્યાની અપેક્ષાએ અને એક જગ્યાની અપેક્ષાએ મતિ-શ્રુતના સ્થિતિકાલ બેટલોજ અવધિજ્ઞાનનો સ્થિતિ કાળ છે, તેથી તે બેટની સાથે અવધિજ્ઞાનતું કાળસાધર્મ્ય છે. તથા મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય ત્યારે પહેલાં સમ્યક્ત્વની વખતે જે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે તે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાનરૂપે વિપર્યય પામે છે, તેમ અવધિજ્ઞાન પણ વિલગજ્ઞાન રૂપે વિપર્યય પામે છે. તેથી તે બેટની સાથે અવધિજ્ઞાનતું વિપર્યયથી સાધર્મ્ય છે. અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનનો જે સ્વામિ હોય છે તેજ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામિ થાય છે. તેથી સ્વામિ સાધર્મ્ય છે. વળી આ ત્રણ જ્ઞાનનો લાલ પણ સાથે થાય છે મિથ્યાત્વને લીધે વિલગજ્ઞાનવાળા દેવઆદિને સમ્યક્ત્વ પામતાં મતિઅજ્ઞાન શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિલગજ્ઞાન એ ત્રણે મટીને મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન એ ત્રણે સાથે જ થાય છે, માટે લાલ સાધર્મ્ય છે.

છદ્મસ્થ-વિષય અને ભાવ "આદિથી અવધિજ્ઞાનેની સમાન મન:પર્યવજ્ઞાન છે તેથી અવધિજ્ઞાન પછી મન:પર્યવ જ્ઞાન કહ્યું છે. અવધિજ્ઞાન જેમ છદ્મસ્થને થાય છે તેમ મન:પર્યવ પણ છદ્મસ્થને જ થાય છે, તેથી અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યવનું છદ્મસ્થપણાનું સાધર્મ્ય છે. એ ઉભય જ્ઞાન પુનઃજન્મભાવને જ જણાવનારા હોવાથી તે બેઉનું વિષયથી સાધર્મ્ય છે. અને ઉભયજ્ઞાન ક્ષયોપશમ ભાવે વર્તતાં હોવાથી ભાવથી પણ તે બેઉનું સાધર્મ્ય છે. આદિ શબ્દથી બન્ને જ્ઞાન સાક્ષાત્ દર્શી હોવાથી પ્રત્યક્ષ સાધર્મ્યવાળાં પણ છે. ૮૭.

હવે મન:પર્યવજ્ઞાનની પછી અને સર્વ જ્ઞાનોને અન્તે કેવળજ્ઞાન કહેવાનું કાળજ અને પાંચ જ્ઞાનોમાં પ્રત્યક્ષ અને પગેક્ષ એવા બે જ કહે છે.

અન્તે કેવલમુક્તમ-જડસામિત્તાવસાળભાઓ ।

एतं च मद्-सुयाद् परोक्षत्वमियं च पञ्चत्वं ॥ ૮૮ ॥

કેવળજ્ઞાન ઉત્તમ છે તેથી તેને બધા જ્ઞાનોને અંતે કહ્યું છે. વળી મન:પર્યવજ્ઞાન જેમ અપ્રમત્ત સાનુને થાય છે તેવી જ રીતે કેવળજ્ઞાનના સ્વામી પણ અપ્રમત્ત યતિ છે, અને અવસાને તેના લાભ થાય છે તેથી તેને અન્તે કહ્યું છે. અહીં મનિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે અને બીજા ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. ૮૮.

આતીત-અનાગત-અને વર્તમાન કાલીન સર્વ વસ્તુ અને તેના સર્વ પર્યાયોના સ્વ-રૂપને જાણનાર હોવાથી કેવળજ્ઞાન સર્વોત્તમ છે, તેથી તેને મર્-જ્ઞાનોની ઉપર-છવટે કહ્યું છે. વળી જેમ મન:પર્યવજ્ઞાનના સ્વામિ અપ્રમત્ત યતિ છે, તેમ કેવળજ્ઞાનના સ્વામિ પણ અપ્રમત્ત યતિ છે, એમ સ્વામિભવની સમાનતાથી મન:પર્યવજ્ઞાન પછી કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે. તેમ જ સર્વ બીજા જ્ઞાનોના અન્તે જ આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે કેવળજ્ઞાન સર્વની અન્તે કહ્યું છે.

આ મનિ આદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી મનિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બેઉ જ્ઞાનો પગેક્ષ પ્રમાણ છે, અને બાકીના અવધિ-મન:પર્યવ-ને કેવળ એ ત્રણ જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ૮૯.

પહેલાની ગાથામાં પહેલાનાં બે જ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણ તરીકે તથા બીજા ત્રણ જ્ઞાનોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે જણાવેલ છે તેમા પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની શ્રેષ્ઠતા હોવાથી પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહે છે.

जीरो अमलो अत्यन्तावग-भोवणगुणणिओ ज्ञेण ।

त पइ वट्ठं नाणं जं पच्चत्वं तयं तिविहं ॥ ૯૦ ॥

જે કારણથી જીવ અર્થની વ્યાપ્તિ અને ભોજન ગુણો અલિપ્ત છે, તે કારણથી તેને-જીવને અક્ષ કહેવાય છે; અને તે જીવ પ્રત્યે જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ વર્તે છે તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે, એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારે છે. ૯૦.

૧ અર્થવ્યાપન અને ભોજનગુણાન્વિત હોવાથી જીવ એટલે અક્ષ, તે પ્રત્યે સાક્ષાત્

૧ સ્વાદિગુણો 'અમ' ધાતુ વ્યક્તિ અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થને આસારે આત્મા જ્ઞાનાદિ વડે જેથી સર્વ પદાર્થમા વ્યાપી રહે છે તેથી તે જીવન "અક્ષ" કહીએ અથવા કહી ગયું છે "અમ્" ધાતુ ભોજન અર્થમાં વપરાય છે તે પ્રમાણે સમગ્ર ત્રિભુવનમા રહેલા દેવલોક સમૃદ્ધિ આદિ અર્થોને જે ભોગને છે તે "અમ" કહીએ આ પ્રમાણે "જીવને અક્ષ" કહેવાય છે

ઇન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ જે જ્ઞાન-વર્તે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના સાક્ષાત્ આત્માને થતું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવધિ-મતઃપર્યવ-અને કેવળ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. કારણ કે તે જ્ઞાનો સાક્ષાત્ પરિચેદક હોવાથી આત્મા-પ્રત્યે સાક્ષાત્ વર્તે છે. ૯૯.

મુખ્ય એવા પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ કહ્યા પછી હવે પરોક્ષનું સ્વરૂપ કહિ છે.

અવલક્ષ્ય પોગલકયા જં દન્વિન્દિય-મણા પરા તેણં ।

તેહિનો જં નાળં પરોક્ષમિદ તમણુમાણં વ ॥ ૧૦ ॥

અક્ષ એટલે આત્મા તેનાથી ભિન્ન એવા પુરૂષગથી થયેલ જે દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન, તે યદે-તેઓ યદે-અથવા તે થકી જે જ્ઞાન થાય તેને અહીં અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ જ્ઞાન માન્યું છે. ૯૦.

દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન એ પુરૂષસંબધ છે ને તેથી તે આત્માથી ભિન્ન છે, તેથીજ તે ઇન્દ્રિયો તે મનથી ઉત્પન્ન થતું એવું જે મતિ અને સુતજ્ઞાન તે આત્માને સાક્ષાત્ નથી થતું મટિ તે પરોક્ષ જ્ઞાનો કહેવાય છે. જેમ અનુમાનથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેમ આ બેઉ જ્ઞાનો પણ આત્માને સાક્ષાત્ ન હોવાથી તે પુરૂષલક્ષણ થતાં આ બે જ્ઞાનો પરોક્ષ છે. તારપર્ય એ છે કે જ્ય અપૌણ્ડલિક હોવાથી અમૂર્ત છે અને દ્રવ્યેન્દ્રિય તથા મન પૌણ્ડલિક હોવાથી મૂર્ત છે. અમૂર્તથી મૂર્ત ભિન્નજ હોય છે, તેથી પૌણ્ડલિક ઇન્દ્રિય અને મનથી થ-એલું જે મતિ અને સુતજ્ઞાન તે પરનિભિતવાળું હોવાથી ધૂમ્રથી થતા અગ્નિના જ્ઞાનની-જેમ પરોક્ષ છે. ૯૦.

હવે જે વેશ્યપિક વિગેરે મનવાળા અક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિય કહિ છે તેઓ તે પ્રત્યે થએલું જે જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ કહિ છે અને તે ઇન્દ્રિયાદિથી થનારા જ્ઞાન શિવાયનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ માને છે તેનું ખરન કરવાને આચાર્યશ્રી કહિ છે કે—

કેસિચિ હિદિઝાઈ અક્ષાઈ, તદુલલલિ પચક્ષલં ।

તં નો, તાઈ જમચેઅણાઈ જાળંતિ ન ઘડો જ્વ ॥ ૧૧ ॥

દેહસામ્યેક અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયો અને તે ઇન્દ્રિયોને થયેલ જે જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ માને છે; પણ તેમ નથી કેમકે ઇન્દ્રિયો ઘટની જેમ અચેતન હોવાથી જાણતી નથી. ૯૧.

દેહસામ્યેક વેશ્યપિકાદિ દર્શનવાળાઓ “અક્ષ” એટલે ઇન્દ્રિયો એમ કહિ છે પણ અક્ષનો અર્થ “જ્ય” માનતા નથી તેથી તેઓ ઇન્દ્રિયોને થતી સાક્ષાત્ ઘટાદિ પદાર્થની જે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ તરીકે માને છે અને તે શિવાયના ઇન્દ્રિયથી જાણાયેલ પદાર્થદ્વારા થતા જ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણ તરીકે માને છે. તેઓનું તે મનતવ્ય થાય નથી. કેમકે ઘટાદિની પેઠે ઇન્દ્રિયો અચેતન હોવાથી વસ્તુ સ્વરૂપને જાણી શકતી નથી. જે જે અચેતન છે તે તે સર્વ ઘટાદિની જેમ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણતાં નથી. ઇન્દ્રિયો પણ અચેતન છે એટલે તેમને જ્ઞાન ક્યાંથી થાય ? ન જો ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાનજ થતું નથી તો પછી ઇન્દ્રિયોથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય ? અહીં ઇન્દ્રિયાદિના જ્ઞાન શૂન્યપણાની સિદ્ધિમાં મૂર્તિમાનપણું અને સ્પર્શાદિઅહિતપણું વિગેરે હેતુઓ કહેવા. ૯૧.

ઇન્દ્રિયો જાણતી નથી એમ જે પાછલ તથાએ કહ્યું તે પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું જણાય

છે, કેમકે હન્દિઓને આકાશ ધર પર આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, ને એ વાત સાં કોઈ બાણે પણ છે. આવી શંકા થવાનો સંભવ માનીને તેના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

લઘુલઘ્વા તત્યાડ્યા તવિગમે તદુલ્લસરણાઓ'

મેદગવલોવરમે વિ તદુલ્લઘ્વાડ્યુમરિયા વા ॥ ૧૨ ॥

ધરના ગોખસાથી જાણેલ અર્થને ત્રિહંગવાક્યોને અભાવ છતાં પણ સ્મરણ કરનાર જેમ તે ગોખસાથી જુદાજ હોય છે ને તેનાથી તે જાણેલા પદાર્થો અભાગ્ય છે તેમ હન્દિઓનો અભાવ છતાં પણ હન્દિઓથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે, માટે 'ત્યાં પણ ઉપલબ્ધ'—જેનારની શકંકે જાણનાર ભિન્ન છે ને ગોખસાની આકંકે હન્દિયો જાણનાર નથી આત્માજ જાણનાર છે. ૬૨.

કરુણરૂપે વ્યાપાર કરતી હન્દિઓ છે પણ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણનાર તો આત્મા છે, હન્દિયો નથી. કારણ કે હન્દિઓનો અભાવ થાય તો પણ હન્દિયોથી ઉપલબ્ધ એવા અર્થોનું સ્મરણ થાય છે. જેમ કરુણભૂત એવી શુદ્ધની ખારીમાંથી જાણેલ શ્રી આદિ પદાર્થો શુદ્ધની ખારી બંધ કર્યા પછી પણ તે સ્ત્રીઆદિ પદાર્થોને જાણનાર દેવદત્તાદિ હોવાથી તેનું સ્મરણ કરેછે; તેમ આહીં પણ જાણવું. એટલે કે, હન્દિય નારા પાસે છે તે અથવા તેના વ્યાપાર બંધ કરે છે તે પણ હન્દિયોપલબ્ધ અર્થનું જે સ્મરણ કરે છે તે ત્યાં જાતા છે, જેમ શુદ્ધની ખારીમાંથી જાણેલ અર્થને ખારી બંધ થયા પછી પણ દેવદત્તાદિ અભાગ્ય છે તેવીજ રીતે હન્દિયોપલબ્ધ અર્થને હન્દિયનો અભાવ થયા છતાં પણ આત્મા સંભારે છે. માટે અર્થના સ્વરૂપને જાણનાર આત્માજ છે. જો હન્દિયો અર્થ સ્વરૂપ જાણનાર હોય તો હન્દિયનો અભાવ થયા બાદ એ અર્થનું સ્મરણ કેમ થાય? એકે જાણેલા અર્થનું બીજાને સ્મરણ થાય એ વાત યુક્તિસંગત ન ગણાય, અને જો એમ માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય. માટેજ અમે કહીએ છીએ કે હન્દિયોપલબ્ધ અર્થનું હન્દિયનો અભાવ થયા બાદ પણ સ્મરણ થાય છે તેથી અર્થને જાણનાર હન્દિયો નથી પણ આત્મા છે, અને એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. અને આશ્ચર્ય બાધકપણે બીજાઓએ કહેલો અનુભવકેષ હેતુ તે તો ઉપરોક્ત અનુભવથી બાધિત હોવાને લીધે ભ્રાન્તિઃપ ટે.

આહી કોઈ વાતી કહે છે કે—'સ્વંત્ર હન્દિયો જાણે છે એમ કોણે મન્તવ્ય છે,? અમે તો એમ કહીએ છીએ કે હન્દિય અને મનોનિમિત્ત આત્માને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે આત્મા મનસાથે જોડાય છે, મન હન્દિય સાથે જોડાય છે અને હન્દિય અર્થ સાથે જોડાય છે.' આચાર્યશ્રી કહે છે કે જો એમ છે તો પરનિમિત્તવાણું હોવાથી આ જ્ઞાન અનુમાનની પેઠે પચોક્કસ થયું, પ્રત્યક્ષ ક્યાં ગયું? જ્ઞાન સંન્ય હન્દિયો જ્ઞાનના નિમિત્તપણાથી સાક્ષાત્ વ્યક્ષાતી હોવાથી ઉપચારથી પ્રત્યક્ષના કહેલા હો તો 'હન્દિયોપલબ્ધિઃ પ્રત્યક્ષ' અર્થાત્ હન્દિયવડે અર્થનું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ એવું લક્ષણ આહીં ધરતું

૧ જેઓના મને હિન્દિયોથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે તેઓના મને કથરતુ જ્ઞાન તેમજ મનના વ્યાપાર વિના જશુ થતું યોગિઓનું જ્ઞાન અપ્રમાણુ થશે અને તેઓનાં જે સાક્ષો જીવ પ્રોક્ષ પુણ્ય જાપ આદિને જાણવાનાર તે બધાં કલ્પિત થશે. કારણકે જીવાદિ પદાર્થો કોઈ પણ પ્રકારે હિન્દિયોથી જાણતા નથી.

નથી. કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન તો, જીવને થાય છે. જો સંવ્યવહારમાત્રથીજે આને પ્રત્યક્ષ કહેતા હો તો અમે પણ તેમ તો માનીએ છીએ. અને હમણાંજ તેનું પ્રતિપાદન કરીશું.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તક જ્ઞાનની પરોક્ષતા પ્રતિપાદન કરીને અનુમાનના પ્રયોગદ્વારાએ તેજ વાત દૃઢ કરવાને આચાર્યશ્રી કહે છે —

ઈન્દિય-મળોનિમિત્તં. પરોક્ષમિદં સંસયાદિમાત્રાઓં ।

તત્કારણં પરોક્ષં જઠેદ્ સામાસમણુમાણં ॥ ૧૪ ॥ ૧૩ ॥

ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન થાય છે તે સંસયાદિના સદ્ભાવવાળું હોય છે તે તેથી અહીં તે પરોક્ષ છે (વળી) સામાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનના જેમ (ઇન્દ્રિયો) કારણ હોવાથી પણ પરોક્ષ છે. ૯૩.

ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી આત્માને જે જ્ઞાન થાય છે તે પરોક્ષ છે. કેમકે તે ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી સંશય વિપર્યય અનધ્યવસાય અને નિશ્ચય પણ થાય છે. કારણ કે સામાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનનું ઇન્દ્રિયો અને મન કારણ છે. જેમકે—જે ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમાં સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય થવા સંભવે છે, ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્તે થતા અસિદ્ધ-અનેકાન્તિક ને વિશ્લેષે આનુમાનાભાસની પેઠે. આ સામાસ અનુમાનનો પ્રયોગ કહ્યો. હવે સત્ય અનુમાનનો પ્રયોગ બતાવે છે. જે ઇન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમાં પાછલથી નિશ્ચય થવાનો સંભવે છે, ધૂમથી અગ્નિના અનુમાનની પેઠે, જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે તેમાં સંશય-વિપર્યય-અનધ્યવસાય કે પછીથી નિશ્ચય અવધિ જ્ઞાનાદિની જેમ સંભવતા નથી. ઉપરોક્ત પરોક્ષ જ્ઞાનને સાધનારા ઉભય પ્રયોગને દૃષ્ટાન્તથી વિપરીત પ્રયોગ અને દૃષ્ટાન્ત કહીને ઇષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી છે. અવધિ આદિ જ્ઞાનોમાં પાછલથી નિશ્ચય થવા રૂપ હેતુ સંભવે છે તેથી તે અનેકાન્તિક હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નહિ થાય એવી જો કોઈ શંકા કરે; તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાયું કે એમાં જે નિશ્ચય છે તે જ્ઞાન વિશેષરૂપ નિશ્ચય છે, પરંતુ સંકેત-સ્મરણાદિ પૂર્વક નિશ્ચય નથી, અને અમેતો અહીં જ્ઞાન થવા પછી ધીજી કારણથી થતા નિશ્ચયને કહ્યો છે, તેથી સાધ્યની સિદ્ધિમાં દોષ નથી. ૯૩.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે થતા જ્ઞાનને સામાન્યથી પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરીને હવે વિશેષથી ધીજી હેતુવડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરે છે.

હોન્તિ પરોક્ષાઈ મદ-શ્રુયાઈ જીવસસ પરનિમિત્તઓં ।

પુવ્તોવલદ્દસંવંધસરણાઓચા વાણુમાણં વ ॥ ૧૪ ॥

જીવને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરનિમિત્તે થાય છે તેથી તે બેઉ પરોક્ષ છે. અથવા પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી તે બેઉ જ્ઞાનો થાય છે માટે અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ છે. ૯૪.

શિષ્ય:—ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ જે કહ્યું છે, તે આગમવિરુદ્ધ જણાય છે, કેમકે આગમમાં કહ્યું છે કે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે, એક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને બીજું નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ. માટે તેનું કેમ સમાધાન થશે ?

ગુરુ:—આગમમાં કહ્યું છે તે સત્ય છે, પરંતુ ત્યાં ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તે સંવ્યવહારમાત્રથીજ પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, પણ તે બધું ઇન્દ્રિયથી થનાર જ્ઞાન પરમાર્થથી તો પરોક્ષજ છે. સામાસકાર મહારાજ તે સૂત્રનો વિષયવિભાગ બતાવતા તેજ પ્રમાણે કહે છે.

‘તર્કતેણ પરોક્ષલં લિંગિયમોદ્દાયં ચ પચ્ચત્ત્વલં ।

‘ઈન્દ્રિય-મર્ણોમ્ભવં જે તં સંસ્વહારપચ્ચત્ત્વલં ॥ ૯૬ ॥

લે ગિત્તે એટલે અનુમાન જ્ઞાન તે એકાન્તે પરોક્ષ છે, અને અવધિઆદિ ત્રણ જ્ઞાનો એકાન્તે પ્રત્યક્ષ છે. તથા ઈન્દ્રિય-મનોજન્ય જે જ્ઞાન તે સંસ્વહારમાત્રથીજ પ્રત્યક્ષ છે. ૯૫.

ઈન્દ્રિય અને મન એ બેથી બાહ્ય એવા ધૂમાદિ લિંગવતે અગ્નિઆદિ વિષયનું જે જ્ઞાન આત્માને ઉત્પન્ન થાય છે તે એકાન્તે પરોક્ષ છે. કારણ કે ઈન્દ્રિય-મનને બાહ્ય એવો પદાર્થ આત્માને એકાન્તે પરોક્ષ છે. તથા અવધિ-મનઃપર્યાય ને કેવળ જ્ઞાન એ ત્રણે આત્માને એકાન્ત પ્રત્યક્ષ છે. કારણ કે એ જ્ઞાનોથી બાહ્યલિંગ સિવાય ઈન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના આત્માને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેમજ ઈન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન તે સંસ્વહાર પ્રત્યક્ષ છે. કેમકે ધૂમાદિ લિંગ સિવાય ઈન્દ્રિય અને મનને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઈન્દ્રિય અને મનને પ્રત્યક્ષ હોવાથી લોકસંસ્વહારમાત્રની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, પરમાર્થથી તો તે પરોક્ષજ છે, કેમકે ઈન્દ્રિય અને મન અચેતન હોવાથી તેમાં જ્ઞાનનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે આ સંસ્વહારપ્રત્યક્ષતાની અપેક્ષાએજ આગમમાં પણ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ-કહ્યું છે, પરમાર્થથી તો અવધિઆદિ-જ્ઞાનો જ પ્રત્યક્ષ કહ્યાં જાયલા.

અહીં કોઈ એમ કહે કે “ઈન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન સંસ્વહારથી. પ્રત્યક્ષ છે, પણ પરમાર્થથી નહિ.” એમ ભાષ્યકારે ક્યાંથી જાણ્યું ? મૂત્રમાં એવું કંઈ વિશેષપણે નથી કહ્યું, ત્યાં તો “ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ” એમ સંભાન્યથીજ કહ્યું છે. આના ઉત્તરમાં વૃત્તિકાર કહે છે કે-મૂત્રમાં ત્યાં વિશેષ-સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યું, પણ બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે-પરોક્ષ એ પ્રકારનું છે એક આલિનિબોધિકે પરોક્ષ અને બીજી શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ. આલિનિબોધિકે અને શ્રુતજ્ઞાન સિવાય બીજી કોઈપણ ઈન્દ્રિય જ્ઞાનજ નથી કે જેને પરમાર્થથી ઈન્દ્રિયમનથી થનારું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ગણાય. આ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનું કથન શ્રવણ કરીને પુનઃ વારી કહે છે કે-જો એમ છે તો જે ધૂમઆદિ લિંગ સિવાય સાક્ષાત્ ઈન્દ્રિય નિમિત્ત જ્ઞાન થાય છે તેને પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ માનો, અને જે ધૂમાદિ લિંગથી અગ્નિઆદિ વિષયનું લે ગિત્તે જ્ઞાન થાય છે તેને પરોક્ષસ્વરૂપ આલિનિબોધિક તથા શ્રુતમાન માનો. એમ માનવાથી સિદ્ધાન્તમાં બન્ને સ્થળે જે મતિશ્રુતને પરોક્ષ ગણ્યાં છે તથા ઈન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેલું છે તે બન્નેનો નિર્વાહ થશે.

વારીનું ઉપરોક્ત કથન સાલણીને આચાર્યશ્રી કહે છે કે તે અયોગ્ય છે, કારણકે ધૂમાદિલિંગથી અગ્નિ આદિ વિષયનું જે લે ગિત્તે જ્ઞાન થાય છે, તેમાં વદન્યાદિ જાણવામાં ઈન્દ્રિયના નિમિત્તનોજ અભાવ છે, કેમકે ઈન્દ્રિયો વર્તમાનકાળ ભાવી માત્ર વસ્તુને મલખ કરે છે, અને લિંગથી તો ત્રિકાળભાવી એવા સામ્ય વિષયનું અનુમાન થાય છે. વળી લે-ગિત્તે એવું વદન્યાદિનું જ્ઞાન તે માત્ર મનોનિમિત્તવાળું છે, સાક્ષાત્ ઈન્દ્રિય નિમિત્તવાળું નથી, અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાન તો સ્પષ્ટપણે ઈન્દ્રિય તથા મન ઉભય નિમિત્તવાળાં છે. આ રીતે વારી કેવળ હમમાંજ આગળ કહીશું. પણ કેવળ મનોનિમિત્ત લે-ગિત્તે જ્ઞાનનેજ મતિ-શ્રુતપણે કેમ કહેવાય ? અને વળી ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતથી ભિન્ન માનીએ તો પાંચને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે. તેથી ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતની અવ્યવસ્થા માનવુંજ શ્રેયસ્કર છે. એમ માનવાથી મતિ-શ્રુત પરમાર્થથી પરોક્ષ હોવાને લીધે ઈન્દ્રિય-

જન્ય જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ થયું, અને મનોનિમિત્ત-જ્ઞાન પણ અનુમાનની ઘેઠે પરનિમિત્ત-સંવાણું હોવાથી પરોક્ષજ છે. અહીં એમ ન કહેવું કે આગમમાં મનોનિમિત્ત-જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ ગણાય એમ કોઈ પણ સ્થળે વિશેષ સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યું. તે પછી મનથી થનારા જ્ઞાનને પરોક્ષ કહી શકાય નહિ, કારણકે આગમમાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે પરોક્ષ કહ્યું છે, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન મતિ-શ્રુતમાં અન્તર્ભૂત છે, તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની ઘેઠે મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ છે.

એ પ્રમાણે યુક્તિથી આચાર્ય પાસે પરોક્ષવ પામવાથી સૂત્રના પદનો બીજો અર્થ કરીને પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાને પુનઃ વાંટી કહે છે કે-“ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ” એ પાઠથી સિદ્ધાન્તમાં મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, કારણકે નોઇન્દ્રિય એટલે મન, ત્યાં “નો” શબ્દ એકદેશવાચી છે, અને મન ઇન્દ્રિયના એકદેશમાં છે, માટે તે મનોનિમિત્તપ્રત્યક્ષ એ નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થયું. આ પ્રમાણે આગમમાં મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, અને તમે તેને પરોક્ષ કેવી રીતે કહો છો ?

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે ભણા માણસ ! આગમના એ સૂત્રના અર્થને બંધવા વિના તું એમ કહે છે. (૧) કારણકે ત્યાં જ્ઞાનના પ્રસંગમાં નોઇન્દ્રિયશબ્દમાં “નો” શબ્દનો અર્થ એકદેશવાચી નહિ પણ સર્વનિષેધવાચી સમજવો, તેથી નોઇન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયનો સર્વથા અભાવ એવો અર્થ સમજવો, પણ નોઇન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ન સમજવો. આથી નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયના અભાવથી સાક્ષાત્ આત્માને પ્રત્યક્ષ તે નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય. અવધિ-મનઃપર્યાય-અને કેવળજ્ઞાન આત્માને સર્વથા ઇન્દ્રિય તથા મનના નિમિત્ત વિના થાય છે તેથી નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષશબ્દથી અવધિઆદિ જ્ઞાનો લેવાં પણ મનથી થતું જ્ઞાન લેવું નહિ, (૨) વળી જો નોઇન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ત્યાં કરવામાં આવે તો નોઇન્દ્રિય નિમિત્ત પ્રત્યક્ષ-મનોનિમિત્ત પ્રત્યક્ષ એવો અર્થ થાય ને તેથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો મનથી ઉત્પન્ન થનારાં હશે, ને તેમ થવાથી મનઃપર્યાયિએ અપર્યાયી દેવ-મનુષ્યને અવધિજ્ઞાન સંભવે નહિ, કેમકે તે વખતે તેમને મનનો અભાવ હોય છે, આથી એ તદ્દારી માન્યતા અચોગ્ય છે, કારણકે “બુદ્ધમિત્તિ જાણ” હું ‘અય્યું’ છું એમ તેઓ-મહાવીર ભગવાન બોલે છે” ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોક્ત પ્રમાણથી દેવોને તથા બીજા પણ અવધિજ્ઞાનવાળાઓને અપર્યાયે અવસ્થામાં અવધિજ્ઞાન કહેલું છે. (૩) ત્રીજું એ વિશ્વ ધાય કે જો મનોનિમિત્ત જ્ઞાનજ પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવે તો સિદ્ધાન્તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ થાય, કેમકે તેમને મન નથી હોતું. (૪) તથા મનોનિમિત્તજ્ઞાન મનોદ્રવ્યદ્વારાજ થાય છે, તેથી તે પરનિમિત્તવાણું હોવાથી અનુમાનની ઘેઠે પરોક્ષજ છે, પ્રત્યક્ષ નથી. (૫) જો મનોનિમિત્તજ્ઞાન પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ હોય, તો પરોક્ષ તરીકે માનેલા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં તેનો સમાવેશ ન થાય, અને તેથી મતિજ્ઞાનના અંકુલીસ લેહો પણ ન ઘટે, કેમકે મન સંખ્યાથી અવગ્રહાદિ રૂપ જે હ લેહો છે તે તેથી એટલે મતિજ્ઞાનથી જુદા માનવા પડે. ને તેમને જુદા માનવાથી પાંચ જ્ઞાનને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે. આ રીતે મનોનિમિત્તજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે એમ માનવાથી દોષાની પરપરા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઇન્દ્રિય-મનોજન્યજ્ઞાન પરનિમિત્ત

૧ અર્થતર અને બાહ્ય નિર્ણય તથા ઉપકરણરૂપે ઇન્દ્રિય તેમજ લબ્ધિ તથા ઉપયોગરૂપે બાહ્ય નિર્ણયમાં મનને અંગે બાહ્ય નિર્ણય વચ્ચે ન હોવાથી મનને નોઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

વાળું છે અને મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં અન્તર્ભૂત થાય છે તેથી તે પરમાર્થથી પરોક્ષજ છે, એ કે સંન્યવહારથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય પણ પરમાર્થથી તો તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય નહીં. હવે.

એ રીતે પાંચ જ્ઞાનમાં જે પ્રત્યક્ષ છે અને જે પરોક્ષ છે તે કહ્યું, હવે “સ્વામી-કાળ-કારણ-વિષય-અને પરોક્ષપણાવડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે.” ઈત્યાદિ પૂર્વે પચાસીમી ગાથામાં કહ્યું છે, તે પ્રસંગ યાદ કરીને શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન!—

સામિત્તાદિત્રિસેસામાવાઓ મદ-મુદગયા નામ ।

લક્ષણ મેઆદિકર્યં નાણસં તયવિસેસવિ ॥ ૧૬ ॥

સ્વામિત્યાદિકમાં વિશેષના અભાવે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની એકતા થઈ? (ઉત્તરમાં કહે છે કે) એ રીતે સમાન છતાં પણ તેમાં લક્ષણ-ભેદાદિથી તદ્વાપત છે. હવે.

શિષ્ય:—ભગવન! મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનાં સ્વામિ-કાળ-કારણ આદિ સમાન છે, એમ કહેવાથી તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની એકતા થાય છે, અને તેમ થવાથી જ્ઞાન પણ પાંચ નહિ કહેવાય, કેમકે ધર્મના ભેદ હોય તો ધર્મ-વસ્તુનો ભેદ હોય ને તેથી આદિ ધર અને ધરના સ્વરૂપની જેમ તે બન્નેનો અભેદજ ગણાવો યોગ્ય છે.

આચાર્ય:—સ્વામિ-કાળ કારણ આદિથી મતિ-શ્રુતની એકતા છે, તો પણ લક્ષણ-કાર્યકારણભાવ આદિથી તેમનો ભેદ છે. જેમ ધરાકાશ-પરાકાશ આદિમાં સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ-આર્થક્રિયાકારિત્વ આદિ સમાન છે, તે છતાં લક્ષણઆદિના ભેદથી તે સર્વમાં ભેદ છે, તેવીજ રીતે આહું પણ સમજાવું. જે યજ્ઞ ધર્મથી ભેદ છતાં પણ કેટલાએક ધર્મની સમાનતાથી પદાર્થોની એકતા કહીએ તો તો સમજાવું. વિદ્ય એકરૂપજ થઈ જાય. જગતમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે બીજી વસ્તુના સાથ કેટલાએક ધર્મવડે પણ સમાન ન હોય? મારે સ્વામિઆદિવડે મતિ શ્રુત સમાન છતાં પણ લક્ષણ આદિવડે તે બહુ ભિન્ન છે. હવે.

લક્ષણાદિથી ભેદ જણાવવાને સમુદાયિક ગાથા કહે છે.

લક્ષણમેઆ હેઝ્ફલભાવઓ મેય-ઈન્દ્રિયવિભાગા ।

વાંગ-વચ્ચ-મૂર્-ચરમેઆ મેઓ મદ-મુદગણે ॥ ૧૭ ॥

લક્ષણના ભેદથી હેતુકેળભાવથી ભેદથી ઈન્દ્રિયવિભાગથી તથા વદક-શુ બ માર-અનુદાર મૂક અમૂકના ભેદથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ભેદ છે તદ્વાપત છે. હવે.

(૧) લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (૨) હેતુકેળભાવથી ભેદ છે, એટલે મતિજ્ઞાન હેતુ-કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન ક્ષણ-કાર્ય છે. (૩) અવગણાદિ આકૃષ્ટાવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અક્ષરશ્રુતાદિ ચૌદ અથવા પચાસઆદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે, એમ ભેદના વિભાગથી બન્નેમાં તદ્વાપત છે. (૪) તથા ઈન્દ્રિયના વિભાગથી ઉભયમાં તદ્વાપત છે. શ્રુતજ્ઞાન કેવળ ઐત્રિન્દ્રિયના વિષયવાળું છે અને મતિજ્ઞાન તો બીજી ઈન્દ્રિયોના વિષયવાળું પણ છે. (૫) વળી મતિજ્ઞાન વદક-છાલ સમાન છે અને શ્રુતજ્ઞાન શુભ-દોષના સમાન છે, જેમ વળીને તૈયાર કરેલી છાલ એ દોરક કહેવાય છે, તેમ પરોપદેશ-અદિભૂતાદિકના વચનથી સંસ્કાર પામીને વિશિષ્ટ અવસ્થા પામેલું મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. આજ હકીકત આગળ વિસ્તારથી ૧૫૪ મી ગાથામાં કહેવાશે. (૬) અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી પણ મતિ-શ્રુતમાં તદ્વાપત છે. (આ વાત પણ આગળ ૧૬૨ મી ગાથામાં

સ્વિસ્તર કહેવાશે.) તથા (૭) મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (આ સંબંધી પણ આગળ વિસ્તારથી ૧૭૧ મી ગાથામાં કહેવાશે.) આ પ્રમાણે આ ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ છે, વિસ્તૃત અર્થ આગળ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે. ૯૭.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

જમભિનિવુજ્ઞઇ તમભિનિવોદો જં સુણઙ્ગં તં સુયં મણિયં ।

(ચો.) સદં સુણઙ્ગં જદ્ તઓ નાણં તો નાડડયમાવો તં ॥ ૧૮ ॥

સુચકારણં જઓ સો સુયં ચ તદ્ધારણંતિ તો તમ્મિ ।

ફોરડ સુઓવયારો સુયં તુ પરમાયઓ જીવો ॥ ૧૯ ॥

ઈન્દ્રિય-મણોનિમિત્તં જં વિણ્ણાણં સુયાણુસારણં ।

નિયયન્નુત્તિસમત્થં તં ભાવસુયં મઈં ઇયરા ॥ ૨૦ ॥

જડ સુચલચ્ચવનમેયં તો ન તમેર્ગિદિયાણ સંમવડ ।

દઘ્વમુયામાવમ્મિ વિ ભાવસુયં સુમ્મજડણો વ્વ ॥ ૨૦૧ ॥

ભાવસુયં ભાસા-સોચલદ્ધિણો જુજ્જણ ન ઇયરસ્સ ।

ભાસાભિમુદ્ધસ્સ જયં સોઝ્ઞણ વ જં હ્વેજ્ઞાહિ ॥ ૨૦૨ ॥

જહ મુદ્ધમં માર્વિદિયાનાણં દઘ્વિદિયાવરોદે વિ ।

તહ દઘ્વસુયામાવે ભાવસુયં પત્થિવાઈણં ॥ ૨૦૩ ॥

एवं सच्चपसंगो न तदावरगणमवखओवसमा ।

મડ-સુચનાણાવરણવલ્લઓવસમઓ મડ-સુયાઈ ॥ ૨૦૪ ॥

જે જગુ થ તે અભિનિયોધ અને જે મ'ભગાય તે શ્રુત કહ્યું છે. નોદક શબ્દ સંભગાય છે તો તે જ્ઞાન કેમ કહેવ.ય? અને જો તે જ્ઞાન થાય તો તે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન આત્મભાવ નહિ થાય. ઉત્તરમાં શબ્દ શ્રુતનું કારણ હોવાથી તે શ્રુત છે. કારણ કે શબ્દ એ શ્રુતનું કારણ છે. મારે તેમાં શ્રુતનો ઉપચાર કર્યો છે; પરમાર્થથી તો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જીવ ક્ષયોપશમ અને સાંભળાવુ.તેજ શ્રુત છે. હન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત શ્રુતાનુસારે સ્વ અર્થ કહેવામાં સમર્થ જે વિજ્ઞાન તે ભ.વશ્રુત છે, અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. (શંકા) જો શ્રુતજ્ઞાનનું એ પ્રમાણે લક્ષણ છે, તો તેનું શ્રુત એકેન્દ્રિયને સંભવતું નથી. (ઉત્તર) દ્રવ્યશ્રુતનો તેને અભાવ છતાં પણ સુતેલા સાધુની જેડે તેને ભાવશ્રુત છે. ભાવાભિમુખ થએલાને જે જ્ઞાન થાય છે તે તથા સાંભળીને જે જ્ઞાન થાય છે તે ભાવશ્રુત છે અને તે ભાવા અને શ્રોત્રલબ્ધિવન્તને ઘટે છે, બીજાને નહિ. પૃથ્વી આદિને જેમ દ્રવ્ય હન્દ્રિયનો અભાવ છતાં સૂક્ષ્મ ભાવ-હન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં ભાવશ્રુત હોય છે. શંકા કરે છે-સાધનો ન હોય તો પણ ભાવશ્રુતરૂપ સાધ્ય થાય એમ માનવાથી તો તેમને સર્વજ્ઞાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ઉત્તર કહે છે કે તે તે અવધિજ્ઞાનાદિકના આવરણભૂત કર્મોના ક્ષયોપશમ ન થવાથી તે અવધિઆદિ જ્ઞાનો એકેન્દ્રિયાદિને ન થાય, મતિ-શ્રુત જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી મતિ-શ્રુત જ્ઞાનજ થાય. ૯૮-થી-૧૦૪.

જે જ્ઞાન વસ્તુને જાણે તે અભિનિયોધ અથવા મતિજ્ઞાન, અને જેને જીવ માંભળે તે

શ્રુતજ્ઞાન. આજ પ્રમાણે નંદીમૂતમાં લક્ષણના બેઢથી મતિ-શ્રુતનો બેઢ કહ્યો છે. “જરૂરિ સામિતાર્થદિ અધિસેસો તદ્વચિ પુણોડ્વ્યાડ્વચરિમા નાણસં પળવયંતિ, તંજહા-અમિનિવુ-જ્જહરિ તિ આમિણિયાંદિયં, સુણંદિ સુયં । જો કે સ્વામિત્વાદિવરે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સમન છે તો પણ આચાર્ય મહારાજ તેનો બેઢ-તરફવત જણાવે છે, જેમકે-જે (જ્ઞાન વસ્તુ) જાણે તે અભિનિઓધિક તથા જેને (આત્મા) સાંભળે તે શ્રુત. ”

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે આત્મા જેને સાંભળે તે શ્રુત, એવું શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ હોય, તો આત્મા શબ્દ સાંભળે છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી તો શબ્દ એજ શ્રુતજ્ઞાન થયું, પરંતુ તીર્થંકરાદિકેએ તો જીવનો સ્વભાવ અથવા પરિણામ તેને શ્રુતજ્ઞાન માનેલું છે. શબ્દ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી ભૂર્તિમાન છે, અને આત્મા અભૂર્તિમાન છે, ભૂર્તિને અ-ભૂર્તિના પરિણામ કહી શકાય નહિ. આથી કરીને આપે જે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ કહ્યું તેમાં વિરોધ જણાય છે. ૯૮

આચાર્ય:—વક્તાથી બોલાતો શબ્દ એવાનાં શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ થાય છે, અને વક્તાનો શ્રુતોપયોગ વ્યાખ્યાન કરતી વખતે બોલાતો શબ્દનું કારણ થાય છે, આથી શ્રુતજ્ઞાનના કારણભૂત અથવા કાર્યભૂત શબ્દમાં શ્રુતનો ઉપચાર કરાય છે, તેથી શબ્દ એ પરમાર્થથી શ્રુત નથી પરંતુ ઉપચારથી છે; મારે શબ્દને શ્રુત કહેવામાં કંઈ દોષ નથી, પરમાર્થથી શ્રુત તો આત્માજ છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની એક બીજાથી અભિન્ન છે. “જે સંભળાય તે શ્રુત” એવો અર્થ બ્યારે કરીએ ત્યારે જે સંભળાય છે તે શબ્દ છે, અને એ શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે; પણ “જે સાંભળે તે શ્રુત” એવો અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં સંભળનાર આત્મા છે, તેથી આત્માજ ભાવશ્રુત છે. તાત્પર્ય એ છે કે-શબ્દ તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને આત્મા તે ભાવશ્રુત છે. ૯૯

બીજી રીતે પણ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનના લક્ષણમાં બેઢ છે. હિન્દ્રય અને મન એ ઉભય નિમિત્તથી જે વિજ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે, હિન્દ્રયમનાનિમિત્ત જ્ઞાન મતિ પણ છે તેને જુદું પાડવા માટે ઉપરોક્ત લક્ષણમાં એટલું વધારે સમજવું કે-સંકેત વિષય પદેશ-પદેશરૂપ તથા અત્યાત્મક એ બે પ્રકારે દ્રવ્યશ્રુતના અનુસારે હિન્દ્રયમનાનિમિત્ત જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત છે, તે સિવાયનું નહીં. કહેવાયું તાત્પર્ય એ છે કે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતમત્ય સમઘી ઘટાદિ શબ્દને અનુસરીને વાચ્ય-વાચકલાવે જોડીને ‘ઘટ-ઘટ’ ઈત્યાદિ અન્તાકરણમાં શબ્દોદ્દેશ સહિત હિન્દ્રય-મનાનિમિત્ત જે જ્ઞાન ઉદય પામે છે તે શ્રુતજ્ઞાન અથવા ભાવશ્રુત છે. તે શ્રુતજ્ઞાન શબ્દોદ્દેશ સહિત ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી પોતામાં જ-જ્ઞાતા ધંદાદિપદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દને ઉત્પન્ન રહે છે, તે વડે બીજાને તે અર્થની પ્રતીતિ કરાવવામાં સમર્થ હોય છે, એ સિવાયનું અશ્રુતાનુસારે હિન્દ્રયમનાનિમિત્તવાળું અવગ્રહાદિ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે.

શિષ્ય:—જો શબ્દોદ્દેશ સહિત થએલા જ્ઞાનને શ્રુત અને તે સિવાયનાને મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવે તો માત્ર અવગ્રહરૂપજ મતિજ્ઞાન થાય, પણ ઈંદ્રિય-અપાયાદિ મતિજ્ઞાન ન થાય. કેમકે તે તો શબ્દોદ્દેશ સહિત છે, અને એ ઈંદ્રિય તો મતિજ્ઞાનના બેઢાપણે પ્રસિદ્ધ છે. આથી કરીને શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ મતિજ્ઞાનમાં જવું હોવાથી અતિવ્યાસિ દોષ આવશે અને મતિજ્ઞાનના લક્ષણમાં અવ્યાસિ દોષ આવશે. વળી અગ્રવિષય-અનગ્રવિષય-દિ તથા અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુતાદિ શ્રુતજ્ઞાનનાં બેઢામાં અવગ્રહ-ઈંદ્રિય આદિ મતિજ્ઞાનના બેઢા હોવાથી તે સર્વ શ્રુતના બેઢાને મતિજ્ઞાનપણાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. તેમજ મતિ-

જ્ઞાનના ઈહા-અપાયાદિબેદો શબ્દોલ્લેખ સહિત હોવાથી તેમને શ્રુતજ્ઞાનપણાની પ્રાપ્તિ થશે, આમ એક બીજાનાં લક્ષણ એક બીજામાં ભળી જતા હોવાથી સંકીર્ણતા દોષ પ્રાપ્તિ થશે.

આચાર્ય—અવગ્રહજ મતિજ્ઞાન થાય, પણ ઈહાદિ શબ્દોલ્લેખ સહિત હોવાથી મતિજ્ઞાન ન થાય, એમ જે તાર કહેવું છે તે અયોગ્ય છે; એ કે ઈહાદિ અભિલાપ (શબ્દોલ્લેખ) સહિત છે, તોપણ તે શ્રુતરૂપ નથી, કેમકે અભિલાપ સહિત જ્ઞાન એ શ્રુતાનુસારી હોય તોજ શ્રુતરૂપ કહેવાય, અન્યથા નહિ. અહીં કદાચ તું એમ કહીશ કે—સિદ્ધાન્તમાં અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્ચિતજ કહેલા છે, અને યુક્તિથી પણ ઈહાદિમાં શબ્દોલ્લેખ છે, કેમકે સંકેતકાળે સાંભળેલા શબ્દના અનુસરણ સિવાય તે ઘટતા નથી, તેથી તેમને શ્રુતાનુસારી પણ કેમ ન કહેવાય? આ વિશેષ પણ અયોગ્ય છે; કેમકે પૂર્વે શ્રુતથી સંસ્કાર પામેલી મતિવાળાનેજ તે અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેમને શ્રુતનિશ્ચિત કહ્યા છે, પણ વ્યવહાર કાળે તેમાં શ્રુતાનુસારીપણું નથી. માટે આગળ “પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિતવાળાને જે હંમણાં શ્રુતાતીત હોય, તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન છે.” ઈત્યાદિ ૧૬૬ મી ગાથામાં ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહેશે. તથા “યુક્તિથી ઈહાદિકમાં શબ્દોલ્લેખ છે.” ઈત્યાદિ જે તે કહ્યું છે, તે પણ ઠીક નથી, કેમકે સંકેતકાળે સાંભળેલા શબ્દથી સંસ્કાર પામેલી શ્રુદ્ધિવાળાને વ્યવહારકાળે તે સાંભળેલા શબ્દાનુસાર વિના પણ વિકલ્પની પરંપરાપૂર્વક વિવિધ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. અમુક શબ્દથી વાચ્ય આ અમુક વસ્તુ એ પૂર્વે જાણી છે એવો સંકેત, તથા અમુક પ્રથમાં આ આમત આ પ્રમાણે કહી છે એવું શ્રુતમન્થાનુસરણ, આવા પ્રકારના પૂર્વે પ્રવર્તેલા સંકેતો અને લણેલા મન્થોના અનુસારેજ વ્યવહારકાળે કંઈ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી, પરંતુ અભ્યાસની પ્રકૃતાથી સંકેત અને શ્રુતમન્થાનુસરણ વિના પણ નિરન્તર વિકલ્પપૂર્વક ભાષણ પ્રવર્તે છે. જ્યાં શ્રુતાનુસારીપણું છે ત્યાં શ્રુતરૂપતા છે, પણ અહીં તો શ્રુતાનુસારીપણાને અભાવ હોવાથી શ્રુતરૂપતા નથી. માટે ઈહા-અપાયા ને ધારણારૂપ બેદો સમસ્ત પ્રકારે મતિજ્ઞાન હોવાથી મતિજ્ઞાનના લક્ષણમાં અભ્યાસિ દોષ નથી આવતો; અને શ્રુતાનુસારી સાંભિલાપ જ્ઞાનવિશેષમાંજ શ્રુતરૂપતા હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનનાં લક્ષણમાં પણ અભિભ્યાસિ દોષ નથી આવતો.

અંગપ્રવિષ્ટ—અનંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતજ્ઞાનના બેદોમાં મતિપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહીશું, તેથી પ્રથમ શબ્દાદિનાં અહણકાળે જે અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે એ અવગ્રહાદિ અશ્રુતાનુસારી હોવાથી મતિજ્ઞાનરૂપ છે, અને અંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતના બેદોમાં જે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન વિશેષ છે તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે, આથી અંગાનંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતના બેદોને સર્વથા પ્રકારે મતિજ્ઞાનપણાનો અભાવ છે, અને ઈહાદિ મતિજ્ઞાનનાં બેદોમાં શ્રુતાનુસારીપણાનો અભાવ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનપણાનો અભાવ છે, તેથી સંકીર્ણતા દોષ પણ તથી આવતો.

અહીં એક વાત વિશેષ જણાવવી જોઈએ કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં પરમાણુ અને હસ્તિના જેવો અત્યન્ત ભેદ ન માનવો, કારણકે પૂર્વે કહ્યું છે તેમ કેઈ-વિશિષ્ટ અનિજ્ઞાનજ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ સંબંધમાં આગળ પણ કહેવાશે કે-વલ્કરજ્ઞાન મતિજ્ઞાન છે, અને તે વલ્કર એટલે છાલથી અનેજ દોરડા સમાન શ્રુતજ્ઞાન છે, આ વલ્કર અને શુભમાં એટલે છાલ અને દોરડામાં જેમ પરમાણુ અને હસ્તિના જેવો અત્યન્ત ભેદ નથી, પણ કારણ-કાર્યભાવથીજ ભેદ છે. તેવાજ ભેદ મતિ-શ્રુતમાં છે, એટલે કે મતિજ્ઞાન કારણરૂપ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્યરૂપ છે. કારણ અને કાર્યમાં અત્યન્ત ભેદ નથી હોતો. જેમ સુવર્ણ અને

કુટુંબાદિ મૃતિપદ અને ઘટાદિ એક બીજાના કારણ-કાર્યભાવરૂપે હોવાથી 'અત્યન્ત લેહ-વાળા નથી તેમ આહી પણ સંમંજસુ'.

આ સર્વનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-અવમહની અપેક્ષાએ અનલિલાપ્ય, તથા કહાદિ-કેની અપેક્ષાએ સાલિલાપ્ય હોવાથી મનિજ્ઞાન સાલિલાપ્ય અનલિલાપરૂપ અને અશ્રુતા-નુસારી છે; કેમકે સકેતકાળે પ્રવર્તેલા શબ્દના અથવા શ્રુતમંથ સંબંધી શબ્દના અનુ-સાર-અવલંબન વિના વ્યવહારકાળે તે મનિજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. અને શ્રુતજ્ઞાન કંવળ સાલિ-લાપ્યજ છે તથા શ્રુતાનુસારીજ છે; કેમકે સકેતકાળે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતમંથ સંબંધી શબ્દરૂપ શ્રુતના અનુસારેજ વ્યવહારકાળે તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. ૧૦૦

શિષ્ય:—જે ઉપર કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનનેજ શ્રુતજ્ઞાન કહેવું, એમ આપ કહેતા હો, તો તેવું શ્રુતજ્ઞાન એકેન્દ્રિયમાં ઘટવું નથી; કેમકે મનવિકેરે સામગ્રીના અભાવે તેઓમાં શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન નથી; અને આગમમાં તો કહ્યું છે કે—“ યદિદિવા નિર્ધમં કુલક્ષણો, સંજઞા-મદમજ્ઞાણો ય સુચમજ્ઞાણો ય ” इति એટલે એકિન્દ્રિય નિશ્ચય બે અજ્ઞાનવાળા છે મનિઅજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની. ” આ આગમવચનથી એકિન્દ્રિયને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. મારે તમે કહેવું લક્ષણ વ્યાપક નથી.

આચાર્ય:—એકિન્દ્રિયને કારણની વિકલતાથી જો કે શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત નથી. મુમાદિ-અવસ્થામાં સાધુ આદિની પેઠે. અશબ્દ કારણ અને અશબ્દ કાર્યરૂપ કેવળ શ્રુતાવરણના ક્ષ-યોપશમરૂપ ભાવશ્રુત તેમને છે, એમ કેવળી ભગવન્તે પોતાના જ્ઞાનમાં જોએલું છે. મુ-માદિ અવસ્થામાં સાધુ વિગેરે શબ્દ સાંભળતા નથી અને વિચારતા નથી. છતાં આટલા ઉપરથીજ તેમને કંઈ શ્રુતજ્ઞાનનો તે વખતે અભાવ માનતા નથી, પરંતુ મુમાદિ અવસ્થા પછી પ્રગટ થતું ભાવશ્રુતજ્ઞાન જોઈને હૃદયમાં ધીની પેઠે પૂર્વે પણ તે શ્રુતજ્ઞાન તેમાં હતું એવો વ્યવહાર કરાય છે. એજ પ્રમાણે. એકેન્દ્રિયને પણ સામગ્રીની વિકલતાથી જો કે દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છે તોપણ આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત છે. ઉદાહરણ તરીકે વક્ત્રી આદિમાં આહાર-ભય-પરિમહ-અને મૈથુન આદિ મંજાઓ પ્રત્યક્ષ જખાય છે.

શિષ્ય:—આપે કહેલા મુમયતિના દૃષ્ટાન્તમાં ભાવશ્રુત હોય એમ મને તો નથી જ-ણાતું. કેમકે-શ્રુતના ઉપયોગથી પરિણત આત્મા સાંભળે છે તે શ્રુત કે જે સંભળાય તે શ્રુત ? આ એ, વ્યુત્પત્તિમાંથી કંઈ વ્યુત્પત્તિથી. મુનેલા સાધુને ભાવશ્રુત કહેલો હો ? આ-માંનો પહેલો પક્ષ તો ચોખ્ખો નથી, કેમકે મુનેલાને શ્રુતનો ઉપયોગ સંભવે નહિ. બીજો પક્ષ પણ કીક નથી. કારણકે મુનેલાને શબ્દ ન હોવાથી તે પક્ષથી પણ શ્રુતજ્ઞાન નહીં કહી શકાય.

આચાર્ય:—તે કહેલી એ વ્યુત્પત્તિઓ સિવાય જે વડે સાંભળે તે શ્રુત, જે થકી સાંભળે તે શ્રુત, અથવા જે છતાં સાંભળે તે શ્રુત; આ વ્યુત્પત્તિઓના આશ્રયથી શ્રુત એટલે શ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ છે; તે ક્ષયોપશમરૂપ શ્રુત મુનેલા યનિને અને એકેન્દ્રિયાદિકને પણ છે, તેથી અમારા કથનમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૨.

શિષ્ય:—મહારાજ ! આપે કહેલા દૃષ્ટાન્તથી એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય, એમ જણાતું નથી. કારણ કે શબ્દ બોલવાની કંજાવાળાને પ્રથમ આ સંબંધમાં આ બાબતજ કહું. આવા પ્રકારના ઉપયોગરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે તે અને બીજાએ કહેલી ભાષા સાંભળીને જે જ્ઞાન થાય, જેમકે—“ આ મનુષ્યે આમ કહ્યું ” એમ બે પ્રકારે ભાવશ્રુત અનુક્રમે ભા-પાલખિયવત્તને તથા શ્રાવણખિયવત્તને હોય છે, એટલે કે “ આ સંબંધમાં આ કહું ”

એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત ભાવાલબ્ધિવન્તને હોય છે, અને “આ મનુષ્યે આ કહ્યું.” એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત ઔત્રલબ્ધિવન્તને હોય છે, આથી એ સિદ્ધ થયું કે જેને ભાષા તથા ઔત્રલબ્ધિ ન હોય તેને ભાવશ્રુત સંભવે નહિ. સુતેલા સાધુને ભાષા તથા ઔત્રલબ્ધિ છે તેથી તેને બંન્ધ્યા પછી બીજાને કહેવારૂપ તથા કહેલા શબ્દ સાંભળવારૂપ ભાવશ્રુતરૂપ કાર્ય જણાય છે અને એ ઉપરથીજ સુભાવસ્થામાં પણ તે સાધુને લબ્ધિરૂપે ભાવશ્રુત હોય એમ અનુમાન કરાય છે, પરંતુ ભાષા અને ઔત્રલબ્ધિ રહિત એકેદ્રિયને એવું કોઈ ભાવશ્રુતરૂપ કાર્ય કદી પણ જણાતું નથી. એટલે તેને ભાવશ્રુત છે એમ કેવી રીતે મનાય? ૧૦૨.

આચાર્ય:—“કેવળી સિવાયના સર્વ સંસારી જીવોને દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતાં પણ ન્યૂનાધિકે-તરતમ ભાવે કરીને પાંચે લબ્ધી ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ હોય છે.” એમ પરમમુનિતું કથન છે. તેથી કરીને જેમ પૃથ્વી આદિ એકેદ્રિય જીવોને ઔત્રલબ્ધિ-પ્રાણ ને રસના એ ચાર ઇન્દ્રિયોના નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણની અપેક્ષાએ અભાવ છતાં પણ સૂક્ષ્મ-અપ્રગટ લબ્ધિ-ઉપયોગરૂપ ઔત્રલ આદિ ભાવ ઇન્દ્રિયરૂપ જ્ઞાન હોય છે. (લબ્ધિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થએલ અતિસૂક્ષ્મજ્ઞાનશક્તિ તો બધી ઇન્દ્રિયોને અંગે હોય છે.) તેવીજ રીતે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ ભાવઇન્દ્રિય સમાન ભાવશ્રુત પૃથ્વી આદિ એકેદ્રિય જીવોને હોય છે.

એકેદ્રિયને ઔત્રલદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે તે છતાં તેમને ભાવ ઇન્દ્રિયરૂપ જ્ઞાન કંઈક જણાય છે, વનસ્પતિ વિગેરેમાં તો એવું ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાય છે, ઉદાહરણ તરીકે-સુદર કંઈમાંથી નીકળેલ મધુર પચ્ચમ સ્વર સાંભળીને વિરહકાદિ વૃક્ષોમાં તુરતજ પુષ્પ-પક્ષવાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓને અવલેદિયજ્ઞાનરૂપ ચિન્હ છે એમ પ્રગટ જણાય છે. સુદર સ્ત્રીના કમળપત્ર જેવા દીર્ઘ અને શરદન્નરૂપના ચંદ્રસમાન ઉજ્જવલ લોચનના કદાક્ષ-વિક્ષેપથી તિલકાદિ વૃક્ષોમાં શીપ્રપણે પુષ્પાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી તેઓમાં ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનરૂપ ચિન્હ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વિવિધ મુવાસિત વસ્તુઓના સમૂહથી ભિન્નિત એવા નિર્મળ જળના સિંચનથી ચંપકાદિ વૃક્ષોમાં જલદીથી પુષ્પ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તેઓમાં પ્રાણેન્દ્રિયના જ્ઞાનરૂપ ચિન્હ જણાય છે. રંભાથી પણ અધિક રૂપવન્તી યુવાન અવસ્થાવાળી પ્રમદાના મુખમાંથી નીકળેલા સ્વન્ન અને સ્વાદીય મુવાસિત મદિરાના કોગળાના આસ્વાદથી બકુળાદિ વૃક્ષોમાં તુરતજ કુસુમાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓમાં રસનેદ્રિયના જ્ઞાનરૂપ ચિન્હ જણાય છે. હરિતના કુલસ્થળનો તિરસ્કાર કરે એવા ઉન્નત અને કઠિન સ્તનવાળી તથા અવાજ કરતા મણિકંઠાદિ આભૂષણોથી શોભાયમાન ભામિનીના ભુજલતાના આલિંગનથી કુરુમ્મક વૃક્ષોમાં અને પદારાગ મણિના ચૂર્ણ જેવા રક્ત તળીઆવાળા તેણીના પગની પાનીના પ્રહારથી અશોકવૃક્ષાદિમાં શીપ્રપણે પુષ્પ-પક્ષવાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તેઓમાં સ્પર્શનેદ્રિયના જ્ઞાનરૂપ ચિન્હ છે, એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે જેમ એ વૃક્ષોમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છતાં પણ ભાવેન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન સર્વજન પ્રસિદ્ધ છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ એકેદ્રિયમાં ભાવશ્રુત હોય છે. વળી વનસ્પતિ આદિને જળ વિગેરેના આહારથી જીવન ચાલે છે, તેથી તેઓને આહાર સંજ્ઞા છે. લગ્નમણી વિગેરે લતાઓ હસ્તાદિકના સ્પર્શથી અવયવો સંકેષે છે, તેથી તેને ભય સંજ્ઞા છે. વિરહ-તિલક-ચંપક કેશર-અશોક આદિ વૃક્ષોને ઐયુન સંજ્ઞા છે, તે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. અિદવ-પંજારા આદિ વૃક્ષોનાં મૂળીઆં દાદી રાખેલાં ધન ઉપર દે-

લાય છે તેથી તેમને પરિગ્રહ સજ્ઞા છે. આવી મંજ્ઞાઓ તે સર્વને ભાવશુદ્ધિ વિના સભવે નહિ. મોટે પાંચ ભાવેન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી દ્વ્યેન્દ્રિય વિના પણ પાંચ ભાવેન્દ્રિયનું જ્ઞાન થાય છે તેની થેડે ભાવશુદ્ધિવારણનો ક્ષયોપશમ થવાથી દ્વ્યશુદ્ધિનો અભાવ છતાં પણ એકેન્દ્રિયને ભાવશુદ્ધિ હોય છે.

આહી કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે—“ જે શુદ્ધિવારણની વિજ્ઞાન તે શુદ્ધિ. ” આપુ શુદ્ધિજ્ઞાનનું લક્ષણ કંઈ છે, તે વ્યભિચારી થયો; કેમકે શુદ્ધિવારણ સિનાય એકેન્દ્રિયને તમે ભાવશુદ્ધિમાન્ય છે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે તમારે આ કથન અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાત છે, કાળ કે જે લક્ષણ કંઈ છે તે મોટાભાગે સહિત વિગિષ્ટ ભાવશુદ્ધિને આશ્રિતે કંઈ છે, અને એકેન્દ્રિયને તો આમાન્ય-અવિશિષ્ટ ભાવશુદ્ધિવારણનો ક્ષયોપશમરૂપજ ભાવશુદ્ધિ કંઈ છે. તેથી શુદ્ધિવારણ વિના પણ ભાવશુદ્ધિ થાય તો તેમાં કેઈ કાંઈ નથી. ૧૦૩.

ગિય:—ભગવત્ ભાષાસંહિત અને આત્મસંહિત સહિત કાષ્ટ જેવા પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિયને કેઈ પણ અપદ્ધ જ્ઞાન જણાયા સિનાય માત્ર વચનના આદ્યબદ્ધી તેઓને ‘જ્ઞાન છે’ એમ માનવામાં આવે છે, તો પછી મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનો તેમને છે એમ શા મોટે ન માનવું ? કાળ કે જેવી રીતે મતિ-શુદ્ધિજ્ઞાન તેમને અપદ્ધ નથી જણાતાં તેવી રીતે પાંચ જ્ઞાનો પણ અપદ્ધ નથી જણાતા.

આચાર્ય—તેઓને પાંચ જ્ઞાનો નથી, મતિ-શુદ્ધિજ્ઞાન છે. કેમકે અનધિ અને અનપર્યવ જ્ઞાન તદ્દાવસ્થીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, અને કેવળજ્ઞાન તદ્દાવસ્થીય કર્મનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એકેન્દ્રિયને એ ઉભયનો ક્ષયોપશમ-અને કેવળ જ્ઞાનાવસ્થીયને ક્ષય એ બંને નથી હોતા, વળી તેઓનું કાર્ય પણ તેઓમાં નથી જણાતું, તેમજ આગમમાં તેનો નિષેધ હોય છે, તેથી તે જ્ઞાનો તેમને હોઈ શકે નહિ.

ગિય—એ પ્રમાણે તો મતિ-શુદ્ધિજ્ઞાન પણ એકેન્દ્રિયને ન હોય.

આચાર્ય:—મતિજ્ઞાનાવરણ અને શુદ્ધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તેમને છે, કેમકે તેનું કાર્ય તેઓને જાણ્ય છે, અને આગમમાં પણ કંઈ છે, તેથી મતિ-શુદ્ધિજ્ઞાન તેઓને છે. ૯૮-થી-૧૦૪.

હવે હેતુ-રૂપ ભાવથી મતિ-શુદ્ધિનો ભેદ જણાવે છે.

મદ્દુર્ણ સુયમુત્ત ન મદ્દુર્ણ સુયપુવિચારા વિસેસેડય ।

સુલ્લ પૂરણ-પાલણમાવાઓ જં મદ્દુર્ણ વરસ ॥ ૨૦૫ ॥

પૂરિજ્ઞા પાવિજ્ઞા દિજ્ઞા વા જં મદ્દુર્ણ નાડમરણા ।

પાલિજ્ઞાં ય મદ્દુર્ણ ગદિયેં રૂહરા પળસેજ્ઞા ॥ ૨૦૬ ॥

જાણાણડળાણાણિ ય સમકાલાઈં જઓ મદ્દુર્ણ-સુચાઈં ।

તો ન સુર્ય મદ્દુર્ણ મદ્દુર્ણાણે વા સુયડળાણં ॥ ૨૦૭ ॥

રૂહ કદિમદ્દુર્ણ-સુચાઈં સમકાલાઈં ન ત્વઓગો સિં ।

મદ્દુર્ણ સુયમિહ મુળ મુઓવઓગો મદ્દુર્ણમવો ॥ ૨૦૮ ॥

સોઝળ જા મેં મેં સા મુયપુવ્વત્તિ તેણ ન વિસેસો ।
 સા, દવ્વમુયપ્પભવા ભાવમુયાઓ મેં નતિય ॥ ૧૦૯ ॥
 કજ્જતયા, ન ઉ કમસો, કમેણ કો વા મેં નિત્તારેઈ ? ।
 જ તત્ત્યાવત્થાણં સુચસ્સ સુત્તોવ્વઓગાઓ ॥ ૧૧૦ ॥
 દવ્વમુયં મેંપુવ્વં ભાસઈ જં નાવિચ્છિતિયં કોઈ ।
 ભાવમુયસ્સાભાવો પાવઈ તેસિં ન ય વિસેસો ॥ ૧૧૧ ॥
 દવ્વમુયં બુદ્ધોઓ સાઽવિ તઓ જમવિસેસંઓ તમ્હા ।
 ભાવમુયં મેંપુવ્વં દવ્વમુયં લક્ષણં તંસ ॥ ૧૧૨ ॥
 મુયવિળ્લાણપ્પભવં દવ્વમુયમિયં જઓ વિચ્છિતેઽં ।
 પુવ્વં પચ્છા ભાસઈ લવિત્વજ્જઈ તેણ ભાવમુયં ॥ ૧૧૩ ॥
 અવિસેસિયાં મેં ચિય સમ્મદિદ્ધિસ્સ સા મેંચ્છાણં ।
 મહઅન્નાણં મિચ્છદિદ્ધિસ્સ મુયંપિ એમેવ ॥ ૧૧૪ ॥
 સદ-ઽસદવિસેસણાઓ ભવહેજ જદિચ્છિઓવલમ્માઓ ।
 નાણફલામાવાઓ મિચ્છદિદ્ધિસ્સ અળ્લાણં ॥ ૧૧૫ ॥

મતિપૂર્વકં શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, પણ શ્રુતપૂર્વકં મતિજ્ઞાન નહિ; આપણે ભેદ આ બેમાં છે; કેમકે મતિ પૂર્વમાં છે; તે મતિ-શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાલન કરે છે. 'મતિવડેજ' (શ્રુત) પૂરણ કરાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે, અને અપાય છે, પણ મતિ સિવાય નહિ. વળી મહણ કરેલું શ્રુત મતિવડેજ પાલન કરાય છે, તે સિવાય નાશ પામે છે; (શંકા) જેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન અને તે બન્ને અજ્ઞાન પણ સમકાળે થાય છે તેથી શ્રુત મતિપૂર્વકં નથી, એમ નહિ તો મતિજ્ઞાન થયે હતે પણ શ્રુતઅજ્ઞાન માનવું પડશે. (ઉત્તર) અહીં મતિ-શ્રુત સમકાળે કદાં છે-તે લગ્નિયથી બાણવાં; પણ ઉપયોગથી નહિ, અને મતિપૂર્વકં શ્રુત કહીએ છીએ તે મતિથી થએલ શ્રુતનો ઉપયોગ છે. (શંકા) શંકાળીને જે મતિજ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતપૂર્વકં છે; તેથી તે બેના પૂર્વપૂર્વપણામાં પરસ્પર ભેદ નથી. (ઉત્તર) તે મતિ દ્રવ્યશ્રુતથી થએલ છે, પણ લાવશ્રુતથી થએલ તે મતિ નથી. કાર્યરૂપે મતિ નથી થતી, પણ અનુકરે થતી મતિનો કોણ નિષેધ કરે છે? કેમકે શ્રુતોપયોગથી અવેલાને મતિમાં અવસ્થાન છે. દ્રવ્યશ્રુત મતિપૂર્વકં છે, કેમકે ચિન્તવ્યા સિવાય કોઈ બોલણું નથી એમ માનનારાઓને લાવશ્રુતનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને (તેથી દ્રઙ મતિજ રહેવાથી ચિન્તવવાનો). ભેદ નહિ રહે. દ્રવ્યશ્રુત મતિથી થાય છે, અને તે મતિ પણ તે દ્રવ્યશ્રુતથી થાય છે, તેથી તે બંનેમાં ભેદ નથી; માટે લાવશ્રુત મતિપૂર્વકં છે, અને દ્રવ્યશ્રુત તે લાવશ્રુતનું લક્ષણ છે એમ માનવું ચાએ છે. શ્રુતવિજ્ઞાનથી આ દ્રવ્યશ્રુત થયેલું છે, કેમકે પદિસાં વિચારીને પછી બોલે છે, ને તે દ્રવ્યશ્રુતથી લાવશ્રુત બજાય છે. અવિશેષિત-સામાન્યપણે મતિજ છે, અને સમ્યક્દષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન તથા મિથ્યાદષ્ટિની મતિ તે મતિઅજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે શ્રુતમાં પણ બાણવાં, સત અને અસતના અવિશેષપણાથી લવહેતુપણું યદ્યપ્યેવલંબ અને જ્ઞાનના ફળનો અભાવ દેવાથી મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. ૧૦૫-થી-૧૧૫.

“ મતિપૂર્વકં શ્રુત છે. ” એ વચનથી આગમમાં પહેલાં મતિ અને પછી શ્રુત કહ્યું છે, પણ શ્રુતપૂર્વિકા મતિ એમ કહ્યું નથી. એટલે આ બે જ્ઞાનોમાં ભેદ છે. જે કદી મતિ-શ્રુત એક રૂપ હોય તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે એક બીજાના પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ થઈ નહિ, પરંતુ અહીં પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ છે, તેથી બન્નેમાં ભેદ છે. મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાનની પહેલાં ઉત્પન્ન થાય છે, તથા શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાળે છે, તેથી શ્રુત પહેલાં મતિ કહ્યું છે. અહીં પૂર્વશબ્દનો અર્થ કારણ છે તે કારણ તો કાર્યની પૂર્વજ હોય છે. “ સમ્યગ્-જ્ઞાનપૂર્વકં સર્વપુરૂષાર્થની સિદ્ધિ છે ”. ઇત્યાદિ સ્થળે પણ એમજ જણાય છે. તેથી મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તેનું કાર્ય છે. કાર્ય અને કારણનો મૂલ્યક તથા ધટની પેઠે કથચિત્ત ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૫.

પુનરાવર્તન કરતી વખતે વિચારીને મતિવડેજ શ્રુતને પૂરણ કરાય છે અને યુદ્ધિ પ્રમાણાય છે. મતિવડેજ બીજા પાસેથી શ્રુત મેળવાય છે, અને મતિવડેજ બીજાને આપાય છે (ઉપદેશાય છે.) એ મર્વ મતિ સિવાય નથી બનતું. વળી ગ્રહણ કરેલું શ્રુત પુનરાવર્તન અથવા ચિન્તવન દ્વારાએ મતિજ્ઞાનથીજ સ્થિર કરાય છે, જે મતિના અભાવ હોય તો તે ગ્રહણ કરેલું પણ નાશ પામે છે (ભૂલી જવાય છે.) વિશિષ્ટપ્રકારની વિચારણા અને ધારણાદિ સિવાય શ્રુતજ્ઞાનના પૂરણાદિ બધો સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, અને એ વિચારણા વિગેરે મતિજ્ઞાનરૂપજ છે. તેથી સર્વપ્રકારે મતિજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, અને શ્રુતજ્ઞાન તે તેનું કાર્ય છે. જે ભેદ હોય તોજ કાર્ય-કારણભાવ થઈ અન્યથા ન થઈ. આ પ્રમાણે એક બીજા કારણ-કાર્યરૂપ હોવાથી તે મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. ૧૦૬.

શિષ્ય:-મતિ અને શ્રુત બે પ્રકારના હોય છે (૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે, અને (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે. જે વખતે મતિ-શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય, તે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય; અને જે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય તે વખતે મતિ-શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય. જેથી જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન લુપ્ત સ્વરૂપ છતાં તે મતિ-શ્રુત સમકાળે થાય છે, તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી; કારણકે જેમ એકીવખતે ઉત્પન્ન થએલા માથના જમણા તથા ડાબા શીંગડાને પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ થઈ નહિ, તેમ એકી-વખતે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાનસ્વરૂપ મતિ-શ્રુતને પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ થઈ નહિ. આ પ્રમાણે પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ માનવો એ ઉત્પન્ન છે, તેમ છતાં જે દલામ-હથી, પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ માનવોજ હોય તો જે વખતે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે વખતે જીવને શ્રુત અજ્ઞાન માનવું પડે; કેમકે મતિજ્ઞાનના સમયે તમે શ્રુતજ્ઞાન માનતા નથી, તેથી મતિજ્ઞાન થયા બાદ જ્યાંસુધી શ્રુતજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી શ્રુતઅજ્ઞાન માનવું પડે. પણ એ પ્રમાણે માનવું તે આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અવસ્થિતિ અમકાળે આગમમાં ક્યાંઈ પણ માની નથી. જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે અને અજ્ઞાન મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે. ૧૦૭.

આચાર્ય:-ઉપરોક્ત તમારું કથન યુદ્ધિના બન્યુંતિ વિનાનું અને અભિપ્રાય બન્યા વિનાનું છે, કેમકે-તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન લબ્ધિથી અને ઉપયોગથી એમ બે રીતે થાય છે. અહીં જે અમકાળે મતિ-શ્રુત થાય છે તે લબ્ધિથી થાય છે, ઉપયોગથી નહિ. બન્ને જ્ઞાનનો ઉપયોગ તો કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની પેઠે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી

૧ એટલે માનવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ અજ્ઞાનરૂપે વર્તતા હોય તે વખતે ને ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે ન વર્તે, ને જે વખતે તે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે વર્તતા હોય તે વખતે અજ્ઞાનરૂપે ન વર્તે.

અનુક્રમે વર્તે છે. (પહેલાં-મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને પછી શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે), અહીં કોઇને ઝીવી શકા થાય કે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે તે લખિંની અપેક્ષાએ કહ્યું હશે. તો તેમ નથી. એ વચન લખિંની અપેક્ષાએ નથી કહ્યું. અહીં જે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે તે તો મતિથી થએલ શ્રુતનો ઉપયોગ કહ્યો છે. શ્રુતોપયોગ એટલે વિશિષ્ટ અન્તર્જલ્પા-કારવાળું શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન, તેવું જ્ઞાન અવગ્રહ-ઈહા આદિ સિવાય અકસ્માત નથી થતું. અને જે અવગ્રહાદિ છે તે મતિરૂપજ છે, તેથી મતિપૂર્વક શ્રુત છે એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. ૧૦૮.

શિષ્ય:—બીજાથી શબ્દ સાંભળીને જે મતિ થાય છે તે મતિજ્ઞાન શ્રુતપૂર્વકજ થાય છે એમ માનવું; કેમકે શબ્દને આપે શ્રુતરૂપ કહેલ છે અને એ શબ્દથી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તો આપ કહ્યો છો. આથી અન્યોઅન્ય એક બીજામાં પૂર્વભાવી અને પશ્ચાદ્ભાવી એવો મતિ-શ્રુતનો ભેદ ન રહ્યો, જ્યારે એવો ભેદ ન રહ્યો ત્યારે પૂર્વે ૧૦૫ મી ગાથામાં જે કહ્યું કે—“મતિ શ્રુતપૂર્વક નથી” એ અયોગ્ય કયું.

આચાર્ય:—બીજાથી શબ્દ સાંભળીને જે મતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત-માત્રથીજ થાય છે, એ વાતની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી, પરંતુ એમ તો એમ કહીએ છીએ કે ભાવશ્રુતથી મતિ નથી થતી, દ્રવ્યશ્રુતપૂર્વક મતિ થાય એમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૯.

શિષ્ય:—તો પછી શું ભાવશ્રુત પછી મતિ સર્વથા નથીજ થતી ?

આચાર્ય:—ભાવશ્રુતથી કાર્યપણે મતિ નથી થતી, પરંતુ ક્રમશઃ થાય છે. જે ક્રમશઃ મતિ ન થતી હોય તો છેક મરણ પર્યન્ત કેવાજ શ્રુતનોજ ઉપયોગ થઈ રહે. મારે અનુક્રમે થતી મતિનો કોઈ નિષેધ નથી કરવું. મતિવડે શ્રુતોપયોગ થાય છે, અને શ્રુતોપયોગ ઉપરમ-વિરામ થયા બાદ સ્વકારણના સમૂહથી નિરન્તર પ્રવર્તતી પુનઃ મતિ થાય છે. તેવીજ રીતે ફરી શ્રુત થાય છે, અને ફરી તેવીજ રીતે મતિ થાય છે. આ પ્રમાણે અનુક્રમે થતી મતિનો એમ નિષેધ નથી કરતા; કેમકે શ્રુતોપયોગથી અવેલાને મતિમાં સ્થિતિ હોય છે. આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવાને એક ઉદાહરણ લઈએ, જેમકે—સામાન્ય સુવર્ણથી સ્વવિશેષરૂપ કંકણ-વીંટી આદિ થાય છે. તેથી તે કંકણાદિને સુવર્ણના કાર્યરૂપે કહેવાય છે. પણ સુવર્ણ તે કંકણાદિથી નથી થતું. તેથી તેના કાર્યરૂપે નથી કહેવાતું; કેમકે તે તો બીજા કારણથી થાય છે. જ્યારે કંકણાદિવિશેષનો ઉપરમ થાય ત્યારે તેને સુવર્ણરૂપ થતું નિવારી શકાય નહિ; તેવીજ રીતે સામાન્યમતિવડે સ્વવિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ થાય છે. મારે શ્રુતોપયોગ મતિવડે કાર્ય કહેવાય છે, પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતોપયોગ જન્ય નથી મારે મતિ શ્રુતવડે કાર્ય કહેવાતું નથી. કેમકે તે મતિ બીજા કારણથી થાય છે. જ્યારે મતિના વિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ ઉપરમ થાય ત્યારે અનુક્રમે આવેલું મતિરૂપ અવસ્થાન નિવારી શકાયજ નહિ. જે એમ ન હોય તો મરણપર્યન્ત શ્રુતોપયોગજ બની રહે. ૧૧૦.

“મતિપૂર્વક શ્રુત છે.” એવા સિદ્ધાન્તાના વચનનો કેટલાએક એવો અર્થ કરે છે કે—શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે તે મતિપૂર્વક છે, ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક નથી. કેમકે વિચારથી સિવાય અથવા ચિન્તાબ્યા સિવાય બોલાતું નથી, તેમાં જે ચિન્તિત જ્ઞાન છે તે મતિજ છે, મારે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત છે.

આચાર્યશ્રી કહે છે કે ઉપર મુજબ અર્થ કરનારાઓની માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે એથી તો ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ પ્રાપ્ત થશે. બોલનારાના ચિન્તિત જ્ઞાનને તેઓએ

મતિરૂપે માનેલું છે, વળી શ્રોતાને શબ્દ સાંભળીને જે અવગ્રહાદિ જ્ઞાન થાય છે તે પણ મતિજ છે, તો પછી મતિથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને કયું જ્ઞાન કહેવું? ભાવશ્રુત તો નહિ કહી શકાય, કેમકે તેમ કહેવાથી “મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત” એમ માનવું પડશે. નહિ સાંભળનાર અને નહિ બોલનારને વિચારણામાં જે અનર્જકરૂપાકાર જ્ઞાન વર્તે છે તે ભાવશ્રુત થશે, એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તે જ્ઞાન પણ અવગ્રહાધારમક મતિપૂર્વક છે, તેથી તેને પણ ભાવશ્રુત નહિ કહી શકાય. જે ભાવશ્રુત કહેવામાં આવે તો “મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત” થાય. કદાચદુથી મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત માનવામાં ન આવે તો પણ શબ્દવિવક્ષાના જ્ઞાનની ધેડે તે જ્ઞાન સવિકલ્પક હોવાથી મતિજ છે. શબ્દવિવક્ષાજ્ઞાનમાં શબ્દનો વિકલ્પ છે, કેમકે શબ્દવિકલ્પ સિવાય શબ્દ કહી શકાય નહીં. આ વિકલ્પને તેઓથી ભાવશ્રુતપણે નહિ માની શકાય, કેમકે તેથી મતિ થયા બાદ સર્વત્ર શબ્દ ઉત્પત્ત થશે, પણ શ્રુત નહીં થાય. જે તેને ભાવશ્રુત માને તો અમારો પક્ષ અંગીકાર કરવો પડશે, કેમકે વિકલ્પજ્ઞાનને વિવક્ષાજ્ઞાનની ધેડે મતિપણે કહેલ છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. કદાચ ભલે ભાવશ્રુતનો અભાવ થાય શી હાની છે? એમ કહેવામાં આવે તો મતિ અને શ્રુતનાં ભેદનો વિચારજ નહીં ધરે, કેમકે મતિ અને શ્રુત એ બેનાજ ભેદો કહેવા છે. બ્યારે કેવલ એક મતિજ છે અને ભાવશ્રુતનો અભાવ છે તો પછી તે મતિના ભેદનો વિચાર કોની સાથે કરવો? શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતની સાથે તે વિચાર થશે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે અહીં પાંચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે અધિકારમાં શબ્દની સાથે ભેદનો વિચાર કરવો એ પ્રસ્તુત નથી. ૧૧૧.

અથવા ભલે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત તેઓ માને અને શબ્દની સાથે મતિના ભેદનો વિચાર કરે, પરંતુ તે પણ ઘટવું નથી, કારણ કે જેમ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત મતિથી થાય છે તેમ તે મતિપણે શ્રોતાને શબ્દથી થાય છે. મારે મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત છે તેજ કથનયુક્તિ સંગત છે, અને શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત તો ભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે. ૧૧૨.

કેમકે શ્રુતવિજ્ઞાનથી (ભાવશ્રુતથી) થએલું સવિકલ્પક વિવક્ષાજ્ઞાનના કાર્યભૂત શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે, દરેક કહેવા યોગ્ય અર્થને ચિત્તામાં વિચારીને પછી શબ્દ બોલે છે, એમાં જે ચિન્તાવનરૂપ ચિન્તાજ્ઞાન છે તે શ્રુતાવસારી હોવાથી ભાવશ્રુત છે. એટલે દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ ભાવશ્રુત જણાય છે. એ રીતે કાર્યભૂત દ્રવ્યશ્રુતવડે ચોતાનું કારણભૂત ભાવશ્રુત જ્ઞાન લક્ષમાં આવેલું, મારે દ્રવ્યશ્રુતને ભાવશ્રુતનું લક્ષણ કહું, આ સમજી કહેવાથી એ અરિ-તાર્થ થયું કે-બીજા અભિપ્રાયવાળાઓ શબ્દ ભાવશ્રુતથી જન્ય છે છતાં તેને મતિપૂર્વક કહે છે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ઉપર કહ્યાનુજન્ય દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે. ૧૧૩

જેવી રીતે મતિ-શ્રુતમાં કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ છે, તેવીજ રીતે એ પ્રત્યેકને સ્વસ્થાનમાં સમ્યક્ત્વ તથા મિથ્યાત્વની અપેક્ષાએ પણ ભેદ છે. નંદીસૂત્રમાં મતિ-શ્રુતનો કાર્ય-કારણભાવે ભેદ જણાવ્યા બાદ કહ્યું છે કે-“અયિત્તેસિયા મર્મ મહનાળં મહમ્મણં ચ, ચિત્તેસિયા મર્મ સમ્મદિદ્ધિસ્સ મર્મ મહનાળં, મિચ્છાદિદ્ધિસ્સ મર્મ મહમ્મણં; एवं અયિત્તેસિયં સુર્યં સુચનાળં સુચમ્મણં ચ, ચિત્તેસિયં સુર્યં સમ્મદિદ્ધિસ્સ સુર્યં સુચનાળં, મિચ્છદિદ્ધિસ્સ સુર્યં સુચમ્મણં ” इति । એટલે અપિરોપિતમતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન, પણ વિરોધિત મતિ (બ્યારે) સમ્યક્દષ્ટિની મતિ હોય ત્યારે તે મતિજ્ઞાન,

અને મિથ્યાદષ્ટિની મતિ (હોય ત્યારે) તે મતિઅજ્ઞાન છે, એજ પ્રમાણે અવિશેષિતશ્રુત તે શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન છે; પણ વિશેષિતશ્રુત (જ્યારે) સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતજ્ઞાન અને મિથ્યાદષ્ટિ શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતઅજ્ઞાન છે. ” એટલે કે-સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિના સંબંધ સિવાય સામાન્યપણે મતિશબ્દવડે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન બંને કહી શકાય; પરંતુ “ સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ ” એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિજ્ઞાનજ કહેવાય, અને “ મિથ્યાદષ્ટિની મતિ ” એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિઅજ્ઞાનજ કહેવાય, આજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ સમજવું.

ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એ સૂત્રાનુસારજ કહે છે. તેઓથી કહે છે કે-સમ્યગ્દષ્ટિ યા મિથ્યાદષ્ટિભાવના વિશેષપણા સિવાય અવિશેષિત મતિજ કહેવાય, પણ મતિજ્ઞાન કે મતિઅજ્ઞાન એવો નિર્ધાર ન કહેવાય; કેમકે સામાન્યરૂપ મતિમાં ઉભય-જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ વિશેષનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે “ સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ ” એમ કહીએ ત્યારે તે મતિજ્ઞાન કહેવાય, અને “ મિથ્યાદષ્ટિની મતિ ” એમ કહીએ ત્યારે તે મતિઅજ્ઞાન કહેવાય. આજ પ્રમાણે અવિશેષિત-સામાન્યપણે શ્રુત તે શ્રુતજ કહેવાય, પરંતુ જ્યારે “ સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રુત ” એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન, અને “ મિથ્યાદષ્ટિ શ્રુત ” એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતઅજ્ઞાન કહેવાય. કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિના સર્વ બોધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અને મિથ્યાદષ્ટિના બોધ સર્વ અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ૧૧૪

શિષ્ય:—જેમ મતિ-શ્રુતવડે સમ્યગ્દષ્ટિ ધરાદિ અર્થ જાણે છે અને કહે છે તેવીજ રીતે મિથ્યાદષ્ટિ પણ ધરાદિ પદાર્થ જાણે છે અને કહે છે તો પછી મિથ્યાદષ્ટિના સર્વબોધને અજ્ઞાનસ્વરૂપ શાથી કહે છે ?

આચાર્ય:—મિથ્યાદષ્ટિના બોધને વ્યવહારથીજ જ્ઞાન કહ્યું છે, અન્યથા નિશ્ચયથી તો તેઓને અજ્ઞાનજ હોય, હેતુ એકે-તેઓ સત્ અને અસત્માં ભેદ પણ ભેદ માનતાં નથી, જેમકે-મિથ્યાદષ્ટિ સત્વ, પ્રમેયત્વ, અને મૂર્ત્ત્વ આદિ ધોષભોગ, કેળ, અને કમળ આદિ પદના ભેદક ધર્મો ધરમાં વિદ્યમાન છતાં તેને અછતાંપણે માનીને ‘ સર્વથા આ ધડોજ છે ’ એવો નિશ્ચય માને છે, આથી એ થયું કે-ધરમાં પદના સત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મો હોવા છતાં તે ધર્મો નથી એવું માન્યું; કારણ કે એમ જો ન માન્યું હોય તો ધરમાં સત્વ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મવડે પર આદિના સદ્ભાવ છતાં ‘ સર્વથા આ ધડોજ છે ’ એવો નિશ્ચય કેમ બને ? “ આ કથંચિત્ ધર છે ” એવું જો અવધારણ કરવામાં આવે તો અનેકાન્તવાદ અંગીકાર કરવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપણાના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. વળી પર-પુર-નર-શકરાદિક ધરને વિશે નહીં છતાં પણ છતાં પણ અંગીકાર કરે છે. કારણ કે તેઓ “ સર્વ પ્રકારે ધડો છેજ ” એવું અવધારણ કરે છે. “ કથંચિત્ ધડો છે ” એવું અવધારણ જો કરે તો સ્વાદ્વાદનો આશય કરવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આ પ્રમાણે સત્-અસત્ એટલે વિદ્યમાન ન અવિદ્યમાનના ભેદ શિવાય ઉન્મત્તના જેવો મિથ્યાદષ્ટિનો બોધ અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. વળી તેઓનું જ્ઞાન વિપરીત હોવાથી ભવહેતુ છે અને તેથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેમજ તેઓનું જ્ઞાન પશુવધ વિગેરેના હેતુભૂત હોવાથી અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (યજ્ઞમાં) પશુવધ કરવો, તલ વિગેરેના હોમ કરવો, જળમાં પેશીને સ્નાન કરવું, ઇત્યાદિ સંસારના હેતુઓમાં મિથ્યાત્વીઓને મોક્ષહેતુપણાની શ્રદ્ધિ હોય છે. અને દયા-ઉપશમ-બ્રહ્મચર્ય-અક્રિયન-વિગેરે મોક્ષના હેતુઓમાં સંસારના હેતુની શ્રદ્ધિ હોય છે. આ રીતે તેઓને સ્વચ્છેદ જ્ઞાન હોવાથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી વિરતિરૂપ જ્ઞાનના કળનો અર્થોર્થ હોવાથી તેમનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ છે. ૧૦૫-થી ૧૧૫.

હવે ભેદાની સંખ્યાવડે અતિ-શ્રુતમાં ભેદ જણાવે છે.

મેયકયં વ વિસેસણમદ્વાવીસઈવિહંગમેયાઈ ।

ઈદિયવિભાગઓ વા મદ-પ્રયમેઓ જઓઽમિહિયં ॥ ૧૧૬ ॥

અવગ્રહાદિભેદે અઠાવીસ પ્રકારે અતિજ્ઞાન છે અને અંગપ્રવિષ્ટાદિ ત્રીસ અથવા પચાસાદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. (આ રીતે ઉભય જ્ઞાનમાં ભેદકૃત તફાવત છે.) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી પણ અતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (તે સંખ્યા પૂર્વમાં કહ્યું છે.) ૧૧૬.

હવે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી અતિ-શ્રુતના ભેદ જણાવે છે.

સોઈદિઓવલ્લહી હોઈ મુયં સેસયં તુ મદનાણં ।

મોત્તૂણં દદમુયં અવલરલંમો ય સેસેસુ ॥ ૧૧૭ ॥

સોઝવલ્લહી જઈ મુયં ન નામ સોઝગહાદઓ વુદ્ધી ।

અહ વુદ્ધી તો ન મુયં અહોમયં સંકરો નામ ॥ ૧૧૮ ॥

કેઈ-વેન્તસ્સ મુયં સહો સુણઓ મદ ત્તિ, તં ન ભવે ।

જં સહો ચિય સહો દદમુયં તસ્સ કો મેઓ ? ॥ ૧૧૯ ॥

કિંવા નાણેઽહિમ્મ સદ્દેણં જહ ય સદ્વિજ્ઞાણં ।

મહિયં તો કો મેઓ મળઓ સુણઓ વ જો તસ્સ ? ॥ ૧૨૦ ॥

મળઓ સુણઓ વ મુયં તં જમિહ મુયાણુસારિ વિણ્ણાણં ।

દોહંપિ મુયાઈયં જં વિજ્ઞાણં તયં વુદ્ધી ॥ ૧૨૧ ॥

આત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત છે અને આકીલું અતિજ્ઞાન છે, તથા દ્રવ્યશ્રુત સિવાય શેષ ઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરોપલબ્ધિ (તે પણ) શ્રુત છે. (મદ) એ આત્રોપલબ્ધિ તે શ્રુત (કહેશે) તે આત્રના અવગ્રહાદિભેદો અતિજ્ઞાન નહિ થાય, અને અતિજ્ઞાન કહેશે તે શ્રુત નહિ થાય, એ ઉભય કહેશે તે સંકીર્ણતા થશે. (ઉત્તર) કેટલાએક ભેદો વજ્રાને શ્રુત અને શબ્દ સાંભળનારાને અતિ એમ કહે છે, પરંતુ તે બરાબર નથી, કેમકે સર્વને શબ્દ તે દ્રવ્યશ્રુત છે. તેમાં શે ભેદ છે ? અથવા અહીં જ્ઞાનનો અધિકાર છતાં શબ્દ સાર્થક શ્રુ (પ્રયોજન) છે ? એ શબ્દથી વિજ્ઞાન મહત્ત્વ કરવામાં આવે તે તેના (જ્ઞાનનો) વજ્રા અને આત્રને શે ભેદ થયો ? (પરસ્પર :) અહીં જે શ્રુતાતુસારી વિજ્ઞાન છે તે આત્રને તથા વજ્રાને શ્રુતજ્ઞાન છે, અને શ્રુતરહિત જે વિજ્ઞાન છે તે ઉભયને અતિજ્ઞાન છે. ૧૧૭-થી-૧૨૧.

(૧) આત્રેન્દ્રિયવડે ઉપલબ્ધિ તે આત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૨) અથવા આત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે આત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૩) અથવા આત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) થાય તે આત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. આ ત્રણ વિમલમાંથી પહેલા બે વિમલમાં આત્રેન્દ્રિય ઉપલબ્ધિથી આત્રેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દોદ્દેશ્ય સહિત ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવશ્રુત કહ્યું, અને ત્રીજા વિમલમાં-ભાવશ્રુતોપલબ્ધિમાં ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું, અને ઉપયોગસહિત બોલનારાને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત બજવું. તાત્પર્ય એ છે કે-આત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજન્ય શ્રુત છે, આ સપણું વાક્ય વ્યવચ્છેદ ફળવાળું દેવાથી નિશ્ચયાર્થ છે. જેમકે-“ એવ મત્ત-

ધરજ છે ” આ વાક્યથી ચેત્ર નામની વ્યક્તિમાં ધતુર્ધરતાના અસંબંધનો વ્યવસ્થિત કર્યો છે. એટલે ચેત્ર ધતુર્ધર નથી એમ નહિ પણ ધતુર્ધરજ છે. તેવીજ રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળું જ છે (શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું જ છે) પરન્તુ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુતજ છે એમ નહિ; કેમકે જેમ ધતુર્ધર ચેત્ર છે અને બીજા પણ છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત પણ હોય અને મતિ પણ હોય છે. અવગ્રહ-ઇલાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિ થાય છે અને શ્રુતાનુસારી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શ્રુત થાય છે. જો કદી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુતજ માનવામાં આવે તો શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન સર્વથા થાયજ નહિ; પણ તેનાથી (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી) મતિ પણ થાય છે.

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ સિવાય ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. માત્ર ચક્ષુઆદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તેજ મતિજ્ઞાન છે એમ નહિ પરન્તુ અવગ્રહ-ઇલાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, તેમાં પણ પુસ્તકાદિમાં લખેલું જે દ્રવ્યશ્રુત તે સિવાયનું સર્વ મતિજ્ઞાન છે; કેમકે પુસ્તકાદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે પુસ્તકાદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ શબ્દની ષેઠે લાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ છે.

આ સર્વ વિવેચનથી એ સિદ્ધ થયું કે-કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ શ્રુત છે, એમ નહિ, પરન્તુ શેષ ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાં શ્રુતાનુસારી સાલિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ જે અક્ષર લાલ થાય તે પણ શ્રુત છે. વળી માત્ર અક્ષર લાલ થાય એટલાથીજ તે શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાલ તો ઇલા-અપાચાત્મક, મતિજ્ઞાનમાં પણ થાય છે. તેથી શ્રુતાનુસારી સાલિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષર લાલ તે શ્રુતજ્ઞાન જણવું.

શિષ્ય:—ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોથી થએલા અક્ષરલાલને પણ શ્રુત કહેવાય તો પછી “ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે ” એવું અવધારણુ ધરી શકતું નથી, કેમકે-શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિને પણ આપ શ્રુતપણે કહો છો.

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાલ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ છે, કારણ કે-એમાં જે અક્ષર લાલ માન્યો છે તે શ્રુતાનુસારી સાલિલાપ જ્ઞાનરૂપ માન્યો છે, અને એવાજ પ્રકારની શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત કહેલ છે. મારે શેષેન્દ્રિયદ્વારાજે ઉત્પન્ન થએલું જે સાલિલાપ વિજ્ઞાન તે ચોખ્ખતાવડે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ માનવી, કેમકે સર્વ અલિલાપ શ્રોત્રેન્દ્રિયને મહણુ ચોખ્ખ છે.

શિષ્ય:—“ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત છે, અને શેષેન્દ્રિયોમાં પણ જે અક્ષરલાલ તે શ્રુતરૂપ છે. ” આ ઉભય કથનથી શ્રુતજ્ઞાન સર્વેન્દ્રિયના નિમિત્તવાળું થયું. વળી “ શેષેન્દ્રિયનો ઉપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન અને તુશબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાન ” આ ઉભયકથનથી મતિજ્ઞાન પણ સર્વેન્દ્રિયના નિમિત્તવાળું થયું. આ પ્રમાણે બન્ને જ્ઞાનમાં સર્વેન્દ્રિયોની કારણતા સમાન હોવાથી આપે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવાને આરંભ કર્યો તે સિદ્ધ થતો નથી.

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયદ્વારાજે થએલો અક્ષર લાલ અલિલાપાત્મક હોવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયને મહણુ ચોખ્ખ છે, તેથી ખરી રીતે જોતાં અક્ષરલાલ તે શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞાન છે; એમ છે તો પરમાર્થથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુંજ સર્વ શ્રુત છે; મતિજ્ઞાન તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું તેમજ બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળું પણ છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો

ભેદ માનતાં કંઈ હાની નથી. પૂર્વગત ગાથાનો આ સંક્ષેપ અથ છે, વિસ્તૃતઅર્થ આગલ ભાષ્યકાર મહારાજ ચોતેજ કહે છે. ૧૧૭.

આહી “ શ્રોત્રોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે ” એ અવધારણા અર્થ જાણ્યાસિવાય “ શ્રોત્રોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે ” એવો શ્રુતનો અર્થ સમજીને શિષ્ય પૂછે કે-જે શ્રોત્રોપલબ્ધિશ્રુતજ છે, તો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી થએલ અવમહાદિ ભેદો વિગેરે મતિજ્ઞાન નહિ કહેવાય, કેમકે સર્વ શ્રોત્રોપલબ્ધિને શ્રુત માનેલ છે. શ્રોત્રના અવમહાદિ ભેદો મતિજ્ઞાન ન થાય તો શું હાની છે ? એમ કહેવામાં આવે તો તે મતિજ્ઞાનના અકુલીસભેદ કેવી રીતે થશે ? અકુલીસ ભેદની સંખ્યામાં વાંધો આવશે એવા ભયથી શ્રોત્રના અવમહાદિને મતિજ્ઞાન માનવામાં આવે તો બધી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ્ઞાન નહિ થાય, અને “ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે ” એ વચન યુક્તિ સંગત નહિ થાય. એ બન્ને દોષ દૂર કરવાને તે અવમહાદિને મતિ અને શ્રુત બન્ને જ્ઞાન તરીકે કહેવામાં આવે તો મતિ-શ્રુત એકત્ર થઈ જવાથી ઉભયનો અભેદ થશે, (મટલે જે મતિ તેજ શ્રુત અને જે શ્રુત તેજ મતિ) અને આપ તો એનો ભેદ કહેવાને ઉદ્ધત થયાછો. આતો એણું થયું કે જ્ઞાન્તિને માટે યત્ન કર્યો, અને ઉલટો એ યત્નથી જ્ઞાન્તિને બદલે ઉપદ્રવ થયો. ૧૧૮.

આચાર્ય:—ભાહ ! તું કહે છે તેમ ઉભયનો અભેદ નથી, પણ ભેદ છે, તે સમજવાને હું સત્ય હકીકત કહું છું; પરંતુ તે પહેલાં તારી શંકાના સમાધાન માટે બીજાઓ જે કહે છે તેની સત્યાસત્યતાની તુલના કરી જો.

કેટલાએક એમ કહે છે કે-શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, એ પ્રમાણે બહુદ્રીહિસમાસથી અર્થ કરતાં-શબ્દ તેજ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ છે. જે માટે શબ્દ વક્તાને સંભળાય છે મારે શ્રુત છે, અને શ્રોતાને તે શબ્દ અવમહાદિરૂપે જણાય છે મારે તે મતિ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી ઉભયસંગત થશે અને શ્રોતામાં થતા અવમહાદિને શ્રુતપણાની પ્રાપ્તિ નહિ થાય.

એ પ્રમાણે જેઓ સમાધાન કરે છે તે ચોખ્ખી નથી, કારણ કે વક્તા અને શ્રોતા સંબંધી શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત જ છે, ઉભયવ્યક્તિને દ્રવ્યશ્રુતરૂપે સમાન એવા શબ્દમાં શો તફાવત છે ? કે જેથી તે શબ્દ વક્તાને શ્રુત ગણાય અને શ્રોતાને મતિ ગણાય ? જો કદી “ સંભળાય તે શ્રુત ” અને “ મનાય તે મતિ ” એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં ધાતુ માત્ર ભુદા છે પણ શબ્દજ સંભળાય છે અને મનાય છે, કોઈ લિંગ વસ્તુ સંભળાતી કે મનાતી નથી. ૧૧૯.

વળી ઉપરોક્ત મતાન્તર માનવાથી બીજું પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થશે. તે એ છે-જે જ્ઞાનના વિચારના અધિકાર છે, તેમાં અપ્રસ્તુત પુદ્ગળના સમહરૂપ શબ્દને ગ્રહણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શબ્દવિજ્ઞાન ગ્રહણ કરાય છે, (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શબ્દના કારણભૂત અને કાર્યભૂત હોવાથી વક્તાગત અને શ્રોતાગત શબ્દવિજ્ઞાન તે જ ઉપચારથી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ કહેવાય છે.) અને તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને શ્રુત તથા જ્ઞાતાને મતિ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો અગ્રે પૂછીએ છીએ કે તે વિજ્ઞાનનો વક્તા અને શ્રોતામાં શું ભેદ છે ? કે જેથી તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ કહેવાય ?, જો એ પ્રમાણે “ શ્રોતાને મતિ અને વક્તાને શ્રુત ” એમ માનવામાં આવે તો કોઈ વખત શ્રોતાને પણ સાંભળ્યા પછી તરતજ જ્ઞાતાને તે જ શબ્દથી થએલી અવશિષ્ટમતિ શ્રુત થઈ જશે. કેમકે “ વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ ” એમ માન્યું છે. આથી મતિશ્રુતની એકતાજ થશે, તફાવત શો રહેશે ? બીજું જો શ્રોતાને નિરન્તર જ્ઞાન્તે મતિ જ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો “ આચાર્યની પરપરાથી આ શ્રુત આવેલું છે ” એમ

જે કહેવાય છે તે અસત્ય ઠરશે, અને તીર્થેકર સિવાય સર્વને ઓતૃત્વપણાથી મતિજ્ઞાન માનવું પડશે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો મતિશ્રુતની એકતા થાય. ૧૨૦.

આ કારણથી “ વક્તાને શ્રુત અને ઓતાને મતિ ” એમ કહેવું એ ઉપરોક્ત દ્વયવાળું તેમજ આગમવિરૂદ્ધ હોવાથી અસત્ય છે. પરંતુ પરોપદેશથી અર્હદ્વયનાતુસાર જે કંઈ ઓતાતુસારી વિજ્ઞાન હોય તે સર્વ વક્તા અને ઓતાને શ્રુત છે. તથા એ ઉભયને શ્રુતરહિત કેવળ ઇન્દ્રિય મનાનિમિત્ત જે અવગ્રહાદિરૂપ વિજ્ઞાન તે સર્વ મતિ છે. આવા વિલાસે વક્તા અને ઓતાને મતિ-શ્રુત માનવાં જોઈએ, પણ એકને શ્રુત અને બીજાને મતિ એમ ન માનવું જોઈએ. ૧૧૭-થી-૧૨૧.

“ ઓત્રોપલબ્ધિ જે શ્રુતજ છે, તે ઓત્રના જે અવગ્રહાદિ તેં મતિજ્ઞાન નહિ થાય ” ઇત્યાદિ વચનથી પૂર્વ ૧૧૮ માં ગાથાના વિવેચનમાં શિષ્યે જે શંકા કરી હતી તેના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર મહારાજ “ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે ” એ વચનથી ૧૧૭ ગાથાના અર્થના વિસ્તાર કહે છે.

સોઈદિઓવલદ્ધી ચેવ મુયં ન ચ તઈ મુયં ચેવ ।

સોઈદિઓવલદ્ધી વિ ફાઈ જમ્હા મતીઝાણં ॥ ૧૨૨ ॥

તુસમુચ્ચયવયણાઓવ ફાઈ સોઈન્દિઓવલદ્ધી વિ ।

મઈરેવં સઈ સોઝમ્હાદઓ હુન્તિ મઈમેયા ॥ ૧૨૩ ॥

પત્તાઈગયં મુયકારણં તિ સહો વ તેણ દવમુયં ।

ભાવમુયમક્ષરણં લામો સેસં મઝઝાણં ॥ ૧૨૪ ॥

જઈ મુયમક્ષરલામો ન નામ સોઓવલદ્ધિરેવ મુયં ।

સોઓવલદ્ધિરેવક્ષરાઈ મુઈસંભવાઝ ત્તિ ॥ ૧૨૫ ॥

સોઝવિ ચ મુયક્ષરણં જો લામો તેં મુયં મઈ સેસા ।

જઈ વા અળક્ષર ચિય સા સવા ન પ્પવત્તેજ્ઞા ॥ ૧૨૬ ॥

ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે, પણ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણ કે કાંઈક ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ મતિજ્ઞાન પણ હોય છે. વળી તુ શબ્દરૂપ સમુચ્ચયવચનથી કાંઈક ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, એથી ઓત્રના અવગ્રહાદિરૂપ મતિજ્ઞાનના બેદો છે. પાના વિગેરેમાં લખેલું શબ્દની પેઠે શ્રુતવું કારણ છે તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને અક્ષરલાલ તે ભાવશ્રુત છે, તથા શેષ મતિજ્ઞાન છે. (શંકા) જે અક્ષરલાલ તે શ્રુત છે, તો ‘ ઓત્રોપલબ્ધિજ શ્રુત ’ એમ કેમ ? (ઉત્તર) અક્ષરો ઓત્રોપલબ્ધિજ છે, કારણ કે તે સર્વે અવણથી સંલેવે છે. અક્ષરલાલમાં પણ શ્રુતના અક્ષરોનો જે લાલ તે શ્રુત છે, શેષ મતિ છે, અને જો અનક્ષરજ મતિ હોય તો (ઇલાદિ) સર્વ મતિ ન થાય. ૧૨૨-થી-૧૨૬.

ઓત્રેન્દ્રિયવડે ઉપલબ્ધિ અથવા ઓત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એ પ્રમાણે વિમ્હ કરવાથી તેને ભાવશ્રુત સમજવું. તથા ઓત્રેન્દ્રિયવડે બેની ઉપલબ્ધિ તે ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એવો વિમ્હ બ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે ભાવશ્રુતના ઉપયોગ સિવાય વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત સમજવું, અને ભાવશ્રુતમાં ઉપયોગવત વક્તાને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત સમજવું. આ બાબત પૂર્વે ૧૧૭ માં ગાથાના વિવેચનમાં કહી ગયા હીએ.

તથા “ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે ” પણ “ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે ” એમ નહિ, એ સંબંધી અવધારણની વિધિ પણ પૂર્વે કહી છે તેથી ફરીને અહીં નથી કહેતા. “ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે ” એમ નહિ માનવાનું કારણ એ છે કે-કોઈ અશ્રુતાનુસારી એવી ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ અવગ્રહ-ઈહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન થાય છે, આથી “ ઓત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહાદિ મતિ ન થાય ” એમ જે શંકા કરી હતી તેનું સમાધાન કર્યું, કેમકે ઓત્રના અવગ્રહાદિને પણ મતિરૂપે કહ્યા છે. ૧૨૨.

‘ સેસયં તુ મદ્વનાર્ણ ’ (શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળું મતિજ્ઞાન છે.) એ પદમાં જે તુ શબ્દ છે તે સમુચ્ચયાર્થમાં છે, તેથી અહીંદાદિ પરોપદેશની અપેક્ષા વિના ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ થાય તે મતિજ્ઞાન છે, અને તેથી ઓત્રના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાનના ભેદ છે, આ પ્રમાણે માનવાથી મતિજ્ઞાનના અઘ્ઘાવીસ ભેદો થઈ રહેશે ને કોઈક તરફથી કહેલો વિરોધ પણ દૂર થશે. ૧૨૩.

પૂર્વે ૧૧૭ ગાથાના વિવેચનમાં ઓત્રના અવગ્રહાદિ તથા શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન છે એમ ઉત્તરમાંથી જણાવી તેમાં અપવાદ દર્શાવતાં વિશેષ કહ્યું છે કે શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિમાં દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનું જે હોય તે મતિજ્ઞાન છે. તે દ્રવ્યશ્રુત શું છે તે જણાવે છે પુસ્તક યા પત્ર વિગેરેમાં જે લખેલું હોય તે શબ્દની પેઠે ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાંથી દ્રવ્યશ્રુત છે, આ દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનું શેષ ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે, અને અક્ષરલાભ તે ભાવશ્રુત છે. તાત્પર્ય એ છે કે-કેવળ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે એટલુંજ નહિ પરંતુ શેષેન્દ્રિયોમાં પરોપદેશથી અહીંદ્રવ્યનાનુસારી ઉપલબ્ધિ અક્ષરલાભ થાય તે પણ શ્રુત છે, અને ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરલાભ સિવાયનું જે અશ્રુતાનુસારી અવગ્રહાદિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. ૧૨૪.

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામાં જે શંકા કરી હતી કે-“ શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ શ્રુત છે તો પછી ‘ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે એવું ’ અવધારણ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભને પણ શ્રુત કહેલું છે. ” આના ઉત્તરમાં કહેવાયું કે-ત્યાં જે અવધારણ કર્યું છે તે સત્ય છે, એ શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ રૂપ ન હોય તો તે અવધારણ અસત્ય ઠરે, પરંતુ એમ નથી, શેષેન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થએલ જ્ઞાનમાં જે પ્રતિભાસમાન થતા અક્ષરો તે પણ ઓત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ છે.

શિષ્ય:—શેષેન્દ્રિયથી જે અક્ષરો લાભ થાય તેને ઓત્રોપલબ્ધિ કેમ કહેવાય ? જો ઓત્રોપલબ્ધિ કહેવાય તો તે શેષેન્દ્રિયઅક્ષરલાભ કેમ કહેવાય ?

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં જણાતા અક્ષરો ઓત્રોપલબ્ધિજ્ઞ છે, કેમકે તે અક્ષરો શ્રુતિસંભવ છે, એટલે કે જે અક્ષરો છે તે અભિલાપરૂપ છે; અને તે અભિલાપ વિવક્ષિતકાળે અથવા બીજી કોઈ વખતે તે પુરૂષને અથવા બીજા પુરૂષને અવજ્ઞેય્ય હોવાથી શેષેન્દ્રિયથી ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે સર્વ અભિલાપ ઓત્રોપલબ્ધિ હોવાથી ઓત્રોપલબ્ધિરૂપ જ છે. તેથી ‘ એવું ’ અવધારણ દાખરહિત છે. ૧૨૫.

શિષ્ય:—જે શેષેન્દ્રિય અક્ષરલાભ થાય છે તે સર્વ શ્રુતરૂપ છે કે તેનો અમુક ભાગ જ શ્રુત રૂપ છે ?

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયથી થતા અક્ષરલાભમાં જે સંકેતના વિગ્રહભૂત શબ્દને અનુસરનાર હોય, અથવા સર્વજ્ઞના વચનના કારણભૂત હોય, એવા વિશિષ્ટ શ્રુતાક્ષરોના લાભ

થાય તે જ શ્રુત છે, પણ ઇહા-અપાય આદિમાં સંકુરણમાન થતા અશ્રુતાનુસારી અક્ષર-લાલને શ્રુતપણે માનવામાં આવે તે મતિને અનક્ષરજ માનવી પડે; અને તેથી ઇહા-અપાય અને ધારણરૂપ જે મતિજ્ઞાન સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે તે સર્વ ભેદ મતિપણે ન ગણાય, પણ માત્ર અક્ષરવગરના અવગ્રહનેજ મતિ માનવી પડે, કારણ કે ઇહા વિગેરે તો અક્ષર-ત્મક છે માટે એ પ્રમાણે માનવું તે ઇષ્ટ નથી, માટે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાલ તે જ શ્રુત છે, અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. ૧૨૨-૧૧-૧૨૬.

હવે શ્રુતનો નિશ્ચિત અર્થ એકઠો કરીને જણાવવા કહે છે.

દ્રવ્યમુયં ભાવમુયં ઉભયં વા કિં કંઠં વ હોજ્ઞા સિંતિ ।

કો વા ભાવમુયંસો દ્રવ્યાદિમુયં પરિણમેજ્ઞા ? ॥ ૧૨૭ ॥

બુદ્ધિદિદ્ધે અત્યે જે માસદ્ તં મુયં મઈસહિયં ।

ઈયરયથિં હોજ્ઞ મુયં ઉવલદ્ધિસમં જદ્ મળેજ્ઞા ॥ ૧૨૮ ॥

દ્રવ્યશ્રુત-ભાવશ્રુત-અને ઉભયશ્રુત શું છે? અથવા કેવી રીતે થાય છે? તથા ભાવશ્રુતનો કેટલો અંશ દ્રવ્યાદિશ્રુતપણે પરિણમે છે? બુદ્ધિદિદ્ધે અર્થમાંથી જે બોલે છે તે મતિસહિત શ્રુત છે. અને જો ઉપલબ્ધિની સમાન બોલાય તો તે બીજામાં (ભાવશ્રુતમાં) ગણાય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામાં “ દ્રવ્યશ્રુત સિવાયતું ” એ પદથી પુસ્તકાદિમાં લખેલું દ્રવ્ય-શ્રુત કહ્યું છે, “ અક્ષરલાલ ” એ વચનથી ભાવશ્રુત કહ્યું છે, અને “ ઐત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ ” એ કથનથી શબ્દ તથા શબ્દનું જ્ઞાન એમ ઉભયશ્રુત કહ્યું છે. આ ત્રણે સંબંધી વિચાર હવે પછીના પૂર્વગત ગાથાના વિવેચનમાં કરાશે. જેમકે-તે દ્રવ્યાદિશ્રુત શું શું છે? અથવા તે કેવી રીતે થાય છે? તેમજ ભાવશ્રુતનો કયો અંશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે અટલે દ્રવ્ય-શ્રુત તથા ઉભયશ્રુતપણે પરિણમે છે?

આ સ્થળે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારવાનો છે, આથી કેટલાક આચાર્યો આ ૧૨૮ મી ગાથાનો અર્થ તે સંબંધી એમ કહે છે. ભાષ્યકાર મહારાજ પણ પછીથી એજ પ્રમાણે અર્થ કરશે. પરંતુ હમણાંતો ચાલતા વિષયમાં દ્રવ્યાદિશ્રુતનો વિચાર ચાલે છે તેથી તદ-નુસાર વ્યાખ્યા કરે છે. શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી મહણ કરાતા અભિલાષ્ય પદાર્થો બુદ્ધિદિદ્ધે અર્થ કહેવાય, તેવા બુદ્ધિદિદ્ધે પદાર્થો ધણાએ છે; પરંતુ તેમાંથી જે પદાર્થોને વક્તા શ્રુત ઉપયોગ રૂપ મતિસહિત બોલે છે તે ઉભયશ્રુત છે. અર્થાત્ શ્રુતાત્મક બુદ્ધિએ મહણ કરેલા અર્થોમાંથી જે અર્થો શ્રુતાત્મક બુદ્ધિએ ઉપયુક્ત એવો વક્તા બોલે તે દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભય-શ્રુત થાય છે. “ જે માસદ્ (જે બોલે છે) ” આવચનથી દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું, તથા “ બુદ્ધિદિદ્ધે અત્યે ” અને “ મઈસહિયં ” (મતિસહિત બુદ્ધિદિદ્ધે અર્થ બોલે.) એ વચનથી ભાવશ્રુત કહ્યું. આ પ્રમાણે ૧૧૭ મી ગાથામાં કહેલા ઉભયશ્રુતનું સ્વરૂપ છે. વળી જે ભાવો પ્રથમ શ્રુત-બુદ્ધિએ જોએલા હોય અને પછીથી અભ્યાસના બળથી ઉપયોગ રહિત કોઈ બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુત છે. જે ભાવો માત્ર શ્રુતબુદ્ધિથી જાણાય છે અને તે મનમાં સંકુરતા છતાં પણ બોલાય નહિ તે ભાવશ્રુત છે. આટલું કહેવાથી દ્રવ્યશ્રુત કશું અને તે કેવી રીતે થાય છે એ પ્રશ્નનો વિચાર થયો.

હવે ભાવશ્રુતનો કયો અંશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે પરિણમે છે? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ.

દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કરતાં ભાવશ્રુત અનન્તશુદ્ધ છે; કારણ કે વાણી અનુક્રમે પ્રવર્તે છે, અને આશુપ પરિમિત છે; તેથી ભાવશ્રુતના વિવચનૂત સર્વ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ વક્તા બોલી શકે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે ભાવશ્રુતનો અનન્તમા ભાગજ દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુત રૂપે પરિણમે છે. આ બાબત આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે તેથી અહીં વધારે નથી કહેતા.

શિષ્ય:—ઉપયોગ સહિત જે ભાવોને બોલે તે ઉભયશ્રુત, અને જે ભાવોને ઉપયોગ-રહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત, એમ આપે કહ્યું; પણ જે ભાવોને કોઈ બોલતું નથી, માત્ર શ્રુત-બુદ્ધિવડે જુવેજ છે, તેમાં પણ દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કેમ નથી કહેતા ?

આચાર્ય:—“ જે બોલાય છે તે શ્રુત ” એમ કહેવાથી તેના પ્રતિયોગીરૂપ અભાવ-માણ અવસ્થામાં થનારું ભાવશ્રુતજ “ ઈતરત્ર ” શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુતરૂપતા ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. (જેટલી વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ થાય તેટલીને ઉપયોગ સહિત અથવા ઉપયોગરહિત બોલે તે ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત રૂપતા મનાય.) પરંતુ એમ થતું નથી, કેમકે શ્રુતોપ-લબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અર્થો અનન્તા છે, વાણી ક્રમવર્તી છે, અને આશુપ પરિમિત છે; તેથી શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અભિલાખ્ય ભાવોમાંથી માત્ર અનન્તમા ભાગજ વક્તા આપ્યા જીવનમાં બોલી શકે. આટે ઉપયોગરહિત બોલતાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉપયોગ સહિત બોલતાં ઉભયશ્રુત થાય, પણ સર્વ ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત કે ઉભયશ્રુતરૂપતા ન થાય, કારણકે તે સર્વ બોલી શકાયજ નહિ. ૧૨૭-૧૨૮.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ એ બંને ગાથાઓના અર્થ પાતાના તથા, ખીજના અભિ-ભાષ પ્રમાણે કરે છે.

જે મુયબુદ્ધિદિદે મુય-મદસદિઓ પમાસઈ માવે ।

તં ઉમયમુયં મનદ દવમુયં જો અણુવજ્જતો ॥ ૧૨૭ ॥

ઇપરત્યડવિ ભાવમુપ્ હોજ્જ નય તસ્સમે જદ્ મણિજ્ઞા ।

ન ચ તરદ્ તત્તિયં સો જમમેગણુજં તયં તત્તો ॥ ૧૨૮ ॥

સદ્ ઉવલદ્વીપ વા ઉવલદ્વિસમે તયા વ જં તુલ્લં ।

જં તસ્સમકાલં વા ન સવહા તરદ્ વોત્તું જે ॥ ૧૨૯ ॥

કેઈ બુદ્ધિદિદે મદસદિપ માસઓ મુયં તત્ત ।

કિં સદ્દો મદરુમયં માવમુયં ? સવહાજ્જુત્તં ॥ ૧૩૦ ॥

સદ્દો તા દવમુયં મદરામિણિયોહિયં નવા ઉમયં ।

જુત્તં, ઉમયામાયે માવમુયં કત્ત તં કિં વા ? ॥ ૧૩૧ ॥

માસાપ રિણકાલે મદ્દ કિમહિયમહણ્ણહત્તં વા ? ।

માસાસંકણ્ણવિસેસમેત્તઓ વા મુયમજુત્તં ॥ ૧૩૨ ॥

જે શ્રુતબુદ્ધિથી દષ્ટ એવા ભાવોને શ્રુતબુદ્ધિ સહિત બોલે છે તે ઉભયશ્રુત છે, અને જે તેજ ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. જે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય તે

ઈતરત્ર-ભાવશ્રુતમાં પણ (દ્રવ્યશ્રુત ને ઉભયશ્રુત) થાય, પરન્તુ તેમ થવું અશક્ય છે, કેમકે ભાવશ્રુત અનન્તગુણ છે. જે (ભાવણ) ઉપલબ્ધિ સહિત હોય ત્યાં તે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય, અથવા તેજ કાળે હોય તે ઉપલબ્ધિસમ કહેવાય; પણ (એ પ્રમાણે) સર્વથા બોલી શકાયજ નહિ. કેટલાએક આચાર્યો મતિસહિત યુદ્ધિદ્વયઅર્થને બોલતાં શ્રુત કહે છે. તેમાં શબ્દ મતિ કે ઉભયશ્રુત એ ત્રણ ભાવશ્રુત છે ? (ઉત્તર) ના, એ સર્વ અ-શ્રુત છે. (કારણકે) શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, મતિ આલિનિબોધિક છે, અને ઉભયશ્રુત પણ ચોખ્ખું નથી. ઉભયમાં અભાવ છતે, ભાવશ્રુત ક્યાં છે ? અથવા ક્યું છે ? ભાવાપરિણતિ-કાળે મતિને શું અધિક થાય છે ? અથવા શું અન્યથાપણું થાય છે ? ભાવાના સંકલ્પ વિશેષ માત્રથીજ શ્રુત કહેવું તે તો અશ્રુત છે. ૧૨૮-થી-૧૩૪.

શ્રુતરૂપ યુદ્ધિથી દ્વય (પદ્યોલોચિત અથવા ચિન્તિત) ભાવોમાંથી જે ભાવોને શ્રુતો-પયોગ સહિત વક્તા બોલે છે તે દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત છે, અને ભાવોને ઉપયોગસહિત બોલે છે તે શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. પરન્તુ જે ભાવોને શ્રુતયુદ્ધિથી કેવળ વિચા-રેજ છે બોલતાં નથી તે માત્ર ભાવશ્રુત છે. ૧૨૯.

જે બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત છે એમ કહેવાથી ઈતરત્ર શબ્દવડે ભાવશ્રુત કહેવાય છે. દ્રવ્યશ્રુત અથવા ઉભયશ્રુત ભાવશ્રુતમાં બધે ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. એટલે કે શ્રુતયુદ્ધિથી જેટલું મહણું થયું હોય તેટલું સર્વ બોલાય તો ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત થાય, પરન્તુ તેમ થઈ શકે નહિ, કારણકે શ્રુતજ્ઞાની સ્વયુદ્ધિથી જેટલું જાણે છે તેટલું કહી શકતા નથી. ભાવાવિષયીકૃત શ્રુતથી ભાવશ્રુત અનન્તગુણ છે, તેથી ઉપલબ્ધિસમાન કહી શકાતું નથી. ૧૩૦.

જે ભાવણ ઉપલબ્ધિ સહિત વર્તે, (જે જે ઉપલબ્ધિ થાય તેની સાથેજ ભાવણ થાય) તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા જેટલા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધિ થાય તેટલાજ પ્રમાણમાં બોલવું થાય તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા ઉપલબ્ધિના સમકાળે જે ભાવણ કરવું તે પણ ઉપલબ્ધિસમાન કહેવાય. જેમકે-જે વખતે શરીરમાં શૂળની વેદ-ના અનુભવાતી હોય તેજ વખતે તે વેદના બીજાને કહેવી; એ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતોપલબ્ધિ અન્તઃકરણમાં અનુભવતાં તેજ કાળે જે કંથન કરવું તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય. આ સર્વ કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતજ્ઞાની—શ્રુતજ્ઞાનરૂપી શ્રુતયુદ્ધિથી જેટલું જાણે છે તેટલું કહી શકતા નથી. ૧૩૧.

અહીં બીજા કેટલાક આચાર્યો મતિ-શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી “યુદ્ધિ દ્વિત્વેત્યે” એ મૂળગાથામાં ‘યુદ્ધિ’ નો શ્રુતયુદ્ધિરૂપ અર્થ ન કરતાં ‘યુદ્ધિ’ નો મતિ એવો અર્થ કરે છે, અને તેથી કરીને મતિથી દેખેલા ઘણાં પદાર્થોમાંથી કેટલાએક અર્થોને મતિસહિત બોલતાં શ્રુત થાય છે એમ કહે છે. આ સ્થળે કોઈ એમ પૂછે કે મતિજ્ઞાનીજ મતિસહિત હોય છે, તો પછી અર્થોને મતિસહિત એવું વિશેષણ શામાટે આપ્યું છે ? આના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે અહીં “મતિસહિત” એટલે મતિઉપયોગમાં વર્તેલો કોઈ વક્તા મહણું કર્યો છે. આથી, તે મતિઉપયોગયુક્ત હોવાથી અર્થોને પણ ઉપચારથી મતિ સહિત કહેલ છે. મારે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા અર્થોને મતિજ્ઞાનોપયોગયુક્ત બોલનારાને શ્રુત થાય છે, ઉપયોગસહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત થાય છે, અને એ સિવાયનું કેવળ પદાર્થ વિચારણારૂપ નહિ બોલનારાને મતિજ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે. આ પ્રમાણે ૧૨૮ થી મૂળ ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજા આચાર્યો એ પ્રમાણે અર્થ કરે છે પણ તે ચોખ્ખું.

નથી; કારણકે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે એવો અર્થ કરવાથી તેમાં ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થશે, તે વખતે બોલાતો એવો શબ્દ ભાવશ્રુત છે? મતિ ભાવશ્રુત છે? કે એ ઉભય ભાવશ્રુત છે? આ ત્રણેમાં એક પણ ભાવશ્રુત નહિ થઈ શકે. કારણકે મતિઉપયોગસહિત બોલનારાનો શબ્દ તો દ્રવ્યશ્રુત રૂપ માન્યો છે, અને મતિ તે આલિનિબોધિક જ્ઞાન છે, તેમાં ભાવશ્રુત કેમ માની શકાય? મતિ અને શબ્દ એ ઉભય મળીને ભાવશ્રુત થશે એમ કહેવામાં આવે તો તે અથોગ્ય છે, કારણકે જેમ રેતીના બુદ્ધા બુદ્ધા કણીઆમાં તેલનો અભાવ છે તેમ સમુદિત કણીયામાં પણ તેલનો અભાવ છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતની પ્રત્યેક અવસ્થામાં ભાવશ્રુતનો અભાવ છે; તેમ ઉભયમિલિત અવસ્થામાં પણ ભાવશ્રુતનો અભાવ છે, એ પ્રમાણે શબ્દાદિમાં ભાવશ્રુત ક્યાં છે? અથવા એમાં કશું ભાવશ્રુત છે? અર્થાત્ એમાં કોઈ પણ પ્રકારે ભાવશ્રુતપણું નથીજ, ૧૩૨ ૧૩૩.

ભાષાપરિણામકાળે મતિની કંઈક વિશેષતા થાય છે, તેથી મતિ અને શબ્દરૂપ ઉભયશ્રુત શ્રુતપણું કહેવું કંઈ વિરૂદ્ધ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે અથોગ્ય છે. કારણકે—અન્તર્વિજ્ઞાનવિશેષરૂપ મતિજ્ઞાનને ભાષાપરિણામકાળે પૂર્વ અવસ્થાથી (શબ્દ પ્રારંભ વખતે) રી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી તે મતિને ઉભયઅવસ્થામાં જ્ઞાનાન્તરરૂપ શ્રુતનો વ્યવહાર કરાય? અથવા શબ્દ પ્રારંભ વખતે મતિનો સર્વથા અન્યથા ભાવ કયો થાય છે કે જેથી તે શ્રુત કહેવાય? ‘ભાષાના પ્રારંભ એજ એમાં વિશેષ છે.’ એમ કહેવામાં આવે તો તે ભાષાના પ્રારંભથીજ એટલે ભાષાના સંકલ્પવિશેષમાત્રથીજ મતિને શ્રુતપણું કહેવું એ અથોગ્ય છે, કારણકે સ્વયં અવિશિષ્ટ અન્તર્વિજ્ઞાનને બાહ્યક્રિયારૂપથી અત્યન્ત નતિભેદ માનવામાં આવે તો ચાલણું-દોડણું-હાથ પછાડવા વિગેરે બાહ્યક્રિયાઓ અનન્ત હોવાથી મતિજ્ઞાન પણ અનન્ત માનવાં પડે; વળી સ્વયં અવિશેષજ્ઞાનને શબ્દપરિણામના સંનિધાન માત્રથીજ જ્ઞાનાન્તર માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય અને એથી અવધિ બાહિ જ્ઞાનોમાં પણ એમજ થાય, ૧૩૪.

એ પ્રમાણે મૂળગાથાના પૂર્વાર્ધશ્રુત કોઈએ વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાન કરેલું તેમાં દ્રવ્ય અભાવ; હવે તેજ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ માટે કહે છે.

इयरत्यवि मइनाणे होज्ज सुयंति किह तं सुयं होइ ? ।

किह व सुयं होइ मई सलक्खणावरणमेयाओ ? ॥ १३५ ॥

अहव मई दवसुयत्तमेव भावेण सा विरुज्जेज्जा ।

जो असुयक्खरलाभो तं मइमहिओ पभासेज्जा ॥ १३६ ॥

इयरम्मि वि मइनाणे होज्ज तयं नस्समं जइ भणेज्जा ।

न य तरइ नत्तिरं सो जणणेगणुणं तयं तत्तो ॥ १३७ ॥

कह मइ-सुओवलद्धा तीरंति न भासिउं, बहुत्ताओ ।

मवेण जीविणवि भासउ जमणंतभागं सो ॥ १३८ ॥

तीरंति न वोचुं जे सुओवलद्धा बहुत्तमावाओ ।

सेसोवलद्धभावो सामववहुत्तओऽभिदिवा ॥ १३९ ॥

ઈતરત્ર પણ (એટલે) મતિજ્ઞાનમાં પણ શ્રુત થાય તો તે શ્રુત કેવી રીતે થાય? અથવા શ્રુત તે મતિ કેવી રીતે થાય? કારણ અત્રેમાં સ્વલક્ષણ અને આવરણનો ભેદ છે. અથવા

મતિ દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે, પણ ભાવશ્રુત સાથે તે વિરોધ પામે; (કેમકે) જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાલને મતિસહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ઇતર-મતિજ્ઞાનમાં પણ તે જે તત્સમાન બોલાય તો દ્રવ્યશ્રુત થાય (પરન્તુ) બોલી શકાય નહિ, કેમકે તે તેનાથી અનેકગુણું છે. મતિ-શ્રુતાપલબ્ધ (ભાવો) શામાટે ન બોલી શકાય? તે બહુજ હોવાથી આખાજીવન પર્યન્ત બોલવામાં આવે તો પણ તેનો અનન્તમો ભાગજ બોલી શકાય. શ્રુતાપલબ્ધ ભાવો બહુજ હોવાથી બોલી શકતા નથી, અને શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનાપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે તથા બહુ હોવાથી બોલી શકતા નથી. ૧૩૫-થી-૧૩૬.

“બુદ્ધિદિદ્ધુ અથે” એ ગાથામાં જેઓ બુદ્ધિનો અર્થ મતિ કરે છે, તેમના મતે “ધર-તથિ હોજજ મુય” તે ૧૨૮ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ઇતર-શબ્દથી મતિજ્ઞાન કહેલ છે; કારણકે ભાષ્યકારે શબ્દસહિત મતિને દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત કહ્યું છે. તેથી ઇતરશબ્દથી મતિજ્ઞાનનજ એમના મતમાં સંભવે છે. તેઓનું કથન એમ છે કે-જે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલે તો મતિજ્ઞાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન થાય, આ પ્રમાણે તેમનું માનવું અચોક્ક્ય છે. કારણકે જે મતિજ્ઞાન છે તે શ્રુતજ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે? અથવા જે શ્રુત હોય તો તે મતિ કેમ થાય? નજ થાય. સ્વલક્ષણ અને સ્વાવારક કર્મના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ આગમમાં કહ્યો છે. વળી જે શ્રુત તેજ મતિ થાય અને મતિ તેજ શ્રુત થાય તો લક્ષણ અને આવરણનો ભેદ તેમાં ન રહે. ૧૩૫.

એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી બીજા આચાર્યશ્રી “બુદ્ધિ-દિદ્ધુ અથે” એ મૂળગાથાની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેમાં ‘મતિ’ એ ભાવશ્રુત નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરન્તુ જે કહી તેઓ તેને દ્રવ્યશ્રુત માને તો ક’ઈ દોષ નથી. એમ જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે-મતિ ને દ્રવ્યશ્રુતપણું પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં ક’ઈ દોષ નથી, પણ ઉપર કહ્યો મુજબ ભાવશ્રુતની સાથે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે. તાત્પર્ય એ છે કે-“કેઈ બુદ્ધિદિદ્ધુ મહિસિદ્ધિ ભાસઓ મુય” આ ગાથાર્ધમાં ‘મુય’ એટલે શ્રુત શબ્દ છે તેને જે દ્રવ્યશ્રુતપણું કહે તો ક’ઈ-વિરોધ નથી, કારણકે મતિઉપયોગસહિત અર્થ બોલનારાને તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાય, અને નહિ બોલનારાને તે મતિજ્ઞાન થાય. એ પ્રમાણે મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેલો છે.

અહીં કોઈને એવી શંકા થાય કે-મતિઉપયોગમાં વર્તતા કોઈ બોલે તો તે વખતે મતિ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત થાય, પરન્તુ એમ થતું નથી. જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાલ છે તેને મતિઉપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ થાય, એમાં ક’ઈ સંદેહ નથી. પણ જે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાલ છે તેને શ્રુતાપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે તો તે શબ્દનું મતિજ્ઞાન કારણ નથી; કેમકે તે શ્રુતપૂર્વક છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહીં દ્રવ્યનરૂપ પરોપદેશથી થનાર એવા શ્રુતને અનુસરીને જે અક્ષરલાલ અન્તઃકરણમાં સ્ફુરે છે તેને શ્રુતાપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે છે. અને જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાલ સ્વમતિથી પર્યાલોચિત મહા-અપાયાદિમાં અક્ષરલાલ સ્ફુરે છે, તેને જ્યારે મતિઉપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે ત્યારે તે મતિશબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાય છે જ. ૧૩૬.

હવે “ધરતથિ હોજજ મુય” ઇત્યાદિ મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે. બોલનારાને મતિ દ્રવ્યશ્રુત છે એમ કહ્યું, તેથી કરીને અભાવમાણ અવસ્થામાં થનારું મતિજ્ઞાન તે ઇતર શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે અભાવમાણ અવસ્થા-

માં થનારા મતિજ્ઞાનમાં જેટલા અર્થ જણાએલા હોય તેટલા સર્વ અર્થને બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુત થાય; પણ તેમ થતું નથી, કારણ કે મતિજ્ઞાનવડે જેટલું પ્રાપ્ત થાય છે તેટલું બોલવાને સમર્થ નથી. કારણ કે જે બોલી શકાય એવા છે તે મર્થથી મતિજ્ઞાનોપલબ્ધિ ભાવો અનન્તશુદ્ધા છે. ૧૩૭.

શિષ્ય:—મહારાજ ! આપે હમણાં કહ્યું કે મતિજ્ઞાનથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ, અને તે પહેલાં કહ્યું છે કે શ્રુતથી જણાએલા સર્વ ભાવો કહી શકાય નહિ. એ પ્રમાણે કહેવાનું શું કારણ ?

આચાર્ય:—મતિ-શ્રુતથી જણાએલા ભાવો બહુ છે, તેથી કરીને મતિજ્ઞાની આખા જીવનપર્યંતમાં પણ ઉપલબ્ધ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ બોલી શકે છે. આગમમાં કહ્યું છે કે-શ્રુતજ્ઞાનથી જણાએલા ભાવો યજ્ઞા હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને તે સિવાયના મતિ-અવધિ-મન:પર્યંત અને કેવળ જ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે અનભિલાષ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી.

શિષ્ય:—જેમ એ શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અનભિલાષ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી. તેમ અનભિલાષ્ય હોવાથી પણ કહી શકાતા નથી તો ‘અનભિલાષ્ય સ્વભાવ’ રૂપ એકજ હેતુ કેમ આપ્યો ? તે સાથે ‘બહુત્વ’ રૂપ હેતુ પણ આપવો જોઈતો હતો.

આચાર્ય:—જે ભાવો અભિલાષ્ય (બોલી શકાય તેવા) હોય તેમાં અદ્યપબહુત્વનો વિચાર ક્યો હોય તો ઉચિત ગણાય. પણ જે મૂળથી જ અનભિલાષ્ય (બોલી ન શકાય તેવા) છે તેમાં બહુત્વરૂપ હેતુ આપવો નિષ્ફળ છે. વળી શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી જેમ કહી શકાતા નથી, તેમ મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો પણ બહુ હોવાથી કહી શકાતા નથી; ઈત્યાદિ સર્વ ઉપર જ કહી ગયા છીએ, એટલે અહીં ‘બહુત્વરૂપ’ હેતુ આપવામાં આવે તો પુનરુક્તિ દોષપ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—ઉપર જે કહ્યું છે તે ઠીકણે શેષજ્ઞાનોર્માંથી મતિજ્ઞાનજ કહ્યું છે અને અહીં તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો પણ કહ્યાં છે; તેથી ‘બહુત્વ’ હેતુ આપવો જોઈએ.

આચાર્ય:—ત્યાં મતિના ઉપલક્ષણથી અવધિ આદિજ્ઞાનોમાં પણ તે હેતુ જાણી લેવો.

શિષ્ય:—જે એમ હોય, તો શ્રુતજ્ઞાનને પણ પૂર્વે ‘બહુત્વ’ રૂપ હેતુ કહ્યો છે, તોપણી કરી અહીં એ હેતુ શામાટે કહ્યો છે ?

આચાર્ય:—શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અવભાવથીજ અનભિલાષ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી. આ પ્રમાણે વિવચનો વિભાગ જખાવવાને તે હેતુ અહીં પુનઃ કહ્યો છે.

શિષ્ય:—મતિ આદિ જ્ઞાનોથી ઉપલબ્ધ ભાવોમાંના કેટલાક ભાવો અભિલાષ્ય છે, તો પછી એમ કેમ કહ્યો છે કે શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી જ અનભિલાષ્ય છે.

આચાર્ય:—જે અનભિલાષ્ય કહ્યા છે તે શ્રુતવિવચનપણે અનભિલાષ્ય કહ્યા છે, બીજી રીતે નહિ; માટે એથી કંઈ વિરોધ નથી. ૧૩૮-૧૩૯.

ક્વતો एचियमेत्ता भावनुर्य-मर्दण पञ्जया जेसि ? ।

• भासइ अणंतमाणं, भण्णइ जम्हा मुएऽमिहयं ॥ १४० ॥

પણવણિજ્ઞા માત્રા અણંતમાગો ડ અણમિલપ્પાણં ।

પણવણિજ્ઞાણં પુણં અણંતમાગો મુચનિવદ્ધો ॥ ૧૪૧ ॥

જં ચોદસપુન્વધરા છટ્ટાણગયા પરોપ્પરં હોંતિ ।

તેણ ડ અણંતમાગો પણવણિજ્ઞાણ, જં મુત્તં ॥ ૧૪૨ ॥

અક્કરલંભેણ સમા ડુણહિયા હોંતિ મઈવિસેસેહિં ।

તેડચિ ય મઈસિસેસે મુચનાણબ્બતરં જાણ ॥ ૧૪૩ ॥

જે અક્કરણુસારેણ મઈવિસેસા તત્તં મુચં સવ્વં ।

જે ડુણ મુચનિરવેક્કલા મુદ્દં ચિય તં મઝ્જાણં ॥ ૧૪૪ ॥

ભાવશ્રુત અને મતિનાં એટલા પર્યાયો શાથી છે કે જેનો અનન્તત્ત્વે ભાગજ ભોલાય છે? ઉત્તર:—સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—અભિલાષ્ય ભાવો અનભિલાષ્યભાવોના અનન્તમાભાગે છે, અને અભિલાષ્યભાવોના અનન્તત્ત્વે ભાગજ શ્રુતમાં યોગ્યએલો છે. જે કારણથી ચૌદપૂર્વધરો પરસ્પર છસ્થાનગત હોય છે, તે કારણથી જે સૂત્ર છે તે પ્રરૂપણીયભાવોના અનન્તત્ત્વે ભાગ છે. અક્કરલાભવડે (સર્વ) ચઉદપૂર્વધરો સમાન છે, (પણ) મતિવિશેષથી તેઓ ન્યૂનાધિક હોય છે, તે મતિવિશેષો પણ શ્રુતજ્ઞાનની અવ્યવસ્થા છે. જે અક્કરણુસારે (શ્રુતમથાનુસારે) મતિવિશેષો થાય છે તે સર્વ શ્રુત છે, અને જે શ્રુતની અપેક્ષા વિના થાય છે તે નિશ્ચય મતિજ્ઞાન છે. ૧૪૦-થી-૧૪૪

શિષ્ય:—પ્રભો ! ભાવશ્રુત અને મતિજ્ઞાનથી જણાએલા ભાવો એટલા બધા શાથી કહ્યા છે કે જેનો અનન્તત્ત્વે ભાગજ આખા જીવન પયન્તમાં બોલી શકાય છે? ૧૪૦.

આચાર્ય:—આગલ કહે છે તે પ્રમાણે આગમમાં કહ્યું છે તેટલા માટે તેમના તેટલા પર્યાયો છે. આગમમાં તે માટે કહ્યું છે કે—ઉર્વ-અધો-અને તિર્થોલાકમાં રહેલા પૃથ્વી-લવન-વિમાન-નક્ષત્ર-તારા-ચંદ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ વિગેરે સર્વ પ્રરૂપણીય ભાવો (વચનથી કહી શકાય તેવા પદાર્થો) અનભિલાષ્ય ભાવોના અનન્તમા ભાગે છે, અને તે પ્રરૂપણીયભાવોના અનન્તત્ત્વે ભાગજ ચૌદપૂર્વધર શ્રુતમાં ગણધર ભગવાનોએ રચેલો છે.

શિષ્ય:—પ્રરૂપણીયભાવોના અનન્તત્ત્વે ભાગજ શ્રુતમાં રચાએલો છે એમ શાથી જણાય? ૧૪૧.

આચાર્ય:—જે કારણથી ચૌદપૂર્વધરો ન્યૂનાધિકપણે જ સ્થાનપતિત હોય છે, એટલે કે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વધર સર્વ અભિલાષ્ય વસ્તુને જાણે છે. તેમનાથી બીજાઓ હીન-હીનતરાદિપણે જાણે છે. એ માટે આગમમાં કહ્યું છે કે—“ અણન્તમાગહીણં વા અસંત્વેજ્ઞમાગહીણં વા સંત્વેજ્ઞમાગહીણં વા સંત્વેજ્ઞગુણહીણં વા અસંત્વેજ્ઞગુણહીણં વા, અણન્તગુણહીણં વા. ” । કોઈ અનન્તમા ભાગે હીન હોય, કોઈ અસંખ્યાતમા ભાગે હીન હોય, કોઈ સંખ્યાતમા ભાગે હીન હોય, કોઈ સંખ્યાતગુણે હીન હોય, કોઈ અસંખ્યાતગુણે હીન હોય, અને કોઈ અનન્તગુણે હીન હોય. જે સર્વથી યોગ્ય અભિલાષ્ય ભાવોને જાણે છે તે જઘન્ય ચૌદ પૂર્વધર હોય છે, તેમનાથી જે વધારે વધારે અભિલાષ્ય ભાવોને જાણે તે અધિક-અધિકતરાદિ હોય છે. એ સંખ્યામાં પણ કહ્યું છે કે—“ અણન્તમાગઅબ્બહિયં વા અસંત્વેજ્ઞમાગઅબ્બહિયં વા, સંત્વેજ્ઞમાગઅબ્બહિયં વા. સંત્વેજ્ઞગુણઅબ્બહિયં વા અસંત્વેજ્ઞગુણઅબ્બહિયં વા, અણન્તગુણઅબ્બહિયં વા. ” એટલે કોઈ અનન્તમાગે અધિક હોય, કોઈ અસંખ્યાતમે

ભાગે અધિક હોય, કોઈ સંખ્યાતમે ભાગે અધિક હોય, કોઈ સંખ્યાતશુભ અધિક હોય, કોઈ અસંખ્યાતશુભ અધિક હોય અને કોઈ અનન્તશુભ અધિક હોય, આ પ્રમાણે ચૈદર્પૂર્વધરો છ સ્થાનપતિત હોય છે, તેથી કરીને ચૈદર્પૂર્વરૂપ સૂત્ર પ્રરૂપણીયભાવેના અનન્તભા ભાગેજ છે. જેટલા પ્રરૂપણીય ભાવો છે તેટલા સર્વ સૂત્રમાં ચોલેલા હોય તે તેને જાણનારાઓ સમાન જ્ઞાતા થાય, પણ ઉચ્ચસ્થાનપતિત ન થાય. ૧૪૨.

શિષ્ય:—જે ચૈદર્પૂર્વધરો હોય તેઓમાં પરસ્પર ન્યૂનાધિકપણ રાશી થાય છે.

આચાર્ય:—અધાએ ચૈદર્પૂર્વધરો ચૈદર્પૂર્વગત અક્ષરલાભવડે તે સમાન છે, પરન્તુ મતિવિશેષથી (કથોપશમની વિચિત્રતાથી યથોક્ત અક્ષરલાભાનુસારી જાણવા શાસ્ત્ર પદાર્થ વિષય સંબંધી વિચિત્રશુદ્ધિથી) હીનાધિક હોય છે, અહીં મતિવિશેષ કહેલ છે, તેથી તે આભિનિર્મોહકજ્ઞાન ન સમજવું, પણ શ્રુતશુદ્ધિ સમજવી. જે મતિવિશેષો વડે ચૈદર્પૂર્વ જાણનારા ન્યૂનાધિક હોય છે તે પણ મતિવિશેષો શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર જાણવા, મતિજ્ઞાનાભ્યન્તરગત ન જાણવા.

શિષ્ય:—જે ચૈદર્પૂર્વધરોના મતિવિશેષો શ્રુત છે તે મતિવિશેષો પણ નિશ્ચે શ્રુતજ્ઞાનજ જાણવા એ પ્રમાણે મૂળમાં કેમ ન કહ્યું, ? અને ‘અભ્યન્તર’ શબ્દ નકામે કેમ મહણ કર્યો. ?

આચાર્ય:—જેમ અંગ તે અંગની અભ્યન્તર જાણાય છે, તેમ શ્રુતપણ શ્રુતની અભ્યન્તરજ કહેવાય છે. એ કારણથી ‘અભ્યન્તર’ શબ્દ મૂળમાં મહણ કર્યો છે. અથવા તે બંદાભાગ ન થાય તે માટે મહણ કર્યો છે.

તથા “ સુચનાણમ્બન્તરે જાણ ” એ પદનો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે, તે આ પ્રમાણે; ‘ શ્રુતજ્ઞાન ’ એ શબ્દવડે ચૈદર્પૂર્વરૂપ શ્રુત સમજવું, અને તેથી ગમ્ય અર્થોના મહણ કરવાવાળા મતિવિશેષો પણ ચૈદર્પૂર્વના અક્ષરલાભરૂપ શ્રુતની અંદરજ જાણવા. પરન્તુ વિષ્ણુ ન જાણવા. કારણકે ચૈદર્પૂર્વવડે કેટલાક સાક્ષાત્ અને કેટલાક ગમ્યપણે એમ સર્વ અભિલાષ્ય પદાર્થ જાણી શકાય છે. તેથી ગમ્ય મતિવિશેષો પણ શ્રુતાનુસારી હોવાથી શ્રુતની અભ્યન્તરજ છે. ૧૪૩.

અક્ષરાનુસારે (શ્રુત અંશાનુસારે) જે મતિવિશેષો થાય છે તે સર્વ શ્રુત છે, એ અનેક વાર કહ્યું છે અને જે યથોક્ત શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વયં વસ્તુતત્ત્વ જાણનારૂપ મતિવિશેષો થાય છે તે શુદ્ધ મતિજ્ઞાન છે. એવી રીતે એ પણ અનેક પ્રકારે પૂર્વે કહેલું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ચૈદર્પૂર્વગત અક્ષરોના અનુસારે ઉત્પન્ન થતા મતિવિશેષો તે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનજ છે. ૧૪૪.

અહીં સુધી દ્રવ્યશ્રુતાદિલું સ્વરૂપ બતાવવાને “ શુદ્ધિદિક્ષે અત્યે ” ઇત્યાદિ મૂળ ૧૨૮ મી ગાથાની વ્યાખ્યા કરી, અને “ કેઈ શુદ્ધિ દિક્ષે ” ઇત્યાદિ ૧૩૨ મી ગાથાવડે કેટલાક દ્રવ્ય બતાવ્યાં, તેજ પણ બીજા વિશેષ દ્રવ્ય બતાવવાને આચાર્યશ્રી પુનઃ મતાન્તર જણાવે છે—

કેદઃ અમાસિજ્ઞન્તા સુચમણુસરઓ. જિ જે મદ્વિસેસા ।

મન્નંતિ તે મદ્ ચિય, ભાવમુયાભાવઓ ત્વળો ॥ ૧૪૫ ॥

કિદ્ મદ્-સુચનાણવિદો છદ્દાણમયા ગરોષ્પરં દોજ્ઞા ? ।

માસિજ્ઞંતં મોર્ષ જડ સર્વં સેસયં શુદ્ધી ॥ ૧૪૬ ॥

સામન્ના વા શુદ્ધી મદ્-સુચનાણાઈ, તીર્થે જે દિદ્દા ।

ભાસડ, સંભવમેત્તં ગહિયં ન ચ ભાસણમેત્તં ॥ ૧૪૭ ॥

મડસહિયં ભાવસુયં તં નિયમભાસઓડવિ મડરત્ના ।

મડસહિયંતિ જગુત્તં સુઓવડત્તસ ભાવસુયં ॥ ૧૪૮ ॥

જે ભાસડ વેય તયં સુયં તુ ન ચ ભાસઓ સુયં વેવ ।

કેઈ મડય વિદિદ્ધા જં દવસુયત્તમુવયંતિ ॥ ૧૪૯ ॥

એવં ધણિપરિણામં સુયનાણં હમયહા મડનાણં ।

જં મિત્તસંહાવાઈ તાઈ તો મિત્તહ્વાઈ ॥ ૧૫૦ ॥

કેટલાએક આચાર્યો નહિ બોલાતા મતિવિશેષો શ્રુતાનુસારી છતાં પણ તેને મતિજ એમ માને છે, (પણ એમ નથી.) કારણકે એથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે, જે ભાષ્યમાણ સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિરૂપ હોય તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર પદસ્થાનગત કેવી રીતે થાય ? અથવા સામાન્ય બુદ્ધિ એટલે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનો; અને તે વડે જણાએલા અર્થને બોલે તે ભાવશ્રુત છે. (અહીં) બોલે એ શબ્દ સંભવમાત્રથી મહણ કરેલ છે, ભાષ્યમાણતા માત્ર નહિ. તથા અભાષ્યમાણતા છતાં પણ તે ભાવશ્રુત નહીં મતિસહિત છે, તે સિવાયનું મતિજ્ઞાન છે. (અહીં) ‘મતિસહિતપણું’ કહ્યું છે તે શ્રુતોપયુક્તને સમજવું. જેને વક્તા બોલે છેજ તે શ્રુત છે, પણ ભાષ્યમાણ શ્રુતજ એમ નહિ. (કારણકે) કેટલાક ભાવો મતિવડે પણ દ્રષ્ટ છે, જે દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે છે, એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન ધ્વનિ પરિણામવાળું છે, અને મતિજ્ઞાન ઉભય પ્રકારે છે, જેથી તે લિંગ સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તે લિંગસ્વરૂપવાળાં પણ છે. ૧૪૫-૧૫૦.

કેટલાએક વ્યાખ્યા કરનારાઓ જે કેટલાક મતિવિશેષો શ્રુતાનુસારી છે, છતાં તેમાં શબ્દ-પ્રવૃત્તિ ન થવાથી કેવળ દ્વયમાં સંકુરાયમાન થાય છે તેથી તેને મતિજ્ઞાનજ માને છે. તેઓનું એ મન્તવ્ય યોગ્ય નથી, કારણકે એમ માનવાથી ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થાય છે, એ સંખ્યાથી પૂર્વે ૧૩૨-૧૩૩ મી ગાથામાં વિસ્તારથી કહ્યું છે, એટલે ફરી અહીં નથી કહેતા. ૧૪૬.

વળી જે બોલાતા સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય, તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર સ્વસ્થાનમાં પદસ્થાનપતિત કેવી રીતે થાય ? નજ થાય. કારણ કે આખા જીવન પર્યન્ત મતિ-શ્રુતવડે જણાએલા અર્થોનો અનન્તરો ભાગજ બોલી શકાય છે. તેથી કરીને મતિજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાની કરતાં નિરન્તર અનન્તરુણા અધિકજ હોય, અને શ્રુતજ્ઞાની ધીનજો કરતાં હરમેશાં અનન્તરુણહીનજ હોય. એ પ્રમાણે જે ભાષ્યમાણ સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય તો પરસ્પરસ્વસ્થાનમાં પદસ્થાન પતિત ન થાય, અને સ્વસ્થાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાની ધીન શ્રુતજ્ઞાની કરતાં સંખ્યાતરુણહીન વા અધિક થાય. પરંતુ અસંખ્યાત કે અનન્તરુણ ન્યૂનાધિક ન થાય. કારણ કે ભાષક એવા ચૈદ પૂર્વધરને સંખ્યાત વર્ષના આશુપવડે અસંખ્યાત કે અનન્તરુણ ભાષણ સંભવે નહિ. આ દ્રષ્ટુ જણાવવાને માટેજ અહીં મતાન્તર જણાવેલ છે, નહિતો પાછલ ૧૩૨ મી ગાથામાં આ સર્વ લંકીત કહેલજ છે.

“બુદ્ધિદિદ્ધે અથે” ઇત્યાદિ કહેલ ૧૨૮ મી પૂર્વગત ગાથાનું વ્યાખ્યાન શ્રુતનું સ્વરૂપ બતાવવાને કહ્યું, અહીં મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવો એજ પ્રસ્તુત છે, તેથી મતાન્તરથી ભેદ બતાવીને તેનાં દ્રષ્ટુ જણાવ્યાં. હવે ભાષ્યકાર મહારાજ પોતાના અભિપ્રાય મુજબ મતિ-શ્રુતનો દોષ રહિત જે ભેદ છે તે જણાવવાને પુનઃ ૧૨૮ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

“બુદ્ધિદિદ્ધે અથે” એ ગાથામાં જે બુદ્ધિ કહી છે તે મતિ-શ્રુત રૂપ સામાન્ય બુદ્ધિ સમજવી. એ સામાન્યબુદ્ધિથી જણાએલા ભાવોમાંથી જે ભાવોને વક્તા બોલે તે ભાવ-શ્રુત છે. ‘બોલે’ એ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે-તે સ્થળમાં અથવા ઘીજ સ્થળમાં તે કાળે અથવા અન્યકાળે તે પુરૂષથી અથવા અન્યપુરૂષથી સામગ્રી પ્રાપ્ત થએ તે ભાવો બોલી શકાય. અર્થાત્ જે ભાવો અન્તરમાં સ્ફુરણમાન થાયછે, તે ભાવો નહિ બોલાતા છતાં પણ કહેવાને યોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત છે; પણ બોલાતા પદાર્થોજ ભાવશ્રુત છે એમ નહિ. આમ હોવાથી મતિવડે જણાએલા અનભિલાષ્ય ભાવો ભાવણને અયોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત નથી, અને મતિથી જણાએલા સર્વે અભિલાષ્ય ભાવો નહિ બોલાતા છતાં પણ બોલાવાની યોગ્યતાવાળા હોવાથી તે ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—સામાન્ય બુદ્ધિથી જણાએલા અર્થો જે ભાવણ યોગ્ય છે તેઓને જે ભાવ-શ્રુતપણું છે, તે પછી મતિજ્ઞાનાન્તર્ગત અપાયરૂપ વિચારમાં જણાતા અર્થોને પણ ભાવ-શ્રુતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. કેમકે તે પણ ભાવણને યોગ્ય છે.

આચાર્ય:—શ્રુત અને મતિ સહિત જે ભાવોને બોલવામાં આવેછે તે ભાવો ભાવ-શ્રુત છે, ઘીજ નહિ. તેથી શ્રુત ઉપયોગવન્તને જ ભાવણ યોગ્ય અર્થોના વિચાર કરતાં ભાવશ્રુત સિદ્ધ થાય છે. તથા શ્રુતાનુસરણના અભાવે શ્રુતોપયોગ નથી હોતો, તેથી મતિ-વડે ચિન્તિત અર્થ ભાવણ યોગ્ય છતાં પણ ભાવશ્રુત નથી.

શિષ્ય:—અહીં મતિ-શ્રુતાત્મક સામાન્યબુદ્ધિ કહી છે પણ આપે તો શ્રુતોપયોગને મ-હણ કર્યો, ત્યારે પદાર્થો મતિથી દ્રષ્ટ છે, એમ કેમ સંભવે? કારણ કે જ્યાં શ્રુતોપયોગ હોય ત્યાં પદાર્થો શ્રુતરૂપ બુદ્ધિના જ વિષય હોઈ શકે છે. પણ મતિરૂપ બુદ્ધિના વિષય નહિ બને.

આચાર્ય:—શ્રુત મતિપૂર્વક જ અને તેથી કરીને જે પદાર્થો શ્રુતજ્ઞાનના વિષય હોય તે મતિજ્ઞાનના પણ વિષય હોય છે જ. તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રુતજ્ઞાનોપયોગી પ્રાણી સામાન્યબુદ્ધિથી જણાએલા અર્થોને સામગ્રી સંભવે બોલેછે, તે ભાવો-પદાર્થો ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—અર્થોને ભાવશ્રુત કેમ કહી શકાય? જ્ઞાનને જ ભાવશ્રુત કહેવું યોગ્ય છે.

આચાર્ય:—તાજ કથન સત્ય છે, પરંતુ અહીં વિષય અને વિષયીનો અલેદ આરોપ કરીને ભાવશ્રુતમાં જણાતા અર્થોને ભાવશ્રુત કહ્યું છે. આ ભાવશ્રુતથી જે ભિન્ન હોય તે મતિ જણવી. અર્થાત્ જે ઘટાદિ પદાર્થો અભિલાષ્ય છતાં શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતોપયોગવન્તથી વિચારાતા નથી અને જે પદાર્થો અર્થબોધક નિયત શબ્દોના અભાવે મૂળથી જ અનભિલાષ્ય છે તે પદાર્થો જે વિજ્ઞાનમાં જણાય તે મતિજ્ઞાન છે, પણ શ્રુત નથી. કેમકે અભિલાષ્ય વસ્તુ વિષયવાદી મતિમાં શ્રુત અનુસારીપણાના અભાવ છે અને અનઅભિલાષ્ય વસ્તુ વિષયવાદી મતિમાં બોલવાની અયોગ્યતા છે. ૧૪૯-૧૪૮.

બુદ્ધિદ્રષ્ટ અર્થોમાંથી જે ભાવોને કંઈ પણ વખતે અભવમાત્રથી વક્તા બોલે છે જ તે શ્રુત છે. એમ નિશ્ચય અબ્ધુ; પરંતુ જે ભાવો બોલાય છે તે ભાવો શ્રુતજ છે એમ નિશ્ચયથી ન સમજવું; કારણ કે કેટલાક અભિલાષ્ય ભાવો મતિવડે જણાએલા હોય છે તે અવગ્રહથી મહણ કરેલા હોય ઈલાથી વિચારેલા હોય અને અપાયથી નિશ્ચય કરાયા હોય છે. તે અભિલાષ્ય ભાવો શબ્દરૂપ દ્રવ્ય શ્રુતવડે બોલાય છે, તેથી દ્રવ્યશ્રુતપણું પ્રાપ્ત છે. જે બોલાતા ભાવોને શ્રુતજ કહીએ તો ઉપર કહેલા અભિલાષ્ય અર્થોને પણ શ્રુતપણું પ્રાપ્ત થાય. ને એમ માનવું તે ઈષ્ટ નથી, કારણ કે એમાં શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતના ઉપયોગનો અભાવ છે; ૧૪૯.

ઉપર કહ્યામુજબ કેવળ અલિલાપ્ય અર્થ વિષયી સર્વશ્રુત જ્ઞાન ધ્વનિપરિણામવાળું છે. (શબ્દનો પરિણામ જેમાં હોય તે ધ્વનિપરિણામ કહેવાય છે. તેવો ધ્વનિપરિણામ શ્રુતાનુસારીપણે ઉત્પન્ન થએલો હોય છે, એમ માનેલ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સંકેતકાળભાવિ પરોપદેશરૂપ અને શ્રુતઅર્થરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેથી કરીને શબ્દ પણ બે પ્રકારનો માનેલ છે. તદનુસાર ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ હોય છે.) મતિજ્ઞાન તો શબ્દપરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામવિનાનું એમ બે પ્રકારે છે, કારણ કે તે અલિલાપ્ય તથા અનલિલાપ્ય પદાર્થના વિષયવાળું છે. શ્રુતની અધિક્ષા વિનો સ્વમતિથી જ વિચારી શકાય એવા અલિલાપ્ય ભાવોમાં ધ્વનિપરિણામ થાય છે, અને અનલિલાપ્ય ભાવવાળા મતિજ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ મંથી થતું, કારણ કે જેમ નાલિકેરદ્વીપમાંથી આવેલો મનુષ્ય ત્યાંની અગ્નિ વિગેરેને તેમજ દૂધ-ચરકી-ગાળી-સાકર વિગેરેની મધુરતા અને તેની તરતમંતો પોતે બોજતાં છતાં બીજાને કહી શકેતો નથી, તેમ અનલિલાપ્ય ભાવો સ્વયંમેય બંધાતા છેતાં પણ તદ્વાચક શબ્દના એલાવે વિચારી શકાતા નથી અને બીજાને કહી શકાતા પણ નથી.

વળી અલિલાપ્ય ભાવો કરતાં અનલિલાપ્ય ભાવો અનન્તશુદ્ધ છે, તેથી મતિજ્ઞાન અલિલાપ્ય તથા અનલિલાપ્ય વસ્તુના વિષયવાળું હોવાથી શબ્દપરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામવિનાનું છે. આ કારણથી મતિ એને શ્રુત સ્વાગ્નિ-મળ-કારણાદિવડે સમાન છતાં પણ સિત્તસ્વભાવવાળાં માનવાં; કેમકે શ્રુત ધ્વનિપરિણામવાળું છે, અને માત્ર ધ્વનિ પરિણામવાળું તથા ધ્વનિપરિણામ વિનાનું એમ ઉભય સ્વભાવવાળું છે; ૧૪૫ થી ૧૫૦.

“બુદ્ધિદ્વિંદુ અથે જે ભાસઈ તં મુઘં મધસિદ્ધિય” એ ૧૨૮ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધે બ્યાખ્યાન “સામના વા બુદ્ધી” ઈત્યાદિ ૧૪૭ મી ગાથાવડે કર્યું. હવે “ઈયરતથિ હોળજ મુયં ઉપલદ્ધિસમ” જઈ લેજીજી. ” એ ઉત્તરાર્ધે બ્યાખ્યાન વિસ્તારથી કરે છે.

ઈયર નિ મજ્ઞાજે તગો નિ જઈ હોઈ સદ્પરિણામોં ।

તો તમ્મિવિ કિં ન મુયં માસઈ જં નોવલદ્ધિસમં ? ॥ ૧૫૧ ॥

અમિલપ્પા-ડળમિલપ્પા ઉવલદ્ધાં તસ્સમં ચ નો મળઈ ।

તો હોઈ રમયસ્સં ઉમયસહાયવિકાઝર્ણી ॥ ૧૫૨ ॥

જં માસઈ તંપિ જઓ ન મુયાદેસેજ કિન્તુ સમ્પદં ।

ન મુઓવલદ્ધિતુર્લ્લેતિ વા જઓ નોવલદ્ધિસમં ॥ ૧૫૩ ॥

ઈતર એટલે મતિજ્ઞાન તેમાં. પણ જે શબ્દપરિણામ થાય તો તે પણ શ્રુતજ્ઞાન કેમ નહિ? જે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય છે તે (તેટલું) બોલાતું નથી. અલિલાપ્ય-અનલિલાપ્ય ભાવો ઉપલબ્ધ થએલા બંને છે એવા (મતિજ્ઞાની) તત્ (અલિલાપ્ય-અનલિલાપ્ય પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ) સમાન બોલી શકેતો નથી. જે એમ બોલી શકેતો હોય તો મતિજ્ઞાન ઉભયસ્વભાવવાળું હોવાથી ઉભયસ્વરૂપવાળું થાઓ. જે કારણથી (મતિજ્ઞાની જે બોલે છે તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો, પણ સ્વમતિથીજ બોલે છે. (તેથી તે ઉપલબ્ધિસમાન નથી.) અથવા જે કારણથી શ્રુતોપલબ્ધિતુર્લ્લેતિ નથી તેથી ઉપલબ્ધિસમાન પણ નથી. ૧૫૧-થી-૧૫૩.

૧૨૮ મી મુળગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં “ઈયરતથિ હોળજ મુયં” આ પદમાં ઈતર

શબ્દથી મતિજ્ઞાન સમજવું. અહીં કોઈ એમ કહેવા માગે કે મતિમાં પણ શબ્દ પરિણામ થાય છે તો તેમાંએ શ્રુતજ્ઞાન કેમ નથી માનતા? કેમકે “ ઉભયદ્વા મહાજ્ઞાન ” મતિજ્ઞાન શબ્દપરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામ વિનાનું એમ બે પ્રકારે છે. આ વચનથી મતિમાં પણ શબ્દપરિણામ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, તો તેમાંએ ભાવશ્રુતરૂપતા માનવી નેદ્રએ. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે મતિજ્ઞાની ઉપલબ્ધિસમાન બોલતા નથી તેથી તેમાં શ્રુતરૂપતા નથી. કારણકે અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય ભાવો મતિજ્ઞાનથી જણાય છે, પણ તે ભાવોને ઉપલબ્ધિ પ્રમાણે કહી શકાતું નથી, કારણકે અનભિલાષ્ય ભાવો સર્વથા કહી શકાય એવાજ નથી. ૧૫૧.

શિષ્ય:—જે એમ હોય, તો મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ તથા મતિરૂપ એમ ઉભય સ્વરૂપવાળું થયું, કેમકે અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય વસ્તુના વિષયવાળું હોવાથી તે બે સ્વભાવવાળું છે, તેમાં જે અભિલાષ્ય ભાવોને જાણે છે તથા બોલે છે તે શ્રુતજ્ઞાન થશે. અને જે ભાવજ્ઞને અધોગ્ય એવા અનભિલાષ્ય ભાવોને જાણે છે તે મતિજ્ઞાન થશે. ૧૫૨.

આચાર્ય:—મતિજ્ઞાની અભિલાષ્ય વસ્તુપલબ્ધિમાં કંઈક બોલેછે, પરંતુ તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો. માત્ર સ્વમતિથી જ બોલે છે, માટે તે શ્રુત નથી. અર્થાત્ પરોપદેશ અને શ્રુતમધ્યના અનુસારે વિચારીને બ્યારે બોલાય ત્યારે શ્રુતોપયોગીને શ્રુતજ્ઞાન થાય, પરંતુ જ્યાં સ્વમતિથી વિચારીને બોલાય છે ત્યાં શ્રુતાનુસારીપણાનો અભાવ છે અને શ્રુતોપયોગના અભાવથી મતિજ્ઞાન જ છે.

એ પ્રમાણે “ ભાસઃ જ નોવલક્ષિસમ ” એ ૧૫૧ મી ગાથાના અવયવનું ૧૫૨ મી ગાથાવડે વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું કે—મતિજ્ઞાની મતિજ્ઞાનોપલબ્ધિ સમાન બોલી શકતો નથી માટે ત્યાં ઉપલબ્ધિસમાન ભાષણ નથી, અને તેથી મતિજ્ઞાનમાં શ્રુતરૂપતા નથી કહી અને શ્રુતજ્ઞાની અભિલાષ્યભાવોને જાણે છે અને બોલે છે માટે ત્યાં ઉપલબ્ધિ સમાન ભાષણ છે અને તેથી શ્રુતમાં શ્રુતરૂપતા છે.

અથવા મતિજ્ઞાની શ્રુતોપલબ્ધિ તુલ્ય બોલી શકતો નથી તેથી મતિજ્ઞાનીનું ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિ નથી માટે તેમાં શ્રુતરૂપતા પણ નથી, એટલે કે શ્રુતોપલબ્ધિમાં પરોપદેશ અર્હદ-વચનરૂપ શ્રુતાનુસારે ઉપલબ્ધ-જણાવેલા અર્થોને બોલે છે અને મતિ ઉપલબ્ધિમાં તો નકુપલબ્ધ અર્થોનેજ બોલે છે, માટે મતિજ્ઞાનીનું ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિસમાન નથી અને તેથી તેમાં શ્રુતરૂપતા પણ નથી. ૧૫૧-થી-૧૫૩.

અહીં મુઘી “ સોઽન્દિઓવલક્ષિ ” ઇત્યાદિ ૧૧૭ મી શ્રુતગાથાવડે તત્ત્વથી શ્રુતજ્ઞાન આત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું જ છે અને મતિજ્ઞાન સર્વ ઇન્દ્રિયના વિષયવાળું છે. એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ ભેદ જણાવવાના ક્રમમાં “ ઘ્યુદિ દિદુ અત્થે ” ઇત્યાદિ ૧૨૮ મી ગાથા કહી છે, તે ગાથાવડે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભયશ્રુત કહીને મતિ શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ પ્રમાણેના ભેદ હોવાથી મતિ-શ્રુતનો ઇન્દ્રિયવિલાસથી પણ ભેદ નિશ્ચિત થયો.

હવે વક્ષ (છાલ) અને શુભના (દારગના) ઉદાત્તરૂપથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

અન્ને મર્જનિ મર્દ વગ્ગસમા સુંવમરિસયં મુર્તે ।

દિદ્વન્તોઽયં ભુત્તિ જહોવળોઓ ન સંમહઃ ॥ ૧૫૪ ॥

માવમુયામાવાઓ સંકરઓ નિહિસેમમાવાઓ ।

પુવ્વુત્તલક્ષણાઓ સલક્ષણાવરણમેયાઓ ॥ ૧૫૫ ॥

કપિજ્ઞેજ્ઞ વ સો ભાવ-દબ્બમુત્તેમુ તેમુવિ ન જુત્તો ।

મદ્-સુયમેયાવસરે જમ્હા કિં સુયવિસેસેણ ? ॥ ૧૫૬ ॥

અનુયક્તરપરિણામા વ જા મદ્ વગ્ગકપ્પણા તમ્મિ ।

દવ્વસુયં સુમ્બસમં કિં પુણ તેસિં વિસેસેણ ? ॥ ૧૫૭ ॥

હહં જેનાહિકઓ નાણવિસેસો ન દબ્બ-ભાવાણં ।

ન ય દબ્બ-ભાવમેત્તેઽન્નિ જુજ્જે સોઽસમંજસઓ ॥ ૧૫૮ ॥

જહ વગ્ગા સુંવત્તણમુવેતિ સુંવં ચ તં તઓઽણ્ણણં ।

ન મદ્ તહા ધણિત્તણમુવેદ્ જં જીવભાવો સા ॥ ૧૫૯ ॥

અહ જવયારો કીરડ પમ્બદ્ અત્યંતરંપિ જં જત્તો ।

તં તમ્મયંતિ મ્મણ્ણદ્, તો મદ્પુવં જઓ મ્મણિયં ॥ ૧૬૦ ॥

ભાવસુયં, તેણ મદ્ વગ્ગસમા સુંવસરિસયં તં ચ ।

જં સિંતેઽજ્ઞ તયા તો સુંયપરિવાદિમણુસરડ્ ॥ ૧૬૧ ॥

ખીળઓ અતિને વલ્કસમાન અને શ્રુતને શુ'ખસમાન માને છે, જેવી રીતે આ દૃષ્ટાન્ત યોગ્ય છે તેવી રીતે તે યુક્તિવાળું નથી, ભાવશ્રુતના અભાવથી, સાંકેતિકથી, નિર્વિશેષ ભાવથી, પૂર્વોક્ત લક્ષણભેદથી અને સ્વલક્ષણ આવરણભેદથી (એ દૃષ્ટાન્ત યુક્તિ સંગત નથી.) અથવા ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતમાં એ ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણકે અતિ-શ્રુતના ભેદનો અવસર છતાં દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુતના ભેદથી શુ' (પ્રયોજન છે)? અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી અતિમાં છાંલની કલ્પના અને દ્રવ્યશ્રુતમાં દોરણની કલ્પના કરવામાં આવે તો એ પ્રમાણે તે બેના ભેદવડે શુ'? અહીં જ્ઞાનના ભેદનો આધિકાર છે, દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતના ભેદનો આધિકાર નથી, તેથી દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતનો ભેદ અસમબંધસપણાથી અહીં ધરતો નથી. જેમ છાંલ તેજ દોરડું થાય છે અને તે દોરડું તેનાથી ભિન્ન નથી તેવી રીતે અતિ ધ્વનિપણાને પામતી નથી, કારણકે તે અતિ શબ્દ સ્વભાવરૂપ છે. ઉપચારથી એમ કહીએ છીએ અને તેથી અર્થાન્તર છતાં જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે એમ કહેવામાં આવે તો જે કારણથી અતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યું છે તે કારણથી અતિ વલ્ક (છાંલ) સમાન અને ભાવશ્રુત શુ'ખ (દોરડા) સમાન છે; કેમકે અતિવડે ચિન્તવીને પછી શ્રુત પરિપાટીને અનુસરે છે. ૧૫૪-થી-૧૬૧.

કેટલાક આચાર્યો અતિને વલ્કસમાન માને છે, અને તેજ અતિમાં જ્યારે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શબ્દસહિત અતિશ્રુત કહેવાય છે, તે શ્રુત છાંલથી થએલ દોરડા સમાન છે. આ પ્રમાણે તેઓનું માનવું યોગ્ય નથી, કારણકે-વલ્ક અને શુ'ખનું દૃષ્ટાન્ત જે પ્રકારે તેઓએ અહીં ચાલતા વિષયમાં યોગ્ય છે તે પ્રકારે તે યુક્તિસંગત નથી. ૧૫૪ અતિ પછી તરતજ શબ્દ માત્ર થવાથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. કદી એમ કહેવામાં આવે કે અતિ-સહિત શબ્દ તે ભાવશ્રુત થશે. તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે એથી અતિ-શ્રુતની મિશ્રતા થશે. અથવા સામાન્ય ભાવથી જે અતિજ્ઞાન તેજ ભાવશ્રુત એમ કહેવાથી બન્નેની એકતા થશે, પણ ભિન્નતા નહિ થાય. ભિન્નતા ન થાય તો શુ' દરકત છે? એમ કહેવામાં આવે

તો સ્વલક્ષણ અને સ્વઆવરણના ભેદથી બન્નેમાં ભેદ રહેતો નથી. ૧૫૫ અથવા આ વલ્લ અને શુભના ઉદાહરણથી ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ માનવામાં આવે (ભાવશ્રુત કારણ હોવાથી વલ્લ-છાલ સમાન છે, અને દ્રવ્યશ્રુત કાર્ય હોવાથી શુભ-દારડા સમાન છે.) તો તે ઠીક નથી, કારણકે અહીં મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવાનો અવસર છે, તેમાં ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ જણાવવો નિષ્પ્રયોજન છે. ૧૫૬ અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિમાં (શ્રુતાતુસારીપણા સિવાય કેવળ શબ્દમાત્રપરિણામયુક્ત મતિમાં) છાલની કલ્પના અને તે મતિજન્ય શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતમાં દારડાની કલ્પના માનવામાં આવે તો આ ઉદાહરણથી આ બેમાં ભેદ યુક્તિયુક્ત થશે. અહીં “ અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિ ” એમ જે કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે જે શ્રુતાતુસારી અક્ષર પરિણામવાળી મતિ કહીએ તો તે મતિ ભાવશ્રુતજ થાય, અને એથી કરીને પૂર્વની ગાથામાં કહ્યું છે તેથી કંઈ વિશેષ ન જણાય, પર્યુદાસ અર્થવાળા નકારના (નિષેધના) આશ્રયથી તે મતિ અશ્રુતાતુસારીશબ્દવડે સંબંધવાળી ઘડણું કરાઈ છે, શબ્દપરિણામ રહિત અવગ્રહરૂપ મતિ અહીં ઘડણું કરાઈ નથી. કારણકે તેવી મતિથી શબ્દ ઉત્પન્ન કરવાપણાના અભાવે તે પછી થનાર શુભ સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ થાય. એ પ્રમાણે ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે અહીં અપ્રસ્તુત મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેવાથી શુભ પ્રયોજન છે. ? અહીં તો શ્રુતજ્ઞાન-અને મતિજ્ઞાનનો ભેદ વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે, તેમાં દ્રવ્યશ્રુતની સાથે મતિનો ભેદ વિચારવાથી શા લાભ? કંઈજ નહીં. ૧૫૭ કારણકે જેવી રીતે છાલ પોતાથી અલિપ્ત એવા દારડા રૂપે પરિણામ પામવાથી દારડું કહેવાય છે અને તે દારડું પણ તે છાલથી અલિપ્તરૂપે રહેલ છે. તેવી રીતે મતિ ધ્વનિરૂપે પરિણામ પામતી નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન એ આલિનિબોધિકસ્વરૂપે જીવનો સ્વભાવ છે, અને શબ્દ તો મૂર્ત હોવાથી જીવનો સ્વભાવ નથી. અમૂર્તપરિણામવાળી મતિ શબ્દરૂપ મૂર્ત પરિણામ જેવી રીતે પામે ? નજ પામે. મટે દૃષ્ટાન્ત અને દાદાન્તિકની વિષમતાથી એ ભેદ પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૧૫૮

ઉપચાર વિધિનો આશ્રય કરીને વ્યાખ્યા કરીએ તો કંઈ દોષ નહિ આવે, કારણકે અર્થાન્તર છતાં જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે. જેમકે “ તે અપથ્ય આરટી બધી વિક્રિયા પામ્યું. ” અથવા “ તે એકજ વચન આરટો બધો વિપાક પામ્યું. ” ઈત્યાદિ પ્રકારે ઉપચાર કરાય છે, તેમ ધ્વનિ જ્ઞાનમય નહિ છતાં પણ મતિગત જ્ઞાનમયતા ધ્વનિમાં ઉપચારથી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી વલ્લ અને શુભના ગાદશ્યપણાથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ મિદ્ધ થશે.

ઉપર મુજબ ઉપચારથી ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ યુક્તિ વિનાનું છે. કારણકે આગમમાં મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યું છે તે કારણથી મતિને વલ્લ સમાન અને ભાવશ્રુતને શુભ સમાન માનીને દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય કરે કે જેથી ઉપચાર વિના પણ મર્વ યુક્તિમંગત થાય. જેમ છાલ દારડાનું કારણ છે તેમ મતિ પણ ભાવશ્રુતનું કારણ છે; તથા જેમ દારડું છાલનું કાર્ય છે તેમ ભાવશ્રુત પણ મતિનું કાર્ય છે. કારણકે મતિવડે વિચારીને પછી વક્તા શ્રુત પરિપાટીનું અનુસરણ કરે છે. (વાચ્ય-વાચકભાવે પરોપદેશ-શ્રુતમન્થની શાળના વસ્તુમાં કરે છે.) આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતનો વલ્લ અને શુભની પોરે કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ મિદ્ધ થાય છે, અને એજ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ યોર છે. પણ બીજાના કદા પ્રમાણ નથી મદતો. ૧૫૯-થી-૧૬૧.

હવે અક્ષર અનક્ષરના બેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

અન્ને અણક્ષર-ડક્ષરવિસેસઓ મડ-સુયાઈ મિંદેતિ ।

જં મડનાણમણક્ષરમક્ષરમિયરં ચ સુયનાણં ॥ ૧૬૨ ॥

જહ મડરણક્ષર ચિય ખવેજ્જ નેહાદઓ નિરમિલપ્પે ।

યાણુ-પુરિસાહપજ્જાયવિવેગો કિહ ણુ હોજ્જાહિ ? ॥ ૧૬૩ ॥

સુયનિસ્સિયવયણાઓ અહ સો સુયઓં મઓ ન બુદ્ધીઓં ।

જહ સો સુયવાવારો તઓ કિમન્ને મડ્ઝનાણં ? ॥ ૧૬૪ ॥

અહ સુયઓ વિ વિવેગં કુણઓ ન તયં સુયં સુયં નત્થિ ।

જો જો સુયવાવારો અન્નો વિ તઓ મઈ જમ્હા ॥ ૧૬૫ ॥

મડકાલે વિ જહ સુયં તો જુગુવં મડ-સુઓવઓગા તે ।

અહ નેવં ઇગયરં પવજ્જઓ જુજ્જણ ન સુયં ॥ ૮૭ ॥ ૧૬૬ ॥

જહ સુયનિસ્સિયમક્ષરમણુસરઓ તેણ મડચઙ્કપ્પિ ।

સુયનિસ્સિયમાવજ્જં તુહ તં પિ જમક્ષરપ્પમવં ॥ ૧૬૭ ॥

જહ તં સુણ ન તઓ જાણહ સુયનિસ્સિયં કહં મણિયં ? ।

જં સુયકઓવયારં પુલ્લિં ઈર્ણિં તયણવેક્કલં ॥ ૧૬૮ ॥

પુલ્લં સુયપરિકમ્મિયમહસ્સ જં સંપયં સુયાઈયં ।

તં નિસ્સિયમિયરં પુણ અણિસ્સિયં મડચઙ્કે તં ॥ ૧૬૯ ॥

ઉભયં ભાવક્ષરઓ અણક્ષરં હોજ્જ વંજણક્ષરઓ ।

મડનાણં સુત્તં પુણ ઉભયં પિ અણક્ષરક્ષરઓ ॥ ૧૭૦ ॥

બીજાઓ અનક્ષર તથા અક્ષરના બેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કરે છે, કારણકે મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. જે મતિ અનક્ષરજ્ઞ હોય તો ઈલાદિ ન થાય; કેમકે નિરલિલાપ્યમાં સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્થાયનો વિવેક કેવી રીતે થાય ? ‘શ્રુતનિ-શ્રિત’ એ વચનથી તે વિવેક શ્રુતથી માનેલ છે મતિથી નહિ. જે તે શ્રુતવ્યાપાર છે તેા તે સિવાયનું બીજું મતિજ્ઞાન કયું ? જે શ્રુતથી પણ વિવેક કરનારને શ્રુત નથી, તેા શ્રુતનો અભાવ થાય છે અને જે જે અન્યપણ શ્રુત વ્યાપાર છે તે પણ મતિ થાય છે. જે મતિકાળે પણ શ્રુત છે, તેા તમારે એકી સાથે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થશે. અને બેમાંથી એક માનતાં શ્રુતનો અભાવ થશે. જે અક્ષરાનુસારથી શ્રુતનિશ્રિતપણું હોય તેા ત્યારે મતિચતુષ્કપણુ શ્રુતનિશ્રિત થશે. કેમકે તે પણ અક્ષરચુક્ત છે. જે તે શ્રુતવડે નથી બંબૂતો તેા તેને શ્રુત-નિશ્રિત કેમ કહ્યું ? પૂર્વે શ્રુતોપકારવાળું છે અને હમણાં તેની અપેક્ષા વિનાનું છે માટે. પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિત મતિવાળાને હમણાં જે શ્રુતાતીત જ્ઞાન થાય તે શ્રુતનિશ્રિત અને બીજું અશ્રુતનિશ્રિત, તે અશ્રુતનિશ્રિત મતિચતુષ્ક બળપુ. મતિજ્ઞાન બાવાક્ષરથી ઉભયપ્રકારે થાય અને વ્યવ્યવહારથી અનક્ષર થાય તથા ઉભયપ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન છે. અનક્ષર તથા સાક્ષર એમ બે પ્રકારે હોય છે. ૧૬૨-થી-૧૭૦.

બીજા કેટલાક આચાર્યો, અનક્ષર અને અક્ષરના ભેદથી 'મતિ-શ્રુતનો-ભેદ કહે છે, મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને બીજું શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા ઉચ્છ્વાસાદિરૂપ અનક્ષર છે. ૧૬૨ આ પ્રમાણે બેઝો કહે છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે જો મતિ અનક્ષરજ (અક્ષરાભિલાપ રહિતજ) હોય તો નિરભિલાપ હોવાથી સ્થાણુ આદિ વસ્તુમાં ઇહા વિગેરે પ્રવર્તે નહિ. કેમકે તે મતિમાં અનક્ષરપણે સ્થાણુઆદિવિકલ્પનો અભાવ હોવાથી "આ સ્થાણુ છે, કે પુરૂષ છે" ઇત્યાદિ પર્યાયોના વસ્તુધર્મનો વિવેક ન થાય. (અન્ય-વ્યતિરેક આદિથી બોધ ન થાય.) જે અનક્ષરજ્ઞાન છે તેમાં અવગ્રહની પેઠે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક નથી, તેવીજ રીતે ઇહાદિ પણ અનક્ષર હોવાથી તેમાં પણ આ સ્થાણુપુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક યદ્યપિ નહિ. ૧૬૩

આગમમાં મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું કહ્યું છે. એક અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારનું જ્ઞાન તે શ્રુતનિમિત્ત મતિજ્ઞાન અને બીજું ઔત્પત્તિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ તે અશ્રુતનિમિત્ત મતિજ્ઞાન. અહીં એમ કહેવામાં આવે કે જો આગમમાં પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતનિમિત્તપણે કહ્યું છે તો અક્ષરાત્મકશ્રુતથી એ સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક થયો, ક'ઈ મતિથી થયો નહિ, કેમકે મતિ તો સ્વયં અનક્ષર છે. આપું ઉપરોક્ત કથન અચોગ્ય છે, કેમકે એમ માનવાથી તો એ સ્થાણુ પુરૂષાદિપર્યાયોના વિવેક એ શ્રુતનો વ્યાપાર થયો. હવે જો સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક અક્ષરાત્મક હોવાથી શ્રુતવ્યાપાર માનીએ તો અવગ્રહ સિવાયના ઇહા-અપાય વિગેરે મતિજ્ઞાનના સર્વ ભેદોના અભાવજ થાય. ૧૬૪

શ્રુતવ્યાપારથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિનો વિવેક કરનારાને તે જ્ઞાન શ્રુત નથી, પણ-મતિનો અભાવ થવાના ભયથી તેને મતિજ્ઞાનપણે માનીએ છીએ એમ કહેવામાં આવે તો એક બાજુ સાંધતાં બીજી બાજુ તૂટશે. કારણકે એમ માનવાથી તો શ્રુતનોજ અભાવ થશે. કેમકે ચરણ કરણાદિ જણાવનાર આચારાદિ અન્ય શ્રુતવ્યાપાર પણ અક્ષરાત્મક હોવાથી સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેકની પેઠે તે પણ મતિજ્ઞાન થશે. અને શ્રુતનો અભાવ થશે. સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેક તે મતિ પણ થશે અને શ્રુત પણ થશે. એમ માનવાથી બેમાંથી એકનો પણ અભાવ નહિ થાય. એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઠીક નથી. ૧૬૫ કારણ કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયોના વિવેકરૂપ મતિજ્ઞાનના કાળમાં પણ જો શ્રુતજ્ઞાન માનવામાં આવે તો એકજ કાળે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થાય. પરંતુ એમ થવું અચોગ્ય છે, કેમકે એકજ કાળે બે ઉપયોગોના આગમમાં નિષેધ કર્યો છે. અથવા આ કાળના ભયથી એક કાળે એકજ ઉપયોગ માનતાં વિવેકકાળે મતિ અથવા શ્રુતજ્ઞાન માનવું પડશે. પણ તેમાં શ્રુતજ્ઞાનનો માની શકાશે નહિ, માત્ર મતિજ્ઞાનજ માનવું પડશે. કારણ કે-“સાવકાશ અને અનવકાશવિધિમાં અનવકાશવિધિ બળવાન છે” એ ન્યાયથી બીજે સ્થળે મતિજ્ઞાનને અવકાશ નથી તેથી અહીં મતિજ્ઞાનજ માનવું પડશે. શ્રુતજ્ઞાનને તો અન્યત્ર આચારાદિ શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનમાં અવકાશ છે તેથી ત્યાં શ્રુત માનવું ઉચિત છે. આમ હોવાથી સ્થાણુ પુરૂષાદિનો અક્ષરાભિલાપશ્રુત વિવેક મતિથીજ થયો. પણ શ્રુતથી નહિ. આથી એ સિદ્ધ થયું કે મતિજ્ઞાન એકાન્તે અનક્ષર નથી. ૧૬૬ વળી સ્થાણુ-પુરૂષાદિનો વિવેક કરવાપરે અક્ષરને અનુસરતા પ્રમાતાનું જ્ઞાન શ્રુતનિમિત્ત છે, એમ કહેવામાં આવે તો ઔત્પત્તિકી વિગેરે ચાર બુદ્ધિઓ પણ શ્રુતનિમિત્ત માનવી પડશે. કેમકે તે પણ અક્ષરશ્રુત છે. તેમાંજે ઇહા વિગેરે અક્ષરાભિલાપ થાય છે. પરંતુ એમ નથી, આગમમાં એ ચાર બુદ્ધિને અશ્રુતનિમિત્ત કહેલ છે. ૧૬૭ પુનઃ એમ કહેવામાં આવે, કે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ પર્યાયો

જાણનાર-વ્યક્તિ શ્રુતજ્ઞાનવડે નથી જાણતો, તો પછી અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્ચિતજ છે એમ આગમમાં શાથી કહ્યું ? મતિ તો સ્વયં અનક્ષરજ છે, અને જે ઇલા વિગેરે અક્ષરાત્મક છે તેમાં જે શ્રુતનિશ્ચિતપણું ન માનીએ તો તે બીજી રીતે કેમ ઘટે ?

ઉપરનું સર્વ કથન “શ્રુતનિશ્ચિત” શબ્દનો અર્થ સમજ્યા વિનાનું છે. તેથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું. અહીં ઉચિત છે, શ્રુત બે પ્રકારનું છે. એક પરોપદેશરૂપ અને બીજું આગમ અન્યરૂપ, ૧૬૮ તેવા શ્રુતવડે વ્યવહાર કાળની પૂર્વે સંસ્કાર વાળી જેની બુદ્ધિ થએલી હોય એવા સાધુઆદિને હંમણાં વ્યવહારકાળે શ્રુતની અપેક્ષા વિના જે જ્ઞાન થાય છે તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનને આગમમાં “શ્રુતનિશ્ચિત” કહ્યું છે, તે સિવાયનું શ્રુતસંસ્કારની અપેક્ષાવિના જે સ્વાભાવિક જ્ઞાન થાય તે આત્માતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ-અશ્રુતનિશ્ચિત છે.

પૂર્વે નહિ જાણેલ, નહિ સાંભળેલ અને નહિ વિચારેલ અર્થને-વિશુદ્ધપણે ગ્રહણ કરનાર, અવ્યાકૃત ફળ યોગવાળી બુદ્ધિ, તે-આત્માતિકી બુદ્ધિ છે.

હઃએ વહન કરી શકાય એવા મોટા કાર્યના સારનો નિસ્તાર કરવામાં સમર્થ, ધર્મ-અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનાર એવા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરનારી સારભૂત અને ઉભય લોકમાં ફળદાયી-એવી જે બુદ્ધિ તે વૈનયિકી બુદ્ધિ છે.

વિવક્ષિત કાર્યમાં મનના પરોવાથી તેના પરમાર્થને જાણનાર, કાર્યના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામેલ, સાક્ષ કહ્યું એમ વિદ્વાનોથી પ્રશંસા પામે તેવા ફળવાળી બુદ્ધિ, તે કર્મજ બુદ્ધિ છે.

અનુમાન, હેતુ, અને દૃષ્ટાન્તથી અર્થને સાધનાર વધોવિપાકના પરિણામવાળી, તથા અભ્યુદય અને મોક્ષરૂપ ફળવાળી બુદ્ધિ તે પારિણામિકી બુદ્ધિ છે.

ઉપરોક્ત બુદ્ધિચતુષ્કમાંથી વૈનયિકીબુદ્ધિમાં શ્રુતનિશ્ચિતપણું છે, કારણ કે-“ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરવા ભૂતપણું” શ્રુતના અભ્યાસવિના બનતું નથી. પણ એ બુદ્ધિચતુષ્કને આગમમાં અશ્રુતનિશ્ચિત કહેલ છે, આથી પૂર્વોપર વિસંવાદ જેવું જણાય છે. એ પ્રમાણે કોઇને શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-એમાં શ્રુતનિશ્ચિતપણું છે, પરંતુ બહુ અદ્ય છે, તેથી મતિચતુષ્કમાં બાહુલ્યતાનો અંગીકાર કરીને તેમાં અશ્રુતનિશ્ચિતપણું કહ્યું છે. એટલે વિસંવાદ જેવું કંઈ નથી. આ સમજના વિવેચનથી એ ફલિતાર્થ થયું કે-પૂર્વે ૧૬૨મી ગાથામાં “મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર છે” એમ જે કહ્યું છે તે અચોચ કહ્યું. કારણ કે મતિને અનક્ષર માનવાથી સ્થાણ-પુરુષાદિ પર્યાયના વિવેકનો અભાવ થાય. અને મતિનું શ્રુતનિશ્ચિતપણું તો પૂર્વે બીજી રીતે-સિદ્ધ કરેલું છે. એટલે પુનઃ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. ૧૬૬

ઓ.પાતિકી બુદ્ધિ ઉપર શેઠકનું દૃષ્ટાન્ત.

અવાંતી નગરીની પાસેના ગામમાં એક ભરત નામનો નટ રહેલો હતો, તેને પહેલી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો શેઠક નામનો આત્માતિકીબુદ્ધિવાળો પુત્ર હતો. પહેલી સ્ત્રી મરણ પામવાથી ભરતે બીજી સ્ત્રી કરી હતી, તે સ્ત્રી શેઠકને શેઠકને પુત્ર જાણીને બરાબર ખાવા પીવાનું આપતી નહી, તેથી એક વખત શેઠકે તેને કહ્યું કે-માતા ! તું મને સારી રીતે રાખતી નથી, તો હું તને તેનું કાળ બતાવીશ. આથી તેની તે નવીમાતાએ કહ્યું કે-અરે નાદાન છોકરા ! તું મને શું કરવાનો હતો ? શેઠકે બોલ્યો-માતા ! હું એવું કરીશ કે જેથી તું મારા પગે પડીશ. નવી સ્ત્રીએ તેને નાદાન બાળક જાણીને તેની ઉપર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહી અને દમ્ભેસની માફક બેઠકાદીપણે વર્તવાનું માહુ રાખ્યું. શેઠકે એક દિવસ રાત્રિએ એકદમ અચાનક સ્ત્રીને ચોતારા પિતાને કહ્યું કે-પિતાજી ! પિતાજી ! જુઓ આ મોટું પુત્ર આપણા

ધરમાંથી નાશી જાય છે. આ સાંભળીને બરતના મનમાં ધારણા થઈ કે જરૂર મારી સ્ત્રી બિચારિણી છે. નહિ તો રાત્રિના સમયે કોઈ અજાણ્યો પુરુષ પંરમાંથી કેમ નીકળે ? આંખ વહેમથી તે સ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રહિત થયો, આ સાથે બોલવા ચાલવાનાં બચકાર પણ બંધ થયો. આથી તે નવી સ્ત્રીએ માન્યું કે જરૂર આ કામ રોહકનું હોય એમ જણાય છે. તેથી રોહકને પ્રીતિપૂર્વક બોલાવીને કહ્યું કે-મેટા ! તમે આ મુંઝવણ કે જેથી તારા પિતા મારાથી એકદમ કંઈ પણ કારણ વિના પરાક્રમ્ય થયા ? જો રહેજો એ પ્રમાણે કહ્યું હોય તો હો પ્રમ ! મારો અપરાધ ક્ષમા કર અને જેમ તારા પિતા મારાપર પ્રસન્ન થાય તેમ કરા એના ઉત્તરમાં રોહકે કહ્યું-હીક છે હવે તું એ માટે ખેદ ન કરીશ. હું બધું પાછું ઠેકણે લાવીશ. તે દિવસથી તે સ્ત્રી રોહકની સાથે સંબાલ બરાબર રાખવા લાગી, અને રોહક પણ પિતાનો પૂર્વનો વહેમ દૂર કરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. એક દિવસ રાત્રિએ રોહકને પિતા આંદનીમાં બેઠો હતો, તે વખતે રોહકે પોતાના ચરીતની છાપને આગળથી; બતાવીને પિતાને કહ્યું કે-પિતાજી ! જુઓ ! જુઓ ! આ કોઈ પુરુષ નામ છે. પિતાએ કહ્યું કે મને જાણી જતાવ. સારે રોહકે આગળીવડે પોતાની છાપ બતાવીને કહ્યું કે જુઓ, આ રંગો, રંગે તેને રોહક સમજ્યો છે. રોહકની આ બાળવેષ્ટા જોઈને બરતે વિચાર્યું કે ખરેખર આવું પડેતાં પણ આવોજ પુરુષ જોયો હશે. નાદાન બાળકના બોલવા પર વિશ્વાસ રાખીને રહે નહોતો મારી, સ્ત્રીપર વહેમ લીધો; પણ એ ઠીક ન કહ્યું. આંખાં નિશ્ચયથી તેનો પૂર્વનો વહેમ સ્ત્રીઉપરથી દૂર થયો, અને તે દિવસથી તે તેનાપર અનુરાગવાળો થયો. રોહકે વિચાર્યું કે મેં મારી જોરમાન માતાનું અપ્રિય કહ્યું છે તેથી તેના બદલો લેવાને તે કોઈ વખત મને વિષ વિગેરથી મારી નાખશે, માટે મારે તેનાથી દરેજા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. એમ વિચારીને તે હમેશાં પોતાના પિતાની સાથે જ જતા જોતો.

એક વખત બરત કંઈ કામ પ્રસંગે અવન્ટી જવા તૈયાર થયો. તેની સાથે રોહકે પણ જવાને તૈયાર થયો. અવન્ટીમાં જાને પિતા પુત્ર ગયા. ત્યાં નગરની શોભા જોઈને રોહકે વિસ્મય પામ્યો. કામ પૂર્ણ કરીને પિતા-પુત્ર પાંજા ધેર જવાને નિકળ્યા. નગર બહાર આવ્યા એટલે બગત કંઈ મીઠી લેવાની બૂધી ગયો, તેથી રોહકને ક્ષિપ્રાનનના તટપર એસાડીને પોતે પાછો સહેરનાં ગયો રોહકે નદીના કાંઠામાં રહીને રમત કરતા કરતા કિંદા સહિત આખી નગરી રેતીમાં આશેણી તેવામાં અચપર બેસી દરવા ગમ્મિલ ને નંગરીના રાજ ત્યાં થઈને નીકળ્યો, એટલે રોહકે કહ્યું અરે રાજકુમાર ! એ માંગે ન ચાલો. રાજાએ કહ્યું એ મારે દેવ ચાલવાનું કારણ ? રોહકે કહ્યું-એમાં કારણ મું પૂછો છો ? આ રાજ દરબાર છે તે તમે નથી જોતા ? રાજાએ નીચે ઉતરીને જોયું તો આખી નગરી બગબગ આશેણી જોઈ. તેથી રાજાએ પૂછ્યું-અરે માલક ! તો આ નગરી પહેલાં કોઈવર જોઈ છે, કે આજે જ જોઈ ? રોહકે કહ્યું-ના, પહેલાં-જોઈ નથી, આજે જ પ્રથમ જોઈ છે. આથી વિસ્મય થઈને રાજાએ વિચાર્યું કે અહો ! આ બાળકની યુદ્ધિ કેવી તીવ્ર છે ? પછી રાજાએ તેનું નામ પૂછ્યું એટલે તે બોલ્યો, કે-માફ નામ રોહક છે. આ વાતથી ત્યાલે છે આવામાં રોહકને પિતા શહેરમાંથી આવ્યો એટલે તેની સાથે રોહક પોતાને ગામ ગયો.

રોહક ગયા પછી રાજાએ વિચાર્યું કે મારે ચારસેને નવાણું પ્રધાનો છે; પરંતુ તે સર્વની યુદ્ધિ એકજ પ્રધાનમાં હોય એવો એક પ્રધાન હોય તો ઘણું સારું, કેમકે એથી રાજ્યનો પ્રતાપ વૃદ્ધિ પામે. આ પ્રમાણે વિચારીને રોહકની પરીક્ષા કરવાને રાજાએ રોહકના ગામના મુખ્ય ચાણસેને ઉદ્દેશીને એવો હુકમ કર્યો કે-તમારા ગામની બહાર એક મોટી સિવા ■ તે સિવાને ઉપાડ્યા સિવાય રાજાને બેસવા ચોખ્ખું મંકપ કરીને એ સિવાનું તેના ઉપર દાકણ કરે. આ પ્રમાણે રાજાને હુકમ સાંભળીને ગામના સર્વ લોકો અનેક પ્રકારની ચિન્તા કરવા લાગ્યા. વિચાર કરતાં મધ્યાહ્ન સમય થયો, તે વખતે રોહક તેના પિતાને જમવા તેડવા આવ્યો; એટલે તેના પિતાએ કહ્યું મેટા ! તું બાળક હોવાથી નિશ્ચંત છે, એટલે ગામના લોકો જણતા નથી, અત્યંતે તો કંઈ પણ ચેન પડતું નથી, એટલે ખાવા પીવાનું ક્યાંયી.

સુત્રે ? આથી રોહકે પૂછ્યું—પિતાજી એવું શું કહ્યું છે ? કે જ્યાં સર્વને આટલી બધી ચિન્તા થાય છે. તેના ઉત્તરમાં તેના પિતાએ રાજની આજ્ઞા કહી સંભળાવી, એટલે રોહકે કહ્યું—એહો ! એમાં એટલી બધી ચિન્તા શા માટે કરે છે ? મંડપ કરવાને એ સિલાની નીચે ખોદવાનું શરૂ કરે, પછી જ્યાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ત્યાં થાંભલા મુકે અને સિલાને ઉપાડ્યા સિવાય જોયરાની જેમ ફરતી બીંત વિગેરે કરે. એટલે રાજને થોડા મંડપ તૈયાર કરી ચકાશે. આ કુક્તિ સંભળાતે સર્વ લોકો હર્ષ પ્રાપ્તિને ભોજન માટે ઉઠ્યા, પછી રોહકના કલા મુજબ ખોદીને મંડપ તૈયાર કર્યો. રાત્રી પછી એ મંડપ જોઈને પ્રસન્ન થયો, તપાસ કરતાં મોલુમ પડ્યું કે આ મંડપ રોહકની બુદ્ધિના અનુસાર થયો છે.

દરી બીજી વખત રાજને એજ ગામમાં એક ઘેડું મોકલીને કુકમ કર્યો કે—આ ઘેડું અત્યારે જેટલું તોલમાં છે, તેટલું પાંછું પંદર દિવસે આપવું. તોલમાં જરા પણ ન્યૂનાધિક ન થવું જોઈએ.” રાજની આ આજ્ઞા સંભળીને ગામના સર્વ લોકો એકઠા થયા, અને રોહકને બોલવાને રાજની આજ્ઞા કહી સંભળાવીને ઉપાય પૂછ્યો, એટલે રોહકે કહ્યું કે જંગલમાંથી એક વર પકડી લાવીને ઘેડા પાસે બાધો, પછી ઘેડાને દરેરાજ સારો પ્રતિષ્ઠારક ખોરાક આપો. પછી તે વરના બંધથી બધી ખોરાક નિરર્થક થશે, અને ઘેડાનું ને તોલ છે તે તેટલુંજ કાયમ રહેશે. રોહકના કહેવાથી લોકોએ તે પ્રમાણે કરીને પંદર દિવસે ઘેડા પ્રાપ્તિ મોકલ્યો. રાજને તોલી જોયો તો તેનું ને વજન હતું તે કાયમ હતું. જરા પણ ન્યૂનાધિક થયું ન હતું. તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે એ પણ રોહકની બુદ્ધિનું પરિણામ હતું. તે પાંછા રાજને એક કૂકડા તે ગામપર મોકલાવીને આજ્ઞા કરી કે—આ કૂકડાને બીજા કૂકડા સિવાય કુદ કરાવવું. ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી તે કૂકડા સાથે એક આંરીસો મૂક્યો. તેમાંના પ્રતિબિંબથી કૂકડાએ બીજો કૂકડો જાણીને અઠંઠારથી તેની સાથે મુદ્દ કરવા માંડ્યું. રાજના શ્રમ મોલુસોએ એ હકીકત રાજને કહી એટલે રાજ પ્રસન્ન થયો. દરી પાછી રાજને આજ્ઞા કરી કે—“ નદીની રેતીનાં ઢોરડાં વધીને મોકલાવો.” રાજની આવી બીલકુલ અસંભવિત આજ્ઞા સંભળીને લોકો ગભરાઈ ગયા એટલે રોહકે કહ્યું કે રાજને એમ કહેવરાવો કે મહારાજ ! તમારા બંડારમાં રેતીનાં જીનાં દોરડાં પડ્યાં હશે તેમાંથી નયુતો જોવા માટે એક દોરડું મોકલાવો, કે જ્યાં તેના અનુસાર તેવાં દોરડાં વધીને અમે મોકલાવીએ, લોકોએ તે પ્રમાણે કહેવરાવ્યું. તેથી રાજ કંઈ પણ બીજો કુકમ કર્યો સિવાય મૌન રહ્યો. દરી એક વખત રાજને મરવાની તૈયારીવાળો રોગી અને વૃદ્ધ હાથી તે ગામમાં મોકલ્યો, અને તે સાથે કહેવરાવ્યું કે “ આ હાથી મરી ગયો ” એમ કહ્યા વિના દરેરાજ તેના અખર મને મોકલવા હાથી આવ્યા પછી તેજ રાત્રિએ મરી ગયો, એટલે બીજો દિવસે રોહકના કહેવા મુજબ ગામના અધિકારીએ રાજ પાસે જઈને કહ્યું કે—મહારાજ ! આજે હાથી એસતો નથી, ઊઠતો નથી, આહાર નીહાર કરતો નથી, અને બીજા કંઈ પણ ચેષ્ટા કરતો નથી. એ સંભળીને રાજને કહ્યું, ત્યારે શું હાથી મરી ગયો ? આવનાર મોલુસે કહ્યું—મહારાજ ! આપ એમ કહો છો, કું એમ નથી કહેતો. આ સંભળીને રાજ ખુશ થયો. દરીથી રાજને આજ્ઞા કરી કે—તમારા ગામના કુવાનું પાણી ધવું સારું છે. માટે જ કુવો બહાર મોકલો. ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી રાજને કહેવરાવ્યું કે—મહારાજ ! ગામડાના લોકોની જે ગામડાના કુવો પણ સ્વભાવથી જ બીજા હોય છે, માટે નગરનો આર્ગ બતાવનાર એક ત્યાંના કુવો બહાર મોકલો એટલે તેની સાથે અમારા ગામના કુવો ત્યાં આવે, આ પ્રમાણે સંભળીને રાજ ખુશ થયો, તે સાથે પાછો કુકમ કર્યો કે અગ્નિના સંજય વિના ખીર સંધીને મોકલો. રાજની એ આજ્ઞાનું પાલન કરવાને ગામના લોકોએ રોહકના કહેવા મુજબ જોખાને ધણી પાણીમાં પલાળીને સૂરના કિરણોથી તપાવ્યા, પછી જોખાની તપેલીમાં દૂધ નાખીને તે પલાલ વિગેરે પાસની બારમાં મૂકી, એટલે ખીર તૈયાર થઈ, તે રાજને મોકલાવી. આ રીતે દરેક પરિણામ રોહક પસાર થયો એટલે રાજને તેની અતિશય બુદ્ધિ જાણીને તેને પોતાની પાસે બોલાવવાને આજ્ઞા કરી, અને કહ્યું કે—રોહકે અંજીરી પાસે હાથેર થવું, પણ યકમયક

કે કૃષ્ણપક્ષમાં આવવું નહિ, રાત્રિએ અથવા દિવસે આવવું નહિ, માર્ગે કે ઉત્તરમાર્ગે આવવું નહિ, સ્નાન કરીને અથવા સ્નાન કર્યા વિના આવવું નહિ. ખુવાનાં કે છાયામાં પણ આવવું નહિ; એ પ્રમાણે ગળની આસા જાણીને શેઠકે કંઈ સુધી સ્નાન કર્યું, અને ગાડાના ચીલાના મધ્ય ભાગને રસ્તે ઘેરા ઉપર બેસીને માથે ચાલણીનું છત્ર ધારણ કરીને મધ્યરાત્રિએ અગાવત્યા ઉપરાંત પડવાને વિશે ગળની પાસે ગયો, ત્યાં ખાલી હાથે રાજા દેવ અને ચરતુ દર્શન કરવું નહિ. એવી લોકની શ્રુતિથી માટીનો એક પિંડ હાથમાં રાખીને રાજાને પ્રણામ કરી તે પિંડ રાજાની પાસે બેઠ તરીકે મૂક્યો. એટલે રાજાએ પૂછ્યું-શેઠક! આ શું લાવ્યો? શેઠકે ઉત્તર આપ્યો-મહારાજ! આપ પૃથ્વીના પતિ છો, તેથી હું આ બેઠ લાવ્યો છું. આ સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો. તે રાત્રિએ શેઠકને ૩૩ નામે પોતાની પાસે સુવાડ્યો. રાત્રિનો પહેલો પ્રહર વીસા પછી રાજાએ તેને બોલાવ્યો-અરે શેઠક! તું જાણે છે કે ઉષ્ણ છે? શેઠકે ઉત્તર આપ્યો-પ્રભો! હું જાણુ છું. રાજાએ કહ્યું-જાણે છે તો શા વિચાર કરે છે? શેઠકે ઉત્તર આપ્યો-પ્રભો! હું એ વિચાર, કરતો હતો કે પીપળાના પાનાનું ડીંકુ મોઢું કે તેની શિખા મોટી? એ સાંભળીને રાજાને પણ સંશય થયો, તેથી તેને પૂછ્યું-શેઠક! તે ઠીક વીચાર કર્યો છે, પણ હવે તેનો નિર્ણય શા કર્યો ઉત્તરમાં શેઠકે કહ્યું-જ્યાં સુધી શિખાનો અથા ભાગ સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી જાણે સરખા હોય છે. બીજો પ્રહર પૂર્ણ થયા પછી ફરી રાજાએ પૂછ્યું કે-અરે શેઠક! જાણે છે કે ઉષ્ણ છે? શેઠકે ઉત્તર આપ્યો-દેવ! જાણુ છું. જાણે છે તો વળી શા વિચાર કરે છે? ઉત્તર આપ્યો કે-દેવ! હું એ વિચાર કર્યું કે બકરીના પેટમાંથી સરાણે ઉતારી હોય તેવી તેની લીંડીએ બરાબર જાળ થઈને બહાર નીકળે છે તેનું શું કારણ? એના નિર્ણય માટે રાજાએ એનેજ પૂછ્યું, એટલે તે બોલ્યો કે બકરીના પેટમાં સંવર્તક નામનો વાયુ છે, તેના પ્રભાવથી તે લીંડીએ જાળ થાય છે. આ પછી શેઠક સ્વપ્ન ગયો, ત્રીજા પ્રહરે રાજાએ પુનઃ પૂછ્યું-શેઠક! જાણે છે કે ઉષ્ણ છે? ઉત્તરમાં શેઠકે જવાબમાં કે-પ્રભો! હું વિચાર કર્યું કે ખીસકાલીનું શરીર જેવું છે તેવું જ તેનું ખુંકું હશે કે કંઈ ન્યૂનાધિક હશે? રાજાએ એના નિર્ણય માટે એનેજ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે-દેવ! તે બંને સરખાં હોય છે. તે પછી ચોથો પ્રહર-પ્રાતઃકાળે રાજા જાણે; તે વખતે શેઠકને બોલાવ્યો પણ આખી રાત્રિના ઉત્તરમાંને લીધે નિદ્રાવશ હોવાથી જવાબ ન આપ્યો એટલે રાજાએ ગમ્મત દેવાની ખાતર શેઠકને મહેજ સોદાગી વગાડી, એટલે શેઠક જાગી ઉઠ્યો. ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું-અરે શેઠક! કેમ ઉઠે છે? શેઠકે કહ્યું-મહારાજ! જાણુ છું. જાણે છે તો ધાણી વારે ઉત્ત કેમ આપ્યો? તેણે જવાબ આપ્યો-દેવ! હું બહુ ઉંઝા વિચારમાં હતો, તેના નિર્ણય કરવામાં ચિત્ત રેખાય હતું, તેથી ઉત્તર આપવા વાર લાગી, રાજાએ કહ્યું એવા કયા ઉંઝા વિચારમાં હતો કે જેથી નિર્ણય કરવામાં એટલો મધો વખત લાગ્યો શેઠકે ગમ્મતમાં વિના કશું-સ્વામી! હું એ વિચાર કરતો હતો કે આ રાજા કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો હશે? એ સમજી રાજા થોડીવાર ચેતન રહ્યો, પછી થોડીવાર પૂઠ્યું-મોવ હું કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો છું? ઉત્તરમાં શેઠકે કહ્યું-પાંચ પુરુષથી, ફરી રાજાએ પૂઠ્યું-કયા કયા પાંચ પુરુષથી? શેઠકે કહ્યું-એક કુબેર બકરીથી, કેમકે કુબેરના જેવી દાન શક્તિ છે. બીજા ચત્રાપથી કેમકે ચત્રાપ મનુષ્ય ઉપર ત્રણ ગંડાગ જેવો ક્રોધ કરાછો. ત્રીજા ધોળાથી કેમકે ધોળા જેન વચ્ચે નીચોડીને પાણી ઘડી નાખે છે તેમ તમે પણ માણસોને નીચોડીને તેનું મન લપ્ત થોડા, ચોથા રીછીથી, કેમકે તમે બરનિદ્રામાં સુતેલા જાગતોને પણ નિર્દય વીહોના ઢખની જેમ સોદાગરીની પીડા ઉપજાવો છો. પાંચમા તમારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયા છો કે જેણે તમને આ રાજ્યપર સ્થાપન કર્યો છે. આ સાંભળીને રાજા ઘણું આશ્ચર્ય પામીને એક-તરફ પોતાની માતા પાસે જઈને નમન કરી પૂઠ્યું-માતા! હશે! હું કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો છું? માતાએ આવા પ્રશ્નથી વિરમય પામીને કહ્યું-એટ! તું એ શું પૂછે છે? તું તારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયો છે. રાજાએ શેઠકે કહેલી દલીલોત્તર પ્રગટ કરીને કહ્યું-માતા! શેઠકની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત બોગી નથી, માટે ને દેવ તે સત્ય કહે. આ પ્રમાણે ઘણા આઘાતથી પૂઠ્યું એટલે ગળની

માતાએ કહ્યું—પુત્ર ! સાંભળ બ્યારે તું ગર્ભમાં હતો ત્યારે એક દિવસ હું નગર બહાર ઉદ્યાનમાં કુબેર-
દેવની પૂજા કરવા ગયું, ત્યાં તે પ્રતિમાનું અત્યંત સ્વરૂપ જોઈને મેં તેના હાથવડે સ્પર્શ કર્યો એટલે
મને કામ વ્યાપ્ત થવાથી ભોગની વાંછા થઈ, ત્યાંથી પાછા આવતાં માર્ગમાં એક સ્વરૂપવાન મંડાળને
જોઈ તેની સાથે ભોગની ઇચ્છા થઈ. આગળ જતાં એક સ્વરૂપવાન ધોળાને જોઈને પણ તેવીજ ઇચ્છા
થઈ. પછી મહેલમાં આવી ત્યારે તે દિવસે હિસાબ હોવાથી આવડે માટે ભોટનો વીંછી કર્યો હતો, મેં
તેને હાથમાં લીધો, તેના સ્પર્શથી કોમોદીપ્ત થવાથી તેની સાથે પણ ભોગની ઇચ્છા થઈ. આ પ્રમાણે
ઇચ્છા માત્રથી તારે બીજા ચાર પિતા થયા હતા, બાકી પરમાર્થથી તો એક તારા પિતાજ સત્તમ પિતા
છે. આ સાંભળીને રાજા શોકની યુદ્ધિથી વધું વિસ્મય પામ્યો, અને તેથી તેને સર્વ પ્રધાનોમાં સુખ્ય
પ્રધાન બનાવ્યો.

(ઐત્યાતિકી યુદ્ધિ ઉપર આ સિવાય ૧ નગરના ધર્તનું-૨ આગ્રહકનું-૩ ઐશ્વિકરાજની યુદ્ધિકાનું-
૪ સુતર અને કીનના પટનું-૫ સરહનું-૬ કાગધની સંખ્યાનું-૭ વિષ્ણુનું-૮ હસ્તિના તોલનું-૯ ભાંડનું-
૧૦ લાખની ગોળીનું-૧૧ સ્તંભનું-૧૨ ક્ષુદ્રનું-૧૩ માર્ગમાં મળેલી વ્યન્તરીનું-૧૪ એક સ્ત્રીનું-૧૫
પતિનું-૧૬ બે સ્ત્રીના એક પુત્રનું-૧૭ મધુધુક્તા સિત્થનું-૧૮ શુદ્ધકાનું-૧૯ સિદ્ધાઓનું-૨૦ સુવર્ણના
સિક્કાનું-૨૧ ભિક્ષુકનું-૨૨ બાળકના નિધાનનું-૨૩ ધનુવિધાની સિક્કાનું-૨૪ અર્થશાસ્ત્રનું-૨૫ મારી
ઇચ્છા પ્રમાણે. લઈ એ વાક્યનું-૨૬ સિદ્ધપુત્રનું કત્યાદિ ઉદાહરણો છે, તે બધાં નંદીસ્રગમાં મલમગિરિજા
મહારાજકૃત ટીકામાંથી પા. ૧૪૪ થી જાણી લેવા.)

વૈનયિકીયુદ્ધિ ઉપર નિમિત્ત જાણનાર એ શિષ્યનું ઉદાહરણ. તે આ પ્રમાણે-કોષાસકપુત્ર પાસે તેના
બે શિષ્યો નિમિત્ત શાસ્ત્ર ભણતા હતા. તેમણે એક શિષ્ય બહુમાનપૂર્વક શરૂતો વિનય કરીને તે જો
કંઈ હશે તે સર્વ બરાબર ચિત્તમાં ધારણ કરીને નિરન્તર તેના વિચાર કરતો હતો. વિચાર કરતાં જો
કોષાસક સંદેહ પડતો તે બાબત પુનઃ શરૂ પાસે આવીને વિનયપૂર્વક પૂછીને નિઃસંદેહ થતો. એ પ્રમાણે
હંમેશાં વિચાર પૂર્વક શાસ્ત્રાર્થનું ચિન્તન કરતાં તેની યુદ્ધિ ધણી ઉત્કૃષ્ટ થઈ. બીજો શિષ્ય તેથી
વિપરીત-ઉપરોક્ત શુભ રહિત હોવાથી તેની યુદ્ધિ તેવી ન થઈ.

એક દિવસ તે બંને શિષ્યો શરૂના આશાથી નજીકના ગામમાં જવાને આશ્વા, માર્ગમાં જતાં
મોઢાં પગલાં જોઈને વિનયવત્ત શિષ્યે બીજાને પૂછ્યું—અરે બાપ ! આ પગલાં કોનાં છે ? તેણે કહ્યું—
એ પગલાં હાથીનાં છે, એમાં શું પૂછે છે ? વિનયશાળીએ કહ્યું. ના હાથીનાં નથી પણ હાથણીનાં છે,
વળા તે ડાબી આંખે કાણી છે, તેના પર બેસીને કોષાસકી ગએલી છે, વળા તે સૌભાગ્યવતી અને
સગમાં હોવાથી પ્રસવ વેદના અનુભવથી આગકાલમાં પ્રસવ કરશે અને તેને પુત્ર જનનશે, આ સાંભ-
ળીને અવિનીત બોલ્યો—એ શાથી જાણાય ? વિનયવન્તે કહ્યું આગળ ચાલો સર્વ પ્રગટ થશે. તે પત્ની બંને
જથ્થા બનાં જવાના હતા તે ગામની બહારના બાગમાં સરોવરના તીર ઉપર તંબુના રહેલી હાથણી જોઈ,
તે સાથે હાથણી પણ ડાબી આંખે કાણી છે એમ જાણ્યું, એટલામાં કોષા દારીએ કોઈ વૃદ્ધ પુરૂષને કહ્યું
કે મહા ભને વધામણી આપો, મહારાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે. આ સાંભળીને વિનયશાળીએ બીજાને કહ્યું
બાપ ! જો સાંભળ ? આ દારીનું વચન, મેં કહ્યું હતું તે ચચાર્ય છે કે નહિ ? ઉત્તરમાં ગયે કહ્યું—બાપ
તે સર્વ મેં જાણ્યું, તારું શન મત્ત છે. તે પછી બંને જથ્થા હાથ-પગ ધોઈને સરોવરના તીરના ઉપર
રહેલા મોઢા વટવૃક્ષની નીચે વિસાળો લેવા બેઠા. તે વખતે ત્યાં પાણી ભરવા આવેલી કોઈ વૃદ્ધ સ્ત્રીએ
તેમની આકૃતિ જોઈને વિચારું કે જરૂર આ બંને વિકાન હોય એમ જાણાય છે, એમ માનીને તેણે પોતાના પુત્ર
પરદેશ ગએલો હતો તેના આગમન-સંબંધી તેઓને પછયું કે બાપ ! મારા પુત્ર પરદેશ ગયો છે તે ત્યારે આવશે. ૧
આ પ્રશ્ન પૂછતાની સાથેજ તેના માથે જળથી ભરેલો ઘડો હતો તે પત્ની બોલી ગયો, આથી વિચાર કરાં
વિના બોલનાર બીજા શિષ્યે કહ્યું—બાપ ! તારા પુત્ર આ ઘડાની જેમ નાચ પામ્યો છે. તે સાંભળીને

નિચાર કરીને બોલનાર પહેલો શિષ્ય બોલ્યો—અરે બાપ ! એમ ન બોલ, એનો પુત્ર ઘેર આવ્યો છે. ડાહી મા ! ચિન્તા ન કરો, છુઓ તમારો પુત્ર અત્યારે ઘેર આવ્યો છે, તેનું સુખ જોઈ આનંદ પામે મા સંભળીને તે વૃદ્ધ તેને સેકડો આશીર્વાદ આપતી યોતાને ઘેર આવી, અને જુઓ છે તો તગતજ આવીને વિસામો લેવા બેઠેલો યોતાનો પુત્ર જોયો પુત્રે હીને ખાતાને પ્રાર્થના કર્યા, ખાતાએ આશીર્વાદ આપીને નિમિત્તિયાએની હમીન હતી, પછી પુત્રને પૂછીને એક વસ્ત્રધુમય અને કેટલાં રોકડા રૂપિયા લઈને વિચાર કરનાર વિદ્વાન શિષ્યને આપ્યા આથી વિચાર ક્યા વિના બોલનાર બીજા શિષ્ય દ્વંદ્વમા જે હારીને ચિન્તાવવા લાગ્યો કે જરૂર સૂરએ અને મારી રીતે બણાવ્યો નથી, નહિ તો આ યથાર્થ નિમિત્ત જાણે છે, અને હું નથી જાણતો તેનું સુ કારણ ?

તે પછી ગુરુત્વ દર્શ કરીને બંને જણા ગુરુ પામે આપ્યા, ગુરુને જોતાંજ પડેલા શિષ્યે બે હાથ નેડીને આનંદાનુ સુખપણે ગુરુના ચરણમા નમસ્કાર કર્યો, અને બીજા શિષ્ય તો પત્થરના સ્તંભની જેમ જરા પણ નમ્યા વિના મહાસર્વ અગ્રિથી કુધવાતો આક્રંધ યધને ઊભો રહ્યો, તેને તે પ્રમાણે સ્થિર લેવો જોઈને ગુરુએ મ્હું—અરે ! કેમ નમ્યા વિના સ્તંભની જેમ આક્રંધ ઊભો છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો ન શા માટે નમું ? જો તમે સારી રીતે બણાવ્યો છે તેજ નમરો ગુરુએ કહ્યું કેમ મે તને સારી રીતે નથી બણાવ્યો, તેણે કહ્યું ના, અને સારી રીતે નથી બણાવ્યો એમ કહીને સર્વ પૂર્વ જ્ઞાતાત કહ્યું આથી ગુરુએ મહેલા શિષ્યને પ્રહુ—વત્સ ! દહે તેં, શી રીતે એ જાણ્યું ?, ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું—ભગવન ! હું હંમેશા આપની પાસેથી જ શીખતો તેનો જવાબર વિચાર કરતો. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ મે નિચાર કર્યો કે આ પગલા હાથીનાં છે એ તો સુપ્રતીત છે, પરંતુ તે હાથીનાં છે કે હાથણીનાં છે ? એમ વિશેષ વિચાર કરતાં તેણે લઘુચક્રા કરેલી તે ઉપરથી જાણ્યું કે એ પગલા હાથણીનાં છે વળી માર્ગમાં જમણી બાજુની વાડપર ચડેલી લતાઓના પાંદડા તેણે તોડેલા હતાં, પણ ડાબી બાજુની લતાઓનાં પાંદડાં અપ્રહિત હતા તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર આ હાથણી ડાબી બાજુ આપે હાણી છે તથા એનાપર આરંધ યધને ગમેલ કોષ રાજ પરિવાર હોવો જોઈએ, તે સિવાય એવા વાહનપર કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય સુસાદરી કરે નહિ, આમજ જતા હાથણી પગથી ઉતરીને લઘુચક્રા કરવા બેઠેલ હશે તે જોઈને મે નિશ્ચય કર્યો કે સુસાદરી કરનાર કોષ રાજરાણી છે, વળી ત્યાં જશપર લાગેલ રાતા વસ્ત્રના અર્થને જોઈને નિચાર્યું કે તે ગૌભાગ્યવતી હોવી જોઈએ, અને બુધિપર હાથ મૂકીને ઉભી થએન છે એમ જણાવાથી તે ગર્ભવતી છે, એમ માન્યુ હોવા યધને ચાલતા પ્રથમ જમણે પગ ખારથી ચૂકેલો જોઈને જાણ્યું કે તે પ્રસૂતિની પીડાથી પીડાય છે, એટલે આજકાલમા તેને પુત્ર પ્રસવેલો જોઈએ

વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પ્રહુ હઈ, તેમાં પણ તેણે કરેલા પ્રશ્નની પછી તરતજ થટ પડી જવાથી મે એમ વિચાર મ્યો કે જેમ આ કંડો જમાથી ઉત્પન્ન થયો ત્યાજ પુત્ર મળી ગયો તેવી રીતે આનો પુત્ર પણ આને અત્યારે મળવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે વિનિતશિષ્યના મધનથી પ્રયત્ન થયેના ગુરુએ તેને આનંદપૂર્વક સ્નેહદષ્ટિએ જોઈને ગ્રાસ કરીને બીજા શિષ્યને કહ્યું કે બાપ ! આમા કેવળ તારોજ દોષ છે કે જે સ્ત્રીએ તેના તે વિચાર ન મ્યો, એમાં અમારો લેશ માત્ર પશ્ચ દોષ નથી, કેમકે અમે તો માત્ર ચાત્રના અર્થને ઉપ દેશન કરી રહીએ, તેનો જવાબર વિચાર કરવો એ તમારું કામ છે આ ઉદાહરણમાં વિચાર કરના શિષ્યની વૈનથિકી પુદ્ગિલ જણવી

આ ઉપરોક્ત ઉદાહરણ સિવાય અર્થશાસ્ત્રમા કલ્પક મંત્રી—સિધ્ધાન્ત—અર્થિત ગાનનુ—આતપ રિયાનનુ—અર્થનુ—ગદંભનુ—અર્થલક્ષણ જાણનારનુ—મંત્રીનુ, વૈદ્યનુ—રચિતનુ—અર્થિતનુ—ગુરુએ બણાવેલ ગાનુ—પ્રેતનુ—કંઠનાપકનુ—કુર્બાની મનુષ્યનો—અર્થ કરના રાજકુમાર અને પ્રધાનનુ—સ્ત્રીના ઉદાહરણ છે, તે નદીસરમાંથી જોઈ લેવાં

કર્મજન બુદ્ધિ ઉપર હૈરણ્યક (સોની) ની બુદ્ધિનું તથા ખેડૂતની બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે એક હૈરણ્યક પોતાની બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાથી અંધકારમાં પણ હાથના સ્પર્શમાત્રથી સ્પીઆની બરાબર પરીક્ષા કરતો. આમાં તે કર્મજન બુદ્ધિનું પરિણામ છે. બીજું ખેડૂતનું છે, તે આ પ્રમાણે.

કોઈ ચોરે કોઈ વણીકના ઘરમાં રાત્રિના વખતે પત્રની આકૃતિએ ખાતર પાકીને ચોરી કરી. સવારે પાછો તેજ ઘર આગલ ગુપ્તગુપ્ત આવીને ખાતર સંબંધી સમસ્યા સોંપી આપી, લોકોએ તે કોતરેલ ખાતરની પ્રશંસા કરી, તેવામાં ત્યાં એક ખેડૂત આવેલો તે બોલ્યો એમાં આશ્ચર્યકારી શું છે ? જે કાર્ય શિખેલ હોય અને હરમેશાં તેના અભ્યાસ કરે તો તે કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ થાયજ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? કર્મજન નહિ. ખેડૂતના આ કથનથી પેલા ચોર ખનમાં ગુસ્સે થયો, અને બીજા લોકોને પૂછ્યું કે આ કોણ છે ? લોકો પાસેથી જાણ્યું કે તે ખેડૂત છે અને અત્યુક્ત સ્થળે રહે છે. એ પ્રમાણે જાણીને એક દિવસ હાથમાં છરી લઇને પેલા ખેડૂતની પાસે ઘેરમાં ગયો, ત્યાં જઇને કહ્યું, કે અરે ખેડૂત ! આજ હું તારું પૂત કરીશ. ખેડૂતે કહ્યું સામારે ? ચોરે કહ્યું. ને દિવસે તે ' પેલું ' મેં પાડેલું ખાતર વખાણ્યું નહીં તે માટે. ખેડૂતે કહ્યું મેં તે વખતે સત્યજ કહ્યું હતું કે જે માણસ જે કાર્યમાં હરમેશાં અભ્યાસવાળો હોય છે તે માણસ તે કામ ધણુંજ સારું કરે છે. બીજાની વાત તો દૂર રહી, આ મારુંજ ઉદાહરણ જો, આ મારા હાથમાં રહેલા મગના દાણા જો તું કહે તો સમજા અવગણામુખે પાડું અથવા ઊર્ધ્વમુખે પાડું અથવા એક બાજુ પડતા પાડું. આ સાંભળીને ચોર ધણુંજ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો કે બધા દાણા અવગણામુખે પાડવા જોઈએ. ખેડૂતે વજ્ર પહોળું કરીને બધા દાણા એજ પ્રમાણે નાંખ્યા. આંધી ધણું વિસ્મય પામેલો ચોર તેની વારંવાર પ્રશંસા કરીને બોલ્યો કે જો તે મગના દાણા એ પ્રમાણે ન નાંખ્યા હોત તો જરૂર હું આજે તને મારી નાંખત. આમાં ખેડૂત અને ચોર બંનેની કર્મજન બુદ્ધિ જાણવી. આ સિવાય વણકર-ઝોરી-ધી વેચનાર-ધવક-દરજી-વર્ધકી (સુથાર)-આપૂષિક (કંદોઈ) કુંભાર-અને ચિતારાનાં ઉદાહરણો છે, તે પણ નંદીસત્રથી જાણી લેવાં.

પરિણામિકી બુદ્ધિ ઉપર ધણું દષ્ટાંત છે. ૧ તેમાં ચંદ્રધોત રાજાને તેના નગરમાંથી બાંધીને લાવવું વિગરે બનાવ ઉપર અમમકુંભારનું ઉદાહરણ. ૨ પોતાની સ્ત્રીનું દુરાચરણ જોઈને ચારિત્ર ગ્રહણ કરનાર અને પોતાપર આવેલું કલંક દૂર કરનાર કાષ્ટગ્રેષ્ટિનું ઉદાહરણ. ૩ મોદક ઉપર અતિશય પ્રીતિવાળા કોઈ કુંભારને તે વધારે ખાવાથી અજીજી થયું, તેથી, ર્ગીયસુકત વાતોત્સર્ગ થયેથી શરીરની અશુચિ ચિન્તવના ઉપર કુંભારનું ઉદાહરણ. ૪ ચારિત્ર પાળીને દેવલોકમાં ગયેલ પ્રુષ્ણવતીએ પોતાના પુત્રને સ્વર્ગ-નરકાદિનું દર્શન કરાવ્યું, તેનું ઉદાહરણ. ૫ શ્રી હાન્તાના પતિ ઉદિતોદય રાજાનું ઉદાહરણ. ૬ શ્રેષ્ઠિકુત્ર નંદીયેનું સુનિતું ઉદાહરણ. ૭ ચિલાતીપુત્રે પોતાની કન્યા સુસમાને મારી નાખી તેની પાછળ જતાં તેનું ખાંસ બસાયું કરનાર ધનદત્ત શેઠનું ઉદાહરણ. ૮ પરજીનો ત્યાગ કરીને તેને ભોગવવાની ઈચ્છા કરનાર શ્રાવકની મત રક્ષણ કરાવનારી ચતુર ભાગ્યનું ઉદાહરણ. ૯ બ્રહ્મદત્ત યજ્ઞને બચાવનાર વરધેનના પિતા અમાત્યનું ઉદાહરણ. ૧૦ લેપકના યુગ્મની પ્રશંસા અને પોતાની નિન્દા કરનાર સુનિતું ઉદાહરણ ૧૦ દીર્ઘ પુત્ર રાજાની ગુપ્ત ગાવનાર બ્રહ્મદત્તના મિત્ર અમાત્ય પુત્ર વરધેનનું ઉદાહરણ. ૧૨ ચન્દ્રસુમને ગાદીએ બેસારનાર ચાણક્યનું ઉદાહરણ ૧૩ સંધનું બહુમાન કરનાર વળ્લુવામીનું ઉદાહરણ. ૧૪ વૃદ્ધોને ચાહનાર રાજાનું અને વૃદ્ધોનું ઉદાહરણ. ૧૫ કૃત્રિમ આમળાને જોળખનારનું ઉદાહરણ. ૧૬ કુતામાં પડેલ મણી ગ્રહણ કરનાર કોઈ વૃદ્ધનું ઉદાહરણ ૧૭ સર્પ ઉપર કરણા કરનાર ભગવન્ત મહાવીરનું ઉદાહરણ. ૧૮ ધર્મ કયાં વિના મરણ પામીને ખૂબી થવ એએલ શ્રાવકનું ઉદાહરણ. ૧૯ વિદ્યાલા નગરીમાં સુનિસુવત સ્વામીની પાડકા હોમેડી નંખાવનાર કલ્યાણક સુનિતું ઉદાહરણ. આમાંના કેટલાંક ઉદાહરણો પ્રસિદ્ધ અને કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ છે તે બધાં નંદીસત્રથી જાણી લેવાં.

જે અતિજ્ઞાન અનક્ષર ન હોય તો ૯૭ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી અતિ-શ્રુતનો ભેદ કહ્યો છે તે ભેદ કેવી રીતે થાય? આવો પ્રશ્ન કરનારાએ ઉત્તરમાં સમજાવું કે-દ્રવ્યાક્ષર અને ભાવાક્ષર એમ બે પ્રકારે અક્ષર હોય છે. તેમાં જે પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરાદિ દ્વાંત અથવા તાણુ જાણ આદિના સંયોગથી ઉચ્ચારાતા શબ્દ તે દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યંગનાક્ષર કહેવાય છે, અને અન્ય-કરણમાં સંસ્કૃતરાયમાન થતું અક્ષર-શબ્દિ અક્ષરેતુ' જ્ઞાન તે ભાવાક્ષર કહેવાય છે. આ ભાવાક્ષરની અપેક્ષાએ અતિજ્ઞાન અક્ષર તથા અનક્ષર, એમ ઉભય સ્વરૂપવાળું છે. કારણ અતિજ્ઞાનના અવમહમાં ભાવાક્ષર નથી તેથી અનક્ષર છે, અને ઈલા વિગેરેમાં ભાવાક્ષર છે તેથી તે સાક્ષર છે. દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યંગનાક્ષરની અપેક્ષાએ તો અતિજ્ઞાન અનક્ષરજ છે. કારણ કે અતિજ્ઞાનમાં લખેલા અનક્ષરાદિ અક્ષરો અથવા શબ્દો ઉચ્ચારાતા નથી. તે અક્ષરો અથવા શબ્દો તો દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઢ છે (પ્રસિદ્ધ છે), દ્રવ્યઅતિપણે રૂઢ નથી. તથા બન્ને પ્રકારેતુ' શ્રુત (દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત) સાક્ષર અને અનક્ષર એમ બન્ને પ્રકારે છે. " જ્ઞાતસિચ્યં નીતસિચ્યં " ઈત્યાદિ વચનથી ઉચ્ચાર-નિઃશ્વાસ-શુદ્ધિ-ખાંસી-છીંક-મુઘ્ધ-અનુસ્વાર-અપદી વગાડવી વિગેરે અનક્ષરશ્રુત છે. અને પુસ્તકાદિમાં લખેલું તથા શબ્દોચ્ચારરૂપ દ્રવ્યશ્રુત સાક્ષર છે. ભાવશ્રુત પણ શ્રુતાનુસારી અક્ષરાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનાત્મક હોવાથી સાક્ષર છે, અને શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરરરૂપિત હોવાથી અનક્ષર છે. શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરો દ્રવ્યશ્રુતાન્તર્ગત હોવાથી ભાવશ્રુતમાં નથી. અતિ અને ભાવશ્રુતનો સાક્ષર-અનક્ષર કૃતભેદ નથી, બન્ને જ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. માત્ર સામાન્યથી " શ્રુત " એમ કહેવાયે તેમાં દ્રવ્યશ્રુત જણાય છે, તેથી ત્યાં દ્રવ્યશ્રુતની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાક્ષર છે, અતિમાં તો તે દ્રવ્યાક્ષર નથી. કેમકે તે દ્રવ્યઅતિપણે રૂઢ નથી. એ રીતે દ્રવ્યાક્ષરની અપેક્ષાએ આ બે જ્ઞાનોમાં સાક્ષર-અનક્ષર કૃત ભેદ છે. ૧૬૨-થી-૧૭૦.

હવે મૂક અને અમૂકના ભેદથી અતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે.

સ-પરપ્પચાયણઓ મેઓ મૂપયરાણ વાડમિહિઓ ।

જં મૂયં મદનાણં સ-પરપ્પચાયણં મુત્તં ॥ ૧૭૧ ॥

સુયકારણં તિ સદ્દો સુયમિદ સો પરપ્પવોહણં કુણ્ડ ।

મદ્દેયવોડવિ હિ પરં વોહેંતિ કરાઈચિદ્ધાઓ ॥ ૧૭૨ ॥

ન પરપ્પવોહયાઈં જં દોડવિ સમ્પઓ મદ્-મુયાઈં ।

તકારણાઈં દોણ્હવિ વોહેંતિ નઓ ન મેઓ સિં ॥ ૧૭૩ ॥

દવસુયમસાહારણકારણઓ પરંચોહયં હોજ્ઞા ।

રૂદં તિ વ દદ્ધસુયં સુયં નિ રૂદા ન દદ્ધમઈં ॥ ૧૭૪ ॥

સા ષા સદ્દત્તો ચિય તયા વિ જં તમ્મિ પચ્ચઓ હોઈં ।

કત્તા વિ હુ તદ્દભાયે તદ્દમિ પાઓ કુણ્ડ ચિદ્ધં ॥ ૧૭૫ ॥

મદ્-સુયનાણવિસેસો મણિઓ તદ્ધવ્વણાઈયેરણં ।

પુવ્વં આમિણિવોહિયમુદ્ધિદ્ધં તં પરુપ્પેત્તં ॥ ૧૭૬ ॥

સ્વ-પર પ્રત્યાયાયકપણાથી મૂક અને વાચાળની પેઠે (મતિ-શ્રુતનો) ભેદ કહ્યો છે. મતિજ્ઞાન મૂક છે અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વપરપ્રત્યાયક હોવાથી અમૂક છે. શબ્દ, શ્રુતનું કારણ હોવાથી શ્રુત છે, તે શબ્દ પરનો યોધ કરે છે. (એમ તો) મતિના હેતુભૂત હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ પણ પરને યોધ કરે છે. સ્વપંથી મતિ-શ્રુત પર પ્રયોધક નથી, બન્નેનાં કારણો પરપ્રયોધક છે, તેથી બન્નેનો ભેદ નથી. દ્રવ્યશ્રુત આસાધારણ કારણથી પરપ્રયોધક છે, અથવા શ્રુત દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઢ છે, તેમ દ્રવ્યમતિ રૂઢ નથી. તે ચેષ્ટા પણ શબ્દનો અર્થ જ છે, કેમકે તે વડે તેમાં પ્રત્યય થાય છે. કર્તા પણ શબ્દના અભાવે તેવા અભિપ્રાયથી ચેષ્ટા કરે છે. (એ પ્રમાણે) મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો તફાવત તેના લક્ષણાદિ ભેદવડે કહ્યો. પ્રથમ આભિનિયોધિક જ્ઞાન કહ્યું છે; મારે હવે તેની પ્રરૂપણા કરીશ. ૧૭૧-૧૭૬,

કેટલાક આચાર્યો મૂક અને અમૂકતા ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તફાવત જણાવતા કહે છે કે-સ્વપરપ્રત્યાયકપણાથી મૂક અને અમૂકની પેઠે મતિ-શ્રુતમાં તફાવત છે, જેમ મુગા માણસ પોતાને જ પ્રતીતિ પમાડી શકે છે, પણ શબ્દના અભાવે બીજાને પ્રતીતિ પમાડી શકતો નથી. અને વાચાવાળો માણસ વાણીવડે પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ પમાડે છે. આ પ્રમાણે મુગા અને વાચાવાળા મનુષ્યમાં જેમ ભેદ છે તેમ મતિ અને શ્રુતમાં પણ ભેદ છે. બીજાને પ્રતીતિ કરાવવાના હેતુભૂત દ્રવ્યઅક્ષરના અભાવે મતિજ્ઞાન મૂક છે અને દ્રવ્યઅક્ષરનાં સહભાવે શ્રુત જ્ઞાન પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ કરાવે છે તેથી અમૂક છે. ૧૭૧

અહીં શબ્દને તથા પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરોને શ્રુત કહેલ છે. કેમકે એ બંને શ્રુતનું કારણ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે. એ શબ્દ અને પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરો પરને યોધ કરે છે. એ રીતે શ્રુતજ્ઞાન શબ્દથી પરને પ્રતીતિ કરાવે છે. પણ પોતાના સ્વભાવથી નથી કરાવતું.

આ પ્રમાણે જો તેઓની માન્યતા હોય તો તે શ્રુત મતિજ્ઞાનની સમાનજ થયું. કેમકે એ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવે છે. જેમ શબ્દો અને લખેલા અક્ષરો અક્ષરાત્મક હોવાથી શ્રુતનું કારણ છે. તેમ હાથ અને મસ્તકાદિની ચેષ્ટાઓ અક્ષર રહિત હોવાથી મતિ જ્ઞાનના કારણ છે. જેમકે-હાથ અને મુખનો સંયોગ કરવાથી ભોજનરૂઝિયા સંબંધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. મસ્તક હલાવવાથી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ સંબંધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવનાર છે. ૧૭૨

એ રીતે મતિજ્ઞાનના હેતુઓ પણ બીજાને યોધ કરે છે. તો પછી મતિશ્રુતમાં ભેદ શો રહ્યો ? કંઈજ નહીં. કારણ કે-અવધિઆદિ જ્ઞાનોની પેઠે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વરૂપ-રૂપથી પર પ્રયોધક નથી. કદી એમ કહેવામાં આવે કે જે શબ્દાદિ શ્રુતનાં કારણ છે તે પરપ્રયોધક છે અને એજ કારણથી મતિજ્ઞાન કર્તાં શ્રુતમાં વિશેષતા છે. એ કથન ઠીક નથી, કેમકે આ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરપ્રયોધક છે. જ્યારે એ રીતે બંનેનાં કારણ પરપ્રયોધક છે તોપણ ઉભયમાં ભેદ શો રહ્યો ? જ્યારે કંઈ ભેદ ન રહ્યો ત્યારે એમ કેમ કહી શકાય કે મતિ-શ્રુત મૂક અને અમૂક હોવાથી ભેદવાળું છે. ૧ ૩

પરંતુ: દ્રવ્યશ્રુત શ્રુતજ્ઞાનનું આસાધારણ કારણ હોવાથી પરપ્રયોધક છે. પરંતુ હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પરપ્રયોધક નથી. કેમકે તે ચેષ્ટાઓ તો મતિ-શ્રુત ઉભયનું સાધારણ કારણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દાદિ દ્રવ્યશ્રુત મતિજ્ઞાન અને શ્રુતપૂર્વક હોવાથી એ કે અનન્તર

મતિના અવગ્રહ-ઈહા વિગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે, તો પણ તે અક્ષરરૂપ હોવાથી મુખ્યપણે માત્ર શ્રુતજ્ઞાનનું જ કારણ કહેવાય છે. આથી કારણરૂપે ઉપચાર કરવાથી તેના શ્રુતમાં સમાવેશ થાય છે. વળી દ્રવ્યશ્રુત પરંપ્રત્યોધક છે. એમ સર્વને જાણીતું છે, એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ પરંપ્રત્યોધક છે એમ કહેવું યોગ્ય છે; પરંતુ હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ નથી, કેમકે હાથ અને મુખના સંયોગાદિ રૂપ ચેષ્ટા જોવાથી માત્ર મતિસાધ્યની અવગ્રહાદિ જ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તે સાથે “આ ખાવાને ઇચ્છે છે,” ઇત્યાદિરૂપ શ્રુતાનુસારી વિકલ્પાત્મક શ્રુતજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ અસાધારણ કારણ ન હોવાથી ખરી રીતે મતિજ્ઞાનનું કારણ જ નથી, અને તેથી કરીને તે ચેષ્ટાઓના મતિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થતા નથી. એટલે મતિજ્ઞાન પરંપ્રત્યોધક પણ નથી. અથવા ધ્રુસ્તકાદિમાં લંબેલું આચાર્યગીદિ અર્થરૂપ અને શુદ્ધ એ કહેલ દેશનાં શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત પરંપ્રત્યોધક થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યશ્રુત શોધના અસાધારણ કારણભૂત કાર્યિકજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપે વસ્તુનું કારણ છે, તેથી તે દ્વારાજે શ્રુતજ્ઞાન પરંપ્રત્યોધક છે, એમ કહી શકાય. અને હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓમાં જો કે મતિજ્ઞાનનું કારણપણું છે, તો પણ યથોક્ત વિશિષ્ટ એવા પરંપ્રત્યોધક ધણું ક્ષમાને તે ચેષ્ટાઓમાં મથી, આથી તે ચેષ્ટાઓ પરંપ્રત્યોધક ન હોવાથી તે દ્વારાજે મતિજ્ઞાન પણ પરંપ્રત્યોધક નથી. ૧૭૪

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ ભલે મતિજ્ઞાનનું કારણ હો, પરંતુ તે ચેષ્ટાઓ આગમમાં દ્રવ્યમતિપણે પ્રસિદ્ધ નથી, અને પૂર્વે કહેલું શ્રુતતો દ્રવ્યશ્રુતપણે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ જો કે મતિજ્ઞાનનું કારણ અને પરંપ્રત્યોધક છે, તો પણ તે દ્રવ્યમતિપણે પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી કારણમાં કાર્યના ઉપચારવડે મતિજ્ઞાનરૂપે તેમના વ્યવહાર નથી કરાતો, માટે તે ચેષ્ટાઓ મતિજ્ઞાનથી જુદી હોવાને લીધે તે દ્વારાજે તે પરંપ્રત્યોધક નથી. અને દ્રવ્યશ્રુત તો કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનરૂપે કહેવાય છે તેથી તે દ્વારાજે તે પરંપ્રત્યોધક છે. આ રીતે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતના શ્રુતકાવત કહેવો ગમ્ય છે. આથી પૂર્વે કહ્યું છે કે “તે બંનેના કારણે પરંપ્રત્યોધક હોવાથી ઉલ્લેખમાં ભેદ નથી” એમ જ કહ્યું છે. તે અયોગ્ય છે, એમ ફર્શાવ્યું.

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થ રૂપ જ છે. (એટલે વક્તાએ કહેલા શબ્દના અર્થને સાંભળનારના જ્ઞાનમાં જણાતા તદલિધેય વસ્તુરૂપ શ્રુત છે.) કારણ કે તે ચેષ્ટાવડે ભોજનેચ્છાદિ શબ્દાર્થમાં પ્રતીતિ કરનારને પ્રત્યય (જ્ઞાન) થાય છે. વળી ચેષ્ટા કરનાર પણ જીભાદિના રોગને લીધે શબ્દાચ્ચારનું સામર્થ્ય ન હોવાથી ભોજનેચ્છાદિ અભિપ્રાય બીજને જણાવવા માટે હસ્ત-મુખાદિના સંયોગરૂપ ચેષ્ટા કરે છે. જો કે હસ્તાદિકની ચેષ્ટા પછીથી અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન કરે છે તો પણ તે ચેષ્ટા શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે. કારણ કે તેવર શબ્દાર્થ પ્રત્યય-જ્ઞાન થાય છે. તે ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થપ્રત્યય કરનાર હોવાથી કારણમાં કાર્યોપચાર કરવાવડે તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે. પણ મતિજ્ઞાનરૂપ નથી. ચેષ્ટા કરનાર “આ ખાવાને ઇચ્છે છે” એમ બીજને જણાવવા માટે લાપલ શક્તિના અભાવે ચેષ્ટા કરે છે, અને તેથી કર્તાવડે શબ્દાર્થ પ્રગટ કરવાના અભિપ્રાયે હસ્તાદિકની ચેષ્ટા કરાતી હોવાથી તે શબ્દાર્થરૂપ-શ્રુતજ્ઞાન જ છે. તેમજ એ ચેષ્ટા શ્રુતનું કારણ હોવાથી શબ્દની પેઠે શ્રુતમાં સમાવેશ પામે છે, પણ મતિમાં નહિ. આમ હોવાથી ચેષ્ટા ખરી રીતે મતિનું કારણ જ નથી થતી, તેથી કારણદ્વારાજે પણ મતિજ્ઞાન પરંપ્રત્યોધક નથી, શ્રુતજ્ઞાનતો કારણદ્વારાજે પરંપ્રત્યોધક છે. માટે તે પ્રમાણે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતના ભેદ યોગ્ય છે. ૧૭૫

એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો તફાવત તેના લક્ષણાદિ ભેદ થઈ શકે; હવે મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા સવિસ્તર કહેવાશે. ૧૭૨-થી-૧૭૬.

મતિ-શ્રુતના ભેદવિચારનો આધાર સંપૂર્ણ થયો.

ઈદિય-મંણીનિમિત્તં તં મુયનિસ્તિયમહેયરં ચ પુળો ।

તત્યેકેકં ચસમેયમુગંહો-પ્તિયર્થય ॥ ૧૭૭ ॥

ઉગ્રહુર્દ્વં અવાઓ ય ધારણા એવ હોતિ ચત્તારિ ।

આંભિર્ણિવોહિયનાણસ્સં મેયવત્થુ સમાસેણ ॥ ૨ ॥ ૧૭૮ ॥

અત્થાણં ઉગ્રહુર્ણામિ ઉગ્રહો તહ વિચાલણં ર્દ્વં ।

વવસાયં સેઽવાઓ ધરણં પુણ ધારણં વૈતિ ॥ ૩ ॥ ૧૭૯ ॥

સામળત્યાવગ્રહણમુગંહો મેયમગ્ગણમહેહા ।

તસ્તાવગમોઽવાઓ અવિચ્છુર્દ્વં પારણા તસ્સ ॥ ૧૮૦ ॥

ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તજ્ઞાન શ્રુતનિમિત્ત તથા અશ્રુતનિમિત્ત એમ બે પ્રકારે છે. તે દરેક અનુક્રમે અવગ્રહાદિ તથા ઔત્પાતિકી વિગેરે ચાર ચાર પ્રકારે છે. અવગ્રહ-બહા-અપાય-ને ધારણા એ ચાર ભેદ (શ્રુતનિમિત્ત) આભિર્ણિવોહિયનાણના સંક્ષેપથી છે. અર્થને અલુપ્ત કરવું તે અવગ્રહ, તેની વિચારણા તે બહા, અવસાય (નિશ્ચય) તે અપાય, અને ધારી શખવું તે ધારણા કહેવાય છે. સામાન્યપણે અર્થનું ગ્રહણ તે અવગ્રહ, ભેદનો વિચાર કરવો તે બહા, તે સંબંધી નિશ્ચય તે અપાય, અને તેની અવિચ્છુતિ તે ધારણા. ૧૭૭-થી-૧૮૦.

ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત આભિર્ણિવોહિયનાણના બે પ્રકારે છે. એક શ્રુતનિમિત્ત અને બીજું અશ્રુતનિમિત્ત. વ્યવહાર કાળની પૂર્વે સંકેતકાળે થયેલ પરોપદેશ અને અંતરૂપી શ્રુતપરે સંસ્કાર પામેલી મતિવાળા પુરૂષને વ્યવહાર કાળે તેવા શ્રુતની અપેક્ષાવિના જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે શ્રુતનિમિત્ત જ્ઞાન છે, અને જે તેવા શ્રુતના સંસ્કાર વિના સ્વાભાવિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે અશ્રુતનિમિત્ત જ્ઞાન છે. તેમાં અવગ્રહ-બહા-અપાય અને ધારણાના ભેદથી શ્રુતનિમિત્તજ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે, અને ઔત્પાતિકી-વૈનયિકી-કર્મજા તથા પારિણામિકી એ બુદ્ધિ ચતુષ્ટના ભેદે અશ્રુતનિમિત્તજ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે. જો કે ઔત્પાતિકી વિગેરે બુદ્ધિઓમાં અવગ્રહાદિ થાય છે. તેા પણ “પૂર્વે અદૃષ્ટ, અશ્રુત પદાર્થ જાણે છે અને તરતજ વિશુદ્ધપણે અર્થ ગ્રહણ કરે છે.” ઇત્યાદિ વચનથી પરોપદેશાદિની અપેક્ષા સિવાય જ્ઞાન થતું હોવાથી તે શ્રુતનિમિત્ત નથી. અવગ્રહાદિ તેા પૂર્વે શ્રુતના સંસ્કાર થયા વિના સંભવતા નથી કેમકે બહાગત અભિલાષ પરોપદેશ વિના થઈ નહિ, માટે તે શ્રુતનિમિત્ત કહેવાય છે. ઔત્પાતિકી આદિમાં બહાગત અભિલાષ તથાવિધ કર્મના ક્ષયોપશમથી પરોપદેશાદિ સિવાય પણ થાય છે. તેથી તે અશ્રુતનિમિત્ત કહેવાય છે. ૧૭૭

રૂપાદિપદાર્થના પ્રથમ દર્શન થયા બાદ તરત જ તેને અવ્યક્ત-સામાન્યપણે ગ્રહણ કરવું. (જાણવું) થાય તે અવગ્રહ કહેવાય છે. અવગ્રહિત (તેવી રીતે જાણેલ) અર્થના ભેદનો વિચાર કરવો એટલે અવગ્રહ થયા પછી અને અપાય થયા પૂર્વે સદ્ભૂત પદાર્થ વિશુદ્ધિપણે ગ્રહણ કરવા સન્નિપ્ત તથા અસદ્ભૂત અર્થવિશેષને ત્યાગ કરવા સન્નિપ્ત થવું; જેમકે અહીં ઘણું કરીને કાગડા વિગેરે પક્ષીના માળાઆદિ સ્થાણ (હાડ)ના ધર્મો જણાય છે, પણ માથું ખજવાળાનું વિગેરે પુરૂષના ધર્મો જણાતા નથી. ઇત્યાદિ રૂપે જે મતિવિશેષ થાય

તે ઇલા કહેવાય છે. આ સ્થાણુજ છે અથવા પુરવજ છે. એ પ્રમાણે એક પ્રકારનો નિશ્ચયાત્મક બોધ અથવા વિશિષ્ટનિશ્ચય તે અપાય અને તે અપાયવડે નિશ્ચિત અર્થને અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-યા વાસનારૂપે ધારી રાખવું તેને તીર્થંકર-ગણધરાદિ ધારણા કહે છે. ૧૭૮-૧૭૯

એ અવગ્રહાદિકનો ક્રમ પણ એજ પ્રમાણે છે. એટલે કે અવગૃહિત અર્થની જ ઇલા થાય, ઇલિત અર્થનો જ નિશ્ચય થાય, અને નિશ્ચિત અર્થનીજ ધારણા થાય છે. એ રીતે સુતનિશ્ચિત આલિનિબોધિક જ્ઞાન (અતિજ્ઞાન) ના સંદેશથી ચાર લેહા છે, અને વિસ્તારથી અગ્રાવીસ લેહા છે, તે આગળ કહેવાશે. ૧૭૭-થી ૧૮૦.

હવે અવગ્રહાદિ ચારેની ધીજાઓ જે અન્યથા વ્યાખ્યા કરે છે અને તેથી તેમાં જે વિપ્રતિપત્તિ છે, તે દૂર કરવા માટે આચાર્યશ્રી લાખ્યકાર કથે છે કે—

સામણવિસેસસ્ત વિ કેરૂં ઝગહણમુગહં વૈતિ ।

જં મરિદં તયં તિ વ, તં નો બહુદોસમાવાઓ ॥ ૧૮૧ ॥

ઈહા સંસયમેત્તે કેરૂં, ન તયં તઓ જમજ્ઞાણં ।

મરૂનાણસો ચેહા કહમજ્ઞાણં તરૂં જુત્તં ? ॥ ૧૮૨ ॥

જમણેગત્યાલંબણમપજ્જુદાસપરિકુંઠિયં ચિત્તં ।

સયઈવ સન્વપ્પયઓ તં સંસયરૂવમજ્ઞાણં ॥ ૧૮૩ ॥

તં ચિય સયત્યહેઝ—વવત્તિવાવારતપ્પરમમોહં ।

ભૂયા—ડભૂયવિસેસાદાણ—ઘાયાભિમુહમીહા ॥ ૧૮૪ ॥

કેરૂં તયણવિસેસાવણયણમેત્તં અવાયમિચ્છન્તિ ।

સન્ભૂયત્યવિસેસાવધારણં ધારણં વૈતિ ॥ ૧૮૫ ॥

કાસહ તયજ્ઞવરૂરેગમેત્તઓડ્વગમણં ભવે ભૂપ ।

સન્ભૂયસમણયઓ તદુભયઓ કાસહ ન દોસો ॥ ૧૮૬ ॥

સન્વો વિ ય સોડ્વાઓ એણ વા હોંતિ પંચ વત્થૂણિ ।

આહેવં ચિય ચઢ્ઢા મરૂં તિહા અઘ્ઢા હોઈ ॥ ૧૮૭ ॥

કાડ્ઢુવઓગમ્મિ ધિરૂં પુણોવઓગે ય સા જઓડ્વાઓ ? ।

તો નતિય ધિરૂં. ખણ્ણહ રૂદં તદેવેતિ જા સુદ્ધો ॥ ૧૮૮ ॥

નણુ સાડ્વાયન્મહિયા જઓ ય સા વાસણાવિસેસાઓ ।

જા યાડ્વાયાણન્તરમવિચ્છુરૂં સા ધિરૂં નામ ॥ ૧૮૯ ॥

સામાન્ય-વિશેષને મહણ કરવું તેને કેટલાક અવગ્રહ કહે છે. કેમકે ‘આ ત્તે છે’ એવી અવગ્રહમાં અતિ થાય છે. પણ બહુદોષના સદ્ભાવથી તેમ જાનવું નહિ. ઇલા સંશય માત્ર છે એમ કેટલાએક કહે છે, (પરંતુ) તેમ નથી. કારણ કે તે સંશય અજ્ઞાન છે અને ઇલા તો જ્ઞાનનો અંશ છે તેથી તે કેમ પડી શકે ? જે ચિત્ત અનેક અર્થનું મહણ કરવાથી નિષેધ કે વિધિ કરી શકતું ન હોય તથા સતેલાનિ પેટેજ્ઞ થઈગયું હોય, તે સંશય રૂપ અજ્ઞાન છે અને તેજ ચિત્ત બ્યારે સદર્શના હેતુ-ઉપપત્તિના વ્યાપારમાં તત્પર હોવાથી સદ્ગુણ તેમજ ભૂતાભૂત વિશેષને મહણ તથા ત્યાગવાને સન્નુબ હોય ત્યારે તે ઇલા કહેવાય છે. કેટલા-

એક બીજા વિશેષનો જે નિષેધમાત્ર કરવો તેને અપાય માને છે, અને સદ્ભૂત અર્થ વિ-
શેષનું અવધારણુ તેને ધારણા કહે છે. કેટલાકને ભૂતાર્થમાં તદન્ય વ્યતિરેક માત્રથી નિશ્ચય
ધાય, કેટલાકને સદ્ભૂત સમન્વયથી નિશ્ચય થાય, અને કેટલાએકને એ ઉભયથી નિશ્ચય
થાય તેમાં દોષ નથી. (કેમકે) એ સર્વ અપાય છે, તદ્વાપત માનવામાં આવે તો પાંચ-
સેઠ થાય. એજ પ્રમાણે મતિ ચાર પ્રકારે છે, અન્યથા ત્રણ પ્રકારે થાય. અનુપયોગમાં ધા-
રણા ક્યાં છે ? અને ઉપયોગમાં તો અપાય હોવાથી ધારણા નથી, (ઉત્તર) “ આ તેજ
છે ” એવી જે બુદ્ધિ તે અવશ્ય અપાયથી અધિક છે. અને તે વાસનાવિશેષવડે અપાય
પછી જે અવિચ્યુતિ થાયછે તે ધારણા છે. ૧૮૧-થી-૧૮૯.

કેટલાક વ્યાખ્યાન કરનારાઓ સામાન્ય તથા વિશેષને ગ્રહણ કરવું તેને અવગ્રહ કહે
છે. તેઓનું એમ માનવું છે કે-શબ્દાદિ લક્ષણ સામાન્ય-વિશેષગ્રહક અવગ્રહ થયા ખાદ
‘ આ તેજ ’ એમ વિમર્શરૂપ (વિચારરૂપ) ઇહા પ્રવર્તે છે. જેમ વ્યગ્જનાવગ્રહ થયાખાદ
અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય માત્ર ગ્રહણ કરનાર અર્થાવગ્રહ થાય છે. તે અવગ્રહજ છે. એ
રીતે શબ્દાદિ સામાન્ય-વિશેષગ્રહી થયા ખાદ ઇહા વિગેરે પ્રવર્તે છે. મટે આ અવગ્રહ છે.
ઉદાહરણ તરીકે જેમ રૂપાદિથી ભિન્ન શબ્દાદિ સંબંધી સામાન્ય-વિશેષાત્મક શબ્દ ગ્રહણ
ક્યાં ખાદ આવો વિમર્શ થાય છે કે શું આ શબ્દ શબ્દનો છે કે શુંગનો છે ? જે શુંગનો છે
તો તે ભેંશના શુંગનો છે કે પાકાના શુંગનો છે. જો ભેંસના શુંગનો છે તો શું તે વીઆએલી
ભેંશના શુંગનો છે. કે નહિ વીઆએલી ભેંશના શુંગનો છે ? આ પ્રમાણે અન્ત પર્યન્ત
અથવા ક્ષયોપશમના અભાવે જે વિકલ્પ પછી ઇહા ન પ્રવર્તે ત્યાંસુધીનો બોધ તે અપાય.

એ પ્રમાણે જેઓ વ્યાખ્યા કરે છે. તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં ધણા દોષો
આવે છે. સામાન્યસમજવાળાને યથોક્ત વિમર્શની પ્રવૃત્તિના અભાવ હોય તો સર્વ આ-
નુપવડે પણ તેને અપાય નહિ થાય. વળી પ્રથમ ઇહા સિવાય શબ્દનો નિશ્ચય થવો પણ
યોગ્ય નથી, કેમકે અપાય પહેલાં ઇહા પ્રવર્તે છે. તેથી તે શબ્દનો બોધ અવગ્રહ નથી
પણ અપાય જ છે. આ સંબંધી વિશેષ ચર્ચા આગળ કહેવાશે. ૧૮૧

વળી “ આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ? ” એવા પ્રકારનું અનિશ્ચયાત્મક સંશયરૂપ જે
જ્ઞાન થાય છે. તે ઇહા છે. એમ કેટલાએક માને છે, પણ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સંશય
અજ્ઞાન છે અને ઇહા તો મતિજ્ઞાનનો જ્ઞાનરૂપ અંશ છે. તેથી જ્ઞાનતા ભેદને અજ્ઞાનતા રૂપે
કહેવું તે યોગ્ય નથી. વળી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર ભિન્ન સ્થિતિ વાળા છે. તેથી અ-
જ્ઞાનરૂપ સંશયને જ્ઞાનાત્મક ઇહારૂપે કહેવું તે અયોગ્ય છે. ૧૮૨

શિષ્ય:-સંશય અજ્ઞાનાત્મક છે, એમ કેમ કહી શકાય ? અને તો સંશય અને ઇહામાં
કંઈ તદ્વાપત નથી જણાતો.

આચાર્ય:-જે ચિત્ત અનેક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં તત્પર હોય અને મુતેલા મનુષ્યની
પેડે વસ્તુનો જરા પંજ નિશ્ચય કરી શકે નાહ, એવા પ્રકારનું ચિત્ત તે સંશય કહેવાય છે.
એવો સંશય વસ્તુના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અજ્ઞાનાત્મક છે. અને તેજ ચિત્ત જ્યારે સદ-
ર્થના હેતુ અને ઉપપત્તિના વ્યાપારમાં તત્પર હોવાથી વિદ્યમાન પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં
અને અવિદ્યમાન અર્થને ત્યાગ કરવામાં અભિમુખ હોય ત્યારે તે ચિત્ત ઇહા કહેવાય છે.
(સાધ્ય અર્થને જાણવાનાર યુક્તિ વિશેષ રૂપ સાધન તે હેતુ, અને ઇચ્છિત અર્થની વિ-
દ્યમાનતાનું અવસ્થાપન તે ઉપપત્તિ કહેવાય છે.) દાખલા તરીકે જેમ કાષ્ઠને અસ્ત્વમાં

મૂર્યાસ્ત સમયે મંદપ્રકાશમાં દૂર રહેલ જે સ્થાણ (કુંડુ) તે તેને જોયું, તે જોવાથી એ પુરૂષને વિચાર થયો કે શું આ સ્થાણ છે કે પુરૂષ છે? આ વિચાર મંશયાત્મક હોવાથી અજ્ઞાન છે. તે પછી તે સ્થાણપર લતા ચડેલી જોઇને તથા કાગડા ચક્રલા વિગેરે પક્ષીઓના માળા જોઇને ચિત્તમાં આ પ્રમાણે હેતુનો વિચાર કર્યો, કે આનાપર લતા ચડેલ છે, પક્ષીના માળા ધણા છે, માટે આ સ્થાણ છે. આ હેતુ વિચાર પછી ઉપપત્તિના વિચાર કર્યો કે-મૂર્યાસ્ત થયા બાદ કંઈક અધકાર ફેલાતાં આવા મહા અસ્થયમાં એ સ્થાણ જ હોવો જોઈએ. પુરૂષ નહિ, કારણ કે મસ્તક ખજવાળાં હાથ-મીવાદિ ચલાવવા રૂપ પુરૂષ વ્યવસ્થાપક હેતુનો અભાવ છે. તેથી આ વખતે આવા સ્થળે ધણું કરીને પુરૂષ હોય નહિ, પણ સ્થાણ જ હોવો જોઈએ. આવા પ્રકારનું જે ચિત્ત તે નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી સંશયથી ઉત્તીર્ણ છે, તેથી નિશ્ચયની પહેલાંનો જે ચિત્ત વ્યાપાર તે ધ્રુવા છે. એ પ્રમાણે સંશય અને ઈલામાં તદ્દાવત છે. ૧૮૩-૧૮૪

અપાય અને ધારણના સંબંધમાં પણ કેટલાકની વિપ્રતિપત્તી છે. તેઓ એમ કહે છે કે-સ્થાણ આદિ વિદ્યમાન અર્થથી, મસ્તક ખજવાળાં-ચાલણું વિગેરે અવિદ્યમાન પુરૂષાદિના વિશેષોનો વિદ્યમાન અર્થમાં નિષેધ માત્ર કરવો તે જ અપાય અને આ સ્થાણ જ છે, એવા પ્રકારે વિદ્યમાન અર્થનું અવધારણ કરવું તે ધારણ છે. ૧૮૫

ઉપરોક્ત માન્યતા દ્રુપણવાળી છે. કારણ કે કેટલાકને વિવક્ષિત પ્રદેશમાં સ્થાણ આદિ વિદ્યમાન પ્રદાર્થમાં તે સ્થાણ આદિથી અન્ય એવા પુરૂષાદિના વ્યતિરેક માત્રથી તેનો (સ્થાણ આદિ વિદ્યમાન અર્થનો) નિશ્ચય થાય છે. જેમકે-મસ્તક ખજવાળાં વિગેરે પુરૂષ ધર્મો અહીં જણાતા નથી માટે “આ સ્થાણ જ છે.” એમ નિશ્ચય થાય છે. કેટલાકને સ્થાણઆદિ વિદ્યમાન અર્થના અન્ય ધર્મની ધરનાથી નિશ્ચય થાય છે, જેમકે-લતારોહણ-પક્ષીના માળા વિગેરે અન્ય ધર્મો અહીં જણાય છે. માટે “આ સ્થાણ જ છે.” કેટલાકને અન્ય-વ્યતિરેક બનેલા ધર્મોથી વિદ્યમાન અર્થમાં નિશ્ચય થાય છે. જેમકે-ખજવાળાં વિગેરે પુરૂષધર્મો અહીં જણાતા નથી. પણ લતારોહણાદિ સ્થાણ ધર્મો જણાય છે. માટે “આ સ્થાણ જ છે.” ૧૮૬

એ રીતે અન્યથથી-વ્યતિરેકથી-અને અન્યથવ્યતિરેક ઉભયથી વિદ્યમાન અર્થનું અવધારણ કરતાં પ્રવૃત્ત સ્થાણઆદિ વસ્તુના નિશ્ચયરૂપ જે આધ્યવસાય થાય તે સર્વ અપાય છે. પરંતુ સદ્બુદ્ધ અર્થનું અવધારણ કરવું તે ધારણા છે એમ નહિ.

શિષ્ય:-સદ્બુદ્ધ અર્થના અવધારણને ધારણા કહેવામાં શો દોષ છે?

આત્માર્થ:-પૂર્વે કહેલ વ્યાખ્યાનમાં એ દોષ છે કે વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્યથથી નિશ્ચય તે ધારણા ગણાય. પરંતુ એમ નથી, કારણ કે અન્યથ વ્યતિરેક અને અન્યથ-વ્યતિરેકથી, એમ ત્રણે પ્રકારે જે નિશ્ચય થાય તે સર્વ અપાય જ છે. વળી અન્યથથી નિશ્ચય તે ધારણા અને વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય એમ ધારણાને પણ અપાયનો ભેદ માનવામાં મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સ્મૃતિ સાથે પાંચ ભેદ થશે. અવગ્રહ-ઈલા-અપાય અને ધારણા એ ચાર, તથા પાંચમે ભેદ સ્મૃતિનો થશે. કારણ કે સ્વમમાન કાળ વર્ણી ધારણા અપાયમાં અવિસ્મૃતિમાં સમાય અને વાસનાનો સ્મૃતિમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. માત્ર સ્મૃતિનો ક્યાંઈ અશ્ચય નથી. તેથી તે મતિજ્ઞાનનો પાંચમે ભેદ થશે. ૧૮૭

શિષ્ય:-વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્યથથી નિશ્ચય તે ધારણા એ પ્રમાણે કહેવાથી જ મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ સુક્ષિપ્તગત જણાય છે. અન્યથા બીજી રીતે તો (એકલા

અન્ય-વ્યતિરેકથી કે બન્નેથી થતા નિશ્ચયને અપાય માનવામાં) અવગ્રહ-ધ્રુવાને અપાય, એ ત્રણ ભેદજ-મતિના થાયછે, અને ધારણાના તો અભાવ થાય છે. કારણ કે પ્રથમ ધારણિક વસ્તુમાં નિશ્ચયના ઉપાય સન્ન્યુપ અવગ્રહ-ધ્રુવા-અને અપાયરૂપે અન્તર્ગત ઉપયોગ થાયછે, અને તેમાં અપાય થયા બાદ જે નિરન્તર ઉપયોગ રૂપ અવિચ્યુતિ આપ કહોછો તે તો અપાયમાં સમાઈ જાય છે, તેથી તે અવિચ્યુતિ અપાયથી ભિન્ન નથી. વળી ધારણિકનો ઉપયોગ ઉપરમ-બંધ થયા બાદ સંજ્યાતા-અસંજ્યાતા કાળ પર્યન્ત જે વાસના કહોછો છો અને “આ તેજ છે” એ રૂપ જે સ્મૃતિ કહોછો. તે બન્ને મતિજ્ઞાનના અશભૂત ધારણા નથી, કેમકે મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ તો પ્રથમજ ઉપરમ થએલ છે. કદી આપ એમ કહોશો કે પુનઃ કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા બાદ ધારણા થશે તો પુનઃ કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા પછી પણ અન્યથા મુખે થતી અવધારણરૂપ જે ધારણા હું માનું છું તેને તો આપ અપાયની અન્તર્ગત માનોછો. તેથી તે પણ ધારણા નહિ થાય. પુનઃ પણ ઉપયોગ ઉપરમ થયા પછી ધારણા માનશો, તો પૂર્વોક્ત રીતે તેના પણ પુનઃ અભાવ થશે. માટે ઉપયોગ કાળે અન્યથા મુખે અવધારણરૂપ ધારણા થાયછે તેને ધારણારૂપે નહિ માનવાથી અને ઉપયોગ ઉપરમ થયા પછી મતિઉપયોગનાં અભાવે મતિના અશરૂપ ધારણાં માનવાથી તેવી ધારણા-કોઈ પણ રથળે ઘટતી નથી. તેથી આપના અભિપ્રાયે તો મતિના ત્રણ ભેદજ થશે, ચાર નહિ થાય.

આગ્યાર્થ:—“આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મેં પૂર્વે જાણી હતી” આ પ્રમાણે કાળાન્તરે જે સ્મૃતિરૂપ યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયછે. તે પૂર્વે થયેલા અપાયથી નિર્વિવાદ અધિક અને જુદી જ છે. કેમકે પૂર્વે થએલા અપાયકાળે તે યુદ્ધિનો અભાવ છે, અને સાંપ્રતકાલીન અપાય વસ્તુના નિશ્ચય માત્ર ફળવાળો હોવાથી તેમાં પૂર્વાપર દર્શનવું અનુસંધાન ધરતું નથી. માટે સ્મૃતિરૂપ યુદ્ધિ તે ધારણાજ છે. વળી જે વાસનાવિશેષથી-તદ્વિજ્ઞાનાવરણ ક્ષાયપ-શંભના સાંનિધ્યથી “આ તેજ છે” એવી જે સ્મૃતિ થાયછે, તે વાસના પણ અપાયથી અધિક છે. તેથી તે પણ ધારણા છે. તથા અપાય થયાપછી જે સમયે “આ સ્થાણુજ છે” ક્રિયાહિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાયછે, તે સમય પછી પણ “આ સ્થાણુજ છે, આ સ્થાણુજ છે” એવી જે અન્તર્ગત મુદ્ધિ થનારી નિરન્તર અપાય પ્રવૃત્તિ તે પ્રથમ થએલા અપાયથી અધિકજ છે. તેથી તે પણ ધારણા છે. એ રીતે અવિચ્યુતિ વાસના-ને સ્મૃતિ એવા ત્રણ ભેદ ધારણાના છે. ને તે બધા ભેદો અપાયરૂપ નથી પણ સ્વતંત્ર ભિન્ન છે.

/શિષ્ય:—અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનના પ્રકાર પ્રમાણભૂત ન ગણી શકાય, કારણ કે તે બહુજ દરેલાને પુનઃ બહુજ કરે છે. એટલે કે બીજી, ત્રીજી, ચોથી એમ ઘણીવાર થએલા અપાયથી સાધ્ય જે વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય તે વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય પહેલીવાર થએલા અપાયથી સાધ્ય થએલ છે, ને તેનેજ પુનઃ પુનઃ સિદ્ધ કરે છે. આથી જેમ ઉત્પન્ન કરેલ ક્રિયામાં ફરીથી તેજ ક્રિયા સાધવાને પ્રવર્તવું સાધન શોધા પામતું નથી. તેમ અવિચ્યુતિ ભેદ પણ શોધાકારક નથી. છતાં જો તે સાધન પુનઃ તે ક્રિયામાં પ્રવર્તે તો કુહાડાદિવડે છેદેલા વૃક્ષોમાં ફરીથી તે છેદવામાં કુહાડાદિ સાધનની પણ પ્રવૃત્તિ થાય તેના જેવું થાય અને તેથી તો અતિ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. એજ રીતે સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તરકાળ ભાવી જે જ્ઞાનથી જાણેલ વસ્તુમાંજ પ્રવર્તમાન હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી. પૂર્વોત્તરકાળભાવી જે જ્ઞાનથી નહી જાણેલ એકજ વસ્તુને જાણવાથી સ્મૃતિજ્ઞાન પ્રમાણુ છે, એમ આપ નહિ કહી શકો. કારણ કે પૂર્વોત્તર કાળે જાણેલ વસ્તુ કાળાદિભેદ ભિન્ન હોવાથી એક નથી. વળી આપ જે વાસના કહોછો. તે વાસના શું છે? જો તે વાસના સંસ્કારરૂપ હોય, તો તે સંસ્કાર શું છે?

સ્મૃતિ રૂપ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તે મંસ્કાર છે કે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ છે ? અથવા વસ્તુવિકલ્પ છે ? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમના બે પક્ષ તો અયોગ્ય છે, કારણ કે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, અને આદી તો જ્ઞાનના બેદનો વિચાર ચાલે છે. ત્રીજો પક્ષ પણ નહિ કહી શકાય, કારણ કે મંજ્યાતા અથવા અસંજ્યાતા કાળ મુધી વામના માનેલ હોવાથી તેટલા કાળ મુધી તે વસ્તુવિકલ્પ ઘટે નહિ. આથી કરીને ત્રીજો કહેલ અવિચ્યુતિ-વામના-અને સ્મૃતિરૂપ ધારણના ત્રણ પ્રકાર ધરતા નથી, તેથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદજ થયે, પણ ચાર નહિ થાય.

આચાર્ય:—જાણેલ વસ્તુને પુનઃ જાણે છે. તેથી અવિચ્યુતિ પ્રમાણભૂત નથી. એમ જે તું કહે છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે એમાં “જાણેલને ફરી જાણે છે” એ હેતુ કહ્યો છે, તે અસિદ્ધ છે. કેમકે એક કાળમાં રહેલી વસ્તુ પ્રથમ થએલા અપાયવડે મહણ કરાય છે, તેથી જુદા કાળમાં રહેલી વસ્તુ બીજી-ત્રીજીવાર થએલા અપાયવડે મહણ કરાય છે. મારે એ હેતુ અસિદ્ધ છે ને અસિદ્ધ હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. વળી સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતાદિ ભિન્ન ધર્મવાળી વાસનાને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અવિચ્યુતિવડે થએલ બીજી-ત્રીજીવારના અપાય સંબંધી વસ્તુ ભિન્ન ધર્મવાળીજ છે, તો પછી અવિચ્યુતિ મહણ કરેલાને પુનઃ મહણ કરે છે એમ કેમ કહી શકાય ? સ્મૃતિ પણ પૂર્વાન્તર બે દર્શનથી જાણેલ એકજ વસ્તુને પુનઃ જાણે છે. તેથી તે પણ મહણ કરેલાનેજ મહણ કરે છે. એમ નહીં કહી શકાય, કારણ કે કાળ આદિના ભેદ વસ્તુ એક નથી, જો કે કાળ આદિના ભેદ વસ્તુ ભિન્ન છે, તો પણ તેમાં મત્ત્ય, પ્રતિ-યત્ત્ય, મંસ્થાન, અને રૂપાદિવડે એકપણું પણ છે. વામના પણ મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ રૂપ સ્મૃતિ અથવા તદ્વિજ્ઞાન જનક શક્તિરૂપ છે, જો કે તે સ્વયં જ્ઞાન રૂપ નથી. પરન્તુ પૂર્વે થએલ અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનનું કાર્ય છે, અને ઉત્તર કાળમાં થનાર સ્મૃતિજ્ઞાનનું કારણ છે. તેથી ઉપચારવડે વાસના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તથા તદ્વસ્તુ વિકલ્પરૂપ ત્રીજો પક્ષ માનવા યોગ્ય નથી. એટલે તે સંબંધી કંઈ કહેવાતું નથી. એ પ્રમાણે અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-ને વામનારૂપ ત્રણ પ્રકારની ધારણા સિદ્ધ થવાથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ નહિ પણ ચાર ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ૧૮૧-થી-૧૮૬.

અવગ્રહાદિ ચાર ભેદનો વિવાદ દૂર કરવાને પુનઃ બીજી રીતે કહે છે,

તં દૃષ્ટંતસ્સ તુહં વત્પૂર્ણિ ય પંચ, નેચ્છમાણસ્સ ।

કિં હોવ સા અમાવો ? માવો નાણં વ તં કયરં ? ॥ ૧૯૦ ॥

તુજ્ઞં વહુયરમેયા મળદ મઈ હોદિ ધિંવહુત્તાઓ ।

મળદ ન જાદમેઓ દૃષ્ટો મજ્ઞં જહા તુજ્ઞં ॥ ૧૯૧ ॥

સા મિન્નલક્ષણાઽવિ હુ ધિંસામન્નેણ ધારણા હોઽ ।

જહ ઝમ્મહો દુરુલ્લોઽવગ્ગહસામ્મણો ઇકો ॥ ૧૯૨ ॥

તે ધારણા ભેદને માનતા એવા તહારે પાંચ ભેદ થાય છે, અને ન માનતાં શું તે અભાવ કે ભાવ થાય છે ? જો તે ભાવ છે તો તે જ્ઞાન કયું છે ? (શિષ્ય) ધારણાના બહુ ભેદ હોવાથી તમારે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ થશે. (ઉત્તર) તારી ઘટે અમે જાતિમાં ભેદ નથી માન્યો, તે ભિન્ન લક્ષણવાળી છતાં પણ સામાન્યરૂપે એક ધારણાજ છે, જેમ અવગ્રહ બે ભેદ છતાં સામાન્યરૂપથી એકજ છે. ૧૮૦-થી-૧૮૨.

આચાર્ય ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી ધારણા તું નહિ માને તો આભિનિર્મોહક જ્ઞાનના પાંચ લેદ થશે, એકજ અપાયને બે લેદરૂપે માનવાથી ચાર લેદ તો તે થયાછે. અને પાંચમા લેદ અમે કહેલ ધારણાનો થશે. અમે કહેલ ધારણાને તું ન માનતો હો, તો કહે કે તે ધારણા શું અભાવરૂપ (અવસ્તુ) છે. કે ભાવરૂપ (વસ્તુ) છે ? અભાવરૂપ તો નહીં કહી શકાય, કારણ કે તે ભાવરૂપે અનુભવાયછે. જે ભાવરૂપે (વસ્તુસ્વરૂપે) અનુભવાતું હોય તે અભાવરૂપ (અવસ્તુસ્વરૂપ) હોઈ શકે નહિ. તે છતાં જો અભાવરૂપ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય, અને એથી ઘટાદિ પદાર્થોમાં પણ અભાવરૂપતા થાય, કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થો પણ અનુભવના વશથીજ ભાવસ્વરૂપ મનાયછે. જો અનુભવ પણ અપ્રમાણ હોય તો ઘટાદિ પદાર્થોમાં ભાવરૂપતાનો અભાવ થાય.

હવે બીજા વિદ્વંધાનુસાર અમે કહેલ ધારણાને તું ભાવસ્વરૂપ કહેતો હોય તો તે જ્ઞાન છે, કે અજ્ઞાન છે ? અજ્ઞાનરૂપ તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે ચિદ્રૂપપણે અનુભવાયછે, જો જ્ઞાનરૂપ કહેતો હોય તો મતિ-સુત-અવાધ-મન-પર્યવ-અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનાર્થો ક્યું જ્ઞાનરૂપ છે ? સુતાદિચાર તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે 'હું' તેમ માનેલ નથી. અને તેનું લક્ષણ પણ ઘટતું નથી, મતિજ્ઞાન છે એમ કહીશ તો તે અવગ્રહ-ધંધા-અને અપાય રૂપતો નથી, કેમકે તેનાં લક્ષણ એમાં ઘટતાં નથી. " તે નિશ્ચય અપાયથી આધક છે " એ વચનાનુસાર ધારણા અપાયથી આધક છે. એમ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલુંજ છે. આ સર્વ કથનથી જો દ્વિતીયાર્થ થાયછે કે અન્યથ-વ્યતિરેકવડે નિશ્ચય તે સર્વ અપાયછે, અને તે સિવાયનું અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-અને વાસનારૂપ જ્ઞાન સર્વ ધારણા છે. ૧૬૦

શિષ્ય:—મહારાજ ! એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના ક્ષણ લેદો થશે, કારણ કે એકજ ધારણાના અવિચ્યુતિ-વાસના-ને સ્મૃતિરૂપ ત્રણ લેદ, અવગ્રહ-ધંધા અને અપાયની સાથે મેળવતાં છ લેદ થયા. ૧૬૧

આચાર્ય:—આ ધારણાના વિચારમાં વ્યક્તિ પૂજા નથી માન્યા, પણ ધારણા સામાન્ય રૂપ જાતિજ માનેલ છે. જેમ વ્યંગનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એ બન્ને લેદને સામાન્ય અવગ્રહરૂપે માનેલ છે. તેમ અહીં પણ વાસનાદિ ત્રણેને સામાન્ય ધારણા રૂપે જ માનેલ છે. તેથી મતિજ્ઞાનના ચાર લેદ છે, પણ તારા કહેલા પ્રમાણે ઘણા લેદો નથી. ૧૬૦-ધી-૧૬૨.

જો પ્રમાણે અવગ્રહાદિ ચાર લેદ સંખ્યાથી અન્ય આચાર્યોએ કહેલ અગ્રાંચ વિચારો હર કર્યા, તે હર કરતાં પ્રસ્તાવમાં અવગ્રહના બે લેદ કહ્યા છે. તે લેદ વ્યાખ્યા પૂર્વક હવે જણાવે છે. તથા જે વ્યંગનાવગ્રહ છે તે જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે, તે વાત જણાવે છે.

તત્યોગદો દુમેદો ગહર્ણ જં હોજ્જ વંજળ-સ્થાળં ।

વંજળઓ ય જમત્યો તૈનાર્ણ તયં વોચ્છં ॥ ૧૯૩ ॥

વંનિજ્ઞાદ્ વેળસ્ત્યો ઘડો વ દીવેળ વંજળં તં ચ ।

અવગરર્ણિદિવસદ્વાઇપરિણયદ્વસંવંચો ॥ ૧૯૪ ॥

અળ્ળાર્ણ સો વહિરાર્ણં વ તક્કાલમણુવલંભાઓ ।

ન તદંવે તત્તો ચિય અવલંભાઓ તત્તો નાર્ણ ॥ ૧૯૫ ॥

તેમાં અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણકે વ્યંગના અને અર્થનું ગ્રહણ થાયછે. જે માટે વ્યંગનાવગ્રહથી અર્થાવગ્રહ થાય છે માટે પહેલાં વ્યંગનાવગ્રહ કહીશું. દીપકવડે ઘડાની પેઠે જેવડે ગૃહાર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંગના ઉપકરણેન્દિય અને શબ્દાદિરૂપ પરિણામ દ્રવ્યના સંખ્યા

સ્મૃતિ રૂપ જ્ઞાનાવસ્થાને ક્ષયોપશમ તે સંસ્કાર છે કે સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ છે? અથવા વસ્તુવિકલ્પ છે? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમના બે પક્ષ તો અયોગ્ય છે, કારણ કે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, અને અહીં તો જ્ઞાનના ભેદનો વિચાર ચાલે છે. ત્રીજો પક્ષ પણ નહિ કહી શકાય, કારણ કે મન્યાતા અથવા અસમ્યાતા કાળ સુધી વાસના માનેલ હોવાથી તેટલા કાળ સુધી તે વસ્તુવિકલ્પ ઘટે નહિ. આથી કરીને તમારે કહેલ અવિચ્યુતિ-વાસના-અને સ્મૃતિરૂપ ધારણના ત્રણ પ્રકાર ઘટતા નથી, તેથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ જ થશે, પણ ચાર નહિ થાય.

આચાર્ય:—જાણેલ વસ્તુને પુનઃ જાણે છે. તેથી અવિચ્યુતિ પ્રમાણભૂત નથી. એમ જે કહે છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે એમાં જ જાણેલને ફરી જાણે છે” એ હેતુ કહ્યો છે, તે અસિદ્ધ છે. કેમકે એક કાળમાં રહેલી વસ્તુ પ્રથમ થયેલા અપાયવડે અહુણ કરાય છે, તેથી જુદા કાળમાં રહેલી વસ્તુ બીજી-ત્રીજીવાર થયેલા અપાયવડે અહુણ કરાય છે. મારે એ હેતુ અસિદ્ધ છે ને અસિદ્ધ હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. વળી સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતમાદિ લિખ્ત ધર્મવાળી વાસનાને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અવિચ્યુતિવડે થયેલ બીજી-ત્રીજીવારના અપાય સંબંધી વસ્તુ લિખ્ત ધર્મવાળી જ છે, તો પછી અવિચ્યુતિ અહુણ કરેલાને પુનઃ અહુણ કરે છે એમ કેમ કહી શકાય? સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તર બે દર્શનથી જાણેલ એક જ વસ્તુને પુનઃ જાણે છે. તેથી તે પણ અહુણ કરેલાને જ અહુણ કરે છે. એમ નહીં કહી શકાય, કારણ કે કાળ વ્યાદિના ભેદ વસ્તુ એક નથી. જે કે કાળ વ્યાદિના ભેદ વસ્તુ લિખ્ત છે, તો પણ તેમાં અત્ત્વ, પ્રમેયત્ત્વ, સંસ્થાન, અને રૂપાદિવડે એકપણું પણ છે. વાસના પણ મતિજ્ઞાનાવસ્થાના ક્ષયોપશમ રૂપ સ્મૃતિ અથવા તદ્વિજ્ઞાન જનક શક્તિરૂપ છે, જે કે તે સ્વયં જ્ઞાન રૂપ નથી. પરંતુ પૂર્વે થયેલ અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનનું કાર્ય છે, અને ઉત્તર કાળમાં થનાર સ્મૃતિજ્ઞાનનું કારણ છે. તેથી ઉપચારવડે વાસના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તથા તદ્વસ્તુ વિકલ્પરૂપ ત્રીજો પક્ષ માનવા યોગ્ય નથી. એટલે તે સંબંધી કંઈ કહેવાનું નથી. એ પ્રમાણે અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-ને વાસનારૂપ ત્રણ પ્રકારની ધારણા સિદ્ધ થવાથી મતિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ નહિ પણ ચાર ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ૧૮૧-થી-૧૮૯.

અવગ્રહાદિ ચાર ભેદનો વિવાદ દૂર કરવાને પુનઃ બીજી રીતે કહે છે.

નં ર્ચઈતસ્સ તુહં વત્થૂણિ ય પંચ, નેચ્છમાણસ્સ ।

ફિ હોઽ સ્સ અમાવો ? ખાવો નાણં વ તં કયરં ? ॥ ૧૯૦ ॥

તુજ્ઞં વહુયરમેયા મળ્હ મરૂં હોઈ ધિંવહુત્તાઓ ।

મળ્હ ન જાઝમેઓ ઈટ્ટો મજ્ઞં જહા તુજ્ઞં ॥ ૧૯૧ ॥

મા મિન્નલક્ષણાઽવિ હુ ધિંહસામન્નેણ ધારણા હોઈ ।

જહ સમાહો દુરુવોઽવગ્ગહસામન્નઓ ઇક્કો ॥ ૧૯૨ ॥

તે ધારણા ભેદને માનતા એવા ત્હારે પાંચ ભેદ થાય છે, અને ન માનતાં યુ' તે અભાવ કે ભાવ થાય છે? જે તે ભાવ ॥ તો તે જ્ઞાન કયું છે? (ગ્રાંથ) ધારણાના બહુ ભેદ હોવાથી તમારે મતિજ્ઞાનના ધણા ભેદ થશે. (ઉત્તર) તારી પેટે અમે ભતિમાં ભેદ નથી માન્યો. તે લિખ્ત લક્ષણવાળી છતાં પણ આમાન્યરૂપે એક ધારણા જ છે, જેમ અવગ્રહ બે ભેદ છતાં આમાન્યરૂપથી એક જ છે. ૧૯૦-થી-૧૯૨.

આચાર્ય ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી ધારણા છું નહિ માને તો આભિનિર્ગોધક જ્ઞાનના પાંચ લેદ થશે. એકજ અપાયને બે લેદરૂપે માનવાથી ચાર લેદ તો તે થયાછે. અને પાંચમો લેદ અમે કહેલ ધારણાનો થશે. અમે કહેલ ધારણાને છું ન માનતો હો, તો કહે કે તે ધારણા શું અભાવરૂપ (અવસ્તુ) છે. કે ભાવરૂપ (વસ્તુ) છે ? અભાવરૂપ તો નહીં કહી શકાય, કારણ કે તે ભાવરૂપે અનુભવાયછે. જે ભાવરૂપે (વસ્તુસ્વરૂપે) અનુભવાતું હોય તે અભાવરૂપ (અવસ્તુસ્વરૂપ) હોઈ શકે નહિ. તે છતાં જે અભાવરૂપ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય, અને એથી ધટાદિ પદાર્થોમાં પણ અભાવરૂપતા થાય, કારણ કે ધટાદિ પદાર્થો પણ અનુભવના વશથીજ ભાવસ્વરૂપ મનાયછે. જે અનુભવ પણ અપ્રમાણ હોય તો ધટાદિ પદાર્થોમાં ભાવરૂપતાનો અભાવ થાય.

હવે બીજા વિઠ્ઠલાનુસાર અમે કહેલ ધારણાને છું ભાવસ્વરૂપ કહેતો હોય તો તે જ્ઞાન છે, કે અજ્ઞાન છે ? અજ્ઞાનરૂપ તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે ત્રિરૂપપણે અનુભવાયછે. જે જ્ઞાનરૂપ કહેતો હોય તો મતિ-શ્રુત-અવાધ-મન-પર્યવ-અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયું જ્ઞાનરૂપ છે ? શ્રુતાદિચાર તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તહે તેમ માનેલ નથી. અને તેનું લક્ષણ પણ ધટતું નથી, મતિજ્ઞાન છે એમ કહીશ તો તે અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાય રૂપતો નથી, કેમકે તેનાં લક્ષણ એમાં ધટતાં નથી. “ તે નિશ્ચય અપાયથી અધિક છે ” એ વચનાનુસાર ધારણા અપાયથી અધિક છે. એમ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલુંજ છે. આ સર્વ કથનથી એ ફલિતાર્થ થાયછે કે અન્યથ-અતિરેકવડે નિશ્ચય તે સર્વ અપાયછે, અને તે શિવાયનું અવિશ્વુતિ-સ્મૃતિ-અને વાસનારૂપ જ્ઞાન સર્વ ધારણા છે. ૧૬૦

શિષ્ય:—મહાશય ! એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના ધણા લેદો થશે, કારણ કે એકજ ધારણાના અવિશ્વુતિ-વાસના-ને સ્મૃતિરૂપ ત્રણ લેદ, અવગ્રહ-ઈહા અને અપાયની સાથે મેળવતાં છ લેદ થયા. ૧૬૧

આચાર્ય:—આ ધારણાના વિચારમાં વ્યક્તિ પક્ષ નથી માની, પણ ધારણા સામાન્ય રૂપ જાતિજ માનેલ છે. જેમ વ્યંગનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એ બન્ને લેદને સામાન્ય અવગ્રહરૂપે માનેલ છે. તેમ અહીં પણ વાસનાદિ ત્રણેને સામાન્ય ધારણા રૂપે જ માનેલ છે. તેથી મતિજ્ઞાનના ચાર લેદ છે, પણ તારા કહેલા પ્રમાણે ધણા લેદો નથી. ૧૬૦-થી-૧૬૨.

જો પ્રમાણે અવગ્રહાદિ ચાર લેદ સંખ્યાથી અન્ય આચાર્યોએ કહેલ અશબ્દ વિચારો દૂર કર્યા, તે દૂર કરતાં પ્રસ્તાવમાં અવગ્રહના બે લેદ કહ્યા છે. તે લેદ વ્યાખ્યા પૂર્વક હવે જણાવે છે. તથા જે વ્યંગનાવગ્રહ છે તે જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે, તે વાત જણાવે છે.

તત્યોગહો દુર્મેદો ગર્હણં જે હોજ્જ વંજણ-સ્થાણં ।

વંજણઝો ચ જમત્યો તેણાઈર તયં વોચ્છં ॥ ૧૯૩ ॥

વંજિજ્ઞ જેણડત્યો ઘટો ષ દીવેણ વંજણં તં ચ ।

હવગરણિદિવસદ્દાઈપરિણયદ્વચસંવંધો ॥ ૧૯૪ ॥

અળ્ળાળં સો બહિરાઈર્ણં વ તકાલમણુવલંભાઝો ।

ન તદેવે તત્તો ચિય હવલંભાઝો તત્તો નાળં ॥ ૧૯૫ ॥

તેમાં અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણકે વ્યંગના અને અર્થનું ગ્રહણ થાયછે. જે માટે વ્યંગનાવગ્રહથી અર્થાવગ્રહ થાય છે માટે પહેલાં વ્યંગનાવગ્રહ કહીશું. દીપકવડે ઘટાની ઘડે જેવડે પ્રેમથી પ્રગટ કરાય તે વ્યંગના ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણત દ્રવ્યના સંખ્યા

૩૫ છે. બધિરાદિકની પેઠે તત્કાળ અનુપલબ્ધ થતા હોવાથી તે અજ્ઞાન છે, એમ નહિ. (કારણ કે) તેના પછી તે વડે નિશ્ચય ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી તે જ્ઞાન છે. ૧૯૩-થી-૧૯૫.

(અહુણ કસ્તુ' તે અવગ્રહ. એ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે, કારણ કે વ્યન્જન અને અર્થનું જ અહુણ થાય છે, અન્યનું અહુણ થતું નથી. એમ વિષય બે પ્રકારે હોવાથી અવગ્રહ પણ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોમાં વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે, તે પછી તરતજ અર્થાવગ્રહ થાય છે, મારે પ્રથમ વ્યન્જનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કહેવાશે. ૧૯૩

જેમ દીપકવડે ઘટ પ્રગટ કરાય છે તેમ જ વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યન્જન કહેવાય છે. એ વ્યન્જન ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યના સંબંધરૂપ છે. એટલે કે ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. ૧ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ૨ ભાવેન્દ્રિય, તેમાં નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બે પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, તથા લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ બે ભેદ ભાવેન્દ્રિય છે. એમાં નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય બે પ્રકારે છે. એક અન્ત નિર્વૃત્તિ અને બીજી બાહ્ય નિર્વૃત્તિ, અનુલના અસંખ્યાતમા ભાગે પ્રમાણ કદંબ પુષ્પાકાર-ધાન્યમસરાકાર-કાલસાકાર-શ્વપ્રમાકાર અને શારીરાકારવાળી અનુક્રમે શ્રોત્રાદિ પાંચે ઇન્દ્રિયોની જે અંદરની આકૃતિ તે અન્તનિર્વૃત્તિ અને કર્ણશબ્દુલિકાદિરૂપ બાહ્ય આકાર તે બાહ્યનિર્વૃત્તિ (સ્વના) છે. તેમાં કદંબપુષ્પગોલકાકાર જે માંસપંડાદિરૂપ અન્તનિર્વૃત્તિ છે તેની શબ્દાદિ વિષય બહુવાના હેતુભૂત શક્તિ વિશેષ તે ઉપકરણેન્દ્રિય, તે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો ને શબ્દાદિ (આદિ શબ્દથી રૂપ-રસ-ગન્ધ-ને રેપર્શ સમજવા.) તે રૂપે પરિણામ પામેલા ભાવાવગ્રહાદિના દ્રવ્યો બન્ને વ્યન્જનતરીકે ગણાય છે. આ શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને ઉપકરણેન્દ્રિયનો પરસ્પર સંબંધ તે વ્યન્જન કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોવડે પણ અર્થ પ્રગટ કરાય છે, તેથી તે ઇન્દ્રિયો પણ વ્યન્જન કહેવાય છે, અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્ય મમ્બહ પ્રગટ કરાય છે તેથી તે પણ વ્યન્જન કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ઉપલક્ષણથી એ ત્રણે વ્યન્જન કહેવાય છે. તેથી ઇન્દ્રિયરૂપ વ્યન્જન સાથે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યસંબંધ સ્વરૂપ વ્યન્જનનું અહુણ થતું તે વ્યન્જનાવગ્રહ અથવા તે વ્યન્જનરૂપ ઉપકરણે દ્રિયવડે શબ્દારૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યાત્મક વ્યન્જનોનું અહુણ કસ્તુ' તે વ્યન્જનાવગ્રહ. ૧૯૪

શિષ્ય:—જેમ અહોરા વિગેરે અનુબંધને ઉપકરણેન્દ્રિયનો શબ્દાદિ દ્રવ્યોસાથે સંબંધ થતી વખતે કદંબ પુષ્પ ફળ અહુણ થતું નથી. ને તેને તે અહુણ થતું નથી. મારે તેનું જ્ઞાન છે; તેમ અહીં પણ તે વ્યન્જનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યના સંબંધ કાળે સ્વસ વેદનપણે તે અનુભવાતું નથી, તેથી તે જ્ઞાન નથી.

આચાર્ય:—એ વ્યન્જનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપે નહિ જણાવાથી જરૂર હોઈ અજ્ઞાન છે એમ નથી પણ તે જ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણ કે વ્યન્જનાવગ્રહ પછી તેનાવડે જ જ્ઞાનાત્મક અર્થાવગ્રહ હોતો ઉપલબ્ધ થાય છે. “જેના અન્તે તદ્દેવ વસ્તુના ઉપાદાનથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન છે.” જેમ અર્થાવગ્રહપછી તદ્દેવ વસ્તુના ઉપાદાનથી ઈલા થાય છે તે તેથી અર્થાવગ્રહ જ્ઞાન છે; તેવીજ રીતે વ્યન્જનાવગ્રહ પછી તદ્દેવ વસ્તુના ઉપાદાનથી અર્થાવગ્રહ જ્ઞાન થાય છે મારે વ્યન્જનાવગ્રહ જ્ઞાન છે, પણ અજ્ઞાન નથી. ૧૯૩-થી-૧૯૫

વ્યન્જનાવગ્રહમાં જોકે જ્ઞાન અનુભવાતું નથી તોપણ જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તે જ્ઞાન છે. એમ વ્યન્જનાવગ્રહમાં જ્ઞાનનો અભાવ આનીને જ્ઞાન મિદ્ધ કહ્યું; હવે વ્યન્જના જ્ઞાનનો અર્થોર્થ નથી પણ સંદેહભાવ છે એમ મિદ્ધ કહેવાને કહે છે.

નકાલમ્મિ વિ નાણં તત્થત્થિ તણું તિ તો તમત્તં ।

વહિરાર્થં પુણં સો અન્નાણં તદુભયાભાવા ॥ ૧૯૬ ॥

કદમવ્વત્તં નાણં ચ સુત્ત-મત્તાઇસુદ્ધમવોહો વ્વ ।

સુત્તાદંઓ સયં વિય વિત્તાણં નાંવસુજ્ઞંતિ ॥ ૧૯૭ ॥

લલિત્વજ્જઇ તં સિમિણાયમાણવયણદાણાઇચિદ્દાર્હિ ।

જં નામઇપુવ્વાઓ વિજ્ઞંતે વયણચિદ્દાઓ ॥ ૧૯૮ ॥

જગન્તો વિ ન જાણઇ છત્તમત્તો હિયયગોયરં સવ્વં ।

જંનજ્ઞવસાણાઇં જમસંસેજ્ઞાઇં દિવસેણ ॥ ૧૯૯ ॥

જઇં વડ્ડણાણમસંસેજ્ઞસમયસદ્દાઇદવ્વસન્ભાવે ।

કિંહ ચરિમસમયસદ્દાઇદવ્વવિણ્ણાણસામંત્યં ? ॥ ૨૦૦ ॥

જં સવ્વહા ન વીસું સવ્વેસુ વિ તં ન રેણુતેલ્લં વ ।

પત્તેયમણિચ્છંતો કંહમિચ્છસિ સમુદ્દેણ નાણં ? ॥ ૨૦૧ ॥

સમુદ્દાણં જઇ નાણં દેમ્મુજે સમુદ્દેણ કંહં નત્થિ ? ।

સમુદ્દાણં ચાડ્ધૂયં કહં દેસે હોજ્જ તં સયલં ? ॥ ૨૦૨ ॥

તંતૂ પહોવગારી ન સમત્તપહો ચ, સમુદિયા તે વ ।

સવ્વે સમત્તપહઓ તદ્દ નાણં સવ્વસમણ્ણુ ॥ ૨૦૩ ॥

તે કાળે પણ ત્યાં જ્ઞાન છે, પરંતુ અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે, અને બધિરાદિકને તે તે ઉલ્લેખના અભાવ હોવાથી અજ્ઞાન છે. “અવ્યક્ત” અને ‘જ્ઞાન’ એ કેમ હોઈ શકે? સુતેલા અને ઉત્તર વિગેરેના સૂક્ષ્મભોધની પેઠે ખુશીથી હોઈ શકે. સુસાદિ પણ સ્વયં વિજ્ઞાનને બહુતા નથી. સ્વભાવસ્થામાં વચનદાનાદિ ચેષ્ટાઓએ તે જ્ઞાન બહુાય છે, કારણ કે વચનાદિ ચેષ્ટાઓ અતિપૂર્વક નથી થતી. બહુતા છતાં પણ છદ્મસ્થ હૃદયગોચર સર્વ બહુતો નથી, કેમકે જે અસંખ્યાતા અધ્યવસાયો એક દિવસે થાય છે તે કેમ બહુાય? અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ દ્રવ્ય સંબંધનો સદ્ભાવ છતાં પણ જે તે અજ્ઞાન છે તે છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યના વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય? જે વસ્તુ સર્વથા પૃથક્માં નથી, તે રેતીના કણની પેઠે સમુદાયમાં પણ નથી, પ્રાયેકમાં જ્ઞાન ન માનતાં તેના સમુદાયમાં તું કેવી રીતે માને છે? જે સમુદાયમાં જ્ઞાન છે તે કંઈક ન્યૂન સમુદાયમાં તે કેમ ન હોય? અથવા સમુદાયમાં ન હોય તે તે સર્વ ન્યૂનમાં કેમ હોય? તન્નુ પટનો ઉપકારી છે, સમસ્તપટ રૂપ નથી; પરંતુ તે સર્વ સમુદિત હોય તે સમસ્તપટ થાય છે. તેવીજ રીતે સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે. ૧૮૬-થી-૨૦૩.

તે વ્યંગન સંબંધકાળે પણ ત્યાં પૂર્ણ ઇન્દ્રિય સંબંધી વ્યંગનાવમહામાં જ્ઞાન છે. પરંતુ માત્ર એકજ તેજસ્ અવયવના પ્રકાશની પેઠે અતિશય અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે, તેથી સ્વયંવેદનથી પ્રગટ બહુતું નથી. જે એ અવ્યક્ત છે તે તેના સદ્ભાવ કેમ મનાય? એમ કોઈ પૂછે તે તેના ઉત્તર આગળ પ્રસંગે આપીશું, પણ તે પહેલાં દૃષ્ટાન્તમાં બહેરા વિગેરેને જ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે, તે તે ગોચર છે. કારણ કે બહેરાને તથા જેની

પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો ઉપહત થએલ હોય, તેવાઓને તે વ્યન્જનાવમહ જ્ઞાનરૂપ નથી, કેમકે તેમને ઉલ્લય-વ્યન્જનારૂપજ્ઞાનના કારણેનો અભાવ છે, અને અવ્યક્ત જ્ઞાનનો પણ અભાવ છે. ૧૮૬.

શિષ્ય:—જેમ “અધકાર એ પ્રકાશ છે” ઇત્યાદિ કહેવું એ વિરૂદ્ધ છે, તેમ “જ્ઞાન અવ્યક્ત છે” એમ કહેવું એ પણ વિરૂદ્ધ છે.

આચાર્ય:—તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરજ કહ્યો છે કે એક તૈજસ્ય અવયવના પ્રકાશની જેટલું સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યક્ત છે, અથવા સુતેલા-ઉન્મત્ત અને મુર્છા પામેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનું જ્ઞાન જેમ તે વખતે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી અનુભવમાં આવતું નથી. તેમ અહીં પણ સમજવું. ૧૮૭

શિષ્ય:—જો તે સુતેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનું જ્ઞાન અનુભવવાનું નથી, તો પછી તેમને તે જ્ઞાન છે એમ કેમ માની શકાય ?

આચાર્ય:—સ્વપ્નાવસ્થામાં સુતેલા પ્રાણીઓને બોલવું વિગેરે ચેષ્ટાઓથી જ્ઞાન છે એમ જણાય છે. કેટલાક સુતેલા પ્રાણીઓ સ્વપ્નાવસ્થામાં કંઈક બોલે છે, સંકેત-વિકેત આજસ મરડવી-બગામું ખાણુ-ખજવાળણુ વિગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે, તે ચેષ્ટાઓને તેઓ તે વખતે અનુભવના નથી, અને જાગ્યા પછી પણ તેને સંભારતા નથી, તે છતાં એ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી પણ અતિપૂર્વક છે. જો એમ ન હોય તો કાષ્ટ વિગેરે જડ પદાર્થને પણ તે ક્રિયાઓ થવી જોઈએ. મારે ધૂમથી જેમ અગ્નિ જણાય છે તેમ એ ચેષ્ટાઓથી તેઓમાં જ્ઞાન જણાય છે. ૧૮૮

શિષ્ય:—શું સ્વચેષ્ટિત પણ કોઈકને નથી જણાતું, કે જેથી સુતેલા વિગેરેને સ્વચેષ્ટિત અસંચેદન કહો છો ?

આચાર્ય:—હૃદયગોચર અધ્યવસાયસ્થાનો છદ્મસ્થ આત્મા જગત્માં છતાં પણ જાણતો નથી તો પછી સુતેલા આત્મા તે કેવી રીતે જાણી શકે ? કેવળી અમ્ય સૂક્ષ્મ અધ્યવસાય સ્થાનો એક અન્તર્મુહૂર્તમાં અસંખ્યાતા ચાલ્યા જાય છે, તે આખા દિવસમાં કેટલા જાય ? આ સર્વ અધ્યવસાય સ્થાનો છદ્મસ્થ જાણતો નથી, તેથી કરીને જેમ એ અધ્યવસાયસ્થાનો છદ્મસ્થથી નહિ જણાતાં છતાં પણ કેવળી ગમ્ય હોવાથી વિદ્યમાન રૂપે મનાય છે. તેમ વ્યન્જનાવમહનું જ્ઞાન પણ નહિ જણાવા છતાં વિદ્યમાન રૂપે મનાય છે.

વ્યન્જનાવમહના સંઅધર્મ કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ નવીનરશ્મિવણું પાણીનાં બે ત્રણ દીપાં સીંચ્યાથી લીલું થતું નથી પણ વારંવાર સીંચ્યાથી લીલું થાય છે. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોવરે મહણ કરાતા અર્થો બે ત્રણ આદિ સમયોમાં પ્રગટ થતા નથી પણ વારંવાર એ પ્રમાણે અવમહ થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. વ્યક્ત અવમહની પૂર્વે અવ્યક્ત અવમહ તેજ વ્યન્જનાવમહ છે. અવ્યક્ત વસ્તુ એ વ્યન્જન છે. એમ તેઓ વ્યન્જન શબ્દ સાધે છે. તેઓની એ માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ વિષયો અને ક્રિયાઓ વ્યક્તાવ્યક્ત છે. અને તેવી રીતે તો દર્શનની જેટલું સર્વ ઇન્દ્રિયોથી વ્યન્જનાવમહ થાય. મારે એમ હોવું સંગત નથી, કારણ કે “ન ચક્ષુરનિષ્ઠિવામ્યામ્” અથુ અને મનથી વ્યન્જનાવમહ ન થાય એમ તત્ત્વાર્થના અ. ૧-ના ૧૬ મા સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૮૯

શિષ્ય:—સુતેલા વિગેરેનું જ્ઞાન વચનાદિચેષ્ટાઓથી જણાય છે. એમ આપે કહ્યું તે માની શકાય છે, પરંતુ વ્યન્જનાવમહમાં જ્ઞાનરૂપતા જણાવનાર કોઈ ચિન્ત જણાતું નથી. તેથી એ જરૂર હોવાને લીધે તેને જ્ઞાનરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય ?

આચાર્ય:—અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિવ્ય સંઅધર્મની હયાતી રજા છતાં

પણ જે વ્યંગનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ છે તોપણી છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યોને વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય? વ્યંગનાવગ્રહમાં અસંખ્યાતા સમય સુધી ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે શબ્દાદિવિષયના દ્રવ્યોનો સંબંધ થાય છે અને તેથી જે અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા છતાં પણ વ્યંગનાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન ન મનાય તો છેલ્લા સમયે ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ પામેલા શબ્દાદિવિષય દ્રવ્યોને અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે મનાય? નજ મનાય. કારણ કે શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા પછી પ્રથમ સમયથીજ માંડીને દરેક સમયે કંઈક જ્ઞાનમાત્રા (અંશ) પ્રગટ થતી ન માનીએ તો છેલ્લે સમયે પણ એ જ્ઞાનમાત્રા અકસ્માત્ થવી ધટે નહિ. અને તેમ થવાથી અર્થાવગ્રહાદિ જ્ઞાનનો ઉદય પણ થયો ધટે નહિ. ઉદાહરણ તરીકે જેમ દરેક રેતીના કણમાં તેલ નથી હોતું, તેથી સમુદાયમાં પણ નથી હોતું, તેવી રીતે જે વસ્તુ સર્વ પ્રકારે લિપ્ત લિપ્તમાં નથી તે વસ્તુ સમુદાયમાં પણ નથી. આથી પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાન નહિ માનતાં સમુદાયમાં કેવી રીતે માને છે? અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધ પછી પ્રથમ સમયથી માંડીને અસંખ્યાતા સમયસુધી વ્યંગનાવગ્રહ સંબંધી દરેક સમયે પુષ્ટિ પામતી જ્ઞાનમાત્રાને થોડી પણ ન માનવામાં આવે તો પછી છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યના સંબંધવડે સંપૂર્ણ સમુદાયમાં પણ તે જ્ઞાનમાત્રા કેવી રીતે માની શકાય? ૨૦૦ એટલે કે છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યનો ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા પછી જે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે તે જ્ઞાનને પણ પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાનરૂપ નહિ માનવાથી છેલ્લા રેતીના કણમાં જેમ તેલ નથી હોતું તેમ તેમાં જ્ઞાન પણ નહિ સંભવે. માટે જેમ દરેક તલમાં તેલ હોય છે તેથી તલના સમુદાયમાં પણ તેલ થાય છે તેવી રીતે દરેક સમયમાં જેટલું જેટલું જ્ઞાન છે તેટલું તેટલું માનવુંજ જોઈએ.

વળી જે તું વિષય અને દ્રવ્યસંબંધના અસંખ્યાતા સમયના સમુદાયમાં અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે તો પછી છેલ્લા એક સમયે ન્યૂન એવા અસંખ્યાતા સમયોમાં તે જ્ઞાન કેમ ન હોય? હોયજ. કારણ કે જ્ઞાનના ઉપકારી શબ્દાદિ દ્રવ્યના સંબંધના ચરમસમય ન્યૂન અસંખ્યાત સમયો એકદેશ હોવાથી તેમાં અર્થાવગ્રહની પેઠે જ્ઞાન છે. આ સ્થળે કદાચ તું એમ કહીશ કે શબ્દાદિ વિષયને ગ્રહણ કરનાર સમયના સમુદાયમાં જ્ઞાન કેણુ માને છે? કે જેથી સમુદાયના એકદેશ હોવાથી પ્રથમાદિ સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે. એમ કહોં છો. હું તો છેલ્લા એકજ સમયમાં શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતાં જ્ઞાનોત્પત્તિ મારું છું તારું એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે જે તું છેલ્લા એકજ સમયમાં જ્ઞાન માને છે, તો તે ચરમ સમય આ સર્વ સમુદાયની અપેક્ષાએ એક દેશજ છે અને તેથી આ એક દેશન્યૂન શેષ સમયના સમુદાયમાં જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન છેલ્લા સમયરૂપ એક દેશમાં અકસ્માત્ સંપૂર્ણ ક્યાંથી થાય? નજ થાય. કારણ કે વ્યંગનાવગ્રહના પ્રથમ સમયની પેઠે એક સમયમાત્ર શબ્દાદિ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણના છેલ્લા સમયે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ. પુનઃ કહી તું એમ કહીશ કે-છેલ્લા સમયે જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે એ છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જળાય છે. તેથી તમે કહોં છો તે પ્રત્યક્ષ વિરોધી છે. આ કથન પણ અધોઽધ છે, કારણકે જેમ છેલ્લા તન્તુમાં સમસ્ત પરની ઉત્પત્તિ છે એમ કહેવું એ પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું છે તેમ છેલ્લા સમયેજ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ તદ્દાં કથન પણ વિરોધવાળું છે. ૨૦૨

જેમ એક તન્તુ પરનો ઉપકારી છે, તેના સિવાય સંપૂર્ણ પરનો અર્થાવ છે; પણ

એટલે એ એક તન્તુજ મમસ્ત પટ થાય છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે એ તન્તુ તો પટનો એકદશ છે, પરન્તુ જો તે સર્વ તન્તુઓ એકઠા મળેલા હોય તો સંપૂર્ણ પટ કહેવાય. તેવીજ રીતે અહીં પણ સમુદિત સમયોમાં જ્ઞાન છે પણ એક છેલ્લાજ મમયમાં જ્ઞાન છે એમ નહિ. અને તેથી અર્થાવગ્રહના સમયથી પૂર્વના સમયોમાં જ જ્ઞાન અતિ અચૂક હોય છે તે વ્યંગનાવગ્રહ કહેવાય છે, અને છેલ્લા સમયે તેજ જ્ઞાન કંઈક વિશેષ સ્ફુટ અવસ્થા પામીને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. આથી જોકે સુતેલા-ઉત્તમ-અને મૂર્ચિતાદિકના જ્ઞાનને સાધનાર જેવું પ્રગટ ચિન્હ છે તેવા પ્રકારનું પ્રગટ ચિન્હ વ્યંગનાવગ્રહણું જ્ઞાન સાધનાર નથી. તો પણ યથોક્ત યુક્તિથી વ્યંગનાવગ્રહમાં જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ૧૮૬-થી-૨૦૩.

વ્યંગનાવગ્રહણું સ્વરૂપ કહ્યું; હવે તેના લેદા કહે છે.

નયણ-મળોવજ્ઞિદ્રિયમેયાઓ વંજણોગ્ગહો ચરહા ।

उवघाया-णुगहओ जं ताई पत्तकारीणि ॥ ૨૦૪ ॥

ચક્ષુ અને મન સિવાય ઇન્દ્રિયોના લેદથી વ્યંગનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. કારણ કે ઉપધાત અને અનુગ્રહ ધર્માથી તે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોજ પ્રાપ્તકારી છે. ૨૦૪.

ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોના લેદથી વ્યંગનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. વિષયના અને ઇન્દ્રિયના પરસ્પર પ્રથમ સંબંધ માત્ર તેજ વ્યંગનાવગ્રહનો વિષય છે. વિષય સાથેના સંબંધ સ્પર્શને રસન-ધાણ-ને ઓત્ર એ ચાર પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોમાં થાય છે, પણ ચક્ષુ અને મનમાં તે સંબંધ થતો નથી; તેથી ચક્ષુ અને મન એ બે સિવાય સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોના લેદથી વ્યંગનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. ઇન્દ્રિયપણું સર્વમાં સમાન છતાં કેવળ મુખપરીક્ષાથી એમ કેમ કહેા છે કે સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાં તે વ્યંગનાવગ્રહ થાય છે બીજે નહિ. આવી શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તે સ્પર્શન-રસન-ધાણ-ને ઓત્ર એ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે, પણ ચક્ષુ અને મન પ્રાપ્તકારી નથી, તેથી ઉપરોક્ત ચાર ઇન્દ્રિયોના લેદથી વ્યંગનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. પ્રાપ્તકારી એટલે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધદ્વારાએ પ્રાપ્ત થએલ એવા વિષયભૂત શબ્દાદિ વસ્તુ ને જણે તે પ્રાપ્તકારી અથવા પ્રાપ્તકારી-એટલે સ્પૃષ્ટ અર્થને ગ્રહણ કરનારી. વિષયના ફરેલ ઉપધાત અને અનુગ્રહ દેખાય છે તેથી એ સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોજ પ્રાપ્તકારી છે, જેમકે કંઈક કામળી આદિના સ્પર્શ થતાં સ્પર્શનિન્દ્રિયમાં, ત્રિકલકાદિના સ્વાદ લેતાં રસનિન્દ્રિયમાં, અશુચિ આદિના પુદ્ગળો સુધતાં ધાણનિન્દ્રિયમાં, ભેરી વિગેરેના શબ્દ સાંભળતાં શ્રવણનિન્દ્રિયમાં; તથા છાલાવી વિગેરે અનુક્રમે ઉપધાત દેખાય છે. તથા ચન્દન-ત્રી-હંસ-તુલ વિગેરેના સ્પર્શથી દૂધ-સાકર વિગેરેના સ્વાદથી કપૂરાદિ પુદ્ગળોને સુધવાથી કામળ-મંદ્ર આદિ શબ્દો સાંભળવાથી અનુક્રમે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમાં શીતળતા વિગેરે અનુગ્રહ દેખાય છે. તેવી રીતે તીક્ષ્ણ તરવાર ભાલાં વિગેરે જોવા છતાં ચક્ષુનો ચીરાણું વિગેરે ઉપધાત જણાતો નથી, તેમજ ચન્દન-અગર-કર્પૂર વિગેરે જોવાથી અનુગ્રહ થતો પણ જોવાતો નથી. તથા અગ્નિ આદિનું ચિન્તવન કર્યા છતાં પણ મનને દાહાદિ ઉપધાત જણાતો નથી, તેમજ જળ-ચન્દન આદિ ચિન્તવતાં તથા છીપવી વિગેરે અનુગ્રહ પણ સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમાં જણાતો નથી. ૨૦૪

અહીં વાંદી શંકા કરીને પૂછે છે કે—

જુજ્ઞઈ પત્તવિસયયા ફરિસળ-રસણે ન સોત્ત-ધાણેસુ ।

ગેહંતિ સવિસયમિઓ જં તાઈં મિન્નદેસં પિ ॥ ૨૦૫ ॥

સ્પર્શન અને રસનેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ધટે છે, (પણ) - શ્રોત્ર અને પ્રાણેન્દ્રિયમાં ધટતી નથી; કારણ કે લિપ્ત દેશમાં રહેલા સ્વવિષયને પણ તે અહીંથી અહણ કરે છે. ૨૦૫.

સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તકારીપણું ધટે છે, કારણ કે તે બે ઇન્દ્રિયો પોતાને આજી વસ્તુરૂપ વિષય સ્પર્શાંગેલ હોય તો તેને અહણ કરે છે, પરંતુ શ્રોત્ર-અને પ્રાણેન્દ્રિયમાં એ પ્રાપ્તવિષયતા ધટતી નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયો પોતાના દેશથી લિપ્ત દેશમાં રહેલા પોતાના વિષયને અહણ કરે છે, આ બાબત તો અનુભવ સિદ્ધ છે, કેમકે શબ્દ કંઈ શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પેશીને જણાવતો નથી. તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિય શબ્દ દેશ પ્રત્યે જઈને તેને અહણ કરતી નથી, આ બે સિવાય ત્રીજા પ્રકારે વિષયનો સ્પર્શ થવો ધટતો નથી. વળી “દૂર કોઈનો આ શબ્દ સંભળાય છે” એવી માનવોક્તિ. પણ સંભળાય છે, તથા દૂર રહેલા કંઈર-પુખ-કુંકુમ વિગેરેનો ગન્ધ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે, મારે શ્રોત્ર અને પ્રાણેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ધટતી નથી. ૨૦૫.

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

પાવંતિ સદ્-ગન્ધા તાઈં ગંતું સયં ન ગિણ્હન્તિ ।

જં તે પોગલમડયા સકિરિયા વાઝવહનાઓ ॥ ૨૦૬ ॥

ધૂમો વ્વ, સંહરણઓ દારાણુવિહાણઓ વિસેસેણ ।

તોયં વ નિતંવાઈસુ પઠિવાયાઓ ય વાઝ વ્વ ॥ ૨૦૭ ॥

શબ્દ અને ગન્ધ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, (પણ) તે ઇન્દ્રિયો સ્વયં જઈને શબ્દ તથા ગન્ધને અહણ કરતી નથી; કારણ કે તે શબ્દ અને ગન્ધ પુરૂગણમય સક્રિય છે, વાયુ-વહનથી અને સંહરણથી હુમાડાની જેમ, તથા વિશેષ કરીને દારના અનુવિધાનથી પાણીની જેમ, તેમજ નિતંબાદિકમાં પ્રતિધાતથી વાયુની જેમ તે શબ્દ અને ગન્ધના પુરૂગણો ક્રિયાવાન છે, ૨૦૬ ૨૦૭.

શબ્દ અને ગન્ધ અન્યસ્થળેથી આવીને શ્રોત્ર તથા પ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે (સ્પર્શ છે) પણ શ્રોત્ર અને પ્રાણેન્દ્રિય સ્પર્શન તથા રસનેન્દ્રિયવત શબ્દ તથા ગન્ધ દેશ પ્રત્યે જઈને તેમને અહણ કરતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને ગન્ધ પુરૂગણમય સક્રિય છે તેથી તેઓ અન્ય સ્થળેથી આવીને શ્રોત્ર તથા પ્રાણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે. જો કદિ તે અપુરૂગલિક (અમૂર્ત) હોય તો, જેમ જૈનમતમાં સક્રિય એવા આકાશાદિકમાં ગતિ ક્રિયા નથી હોતી તેમ તે શબ્દ અને ગન્ધમાં પણ ગતિક્રિયા ન હોય, એમ વિચારીને ‘પુરૂગણમય સક્રિય’ એમ કહ્યું છે. જો એ પ્રમાણે પુરૂગણમય સક્રિય હોય તેમાં ગતિ ક્રિયા હોય છેજ. જેમ પુરૂગણ સ્કંધોમાં ગતિ ક્રિયા હોય છે તેમ. કદિ એવી શંકા થાય કે પુરૂગણમય છતાં શબ્દ અને ગન્ધમાં ક્રિયા છે એમ શાથી નિશ્ચય થાય? એના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે જેમ પવનથી વહન કરાતો હુમાડો ગતિક્રિયાવાન છે, તેમ શબ્દ-ગન્ધ પણ વાયુથી વહન કરાતા હોવાથી ગતિક્રિયાવાન છે. તથા શુદ્ધાદિકમાં પિંડીભૂત થએલા હોવાથી તેવા (શુદ્ધાદિકમાં પિંડીભૂત થએલા) હુમાડાની પેઠે, તેમજ વિશેષ કરીને દારના અનુવિધાનથી પાણીની પેઠે, અને પર્વતનિતંબાદિકમાં સ્પર્શના પામવાથી વાયુની પેઠે એ શબ્દ-અને ગન્ધ ગતિ ક્રિયાવાન છે. ૨૦૬-૨૦૭.

હવે બીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમાં યુક્તિપૂર્વક ગતિક્રિયા સિદ્ધ કરે છે.—

તિ હંતિ પત્તમત્યં ઉવઘાયા-શુભગહોવલદ્વીઓ ।

વાહિજ્ઞ-પૂઝ-નામારિસાદઓ કહમસંવદ્દે ? ॥ ૨૦૮ ॥

ઉપધાત અને અનુગ્રહ જણાય છે તેથી તે પ્રાપ્તિ અર્થને ગ્રહણ કરે છે. જે અસંબંધ હોય તો બહેરાપણું પૂતિરોગ નાસિકામાં મસા વિગેરે કેવી રીતે થાય ? ૨૦૮.

શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થ અન્ય મધ્યજેથી આવીને પોતાની માથે સંબંધ થએલા હોય તેવાને ઓત્ર અને ધ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, કેમકે એ અર્થથી એ ઇન્દ્રિયોને ઉપધાત અને અનુગ્રહ જણાય છે, જેમકે ભેરી વિગેરેના મ્હોટા શબ્દથી ઓત્રેન્દ્રિયને બહેરાપણું થાય છે, અને કોમળ શબ્દ સાંભળવાથી અનુગ્રહ થાય છે, તેમજ અશુભિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામાં પૂતિરોગ-(નાસિકા મટી જવી) મસા વિગેરે રોગો થાય છે અને કર્પૂરાદિના ગન્ધથી અનુગ્રહ થતો જણાય છે, જે એ ઇન્દ્રિયો અસંબંધ અર્થને ગ્રહણ કરતી હોય તો એ અર્થથી થતો અનુગ્રહ અને ઉપધાત ઇન્દ્રિયોને કેવી રીતે થતે ? જે શબ્દ અને ગન્ધ રૂપ અર્થો, ઓત્ર અને ધ્રાણેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થએલા હોય તોજ પોતાના સંબંધથી થતા કાર્યભૂત અનુગ્રહ અને ઉપધાત કરવાને સમર્થ થાય, અન્યથા તો મર્વને એ અનુગ્રહ અને ઉપધાત કરે. ૨૦૮.

એ પ્રમાણે સ્પર્શન-રસન-ધ્રાણ-અને ઓત્ર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત્યકારીપણું સિદ્ધ કરે છે. હવે ચક્ષુ અને મનુષ્ય આપ્રાપ્ત્યકારીપણું સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રથમ ચક્ષુનું આપ્રાપ્ત્યકારીપણું સિદ્ધ કરે છે.

લોચનમપત્તવિસયં મળો વ્ધ જમણુમહાઈસુર્ણં તિ ।

જલ-સૂરાલોચાઈસુ ટીસંતિ અણુમહ-વિઘાયા ॥ ૨૦૯ ॥

હજ્જેજ્ઞ પાવિરં રવિકરાઈણા ફરિસણં વ કો દોસો ? ।

મળેજ્ઞ ડણુમહં પિય ઉવઘાયાભાવઓ સોમ્મે ॥ ૨૧૦ ॥

મંતું ન રુવદેસં પાસઈ પત્તં સયં વ નિયમોડયં ।

પત્તેણ ઉ મુત્તિમયા ઉવઘાયા-શુભગહા રોજ્ઞા ॥ ૨૧૧ ॥

જઈ પત્તં મેળેજ્ઞ ઉ, તમયમંજળ-રઓ-મલાઈયં ।

વેચ્છેજ્ઞ, જે ન પાસઈ અપત્તકારિં તઓ નવતું ॥ ૨૧૨ ॥

લોચન અપ્રાપ્તિવિષયવાળું છે, કારણ કે તે મનની પેઠે અનુગ્રહાદિ (શંકા) જળ અને સૂર્ય આદિકને લેવામાં અનુગ્રહ અને ઉપધાત જણાય છે. સૂર્ય કિરણાદિવડે સ્પર્શનિન્દ્રિયની પેઠે પ્રાપ્તિ કરીને ચક્ષુ દાહ પામે એમાં રો દોષ છે ? અને સૌર્ય અર્થ પામીને ઉપધાતના અભાવે અનુગ્રહ જેવું માને તો એમાં પણ રો દોષ છે ? રૂપના સ્થાન પ્રત્યે જઈને અથવા સ્વયં પ્રાપ્તિ થએલા રૂપને ચક્ષુ લેતી નથી એવે નિયમ છે; પરંતુ પ્રાપ્તિ થએલા મુર્તિમાન દ્રવ્યથી અનુગ્રહ તથા ઉપધાત થાય પણ ખરે જો (ચક્ષુ) પ્રાપ્તિ અર્થને ગ્રહણ કરે તો તદ્વાત અજન-રજ-મેલ વિગેરેને પણ લેઈ શકે પરંતુ લેઈ શકતી નથી તેથી તે આપ્રાપ્ત્યકારી છે. ૨૧૨.

આદિ વસ્તુરૂપ વિષય જે ઇન્દ્રિયને અબદ્ધ ન હોય ને તેવું જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્તિવિષયવાળું કહેવાય. ને લોચન તેવું અપ્રાપ્તિ વિષયવાળું છે. કારણ કે તે મનની

પેટે પ્રાપ્તિ વસ્તુરૂપ વિષયથી કરાએલા અનુગ્રહ અને ઉપધાતથા' રહિત છે, જે ચક્ષુ પ્રાપ્તિ વસ્તુ સાથે સંબંધ પામીને તેને જાણતી હોય તો ચક્ષુને અગ્નિ આદિને જેવાથી સ્પર્શ-નેન્દ્રિયની પેટે દાહ આદિ ઉપધાત થાય, અને કેમળ ૩ આદિ પદાર્થો જેવાથી અનુગ્રહ થાય, પરંતુ એમ થતું નથી, માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્તિકારી છે.

શિષ્ય:—મન “અપ્રાપ્તિકારી છે” એવું સિદ્ધ કર્યા સિવાય અહીં તેનું દૃષ્ટાન્ત કેવી રીતે કહોછો ? જે ઉલ્લસપક્ષને સમ્મત હોય તેજ દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય.

આચાર્ય:—તહાજ કથન સત્ય છે, પરંતુ “મન અપ્રાપ્તિકારી છે” એ આગળ સિદ્ધ કરીશું. તેથી અહીં તેનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ, પરંતુ જળ આદિને જેવાથી ચક્ષુને અનુગ્રહ થતો જણાય છે, અને સૂર્યાદિકને જેવાથી ઉપધાત થતો જણાય છે. પાણી-ધી-નીલવસ્ત્ર-વનસ્પતિ-ચન્દ્રમંડળ વિગેરે જેવાથી ચક્ષુને પરમાધાસરૂપ અનુગ્રહ જણાય છે, અને સૂર્ય-સ્વેત ભીત વિગેરે જેવાથી આંખમાંથી પાણી નીકળવું વિગેરે ઉપધાત જણાય છે, તોપણ ચક્ષુદ્રિય વિષયના કરેલ અનુગ્રહાદિથી શૂન્ય છે એમ આપ કેમ કહોછો ?

આચાર્ય:—તાજ કથન વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વિનાનું છે, કારણ કે અમારું કથન ચક્ષુને કોઈ પણ વસ્તુથી સર્વથા કદાપિ અનુગ્રહ વા ઉપધાત ન થાય એમ નથી કે જેથી દાહાત્મક સૂર્યના કિરણો આદિ ઉપધાતક વસ્તુવડે તેને જાણ્યા પછી ઘણી વાર તેનેજ જોતાં દહપણે સૂર્યકિરણ લાગવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેટે ચક્ષુને બળવારૂપ ઉપધાત ન થાય, વળી જે સ્વરૂપ સૌમ્ય અથવા શીત રશ્મિવાળા એવા જળ-ધી-ચન્દ્ર આદિ વસ્તુઓને ઘણા વખત જેવા છતાં ચક્ષુને ઉપધાત નથી થતો પણ તેના સંબંધથી અનુગ્રહ ન થાય. પણ આથી કરીને વિષય જેવાને અંગે ચક્ષુની અપ્રાપ્તિકારીતામાં કંઈ ફેર નથી આવતો.

શિષ્ય:—આપે કહ્યા મુજબ ઉપધાતક અને અનુગ્રહક-એવી વિષયભૂત વસ્તુથી પણ ચક્ષુને અનુગ્રહ તથા ઉપધાતનો અભાવ નથી થતો, ત્યારે તે કેવી રીતે અપ્રાપ્તિકારી જણાય છે, ? એ આપ જણાવો.

આચાર્ય:—પ્રાપ્તિકારીતા માટે એવો નિયમ છે કે-ચક્ષુ જે તે રૂપના પ્રદેશ પ્રત્યે-જઈને (સૂર્ય મંડળાદિથી વ્યાપ્ત પ્રદેશરૂપ સ્થળે જઈને) તે રૂપનો સંબંધ પામીને જોતી જાણતી નથી, તેમજ અન્ય સ્થળેથી આવેલ રૂપ ચક્ષુ પ્રદેશને પ્રાપ્ત થએલ હોય તેને પણ ચક્ષુ જોતી વા જાણતી નથી; પરંતુ યોગ્ય દેશમાં રહેલ અપ્રાપ્ત વિષયનેજ તે જાણે છે.

શિષ્ય:—આપ કહોછો એટલા ઉપરથીજ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, એમાં કોઈ અવ્યભિચારી હેતુ કહો. તો બરાબર સમજાય. કદાચ પૂર્વે કહેલ “અનુગ્રહ-ઉપધાત શૂન્યતારૂપ હેતુ પુનઃ અહીં કહેશો તો પરસ્પર વિસંવાદ થશે. કારણ કે-“અનુગ્રહાદિ શૂન્ય છે” એ કથનથી ચક્ષુને વિષયકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાતનો નિરોધ કરોછો, અને સૂર્ય કિરણાદિવડે સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેટે પ્રાપ્ત કરીને દાહ પણ કરે. આ વચનથી પુનઃચક્ષુને અનુગ્રહ ઉપધાત પણ મારોછો.

આચાર્ય:—અનુગ્રહ-ઉપધાત રહિતપણારૂપ જે હેતુ અમે કહેલ છે તે પ્રથમ વિષય પરિચ્છેદ કાળમાંજ કહેલ છે, વિષયને જાણ્યા પછી તો ઘણી વખત તેજ વિષયને જોતાં ચક્ષુને સૂર્ય કિરણાદિવડે ને ચંદ્રકિરણાદિવડે સ્વાભાવિક મૂર્તિમાન ઉપધાતક વા અનુગ્રહક વિષયથી ઉપધાત વા અનુગ્રહ થાય પણ ખરો. એજ અભિપ્રાયથી પુનઃ પણ તેને અનુ-

મહા-ઉપધાત ધ્યેયેલા આનીએ છીએ. કદાચ “અશુ વિપયને પાપ્યા ગિવાય વિપયને જાણતી નથી.” એવો નિયમ જે કહેવામાં આવે તો અગ્નિ એર-અમુદ-કંટક કરવાર-તર-વાર-મુરખા-વિગેરને જોવામાં અશુને દાહ-સ્કેટા-સ્કેટા-ગતવુ-ચીરાવુ-નિરિગતાદિરૂપ ઉપ-ધાત-અનુમહ ધ્યેયો જોઈએ. પરંતુ સૂર્યકિરણાદિવડે તેમ અગ્નિ આદિવડે વિપય પ્રાપ્ત થયા છતાં અશુને કાહાદિ થતાં નથી. તેથી એવું સિદ્ધ થાય છેકે વિપયને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય અશુ વિપયને જાણે છે. કારણ કે મનની જેડે તે અશુ પણ અજ્ઞન તથા અગ્નિઆદિ વિપ-યોથી થતા અનુમહ-ઉપધાતથી શૂન્ય છે. પરંતુ વિપયને જાણ્યા પછી પાછળથી કોઈ પણ પ્રાપ્તિ થયેલા ઉપધાતક વા અનુમાહક પ્રતિમાન દ્રવ્યથી અશુને ઉપધાત વા અનુમહ ધ્યાય તો તેના અમે નિષેધ કરતા નથી. જેમ એર અને સાકર ખાવાથી મનને મુઝા-અને સ્ના-સ્થ થાય છે. તેમ અહીં પણ સમજવું.

શિષ્ય:—સૂર્ય બિંબના કિરણોની જેડે અશુના કિરણો નીકળી વિપયને પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુ પ્રકાશે છે તેથી અશુ અપ્રાપ્તકારિ નથી પણ પ્રાપ્તકારી છે. અશુના કિરણો મુક્ત તેમજ નૈજસ હોવાથી તેમને અગ્નિઆદિથી દાહ થતો નથી. સૂર્યનાં કિરણોમાં તેવી જ રીતે જણાય છે. એમ માનવામાં આવે તો રી હરકત છે ?

આચાર્ય:—એ કથન પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે સિદ્ધ થાય છે. જોવાથી માની ગકાય એમ નથી. કદાચ એમ કહી શકીશ કે-જો અશુના કિરણો નથી, અન્યથા પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુને પ્રકાશે નહિ તો વસ્તુનું જ્ઞાનજ ન થાય. આ કથન, જે અશુના કિરણો કે કિરણો સિ-વાય પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. મનને કિરણો નથી એમ કહેવાય છે. વળી સૂર્યકિરણોના ઉદાહરણથી અચેતન અશુકિરણોને અશુનું ધરતું નથી. જે અચેતન રશ્મિઓને જ્ઞાન થઈ હોય તો નખ નાંત લે માનવી રાત્રીરગત રશ્મિ-ઓને પણ સ્પર્શાદિ વિપયનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. પરંતુ એમ કહેવાય છે. માટે તેમ મા-નવું અથોગ્ય છે.

અશુ પ્રાપ્તિવિપયને મહણું કરે છે, એમ જો કહેવામાં આવે, તો અશુ સાથે સંબદ્ધ એવા અજ્ઞન-રજ-મેલ વિગેરને તે જોઈ શકવી જોઈએ. પણ તેમ જોઈ શકતી નથી તેથી પણ તે અપ્રાપ્તકારી છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે અશુ અપ્રાપ્તકારીજ છે તો પછી અપ્રાપ્તપણુ સર્વત્ર પ્રમાણ હોવાથી આખા જગતના અર્થને મામાન્યપણે કેમ ન મહણું કરે ? અને અમુક અર્થને જ મહણું કરે અને અમુકને ન મહણું કરે એમ શા માટે ?

આચાર્ય:—જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ કર્મ પ્રતિબંધક હોવાથી અપ્રાપ્તકારીપણુ સમાન છતાં પણ નિયત અર્થને જ મહણું કરે છે. વળી મન અપ્રાપ્તકારી છતાં પણ હન્દિયાદિ-વડે અપ્રકાશિત-સર્વથા નહિ જોએલ કે નહિ સાંભલેલ અર્થમાં પ્રવર્તતું નથી. માટે એવો નિયમ નથી કે જે સાધન અપ્રાપ્તકારી હોય તે સર્વ અર્થને મહણું કરી જ શકે. ૨૦૯-થી-૨૧૨.

એ પ્રમાણે અશુની અપ્રાપ્તકારિતા મિદ્ધ કરીને હવે દૃષ્ટાંત આપેલા મનની અપ્રાપ્ત-કારીતાની જે અસિદ્ધતા માને છે તેને મનની અપ્રાપ્તકારિતા સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વપદ્ધતે હિત્યાપન કરતા કહે છે.

મંતું નેપણ મળો મંવજ્ઞદ જગજો વ સિમિષે વા ।
મિદ્ધમિદ્ધં હોયમિ વિ અણુગત્યગજો મળો મે ત્તિ ॥ ૨૧૩ ॥

નાણુંમાહો-વધાયામાવાઓ લોચનં વ; સો રૂઠરા ।

નોય-જલળાઈચિન્તનકાલે જુજ્જેજ્જ દોહિં પિ ॥ ૨૧૪ ॥

રૂઠ્ઠં ભાવમળો વા વણ્જ્જ જીવો ય હોઈ ભાવમળો ।

દેહવ્વાવિત્તળઓ ન દેહવાહિં તઓ જુત્તો ॥ ૨૧૫ ॥

સંવગડ ત્તિ વ જુદ્ધો, કત્તામાવાઈદોસઓ તળળ ।

તવ્વા-સંવગમહળપ્પસંગદોસાઈઓ વા વિ ॥ ૨૧૬ ॥

દવ્વમળો વિળ્ળાયા ન હોઈ ગંઠું ન ફિં તઓ કુળજ. ? ।

અહ કરણભાવઓ તસ્સ, તેળ જીવો વિચાળેજ્જા ॥ ૨૧૭ ॥

કરણત્તળઓ તળ્ણસંઠિપ્પળ જાળિજ્જ ફરિસંગેળં વ ।

પત્તો ચિય રેજ્જઓ ન નીઈ વાહિં ફરિસળં વ ॥ ૨૧૮ ॥

નેજ્જઈ ડવ્વાઓ સે દોવલ્લો-રવ્વલ્લોઈલિંગેહિં ।

જમણુગહોં અ હરિસાઈપિં તો સો ડમયધમ્મો ॥ ૨૧૯ ॥

જઈ દવ્વમળોડતિવલ્લી પીલેજ્જા હિદિનિરુદ્ધવાડ વ્વ ।

તવણુમહેળ હરિસાદડ વ્વ નેયસ્સ ફિં તત્ત્વ ? ॥ ૨૨૦ ॥

રૂઠ્ઠા-ળિઠ્ઠાદારવ્વમહારે હોન્તિ પુઠ્ઠિ-હાળોઓ ।

જહ તહ મળસો તાઓ પોગ્ગલગુળજ ત્તિ કો દોસો ? ॥ ૨૨૧ ॥

જણાય છે જાતન અવસ્થા અને સ્વભાવસ્થામાં પણ કે મન જાતને જોયવસ્તુ સાથે સંબંધ પામે છે. લોકમાં પણ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે માઈ' મન અમુક સ્થળે ગયું, અતુઘડ અને ઉપધાતના અભાવે લોચનની પેઠે મન જોય સાથે સંબંધ પામતું નથી, સંબંધ પામતું હોય તો પાણી-અગ્નિ આદિના ચિન્તવન કાળે મનને અતુઘડને ઉપધાત થાય. દ્રવ્યમન કે ભાવમન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે? ભાવમન તો જીવરૂપ છે અને તે શરીર વ્યાપિ હોવાથી શરીરની બહાર જવું ધટે નહિ. (આત્મા) સર્વગત છે, કોમ કહેવામાં આવે. તો કટુપણના અભાવાદિ દોષથી અથવા સર્વવ્યસર્વમહણના પ્રસંગથી તેમ નહિ થાય. દ્રવ્યમન વિજ્ઞાતા નથી તેથી તે વિષયદેશ પ્રત્યે જાતને શું કરે? તે મનના કરણભાવથી જીવ તે મનવડે જાય છે. શરીરગત સ્પર્શનિદ્રિયની પેઠે કરણપણાથી જીવ તે વડે જ જાય છે, એ હિતુથી તો સ્પર્શનિદ્રિયની પેઠે તે બહાર નીકળતું નથી. કાર્પલ્ય-ઉરઃક્ષતાદિ ચિન્હવડે તેને ઉપધાત જણાય છે, અને હર્ષાદિવડે અતુઘડ જણાય છે, તેથી મન અતુઘડ ને ઉપધાત રૂપ ઉભયધર્મવાળું છે. જો દ્રવ્યમન અતિશય બળવાન છે, તો તે રૂપા-ચેત્ત મન દ્વયમાં રૂપેલા વાયુની પેઠે પીડા કરે, અને તેના અતુઘડવડે હર્ષાદિ થાય. તેમાં જોય વસ્તુને શું? જેમ ઈલાનિષ્ઠ આહાર લક્ષણ કરવાથી શરીરને પુષ્ટિ-હાની થાય છે. તેમ મનથી પણ તે પુષ્ટિ-હાની પુરુષણના ગુણથી થાય' તો જા દોષ છે?

જાતન અવસ્થામાં અથવા સ્વભાવસ્થામાં મન શરીરમાંથી નીકળીને મેરૂ શાખરાદિ ઉપર રહેલા જિનબિંબાદિ જોય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામે છે, આ આખત સર્વ કોષને અનુભવ સિદ્ધ છે, લોકમાં પણ કોમ કહેવાય છે, કે આઈ' મન અમુક સ્થળે ગયું, આથી કોયો નિશ્ચય થાય છે, કે મન પ્રાપ્યકારી છે પણ અપ્રાપ્યકારી નથી.

એ પ્રમાણે જો કોઈ કહે તો તે અધોગ્ય છે, કારણ કે જોયવસ્તુ માંથી મન મંથન પામતું નથી. ચક્રુની પેઠે મનને પણ જોયવસ્તુથી કંઈએલ અનુભવ અને ઉપધાતો જ લાવશે. મનનો જોય વસ્તુની સાથે સંબંધ થાય છે એમ જો માનવામાં આવે તો પાણી-અગ્નિઆદિ વિષયનું ચિન્તન કરતી વખતે મનને અનુભવ અને ઉપધાત થાય, અથવા પાણી-અગ્નિ આદિનું ચિન્તન કરતાં રીતાદિના અનુભવથી અપરિણિતનિદ્રાની પેઠે અનુભવ થાય; અને અગ્નિ એ-શસ્ત્ર આદિનું ચિન્તન કરતી વખતે ઉજ્જ્વળતાદિના અનુભવથી ઉપધાત થાય. પરંતુ એ પ્રમાણે કંઈ થતું નથી, માટે ચક્રુની પેઠે મન પણ અપ્રાપ્યકારિપણું.

“ મન વિષય દેશ પ્રત્યે જાય છે ” એમ કહેનારાને એમ પૂછીએ છીએ કે—દ્રવ્યમન અને લાવમન એમ બે પ્રકારે મન છે તો એ બેમાંથી કયું મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે ? લાવમન જ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે અધોગ્ય છે, કારણ કે લાવમન તો ચિન્તાજ્ઞાનના પરિણામરૂપ છે અને ચિન્તાજ્ઞાન જીવથી અલિપ્ત હોવાને લીધે જીવજ લાવ મન થાય છે, વળી એ લાવમન રૂપ જીવ દેહમાત્ર વ્યાપી હોવાથી શરીર બહાર નીકળે નહીં. જે જે દેહમાત્રમાં વૃત્તિ વાળા છે તે તે દેહની બહાર નીકળતા નથી; જેમ શરીરગત રૂપાદિ પોતે શરીરની બહાર નીકળતા નથી તેમ જીવ પણ શરીર માત્ર વ્યાપી હોવાથી શરીર બહાર નીકળતો નથી.

જીવ શરીર વ્યાપી નથી પણ અમૂર્ત હોવાથી આકાશની પેઠે સર્વ વ્યાપી છે એમ કહેવામાં આવે તો અનેક કોષો પ્રાપ્ત થશે. જો આત્મા સર્વ વ્યાપી હોય, તો આત્માનાં કર્તા-લોકાદિ ધર્મો જે ગોપાલ અંગનાઓને પણ પ્રતીત છે. તે ઘટશે નહિ. જેમ સર્વગત હોવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનું તે કર્તા નથી, તેમ આત્મા પણ સર્વગત થવાથી નથી પણ ક્રિયાનો કર્તા નહિ થાય. આત્મા શરીરથી આત્મા ભોક્તા નથી, સંભારી નથી. નથી, દુઃખી નથી ઇત્યાદિ ધર્મોના અભાવે ગાળાં માત્ર નિર્ગુણ અને અચેતન દૃષ્ટાન્તથી.

શિષ્ય:—આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી તેમાં કર્તા આદિ ધર્મોના અભાવ મ. સાંખ્ય મતાનુસાર કંઈ હાની કરતા નથી. તેઓ કહે છે કે—“અકર્તા નિર્ગુણો એટલે આત્મા કર્તા નથી પણ નિર્ગુણ અને ભોક્તા છે.

આચાર્ય—એ માન્યતા શુદ્ધિ સંગત નથી. કારણ કે આત્માને નિષ્ક્રિય આવે તો તેમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જણાતી ભોક્તૃત્વાદિ ક્રિયાનો પણ વિરોધ થાય. ભોગ્યા કરવાની ક્રિયા પ્રકૃતિને જ થાય છે. પુરુષને (આત્માને) નથી થતી. અ. રિસામાં પ્રિ. અના ન્યાયે કરીને માત્ર પ્રકૃતિને વીરે ભોગ ક્રિયાનું હપ્તપણું છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસંગત છે, કેમકે “મદ્દતેરચેતનસ્વાત્ ચૈતન્યં પુરુષસ્વ સ્વરૂપમ્” પ્રકૃતિ અચેતન છે અને પુરુષનું ચેતન્ય તે સ્વરૂપ છે. ” એ વચનથી અચેતન પ્રકૃતિને ભોગ્યાદિ રીયા ઘટે નહિ, છતાં એ અચેતન (જડ) ને ભોગ્યાદિ ક્રિયા માનવામાં આવે તો અચેતન એવા ઘટપરાદિને પણ તે ક્રિયાનો પ્રસંગ થાય.

માત્ર કર્તાપણાદિના અભાવે જ આત્માનું સર્વગતપણું અધોગ્ય છે એટલું જ નહીં પરંતુ સર્વાસર્વ મહાત્મા પ્રસંગથી પણ આત્માનું સર્વગતપણું અધોગ્ય છે. કારણ કે જો એમ આત્માનું સમગ્ર ત્રિલુપનગતપણામાં પ્રાપ્યકારિપણું માનેલું હોવાથી તે અલિપ્ત જે લાવ મન તેને પણ સર્વગતપણા થકી સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય અને તેથી તે સર્વ અર્થને મહાજ કરી શકવાનો પ્રસંગ આવે. બ્યારે એમ થાય ત્યારે તો સર્વ જીવ સર્વગતપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આ દોષના ભયથી એમ કહેવામાં આવે કે પ્રાપ્ત થએ સર્વ અર્થને લાવ મન મહાજ કરતું નથી તો એમ કહેવાથી તો સર્વ અર્થને

હોતો પ્રસંગ થાય. એટલે કે જેમ ભાવ મન ઈષ્ટ અર્થને અપ્રાપ્યપણું હોવાથી મહણ ન કરે તેમ તે ઈષ્ટ અર્થને પ્રાપ્યપણે પણ ન મહણ કરે, કારણ કે પ્રાપ્તિપણું બંનેમાં સમાન છે.

પ્રાપ્તિપણું સમાન છતાં એ ભાવ મન કેટલાક અર્થને મહણ કરે છે અને કેટલાકને નથી મહણ કરતું. એમ કહેવું તેના કરતાં એ સર્વ ઈશ્વર ચેષ્ટિત છે એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે તો શું ખોટું છે? પરંતુ એ સર્વ કથન યુક્તિની કસોટી ઉપર ટકી શકતું નથી. આ સિવાય આત્માના સર્વગતપણામાં બીજાં પણ ઘણાં દૂષણો છે. જેમકે જેની રીતે અંશુદાદિ અવયવમાં દાહાદિ વેદના થતી હોય છે ત્યારે મસ્તકાદિમાં પણ તે વેદના અનુભવાય છે તેવીજ રીતે સર્વ સ્થળે સર્વ કંઈ જાણે તે વેદનાનો અનુભવ થવો જોઈએ, પરંતુ તેમ થતું નથી. કેમકે તેવો અનુભવ થતો નથી. એ પ્રમાણે વેદના નહિ અનુભવાતાં છતાં તે આત્માનો સર્વ સ્થાને સદ્ભાવ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય. ત્રણી આત્માને સર્વગત માનતાં ભિન્ન-ભિન્ન દેશમાં રહેલ પુષ્પમાળા ચંદન-ચૂંચી આદિનો સ્પર્શ થતાં નિરંતર સુખ પ્રાપ્ત થાય. અને અગ્નિ-શક્તિ-જલ આદિનો સ્પર્શ થતાં નિરંતર બળકું-ચીરાણું-લીંબણું વિગેરેનો પ્રસંગ થાય.

જ્યાં શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે સર્વ અનુભવાય છે અન્યથ નહિ. એમ કહેવામાં આવે, તો અગ્નિ પૂછીએ છીએ કે શાથી એમ કહો છો? જો આજ્ઞામાત્રથીજ એમ કહેવામાં આવતું હોય, તો તે અચોક્ક્ય છે, કારણ કે તે ઈહાને વિષય છે, સહકારી ભાવે આત્માને શરીરની અપેક્ષા છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે. કારણ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા ધટે નહિ. વિવાદની ખાતર કદાચ માની લઈએ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા છે પરંતુ તે અપેક્ષ્યમાણ સહકારી એ નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે કે નહિ? જો કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે તો તે ઉપકાર અર્થાન્તર ભૂત-ભિન્ન એવો કરે છે કે અનર્થાન્તરભૂત કરે છે? અર્થાન્તરભૂત કરાતો પદાર્થ તો તે વિશેષ-ઉપકાર કંઈ નિત્ય પદાર્થને કર્યો ન ગણાય. હવે એ અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થથી અનર્થાન્તરભૂત એવો વિશેષ-ઉપકાર કરે છે એમ બીજા પક્ષથી કહેવામાં આવે તો એ ઉપકારથી અવ્યતિક્રિત આત્મા પણ કૃતક થાય. અને જે કૃતક એટલે કરાએલ હોય તે અનિત્ય હોય છે. આથી કરીને આત્માને અનિત્યપણાનો પ્રસંગ ધશે. અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ ઉપકાર નથી કરતો એમ માનીશું તો ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે. એમ કહેવામાં આવે તો નિત્ય પદાર્થને અંગે સહકારીનું સહકારીપણું નહિ ધટે. કેમકે તે કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરતું નથી. તે વિશેષ-ઉપકાર નહિ કરવા છતાં પણ તેનું સહકારીપણું માનવામાં આવે, તો સમસ્ત ત્રણે જીવનને સહકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય. કેમકે તે પણ કંઈ વિશેષ-ઉપકાર નથી કરતું. માટે “જ્યાં શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે દાહાદિના અનુભવ સર્વગત આત્માને થાય છે.” એમ કહીને સર્વગત આત્માને તે તે પ્રકારના અનુભવમાં શરીરની અપેક્ષા કહી તે વ્યર્થ છે. અહીં આ સંબંધમાં ઘણું કહેવા જેવું છે, પરંતુ અન્ય બહુ ગહન થઈ જાય તેથી નથી કહેતા. આ સર્વ વિવેચનથી એ ચરિતાર્થ થયું કે આત્મા શરીર માત્ર વ્યાપી છે, પણ સર્વ વ્યાપી નથી. અને એથી કરીને આત્માથી અભિન્ન એવું ભાવ મન પણ માત્ર શરીર વ્યાપિ છે, તેથી તે શરીર બહાર જઈ શકે નહિ.

હવે દ્રવ્ય મન વિષયક પ્રયોગ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અચોક્ક્ય છે. કારણ કે કાર્યોગની સાદાયથી જીવે મહણ કરેલ ચિન્તાને પ્રવર્તાવનાર અનેવર્ગના-

એ પ્રમાણે જો કેઈ કહે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે જોયવસ્તુ સાથે મન મ'અ પામતું નથી. યશ્તુની પેઠે મનને પણ જોયવસ્તુથી કરાએલ અનુગ્રહ અને ઉપધાતને અભાવ છે. મનને જોય વસ્તુની સાથે સંબંધ થાય છે એમ જો માનવામાં આવે તો પાણી અગ્નિઆદિ વિષયનું ચિન્તવન કરતી વખતે મનને અનુગ્રહ અને ઉપધાત થાય. અર્થા પાણી-અ'દન આદિનું ચિન્તવન કરતાં શીતાદિના અનુભવથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે અનુગ્રહ થાય; અને અગ્નિ હેર-શસ્ત્ર આદિનું ચિન્તવન કરતી વખતે ઉષ્ણતાદિના અનુભવથી ઉપધાત થાય. પરંતુ એ પ્રમાણે કંઈ થતું નથી, માટે યશ્તુની પેઠે મન પણ અપ્રાપ્યકારીજનું

“મન વિષય દેશ પ્રત્યે જાય છે” એમ કહેનારાને એમ પૂછીએ છીએ કે—દ્રવ્યમન અભાવમન એમ બે પ્રકારે મન છે તો એ બેમાંથી કયું મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે? ભાવમન જ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ભાવમન તો ચિન્તાજ્ઞાનના પરિણામરૂપ છે અને ચિન્તાજ્ઞાન જીવથી અલિપ્ત હોવાને લીધે જીવજ ભાવ મન થાય છે, વળી એ ભાવમન રૂપ જીવ દેહમાત્ર વ્યાપિ હોવાથી શરીર બહાર નીકળે નહીં. જે જે દેહમાત્રમાં વૃત્તિ વાળા છે તે તે દેહની બહાર નીકળતા નથી; જેમ શરીરજાત રૂપાદિ પોતે શરીરની બહાર નીકળતા નથી તેમ જીવ પણ શરીર માત્ર વ્યાપિ હોવાથી શરીર બહાર નીકળતો નથી.

જીવ શરીર વ્યાપી નથી પણ અમૂર્ત હોવાથી આકાશની પેઠે સર્વ વ્યાપી છે એ કહેવામાં આવે તો અનેક દોષો પ્રાપ્ત થશે. જો આત્મા સર્વ વ્યાપી હોય, તો આત્મા કર્તા-ભોક્તાદિ ધર્મો જે ગોપાલ અગનાઓને પણ પ્રતીત છે, તે ધરશે નહિ. જેમ આત્મા સર્વગત હોવાથી કેઈ પણ ક્રિયાનું તે કર્તા નથી, તેમ આત્મા પણ સર્વગત થવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા નહિ થાય. આત્મા શબ્દથી આત્મા ભોક્તા નથી, સંસારી નથી, નથી, દુઃખી નથી ઇત્યાદિ ધર્મોના અભાવપણ એજ હેતુ અભાવ દેખાતો નથી.

શિષ્ય:—આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી તેમાં કર્તાઆદિ ધર્મોના અભાવ મ. સાંખ્ય મતાનુસાર કંઈ હાની કરતા નથી. તેઓ કહે છે કે—“અકર્તા નિર્ગુણો મો એટલે આત્મા કર્તા નથી પણ નિર્ગુણ અને ભોક્તા છે.

આચાર્ય—એ માન્યતા યુક્તિ સંગત નથી. કારણ કે આત્માને નિષ્ક્રિય આવે તો તેમાં પ્રત્યક્ષાદે સમાજથી જણાતી ભોક્તૃત્વાદિ ક્રિયાનો પણ વિરોધ થાય. ભોગ કરવાની ક્રિયા પ્રકૃતિનેજ થાય છે. પુરૂષને (આત્માને) નથી થતી. અગ્નિમાં પ્રતિબિંબના ન્યાયે કરીને માત્ર પ્રકૃતિને વીધે ભોગ ક્રિયાનું ઇષ્ટપણું છે. એમ કહેવામાં આવે તે પણ અસંગત છે, કેમકે “પ્રકૃતેરચેતનત્વાત્ ચેતન્યં પુરુષસ્ય સ્વરૂપમ્” પ્રકૃતિ અચેતન છે અને પુરૂષનું ચેતન્ય તે સ્વરૂપ છે.” એ વચનથી અચેતન પ્રકૃતિને ભોગાદિ રચ્યા ધરે નહિ, છતાં જો અચેતન (જડ)ને ભોગાદિ ક્રિયા માનવામાં આવે તો અચેતન એવા ધરપટાદિને પણ તે ક્રિયાનો પ્રસંગ થાય.

માત્ર કર્તાપણાદિના અભાવેજ આત્માનું મર્વગતપણું અયોગ્ય છે એટલુંજ પરંતુ સર્વામર્વ મદજના પ્રસંગથી પણ આત્માનું મર્વગતપણું અયોગ્ય છે. કારણ કે બીજાએ આત્માનું સમગ્ર ત્રિભુવનગતપણામાં પ્રાપ્યકારીપણું માનેલું હોવાથી તે આત્મા અલિપ્ત જે ભાવ મન તેને પણ મર્વગતપણું થકી સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય અને તેથી મર્વ અર્થને મદજ કરી શકવાનો પ્રસંગ આવે. બ્યારે એમ થાય ત્યારે તે મર્વ સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આ દોષના ભયથી એમ કહેવામાં આવે કે પ્રાપ્તિ થએ મર્વ અર્થને ભાવ મન મદજ કરતું નથી તો એમ કહેવાથી તે સર્વ અર્થને અ

હુનો પ્રસંગ થાય. એટલે કે જેમ ભાવ મન ઇષ્ટ અર્થોને અપ્રાપ્યકારિપણું હોવાથી અહુણ ન કરે તેમ તે ઇષ્ટ અર્થોને આદ્યપણે પણ ન અહંણ કરે, કારણ કે પ્રાપ્તિપણું બન્નેમાં સમાન છે.

પ્રાપ્તિપણું સમાન છતાં એ ભાવ મન કેટલાક અર્થોને અહંણ કરે છે અને કેટલાકને નથી અહંણ કરતું એમ કહેવું તેના કરતાં એ સર્વ ઇશ્વર ચેષ્ટિત છે એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે તો શું ખોટું છે? પરંતુ એ સર્વ કથન યુક્તિની કસોટી ઉપર ટકી શકતું નથી. આ સિવાય આત્માના સર્વગતપણામાં બીજાં પણ ઘણાં દૂષણો છે. જેમકે જેવી રીતે અંગુષ્ઠાદિ અવયવમાં દાહાદિ વેદના થતી હોય છે ત્યારે મસ્તકાદિમાં પણ તે વેદના અનુભવાય છે તેવીજ રીતે સર્વ સ્થળે સર્વ કોઈ જીવને તે વેદનાનો અનુભવ થવો જોઈએ, પરંતુ તેમ થતું નથી. કેમકે તેવો અનુભવ થતો નથી. એ પ્રમાણે વેદના નહિ અનુભવાતાં છતાં તે આત્માનો સર્વ સ્થાને સદ્ભાવ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય. વળી આત્માને સર્વગત માનતાં લિંગ લિંગ દેશમાં રહેલ પુષ્પમાળા ચંદન-સ્ત્રી આદિનો સ્પર્શ થતાં નિરંતર સુખ પ્રાપ્ત થાય. અને અગ્નિ-શસ્ત્ર-જલ આદિનો સ્પર્શ થતાં નિરંતર બળવું-ચીરાણું-લીભણું વિગેરેનો પ્રસંગ થાય.

જ્યાં શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે સર્વ અનુભવાય છે અન્યત્ર નહિ. એમ કહેવામાં આવે, તો એમ પૂછીએ છીએ કે શાથી એમ કહ્યો છે? જો આજ્ઞામાત્રથીજ એમ કહેવામાં આવતું હોય, તો તે અધોગ્ય છે, કારણ કે તે ઇહાનો વિષય છે, સહકારી ભાવે આત્માને શરીરની અપેક્ષા છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે. કારણ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા ધટે નહિ. વિવાદની ખાતર કદાચ માની લઇએ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા છે પરંતુ તે અપેક્ષ્યમાણ સહકારી એ નિત્ય પદાર્થને કઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે કે નહિ? જો કઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે તો તે ઉપકાર અર્થાન્તર ભૂત-લિંગ એવો કરે છે કે અનર્થાન્તરભૂત કરે છે? અર્થાન્તરભૂત કરાતો ત્યજ તો તે વિશેષ-ઉપકાર કઈ નિત્ય પદાર્થને કર્યો ન ગણાય. હવે એ અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થથી અનર્થાન્તરભૂત એવો વિશેષ-ઉપકાર કરે છે એમ બીજા પક્ષથી કહેવામાં આવે તો એ ઉપકારથી અવ્યતિરિક્ત આત્મા પણ કૃતક થાય. અને જે કૃતક ધરા. અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થને કઈ વિશેષ ઉપકાર નથી કરતો એમ માનીશું તો ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે. એમ કહેવામાં આવે તો નિત્ય પદાર્થને અંગે સહકારીનું સહકારીપણું નહિ ધટે. કેમકે તે કઈ વિશેષ-ઉપકાર કરતું નથી. તે વિશેષ-ઉપકાર નહિ કરવા છતાં પણ તેનું સહકારીપણું માનવામાં આવે, તો સમસ્ત જીવે જીવનને સહકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય. કેમકે તે પણ કઈ વિશેષ-ઉપકાર નથી કરતું. આથી જ ન્યાયી શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે દાહાદિના અનુભવ સર્વગત આત્માને થાય છે. એમ કહીને આ સર્વ વિચયનથી એ ચરિતાર્થ થયું કે આત્મા શરીર માનવ વ્યાપી છે, આથી જ વ્યાપી નથી. અને એથી કરીને આત્માથી અલિંગ એવું ભાવ મન પણ માનવ શરીર વ્યાપી છે, તેથી તે શરીર બહાર જઈ શકે નહિ.

હવે દ્રવ્ય મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અધોગ્ય છે. કારણ કે કાયકોગની સહાયથી જીવે અહંણ કરેલ ચિન્તાને પ્રવર્તાવનાર મનોવર્ણના-

નતર્ગત જે દ્રવ્યો છે તે તેના સમુદ્ધાતમક જે દ્રવ્યમન છે; તે પત્થરના ટુકડાની જે અચેતન હોવાથી સ્વયં વિજ્ઞાતા નથી, એટલે મેરૂ આદિ વિષયદેશ પ્રત્યે તે જાય તો પણ તેને અર્થબોધ ન થાય.

દ્રવ્યમન સ્વયં જોકે કંઈ જાણતું નથી પણ તે કરણભૂત છે. તેથી દીપકાદિવડે જેમ વસ્તુ પ્રગટ કરાય છે, તેમ કરણભૂત દ્રવ્યમનવડે જીવ મેરૂઆદિ વસ્તુને જાણે છે. આથી એવો નિયમ સિદ્ધ થાય છે કે-દીપક-મણિ ચન્દ્ર-સૂર્ય વિગેરેની પ્રભાથી જેમ પદાર્થો જણાય છે તેમ બહાર નીકળેલા દ્રવ્યમનવડે (વિષયદેશને પ્રાપ્ત કરીને જીવ પોતે વસ્તુને જાણે છે, આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો તે ખોટું નથી, કેમકે પદાર્થને જાણવામાં દ્રવ્ય-મન એ કરણભૂત છે. એ કથન સાચ છે. પરંતુ કરણ બે પ્રકારનું હોય છે, એક શરીર-ગત અન્તઃકરણ અને બીજું બહારનું બાહ્યકરણ. તેમાં 'આ દ્રવ્યમન આત્માનું અન્તઃકરણ છે. અને ચન્દ્ર-સૂર્ય-મણિ-દીપ' પ્રભા વિગેરે બાહ્યકરણ છે. શરીરની બહાર નીકળ્યા સિવાય શરીરમાં રહેલા દ્રવ્યમનરૂપ અન્તઃકરણવડે આત્મા સ્પર્શનિન્દ્રિયવડે કમળ નાળા-દિના સ્પર્શની, જેટલે મેરૂ આદિ વિષયને જાણે છે. માટે કહેલું 'દષ્ટાન્ત સાધન વિકલ છે. પુનઃ એમ કહેવામાં આવે કે પદ્મનાભમાંથી જેમ તન્તુઓ બહાર નીકળે છે તેમ દ્રવ્ય-મન પણ શરીરમાંથી બહાર કેમ નીકળે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે દ્રવ્યમન અન્તઃકરણ હોવાથી સ્પર્શનિન્દ્રિયની જેટલે શરીરથી બહાર નીકળતું નથી. આ પ્રમાણે દ્રવ્યમન અને ભાવમન શરીર બહાર નીકળ્યા સિવાય વિષયને જાણે છે, તેથી તે અપ્રાપ્તકારી છે, પણ પ્રાપ્તકારી નથી.

પુનઃ મનની અપ્રાપ્તકારિતાની વિરૂદ્ધ એમ કહેવામાં આવે કે મરી ગએલ સ્વજન અથવા નાશ પામેલ વસ્તુનું ચિન્તન કરતાં અતિશય આર્ત-ગીદ ધ્યાનમાં પ્રવર્તેલા મનને દુર્બળતા-હૃદયની પીડા-વાયુપ્રકોપ-વિકલતા વિગેરે ચિન્ત્યથી ઉપધાત થએલો જણાય છે, અને હૃદય યોગ-વૈભવનો લાભ વિગેરે વસ્તુનું ચિન્તન કરતાં હુર્પ-ઉત્તમહ આદિથી અનુમ્મલ થએલો જણાય છે. આથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે મન અનુમ્મલ-ઉપ-ધાતરૂપ ઉભયધર્મવાળું છે. માટે મન અપ્રાપ્તકારી નહિ, પણ પ્રાપ્તકારી છે. આ અનુમ્મલ-ઉપધાત જીવને થાય છે, પરંતુ મન જીવથી કંઈચિત અભિન્ન હોવાને લીધે તે અનુમ્મલ-ઉપધાત મનને થાય છે એમ માનીને મનની પ્રાપ્તકારિતા સિદ્ધ કરવાને મન અનુમ્મલ-ઉપધાતરૂપ ધર્મવાળું છે એમ કહેવામાં આવે છે પણ તે અયોગ્ય છે. કારણ કે હૃદયમાં રૂધાએલ વાયુનો ગોળો જેમ પીડા કરે છે તેમ મનપણે પરિણામ પામેલા અશુભ પુરુષગણના સમુદ્ગરૂપ અતિશય બલવાન દ્રવ્યમન શોકાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાવડે કર્મ યુક્ત જીવને રૂદ્ધ દુર્બળાન્તરૂપ પીડા કરે, અને મનપણે પરિણામ પામેલા શુભ પુરુષગણના સમુદ્ગવાદા દ્રવ્યમનના અનુમ્મલવડે જીવને હર્ષાદિ થાય. એમાં મેરૂ આદિ જોય વસ્તુનો અનુમ્મલ-ઉપધાત મનને શો થયો? કંઈજ નહિ. કેમકે મનપણે પરિણમલ અનિષ્ટ પુરુષગ-ના સમુદ્ગરૂપ દ્રવ્યમન અનિષ્ટ ચિન્તામાં પ્રવર્તવાવાડે રૂદ્ધની દુર્બળતાદિ આપતિથી જીવને હૃદયમાં રોકાયેલા વાયુની જેટલે ઉપધાત કરે છે, અને શુભ પુરુષગણના સમુદ્ગરૂપ દ્રવ્યમન અનુદૂળ ચિન્તામાં પ્રવર્તવાવાડે હર્ષાદિ ઉત્પન્ન કરવાથી ઔપધની જેટલે જીવને અનુમ્મલ કરે છે. આથી તો એમ નિશ્ચય થાય છે કે દ્રવ્યમન જીવને અનુમ્મલ-ઉપધાત કરે છે, પણ માનવી મેરૂ આદિ જોય વસ્તુ મનને કંઈ પણ અનુમ્મલ-ઉપધાત નથી કરતી. આમ હોવાથી એમણે

* એટલા સુટે દ્રવ્યમનના મધ્ય યુગી આત્માને જ અનુમ્મલ ઉપધાતનો મહાભાવ છે. રેખમન યુગી મનને તેના મધ્યના પણ અભાવ છે.

“ઉપધાત-અનુગ્રહનો અભાવ હોવાથી” એ પૂર્વે કહેલ હેતુની અસિદ્ધતા કહી છે તે અસત્ય છે.

શિષ્ય:—દ્રવ્યમનવડે જીવને શરીરપુષ્ટિઆદિ તથા દુર્બળતાદિરૂપ અનુગ્રહ ઉપધાત થાય છે, એ વાત કેમ માની શકાય ?

આચાર્ય:—લોકમાં પણ એ વાત તો સર્વજનમાં પ્રસિદ્ધ છે કે મનને ગમતો આહાર આવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે અને અણગમતો આહાર આવાથી કુશતા થાય છે. એથી કરીને જેમ એ ઈષ્ટાનિષ્ટ આહાર આવાથી પુષ્ટગળના પ્રભાવે પુષ્ટિ-હાની થાય છે તેમ પુષ્ટ-ગળામય દ્રવ્યમનથી શરીરને પુષ્ટિ-હાની થાય એમાં શી નવાઈ છે ? કારણ કે બન્નેમાં પુષ્ટગણપણું સમાન છે. વળી લોકમાં પણ કહેવાય છે કે “ રે વસ ! ચિન્તાથી આ તારું શરીર કુશ થયું છે.” આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે ચિન્તા જ કુશતાંદિરૂપ ઉપધાત કરે છે, કેમકે એ ચિન્તા પણ દ્રવ્યમનથી જ થાય છે. અન્યથા ચિન્તા તો જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાન એ અમૃત છે. અમૃતવસ્તુને આકાશાદિની પેઠે પુષ્ટગણકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત ધરે નહિ. ૨૧૩-થી-૨૨૧.

હવે ઉપરોક્ત સર્વ વિવેચન સંખ્યાથી આચાર્યશ્રી પાતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

નીડે આગસિડે વા ન નેયમાલેવડ ચિ નિયમોડયં ।

તળ્ળેયકયા જૈડળુમહો-વધાયા ય તે નતિય ॥ ૨૨૨ ॥

સો પુળ સયમ્ભવવાયળ-મળુમહં વા કરેજ્ઞ કો દોસો ? ।

જમળુમહો-વધાયા જોવાળ પોમલેહિતો ॥ ૨૨૩ ॥

(મન) નીકળીને અથવા આકર્ષિને જોય વસ્તુનું આલંબન કરતું નથી, તેથી જોય-વસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત મનને નથી થતા. વળી તે મન સ્વયં અનુગ્રહ અથવા ઉપધાત કરે તો શા ફાય છે ? કારણ કે જીવને પુષ્ટગળોથી અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે. ૨૨૨-૨૨૩.

દ્રવ્યમન શરીરમાંથી નીકળીને ઝેર વિગેરે જોય વસ્તુને ગ્રહણ કરતું નથી, તેમ જ શરીરમાં રહ્યું છતું જોય વસ્તુને પાતાની સમીપે જોયીને પણ ગ્રહણ કરતું નથી. એવો નિયમ ભુજે ઠાકીને અંત્રે કહીએ છીએ, અને તેથી કરીને મન પ્રાપ્તકારી નથી એમ પણ કહીએ છીએ. વળી એવો પણ નિયમ કહીએ છીએ કે જોય વસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત મનને થાય છે, એમ કહેવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. વળી એ સાથે આ પણ સમજવું કે શુભાશુભ-કર્મના વશથી પાતાના ઈષ્ટાનિષ્ટ પુષ્ટગળના સમૂહવડે સ્વયં દ્રવ્યમનથી જીવને અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે; પરંતુ જોયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત જીવને નથી. અહીં કંદાય એમ પૂછવામાં આવે કે જીવને પણ દ્રવ્યમનથી કરાએલો અનુગ્રહ-ઉપધાત નથી થતો, એમ શા માટે નથી કહેતા ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાયું કે જીવને અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે તે પુષ્ટગળોથી જ થાય છે. કેમકે ઈષ્ટાનિષ્ટ શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શાદિના ઉપભોગમાં એજ પ્રમાણે જણાય છે, તેથી જીવને દ્રવ્યમનકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાતનો નિષેધ નથી કરતાં.

શિષ્ય:—શબ્દાદિ ઈષ્ટાનિષ્ટ પુષ્ટગળમય છે, એ વાત પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ સિદ્ધ હોવાથી માની શકાય છે, પરંતુ આપ દ્રવ્યમનને ઈષ્ટાનિષ્ટ પુષ્ટગળમય કહો છો તે માની શકાતું નથી.

આચાર્ય:—યોગીઓને (જ્ઞાનીઓને) તો દ્રવ્યમન પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, અને આપ જા જેવાઓને અનુમાનથી જણાય છે. તે દેખાડીએ છીએ “ જેના વીના જે ધરતું નથી તે તેના દેખવાથી અંગીકાર કરાય છે ” જેમ સ્કેટના દેખવાથી અગ્નિની દાહક શક્તિનું અ-

નુમાન કરાય છે. ઇદ્રાનિષ્ઠ પુદ્ગળસમૂહાત્મક દ્રવ્યમન ન હોય તો જીવોને ઇદ્રાનિષ્ઠ વસ્તુનું ચિન્તાવન કરતાં થએલ મુખ પ્રસન્નતા-શરીરની દુર્બળતા વિગેરે અનુભવ-ઉપધાત ઘટે નહિ. માટે દ્રવ્યમન પુદ્ગળાત્મક છે એમ જણાય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે એ અનુભવ-ઉપધાત ચિન્તાનીયવસ્તુકૃત થતો હશે તો તે અથોગ્ય છે, કેમકે જો એમ હોય તો પાણી અગ્નિ ભાત આદિનું ચિન્તાવન કરતાં લીંબણું બળણું સુધાશાન્તિ વિગેરે થવું જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. હે પુત્ર ! ચિન્તાવડે આ તારૂં શરીર સુકાઈ ગયું છે, ઇત્યાદિ લોકોક્તિઅનુસાર એમ કહેવામાં આવે કે એ અનુભવ ઉપધાત ચિન્તારૂપી જ્ઞાનથી થાય છે તો તે પણ અથોગ્ય છે. કારણ કે ચિન્તાજ્ઞાન અમૂર્ત છે, અને અમૂર્ત વસ્તુ આકાશની પેઠે અનુભવ ઉપધાત કરી શકે નહિ. એ વાત પ્રથમજ કહી છે. “ચિન્તાથી તારૂં શરીર સુકાઈ ગયું છે” ઇત્યાદિ લોકોક્તિથી જો કહેવાય છે તે તો કાર્યમાં કારણ શક્તિનો આરોપ કરીને કહેવાય છે, તેથી તે ઔપચારિક છે, વાસ્તવિક નથી.

હવે ખેદાદિથી એ અનુભવ ઉપધાત થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ખેદાદિ શું વસ્તુ છે ? શું એ મનોદ્રવ્ય છે ? કે ચિન્તાદિ જ્ઞાન છે ? જો ખેદાદિ મનોદ્રવ્ય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ઇદ્ર છે. પણ ચિન્તાદિ જ્ઞાનરૂપ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તર હમણાંજ કહ્યો છે કે જ્ઞાન અમૂર્ત છે ને અમૂર્તને કર્તૃત્વ ઘટે નહિ. અનુભવ-ઉપધાત નિર્હેતુક થાય છે એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે—“નિત્યં સત્યમસત્યં વાડહેતોરન્યાનપેક્ષણાત્ । અપેક્ષાતો દિ ભાવાનાં કાદાચિત્કત્વસંભવઃ ॥ ૧ ॥” એ કથનાનુસાર અન્ય હેતુની અપેક્ષા શિવાયની વસ્તુ નિત્ય વિદ્યમાન હોય અથવા અવિદ્યમાન હોય, કારણ કે . . . ક્ષાથી પદાર્થોને કદાચિત્કપણું હોય છે, અર્થાત્ અનુભવ-ઉપધાત નિર્હેતુક (સ્વાભાવિક) થતા હોય તો નિરન્તર તેઓનો સદ્ભાવ અથવા અભાવ જ હોય. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે અનુભવ-ઉપધાતમાં જીવાદિ કેમકે અન્ય હેતુ છે તો તે પણ અયુક્ત છે. કારણ કે જીવાદિ હેતુ સદા અવસ્થિત હોવાથી તેના કાર્યભૂત અનુભવ-ઉપધાત પણ સદા અવસ્થિત રહેવા જોઈએ. પરંતુ તે તેમ નથી રહેતા. આ પ્રમાણે બીજાં પણ સમાધાનો સ્વસ્વયુદ્ધિથી સમજ લેવાં. આ સર્વ વિવેચનથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે પુદ્ગળમય દ્રવ્યમન સ્વયં જીવને અનુભવ ઉપધાત કરે છે, પણ મનને જોયવસ્તુકૃત અનુભવ ઉપધાત નથી થતો. અને તેથી કરીને મન પ્રાપ્તકારી નથી પણ અપ્રાપ્તકારી છે. ૨૨૨—૨૨૩.

શિષ્યઃ—જામત અવસ્થામાં મનને વિષયપ્રાપ્તિ ભલે ન થતી હોય, પરંતુ નિદ્રાવસ્થામાં તો મનને વિષય પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. જેમકે—“આમુક ગ્રેષ્ઠ પર્વતના શિખર પર રહેલા જિનાલયમાં મારૂં મન ગયું.” આ પ્રમાણે નિદ્રાસ્થ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં અનુભવ થાય છે. તેથી પૂર્વે ૨૧૩ મી ગાથામાં “જામત અવસ્થામાં અથવા સ્વપ્નાવસ્થામાં મન જળને જોય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામે છે.” એમ જો કહ્યું છે તે યોગ્ય જણાય છે. આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ મનને પ્રાપ્તકારિતા નથી એ વાત સિદ્ધ કરવાને કે છે કે—

સિમિળો ન તદ્દારૂવો વમિચારાઓ અભાવચક્રં વ ।

વમિચારો ય સદંસણમુવચાયા-ગુણદાભાવા ॥ ૨૨૪ ॥

इह पासुत्तो पेच्छइ सदेहमन्नत्थं, न य तवो सत्थ ।

न य तमगोवचाया-गुणहरूवं विमुदत्स ॥ ૨૨૫ ॥

दीसंति कासइ फुदं हरिस-विसायादओ विमुदत्स ।

સિમિનાણુભૂયસુહ-દુઃખ-રાગ-દોસાહિલાઈ ॥ ૨૨૬ ॥
 ન સિમિણવિષ્ણાણાઓ હરિસ-વિસાયાદઓ વિહંગ્ગિતિ ।
 કિરિયાફલે તુ તિત્તી-મદ-વહ-વંધાદઓ નત્તિ ॥ ૨૨૭ ॥
 સિવિણેડવિ સુરયસંગમકિરિયાસંજનિયવંજનવિસગો ।
 પઢિયુદ્ધરસડવિ કસસડ દોસડ સિમિનાણુભૂયફલે ॥ ૨૨૮ ॥
 સો અજ્ઞવસાણકઓ જાગરઓડવિ જહ તિવ્વમોદ્દસ ।
 તિવ્વજ્ઞવસાણાઓ હોઈ વિસગો તહા મુમિણે ॥ ૨૨૯ ॥
 સુરયપઢિવત્તિ-રડસુહ-ગમ્માહાણાઈ રહરહા હોજ્જા ।
 મુમિણસમાગયજુવડેઈ, ન ય જમો તાઈ તો વિફલો ॥ ૨૩૦ ॥

અભાવચક્રની ઘેટે વ્યભિચાર હોવાથી સ્વપ્ન તેવા-સાચા પ્રકારનું નથી; સ્વદર્શનથી તથા અનુભવ-ઉપધાતના અભાવથી તેમાં વ્યભિચાર થાય છે. અહીં મુતેલો માણસ પોતાના કંઠને અન્ય સ્થળે જુએ છે. (પણ) તે ત્યાં નથી હોતો, અને જાગ્યા પછી તેને તદ્દગત અનુભવ ઉપધાત નથી હોતા. શિષ્ય-જાગ્યા પછી કેટલાકને હર્ષ-વિષાદ આદિ જણાય છે, કેમકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સુખ-દુઃખાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષાદિના એ ચિન્હો છે. ગુરુ-સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી હર્ષ-વિષાદાદિ થાય, એમાં કંઈ વિરોધ નથી; પરંતુ તૃપ્તિ-મદ-વધ-અધન વિગેરે જે ક્રિયાતું ક્ષણ તે તેમાં નથી થતું. શિષ્ય-સ્વપ્નમાં સુરતસંગમક્રિયા જન્ય વીર્યવિસર્ગ પણ જાગ્યા પછી કેટલાકને જણાય છે તે સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાતું જ ક્ષણ છે. ગુરુ-તે વીર્યવિસર્ગ અધ્યવસાયકૃત છે. જેમ જાગ્યે છતાં પણ તીવ્ર ગ્રાહવાળાને થાય છે, તેમ સ્વપ્નમાં પણ તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. જો એમ ન હોય તો સ્વપ્ન સમાગમથી યુવતિને સુરત-પ્રતિપત્તિ-રતિસુખ-ગર્ભાધાનાદિ થવાં જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી, આટે તે નિષ્ક્રિય છે. ૨૨૪-થી-૨૩૦.

‘મારું’ મન અમુક સ્થળે ગયું’ એવા પ્રકારનું સ્વપ્ન જે નિદ્રાસ્થ માણસને અનુભવાય છે તે તેવા પ્રકારે પદાર્થ હોય તો સત્ય હોય પણ તેમ નથી. જેમ ઉમાડીજી ગોળાકારપણે રીપ્પ, લમાડતાં ચક્રરૂપ નહિ છતાં ચક્રરૂપે જણાય છે, અને લમાડવાનું બંધ કરતાં જેવું મૂળ સ્વરૂપ છે તેવું જણાય છે, તેમ સ્વપ્નમાં મનવડે જાણેલ મેરૂ ગમનાદિ અર્થ સત્ય નથી. કેમકે જાગ્યા પછી તે પદાર્થ હોતા નથી, અને તે તે પદાર્થના અભાવ તે અવસ્થામાં શરીરની અંદર રહેલા મનને અનુભવાય છે. ૨૨૪.

સ્વપ્નાવસ્થામાં મન મેરૂઆદિ સ્થાનપર જાય છે, અને જાગ્યે અવસ્થામાં પાછું ફરે છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસત્ય છે. કારણ કે જેમ કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાને મેરૂ આદિ સ્થાને ગએલું જુએ છે, વળી કોઈ પોતાના શરીરને પણ નન્દન વનમાં પુષ્પ સુ-રતું જુએ છે. આ સમજી સત્ય નથી, કેમકે અહીં રહેલાઓ તે સ્વપ્નસ્થ વ્યક્તિને અહીં જ જુએ છે. એ મુતેલ વ્યક્તિનાં બે રૂપ તો હોઈ શકે નહિ, જેમાંથી એકરૂપ અહીં હોય અને બીજું સ્વપ્નગત મેરૂ આદિ સ્થાન પર હોય. વળી સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીર બહાર જતું હોય તો સ્વપ્નગત અનુભવથી પુષ્પ પરિમલાદિ અને રસ્તે જવાથી ઉત્પન્ન થતા પરિશ્ર-માદિરૂપ અનુભવ-ઉપધાત થવા જોઈએ તે પણ જાગ્યા પછી જણાતા નથી. તેથી એવો

નિશ્ચય થાય છે કે નિદ્રાવસ્થામાં પણ મન અન્યસ્થળે જતું નથી. ૨૨૫.

શિષ્ય:—જાન્યો પછી સ્વપ્નગત અનુભવથી અનુગ્રહ-ઉપધાત જણાતા નથી, એમ આપ કહેા છે તે યોગ્ય જણાતું નથી. કેમકે સ્વપ્ન થયા બાદ જાગ્યા પછી કોઈક પુરૂષને હૃદય-વિષાદ-ઉન્માદ-મધ્યસ્થપણું વિગેરે પ્રગટ જણાય છે, એ સ્વપ્નાવસ્થામાં જિન મનાત્રાદિ જોવાથી થએલું મુખ અને ઈષ્ટ અર્થનો લાભ નહિ થવાથી થએલું દુઃખ તે અનુક્રમે રાગ-દ્વેષના ચિન્હો છે. ઉદાહરણ તરીકે “દર્શન કરવા યોગ્ય એવા જે પ્રભુ સ્મરણ માત્રથી પણ પ્રાપ્તિઓનાં મોઢા લયને ફર કરે છે, તે ત્રિભુવન પૂજિત પાર્થનાથ મહારાજને શ્રેષ્ઠ પર્વત ઉપર બગીચા ધન્દાવડે પરસ્પર સ્પર્ધાથી સ્નાન કરાતા બાલ્યાવસ્થામાં સ્વપ્નની અદર ત્રે આજ નેરે કરીને જોયા; તેથી આરા કરતાં પણ આ નયન યુગલ ધન્ય છે, કે જેણે તે પ્રભુને સાક્ષાત્ જોયા.” આવા પ્રકારનો હૃદય તે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા મુખના રાગતું ચિન્હ છે. તથા “જે ભૂમિમાં ઉત્તત ત્રણ કિલ્લાઓના તોરણોની મણિયાની વિસ્તારાતી પ્રલાવડે અટકાવાએલા સૂર્યના પ્રચંડ કિરણો પણ શીઘ્ર ક્યાંઈ નાશી ગયા, તથા જ્યાં દેવે દો બેડેલા છે એવી તે ત્રૈલોક્યગુરુની ભૂમિમાં હું જ્યાં પ્રવેશ કરું છું, તેટલામાં તો હા! આરી અપમ નિદા નાશ પામી ગઈ.” ઈત્યાદિ પ્રકારનો વિષાદ તે સ્વપ્નાવસ્થામાં અનુભવેલા દુઃખના દ્વેષતું ચિન્હ છે. વળી અતિશય કામથી ઉન્માદ થાય છે, મુનિને મધ્યસ્થતા રહે છે. સ્વપ્નાવસ્થાના બનાવ કે જેને અજે આવા પ્રકારના અનુગ્રહ-ઉપધાત જાગ્યા પછી પણ જણાય છે, તેનું કેમ? ૨૨૬.

આચાર્ય:—જાગત અવસ્થામાં જેમ કોઈ મનુષ્ય ઘોતે વિચારેલા મુખદુઃખાનુભવાદિ જાનથી હૃદય અથવા એક પાત્રે છે. તેમ સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી પણ હૃદય-વિષાદાદિ થાય તેના અમે નિષેધ નથી કરતા, કારણ કે દૃષ્ટ વસ્તુનેા નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમાં થએલ ભોજનાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ દુઃખશાન્તિ, મુશ્કાળનાદિ જન્યવિકાર રૂપ મન, શિશ્નચેદાદિ જન્ય પીડારૂપ વધ, સાંકડાદિથી બધાવારૂપ અંધન, તથા જળ અને અગ્નિ પ્રવેશથી લીનતુ-અગતુ વિગેરે થતુ નથી. જે એ સ્વપ્નગત ભોજનાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ તુલિ આદિ થતાં હોય, તો જ મનની વિવચ પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્તિકારિતા થી શકે, પરંતુ તેમ થતું નથી માટે મનની પ્રાપ્તિકારિતા નથી. ૨૨૭.

શિષ્ય:—મહારાજ! સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાનુ ફળ જાગત અવસ્થામાં પણ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સ્ત્રી-પુરૂષના સંગમથી મુરત કીડા જન્ય વીર્યવિસર્ગ જાગ્યા પછી કેટલાકને પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જેમ ગૃહવાસમાં સ્ત્રીસંગમથી વીર્યવિસર્ગ જણાય છે, જ્યાં વીર્ય વિસર્ગ જણાય ત્યાં સ્ત્રીમગ થયા હોવાને ભ્રમએ. એવો મામાન્ય નિયમ છે. તેથી કરીને સ્વપ્નાનુભૂત મુરતકીડાજન્ય વીર્યવિસર્ગ જોવાથી અનુમાન કરાય છે કે આને સ્વપ્નમાં યુવતી ગાયે મુરત કીડા થઈ છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નની ક્રિયાનુ ફળ જાગત થયા પછી પણ જણાય છે, તેથી વિચચપ્રાપ્તિ રૂપ મનની પ્રાપ્તિકારિતા થી ગટે છે. ૨૨૮.

આચાર્ય:—વીર્યવિસર્ગ જણાયાથી સ્ત્રીમગમ જ થયો છે, એમ જેનું કહે છે તે એ-

* હવે કલા પ્રભુએ જ્યારે જાગતે હોય કોઈ સુનેવો પુરા પોતાના દેહને નાનવનાદિમાં વિશેષ મમતાં ધુવે છે અને તેને અડીઆં ગેલા જીભઓએ અડીઆં ભેવા થઈ તે ત્યાં પ્રાપ્ત થયેતો તેથી દેહો, અને જાગ્યા પછી ત્યાંના મનન સંયમથી અનુગ્રહ ઉપર તુલ્ય-માર્ગના પરિવ્રતારિક થતા નથી, ત્યારે સ્વપ્નમાં થયેલ વર્તન વ્યભિચાર સિદ્ધ થાય છે.

કાન્તે સત્ય નથી, સ્ત્રીસંગમ સિવાય પણ સ્વપ્રભાં હું “તેને આલિંગન કરું છું” આવા સ્વમતિકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી પણ વિસર્ગ થાય છે. કેટલાક તીવ્રમોહવાળા પ્રખળ-વેદોદય શુદ્ધ પુરૂષને જાગતા છતાં પણ કેઈ યુવતીનું અતિશય રાગથી ચિન્તવન કરતાં તેને પ્રત્યક્ષ જોતો હોય તેમ સ્વશુદ્ધિથી આલિંગન કરી તેને ભોગવતો હોય તેમ માનતાં તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. તેવીજ રીતે સ્વપ્રભાં પણ સ્ત્રીસંગમ સિવાય સ્વકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્ય વિસર્ગ થાય છે. જો એમ ન હોય તો જાગ્યા પછી તરતજ તે પુરૂષને તે સ્ત્રી જણાવી જોઈએ, અને સ્વપ્રભાભૂત નખ-દાન્ત ક્ષત વિગેરેના ચિન્હો પણ જણાવા જોઈએ. પરંતુ તેમાંનું કંઈએ જણાતું નથી. ૨૨૯.

ઘણી સ્વપ્રભગત સુરતક્રીડાવડે થએલ વીર્યવિસર્ગ જો સ્ત્રીસંગમથી જ થયો હોય, તો તે ભોગવેલી સ્ત્રીને “મેં અમુક પુરૂષ સાથે રતિક્રીડા અનુભવી” એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. તથા રતિસુખ-ગર્ભધારણ-ઉદરવૃદ્ધિ-દોહદ થવા-પુત્ર પ્રાપ્તિ વિગેરે તે સ્ત્રીને થવું જોઈએ. પણ તેણે કંઈ થતું નથી. તેથી તે સ્વપ્રભગત સુરતક્રીડા નિષ્ફળ છે; કારણ કે સ્વપ્રભાં સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ પૂર્વક વિશિષ્ટ સુરત ક્રીડા નથી, તેમ ગર્ભધારણાદિ રૂપ વિશિષ્ટ રૂળ પણ નથી, પરંતુ તીવ્ર વેદોદયવડે ઉત્પન્ન થએલ અધ્યવસાય માત્રથી કરાયેલ જે સુરત-ક્રીડા તે માત્ર વીર્ય વિસર્ગરૂપ રૂળ વડેજ રૂળવાળી છે; પણ ગર્ભધારણાદિ રૂપ વિશિષ્ટ-રૂળવાળી નથી. એ વિશિષ્ટ રૂળના અભાવે તે ક્રિયા નિષ્ફળ છે, અને તેથી મનને પણ વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્તિકારિતા નથી. ૨૨૪-થી-૨૩૦.

નણ સિમિણઓડવિ કોઈ સચ્ચલ્લો ફલઈ જો જહા દિટ્ટો ।

નણ સિમિણમ્મિ નિસિદ્ધં ફિરિયા ફિરિયાફલાઈ ચ ॥ ૨૩૧ ॥

જં પુણ વિણ્ણાણં તપ્પલં ચ સિમિણા વિવુદ્ધમેત્તે ય ।

સિમિણયનિમિત્તભાવં ફલં ચ તં કો નિવારેઈ ? ॥ ૨૩૨ ॥

વેદ્ધપ્પુરુષં સહસોદયં ચ સિમિણો ય કાદયાઈણિ ।

સગયાઈ નિમિત્તાઈ સુમા-સુમ્મફલં નિવેરેંતિ ॥ ૨૩૩ ॥

સિમિણમિવ મન્નમાણસ્સ ધીણગિદ્ધિસ્સ વંજણોગહયા ।

હોજ્જ ચ, ન ચ સા મણસો સા સલ્લ સોદંદિયાઈણં ॥ ૨૩૪ ॥

પોગલ-મોદય-દન્તે ફલ્લસગ-વદસાલમંજણે વેવ ।

ધીણદિયસ્સ ઇણ દિદ્ધંતા હોંતિ નાયન્ના ॥ ૨૩૫ ॥

કોઈક સ્વપ્ર પણ જેણું કીકું હોય તેણું રૂળે છે, (એમ કહેવામાં આવે તો) તેમાં પાંધો નથી, કારણ કે એમ તો સ્વપ્રભાં ક્રિયા તથા ક્રિયાનાં રૂળ નિવેર્યાં છે. સ્વપ્રભાંથી જાગ્યા પછી તેણું વિજ્ઞાન અને રૂળ તથા સ્વપ્રભાં નિમિત્તભાવ અને રૂળ તેનો કેાણું નિષેધ કરે છે ? દેહ સ્ફુરણ-સહસા બોલણું અને સ્વપ્ર વિગેરે સ્વગત કાયિકાદિ નિમિત્તો શુભા-શુભ રૂળ જણાવે છે. સ્વપ્ર જેણું માનનારા થીષ્ટિનિદ્રાવાળાને વ્યન્નનાવમ્રહ થાય, પણ તે વ્યન્નનાવમ્રહ મનને ન થાય તે તો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને જ થાય છે, પોગલ (માંસ)-મોદક-દાન્ત-કુલાર-અને વડની શાખા ભાંગવા સંબંધી થીષ્ટિ નિદ્રાનાં ઉદારણો છે. ૨૩૧-થી-૨૩૫.

શિષ્ય:—સ્વપ્નમાં કોઇને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પછી કેટલોક વખતે તેને અરેખર રાજ્ય લાભ થાય છે. એ રીતે કોઈકે સ્વપ્ન સત્ય દર્શવાળું પણ થાય છે. તો પછી સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થએલ મેડ ગમનાદિ ક્રિયાને પણ સત્યરૂપે કેમ ન મનાય ?

આચાર્ય:—સ્વપ્ન સર્વથા સત્ય છે એમ ન સમજવું; કારણ કે સ્વપ્નમાં થતી મેડગમનાદિ ક્રિયા અને માર્ગનો શ્રમ, તથા ધુબ્ધ પરિમલાદિ ક્રિયાના દર્શનો પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી સત્યપણાએ અમોએ નિષેધ કરેલો છે. ૨૩૧.

સ્વપ્નમાં જોએલ જિનસ્નાનદર્શનાદિતું જ્ઞાન, અને જાગ્યા પછી હર્ષાદિરૂપ તેનું દર્શન, ઇત્યાદિ સઘળું અનુભવ સિદ્ધ હોવાથી, તેનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. વળી અમુક સ્વપ્નના નિમિત્તથી ભવિષ્યમાં અમુક દર્શન અવશ્ય થવાનું, એવા પ્રકારના સ્વપ્નના નિમિત્તભાવનો પણ નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમાં થએલ જે મેડગમનાદિ ક્રિયા તે યુક્તિપૂર્વક વિચારતાં સંભવતી નથી, તેથી સ્વપ્નમાં તે ક્રિયાનો સત્યભાવે નિષેધ કર્યો છે, તેના જ્ઞાનાદિનો નિષેધ નથી કર્યો, કેમકે તે તો યુક્તિયુક્ત છે. પરંતુ તત્સંબંધી વિજ્ઞાનાદિ માનવા છતાં પણ મનની પ્રાપ્તકારિતા સિદ્ધ થતી નથી. ૨૩૨.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો સ્વપ્નના નિમિત્ત ભાવનો પણ આપ નિષેધ કેમ નથી કરતા.

આચાર્ય:—ખાહુ ફરકવો, અકસ્માત જોલેલું વચન, સ્વપ્ન થવું વિગેરે કાચિક-વાચિક-અને માનસિક નિમિત્તો ભવિષ્યમાં થનારા શુભાશુભ દર્શને જણાવેછે, એ વાત શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી યુક્તિયુક્ત તથા લોક અને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવા એ નિમિત્તભાવનો નિષેધ કેમ કરી શકાય ? ૨૩૩.

શિષ્ય:—થીણુદ્ધિ નિદ્રાના ઉદયમાં વર્તનાર હસ્તિના દંતને જોઈ કાઢવા પ્રવર્તેલ એવા મનુષ્યને સ્વપ્નમાં મનની પ્રાપ્તકારિતા થાય છે, તેથી તત્પૂર્વક મનનો વ્યગ્નનાવમઠ પણ તેને થાય છે. જેમ કોઈ પ્રાણિ થીણુદ્ધિ નિદ્રાના ઉદયમાં “હસ્તિદંત જોઈ કાઢવા રૂપ સ્વપ્ન હું જોઉં છું.” એ પ્રમાણે સ્વપ્ન માનીને મનોવિકલ્પ પૂર્વક દાંત જોઈ કાઢવાદિરૂપ ક્રિયા તે મનુષ્ય કરે છે. તેથી મનની પ્રાપ્તકારિતા પૂર્વક મનનો વ્યગ્નનાવમઠ પણ થાયછેજ.

આચાર્ય:—થીણુદ્ધિ નિદ્રાના ઉદયવંત જીવને દાંત જોઈ કાઢવા માંસ લક્ષણ કરવું ઇત્યાદિ ગાઠનિદ્રાના ઉદયથી પરવશ થવાથી થાયછે, તેથી સ્વપ્ન જેવું માનતા તેને સ્વપ્નાવસ્થામાં વ્યગ્નનાવમઠ થાય, એનો અમે નિષેધ નથી કરતા, પરંતુ ઉપર કહેલી યુક્તિથી સ્વપ્નાવસ્થામાં વિષય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે તેથી વ્યગ્નનાવમઠ મનનો નથી થતો, એમાં તો પ્રાપ્તકારી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યગ્નનાવમઠ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ થીણુદ્ધિ નિદ્રાવાળાને રંગભૂમિ આદિમાં સંગીતાદિ શ્રવણ કરતાં એત્રેન્દ્રિયનો વ્યગ્નનાવમઠ થાય, કર્પૂરાદિ મુખતાં પ્રાણેન્દ્રિયનો વ્યગ્નનાવમઠ થાય, માંસ-મોઢકાદિ ખાતાં રસત્રેન્દ્રિયનો વ્યગ્નનાવમઠ થાય, અને સુવતિ આદિના સ્પર્શથી સ્પર્શત્રેન્દ્રિયનો વ્યગ્નનાવમઠ થાય. પરંતુ ચક્ષુ અને મનનો વ્યગ્નનાવમઠ ન થાય, કારણ કે તેમને અગ્નિ-ધુરી આદિ વિષયની પ્રાપ્તિ નથી થતી; જે તેમને તે વિષયની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો બળજી-છેદાણું વિગેરે થવું જોઈએ. પરંતુ તેમ નથી થવું. તેથી વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય વ્યગ્નનાવમઠ પણ નથી થતો. ૨૩૪.

શિષ્ય:—સ્વાનાદિ નિદ્રાના ઉદય વખતે સ્વપ્ન જેવું માનનાર મનુષ્ય શું કંઈ સત્ય

ક્રિયા કરેછે, કે જેથી આપ તેને તે વખતે વ્યગ્નનાવગ્રહ કહોછો ?

આચાર્ય:—હા, તે વખતે તે સત્યક્રિયા-ચેષ્ટા કરેછે. એ સંબંધમાં માંસ લક્ષક-મોદક ખાનાર-દાન્ત ખેંચનાર-કુલાર-અને વડની શાખા ભાંગનાર થીજીવિ નિદ્રાવાળાના ઉદાહરણ શાસ્ત્રમાં કહાછે, તે આ પ્રમાણે છે.

કોઈ ગામમાં એક કણ્ઠી રહેતો હતો, તે માંસ ખાવામાં અતિ લુબ્ધ હતો. કાચુ-પાકુ ગમે તેણે માંસ હોય તો પણ તે ખાઈ જતો. એક વખત કોઈ ગુણવાન સ્થવિરેએ તેને બોધ પમાડીને દીક્ષા આપી. દીક્ષા પામેલો તે કણ્ઠી પણ સ્થવિરેની સાથે એક ગામથી બીજે ગામ એમ લિત્ર લિત્ર સ્થળે વિહાર કરતો હતો, એમ વિહાર કરતાં કોઈક સ્થળે તેણે માંસલુબ્ધ પુરુષાને એક પાડો ચીરતા જોયા, તે જોઈને તેને પણ તે વખતે પૂર્વ સંસ્કારથી માંસ ખાવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ, એ તીવ્રઈચ્છા એને આહાર કરતાં-ઠડીલં-ભૂમિએ જતાં અને છેદી સૂત પેરિસી પ્રતિક્રમણ ક્રિયા અને રાત્રિની પેરસીને કરતા મુધીમાં પણ શાન્ત ન થઈ. આખરે એ ઇચ્છાપૂર્વક જ તે મુઈ ગયો. સુતા પછી થીજીવિ નિદ્રાના ઉદય થયો, તેના પ્રભાવે સંધારામાંથી ઊઠીને ગામ બહાર પાડાઓના ટાળામાં ગયો, ત્યાં જઈ એક પાડાને મારી નાંખી તેણે માંસ ખાવા લાગ્યો. ખાતાં વધુ તે લઈ આવી ઉપાશ્રયના ઉપર નાંખીને પુનઃ મુઈ ગયો. સવારમાં ઊઠીને “મેં આણું સ્વપ્ન જોયું” એમ ગુરૂશ્રીને કહ્યું, પણ બીજા સાધુઓએ તે લાવેલું માંસ ઉપાશ્રય ઉપર જોયું અને આચાર્યશ્રીને કહ્યું, તેથી સર્વને ખાત્રી થઈ કે આને થીજીવિ નિદ્રાના ઉદય છે. મારે તે ચારિત્રને યોગ્ય નથી. એવો નિશ્ચય થયો. એટલે શ્રીસંઘે તેના મુનિવેશ ખુલ્લવી લઈ રજા આપી. આ થીજીવિ નિદ્રા સમયે માંસ ખાનારું ઉદાહરણ છે. ૧.

હવે બીજું મોદક ખાનારું ઉદાહરણ કહીએ છીએ, તે સાંભળ. કોઈએક સાધુએ શિક્ષાદન કરતાં ગામમાં કોઈક ગૃહની અંદર થાળમાં મોઢવેલા મુરલિ-સ્નિગ્ધ અને મનોહર એવા મોદકો જોયા. તે સ્થળે ઊભા રહીને ઘણીવાર મુધી લુબ્ધભાવે તે જોયા પણ કોઈએ તેમાંથી કંઈ આપ્યું નહિ. છેવટે નિરાશ થઈ ત્યાંથી ઉપાશ્રયે ગયો અને તેજ લાકડાની તીવ્ર અભિલાષાશ્રુત રાત્રે તે સાધુ મુઈ ગયો. સુતા પછી થીજીવિ નિદ્રાના ઉદય થયો, તેના પ્રભાવથી લાલચાવાળા ગૃહ આગળ જઈ ધરના કમાડ તોડીને ઇચ્છા મુજબ લાકડા ખાધા અને ખાતાં વધ્યા તે પાત્રામાં નાંખી ઉપાશ્રયમાં લાવીને પાત્રું સ્થાનકે મુકીને મુઈ ગયો. સવારે ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યું કે મને આ પ્રમાણે સ્વપ્ન થયું. પણ બીજા સાધુએ પડીલેલું કરતી વખતે એ પાત્રાદિ પાંડલેલતાં તે મોદકો જોયા. આથી ગુર્વાદિકોએ થીજીવિ નિદ્રાના ઉદય છે. એમ જાણ્યું, તેથી તેના મુનિવેશ ખુલ્લવી લઈને શ્રીસંઘે રજા આપી. ૨

હવે ત્રીજું દાન્તરું ઉદાહરણ કહીએ છીએ. કોઈક સાધુને એક દિવસે કોઈ હસ્તિએ બહુ હેરાન કર્યો, તેથી મહાહુશીયતે ત્યાંથી લાગીને ઉપાશ્રયમાં આવ્યો. પછી તે હસ્તિ ઉપર અવિચ્છિન્ન કેપ ગ્રુત રાત્રિએ મુઈ ગયો, સુતા પછી સ્ત્યાનર્દિ નિદ્રાના ઉદય થયો, સ્ત્યાનર્દિ નિદ્રાના ઉદય વખતે વગ્ગપલનારાય સંધયણ વાળાને વામુદેવના અર્ધબળ જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નગરના કમાડ ભાંગી ચહેરમાં જઈ તે હાથીને મારી તેના બે દાન્ત ખેંચી કાઢીને પાછા આવી ઉપાશ્રયના બારણામાં તે દાન્ત મૂકીને મુઈ ગયો. સવારે જાગીને ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યું કે મને આણું સ્વપ્ન થયું. પણ ગુરૂએ બારણામાં દાન્ત જોવાથી જાણ્યું કે આને સ્ત્યાનર્દિ નિદ્રાના ઉદય છે. તેથી સંઘે તેના મુનિવેશ લઈને રજા આપી. ૩.

ચોથું કુંભારતું દૃશાન્ત આ પ્રમાણે છે. કોણએક કુંભારે મોઝા ? ગન્ધમાં દીક્ષા લીધી, -- તે પછી તેને કોઈ એક દિવસે રાત્રિએ સૂતા પછી મત્યાનર્દિ નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેથી તેણે પૂર્વના અવ્યાસથી માટીના પિંડ તોડતા હોય તેમ સાધુઓનાં મસ્તકો તોડીને એક બાળુએ એકાન્તમાં ધડ અને મસ્તકનો ઢગલો કર્યો. તે વખતે જે બીજા સાધુઓ ખરી ગયા તેઓ અચ્ચા, સવારે તેની સર્વ ચેષ્ટા અધાએ જાણી. આથી શ્રીમતે તેનો વેશ લઈ લીધો અને ગંગા આપી. ૪.

હવે વડની શાખા ભાંગવાનું પાંચમું ઉદાહરણ કહીએ છીએ. કોણક સાધુ ગામમાંથી ગાયરી કરીને પાછા ફર્યા, પાછા ફરતાં ગરમીના લીધે પરાભવ પામેલા અને ભરેલા ભાજન વાલા બૂખ્યા તરસ્યા છાયાને ઇચ્છતા સાધુ માર્ગમાં આવેલા એક વડ વૃક્ષ નીચે આઠ્યા તે વડની એક ડાળી અતિશય નીચી હોવાથી તે સાધુના મસ્તકે વાગી, આથી તે અતિશય પરિતાપ પામ્યા, ત્યાંથી ઉપાશયે આવ્યા અને વડ ઉપર ક્રોધ કરતે જ રાત્રિએ સુતા, પછી સત્યાનર્દિનો ઉદય થયો, એટલે રાત્રિમાં જ ત્યાં જઈ વડની શાખા ભાંગી નાંખી ઉપાશયના આરણ્યા આગળ લાવીને નાંખી પછી પાછા સુઇ ગયો. સવારે જાગ્યા પછી “મને આનું સ્વપ્ન થયું” એમ ગુરૂને કહ્યું, પણ દ્વાર આગળ શાખા જોવાથી જ-ણાયું કે એને સત્યાનર્દિનો ઉદય છે, તેથી તેનો સાધુવેશ પડાવી લઇને શ્રીરામ મંદિર આપી. ૩

આ નિદ્રાના સંબંધમાં સંક્ષેપથી એ પ્રમાણે ઉદાહરણ છે, વિશેષથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ નિરીક્ષકની ચૂર્ચિથી જાણી લેવાં. ૨૩૫

એ પ્રમાણે ૨૧૩ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધનું ખંડન કર્યું, હવે તેના ઉત્તરાર્ધનું ખંડન કરવા માટે આચાર્ય શ્રી કહે છે.

જહ દેહત્યં ચક્ષું જંપઈ ચંદં ગયં તિ, ન ય સર્ચં ।

રુઢ મળસોડવિ તહા ન ય રુઢો સધિયા સવ્વા ॥ ૨૩૬ ॥

વિસયમસંપત્તસ્સડવિ સંવિજ્ઞઈ વંજણોગ્ગહો મળસો ।

જમસંસ્થેજ્ઞસમઈઓ લવઓગો જં ચ સવ્વેસુ ॥ ૨૩૭ ॥

મયલેસુ મળોદવ્વાઈ મેળ્હઈ વંજણં ચ દવ્વાઈ ।

મળિયં સંવંધો વા તેણ તયં જુજ્જણ મળસો ॥ ૨૩૮ ॥

દેહાદાણિગયસ્સડવિ સકાયહિયયાઈયં વિચિત્તયઓ ।

નેયસ્સવિ સંયે વંજણમેવંપિ સે જુત્તં ॥ ૨૩૯ ॥

મેજ્ઞસ્સ વંજણાણં જં મહણં વંજણોગ્ગહો સ મઓ ।

મહણં મળો ન મેજ્ઞી, કો મળો વંજણે તસ્સ ? ॥ ૨૪૦ ॥

તહેસચિન્તણે હોજ્ઞ વંજણં જઈ તઓ ન સમયમ્મિ ।

પઠમે ચેવ તપત્તયં મેજ્ઞેજ્ઞ ન વંજણં તમ્હા ॥ ૨૪૧ ॥

સમણ સમણ મિણ્હડ દવ્વાઈ જેણ મુણઈ ય તપત્તયં ।

જં ચિદ્દિઓવઓમેડવિ વંજણાવગ્ગહેત્તીતે ॥ ૨૪૨ ॥

હોડ મળોવાવારો પદમાઓ ચેવ તેણ સમયાઓ ।

હોઈ તદત્તયમ્મહણં તદ્દણ્ણહા ન પ્પવ્વેજ્ઞા ॥ ૨૪૩ ॥

જેમ હૃદમાં રહેલ ચક્ષુ ‘ચન્દ્ર તરફ ગયું’ એમ કહેવાય છે એ સત્ય નથી પણ રૂઢિ છે. તેવી જ રીતે મનને અંગે પણ જાણવું. સર્વ રૂઢિ સત્ય નથી હોતી, જે એમ કહેવામાં આવે કે વિષય પ્રાપ્તિ કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, કેમકે અસંખ્યાત સમયનો ઉપયોગ છે, ને તે સર્વ સમયોમાં (જીવ) મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરે છે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો સંબંધ તે પણ વ્યંજન કહેલ છે, તેથી મનને વ્યંજનાવગ્રહ ધટે છે. (વળી) શરીરમાંથી નીકળ્યા-વિના પણ શરીરના દૃશ્યાદિકં ચિન્તવન કરતાં જોયનો સંબંધ થવાથી મનને વ્યંજનાવગ્રહ ધટે છે એમ કહે તો તે અયોગ્ય છે, (કેમકે) આદ્ય સંબંધી વ્યંજનોત્તર જે ગ્રહણ તે વ્યંજનાવગ્રહ આપે છે. ગ્રહણ મનજ છે પણ ગ્રાહ્ય નથી, તેથી તેનો કયો ભાગ વ્યંજનાવગ્રહ થઈ શકે? તદેશતું ચિન્તવન કર્યા પછી પ્રથમ સમયે જ તે અર્થને ગ્રહણ ન કરે તો મનને વ્યંજનાવગ્રહ રહ્ય, (પણ એમ બને નહિ.) તેથી તેને વ્યંજનાવગ્રહ થાય નહિ. દરેક સમયે (જીવ મનો) દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે, જેવડે તે અર્થ જાણે છે, અને ઇન્દ્રિયોપયોગમાં પણ વ્યંજનાવગ્રહ વીત્યાબાદ મનોવ્યાપાર થાય છે. માટે પ્રથમ-સમયથી જ તે અર્થતું ગ્રહણ કરવા માટે પ્રવર્તમાન થાય છે, તે સિવાય બીજી રીતે પ્રવર્તતું નથી. ૨૩૬-થી-૨૪૩

જેમ શરીર ગત ચક્ષુ શરીરથી નહિ નિકળ્યા છતાં પણ “મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગયું” એમ લોકો કહે છે. આ કથન કંઈ સત્ય નથી, જે સત્ય હોય તો અગ્નિ વિશેષેને જોવાથી ચક્ષુને ઠાઠાદિ થવાં જોઈએ. જેમ લોક રૂઢિથી માત્ર એમ કહેવાય છે કે “મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગયું” એજ પ્રમાણે મન સંબંધી પણ કહેવાય છે, કે “મારું મન અ-શુક સ્થળે ગયું” આથી એમ ન સમજવું કે રૂઢિ સત્ય છે, કારણ કે બધી રૂઢિઓ સત્ય નથી હોતી. ઘટે ઘટે વૈષ્ણવજ્ઞાત્મક ચત્તરે શિવ: । પર્વતે પર્વતે રામઃ, સર્વગો મધુ-સૂદનઃ । ૧ । દરેક વડ પર કુબેર, દરેક ચોકમાં શિવ, દરેક પર્વતપર રામ, અને વિષ્ણુ સવ સ્થળે છે. ઇત્યાદિ લોક ઉક્તિઓ અસત્ય પણ છે. ૨૩૬

શિષ્ય:—એ રૂ શિખર-પાણી-અગ્નિ આદિ વિષયને પ્રાપ્તિ કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંજનાવગ્રહ શા માટે ન માનવો? કારણ કે હજારથનો સર્વ ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયવાળો સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે, પણ એકાદ બે સમયવાળો નથી કહ્યો, તેથી તે ઉપયોગ સંબંધીના પહેલાના સર્વ અસંખ્યાત સમયોમાં દરેક સમયે જીવ મનોવર્ગાધ્યામાંથી અનન્તાં મનોદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે. દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો જે સંબંધ તેને આપે વ્યંજનાવગ્રહ પૂર્વે કહેલ છે, તેથી તે મનોદ્રવ્ય અને તે મનનો સંબંધ તે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ છે. જેમ ઐત્યાદિ ઇન્દ્રિયોપયોગે અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરાતા શબ્દાદિ રૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને તે ઐત્યનો સંબંધ તે વ્યંજનાવગ્રહ છે. તેમ આહીં પણ અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરાતાં મનોદ્રવ્ય અને તેનો સંબંધ, તેને પણ વ્યંજનાવગ્રહ શામાટે ન કહેવો? ૨૩૭-૨૩૮

વળી શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા સિવાય એટલે એટલાદિ અર્થને પ્રાપ્તિ કર્યા સિવાય પણ ચોતાની કાયામાં રહેલા દૃશ્યાદિકં ચિન્તવન કરતાં મનનો ચોતાના શરીરમાં રહેલા દૃશ્યાદિ જોયની સાથે વિષય પ્રાપ્તિરૂપ જે સંબંધ થાય છે તે પણ મનનો વ્યંજનાવગ્રહ જ છે. એ રીતે વિષય પ્રાપ્તિ કર્યા વિના અને વિષય પ્રાપ્તિ કરીને એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ થી શકે છે. ૨૩૯

આચાર્ય:—તારી એ માન્યતા જૂલ લરેલી છે, કેમકે તું “વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય અને

વિષય પ્રાપ્તિથી એમ ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યંગનાવગ્રહ કહે છે. ” પણ તારું એ કથન સંબંધ વિનાનું છે. ઔત્રાદિ ઇન્દ્રિય ચતુષ્ટયથી આજ્ઞા શબ્દાદિ વિષય સંબંધી વ્યંગનાવગ્રહો એટલે શબ્દાદિપણે પરિણામ પામેલ જે દ્રવ્યો તેનો તે તે ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયો. તેને વ્યંગનાવગ્રહ કહેલ છે, એણે અનેકવાર કહેવાથી બીજા પણ જાણે છે, પણ તું કહે છે તે વ્યંગનાવગ્રહ નહિ. કદાચ અહીં તું એમ કહીશ કે મનોદ્રવ્ય મનને આજ્ઞા થશે અને તેથી ઔત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની જેમ મનને પણ વ્યંગનાવગ્રહ કહી શકારો. એમાં શું અંશુક છે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-એ તારું કથન યુક્ત નથી. કેમકે ચિન્તાદ્રવ્યરૂપ મન એ આજ્ઞા નથી પણ પદાર્થને જાણવામાં કરુણભૂત છે, મનને આજ્ઞા તો મેરુશિખરાદિ વિષયો છે. તેથી કરુણરૂપ મનોદ્રવ્યરાશિનો કયો ભાગ વ્યંગનાવગ્રહમાં ધરી શકે? કોઈ જ નહિ, કારણ કે આજ્ઞા વસ્તુને ગ્રહણ કરતાં જ વ્યંગનાવગ્રહ થાય છે, મનોદ્રવ્ય આજ્ઞાવસ્તુપણે ગ્રહણ કરાતાં નથી, પણ કરુણરૂપે ગ્રહણ કરાય છે. તેથી તેનો વ્યંગનાવગ્રહ ન થાય. ૨૪૦

“ શરીરમાંથી નીકળ્યા સિવાય પણ સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિતું ચિન્તાવન કરતાં મનને પ્રાપ્તકારિપણું કહ્યું ને વ્યંગનાવગ્રહ થાય છે એમ કહ્યું. ” તારું આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કેમકે સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિ મનનો સ્વદેશ જ છે. જે વસ્તુ જે સ્થાનમાં રહે છે તે વસ્તુનો તેની માથે સંબંધ હોય છે જ. એમાં વિવાદ જેણે શું છે? શરીરની અંદર એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે આત્મદેશથી અસંબંધ હોય? એ રીતે જો પ્રાપ્તકારિતા માનવામાં આવે તો તે સર્વેને જીવ માથે સંબંધ હોવાથી સર્વ જ્ઞાનો પ્રાપ્તકારી જ છે, પણ એ પ્રમાણે અહીં પ્રાપ્તકારિતા નથી માની, બાહ્ય અર્થની અવેક્ષાએ જ પ્રાપ્તકારી અને અપ્રાપ્તકારીપણાનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે. બાહ્ય અર્થ મનવડે પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ ગ્રહણ કરાય છે, તેથી મનનો વ્યંગનાવગ્રહ નથી.

અથવા પોતાના હૃદયાદિનો વિચાર કરતાં ભલે મનની પ્રાપ્તકારિતા થાય, પણ વ્યંગનાવગ્રહ નહિ થાય; કારણ કે સ્વકાયસ્થિત હૃદયાદિતું ચિન્તાવન કરતાં મનનો વ્યંગનાવગ્રહ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે મન પ્રથમ સમયે પોતાના હૃદયાદિ અર્થને જાણી ન શકે. પરંતુ એમ થતું નથી, પ્રથમ સમયે જ મન પોતાના અર્થને જાણે છે ને તેથી તેને અર્થાવગ્રહ થાય છે, ઔત્રાદિની જેમ પ્રથમ વ્યંગનાવગ્રહ નથી થતો. કારણ કે ઔત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને તથાવિધ ઉત્તમ ક્ષયોપશમ ન હોવાથી પ્રથમ અર્થનો (પદાર્થનો) અનુપલબ્ધિ કાળ હોય છે ને તેથી તેમને પ્રથમ વ્યંગનાવગ્રહ થાય છે, અને મનને તો તથાવિધ સારો ક્ષયોપશમ હોવાથી ચક્ષુઇન્દ્રિયની જેમ અર્થનો અનુપલબ્ધિકાળ નથી, તેથી પ્રથમ અર્થાવગ્રહ જ થાય છે. આ સંબંધમાં એવો નિયમ છે કે-“ જેનો જ્ઞેયની સાથે સંબંધ થયે છે તે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી તેનો વ્યંગનાવગ્રહ નથી. ” આ નિયમના અનુસારે જ નેમ ચક્ષુને અર્થનો સંબંધ થયે છે તે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, તેવી જ રીતે મનને પણ અર્થનો સંબંધ થયે છે તે અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ નથી તેથી, તેનો વ્યંગનાવગ્રહ નથી. ઉપરોક્ત નિયમથી વિપરીત જ્યાં વ્યંગનાવગ્રહ છે ત્યાં જ્ઞેયનો સંબંધ થયે છે તે ઔત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની જેમ અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ છે. ૨૪૧

મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળો જીવ કોઈ અર્થનો વિચાર કરતી વખતે દરેક સમયે મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરે છે અને તે ચિન્તાનીય અર્થને દરેક સમયે જાણે છે. આ કારણથી પ્રથમ સમયે જ ચિન્તાનીય અર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તેથી એક સમય પણ અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ ન હોવાથી મનનો વ્યંગનાવગ્રહ નથી સંભવતો.

શિષ્ય:—ત્યારે ઇન્દ્રિયનાં વ્યાપાર રહિતપણે આરણ્ય આદિમાં રહીને કેવળ મનવડે અર્થનો વિચાર થાય છે. ત્યારે મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ લેલે ન થાય, પણ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની સાથે મનનો પણ જે વ્યાપાર થાય છે ત્યાં પ્રથમ અનુપલબ્ધિ કાળ આપ માનોછે તો તે વખતે મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ સામારે ન માનવો ?

આચાર્ય:—શબ્દાદિઅર્થને ગ્રહણ કરતી વખતે વ્યન્જનાવગ્રહ થઈ ગયા બાદ મનનો વ્યાપાર થાય છે, એટલે કે ઇન્દ્રિય વ્યાપાર અવસ્થામાં મનનો અર્થાવગ્રહરૂપ વ્યાપાર થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર કાળે પણ કેવળ અર્થાવગ્રહથી જ માંડીને મન તો વ્યાપાર કરે છે, પણ વ્યન્જનાવગ્રહ કાળે મન વ્યાપાર નથી કરતું. કેમકે અર્થના અનવબોધ રૂપ વ્યન્જનાવગ્રહ છે, અથવા અર્થના અવબોધનું કારણ માત્ર છે, અને મન તો અર્થાવબોધ રૂપજ છે. જે અર્થનું મનન કરે અથવા જેવડે અર્થનું મનન કરાય તે મન, એ પ્રમાણે મન સાર્થક નામવાળું છે. વળી જે વ્યન્જનાવગ્રહકાળે મનનો વ્યાપાર હોય તો તે વખતે મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ માનતાં મતિજ્ઞાનના અઢાવીસ ભેદ વીંખાઈ જાય. (અઢાવીસના બરાબે આગણત્રીસ થાય) માટે પ્રથમસમયથીજ મનને અર્થ ગ્રહણરૂપ અર્થાવગ્રહ માનવો ઈષ્ટ છે. જે પ્રથમ સમયથી જ મનને અર્થાવગ્રહ ન માનવામાં આવે તો મનની મનપણે પ્રવૃત્તિ જ ન થાય. પોતાની અનુપલ્પતિ જ હોય. કારણ કે જેમ સ્વઅભિધેયઅર્થોને બોલતાં જ ભાષા કહેવાય, તથા સ્વવિષયભૂત અર્થોને જણતા હોય તે જ અવધિ આદિ જ્ઞાનો કહેવાય છે, પણ ન જણતાં હોય તેઓને અવધિઆદિ જ્ઞાનો નથી કહેવાતાં. તેવી રીતે અહીં પણ સ્વવિષયભૂત અર્થોને પ્રથમ સમયથી માંડીને મનન કરે તોજ મન કહેવાય છે, અન્યથા અવધિઆદિની યેડે તેની પ્રવૃત્તિ ન થાય.

એ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય આ છે કે મનને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેના વ્યન્જનાવગ્રહ પણ નથી. આ અને પોતાની બુદ્ધિવડે યુક્તિ માત્રથી કહેતા નથી. આગમને વિષે પણ વ્યન્જનાવગ્રહ થઈ ગયા પછી જ ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગને વિષે મનના વ્યાપારનું કથન છે. આ સંબંધમાં કલ્પભાષ્યની અંદર કહ્યું છે કે—“અત્યર્થાન્તરચારિ ચિત્તં નિયમ્ય સિદ્ધાન્તવિસંધિઃ । અર્થમિ પદુવ્યક્તે ચિન્મિતોત્તરં દૃષ્ટિયં લહદ ॥ એટલે મન નિશ્ચય અર્થાન્તરચારિ અને ત્રિકાળ વિષયિ છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયો તો વત માનમાં અર્થ પ્રાપ્ત થવાથી સંબંધ પામે છે.” અર્થાત્ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યન્જનાવગ્રહવડે શબ્દાદિ અર્થગ્રહણ કર્યા બાદ અર્થાવગ્રહથી માંડીને મન પ્રવર્તે છે, પણ વ્યન્જનાવગ્રહકાળે નથી પ્રવર્તતું; વળી મન ત્રિકાળ વિષયિ છે અને ઇન્દ્રિયો સાંપ્રતકાળ વિષયી છે. ૨૪૨-૨૪૩

હવે મનની અનુપલબ્ધિના કાળનો અભાવ તથા યશુની અપ્રાપ્યકારિતા યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરીને વ્યન્જનાવગ્રહનો ઉપસંહાર કરે છે.

નેયાઽ ચિય જં સો લહદ્ સહુવં પદ્વ-સદ્ વ્વ ।

તેનાજુત્તં તસ્સામંકપ્પિયવંજનોગહણં ॥ ૨૪૪ ॥

જદ્ નંયણિન્દિયમપ્પત્તકારિ સવ્વં ન મિગ્ધર કમ્હા ? ।

મહણા-મહર્ણં કિક્કયમપ્પત્તવિસયત્તમાપ્તે ? ॥ ૨૪૫ ॥

વિસેયપરિમાણમનિયમપ્પત્તવિસયંતિ તસ્સ મણસો વ્વ ।

મણસોઽવિ વિસયનિયમો નકમ્પે જઓ સ મગ્ગત્થ ॥ ૨૪૬ ॥

અત્યગ્રહણે સુજ્ઞા સન્તેષ્ઠિવિ કેવલાગમ્મેસુ ।
 તે કિકયમગ્રહણં અપત્તકારિત્તસામન્ને ? ॥ ૨૪૭ ॥
 કમ્મોદયત વ્વ સહાવત વ્વ નણુ લોયણેઽવિ તં તુલ્લં ।
 તુલ્લો વ ઉવાલંભો ઇમ્મો સંપત્તવિસણ્ઽવિ ॥ ૨૪૮ ॥
 સામત્યાભાવાઓ મણો વ્વ વિસયં પરં ન ગેણ્હેજ્ઞા ।
 કમ્મવલ્લઓવસમઓ સાણુગ્રહઓ ય સામત્યં ॥ ૨૪૯ ॥

જોય થકી જ મન પ્રદીપ અને શબ્દની પેઠે સ્વરૂપ પામે છે, તેથી તેને અસંકલ્પિત વ્યગ્રજનમ્મહણુ અયુક્ત છે. (શંકા) જો નયનેન્દ્રિય અપ્રાપ્તકારી છે, તો તે સર્વ વસ્તુને શામાટે નથી મ્મહણુ કરતી? અપ્રાપ્તવિષયપણુ સમાન છતાં કોઈકને મ્મહણુ કરે અને કોઈકને મ્મહણુ ન કરે એમ શાથી થાય છે? કેમકે તેને અપ્રાપ્ત વિષયપણુથી મનની પેઠે વિષયનું પરિમાણ અનિયત છે. (ઉત્તર) મનના વિષયનો પણ નિયમ છે, ને તે પણ સર્વત્ર પ્રસરતું નથી, કેવળજ્ઞાનાદિવડે ગમ્ય એવા વિષયમાન છતાં ગહન અર્થોમાં તે મન પણ (કાંઈક) સુચાય છે, (શંકા) તો અપ્રાપ્તપણુ સમાન છતાં શા માટે મનથી તેનું મ્મહણુ ન થાય? (ઉત્તર) કેટલાક અર્થને મન નથી મ્મહણુ કરતું તે કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી, તો તે લોચનમાં પણ તુલ્ય છે. અથવા પ્રાપ્ત વિષયમાં પણ આ ઉપાલભ સરખોજ છે. માટે ચક્ષુ સ્વસામર્થ્યના અભાવે મનની પેઠે વિષય ઉપરાંત નથી મ્મહણુ કરતી. કર્મના ક્ષણે પ્રશમ અને અનુબલ્લ એ બેથી એનું સામર્થ્ય છે. ૨૪૪-થી-૨૪૯.

દરેક સમયે મનોદ્રવ્યનું મ્મહણુ અને જોય અર્થનો ભોધ મનને થાય છે, તેથી તેને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી. વળી જોય અથવા ચિન્તનીય વસ્તુથી જ તે સ્વરૂપ પામે છે, તે સિવાય નથી પામતું. તેથી કરીને જો તે જોય વસ્તુને ન જાણે તો તેનાથી તેની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ શકે? કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે મન-પ્રદીપ-શબ્દ-અગ્નિ-સૂર્ય વિગેરે શબ્દો માર્થક ક્રિયા વાચી છે, જેમકે-જે જાણે અથવા મનન કરે તે મન, જે પ્રગટ કરે અથવા કારણ કરે તે પ્રદીપ, જે બોલાય તે શબ્દ, જે જાહે કરે-આજે તે જલન અથવા અગ્નિ, જે તથે તે તપન-સૂર્ય, આ પ્રમાણે વિગ્રિહ ક્રિયા કરવામાં મન વિગેરે વસ્તુઓ પોતાની મનન ભાવનાદિ અર્થક્રિયા ન કરે તો તેઓના સ્વરૂપની હાની થાય. તે કારણથી જેમ પ્રદીપ-નીય-શબ્દનીયઆદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ પ્રદીપ-શબ્દ વિગેરે નામો પ્રવર્તે છે, તે પ્રદીપ-શબ્દ આદિ વસ્તુને અપ્રદીપન-અશબ્દન આદિ રૂપ કહી શકાય નહિ. તેવીજ રીતે મન-નીય વસ્તુનું મનન કરવાથી જ મન એવું નામ પ્રવર્તે છે, તેને અમનનરૂપ કહેવું એ યોગ્ય નથી. આજ કારણથી અસંકલ્પિત શબ્દોને ભાવે પરિણામ પામેલા શબ્દોદિ દ્રવ્યો અને વ્યગ્રજનેતુ મ્મહણુ મનને યોગ્ય નથી. પરંતુ સંકલ્પિત (અર્થોવમ્મહદ્વારાએ જાણેલા) શબ્દોદિ દ્રવ્યોને મન મ્મહણુ કરે છે. માટે મનને અનુપલબ્ધિકાળ નથી, અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યગ્રજનાવમ્મહ પણ નથી. ૨૪૪

શિષ્ય:-આપે જો આ મનને અનુપલબ્ધિનો કાળ નથી એમ કહ્યું, તે તો સમગ્રનું. પણ પૂર્વ જે ચક્ષુની અપ્રાપ્તકારિતા કહી છે. તેમાં હજી શંકા છે, તે આપ કૃપા કરી સમજાવો. જો પૂર્વે કદા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્તકારી છે, તો તે ત્રિભુવનગત સર્વ વસ્તુ સ-

મૂલને કેમ નથી અહણ કરતી? આપે કહ્યું છે કે અપ્રાપ્ત વિષયને ચક્ષુ અહણ કરે છે, તો પછી અપ્રાપ્તવિષયપણું સર્વત્ર સમાન છતાં કોઇકને અહણ કરે, અને કોઈકને અહણ ન કરે, એમ શામાટે? આથી કરીને આપના કહેવા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્ત વિષયને અહણ કરે છે, તેથી તેના આદ્ય વિષયનું મનની પેઠે અપરિમિત પ્રમાણ થશે, કારણ કે—“જે અપ્રાપ્ત વિષયને જાણે છે, તેને વિષયનું પરિભાષા નથી હોતું.” જેમ મન અપ્રાપ્ત વિષયને અહણ કરે છે, તેથી તેના વિષયનું પરિભાષા નથી. તેમ ચક્ષુ પણ અપ્રાપ્ત વિષયને અહણ કરે છે તેથી તેના વિષયનું પરિભાષા પણ નથી. ૨૪૫

આચાર્ય:—દૃષ્ટાન્ત ભૂત કહેલું મન જે અપ્રાપ્તિકારી છે તેને પોતાના વિષયનું પરિભાષા નથી એમ જે તું કહે છે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે મન સર્વ અર્થમાં નથી પ્રસરતું. કેવળજ્ઞાનાદિથી જાણી શકાય એવા અનન્તા ગહન અર્થો વિદ્યમાન છે. તેમાંનાં કેટલાક અર્થમાં મંદમતિવાળા જીવનું મન મુજાપ છે. એટલે કે તે અર્થોને તેમનું મન જાણી શકતું નથી. અહીં પણ અપ્રાપ્તિકારીપણું સમાન છતાં તેવા અર્થોને મન નથી અહણ કરતું તેનું શું કારણ? આ ઉપરથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે મનનો વિષય પરિમિત છે, અપરિમિત નથી, અને તેથી કરીને તારૂં દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નથી કરતું. ૨૪૬-૨૪૭.

શિષ્ય:—મન કેટલાક અર્થને અહણ નથી કરતું, તે તદ્વાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી નથી અહણ કરતું.

આચાર્ય:—તો ચક્ષુમાં પણ એ નિયમ સમાન છે, તે પણ તદ્વાવરણીય કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી કેટલાક અર્થને અહણ કરે છે અને કેટલાકને નથી અહણ કરતી. આ સાથે એ પણ સમજવું કે જેઓ ચક્ષુ અને મનને પ્રાપ્તિકારી માને છે, તેઓને પણ આજ દૂષણ પ્રાપ્ત થશે, જેમકે—ચક્ષુ પ્રાપ્ત અર્થને અહણ કરે છે તો અતિપ્રાપ્ત થએલ અન્ન-રજ-મેલ-સળી વિગેરે અર્થને તે કેમ નથી અહણ કરતી? સર્વ અર્થને અહણ કરે છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે. કેમકે જ્યારે તે ધરને અહણ કરે છે. ત્યારે પટ-શંખ-છીપ વિગેરેને કેમ નથી અહણ કરતું. આના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે ધરની પ્રાપ્તિકાળે પટાકિની પ્રાપ્તિ નથી થતી, તેથી મન તેને નથી અહણ કરતું. આ કથન પણ શોધ્ય નથી, કેમકે તે વખતે પટાકિ પ્રાપ્ત નથી થયા એમ કહેવામાં કોઇ હેતુ નથી. કટ-કુટીરાદિ તેમને આવરણ કરતા નથી, કદાચ કટાદિથી આવૃત હોય, તો પણ એટલે દૂરસ્થ વસ્તુનું જ્ઞાન મનવડે થાય છે, તો તેમનું કેમ ન થાય? તેથી એમ કેમ કહી શકાય કે ધરની પ્રાપ્તિકાળે પટાકિકો પ્રાપ્ત નથી થયા. આ પ્રમાણે પ્રાપ્તિકારી માનવાથી પણ દોષ પ્રાપ્ત થશે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિય આગમમાં કહેલા વિષય ઉપરાંતથી વિષયને અહણ કરી શકતી નથી, કેમકે તેને મનની પેઠે વિષય ઉપરાંત અહણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અપ્રાપ્તપણું સમાન છતાં જે અર્થોમાં જ્ઞાન થવા માટે કર્મનો ક્ષયોપશમ અને પ્રકાશ આદિ સામગ્રીના સંબંધ પડી અનુમૂલ હોય છે. તે અર્થોમાં ક્રમના ક્ષયોપશમથી અને શેષ સામગ્રીના અનુમૂલથી ચક્ષુને અહણ સામર્થ્ય થાય છે. અને જે અર્થોમાં અહણ સંબંધી કર્મનો ક્ષયોપશમ તથા શેષ સામગ્રી નથી હોતાં ત્યાં અહણ થતું નથી. મારે ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તિકારી છે. આથી કરીને એ પણ સિદ્ધ થયું કે સ્પર્શન-સ્પર્શના-પ્રાપ્ત-અને એત્ર એ ચારને જ વ્યન્નનાવમૂલ થાય છે. ચક્ષુ તથા મનને નથી થતા. ૨૪૮

એ પ્રમાણે ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ઇન્દ્રિયાથી જ વ્યગ્નનાવગ્રહ થાય છે માટે તે વ્યગ્નનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે પૂર્વે ૧૯૩ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે—વ્યગ્નનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ અવગ્રહ બે પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ વ્યગ્નનથી અર્થતું ગ્રહણ થાય છે. માટે પહેલાં વ્યગ્નનાવગ્રહતું સ્વરૂપ કહીશું. પ્રતિ-બોધક અને શરાવણના ઉદાહરણથી તેતું સ્વરૂપ નાની અંચયનમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“વ્યગ્નનાવગ્રહતું સ્વરૂપ પ્રતિબોધક (જાત કરનાર) ના દૃષ્ટાંતથી તથા, મૂલક (સરાવણ)ના દૃષ્ટાંતથી કરીશ. પ્રતિબોધકતું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે—એમ કોઈ પુરૂષ બીજા સુ-તેલા પુરૂષને જાત કરવાને અરે ફેલાણા ! ફેલાણા ! એમ કહે, તે વખતે કોઈ મનુષ્ય આ-ચાર્યને પૂછે કે—એક સમયમાં પેઠેલા પુરૂષગણ ગ્રહણ થાય છે, સંખ્યાતા સમયે પેઠેલા પુરૂષગણ ગ્રહણ થાય છે કે અસંખ્યાતા સમયે પેઠેલા ગ્રહણ થાય છે? આના ઉત્તરમાં આ-ચાર્યથી કહે છે કે એક સમયમાં અથવા સંખ્યાતા સમયમાં પેઠેલા પુરૂષગણ ગ્રહણ નથી થતા, પણ અસંખ્યાતા સમયે પેઠેલા પુરૂષગણ જ ગ્રહણ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રતિબોધ-કતું ઉદાહરણ છે હવે શરાવણતું ઉદાહરણ કહીએ—એમ કોઈ પુરૂષ સારી રીતે ‘પાકેલું’ શરાવણું (ચપ્પણિયું) લઇને તેમાં એક ‘પાણીતું’ બિન્દુ નાંખે, તે નાશ પામે, બીજું નાંખે તે પણ નાશ પામે ત્રીજું નાંખે તે પણ નાશ પામે. એ પ્રમાણે બિન્દુઓ નાંખતાં નાંખતાં ‘પાણીતું’ બિન્દુ ચપ્પણીયાને ભીતું કરશે, પછી અતુકને તેમાં બિન્દુ રહેશે, વળી તે શરાવણું ભરાશે, છેવટે બિન્દુ ન સમાતાં બહાર નીકળી જશે ને ચપ્પણીયાને પલાળી નાંખશે. એ પ્રમાણે અહિં વ્યગ્નનાવગ્રહમાં પણ અનન્તા પુરૂષગણ નાંખતાં જ્યારે તે (ઇન્દ્રિયપરૂષ) વ્યગ્નન પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે તે સુતેલા પુરૂષ ‘હું’ એમ કહે છે, પરન્તુ તે વખતે જાણતો નથી કે શું આ શબ્દાદિ છે કે બીજું કંઈ ? ”

નન્દીઅંચયનની ટીકામાં પણ આજ પ્રમાણે કહ્યું છે:—મૂળમાં “અસંખ્યાતા સમયે પ્રવેશેલા પુરૂષગણ ગ્રહણ થાય છે” એમ જ કહ્યું છે, તે શબ્દ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અન્યથા સંખ્યા માત્રની અપેક્ષાએ કહીએ તો ન કહેવાય, કેમકે પ્રથમ સમયે જ પુરૂષગણ ગ્રહણ થાય છે. અર્વાત પ્રથમ સમયથી આરંભીને અસંખ્યાતા સમય સુધી પ્રવેશ પામેલા શબ્દ દ્વંચરૂપ પુરૂષગણ ગ્રહણ થાય છે, અને તે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનના હેતુ બને છે. આ સર્વમાં છેલ્લા સમયે દાખલ થએલા પુરૂષગણ જ અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાપણે ગ્રહણ થાય છે, તે ગિવાયના બીજા પુરૂષગણ ઇન્દ્રિય ક્ષયોપગમમાં ઉપકારી છે. માટે સર્વપુરૂષગણ સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે એમ કહ્યું છે. ૨૪૯

એ પ્રમાણે વ્યગ્નનાવગ્રહતું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર એવો નન્દીસૂત્રનો બીજો ભાગ ઘણું કરીને મુગમ છે, એમ જાણીને “જ્યારે તે વ્યગ્નન પૂર્ણ થાય” ઇત્યાદિ પદની વ્યાખ્યા કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

નોષ્ણ મજ્ઞાંપિવ વંજનમાપૂરિયેનિ જં મણિયં ।

તં દગ્ધમિદિયં વા તરુમંજોગો વ ન વિદ્મં ॥ ૨૫૦ ॥

દલ્લં માળં પૂરિયમિદિયમાપૂરિયં તદા દોષં ।

અરોપ્પરસેસગ્ગો જયા તથા મિગ્ઢઈ સમત્તં ॥ ૨૫૧ ॥

• સામન્નપણિદેમં મસ્વનામાફળ્ણનારહિયં ।

જડ એવું જૈં તેણું ગરિયે સદ્વૃત્તિ તં તિહ ણુ ? ॥ ૨૫૨ ॥

સદેત્તિ મળડ વત્તા તમત્તં વા ન સદ્વુદ્ધીયે .

જડ હોડ સદ્વુદ્ધિ તોડવાઓ વેવ સો હોજ્જા ॥ ૨૫૩ ॥

જડ સદ્વુદ્ધિમેત્તયમવગાદો તન્નિસેસણમવાઓ .

નણુ સદ્દો નાસદ્દો ન ય રૂવાઈ વિસેસોડ્યં ॥ ૨૫૪ ॥

પાણીવડે મહાકની ઘેટ વ્યંગન પૂર્ણ થાય, એમ જે કહ્યું છે, તેમાં વ્યંગન એટલે દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય અથવા તે એના સંયોગ છે. તેમાં કંઈ વિરોધ નથી. દ્રવ્યનું પ્રમાણ પૂર્ણ થાય, ઇન્દ્રિય પૂર્ણ હોય અને એ ઉભયનો જયારે સંસર્ગ થાય, ત્યારે તે અર્થને ગ્રહણ કરે છે. સામાન્ય અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપ-નામકલ્પનાદિ રહિત (અર્થને ગ્રહણ કરે છે.) શિષ્ય-જો એમ છે, તો જે 'તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો. (એમ કહ્યું છે.) તેણું કેમ ? શુર- 'શબ્દ' એમ વક્તા કહે છે, અથવા તન્માત્ર (ગ્રહણ કરે છે), શબ્દભુક્તિએ નહિ. જો શબ્દભુક્તિએ ગ્રહણ કરે, તો તે અવશ્ય અપાય થાય. જો શબ્દભુક્તિ માત્ર જાણે એ અવગ્રહ છે અને તેણું શબ્દ તરીકે વિશેષ જ્ઞાન તે અપાય છે, કારણ કે શબ્દ છે અશબ્દ નથી એટલે રૂપાદિ નથી. એવો વિશેષ એમાં છે ૨૫૦-થી-૨૫૪

પાણીવડે શરાવણાની ઘેટ વ્યંગન પૂર્ણ થાય, એમ જે નન્દીસુત્રકારે કહ્યું છે; તેમાં સુત્રકારે વ્યંગન શબ્દથી ઇન્દ્રિય-દ્રવ્ય-અથવા દ્રવ્ય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ એ ત્રણ વસ્તુ સમજાવી છે. કારણ કે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ પુલ્કણ સમૂહરૂપ દ્રવ્ય, એનાદિ ઇન્દ્રિયો, અને એ બન્નેનો સંયોગ એ ત્રણેમાં પણ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંગન કહેવાય એવી વ્યંગન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તે ધટી શકે છે. ૨૫૦

“ જયારે વ્યંગન પૂર્ણ થાય. ” આમાં વ્યંગન શબ્દથી વાચ્ય દ્રવ્યાદિ ત્રણેના પૂર્ણપણાની અંદર દરેકનો તકાવત છે. જયારે વ્યંગન એટલે દ્રવ્ય એમ માનવામાં આવે, ત્યારે ' વ્યંગન પૂર્ણ થાય ' એ પદનો અર્થ એવો કરવો કે-દરેક સમયે પ્રવેશ પામેલા શબ્દાદિ દ્રવ્યોનું પ્રમાણ સ્વભાવિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોય. તથા વ્યંગન એટલે ઇન્દ્રિય એમ જયારે માનવામાં આવે ત્યારે ઉપરોક્ત પદનો અર્થ ઇન્દ્રિય પૂર્ણ છે, વ્યાપ્ત છે. ભરેલ છે, અને વાસિત છે, એવો કરવો. અને વ્યંગન એટલે ઇન્દ્રિય તથા શબ્દાદિકપણે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યોનો સંયોગ, એમ જયારે માનવામાં આવે, ત્યારે પૂર્વોક્તપદનો અર્થ ઇન્દ્રિય અને દ્રવ્યનો માંહોમાંહે આત્યંત એકમેકલાવડે કરીને પરિણામ એવો સમજવો. એ ત્રણે પ્રકારનું વ્યંગન જયારે ત્રણે પ્રકારે પૂર્ણ થાય ત્યારે તે વિવક્ષિત શબ્દાદિ અર્થને અવ્યક્તપણે-એટલે નામ-ભૂતિ આદિની કલ્પના રહિતપણે ગ્રહણ કરે છે. અને તે પછી ' હુ ' એમ કહે છે. અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે, તે સિવાયનો દ્રવ્ય પ્રવેશાદિ રૂપ વ્યંગનાવગ્રહ, તે તે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે અન્તર્બુદ્ધતિના જાણવો. ૨૫૧

આજ્ઞાઅર્થ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છતાં જીવ તેને પહેલાં સામાન્યરૂપે જ ગ્રહણ કરે છે, વિશેષ રૂપે ગ્રહણ નથી કરેતા, કારણ કે અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો જ છે, તેમાં વિશેષ રૂપે ગ્રહણ કરી શકાય નહિ. કોઈ સામાન્ય અર્થ જામ-નગર-સેના આદિ શબ્દવડે નિર્દેશ્ય એટલે કહી શકાય એવો હોય છે. તેને જુદા પાડવા માટે ' અનિર્દેશ્ય ' એવું વિશેષણ આપીને કોઈ પદ શબ્દથી ન કહી શકાય એવા સામાન્ય-અનિર્દેશ્ય રૂપે અર્થને ગ્રહણ કરે છે, એમ જણાવ્યું.

કેમકે અર્થાવગ્રહમાં સ્વરૂપ નામ-જાતિ ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્ય-આદિની કલ્પના રહિત વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. (તેમાં અક્ષુઆદિ ધ્વનિદ્રોષવડે જાણી શકાય એવા રૂપ-રસાદિ અર્થોના પ્રતિનિયત સ્વભાવ તે સ્વરૂપ, રૂપ રસાદિ અર્થોને કહેનાર ધ્વનિ તે નામ, રૂપત્વ-રસત્વ વિગેરે જાતિ, આ રૂપ પ્રીતિકર છે, આ રસ પુષ્ટિકરક છે. ઈત્યાદિ શબ્દ ક્રિયાપ્રધાન હોવાથી તે ક્રિયા છે, કૃષ્ણ-નીલ આદિ ગુણ છે, અને પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય છે.) એ રીતે અર્થાવગ્રહમાં અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય રૂપે અર્થનું ગ્રહણ થતું હોવાથી તે પદાર્થનાં સ્વરૂપ-નામ-જાતિ વિગેરે કંઈ પણ પ્રકાર કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—જો સ્વરૂપ-નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિત પદાર્થ અર્થાવગ્રહનો વિષય છે, તો પછી નન્દીસૂત્રમાં જે કહ્યું છે કે—“સે જઠા નામ વ કેહ પુરિસે અવ્યક્ત સદૈં સુણેજા, તેણં સદેસિ ઉગ્ગહિય, નડળ જાણર કે વેસ સદાઈ સિ” કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે, તેણે ‘શબ્દ છે’ એમ જાણ્યું, પણ એ કયો શબ્દ છે તે નથી જાણતો.” એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તેની સાથે આપે કહેલ વ્યાખ્યાનો વિરોધ જણાય છે; કારણ કે નન્દીસૂત્રમાં પ્રતીતિ કરનારે અર્થાવગ્રહવડે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો, એમ કહ્યું છે, અને આપ તો સર્વથા શબ્દાદિ ઉલ્લેખ રહિત અર્થાવગ્રહ કહે છે તેનું શું કારણ? ૨૫૨

આચાર્ય:—“તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, ત્યાં ‘શબ્દ’ એ પદ સૂત્રકાર કહે છે. અથવા શબ્દ માત્રને રૂપ-રસાદિ વિશેષોથી જુદા કર્યા સિવાય શબ્દપણે અનિશ્ચિત રૂપે ગ્રહણ કરે છે. આટલા અંશ ઉપરથી જ એમ કહ્યું છે કે “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો.” પણ શબ્દ યુદ્ધિથી “આ શબ્દ છે” એવા અધ્યવસાયવડે તેણે તે શબ્દ વસ્તુ ગ્રહણ કરેલ નથી. કેમકે ‘શબ્દ’ એવો ઉચ્ચાર કરતાં જ અન્તર્ભૂત વખત ધર્મ જાય છે, અને અર્થાવગ્રહ તો એક સમયનો જ છે. માટે “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” એમ માનવું તે યોગ્ય નથી. વળી જો અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ યુદ્ધિ થાય (શબ્દનો નિશ્ચય થાય), એમ માનીએ તો તે અપાય જ કહેવાય, પણ અવગ્રહ નહીં, કેમકે નિશ્ચય તે અપાય રૂપ છે. અને શબ્દપણાના નિશ્ચયરૂપ અપાયને પ્રથમજ થયેલો માનીએ તો અર્થાવગ્રહ અને ઈહાનો અભાવ થાય. માટે એ માન્યતા ઇષ્ટ નથી.

શિષ્ય:—પ્રથમ સમયે રૂપાદિથી ભિન્ન ‘આ શબ્દ છે’ એવા પ્રત્યયવાળો અર્થાવગ્રહ માનીએ તો શું હરકત છે? કેમકે શબ્દ માત્રરૂપે એ સામાન્ય જ છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય રૂપ ગ્રહણ કર્યા પાઠ ઉત્તર કાળે ધણું કરીને માધુર્યોદિ શબ્દશબ્દના ધર્મો અહીં થઈ છે. પણ કઈશાદિ સૂંગના શબ્દમાં રહેતા ધર્મો ધરતા નથી. આવા પ્રકારની વિમર્શયુદ્ધિ તે ઈહા. તે પછી આ શબ્દનો જ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય તે અપાય. આ પ્રમાણે માનવાથી “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” ઈત્યાદિ સર્વ આગમાતુસાર ગણારો, અને “કયો શબ્દ છે એમ નથી જાણતો તે, તથા તે પછી ઈહામાં પ્રવેશ કરે છે.” ઈત્યાદિ સર્વ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તે વિરોધ વિનાનું થશે. આ કથનને આચાર્ય ઉત્તર આપી દૂર કરે છે. ૨૫૩

આચાર્ય:—જો શબ્દયુદ્ધિમાત્રને ન માનતાં “આ શબ્દ છે” એવા નિશ્ચયજ્ઞાનને અર્થાવગ્રહ માનવામાં આવે અને તે શબ્દના વિશેષને (આ શબ્દનો શબ્દ છે; ઈત્યાદિ વિશેષજ્ઞાનને) અપાય માનવામાં આવે તો અવગ્રહ લક્ષણ રૂપ મતિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદના અભાવનો પ્રસંગ થાય. કેમકે “આ શબ્દ છે” એવા પ્રત્યય વિશેષજ્ઞાનથી થાય છે, અને એ વિશેષજ્ઞાન તો અપાય છે. કદી તું અહીં એમ કહીશ કે—“આ શબ્દનો જ શબ્દ છે” ઈત્યાદિ ઉત્તર કાળે ભાવિ જ્ઞાન જ વિશેષ આહુક છે, અને શબ્દજ્ઞાનમાં તો શબ્દસામા-

ન્યત્ર જ લાન થાય છે. તેથી તેમાં વિશેષજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું? કે જેથી એમાં અપા-
યનો પ્રસંગ થાય? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-‘આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી’ એવો વિશેષ
તે વિશેષજ્ઞાનજ છે. જ્યારે આ શબ્દ છે, એમ ગ્રહણ કરાય છે ત્યારે આ રૂપ-રસાદિ
નથી એમ ભિન્નપણે ગ્રહણ કરતાં ‘આ અશબ્દ નથી’ એટલે કે શબ્દ છે એવો નિશ્ચય
થાય છે. જો રૂપાદિથી ભિન્ન ગ્રહણ કરેલ ન હોય તો આ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય પણ ન
થાય. માટે “આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી” એવું લાન તે વિશેષજ્ઞાનજ છે. અને તેથી
કરીને એ વિશેષજ્ઞાનને અપાયનો પ્રસંગ થવાથી તેની પહેલાં થવા જોઈતા અવગ્રહાદિના
અભાવનો પ્રસંગ થાય છે. ૨૫૦-થી-૨૫૪.

હવે અર્થાવગ્રહ અને અપાયના વિષયનો ભેદ જણાવવાને કહે છે.

યોવમિયં નાવાઓ સંત્વાદ્વિસેસણમવાઝ ત્તિ ।

તથ્મેયાવેક્ત્વાઈ નણુ યોવમિદં પિ નાવાઓ ॥ ૨૫૫ ॥

इय सुबहुणा वि कालेण सच्चमेयाज्वधारणमसज्जं ।

जम्मि हवेज्ज अवाओ सच्चो चिय उग्गहो नाम ॥ २५६ ॥

किं सच्चो किमसच्चो चउणीहिण सच्च एव किं जुत्तं ? ।

अह पुच्चमीहिज्जणं सच्चो त्ति मयं, तई पुच्चं ॥ २५७ ॥

किं तं पुच्चं गहियं जमीहओ सच्च एव विण्णाणं ।

अह पुच्चं सामण्णं जमीहमाणस्म सच्चो त्ति ॥ २५८ ॥

अत्योग्गહઓ પુચ્ચં હોયવ્ચં તસ્સ ગહણકાલેણં ।

પુચ્ચં ચ તસ્સ વંજણકાલો સો અત્યપરિસુણ્ણો ॥ ૨૫૯ ॥

જડ સદ્દો ત્તિ ન ગહિયં ન ઉ જાણઈ જં ક એમ સદ્દો ત્તિ ।

તમજુત્તં સામણ્ણો ગહિણ મમ્મિજ્જઈ વિસેસો ॥ ૨૬૦ ॥

સવ્વત્થ દેસયંતો સદ્દો સદ્દો ત્તિ ભાસઓ મળઈ ।

इहरा न समयमेत्ते सच्चो त्ति विसेसणं जुत्तं ॥ २६१ ॥

अहव सुए चिय भणियं जह कोड मुणेज्ज सद्धमव्वचं ।

अव्वत्तमाणहेसं सामण्णं कप्पणारहियं ॥ २६२ ॥

अह व मई, पुच्चं चिय सो गहिओ वज्जणोग्गहे तेणं ।

जं वंजणोग्गहम्मि वि भणियं विण्णाणमव्वत्तं ॥ २६३ ॥

અત્ય તયં અવ્વચં ન ઉ તં મેળ્લઈ સયં પિ સો મળિયં ।

न य अग्हियम्मि जुज्जइ सच्चो त्ति विसेसणा जुद्धी ॥ २६४ ॥

ગાથાર્થ-આ ઘોડું છે તેથી અપાય નથી, શિખાદિ શબ્દો ધ્વાથી વિશિષ્ટ તે અપાય છે.
(ઉત્તર) તેના આગલ જણવાના ભેદોની અપેક્ષાએ એ પણ ઘોડું છે, તેથી એ પણ અપાય
નહિ કહેવાય. એ પ્રમાણે અતિ ઘણા કાળે પણ મર્વ ભેદનો નિશ્ચય અસાધ્ય છે, (કેમકે)
જેમાં અપાય થાય તે મર્વ અવગ્રહ છે. આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે? એવી ધ્રુવા મિવાય ‘શબ્દ
જ છે’ એ કેમ ધટે? પહેલાં ધ્રુવા કરીને ‘શબ્દ જ છે’ એવી માન્ય । હોય તો તે ધ્રુવા

કેમકે અર્થાવગ્રહણમાં સ્વરૂપ નામ-જાતિ ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્ય-આદિની કલ્પના રહિત વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. (તેમાં ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોવડે બાહ્યી શકાય એવા રૂપ-રસાદિ અર્થોના પ્રતિનિધત્વ સ્વભાવ તે સ્વરૂપ, રૂપ રસાદિ અર્થોને કહેનાર ધ્વનિ તે નામ, રૂપત્વ-રસત્વ વિગેરે જાતિ, આ રૂપ પ્રીતિકર છે, આ રસ પુષ્ટિકારક છે. ઈત્યાદિ શબ્દ ક્રિયાપ્રધાન હોવાથી તે ક્રિયા છે, કૃષ્ણ-નીલ આદિ ગુણો છે, અને પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય છે.) એ રીતે અર્થાવગ્રહણમાં અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય રૂપે અર્થાવગ્રહણ થતું હોવાથી તે પદાર્થનાં સ્વરૂપ-નામ-જાતિ વિગેરે કંઈ પણ પ્રકાર કહી શકાય નહિ.

[શબ્દ:—જો સ્વરૂપ-નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિત પદાર્થ અર્થાવગ્રહણો વિષય છે, તો પછી નન્દીસૂત્રમાં જે કહ્યું છે કે—“સે જદા નામ ય કેદ પુરિસે અવ્યક્ત સદં સુણેજા, સેણ સદેત્તિ ડગ્ગહિય, નડણ જાણદ કે વેસ સદાદ સિ ” કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે, તેણે ‘શબ્દ છે’ એમ બાણ્યું, પણ એ કયો શબ્દ છે તે નથી જાણતો.” એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તેની સાથે આપે કહેલ વ્યાખ્યાનો વિરોધ જણાય છે; કારણ કે નન્દીસૂત્રમાં પ્રતીતિ કરનાર અર્થાવગ્રહણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો, એમ કહ્યું છે, અને આપ તો સર્વથા શબ્દાદિ ઉલ્લેખ રહિત અર્થાવગ્રહ કહે છે તેણે શું કારણ? ૨૫૨

આચાર્ય:—“તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, ત્યાં ‘શબ્દ’ એ પદ સૂત્રકાર કહે છે. અથવા શબ્દ માત્રને રૂપ-રસાદિ વિશેષોથી જુદો કર્યા સિવાય શબ્દપણે અનિશ્ચિત રૂપે ગ્રહણ કરે છે. આટલા અંશ ઉપરથી જ એમ કહ્યું છે કે “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો.” પણ શબ્દ જુદીથી “આ શબ્દ છે” એવા અધ્યવસાયવડે તેણે તે શબ્દ વસ્તુ ગ્રહણ કરેલ નથી. કેમકે ‘શબ્દ’ એવો ઉચ્ચાર કરતાં જ અનતર્બુદ્ધત્વ વખત થઈ જાય છે, અને અર્થાવગ્રહ તો એક સમયનો જ છે. માટે “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” એમ માનવું તે યોગ્ય નથી. વળી જો અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ જુદી થાય (શબ્દનો નિશ્ચય થાય), એમ માનીએ તો તે અપાય જ કહેવાય, પણ અવગ્રહ નહીં, કેમકે નિશ્ચય તે અપાય રૂપ છે. અને શબ્દપણાના નિશ્ચયરૂપ અપાયને પ્રથમજ ધરેલો માનીએ તો અર્થાવગ્રહ અને ઈલાનો અભાવ થાય, માટે એ માન્યતા ઈષ્ટ નથી.

શિષ્ય:—પ્રથમ સમયે રૂપાદિથી લિખ ‘આ શબ્દ છે’ એવા પ્રત્યયવાળો અર્થાવગ્રહ માનીએ તો શું હરકત છે? કેમકે શબ્દ માત્રરૂપે એ સામાન્ય જ છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય રૂપ ગ્રહણ કર્યા બાદ ઉત્તર કાળે ધણું કરીને માધુર્યાદિ શબ્દશબ્દના ધર્મો અહીં ધટે છે. પણ કદંશાદિ શૃંગના શબ્દમાં રહેતા ધર્મો ધટતા નથી. આવા પ્રકારની વિભર્ણજુદિ તે ઈલા. તે પછી આ શબ્દનો જ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય તે અપાય. આ પ્રમાણે માનવાથી “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો” ઈત્યાદિ સર્વ આગમાનુસાર ગણાશે, અને “કયો શબ્દ છે એમ નથી જાણતો તે, તથા તે પછી ઈલામાં પ્રવેશ કરે છે.” ઈત્યાદિ સર્વ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તે વિરોધ વિનાનું થશે. આ કથનને આચાર્ય ઉત્તર આપી દૂર કરે છે. ૨૫૩

આચાર્ય:—જો શબ્દજુદિમાત્રને ન માનતાં “આ શબ્દ છે” એવા નિશ્ચયજ્ઞાનને અર્થાવગ્રહ માનવામાં આવે અને તે શબ્દના વિશેષને (આ શબ્દનો શબ્દ છે. ઈત્યાદિ વિશેષજ્ઞાનને) અપાય માનવામાં આવે તો અવગ્રહ લક્ષણ રૂપ અતિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદના અભાવનો પ્રગળ થાય. કેમકે ‘આ શબ્દ છે’ એવો પ્રત્યય વિશેષજ્ઞાનથી થાય છે, અને એ વિશેષજ્ઞાન તો અપાય છે. કદી તું અહીં એમ કહીશ કે—“આ શબ્દનો જ શબ્દ છે.” ઈત્યાદિ ઉત્તર કાળે ભાવિ જ્ઞાન જ વિશેષ આપક છે, અને શબ્દજ્ઞાનમાં તો શબ્દસામા-

ન્યતુ' જ લાન થાય છે. તેથી તેમાં વિશેષજ્ઞાન કયાંથી આવ્યું? કે જેથી એમાં અપાયનો પ્રસંગ થાય? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-“આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી” એવો વિશેષ તે વિશેષજ્ઞાનજ છે. બ્યારે આ શબ્દ છે, એમ ગ્રહણ કરાય છે ત્યારે આ રૂપ-રસાદિ નથી એમ ભિન્નપણે ગ્રહણ કરતાં ‘આ અશબ્દ નથી’ એટલે કે શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જે રૂપાદિથી ભિન્ન ગ્રહણ કરેલ ન હોય તો આ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય પણ ન થાય. માટે “આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી” એવું લાન તે વિશેષજ્ઞાનજ છે. અને તેથી કરીને એ વિશેષજ્ઞાનને અપાયનો પ્રસંગ થવાથી તેની પહેલાં થવા જોઈતા અવગ્રહાદિના અભાવનો પ્રસંગ થાય છે. ૨૫૦-થી-૨૫૪.

હવે અર્થાવગ્રહ અને અપાયના વિષયનો ભેદ જણાવવાને કહે છે.

યોગમિયં નાવાઓ સંસ્વાદિવિસેસનમવાઝ ત્તિ ।

તત્ત્વમેવાવેક્ષાણ નણુ યોગમિદં પિ નાવાઓ ॥ ૨૫૫ ॥

इय सुबहुणा वि कालेण सव्वभेयाऽवधारणमसञ्ज्ञं ।

जम्मि हवेज्ज अवाओ सवो चिय उग्गहो नाम ॥ ૨૫૬ ॥

किं सद्दो किमसद्दो तऽणीहिण सद् एव किह जुत्तं ? ।

अह पुव्वमीहिज्जणं सद्दो त्ति मयं, मई पुव्वं ॥ ૨૫૭ ॥

किं तं पुव्वं गहियं जमीहओ सद् एव विण्णाणं ।

अह पुव्वं सामण्णं जमीहमाणस्स सद्दो त्ति ॥ ૨૫૮ ॥

अंत्योग्गહઓ પુવ્વં હોયવ્વં તસ્સ ગહનકાલેણ ।

પુવ્વં ચ તસ્સ વંજનકાલો સો અત્યપરિસુણ્ણો ॥ ૨૫૯ ॥

જહ સદ્દો ત્તિ ન ગહિયં ન ઉ જાણહ જં ક દસ સદ્દો ત્તિ ।

તમજુત્તં સામણ્ણે ગહિણ મમ્મિજ્ઞહ વિસેસો ॥ ૨૬૦ ॥

સવ્વત્થ દેસયંતો સદ્દો સદ્દો ત્તિ ભાસઓ ખણહ ।

इहरा न समयमेत्ते सद्दो त्ति विसेसणं जुत्तं ॥ ૨૬૧ ॥

અહ્ય સુણ ચિય મણિયં જહ કોહ સુણેજ્જ સદ્દમવ્વત્તં ।

અવ્વત્તમાણદેસં સામણ્ણં કપ્પનારહિયં ॥ ૨૬૨ ॥

અહ વ મઈ, પુવ્વં ચિય સો ગહિઓ વજ્જનોગ્ગહે તેણં ।

જં વજ્જનોગ્ગહમ્મિ વિ મણિયં વિણ્ણાણમવ્વત્તં ॥ ૨૬૩ ॥

અત્તિય તયં અવ્વત્તં ન ઉ તં ગેણ્હહ સયં પિ સો મણિયં ।

ન ચ અગ્ગહિયમ્મિ જુજ્ઞહ સદ્દો ત્તિ વિસેસણા વુદ્ધી ॥ ૨૬૪ ॥

ગાથાર્થ-આ થોડું છે તેથી અપાય નથી, શ ખાદિ શબ્દનાથી વિશિષ્ટ તે અપાય છે. (ઉત્તર) તેના આગલ જણવાના ભેદાની અવેક્ષાએ એ પણ થોડું છે, તેથી એ પણ અપાય નહિ કહેવાય. એ પ્રમાણે અતિ ઘણા કાળે પણ સર્વ ભેદના નિશ્ચય અસાધ્ય છે, (કેમકે) જેમાં અપાય થાય તે સર્વ અવગ્રહ છે. આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે? એવી ધ્રુવ સિવાય ‘શબ્દ જ છે’ એ કેમ ધરે? પહેલાં ધ્રુવ કરીને ‘શબ્દ જ છે’ એવી માન્ય । હોય તો તે ધ્રુવ

(તેની) પૂર્વે છે. તે ઇલાની પૂર્વે શું ગ્રહણ કર્યું, કે જેથી તે ઇલા કરનારને 'શબ્દ' છે એવું વિજ્ઞાન થયું? તેમજ કયું પૂર્વે સામાન્ય ગ્રહણ કર્યું, કે જેથી તે ઇલાનું જ્ઞાન થયું. એ સામાન્ય ગ્રહણ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે હોવું જોઈએ, પણ તેની પૂર્વે વ્યગ્નના કાળ છે, અને તે વ્યગ્નના કાળ અર્થ પરિશૂન્ય છે. જો આ 'શબ્દ' છે એમ ગ્રહણ ન કર્યું હોય તો “ નથી બાવતો કે આ શબ્દ કયો છે.” એમ કહેલું અચોગ્ય થાય. સામાન્યગ્રહણ કરી પેલી વિશેષ શોધાય છે. મંદિરે આહિં સર્વત્ર પ્રવેશ કરતાં “ શબ્દ-શબ્દ ” એમ શાસ્ત્ર-કાર કહે છે, અન્યથા સમયમાત્રમાં 'શબ્દ' છે એવું વિશેષણ યોગ્ય નથી. અથવા સૂત્રમાં જ કહ્યું છે, કે-“જેમ કોઈ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે” ત્યાં અવ્યક્ત એટલે અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય-કલ્પનારહિત સમજવું. અથવા એવી ખતિ થાય કે પૂર્વે જ તે અવ્યક્ત વ્યગ્નનાવગ્રહમાં ગ્રહણ કરાયું છે, કેમકે વ્યગ્નનાવગ્રહમાં પણ અવ્યક્તજ્ઞાન કહ્યું છે. તેમાં અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, પણ તેને સ્વયંગ્રહણ કરતો નથી એવું પણ કહ્યું છે. પરંતુ (સામાન્ય અવ્યક્ત શબ્દ) ગ્રહણ કર્યા સિવાય 'શબ્દ' છે એવી વિશેષણુદ્ધિ ધરે નહિ. ૨૫૫-થી-૨૬૪.

શિષ્ય:—“આ શબ્દ છે” એવી બુદ્ધિવાળું જ્ઞાન અલ્પ વિશેષ ગ્રાહક હોવાથી અપાય નથી, પણ અવગ્રહ જ છે. જ્યારે “આ શબ્દનો શબ્દ છે,” એવું વિશેષણુયુક્ત જ્ઞાન થાય ત્યારે તે જ્ઞાન વધારે વિશેષગ્રાહી હોવાથી અપાયરૂપ થાય છે. એ પ્રમાણે અવગ્રહ અને અપાયનો ભેદ માનવામાં આવે તો શું હરકત છે?

આચાર્ય:—જો એ પ્રમાણે જે થોડું જ્ઞાન તે અપાય નહિ, એમ માનવામાં આવે તો અપાય સંબંધી વાત જ બંધ કરવી પડશે. કારણ કે ઉત્તરોત્તર અર્થને વિશેષ કરવાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વના અર્થના જે નિશ્ચય તે અલ્પ છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ અવગ્રહરૂપ જ થશે. તે શબ્દ શબ્દમાં પણ યુવાન-મધ્યમ-વૃદ્ધ-સૌ-પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયેલા-પણ મન્દ-મધુરાદિપણ એવા ઉત્તરોત્તર ભેદોની અપેક્ષાએ “આ શબ્દનો શબ્દ છે” ઇત્યાદિ જે જ્ઞાન તે પણ થોડું જ છે. કારણ કે તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ ભેદની અપેક્ષાએ અલ્પ વિશેષગ્રાહી છે. તેથી તે પણ અપાય નહિ બની શકે. અને એવરે અપાયનો અભાવ થશે. ૨૫૫ જેમકે-“આ શબ્દનો શબ્દ છે.” એવી બુદ્ધિમાં શબ્દગત ભેદનો નિશ્ચય કરવો અસાધ્ય છે, કારણ કે શબ્દગત મન્દ-મધુરાદિ ઉત્તરોત્તર ભેદ ધણા છે. એ ધણા ભેદોની અપેક્ષાએ “આ શબ્દનો શબ્દ છે” એવી બુદ્ધિ તે અપાય નહિ પણ અવગ્રહ થશે. એ પ્રમાણે ખતિ ધણા કાળે પણ શબ્દગત મન્દ-મધુરાદિ ભેદોનો નિશ્ચય થવો અશક્ય છે, કેમકે તેવા ભેદો અનન્તા છે. આથી કરીને બધાએ ભેદનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર ભેદજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તારા કહેવા પ્રમાણે અલ્પ હોવાથી આ શબ્દ છે એવા જ્ઞાનની પેઠે અવગ્રહ જ થશે. પણ અપાય નહિ થાય.

વળી “આ શબ્દ જ છે” એવું જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી તું તેને અર્થાવગ્રહ માને છે, પરંતુ તે જ્ઞાનની પહેલા પણ ઇલા થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન ઇલાપૂર્વક હોવાથી તેને અર્થાવગ્રહ નહિ કહી શકાય. ૨૫૬ જેમકે-શું આ શબ્દ છે, કે અશબ્દ (રૂપાદિ) છે? એ પ્રમાણે પ્રથમ ઇલા કર્યા સિવાય ‘શબ્દ જ છે’ એવું નિશ્ચયજ્ઞાન અકસ્માત કેવી રીતે થાય? શબ્દગત અન્યથા ધમેને રૂપાદિથી ભિન્નપણે ગ્રહણ કરવાથી એવું નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, તે જ જ્ઞાન ઇલા કર્યા સિવાય નથી થતું. કેમકે નિશ્ચયકાળની પૂર્વે ઇલા કરવાવડે જ “આ શબ્દ છે” એવું નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તો તમારા વચનચક્રી જ નિશ્ચય જ્ઞાનપૂર્વક ઇલા સિદ્ધ થઈ. ૨૫૭

હવે એ પ્રમાણે નિશ્ચયજ્ઞાન ધણાપૂર્વક થયું, તો ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે ધણાની પૂર્વે પ્રમાતાએ કંઈ વસ્તુ ગ્રહણ કરી કે જોથી તે ધણા કરનારને વસ્તુનું “આ શબ્દ જ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે? વસ્તુ ગ્રહણ કર્યા સિવાય કોઈપણ અકસ્માત પ્રથમ જ ધણા નથી કરતું. કદી અહીં એમ કહેવામાં આવે કે ધણાની પૂર્વે નામ-જાતિ આદિની કલ્પનારહિત સામાન્ય વસ્તુમાત્ર ગ્રહણ થાય છે, તેથી ધણામાત્ર વસ્તુનું “શબ્દ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે. ૨૫૮ જો એ પ્રમાણે થતું હોય તો ધણાની પૂર્વે જે સામાન્ય ગ્રહણ કરાય છે, તે સામાન્ય ગ્રહણ કાળ હોવો જોઈએ. તે ગ્રહણકાળ એક સામયિક અર્થાવગ્રહના કાળરૂપે તો નહિ કહી શકાય, કેમકે જોથી અમારો મત માનવો પડશે. માટે તારા અભિપ્રાયથી તે સામાન્ય અગ્રે કહેલ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે ગ્રહણકાળે જાણવું જોઈએ. તે ગ્રહણકાળ તો અગ્રે કહેલા અર્થાવગ્રહની પૂર્વેના વ્યવજનકાળ છે. (શબ્દાદિ દ્રવ્યોના માત્ર ધ્વનિદ્રવ્યોવડે ગ્રહણ કરવાનો કાળ તે વ્યવજન કાળ) કદી એમ કહેવામાં આવે કે એ વ્યવજનકાળમાં પણ સામાન્ય અર્થનું ગ્રહણ થશે. તો તે ખોટું છે; કેમકે તે વ્યવજનકાળ અર્થપરિશય છે, એટલે તેમાં સામાન્ય કે વિશેષ કોઈપણ પ્રકારના અર્થનું જ્ઞાન નથી થતું. તે વખતે મનરહિત કેવળ ધ્વનિદ્રવ્યોના જ વ્યાપાર છે, તેથી તેમાં અર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ. એ પ્રમાણે તારું કંઈન કોઈપણ રીતે શુક્તિસંગત નથી થતું. માટે સમસ્તપણથી અગ્રે કહેલ અર્થાવગ્રહજ સામાન્ય ગ્રહણરૂપ છે, એમ ગાથામાં નથી કહ્યું, તોપણ યોગ્યતાની મેળે જાણી લેવું. તે પછી અન્યથા-વ્યતિરેક ધર્મની વિચારણારૂપ ધણા, અને તે પછી “આ શબ્દ જ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન તે અપાય. એમ માનવાથી બધું શુક્તિસંગત થશે. ૨૫૯

શિષ્ય:—અર્થાવગ્રાહ સમયે પ્રથમ “આ શબ્દ છે” એ પ્રમાણે વસ્તુગ્રહણ ન કરી હોય તો નન્દીસૂત્રમાં “નથી જાણતો કે આ કંથો શબ્દ છે” એમ જે કહ્યું છે, તે અસત્ય કરે. તેથી રૂપાદિથી લિખ શબ્દરૂપ સામાન્ય ગ્રહણ કર્યા પછી “શું આ શબ્દનો શબ્દ છે, કે શૃંગાદિનો છે?” એવા વિશેષનો વિચાર થાય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—“આ શબ્દ શબ્દનો છે, કે શૃંગાદિનો છે?” એવા પ્રકારના વિશેષ જ્ઞાનનો વખતે સૂત્રમાં અભાવ કહ્યો છે, પણ શબ્દ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ થવાનો અભાવ નથી કહ્યો. જો શબ્દ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ ન થતું હોય, તો વિશેષનો વિચાર જ ન થઈ શકે. કારણ કે જે વિશેષ જણાસા છે તે સામાન્ય જ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે. માટે શબ્દરૂપ સામાન્યને ગ્રહણ કર્યા પછી જ તેના વિશેષનો વિચાર થવો ઘટે છે. ૨૬૦

આચાર્ય:—પૂર્વે સર્વ સ્થળે અને અહીં આ સૂત્રના અવયવમાં અવગ્રહની પ્રરૂપણ કરતાં “શબ્દ શબ્દ” એમ વક્તા કહે છે. પરંતુ ત્યાં જ્ઞાનમાં શબ્દનો પ્રતિભાસ નથી થતો. જો એમન હોય તો એક સમયમાત્ર અર્થાવગ્રહના કાળમાં “શબ્દ” એવું વિશેષણ શુક્તિ નથી, કેમકે “શબ્દ છે” એવો નિશ્ચય થતાં અત્યંતુર્લભ વખત લાગે છે, આ વાત પૂર્વે કહેલીજ છે. અથવા સાંવ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાશે. ટુંકીતાવળમાં કર. ૨૬૧

વળી જો સૂત્રને વીધે તારો અત્યંત આધાર છે તો સૂત્રમાં પણ શબ્દોક્તિ અરહિત અવ્યક્ત શબ્દમાત્ર ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે. નન્દીઅધ્યયનમાં કહ્યું છે કે “તે જહાનામય ફેર દુરિસે અવ્યક્ત સર્વ સુણેજા.” એટલે જેમ કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે.” આમાં ‘અવ્યક્ત શબ્દ’ કહ્યો છે, તેનો શો અર્થ? અવ્યક્ત એટલે “આ શબ્દ છે, કે રૂપાદિ છે?” ઇત્યાદિ પ્રકારે અનિર્દેશ્ય તે અવ્યક્ત. (નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિત).

આ શબ્દનો શબ્દ છે કે શુંગાદિનો શબ્દ છે? ઇત્યાદિ ભેદની અપેક્ષાએ આ શબ્દ છે એમ શબ્દોદ્દેશ્ય પણ અવ્યક્ત છે, તો આપે કહેલું વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી. એમ ન કહેવું, કારણ કે મૂળમાં અવગ્રહને અનાકાર ઉપયોગરૂપે કહેલું છે, તે અનાકાર ઉપયોગ સામાન્ય વિષયવાળો છે. અને તારા કહેવા મુજબ તો પ્રથમ સાકારબોધરૂપ આપાય થવાથી અવગ્રહ તથા ઈહાનો અભાવ થાય છે. ૨૬૨

શિષ્ય:—અવ્યક્ત અનિર્દેશ્યાદિ સ્વરૂપવાલા શબ્દને અર્થાવગ્રહની પહેલાં વ્યગ્નના વગ્રહમાં ઓતા ગ્રહણ કરે છે, એમ આપે કહ્યું છે. તો પછી ફરીને અર્થાવગ્રહમાં પણ તેને અવ્યક્તાદિરૂપે શાથી કહ્યો છે? ૨૬૩

આચાર્ય:—વ્યગ્નનાવગ્રહમાં ઓતાને અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, તેની અમે ના નથી કહેતા, પરંતુ તે જ્ઞાન અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી ઓતા થોતે પણ જાણી શકતો નથી, તેમાં તો કેવળ વ્યગ્નનાવગ્રહનું જ ગ્રહણ થાય છે, શબ્દનું ગ્રહણ નથી થતું, જો એમ ન હોય તો તે વ્યગ્નનાવગ્રહનું ન કહેવાય, આ વાત પૂર્વે ૧૮૭ મી ગાથાના વિવેચનમાં સવિસ્તર કહી છે તેથી પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. વળી સામાન્યરૂપે અવ્યક્તશબ્દ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અકરમાત્-એકદમ 'શબ્દ' એવી વિશેષ શુદ્ધિ ન થાય. અને જો પ્રથમ જ એવી વિશેષ શુદ્ધિ માનીએ તો અર્થાવગ્રહના કાળમાં અપાયનો પ્રસંગ થાય. આ વાત પણ પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે. માટે તું કહે છે તે યોગ્ય નથી. ૨૫૫-થી-૨૬૪, અવ્યક્ત શબ્દ-જ્ઞાનનું અર્થાવગ્રહપણુ સાબીત કરી તેમાં અનેક ઉપયોગનો નિષેધ કરતા કહે છે કે: ૧

અત્યોત્તિ વિસયગર્હણં જહ તમ્મિ વિ સો ન વંજણં નામ ।
 અત્યોગ્ગહો ચિય તઓ અવિસેસો સંકરો વાવિ ॥ ૨૬૫ ॥
 જેનત્યોગ્ગહકાલે ગહણે-હા-ડવાયસંભવો નત્થિ ।
 તો નત્થિ સદ્ધુદ્ધો, અહરિય નાવગ્ગહો નામ ॥ ૨૬૬ ॥
 સામણ્ણ-તયણ્ણવિસેસેહા-વજ્જણ-પરિગ્ગહણઓ સે ।
 અત્યોગ્ગહેગસમઓવઓગ્ગહુમાપણ્ણં ॥ ૨૬૭ ॥
 અણ્ણે સામણ્ણગ્ગહણમાહુ વાલસ્સ જાયમેત્તસ્સ ।
 સમયમ્મિ નેવ પરિચિયવિસયસ્સ વિસેસવિમાણં ॥ ૨૬૮ ॥
 તદવત્થમેવ તં પુવ્વદોસઓ તમ્મિ નેવ વા સમણ્ણ ।
 સંસ-મહુરસસુવહુપવિસેસગર્હણં પસજ્જેજ્ઞા ॥ ૨૬૯ ॥
 અત્યોગ્ગહો ન સમયં અદ્દમા સમઓવઓગ્ગવાહુલ્લં ।
 સત્તવિસેસગર્હણં સત્તમર્દ-ઓગ્ગહો ગિજ્ઞો ॥ ૨૭૦ ॥
 ણ્ણો વાડવાઓ ચિય અદ્દવા સોગ્ગહિય-પીહિય પત્તો ।
 હવમ-પ્પદ્ધમા વા પત્તા ધુવમોગ્ગહાર્હણં ॥ ૨૭૧ ॥
 સામણ્ણં વ વિસેસો સો વા સામણ્ણમ્મયમ્મયમ્મયં વા ।
 ન ય જુત્તં સન્નમિયં સામણ્ણાલંચણં મોત્તું ॥ ૨૭૨ ॥

અર્થ ઝોરે વિષયગ્રહણુ. જો તે (વ્યજનાવગ્રહ) માં પણ તે (શબ્દરૂપ વિશેષતુ' ગ્રહણુ) માનીએ તો વ્યજનાવગ્રહ ન થાય, તેથી તો અર્થાવગ્રહ જ થાય. અથવા (ઉલ્લેખ) સામાન્ય થાય કે સાંકર્ય થાય, જેથી અર્થાવગ્રહકાળે ગ્રહણુ-ઈહા ને અપાયનો સંભવ નથી, તેથી ત્યાં શબ્દયુદ્ધિ નથી, જો (શબ્દયુદ્ધિ) છે તો અવગ્રહ નથી. સામાન્ય અને તદન્ય વિશેષરૂપ ઇહા થાય. તે પછી (ઓતાને) વર્જન અને ગ્રહણુ થાય. એમ એક સમયના અર્થાવગ્રહમાં ઘણા ઉપયોગ થાય. તુરતના જન્મેલા બાળકને સામાન્ય ગ્રહણુ થાય છે, અને પરિચિત વિષયતુ' વિશેષવિજ્ઞાન તો પ્રથમ સમયે જ થાય છે, એમ બીજા (આચાર્યો) કહે છે. પૂર્વોક્ત દાખથી તે તે સ્વરૂપવાળું જ થયું. અથવા તે જ સમયે શબ્દ-મધુર આદિ બહુ પ્રકારના વિશેષતુ' ગ્રહણુ થાય. (એક સમયમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાથી) અર્થાવગ્રહ એક સમયનો ન થાય. અથવા એક સમયમાં ઘણા ઉપયોગ થાય, સર્વ વિશેષતુ' ગ્રહણુ થાય, સર્વ મતિ અવગ્રહરૂપ થાય, એક અપાય જ થાય, તે અપાય પણ ગ્રહણુ ક્યાં સિવાય અને ઇહા થયા વિના જ પ્રાપ્ત થાય, અથવા અવગ્રહાદિનો ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ અવશ્ય થાય, સામાન્ય તે વિશેષ થાય અથવા વિશેષ તે સામાન્ય થાય. અથવા ઉલ્લેખ સામાન્ય-વિશેષ તે ઉલ્લેખરૂપ થાય. માટે સામાન્ય આલંબન સિવાય થાય આ સર્વ યુક્ત નથી. ૨૬૫-થી-૨૭૨.

અર્થાવગ્રહમાં “અર્થ” શબ્દથી વિષયગ્રહણુ માનેલ છે, (ઝોરે કે રૂપાદિ ભેદે અનિશ્ચિત અવ્યક્ત શબ્દાદિ વિષયતુ' ગ્રહણુ થયું તે અર્થાવગ્રહ છે એમ માનેલ છે.) વ્યજનાવગ્રહમાં પણ જો તે અવ્યક્ત શબ્દાદિ જણાય છે. એમ માનીએ તો તેને વ્યજનાવગ્રહ જ ન કહેવાય, વાળી વ્યજનાવગ્રહમાં તો વ્યજનોનો સંબંધ માત્ર જ કહ્યો છે, અને તુ'તો તે સંબંધ અતિક્રમીને થએલા અવ્યક્ત અર્થતુ' ગ્રહણુ થવાતું માને છે. એ પ્રમાણે અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણુ થતો હોય તો તે અર્થાવગ્રહ જ કહેવાય. પણ વ્યજનાવગ્રહ ન કહેવાય. કદી એમ કહીશ કે સૂત્રમાં વ્યજનાવગ્રહની અંદર પણ અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણુ કરવાતું કહ્યું છે, તો બન્નેમાં કંઈ તફાવત નહિ રહે. જે અર્થાવગ્રહ તે જ વ્યજનાવગ્રહ થશે અથવા શ્રેયક્રમણીની પ્રભાની થેડે સંકરતા થશે. માટે એમ માનવું શોભ્ય નથી. વ્યજનાવગ્રહમાં વ્યજનોનો સંબંધ માત્ર જ થાય છે, અને અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્ત શબ્દાદિ અર્થગ્રહણુ થાય છે પણ વ્યક્ત શબ્દાદિ નથી ગ્રહણુ થતા. ૨૬૫

અર્થાવગ્રહમાં વ્યક્ત (પ્રગટ) શબ્દાદિ અર્થતુ' જ્ઞાન નહિ થવાતું કારણ એ છે કે-પ્રથમ તો માત્ર અર્થગ્રહણુ જ થાય, તે પછી ઇહા અને તે પછી અપાય. એ પ્રમાણે મતિ-જ્ઞાનનો ઉત્પત્તિક્રમ છે. આ ત્રણે, પ્રથમ શબ્દાદિ અર્થતુ' અવ્યક્તપણે ગ્રહણુ થાય છે, તે વખતે નથી થતા, કેમકે અર્થાવગ્રહકાળે અર્થગ્રહણુ-ઈહા-ને અપાયનો સંભવ નથી, તેથી અર્થાવગ્રહમાં “શબ્દ છે” એવી વિશેષયુદ્ધિ થતી નથી, તેવી વિશેષયુદ્ધિ પહેલાં અર્થગ્રહણુ અને ઇહા થાય છે. ત્યાં વિશેષયુદ્ધિ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અર્થાવગ્રહ નહિ પણ અપાય જ થાય. અને એ યુક્ત નથી. અને એમ માનવાથી અર્થાવગ્રહ અને ઇહાના અભાવનો પ્રસંગ આવે. ૨૬૬

વળી એક સામયિક અર્થાવગ્રહમાં ‘શબ્દ છે’ એવી વિશેષયુદ્ધિ માનવામાં આવે તો બીજા દાખા પણ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે એ વિશેષયુદ્ધિ નિશ્ચયરૂપ છે, તેવો નિશ્ચય એક-દમ-અકસ્માત્ થાય નહિ, પણ અતુકમે યાય. પ્રથમ રૂપાદિથી અલિપ્ત શબ્દ સામાન્યતુ' ગ્રહણુ થાય; તે પછી તેના વિશેષધર્મો સંબંધી વિચારણા થાય, તે પછી બીજા રૂપાદિ વિશેષની યુદ્ધિ થાય, એ રીતે તેવા તેવા ધર્મોવે “શ” આ શબ્દ છે, કે રૂપાદિ છે ? ”

એવી ઇલા થાય, તે પછી અહણ કરેલા શબ્દ સામાન્યનું અહણ થાય અને બીજા રૂપોદ્દિષ્ટી તેના વિશેષો ત્યાં ન હોવાથી તેનું નિવર્તન થાય. એવા અનુક્રમે નિશ્ચય થાય છે. તારા કહેવા મુજબ તો એક સમયના અર્થાવમહામાં સામાન્ય અહણાદિ પ્રકારેવડે એતાને ઘણા ઉપયોગોના પ્રસંગ થાય. સિદ્ધાન્તમાં એક સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગોના નિષેધ કર્યો છે, આટે અર્થાવમહામાં શબ્દાદિ વિશેષ યુક્તિ નથી થતી. ૨૬૭

બીજા કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે સર્વ વિશેષરહિત અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર વસ્તુનું અહણ કરવું તે તરતના જન્મેલા બાળકને થાય છે. કારણ કે એ અવ્યક્તજ્ઞાન સકેતાદિ રહિત અપરિચિતવિષયવાળું છે, પણ જે પરિચિતવિષયવાળું આ શબ્દ એવું જે જ્ઞાન તે તો પ્રથમ શબ્દ અવણ સમયેજ થાય છે. કેમકે તે સ્પષ્ટ છે, આ પક્ષની અપેક્ષાએ “તેણે શબ્દ અહણ કર્યો,” એમ કહેવાય છે. ૨૬૮

આવું કથન પણ ચોચા નથી, કેમકે તે પૂર્વોક્ત ૨૬૬-૨૬૭મી ગાથામાં કહેલા દ્વયણવાળું છે. એ સિવાય બીજું દ્વયણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પરિચિતવિષયનું વિશેષજ્ઞાન જીવને પ્રથમ સમયેજ થતું હોય તો તે સમયે આ શબ્દ શખનો છે, કે શૂંનો છે? રિતબ્ધ-મધુર-કે કંઈક છે? સ્ત્રી-પુરૂષ-કે કોઈ વાજીરનો છે? ઇત્યાદિ ઘણા વિશેષપ્રકારે પણ અહણ થવું જોઈએ. મતલબ કે પરિચિતવિષયવાળાને એકસમયના અર્થાવમહામાં અવ્યક્ત શબ્દજ્ઞાન ઉદ્ભવેલા પ્રગટ શબ્દજ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય છે, તો પછી બીજા કોઈ અતિશય પરિચિતવિષયવાળા અને સારા યોધવાળા જીવને તેજ સમયે પ્રગટ શબ્દજ્ઞાન ઉદ્ભવેલા “આ શખનો શબ્દ છે” ઇત્યાદિ સંખ્યાતીત વિશેષ આહુક જ્ઞાન પણ તેઓના અભિપ્રાય થવું જોઈએ. કેમકે જીવોની શક્તિ અનુસારે તારતમ્યપણું પ્રગટ જણાય છે.

કેટલાકને પ્રથમ સમયે અતિવિશેષઆહીજ્ઞાન પણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે, કારણ કે “આ કથો શબ્દ છે તે જાણતો નથી” એ મૂત્રના અવયવની સાથે તેના વિરોધ થાય. મધ્યમ શક્તિવાળા પુરૂષ સખ ધી એ સત્તાવયવ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસત્ય છે. કેમકે તે સ્થળે એવું કંઈ વિશેષણ કહ્યું નથી. આટે પ્રથમ સમયે સર્વવિશેષવિષયિક જ્ઞાન થાય એમ કહેવું યુક્તિરહિત છે. ઉત્કૃષ્ટ યુક્તિવાળાને પણ શબ્દધર્મને અહણ કર્યા સિવાય ઘણા ધર્મો અહણ થવા સંભવતા નથી, કેમકે નિરાધાર ધર્મોની ઉત્પત્તિ ધટે નહિ. ૨૬૯

ઉપર કહ્યા મુજબ એક સમયમાં “શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન માનવાથી આગમ-વિરોધાદિ બીજા કોષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં એક સમયનો અર્થાવમહા કહ્યો છે. એ અર્થાવમહામાં વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે અર્થાવમહા એક સમયનો ન થાય પણ અસંખ્યાત સમયનો થાય, કારણકે વિશેષજ્ઞાન અસંખ્યાત સમયે થાય છે. (૧) વળી એક સમયમાત્રમાં વિશેષજ્ઞાન માનીયે તો પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ એક સમયમાં ઘણા ઉપયોગોનો પ્રસંગ થાય. (૨) અથવા પરિચિતવિષયનું વિશેષજ્ઞાન એકજ સમયમાં માનવાથી વગરે પરિચિતવિષયનું જ્ઞાન તેજ સમયે હમણું કહ્યા મુજબ સર્વવિશેષપ્રકારે અહણ થાય. (૩) અથવા અવમહામાત્રથી વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે તો ઇલા વિગેરે ઉત્પન્ન ન થયાં જોઈએ, સર્વ મતિજ્ઞાન અવમહાપણ થવું જોઈએ. (૪) અથવા સર્વ મતિ અપાયરૂપ થવું જોઈએ. કેમકે અર્થાવમહામાં પણ વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી જો વિશેષજ્ઞાન નિશ્ચયરૂપ થાય છે, અને તે નિશ્ચય અપાયરૂપ છે. એ પ્રમાણે એક સમયમાં અપાયની કિદ્ધિ થાય, ત્યારે “ઇલા-અપાય-અન્તર્મુદ્દત-પ્રમાણ

છે ” એ સિદ્ધાન્તવાક્ય સાથે વિરોધ થાય. (૫) તથા અર્થાવગ્રહ થયા પછી ઇહા થયા બાદ અપાય થાય છે એવો ક્રમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે. તે ક્રમ પ્રથમ સમયમાં વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી રહે નહી. કેમકે-અવગ્રહ અને ઇહા થયાવિનાજ પ્રથમ એ અપાયની પ્રાપ્તિ થાય. (૬) વળી ત્રીજા લેદરે કહેલો અપાય તે “ પ્રથમ સમયમાં પરિચિત વિષયતુ' વિશેષજ્ઞાન થાય છે ” એ વચનથી પદુર્વની વિચિત્રતાએ પ્રથમ માનીએ તો તે પદુર્વની વિચિત્રતાથી અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ને ધારણના અવશ્ય ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ-થાય. (ઉત્ક્રમ એટલે પશ્ચાતુ'પૂર્વથી થવું તે, અને વ્યતિક્રમ તે અનાતુપૂર્વથી થવું તે) એટલે કે જેમ કોઇને શક્તિની વિચિત્રતાથી પ્રથમ અપાય થાય એમ માનેલ છે, તેવીજ રીતે કોઇને પ્રથમ ધારણાજ થાય, તે પછી અપાય તે પછી ઇહા અને તે પછી અવગ્રહ. એમ ઉત્ક્રમ થાય. બીજા કોઇને અવગ્રહ ઉદ્ભવીને પ્રથમ ઇહાજ થાય, ત્રીજા કોઇને ઇહા ઉદ્ભવીને અપાય થાય, ચોથા કોઇને અપાય અતિક્રમીને ધારણાજ થાય. ઇત્યાદિ પ્રકારે વ્યતિક્રમ થાય. શાથી આવો ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમ થાય ? એમ પૂછવામાં આવે તો કહેવું કે શક્તિની વિચિત્રતાથી એમ થાય. પરન્તુ ખરી રીતે એવો ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ થવો યોગ્ય નથી, “ અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ને ધારણા ” એ ક્રમસરજ એ ચારે લેહો તીર્થકર-ગણધરાદિકે કહ્યા છે તે અન્યથા પ્રકારે થઈ શકે નહિ. (૭) તથા પ્રથમ સમયે જે ગ્રહણ થાય છે તે વિશેષરૂપ છે એમ માનવાથી જે સામાન્ય છે, તે પણ વિશેષરૂપ થાય. કેમકે પ્રથમ સમયે સર્વ વસ્તુ અવ્યક્ત સામાન્યરૂપેજ ગ્રહણ થાય છે. (જે કે ખરી રીતે અર્થાવગ્રહના સમયમાં સામાન્યજ ગ્રહણ થાય છે) (૮) વળી અહીં પ્રથમ સમયે વિશેષ યુદ્ધિ માનવાથી અહીં જે વસ્તુતઃ સામાન્ય છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષ થશે, અને તે માનેલું વિશેષ તે સામાન્ય થશે. (૯) અથવા સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને ઉભયસ્વરૂપને પામશે. જેમકે સામાન્ય ગ્રહણ કરે તે અવગ્રહ. આવી બ્યુત્પત્તિવડે વસ્તુ સ્થિતિ પામિલું સામાન્ય જે સ્વરૂપે સામાન્ય છે તે તારા કહેવા મુજબ વિશેષ છે. એ પ્રમાણે એકજ સામાન્યને સામાન્ય તથા વિશેષરૂપતા ઉભય પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તું જેને વિશેષ કહે છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષરૂપ છે, પણ વસ્તુતઃ તો સામાન્ય છે, એ રીતે વિશેષને પણ ઉભયરૂપતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) આ પ્રમાણે અર્થાવગ્રહને અવ્યક્ત સામાન્ય આલંબન સિવાય બીજા વિશેષ આલંબન માનીએ તો ઉપરોક્ત સર્વ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે સર્વ અયોગ્ય છે. આમાંની ઉલ્લી ત્રણ ગાથામાંના કેટલાકે દૂપણે પૂર્વે કહ્યા છે, તે દૂરીથી પ્રસંગોપાત કહ્યા છે પણ તેથી પુનરૂક્તિ દોષ ન સમજવો. ૨૬૫થી-૨૭૨. કેટલાકો અવગ્રહની પહેલાં ઇહા માને છે તે માટે કહે છે કે:-

કેદિદિહાલોયણપુન્વમોગહૃં વૈતિ તત્થ સામણ્ણં ।

ગહિયમહત્યાવગ્ગહકાલે સદે ત્તિ નિચ્છિણ્ણં ॥ ૨૭૩ ॥

તં વંજણોગ્ગહાઓ પુન્વં પચ્છા સ એવ વા હોજ્જા ? ।

પુન્વં તદત્થવંજણસંવંધાભાવઓ નત્તિ ॥ ૨૭૪ ॥

અત્યોગ્ગહો વિ જં વંજણોગ્ગહસ્સેવ ચરમસમયમ્મિ ।

પચ્છા વિ તો ન જુત્તં પરિસેસં વંજણં હોજ્જા ॥ ૨૭૫ ॥

તં ચ સમાલોયણમત્થદરિસણં જદ્દ, ન વંજણં તો તં ।

અહ વંજણસ્સ તો ફદ્દમાલોયણમત્થપુણ્ણસ્સ ? ॥ ૨૭૬ ॥

આલોચણ ચિ નામં હવેજ્ઞ તં વૈજળીગહસ્તેવ ।

હોજ્ઞ કહં સામણગહ્ણં તત્યત્યસુણ્ણમ્મિ ? ॥ ૨૭૭ ॥

ગહિયં વ હોઝ તહિયં સામણં કહમણીહિં તમ્મિ ।

અત્યાવગ્ગહકાલે વિસેસણં એસ સહો ચિ ? ॥ ૨૭૮ ॥

કેટલાકે અહીં આલોચનાપૂર્વકે અર્થાવગ્રહ કહે છે, ત્યાં (આલોચનામાં) સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, પછી અર્થાવગ્રહકાળે રૂપાદિથી પૃથક્ કરીને ‘શબ્દ’ એવું જ્ઞાન થાય છે. તો તે આલોચના વ્યન્જનાવગ્રહ પહેલાં, પછી, અથવા તે વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે? અર્થ અને વ્યન્જનના સંબંધનો અભાવ હોવાથી પહેલાં તો તે આલોચના નહીં કહેવાય. વ્યન્જનાવગ્રહનો છેલ્લો સમયે અર્થાવગ્રહ થાય છે તેથી પછી પણ તે યોગ્ય નથી. શેષ રહ્યો જે વ્યન્જનાવગ્રહ તે આલોચનાજ્ઞાન થાય. સામાન્યરૂપે અર્થનું દર્શન તે આલોચના હોય તો તે વ્યન્જનાવગ્રહ નહીં, અને વ્યન્જનાવગ્રહને આલોચન કહેવામાં આવે તો તે અર્થશૂન્ય આલોચન કેવી રીતે થાય? વ્યન્જનાવગ્રહને આલોચના થશે. (એમ કહેવામાં આવે. તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે—) ત્યાં ‘અર્થશૂન્યમાં સામાન્યગ્રહણ કેવી રીતે થાય? અથવા તેમાં સામાન્યગ્રહણ થાય, તો પણ ઈલા સિવાય તે અર્થાવગ્રહકાળે “આ શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન કેવી રીતે થાય? ૨૭૩-થી-૨૭૮

કેટલાકે આ પ્રસ્તાવમાં આલોચનાપૂર્વકે અર્થાવગ્રહ માને છે. તેઓનું એમ કહેવું છે કે સામાન્ય વસ્તુગ્રાહી જ્ઞાન તે આલોચના. એવી આલોચના પ્રથમ થાય છે અને તે પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે. કહ્યું છે કે—“બાળ-મૂકાદિના વિજ્ઞાન જેવું શુદ્ધ વસ્તુથી થએલું આલોચના જ્ઞાન પ્રથમ નિર્વિકલ્પક થાય છે.” આવા આલોચના જ્ઞાનમાં સામાન્ય-અવ્યક્ત વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે, તે પછી તરતજ અર્થાવગ્રહકાળે તે સામાન્યને રૂપાદિથી લિખ કરીને ‘શબ્દ’ છે, એવા વિશેષણયુક્ત ગ્રહણ કરાય છે. આથી કરીને “સે જઘાનામયે કંહ પુરિસે અવત્તં સહં સુણેજ્ઞ । જેમ કોઇ પુરુષે અવ્યક્તગુણ સાંભળ્યો.” ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તે આ આલોચના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને “તેણે સદેત્તિ હમ્મહિય” તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો.” ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તે અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે માનવાથી બહુ યુક્તિમંગત થશે આવી માન્યતા કરે છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે. ઉપર મુજબ માન્યતાવાળાને અત્રે પૂછીએ છીએ કે-તમે માનેલું સામાન્યગ્રાહી આલોચનાજ્ઞાન તે વ્યન્જનાવગ્રહની પૂર્વે થાય છે કે પછી થાય છે? અથવા તે વ્યન્જનાવગ્રહ આલોચનાજ્ઞાન રૂપે થાય છે? વ્યન્જનાવગ્રહની પૂર્વે તો તે નહિ કહી શકાય, કેમકે શબ્દાદિ વિષયરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યના સમૂહવાદો અર્થ અને ક્રિયાદિ ઇન્દ્રિયરૂપ જે વ્યન્જન તે બનેનો સંબંધ તે વખતે નથી; જો અર્થ અને વ્યન્જનનો સંબંધ તે વખતે હોય તો સામાન્ય અર્થનું આલોચન થાય. અન્યથા એવા સંબંધવિના પણ આલોચના માનવામાં આવે તો સર્વત્ર નિરંતર તે આલોચના જ્ઞાનનો પ્રસંગ થાય, માટે વ્યન્જનાવગ્રહની પૂર્વે અર્થ અને વ્યન્જનનો સંબંધ ન હોવાથી તેની પૂર્વે આલોચના જ્ઞાન થતું નથી. ૨૭૩

બીજા વિલ્લપાનુસાર વ્યન્જનાવગ્રહની પછી આલોચના જ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે વ્યન્જનાવગ્રહનો છેલ્લો સમયે અર્થાવગ્રહ થાય છે એમ પહેલાં નિશ્ચિન છે. વગી વ્યન્જનાવગ્રહની અને અર્થાવગ્રહની વચ્ચે એવો બીજો કાળ પણ નથી કે ત્યાં

તે આલોચના જ્ઞાન થાય, કરણ ઉપરજ કહ્યું છે કે વ્યંગનાવગ્રહના છેલ્લા સમયેજ અર્થાવગ્રહ થાય છે. એ પ્રમાણે વ્યંગનાવગ્રહની પૂર્વના અને પછીના કાળમાં આલોચના જ્ઞાન થતું નથી, હવે માત્ર રહ્યો ત્રીજો વિકલ્પ એટલે કે આલોચના જ્ઞાન છે તેજ વ્યંગનાવગ્રહ છે પણ એ વ્યંગનાવગ્રહનેજ આલોચના જ્ઞાન કહેવામાં આવતું હોય તો કંઈ હરકત નથી. કેમકે એમાં કેવળ નામ માત્રનોજ તફાવત છે.

આ સ્થળે બીજા પણ બે વિકલ્પો થાય છે. જેમકે વ્યંગનાવગ્રહ કાળે માનેલું આલોચના જ્ઞાન તે અર્થનું આલોચન કરે છે કે વ્યંગનોતું આલોચન કરે છે ? આ બેમાંથી પ્રથમ વિકલ્પાનુસાર સામાન્યરૂપ અર્થનું દર્શન તે આલોચના જ્ઞાન એમ માનવામાં આવે તો તે વ્યંગનાવગ્રહાત્મક થયું નહિ, કેમકે વ્યંગનાવગ્રહ તો વ્યંગનોના સંબંધ માત્રરૂપ હોવાથી અર્થ શૂન્ય છે. પૂર્વે ૨૫૯ મી ગાથામાં પણ કહ્યું છે કે “તે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે જે વ્યંગનકાળ છે તે અર્થપરિશૂન્ય છે” માટે અર્થદર્શનરૂપ આલોચન તે અર્થશૂન્ય વ્યંગનાવગ્રહાત્મક થઈ શકશે નહીં.

બીજા વિકલ્પાનુસાર શબ્દાદિ વિષયપણે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યના સંબંધ માત્રરૂપ વ્યંગનને આલોચના જ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે પણ નહિ ધરે; કેમકે વ્યંગનના સંબંધમાત્ર અર્થ શૂન્ય એવા વ્યંગનાવગ્રહનું સામાન્ય અર્થાલોચકપણું કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉપર કહ્યા મુજબ આલોચના જ્ઞાનની બીજી કોઈ ગતિ ન હોવાથી એમ કહેવામાં આવે કે વ્યંગનાવગ્રહનું બીજું નામજ આલોચનાજ્ઞાન છે. કેમકે વિવક્ષામાત્રથી પ્રવર્તેલી વસ્તુઓનાં ધણાં નામ કરવામાં કંઈ હરકત નથી. એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે એણે આ લોચનાજ્ઞાન સામાન્યબ્રાહ્મી થાય અને અર્થાવગ્રહ વિશેષબ્રાહ્મી થાય. તેમજ માટે તે કથન અયોગ્ય છે. વળી જે વ્યંગનાવગ્રહજ આલોચનાજ્ઞાન થાય તો એ અર્થ શૂન્ય વ્યંગનાવગ્રહમાં સામાન્ય ગ્રહણ કેવી રીતે થાય ? વસ્તુતઃ અર્થાવગ્રહજ સામાન્ય અર્થબ્રાહ્મ છે, એના સિવાય બીજું કોઈ આલોચના જ્ઞાન નથી. અને “આલોચના જ્ઞાન પ્રથમ નિર્વિકલ્પ છે” એમ જે કહ્યું છે, તે પણ અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએજ ધરે છે.

વિવાદની ખાતર કદાચ માની લઈએ કે વ્યંગનાવગ્રહમાં સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, તોપણ ઈહા સિવાય અર્થાવગ્રહના કાળમાં “આ શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન અકસ્માત કેવી રીતે થાય ? કેમકે “આ શબ્દ છે” એવું જ્ઞાન તે નિશ્ચયરૂપ છે, અને એવો નિશ્ચય ઈહા વિના એકદમ થાય નહિ. માટે અર્થાવગ્રહમાં ઉપરોક્ત વિશેષ બુદ્ધિ ધરતી નથી. ૨૭૩-થી-૨૭૮.

અર્થાવગ્રહના કાળમાં શબ્દાદિના નિશ્ચયની સાથેજ ઈહા થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ધરતું નથી. તે જણાવી વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહનું સ્વરૂપ કહી સમાધાન કરે છે કે:—

અત્યાવગમ્હસમય વીમ્બસંલેજ્જસમય્યા દો વિ ।

તન્ના-વગમસહાવા રૂંદ્ધા-જ્વાયા કહં જુતા ? ॥ ૨૭૯

સ્વિપ્ને-યરાદ્યેઓ જમોગ્ગહો તો વિસેસવિણ્ણાણં ।

જુજ્જંદ વિગપ્પવસસો સહો તિ મુયમ્મિ જં કેદં ॥ ૨૮૦ ॥

સ ક્લિમોગ્મહો ત્તિ મ્મણ્ણ મ્મહજ્ઞે-હા-વાયલક્ષણત્તે વિ !
 અહ ઉવયારો કીરહ તો મ્મુણ જહ્-જુજ્જણ સો વિ ॥ ૨૮૧ ॥
 સામણ્ણમેત્તગહ્ણં નેચ્છહ્મો સમયમોગ્મહો પઢમો !
 તત્તોડ્ઞંતરમીહિયવત્થુવિસેસસ્સ જોડવાઓ ॥ ૨૮૨ ॥
 સાં પુણરીહાવાયાવેક્કવાઓ વગ્ગહોત્તિ ઉવયરિઓ !
 एस विसेसावेक्खं सामण्णं गेण्हणं जेणं ॥ ૨૮૩ ॥
 તત્તોડ્ઞંતરમીહા તત્તોડવાઓ ય તન્વિસેસસ્સ !
 इय सामण्ण-विसेसावेक्खा जावंतिमो भेओ ॥ ૨૮૪ ॥
 સન્વત્થે-હા-વાયા નિચ્છયઓ મોત્તુમાડસામણ્ણં !
 संववहारत्थं पुण सन्वत्याडवग्गहोडवाओ ॥ ૨૮૫ ॥
 તરતમજોગાભાવેડવાઝ ઘિય ધારણા તદંતમ્મિ !
 सन्वत्य वासणा पुण भणिया कालंतरसती य ॥ ૨૮૬ ॥
 હો વ મ્મુયમ્મણિયં વિમ્મણ્ણો જહ વિસેસવિણ્ણાણં !
 वेप्पेज्ઞ તં પિ જુજ્ઞહ સવવહારોગ્મહે સન્વં ॥ ૨૮૭ ॥
 તપ્પે-યરાદમે અ પુલ્લોડ્યદોસજાલપરિહા !
 जुज्झइ संताणेण य सामण्ण-विसेसववहारो ॥ ૨૮૮ ॥

લુહા લુહા અસંખ્યાત સમયે થનારા તર્ક અને નિશ્ચય સ્વભાવવાળા બન્ને
 ઈહા અને અપાય તે અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં કેમ થઈ શકે? ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવ
 અવગ્રહ કહેા છે. તેથી વિશેષશાસ્ત્ર “શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન ત્યાં થઈ
 એમ કહેલાં કહે છે, અહલ-ધર્મને અપાયત્વ છતાં પણ શું તેને અવગ્રહ કહે
 છે? બે ઉપચાર કરાય છે તેા તેપણ બેમ થઈ છે તેમ સાંભળો-સામાન્યમાત્રુ અહલ
 થમ એક સમયના નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે. તે પછી તરતજ ઈદિત વસ્તુ વિરોધના
 નિશ્ચય તે અપાય. ને તે અપાય પુનઃ (આગલના) ઈહા અપાયની અપેક્ષાએ ઉપચરિત
 થાવગ્રહ છે. કેમકે ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ તે સામાન્ય અહલ કરે છે. તે પછી તદિ
 પની ઈહા અને અપાય; એ પ્રમાણે સામાન્ય વિરોધની અપેક્ષા છેક છેલ્લા ભેદ મુધી
 રવી. આઘ સામાન્ય મુઢીને સર્વત્ર નિશ્ચયથી ઈહા અપાય થાય છે, પણ સંવ્યવહાર
 સર્વત્ર અપાય તે અવગ્રહ છે. તરતમ યોગના અભાવે અપાય થાય, અને તેના
 ધારણા થાય, તથા વાસના અને સ્મૃતિ તેા સર્વત્ર કાળાન્તરે જ થાય છે, અથવા ‘શ
 છે’ એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તે અને બે વિકલ્પથી વિશેષજ્ઞાન માનીએ તેા તેપણ સર્વ
 વ્યવહાર અર્થાવગ્રહમાં થઈ છે (એ મુજબ માનવાથી) ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો પૂર્વ
 દોષના સમૂહનો ત્યાગ થાય, અને પરપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર સંગત
 ૨૭૮-થી-૨૮૮

અર્થાવગ્રહકાળે શબ્દાદિના નિશ્ચય થવાની સાધન ઈહા પણ થાય છે. એમ કહેવ
 આવે તેા તેપણ અયોગ છે, કારણ કે- લુહા લુહા અસંખ્યાત સમયે ઉપત્ત થનારા
 અને નિશ્ચયક ઈહા તથા તે અપાય અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં સાથે દ્વિર્ઘટકે ન

તે ઇહા-અપાય અતુકને અનિશ્ચય અને નિશ્ચયરૂપ સ્વભાવવાળા હોવાથી એક બીજાના અભાવેજ ઉદય પામે છે. વળી અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયમાત્રનો છે અને ઇહા-અપાયનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે. તેથી તે દરેક અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થનારા હોવાથી અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં કેવી રીતે થઈ શકે? નજ થઈ શકે. ૨૭૯

અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાનો આગ્રહ રાખનારાઓ પુનઃ એમ કહેવા માગે કે ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્ર આદિ ભેદવાળો અવગ્રહ છે, તેથી કરીને ‘ શબ્દ છે ’ એવું જ્ઞાન અર્થાવગ્રહમાં ધટે છે. અને એ વિકલ્પોને લઈને સૂત્રમાં પણ તેજ સદે તિ ઝગ્ગહિય તેણે શબ્દ અહણ ક્યો ” એમ કહ્યું છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે-જલદી અહણ કરે, લાંબા કાળે અહણ કરે, બહુ અહણ કરે, અલ્પ અહણ કરે, બહુ પ્રકારે અહણ કરે, થોડા પ્રકારે અહણ કરે અનિશ્ચિત અહણ કરે, નિશ્ચિત અહણ કરે, અસંદિગ્ધ અહણ કરે, સંદિગ્ધ અહણ કરે, ધ્રુવ અહણ કરે, અધ્રુવ અહણ કરે એ બાર વિશેષણોયુક્ત અવગ્રહાદિ ભેદો કહ્યા છે, તે વિશેષણો અર્થાવગ્રહ જો એકજ સમયનો હોય તો ધટે નહિ. આથી એમ જણાય છે કે અર્થાવગ્રહ માત્ર એકજ સમયનો છે એમ નહિ, પરન્તુ દીર્ઘકાળનો પણ છે. જો એમ ન હોય તો એક સમય-માત્રમાં ક્ષિપ્રઅહણાદિ વિશેષણો કેવી રીતે ધટી શકે? આટે અર્થાવગ્રહ અસંખ્યાત સમયનો પણ હોઈ શકે છે.

વળી ધણા ઓતાઓને શબ્દ ભેરી-આદિ અને વાણંતનો અવાજ સર્વને સમાન અવશ-ગાયર થયા છતાં ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાએ કોઈક (અબહુ) સામાન્યથી સમુદાયે વાણંતનો અવાજ છે એમ અહણ કરે, કોઈ શબ્દ-ભેરી-વાણંત વિગેરેના સિત્ત સિત્ત બહુ શબ્દોને અહણ કરે, કોઈ સ્ત્રી-પુરુષાદિકના વાણંતના સ્થિતિ મહુરાદિ બહુ ભેદયુક્ત ધણા પ્રકારે અહણ કરે, અને કોઈ એથી વિપરીત અબહુવિધ થોડા પ્રકારે અહણ કરે. એ રાતે બહુ બહુવિધાદિ અનેક વિકલ્પવશાત કોઈ વખત અવગ્રહમાં સામાન્યથી અહણ થાય છે અને કોઈ વખત વિશેષ અહણ થાય છે. એથી કરીને ઉલ્લેખ પ્રકારે માનવામાં કંઈ હરકત નથી, એજ અધેક્ષાએ સૂત્રમાં પણ “ તેજ સદેતિ ઝગ્ગહિય તેણે શબ્દ અહણ ક્યો ” એમ કહીને અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન પણ કહ્યું છે. ૨૮૦

પૂર્વેકતિ બહુ-બહુવિધાદિ વિશેષણવશાત વિશેષબોધને અર્થાવગ્રહ તરીકે રની માન્યતા થોડી નથી, કેમકે બહુ-બહુવિધાદિ બોધરૂપ નિશ્ચય સામાન્ય અર્થ અહણ અને ઇહા વિના થતા નથી. જો તે બે વિના થતા નથી તે અપાયજ છે ને તેને અર્થાવગ્રહ કેમ કહેવાય? આ વાત પૂર્વે ધણીવાર કહી છે, તે છતાં પુનઃ પણ અહીં કહીએ છીએ.

આ સ્થળે કદી એમ કહેવામાં આવે કે-અહણ અને ઇહા એ બન્ને વિશેષબોધરૂપ નિશ્ચયનાં લક્ષણ ભલે હો, કેમકે તે વિના તે વિશેષબોધ થાય નહી, પરન્તુ અપાય તે નિશ્ચયનું લક્ષણ કેવી રીતે થઈ શકે? તેટલો તેનું સ્વરૂપજ છે. આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-એ કથન સત્ય છે, પરન્તુ ભેદની વિવક્ષાવડે સ્વરૂપ પણ લક્ષણ બને છે એમ

વિષ અને અમૃતકલરાદિની થેઠ સ્વરૂપવડે કરી જણાય છે. એ પ્રકારે થોડે થોડાના સ્વભાવવડે કરીને ખલ અને સજ્જનો પ્રકટ થાય છે.

શિષ્ય:—જે બહુ-બહુવિધાદિ વિશેષગ્રાહીગણ અપાયજ છે, તો પછી અવગ્રહાદિના પણ એવા બહુ-બહુવિધાદિ ભેદો શાથી કહ્યા છે ?

આચાર્ય:—જે અવગ્રહાદિ છે તે અપાયના કારણહોવાથી ચોચતાવડે કારણમાં સ્વરૂપે કાર્ય હોય છે એમ ઉપચારથી તે અવગ્રહાદિને પણ બહુ ગ્રાહિત્રાહક કહ્યા છે. આ ઉપરથી અપાયગત વિશેષજ્ઞાનનો અર્થાવગ્રહમાં ઉપચાર કરીશું એમ ન કહેવું, કારણ કે-મુખ્યતઃ અભાવ હોય તો પ્રયોજનવાળા નિમિત્તમાં ઉપચાર થાય. અર્થાવગ્રહની અંદર અપાયગત વિશેષજ્ઞાનનો ઉપચાર કરવામાં કંઈ પ્રયોજન નથી, તેથી તેમાં તેનો ઉપચાર કરવો અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—“ તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો. ” ઇત્યાદિસૂત્રના યથાશ્રુત અર્થનો નિશ્ચય કરવાતું ત્યાં પ્રયોજન છે, તેથી ઉપચાર કરવામાં શું હરકત છે. ?

આચાર્ય:—એ સૂત્રમાં ‘ શબ્દ ’ એ પદ વક્તા કહે છે. એ અર્થથી નિશ્ચય પૂર્વે રપડ મી ગાથામાં કરેલો છે. મારે તે પ્રયોજન નથી.

શિષ્ય:—સામર્થ્યથી એ વ્યાખ્યાન આપે કરેલું છે, શ્રુતના અર્થ મુજબ નથી કરેલું.

આચાર્ય:—જે ઉપચારથી પણ સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કરાય છે, એમ તાર્કિક માનવું હોય, તો જેમ ઘટે તેમ ઉપચાર કરીએ. પરંતુ તારા કહેવા મુજબ ઉપચાર ઘટશે નહીં. કારણ કે “ માણવકે સિંહ જેવો છે, તળાવ સમુદ્ર જેવું છે. ” ઇત્યાદિકની પેઠે કિમિત્ત સમાનતા હોય અને ઉપચાર કર્યો હોય તો શોભે; પણ એવી સમાનતા તારા કહેવામાં નથી, એટલે ઉપચાર કેવી રીતે ધરી શકશે ? કેમકે અર્થાવગ્રહના એક સમયની અંદર અસંખ્યાત સમયે થનાર વિશેષગ્રાહીજ્ઞાન હોઈ શકે નહીં.

શિષ્ય:—તો પછી આપ અર્થાવગ્રહમાં કેવા રીતે ઉપચાર ધરાવો છો ?

આચાર્ય:—“ તેણે શબ્દ સાંભળ્યો ” ઇત્યાદિ સૂત્રમાં જે ‘ શબ્દ ’ પદ છે, તે વક્તા (સૂત્રકાર) કહે છે. એ વાત તો પૂર્વે રપડ મી ગાથામાં કહી છે. હવે ઉપચારિક અર્થ થડે તાર્કિક પ્રયોજન છે ત્યારે એવું વ્યાખ્યાન જે પ્રકારે ઘટે છે તે મુજબ ધરાવીએ છીએ તે સાંભળ. ૨૮૧

સામાન્ય-અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે. એક સામયિક અર્થાવગ્રહની જ્ઞાનાદિવસ્તુઓને પરમથોગીઓજ બાળે છે, તેથી તેને નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. અને હમસર મગુચો જેને અર્થાવગ્રહ કહે છે તે વ્યવહારિક અથવા ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે. નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ થયાબાદ ઇહિત વસ્તુ વિશેષનો જે અપાય તે અપાયજ પોતે ભાવિ ઈહા અને અપાયની અપેક્ષાએ તથા સવિષયમાં થનાર અન્યવિશેષોની અપેક્ષાએ ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે.

પ્રથમ નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહમાં રૂપાદિથી અભિન્ન અવ્યક્ત શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે. તે પછી તેમાં ઈહા થયા બાદ ‘ આ શબ્દજ છે ’ ઇત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાય છે. એ પ્રમાણે અપાય થયા પછી “ શું આ શબ્દ શંખનો છે, કે શૃંગનો છે ? ” ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સંબંધી ફરી ઈહા થશે. તે પછી “ આ શંખનોજ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સંબંધી જે અપાય થશે તેની અપેક્ષાએ ‘ આ શબ્દજ છે ’ એવો જે પ્રથમનો નિશ્ચય તે અર્થમાં પણ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, કારણ કે તે પછી ઈહા-અપાય થાય. એ એક નિમિત્ત કહું. હવે બીજું કહીએ

છીએ. “ આ શંખનો શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ “ આ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ અપાય જે માટે શબ્દ-સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે અર્થાવગ્રહ છે, જેના પછી ઇલા-અપાય પ્રવર્તે છે અને જે પ્રથમ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની પેઠે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે તે અર્થાવગ્રહ છે. તે મુજબ અહીં પણ “ આ શબ્દજ છે ” ઇત્યાદિ અપાય થયા બાદ ઇલા અપાય પ્રવર્તે છે અને “ આ શંખનો શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ “ આ શબ્દજ છે ” એવો નિશ્ચય તે સામાન્ય છે. માટે અર્થાવગ્રહ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, એમ નક્કી થયું.

એ પ્રમાણે શબ્દ સામાન્યના નિશ્ચયરૂપ અપાય થયા બાદ “ શુ ” આ શંખનો શબ્દ છે, કે શુ’ગનો છે ? ઇત્યાદિરૂપ ઇલા પ્રવર્તે છે, તે પછી શંખ જન્યાદિ શબ્દના ધર્મ વિશેષનો યોગ થવાથી “ આ શંખનોજ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ રૂપે અપાય થાય છે. આ અપાય પણ બીજા વિશેષની આકાંક્ષાવાળા પ્રમાતાને ભાવિ ઇલા ને અપાયની અપેક્ષાએ સામાન્યગ્રહણરૂપ હોવાથી અર્થાવગ્રહ છે એમ ઉપચાર કરાય છે. એ રીતે સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષા છેક વસ્તુના અન્ય વિશેષ સુધી કરવી. (જે વિશેષ પછી વસ્તુના બીજા વિશેષ ભેદ ન હોય અથવા વસ્તુના બીજા વિશેષો હોય તોપણ જે વિશેષ પછી પ્રમાતાને તે સંબંધી જિજ્ઞાસા શાન્ત થાય તે અન્ય વિશેષ કહેવાય.) ૨૮૨-૨૮૪

આ સમગ્ર કહેવાથી નિશ્ચિતાર્થ શો થયો તે વિચારીએ-પ્રથમના અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર આહી એક સામયિકજ્ઞાન સિવાય સર્વત્ર વિષયનું જ્ઞાન કરવામાં ઇલા અને અપાય થાય છે. નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયા બાદ ઇલા થાય અને તે પછી અપાય થાય. એમ વારંવાર એજ ક્રમે છેક અન્ય વિશેષ પર્યન્ત ઇલા-અપાય થાય છે પણ અર્થાવગ્રહ થતો નથી. પરંતુ સંવ્યવહાર માટે એટલે વ્યવહારીજનની અપેક્ષાએ એ ઇલા તે ઇલા નથી અને એ અપાય તે અપાય નથી પણ અર્થાવગ્રહજ છે. કેમકે ત્યાં જે જે અપાય છે તે તે અપાય ઉત્તરોત્તર ઇલા-અપાયની અપેક્ષાએ તથા ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ છે. એ પ્રમાણે તારતમ્યતાથી ઉત્તરોત્તર વિશેષની આકાંક્ષા થાય ત્યાં સુધી સમજવું. ૨૮૫

હવે જો એવી તરતમતા ન હોય તો જ્ઞાતાને ભાવિ વિશેષની આકાંક્ષા શાન્ત થતાં અપાયજ થાય પણ અવગ્રહ ન થાય, કેમકે એ અપાયના નિમિત્તભૂત ઇલાદિનો અભાવ થાય છે તેથી અવગ્રહ ન થતાં અપાયજ થાય છે. અને તે અપાય થયા પછી તે અર્થના ઉપયોગની અપ્રત્યુત્તિરૂપ ધારણા થાય છે. આ અપ્રત્યુત્તિરૂપ ધારણા અપાયના અન્તેજ થાય છે, શેષ ધારણાના બે ભેદ વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાન્તરને વિષે પણ અવિરૂદ્ધ હોય છે. ૨૮૬

એ પ્રમાણે કહેલા સ્વરૂપવાળા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ યથા શ્રુતાર્થક વ્યાખ્યાન પણ સૂત્રવિરૂદ્ધ નથી. કેમકે “ સદેત્તિ વસ્તા મળદ-શબ્દ એમ વક્તા કહે છે. ” ઇત્યાદિ પ્રકારે રપરૂપી આશામાં “ તેજ સદેત્તિ ડગ્ગહિપ ” તેણે શબ્દગ્રહણ કર્યો. ” ઇત્યાદિ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અથવા “ તેજ સદેત્તિ ડગ્ગહિપ ” એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તેને જો વિકલ્પથી વિવક્ષાવશાથી વિશેષજ્ઞાન માનીએ તો તેપણ વ્યાપચારિક-સાંવ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ ગ્રહણ કરે છે તે એવું વિશેષજ્ઞાન ઘટે છે. કારણકે એ વિશેષજ્ઞાન પછી પૂર્વોક્ત સુક્તિમુજબ ઇલા વિગેરે થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી “ તે જહા નામપ

કેહ પુરિસે અવ્યક્ત સહ સુજેજ્ઞા, તેણ સહેતિ ડગદિપ, ન ડગ જાણજ કે વેસ સહે ? તમો
દેવં પવિસહ, તમો અવાયં ગચ્છહ ” ઇત્યાદિ સૂત્રનો અર્થ પણ સંગત થશે.

એ પ્રમાણે જો અર્થાવગ્રહજ છે, તો પછી તેને તે રૂપે શા માટે નથી ગ્રહણ કરતા ?
એવી શંકા કરવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે “ આ શબ્દજ છે ” ઇત્યાદિ જ્ઞાન
તે અપાયરૂપ અર્થાવગ્રહ છે. અપાય તો સામાન્યગ્રહણ તથા ઇહા સિવાય થતો નથી.
આ વાત પૂર્વે ધણીવાર કહી છે. તેથી પૂર્વજીવં વ્યાખ્યાન યુગ્ય છે અને આ ગોણ છે. ૨૮૭

ઉપરોક્ત ઔપચારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો પૂર્વોક્ત
દોષનો સમૂહ દૂર થાય છે. અર્થાત્ એક સમયના નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની વ્યાખ્યા કરનારને
પહેલાં જે દોષો કહ્યા છે કે-જો અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે તો તેને ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ
વિશેષણ કેમ ધટે ? તથા જો અર્થાવગ્રહ સામાન્ય માત્રનેજ ગ્રહણ કરે છે, તો તેને બહુ
બહુવિધાદિ વિશેષણ ગ્રહણ કેમ ધટે ? વળી અર્થાવગ્રહથી વિશેષ ગ્રહણ કરવામાં એક
સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગો પ્રાપ્ત થાય છે, ઇત્યાદિ દોષોનો સમૂહ જો કહ્યો છે તે
વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી દૂર થાય છે. એથી કરીને નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ માનનાર
હવે એમ કહી શકે છે કે ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ વિશેષણો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સંબંધી છે,
કેમકે તે અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને ક્ષિપ્ર અક્ષિપ્રાદિપણે ગ્રહણ થવું
ધટે છે. તથા વિશેષગ્રાહી હોવાથી તેને બહુ બહુવિધાદિપણે ગ્રહણ થવું પણ ધટે છે. વળી
સામાન્ય ગ્રહણ અને ઇહા એ વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં અસંખ્યાત સમયે થાય છે, તેથી
પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથા એક સમયની અંદર ઘણા ઉપયોગ થવારૂપ દોષ કહેલ છે તે પણ દૂર થશે.
શિષ્ય:-નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ વિશેષણો શું સર્વથા નજ ધટે કે
જેથી વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહને અપેક્ષિને આપ કહો છો ?

આચાર્ય:-યુગ્યતાએ તો એ વિશેષણો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાંજ ધટે છે. પરંતુ
કારણમાં કાર્યના ધર્મનો ઉપચાર કરવાથી નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં પણ એ ઘટી શકે છે.
આ વાત પૂર્વે કહી છે અને આગળ પણ કહેવાશે કે વિશિષ્ટ કારણથી કાર્ય પણ વિશિષ્ટ
થાય છે. જો એ પ્રમાણે કારણ-કાર્યની સામ્યતા ન હોય તો ત્રિભુવનના ઐતિહાસિકીની
પ્રાપ્તિ થાય, કાકના ઢુકકામાંથી પણ રતનાદિનો સમૂહ મળે. પરંતુ એમ થવું નથી. હવે
ચાલતી બાબત કહે છે.

વળી લોકોમાં પરંપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો જે વ્યવહાર ૩૬ છે, તેપણ વ્યવહારિક
અવગ્રહ માનવાથી સંગત થાય છે, કેમકે લોકમાં જે વિશેષ છે તે અપેક્ષાએ સામાન્ય છે
અને જે સામાન્ય છે તેપણ અપેક્ષાએ વિશેષ છે. ઉદાહરણ તરીકે “ આ શબ્દજ છે ” એ-
પ્રમાણે નિશ્ચિત અર્થ તે પૂર્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. અને “ આ શબ્દનો
શબ્દ છે ” એવા ઉત્તરવિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે. આ પ્રમાણે ઉક અર્થ વિશેષ
પર્યંત જાણી લેવું. ઉપર ઉપરના જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિરૂપ સંતાનવડે જે આ સામાન્ય-
વિશેષનો વ્યવહાર લોકોમાં ૩૬ છે તે ઔપચારિક અર્થાવગ્રહ માનવામાં આવે તોજ ઘટી
શકે, તે સિવાય ધટે નહીં અને તે નહીં અંગીકાર કરે તો પ્રથમ અપાય થયા પછી ઇ-
હાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષણ ગ્રહણ ન થાય. ઉત્તરવિશેષણ ગ્રહણ ન થવાથી પ્રથમ
અપાયમાં નિશ્ચિતઅર્થ વિશેષરૂપજ થાય પણ સામાન્યરૂપ ન થાય અને એથી પૂર્વોક્ત લોક-
સામાન્ય વિશેષ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. પરંતુ જો પ્રથમ અપાયની પછી ઇહાની
માનવામાં આવે તો તેની અપેક્ષાએ પ્રથમ અપાય-

માં નિશ્ચિતઅર્થ સામાન્યરૂપ થાય. “જે સામાન્ય ગ્રાહક છે અને જેની પછી ઇહાદિ પ્રવૃત્તિ થાય છે તે નિશ્ચયિક આદ્ય અવગ્રહની ઘેટે અર્થાવગ્રહ છે.” આ પ્રમાણે ઔપચારિક અથવા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સિદ્ધ થયો, તે સિદ્ધ થવાથી સંતાનની પ્રવૃત્તિવડે અન્ય વિશેષ પર્યંત સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર સિદ્ધ થયો. ૨૭૯-થી ૨૮૮ અહીં મતિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદરૂપ અવગ્રહના બંને ભેદનો વિચાર સમાપ્ત થયો.

હવે મતિજ્ઞાનના બાકીના ત્રણ ભેદ જે ઇહા-અપાય ને ધારણારૂપ છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

इदं सामान्यगृहणानंतरमीहा सदत्यवीमंसा ।

ક્લિમિદં સદ્દોઽસદ્દો ? કો હોજ્જ વ સંત્વ-સંગાળં ? ॥ ૨૮૯ ॥

મહુરાડગુણત્તજઓ સંત્વસ્તેવે તિ જં ન સિંગસ્ત ।

વિપ્ણાળં સોઽવાઓ અણુગમ-વડરેગભાવાઓ ॥ ૨૯૦ ॥

તયર્ણતરં તયત્વાવિઘવર્ણં જો યઃવાસંગાજોગો ।

કાલંતરે ય જં પુણરણુસરર્ણં ધારણા સા ડ ॥ ૨૯૧ ॥

એ પ્રમાણે સામાન્યગ્રહણ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિચારણા તે ઇહા છે. (જેમકે) શું આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે? અથવા શબ્દનો શબ્દ છે કે શૂંગનો છે? મહુરાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી શબ્દનો શબ્દ છે, શૂંગનો નથી. એવું અન્યથા-વ્યતિરેકના સફલાવથી જે જ્ઞાન તે અપાય; એ અપાય પછી તે અર્થનું અધ્યયન અને સંસ્કારરૂપે પારાનાનો જે સંયોગ તથા કાળાન્તરે પુનઃ જે અતુસ્મરણ તે ધારણા કહેવાય છે. ૨૮૯-થી-૨૯૧.

નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં રૂપાદિથી અલિપ્ત અવ્યક્ત વસ્તુમાત્રનું ગ્રહણ થાય છે અને વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં ઉત્તર વિશેષની અપેક્ષાએ શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તે ઉભય પ્રકારના અવગ્રહ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિશેષ વિચારણા તે ઇહા છે. ઉદાહરણ તરીકે-‘શું’ વસ્તુ ગ્રહણ કરી? શબ્દગ્રહણ કર્યો, કે રૂપાદિ-અશબ્દ ગ્રહણ કર્યો? આવા પ્રકારની વિચારણારૂપ ઇહા નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે; અને વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ સામાન્યગ્રહણ કર્યો પછી શબ્દ અને શૂંગના શબ્દ-માંથી આ શબ્દ શબ્દનો હશે કે શૂંગનો હશે? એવી વિચારણારૂપ ઇહા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે. આ ઇહાને સંશયજ્ઞાન ન સમજવું. આ શોક ‘કેખાડવામાં આવ્યું’ છે. ખરેખર રીતે તો વ્યતિરેકધર્મનું નિરાકરણ અને અન્યથા ધર્મની ઘટનાને વીશે પ્રવર્તેલો અપાયના સન્મુખ જે ભોધ તે ઇહા સમજવી. તે આ પ્રમાણે છે. આ અરણ્ય છે, સૂર્ય અસ્ત પામેલ છે તેથી ઘણું કરીને અત્યારે અહીં મનુષ્ય સંભવે નહિ પણ પક્ષિ વિગેરે ત્યાં જણાય છે, તેથી હું હોણું જોઈએ; આ બધું પૂર્વે કહેલું છે પણ થોડી ભુક્ષિ-વાલાના સ્મરણને મારેડરીને કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૮૯

હવે મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો ભેદ અપાય છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. ઉપર મુજબ ઇહા થયા બાદ આ શબ્દ મહુર-સ્મિધાદિ ગુણવાળો હોવાથી શબ્દનો જ છે શૂંગનો નથી, એવું

જે વિશેષ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન તે અપાય છે. આમાં અન્યથ-વ્યતિરેક ધર્મના વિચારનો સદ્-ભાવ છે, એટલે કે સન્ન્યુષ રહેલા અર્થના વિદ્યમાન ધર્મોના અસ્તિત્વનો અને અવિદ્યમાન અર્થના ધર્મોના અભાવનો નિશ્ચય થાય છે. વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયતું એ સ્વરૂપ કહ્યું અને શ્રોત્ર આદ્યાદિ ગુણયુક્ત હોવાથી ‘આ શબ્દ છે’ પણ રૂપાદિ નથી એવા પ્રકારનો નિશ્ચય તે નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહના ક્રમથી થનારા અપાયતું સ્વરૂપ છે. ઇલા અને અપાયના વિષયવાળી વિપ્રતિપત્તિઓ પૂર્વે કહેલી છે તેથી અહીંયાં કહેતા નથી. હવે મતિજ્ઞાનનો ચોથો ભેદ ધારણા તે અવિચ્યુતિ વાસના-સ્મૃતિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે તેને કહે છે. ૨૯૦

ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અપાયવડે અર્થનો નિશ્ચય થયા પછી જ્યાં સુધી તે અર્થનો નિરન્તર ઉપયોગ રહે ત્યાંસુધી તે અવિચ્યુતિ નામે ધારણાનો પ્રથમ ભેદ સમજવો. નિશ્ચિત અર્થના ઉપયોગતું આવરણ થયાપછી, ફરી તે આવરણના ક્ષયોપશમવડે કાળાન્તરે ઇન્દ્રિય વ્યાપારાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ તે અર્થનો ઉપયોગ સ્મૃતિરૂપે જેથી ઉત્પન્ન થાય તે આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ વાસના નામે ધારણાનો બીજો ભેદ જાણવો. અને કાળાન્તરે તેવી વાસનાના પ્રયોધથી પૂર્વકાળે ઇન્દ્રિયોવડે ઉપલબ્ધ અથવા અનુપલબ્ધ એવા અર્થતું જે મનને વિષે સ્મરણ થાય તે સ્મૃતિનામે ધારણાનો ત્રીજો ભેદ છે. ૨૯૯ થી-૨૯૧

“સે જહા નામય કેહ પુરિસે અવત્તે સહુ સુનેજ્ઞા કેઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભણે” ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે શબ્દની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિનો વિચાર કર્યો. હવે “વર્ણ વર્ણ અભિલાષેણ અવત્તે રૂઠં રત્તં ગંધં ફાસં એજ પ્રમાણે અવ્યક્ત રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શતું પણ સમજવું” ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે રૂપ વિગેરેના અવગ્રહાદિનો વિચાર લાભકાર મહારાજ કહે છે.

સેતેસુ વિ રૂવાઈસુ વિસણું હોંતિ રૂલક્તવાઈ ।

પાયં પચાત્તન્નત્તમેણમીહાઈયત્થુણિ ॥ ૨૯૨ ॥

ચાણુ-પુરિસાઈ-કુટુ-પ્પલાઈ-સંભિયકરિણ-મંસાઈ ।

સપ્પુ-પ્પલનાલાઈ વ નમાણરૂવાઈવિસયાઈ ॥ ૨૯૩ ॥

एवं चिय सिमिणादिसु मणसो सहाइएसु विसएसु ।

होतिदियवावाराभावे वि अवग्गहाईया ॥ ૨૯૪ ॥

બાકીના રૂપાદિ વિષયોમાં પણ ઇલાદિ ભેદો ધણું કરીને સાદૃશ્યપણાએ કરીને એવા લક્ષણવાળા હોય છે. સ્થાણુ-પુરૂપાદિ, કુષ-પદ્માદિ, મંભૂત એવાં કારેલાં-માંસાદિ, સર્પ અને કમળ નાળાદિની પેઠે સમાન રૂપાદિ વિષયો (એના ઉદાહરણ રૂપ) જાણવા. એજ પ્રમાણે સ્વપ્નાદિમાં શબ્દાદિ વિષયોને અંગે ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતાં પણ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. ૨૯૨-થી-૨૯૪.

અર્થાવગ્રહમાં કેવળ સામાન્યમાત્ર વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે તેથી તેમાં બીજી વસ્તુની અપેક્ષા નથી પણ ઇલા ઉભયવસ્તુઆદી છે તેથી તેમાં જણાતી વસ્તુથી જુદી વસ્તુ ઘણું કરીને બહુધર્મોવડે સાદૃશ્યપણે ગ્રહણ થાય છે. પરંતુ અત્યંત વિલક્ષણ વસ્તુ નથી ગ્રહણ થતી. કેમકે સન્ન્યુષ દૂરથી મન્દમન્દ પ્રકાશમાં જણાતા સ્થાવરાદિકમાં “શું આ સ્થાવરાદિક છે કે પુરૂષ છે ?” એવી ઇલા જાય છે. એમાં ઊભા રહેવું-ચલવું-જાણ-જિંચાણ વિગેરે ઘણા ધર્મોવડે પુરૂષતું સ્થાવરાદિકની સાથે પ્રાયઃ સમાનપણું છે; આથી વિષ-

રીત “શુ” આ સ્થાણુ છે કે ઊંટ છે ?” એવા પ્રકારે ઇલાદિ થતી નથી. કેમકે સ્થાણુવાદિકની સાથે ઊંટની અત્યંત વિલક્ષણતા છે. એટલા માટે સામાન્ય માત્ર માહી અવગ્રહ અહીંયાં અથમમાં કહ્યો નથી, પણ ઇલાદિનેજ કહેલાં છે. ઊભયવસ્તુના અવલંબપણા વડે કરીને જ ઇલાદિ સદૃશપણાતું વિશેષણ થયે છે. “આ સ્થાણુવાદિકજ છે, પુરૂષ નથી.” ઇત્યાદિ રૂપે અપાય પણ સાદૃશ્યપણાએજ થાય છે, તેથી ‘ઇલાદિ’ એમાં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી તે અપાયાદિ પણ સમજવા, ૨૯૨

ઇલા વિગેરે બેદાના રૂપાદિસમાન વિષયો આ પ્રમાણે છે:-અશુ ઇન્દ્રિયજન્ય ઇલા વિગેરેના રૂપવાળા વિષયો સ્થાણુવાદિક-પુરૂપાદિની પેઠે સમાનધર્મવાળા હોય છે. જેમકે-“શુ” આ સ્થાણુક છે, કે પુરૂષ છે ?” આદિ શબ્દથી શુ” આ છીપ છે કે રૂપાનો દુકડો છે ? મૃગજન્ય છે કે સત્યજન્યનો સમુદ છે ? કારક છે કે સર્પ છે ? ઇત્યાદિ સમાનધર્મવાળા રૂપ વિષયોજ અશુજન્ય ઇલા વિગેરેમાં હોય છે.

“આ કુષ્ઠો ગંધ છે, કે પદ્મનો ? સમચ્છદ્યુક્તનો ગંધ છે કે હસ્તિના મદનો ? કસ્તૂરીનો ગંધ છે કે વનહસ્તિના મદનો ગંધ છે ?” ઇત્યાદિ બન્ને વસ્તુઓનો ગંધ પ્રાયઃ સમાન છે તેથી એ વિગેરે સમાનગંધના વિષયો માણેન્દ્રિયજન્ય ઇલાદિના જાણવા. શત્રિએ અધારમાં જીભ ઉપર મૂકતાં “શુ” આ સંભવવાંસ કારેલાં છે કે માંસ છે ? ગાળ છે કે ખાંડ છે ? મુદ્રીકા (દાખ) છે કે શુષ્કરાજદન (રાયણ) છે ?” ઇત્યાદિ એ બન્ને વસ્તુઓનો રસ ધણું કરીને સમાન હોય છે તેથી એ વિગેરે સમાન રસવાળા વિષયો રસ-નેન્દ્રિયજન્ય ઇલાદિના જાણવા. “શુ” આ સર્પનો સ્પર્શ છે કે કમળનાળનો ? શ્રીનો સ્પર્શ છે કે પુરૂષનો ? ઢકાનો સ્પર્શ છે કે પત્થરનો ?” ઇત્યાદિ સમાનસ્પર્શવાળા વિષયો સ્પર્શનેન્દ્રિયજન્ય ઇલાદિકના છે. ૨૯૩ ઇન્દ્રિયોની પેઠે નોન્દ્રિય-મનને પણ અવગ્રહાદિ થાય છે. સ્વપ્નમાં અથવા કમાડ બંધ કર્યાંથી અધિકારવાળા ઝોરકાદિકમાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતાં પણ મનન કરતા શબ્દાદિ વિષયોમાં મનને અવગ્રહ-ઇલા-અપાય-ને ધારણ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નાદિકમાં મનની વિચારણામાત્રથી શાંતિનાતા ગીત વિગેરે શબ્દમાં, પ્રથમ સામાન્યમાત્ર વિચારમાં અવગ્રહ થાય છે, તે પછી “શુ” આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે ?” ઇત્યાદિ વિચારમાં ઇલા થાય છે, પછી શબ્દનો નિશ્ચય થવાથી અપાય થાય છે. અને ત્યારબાદ ધારણ થાય છે. એજ પ્રમાણે કોઈ દેવણું રૂપ જોતાં કર્તૃશક્તિનો ગંધ સુધતાં મોહકાદિકના રસમાં અને ચુવતિના સ્તનાદિનો સ્પર્શ થતાં તે તે વિચારમાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારવિના પણ કેવળ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. ૨૯૨ થી ૨૯૪.

એ અવગ્રહાદિ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી કેમ ન થાય ? અથવા ઇલાદિ ત્રણ, બે કે એકજ કેમ ન હોય ? શા માટે ચારે ભેદ માનવા જોઈએ ? આવી કોઇને શંકા થાય તો તેના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

उक्तमौड्गिकमथो एगामवेदवि वा न वत्पुस्त ।

जं सम्मावाहिगमो, तो सवरे नियमितकमा य ॥ २९५ ॥

ईहिज्जइ नाज्गहिं नज्जइ नाणीहिं न याज्जायं ।

चारिज्जइ जं वत्तुं तेण कम्मोऽवग्गहाई व ॥ २९६ ॥

- एतो धिय ते सव्वे भवंति भिन्ना य जेव सप्फालं ।

ન વડ્ઘમો ય તેસિં ન અન્નહા નેયસન્નાવો ॥ ૨૯૭ ॥

અન્નત્યેડ્યામો ચિય સ્તયડ લન્નિલ્લજ્જણ્ણ ઇમો પુરિસો ।

અન્નત્ય ધારણ ચિય પુરોપલલ્લે ઇમં તં તિ ॥ ૨૯૮ ॥

ઉપ્પલદલસયવેહ વ્વ દુન્નિમાવત્તણેણ પહિદ્દાહ ।

સમયં વ મુલ્લમુલ્લિદ્ધમણે વિસયાણમ્મુલ્લઙ્ગી ॥ ૨૯૯ ॥

ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અને એમાંના એકના પણ અભાવે વસ્તુનો યોધ ન થાય તેથી તે સર્વ ભેદો માન્યા છે, અને તે નિયમિત ક્રમવાળા જ છે. વસ્તુને મહણ કર્યા સિવાય છદ્ધા થતી નથી. છદ્ધા થયા સિવાય અપાય થતો નથી, અને અપાયવિના ધારણા થતી નથી, તેથી અવગ્રહાદિનો એ ક્રમ છે. એથીજ તે સર્વ સિત્ત કાલે થાય છે, મમકાણે થતા નથી, તેમજ તેમનો વ્યતિક્રમ પણ નથી. (કારણકે) અન્યથા જ્ઞેયનો મૂલમાન ન થાય. અભ્યસ્ત વસ્તુમાં કોઈવખત અપાય જણાય છે. (જેમકે) “ આ પુરૂષ છે ” અન્યત્ર પૂર્વોપલબ્ધ વસ્તુમાં ધારણા પણ થાય છે. (જેમકે) “ આ તેજ વસ્તુ છે. ” જેમ-ક્રમભંગના સેકંડોપત્ર વિધતાં, અથવા શુષ્કશુષ્કલી ભક્ષણ કરતાં દુર્લક્ષપણાથી એકી સાથે વિષયોની ઉપલબ્ધિ જણાય છે. તેમ (કોઈ વખત અપાયની, અને કોઈ વખત ધારણાની તેમજ કોઈ વખત દુર્લક્ષપણાથી તે સાથે બધાની, પણ મતિ જણાય છે.) ૨૯૫-થી-૨૯૯.

પશ્ચાત્તુપૂર્વીએ થયું તે ઉત્ક્રમ અને અવગ્રહાદિક ચારેમાંથી એકાદિને જોલધીને થયું તે અનાતુપૂર્વી એટલે વ્યતિક્રમ. એ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અવગ્રહાદિ થાય તો વસ્તુનું સદ્ભાવ સ્વરૂપ જણાય નહિ, તેમજ જે એ અવગ્રહાદિમાંથી એકના પણ અભાવ હોય તોપણ વસ્તુસ્વરૂપનો યોધ થાય નહિ. એ કારણથી અવગ્રહાદિ ચારે નિયમિત ક્રમસર માન્યા છે. ૨૯૫ અવગ્રહવડે નહિ મહણ કરાએલી વસ્તુની છદ્ધા થતી નથી, કેમકે છદ્ધા વિચાર રૂપ છે અને એ વિચાર વસ્તુ મહણ કર્યાસિવાય થઈ શકે નહિ, તેથી પ્રથમ અવગ્રહ કહીને પછી છદ્ધા કહી છે. એ છદ્ધા સિવાય અપાય થતો નથી, કેમકે અપાય નિશ્ચયરૂપ છે, એ નિશ્ચય વિચારપૂર્વકજ થાય છે, તેથી છદ્ધા પછી અપાય કહ્યો છે. અપાયવડે નિશ્ચય થયાવિના ધારણા થતી નથી, કેમકે તે ધારણા અર્થાવધારણારૂપ છે, અને એણે અવધારણ નિશ્ચય થયાવિના થાય નહિ તેથી અપાય કહ્યા પછી ધારણા કહી છે. આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિનો નિયમિત ક્રમજ ચો ય છે. પણ ઉત્ક્રમ (પશ્ચાત્તુપૂર્વીથી થયું તે) ને વ્યતિક્રમ (અનાતુક્રમ સિવાય ગમે તેમ થયું તે) શોધ્ય નથી. કેમકે એથી વસ્તુનો યોધ નથાય. ૨૯૬

મહણ કર્યાસિવાય છદ્ધા નથી થતી ઈત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ ચારે માનવા શોધ્ય છે. એમાંના એકનો પણ અભાવ હોય તો મતિજ્ઞાન થાય નહિ. “ પ્રથમ મહણ કર્યું હોય તોજ છદ્ધા થાય ” ઈત્યાદિ કહેવાથી અવગ્રહાદિ ચારે પરસ્પર સિત્ત એમ જણાવ્યું છે, કેમકે તે ઉત્તરોત્તર સિત્ત સિત્ત નવિન પર્યાયોને મહણ કરે છે. વળી “ મહણ કર્યાસિવાય છદ્ધા થતી નથી ” એજ કથનથી અવગ્રહાદિ ચાર સમકાળે નથી થતા, તેમજ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી પણ નથી થતા, પગ્તુ ક્રમસર થાય છે. અને યથોક્ત ધર્મવાળાજ છે. એ તેથી વિપરીત ધર્મવાળા હોય તો જ્ઞેયનો સદ્ભાવ ન થાય; એટલે કે શબ્દાદિ જ્ઞેયવસ્તુનો પણ એવો સ્વભાવ નથી કે જે સ્વભાવ એ ચારેમાંથી એકાદરહિત અભિન

સમકાળે થનારા અને ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમથી થનારા અવગ્રહાદિવડે જણાય; પરંતુ એ શબ્દાદિ જોયવસ્તુનો પણ એવોજ સ્વભાવ વ્યવસ્થિત છે કે તે સર્વે લિપ્ત જુદા જુદા કાળે થનારા અને ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી રહિત અવગ્રહાદિ હોય તોજ તેઓવડે તે સંપૂર્ણ જણાય છે. આ વાત જો કે ઉપરની રૂપરેખા ગાથામાં કહી છે, પણ તે સંક્ષિપ્ત હોવાથી અહીં પુનઃ વિસ્તારથી કહી છે. ૨૯૭

શિષ્ય:-નિરંતર પૂર્વે જોએલ હોય, વિચારેલ હોય, અને બોલેલ હોય, એવા સ્વભવસ્ત વિષયમાં ફરી કોઈ સ્થળે કોઈ વખતે એ વિષય જોવાથી અવગ્રહ-ધ્રુવા અતિક્રમીને પ્રથમ અપાયજ થતો સમસ્ત જીવોએ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે. જેમકે “ આ પુરૂષ છે ”, વળી અન્યત્ર કોઈ સ્થળે પૂર્વોપલબ્ધ મુનિશ્ચિત વસ્તુમાં દૃઢવાસનાથી તેની અંદર અવગ્રહ ધ્રુવા-અપાય ઉલ્લંઘીને પ્રથમ સ્મૃતિરૂપ ધારણાજ થતી અનુભવાય છે. જેમકે “ આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મેં પૂર્વે જાણી હતી ” આ પ્રમાણે થતું હોય એમ અનુભવાય છે, તો પછી આપ એમ કેમ કહો છે કે ઉત્ક્રમ-અતિક્રમવડે કે એ ચારમાંથી એકાદનો પણ અભાવ હોય તો પણ વસ્તુ સ્વરૂપનો બોધ ન થાય, અને અહણ ક્યાંસિવાય ધ્રુવા ન થાય ? ૨૯૮

આચાર્ય:-કોઈ વખત પ્રથમ અપાય જણાય છે, અને કોઈ વખત પ્રથમ ધારણા જણાય છે એમ જે તું કહે છે તે અધોગ્ય છે. કેમકે જેમ સેંકડો ક્રમગપત્ર વિધવામાં કાળ દુર્લક્ષ્ય છે, તેમ અવગ્રહાદિનો કાળ પણ દુર્લક્ષ્ય છે, તેથી તેમ અનુભવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે-જેમ કોઈ શક્તિશાળી યુવાનપુરૂષ ક્રમગતા સેંકડો પત્રોને સોય વ્યાદિ વડે વિધતાં પોતે એવું માને છે કે મેં આ બધાં પત્ર એકી સાથે વીંધી નાખ્યાં; પરંતુ ખરી રીતે તો એ દરેક પત્ર લિપ્ત લિપ્ત કાળેજ ભેદાય છે. પણ તે કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી. તેવી રીતે અહીં પણ અવગ્રહાદિનો કાળ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી લિપ્તપણે જણાતો નથી. પરંતુ એમ ન સમજવું કે તેમનો અભાવ છે તેથી નથી જણાતો.

વળી ધ્રુવાદિ કોઈ સ્થળે સ્પષ્ટ અનુભવાય છે, જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટ અનુભવથી ન જણાય ત્યાં ત્યાં પૂર્વે કહ્યા મુજબ સમજ લેવું કે “ અહણ ક્યાં સિવાય ધ્રુવા નથી અને ધ્રુવા વિના નિશ્ચય નથી. ” માટે પ્રથમ અપાય અનુભવાય છે, તે આ ક્રમગપત્ર વીંધવાના ઉદાહરણથી ભ્રાન્તિ સમજવી, આના સંબંધમાં એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ. જેમ કોઈને સૂકી અને લાંબી સમ્કુંડી-તલસાંકુંડીનું ભક્ષણ કરતાં તેના શબ્દ થવાથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે, જો સૂકી ના હોય તો શબ્દ થાય નહીં, અને તે શબ્દ સાંભળતી વખતેજ એ લાંબી હોવાથી તેનું રૂપ જણાય છે, જો તે ટુંકી હોય તો તેને મુખમાં નાંખ્યા પછી શબ્દ સાંભળવાની સાથે રૂપ જણાય નહિ, તેથી લાંબી સમ્કુંડી કહી છે. એ રૂપ દર્શનની સાથેજ તેના ગન્ધ-રસ-અને સ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. એ પ્રમાણે પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થતી જણાય છે, પણ તે ઉપલબ્ધિ એકી કાલે થતી દેખાય છે તે સત્ય નથી. કેમકે બધી ઈન્દ્રિયોનું જ્ઞાન એકીસાથે થાય નહિ. મન સાથે જોડાએલ ઈન્દ્રિયજ પોતાના વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, પણ તે વિના નહીં. મન એક ઉપયોગવાળું હોવાથી સર્વ ઈન્દ્રિયો સાથે એકજ સમયે જોડાતું નથી. તેથી એક કાળે અનેકની સાથે સંયોગ થવો અધોગ્ય છે. પરંતુ મન અતિશીઘ્રગતિ વાળું હોવાથી અને કાળનો ભેદ દુર્લક્ષ્ય હોવાથી સર્વ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની ઉપલબ્ધિ એકી સાથે થઈ એમ ભ્રાન્તિથી જણાય છે. જેમ ભ્રાન્તિથી એમાં કાળ ભેદ જણાતો નથી તેમ અસ્વસ્ત સ્થાનોમાં અવગ્રહાદિના કાળના સંબંધમાં પણ

સમગ્રજુ. મારે તે અવગ્રહાદિ એકાદિથી વિકલ નથી. તેમ ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમવાળા પણ નથી. શબ્દુલિતે લાંબાપણું ગાથામાં કહ્યું નથી પણ ઉપલક્ષણથી બાણુ. ૨૯૫-થી-૨૯૮.

અહીં મુઘી આભિનિબોધિક જ્ઞાનના સંક્ષેપથી ચાર લેખ કહ્યા, હવે તેના અઢાવીસ તથા ત્રણસો છત્રીસ લેખ જણાવે છે.

સોઈંદિયાઈમેળ છન્નિહાડવગ્ગહાદોઽભિહિવા ।

તે હૌંતિ ચરન્વીસં ચરન્નિહં વંજણોગ્ગહણં ॥ ૩૦૦ ॥

અઢાવીસઈમેયં એયં મુયનિસ્સિયં સમાસેણં ।

કેઈંતુ વંજણોગ્ગહવજ્જે છોદૂળમેયમ્મિ ॥ ૩૦૧ ॥

અસ્સુયનિસ્સિયમેવં અઢાવીસઈવિહંતિ ભાસંતિ ।

જમવગ્ગહો દુમેઓડવગ્ગહસામણ્ણઓ એક્કો ॥ ૩૦૨ ॥

ચરવડરિત્તાભાવા જમ્હા ન તમોગ્ગહાઈતો મિલ્લં ।

તેણોગ્ગહાઈસામણ્ણઓ તયં તગ્ગયં ચેવ ॥ ૩૦૩ ॥

કિહ પઢિકુવકુદહીણો જુજ્જે વિંમેળડવગ્ગહો, ઈહા ।

કિં મુસિલિટ્ટમવાઓ ટપ્પણસંકંતવિંવં તિ ॥ ૩૦૪ ॥

જહ હગ્ગહાઈસામણ્ણઓડવિ સોઈંદિયાઈણા મેઓ ।

તહ હગ્ગહાઈસામણ્ણઓડવિ તમણિસ્સિયા મિલ્લં ॥ ૩૦૫ ॥

અઢાવીસઈમેયં મુયનિસ્સિયમેવ કેવલં તમ્હા ।

જમ્હા તમ્મિ સમત્તે પુનરસ્સુયનિસ્સિયં મણિયં ॥ ૩૦૬ ॥

જોત્રાદિ હિન્દ્રિયોના લેખે છ પ્રકારે અવગ્રહાદિ કહેલ છે તેથી તેના ચોવીસ અને ચાર પ્રકારે વ્યન્જનાવગ્રહ કહેલ છે. એમ અઢાવીસ લેખ સંક્ષેપથી શ્રુત નિશ્ચિતમતિના છે. કેટલાએક વ્યન્જનાવગ્રહ વર્તિને (ચોવીસલેખામાં) અશ્રુત નિશ્ચિતના ચાર લેખ મેળવીને અઢાવીસ લેખ કહે છે, તેમાં બે લેખવાળા અવગ્રહને સામાન્યથી એક અવગ્રહ માનેલ છે. તે વ્યન્જન અને અર્થના અવગ્રહ અવગ્રહાદિ ચારથી વ્યતિક્રમ નહોવાથી તે અવગ્રહાદિથી ભિન્ન નથી, મારે અવગ્રહાદિ સામાન્યની અપેક્ષાએ તે તદ્દગતજ છે. ઉત્તર-બીજા કુકંડાવિના એક કુકંડા કેવી રીતે શુદ્ધ કરે? પ્રતિબિંબ માથે આવેો વિચારતે અવગ્રહ. શુદ્ધ કરાવવા મારે શું ઠીક પડશે? આ ઈહા. દૃષ્ટાંતમાં સંકંતબિંબ ઠીક પડશે. આ અપાપ, જેમ અવગ્રહાદિ મગ્ગાન છતાં પણ જોત્રેન્દ્રિયાદિવડે લેખ છે. તેમ અહીં અવગ્રહાદિ સમાન છતાં તે શ્રુતનિશ્ચિતથી ભિન્ન છે. કેવળ શ્રુતનિશ્ચિતજ અઢાવીસ લેખ છે, તે પૂર્વ થવા પછી (આગમમાં) પુનઃ અશ્રુતનિશ્ચિત કહ્યું છે. અહુ-અહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્ચિત-નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છ, તથા તેના પ્રતિપક્ષિ (અહુઆદિ) વડે ચાર પ્રકારે અવગ્રહાદિ છે. (તેને અઢાવીસ ને સાથે ગુણવાદી) ત્રણસો છત્રીસ લેખ થાય છે. ૩૦૦-૩૦૬

જોત્રાદિ પાંચ હિન્દ્રિયો અને છત્રું મન, એ છથી અવગ્રહાદિ ચાર ચાર થાય છે, તેથી અવગ્રહાદિ ચારને એ છની સાથે ગુણવાદી ચોવીસ થયા, અને બીજા સ્પર્શન-રસન-પ્રાણ-અને કૌંસ હિન્દ્રિયથી ચાર પ્રકારે વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે, મારે એ ચાર લેખ પૂર્વેજ ચોવીસની સાથે મેળવતાં સર્વ મગ્ગીને અઢાવીસ લેખ અનિશ્ચિત મગ્ગિજ્ઞાનના છે.

બીજા આચાર્યો અઠ્યાવીસ લેદ બીજીરીતે ગણાવે છે. તેઓ આ અઠ્યાવીસ લેદા-માંથી શ્રુતનિશ્ચિતતા વ્યંજનાવમ્બહુના ચાર લેદ બાદ કરીને બાકી રહેલા ચાવીસ લેદામાં આત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કર્મજા અને પારિણામિકી એ ચાર લેદ યુદ્ધિના છે તે શ્રુત-નિશ્ચિત મતિજ્ઞાનમાં મેળવીને અઠ્યાવીસ લેદ મતિજ્ઞાન છે એમ કહે છે. આના પુરાવામાં તેઓ એમ કહે છે કે—અહીં સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના લેદા કહેવાનો અધિકાર છે તેમાં જો અશ્રુતનિશ્ચિત યુદ્ધિ અતુષ્ક ન ગણીએ તો શ્રુતનિશ્ચિતરૂપ મતિજ્ઞાનના એક ભાગનાજ અઠ્યા-વીસ લેદ કહ્યા ગણાય, પણ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત મેળવીએ ત્યારે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના લેદા સિદ્ધ થાય. જો કેવળ એમજ હોય; તોપણ વ્યંજના-વમ્બહુના ચાર લેદનું શું કરશું? એવી કોઈને શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે પૂર્વે વ્યં-જનાવમ્બહુ અને અર્થાયમ્બહુ એવા બે લેદ અવમ્બહુના કહ્યા છે, તે અવમ્બહુ અહીં સામાન્યથી એક પ્રકારેજ માનેલ છે. તેમાં વ્યંજનાવમ્બહુના ચાર લેદ સમાઈ જાય છે. કેમકે સામા-ન્યમાં વિશેષનો અન્તર્ભાવ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ ‘સેના’ કહી, એટલે એમાં હાથી પાણ વગેરે આવી ગયા; અને ‘વન’ કહેવાથી તેમાં ધવ-ખદિરાદિ વૃક્ષો પણ આવી ગયા. તેથી અવમ્બહુ-ધહા-અપાય અને ધારણા એ ચારે પાંચ દન્દિયો તથા મન એ છવડે છ છ પ્રકારે છે. તેથી કરીને શ્રુતનિશ્ચિતમતિના ચાવીસલેદ અને અશ્રુતનિશ્ચિતમતિના યુદ્ધિ-અતુષ્કરૂપ ચાર લેદ એમ સર્વ મળીને મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ લેદ છે. ૩૦૦-૩૦૧-૩૦૨

આવી રીતે મતાન્તરથી જણાવેલા અઠ્યાવીસ લેદ યોગ્ય નથી, કેમકે અવમ્બહુ-ધહા-અપાય ને ધારણા એ ચાર લેદથી અશ્રુતનિશ્ચિત ભિન્ન નથી, તેના યુદ્ધિઅતુષ્કરૂપ ચાર લેદ અવમ-હાદિના અઠ્યાવીસલેદમાં સમાઈ જાય છે, તોપણ વ્યંજનાવમ્બહુના ચાર લેદ કાઢી નાંખીને કરીથી પણ અશ્રુતનિશ્ચિતના ચાર લેદ એમાં ઉમેરવા એ ઠીક નહિ. કારણકે જે અઠ્યા-વીસ લેદ કહ્યા છે તે અવમ્બહાદિનાજ કહ્યા છે, અને એ અવમ્બહાદિ યુદ્ધિઅતુષ્કમાં પણ છે. એટલા માટે અવમ્બહાદિકના કહેવાયડે કરીને તે અશ્રુતનિશ્ચિત યુદ્ધિઅતુષ્ક અઠ્યાવીસ લેદમાં સંમલ કરેલું છે. ૩૦૩

શિષ્ય:—આત્પત્તિકી વગેરે યુદ્ધિઅતુષ્કમાં અવમ્બહાદિ કેવી રીતે સંભવે ?

આચાર્ય:—એ સંબંધમાં નટપુત્ર ભરત, શિલા, પેટું, કુકડો, તલ, રેતી, હરિત, કુવો, વનખંડ, પાથર, આગમન, પાંદડાં, ખીસકોલી અને પાંચ પિતા વગેરે ઘણા દંધાન્ત આગમમાં કહ્યા છે. તેમાંથી બાકીનાના ઉપલક્ષણને માટે એક કુકડાતું ઉદાહરણ આત્પત્તિકીયુદ્ધિમાં અવમ્બહાદિ સમજવા માટે લખ્યું.

કેઈ રાજાએ નટપુત્ર ભરતની યુદ્ધિની પરીક્ષા કરવાને કહ્યું કે—આ મારા કુકડાને બીજા કુકડાવિના એકલાનેજ યુદ્ધ કરાવ. આ ઉપરથી નટપુત્રે મનમાં વિચાર્યું કે બીજા કુકડા સિવાય આ એકલો કુકડો કેવી રીતે યુદ્ધ કરશે? એમ વિચાર કરતાં મનમાં એકદમ રફૂરી આવ્યું કે પોતાતું પ્રતિબિંબ આગળ જોવાથી અભિમાનવડે આ યુદ્ધ કરશે. આ પ્રમાણે સામાન્યથી જાણ્યું તે અવમ્બહુનામનો મતિનો પહેલો લેદ થયો. તે પછી એવો વિચાર કરે કે તળાવના પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ યુદ્ધ કરાવવાને ઠીક પડશે કે દર્પણમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ઠીક પડશે? ઇત્યાદિ બિંબસંબંધી વિચારણા તે ઇલા. એવી ઇલા થયા બાદ એવો નિશ્ચય કરે કે પાણી આદિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ ક્ષણેક્ષણે દૂર થાય અને અસ્પષ્ટ હોય તેથી યુદ્ધ કરાવવામાં તેવું પ્રતિબિંબ ઠીક નહિ પડે પણ અરસામાં પડેલું પ્રતિબિંબ

સ્થિત અને સ્પષ્ટ હોવાથી ચરણાધાત કરવામાં ઠીક પડશે માટે તેજ યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે બિંબ વિશેષના નિશ્ચય તે અપાય. આ રીતે બુદ્ધિના બીજા ઉદાહરણમાં પણ અવગ્રહાદિ વિચારી લેવા.

એ પ્રમાણે બુદ્ધિચતુષ્કમાં પણ અવગ્રહાદિ છે. તેથી શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ અઠવાવીસ લેદામાં બુદ્ધિચતુષ્ક અવગ્રહાદિવાળા હોવાથી અન્તર્ભાવ થાય છે, માટે અઠવાવીસ લેદામાંથી વ્યવજનાવગ્રહ ચતુષ્ક દર કરીને બુદ્ધિચતુષ્કને ફરી ઉમેરવું એ ઠીક નથી. ૩૦૪

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી અશ્રુતનિશ્ચિત શ્રુતનિશ્ચિતના અવગ્રહાદિમાં અન્તર્ભાવ પામે છે તો પછી આગમમાં આસિનિબોધિકજ્ઞાનના બે લેદ કહ્યા છે, તે કેવી રીતે ધરશે?

આચાર્ય:—જેમ ઐત્રેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, પ્રાણેન્દ્રિયના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, મનના અર્થાવગ્રહ વિગેરે, ઈત્યાદિ જેમ અવગ્રહાદિના લેદ છે તેમ અહીં 'પણ અવગ્રહાદિપણ' સમાન છતાં અશ્રુતનિશ્ચિત શ્રુતનિશ્ચિતથી ભિન્ન છે. મતલબ કે મતિજ્ઞાનના અઠવાવીસ લેદના વિચારમાં અવગ્રહાદિ સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ અશ્રુતનિશ્ચિતનો શ્રુતનિશ્ચિતમાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે, અને શ્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિતના વિચારમાં વિશિષ્ટધર્મની અપેક્ષાએ શ્રુતનિશ્ચિતથી અશ્રુતનિશ્ચિત ભિન્ન મનાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી આગમમાં કહેલો તેઓના લેદ કાયમ રહે છે.

આ સંબંધમાં વિરોધ હોવાથી એકના એકનાથીજ લેદ અને અલેદ કેવી રીતે થાય? એવી શંકા ન કરવી. કારણકે જો એકજ ધર્મવડે લેદ અને અલેદ માનવામાં આવે તો વિરોધ થાય, પણ ભિન્નધર્મથી લેદ અને અલેદ માનવાથી વિરોધ ન થાય. જગતમાં એવી કંઈ વસ્તુ ન કે જેનો અન્યવસ્તુથી લેદ અને અલેદ ન થાય? ઘટાદિવસ્તુ ઘટાદિપણે સમાન હોવાથી પરસ્પર અલેદવાળી છે, તોપણ સ્વદેવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળાદિપણે તો ભિન્ન છે. આ સંબંધમાં અહીં 'પણ' કહેવા જેવું છે, પણ મંથ વિસ્તારના ભયથી નથી કહેતા; વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ અનેકાન્તજયપતાકાદિ અથમાંથી જોઈ લેવું. ૩૦૫

શિષ્ય:—એવા કદમાં ઉતરવાનું શું પ્રયોજન છે? પૂર્વે મન્તાતરથી શ્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિત લેદ માનીને સમસ્ત મતિજ્ઞાનના અઠવાવીસ લેદ કહ્યા છે તેજ સુખકારી લાગે છે.

આચાર્ય:—એ પ્રમાણે માનવું તે સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી ઉલટું છે. કેમકે અવગ્રહાદિની સમાનતાથી અશ્રુતનિશ્ચિતનો શ્રુતનિશ્ચિતમાં અન્તર્ભાવ કરીને કેવળ શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનજ અઠવાવીસ લેદ કહેવું ઉચિત છે, પણ વ્યવજનાવગ્રહ દર કરીને શ્રુતનિશ્ચિત-અશ્રુતનિશ્ચિત જોળવીને અઠવાવીસ લેદ કરવા તે ઉચિત નથી; કારણકે આગમમાં લેદ-પૂર્વક શ્રુતનિશ્ચિત કહીને પછીથીજ અશ્રુતનિશ્ચિત કહ્યું છે તેથી કેવી રીતે તેના તેમાં પ્રવેશ કરાય? આગમના અભિપ્રાયે શ્રુતનિશ્ચિતમતિનાજ અઠવાવીસ લેદ છે. માટે બીજા આચાર્યોનું વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી.

એ પ્રમાણે ૩૦૩ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન ટીકાકારે ચૂળ ટીકાના અભિપ્રાયે કહ્યું. બીજાએ એ ગાથાનું વ્યાખ્યાન બીજી રીતે કરે છે, પણ તેમનો અભિપ્રાય ગંભીર હોવાથી

રીકાર મલધારીમહારાજે તદ્દલસાર વ્યાખ્યાન નથી કર્યું, તેથી અમે પણ તેમાંનું કંઈ લખી શકતા નથી. ૩૦૬

અહીંમુધી મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદો જે રીતે થાય છે તે બતાવીને હવે બીજીરીતે તેના ઘણા ભેદો થાય છે તે કહીએ છીએ.

જં વહુ-વહુવિહ-સ્વિષ્ણા-ડનિસ્સિય-નિચ્છિય-ધુવેયરવિમિત્તા ।

પુણરુગદાદઓ તો નં છત્તીસચિસયમેયં ॥ ૩૦૭ ॥

બહુ બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્ચિત-નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છ ભેદો છે. તથા તેના પ્રતિપક્ષિ અબહુ-અબહુવિધ અક્ષિપ્ર-નિશ્ચિત-અનિશ્ચિત અને અધ્રુવ, એ છ મળી બાર પ્રકારે દરેક અવમહાદિ છે. એ બારે પ્રકારને મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદ સાથે ગુણવાથી ત્રણસોછત્રીસ ભેદ થાય. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે કોઈ બહુ મહણ કરે, કોઈ અલ્પ મહણ કરે, કોઈ બહુ પ્રકારે મહણ કરે, કોઈ ઘણા પ્રકારે મહણ કરે. એ પ્રમાણે ધ્રુવ-અધ્રુવ મુધી કહેવું. જેમ અવમહામાં ભેદો થાય છે તે પ્રમાણે કહા-અપાય તે ધારણના દરેક ભેદોમાં પણ એ બાર બાર ભેદ થોજવા. એથી મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદોને બારે ગુણતાં ત્રણસો છત્રીસ ભેદો થાય છે. ૩૦૭

હવે શબ્દરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ બહુઆદિ અર્થની વ્યાખ્યા કરે છે.

નાનાસદ્સમૂહં વહું પિથં મુળં મિત્તજાર્યં ।

વહુવિહમણેગમેયં એકેકં નિદ્ધ-મહુરાર્થ ॥ ૩૦૮ ॥

સ્વિષ્ણમચિરેણ તં ચિય સરૂવઓ જં અનિસ્સિયમલિદ્ધં ।

નિચ્છિયમસંસયં જં ધુવમચંતં ન વ કપાર્થ ॥ ૩૦૯ ॥

એત્તો ચિય પદિવવરં સાયેજ્ઞા, નિસ્સિય વિસેસો વા ।

પરધમ્મેહિ વિમિદ્ધં નિસ્સિયમવિણિસ્સિયં ઇયરં ॥ ૩૧૦ ॥

એવં વગ્ગ-ઘર્મંતરનિમિત્તવગ્ગચિતઓ મદ્વહુત્તં ।

કિંચિમત્તવિસેસેણ મિત્તમાણં પુણોડ્ઢંતં ॥ ૩૧૧ ॥

વિવિધપ્રકારના શબ્દસમૂહને પૃથક્પૃથક્ લિખ્યમતિપણે જાણે તે બહુ. દરેકને સ્વિષ્ણ-મહુરાર્થ અનેક ભેદ જાણે તે બહુવિધ. શીઘ્રજાણે તે ક્ષિપ્ર. તેનેજ લિંગ રહિત સ્વરૂપથી જાણે તે અનિશ્ચિત. સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત, અને નિરન્તર જાણે તે ધ્રુવ પણ કદાચિત જાણે એમ નહિ. એ બહુઆદિના પ્રતિપક્ષભૂત અબહુઆદિ (એથી વિપરીતપણે) સાધી લેવા. પણ નિશ્ચિત-અનિશ્ચિતમાં તફાવત છે. પરધર્મોવડે વિમિત્ત તે નિશ્ચિત, અને અવિમિત્ત તે અનિશ્ચિત. એ પ્રમાણે બાહ્ય અને અવ્યન્તરનિમિત્તની વિચિત્રતાથી મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ છે. વળી કિંચિન્માત્ર વિશેષથી ભેદ પામવું મતિજ્ઞાન અનન્તભેદવાળું પણ છે. ૩૦૮-૩૧૧.

સાંભળી શકાય એવા ચોત્તરથળે વાજિત્રોના સમૂહ એકીસાથે વાગવાથી કોઈ શ્રોતા તે વાજિત્રોના સમૂહના શબ્દને જાણે છે. જેમકે નગાર્, ઢાકા, શંખ, ભેરી વિગેરેના વિવિધ શબ્દો સાંભળીને ક્ષયોપશમ વિશેષથી અવમહાદિવડે લિખ્ય લિખ્ય જાતિના શબ્દો જાણે. એટલેકે આટલા ભેરીના શબ્દો છે આટલા લાણુકના શબ્દો છે અને આટલા શંખ-પાટલ વિગેરેના શબ્દો છે. એ પ્રમાણે વિવિધ શબ્દસમૂહને લિખ્ય લિખ્ય

જાતિપણે જાણે તે બહુ. (૧) કેઈ વ્યક્તિ અદ્યપક્ષયોપશમથી સામાન્યપણે વિવિધ વાગ્-
ત્રેના આ શબ્દો છે એટલુંજ માત્ર જાણે તે અબહુ (૨) કેઈ ઓતા ક્ષયોપશમની વિચિ-
ત્રતાથી દરેક શબ્દ-ભેદી આદિના શબ્દોને સ્તિગ્ધ-મધુર-ચુવાન-વૃદ્ધાદિજન્ય વિગેરે
ધણાધર્મો સહિત જાણે તે બહુવિધ. (૩) કેઈ ઓતા સ્તિગ્ધ-મધુરાદિ થોડા ધર્મવાળા ભિન્ન
જાતિય વિવિધ શબ્દોના સમૂહ છે એમ જાણે તે અબહુવિધ. (૪) લાંબો વખત વિચાર
કર્યાસિવાય શીઘ્ર જાણે તે ક્ષિપ્ર. (૫) લાંબો વખત વિચાર કરીને જાણે તે અક્ષિપ્ર. (૬)
કેઈ ઓતા લિંગના સંબંધવિના શબ્દસમૂહને સ્વરૂપથીજ જાણે, જેમકે તેવા પ્રકારની
ધ્વની જણાય છે માટે અહીં દવાલય છે એ પ્રકારે લિંગનિશ્ચય કર્યા વગર સ્વરૂપથીજ
જાણે તે અનિશ્ચિત. (૭) કેઈ લિંગની નિશ્ચય જાણે તે નિશ્ચિત. (૮) આ આમજ છે
એમ સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત. (૯) આ અમુક આમ હશે કે અન્યથા હશે? એમ સંકેત
મુક્ત જાણે તે અનિશ્ચિત. (૧૦) એક વખત બહુઆદિરૂપે જેવું બહુવું હોય તેવુંજ હુમ્મોશાં
જાણે પણ કદાચિત નહીં તે ધ્રુવ કહેવાય. (૧૧) અને કેઈ વ્યક્તિ કોઈવખત બહુઆદિ
રૂપે જાણે અને કોઈવખત અબહુઆદિરૂપે જાણે તે અધ્રુવ કહેવાય છે. (૧૨) ૩૦૮-૩૦૯.

એ પ્રમાણે બહુઆદિ બાર ભેદોની વ્યાખ્યા છે, તેમાંના નિશ્ચિત-અનિશ્ચિતનો અર્થ
બીજી રીતે પણ થાય છે. જેમકે અર્થાદિના પર ધર્મોવડે મિશ્ર ગાય આદિ વસ્તુ અહણ
કરતાં નિશ્ચિત થાય છે. અર્થાત્ ગાયને અર્થરૂપે અહણ કરતાં જે વિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય
તે નિશ્ચિત કહેવાય છે. તથા પરધર્મોવડે મિશ્ર વસ્તુને અહણ ન કરે, પરંતુ યથાવસ્થિત-
પણે એટલે કે ગાય આદિને ગાય આદિપણેજ અહણ કરતાં જે અવિપરીત ઉપલબ્ધિ થાય
તે અનિશ્ચિત કહેવાય છે.

શિષ્ય:-બહુ-બહુવિધાદિ જ્ઞાનના વિશેષણો, સ્પષ્ટ અર્થ અહણ કરનારા અપાયાદિમાં
ભલે હોય; પરંતુ વ્યંજનાવગ્રહ અને નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં એ કેવી રીતે સંભવે? કા-
રણકે સામાન્ય-અનિર્ણયસ્વરૂપ નામાદિ કલ્પનારહિત નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં શબ્દાદિ
વિશેષમાત્રજ પણ અહણ નથી થતું, તો પછી ઉપરોક્ત બહુઆદિ જ્ઞાનનો સંભવ કેવીરીતે
હોઈ શકે? તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ વિશેષગ્રાહી છે તેથી તેમાં એ વિશેષણો ઘટે છે
એમ કહિતા હો તો ભલે એમ હો, પણ અકયાવીસ ભેદમાંના વ્યંજનાવગ્રહને એ વિશેષ-
કેમ ધરી શકે? નજ ધરી શકે. કેમકે વ્યંજનાવગ્રહમાં સામાન્ય અર્થજુ પણ અહણ નથી
થતું તો પછી બહુઆજ્ઞાન તો ક્યાંથીજ થાય?

આચાર્ય:-વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરે અપાય આદિનાં કારણ છે, એટલે કે વ્યંજનાવગ્ર-
હાદિ વિના અપાયાદિ નથી થતા. તેથી અપાયાદિગત બહુઆદિ જ્ઞાન અપાય વિગેરેના
કારણભૂત વ્યંજનાવગ્રહ વિગેરેમાં યોગ્યતાપણે મનિલ છે, કેમકે સર્વથા અવિરોધ કાર-
ણથી વિશિષ્ટકાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. જો એમ ન હોય તો કેદાર વિગેરેના બીજાથી
ઝંગર આદિની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, પણ એમ થતું નથી. માટે જેવું કારણ હોય તેવુંજ
કાર્ય થાય. ૩૧૦

પ્રકાશ-વિષય વિગેરે મનિજ્ઞાનના બાહ્યનિમિત્ત છે, એમ વિષયાદિના સ્પષ્ટ-અવ્યક્ત-
મધ્યમ-અદ્ય-મહત્ત-નજીક દરે આદિ ભેદોથી બાહ્યનિમિત્તની વિચિત્રતા છે. આવરણનો
ક્ષયોપશમ-ઉપયોગ-અને ઉપકરણેન્દ્રિય એ અભ્યન્તર નિમિત્ત છે. તેના પણ શુદ્ધ-અશુદ્ધ-
મધ્યમાદિ ભેદોથી અભ્યન્તરનિમિત્તની વિચિત્રતા છે. એ ઉભય નિમિત્તની વિચિત્રતાથી
ઉપર કદા પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના ધણા ભેદ કદા છે. એજ મતિજ્ઞાન ધર્માત્મ એ નિમિત્તના
દિગ્ધિમાત્ર ભેદથી અનન્તભેદવાળું પણ કહેવાય છે. કેમકે સામાન્યથી મતિજ્ઞાનવાળા

શુભો અનન્તા છે, તેમના ક્ષયોપશમના ભેદવડે અતિજ્ઞાનના પણ તેટલાજ ભેદા થાય છે. ૩૦૮-થી-૩૧૧.

શિષ્ય:-સંશયાદિકની પેઠે અવગ્રહાદિમાં સ્પષ્ટઅર્થનું જ્ઞાન નથી થતું તેથી તે જ્ઞાનરૂપજ નથી જણાતા. તો પછી એ અવગ્રહાદિ અતિજ્ઞાનના ભેદ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

આચાર્ય:-તારી તે માન્યતા અધોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહાદિકમાં જ્ઞાન થાય છે.

इह संसयादणंतम्भावाओऽवगगहादओ नाणं ।

अणुमाणमिवाह न संसयाइसन्भावओ तैसु ॥ ३१२ ॥

ननु संदिद्धे संसय-विवज्जया संसओऽहवेहावि ।

वच्चासा वा निरिसयमवगगहोऽणज्झवांसयं तु ॥ ३१३ ॥

इह सज्झमोग्गहारिण संसयाइत्तणं तहवि नाम ।

अन्धवगांतु भण्णइ नाणं चिय संसायाईया ॥ ३१४ ॥

वत्थुस्स देसगमगत्तभावओ परमतप्पमाणं व ।

किह वत्थुदेसविण्णाणहेयवो, सुणसु, तं वोच्छं ॥ ३१५ ॥

इह वत्थुमत्त-वयणाउपज्जयाणंनसत्तिસંપન્નં ।

તસ્સેગદેસવિચ્છેયકારિણો સંસયાર્ઠ્યા ॥ ૩૧૬ ॥

અહીં સંશયાદિને મલતા નહિ એવા અવગ્રહાદિ અનુમાનની પેઠે જ્ઞાન છે ? ના. તેમાં સંશયાદિના સદ્ભાવથી તેમ નથી. સદેહમાં સંશય અને વિપર્યાસ છે, છતાં પણ સંશયરૂપ છે. અથવા નિશ્ચિત એ વિપર્યાસરૂપ છે, અને અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે. અહીં અવગ્રહાદિમાં સંશયાદિપણું સિદ્ધ કરવાનું છે તોપણ દલીલની ખાતર, સંશયાદિ જ્ઞાનજ છે એમ અમે કહીએ છીએ. બીજાઓએ માનેલા પ્રમાણની પેઠે (જે સંશયાદિ તે) વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી જ્ઞાન છે. તે કેવી રીતે વસ્તુના એક દેશના વિજ્ઞાનના હેતુઓ છે ? સાંભળ, તે કહીએ છીએ. અહીં જે કોઈ વસ્તુ છે તે બધી અર્થ અને વચનાદિના અનન્તપર્યાયરૂપ શક્તિયુક્ત છે. તે વસ્તુના એક દેશને મહણ કરનારા સંશયાદિ છે. ૩૧૨ થી ૩૧૬.

સંશય-વિપર્યાય અને અનધ્યવસાયને મલતા નહિ એવા અવગ્રહાદિ થાય છે, માટે તે અનુમાનની પેઠે જ્ઞાનરૂપ છે. આ હેતુમાં સંશયાદિરૂપ નહિ એવા ગન્ધાદિ પુદ્ગળદ્રવ્ય સાથે વ્યભિચાર હોવાથી આત્મધર્મ છતે સંશયાદિથી ભ્રુદાપણે થનારા અવગ્રહાદિ જ્ઞાનરૂપ છે એમ વિશેષણપૂર્વક હેતુ સમજવો.

શિષ્ય:-વિશેષણપૂર્વક હેતુ હોવાથી તેમાં અતેકાન્તિક દોષ નહિ આવે પણ અસિદ્ધતાદોષ તો નિવારી નહિ શકાય. કેમકે સંશયાદિના સદ્ભાવથી અવગ્રહાદિ સંશયરૂપજ છે, અને તે સંશયાદિથી ભ્રુદારૂપે થાય છે માટે આપે કહેલો હેતુ અસિદ્ધ છે. ૩૧૨.

વળી પૂર્વે ૩૦૮ થી ગાથામાં આપે કહ્યું છે કે “સંશયરહિત જાણે તે નિશ્ચિત” અને “સંદિધ જાણે તે અનિશ્ચિત” ત્યાં સંદિધજ્ઞાન થવાથી તે જ્ઞાન સ્પષ્ટ સંશયરૂપજ છે, ત્યાં સંશય હોય, ત્યાં તે સદેહવાળાને કોઈવખત વિપર્યાય પણ થાય. માટે ઉપરોક્ત હેતુમાં સંશય અને વિપર્યાય દૂર કરી શકાય એમ નથી. અથવા ઉત્તરભેદરૂપ સંદિધજ્ઞાનમાં (વિ. ભા. ૨૧)

દ્રવ્ય આવે છે. એટલું જ નહિ પણ મૂળભેદરૂપ જે ઈલા છે તેપણ સંશયરૂપ છે. જો એને નિશ્ચયરૂપ માનવામાં આવે તો તે અપાય થાય. વળી ૩૧૦ મી ગાથામાં આપે કહ્યું કે “ પરધર્મવડે મિશ્ર જાણે તે નિશ્ચિત ” એ નિશ્ચિતજ્ઞાન પણ ગાય આદિને અધ્યાદિરૂપે ગ્રહણ કરતાં વિપર્યાયરૂપ છે. નાચ કરતાં વિપર્યાય નથી પણ અન્ય વસ્તુને અન્યરૂપે ગ્રહણ કરવી તે વિપર્યાય કહેવાય છે. તથા નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહરૂપ અવગ્રહ અનિર્દેશ્ય સામાન્યમાત્ર આહી હોવાથી અનધ્યવસાયરૂપ છે. કેમકે એમાં કોઈપણ અર્થસંબંધી નિશ્ચય નથી થતો. એ પ્રમાણે અવગ્રહ વિગેરે સંશયાદિરૂપ હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોવાથી એ અતિજ્ઞાનના ભેદો નથી, જે તેમને અતિજ્ઞાનના ભેદો માનીએ, તો તેમાં સંકેદો દોષો પ્રાપ્ત થશે. ૩૧૩

આચાર્ય:—તારું કથન અમારો અભિપ્રાય જાણવાવિનાશુ છે, તેથીજ એમ કહે છે. અમે સંદિગ્ધપણાને એવો અર્થ નથી કર્યો, કે વસ્તુ નહિ જણવાથી અને વિપર્યય થવાથી ત્યાં સંશય-વિપર્યય થાય. સંદિગ્ધપણાનો અર્થ એવો છે કે સત્ય નિશ્ચય ક્યાં છતાં પણ તે જ્ઞાનમાં તથાવિધેયોપશમની વિચિત્રતાથી અનર્થ કંઈક અલપશંકા દૂર ન થાય. જેમકે—“ બદામર નથી જાણતો, આ એમ હશે કે અન્યથા હશે ? ” એટલી અલપશંકા માત્રથી એ જ્ઞાનને અજ્ઞાનપણું કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે એથી વ્યવહારના ઉચ્છેદ થાય છે. ધૂમ અને વાદળાં આદિથી અગ્નિ અને જળાદિનો નિશ્ચય થયા છતાં, મુશ્કેલી તે નિર્ણય જણાવતાં બધા પ્રમાતાઓને રહેજ શકેમાત્ર રહે છે. આથી તેઓ નિશ્ચયવસ્તુ નથી જાણતા એમ ન કહેવાય, એમને એ જ્ઞાનમાં ક્યાંઈપણ સંશય કે વિપર્યય નથી જણાતો. વળી—“ ઇલા પણ સંશયરૂપ છે. ” એ કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે—“ શું આ સ્થાવર છે કે પ્રુરૂપ છે ? ” એવા પ્રકારના સંશયને ઇલા નથી માનેલ, પરંતુ જે યોધના પછી તરતજ અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે, તથા અન્યવધર્મના સંલવ અને વ્યતિરેકધર્મના ત્યાગથી નિશ્ચય સન્નિબળ જે યોધ, તેને ઇલા માનેલ છે. એ પ્રમાણે પૂર્વે ધણીવાર કહેલું છે. આવો યોધ નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી સંશય નથી, તેમજ નિશ્ચયની સમીપ હોવાથી નિશ્ચયરૂપ પણ નથી. આ ઉપરથી નિશ્ચય સિવાય અન્ય સર્વ સંશયરૂપ હોવાથી અજ્ઞાન છે એમ ન કહેવું; કારણ કે એમ કહેવાથી નિશ્ચયના ઉત્પત્તિક્ષણને પણ અજ્ઞાનપણાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. એમ છતાં નિશ્ચયને પણ અજ્ઞાનપણાની પ્રાપ્તિ થાય. અવિશિષ્ટ કારણથી વિશિષ્ટ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. અહીં નિશ્ચય ઉપાદાન ક્ષણ કારણ છે અને નિશ્ચયરૂપ કાર્ય છે. આટલે અજ્ઞાનરૂપ નિશ્ચયઉપાદાનક્ષણથી જ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય ઉત્પન્ન ન થાય. “ નિશ્ચિતજ્ઞાન તે વિપર્યાયરૂપ છે. ” એમ જે તું કહે છે, તેપણ અયોગ્ય છે. કારણ કે લિંગઆશ્રિત જ્ઞાન તે નિશ્ચિતજ્ઞાન, એવો અર્થ કરીએ તો મર્વથા એ દોષ ધરતો જ નથી, અને પરધર્મવડે મિશ્રજ્ઞાન તે નિશ્ચિતજ્ઞાન એવો અર્થ કરીએ ત્યારે તો બીજી રીતે માત્ર વ્યાખ્યા જ કરી છે. એ વ્યાખ્યાથી તે જ્ઞાનમાં પરધર્મોની શંકામાત્ર જણાવી છે, તેવા ધર્મોના તેમાં નિશ્ચય છે એમ નથી કહ્યું. જેમકે “ અહીં ગાય છે, પણ અંધ જેવી જણાય છે. ” આટલા કારણથી જ આ વિપરીત ઉપલબ્ધિ જણાવી, સર્વથા વિપરીતધર્મના નિશ્ચયથી વિપરીત ઉપલબ્ધિ ન જાણવી. કેમકે સર્વથા વિપરીત ઉપલબ્ધિ માનવાથી, ત્યાં અધ્યાદિ હોવા ભેદએ આથી એમ ન કહેવું; કે એમ હોય તો નિશ્ચિતનો અનિશ્ચિતથી ભેદ નથી; કેમકે ત્યાં પરધર્મની નિશ્ચિતતાને અર્થાવ હોવાથી વિચક્ષિત વસ્તુના અભાવથી શંકામાત્ર છે. વસ્તુ પ્રાપ્તિમાં વિગ્ના અભાવે વિપર્યય ધર્મની શંકામાત્રથી પણ

અજ્ઞાનતા ન કહેવાય. “ અવમહુ અનધ્યવસાયરૂપ છે ” એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે અવમહુમાં સાક્ષાત્ અધ્યવસાય (નિશ્ચય) નથી, પણ યોગ્યતાથી તો છે. જો એમ ન હોય તો અવમહુના કાર્યભૂત અપાયાદિમાં એ અધ્યવસાય અથવા નિશ્ચય થાય છે તે ન થવા જોઈએ. અતિ ઉન્મત્ત અને મૂર્છા પામેલાનું જ્ઞાન જ અનધ્યવસાયરૂપ કહેવાય, ત્યાં યોગ્યતાવડે કરીને પણ અધ્યવસાય કહી શકાય નહીં. કેમકે અવમહુના કાર્યભૂત અપાયાદિના અધ્યવસાયનું ત્યાં લક્ષણજ નથી.

એ રીતે અવમહુદિમાં સંશયાદિપણું નથી, તે છતાં તેમાં તે માની લઈએ તોપણ સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય એ જ્ઞાનજ છે, તેથી કરીને અવમહુદિ મધ્યે સંશયાદિ-રૂપપણું હોવા છતાં પણ મતિજ્ઞાનના લેદપણામાં વિરોધ આવતા નથી. કારણકે “ ઇચ્છિત વસ્તુ જણાવનાર હોય તે જ્ઞાન, અને તે સિવાયનું અજ્ઞાન. ” એ પ્રમાણે કહેનારાઓના પ્રમાણ-અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વિચાર કરવાને અમે તૈયાર નથી; પરંતુ “ જોવડે કંઈપણ જણાય તે સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાન છે ” એટલુંજ માત્ર અમે કહીએ છીએ. તંદુલસાર વસ્તુનું જ્ઞાનમાત્ર તો સંશયાદિમાં પણ હોય છે, એટલે તેનામાં સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાનપણાની હાની નથી. ૩૧૪

સ્વપરંપચિવડે અનન્તધર્મશુદ્ધ ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી સંશયાદિ, બીજાઓએ માનેલા નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણની પહે જ્ઞાનરૂપજ છે. આ સ્થળે હિતુની અસિદ્ધતા માનીને કોઈ એમ કહેવા માગે કે-સંશયાદિ વસ્તુના એક દેશના જ્ઞાનનું કારણ કેવી રીતે બની શકે? કારણકે વસ્તુ અંશરહિત હોવાથી તેને દેશનોજ અભાવ છે, તોપણી તે સંશયાદિ એક દેશમાંહી કેમ કહી શકાય? એ પરનો અસિદ્ધાચ છે. તેને આચાર્ય માહારાજ કહે છે કે હું ‘ કહુકુ ’ તે સાવધાન થઈને સાંભળ. ૩૧૫.

આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ધટાદિવસ્તુના માટીથી બનવાપણું, પહોળા પેટારપણું, વૃત્તપણું, ગોળ લાંબી ઓવાયુક્તપણું ઇત્યાદિ અર્થરૂપ પર્યાયો એટલે અર્થપર્યાયો અનન્તા છે; તથા ધટ, કટ, કુલ, કળશ વિગેરે વચનરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે, તેમજ આદિશબ્દથી પરબ્યાવૃત્તિરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે. એ અર્થપર્યાય અને વચનાદિપર્યાયરૂપ અનન્ત શક્તિયુક્ત વસ્તુ છે, તેવી વસ્તુના એક દેશને ગ્રહણ કરનારા સંશયાદિ છે માટે તે જ્ઞાનરૂપ છે. વસ્તુને અમે નિરશ નથી માનતા, પણ ઉપર કહ્યા શુદ્ધ અનન્ત ધર્મયુક્ત માનીએ છીએ, તેથી વસ્તુના અનન્ત દેશો છે. તેમાંથી એક દેશને સંશયાદિ ગ્રહણ કરે છે તેથી તે જ્ઞાનરૂપ છે. જો એ સંશયાદિ કંઈપણ ગ્રહણ ન કરતા હોય તો તે ઉત્પત્તજ ન થાય. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે “ જે વડે જણાય તે જ્ઞાન ” એ વ્યુત્પત્તિથી સંશયાદિ જ્ઞાન છે. ૩૧૬

સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર હોય તેજ જ્ઞાન છે, એક દેશને ગ્રહણ કરનાર હોય તે જ્ઞાન નથી. એમ જો કોઈ કહેવા માગે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે—

અહવા ન સઘ્વમ્પ્રાવમાસવા તો ન નાળમિદં તે ।

નશુ નિજ્ઞમોઽવિ તદ્દેસમેત્તગાદિ ત્તિ અન્નાર્ણ ॥ ૩૧૭ ॥

જઈ ઇવં તેજ તુદં અન્નાણો નત્તિ કોઈ સંસારે ।

મિચ્છદિદ્દોજં તે અન્નાર્ણ નાળમિયરેસિ ॥ ૩૧૮ ॥

સદસદવિસેસનાઓ ભવહેજ જહિચ્છિઓવલમ્માઓ ।

નાળફલાભાવાઓ મિચ્છદિદ્ધિસ્સ અણ્ણાણં ॥ ૩૧૯ ॥

एगं जाणं सर्वं जाणइ सर्वं च जाणमेगं ति ।

इय सच्चमयं सर्वं सम्मद्विद्विस्सं जं वत्थुं ॥ ३२० ॥

जे संसयादिगम्मा धम्मा वत्थुस्स तेऽवि पज्जाया ।

तदह्मिगमगत्तणओ ते नाणं चिय संसयाईया ॥ ३२१ ॥

અથવા તે સર્વ ધર્મને જણાવનાર ન હોવાથી તારે તે જ્ઞાનરૂપ નથી. જો એમ હોય તો તારે નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થાય, (કેમકે તે) તેના એક દેશનેજ ઘડણ કરે છે. શકા-એ એમ હોય તો તમારા મતે કોઈપણ સંસારી અજ્ઞાની નહીં થાય ઉત્તર-મિથ્યાદષ્ટિને અજ્ઞાન છે અને બીજા-સમ્યગ્દષ્ટિને તે જ્ઞાન છે. સદ્-અસદના અવિશેષપણાથી, ભવહેજ હોવાથી મિથ્યાદષ્ટિ (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ એક વસ્તુને જાણતાં સર્વ વસ્તુ જાણે છે અને સર્વ વસ્તુ જાણતાં એકને જાણે છે એમ તેને સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે એવો બોધ છે (તેથી તેને જ્ઞાન છે). ને સંસારાદિગમ્ય ધર્મો છે, તેપણ વસ્તુના પચાસો છે, તેને જાણનાર એ સંસારાદિ છે માટે તે નિશ્ચય જ્ઞાન છે. ૩૧૭-થી-૩૨૧

ગાય વિગેરે વસ્તુના સર્વ ધર્મને સંસારાદિ ઘડણ કરનારા નથી, માટે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ જે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપને ઘડણ કરે તેજ જ્ઞાનરૂપ છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે અધોગ્ય છે; કારણકે એથી તો જ્ઞાનરૂપે માનેલા નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થશે. એ નિર્ણય પણ ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશનેજ ઘડણ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે-ગૌરવ્યઆતું રૂપ છે માટે “આ બલદ છે” આ ધટ છે, આ પટ છે, ઈત્યાદિ નિર્ણયવડે બલદપણ, ધટપણ, પટપણ વિગેરે વસ્તુના એક દેશજ ઘડણ કરાય છે. તેથી તેનું પણ જ્ઞાનરૂપપણ કેમ થાય ?

ધર્મ ધર્મોસિવાય કદીપણ જુદો નથી હોતો, તેથી એક દેશરૂપ ધર્મ ઘડણ કરવાથી ધર્મરૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પણ નિર્ણયવડે ઘડણ થાય છે, માટે નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે. આમ કહેવામાં આવે તો સંસારાદિમાં પણ એમજ છે “શુ” આ સ્થાણુ છે કે યુરૂ છે ? ” ઈત્યાદિ પ્રકારના સંસારથી સ્થાણુવાદિરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. વિપર્યાય પણ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે, અને અનર્થવચ્ચાય પણ સામાન્યમાત્રરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. તેથી સંસાર વિગેરે વસ્તુના એક દેશને જાણનાર હોવાથી ઉપરોક્ત શકા યુજ્ય તેઓ સમવસ્તુને જાણે છે તોપણ જ્ઞાનરૂપ કેમ ન કહેવાય ?

વધી સંસારાદિવડે વસ્તુના એક દેશ ઘડણ કરાય છે, એટલે કે સંસારવડે કેવળ સંહિધ, વિપર્યાયવડે કેવળ વિપરીત અને અનર્થવચ્ચાયવડે કેવળ સામાન્ય ઘડણ થાય છે. તેથી તે જ્ઞાન નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે માટે “જે વડે જણાય તે જ્ઞાન” એવી વ્યુત્પત્તિ હમણાંજ ઉપર કહી છે; તે પ્રમાણે મતિરૂપજ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે, સામાન્યથી સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનના વિચાર આહી પ્રસ્તુત છે તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના સંસારાદિને અથવા નિર્ણયને જ્ઞાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કેમકે ઉપરોક્તજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ એ સર્વમાં ધટે છે, આ ઉપરથી સંસારાદિ પણ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, તેથી તે મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સાત બેઠ થશે એમ ન કહેવું; કારણકે અનર્થવચ્ચાય સામાન્યમાત્ર આહી હોવાથી

તેનો અવગ્રહમાં સમાવેશ થાય છે, સંશયનો ઈહામાં સમાવેશ થાય છે, (જો કે પહેલા સંશયને ઈહારૂપ નથી માનેલ, પણ તે વ્યવહારીજનની અતુટ્તિથી નિષેધિત છે, સર્વથા નિષેધ નથી કર્યો.) અને વિપર્યાસ (વિપરીત) નિશ્ચયરૂપ હોવાથી અપાયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. એ પ્રમાણે સંશયાદિ ત્રણેનો અવગ્રહાદિ ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે, તેથી સાત ભેદ નહીં થાય. એ પ્રમાણે આ અંગીકાર કરવું. અન્યથા-જો એમ ન માનવામાં આવે તો સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિને મતિજ્ઞાનથી જુદા પાડીને ક્યાં અન્તર્ભૂત કરવા ? અજ્ઞાનમાં તો તેનો સમાવેશ નહીં કરી શકાય, કારણકે શ્રીમાન્ ગૌતમસ્વામિએ લગવન્ત મહાવીરદેવને પૂછ્યું છે કે-“ સમ્મદિટ્ઠી ણ મંતે ! કિં નાણી અજ્ઞાણી ? ગોચમા ! નાણી, નો અજ્ઞાણી ” લગવન્ત ! સમ્યગ્દષ્ટિયો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? ગૌતમ ! સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની છે, અજ્ઞાની નથી. ” હત્યાદિ આગમવચનથી સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વદા જ્ઞાનજ હોય છે, અજ્ઞાન નથી હોતું.

શિષ્ય:-હલે એ એમ હો, પરંતુ અહીં સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનાજ અધિકાર છે એમ આપ શાથી કહો છો ?

આચાર્ય:-અહીં પાંચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે જ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિનેજ હોય છે; માટે સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અહીં વિચાર કરાય છે અને તેમનાજ સંશયાદિકોની જ્ઞાનતા સધાય છે. ૩૧૭

શિષ્ય:-જો ઉપર મુજબ સંશયાદિને પણ આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો તો કોઈપણ સંસારી જીવ અજ્ઞાની નહિ થાય. કેમકે સંશયાદિ અજ્ઞાન છે અને નિર્બંધ તે અપ્રાધિત જ્ઞાન છે. એમ લોકવ્યવહારની સ્થિતિ છે. હવે જો એ સંશયાદિને આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો તો અજ્ઞાનરૂપ લોકવ્યવહારનો નાશ થશે, પણ લોકમાં તો અજ્ઞાન વ્યવહાર જણાય છે તેની શી વ્યવસ્થા કરશો ?

આચાર્ય:-મિથ્યાદષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્બંધ અજ્ઞાનરૂપ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્બંધ જ્ઞાનરૂપ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી અજ્ઞાન વ્યવહારનો નાશ નહિ થાય. તાત્પર્ય એ છે કે લોકિકજ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વ્યવહાર અહીં નથી કર્યો, પણ આગમના અભિપ્રાયે નિશ્ચયિકવ્યવહાર અહીં કર્યો છે એટલેકે આગમમાં મિથ્યાદષ્ટિને સંશયાદિ તથા નિશ્ચય બધુંએ અજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે, અને એજ સંશયાદિ તથા નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે. આગમના અભિપ્રાયે સંશયાદિ અજ્ઞાનપણાતું કારણ નથી, પણ મિથ્યાદષ્ટિના સંબંધ અજ્ઞાનપણાતું કારણ છે, અહીં માત્ર સમ્યગ્દષ્ટિના અવગ્રહાદિનો વિચાર કરવો પ્રસ્તુત છે, તેથી બીજી ચર્ચા કરવાથી સર્થ. ૩૧૮

શિષ્ય:-મિથ્યાદષ્ટિનું બધુંએ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપજ છે, એમ આપ શાથી કહો છો ?

આચાર્ય:- મિથ્યાદષ્ટિને સદ્અસદનો તફાવત નથી, તેનું જ્ઞાન ભવહેતુક છે, યદ્-અજ્ઞાને-ગમેતેમ તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અને જ્ઞાનનું રૂપ જે વિરતિ તે તેમને નથી, માટે તેઓનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૧૯

શિષ્ય:-સમ્યગ્દષ્ટિને ઝોલું શું વિશેષ છે કે જેથી તેઓનો સર્વબોધ જ્ઞાનજ કહેવાય ?

આચાર્ય:-પરમાણુ વિગેરે દરેક વસ્તુ સ્વ-પર પર્યાયોવરે ત્રિભુવનગત સર્વવસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જેમકે એક પરમાણુમાં એકચુલકાલતવાદિ અનન્તા વર્ણ, ગન્ધ, રસ વિગેરેના સ્વપર્યાયો છે, અને એ પરમાણુ બીજા પરમાણુ, દ્રવ્યજુલક, અણુકાદિ સર્વવસ્તુથી

ક્ષેત્ર-કાળ આદિવડે લિન્ન છે, તેથી તેના વ્યાવૃત્તિરૂપ અનન્તા પરપચાયા છે. જે અન્ય વસ્તુઓથી એ પરમાણુ લિન્ન છે તે બધી વસ્તુઓનો તે પરમાણુમાં અભાવ છે. જો એમ ન હોય તો તે પરમાણુ તેઓથી લિન્ન છે એમ જણાય નહિ. કારણકે અભાવ તે અભાવવાનનો ધર્મ છે, જ્યાં ધર્મ હોય ત્યાં ધર્મો કય ચિત્ હોવોજ જોઈએ. એમ ન હોય તો તે તેનો ધર્મ ન કહી શકાય. આથી એ સિદ્ધ થયું કે સર્વ વસ્તુઓ તે પરમાણુમાં સ્વ-અભાવવૃત્તિ દ્વારાએ વર્તે છે, અને તેથી તે પરમાણુ પણ સર્વ વસ્તુ સાથે તેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે. આજ રીતે દ્રવ્યણુક-ત્ર્યણુકાદિના મંબંધમાં પણ સમજી લેવું. તે પણ અન્યથી લિન્ન છે, અને તેથી સર્વવસ્તુ સર્વમય છે એમ નિશ્ચિત થયું. જે કોઈ અણુક એક વસ્તુ જાણે છે તે બીજી પણ બધી વસ્તુઓ જાણે છે. બધી વસ્તુઓ જાણ્યા વિના અણુક વસ્તુ તેનાથી લિન્ન છે એમ જાણી શકાય નહિ. તેથી જે સર્વ વસ્તુઓ જાણે છે તેજ અણુક એક વસ્તુ પણ જાણે છે. સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાનવિના એક વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય નહી. તે સર્વ વસ્તુઓ વિવક્ષિત વસ્તુયકી છુટી છે એમ જાણવું. ને તે નહીં જણાય તો તે તેનાથી લિન્ન છે એમ જાણી શકાય નહી.

શિષ્ય:—એણું જ્ઞાનતો કેવળીનેજ હોય છે. બીજાને નથી હોતું, કેમકે કેવળી સિવાયના બીજાઓ સૂક્ષ્મ, અતીત, વ્યવહિત, અમૂર્ત આદિ સર્વ વસ્તુઓ ઘડણ કરી શકે નહિ.

આચાર્ય:—હા સત્ય છે, એ પ્રમાણે સાક્ષાત્પણે તો કેવળીજ જાણે છે, પરંતુ તેમના વચન ઉપરની શ્રદ્ધાદ્વારાએ ભાવથી બીજા સમ્યગ્દિ પણ કરેક વસ્તુને સર્વમય જાણે છે. “જે યગ્ જ્ઞાણદ્ સે સર્વ્વ જ્ઞાણદ્, જે સર્વ્વ જ્ઞાણદ્ સે યગ્ જ્ઞાણદ્” ઇત્યાદિ કેવળીભાષિત આગમવચનથી જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જે સર્વ જાણે છે તે એક જાણે છે. આ પ્રમાણેનો આગમ સમ્યગ્દિને સર્વથા પ્રમાણભૂત છે, અન્યથા તે સમ્યગ્દિ ન કહેવાય. જોકે બધાએ સમ્યગ્દિ એ પ્રમાણે સર્વવસ્તુને સર્વમય નથી જાણતા, પણ યથોક્ત આગમશ્રદ્ધાએ ભાવથી તો જાણે છેજ, તેથી તે સર્વ જ્ઞાની કહેવાય છે. કેવળી-દિ યથાર્થ સ્વરૂપની પ્રમાણતા માનવાવડે તેઓ સર્વદા તે પ્રમાણે જાણે છે, એટલે કે એક વસ્તુને જાણતાં સર્વ વસ્તુને જાણે છે, અને સર્વ વસ્તુને જાણતાં એક વસ્તુ જાણે છે. એ પ્રમાણેનું સિદ્ધાન્ત સમ્યગ્દિ નિરન્તર પ્રમાણપણે માને છે તેથી પરમાણુ આદિ જે કંઈ વસ્તુ છે તે સર્વને સ્વ-પર પચાયાવડે સર્વમય માને છે. જાણતાં, ઉપતાં, ઉભા રહેતાં અને ચાલતા નિરન્તર સમ્યગ્દિના દૃઢધર્માં પરમગુરુપ્રણીત યથોક્ત વસ્તુ સ્વરૂપની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે, તેથી તે હુમ્મશાં જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૦

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો સમ્યગ્દિને નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન ભાલે હો. પરંતુ સંશયાદિ તો અજ્ઞાન છે એમ લોકમાં બાળકોને પણ ૩૬ છે, તે સમ્યગ્દિને કેવી રીતે જ્ઞાન હોઈ શકે ?

આચાર્ય:—સંશયાદિથી જણતા જે ધર્મો છે તે ધર્મો પણ વસ્તુના પચાયા જ છે, તેથી તે પણ જ્ઞાનના હેતુ હોવાથી સમ્યગ્દિના મશયાદિ જ્ઞાનરૂપ જ છે. લોક વ્યવહારમાં ૩૬ સંશયાદિપણને આગમમાં અજ્ઞાનપણના કારણરૂપે નથી માનેલ, પરંતુ મિથ્યાદિના સંબંધને અજ્ઞાનપણાતું કારણ માનેલ છે. ને એવો સંબંધ સમ્યગ્દિના સંશયાદિમાં નથી, તેથી તેઓના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપ જ છે. જેણે કરીને કિ ચિત્ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, સંશયાદિવડે કંઈપણ નથી જણાતું એમ ન કહેવું. કેમકે તેમને પણ વસ્તુ પચાયા જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ આગળ દર ઉપર સ્થાણુક પડેલ હોય છતા

“ આ સ્થાણુક, છે કે પુરૂષ છે ? ” એવો સંશય થાય છે, તેમાં જે સ્થાણુકપણું અને પુરૂષપણું જણાય છે તે બન્ને તેમાં પર્યાયપણે હોય છે. સ્થાણુકપણું એમાં અનુગતરૂપે હોય છે અને પુરૂષપણું અભાવરૂપે હોય છે. અથવા સ્થાણુકપણું તે સ્થાણુકને પર્યાય છે અને પુરૂષપણું તે પુરૂષને પર્યાય છે. તથા સ્થાણુકમાં “ આ પુરૂષજ છે ” એવો જે વિપર્યાય થાય છે, તેમાં પણ પુરૂષપણું એ વ્યાવૃત્તિરૂપે સ્થાણુકને પર્યાય છે, અને અનુગતપણે પુરૂષને પર્યાય છે. અનંતપર્યાયમાં જણાવું સામાન્ય તે તો વિવાદરહિત સ્થાણુક આદિ વસ્તુના પર્યાય છે. એ રીતે સંશયાદિવડે વસ્તુપર્યાયે જણાય છે, અહીં સમ્યક્દષ્ટિના સંશયાદિનો અધિકાર છે, મિથ્યાદષ્ટિના સંશયાદિનો અધિકાર નથી, વળી લોકરૂઢ સંશયાદિને અજ્ઞાનપણાનું કારણ નથી માન્યું, તેથી કરીને સમ્યક્દષ્ટિના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે. ૩૧૭-થી ૩૨૧.

શિષ્ય:—અનન્તપર્યાયવાળી સર્વ વસ્તુઓ છે, એમ આપે કહ્યું છે. તેથી અનન્ત પર્યાયવાળી ધટાદિ વસ્તુના ધટવાદિરૂપ એકજ પર્યાયને એક કાળમાં સમ્યક્દષ્ટિ અહણુ કરે છે, આમ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુ છતાં તેને એક પર્યાયપણે અહણુ કરતાં સમ્યક્દષ્ટિને જ્ઞાન કેમ કેહેવાય ? કારણકે અન્યરૂપે રહેલી વસ્તુને તે અન્યરૂપે અહણુ કરે છે. આત્માર્થથી આના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

પઞ્જાયમાસયંતો. પર્કપિ તઓ પઓયગવસાઓ ।

તત્તિયપઞ્જાયં ચિય તે ગ્હહ ભાવઓ વર્ત્યું ॥ ૩૨૨ ॥

નિર્ણયકાલેઽવિ તઓ ન તદ્ધારૂં વિદંતિ તે વર્ત્યું ।

મિચ્છહિટ્ટી. તમ્હા સર્વં ચિય તેસિમ્પણાં ॥ ૩૨૩ ॥

કદ્ધરં વડ્ઞાણં વિરત્તઓ એવ મિચ્છહિટ્ટીં ।

મિચ્છામિણિવેસાઓ સર્વથ ઘટે વ્વ પડ્ધુદ્ધી ॥ ૩૨૪ ॥

અહવા જહિંદનાણોવઓગઓ તમ્મયત્તળં હોઈ ।

તહ સંસયાહમાથે નાળં નાણોવઓગાઓ ॥ ૩૨૫ ॥

તુલ્લમિયં મિચ્છસ્સઽવિ સો સમ્મત્તાહમાવસુઓ ત્તિ ।

વવઓગમ્મિઽવિ તો તસ્સ નિચ્ચમન્નાણપરિણામો ॥ ૩૨૬ ॥

જં નિન્નઓગઓગેઽવિ તસ્સ વિવરીઅવત્થુપઢિવત્તી ।

તો સંસયાકાલે કત્તો નાણોવઓગો સે ? ॥ ૩૨૭ ॥

સમ્યક્દષ્ટિ પ્રયોજનવશાત્ એક પણ પર્યાયને અહણુ કરતા છતાં તેટલાજ પર્યાયવાળી તે વસ્તુને ભાવથી અહણુ કરે છે. નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યાદષ્ટિ વસ્તુને તેવા રૂપે નથી જાણતો, તેથી તેઓને બધુંએ અજ્ઞાનજ છે. અથવા મિથ્યા અભિનિવેશથી ધટમાં પટખુદ્ધિ થવાની ઘટે વિપર્યાયજ થાય છે, તેથી મિથ્યાદષ્ટિને કદાચ અજ્ઞાન છે. અથવા જેમ ઇન્દ્રજ્ઞાનોપયોગથી (ઉપયોગવાનને) તન્મયપણું (ઇન્દ્રપણું) થાય છે, તેમ સમ્યક્દષ્ટિને સંશયાદિ છતાં પણ જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન છે મિથ્યાત્વીને પણ એ દુરૂપ છે. (એમ કહેવામાં આવે તો તે) અથોગ્ય છે. (કેમકે) તે સમ્યક્તવાદિભાવજન્ય

હોવાથી તેને ઉપયોગ છતાં પણ હુમ્મશેનાં અજ્ઞાન પરિણામ છે. નિર્ણયિત ઉપયોગમાં પણ તેને વિપરીતવસ્તુની પ્રતિપત્તિ હોય છે, તો પછી સંશયોદ્ધિકાળે તો જ્ઞાનોપયોગ કયાંથી હોય ? ૩૨૨-થ-૩૨૭.

પ્રયોજનવશાત્ ઘટાદિ વસ્તુના ઘટત્વાદિ એકજ પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર સમ્યક્દષ્ટિ પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુજ આગમપ્રમાણ અગીકાર કરીને ભાવથી ગ્રહણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે-કોઇ સુવર્ણનો ધડો જોઇને તેને ઘડાતુજ પ્રયોજન છે તેથી તે માણસ “આ ધડો છે” એમ ઘટપણાનો નિશ્ચય કરે છે, અને જેને સુવર્ણનું પ્રયોજન છે તે માણસ “આ સુવર્ણ છે” એમ સુવર્ણપણાનો નિશ્ચય કરે છે, જેને પાણી ભરવાતું પ્રયોજન છે તે માણસ “આ પાણી ભરવાતું સાબુન છે” એવો નિશ્ચય કરે છે. વળી કેટલાક અવ્યાસપદ્ધતા-અને પ્રત્યાસતિ (નશ્કપણા) આદિકથી ગ્રહણ કરે છે, જેમકે-કોઇ બ્રાહ્મણને દ્વારમાં ઉભેલો જોઇને કોઈ વ્યક્તિ અવ્યાસના વશથી “આ ભિક્ષુક છે” એમ કહે છે, કોઈ પદ્ધતાવશાત્ “આ બ્રાહ્મણ છે” એવું કહે છે, અને કોઈ તેની પાસે ભણેલો હોય તે પ્રત્યાસતિથી “આ મહારા ઉપાધ્યાય છે” એમ કહે છે. આ પ્રમાણે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુના એક પર્યાયને ગ્રહણ કરતા છતાં પણ ભાવથી યથાવસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર સમ્યક્દષ્ટિને સંશયોદ્ધિ કાળે પણ જ્ઞાનજ છે. ૩૨૨.

શિષ્ય:-એ પ્રમાણે મિથ્યાદષ્ટિને પણ જ્ઞાન જ્ઞાનવામાં આવે તો શું હરકત છે ?

આચાર્ય:-મિથ્યાદષ્ટિઓને કેવળીદૃષ્ટ યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપનો સ્વીકાર ન હોવાથી તેમને નિર્ણયકાળે પણ પરમશુદ્ધિ ઉપદેશીસ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુનો ભ્રમ નથી તેથી તેઓના નિશ્ચય અને સંશય સર્વ અજ્ઞાનરૂપજ છે. ૩૨૩ અથવા મિથ્યાત્વીને સામાન્યથી અજ્ઞાન છે એમ નહીં, પણ અતિ કષ્ટતર અજ્ઞાન છે. કારણ કે સંશય-અનધ્યવસાય અને વિપર્યાય એ ત્રણે સામાન્ય રી અજ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે, પણ મિથ્યાદષ્ટિને તો તે અતિ દુઃસહ મહાદુઃખના ઉત્પન્ન હોવાથી વિશેષતર અજ્ઞાનરૂપ છે. કેમકે તેઓને સર્વજ્ઞભાવિત યથાવસ્થિત વસ્તુમાં વિપર્યાસજ થાય છે, સંશય અને અનધ્યવસાય નથી થતા. એ કારણથી સંશય અને અનધ્યવસાય કરતાં એ વિપર્યાય અતિ વિશેષ અજ્ઞાનરૂપ છે. એ વિપર્યાય થવાતું કારણ તેમને સર્વજ્ઞ મિથ્યાઅભિનિવેશ હોય છે, એટલે કે બ્રાહ્મમાં સંસારમાં અથવા નરકાદિમાં મિથ્યાઅભિનિવેશથી ઘટમાં પટજીવિની પેઠે સર્વજ્ઞ કહેલા વસ્તુમાં વિપરીત અધ્યવસાયજ થાય છે. તેથી તેઓને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે, અને સર્વજ્ઞ કહેલા યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વ જ્ઞાનવાથી સમ્યક્દષ્ટિને હુમ્મશેનાં જ્ઞાન છે. ૩૨૪

અથવા જેમ ઇન્દ્રજ્ઞાનના ઉપયોગથી તે ઉપયોગવાન વ્યક્તિ ગરીબ હોવા છતાં પણ ઇન્દ્ર કહેવાય છે, તેમ સમ્યક્દષ્ટિને પણ સમ્યક્દર્શનનો લાભ થતી વખતેજ મતિ આદિ જ્ઞાનનો લાભ થવાથી સર્વજ્ઞ જ્ઞાનોપયોગજ હોય છે. જો એમ ન હોય તો તે મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય, માટે સંશયોદ્ધિકાળે પણ મૂળ જ્ઞાનોપયોગથી તે જ્ઞાનીજ છે. જેમ રસકુ પિન્કામાંના મહારમમાં પડેલું ધાસાદિક પણ તદ્રૂપપણાને પામે છે તેમ તે સમ્યક્દર્શન હોવાથી જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૫

લાવરહિત હોવાથી તેને જ્ઞાનોપયોગ નથી હોતો, જો તેને એ સમ્યક્વાદિ લાવ હોય, તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ ન કહેવાય. માટે મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાન પરિણામ સિવાય અન્ય ઉપયોગ નથી તેથી તે સર્વદા અજ્ઞાની છે; અને સમ્યક્દૃષ્ટિને જ્ઞાનપરિણામ હોવાથી હુમ્મેશાં જ્ઞાની છે. તેમ હોવાથી જોને વિષે તુલ્યપણું ક્યાંથી હોય. ૩૨૬.

વળી નિર્ણયરૂપ ઉપયોગકાળે પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિને સર્વજ્ઞલગવાને કહેલી વસ્તુમાં વિપરીત જ્ઞાન થાય છે, એટલે કે નિશ્ચિત ઉપયોગમાં પણ તેને જ્ઞાન પરિણામ નથી થતો, તો પછી એ બિચારાને સંશયાદિકાળે તો જ્ઞાનપરિણામ ક્યાંથીજ થાય? નજ થાય. માટે સમ્યક્દૃષ્ટિની યેઠે મિથ્યાદૃષ્ટિને જ્ઞાનના સંપાદન માટે તું ફાગર બેઠ પામે છે. ૩૨૭

સમ્યક્દૃષ્ટિ સંખ્યાથીજ અતિજ્ઞાન અહીં વિચારીએ છીએ, એમ ધારીને ૩૧૪ મી ગા-થામાં કહ્યા મુજબ સંશયાદિમાં જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું, અને એથી સંશયાદિ છતાં પણ અવગ્ર-હાદિ અજ્ઞાનરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થયું. આથી કરીને “સંશયાદિરૂપપણાથી અવગ્રહાદિમાં અજ્ઞાનપણું છે.” એવી જે પૂર્વે શંકા કરી હતી તે અગોચર છે, અથવા અહીં માત્ર જ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો આરંભ નથી, કે જેથી અજ્ઞાનપણાતું આપાદન પાધક થાય; પરંતુ અહીં તો જ્ઞાન-અજ્ઞાનાદિરૂપ સામાન્ય અતિજ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો છે, એ પ્રમાણે જણાવવાને આત્માર્થશ્રી કહે છે કે—

અહવા જહ મુયનાણાવસરે સામણ્ણદેસણં યણિયં ।

તહ મહનાણાવસરે સવ્વમહનિરુવણં કુણ્ણ ॥ ૩૨૮ ॥

एसा सम्माणुगया सव्वा नाणं विवज्जण इयरं ।

अविसेसिआ मइ च्चिय जम्हा निद्धिट्ठमाईए ॥ ૩૨૯ ॥

विवरीअवत्थुगहणे जं सो साहणविवज्जयं क्कुण्ह ।

तो तस्सऽज्जाणफलं सम्मद्विट्ठिस्स नाणफलं ॥ ૩૩૦ ॥

જહ સોઽવિ તસ્સ ધમ્મો ફિં વિવગીયત્તળંતિ ? તં ન બયે ।

ધમ્મોઽવિ જઓ સવ્વો ન સાહણં ફિંતુ જો જોગો ॥ ૩૩૧ ॥

जोग्गा-जोग्गविवेगं अमुणंणो सो विवज्जयं क्कुण्ह ।

सम्मदिद्वी वण क्कुण्ह तस्स सट्ठाणविणिओगं ॥ ૩૩૨ ॥

અથવા જેમ શ્રુતજ્ઞાનના અવસરમાં સામાન્યપણે (શ્રુત) કહ્યું છે, તેમ અતિજ્ઞાનના અવસરે સર્વ અતિજ્ઞાનતું નિરૂપણ કર્યું છે. સમ્યક્વાતુગત આ સર્વ અતિ તે જ્ઞાન છે, અને વિપર્યયમાં અજ્ઞાન છે. કારણકે અવિશેષિત સર્વ અતિજ છે. એમ પ્રથમ કહ્યું છે. ‘વિપરીત વસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ સાધન વિપર્યય કરે છે, તેથી તેતું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપવાળું છે અને સમ્યક્દૃષ્ટિનું જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપવાળું છે. જો તેપણ તેનો ધર્મ છે, (તો તેમાં) વિપરીતપણું શું છે? એમ નહિ કહેવું. કેમકે બધાએ ધર્મ કાંઈ સાધન નથી, પણ જે ચોગ્ય હોય, તેજ સાધન છે. ગોચરોચર વિશેષ નહિ જાણનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ વિપર્યય કરે છે, અને સમ્યક્દૃષ્ટિ સ્વસ્થાને વિનિયોગ કરે છે. ૩૨૮-થી-૩૩૨.

પૂર્વે ૭૬મી ગાથામાં જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉલ્લેખરૂપે શ્રુતજ્ઞાન કર્યું છે, પણ એકતું સમ્યક્ શ્રુત નથી કહ્યું, કારણકે આગળ શ્રુતજ્ઞાનના ચૈદ્ર બેદ ગણવાથી, તેમાં મિથ્યાશ્રુત (વિ. લા. '૨૨)

પણ કહેવાશે. એ રીતે જેમ લાઘવાર્થ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉભયરૂપ શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, તેમ અહીં પણ અતિજ્ઞાન કહેવાના અવગરે સંશય-વિપર્યય-અનધ્યવસાય અને નિર્ણયરૂપ જ્ઞાન-અજ્ઞાનાત્મક સર્વ પ્રકારના અતિજ્ઞાનનું સામાન્યથી નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં પાંચજ્ઞાનનો આધાર હોવાથી સમ્યક્દષ્ટિ સંબંધી અતિવૃજ એકલું નિરૂપણ નથી કર્યું; તેમ વ્યવહારિક જનની પ્રમાણ અપ્રમાણપણાની ચિન્તાવડે પણ અતિનો નિર્ણય નથી કર્યો, પરંતુ ઉભયરૂપ સામાન્ય (જ્ઞાનાજ્ઞાનાત્મક) અતિજ્ઞાનનો જ વિચાર કર્યો છે, અને તેથી અવગ્રહાદિ સંશયરૂપ હોય અથવા નિર્ણયરૂપ હોય તેમાં કંઈ હાંની નથી. આટલીમાં તો શ્રુતની પેઠે લાઘવ કરવાને માટે અતિમાત્રને વિચારવાનું ઇષ્ટપાથ છે. ૩૨૮

શિષ્ય:-ભલે એ સામાન્યઅતિવૃજ નિરૂપણ હોય, પરંતુ જ્યારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં જ્ઞાન કયું અને અજ્ઞાન કયું ?

આચાર્ય:-સામાન્યપણે કહેલી સમ્યક્દષ્ટિ સંબંધી અતિ સંશયરૂપ હોય કે નિશ્ચયરૂપ હોય તોપણ તે સર્વ જ્ઞાનજ છે, અને મિથ્યાદષ્ટિની અતિ સંશયરૂપ હોય કે નિશ્ચયરૂપ હોય તોપણ તે અજ્ઞાનજ છે. આ સંબંધમાં અવગ્રહાદિનું નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ તન્ત્રી સ્ત્રકારે કહ્યું છે કે-“ અવિત્તેતિઆ મદં મદનાળં મદમદનાળં ચ, વિત્તેતિયા મદં સમ્મહિ-ટ્ઠિસ્સ મદં મદનાળં મિચ્છહિટ્ઠિસ્સ મદં મદમદનાળં ” । એટલે કે અવિશેષિત અતિ તે અતિજ્ઞાન અને અતિઅજ્ઞાન છે, તથા વિશેષિતઅતિ એટલે સમ્યક્દષ્ટિની અતિ તે અતિજ્ઞાન છે અને મિથ્યાદષ્ટિની અતિ તે અતિ અજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે સમ્યક્દષ્ટિનું સર્વ જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે, અને મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૨૯

અથવા મિથ્યાત્વના ઉભયથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જગદ્ગુરુ-પ્રણીત સર્વ વસ્તુતત્ત્વને વિપરીતજ અહણ કરે છે. વિપરીતપણે વસ્તુ અહણ કરવાના સ્વભાવથી ભ્રાક્ષાદિ ભ્રેણવ-વાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ સાધનને ભ્રાક્ષાદિના સાધનરૂપે નથી માનતા, પણ એથી વિ-પરીત અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ-અને અવિરતિ આદિને ભ્રાક્ષ આદિના સાધનરૂપે માને છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનફળવાળું-નરકાદિ પ્રાપ્તિના ફળવાળું હોવાથી અજ્ઞાન જ છે; અને સ-મ્યક્દષ્ટિનું જ્ઞાન જ્ઞાનફળવાળું-ભ્રાક્ષાદિ ફળવાળું હોવાથી જ્ઞાન જ છે.

વળી વિપરીતપણે વસ્તુ અહણ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિયો કહે છે કે-“ વેદવિહિતા દિસા ન દોષાય વેદ વિહિત હિંસા દોષવાળી નથી. તેમજ શ્રુતિવચનથી અર્થમેધ યજ્ઞના મધ્યના દિવસે પાંચસો સત્તાણુ પશુઓ ભોજ્ય, તથા હજારો જીવો હણીને સોંકડો પાપકર્મ કરીને પવિત્ર ગંગાના જળમાં સ્નાન કરીને જીવો ભોજ્ય બન્યા છે.” એ પ્રમાણે સંસારના હેતુ જીવ જીવજાતાદિના કારણરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનને તેઓ ભ્રાક્ષઆદિના સાધનપણે માને છે. તથા જળ સ્નાન-પશુધન અને પુત્ર પરિવારના કારણજીવ ગેશુનાદિ ક્રિયામાં તેઓ ભ્રાક્ષનું સા-ધકપણું માને છે, તેથી તેમનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે, અને સમ્યક્દષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન-ક્રિયાના સચોટથી ભ્રાક્ષાદિમાં પ્રવર્તે છે, તેથી તેઓનું જ્ઞાન જ્ઞાનફળવાળું હોવાથી જ્ઞાન-રૂપ જ છે. ૩૩૦

શિષ્ય:-મિથ્યાદષ્ટિએ વિપરીત ક્રિયા લક્ષણ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ધર્મને ભ્રાક્ષ સાધકપણે માનેલ છે, અને તેજ ધર્મ સમ્યક્દષ્ટિએ માનેલ સમ્યક્જ્ઞાનાદિ રૂપ ભ્રાક્ષ સાધનનો ધર્મ છે, તો પછી એમાં મિથ્યાદષ્ટિને વિપરીત શું છે ? આપે ૩૨૦ મી આથામાં કહ્યું છે કે-“ इयं सत्त्वमयं सर्वं सम्महिट्टिस्स जं वर्यु.” એ પ્રમાણે સમ્યક્દષ્ટિને સર્વ વસ્તુ સર્વમય

છે, એ કથનથી “સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે” એમ આપનો સિદ્ધાન્ત થયો, એ ઉપરથી તો જેમ સમ્યજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ સાધનનો સમ્યજ્ઞાનાદિ ધર્મ છે, તેમ મિથ્યાજ્ઞાનાદિ પણ તે સાધનનો ધર્મ છે એમ થયું, બે એમ ન હોય તો “સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે” એમ નહિ કહી શકાય. મોક્ષ સિદ્ધિમાટે જે સાધનનો ધર્મ સમ્યદૃષ્ટિએ માનેલ છે, તે સાધનનો ધર્મ તેની જ સિદ્ધિ માટે મિથ્યાદૃષ્ટિએ પણ માનેલ છે. એમાં ધર્મ બહુ કરવાથી ધર્મીપણ કથયિત્ બહુ થાય છે. એટલે એમાં મિથ્યાદૃષ્ટિને વિપરીત શું છે કે જેથી તે-એના જ્ઞાનને આપ અજ્ઞાનરૂપ કહો છો?

આચાર્ય:—એ તારે કહેણું યુક્ત નથી. અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુના બધાએ ધર્મો એક જ અર્થને સાધતા નથી; પરંતુ ચોખ્ખતાપણે કોઈ ધર્મ કોઈ અર્થને સિદ્ધ કરે છે. જેમ કલશ શરાવણું—કપાલ વિગેરેમાં માટીપણું સમાન છતાં પણ કળશની પેઠે કપાલાદિ મંગળ કાર્યમાં અથવા પાણી ભરવાદિ રૂપ કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, વળી મુવણુંપણું સમાન છતાં પણ કુંડળની પેઠે નૂપુર કાનના આભૂષણ માટે ઉપયોગી નથી, તેમજ ચોખ્ખા-દાળ-થી વિગેરેમાં કોઇક ધર્મ સમાન છતાં પણ રસની પેઠે ગન્ધ વિગેરે શરીરની પુષ્ટિ-તૃપ્તિ વિગેરે સાધતા નથી. એજ પ્રમાણે મિથ્યાજ્ઞાનાદિ મોક્ષાદિ સાધનના વ્યાવૃત્તિ રૂપ ધર્મ હોવાથી મોક્ષ સાધતા નથી, પણ સંસારને જ સાધે છે. મોક્ષાદિકને તો તેના સાધનચોખ્ખ સમ્યજ્ઞાનાદિ ધર્મ જ સાધે છે. કારણ કે મોક્ષાદિના સાધનભૂત અનન્ત ધર્માત્મકવસ્તુ સમ્યદૃષ્ટિએ બહુ કયાં છતાં પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે તો તેને ચોખ્ખ સમ્યજ્ઞાનાદિ ધર્મના તે આશ્રય કરે છે, અને અચોખ્ખ સાધન-મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરેને છોડી દે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ તો મિથ્યાત્વના ઉદયથી અજ્ઞાનદૃષ્ટિથી તેમાં મિથ્યાજ્ઞાનાદિકની અચોખ્ખતા નહિ જોતા તેના જ આશ્રય લે છે, તેથી તેણું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૩૧

વળી મિથ્યાદૃષ્ટિ ચોખ્ખા-ચોખ્ખ સાધન ધર્મો નહિ બહુતો હોવાથી સાધનને વિપરીત કરે છે, અને સમ્યદૃષ્ટિ ચોખ્ખાચોખ્ખ સાધન ધર્મને બહુતો હોવાથી તે સાધનનો ચોખ્ખ સ્થાને ઉપયોગ કરે છે. તેમ કરવાથી તે સમ્યગ્ આરાધક થઇને ઇષ્ટજ્ઞાને ભોક્તા થાય છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—“જિનેશ્વર ભાષિત જ્ઞાન ચોખ્ખ કાળે પરમભક્તિ રાગથી શીખે છે, અને ચોખ્ખકાળે દર્શન બ્રહ્મવત્ શાસ્ત્રો બહુ છે, અષ્ટ પ્રવચન માતામાં ઉપયુક્ત થઇને આત્માર્યાદિ માટે ચોખ્ખકાળે સર્વ દોષરહિત આહાર પાણીની ગવેષણા કરે છે. એ પ્રમાણે ચોખ્ખ કાળે આચરણ કરનાર વિશુદ્ધ પરિણામી અસપાતન યોગ સેવનાર ત્રિભુવનમાં પ્રશંસવા ચોખ્ખ, અને સર્વ સુરાસુરો જેને નમસ્કાર કરે છે એવા તીર્થંકર-ગણધરાએ કહેલ ક્રિયામાં કુશળ સમ્યદૃષ્ટિ, સમ્યજ્ઞાન-દર્શન ચારિત્ર આરાધીને સાત-આઠ ભવમાં કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી નિર્મળ-શાશ્વત મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-તપા-ક્ષુધા-અને ભય આદિથી રહિત થઇને સાદિ અનન્ત કાળ પર્યન્ત તે અનન્ત મુખ ભોગવે છે.” આ કારણથી સમ્યદૃષ્ટિ જ્ઞાન તે જ જ્ઞાનરૂપ છે. ૩૨૮-૩૩૨

હવે અવગ્રહાદિના કાળનું નિરૂપણ કરે છે.

उगगद्गु एकं समयं इहा-ज्वाया मुहुत्तमंतं तु ।

કાલમસંલં સંલં ચ ધારણા હોઈ નાચવા ॥ ૪ ॥૩૩૩॥

અત્યોગ્રહો જહન્નો સમયં સેસોગ્રહાદઓ વીઠું
 અંતોમુહુતમેગં તુ વામણા ધારણં મોતું ॥ ૩૩૪ ॥
 સોત્તાર્દિણં પત્તાદિવિસયયા પુન્નમત્થઓ મણિયા ।
 રૂઠ કઠા સદ્ઠાણે યણ્ણઈ વિસયપ્પમાણં ચ ॥ ૩૩૫ ॥

અવગ્રહનો એક સમય, ધડા-અપાયનો અન્તર્મુહૂર્ત અને ધારણનો સંખ્યાતો-અસંખ્યાતો સ્થિતિ કાળ જાણવો. અર્થાવગ્રહ જન્મન્યથી એક સમય મુધીના છે અને વાસનારૂપ ધારણા સિવાય આક્રીના અવગ્રહાદિ દરેક અન્તર્મુહૂર્તના છે. યોગ વિગેરેની પ્રાપ્તિ વિષયતા પૂર્વે અર્થથી કહી છે, હવે અહીં તે મૂળ ગાથાથી કહેવાશે અને તેના વિષયત્વ પ્રમાણ કહેવાશે. ૩૩૩-થી-૩૩૫.

નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનોજ છે, તથા ધડા-અને અપાયનો કાલ જન્મન્યથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તનો છે. વ્યવજનાવગ્રહ તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ એ દરેકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે. અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, તથા-જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ અને સ્મૃતિના ધીનરૂપ જે વામનારૂપ ધારણા છે, તેના કાળ સંખ્યાતા વર્ષના આશુપવાળાને સંખ્યાતાકાળ મુધીના છે, અને અસંખ્યાતવર્ષના આશુપવાળાને અસંખ્યાતાકાળ મુધીના છે. ૩૩૩.

(પક્ષ-માસ-ઋતુ-અયન-સ વતસરાદિરૂપ કાળની સંખ્યા જેમાં ન હોય તે પદ્યોપ-માદિરૂપ અસંખ્યાતો-કાળ કહેવાય છે, અને જેમાં એ પક્ષ-માસાદિ કાળત્વ પ્રમાણ હોય તે સંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે.) અવગ્રહ એ શબ્દત્વ વ્યાખ્યાન અર્થાવગ્રહ કરવું અને તે નિશ્ચય તથા વ્યવહારના ભેદ કરીને બે પ્રકારનો છે-અને તેના કાલની વ્યાખ્યા ઉપર ૩૩૩ થી ગાથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જાણી લેવી. ૩૩૪

અહિં ૧૭૮ થી ગણેલી નિર્ણયિતની ગાથાત્વ વ્યાખ્યાન કરતી વખતે ભાષ્યકારે ૨૦૪ થી ગાથામાં વ્યવજનાવગ્રહત્વ વ્યાખ્યાન કરતાં યોગાદિધ્વંધ્યોની પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિષયતા પૂર્વે કહેલી છે. હવે અહીં નિર્ણયિતની ગાથાથી નિર્ણયિતકાર મહારાજ પાતે તેની પ્રાપ્ત-પ્રાપ્ત વિષયતા કહે છે, અને તે સાથે પ્રસંગોપાત સર્વ ધ્વંધ્યોના વિષયત્વ પ્રમાણ પણ કહે છે. ૩૩૩-થી-૩૩૫

હવે ધ્વંધ્યોની પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવિષયતા અને તેના વિષયત્વ પ્રમાણ કહે છે.

પુટ્ટં સુણેઈ સદ્ધં રૂવં પુણ પાસઈ અપુટ્ટં તુ ।
 ગંધં રસં ચ ફાસં ચ વદ્ધપુટ્ટં વિયાગરે ॥ ૫ ॥ ૩૩૬ ॥
 પુટ્ટં રેણું વ તણ્ણમિ વદ્ધમ્પીકયં સદ્ધેસેહિ ।
 છિન્નાઈ ચિય મિણ્ણઈ સદ્ધવ્વાઈ જં તાઈ ॥ ૩૩૭ ॥
 વહુ-મુહુમ-માણુગાઈ જે પટુતરતં ચ સોત્તવિણ્ણાણં ।
 ગંધાઈદવાઈ વિવરીયાઈ જઓ તાઈ ॥ ૩૩૮ ॥
 ફરિસાણંતરમત્તપ્પપ્પસમીસીકયાઈ ઘેપંતિ
 પટુરંવિણ્ણાણાઈ જં ચ ન ઘાણાઈકરણાઈ ॥ ૩૩૯ ॥

અપ્પત્તકારિ નયણં મળો ય નયણસ્સ વિસયપરિમાણં ।

આયંગુલેણ લક્કલં અરિત્તં જોયણાણં તુ ॥ ૩૪૦ ॥

સ્પર્શલો શબ્દ સંભળાય છે, અસ્પર્શલ રૂપ જોવાય છે, અને ગન્ધ રસ-તથા સ્પર્શ તો બદ્ધ સ્પૃષ્ટપણે અહુણ થાય છે. શરીરઉપર રેતીની પેઠે સંબદ્ધ તે સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે, અને આત્મપ્રદેશો સાથે ગાઠ સંબદ્ધ તે બદ્ધ કહેવાય છે. શબ્દાદિ દ્રવ્યો સ્પર્શ માત્રથીજ અહુણ થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યો ધણા-સૂક્ષ્મ અને વાસીત હોય છે, તેમજ ઔત્રેન્દ્રિયનું વિજ્ઞાન અતિ પદ્ધ હોય છે. ગન્ધાદિ દ્રવ્ય એથી વિપરીત છે, કેમકે તે દ્રવ્યો સ્પર્શ થયા પછી આત્મપ્રદેશ સાથે મિશ્ર થયેલા ને ગાઠ સંબંધવાળા હોય તેજ અહુણ કરાય છે, વળી ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો પદ્ધતર વિજ્ઞાન વાળી નથી. ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. ચક્ષુના વિષયનું પરિમાણ આત્માંગુલથી એક લાખ યોજન કરતાં અધિક છે. ૩૩૬-થી-૩૪૦

શરીરપર રજના સ્પર્શની પેઠે શબ્દ દ્રવ્યને સ્પર્શમાત્રથીજ ઔત્રેન્દ્રિય અહુણ કરે છે, કેમકે ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત દ્રવ્યો કરતાં તે શબ્દ દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ-ધણા-અને ભાણુક (વાસિત કરનાર) હોય છે. વળી વિષયને અહુણ કરવામાં બીજી ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો કરતાં ઔત્રેન્દ્રિય વધારે પદ્ધ છે.

ધ્રાણેન્દ્રિય-રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શન્દ્રિય અતુલકે સ્વવિષયભૂત ગન્ધ-રસ-અને સ્પર્શ-વાળા દ્રવ્યને બદ્ધ સ્પૃષ્ટ હોય તેજ અહુણ કરે છે. એટલે કે સ્વપ્રદેશો સાથે એ દ્રવ્યો અત્યંત ગાઠ સંબંધવાળા હોય તેજ તેને ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો અહુણ કરી શકે છે, અન્યથા નહીં. કારણ કે વિષયભૂત એ ગન્ધાદિ દ્રવ્યો શબ્દ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થોડા છે સ્થૂલ છે અને અભાણુક (વાસિત કરવાના સ્વભાવ વિનાના) છે; વળી વિષયને અહુણ કરવામાં ઔત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ધ્રાણાદિ ઈન્દ્રિયો અપદ્ધ છે. એટલા માટે બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ એવાજ ગન્ધાદિ દ્રવ્ય સમૂહને ધ્રાણાદિ અહુણ કરે છે.

ચક્ષુ ઈન્દ્રિય થોડા દેશમાં રહેલા સ્વવિષયભૂત રૂપને સ્પર્શ વિનાજ અહુણ કરે છે, પણ અયોગ્ય દેશમાં રહેલ સૌધર્મ દેવસેનાકાદિ, અથવા ભીંત આદિથી અન્તરિત ધરાદિ-વસ્તુને તે અહુણ કરી શકતી નથી-જોઈ શકતી તથી. કારણ કે-ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્ત-કારી છે તેથી તે સ્પર્શ વિનાજ વસ્તુ અહુણ કરે છે. ૩૩૬

૩૩૭-૩૩૮-૩૩૯ નો અર્થ પ્રથમ ગાથાના અર્થમાં આવી ગયો છે.

શિષ્ય:-જે એ પ્રમાણે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત રૂપને અહુણ કરે છે, તે લોકાન્તની પહેલાં જે કંઈ હોય તે રૂપને ચક્ષુ ઈન્દ્રિય જોઈ શકે. કેમકે અપ્રાપ્તપણું સર્વત્ર સમાન છે.

આચાર્ય:-આગમમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ આત્માંગુલવડે એક લાખ યોજનથી અધિક કહ્યું છે. આથી કરીને સર્વ સ્થળે અપ્રાપ્તકારીપણું સમાન છતાં પણ કહેલા પ્રમાણથી અધિક દૂર રહેલી વસ્તુને ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી.

અહીં “ આત્માંગુલવડે ” એમ કહેવાથી અંગુલના ત્રણ પ્રકાર સૂચવ્યા છે. ૧ આત્માંગુલ, ૨ ઉત્તેર્યાંગુલ, અને ૩ પ્રમાણ અંગુલ. જે વખતે જે મનુષ્યો હોય તે વખતે તેમનું જે પ્રમાણવાળું અંગુલ હોય તે આત્માંગુલ કહેવાય છે, આઅંગુલનું નિયત પ્રમાણ નથી. બીજું ઉત્તેર્યાંગુલ, તેનું પ્રમાણ અતુલકે સ્ત્રીદણ સ્ત્રીદણકાર્ય પરમાણુ-નરારેણુ-સ્થરેણુ-વાળામ-લીખ-ભુ-અને ચપ, એ દરેકને આઠ આઠ ગુણ કરવાથી થાય છે. આવા ઉત્તેર્યાંગુલથી બમણું વીર પ્રભુનું આત્માંગુલ કહ્યું છે. અને એવા એક હજાર ઉત્તેર્યાંગુલે એક

પ્રમાણાંગુલ કહ્યું છે, આમાંના આત્માંગુલવડે વસ્તુઓ, ઉત્સેધાંગુલવડે શરીર, અને પ્રમાણાંગુલવડે પર્વત-પૃથ્વી-વિમાન વિગેરે મપાય છે, ૩૩૬-થી-૩૮૦

નણુ ધણિયમુસ્સયંગુલપમાણઞો જીવદેહમાણાઃ ।

દેહપમાણે ચિય તં ન હ ઇંદિય-વિસયપરિમાણં ॥ ૩૪૧ ॥

જં તેણ પંચધણુસયકરા઼વિસયવવહારવોચ્છેઓ ।

પાવડ, સહસ્સગુણિયં જેણ પમાણંગુલં તત્તો ॥ ૩૪૨ ॥

ઇંદિયમાણેઽવિ તયં મયણિજ્ઞં તિગાહ઼આર્દણં ।

જિર઼્િમ્હિદિયાઈમાણં સંવવહારે વિહન઼્જ્ઞે઼જ્ઞા ॥ ૩૪૩ ॥

તણુમાણં ચિય તેણં હવિજ્ઞ ધણિયં મુણ્ઽવિ તં વેવ ।

મુણ્ઽ દેહમાણાઈ નારયાર્દિ મિજ્ઞંતિ ॥ ૩૪૪ ॥

ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણથી જીવના દેહ માનાદિ થાય છે એમ કહ્યું છે, તે દેહ પ્રમાણ માત્ર તે ઉત્સેધથી જાણવું પણ ઇન્દ્રિય-અને તેના વિષયનું પરિમાણ ન જાણવું. જો ઉત્સેધાંગુલવડે તે માનીએ તો પાંચસો ધનુષ પ્રમાણવાળા મનુષ્યાદિના વિષયના વ્યવહારના ઉચ્છેદ થાય, કેમકે પ્રમાણાંગુલ તો તેથી હજારગણું છે. ઇન્દ્રિય પ્રમાણમાં પણ તેની ભજના છે, કેમકે ત્રણગાઉઆદિ શરીરપ્રમાણ વાળાના જીવોદિધન્દ્રિયોત્થાન વ્યવહારમાં વિરોધ પામે, તેથી ઉત્સેધાંગુલવડે શરીરનું માનજ હોવું જોઈએ, સૂત્રમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે-એવડે નારકાદિના શરીરનું માન જાણવું. ૩૪૧-થી-૩૪૪

શિષ્ય:-અન્યત્ર કહ્યું છેકે-નારકી વિગેરેના શરીરાદિનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી જાણવું. એમાં આદિશબ્દથી ઇન્દ્રિય તથા તેના વિષયનું પ્રમાણ પણ આવી ગયું, એમ બીજા માને છે. કેમકે ઇન્દ્રિયો તો શરીરમાંજ છે, અને તેના વિષયનું પરિમાણ પણ તેના આસન્નપણા થકી તેના મહણવડે કરીને મહણ કરાય છે. એ પ્રમાણે શરીર-ઇન્દ્રિય-અને તેના વિષયનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી માપવા શાસ્ત્ર છે. અને આપ તો ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ આત્માંગુલથી કહોછો તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:-તારું કથન શાસ્ત્ર નથી, કેમકે અન્યત્ર ઉત્સેધાંગુલવડે માપવાનું કહ્યું છે તે કેવળ દેહનું પ્રમાણજ સમજવું; તેની સાથે ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી ન સમજવું; કારણ કે તે તો આત્માંગુલથીજ માપવા શાસ્ત્ર છે. ૩૪૧

જો કદી ઉત્સેધાંગુલથી ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ માનવામાં આવે તો પાંચસો ધનુષ-શાઠા ચારસો ધનુષાદિ શરીરપ્રમાણવાળા ભરત-સગરાદિ મનુષ્યોના શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયવડે શબ્દાદિ વિષય મહણ કરવાનો પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર નાશ પામે, કારણકે ભરતચક્રિના આત્માંગુલરૂપ જો પ્રમાણ અંગુલ તે ઉત્સેધાંગુલથી હજારગણું કહ્યું છે. વળી ભરત ચક્રી આદિની અથોધ્યા વિગેરે નગરીઓ અને લશ્કરની ઇાવણીઓ આત્માંગુલ પ્રમાણથી બાર ચોજન લાંબી સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે, જો તે સર્વની ઉત્સેધાંગુલે ગણતરી કરી હોય તો અનેક હજાર ચોજન પ્રમાણ થાય, અને એથી કરીને આશુકશાળામાં અને સ્કંધાવારમાં વગાડેલ ભેરી આદિના શબ્દ સર્વને તારા અભિપ્રાયવડે તો સંભળાય નહિ; કેમકે બાર ચોજનથી આવેલો આ શબ્દ એત્રેન્દ્રિય મહણ કરે છે, તે કરતાં વધારે દૂરથી આવેલો

શબ્દ ઓત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરી શક્તી નથી. હવે જો એ ઓત્રેન્દ્રિયના વિષયવાલા બાર યોજન તારા કહેવા મુજબ ઉત્સેધાંગુલથી ગણીએ, તો હજારો યોજન દૂરથી આવેલા ભેરી આદિના શબ્દને તે બધા નગરવાળા તથા સ્કંધાવારવાળા અવજ્ઞેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે નહિ, પણ ભરતાદિની આખી નગરી અને છાવણીમાં એ શબ્દ તો સંભળાય છે, માટે ઈન્દ્રિયોનાં વિષયનું પ્રમાણ આત્માંગુલથીજ સમજવું, પણ ઉત્સેધાંગુલથી નહિ. ૩૪૨

વળી કદંબપુષ્પાદિ આકારવાળી ઓત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોનું પ્રમાણ અંગુલના અ-સંખ્યાતમા લાગાદિતું છે, તેમાં એક સ્પર્શનેન્દ્રિયનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી મપાય છે અને બાકીની ઈન્દ્રિયોનું પ્રમાણ આત્માંગુલથી મપાય છે. ત્રણ ગાઉ આદિના શરીરવાળા યુગલિકોની જીભાઈન્દ્રિયનું માન જો ઉત્સેધાંગુલવડે માનીએ તો તેમને કટપટ્ટકના રસ વિગેરેના જ્ઞાનના વ્યવહારમાં વિરોધ આવે, કેમકે આગમમાં જીભા ઈન્દ્રિયનું પ્રમાણ બેથી નવ અંગુલનું કહ્યું છે, ત્રણ ગાઉ આદિ પ્રમાણવાળા જ્યોત્તે શરીરાતુસારે તેમના મુખ અને જીભા વિશાળ હોય છે, હવે જો ઉત્સેધાંગુલવડે તેમની જીભા ઈન્દ્રિય બેથી નવ અંગુલ પ્રમાણ માનીએ, તો એવા વિશાળ મુખમાં એવી ક્ષુદ્ધિ આકારવાલી અતિ નહાની જીભા પુરી પડે નહિ, અને તેથી કરીને તેવડે રસાતુલવરૂપ વ્યવહાર થાય નહિ. માટે આત્માંગુલવડે જીભા ઈન્દ્રિયનું પ્રમાણ ધરે છે. આ પ્રમાણે શરીરની બધી ઈન્દ્રિયા ઉત્સેધાંગુલથી નથી મપાતી, તો પછી ઈન્દ્રિયોના વિષયનું પરિમાણ તો ઉત્સેધાંગુલથી ક્યાંથીજ મપાય ? ૩૪૩

ઈન્દ્રિયનું અને ઈન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ એકાન્તે ઉત્સેધાંગુલવડે માનવામાં ઉપર મુજબ દોષો બતાવ્યા છે, તેથી તે બે સિવાય કેવળ શરીરનું પ્રમાણજ ઉત્સેધાંગુલવડે હોવું જોઈએ, અન્યથા યુગલધર્મી જનોને રસવેદન વ્યવહારને તથા ચક્રવર્તિ-ભરતની નગરી આદિમાં શબ્દ અવજ્ઞના વ્યવહારને અભાવ થાય, એટલે કે તેઓને રસનું અને શબ્દનું જ્ઞાન થાય નહિ. એ વાત હમણાંજ ઉપર કહી ગયા છીએ. વળી ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી તું કહે છે, તે કેવળ તારી મતિકંદપનાથીજ કહે છે, સૂત્રમાં એવું સાક્ષાત્ કોઈ પણ સ્થળે નથી કહ્યું. તેમાં તો કેવળ ઉત્સેધાંગુલથી શરીર જ માપવાતું કહ્યું છે. જેમકે-“દૃષ્ટ્વેષળ ઉસ્તેહંગુલપ્પમાણેણ નેરદ્વિ-તિરિક્કપ્પગોણિય-મણુસ્સ-દેવાળં સરીરોગાહનાઽ મિજ્ઞંતિ” એ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણવડે નારડી-તિર્થ-અ-મતુષ્ય અને દેવોનાં શરીરની ઊંચાઈ મપાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રમાં તો માત્ર શરીરની અવગા-હનાજ ઉત્સેધાંગુલથી માપવાની કહી છે, પણ ઈન્દ્રિય કે તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સે-ધાંગુલથી માપવાતું નથી કહ્યું. ૩૪૨-થી-૩૪૪

હવે પૂર્વાપર વિરોધ દૂર કરીને ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ બતાવે છે.

લક્ષ્નેહિં એકોસાણ સાદરેગેહિં પુલ્લરદ્ધમ્મિ ।

ચદણ પેચ્છંતિ નરા સૂરં વક્કોસણ દિવસે ॥ ૩૪૫ ॥

નવણિદિયસસ તમ્હા વિસયપમાણં જહા મુણ્ઽભિહિયં ।

આઝસેહપમાણંગુલાણમેગેણઽવિ ણ જુત્તં ॥ ૩૪૬ ॥

સુત્તાભિપ્પાઓઽયં પયાસણિજ્ઞે તયં ન ચ પયાસે ।

વક્કાણઓ વિસેસો ન હિ સંદેહાદલક્ષણયા ॥ ૩૪૭ ॥

ઉત્કૃષ્ટ દિવસે પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધલાગમાં એકવીસલાખ યોજનથી અધિક દૂરમાં ઉદય પામતા સૂર્યને (ત્યાંના) મનુષ્યો જુએ છે, તેથી ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પરિભાષા જે મૂત્રમાં કહ્યું છે તે આત્માંગુલ-ઉત્તેષાંગુલ-કે પ્રમાણાંગુલ, એમાંના કેઈ પણ અંગુલ ધરે યુક્ત નથી. (જોમ નહિ' કહેવું કારણ કે) લાખ યોજનનું પ્રમાણ પ્રકાશનીય વસ્તુને અંગે છે, પ્રકાશકને અંગે નથી, એવો સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. આ તદ્વાપત વ્યાખ્યાનથી મમજ્ઞેવો, પણ સંદેહથી અસમજસપણું ન માનવું. ૩૪૫-થી-૩૪૭

શિષ્ય:—“છેતાળીસ હજાર યમોયોજન અને ઉપર, સાદીયા એકવીસ લાગ, એટલે દૂરથી સૂર્યને ઠક્ક સંક્રાન્તિમાં અહાંના મનુષ્યો જુએ છે;” તથા—“પુષ્કરવર દ્વીપના અર્ધ લાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમે રહેનારા મનુષ્યાની ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પ્રમાણ એકવીસલાખ-ચોત્રીસ હજાર-પાંચસોને સાઠત્રીસ યોજનનું જાણવું.” કારણ કે એટલે દૂરથી ત્યાંના મનુષ્યો ઉદય પામતા સૂર્યને જુએ છે. તેમ અસ્ત પામતા પણ જાણવું. વળી પ્રજ્ઞાપનાદિ સૂત્રમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પરિભાષા અધિક એક લાખ યોજન કહ્યું છે, આ એક લાખ યોજનનું પરિભાષા કહ્યું છે તે આત્માંગુલ ઉત્તેષાંગુલ કે પ્રમાણાંગુલમાંના કેઈ પણ અંગુલપ્રમાણથી માનીએ તો પણ પુષ્કરાર્ધ માટે ધરતું નથી; કેમકે એક લાખ યોજન પ્રમાણઅંગુલવડે માનીએ, તો પ્રમાણાંગુલ નિષ્પત્ત એકવીસલાખ યોજન કરતાં બિ એક લાખ યોજન એકવીસમા ભાગે હોવાથી મોટું અન્તર પડે છે. આમ એક ઠેકાણે અધિક એક લાખ યોજનથી આધિક વિષય કહ્યો અને બીજે સ્થળે એકવીસ લાખ યોજનથી અધિક દૂરથી સૂર્ય દેખાવવાનું જણાવી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પરિભાષા એક વીસ લાખથી આધિક કહ્યું છે, તેથી સિદ્ધાન્તોક્ત કથનમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે. ૩૪૫-૩૪૬

આચાર્ય:—એક લાખ યોજનથી આધિક ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતુ' પરિભાષા જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તે સ્વયં પ્રકાશ રહિત પૂર્વતાદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, પણ ચદ્ર-સૂર્ય આદિ સ્વયં પ્રકાશક વસ્તુની અપેક્ષાએ નથી કહ્યું. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કેઈ નિમળ ચક્ષુવાળો જીવ એક લાખ યોજનથી અધિક દૂર રહેલા પર્વતાદિકને જુએ છે. આ અપેક્ષાએ ચક્ષુના વિષયતુ' પરિભાષા એક લાખ યોજનથી અધિક કહ્યું છે; પરંતુ ચદ્ર-સૂર્ય આદિ પ્રકાશક વસ્તુ માટે એવો નિયમ નથી, એવી વસ્તુઓ તો અધિક દૂરથી પણ જોઇ શકાય. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનથી, ભેદ સમજવો જોઇએ, તે સમજ્યા સિવાય માત્ર ઉભય અધિકાર સાંભળીને સંદેહથી સર્વજ્ઞ પ્રણીત મૂત્રમાં વિરોધ માનવો એ કેવળ અજ્ઞાનતા જ છે. ૩૪૫-થી-૩૪૭

કહ્યું છે કે જે જેમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમજ તે વસ્તુ માત્ર માનવાની હોય ને વિચાર કરવાનો ન હોય તો આચાર્યેએ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાનું શું કામ હતું! અર્થાત્ બીજો અધિકાર સાંભળી તે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

હવે ચક્ષુ સિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષયતુ' પ્રમાણ કહે છે.

વારસંહિતો સોત્તં સેસાઈ નવહિ જોયણેહિતો ।

ગિણ્હંતિ પત્તમર્થં ઇત્થો પરઓ ન ગેણ્હંતિ ॥ ૩૪૮ ॥

દઘ્વાણ મંદપરિણામઓ ચ પરઓ ણ ઈંદિયવલં વિ ।

અવરમસંસેજ્જાગુલભાગાઓ નયણવજ્જાણં ॥ ૩૪૯ ॥

સંસેજ્જાગુલભાગાઓ નયણસ્સ, ઘણસ્સ ન વિમયપરિમાણં ।

પોગલમિત્તનિવંધામાવાઓ કેવલસ્સેવ ॥ ૩૫૦ ॥

ખાર યોજનથી આવેલા શબ્દને ઓત્ર અને નવયોજનથી આવેલા પ્રાપ્ત અર્થને બા-
કીની (દ્રાણ વગેરે) ઇન્દ્રિયો અહણ કરે છે; એ કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા અર્થને અહણ
કરતી નથી. દ્રવ્યોના મંદપરિણામપણાથી અને ઇન્દ્રિયોનું તેવું બળ ન હોવાથી વધારે
દૂરથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અહણ કરતી નથી. ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોનું
વિષય પરિભાષુ જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાભાગનું છે, ચક્ષુના વિષયનું પરિભાષુ
(જઘન્યથી) અંગુલના સંખ્યાતમાભાગનું છે. કેવળજ્ઞાનની ષેઠ પુદ્ગળ માત્રના નિષ્પં-
નના અભાવથી મનના વિષયનું પરિભાષુ નથી. ૩૪૮-થી-૩૫૦.

મેધગર્જના વિગેરેના શબ્દ ખાર યોજનથી આવેલ હોય, તો તેને ઓત્રેન્દ્રિય અહણ
કરે છે, અને ઓત્ર સિંચયની શેષ દ્રાણ-રસના-ને સ્પર્શનેન્દ્રિય વધારેમાં વધારે નવયોજન
દૂરથી આવેલા ગંધ-રસ-અને સ્પર્શરૂપ અર્થને અહણ કરે છે, એ કરતાં વધારે દૂરથી
આવેલા હોય તો તેને તે ઇન્દ્રિયો અહણ કરતી નથી.

શિષ્ય:—મેધગર્જનાદિના શબ્દ, તથા વર્ષા ઋતુમાં પહેલી વૃષ્ટિ થએથી દૂરથી આ-
વતા ગંધ અહણ કરાય છે એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, પણ રસ અને સ્પર્શ એટલે દૂરથી
આવેલા કેવી રીતે અહણ કરાય ?

આચાર્ય:—જેમ દૂરથી આવેલો ગંધ અનુભવાય છે, તેમ એ ગંધવાળા દ્રવ્યને રસ
પણાકોઈકને અનુભવાય છે. દ્રાણેન્દ્રિય સાથે ગંધને મંખંધ થાય તે વખતે તેના રસને
પણ રસનેન્દ્રિય સાથે સંખંધ થાય છે, એટલે ધણાએ લોકો એમ કહે છે કે—“આ કંઈક
અથવા તીખી વિગેરે વસ્તુનો ગંધ છે.” આમાં કંટપણ અથવા તીખાપણું એ રસનો
જ ધર્મ છે. તેમાં જણાય છે કે ગંધ અહણ થતાં તેના રસનો પણ જ્ઞાની સાથે સંખંધ
થવાથી તે પણ અનુભવાય છે. એ જ પ્રમાણે સરોવર-સરિતા-કે સમુદ્રાદિ ઉપરથી આ-
વેલા વાયુનો શીતસ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. ૩૪૮

શિષ્ય:—એ ખાર કે નવ યોજન દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ જણાય છે તો
પછી ખાર યોજન અને નવયોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધ વિગેરે શાથી
નથી અહણ થતા ?

આચાર્ય:—ખાર અને નવ યોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ
દ્રવ્યો મંદપરિણામવાળા થઈ જવાથી ઓત્ર તથા દ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી
શક્તિ નથી, વળી તે ઇન્દ્રિયોની તેવી શક્તિ પણ નથી કે જેથી તે કરતાં વધારે દૂરથી
આવેલા શબ્દાદિને અહણ કરીને પોતાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે. ઇન્દ્રિયોના વિષયનું એ પરિભાષુ
વધારેમાં વધારે સમજવું, અને જઘન્યથી તો ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોના વિષયનું પરિભાષુ
અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે, એટલે કે ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયો જઘન્યથી અ-
ંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને અહણ કરે છે. ૩૪૯

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિભાષુ જઘન્યથી અંગુલના મંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે,
પણ અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું નથી, કેમકે અતિશય નજીકમાં રહેલ અજ્ઞાન-મણી-મેલ
વિગેરેને ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી.

દેવથી મનના વિષયનું પરિભાષુ નથી, કેમકે તે નિયમ રહિત દૂર અથવા નજીક
મૂર્ત વા અમૂર્ત સર્વ વસ્તુને કેવળજ્ઞાનની ષેઠ વિષયપણે અહણ કરે છે. કેવળ પુદ્ગળોને
જ તે જાણી શકે છે, એવા નિયમ તેને માટે નથી. “જે પુદ્ગળ માત્રને જ અહણ કરવામાં-
વિ. ભા. ૨૩

નિયત નથી, તેને વિષયત્વ' પરિભાષુ' નથી. જો કેવળજ્ઞાન પુરૂષાણમાત્રને જ અહણ કરવામાં નિયત નહિ હોવાથી તેને વિષયત્વ' પરિભાષુ નથી. તેમ મન પણ તેણે હોવાથી તેને પણ વિષયત્વ' પરિભાષુ નથી. અને જેના વિષયત્વ' પરિભાષુ છે, તે અવધિ-મન:પર્યવ-જ્ઞાનની પેઠે પુરૂષાણમાત્રને જ અહણ કરવારૂપ નિયમ રહિત પણ નથી,

શિષ્ય:—આપે કહેલો હેતુ મતિ-શ્રુત જ્ઞાનથી વ્યભિચારી જણાય છે, તેથી તે અને-કાન્તિક છે, કારણ કે મૂર્ત-અમૂર્ત સર્વ વસ્તુને વિષયપણે એ બન્ને અહણ કરે છે, છતાં તે બન્ને પાતાના વિષયોને અહણ કરવામાં નિયમવાળા છે. ઓત્તારિ ઇન્દ્રિય જન્ય મતિ-શ્રુતત્વ' ક્ષેત્રથી વિષયપરિભાષુ આર ચોજન આદીત્વ' છે, કેમકે આર ચોજન આદિથી આવેલા જ શબ્દાદિ વિષયો અહણ થાય છે.

આચાર્ય:—ઇન્દ્રિયજન્ય મતિ-શ્રુતના વિષયત્વ' એ પરિભાષુ છે, અને ઇન્દ્રિયો તો પુરૂષાણમાત્રને જ અહણ કરવાવાળી છે, એટલે એમાં કંઈ હરકત નથી; પરન્તુ મનોજન્ય મતિ-શ્રુત જોમ પુરૂષાણમાત્ર અહણ કરવામાં નિયત નથી તેમ ક્ષેત્રથી વિષયત્વ' પરિભાષુ પણ તેમને નથી. તો પછી અમે કહેલ હેતુમાં અનેકાન્તિક કોપ ક્યાંથી આવે? ૩૪૮-થી-૩૫૦

શિષ્ય:—૩૩૬ મી ગાથામાં “સ્પર્શાએલો શબ્દ (ઓત્તરેન્દ્રિય) સાંભળે છે” એમ આપે કહ્યું છે, તેમાં શબ્દપ્રધોગથી મૂકાએલાં શબ્દદ્રવ્યો જ કેવળ સંભળાય છે, અથવા બીજાં, તેથી વાસિતએવાં શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે, કે મિત્ર શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે?

આચાર્ય:—વચનયોગથી મૂકાએલાં કેવળ શબ્દદ્રવ્યો સંભળાતાં નથી, પણ મિત્ર શબ્દદ્રવ્યો અથવા બીજાં તદ્વાસિત શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે, કેમકે તે વાસકસ્વભાવવાળાં છે. અને શબ્દદ્રવ્યથી લોક આગો વ્યાપ્ત છે, આ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી કહેવામાં આવશે તોજ સમજશે, તેથી તે વાત વિસ્તારથી કહીએ છીએ.

ભાસાસમસેઢીઓ સદં જં સુણઈ મીસયં સુણઈ ।

વીસેઢી પુણ સદં સુણેઈ નિયમા પરાચાય ॥ ૩૫૧ ॥ ૫ ॥

સેઢી પપસપંતી વદતો સવ્વસ હદિસિં તાઓ ।

જામ્તુ વિમ્મકા ધાવઈ ભાસા સમયમ્મિ પદમમ્મિ ॥ ૩૫૨ ॥

ભાસાસમસેઢિઠિઓ વઘ્માસામોસિયં સુણઈ સદ્દં ।

વદ્વન્વમાવિયાઈ અણ્ણાઈ સુણેઈ વિદિસત્થો ॥ ૩૫૩ ॥

અણ્ણસેઢીગમણાઓ પઢિયાયામાવઓનિમિત્તાઓ ।

સમયંતરાણવત્થાણઓ ય મુકાઈ ન સુણેઈ ॥ ૩૫૪ ॥

ભાષાસમસેઢિથી જે શબ્દ સંભળાય છે તે મિત્ર સંભળાય છે, અને વિત્રેષ્ઠિથી જે શબ્દ સંભળાય છે તે નિત્રેષે વાસિત શબ્દ સંભળાય છે, એણે એટલે આકાશ પ્રદેશની પંક્તિ, તે પંક્તિએ લોકના મધ્યમાં ગોલનારા વજાની પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ-ઉપર-અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે. તથા વજાએ દિશાઓમાં ઊડેલી ભાષા તે પ્રથમે સમયમાં પણ લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે. તેથી ભાષાની મમત્રેષ્ઠિમાં રહેલો શ્રોતા તે ભાષાને મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોથી મિત્રશબ્દરૂપે સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા

મૂલ શબ્દ દ્રવ્યવડે ભાવિત (વાસિત) બીજાં દ્રવ્યોને જ સાંભળે છે, પણ તે મૂલ શબ્દ દ્રવ્યોને નથી સાંભળતો; કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ હોવાથી, પ્રતિધાતના અભાવથી, નિમિત્ત ન હોવાથી અને સમય પછી શબ્દસ્થિતિ ન હોવાથી મુકાએલા શબ્દ દ્રવ્યને તે સાંભળતો નથી, ૩૫૧-થી-૩૫૫

જે બોલાય તે ભાષા, અથવા વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલ દ્રવ્યસમૂહ તે ભાષા, તેની સરખીદિશાએજ આકાશ પ્રદેશની પંક્તિરૂપ સમગ્રેણિ તે ભાષાસમગ્રેણિ કહેવાય, એવી ભાષાસમગ્રેણિ-સરખાપણામાં રહેલા શ્રોતાપુરૂષ કોઈ વક્તાને અથવા અન્ય ભેરીઆદિ-નો જે શબ્દ સાંભળે છે. તે મિશ્ર શબ્દ સાંભળે છે. મિશ્ર શબ્દ એટલે વક્તાએ છોડેલા શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દદ્રવ્યથી વાસિત થએલા વચ્ચેનાં બીજાં શબ્દ દ્રવ્યો, તે બંને મળીને મિશ્ર શબ્દ કહેવાય છે. એવા મિશ્ર શબ્દને સમગ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, પરંતુ કેવળ વાસકશબ્દ અથવા કેવળ વાચ્યશબ્દને (વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલાં શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દવડે વાસિત થએલાં એવાં વચ્ચેનાં શબ્દ દ્રવ્યોને) તે શ્રોતા સાંભળતો નથી. તથા વિગ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા પણ વિગ્રેણિ કેહવાય છે તે જે શબ્દ સાંભળે છે તે કેવળ વાસિતશબ્દજ સાંભળે છે. વાસિતશબ્દ એટલે વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા દ્રવ્યોથી અથવા ભેરી આદિના શબ્દદ્રવ્યોથી વચ્ચે રહેલા શબ્દ શબ્દ પુદ્ગલોમાં શબ્દ પરિણામ પામેલાં જે શબ્દવર્ગણનાં પુદ્ગલદ્રવ્યો તે વાસિતશબ્દ કહેવાય છે. એવા વાસિતશબ્દનેજ વિગ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, પણ વક્તાએ છોડેલાં કેવળ શબ્દ દ્રવ્ય તે સાંભળતો નથી, કેમકે તે પુદ્ગલો તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરતા હોવાથી વિગ્રેણિ-વિદિશામાં નથી જતાં. વળી એ શબ્દદ્રવ્યને લીંત આદિના પ્રતિધાત પણ વિગ્રેણિમાં જવા માટે નિમિત્તભૂત નથી થતા, કેમકે એવા પ્રતિધાત દર્શાવેલ સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામાં જવાને નિમિત્તભૂત થાય છે, આ શબ્દ દ્રવ્ય તો સૂક્ષ્મ હોવાથી તે તેને નિમિત્તભૂત થાય નહિ.

શિષ્ય:-બીજા આદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યો સ્વયં વિદિશામાં જતા હોવાથી વિગ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા પણ મિશ્ર શબ્દ સાંભળી શકે. એમ કહેવામાં શું દોષ છે ?

આચાર્ય:-એ શબ્દો નકળવાના સમયથી પછીના સમયોમાં શબ્દપણે (ભાષા પ્ર-રણામરૂપે) નથી રહેતા કેમકે-“ માષ્યમાર્ગેષ માષા, માષાત્તમાયનન્તરે માષાઽમાર્ગેષ ” ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા છે, ભાષાસમય પછીની ભાષા તે ભાષા નથી. ” જો કે ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક ભાષાવડે પૂર્ણ થાય છે, તેમાં પણ બીજા આદિ સમયોમાં ભાષા-દ્રવ્યવડે વાસિત થએલા દ્રવ્યોનેજ ભાષાપણુ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:-વક્તાએ છોડેલા ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે દિશામાંજ જાય છે. અને એક સમય પછી ભાષાપણે નથી રહેતા, તો એ શબ્દદ્રવ્યોવડે વાસિત થએલા શબ્દદ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામાં જાય છે એમ થયું. જો એમ હોય તો દિશામાં તથા વિદિશામાં રહેલા શ્રોતાને જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાવો જોઈએ, પણ એમ ન થતાં સર્વને એકીસાથેજ શબ્દ સંભળાય છે. તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:-જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાય છે, પણ સમયાદિ કાળનો ભેદ અતિ-સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી. તેથી તેમ સમજાય છે.

શિષ્ય:-ભલે એમ હોય, પરંતુ “માષ્યમાર્ગેષ માષા” ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા ”

એ વચનાનુસાર બોલાતી વખતે જે શબ્દ નીકળે તેજ લાપા છે. અને તેથી બીજા-સમયે વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા જે સાંભળે છે તે અલાપાજ સાંભળે છે એમ નક્કી થયું.

આચાર્ય:-અલાપાજ સાંભળે છે એમ ન કહેવું, કેમકે એ પ્રુદ્ગળો પ્રજા લાપાદ્રવ્ય વડે વાસિત થએલા હોવાથી તેના જેવાજ છે, તેથી તેને પણ લાપા કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. આજ કારણથી ગાથાના ઉત્તરાર્થમાં ફરીથી પણ 'શબ્દ' તું અહણ કર્યું છે, કેમકે તે પરાધાતવડે કરીને વાસિતદ્રવ્યોમાં પણ તથાવિધ શબ્દપરિણામને જણાવનાર છે, આ પ્રમાણે અમારી માન્યતા છે, એ સંબંધી વિશેષ તત્ત્વ તો બહુશ્રુત બાણે, પ્રાણ્યાદિ ઇન્દ્રિયો પણ ભિન્નગન્ધ આદિ દ્રવ્યનેજ અહણ કરે છે, કેમકે બારીમાંથી પ્રાપ્ત થતી રજની પેઠે તે ગંધ દ્રવ્યો સ્થૂલ હોવાથી તેમને શ્રેણિના અનુસારે ગતિનો નિયમ નથી, એમ વૃદ્ધ દીકાકાર કહે છે. ૩૫૧

એણે કોટલે આકાશપ્રદેશની પૃક્તિ, તે પૃક્તિએ આકાશમાં સર્વજ્ઞ હોવાથી લોકના અધ્યમાં રહીને બોલનારા વક્તાને પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ-ઉપર-અને નીચે એમ છઠ્ઠે દિશાઓમાં હોય છે. તથા દિશાઓમાં વક્તાએ છાંડી ભાષા અથમ સમયે પણ સર્વ દિશામાં લોકાન્ત પુર્વેન્ત બધ છે. ૩૫૨.

લાપાની સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા તે બોલનારના તથા શબ્દ બેરીના ભાષાદ્વયે નિકલેલો પ્રુદ્ગલ સમૂહ તેણે કરીને મિશ્ર થયેલ એવો શબ્દ સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા તે શબ્દવડે વાસિત બીજા દ્રવ્યનેજ સાંભળે છે, પણ તે મૂલવક્તાએ કહારેલને નથીજ સાંભળતો. ૩૫૩.

વક્તાએ મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોની તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ થાય છે. તેથી તે વક્તાના મૂલ કાઢેલા શબ્દને સાંભળતો નથી અને એ શબ્દદ્રવ્યને પ્રતિધાત (સ્ખલના) નથી થતો, કેમકે શબ્દદ્રવ્યો સૂક્ષ્મ હોવાથી હીતઆદિ નિમિત્તો તેને સ્ખલના કરી શકતા નથી. વળી શબ્દનીકળવાના સમય-પછી બીજા આદિ સમયમાં એ શબ્દ દ્રવ્યમાં અવજનનક, શક્તિ રહેતી નથી, તેથી વક્તાએ મૂકાયેલા શબ્દદ્રવ્યોને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા સાંભળતો નથી, પણ તે શબ્દવડે વાસિત થએલા બીજા શબ્દદ્રવ્યનેજ તે સાંભળે છે. ૩૫૧ થી ૩૫૪.

હવે, કયા, શોગવડે લાપાદ્રવ્યનું અહણ-વિસર્જન થાય છે, ને તે કેવી રીતે થાય છે, તે કહે છે.

गिण्हइ य काइएणं निसिरइ तह वाइएण जोएण ।

एगंतरं च गेण्हइं निसिरइ एगंतरं चेव ॥ ३५५ ॥ ७ ॥

गिण्हिज्ज काइएणं किह निसिरइ वाइएण जोएणं ? ।

को वाड्यं वाजोगो ? किं वाया कायसंरंभो ? ॥ ३५६ ॥

वाया ण जीवजोगो पोगलपरिणामओ रसाइ व ।

न य ताए निसिरिज्जइ स चिय निसिरिज्जए जग्हा ॥ ३५७ ॥

अह सो तणुसंरंभो निसिरइ वो काइएण वचव ।

तणुजोगविसेस बिय मण-वइजोग चि जपदोसो ॥ ३५८ ॥

કિં પુણ તણુસંરમેણ જેણ મુંચડ સ વાડ્યા જોમો ।

મળ્ણડ ય સ માળાસિઓ તણુજોમો ચેવ ય વિમત્તો ॥ ૩૫૯ ॥

તણુજોમો ચિય મળ-વડજોગા કાણ દહગહણાઓ ।

આળાપાળ વ, ન ચે, તઓડવિ જોગંતરં હોજ્જા ॥ ૩૬૦ ॥

તુછે તણુજોગત્તે કીસ વ જોગંતરં તઓ ન કઓ ? ।

મળ-વડજોગા વ કયા, મળ્ણડ વવહારસિન્હત્યં ॥ ૩૬૧ ॥

કાયકિરિયાઈરિત્તે નાળાપાળુપ્પલ્લં જહ વડેપ ।

દીસડ મળસો ય ફુડં તણુજોગવ્ધંતરો તો સો ॥ ૩૬૨ ॥

અહવા તણુજોગાહિઅવડદન્વસમૂહજીવવાવારો ।

સો વડજોમો મળ્ણડ વાયા નિસિરિજ્જણ તેળં ॥ ૩૬૩ ॥

તહ તણુવાવારાહિઅમળદન્વસમૂહજીવવાવારો ।

સો મળજોમો મળ્ણડ મળ્ણડ નેયં જઓ તેળં ॥ ૩૬૪ ॥

ગાથાર્થ:-કાયયોગવડે (શબ્દદ્રવ્ય) ગ્રહણ કરે છે, અને વચનયોગવડે બહાર કાઢે છે.

તેને એકાન્તરે ગ્રહણ કરે છે અને એકાન્તરેજ ત્યાગ કરે છે. જો કાયયોગવડે (શબ્દદ્રવ્ય) ગ્રહણ કરે છે, તો વચનયોગવડે કેવી રીતે મૂકે છે? અથવા જો વચનયોગ તે શું વાચ્યા છે, કે કાયાનો વ્યાપાર છે? વાચ્યા.તે જીવનો વ્યાપાર નથી, કેમકે તે રક્ષાદિની પેઠે પુદ્ગળનો પરિણામ છે, વળી વાચ્યાવડે શબ્દ મૂકાય નહિ, કેમકે તે વાચ્યા પોતેજ મૂકાય છે. જો વચનયોગ તે કાયાનો વ્યાપાર હોય તો કાયયોગવડે શબ્દ બહાર કાઢે છે, એમ કહેવું જોઈએ. ઉત્તર-અનોયોગ અને વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષજ છે. તેથી (એમ કહેવામાં) કંઈ કોય નથી. ૩૫૫ થી ૩૫૮

જો કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે તે વચનયોગ, અને જો કાયયોગવડે મનન કરે છે તે મનોયોગ. એમ કાયયોગજ (ઉપાધિ ભેદ) ત્રણ પ્રકારે છે. કાયયોગવડે દ્રવ્ય ગ્રહણ થાય છે અદિ આસોન્ધવાસની પેઠે મનોયોગ ને વચનયોગ તે કાયયોગજ છે, જો એમ ન હોય તો આસોન્ધવાસ પણ જુદા યોગ ગણાય. કદાચ શંકા થાય કે કાયયોગપણે સમાન છતાં આસોન્ધવાસને જુદા યોગ શા માટે ન ગણ્યો, અને મનોયોગ તથા વચનયોગને જુદા ગણ્યા? તેનો ઉત્તર કહે છે કે વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે. જેમ વચનયોગ અને મનોયોગનું ફળ કાયિક્રિયાથી પ્રગટ જુદું જણાય છે. તેમ આસોન્ધવાસનું ફળ કાયિક્રિયાથી જુદું જણાતું નથી, તેથી તે કાયયોગની અન્તર્ગત ગણ્યો છે. અથવા કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલા વચન દ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ કહેવાય છે, કેમકે તેવડે વચન નીકળે છે. તથા કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર તે મનોયોગ કહેવાય છે, કેમકે તેવડે જ્ઞેયવસ્તુનું મનન થાય છે. ૩૫૯-થી-૩૬૪.

યોગ એટલે વ્યાપાર-કર્મ અથવા ક્રિયા, સર્વ વસ્તુઓ કાયયોગવડે (કાયાના વ્યાપાર વડે) શબ્દદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે અને વચનયોગવડે મૂકે છે. જો પ્રમાણે દરેકસમયે ગ્રહણ કરે છે ને મૂકે છે. જેમ એક ગામથી બીજી ગામ આગાત્તર કહેવાય છે અથવા અન્તર રહિત છતાં એક પુરપથી બીજે પુરપ પુરપાન્તર કહેવાય છે તેવીજ રીતે એક સમયથી બીજે સમય તે સમયાન્તર કહેવાય છે તેમાં અંકજ કરે છે અને તેમાં મૂકે છે, ૩૫૫

શિષ્ય:—“ સર્વ વક્તાઓ કાયયોગવડે શબ્દ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, ” આપતું એ કથન માની શકાય છે, કેમકે કાયાના વ્યાપાર સિવાય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરી શકાય નહિ; પરન્તુ “ વચનયોગવડે શબ્દ મૂકે છે ” એમ આપે કહ્યું છે તે માની શકાતું નથી, કેમકે ગ્રહણ કરાતી ભાષાને જીવવ્યાપારરૂપ યોગનો અભાવ હોવાથી આપ કહો છો તેમ સંભવતું નથી. એમ સંક્ષેપથી પુછીને હવે વિસ્તારથી પુછે છે. આપ જેને વચનયોગ કહો છો તે વચનયોગ શું છે? વક્તાએ મૂકેલ ભાષાદ્રવ્યના સમૂહરૂપ વાચા તેજ વચનયોગ છે? કે એ ભાષાને મૂકવાના હેતુભૂત કાયાનો વ્યાપાર તે વચનયોગ છે? આ બે પક્ષમાંથી પહેલો પક્ષ તો નહીં ધટે, કેમકે યોગ એટલે શરીર અને જીવનો વ્યાપાર, તે જીવના વ્યાપારરૂપ ભાષા નથી. ભાષા તો રસ-ગંધ આદિની થેડે પુદ્ગળના પારણામરૂપ છે, અને જીવ-વ્યાપારરૂપ યોગ તે પુદ્ગળપરિણામરૂપ નથી. વળી ભાષાવડે કંઈ પણ મૂકાતું નથી, પરન્તુ સ્વયં એ ભાષા પોતે જ મૂકાય છે, જે કર્મ હોય તે કરણ ન થાય, અહીં ભાષા મૂકાય છે, માટે ભાષાજ કર્મ છે, તેથી ભાષાજ વચનયોગ છે, એવો જે પ્રથમ પક્ષનો વિકલ્પ તે યોગ્ય નથી. હવે બીજા વિકલ્પથી કાયાનો વ્યાપાર એજ વચનયોગ છે, એમ આપ કહેતા હો તો કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે એમ કહેવું જોઈએ, પણ વચનયોગવડે મૂકે છે એમ શા માટે કહો છો ?

આચાર્ય:—કાયાનો વ્યાપાર વિશેષ તેજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે. પણ સામાન્ય કાયાનો વ્યાપાર તે મનોયોગ અને વચનયોગ નથી, કારણ કે જહધારી જીવને કોઈપણ અવસ્થામાં કાયયોગનો અભાવ નથી, સર્વ અવસ્થામાં તેનો સદ્ભાવ છે. કેવળ અશરીરી સદ્ભાવિત્ત્વને કાયયોગ નથી, માટે ભાષા નીકળતી વખતે વચનયોગરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ છે. ઉપદેશી ઉપદેશ.

શિષ્ય:—જે વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે, તો પછી એ મનોયોગ અને વચનયોગ સંબંધી કયાજ શા માટે કરવી ?

આચાર્ય:—સર્વ સ્થળે કાયયોગ અનુગત છે, તોપણ જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય અને વચન-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે તે મનોયોગ ને વચનયોગ છે. તેમાં જે યોગવડે તે-વચન મૂકે છે તે વચનયોગ, અને જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય ચિન્તવન કરવામાં વ્યાપારાય છે તે મનોયોગ છે. એમ એક કાયયોગ જ ઉપાધીના લેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. ખરી રીતે તો સર્વત્ર એક કાયયોગજ છે. ઉપદેશ.

કાયયોગવડે જ તદ્દ તદ્દ વચન અને મનને યોગ્ય પુદ્ગળ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતાં હોવાથી શ્વાસોચ્છવાસની થેડે મનોયોગ અને વચનયોગ પણ કાયયોગજ છે. જેમ કાયયોગવડે શ્વાસોચ્છવાસ યોગ્ય પુદ્ગળ દ્રવ્ય ગ્રહણ થવાથી શ્વાસોચ્છવાસનો વ્યાપાર કાયયોગથી જુદો નથી; તેમ મનોયોગ અને વચનયોગ પણ કાયયોગથી જુદા નથી. કેમકે મનોયોગ તથા વચનયોગને લાયક પુદ્ગળો કાયયોગવડે ગ્રહણ કરાય છે તેથી—તે કાયયોગમાંજ અતર્જિત થાય છે. જે આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે, એટલે કે શ્વાસોચ્છવાસરૂપ વ્યાપારને કાય-યોગપણે અગીકાર કરવામાં ન આવે તો એ શ્વાસોચ્છવાસરૂપ વ્યાપારને શાંચો યોગ માનવો પડે. પણ એમ માનવું એ અનુચિત છે તેથી કાયયોગરૂપજ છે. ઉદ્દેશ.

શિષ્ય:—સર્વત્ર કાયયોગપણું સમાન છતાં જેમ મનોયોગ અને વચનયોગને કાયયો-

ગથી જુદા ગણ્યા છે તેમ ત્યાસોત્ત્વાસને પણ કાયથોગથી જુદા ગણીને ચોથો યોગ શા માટે ન માનવો ? અને જો એ માન્યતા અથોગ્ય હોય તો મનોયોગ અને વચનયોગને પણ કાયથોગથી જુદા ગણીને તેમના જુદા યોગ શા માટે માનવા ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે- સર્વત્ર કાયથોગ સમાન હોવાથી એક કાયથોગજ માનવો, અથવા તો ઉપાધિના ભેદે ચાર યોગ માનવા.

આચાર્ય:—લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ માટ મનોયોગ તથા વચનયોગને કાયયોગથી જુદા માન્યા છે, અને 'આસોમ્હવાસને જુદા નથી માન્યો. ૩૬૧, સ્વાધ્યાય કરવો, ધીજને પ્રતીતિ કરાવવી વિગેરે વાણીતું ફળ, અને ધર્મધ્યાન-ચિન્તવન વિગેરે મનતું ફળ, એ જ એ કાયયોગથી ભિન્ન જણાય છે, તેમ 'આસોમ્હવાસતું' ફળ કાયયોગથી જુદું નથી જણાતું. યોગનિરોધ કરતાં પણ કાયયોગનો રોધ કહીને 'આસોમ્હવાસ રોકવાતું' ગણાવ્યું છે.

શિષ્ય:—“આ છુદે છે.” એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનાર ‘શ્વાસોચ્છવાસનું’ ફળ પ્રગટ જણાય છે તો શા માટે એને ધોગ ન માનવો?

આચાર્ય:—એણું પ્રયોજન તો સર્વ સ્થળે હોય છે, એટલાજ ઉપરથી એને જુદા યોગ માનવામાં આવે તો દોઢડું-વળગણું વિગેરે વ્યાપાર પણ સિત્ત ગણાય, અને તેથી એમને પણ જુદા જુદા યોગ માનવા પડે. માટે વિશિષ્ટ વ્યવહારના અંગભૂત અને પરને પ્રતીતિ કરાવવાના ફળવાળા અનેયોગ તથા વ્યનયોગ હોવાથી તેમને ઠાયયોગથી જુદા ગણ્યા છે અને શ્વાસોચ્છવાસને જુદા નથી ગણ્યા. ૩૬૨

એ પ્રમાણે ભાષા બોલવામાં વ્યાપારાતો કાયથોગ તે વચનથોગ છે, અને મનન કરવામાં વ્યાપારાતો કાયથોગ તે મનોથોગ છે. એ રીતે મનોથોગ તથા વચનથોગ તે કાયથોગ વિશેષ જ છે.

અથવા એ બન્ને યોગ સ્વતંત્ર છે. કાયિક વ્યાપારવડે ઇહલુ કરેલ જે વચન દ્રવ્યના સમૂહ તે સહકારી કારણભૂત છે જેમાં એવા વચનદ્રવ્યવડે શબ્દ ઘોષવા માટે જે જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ કહેવાય છે, અને કાયયોગવડે ઇહલુ કરેલ મનોદ્રવ્યના સમૂહ તે સહકારી કારણભૂત છે જેમાં એવા મનોદ્રવ્યવડે વસ્તુના ચિન્તવન માટે જે જીવનો વ્યાપાર તે મનોયોગ કહેવાય છે, આ વ્યાખ્યામાં શબ્દ નીકળતી વખતે અને ચિન્તવન કરતી વખતે જો કે કાયાનો વ્યાપાર છે તોપણ તેને અહીં નથી કહ્યો; પરંતુ વચનદ્રવ્ય અને મનોદ્રવ્યની મુખ્યતાએ જીવનો વ્યાપાર કહ્યો છે તેથી વચનયોગ અને મનોયોગ-બન્ને સ્વતંત્ર છે, પણ વિશિષ્ટ કાયયોગરૂપ નથી. એમ સમજવું.

શ્રીસોમજીવાસની મુખ્યતાએ શ્રીસોમજીવાસ મુકામાં પણ જીવને વ્યાપાર સ્વતંત્ર છે તો તેને પણ જીદો યોગ કેમ ન માનવો? જોની શંકા અહીં ન કરવી. કેમકે હમણાં કંઈ છે કે-લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની સિદ્ધિ માટેજ મનોયોગ તથા વચનયોગ જીદો કહ્યા છે. અને શ્રીસોમજીવાસ જીદો નથી કહ્યો. ૩૬૩-થી-૩૬૪.

હવે ૩૫૫ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

જહ ગામાઓ ગામો ગામંતરમેવમેગ ઇગાઓ ।

एगंतरं ति भण्णइ समयओऽणंतरो समयओ ॥ ३६५ ॥

કેઈ એગ્તરિયં ઘણન્તેગ્નરં તિ, તેસિં ચ ।

વિચ્છિન્નાવલિરૂપો હોઢ ઘણો, મુચિરોહો ય ॥ ૩૬૬ ॥

આહ, મુએ ચિય નિસિરઢ સંતરિયં ન હ નિરંતરં મણિયં ।

એગે જઓ ગિણ્હ સમણેગેણ સો મુચઢ ॥ ૩૬૭ ॥

અણુસમયમણંતરિયં ગહણં મણિયં જઓ નિમ્મુક્ખોઢવિ ।

જુતો નિરંતરો, ચિય, મણ્ણઢ, કહ સંતરો મણિઓ ? ॥ ૩૬૮ ॥

ગહણાયેક્ખાણેં તઓ નિરન્તરં જમ્મિ જાઈં ગંહયાઈં ।

નચિ તમ્મિ ચેવ નિસિરઢ જહ પદમે નિસિરણં નત્થિ ॥ ૩૬૯ ॥

નિસિરિજ્ઞઢ નાગહિયં ગહણંતરિયંતિ સંતરં તેણં ।

ન નિરંતરંતિ ન સમયં ન જુગવમિતિ હોંતિ પજ્જાયા ॥ ૩૭૦ ॥

ગહણં મોક્ખો ભાસા સમયં ગહનિસિરણં ચ દો સમયા ।

હોંતિ જહણંતરઓ તે તસ્સ ચ વિલીયસમયમ્મિ ॥ ૩૭૧ ॥

ગહણં મોક્ખો ભાસા ગહણ-વિસમ્મો ય હોતિ લ્લકોસં ।

અંતોમુહુત્તમેત્તેં પયત્તમેણ, મેઓ, સિં ॥ ૩૭૨ ॥

ગાથાર્થ:—જેમએક ગામથી બીજી ગામ આમાન્તર કહેવાય છે, તેમ એક સમયથી બીજી સમય તે સમયાન્તર કહેવાય છે. કેટલાએક અહણ અને નિસર્ગ એકાન્તર સમયે માને છે પણ એ આન્યતાથી તેમને વિચ્છિન્ન આવણીરૂપ થવનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વત વિરોધ પણ થાય. સૂત્રમાં નિસર્ગ, અવશ્ય, સાન્તરિત, કહ્યો, છે પણ નિરન્તર, નથી, કહ્યો, કેમકે, એક સમયે અહણ કરે અને એક સમયે મૂકે છે. નિરન્તર દરેક સમયે અહણ કરું છે, તેથી ત્યાગ, પણ નિરન્તર જ થાય છે; પરંતુ તે સાન્તર કેમ કહ્યો છે? અહણની અપેક્ષાએ ત્યાગ સાન્તર કહ્યો છે, જેમ પ્રથમ સમયે અહણ કરેલા પ્રથમ સમયે ન નીકળે તેમ જે સમયે જે અહણ કર્યા હોય તે તેજ સમયે ન નીકળે. કેમકે નહીં અહણ કરેલાનો ત્યાગ થતો નથી, અને ત્યાગ ‘અહણાંતરિત હોવાથી સાંતર’ છે, નિરન્તર નથી, તેમજ સાથે નથી-યુગપદ નથી. એ એના પચાંચો છે. અહણ-ત્યાગ-અને લાપા એ દરેકનો જન્યથી એક સમય પ્રમાણ-કાળ છે, તથા અહણ અને ત્યાગનો-બીજા સમયે જેમ થાય છે તેના એ સમયનો કાળ છે. તેમજ અહણ-ત્યાગ-અને લાપા એ દરેકનો તથા અહણ અને ત્યાગ એ ઉલ્લયનો, ઉત્કૃષ્ટથી અત્યર્થુદ્ધત માત્ર કાળ છે. એમનો પ્રયાતના લોક લોક છે. ૩૬૫-ચી-૩૭૨.

જેમ એક ગામથી બીજી ગામ અન્તરરહિત છતાં આમાન્તર કહેવાય છે અથવા એક પુરપથી બીજી પુરપ પણ અન્તર રહિત છતાં પુરપાન્તર કહેવાય છે તેમ અહીં પણ એક સમય પછીનો બીજો સમય અન્તર રહિત છતાં એકાન્તર સમય કહેવાય છે. એ એકાન્તર સમયે એટલે દરેક સમયે લાપા પુરગણેને અહણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૬૫.

કેટલાએક વ્યાખ્યાતાઓ એકેક સમયના અન્તરે અહણ અને નિસર્ગ માને છે. તેઓની એ આન્યતા અથોમ છે. કારણ કે એથી તો અન્તરે અન્તરે ખુદી પડેલી રતનાવળીની ઘેટ શબ્દ અને તેનું અવજ પ્રાપ્ત થાયો વળી અન્તરે અન્તરે અહણ કરનાના સમયોમાં સર્વને સંભળાય નહિ. તેમજ “અણુસમયમવિરદિયં નિરંતરં ગિણ્હ” દરેક સમયે અવિરહિત

નિરન્તર ગ્રહણ કરે છે. એ સૂત્રથી આગમ વિશેષ પણ થાય. કેમકે એ સૂત્ર દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનું પ્રતિપાદન કરે છે, તો તેથી તે દરેક સમયે નિર્ણય પ્રતિપાદન કરનાર પણ સમજ લેવું. ગ્રહણ કરેલ હોય તેનો બીજા સમયે અવશ્ય નિર્ણય થાય છે જ. ૩૬૬.

શિષ્ય:—મહારાજ! પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“સંતરં નિસિરદ, નો નિરંતરં નિસિરદ; યતેણં સમયેણં તિણ્હદ, યતેણં સમયેણં નિસિરદ” એટલે શાન્તર મૂકે છે, નિરન્તર મૂકતો નથી; એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે મૂકે છે. આ સૂત્રથી અન્તર સહિત સૂકવાનું આગમમાં કહ્યું છે તેનું કેમ? ૩૬૭

આચાર્ય:—અણુસમય ધર્ત્યાદિ પ્રથમ સૂત્રથી દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તેનો ત્યાગ પણ અન્તરરહિત દરેક સમયે થવો જોઈએ છે; કેમકે ગ્રહણ કરેલાનો બીજા સમયે અવશ્ય ત્યાગ થવો જોઈએ.

શિષ્ય:—પત્રવણામાં તે જ સ્થળે ત્યાગ કરવાનું પણ અન્તર સહિત કહ્યું છે, તેનું આપ શું કહો છો? ૩૬૮

આચાર્ય:—એમાં વિપયનો વિભાગ કરીને સમજવાનું છે. ત્યાં અન્તર સહિત ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. કેમકે પ્રથમાદિ સમયે જે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરેલ હોય તે દ્રવ્ય તે જ સમયે ન નીકળે, પરન્તુ ગ્રહણના સમય પછી બીજા સમયે નીકળે છે. એટલે કે પહેલા સમયે ગ્રહણ કરેલ ભાષાદ્રવ્ય પહેલા સમયે ન નીકળે પણ બીજાસમયે નીકળે છે. એ જ પ્રમાણે બીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ત્રીજાસમયે, ત્રીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ચોથાસમયે ચોથાસમયે ગ્રહણ કરેલા પાંચમાસમયે નીકળે, આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ ત્યાગ કરવો તે અન્તર સહિત છે, કેમકે નહિ ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ થાય નહિ, પરન્તુ સમયની અપેક્ષાએ તો નિરન્તર થાય, બીજા આદિ સર્વ સમયોમાં ત્યાગ હોય છે જ. ૩૬૯.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો ગ્રહણ પણ ત્યાગની અપેક્ષાએ અન્તર સહિત જ હોવું જોઈએ.

આચાર્ય:—ના, ગ્રહણ સ્વતંત્ર છે અને ત્યાગ તો ગ્રહણને પરતંત્ર છે. કારણકે—“ગ્રહણ ક્યાં સિવાય કદી પણ ત્યાગ થતો નથી” એવો નિયમ હોવાથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્યાગ શાન્તર કહ્યો છે, એટલે કે ગ્રહણ ક્યાં પછી ત્યાગ થાય છે. પણ “ત્યાગ ક્યાં સિવાય ગ્રહણ ન થાય” એવો નિયમ નથી. કેમકે પ્રથમ સમયે ત્યાગ સિવાય પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી ત્યાગ પરાધીન છે. અને ગ્રહણ સ્વાધીન છે, તેથી ત્યાગ અન્તર સહિત કહ્યો છે. આ પ્રમાણે “સંતરં નિસિરદ” અન્તર સહિત નીકળે છે, એ સૂત્રાવયવની વિષયવિભાગવડે વ્યવસ્થા છે; હવે “નો નિરંતરં નિસિરદ” નિરન્તર ન નીકળે એ સૂત્રાવયવની વિષયવિભાગવડે વ્યવસ્થા કહીએ. નિરન્તર ન નીકળે એટલે નિરન્તર ત્યાગ થાય નહિ, તેમ ગ્રહણની સાથેજ ત્યાગ એમ યુગપત્ પણ થાય નહિ; પરન્તુ પૂર્વ સમયે ગ્રહણ અને ઉત્તર સમયે ત્યાગ એમ થાય છે. તથા યતેણં સમયેણં તિણ્હદ, યતેણં નિસિરદ. “એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે ત્યાગ કરે છે.” આ સૂત્રાવયવનો ભાવાર્થ પણ ઉપર સુજ્ઞ સમજ લેવો. એટલે કે પ્રથમ એક સમયે ગ્રહણ જ કરે છે, ત્યાગ નથી કરતો, બીજા આદિ સમયથી આરંભીને ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થાય છે ને છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ કરે છે. ગ્રહણ નથી કરતો, કેમકે ભાષાનો અસિદ્ધિપાત્ર પદી શાન્ત થયેલો હોય છે, આ પ્રમાણે એ સૂત્રના

વિપયવિભાગની વ્યવસ્થાવડે પહેલા સમયે કેવળ અહણુ છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ અને વચલા સમયોમાં અહણુ તથા ત્યાગ બન્ને થાય છે. ૩૭૦.

ભાષાદ્રવ્યતું અહણુ અહણુ કરેલાનો ત્યાગ અને ભાષા એ ત્રણેનો લિખ લિખ જ્ઞાન્યથી એક સમયનો કાળ છે; પરન્તુ અહણુ અને ત્યાગ એ ઉભયનો ઉપરોક્ત દખાડેલા ન્યાયે અહણુ કર્યા પછી બીજા સમયે ત્યાગ કરીને મરનારને—અથવા વચન વ્યાપારથી ઉપરમ થયેલાને જ્ઞાન્યથી બે સમયનો કાળ છે.

શિષ્ય:—મોક્ષ એટલે ત્યાગ તે નિર્ગર્ગ જ છે અને બોલાય તે ભાષા એ પણ નિર્ગર્ગ કહેવાય છે તો પછી મોક્ષથી ભાષાતું કાળમાન શુદ્ધ કહેવાતું શું કારણ છે ?

આચાર્ય:—એ પ્રમાણે ભાષાને લિખ અહણુ કરીને એમ જણાવતું છે કે—જે “બોલાય તેજ ભાષા” અથવા “ભાષાદ્રવ્યનો ત્યાગ તેજ ભાષા” એનો કાળ જ્ઞાન્યથી એક સમય પ્રમાણ છે, પણ અહણુ અને ત્યાગ એ ઉભય ભાષા ન કહેવાય, કેમકે તેનો તો જ્ઞાન્યથી બે સમયનો કાળ છે. વળી “બોલાય તે ભાષા” એ વ્યુત્પત્તિનો અર્થ કેવળ અહણુમાત્રમાં ઘટે નહિ. તેથી તેને ભાષા કહેવાય નહિ. બે ભાષાને અહીં લિખ કહી ન હોત તો ભાષાદ્રવ્યતું અહણુ અને ત્યાગ એ ઉભયને કોઈ ભાષા માની લે, કેમકે અહણુમાં પણ યોગ્યતાએ ભાષાપણું છે, પરન્તુ—એ પ્રમાણે માનવાથી “માલિજ્ઞમાણા માતા” “બોલાય તે ભાષા” એ આગમવચનમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—જે એમ વિરોધ આવતો હોય તો મોક્ષ શબ્દ દૂર કરીને તેને સ્થાને પાજ કહી દો, કેમકે ભાષા અને મોક્ષ બન્નેનો એકજ અર્થ થાય છે.

આચાર્ય:—તારું કહેણું સાચુ છે, પરન્તુ કોઈ અંકુશદિવાળો એમ માની લે કે—“ત્યાગતું કાળમાન નથી કહ્યું.” તેવાઓના ઉપકાર માટે મોક્ષ એટલે ત્યાગ અને ભાષા એ બન્ને શુદ્ધ કહી કાલમાન કહ્યાં છે.

એ પ્રમાણે અહણુ—મોક્ષ—અને ભાષા એ ત્રણ તથા અહણુ અને ત્યાગ એ ઉભય એ સવનો ઉત્કૃષ્ટકાળ લિખ લિખ અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ છે. તેટલા કાળ પછી ચોગાન્તર પામે અથવા મૃત્યુ પામે, એ ઉત્કૃષ્ટકાળપ્રમાણમાં જે મહાપ્રયત્નવાળો હોય તેને નાતું અન્તર્મુદૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે, અને જે અકપ્રયત્નવાન હોય તેને મોક્ષ અન્તર્મુદૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે. ૩૭૧-૩૭૨.

શિષ્ય:—પ્રથમસમયે કેવળ ભાષાદ્રવ્ય અહણુ જ થાય છે અને છેલ્લાસમયે કેવળ ત્યાગ જ કરાય છે એમ આપે કહ્યું તેટલો ઠીક છે, પરન્તુ મધ્યના સમયોમાં અહણુ અને ત્યાગ ઉભય કહ્યાં છે તે યોગ્ય નથી. કેમકે—

ગહળ—વિસમગપયત્તા પરોપ્પરવિરોહિણો કહં સમણ ? ।

સમણ દો ડવજોગા ન હોજ્જ, ફિરિયાણ કો દોસો ? ॥ ૩૭૩ ॥

તિવિહમ્મિ સરીરમ્મી જીવપણ્સા હવંતિ જીવસ્સ ।

જેહિ ડ ગિળહહ ગહળં તો માસહ માસઓ માસં ॥૩૭૪॥૮॥

ગાથાર્થ:—અહણુ અને ત્યાગ રૂપ પ્રયત્ન વિરોધી છે, તે એક સમયમાં કેવી રીતે થાય ? ઉત્તર—એકસમયમાં બે ઉપયોગ ન થાય, પણ બે ક્રિયા થવામાં શો દોષ છે ? ત્રણ

પ્રકારના શરીરોમાં જીવના પૌતાના પ્રદેશો હોય છે, જેથી લાખાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી વક્તા લાખા બોલે છે. ૩૭૩-૩૭૪.

નિરન્તર ગ્રહણ અને ત્યાગ માનવાથી બીજા આદિ સમયોથી આરંભીને છેક છેલ્લાના પહેલા સમય સુધી ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બન્ને પ્રયત્ન દરેકસમયે સાથેજ થાય છે, ને તે પ્રયત્નો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક સમયમાં કેવી રીતે થઈ શકે?

આચાર્ય:—ગ્રહણ અને ત્યાગમાં વિરોધ માનવો એજ મોટી ભૂલ છે, કેમકે જો જો દ્રવ્યોતું ગ્રહણ થાય તે જ દ્રવ્યોનો તે જ સમયે ત્યાગ થતો હોય તો વિરોધ માની શકાય, પરન્તુ એણું કંઈ થતું નથી. પૂર્વ સમયે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યોના પછીના સમયે ત્યાગ થાય છે અને ત્યાગ નવાદ્રવ્યોતું ગ્રહણ થાય છે. વક્ત્રી વચમાં પુછે છે કે પ્રયત્ન ભલે અવિરોધી હો, પણ એક સમયે બે ઉપયોગની પેઠે બે ક્રિયાઓ ના હોય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ગ્રહણ, ત્યાગ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એક સમયમાં સાથે થવામાં કંઈ હરકત નથી. કારણકે—“જુગલ્લે દ્વો નરિય ઉવલોગા” એકી સાથે બે ઉપયોગ નથી. એ આગમવચનથી એક સમયમાં બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, પરન્તુ ઘણી ક્રિયાઓનો નિષેધ નથી કર્યો, “મંનિ-વસુધૈ કવંતો વદ્ધૃતિવિદેહિ જ્ઞાનસ્મિ” ભગમલલાલા સુતને ગણનાર ત્રણે પ્રકારના ધ્યાનમાં વર્તે છે. એ વચનથી મન-વચન-અને કાયાની પ્રવૃત્તિ એકજ સમયે માની છે, વળી આંગળી વિગેરેના સંયોગ-વિયોગાદિ રૂપ ક્રિયા, એકકું કરવું કે છુટું કરવું તે રૂપ ક્રિયા, કૃત્પાદ-વ્યયરૂપ ક્રિયા, ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ એકજ સમયની અંદર ધણે સ્થળે કહી છે. કેઈ વ્યક્તિ ડાખા હાથે ધંટડી વગાડે, જમણા હાથે ધૂપ ઉમેવે દૃષ્ટિવડે જિનેંધરની પ્રતિમાદિતું દર્શન કરે, મુખથી સ્લોકાદિ બોલે ઇત્યાદિ ઘણી ક્રિયાઓ એક જ સમયમાં સાથે થતી પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તો પછી એક સમયમાં ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બે ક્રિયાઓ સાથે થાય તેમાં કંઈ દોષ નથી. ૩૭૩.

પૂર્વે “કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે” એમ કહ્યું છે, તે કાયયોગ ઐતારિકાદિ શરીરના પાંચ ભેદા હોવાથી પાંચ પ્રકારે કરે છે. એ પાંચ પ્રકારના યોગમાંથી એ ઐતારિકાદિ ત્રણ કાયયોગવડે વચનદ્રવ્ય ગ્રહણ થાય છે. કેમકે ઐતારિકાદિ ત્રણ શરીરોમાં જીવના પ્રદેશો હોય છે, બીજામાં નથી હોતા. કેમકે તેજસકાર્મણ શરીરો આત્મપ્રદેશમાં હોય છે પણ તેમાં આત્માના પ્રદેશો નથી હોતા. આ કથનથી “સિદ્ધિતું પાત્ર” ઇત્યાદિની પેઠે જીવ અને તેના પ્રદેશોનો ભેદ ન સમજો, એરલેકે “સિદ્ધિતું પાત્ર જેમ સિદ્ધિથી સિદ્ધ છે, તેમ જીવના પ્રદેશો ભિન્ન છે એમ નહિ”. વળી આ ઉપરથી “આત્મા પ્રદેશ રહિત છે” એમ કહેનારાઓના મતનું પણ ખડન થયું સમજવું. કેમકે “આત્મા પ્રદેશ રહિત છે” એ કથન યુક્તિ રહિત છે. જેમકે પગને તળીએ સંબંધ રાખનારા જીવપ્રદેશોનો અસ્તક સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રદેશો સોથે ભેદ છે કે અભેદ છે? જો ભેદ છે તો જીવ સપ્રદેશી કેમ ન કહેવાય? અને જો અભેદ હોયતો શરીરના બધાએ અવયવો એકરૂપ થવા જોઈએ, કેમકે અભિન્ન એવા તે જીવપ્રદેશો હોવાથી બધાએ મળી જવા જોઈએ. ઇત્યાદિ તર્કાસાર સમજ લેવું. ઉપરાંત જીવપ્રદેશોવડે બોલવાનો અભિપ્રાય વિગેરે સામગ્રી થએથી લાખાદ્રવ્યસમૂહ ગ્રહણ કરાય છે, અને તેવડે વક્તા રાખ બોલે છે, પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં, અથવા બોલવાની ઇચ્છાના અભાવે કેઈ બોલતું નથી. અહીં “વક્તા બોલે છે,” એ વાક્યથી “જે બોલાતી હોય તે જ લાખા છે” પણ તેની પહેલા અથવા પછી લાખા કહેવાય નહિ. એ પ્રમાણે જણાવવા માટે શ્રૂણમાં ‘માત્સ્ય માસં-ભાપાને બોલે છે એમાં લાખા રાખગ્રહણ કર્યો છે, ૩૭૪.

શિષ્ય:- કયા ત્રણ પ્રકારના 'શરીરથી સમધવાળા' જીવપ્રદેશોવડે લાપાદ્રવ્ય અહણ કરીને વક્તા બોલે છે? આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ઓરલિય-વેડવિય-આહારઓ ગેળહૈં મુયઈ માસં ।

સચ્ચં સચ્ચામોસં મોસં ચ અસચ્ચમોસં ચ ॥ ૩૭૫ ॥ ૧ ॥

સચ્ચા હિયા સયામિહ સંતો મુળઓ ગુણા પયત્પા વા ।

તવિવરીઆ મોસા મીસા જા તદુમયસદાવા ॥ ૩૭૬ ॥

અળધિકયા જા તીસુડિ સદો ચિય કેવલો અસચ્ચમુસા ।

પયા સમેયલકૂલ્લણસોદાહરણા જહા મુત્તે ॥ ૩૭૭ ॥

ફઙ્ગિહિ સમપ્પહિ લોગો માસાપ્પ નિરંતરં તુ હોઈ ફુડોં ।

લોગસ્સ ચ કઙ્ગમાપ્પ કત્તિમાઓ હોઈ માસાપ્પ ॥ ૩૭૮ ॥ ૧૦ ॥

ગાથાર્થ:-ઔદારિક-વૈકિય-અને આહારક શરીરવાન જીવ, સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષાએ લાપાનાં દ્રવ્યો અહણ કરે છે ને મૂકે છે. સત્પુરુષોને હિતકારી તે સત્યલાપા, અહીં સત્ એટલે મુનિઓ-શુણો-અથવા જીવાદિ પદાર્થો સમજવા. સત્યથી વિપરીત તે મૃષા લાપા, જે ઉભયસ્વભાવવાળી તે મિશ્રલાપા, અને જે એ ત્રણમાંથી એકમાં ન હોઈ શકાય. પણ કેવળ શબ્દમાત્ર તે ચોથી અસત્યામૃષાલાપા. એના ઉદાહરણો લક્ષણપૂર્વક ભેદ સહિત સૂત્રમાં કર્યાં છે. ૩૭૫ થી ૩૭૭. કેટલા સમયે લાપાદ્રવ્યને સંપૂર્ણ લોકબ્યાપ્ત થાય છે અને લોકના કેટલામાલાગને, લાપાને કેટલામા લાગ વ્યાપે છે? ૩૭૮

ઔદારિક-વૈકિય-અને આહારક શરીરવાન જીવ સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષાએ લાપાદ્રવ્યની મહત્તિ (સમૂહ) ને અહણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૭૫

સત્પુરુષોને હિતકારી આશયવાચન્ય એટલે ચથાવસ્થિતવસ્તુની પ્રતીતિ કરાવનાર જે લાપા તે સત્યલાપા. અહીં સત્ એટલે મુનિઓ, તેમને આ લોક-પરલોકમાં આશયકહેવાથી મુક્તિ પ્રમાદનાર છે માટે તે હિતકારી છે. અથવા સત્ એટલે મૂળશુદ્ધ ઉત્તરશુદ્ધિ શુણો અથવા જીવજીવાદિ પદાર્થો, તેમનું અવિપરીત-સત્ય પ્રદર્શન કરવાથી જે લાપા હિત કરનાર છે તે સત્યલાપા કહેવાય છે. એથી વિપરીતસ્વરૂપવાળી લાપા તે મૃષાલાપા. એ ઉભયસ્વભાવવાળી લાપા તે સત્યામૃષા-મિશ્રલાપા. અને સત્ય મૃષા તથા સત્યામૃષા એ ત્રણે પ્રકારની લાપાથી વિલક્ષણ કોઇને આમ ત્રણ કરતું આજ્ઞા કરવી ઇત્યાદિ સમઘી કેવળ વ્યવહારિક શબ્દમાત્રની પ્રવૃત્તિએ લાપા તે ચોથી અસત્યામૃષા લાપા કહેવાય છે. આ ચારે પ્રકારની લાપાઓના ભેદ લક્ષણ તથા ઉદાહરણ દર્શાવેલા-લિક્ષિતનિર્મુક્તિ વિગેરે સૂત્રમાં વિસ્તારથી કહેલ છે. વિશેષ જાણવાની જાણાસાવાળાએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. અહીં લાપાદ્રવ્યનું અહણ-વિસર્જન કરવા સમઘી વિચારવાનું જ પ્રસ્તુત છે, તેથી લાપા સમઘી વિશેષ વિચાર નથી કહેતા, ૩૭૬-૩૭૭

શિષ્ય:-ઔદારિક શરીરવાન જીવ લાપાદ્રવ્ય અહણ કરે છે અને મૂકે છે. એમ આપે કહ્યું. પણ એ મૂકેલી લાપા કેટલા ક્ષેત્ર મુધી વ્યાપે છે? જે સર્વ લોકપચન્ન વ્યાપે છે એમ કહેતા હો તે આપે પહેલાં કહ્યું છે કે-ગાર / યોગન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલો

શબ્દ મન્દપરિણામવાળો થઈ જવાથી સંજ્ઞાતો નથી. હવે આમાં પૃથક્કાર એ છે કે આર યોજન કરતાં વધારે દૂરથી ભાષાદ્રવ્ય આવે છે કે નહિ? જો આવતાં હોય, તો વિષયની મર્યાદામાં નિરન્તરપણે જેવું એ દ્રવ્યનું વાસના સામર્થ્ય છે તેવું સામર્થ્ય એ મર્યાદાની બહાર પણ છે કે નહિ? કેટલાક દ્રવ્યનું સમગ્ર લોકની વ્યાપ્તિ પર્યન્ત એવું સામર્થ્ય છે એમ કહેતા હો તો કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે? અને લોકના કેટલામાં ભાગે ભાષાદ્રવ્યના કેટલામાં ભાગ હોય છે? ૩૭૮.

એ પ્રશ્નો ઉત્તર આચાર્યશ્રી નિર્બુદ્ધિની ગાથાથી આપે છે.

ચઠહિં સમણ્હિ લોગોં ભાસાણ નિરંતરં તુ હોઈ કુહોં ।

લોગસ્સ ય ચરિમંતે ચરિમંતો હોઈ ભાસાણ ॥ ૩૭૯ ॥ ૧૧ ॥

ફોઈ મંદપયત્તો નિસિરઈ સયલાઈ સન્વદન્વાઈ ।

અન્નો તિન્વપયત્તો સો મુંચઈ મિંદિહં તાઈ ॥ ૩૮૦ ॥

ગંતુમસંલેજ્જાઓ અવગાહણવગ્ગણા અભિન્નાઈ ।

મિજ્જંતિ ધંસમેંતિ ય સંલિજ્જે જોમ્મણે ગંતું ॥ ૩૮૧ ॥

મિન્નાઈ સુહુમયાણ અણંતગુણવહ્દિઆઈ લોગંતં ।

પારંતિ પૂરયંતિ ય ભાસાંણે નિરંતરં લોગં ॥ ૩૮૨ ॥

જણસમુઘાયાગ ઈણે કેઈભાસંતિ ચઠહિં સમણ્હિ ।

પૂરઈ સયલો લોગોં અન્ને ડણ તીહિં સમણ્હિ ॥ ૩૮૩ ॥

પદ્મસમણ ચિય જઓ મુકાઈ જંતિ છહિંસિં તાઈ ।

વિતિયસમયમ્મિ તે ચિય છ ઢુંડા હોંતિ છ મ્મંયા ॥ ૩૮૪ ॥

મંથંતરેહિં તણે સમણ પુણેહિં પૂરિઓ લોગો ।

ચઠહિં સમણ્હિ પૂરઈ લોગંતે ભાસપાણસ્સ ॥ ૩૮૫ ॥

દિસિ વિટ્ઠિયસ્સ પદ્મોડતિગમે તે ચેવ સેસયા તિન્નિ ।

વિંદિસિ ટ્ઠિયસ્સ સમયા પંચાતિગમમ્મિ જં દોણિ ॥ ૩૮૬ ॥

ચઠસમયમડ્ઝગહણે તિ-પંચગહણં તુલાઈમજ્જસ્સ ।

જહ ગહણે પજ્જંતગ્ગહણં ચિત્તા ય સુત્તગઈ ॥ ૩૮૭ ॥

ફત્થઈ દેસગ્ગહણં ફત્થઈ ઘેપંતિ નિરવસેસાઈ ।

કક્કમ-કમજુત્તાઈ કારણવસઓ નિરુત્તાઈ ॥ ૩૮૮ ॥

ચઠસમયવિગ્ગહે સતિ-મહલ્લવંઘમ્મિ વિસમઓ જહ વા ।

મોત્તું તિ-પંચસમણ તહ ચઠસમઓ ઇહ નિવહ્દો ॥ ૩૮૯ ॥

હોઈ અસંલેજ્જામે ભાગે લોગસ્સ પદ્મ-વિતિણ્ણુ ।

ભાસાઅસંલભાગો મયણા સેસેણ સમણ્ણુ ॥ ૩૯૦ ॥

ગાથાર્થ:—કોઠકની ભાષા ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમાભાગ વ્યાપ્ત હોય છે. કોઠ મંદપ્રયત્નવાળો સંપૂર્ણ સર્વ દ્રવ્ય મૂકે છે, અને કોઠુ તીવ્ર પ્રયત્નવાળો તે દ્રવ્યો ભેદીને મૂકે છે. અભિજ્ઞ દ્રવ્યો અસંખ્યાતી અવગાહનાવર્ગણા પર્યન્ત જળને ભેદાય છે અને સંખ્યાત યોજન ગયા પછી નાશ પામે છે. ભિન્ન દ્રવ્યો સૂક્ષ્મપણે લીધે અનન્તગુણવૃદ્ધિ પામીને લોકાન્તપર્યન્ત જાય છે, અને ભાષાવડે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જૈનસમુદ્ધાતની ગતિએ ચાર સમય વડે સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે; અને ધીજા કેટલાએક ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે એણે કહે છે. પ્રથમ સમયે મૂકેલા દ્રવ્યો છએ દિશામાં જાય છે, તે દ્રવ્યો ધીજા સમયે કંડબૂત થઇને છ મન્થાનરૂપ થાય છે અને ત્રીજા સમયે એ મન્થાનનાં આન્તરાં પૂરાવાથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે. તથા લોકાન્તે રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યવડે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. દિશામાં રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યવડે પહેલા સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ થાય છે, અને બાકીના ત્રણ સમયે હવે કહેવાથી તેમ સમજવું. વિદિશામાં રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યથી પાંચ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. કેમકે તેમને ત્રસનાડીમાં પેસતાં બે સમય લાગે છે. જેમ ત્રાજવાના મધ્ય ભાગને મહણ કરવાથી આધન્ત ભાગ મહણ થાય છે. તેમ ચાર સમયરૂપ મધ્યને મહણ કરવાથી આધન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ સમય પણ મહણ થાય છે. કારણકે સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર છે. સૂત્રમાં કોઈક સ્થળે દેશથી મહણ થાય છે, કોઈક સ્થળે સંપૂર્ણ મહણ થાય છે અને કોઈ વખત કારણવશાત કંમરહિત અને કંમરહિત પણ સૂત્રો યોજાય છે. જેમ ચાર સમયયોના વિગ્રહ છતાં (ભગવતીજમાં) મહાબળદેશકની અંદર ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે; તેમ અહીં પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને ચાર સમયે લોકવ્યાસિ કહી છે. પહેલા અને ધીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગ હોય છે, તથા બાકીના સમયોમાં ભજના હોય છે. ૩૭૯-થી-૩૮૦.

કોઠકની ભાષાથી ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસંખ્યાત-માભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમાભાગ હોય છે. ૩૭૯.

કોઠ હૃદયના રોગથી મંદપ્રયત્નવાળો વક્તા સંપૂર્ણ એવાં ભાષાદ્રવ્યો-નહી ભેદ પામેલાં એવાં મૂકે છે, અને કોઠ નીરોગી વક્તા તીવ્રપ્રયત્નવાળો મહણ અને ત્યાગના પ્રયત્નવડે તે ભાષાદ્રવ્યને ભેદી-સૂક્ષ્મ ઢંકડા કરીને મૂકે છે. ૩૮૦.

એકેક ભાષાદ્રવ્યના જે સ્કંધ છે તેના આધારભૂત એવો અસંખ્યપ્રદેશાત્મક ક્ષેત્રવિભાગ તે અવગાહના કહેવાય. એવી અવગાહનાનો સમુદાય એટલે અનન્તભાષાદ્રવ્યના સ્કંધના આધારભૂત ક્ષેત્રવિશેષરૂપ અવગાહનાઓનો સમુદાય તે અવગાહનાવર્ગણા કહેવાય. એવી અસંખ્યાતી અવગાહનાવર્ગણા ગયા પછી મંદપ્રયત્નવાળો વક્તાએ મૂકેલા ભાષાદ્રવ્યો ભેદાય છે, અને તે પછી સંખ્યાતા યોજન ગયા બાદ એ ભાષાદ્રવ્યમાંથી ભાષાપરિણામ નાશ પામે છે. એ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ભાષાપદની અંદર પણ કહ્યું છે કે-“જાર્ઝ અભિજ્ઞાઈ નિસિરઈ, તારું અસંલેજ્ઞાઓ ઓગાહનવગ્ગનાઓ ગન્તા મેયમાવજ્ઞંતિ, સંલિજ્ઞાઈ જોયનાઈ ગન્તા ચિદ્વંસમાગચ્છંતિ.” જે નહીં ભેદાએલા પુદ્ગલો નીકળે છે તે અસંખ્યાત અવગાહનાવર્ગણા જળને ભેદ પામે છે, તથા સંખ્યાતા યોજન જળને ધ્વંસ પામે છે.”

મહાપ્રયત્નવાળો વક્તા પ્રથમથી જ જે ભેદાએલાં ભાષાદ્રવ્ય મૂકે છે તે સૂક્ષ્મ અને ધણા હોવાથી અનન્તગુણ વધીને છએ દિશાઓમાં લોકાન્તપર્યન્ત જાય છે, અને પૂરાવાતદ્વારા

વાંસનાવિશેષથી જે દ્રવ્યસમુદ્ધમાં ભાષાપરિણામ ઉત્પન્ન થયો હોય તેવી ભાષાવડે કરીને શેષ સમસ્ત લોકને આગળ કહેવાશે તેવા ન્યાયે કરીને ત્રણઆદિસમયે પૂર્ણ થાય છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે-“જાઈં મિત્તાઈં નિસિરદ, તાઈં અણંતગુણપરિવદ્ધીપ પરિવદ્ધમાણાઈં લોચંતં કુસંતિ। જે દ્રવ્યો ભેદાભેલાં નીકળે છે તે અનન્તગુણવૃદ્ધિએ વધીને લોકાન્તને સ્પર્શે છે. ૩૮૧-૩૮૨.

જૈનસમુદ્ધાત (કેવળી સમુદ્ધાત)ની ગતિવડે ચારસમયે સકળલોકપૂર્ણ થાય છે, અર્થાત્ “પહેલા સમયે ૬૩, બીજા સમયે ૬૩, ત્રીજા સમયે મન્થાન, અને ચોથા સમયે સમગ્ર લોક વ્યાપ્ત થાય છે.” એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્ધાતના ક્રમથી સમગ્રલોક ચાર સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે પૂરાય છે એમ કેટલાએક કહે છે, પણ તે યોગ્ય નથી, એ સંબંધી આગળ વિવેચન કરાશે. વળી બીજા કેટલાએક ત્રણ સમયે સર્વ લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂરાય છે એવું કહે છે. ૩૮૩ તે એવી રીતે કે-લોકના મધ્ય ભાગમાં રહેલા કોઈ મહાપ્રયત્નવાળ વક્તાએ મૂકેલાં ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયેજ હાથે દિશામાં જાય છે. કેમકે જીવ અને સૂક્ષ્મપુદ્ગલોની ગતિ એણેના અનુસારે હોય છે. તે પછી બીજા સમયે હાથે દિશામાં ગએલા ૬૩-૩૫ દ્રવ્યો ચારે દિશામાં એણેના અનુસારે વાસિતદ્રવ્યોથી ફેલાઈને જ મન્થાનરૂપ થાય છે, અને તે પછી ત્રીજા સમયે મન્થાનના આન્તરાં પૂરાવાથી સર્વલોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે. તથા સ્વયંભૂરમણસમુદ્ધના છેલ્લા છેડાવાલા લોકાન્તે એટલે અલોકની અત્યન્ત નજીક રહીને બોલનારના અથવા ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી ચાર સમયે સમગ્ર લોકપૂર્ણ થાય છે. ૩૮૪-૩૮૫. ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહેલા બોલનારનાં ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે છે અને બાકીના સમયોમાં કેમ થાય છે તે આગળ (૩૯૦ મી ગાથાના વિવેચનમાં કહેવાશે.) અને લોકાન્તે પણ ચારે દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહેલા બોલનારના ઉર્દ્ધ અધોધોકની સ્પર્શનાથી ભાષાનાં દ્રવ્યો પ્રથમ સમયે લોકમધ્યે પ્રવેશ કરે છે. અને બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના આગળ કહેવાશે તે પ્રમાણે સમજવી.

ત્રસનાડીની બહાર કોઈપણ વિદિશામાં રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થવામાં પાંચ સમય લાગે છે. પહેલા સમયે વિદિશામાંથી નીકળેલાં ભાષાદ્રવ્યો લોકનાડીની બહાર દિશાઓમાં આવે છે, બીજા સમયે લોકનાડીની મધ્યમાં આવે છે, એ રીતે લોકનાડી અથવા ત્રસનાડીમાં પેસતાં બે સમય લાગે છે. બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના ચાર સમયે લોકપૂર્ણ થાય છે તેમાં કદાચ ક્ષુબ્ધ સમજવી. એ રીતે પાંચ સમયે લોક પૂરાય છે. ૩૮૬

શિષ્ય:- જો એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે તો પછી નિર્ચુક્તિકારમહારાજે માત્ર ચાર સમયેજ સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે એમ શાથી કહ્યું ? ૩૮૭

આચાર્ય:- જેમ ત્રાજવાની દાંડીને મધ્યભાગે મહણ કરવાથી તેના આધ અને અન્ત બન્ને છેડા મહણ થઈ જાય છે, તેમ અહીં પણ ચાર સમયરૂપ મધ્યને મહણ કરવાથી આધન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ સમયરૂપ મહણ પણ નિર્ચુક્તિકારે કરેલુંજ સમજવું. કારણકે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે, કોઈ સ્થળે સૂત્રમાં દેશ મહણ થાય છે અને કોઈ સ્થળે સંપૂર્ણ મહણ થાય છે, વળી કોઈ વખત કારણવશાત્ ક્રમરહિત અને ક્રમસહિત પણ સૂત્રો ચોખ્ખાં છે. ૩૮૮ ઉદાહરણ તરીકે જેમ ચાર સમયનો વિગ્રહ છતાં ભગવતી-

સત્તના મહાબળોદેશકમાં ત્રણ સમયનો વિમલ કહ્યો છે; તેમ આહી પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને નિર્બુદ્ધિકારે ચાર સમયે લોક વ્યાસિ કહી છે. એમાં કાંઈ કોપ નથી ઉત્ક

હવે ઉપર જે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકની વ્યાસિ કહી છે, તેના વિચાર કરીએ—

શ્રાદ્ધરાજલોક ઉંચા એવા લોકના અસાધ્યાતમાભાગે પહેલા અને બીજા સમયે સર્વ-લોક વ્યાપિની ભાષાનો અસાધ્યાતમા ભાગ હોય છે. એટલે કે ત્રણગમયની વ્યાસિમાં, ચારસમયની વ્યાસિમાં ને પાંચ સમયની વ્યાસિમાં, પહેલા અને બીજા સમયે અવશ્ય સર્વત્ર લોકના અસાધ્યાતમાભાગે ભાષાનો પણ અસાધ્યાતમા ભાગજ હોય છે, વિશેષ નહિ, કેમકે ત્રણ સમયની વ્યાસિમાં પહેલા સમયે છ દંડ થાય છે અને બીજા સમયે છ મન્થાન થાય છે, એ દંડાદિ લંબાઈમાં એ કે લોકાન્ત સ્પર્શિ હોય છે તોપણ વક્તાના મુખથી નીકળેલ હોવાથી તેના અનુસારે જડાર્થમાં ચાર અંશુસાદિ પ્રમાણવાળા હોય છે, અને એ ચાર અંશુસાદિ પ્રમાણે તે લોકના અસાધ્યાતમા ભાગે જ છે. આ પ્રમાણે ત્રણ સમયની વ્યાસિમાં પહેલા ને બીજા સમયે ભાષાનો અસાધ્યાતમા ભાગજ હોય છે, ચાર-સમયની વ્યાસિમાં પણ એમજ સમજવું. એટલેકે પહેલે સમયે ભાષાદ્રવ્ય લોકના મધ્યમાં પડે છે અને બીજા સમયે દડોનો સફલાવ છે તેથી એ ત્રણ લોકના અસાધ્યાતમા ભાગજ છે. પાંચ સમયની વ્યાસિ તો મુખે સમગ્ર એવી છે. એટલેકે પહેલા સમયે ભાષાદ્રવ્ય વિદિશામાંથી આવીને દિશામાં પ્રવેશ કરે છે. અને બીજા સમયે લોકના મધ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. એથી એ ત્રણ લોકના અસાધ્યાતમા ભાગ જ છે. એ રીતે ત્રણ વાદિ સમયની વ્યાસિમાં સર્વત્ર પહેલા ને બીજા સમયે લોકના અસાધ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસાધ્યાતમા ભાગ જ હોય છે. એ સિવાયના બાકીના ત્રીજા ચોથા ને પાંચમા સમયે, ભજના સમજવી. એટલેકે એ સમયોમાં કોઈ વખત લોકના અસાધ્યાતમા ભાગે ભાષાનો અસાધ્યાતમા ભાગ જ હોય છે, વળી કોઈક વખત લોકના અસાધ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસાધ્યાતમા ભાગ જ હોય છે અને કોઈ વખત સર્વલોક વ્યાપી હોય છે. જેમકે-ત્રણ સમયની વ્યાસિમાં ત્રીજા સમયે ભાષા સર્વલોકમાં વ્યાપનાર હોય છે, ચારસમયની વ્યાસિમાં ત્રીજા સમયે લોકના અસાધ્યાતમા ભાગે ભાષાનો અસાધ્યાતમા ભાગ જ હોય છે, કેમકે સ્વયંભૂરમણના પશ્ચિમતટવર્તિ લોકાન્તે અથવા ત્રસનાડીની બહાર પાશ્ચિમ દિશામાં રહીને બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્ય પહેલે સમયે ચાર અંશુસાદિ જડાર્થવાળા એક રાજ લાંબો દંડ થઈ તિર્થો થઈને સ્વયંભૂરમણના પૂર્વતટવર્તિ લોકાન્ત સુધી જાય છે. તે પછી બીજા સમયે એ દંડમાંથી ઉપર-નીચે શ્રાદ્ધરાજ ઊંચા અને પૂર્વપશ્ચિમ તિર્થો એકરાજ પહોળા, પરાધાતવાસિત દ્રવ્યોનો દંડ થાય છે. અને લોકના મધ્યમાં રહી બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્યના દક્ષિણ ને ઉત્તર દિશાથી પરાધાતવાસિત દ્રવ્યના ચાર અંશુસાદિ જડાર્થવાળા ને એકરાજ પહોળા એ દંડ નીકળીને સ્વયંભૂરમણના દક્ષિણ-ઉત્તરવર્તિલોકાન્ત સુધી જાય છે, આમ હોવાથી ચાર અંશુસાદિ જડાર્થવાળું ને એકરાજ પહોળું સર્વત્ર લોકના મધ્યમાં જોળા છત્વર સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે થયા પછી ત્રીજા સમયે ઉર્ધ્વ-અર્ધા, વ્યવસ્થિત દંડમાંથી ચારે દિશામાં ફેલાએલો પરાધાતવાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ અથાતરપે થાય છે, અને લોકના મધ્યમાં રહેલા સર્વ તરફ એકરાજ વિસ્તૃત છત્વરચક્રી ઉપર-નીચે ફેલાએલો વાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ સમસ્ત ત્રસનાડીને પૂરી દે છે. આમ થવાથી ઉપર નીચે રહેલ દંડ વાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ સમસ્ત ત્રસનાડી પૂરાય છે. આટલું ફેરવે લોકના અસાધ્યાતમા

ભાગ છે. અને તેથી કરીને ચાર સમયની વ્યાસિના ત્રીજાસમયે લોકના સંખ્યાતમા ભાગે સર્વલોકવ્યાસિની ભાષાનો પણ સંખ્યાતમા ભાગ હોય છે એમ સિદ્ધ થયું.

પાંચ સમયની વ્યાસિના ત્રીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગ હોય છે. કેમકે એ વ્યાસિમાં દંડસમયથી તેનું અસંખ્યેય ભાગ વર્તિપણું પૂર્વે કહેલું છે, તથા ચાર સમયની વ્યાસિમાં ચોથાસમયે મથાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વલોકમાં વ્યાપે છે. અને પાંચસમયની વ્યાસિમાં ચોથાસમયે લોકના સંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમા ભાગ હોય છે. એ વિચાર પણ પૂર્વે કહેલ છે, પરંતુ પાંચ સમયની વ્યાસિમાં પાંચમા સમયે મથાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વ લોકવ્યાપિ થાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ-ચાર-અને પાંચસમયે ભાષાદ્રવ્યની લોકવ્યાપિપણાની ભજના છે. આ સર્વ હકીકત મહાપ્રયત્નવાન વક્તાએ મુકેલા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જાણવી. મન્દપ્રયત્નવાન વક્તાએ મુકેલા દ્રવ્યો તો લોકના અસંખ્યાતમાભાગેજ હોય છે, કેમકે દંડાદિના ક્રમથી તે દ્રવ્યોવડે લોકપૂર્ણ થતા નથી. ૩૬૦.

પૂર્વે કહેલી વાત જણાવે છે.

આપૂરિયમ્મિ છોગે દોણ્હવિ છોગસ્સ તદ્દ ય માસાણ્ણં ।

ચરિમંતે ચરિયન્તો ચરિમે સમયમ્મિ સઘટ્થ ॥ ૩૯૧ ॥

ન સમુગ્ગવાપર્ણે મીસયસવર્ણ, મત્તં વ દંઢમ્મિ ।

જદ્દ તોડવિ તીર્હિ પૂરદ્દ સમર્ણિ જઓ પરાઘાઓ ॥ ૩૯૨ ॥

જડ્ણે ન પરાઘાઓ સજીવજોગો ય તેણ ચડસમઓ ।

હેજ્જ હોજ્જાહિ તર્હિ દ્વજ્જા કમ્મં સહાવો વા ॥ ૩૯૩ ॥

સ્વંવોડવિ વોસસાણ્ણં ન પરાઘાઓ ય તેણ ચડસમઓ ।

અહ્ હોજ્જ પરાઘાઓ હવેજ્જ તો સોડવિ તિસવડ્દઓ ॥ ૩૯૪ ॥

પણદિસમાઈસમણ્ણં દંઢં કાઠ્ઠણ ચડ્દહિ પૂરદ્દ ।

અન્ને મળંતિ, તપિ ય નાગમ-જુત્તિવલ્લમ્મં હોઈ ॥ ૩૯૫ ॥

ગાથાર્થ:—લોકપૂર્ણ થયે લોકના તથા ભાષાનો ચરમાંતે ચરમાંતે સર્વત્ર છેલ્લા સમયે થાય છે. જૈનસમુદ્ધાત (કેવળીસમુદ્ધાત) ની ગતિએ માનીયે તો મિશ્ર શબ્દ ન શ્રવણ થાય, અને જો દંડમાં તારેા મત માનવામાં આવે તોપણ પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યવડે ત્રણ સમયમાં લોકપૂર્ણ થાય છે. જૈનસમુદ્ધાતમાં વાસના નથી, તે તો જીવનો વ્યાપાર છે તેથી ચાર સમય થાય છે. તેમાં દ્રવ્ય-કર્મ-અથવા સ્વભાવ હોતુ છે. સ્કંધ પણ ત્રિશસાપરિણામે થાય છે તેમાં પરાધાત નથી, તેથી ચાર સમયે લોક પૂર્ણ કરે છે; જો તેમાં પરાધાત હોય તો તે પણ ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ કરે. એક દિશામાં દંડ કરીને ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે. એમ બીજાએ કહ્યું છે, તે પણ આગમ અને મુક્તિથી સંગત નથી. ૩૬૧-થી-૩૬૫.

ત્રણ-ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાવડે સમગ્ર લોક પૂર્ણ થવાથી તે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે અને ભાષાનો પણ પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે. કેમકે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે લોકનો છેડો આવધાત્રી ભાષા પણ ત્યાં પૂર્ણ થાય છે, તે પછી આગળ ધર્માસ્તિકાયના અભાવે તે ભાષાદ્રવ્યની ગતિ નથી થતી. અહીં જે વિ. ભા. ૨૫

અન્ત કહ્યો છે તે પર્યન્તલાગે રહેલો અન્ત સમજવો પણ આદિમાં રહેલો અન્ત ન સમજવો. એજ કારણથી ચરિમાન્ત શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે. ૩૯૨

હવે ૩૯૩ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ જૈનસમુદ્ધાત-કેવળીસમુદ્ધાતની ગતિના અનુસારે ભાષાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સંભળાય નહિ, કેમકે કેવળી સમુદ્ધાતમાં પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ-અધોદિશા તરફ જનારો દંડ થાય છે. તેવો દંડ ભાષાદ્રવ્યમાં પણ માનીએ તો ઉર્ધ્વ અને અધો એ બે દિશામાંજ મિશ્રશબ્દ સંભળાય, પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-અને દક્ષિણ દિશામાં ન સંભળાય, કારણકે એ દિશાઓમાં વિદિશાની પેઠે વક્ત્રાએ મૂકેલાં દ્રવ્ય જતાં નથી. માટે પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સંભળાય. વળી સામાન્યથી “માસાસમસેદોઝો સર્વં જં જુગઈ મીસવં જુગઈ-ભાષાસમશ્રેણિથી જે શબ્દ સંભળાય છે તે મિશ્ર સંભળાય છે.” આ કથનથી જ એ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સંભળવાતું કહ્યું છે. અથવા વ્યાખ્યાથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય એ ન્યાયથી ઉપરોક્ત કથન માન્ય કરીએ તો ઉપર-નીચે બે દિશામાં રહેલા દંડમાં જ મિશ્ર-શબ્દ સંભળાય અને બાકીની દિશાઓમાં પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સંભળાય એમ વિવાદની ખાતર ઉપરોક્ત મત માની લઇએ તોપણ એથી ત્રણ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, ચાર સમયે પૂર્ણ નથી થતો. કેમકે ભાષાદ્રવ્યમાં વાસના સ્વભાવ હોવાથી તે દંડ ઉપર-નીચે જતાં સામાન્યથી ચારે દિશામાં શબ્દગોચ્ય દ્રવ્યને વાસિત કરીને શબ્દ-પરિણામવાળા કરે છે, તે પછી બીજાસમયે મંથાન કરીને ત્રીજા સમયે અન્તર પૂર્ણ કરીને લોક પૂર્ણ કરે છે, એ રીતે ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. ૩૯૨.

શિષ્ય:—કેવળીસમુદ્ધાતની પેઠે ભાષાદ્રવ્યથી પણ ચારસમયે લોક પૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામાં આવે તો કંઈ હોય છે ?

આચાર્ય:—કેવળીસમુદ્ધાતમાં આત્મપ્રદેશોજ સ્વરૂપે લોકને પૂર્ણ કરે છે તેમાં કોઇનો પરાધાત કે વાસના નથી; ને તેથી જ બીજાસમયે મંથાન નથી થતો પણ કપાટજ થાય છે. વળી કેવળીસમુદ્ધાત એ જીવનો વ્યાપાર છે, તેથી લોકવ્યાપ્તિને ચાર સમય કહ્યા છે.

શિષ્ય:—કેવળીસમુદ્ધાતમાં બીજા સમયે મંથાન કેમ ન થાય ?

આચાર્ય:—ત્યાં કેવળજ્ઞાનથી કેવળી શુદ્ધ-હોવાનો વિચાર કરીને બીજાસમયે મંથન નથી કરતા. અથવા ભવોપમાદ્વી કર્મના વશથી કે સ્વભાવથીજ તે વખતે મંથાન નથી કરતા, પણ કપાટજ કરે છે, તે પછી ત્રીજાસમયે મંથાન કરીને ચોથાસમયે આંતર પૂરે છે. એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્ધાતમાં લોક પૂર્ણ કરતાં ચાર સમય લાગે છે; પરન્તુ ભાષાદ્રવ્યની ગતિ શ્રેણિના અનુસારે થાય છે અને જે પરાધાત સ્વભાવ છે તે લોકવ્યાપ્તિમાં હોય છે, તેથી પહેલાસમયે ઉર્ધ્વ-અધોગામી દંડ કરીને બીજાસમયે ચારે દિશામાં શ્રેણિના અનુસારે ગતિ થતી હોવાથી તે બીજાસમયે એ ભાષાદ્રવ્યનો મંથાનજ થાય છે. કારણકે-ઉર્ધ્વ-અધોગામી દંડવડે અન્યદ્રવ્યને પગધાત થાય છે. વળી તેના તેવો વાસસ્વભાવ ને ભાષાદ્રવ્યો સર્વજ મુલભ હોવાથી બીજાસમયે મંથાન જ થાય, અને ત્રીજાસમયે મંથાનનાં અતર પૂરાવાવડે સમયલોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય, એ રીતે લોકપૂર્ણ થવામાં ત્રણ સમય લાગે પણ ચાર સમય ન લાગે, ૩૯૩.

શિષ્ય:—જે એમ હોય, તો અચિત મહાસ્કંધમાં જીવનો વ્યાપાર નથા, તોપણ તેના

બીજા સમયે કપાટ કહ્યો છે, અને તેથી પ્રજ્ઞાપનાદિ સૂત્રમાં તેનાવડે લોક પૂર્ણ થતાં ચાર સમય કહ્યા છે, તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:—અચિત્ત મહાસ્કંધ કેવળ વિશ્રસાપરિણામથી થાય છે, જીવપ્રયોગવડે થતો નથી. એ વિશ્રસાપરિણામ વિચિત્ર હોવાથી તેમાં પ્રત્ન કરવો યોગ્ય નથી. તેથી એ પ્રમાણે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. વળી એ દ્રવ્યોમાં પરાધાત સ્વભાવ નથી તેથી બીજા-દ્રવ્યોમાં તે સ્વપરિણામ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, પરંતુ પાતાના પુદ્ગળોવડે જ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જો એમાં પણ પરાધાતસ્વભાવ હોય તો તે પણ ત્રણ સમયે લોકને પૂર્ણ કરે; પરંતુ એમ નથી, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમાં અચિત્ત મહાસ્કંધ માટે ચાર સમય કહ્યા છે, અને લાપાદ્રવ્યમાં પરાધાતસ્વભાવ હોવાથી લોક પૂર્ણ થવા માટે ત્રણ સમય કહ્યા છે. એટલી તે અચિત્ત મહાસ્કંધમાં ને આ શબ્દપુદ્ગલોની વ્યાપ્તિમાં વિપ્રમતા છે, ૩૮૪.

આ સંબંધમાં કેટલાક એમ કહે છે કે પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ દિશામાં ફરે છે અને બીજા સમયે ત્યાંજ મંથાન કરે છે, તથા અધો દિશામાં પુનઃ ફરે છે, ત્રીજા સમયે ઉર્ધ્વ દિશાના મંથાનના અંતર પૂરે છે અને અધો દિશામાં મંથાન કરે છે, પછી ચોથા સમયે નીચિના અંતર પૂરીને સમગ્ર લોક લાપાદ્રવ્યથી પૂર્ણ કરે છે. ઉપર મુજબ બીજા-આતુ કથન યોગ્ય નથી. કેમકે આગમમાં એ પ્રમાણે ક્યાંઈ પણ જોયું કે સાંભળ્યું નથી. વળી તે શુક્તિસંગત પણ નથી. કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગળો શું એકજ દિશામાં ગતિ કરે છે ? બીજી દિશામાં નથી કરતા ? વક્તાના મુખ-તાલુ આદિના પ્રયતનથી એ પ્રમાણે ગતિ થાય છે એમ કહેવામાં આવે. તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે કોઈ વખત વક્તા વિશ્રેણ સન્મુખ રહીને વિશ્રેણિ તરફ લાપના પુદ્ગળોને ગ્રેરે, તો તેથી વિદિશામાં પણ એ પુદ્ગળો જાય. વળી એમ થવાથી પરહુ આદિના શબ્દપુદ્ગળોને ચાર સમયનો નિયમ ન રહે. કેમકે એવા પુદ્ગળોને વક્તાનો પ્રયતન નથી, તેથી ગમે તેમ ગતિ કરે. માટે ઉપરોક્ત માન્યતા શુક્તિરહિત અને આગમ વિરુદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૩૮૫.

હવે આભિનિયોધિક-મતિજ્ઞાનના પયથિા કહે છે.

ईहा अपोह वीमंसा, मग्गणा य गवेसणा ।

सण्णा सई मई पण्णा, सव्वं अभिणिबोहियं ॥ ३९६ ॥ १२ ॥

होइ अपोहोऽवाओ सई धिई सवमेव मइ-पण्णा ।

ईहा सेसा, सव्वं इदमभिणिबोहियं जाण ॥ ३९७ ॥

मइ-पन्ना-अभिणिबोहिय-बुद्धीओ होंति वयणपज्जाया ।

जा उग्गहाइसण्णा ते सव्वे अत्यपज्जाया ॥ ३९८ ॥

सव्वं वाऽभिणिबोहियमिहो-ग्गहाइवयणेण संगहियं ।

केवलमत्यविसेसं पइंभिन्ना उग्गहाईया ॥ ३९९ ॥

उग्गहणमोग्गहोत्ति य अविसिद्धमग्गहो तयं सव्वं ।

ईहा जं मइचेद्धा मइवावारी तयं सव्वं ॥ ४०० ॥

અવગમનમવાચત્તિ ય અત્યાવગમો તયં હવઃ સર્વં ।

ધરણં ચ ધારણંતિ ય તં સર્વં ધરણમત્યસ્સ ॥ ૪૦૧ ॥

ગાથાર્થ:- ઇહા-અપોહ-વિમર્શ-માર્ગણા ગવેપણા-સંજ્ઞા-સ્મૃતિ-મતિ-અને-પ્રજ્ઞા એ સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે. અપોહ તે અપાય છે, સ્મૃતિ તે ધારણા છે, મતિ અને પ્રજ્ઞા એ સર્વ મતિજ્ઞાનજ છે, બાકીના નામો ઇહારૂપ છે, એ સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે મતિ-પ્રજ્ઞા-આભિનિબોધિક-અને યુદ્ધિ એ સર્વ વચનપદ્યો છે, તથા અવગમહાદિ-નામો છે, તે સર્વ અર્થપદ્યો છે. અથવા ઇહા-અવગમહાદિવચન વડે સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન ગ્રહણ કરીએ છીએ. કેવળ અર્થવિશેષ પ્રતિ અવગમહાદિ લિખ છે. ગ્રહણ કરવું તે અવગમ, એમ સામાન્યથી સર્વઅવગમહરૂપ છે, અને ઇહા જે મતિની એટલ છે, તેથી પણ તે સર્વ મતિનાજ વ્યાપાર છે. નિશ્ચય તે અપાય, એથી સર્વ અર્થ નિશ્ચયરૂપ છે, અને ધારી રાખવું તે ધારણા, એથી સર્વ અર્થને ધારણ કરે છે. ૩૮૬-થી-૪૦૧

અન્યથ-વ્યતિરેકી પદ્યોની વિચારણા તે ઇહા, નિશ્ચય તે અપોહ, ઇહાની પછી અને અપાયની પહેલાં ॥ મરતક ખજવાળણું વિગેરે પુરૂષના ધર્મો અહીં ઘટે છે. ॥ એવો પ્રત્યય તે વિમર્શ, અન્યથધર્મના વિચાર તે માર્ગણા, વ્યતિરેકધર્મના વિચાર તે ગવેપણા, અવગમની પછી થનાર મતિવિશેષ તે સંજ્ઞા, પૂર્વે અનુભવેલા અર્થના આલેખનથી અએલ પ્રતીતિ તે સ્મૃતિ, અર્થના બોધ થયા છતાં કોઈ વખત સૂક્ષ્મ ધર્મની આલેખના કરવા, રૂપ યુદ્ધિ તે મતિ. વિશિષ્ટજ્ઞાપશમથી ઘણી વસ્તુ સખધી યથાવસ્થિત ધર્મની આલેખનારૂપ મતિ તે પ્રજ્ઞા. એ સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનના બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો છે. કોઈ વખત એમાં કિચિત્ ભેદ જણાય છે, તો પણ ખરી રીતે આ સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે. ૩૮૬

અપોહ એ મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો ભેદ નિશ્ચયરૂપ અપાય છે. સ્મૃતિ તે ધારણાના ભેદ-પણાવડે કરીને અવવચના વિષે સમુદાયના ઉપચાર થકી ધારણા કહેવાય છે. મતિ અને પ્રજ્ઞા પણ મતિજ્ઞાનવિરોધજ છે. એ સિવાય વિમર્શ-માર્ગણા ગવેપણા ને સંજ્ઞા એ સર્વ ઇહાના અતર્ભૂત છે, કેમકે તે સર્વનો ઇહામાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે. આ સર્વમાં વિશેષધર્મથી કોઈ વખત ભેદ જણાય છે, તો પણ સામાન્યધર્મથી તો એ સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનરૂપ છે. એ સર્વમાંથી ઇહા-અપોહ વિગેરે કેટલાક અર્થપદ્યો છે અને કેટલાક વચનપદ્યો છે. ૩૮૭

જે શબ્દો વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિપાદન કરતા હોય, તે શબ્દો વસ્તુના વચન-પદ્યો કહેવાય છે; અને જે શબ્દો વસ્તુના એકદેશને કથન કરતા હોય તે શબ્દો અર્થ-પદ્યો કહેવાય છે. મતિ-પ્રજ્ઞા-આભિનિબોધિક-અને-યુદ્ધિ એ ચાર શબ્દો મતિજ્ઞાનના વચનપદ્યો છે, કેમકે એ શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનજ પ્રતિપાદન કરે છે. તથા ઇહા અપોહ વિગેરે શબ્દો છે. તે સર્વ અર્થપદ્યો છે; કેમકે તે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશને જણાવનારા છે. એ બધા અર્થપદ્યો અને વચનપદ્યો સામાન્યથી આભિનિબોધિક જ્ઞાનજ છે.

અથવા સર્વવસ્તુ કથન કરનારા શબ્દો તે વચનપદ્યો, અને તે શબ્દોથી અ-લિધિય જે અર્થ તેના પોતાના ભેદો (જેમકે સુવર્ણના કંઠા-બાલુબદ્ધ વિગેરે ભેદો છે) તે અર્થપદ્યો છે. આ વ્યાખ્યાથી મતિ-પ્રજ્ઞા-અવગમ-ઈહા-વિગેરે સર્વ શબ્દો મતિજ્ઞા-

નના વચનપર્યાયજ છે. અને એ શબ્દોથી મતિજ્ઞાનના કહેવા ચોખ્ય લેવા તે સર્વ અર્થ-પર્યાયો છે.

પ્રથમ મતિ-પ્રજ્ઞા વિગેરે શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાન વાચી છે, અને અવગ્રહ-ધહા વિગેરે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશવાચી છે, એમ કહું, હવે અવગ્રહ-ધહા વિગેરે શબ્દો પણ સંપૂર્ણમતિજ્ઞાન વાચી છે, એમ જણાવવા માટે કહે છે. ૩૮૮

અથવા અવગ્રહ-ધહા આદિ શબ્દોવડે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનજ ગ્રહણ થાય છે, પણ તેનો એકદેશ ગ્રહણ થાય છે એમ નહિ.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો ઘણા પુરૂષોએ ઉચ્ચારેલા ઘટાદિ કેટલાએક શબ્દની પેઠે અવગ્રહાદિ સર્વ શબ્દો એકરૂપજ થવા લેખએ.

આચાર્ય:—કેવળ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ શબ્દો ભિન્ન છે. એટલે કે ગ્રહણ કરવારૂપ અર્થવડે અવગ્રહ શબ્દ, ચેષ્ટારૂપ અર્થવડે ધહા શબ્દ, નિશ્ચયરૂપ અર્થવડે અપાય શબ્દ અને ધારી રાખવારૂપ અર્થવડે ધારણા શબ્દ. એ સર્વશબ્દોથી આભિનિ-બોધિક જ્ઞાનજ ગ્રહણ થાય છે. એ રીતે ગ્રહણ કરવાદિરૂપ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ જ અવગ્રહાદિ શબ્દો ભિન્ન છે. વસ્તુતઃ તો આભિનિબોધિક જ્ઞાનને જ જણાવનારા છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દોવડે ગર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન જ ગ્રહણ કરાય છે તો પછી અવગ્રહ-ધહા-અપાય અને ધારણારૂપ આભિનિબોધિકજ્ઞાનના સર્વ-લેહાની સંસ્કૃતા પ્રાપ્ત થશે. કારણકે તેમની વ્યુત્પત્તિપ્રમાણે ફરકમાં અવગ્રહાદિતું સ્વરૂપ છે. એટલેકે અવગ્રહતું સામાન્ય ગ્રહણ કરવારૂપ, ધહાતું વિચારણારૂપ ઇત્યાદિ સ્વરૂપ યથાયોગ્ય સર્વમાં છે.

આચાર્ય:—કેવળ અર્થવિશેષને અપેક્ષાને અવગ્રહાદિ ભિન્ન ભિન્ન છે. એટલેકે સામાન્ય ગ્રહણ-વિચારણા-નિશ્ચય-અને ધારીરાખવારૂપ સામાન્ય સ્વરૂપ એ સર્વમાં અતુલક્રમે હોવાથી અવગ્રહાદિશબ્દોવડે અવગ્રહાદિ કહેવાય છે; તોપણ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ એ સર્વ ભ્રુદા ભ્રુદા છે. જેમકે અવગ્રહની અંદર જેવું સામાન્ય અર્થતું ગ્રહણ થાય છે, તેણું ધહામાં નથી થતું, પરન્તુ તેનાથી વિશેષ વિશેષ અર્થ ગ્રહણ અતુલક્રમે ધહા-અપાય ને-ધારણામાં થાય છે. વળી જેવી મતિની ચેષ્ટા ધહામાં થાય છે, તેવી બીજે નથી થતી, પણ તે કરતાં વિશેષ અપાય ને ધારણામાં થાય છે. અવગ્રહમાં તો સામાન્ય-પણે જ થાય છે. તેમ જ અર્થનો નિશ્ચય પણ અપાય કરતાં ધારણામાં વિશેષ થાય છે, ધહા અને અવગ્રહમાં એક બીજાથી વધારે સામાન્યપણે થાય છે. તથા અર્થને ધારી રાખવાતું જેવું ધારણામાં સર્વથી ઔષ્ઠ થાય છે તેણું અવગ્રહ-ધહા-ને અપાયમાં નથી થતું. આ રીતે અવગ્રહાદિ માત્ર સર્વને સમાન છતાં અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ ભિન્ન ભિન્ન છે. વળી એ અર્થવિશેષ આ અવગ્રહઆદિથી આજે છે એમ પહેલાં વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. આ બીજી વ્યાખ્યા વૃદ્ધ સંમત છે, અને પ્રથમની વ્યાખ્યા યુક્તિસંગત છે, તેથી બન્ને વ્યાખ્યા નિર્દોષ છે. ૩૮૯

શિષ્ય:—અવગ્રહાદિ શબ્દોવડે સંપૂર્ણ આભિનિબોધિક જ્ઞાન કેવી રીતે ગ્રહણ કરાય છે ?

આચાર્ય:—ગ્રહણ કરતું કે અવગ્રહ, એ વ્યુત્પત્તિથી અવગ્રહ-ધહા-આદિ લેવાણું સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અવગ્રહરૂપ જ છે, કારણકે જેમ અવગ્રહ ક્રોધપણ અર્થને ગ્રહણ

કરે છે તેમ ઇહાં પણ કોઈક અર્થને ગ્રહણ કરે છે; એજ પ્રમાણે અપાય અને ધારણા પણ અર્થ ગ્રહણ કરે છે-જાણે છે. તથા મતિની ચેષ્ટા (વ્યાપાર) તે ઇહાં-ચેષ્ટા કરવી એવી તેની વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાન મતિના વ્યાપારરૂપ જ છે તેથી તે સર્વ સામાન્યપણે ઇહારૂપ જ છે. કેમકે અવગ્રહ અપાય તે ધારણા પણ સામાન્યથી મતિની ચેષ્ટારૂપ જ છે. ૪૦૦ વર્ણી નિશ્ચય તે અપાય, એ વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અર્થનિશ્ચયરૂપ છે, કેમકે અવગ્રહ-ઇહાં-અને ધારણામાં પણ સામાન્યપણે અર્થનો નિશ્ચય હોય છેજ. તેમજ ધારી રાખણુ તે ધારણા એ વ્યુત્પત્તિથી સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અર્થને ધારી રાખવારૂપ હોવાથી ધારણારૂપ છે, કેમકે અવગ્રહ-ઇહાં-અને અપાયમાં પણ સામાન્યપણે અર્થધારી રાખવાપણુ હોય છેજ. આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દવડે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાન ગ્રહણ કરાય છે, આથી પ્રથમ જે સંકરતા દાખ આપ્યા હતા તે દૂર કર્યા. ૪૦૧

હવે આભિનિબોધિકજ્ઞાનનો વિષય કહો.

તં પુણ ચરન્નિહં નેયમેયઓ તૈળ જં તદુવચત્તો ।

આદેસેળં સર્વં દ્વવાઈ ચરન્નિહં મુણઈ ॥ ૪૦૨ ॥

આણસોત્તિ પગારો ઓહાદેસેળ સર્વદ્વવાઈ ।

ધમ્મત્તિઆઈયાઈ જાણઈ ન જ સર્વમેણ ॥ ૪૦૩ ॥

સ્વેતં લોગા-લોગં કાલં સર્વદ્વમદ્વત્તિવિહંતિ ।

પંચોદ્દયાઈપ ભાવે જં નેયમેવદ્યં ॥ ૪૦૪ ॥

આણસોત્તિ વ મુત્તં સુઓવલદ્વેસુ ત્વસ મહનાળં ।

પસરઈ તન્માવળયા વિણાડવિ મુત્તાનુસારેળં ॥ ૪૦૫ ॥

ગાથાર્થ:—વર્ણી તે (આભિનિબોધિક) જ્ઞાન જ્ઞેયના લેદથી ચાર પ્રકારે છે, જેથી તેવડે તેના ઉપયોગવાળો છવ આદેશથી સર્વ દ્રવ્યાદિ ચારે જાણે છે. આદેશ એટલે પ્રકાર તેમાં સામાન્ય આદેશે ધર્માન્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યો જાણે છે, પણ તે સર્વલેદવડે કરીને નહિ. લોકાલોક પ્રમાણક્ષેત્ર, સર્વકાળરૂપ કાળ, અથવા ત્રણ પ્રકારે કાળ, અને ઐતિહાસિકાદિ પાંચ ભાવ (સામાન્યથી જાણે) કેમકે એટલું જ જ્ઞેય છે. અથવા આદેશ એટલે સત્, એ સૂત્રાપલબ્ધ અર્થમાં મતિજ્ઞાનીને શ્રુતોપયોગ વિના સૂત્રાનુસારે મતિજ્ઞાન પ્રસારે છે. ૪૦૨-થી-૪૦૫.

આભિનિબોધિકજ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે, જે કે તેના અવગ્રહાદિ લેદ પૂર્વે કહ્યા છે તોપણ આહીં દ્રવ્યાદિ જ્ઞેયના લેદ તેના ચાર પ્રકાર છે. એ માટે નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:— “ તં સમાસઓ ચરન્નિહં પચન્તં, તંજદ્વા-દ્વવઓ, સ્વેતઓ, કાલઓ, માયઓ, તત્ત્વ દ્વવઓળં આભિનિબોધિયનાળી આદેસેળં સર્વદ્વવાઈ જાણઈ, ન પસઈ ” । તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે; દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, ને ભાવથી. તેમાં આભિનિબોધિક-જ્ઞાનવાળો દ્રવ્યથી આદેશે સર્વ દ્રવ્ય જાણે, પણ બુદ્ધિ નહિ. ઈત્યાદિ એ પ્રમાણે આભિનિબોધિક જ્ઞાનમાં ઉપયોગવાળો છવ તે જ્ઞાનથી દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને આદેશથી જાણે છે. તેથી આભિનિબોધિકજ્ઞાનના ચાર પ્રકાર છે. ૪૦૨

શિષ્ય:—આપ આદેશથી કહોછા, તેમાં આદેશ એટલે શું ?

આચાર્ય:—આદેશ એટલે જાણવા યોગ્ય વસ્તુનો પ્રકાર. એ વસ્તુપ્રકારના બે ભેદ છે:—એક સામાન્યપ્રકાર અને બીજી વિશેષપ્રકાર, તેમાં સામાન્યપ્રકારે એટલે દ્રવ્યજાતિ સામાન્યવડે ધર્મસ્થિતકાર્યાદિ સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે. જેમકે—અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક, લોકવ્યાપી અમૂર્ત, જીવ તથા પુણ્યગોને ગતિ કરાવવામાં હેતુભૂત એવો ધર્મસ્થિતકાર્ય છે. આ પ્રમાણે કેટલાક પર્યાય વિશિષ્ટ છે એ દ્રવ્યને મતિજ્ઞાની જાણે છે, પણ સર્વ પર્યાયોથી વિશિષ્ટ તે કેવળી ભગવંતથી જ જાણી શકાય છે. ૪૦૩.

લોકાલોક સ્વરૂપક્ષેત્રને કેટલાકપર્યાયયુક્ત સામાન્ય આદેશ—સામાન્ય પ્રકારે મતિજ્ઞાની જાણે છે, પણ વિશેષઆદેશ સર્વ પર્યાયયુક્ત નથી જાણતો. એજ પ્રમાણે કાળથી સર્વ-કાળ, અથવા અતીત-અનાગત-અને વર્તમાનરૂપ ત્રણ પ્રકારના કાળને પણ સામાન્ય આદેશ જાણે, તથા ભાવથી સર્વ ભાવોના અનન્તમાભાગને અથવા ઔદાયક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-અને પારિણામિક એ પાંચ ભાવોને સામાન્યઆદેશ મતિજ્ઞાની જાણે છે, એથી વિશેષ નહિ, કારણકે એનાથી એટલું જ જાણી શકાય, અહીં ક્ષેત્ર અને કાળ સામાન્યથી દ્રવ્યમાં અન્તર્ગત થાય છે તોપણ તે બન્નેનો ભેદપણે વ્યવહાર થતો હોવાથી ભુલ કદા છે. ૪૦૪

અથવા આદેશ એટલે સૂત્ર. એટલે સૂત્રાદેશવડે સૂત્રથી જણાતા અર્થોમાં મતિજ્ઞાનીને સર્વ દ્રવ્યાદિ વિનયવાળું મતિજ્ઞાન થાય છે. શ્રુતથી ઉપસંગ્રહ અર્થમાં જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન છે, તો તેને મતિજ્ઞાન કેમ કહેવાય? એવી શંકા થતી હોય તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાયું કે શ્રુતોપયોગ સિવાય તેની વાસનામાત્રથીજ જે જ્ઞાન દ્રવ્યાદિમાં થાય છે તે સૂત્રાદેશ થયેલું મતિજ્ઞાન છે. આ વાત પૂર્વે ૧૬૬ મી ગાથામાં કહી ગયા હીએ તેથી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ૪૦૫

હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારવડે મતિજ્ઞાનનો વિચાર કરે છે.

સંતપયપરૂવળયા દ્વપમાર્ણં ચ સ્વેત્ત-ફુલ્લણા ચ ।

કાલો ચ અંતરં ભાગ-ભાવ-અપ્પા-વહું સ્વેવ ॥૪૦૬॥૧૩॥

સંતંતિ વિજ્ઞમાર્ણં યસ્ત પયસ્સ જા પરૂવળયા ।

ગય્યાઇપ્પુ વત્થુસુ સંતપયપરૂવળા સા હ ॥ ૪૦૭ ॥

જીવસ્સ વ જે સંતં જમ્હા તં તંહિં તેસુ વા પયઇ ।

નો સંતસ્સ પયઇ તાઇં તેમું પરૂવળયા ॥ ૪૦૮ ॥

ગાથાર્થ:—સત્પદપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાળ, અન્તર, ભાગ, ભાવ અને અદ્યપદ્ધત્ય (એ નવ દ્વારે મતિજ્ઞાન કહેવાશે.) સત્ એટલે વિદ્યમાન એ વિદ્યમાન પદની ગતિઆદિદ્વારોમાં પ્રરૂપણા તે સત્પદપ્રરૂપણા અથવા જીવના વિદ્યમાન જે જ્ઞાનાદિ તેવડે અથવા તેઓને વિષે જે માટે વિચાર કરાય તે માટે તે વિદ્યમાન પદો છે. તેની અંદર મતિઆદિની જે પ્રરૂપણા તે સત્પદપ્રરૂપણા, ૪૦૬-થી-૪૦૮

વિદ્યમાન અર્થની પ્રરૂપણા એટલે વિચારણા તે સત્પદપ્રરૂપણા કહેવાય. એવા વિદ્યમાન આભિનિયોધિકજ્ઞાનની ગતિઆદિદ્વારોમાં પ્રરૂપણા-વિચારણા કરાશે. તથા દ્રવ્યપ્રમાણ એટલે મતિજ્ઞાનવાળા, કેટલા જીવદ્રવ્યો એક સમયમાં મતિજ્ઞાન પામે? અથવા તે બધા

મળીને કેટલા હોય ? એ પ્રમાણે દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાશે. કેટલા ક્ષેત્રમાં મતિજ્ઞાની હોય ? એવું મતિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર કહેવાશે. મતિજ્ઞાની કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે ? એ રીતે સ્પર્શના દ્વાર કહેવાશે. જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય, અને તેની આબુખાબુના પ્રદેશો પણ તેને અડકીને જે રહેલ હોય તે બધા સ્પર્શના કહેવાય. એટલો ક્ષેત્રમાં અને સ્પર્શનામાં તફાવત છે. મતિજ્ઞાનની સ્થિતિ કેટલી હોય ? તેમ કાળદ્વાર કહેવાશે. એકવાર મતિજ્ઞાન પામ્યા પછી ફરી બીજીવાર મતિજ્ઞાન ક્યારે પામે ? તેમ અન્તરદ્વાર કહેવાશે. શોધજ્ઞાનીઓના કેટલામાલાએ મતિજ્ઞાની હોય ? એમ ભાગદ્વાર કહેવાશે, પાંચ ભાવોમાંથી મતિજ્ઞાની કયા ભાવમાં હોય ? તે ભાવદ્વાર કહેવાશે. તથા અદ્યપબહુત્વદ્વાર કહેવાશે. ભાગદ્વાર કહેવાથી અદ્ય-બહુત્વદ્વાર કહેવાઈ ગયું. એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે, કેમકે અહીં તો મતિજ્ઞાનીઓનાં સ્વસ્થાનમાંજ એટલે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અને હવે નવા પામતા હોય તેની અપેક્ષાએ અદ્યપબહુત્વ છે, અને ભાગદ્વાર તો બાકીના બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિચારાય છે, એટલે એ દ્વારમાં ને આ દ્વારમાં તફાવત છે. ૪૦૬

હવે ગતિઆદિ દ્વારો ગણાવીને તેમાં જ્યાં મતિજ્ઞાન પામતા ન હોય અને પૂર્વે પામેલા પણ ન હોય, એમ ઉભય રીતે અભાવ હોય તેનો, તથા એ પામતા પામેલા અને તે ઉભય રીતે સદ્ભાવ હોય તેનો વિચાર કરે છે.

ગદ-ઈન્દિય ય કાણ જોણ વેણ કસાય-લેસા ય ।

સમ્મત્ત-નાણ-દંસણ-સંજમમુવયોગ-માહરે ॥ ૪૦૯ ॥ ૧૪૧ ॥

ભાસગ-પરિત્ત-પર્જત્ત-સુહુમ-સળ્ળી ય, અંબ-ચરિમે ય ।

પુવ્વપટ્ટિવજ્જણ યા પટ્ટિવજ્જંતે ય મગ્ગણયા ॥ ૪૧૦ ॥ ૧૪૫ ॥

ઈન્દિયજાઈઓ સમ્મામિચ્છો ય જો ય સવન્નુ ।

અપરિત્તા અચન્ના અચરિમા ય દ્વ સયા સુણ્ણા ॥ ૪૧૧ ॥

વિયલાઽવિવુદ્ધલેસા મળપજ્જવળાગિણો અણાહારા ।

અસળ્ણી અણગારોવબ્રોગિણો પુવ્વપટ્ટિવજ્જા ॥ ૪૧૨ ॥

સેસા પુવ્વપવળ્ણા નિયમા પટ્ટિવજ્જમાણયા મહ્યા ।

મયળા પુવ્વપવળ્ણા અકસાયા ઝવેયયા હોતિ ॥ ૪૧૩ ॥

ગાથાર્થ:- ગતિ-ઇન્દ્રિય-કાય-ચોગ-વેદ-કપાય-લેશ્યા-સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સંયમ-ઉપયોગ-આહાર-ભાષક-પ્રત્યેક-પર્યાપ્ત-સૂક્ષ્મ-સંતી-ભવ્ય-અને ચરિમ એ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા પામતા તે બન્નેનો સદ્ભાવ અને તે બન્નેનો અભાવ એ ચાર બાબતોનો વિચાર કરાયે. એકે દ્રિય ભતિ, મગ્ગગૃહિત્યાદિ (મિત્તદિ), સર્વસ, અપરિત્ત, અભવ્ય અને અચરિમ એ સર્વ હરમેશાં મતિજ્ઞાનથી રહિત છે. વિકલેન્દ્રિય-અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા-મન:પર્વેપ્રાણની-અનાહારી-અસંતી-અને અનાકરોપયોગી એ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, (પામેલા ન હોય) બાકીના અવશ્ય પૂર્વે પામેલા હોય, અને પામતાની તો ભાજના હોય. તદ્વ અપાથી અને અરેલીમાં ભાજનાએ પૂર્વમતિપત્ર હોય ૭.૪૦૯-ધી-૪૧૩.

ગતિઆદિ ત્રીસદ્વારોમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા પામતા, ખરે રીતે સદ્ભાવ અને અભાવ, એ ચાર બાબતનો વિચાર હવે કરાવે. તેમાં પ્રથમ ગતિઆદિ દ્વારોમાં હરકોઈ એકે-દ્રિય બળતિનો જીવ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે—“ રમ્યામાયો યગિદિષ્ણુ સમ્મત્તલક્ષ્મી ” સમ્યક્ત્વલબ્ધિથી એકેદ્રિયમાં ઉભય રીતે પામેલા અને પામતા (જ્ઞાનનો) અભાવ છે. એ વચનથી એકેદ્રિય જીવો મતિજ્ઞાન પામતા નથી અને પૂર્વે પામેલા પણ નથી. કારણકે સમ્યક્ત્વવાળાનેજ જ્ઞાન હોય છે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં એકેદ્રિય કાયદ્વારમાં પૃથ્વી-અપ્-તેજ-વાયુ ને વનસ્પતિ, તથા સૂક્ષ્મદ્વારમાં સૂક્ષ્મ એ ચર્વ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. તેમજ “ સમ્મા-મિચ્છદિદ્દોજ્જે ભંતે ! કિં નાણી, અન્નાણી ? મોયમા ! નો નાણી, અન્નાણી ” હે ભગવન્ત ! મિશ્રદષ્ટિ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? જોતમ ! તે જ્ઞાની નહીં, પણ અજ્ઞાની છે. એ વચનથી સમ્યક્ત્વદ્વારમાં મિશ્રદષ્ટિ પણ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. એટલે કે જોમાં કોઈ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા ન હોય, અને પામતા પણ ન હોય. તથા ઉપરોક્ત ચર્વ દ્વારોમાં સર્વજ કેવળી ભગવન્ત પણ મતિજ્ઞાન રહિતજ હોય છે. કેમકે ગતિદ્વારમાં મિદ્ધા મિદ્ધગતિમાં હોય છે, ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિય હોય છે, કાયદ્વારમાં અગ્નિ, યોગદ્વારમાં અયોગી, લેશ્યાદ્વારમાં અલેશી, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળજ્ઞાની, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શની, સંયમીદ્વારમાં નોસંયમીનો-અસંયમી પરીત્તદ્વારમાં નોપરીત્તનોઅપરીત્ત પર્યામિદ્વારમાં નોપર્યામિનોઅપર્યામિ સૂક્ષ્મદ્વારમાં નોસૂક્ષ્મનોઆદર સંજીદ્વારમાં નોસંજીનોઅસંજી અને ભવ્યદ્વારમાં નોભવ્યનો-અભવ્ય એ સર્વ સર્વજ હોવાથી મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે મતિજ્ઞાન જીવસ્થનેજ હોય છે. તથા પરીત્ત-ભવ્ય-અને ચરમદ્વારમાં અપરીત્ત-અભવ્ય-અને અચરમ એ બધા મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાનથી શૂન્યજ હોય છે. એટલે તેઓમાં મતિજ્ઞાન પામતા નથી હોતા અને પામેલા પણ નથી હોતા. ૪૦૬-થી-૪૧૧.

હવે ગતિઆદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાનનેજ પામેલા છે અને પામે છે તેઓનો વિચાર કરે છે.

એન્દ્રિય—તેન્દ્રિય ને ચૌરિન્દ્રિય એ વિકલેદ્રિય, તથા કૃષ્ણ નીલ ને કાષોત એ અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા, મનઃપર્થવજ્ઞાની, અનાહારી, અસંજી ને અનાકારઉપયોગવાળા. એ સર્વ જે મતિજ્ઞાની હોય તે તે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પ્રતિપદમાન એટલે પામતા ન હોય, જેમકે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં કેટલાક વિકલેદ્રિયો જે સારવાદન સમકિત સહિત પૂર્વભવથી આવે છે, તેમને પૂર્વ પ્રતિપત્તિની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન હોય, પરન્તુ કોઈપણ વિકલેદ્રિય પ્રતિપદમાન ન હોય, કારણકે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ નથી હોતી. લેશ્યાદ્વારમાં કૃષ્ણ-નીલ-ને કાષોત એ અશુદ્ધલેશ્યાવાળા પણ કેટલાક પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પામતા તે નજ હોય. કેમકે વિશુદ્ધલેશ્યાવાળાનેજ તેની નવી પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનદ્વારમાં સર્વ મનઃપર્થવજ્ઞાની પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પ્રતિપદમાન ન હોય, કારણ કે સમ્યક્ત્વની સાથેજ મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોય છે, ને મનઃપર્થવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પછી અપ્રમત્તમયતઅવસ્થામાં થાય છે. પણ કોઈક જીવને સમ્યક્ત્વ સહિત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છતાં મતિજ્ઞાનની સાથે મનઃપર્થવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય, જે એમ ન હોય તે અવશિષ્ટાનીની પેઠે મનઃપર્થવજ્ઞાની પણ નિશ્ચયનયના મતે પ્રતિપદમાન હોય, આહારકદ્વારમાં કેટલાએક અનાહારી દેવો વિગેરે પૂર્વભવથી સમકિત પામીને મનુષ્યાદિ ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા હોય, તેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, પણ પ્રતિપદમાન ન હોય, કેમકે તે વખતે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ ન હોય. સંજાદ્વારમાં અસંજીને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. ઉપયોગદ્વારમાં કેટલાક અનાકાર ઉપયોગી પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય,

પ્રતિપદમાન ન હોય, કેમકે મતિજ્ઞાન લબ્ધિસ્વરૂપ હોવાથી અનાકાર ઉપયોગમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય નહિ.

ઉપરોક્ત સિવાયના બાકીના ગતિદ્વારમાં નારડી વિગેરે, ઇન્દ્રિયદ્વારમાં પંચેન્દ્રિય, કાયદ્વારમાં ત્રસકાયી વિગેરે જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય, અને પ્રતિપદમાનની તો ભજના ભજવી. એટલે કોઈ વખત મતિજ્ઞાન પામતા હોય અને કોઈ વખત પામતા ન પણ હોય, તથા કપાયદ્વારમાં અકપાયી અને વેદદ્વારમાં અવેદી એ ભજનાએ પૂર્વે પ્રતિપત્ત હોય એટલે છદ્મસ્થ હોય ત્યારે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય અને કેવળી હોય તો ન હોય. અને પ્રતિપદમાન તો નજ હોય, કેમકે જેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામ્યા હોય તેમનેજ ક્ષપકચેષ્ટિ ને ઉપશમચેષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય, અને તેજ અકપાયીને અવેદી હોય છે. ૪૧૨-થી-૪૧૩.

આ પ્રમાણે ભાષ્યકાર મહારાજે ગતિઆદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાનની સત્પદ્મરૂપણ સંક્ષેપથી કરી. પણ શિષ્યજનના અનુગ્રહ માટે વૃત્તિકાર મહારાજ કંઈક વિસ્તારથી કહે છે. જેમકે-મતિજ્ઞાન છે કે નહિ? જો છે, તો તે કયાં છે? ઉત્તરમાં ગતિઆદિ સ્થાનોમાં છે, તેમાં નારડી-તિર્યચ-મનુષ્ય-ને કેવ એમ ગતિ ચાર પ્રકારે છે. એ ચારે ગતિમાં અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વે પ્રતિપત્ત નિશ્ચેદી હોય, અને પ્રતિપદમાનની ભજના એટલે કોઈ વખત હોય અને કોઈ વખત ન હોય, મતિજ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રથમસમયે પ્રતિપદમાન કહેવાય અને મતિજ્ઞાન પામ્યા પછીના બીજા આદિ સમયોમાં પૂર્વે પ્રતિપત્ત કહેવાય. એટલે પ્રતિપદમાન અને પૂર્વપ્રતિપત્તમાં તફાવત છે. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં સિદ્ધાન્તના મતે એકેન્દ્રિયમાં પૂર્વપ્રતિપત્ત કે પ્રતિપદમાન એકે ન હોય, અને કર્મચવાળાઓના અભિપ્રાયે તો લબ્ધિપર્યાપ્તિ બાદર પૃથિવી-અપૂ-ને વનસ્પતિ જે કરણ અપર્યાપ્તિ હોય તેમને મતિજ્ઞાન પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, એમ માને છે. કારણકે તેઓમાં સાસ્વાદનવાળાની ઉત્પત્તિ હોય છે. સિદ્ધાન્ત અને કર્મચ ઉભયના મતે કરણઅપર્યાપ્તિ એવા વિકલેન્દ્રિયો તો પૂર્વભવથી આવેલ સાસ્વાદનલાવને અપેક્ષાને પૂર્વપ્રતિપત્ત મતિજ્ઞાનવાળા હોય પરન્તુ પ્રતિપદમાન ન હોય, તથા પંચેન્દ્રિય અવશ્ય પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. પણ તેમાં પ્રતિપદમાનની ભજના હોય છે.

કાયદ્વારમાં—પૃથિવી-અપૂ-તેજ-વાયુ-વનસ્પતિ અને ત્રસકાય, એ પ્રકારે ૭ કાયા છે. તેમાં પ્રથમની પાંચ કાયામાં પ્રતિપદમાન કે પૂર્વપ્રતિપત્ત એકે ન હોય, અને ત્રસકાય માં તો પંચેન્દ્રિયની ઘેટે સમજવું. યોગદ્વારમાં યોગ ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં જેને મન-વચન-તે કાયા એ ત્રણે યોગ હોય તેમને પંચેન્દ્રિયની ઘેટે સમજવું, મનાયોગ સિવાય બે યોગવાળાને વિકલેન્દ્રિયની ઘેટે સમજવું. કેવળ કાયયોગવાળાને એકેન્દ્રિયની ઘેટે સમજવું. વેદદ્વારમાં સ્ત્રી-પુરુષ-ને નપુંસક એ ત્રણે વેદે પંચેન્દ્રિયની ઘેટેજ વિચારી લેવું. તથા કપાયદ્વારે અનંતાનુબંધી ચારેને વિષેસાસ્વાદનને અંગીકાર કરીને પૂર્વપતિપત્ત પામીયે અને પ્રતિપદમાન નથી હોતા. ને બારે કપાયને વિષે પંચેન્દ્રિયની ઘેટે સમજવું. લેશ્યાદ્વારમાં લાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ કૃષ્ણાદિ ત્રણ અશુભલેશ્યામાં પૂર્વપ્રતિપત્ત મતિજ્ઞાન હોય, પણ પ્રતિપદમાન ન હોય. તથા તેજોઆદિ ત્રણ શુભલેશ્યામાં પંચેન્દ્રિયની ઘેટે હોય.

સત્યસ્ત્વદ્વારમાં નિશ્ચય અને વ્યવહારનયવડે વિચાર કરવાનો છે. તે આ પ્રમાણે.

વ્યવહારનયવાલો એમ માને છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાની છે તે સમ્યક્ત્વને અને જ્ઞાનને પ્રતિપદ્યમાનક થાય છે-અને નિશ્ચયનયવાલો માને છે કે સમ્યક્દૃષ્ટિ જ્ઞાની-સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાનને પામે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ નહીં-તે પ્રભાણે ભાષ્યકાર કહે છે.

સમ્પત્ત-નાણરહિયસ્સ નાણમુપ્પજ્જહિત્તિ વવહારો ।

નેચ્છઇયનઓ ભાસઇ ઉપ્પજ્જહ નેહિં સહિઅસ્સ ॥ ૪૧૪ ॥

વવહારમયં જાયં ન જાયણ ભાવઓ કયઘહો વ્વ ।

અહવા કયંપિ કજ્જહ કજ્જર નિચં ન ય સમત્તો ॥ ૪૧૫ ॥

કિરિયાવેકલ્લં ચિય પુવ્વમભૂયં ચ દીસણ હોંતં ।

દીસઇ દીહો ય જઓ કિરિયાકાલો ઘઠાર્ણ ॥ ૪૧૬ ॥

નારંમે ચિય દીસઇ ન સિવાદદ્ધાણે, દીસઇ તદંતે ।

ઇય ન સવણાફાલે નાણં જુતં તદંતસ્મિ ॥ ૪૧૭ ॥

ગાથાર્થ:—જે સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન સહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વ્યવહારનય કહે છે; અને નિશ્ચયનય એમ કહે છે કે જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન સહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કરેલા ઘડાની ઘેટે તત્ત્વથી થએલું હોય તે કાર્ય થતું નથી, જો કરેલું પણ કરાતું હોય, તો હુએશાં કરે જાઓ, કદીપણ કાર્યની સમાપ્તિ નહિ થાય, એમ વ્યવહારનયનો મત છે. કરેલું કરવામાં ક્રિયા નિષ્ફળ થાય અને પૂર્વે નહિ થએલું થતું જણાય છે. તે વિરોધ થાય. વળી ઘડાદિનો ક્રિયાકાળ પણ દીર્ઘ જણાય છે. આરંભમાં કાર્ય જણાતું નથી, શિવકાદિ કાળે પણ જણાતું નથી, પરંતુ તેના અન્તે જણાય છે; માટે શિવકાદિ કાળે જ્ઞાન યુક્ત નથી પણ તેના અન્તે યુક્ત છે. ૪૧૪-થી-૪૧૭ .

૪૧૪ મી ગાથાનો અર્થ મૂલ અર્થથી વધારે ટીકામાં કર્યો નથી. તેથી મૂલના અર્થ પ્રમાણે સમજવો.

વ્યવહારનયવાદી નિશ્ચયનયવાદીને કહે છે કે જો તું સમ્યક્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની એવો છો સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પામે છે. એવું માને છે. તો થએલું સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પુનઃ પણ થાય છે એમ થયું. પરંતુ જે થએલું વિદ્યમાન હોય તે પુનઃ થતું નથી અને કોઈથી કરાતું પણ નથી. કારણકે જેમ પ્રથમ તૈયાર થએલો ઘડો ફરી બીજાવાર કરાતો નથી, તેમ જ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પણ ભાવથી સમ્યક્દૃષ્ટિને વિદ્યમાન હોવાથી ફરી થતા નથી. તે છતાં જો કરેલું ફરી કરાય એમ માનો તો હુએશાં કરે જાઓ, કદી પણ ક્રિયા બંધ નહીં રહે. ક્રિયા બંધ ન રહેવાથી કાર્ય પણ કદી સમાપ્ત નહીં થાય. અને જોથી કરીને પ્રસ્તુત મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પણ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. ૪૧૫

વળી જો " કરેલું પણ કરાય છે " એમ માનીએ તો ઘડાદિકાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં ચક્ર ભ્રમણાદિશ્ચ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, કેમકે તે ક્રિયાકર્તા કાર્ય તો પ્રથમથીજ વિદ્યમાન છે.

વિદ્યમાનકાર્યવાદમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ છે. કેમકે પહેલાં મૃત્તિપંકજ અવસ્થામાં ઘડાદિ કાર્ય અવિદ્યમાન હોય છે. અને પછી કુંડલાર આદિનો વ્યાપાર થયા પછા તે ઘડાઆદિ કાર્ય થતું જણાય છે. આમ છતાં " વિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, " એમ કેમ કહેવાય ?

નિશ્ચય:—જે સમયે કાર્ય આરંભાય છે, તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ઉત્પન્ન થએલું કાર્યજ કરાય છે, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળમાં ભેદ નથી.

વ્યવહાર:—ઉપર પ્રમાણે તદ્વારા તરફથી કહેવામાં આવે તો તે અચોગ્ય છે, કેમકે ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યોના અસંખ્યસમયાત્મક લાંબા ક્રિયાકાળ જણાય છે, તેથી જે સમયે ઘટાદિકાર્ય આરંભાય છે તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, પણ માટી લાવવી, તેનો પિંડ કરવો, ચક્રપર મૂકવો, શિવક સ્થાપના કોશઆદિક્રિયા કરવા વગેરે ઘણા કાળે ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

નિશ્ચય:—ભલે ક્રિયાકાળ લાંબો હોય, પરંતુ કાર્ય તો ક્રિયાના આરંભ સમયે હોય છે.

વ્યવહાર:—જો કથનાનુસાર ક્રિયાના પ્રથમસમયેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, તો તે ત્યાં જણાતું જોઈએ. પણ તે વખતે તે જણાતું નથી, તેમજ શિવક-સ્થાપના-કોશ-કુંચ-લાદિ કાળે પણ જણાતું નથી, પરંતુ ઘટાદિ કાર્યોના લાંબા ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછી એટલે ઘટાદિ સંબંધી સર્વ ક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ ઘટાદિકાર્ય જણાય છે, તેથી ક્રિયાકાળના અન્તેજ કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે, તે પહેલાં નથી હોતું. એજ પ્રમાણે શુદ્ધસમીપે ગિદ્ધાન્ત અવશ્ય ચિન્તન મનન આદિ ક્રિયાકાળે આભિનિયોધિક જ્ઞાન નથી થતું; પણ તે અવશ્યાદિ ક્રિયાકાળના અન્તેજ હોય છે, અને તે જ્ઞાનોપયોગ પણ તેજ વખતે જણાય છે. એ રીતે ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી, કેમકે તે વખતે ત્યાં તે જણાતું નથી; પરંતુ ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પછીજ કાર્ય થાય છે, કેમકે તે વખતે તે ત્યાં જણાય છે. આ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું ન જણાય, કેમકે ક્રિયાકાળે તે પ્રાપ્ત થતું હોય છે, અને નિષ્કાકાળે પ્રાપ્ત થતું હોય છે. ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ અત્યંત ભિન્ન છે, તેથી એમ શિદ્ધ થાય છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત છે, પણ સમ્યક્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની જીવ હોય તે તે પ્રાપ્ત છે એમ નહીં. ૪૧૪-થી ૪૧૭.

ઉપરોક્ત વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય જણીને હવે નિશ્ચયનય તેજ પ્રતિવિધાન કરવાને પાતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

નેચ્છદ્વિઓ નાડનાય જાદ અમાવત્તઓ સ્વપુર્ણ વ ।

અહ ચ અજાય જાયદ, જાયડ તો સ્વરવિસાળંપિ ॥ ૪૧૮ ॥

નિચકિરિયાદોસા ણણુ તુલ્લા, અમદ કદ્ધવરગા વા ।

પુલ્લમમૂયં ચ ન તે દોસદ્ કિં સ્વરવિસાળંપિ ॥ ૪૧૯ ॥

પદ્ધસમડપ્પણ્ણાળં પરોપ્પરવિલક્ષણાણ મૂવહૂળં ।

દોહો ફિરિયામ્મલો જદ્ દોસદ્ કિં ચ કુંમસ્સ ॥ ૪૨૦ ॥

અંણારંમે અણ્ણં કહ્ દોસડ, જહ્ ઘહો પદારંમે ॥

સિવકાદઓ ન ઘહઓ કિહ્ દોસડ સો તદ્દાપ ॥ ૪૨૧ ॥

અન્તે ધિય આરદ્ધો જદ્ દોસદ્ તમ્મિ ચેવ કો દોસો ॥

અકયં વ સંપડ ગપ્પ કિહ્ કોરડ કિહ્ વ ઇસ્સમ્મિ ॥ ૪૨૨ ॥

પડસમયકજ્જકોદીનરિત્તલો ઘડગયાહિલાસોડસિ ।

પડસમયકજ્જકાલે થૂલમડ ! ઘડમ્મિ લાણસિ ॥ ૪૨૩ ॥

ગાથાર્થ:—નિશ્ચયનય કહે છે કે—નહિ થએલું કાર્ય અભાવરૂપ હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે થતું નથી. જો નહિ થએલું થતું હોય તો ગધેડાનાં શીંગડાં પણ થવાં જોઈએ. વળી નિત્યક્રિયા આદિ દોષો (તારામાં પણ) સમાન છે. અથવા અવિદ્યમાન કાર્યમાં તે દુસ્ત્યાન્ય છે. તથા પૂર્વે નહિ થએલું કાર્ય તને જણાય છે. તો શું ગધેડાનાં શીંગડાં પણ તને જણાય છે કે ? દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિલક્ષણ ઘણા કાર્યોના ક્રિયાકાળ જો દીર્ઘ જણાય તો એમાં ઘડાને શું ? જેમ પટના આરંભમાં ઘટ નથી જણાતો તેમ અન્યકાર્યમાં અન્યકાર્ય કેમ જણાય ? શિવકાદિ ઘટ નથી એટલે તે વખતે તે ક્યાંથી જણાય ? અન્ય સમયે આરંભેલ કાર્ય જો તે સમયે ન દેખાય તો એમાં શા દોષ છે ? અથવા નહિ કરેલું વર્તમાન સમય ગયા પછી કેવી રીતે કરાય ? અને કેવી રીતે થાય ? રે ! રત્નથૂલમતિ ! દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા લુદા લુદા કાર્યની પરંપરાની અપેક્ષા વિના તું ધરના અભિલાપવાળો હોવાથી દરેક સમયના કાર્ય કાળને ઘટમાં લગાડે છે. ૪૨૮-થી-૪૨૩.

નિશ્ચયનયવાદી પૂર્વોક્ત અભિપ્રાય જાણીને વ્યવહારનયવાદીને કહે છે કે “કરેલા ઘડાની પેઠે થએલું થતું નથી.” એમ જે તું કહે છે, તેના પ્રતિવિધાનમાં અમે એમ કહીએ છીએ કે—“આકાશપુષ્પની પેઠે નહિ થએલું થતું નથી.” એટલે કે આકાશપુષ્પની પેઠે અભાવરૂપ અવિદ્યમાન કાર્ય જો ઉત્પન્ન થતું હોય તો અવિદ્યમાન એવા ગધેડાનાં શીંગડાં પણ થવાં જોઈએ. કારણકે અભાવ તો ઉભયમાં સમાન છે ૪૨૮.

વળી અમારા વિદ્યમાનકાર્યવાદમાં નિત્યક્રિયાદિ દોષો જે તું આપે છે તે દોષો તારા અવિદ્યમાનકાર્યવાદમાં પણ સમાન છે. કારણકે જો અવિદ્યમાન કાર્ય કરાય છે, તો હુમ્મેશાં ક્રિયા કરે જાઓ કેમકે અવિદ્યમાન ‘પણ’ સર્વજ્ઞ સમાન છે. પરંતુ એમ કરવાથી એ કદી પણ અવિદ્યમાન એવા એક કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય. માત્ર ગધેડાના શીંગડા જેવા અવિદ્યમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રિયા નષ્ટ થશે. અથવા એ દોષો દુસ્ત્યાન્ય છે. કેમકે વિદ્યમાન કાર્યજનું કરવાપણું તે કોઈપણ પર્યાયવિશેષથી સંભવે છે. લોકમાં પણ પર્યાયવિશેષ ધારણ કરવાની અપેક્ષા એજ વિદ્યમાન એવા આકાશાદિને કરવાતું કહેવાય છે. જેમકે—અવકાશ કર, પીઠ કર, પગ કર, ઘટ્યાદિ જે છે તેને માટેજ કરવાતું કહેવાય છે. માટે વિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે. પણ ગધેડાના શીંગડા સમાન અવિદ્યમાન કાર્ય કોઈપણ પ્રકારે કરાતું નથી.

વળી (૪૨૬ મી ગાથામાં) “પૂર્વે નહિ થએલું થતું જણાય છે.” એમ જે તું કહે છે. તેમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વથા અવિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એમ માનીએ તો તદ્દત્તમાત્ર ગધેડાતું શીંગડું પણ પહેલાં અવિદ્યમાન હોય તે પછીથી ઉત્પન્ન થતું જણાતું જોઈએ. કેમકે અવિદ્યમાનપણું ગધેડાનાં શીંગડાં ને ઘડાદિ એ ઉભયમાં પણ સમાન છે. ૪૨૯.

તથા “ક્રિયાકાળ લાંબો જણાય છે” એમ જે તું કહે છે તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે—દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતાં પરસ્પર વિલક્ષણ ઘણાં કાર્યો જેવાં કે—માદી ખોદવી, તેને એકડી કરવી, ગુણોમાં ભરવી, તે ગુણ ગધેડાની પીઠ પર મૂકવી, પાછી ઉતારવી, તેમાં પાણી નાખવું, તેના મસગીને પિંડ કરવો, તે પિંડ ચક્ર ઉપર મૂકવો, ચક્ર ભ્રમવાતું, તે

પછી મૃત્પિંડના શિવકાન્ધ-સ્થાસ-કોશ કુશલ વિગેરે કાર્યો, એ સર્વ કાર્યોના લાંબો ક્રિયાકાળ જણાય તો એમાં ધટને શું? અર્થાત્ દરેક સમયે ક્રિયાઓ લિપ્ત લિપ્ત છે અને મૃત્પિંડાદિ કાર્યો પણ લિપ્ત છે, ધટાદિરૂપ કાર્ય તો છેલ્લી ક્રિયાના સમયે જ થાય છે. તેથી પ્રતિસમય જુદા જુદાં અનેક કાર્યોના લાંબો ક્રિયાકાળ હોય તેને છેલ્લી ક્રિયાના સમયે થનારા ધટમાં કહેવો તે ખરેખર અજ્ઞાનતાજ છે. ૪૨૦

વળી “ આરંભમાં કાર્ય જણાતું નથી. ” એમ કહેવામાં તારો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે-માટી, ચક્ર, ચીવર, કુંભારઆદિ સામગ્રીની પ્રવૃત્તિના પહેલા સમયે પણ ધટો કેમ જણાતો નથી? ને જણાતો નથી માટે અવિદ્યમાન છે, અને પછી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. એમ જો તારું કહેવું હોય તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે પ્રથમ આરંભ સમયે કંઈ ધટો આરંભેલો નથી, પણ ચક્ર પર મૃત્પિંડારોપણ આદિજ આરંભેલ છે, તેથી અન્યકાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ક્યાંથી જણાય? નજ જણાય. જેમ પટરૂપ કાર્યના આરંભમાં ધટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું તેમ અહીં પણ સમજવું.

તથા “ શિવકાદિકાળે ધટ જણાતો નથી. ” એમ જો તે કહ્યું છે, તે યોગ્યજ છે, કેમકે શિવકાદિક કંઈ ધટરૂપ નથી, કે જેથી તે શિવકાદિક ધટરૂપ જણાય. એ તો શિવકાદિકાળ છે, માટે તે વખતે ત્યાં ધટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું. અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્ય કાર્યનું દર્શન નજ થાય. ૪૨૧

“ ક્રિયાના અન્તે કાર્ય જણાય છે ” એમ જો તે કહ્યું છે, એમાં આશ્ચર્ય શું છે? અન્ય-ક્રિયા સમયે આરંભેલ કાર્ય જો અન્યસમયેજ જણાય, તો એમાં નવાઈ જેવું શું? આથી કરીને અન્યસમયેજ કાર્ય જણાય છે, અન્યેન નથી જણાતું, અને તેથી પૂર્વ અવિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે, એમ શાથી કહે છે? ખરી રીતે તો તે કાર્ય પ્રથમાદિ ક્રિયા સમયે આરંભેલુંજ નથી, અને તેથી જણાતું પણ નથી; પરંતુ અન્યક્રિયા સમયે આરંભેલું છે, તેથી તે વખતે જણાય છે. વળી તે કાર્ય તે ક્રિયા સમયે કરાતું હોવાથી કરેલુંજ છે, કેમકે સમય નિરંશ છે “ જે કરાએલું છે તે વિદ્યમાનજ છે. ” માટે વિદ્યમાનજ કરાય છે, અવિદ્યમાન નથી કરાતું. અને તેથી જે વિદ્યમાન હોય તેજ કરાય છે એમ સિદ્ધ થયું.

વળી જે સમયે કરાતું હોય, તેજ સમયે કરેલું ન માનીએ, અને નહિ કરાએલું વર્તમાન સમયે કરાતું જો માનીએ, તો તે વર્તમાન સમય વીત્યાબાદ કેવી રીતે કરાય? કેમકે તે સમય નાશ પામતો હોવાથી અવિદ્યમાનજ છે. તથા ભવિષ્યકાળ પણ અતુત્પન્ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે, તેથી અતીત અને ભવિષ્યકાળે પણ કેવી રીતે કાર્ય થાય? નજ થાય.

વળી જો વ્યવહાર વાદી એમ કહે કે-સર્વ ક્રિયાસમય ક્રિયાણુ કાળ છે. અને ત્યાં ક્રિયાણુ વસ્તુ નથી. પરંતુ ક્રિયા બંધ થયા પછીના જે તરતનો સમય તે સમય કૃત-કાળ છે, કેમકે ત્યાંજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે કરેલું હોય તેજ કરેલું કહેવાય, પણ કરાતું હોય તે કરેલું ન કહેવાય. વ્યવહારવાદીનું આ પ્રમાણે કહેવું ઠીક છે, પણ તે બાબતમાં અને એને ધુળીએ છીએ કે-તમારાથી ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે કે ક્રિયા વિના કરાય છે? જો ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે, તો ક્રિયા અને કાર્ય લિપ્ત લિપ્ત કાળે શાથી રહે છે? કેમકે ખદિરમાં છેદન ક્રિયા, અને પલાશમાં તેના કાર્યભૂત છેદ થાય છે એમ કહેવું એ શોભારૂપ નથી. વળી ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી થતું અને પછીથી થાય છે એમ

કહેવાથી તો એવું થયું કે નિર્ભાગિણી ક્રિયાજ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે. કે જે ઉત્પન્ન થતા કાર્યના વિન્નભૂત થાય છે; કારણકે જ્યાં મુધી એ ક્રિયા પ્રવર્તે છે ત્યાંમુધી બિચાર કાર્ય ઉત્પન્નજ નથી થતું, પણ સ્હામી તે કાર્યના વિન્નભૂત થાય છે. આથી તો વ્યવહારવાદીના અભિપ્રાયે એવું થયું કે જુદામાનો ક્રિયાનો આરંભ કરે છે તે કેવળ વિપરીતપણેજ આરંભે છે. વ્યંગ્ય અરે ક્રિયાજ કાર્ય તો કરે છે. પણ કેવળ ક્રિયા ઉપરમ થયાબાદ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે તો નિશ્ચયવાદી કહે છે કે અને પૂછીએ છીએ કે કાર્યના ક્રિયા સાથે શા વિરોધ છે? કે જેથી ક્રિયા કાર્ય કરે છે તો પણ ક્રિયાકાળ વીત્યા પછી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે? અને તે કાળે નથી થતું? વળી ક્રિયા ઉપરમ થયા બાદ થનાર કાર્ય ક્રિયાના આરંભ સિવાય પણ કેમ નથી થતું? કારણકે ક્રિયાનો અનારંભ અને ઉપરમ અર્થથી અભિન્ન છે.

હવે ક્રિયા વિના કાર્ય થાય છે, એવો ખીએ પક્ષ માનીને કહેતા હો તો હિમવાનુ-મેર-સમુદ્ર વિગેરેની ષેઠ ધઠાદિ કાર્યો પણ કાર્યસિવાય થએલા ગણવા, એટલે કે મેરુઆદિની ષેઠ ધઠાદિ પણ કારણભૂત ક્રિયાવિના થવાં ભેગ્યે. અને એથી તપ-સ્વાધ્યાય વિગેરે ક્રિયાઓ સાધુજનો જે મોક્ષ સાધવા કરે છે તે બધી નિર્અર્થજ થાય, કારણકે ક્રિયા વિનાજ સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી મૂકલાવ ધારણ કરીને હાલ્યાઆલ્યા સિવાય નિરાકુલપણે ત્રણે ભુવનો શાંત રહી જાઓ, કેમકે ક્રિયાના આરંભ સિવાય આલોક અને પરલોક સ્વર્ગમાંથી ધ્રુવિત કાર્યની સિદ્ધિ અર્થ જશે. પરંતુ એમ થતું નથી, માટે ક્રિયાજ કાર્ય કરનારી છે, અને ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, પણ ક્રિયા ઉપરમ થયાપછી નથી થતું. માટે કરાતું હોય તેજ કહ્યું, એમ માનવું એ વધારે યુક્ત સંગત છે. ૪૨૨

જે ક્રિયાસમયે પણ કાર્ય છે તો તે ત્યાં કેમ જણાતું નથી? જણાય છે એમ કહેતા હો, તો હું તે કાર્ય કેમ નથી ભેદ શકતો? આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે જે વસ્તુ જે સમયે આરંભાય છે તે વસ્તુ તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેજ જણાય છે; પરંતુ સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળાઓથી બહારભૂત એટલા માટે સૂક્ષ્મજુદિ-વાળાઓ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા કાર્યની પરંપરાના કાળને ઘટમાં યોજે છે, એટલે કે માટીનો પિંડ કરવો, ચક્ર ભગવાનું વિગેરે સમસ્ત ઉત્પત્તિકાળને ઘટનોજ કાળ માને છે. દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા મૃત્પિંડાદિ કાર્યોની પરંપરામાં અપેક્ષારહિત થઇને માટી-કંડ ચક્ર-ચીવર વિગેરે સામગ્રીમાં “ ઘટ ઉત્પન્ન થશે.” એવા અભિલાષયુક્ત હોવાથી દરેક સમયે શિવકાદિ જુદા જુદા કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં જણાય છે, છતાં તે કાર્યો તે પ્રમાણે તેને ઉત્પન્ન થતાં જણાતા નથી, પણ ઘટની ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત આ સર્વ માટી વિગેરે સામગ્રી છે, એમ માનવાથી તે કાર્યોના અપેક્ષાવિના એ સર્વ કાર્યકાળ ઘટમાં યોજે છે, તેથી પૂર્વ ક્ષણોમાં અતુત્પન્ન ઘટને નહિ જોવાથી “ ક્રિયાકાળે ઘટરૂપ કાર્ય હું જોતો નથી” એમ કહે છે; પરંતુ એમ નથી જાણતો કે છેલ્લી ક્રિયાસમયેજ ઘટ આરંભાય છે, પૂર્વક્રિયા કાળે તો શિવકાદિજ આરંભાય છે. તેથી કરીને અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ન જણાય એ સ્પષ્ટ છે. ૪૨૮-થી-૪૨૩.

હવે ઉપરોક્ત નિશ્ચયનયવાદીના કથન માટે પુનઃ વ્યવહારનયવાદી કહે છે.

કો ચરિત્સમયનિયમો પદમે ચિય તો ન કોરણ કજ્જં ।

નાકારણત્વિ કજ્જં તં ચેવંતમ્મિ સે સમ્પદ ॥ ૪૨૪ ॥

ઉપ્પાદયિ ન નાળં જડ તો સો કસ્સ દોઢ ઉપ્પાઓ ? ।

તમ્મિ વ જડ અળ્લાળં તો નાળં કમ્મિ કાલમ્મિ ? ॥ ૪૨૫ ॥

ફો વ સવળાઈજાલો ઉપ્પાઓ જમ્મિ હોજ્જ સે નાળં ।

નાળં ચ તદુપ્પાઓ ય દોડયિ ચરિમમ્મિ સમયમ્મિ ? ॥ ૪૨૬ ॥

ગાથાર્થ:—છેલ્લા સમયનો શો નિયમ છે ? કે જેથી પ્રથમસમયેજ કાર્ય નથી કરાતું, કારણ વિના કાર્ય નથી થતું, માટે તેના તેજ સમયે થાય છે. ઉત્પત્તિ કાળમાં પણ જે જ્ઞાન ન હોય, તે તે ઉત્પત્તિ કોની થાય ? અને જે ઉત્પત્તિ કાળમાં અજ્ઞાન છે તે જ્ઞાન ક્યા કાળમાં થશે ? અથવા ક્યા અવસ્થાદિ કાળ છે કે જેમાં તેને ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન થાય છે ? જ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ બન્ને છેલ્લા સમયે થાય છે. ૪૨૪-થી-૪૨૬.

લુદ્ધા લુદ્ધા કાર્યો, જે પ્રથમસમયથી માંડીને ચારભાય છે, તે છેલ્લા સમયનો શો નિયમ છે ? કે જેથી અમુક-વિવક્ષિત કાર્ય પ્રથમ સમયે નથી કરાતું, અને નહિ કરવાથી તે ત્યાં નથી જણાતું. અર્થાત્ પ્રથમ કાર્યની જે તે વિવક્ષિતકાર્ય પણ ત્યાંજ કરાતું તેજ અને જણાતું તેજ, આના ઉત્તરમાં નિશ્ચયનયવાદી કહે છે કે-કારણવિના કાર્ય કદીપણ નથી થતું. કારણવિનાતું સ્વાભાવિકકાર્ય હમ્મેશાં વિગ્રમાન હોય અથવા અવિગ્રમાન હોય. વળી તે કારણ તે વિવક્ષિત કાર્યની ક્રિયાના અત્યંત સમયે નથી હોતું, તેમ પ્રથમાદિ સમયોમાં પણ નથી હોતું, તે સમયોમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી અને જણાતું નથી. વસ્તુતઃ ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, ક્રિયા બંધ પડ્યા પછી નથી થતું; જે એમ ન માનવામાં આવે તે પ્રસ્તુત આભિનિબોધિક જ્ઞાનના સંબંધમાં પણ એ પ્રમાણે થાય છે તેવું કેમ ? ૪૨૪

એટલે કે કાર્યોત્પત્તિના હેતુભૂત જે ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાવિશેષ તેમાં પણ અતિજ્ઞાન ન માનીએ, અર્થાત્ ક્રિયાણું અવસ્થામાં પણ કાર્ય ન માનીએ તે ઉત્પન્ન કરાતું કાર્ય અવિગ્રમાન હોવાથી તે ઉત્પત્તિકોની થશે ? ગણેજ્ઞાન શીગડાની જે અવિગ્રમાન વસ્તુની ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય નથી. અહીં જો કદી એમ કહેવામાં આવે, કે તે ઉત્પાદકાળમાં અજ્ઞાન છે તે પછી જ્ઞાન ક્યા કાળમાં થશે ? ઉત્પાદ થઈ રહ્યા પછી થશે એમ કહેવામાં આવે તે ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા અને ઉત્પન્ન થવા રૂપ કાર્ય સિત્ત સિત્ત કાળે શાથી છે ? ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ થતું કાર્ય ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાની પહેલાં પણ કેમ નથી થતું ? કારણકે ઉલ્લસમાં સમાનતા છે. ૪૨૫

“શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી” એમ જે પૂર્વે ૪૧૭ મી ગાથામાં કહ્યું છે, તે સંબંધમાં અત્રે પૂછીએ છીએ કે-હું વ્યવહારવાદી ! તે શ્રવણાદિ કાળ ક્યા છે, કે જેમાં જ્ઞાનનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ? અતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ તેજ શ્રવણાદિકાળ છે, તેમાં શિષ્યને અતિજ્ઞાન થાય છે; તથા શરૂઆતથી શુદ્ધસમીપે ધર્મશ્રવણાદિ કરતું તે અતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ છે, તે સિવાયનો બીજો નહિ એમ કહેવામાં આવે તે તો યોગ્ય નથી. કેમકે અતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ એ બન્ને ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના સમુદાના છેલ્લા સમયેજ થાય છે. પ્રથમાદિ સમયોમાં નથી થતા, પ્રથમાદિસમયોમાં તો લુદ્ધા લુદ્ધા ધર્માવબોધાદિ કાર્યોનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે, અને એ ધર્મબોધાદિમાત્રથીજ સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ યોગ્ય નથી; કેમકે અલબ્યોમાં પણ ધર્મવેદ્ય તો હોય છે. માટે એમ માનવું યોગ્ય નથી. પણ ધર્મશ્રવણાદિના કોઇ વિશિષ્ટ છેલ્લાસમયેજ અતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય છે. અને તેથી કરીને અત્રે પણ ક્રિયાકાળના છેલ્લાસમયેજ તેની ઉત્પત્તિ માનેલી છે તે યોગ્ય છે. માટે ધર્મ

અવણાદિ સવક્રિયાકાળમાં મતિજ્ઞાન નથી, તેમજ તે ક્રિયા બંધ પડ્યા પછી પણ નથી; પરંતુ એ ક્રિયાકાળના એક છેલ્લાસમયેજ તેનો આરંભ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કરાવું હોય તેજ કરેલું છે. એમ માનવું ચોખ્ખું છે.

જો કરેલું પણ કરાવું હોય, તો વારંવાર કરે જાય, કેમકે કરવાપણું સમાન છે. અને એથી કાર્ય કરવાની અનવસ્થા થશે. એમ કહેતો હોય તો તે પણ ચોખ્ખું નથી, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ક્રિયાકાળમાં કંઈ ભેદ નથી, જો કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર આરંભેલી ક્રિયા પાછલના સમયોમાં પણ થતી હોય તો પુનઃ પુનઃ કરવારૂપ અનવસ્થા થાય; પણ એમ નથી, કારણ કે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર ક્રિયા કાર્યની પૂર્વે નથી. તેમ કાર્યની પછી પણ નથી, પરંતુ તે છેલ્લાસમયેજ આરંભાય છે અને પૂર્ણ થાય છે, તેથી પુનઃ પુનઃ કરવારૂપ અનવસ્થા ક્યાંથી થાય ? નજ થાય. “ અવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી ” એમ કહેવાથી જો ધર્મઅવણાદિ સર્વ સમયોમાં મતિજ્ઞાન નિષેધતો હોય, તો તે અમારે માન્ય છે. પણ ધર્મઅવણાદિ ક્રિયાના છેલ્લાસમયે નિષેધતો હોય, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે તે છેલ્લાસમયે તો જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું છે. અને એ ધર્મઅવણાદિક્રિયાના છેલ્લા સમયે સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીને સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવું માનેલું છેજ.

એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયવાદીના અભિપ્રાય જણીને વ્યવહારવાદી કહે છે કે-તે છેલ્લાસમયે સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરનાર વ્યક્તિ પ્રાપ્તિ કરવાનું પામેલ નથી, ને તેથીજ મિથ્યાદષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન પામે છે, અને પછી ક્રિયા પૂર્ણ થવાના સમયે સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન એકીસાથે તે મેળવે છે, મારે પ્રસ્તુત સમ્યક્ત્વ દ્વારમાં આમતે સમ્યગ્દષ્ટિ હોય તે સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાન પામેલજ હોય છે, પરંતુ પામતો હોય છે એમ નહિ, કેમકે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનનો એકીસાથે લાભ થાય છે, વળી તે કાળે ક્રિયાનો અભાવ હોય છે, અને ક્રિયાના અભાવે પામવાપણું ધટે નહિ. પણ નિશ્ચયનયના મતે તો સમ્યગ્દષ્ટિ આભિનિયોગિક જ્ઞાન પૂર્વે પામેલ હોય છે અને પામતો પણ હોય છે, કેમકે ક્રિયાકાળ અને કાર્યનિષ્ક્રિયાકાળ એકીસાથે વિદ્યમાન માનેલ છે.

જ્ઞાનદ્વારમાં-મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાય ને કેવળ એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાન છે. તેમાં મતિ શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાનવાળાઓ વ્યવહારનયમતે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા. કેમકે જ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન હોય, એ વાત પૂર્વે કહી છેજ. તથા કેવળજ્ઞાનીઓને તો મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ ઉભયનો અભાવ હોય, કેમકે તેમને મતિઆદિ જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક હોવાથી ન હોય. મતિ-અજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞાન-ને વિભગજ્ઞાનવાળાઓ કોષવખત આભિનિયોગિક જ્ઞાન પામતા હોય છે, પણ પૂર્વે પામેલા નથી હોતા, આની યુક્તિ પૂર્વે કહી છે. વળી નિશ્ચયનયના મતે તો મતિ-શ્રુત-ને અવધિજ્ઞાનવાળાઓ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે, પણ મતિજ્ઞાન પામતાઓની ભજના હોય છે. કેમકે જ્ઞાનીને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેલું છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાની તો પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પામતા નથી હોતા, કેમકે પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ વખતે મતિજ્ઞાન પામેલાનેજ પછીથી મતિજ્ઞાનની અવસ્થામાં મનઃપર્યાયજ્ઞાન હોય છે. કેવળાને તો પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાન પ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે. એજ પ્રમાણે મતિઆદિઅજ્ઞાનવાળાઓને પણ ઉભયપ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે, કેમકે જ્ઞાનીનેજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દર્શનદ્વારમાં-અશ્રુ-અચશ્રુ-અવધિ-ને કેવળ એમ દર્શન ચાર પ્રકારે છે. એમ ૧ પ્રથમ
વિ. ભા. ૨૭

મના ત્રણ દર્શનમાં લબ્ધિની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે અને પામતાની ભજના હોય છે; એજ ત્રણ દર્શનના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તો મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ અવશ્ય હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા. કેમકે મતિજ્ઞાન લબ્ધિસ્વરૂપ છે, અને લબ્ધિની ઉત્પત્તિ દર્શનના ઉપયોગમાં નથી હોતી. જે માટે કહ્યું છે કે—“સર્વ લબ્ધિયો સાકારઉપયોગવાળાનેજ ઉત્પન્ન થાય છે.” તથા કેવળદર્શનવાળાને તો મતિજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે.

સંયમદ્વારમાં—સંયત વિગેરે આલિનિબોધિકજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે, અને પામતાં ભજનાએ હોય છે. અહીં એવી શંકા થાય કે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની અવસ્થામાંજ સંયતો મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોવાથી હોય તો પરન્તુ માતજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે એ કેમ સંભવે ? આ શંકા સત્ય છે, પરન્તુ જે કોઈ અતિવિશુદ્ધિથી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર બને એકીસાથ પામે તેને તે અવસ્થામાં સંયમ પામતાં મતિજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ માટે આવશ્યક ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે—“નતિય ચરિત્તં સમ્મત્તવિહર્ણ વસર્ણ તુ મય-ગિજ્ઞ” । સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર નથી, પણ દર્શનની ભજના હોય છે. “સમ્મત્તચરિ-સાઈ જુગવં પુઠ્ઠં વ સમ્મત્ત” । સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર સાથે પ્રાપ્ત થાય, અથવા સમ્યક્ત્વ પૂર્વે પણ પ્રાપ્ત થાય, તેથી ભજના કહેવાય છે.

ઉપયોગદ્વારમાં ઉપયોગ બે પ્રકારે છે—પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન, એ આઠ ભેદે સાકારોપયોગ છે, તથા ચાર દર્શન તે અનાકારોપયોગ છે. સાકારોપયોગમાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અવશ્ય હોય છે, પામતા ભજનાએ હોય છે. અનાકારોપયોગમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા, કેમકે અનાકારોપયોગમાં લબ્ધિ પ્રાપ્ત નથી થતી.

આહારકદ્વારમાં—આહારિને સાકારોપયોગવાનની ઘેટે સમજવું, અને અનાહારી અપા-નશાલ ગતિમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય છે, પણ પામતા તો નથીજ હોતા. ૪૨૪-થી-૪૨૬ હવે ભાષકાદિદ્વારો કહીને સત્પદમરૂપણાદ્વાર પૂર્ણ કરે છે.

માસાસુલદ્વિગ્નો લમ્હઃ માસમાણો અમાસમાણો વા ।

પુત્ત્વપટિવલ્લભો વા ઉમયંપિ અલ્લદ્વિષ નતિય ॥ ૪૨૭ ॥

ગાથાર્થઃ—ભાષાલબ્ધિયુક્ત વ્યક્તિ જો (મતિજ્ઞાનવાન હોય) તો તો ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય, તેમાં ભાષાલબ્ધિમાન પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય, અને ભાષા લબ્ધિ-રહિત વ્યક્તિ ઉભય પ્રકારે પણ ન હોય. ૪૨૭

ભાષાલબ્ધિમાન જો કોઈ મતિજ્ઞાન પાને તો તે ભાષમાણ અથવા અભાષમાણ હોય છે, તેમાં ભાષાલબ્ધિવાળા મનુષ્યાદિ જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાનના પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય છે, અને પ્રતિપદમાન ભજનાએ હોય છે. ભાષાલબ્ધિરહિત વ્યક્તિમાં મતિજ્ઞાનના પૂર્વે પ્રતિપન્ન પણ નથી તેમજ પ્રતિપદમાન પણ નથી; કારણકે ભાષાલબ્ધિ-રહિત એકે દ્રિય હોય છે, તેમને પૂર્વે કલા મુજબ ઉભય રીતે મતિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે.

પરીત્તદ્વારમાં—પરીત્ત એટલે પ્રત્યેક શરીરી અથવા જેને ઘોઘ ભવ કરવાના હોય છે તે, એ બને જાનના પરીત્તો મતિજ્ઞાનના અવશ્ય પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય છે અને પ્રતિ-

પદમાન તો ભજનાએ હોય છે. આપરીતી એટલે સાધારણશરીરવાળા. અથવા અર્ધ-પુણ્યપરાવર્ત કરતાં પણ અધિક સંસાર જેઓને બાકી હોય તેઓ. એ બંને અપરિતો મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાનના પૂવપ્રતિપક્ષ ન હોય તેમ પ્રતિપદમાન પણ ન હોય.

પર્યાસિદ્ધારમાં છએ પર્યાસિયે પર્યાસ, પ્રત્યેકશરીરીની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા; અને અપર્યાસિ તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપક્ષ હોય પણ પ્રતિપદમાન ન હોય. મુક્તિદ્વારમાં સૂક્ષ્મજીવો ઉભયપ્રકારે મતિજ્ઞાનરહિત હોય છે, અને બાહરજીવો પર્યાસિજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા. સંજ્ઞિદ્વારમાં દીર્ઘકાલિકાસંજ્ઞાવાળા સંજ્ઞી કહેવાય છે. તે સંજ્ઞી જીવો બાહરજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા, અને અસંજ્ઞિજીવો અપર્યાસિની પેઠે જાણવા. ભવદ્વારમાં ભવસિદ્ધિજીવો સંજ્ઞિજીવોની પેઠે સમજવા, અને અભવસિદ્ધિ જીવો ઉભયગૂન્ય હોય છે. ચરમદ્વારમાં જેમને છેલ્લો ભવ થવાનો હોય છે તે ચરમભવિ કહેવાય, તે ચરમભવિજીવો ભવ્યજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા, અને અચરમ જીવો અભવ્યની પેઠે જાણવા. આ પ્રમાણુ ગતિ આદિદ્વારોમાં સત્પદ્મપ્રવણા કરી.

હવે દ્રવ્યપ્રમાણુદિદ્વારે કહે છે.

કિમિહામિણિવોહિયનાણિજીવદબ્બપ્પમાણમિગસમણ ।

પઠિવજ્જેજ્જં તુ નવા પઠિવજ્જં જહ્નઓ ઇમો ॥ ૪૨૮ ॥

લેત્તપલ્લિઓવમાસંસભાગ ઉક્કોસઓ પવજ્જેજ્જા ।

પુન્નવવન્ના દોમ્મવિ પલિયાસંસેજ્જઈમાગો ॥ ૪૨૯ ॥ દારં

લેત્તં હ્વેજ્જ ચોદ્ધસ ભાગા સત્તોવરિં, અહે પંચ ।

ઈલિઆગઈય વિમ્મહગયસ્સ ગમણેહ્વાડ્ડમમણે ॥ ૪૩૦ ॥

આગમણંપિ નિસિદ્ધં ચરિમાઓ એજ્જં તિરિક્કલેમ્મ ।

સુર-નારગા ય સમ્મદિદ્ધો જં પંતિ મણુણ્ણ ॥ ૪૩૧ ॥ દારં

અવગાહણાઈરિત્તંપિ ફુસેડ વાહિં જહાણુણોઽભિહિયં ।

એગપ્પેસં લેત્તં સત્તપ્પસા ય સે ફુસણા ॥ ૪૩૨ ॥

અહવા જત્થોગાદો તં લેત્તં, વિમ્મહે મયા ફુસણા ।

લેત્તં વ દેહમેત્તં સંત્વરઓ હોદ્ધ સે ફુસણા ॥ ૪૩૩ ॥

હોંતિ અસંસેજ્જગુણા નાણાજીવાણ લેત્તફુસણાઓ । દારં ।

એગસ્સ અણેગાણ વ લવઓગંતોમુહુત્તાઓ ॥ ૪૩૪ ॥

લક્કીવિં જહ્નજેણં એગસ્સેવં પરા ઇમા હોદ્ધ ।

અહ સાગરોવમાઈં છાવટ્ઠિં સાતિરેગાઈં ॥ ૪૩૫ ॥

દો વારે વિજયાઈંમુ ગયસ્સ તિલ્લડ્ડચુણ અહવ તાઈં ।

અરેરેગં નરથવિયં, નાણાજીવાણ સન્નવદ્ધં ॥ ૪૩૬ ॥ દારં

ગાથાર્થ:-આ લોકમાં આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવદ્રવ્યોત્ત પ્રમાણુ એકસંઘર્ષમાં રહુ' હોય ? પ્રતિપદમાન મતિજ્ઞાની તો હોય અથવા ન હોય, જે હોય તે નિર્વ્યવસ્થી

એક હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપદ્ધોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા હોય, તથા પૂર્વપ્રતિ-
પત્ર મતિજ્ઞાની જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટથી પણ પદ્ધોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય.
વિગ્રહગતિ પામેલાનું ક્ષેત્ર ઉર્ધ્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ ગમન કરતાં અથવા ત્યાંથી
આવતાં માતરાજ પ્રમાણ છે, અને અધોભાગમાં પાંચરાજ પ્રમાણ છે. સાતમી પૃથ્વીમાંથી
આગમન પણ નિષેધ્યું છે, કેમકે તેઓ ત્યાંથી તિર્થંચમાં જાય છે; અને સમ્યગ્દ્રિ દેવ ને
નારડી તો મનુષ્યમાં આવે છે. જેમ પરમાણુનું અવગાહનારૂપ ક્ષેત્ર અને તે અવગાહનાથી
આધિક બહારનું પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શના છે, એટલે તેનું એક પ્રદેશનું ક્ષેત્ર છે અને સાત-
પ્રદેશની તેની સ્પર્શના છે. તેમ અહિં ઉપર જણાવેલ અવગાહ ક્ષેત્રથી બહારનો કેટલોક
ભાગ સ્પર્શનામાં આધિક લેવો, અથવા જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર છે અને
વિગ્રહગતિમાં સ્પર્શના છે; અથવા ક્ષેત્ર તે હેતુપ્રમાણ છે અને સંચરતાં જેટલું ક્ષેત્ર
વ્યાપે તેને સ્પર્શના કહેવાય છે. એક મતિજ્ઞાની કરતાં સર્વ જીવોને ક્ષેત્ર-સ્પર્શના
અસંખ્યાત ગુણી છે. એક અને અનેક જીવને મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અત્યુર્ધ્વ હોય છે
ને લગિધ પણ (જઘન્યથી) એજ પ્રમાણે (અન્ત મુર્ધ્વર્ત) હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી
છાસક સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત હોય છે. બે વાર વિન્યાદિમાં અથવા ત્રણવાર
અન્યુત દેવલોકમાં ગએલાને છાસક સાગરોપમ અને તેમાં મનુષ્ય જીવનો અધિક કાળ થાય
છે. તથા સર્વ જીવોને તો સર્વ કાળ પર્યન્ત (લગિધ) છે. ૪૨૮-થી-૪૩૬.

આ લોકમાં કોઈપણ એક સમયે આલિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવદ્વયોનું પ્રમાણ કેટલું
હોય ? એમ પૂછવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવું કે-કોઈપણ એક સમયે મતિજ્ઞાન
પ્રતિપદ્યમાન જીવો હોય અથવા ન પણ હોય, બે હોય તો એક સમયમાં પ્રતિપદ્યમાન
જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપદ્ધોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય. તથા
પૂર્વપ્રતિપત્ર મતિજ્ઞાની જાણવાને ઇચ્છે ત્યારે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બંને પ્રકારે ક્ષેત્ર
પદ્ધોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ હોય; પણ તેમાં જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ
પ્રમાણ વધારે હોય છે. ૪૨૮-૪૨૯.

ક્ષેત્રદ્વારનો વિચાર કરતાં સર્વજીવોની અપેક્ષાએ બધા મળીને આલિનિબોધિક-
જ્ઞાનવાળાઓ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદર વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી તેમનું ક્ષેત્ર પણ
લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે; પરંતુ એકજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનવાળાનું
ક્ષેત્ર સાતરાજ પ્રમાણ છે. કારણકે જ્યારે ઉર્ધ્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ વિગ્રહ
પામેલો જીવ અન્તર રહિત અન્તરાલ ભાગને સ્પર્શ કરતો અનુત્તર વિમાને જાય ત્યારે,
અથવા ત્યાંથી આવતાં ઉપર કદા મુજબ સાતરાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય તથા નીચેના ભાગમાં
એવીજ ગતિએ છઠ્ઠી-નરકપૃથ્વીમાં જતાં અથવા ત્યાંથી આવતાં પાંચરાજ પ્રમાણ
ક્ષેત્ર થાય. મતલબકે આલિનિબોધિકજ્ઞાનવાળો અહીંથી મરીને અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન
થાય. અથવા ત્યાંથી ચ્વળીને અહીં મનુષ્ય થાય, ત્યારે તેના જીવ પ્રદેશનો ૬૦ સાતરાજ
ક્ષેત્રપ્રમાણ થાય છે. એજ પ્રમાણે નીચેના ભાગમાં ઇલિકાગતિએ છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીમાં જતાં
અથવા ત્યાંથી આવતાં પાંચરાજ ક્ષેત્રપ્રમાણ જીવપ્રદેશનો ૬૦ થાય છે. કારણકે સમ્ય-
કૃત્વ મહણ કર્યા પછી જેણે સમ્યકૃત્વ વિરાધ્યું હોય તે છઠ્ઠી નરક પૃથ્વી મુખી જાય છે. એમ
સિદ્ધાન્તવાદીઓનો મત છે, પણ કર્મચન્દ્રવાળાઓ તો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અથવા
તિર્થંચ ક્ષયોપશમ સમ્યકૃત્વ વખતે વૈમાનિકદેવ શિવાય ત્યાં ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ સમ્ય-
કૃત્વ મહણ કરીને ત્યાં ઉત્પન્ન ન થાય, સાતમી નરક પૃથ્વીમાં તો ઉલ્લપના મતે સમ્યકૃત્વ
વખતેજ ઉત્પન્ન થાય. ૪૩૭.

શિષ્ય:-હાલે તે એમ હોય, પરંતુ જેણે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યું હોય, તે સાતમી નરક પૃથ્વીથી આવે, તેને નીચેના ભાગમાં છ રાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કેમ હોય? સાત રાજ કેમ ન હોય?

આચાર્ય:-જેણે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યું હોય તેણે ગમન તો શું, પરંતુ આગમન પણ સિદ્ધાન્તમાં નિષેધ્યું છે. સાતમી નરક પૃથ્વીમાંથી નીકળીને બધાએ નારકીઓ તિર્યચગતિમાંજ આવે છે, મનુષ્યગતિમાં નથી આવતા. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે-“ સત્તમમહિનેરયા તેઝ ષાઝ અણતઠવ્યદ્વા, ન ય પાવે માણસ ” એટલે સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓ તેહ અને વાઉકાયમાંથી અનન્તર નીકળેલા જીવો મનુષ્યપણું પામતા નથી, ” અને સમ્યક્ત્વ સહિત કેવ તથા નારકીઓ મનુષ્યમાંજ આવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે તિર્યચગતિમાં જનારા સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓ મિથ્યાત્વસાહિતજ તિર્યચગતિમાં આવે છે, પણ સમ્યક્ત્વ સહિત નથી આવતા. ૪૩૨

હવે સ્પર્શનાદ્વારનો વિચાર કરીએ. તેનો વિચાર કરતાં પ્રથમ સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો તફાવત જાણવો જોઈએ. જે પ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલ હોય તે પ્રદેશ ક્ષેત્ર કહેવાય, અને એ અવગાહનથી બહારનું બીજું પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શનું હોય તે સ્પર્શના કહેવાય. સિદ્ધાન્તમાં એક પ્રદેશની અંદર અવગાહી રહેલા પરમાણુનું ક્ષેત્ર એકપ્રદેશનું કહ્યું છે, અને સાત પ્રદેશોની તેની સ્પર્શના કહી છે. એટલે કે જે એકપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ હોય તે એક પ્રદેશ, અને બીજા છ દિશાના છ આકાશપ્રદેશ. એમ સર્વ મળીને એક પરમાણુને સાત પ્રદેશની સ્પર્શના હોય છે. સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો એટલો તફાવત છે. ૪૩૨

અથવા જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય અને વિગ્રહગતિએ જે ક્ષેત્ર સ્પર્શ થાય તે સ્પર્શના અથવા ક્ષેત્ર દેહ પ્રમાણ છે અને સંચરતાં સ્પર્શના થાય છે. ૪૩૩

એક આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની જે ક્ષેત્ર-સ્પર્શના છે. તે કરતાં સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની ક્ષેત્ર સ્પર્શના અસંખ્યાતગુણી છે. કેમકે બધા મળીને આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવો અસંખ્યાતા છે.

કાળદ્વારનો વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનનો કાળ બે પ્રકારે છે. ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી, તેમાં એક જીવનો મતિઉપયોગ કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્બુદ્ધિના હોય છે, તે પછી ભિન્ન ઉપયોગ પામે છે. તથા સર્વ લોકગત અનેક આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓનો ઉપયોગ કાળ પણ તેટલોજ છે. પરંતુ તે અન્તર્બુદ્ધિ મેહાદું જણાવું. ૪૩૪

જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવા એક જીવને મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ રૂપ આભિનિબોધિક જ્ઞાનની લબ્ધિનો કાળ જઘન્યથી અન્તર્બુદ્ધિના છે, તે પછી મિથ્યાત્વ અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને ઉત્કૃષ્ટથી હારાડ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત તે જ્ઞાનલબ્ધિનો કાળ છે. ૪૩૫

શિષ્ય:-એટલો બધો કાળ કેવી રીતે પૂર્ણ થાય? તેમજ સર્વજીવોની અપેક્ષાએ તે લબ્ધિનો કાળ કેટલો હોય?

આચાર્ય:-કોઈ સુતિ મતિજ્ઞાન સહિત દેશાનકેહ પૂર્વપર્યન્ત દીક્ષા પાળીને વિજય-વૈજયન્ત-જયન્ત-અને અપરાજિત એમાંના કોઈપણ વિમાનમાં ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમનું આયુષ્ય અનુભવીને પુનઃ મતિજ્ઞાનથી પડયા સિવાય મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય. ત્યાં પૂર્વકેહ પર્યન્ત ફરી દીક્ષા પામીને પુનઃ વિજયાદિવિમાનોમાં ઉત્કૃષ્ટ દેવાય અનુભવે, વળી પાછો ત્યાંથી મતિજ્ઞાન સહિત મનુષ્ય થઈ પૂર્વ કેહવર્ષ આયુ લોકગતીને સિદ્ધ પામે, એ પ્રમાણે વિજયાદિમાં બે વાર જન્મારને અથવા બાવીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અમૃત

દેવલોકમાં ત્રણવાર જનારાને છામક સાગરોપમથી અધિકકાળ થાય. તેમાં છામક સાગરોપમ ઉપરનો જે કાળ કહ્યો છે, તે મનુષ્યમવ સંબંધી ત્રણ અથવા ચાર પૂર્વ કોડનાં વર્ષ સમજવાં. તથા સર્વજીવની અપેક્ષાએ અતિજ્ઞાનનો સર્વકાળ છે, એટલે નિરંતર-ગમે ત્યારે પણ અતિજ્ઞાનવાળા જીવો હોય છેજ. ૪૩૬.

હવે અનંતર આદિ દ્વારો કહે છે.

एगस्स जहद्वेणं अंतरमन्तोमुहुत्तमुकोसं ।

पोग्गलपरिअट्ठं देसुणं दोसवहुलस्स ॥ ४३७ ॥

जममुल्लं तेहिं तओ नाणाजीवाणमन्तरं नत्थि । दारं ।

मइनाणी सेसाणं जीवाणमणन्तभागम्मि ॥ ४३८ ॥ दारं ।

भावे खओवसमिए मइनाणं नत्थि सेसभावेसु । दारं

योवा मइनाणविदो सेसा जीवा अणंतमुणा ॥ ४३९ ॥

नेहऽत्थओ वित्तेसो भाग-प्पवहूण तेण तस्सेव ।

પદિવજ્જમાણ-પદિવન્નગાણમપ્પા-વહું જુત્તં ॥ ૪૪૦ ॥

યોવા પવજ્જમાણા અસંત્વગુણિયા પવન્નયજહ્ણા ।

ઉકોસए पवन्ना होति वित्तेसाहिया तत्तो ॥ ४४१ ॥

अहवा मइनाणीणं सेसयनाणीहिं नाणरहिंरहिं ।

કઝં સહોમएहि य अहवा गचाइमेएणं ॥ ૪૪૨ ॥

લવત્થળ-વિહાણ-વિસયા-શુઓગદારેહિં વણિયા બુદ્ધી ।

तयणंतरमुद्धिदं सुयनाणमओ परवेस्सं ॥ ४४३ ॥

ગાથાર્થ:—એક જીવને (અતિજ્ઞાન પ્રાપ્તિ) અનંતર જન્મનથી અનંતરુદ્ભૂતું, અને ઉત્કૃષ્ટથી (આશાતનાદિ) બહુ દોષવાળાને અર્ધપુરુષાળ પરાવતમાં કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યન્તતું છે. આભિનિભોધિક જ્ઞાનવાળાઓ વડે આ જગત શૂન્ય નથી, તેથી સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ અતિજ્ઞાનતું અનંતર નથી. તથા તે અતિજ્ઞાનવાળાઓ શેષજ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમાં ભાગે છે. ક્ષાણપશમિકભાવમાં અતિજ્ઞાન છે, બાકીના ભાવોમાં નથી; અતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને બાકીના જ્ઞાનવાળા તેથી અનન્તગુણા છે. આહી ભાગ અને અદ્યપબ્દુત્વમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી તે અતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓતું અદ્ય-બ્દુત્વ કહેવું થાય છે. અતિજ્ઞાન પામતા થોડા અને તે કરતાં પૂર્વ પામેલા જન્મનથી અસંખ્યાત ગુણ, તથા તે કરતાં પૂર્વ પામેલા ઉત્કૃષ્ટથી વિશેષાધિક છે. અથવા અતિજ્ઞાન વાળાઓતું અદ્ય બ્દુત્વ, શેષજ્ઞાન વાળાઓ સાથે, જ્ઞાન રહિતની સાથે, એ ઉભય સાથે, અને ગતિઆદિ ભેદ કરીને કરવું જોઈએ. લક્ષણ-ભેદ-વિષય-અને અનુયોગદ્વારેવડે અતિજ્ઞાનતું વર્ણન કર્યું. હવે તે પછી પહેલાં કહેલું શ્રુતજ્ઞાન પ્રરૂપીયું, ૪૩૭-થી-૪૪૩.

કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વ સંહિત અતિજ્ઞાન પામીને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય, તે પછી અનંતરુદ્ભૂત મિથ્યાત્વે રાહને એ પુનઃ પણ સમ્યક્ત્વ સંહિત અતિજ્ઞાન પામે તો તેને અતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિરુદ્ધ કાળરૂપ અનંતર જન્મનથી અનંતરુદ્ભૂતું છે. અને મોટી આશા-તના વિગેરે બહુ દોષવાળા તેમજ સમ્યક્ત્વથી પડેલા જીવને ઉત્કૃષ્ટ અનંતર અર્ધપુરુષાળ-

પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યન્તનું છે. તેટલા કાળ પછી ફરી સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ૪૩૭

સર્વ જીવની અપેક્ષાએ અન્તર વિચારીએ તો નારકાદિ ચારગતિવાળા આ ત્રણે જીવન મતિજ્ઞાનવાળાઓથી શુન્ય નથી, એટલે કે સર્વજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો અન્તર કાળ નથી, કેમકે દરેક સમયે કોઈને કોઈ જીવ તે જ્ઞાનવાળો હોય છેજ.

ભાગદ્વારમાં વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનવાળાઓ બાકીના જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે છે. કેમકે બાકીના જ્ઞાનવાળાઓ કેવળી સહિત અનન્તા છે, અને મતિજ્ઞાનવાળાઓ તો સર્વ લોકમાં પણ અસંખ્યાતાજ છે. ૪૩૮

ભાગદ્વારમાં વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિકભાવમાં થાય છે, કેમકે મતિજ્ઞાનનાવરણ કર્મ ઉદય પામેલું ક્ષીણ થયું હોય અને નહિ ઉદય પામેલું ઉપશાન્ત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન થાય છે.

અદ્ય-બહુત્વથી વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનવાળા થાડા છે, અને શેષ જ્ઞાનવાળા-સિંધ-કેવળી વિગેરે તેનાથી અનન્તચુલ છે. ૪૩૯

અહીં ભાગદ્વાર અને અદ્ય-બહુત્વદ્વારમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી કરીને મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનું અદ્ય-બહુત્વ કહેવું જોઈએ. ૪૪૦.

આભિનિર્માણિક જ્ઞાનવાળા ઓછામાં ઓછા એક-બે-અથવા ત્રણ હોય છે, અને વધારેમાં વધારે તેથી અસંખ્યાતચુલ હોય છે. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પામતા હોય તેવા જીવ સર્વથી થાડા છે, તે કરતાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવ ઓછામાં ઓછા અસંખ્યાતચુલ છે, કેમકે તે તો ઘણા કાળના સંમિલિત હોય છે, અને પામનારાઓ તો અમુક એકસમયેજ હોય છે. તથા પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવો બધન્યપદવર્તિ કરતાં ઉત્કૃષ્ટપદમાં વિશેષાધિક હોય છે. ૪૪૧.

અથવા આ અદ્ય-બહુત્વ બીજી રીતે પણ થાય છે. મતિજ્ઞાનવાળાઓનું અદ્ય-બહુત્વ વિચારતાં બીજા જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે મતિજ્ઞાનવાળા જીવો છે, શેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોની સાથે વિચારતાં મતિજ્ઞાન પામતા થાડા છે, અને તે કરતાં પૂર્વે પામેલા અસંખ્યાતચુલ છે. બાકીના જ્ઞાનવાળાઓની સાથે અદ્ય-બહુત્વ વિચારતાં સર્વથી થાડા મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા, તેથી અસંખ્યાતચુલ અવધિજ્ઞાનવાળા, તે કરતાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા વિશેષાધિક અને તે બે-મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા પરસ્પર દુષ્ટ છે. તથા તેમના કરતાં કેવળજ્ઞાની અનન્તચુલ છે. એજ પ્રમાણે પૂર્વે પામેલા અને પામતાઓની સાથે પણ પોતાની બુદ્ધિથી અદ્ય-બહુત્વ વિચારી લેવું.

અથવા ગતિઆદિના ભેદે અદ્ય-બહુત્વ વિચારવું. જેમકે સર્વથી થાડા મતિજ્ઞાનવાળા મનુષ્યો છે, તેથી નારકીઓ અસંખ્યાતચુલ છે. તેથી તદ્વંચો અસંખ્યાતચુલ છે, અને તેથી દેવો અસંખ્યાતચુલ છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર અદ્ય-બહુત્વ વિચારી લેવું. ૪૪૨.

આભિનિર્માણિક (મતિ) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિદ્યાન, બોધરૂપ લક્ષણ, અવગ્રહ વિગેરે ભેદ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ વિષય, અને સત્પદ્મરૂપણાદિ અનુયોગદ્વારોથી આભિનિર્માણિક જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિની વ્યાખ્યા કરી; હવે પછી અનુક્રમે આવળું શ્રુતજ્ઞાન વિસ્તારથી કહેવાશે. ૪૩૭-થી ૪૪૩.

इति श्रीआभिनिवोचिकज्ञानं समाप्तम् ॥

હવે શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે. આ સ્થળે

‘આભિણિવોહિયનાણે અઘ્ઠાવીસં ॥ નિ० ૧૬

ગાથા નિર્ચુક્તિમાં દેખાય છે. તે સુગમ બાણીને અગર તેના અર્થ કહેવાઈ ગયો છે એમ માનીને તેની વ્યાખ્યા સુકી દઇને આગળની ગાથા કહે છે.

પત્તેયમક્ષરાઈં અક્ષરસંજોગ જત્તિયા લોણ ।

एवश्या सुयनाणे पयडीओ होंति नायवा ॥ ૪૪૪ ॥૧૬॥૧૭॥

ગાથાર્થ:—દરેક અક્ષરો અને અક્ષરના સંયોગો લોકમાં જોવાના છે તેટલા એ શ્રુતજ્ઞાનના છે એમ બાણીનું. ૪૪૪

દરેક અક્ષરાદિ અક્ષરો અનેક હોય છે. જેમકે અક્ષર સાતુનાસિક અને નિરતુનાસિક પુનઃ એ દરેક હરેક-દીર્ઘ-અને શ્ચુત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. અને એ દરેક સ્રોતો પણ ઉદાત્ત અતુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. એ બધા મળીને એક અક્ષરનાજ અક્ષર સ્રોત છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિમાં પણ યથાથોગ્ય અક્ષર અક્ષર સ્રોત બાણીના સ્રોતો હોવામાં આવેલા અક્ષરોના સંયોગો જેવા કે ઘટ પટ વિગેરે વ્યાધ સ્ત્રી ઇત્યાદિ. તે સંયોગો અનંતા છે તેમાંથી એકેક સંયોગ સ્વરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનન્તપર્યાયવાળો છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનના સ્રોતો પણ તેટલાજ બાણીના. ૪૪૪

એ ઉપર હવે લાઘ્યકાર મહારાજ લાઘ્ય કહે છે.

સંજુત્તા-સંજુતાણ તાણમેગક્ષરાઈસંજોગા ।

होंति अणंवा तत्थवि एकेकोऽणंतपज्जाओ ॥ ૪૪૫ ॥

તે અક્ષરાદિ અક્ષરોના સંયુક્ત અને અસંયુક્ત સંયોગો અનન્તા છે. તેમાં પણ એકેક સંયોગ અનન્તપર્યાયવાળો છે.

સંયુક્ત-અસંયુક્ત એવા એક આદિ અક્ષરોના સંયોગો અનન્તા છે. જેમકે “અભિષ પ્રાપ્ત” આ વાક્યમાં એક એક અક્ષરોના સંયોગો છે, તેથી તે સંયુક્ત એકાક્ષર સંયોગ કહેવાય, અને “ઘટ પટ” એ શબ્દોમાં કોઈ અક્ષર સંયુક્ત નથી તેથી તે અસંયુક્ત એકાક્ષર સંયોગ કહેવાય. આવા સંયુક્ત અને અસંયુક્ત સંયોગો અનન્તા છે અને તે દરેક સંયોગ સ્વ-પર પર્યાયો પૂર્વે કહેલા ન્યાયે કરીને અનન્ત પર્યાયવાળો છે. ૪૪૫

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

સંસેજ્જક્ષરજોગા હોંતિ અણંવા કહં ? જમપિયેયં ।

पंचत्पि हायगोयरमणोणविलक्खणमणंतं ॥ ૪૪૬ ॥

અક્ષરસંયોગો સંખ્યાતા હોઈ શકે. અનન્તા કેમ હોય ? ઉત્તર—પંચાસ્તિકાય સંખ્યાથી જે અભિધેયો તે અન્યોન્ય વિલક્ષણ હોવાથી અક્ષર સંયોગો અનન્તા છે. ૪૪૬

શિષ્ય:—અક્ષરાદિ અક્ષરો સંખ્યાતા હોવાથી તેના સંયોગો પણ સંખ્યાતાજ હોઈ શકે, અનન્તા કેવી રીતે હોય ?

ગુરુ:—અક્ષરો સંખ્યાતા હોવા છતાં પણ સંયોગે અનન્તા છે. કારણકે માંહો માંહો સરખા નહીં એવા પંચાસ્તિકાય સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણુ અને દ્વયણુક્યાદિ અલિધેય અનન્તા છે. અને અલિધેય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અનન્તા હોવાથી અલિધાનો (વસ્તુનાં નામો) પણ અનન્ત છે. તેથી સંયોગો પણ અનન્તા છે. ૪૪૬

એ વાત સ્પષ્ટ કહે છે.

અણુઓ પથસવુદ્દીર્ઘે મિત્રસ્વાઈં ધ્રુવમણંતાઈં ।

જં કમસો દબ્વાઈં હવંતિ મિત્રામિદાણાઈં ॥ ૪૪૭ ॥

પરમાણુથી આરંભીને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો લિત્ર ૨ રૂપવાળાં અને લિત્ર ૨ નામવાળાં છે. ૪૪૭

એક પરમાણુથી આરંભીને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ એક પ્રદગલાસ્તિકાયમાં પણ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો લિત્ર લિત્ર રૂપવાળાં અને લિત્ર લિત્ર નામવાળાં છે. જેમકે પરમાણુ-દ્વિઅણુક ત્રિઅણુક ચતુરણુક, ધત્યાદિ છેક અનન્ત પ્રદેશિક પર્યન્ત લિત્ર લિત્ર રૂપવાળાં સર્વ છે. અને તે દરેક અનેક નામવાળાં પણ છે, જેમકે-અણુ-પરમાણુ-નિરંશ નિર્લેહ-નિરવયવ-નિપ્રદેશ-અપ્રદેશ વિગેરે, તેમજ એઅણુ-એપ્રદેશી-એ લેહ--એ અવયવ વિગેરે, એજ પ્રમાણે સર્વદ્રવ્ય અને સર્વપર્યાયોમાં યોજવું. ૪૪૭

તૈગામિદાણમાર્ણ અમિધેયાર્ણતપજ્જવસમાર્ણ ।

જં ચ મુયમ્મિધિ મળિયં અર્ણતમપ-પજ્જયં મુત્તં ॥ ૪૪૮ ॥

તેથી અલિધાનત્વં પ્રમાણુ અલિધેયના અનન્તા પર્યાય સમાન છે. કેમકે શ્રુતમાં પણ અનન્તા ગમ અને પર્યાયવાળું સૂત્ર કહ્યું છે.

જે કારણથી અલિધેય અનન્ત, લિત્રરૂપવાળું અને લિત્રનામવાળું છે, તે કારણથી અક્ષરસંયોગરૂપ અલિધાનો (નામો) ત્વં પ્રમાણુ સંખ્યાત્વં છે, તોપણ અલિધેયમાં રહેલા પર્યાયના સમૂહ જેટલું તેત્વં પ્રમાણુ છે. એટલેકે જેટલું પ્રમાણુ અલિધેયત્વં છે, તેટલુંજ પ્રમાણુ અલિધાનત્વં પણ છે. કેમકે અલિધેયના લેહથી અલિધાનનો પણ લેહ હોય છે. કારણકે જે રૂપ અક્ષરો વર્ણો (અક્ષરો) ધરાદિ શબ્દમાં સંયુક્ત છે, તેજ સ્વરૂપે ધરાદિ શબ્દમાં સંયુક્ત નથી. અને જો તેજ સ્વરૂપે ધરાદિશબ્દમાં પણ વર્ણો સંયુક્ત હોય, તો ધર અને ધરના સ્વરૂપની જેટલેકે રૂપ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય હોવાથી અલિધેય (વસ્તુ) માં એકતાનો પ્રસંગ થાય. આટલે અલિધેય અનન્ત હોવાથી અલિધાન પણ અનન્ત છે. અને સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “ અનન્તા ગમો તે અનન્તા પર્યાયવાળાં (સૂત્રો) છે. ” આથી એ સિદ્ધ થયું કે સંયુક્ત અને અસંયુક્ત અક્ષર સંયોગો અનન્તા છે. ૪૪૮

કત્તો મે વળેઝં સત્તી સુયનાણસત્તવપયહીઓ ? ।

ચોદસવિહનિક્ષેવં સુયનાણે આવિ વોચ્છામિ ॥૪૪૯॥૧૭। ૧૮

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વલેહોને વર્ણવવાની મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? તેથી શ્રુતજ્ઞાન-સંખ્યાથી ચોદ પ્રકારના નિર્લેપ કહીશું. ૪૪૯

શ્રુતજ્ઞાનના એ સર્વ લેહો વર્ણન કરવાની મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત નજ-હોય. તો કારણથી શ્રુતજ્ઞાન એટલે સમ્યક્ શ્રુત, શ્રુતઅજ્ઞાન એટલે અસંજ્ઞીયું મિથ્યાશ્રુત વિ. ભા. ૨૮

અને એ ઉભયશ્રુત એટલે દર્શનપરિગ્રહવિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાદ શ્રુતમાં ચૈદ્ર પ્રકારે નિરૂપિત—ન્યાસ કહીશું. ૪૪૯

૧ એ ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

પયદિત્તિ જો તદંસો હેઠ વા તસ્સ તસ્સમાવો વા ।

તે યાજંતા સચ્ચે તઓ ન વીરંતિ વોક્તું જે ॥ ૪૫૦ ॥

પ્રકૃતિ એટલે જે તેનો અશ અથવા હેતુ અથવા સ્વભાવ તે સર્વ અનન્તા હોવાથી તે બધા કહી શકાય નહિ. ૪૫૦

શ્રુતજ્ઞાનનો અશ એટલે અગ્રપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતનો ભેદ તે પ્રકૃતિ કહેવાય અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય અને અભ્યંતર હેતુ તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય. પાનામાં લખેલા જે અક્ષરાદિ તે શ્રુતજ્ઞાનનો બાહ્ય હેતુ છે, અને ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા તે અભ્યંતર હેતુ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સ્વભાવ એટલે એકે દ્રિયથી આરભીને ચૈદ્રપૂર્વધર પર્યાન્તના છવોઠા ક્ષિત્તિભિન્ન રૂપવાળું જ્ઞાન તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એ સર્વ અશ—હેતુઓ અને સ્વભાવો અનન્તા છે. તેથી કરીને આયુષ્ય પરિમિત હોવાથી અને વાણી કમવર્તિ હોવાથી તે સર્વ પ્રકૃતિઓ—ભેદો કહી શકાય નહિ. ૪૫૦

કારણકે—

જાવંતો વયળપહા મુયાણુસારેણ કેદ લગ્મંતિ ।

તે સચ્ચે મુયનાણં તે યાજંતા મદ્વિસેતા ॥ ૪૫૧ ॥

જેટલા વયનમાર્ગો શ્રુતાનુસારે કોઈ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સર્વે શ્રુતજ્ઞાન છે, અને તે શ્રુતાનુસારીમાર્ગો એટલે અતિજ્ઞાનવિશેષો અનન્તા છે. ૪૫૧

જેટલા વયનમાર્ગો—સ કેતો અથવા અતિજ્ઞાનવિશેષો કોઈ શ્રુતાનુસારે પ્રાપ્ત કરે છે તે બધાએ વયનમાર્ગો—સ કેતો શ્રુતજ્ઞાનજ છે, અને તે શ્રુતાનુસારી વયનમાર્ગશિષ્ય અતિવિશેષો અનન્તા છે. અહીં એવી શકા ન કરવી, કે જે અતિવિશેષ છે તે શ્રુતજ્ઞાન કેમ હોઈ શકે ? કારણકે શ્રુતાનુસારી અતિવિશેષ એ શ્રુતજ્ઞાનજ છે. એ વાત પૂર્વે અતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતાં વિસ્તારથી કહી ગયા હીએ. ૪૬૧

ઉક્કોસયમુયનાણીવિ જાણમાણોડવિ તૈડમિલપ્પેડવિ ।

ન તરદ સચ્ચે વોણં ન પહુપ્પદ જેણ કાલો સે ॥ ૪૫૨ ॥

તે અનન્તા શ્રુતજ્ઞાનના વિશેષો અલિલામ્ય (કહી શકાય એવા) હોય છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની (ગણધર મહારાજ) સગ્ગા પણ તે સર્વેને બળુતા છતાં પણ કહી શકે નહિ. કારણકે તેમને તે બોલતાં કાળ પૂર્ણ થાય. ૪૫૨ (જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની પણ શ્રુતજ્ઞાન વિશેષ સર્વે કહેવા યોગ્ય એવા હોય પણ કહી શકે નહિ, ત્યારે મહારાજેવા તો ક્યાંથીજ કહી શકે ?) કેમકે આયુષ્ય પરિમિત છે અને વાણી તો અનુક્રમે બોલાય છે, મારે સર્વે ભાષો કહી શકતા નથી. ૪૫૨

હવે શ્રુતજ્ઞાનમાં ચૈદ્ર પ્રકારે નિરૂપ કહે છે.

નાણમ્મિ મુપ્પ વોદ્ધસવિહં ચ સદ્દેણ તદ્દ ય અન્નાણે ।

અવિસદ્દેણમયમ્મિ વિ કિંનિ/જહાસમવં વોચ્છં ॥ ૪૫૩ ॥

શ્રુતજ્ઞાનમાં અને “અ” શબ્દથી શ્રુતઅજ્ઞાનમાં તથા ‘અપિ’ શબ્દથી (દર્શનપરિમલ-વિશેષથી અક્ષર અનક્ષરાર્થ) ઉભય શ્રુતમાં કિંચિન્ન યથાસંભવ ચોદ પ્રકારે નિરૂપે કહીશું. ૪૫૩

અક્ષર સળ્ળી સમ્મં સાર્થ્યં લલુ સપજ્જવસિયં ચ ।

ગમિયં અંગપવિટ્તં સત્તવિ ણ્ણ સપલ્લિકલ્લા ॥ ૪૫૪ ॥ ૧૮ । ૧૯ ॥

અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-સાર્થશ્રુત-સપર્યવસિતશ્રુત (અંતે કરીને સાદૃશ) ગમિકશ્રુત અને અંગપવિટ્તશ્રુત એ સાતે બેદા પ્રતિપક્ષ સહિત (અનક્ષરશ્રુત-અસંજ્ઞી-શ્રુત-મિથ્યાશ્રુત-અનાદિશ્રુત-અપર્યવસિત શ્રુત- (અનંત) અગમિકશ્રુત અને અંગબાદ્ય શ્રુત. ચોદ બેદ (નિરૂપે) શ્રુતજ્ઞાનના છે. ૪૫૪

હવે પ્રથમ બેદ અક્ષરશ્રુત નામનો કહે છે.

ન કલ્પરૂપ અણુવબોગેઽવિ અલ્પરં સો ય વેયણાભાવો ।

અવિસુદ્ધનયાણ મયં સુદ્ધનયાણં સ્વરં વેય ॥ ૪૫૫ ॥

અણુપયોગમાં પણ જે અણ નહિ તે અક્ષર. તે (નેગઆદિ અશુદ્ધનયોના મતે જીવના જ્ઞાનપરિણામરૂપ) ચેતનાસ્વભાવ છે, અને (રૂણુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયોના મતે તે) તે જ્ઞાન ક્ષર છે, અણ છે, અક્ષર નથી. ૪૫૫

કારણ કે—

અવબોગેવિય નાણં સુદ્ધા રૂચ્છંતિ જં ન તલ્લિરહે ।

ઉપ્પાય-મંજુરા વા જં તેસિં સલ્પજ્ઞાયા ॥ ૪૫૬ ॥

શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારે જ્ઞાન માને છે, ઉપયોગ વિના નથી માનતા; કેમકે તેમના મતે સર્વપયોગો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. ૪૫૬

ઋણુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારે જ્ઞાન માને છે, ને ઉપયોગ વિના નથી માનતા, ને ઉપયોગવિના પણ જ્ઞાન માનવામાં આવે, તે ઘટાદિને પણ જ્ઞાનવાળા માનવા બેદએ, કેમકે તેમને પણ ઉપયોગ નથી. અથવા એ શુદ્ધનયોના મતે માટી આદિ સર્વ પયોગો અને ઘટઆદિ ભાવો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. પણ કોઈએ નિત્ય-પણાથી અક્ષર નથી. માટે તેમના મતે જ્ઞાન પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળું હોવાથી ક્ષર-ચાલિત છે. પરંતુ નેગઆદિઅશુદ્ધનયોના મતે સર્વ ભાવો-પદાર્થો અવસ્થિત હોવાથી જ્ઞાન પણ અવસ્થિત-અક્ષર-અચલિત છે. ૪૫૬

એ પ્રમાણે અલિલાપના હેતુભૂત વિજ્ઞાનનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું કહ્યું, હવે અલિલાપવિજ્ઞાનના વિષયભૂત અલિલાપ્યઅર્થોનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું નયવિભાગે કહે છે.

* પ્રથમ કર્મચંત્રી સાતમી ગાથા તરીકે આ ગાથા છે. અને આઠમીગાથામાં શ્રુતશ્રાવણના વીસબેદ આ પ્રમાણે આપ્યા છે.

પજ્ઞય અલ્પરં પય સંઘાયા પલ્લિકલ્લિ તલ્લય અણુવબોગે ।

પાહુદપાહુદ પાહુદ વત્થુ પુલ્લા ય-સત્તમાસા ॥ કર્મ ૧-૮ ॥

અમિલપ્પાવિય અત્યા સન્ને દબ્બદ્વિયાપ જં નિચ્ચા ।

પજ્ઞાપ્પણનિચ્ચા તેણ સ્વરા અક્કરારા ચેવ ॥ ૪૫૭ ॥

(ઘટ-પટ-આકાશઆદિ) બધાએ અલિલાખ્ય અર્થો, દ્વયાસ્તિકનયના અલિપ્રાયે નિત્ય હોવાથી અક્ષર છે, અને પર્યાયાસ્તિકનયના અલિપ્રાયે અનિત્ય હોવાથી ક્ષર એટલે ચલિત છે. ૪૫૭.

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

एवं सर्वं चिय नाणमक्खरं जमविसेसियं सुत्ते ।

अविसुद्धनयमणं को सुयनाणे पइविसेसो ? ॥ ૪૫૮ ॥

(જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર) એ પ્રમાણે જે કહીએ તો સર્વ જ્ઞાન અક્ષરજ છે, અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથી કહ્યું છે, તો પછી અવિશુદ્ધનયના અતે શુદ્ધજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે ? ૪૫૮

જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર, એ પ્રમાણે જે કહેતા હો, તો સર્વ-પાંચે પ્રકારતું જ્ઞાન અશુદ્ધનયના અતે અક્ષરજ છે. કેમકે બધાંએ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત નથી થતાં, અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથીજ કહ્યું છે, કે “ સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમેા ભાગ નિત્ય ઉધારો છે.” તેમાં પણ અક્ષરશબ્દથી સામાન્યપણે જ્ઞાન માન્યું છે, પણ શ્રુતજ્ઞાન નથી કહ્યું. વળી બધાંએ ભાવેા અશુદ્ધનયના અલિપ્રાયે તો અક્ષરજ છે, તો પછી અહીં શુદ્ધજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે, કે જેથી અક્ષરશુદ્ધ-અનક્ષરશુદ્ધ વિગેરે કહેા હો ? ૪૫૮

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવાને ઓગુર કહે છે કે—

जहवि हू सर्वं चिय नाणमक्खरं तहवि रुद्धिओ वच्चो ।

भण्णइमक्खरमिहरा न खरइ सर्वं सभावाओ ॥ ૪૫૯ ॥

જે કે સર્વજ્ઞાન અક્ષર છે, તો પણ શ્રદ્ધવશાત્ અહીં વર્ણને અક્ષર કહેવાય છે, અન્યથા તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી તો ચલિત નથીજ થતી. ૪૫૯

જે કે અશુદ્ધનયોના અલિપ્રાયે સર્વજ્ઞાન અને સર્વભાવેા અક્ષર (નિત્ય છે,) તો પણ શ્રદ્ધવશાત્ અહીં આકારોદિ વર્ણનેજ અક્ષર કહેલ છે. બીજી રીતે તો જેમ છે તેમજ છે, “ ગચ્છતીતિ ગોઃ ” એટલે જે ભય છે તે ગાય, “ પંકે જાતં પંકજં ” એટલે કીચમાં થએલું હોય તે કમળ. ઈત્યાદિ સામાન્ય અર્થેનું પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દો પણ શ્રદ્ધવશાત્ વિશેષ અર્થેનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ અક્ષરશબ્દને વર્ણરૂપેજ કહેલ છે. અને વર્ણ એ શ્રુતરૂપ છે, તેથી તેનેજ અહીં અક્ષર અનક્ષર રૂપ કહેલ છે. અન્યથા તો તારા કહેવા શુભળ અશુદ્ધનયોના અતે કરીને તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી ચલિત થતી નથી તેથી અક્ષરજ છે. ૪૫૯

હવે એ શ્રુતરૂપવર્ણની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

वणिज्जइ जेणऽरुयो चित्तं वण्णेण वाऽहवा दब्बं ।

वणिज्जइ दाइज्जइ भण्णइ तेणक्खरं वण्णो ॥ ૪૬૦ ॥

જેમ કાળા લીલા પીત્તાદિ વર્ણ-રંગવડે ચિત્રચિત્રામણુ ભિત્તિઆદિકને વીથે પ્રકાશાય

છે, તેમ જો જો અર્થ પ્રાપ્તિ કરવા તે વર્ણ. અર્થના ક્રિયાતિ
 ક્રમને વર્ણ કરવા, રાખવાને અને લેવાને તે વર્ણ અર્થને કહેવાય છે
 એ વર્ણ (અર્થ) સ્વર અને વ્યંજન એમ બે પ્રકારે છે, તેથી :
 રાખવો અર્થ કહે છે.

અનસારસાવેન સરા વંચનાવિ વંચવેન અતસ્ત્ત ।

અત્યે ય સાર્થ ન ય લેન વિચારે અનસારં લેન ॥ ૪૬૧ ॥

અર્થના અનસારના થો સ્વરો કહેવાય છે અને અર્થને પ્રગટ
 કહેવાય છે અર્થના જો અર્થ પ્રતિપાદન કરે. પણ સ્વયં ક્રિયા ન થાય
 વાય છે, ધરે.

અર્થ (પ્રાપ્તિ) એ અનસારના કરવા રૂપ સ્વરવર્ણને અનસારાદિ
 છે, અર્થના અર્થના ક્રિયાતિ ક્રમને અનસારના અનસારાદિ સ્વરો
 રાખના ક્રિયાતિ વિના અનસારાદિને અર્થો રાખાય નહિ, અને રાખના
 છે, આને અર્થના અનસારાદિ અનસારાદિ સ્વરો કહેવાય, અર્થ-પ્રાપ્તિ
 કે આદિ વ્યંજન કહેવાય, અર્થો પછેના અનસારાદિને જ્ઞાનવાળી
 અર્થો વર્ણવાળી કહે છે. તેથી અર્થને જો સ્વર-વ્યંજન-પ્રતિષ્ઠા કહે
 (અર્થ-પ્રાપ્તિ) સ્વર અને વ્યંજનો હોય થવાથી અર્થ રાખે અને
 હોય હોય વર્ણના અર્થવાળી જો અનસારાદિ પ્રતિપાદન કરે છે, પણ :
 જતા, તે અર્થ કહેવાય છે, ધરે.

એ પ્રમાણે અર્થવાળી સ્વર અને વ્યંજનો રાખવા ક્રિયા કહે વિચાર

સુઘાવિ સરંતિ સરં સારંતિ ય વંચનાર્થં જ લેવે ।

સૌંતિ સરા ન કપાદિતિ તેર્હિ વિના વંચનં સાર્થ ॥ ૪૬૨ ॥

વંચિત્ત્વ લેવડત્યો યને જ્ઞ દીવેન વંચનં તો તે ।

અત્યં પાપન સરા વંચેતિ ન કેવલા લેવે ॥ ૪૬૩ ॥

કેવળ એકલા અવધરે સ્વરો પણ વિષ્ણુઆદિ વસ્તુને કહે છે અને વ્યંજન
 શાય કરે છે કેમકે સ્વરો વિના વ્યંજન રાખવા અર્થપ્રતિપાદન નથી કરવા, તે
 કહેવાય છે, તથા જેમ દીવાળે થો પ્રગટ કરાય છે, તેમ એવડે અર્થ
 વ્યંજન કહેવાય છે, કેમકે વ્યંજન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રગટ (અર્થ)ની
 પ્રગટ કરી શકતા નથી, ધરે-ધરે.

વ્યંજન રક્ષિત એકલા અનસારાદિ સ્વરો સ્વયં વિષ્ણુઆદિ વસ્તુને
 અને વ્યંજનો સ્વર સંકુલ હોય તો હિચારાય છે આને તેમને હિચાર શાય
 તે રાખવાથી એ અનસારાદિ સ્વરો કહેવાય છે કેમકે તે સ્વરો વિના વ્યંજનોના
 રક્ષિત અર્થને પ્રતિપાદન કરતો નથી, તેમજ જોના વ્યંજન સાથે લેવાને
 સ્વરો વિના હિચારી શાય પણ નહિ, આને વ્યંજનોને હિચાર શાય કરનાર
 અનસારાદિ સ્વરો કહેવાય છે.

તથા દીવાળે જેમ આદિ અર્થ પ્રગટ કરાય છે-અર્થવાળે છે, તેમ જો

અમિલપ્પાવિય અત્યા સર્વે દન્વદ્વિયાણ જં નિચ્ચા ।

પજ્ઞાણાનિચ્ચા તેણ સ્વરા અક્કરા ચેવ ॥ ૪૫૭ ॥

(ઘટ-પટ-આકાશઆદિ) બધાએ અલિલાખ્ય અર્થો, દ્વંચાસ્તિકનયના અલિપ્રાયે નિત્ય હોવાથી અક્ષર છે, અને પર્યાયાસ્તિકનયના અલિપ્રાયે અનિત્ય હોવાથી ક્ષર એટલે ચલિત છે. ૪૫૭.

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

एवं सर्वं चिय नाणमक्खरं जणविसेसियं सुत्ते ।

अविमुद्धनयमएणं की सुयनाणे पइविसेसो ? ॥ ૪૫૮ ॥

(જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર) એ પ્રમાણે જે કહીએ તો સર્વ જ્ઞાન અક્ષરજ છે, અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથી કહ્યું છે, તો પછી અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે ? ૪૫૮

જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર, એ પ્રમાણે જે કહેતા હો, તો સર્વ-પાંચે પ્રકારનું જ્ઞાન અશુદ્ધનયના મતે અક્ષરજ છે. કેમકે બધાંએ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત નથી થતાં. અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથીજ કહ્યું છે, કે " સર્વ છવોને અક્ષરને અનન્તમે ભાગ નિત્ય ઉધારા છે." તેમાં પણ અક્ષરશબ્દથી સામાન્યપણે જ્ઞાન આન્યું છે, પણ શ્રુતજ્ઞાન નથી કહ્યું. વળી બધાએ ભાવે અશુદ્ધનયના અલિપ્રાયે તો અક્ષરજ છે, તો પછી અહીં શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે, કે જેથી અક્ષરશ્રુત-અનક્ષરશ્રુત વિગેરે કહો છો ? ૪૫૮

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવાને ઓચું કહે છે કે—

जइवि ह्यु सर्वं चिय नाणमक्खरं तहवि रुढिओ वण्णो ।

મળ્ણમક્કરમિહરા ન સ્વરહ સર્વં સમાવાઓ ॥ ૪૫૯ ॥

જે કે સર્વજ્ઞાન અક્ષર છે, તો પણ શ્લિષ્ણાત્ અહીં વર્ણને અક્ષર કહેવાય છે. અન્યથા તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી તો ચલિત નથીજ થતી. ૪૫૯

જે કે અશુદ્ધનયના અલિપ્રાયે સર્વજ્ઞાન અને અર્વભાવે અક્ષર (નિત્ય છે,) તો પણ શ્લિષ્ણાત્ અહીં આકાશદિ વર્ણનેજ અક્ષર કહેલ છે, ખીલ રીતે તો જેમ છે તેમજ છે. " ગચ્છતીતિ ગોઃ " એટલે જે જાય છે તે ગાય, " પકે જાતં પંકજં " એટલે કીચકમાં થએલું હોય તે કમળ. ઇત્યાદિ સામાન્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દો પણ શ્લિષ્ણાત્ વિરોધ અર્થનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ અક્ષરશબ્દને વર્ણરૂપેજ કહેલ છે. અને વર્ણ એ શ્રુતરૂપ છે, તેથી તેનેજ અહીં અક્ષર અનક્ષર રૂપ કહેલ છે. અન્યથા તો તારા કહેવા સુજળ અશુદ્ધનયના મતે કરીને તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી ચલિત થતી નથી તેથી અક્ષરજ છે. ૪૫૯

હવે એ શ્રુતરૂપવર્ણની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

वण्णिज्झइ जेणत्तयो चित्तं वण्णेण वाऽहवा दब्बं ।

वण्णिज्झइ दाइज्झइ मण्णइ तेणक्खरं वण्णो ॥ ૪૬૦ ॥

જેમ કાળા લીલા પીતઆદિ વર્ણ-રંગવડે ચિત્રચિત્રામણ સિત્થોઆદિને વીશે પ્રકાશાય

છે, તેમ જે વડે અર્થ પ્રકાશાય-પ્રગટ કરાય તે વર્ણ. અથવા ચૈતાદિ વર્ણવડે ગાયઆદિ દ્રવ્યનું વર્ણન કરાય, રખાડાય અને બોલાય, તે વર્ણ અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૦

એ વર્ણ (અક્ષર) સ્વર અને વ્યંજન એમ બે પ્રકારે છે, તેથી સ્વર અને વ્યંજન શબ્દનો અર્થ કહે છે.

અવત્તરસરણેણ સરા વંજણમવિ વંજણેણ અત્યસ્સ ।

અત્યેય સ્વરહ ન ય જેણ સિજ્ઞઈ અવત્તરં તેણ ॥ ૪૬૧ ॥

અક્ષરોના અનુસરવા વડે સ્વરો કહેવાય છે, અને અર્થને પ્રગટ કરવા વડે વ્યંજન કહેવાય છે અથવા જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે, પણ સ્વયં ક્ષીણ ન થાય તે અક્ષર કહેવાય છે, ૪૬૧.

અક્ષરો (પદાર્થદિરૂપ)ને અનુસરણ કરવા રૂપ સ્વરણવડે અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે. અથવા અક્ષરના ઓટલે ચૈતન્યના અનુસરણથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે. કેમકે શબ્દના ઉચ્ચાર વિના અન્તર્વિજ્ઞાન બધી શકાય નહિ. અને શબ્દમાં સ્વરો તો હોયજ છે, માટે અક્ષરના અનુસરણથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય. અર્થ-પદાર્થને પ્રગટ કરવાવડે કે આદિ વ્યંજન કહેવાય. અહીં પહેલાં અક્ષરશબ્દને જ્ઞાનવાચી કહ્યો છે, અને અહીં વર્ણવાચી કહ્યો છે. તેથી અર્થને જે દર્શે છે-વ્યુત્પત્તિથી કહે છે તે અક્ષર. (અર્થશબ્દમાંથી રૂપ અને યકારનો લોપ થવાથી અક્ષર શબ્દ અને છે,) અથવા ભુક્ષા ભુક્ષા વર્ણોના સંયોગથી જે અનન્તા અર્થો પ્રતિપાદન કરે છે, પણ સ્વયં ક્ષીણ નથી થતા, તે અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૧.

એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી સ્વર અને વ્યંજનનો શબ્દાર્થ કહ્યો; હવે વિસ્તારથી કહે છે.

સુદ્ધાઽવિ સરંતિ સયં સારંતિ ય વંજણાં જં તેણં ।

હોંતિ સરા ન કયાઽવિ તેહિં વિણા વંજણં સરહ ॥ ૪૬૨ ॥

વંજિજ્ઞઈ જેણસ્ત્વો ઘઠો વ્વ દીયેણ વંજણં તો તં ।

અર્થ પાણ સરા વર્જેતિ ન કેવલા જેણં ॥ ૪૬૩ ॥

કેવળ ઓકલા અવગેરે સ્વરો પણ વિષ્ણુઆદિ વસ્તુને કહે ॥ અને વ્યંજનોને ઉચ્ચાર-યોગ્ય કરે છે; કેમકે સ્વરો વિના વ્યંજન કદિપણ અર્થપ્રતિપાદન નથી કરતા, તેથી તે સ્વરો કહેવાય છે. તથા જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે, કેમકે વ્યંજન વિનાના ઓકલા સ્વરો પ્રાયઃ (યજ્ઞકરીને) અર્થને પ્રગટ કરી શકતા નથી. ૪૬૨-૪૬૩.

વ્યંજન રહિત ઓકલા અકારાદિ સ્વરો સ્વયં વિષ્ણુઆદિ વસ્તુનું કથન કરે છે, અને વ્યંજનો સ્વર સંયુક્ત હોય તો ઉચ્ચારાય છે માટે તેમને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરે છે, તે કારણથી એ અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે, કેમકે તે સ્વરો વિના વ્યંજનોના ઉચ્ચાર કદિપણ અર્થને પ્રતિપાદન કરતો નથી. તેમજ બીજા વ્યંજન સાથે બોલાએલ વ્યંજનો સ્વરો વિના ઉચ્ચારી શકાય પણ નહિ. માટે વ્યંજનોને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરનાર હોવાથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે.

તથા દીપકવડે જેમ લાલ અર્થ પ્રગટ કરાય છે-જણાવાય છે, તેમ જે વડે અર્થ-

વસ્તુ પ્રગટ કરાય' તે વ્યંજન કહેવાય છે. વ્યંજનની મદદ સિવાય એકલા સ્વરો પ્રાયઃ કદિપણ બાહ્યઅર્થ પ્રગટ કરી શકતા નથી. કારણકે વ્યંજનો કાઠી નાખેલું વાક્ય વિવક્ષિત અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ નથી, જેમકે-“ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ” આ વાક્ય-માંથી વ્યંજનો દર કરીએ ત્યારે આ સ્વરો રહે છે ” અ અ અ અ અ-આ-અ-આ-ઈ-આ-ઈ” આ એકલા સ્વરો ઉપરોક્ત અર્થ કહેવાને સમર્થ નથી. જેમોટા અક્ષર ધક્ષર આદિ એકલા સ્વરો વિષ્ણુ-કામદેવ આદિ અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથીજ એમ કહ્યું છે કે વ્યંજન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાયઃ બાહ્યઅર્થ કદિ પણ પ્રગટ કરી શકતા નથી.

શિષ્યઃ-જેમ સકેતવશાત્ કેવળ આકારાદિ સ્વરો વિષ્ણુઆદિની સજ્ઞા-નામ છે, તેમ સકેતવશાત્ કેવળ વ્યંજનો પણ કોઇ વસ્તુની સંજ્ઞા હશે, અને જે એમ હોય તે એમ કેમ કહી શકાય કે “ વ્યંજનો સ્વરો વિના કદિપણ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી.”

ગુરુઃ-કેવળ સ્વરોવડે કોઇક વખત કોઇકની સંજ્ઞા હોય છે, પણ વ્યંજનોથી તે કદિપણ કોઇની સંજ્ઞા નથી જણાતી. મોટેજ કહ્યું છે કે “ વ્યંજનો સ્વરો વિના કદિપણ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી. ” ૪૬૨-૪૬૩.

એ પ્રમાણે અક્ષર અને વર્ણ એ બન્ને પર્યાયો સામાન્ય વર્ણવાચક છે. તથા સ્વર અને વ્યંજન એ દરેક વર્ણવિશેષના વાચક છે. તેમાં રૂઢિવશાત્ અક્ષરને વર્ણ કહેવાય છે. તે અક્ષર ત્રણ પ્રકારે છે. તે બતાવે છે.

ત સળ્ળા-વંજળ-લલ્લિસળ્ળિયં તિવિહમફ્સરં, તસ્ય ।

સુવહુલિવિમેયનિયયં સળ્ળક્સરમસૂસ્વરાગારો ॥ ૪૬૪ ॥

તે અક્ષર સંજ્ઞાક્ષર-વ્યંજનાક્ષર-લઘ્યધક્ષર એ નામે ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં અતિવહ્ની લિપિના લેઢી નિયત, અક્ષરાકારરૂપ પ્રથમ સંજ્ઞાક્ષર છે. ૪૬૪.

સંજ્ઞાક્ષર-વ્યંજનાક્ષર અને લઘ્યધક્ષર એમ ત્રણ પ્રકારે અક્ષર છે. તેમાં પ્રથમ જે શાસ્ત્રોમાં અક્ષર પ્રકારની લિપિઓ કહી છે, જેવી કે-હ સલિપિ બૃતચિપિ, ઉડીલિપિ, યવનીલિપિ, તુરકિલિપિ, કીરીલિપિ, દાવિડીલિપિ, માળવીલિપિ, નદીલિપિ, નાગરી-લિપિ, લાઠલીપિ, પારસીલિપિ, અનિગિતલિપિ, ચાણક્યલિપિ અને મૂળદેવીલિપિ. એવગેરે અક્ષર પ્રકારની લિપિના લેઢી નિયત અક્ષરાકારરૂપ મ અક્ષર છે. તે મ સંજ્ઞાક્ષર લિપિના લેઢી અનેક પ્રકારે છે જેમકે કોઇ લિપિમાં અર્થ અન્વયકાર ધ્વાર હોય છે, કોઈ લિપિમાં ધટાકાર ઠકાર હોય છે વિગેરે અનેક પ્રકારે છે. ૪૬૪

હવે વ્યંજનાક્ષર કહે છે.

વંજિજ્ઞઙ્ઞ જોળત્યો ઘઘો વ્વ દીવેળ વંજળં તો ત ।

મળ્ળઙ્ઞ માસિજ્ઞંતં સવ્વમકારાઙ્ઞ તવાલ્લં ॥ ૪૬૫ ॥

જેમ હીવાવડે ધડા પ્રગટ કરાય છે, તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે. લાપાનો કાળ તે તેનો કાળ જાણવો અને તેજ કાળે બોલાતા સર્વ અક્ષરાદિથી હકાર પર્યાન્તના અક્ષરો વ્યંજનાક્ષર કહેવાય છે. (મતલબ કે બોલાતો શબ્દ તે વ્યંજનાક્ષર છે, કેમકે તે શબ્દના અર્થને પ્રગટ કરનાર છે.) ૪૬૫.

હવે લઘ્યધક્ષર કહે છે.

જો અક્ષરોવલંભો સા લક્ષ્મી, તં ચ હોઈ વિષ્ણાણં ।

ઈન્દિય-મણોનિમિત્તં જો આવરણક્લબોવસમો ॥ ૪૬૬ ॥

જે અક્ષરોપલંભ-લાલકર (અક્ષરની પ્રાપ્તિ) તે લખિય છે, અને તે ઇન્દ્રિય-મનો નિમિત્ત શ્રુતશ્રુતસારિ વિજ્ઞાન (શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ) છે, તેમજ તદાવરણ (શ્રુતજ્ઞાનાવરણ)નો જે ક્ષયોપશમ એ બન્ને લખ્યક્ષર છે. ૪૬૬.

હવે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતનો તદાવરણ કહે છે.

દલ્લમુયં સળ્ળા-વંજનક્લરં, ભાવમુત્તમિયરં તુ ।

મદ્-મુયવિસેસળમ્મિવિ મોત્તૂણં દલ્લમુત્તંતિ ॥ ૪૬૭ ॥

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યન્જનાક્ષર એ બન્ને દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ સિવાયત્ લખ્યક્ષર તે ભાવશ્રુત છે. મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચાર કરતાં પણ “મોત્તૂણં દલ્લમુયં” એ ૧૧૭ મી ગાથામાં આ ભેદ કહેલ છે. ૪૬૭.

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યન્જનાક્ષર એ બન્ને ભાવશ્રુતનાં કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે અને લખ્યક્ષર તે ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—અહીં શ્રુતજ્ઞાનના વિચારમાં જે આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ કહેલો છે, તેવો ભેદ પૂર્વે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતા “સોઈન્દિઓલક્ષ્મી” ઇત્યાદિ ૧૧૭ મી ગાથામાં કર્યો છે કે નહિ? જે એવો ભેદ ત્યાં છે, તો તે કેવી રીતે છે? તે ક્રમણ, અને જે નથી, તો અહીં પણ એવો ભેદ શા માટે કહેલો છે?

શુર:—ત્યાં મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતાં પણ આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ ૧૧૭ મી ગાથામાં જણાવેલ છે કે—

દલ્લમુયં સળ્ળાક્લરમક્લરલંભોત્તિ ભાવમુપમુત્તં ।

સોતોવલક્ષ્મિવયણેણ વંજનં ભાવમુત્તં ચ ॥ ૪૬૮ ॥

સંજ્ઞાક્ષર તે દ્રવ્યશ્રુત અને અક્ષરોપલંભથી ભાવશ્રુત કહ્યું છે. તથા ઐત્રેન્દ્રિયોપલખિય એ વચનવડે વ્યન્જનાક્ષર અને ભાવશ્રુત કહ્યું છે. ૪૬૮

સંજ્ઞાક્ષર એ ભાવશ્રુતત્વં કારણ હોવાથી તેને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું અને “અક્ષરલંભો ચ સેસેસુ” એટલે શેષધંદ્રોમાં અક્ષરોપલંભ એ વાક્યથી લખ્યક્ષર કહ્યું છે, તે વિજ્ઞાનાત્મક હોવાથી ભાવશ્રુત છે, તથા “સોઈન્દિઓલક્ષ્મી હોઈ મુયં” એટલે ઐત્રેન્દ્રિયોપલખિય તે શ્રુત છે અર્થાત્ ઐત્રેન્દ્રિયવડે જે શબ્દની ઉપલખિય તે શ્રુત, એ વાક્યથી વ્યન્જનાક્ષર કહ્યું છે. અથવા ઐત્રેન્દ્રિયની જે ઉપલખિય તે શ્રુત એવો અર્થ કરવાથી વિજ્ઞાનાત્મક ભાવશ્રુત કહ્યું છે અને તે ભાવશ્રુત લખ્યક્ષરજ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે પણ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ જણાવીને દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતત્વં સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૪૬૮.

લખ્યક્ષરને પ્રમાણ કેવીરીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે કહે છે.

પચક્લમિદિય-મણેહિં લમ્મહિં લિંગેણ ચક્લરં કોઈ ।

લિંગમણુમાણમણે સારિક્લાર્દ પપાસંતિ ॥ ૪૬૯ ॥

તે લખ્યક્ષર કેઈને ઇન્દ્રિય અને મનવડે પ્રત્યક્ષરૂપે થાય છે, અને કેઈને લિંગવડે થાય છે. લિંગ એટલે અનુમાન. બીજાઓ સાદર્યાદિ પાંચ પ્રકારે તે અનુમાન કહે છે. ૪૬૯.

એ લઘ્વક્ષરશ્રુત કોઇને ઇન્દ્રિય-મનના નિમિત્તથી વ્યવહાર પ્રત્યક્ષરૂપે થાય છે, અને કોઇને ધૂમાદિલિંગપરે થાય છે. એટલે કે ધૂમાદિલિંગ લોઇને જે અભિવ્યક્તિરૂપ જ્ઞાન થાય છે તે, તેમાં લિંગ એટલે અનુમાન સમજવું.

શિષ્ય:-લિંગગ્રહણ અને પૂર્વ સંબંધનું સ્મરણ એ બન્ને થયાપછી લિંગથી થએલું જ્ઞાન તે અનુમાન કહેવાય છે. અને તમે તો લિંગનેજ અનુમાન કહો છો ? તેવું કેમ ?

ગુરુ:-તારૂં કહેવું સાચું છે, પરંતુ આહીં કારણમાં કાર્યના ઉપચાર કર્યો છે, એટલે કે લિંગ એ અનુમાનજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી લિંગનેજ અનુમાન કહ્યું છે, જેમ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર યદ, તે પણ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, તેમ તે પણ સમજવું. આ સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે લઘ્વક્ષર તે શ્રુતજ્ઞાન છે, અને તે ઇન્દ્રિય મનાનિમિત્તથી વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ થાય છે, અથવા અનુમાનથી થાય છે. તે સિવાય આત્મ પ્રત્યક્ષતા નથી થતું. કેમકે આત્મ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તો અર્વાધ આદિ છે, વળી બીજાઓ સાદૃશ્યપણાદિથી થતું અનુમાન પાંચ પ્રકારે છે. એમ કહે છે, ૪૬૯

હવે એજ પાંચપ્રકારના અનુમાનનું સ્વરૂપ કહે છે :

સારિક્લ-વિવક્લો-ભય-મુવમા-ગમમેવ સન્વમણુમાર્ગં ।

કિંચિત્તમાન લેદધી લેઃ કહીએ તો તે પાંચપ્રકારે ન રહે, ૪૭૦ ॥

સાદૃશ્ય વિસદૃશ ને ઉભયજ્ઞાન-ઉપમા-અને આગમ, એ સર્વ અનુમાનજ છે. પણ કિંચિત્તમાન લેદધી લેઃ કહીએ તો તે પાંચપ્રકારે ન રહે, ૪૭૦

પ્રત્યક્ષપદાર્થમાં પણ સાદૃશ્યપણાથી સ્મૃતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે કોઇ સ્થળે એક ભાઇને જોયો હોય તો બીજે સ્થળે તેના સમાન ચ્દેરાવાળા બીજા ભાઇને જોઇને, પૂર્વે જોયેલા ભાઇની મનાનતાથી “ એ પૂર્વે જોયેલો આનો ભાઇ હતો ” આનું સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે. વિપક્ષથી પણ સ્મૃતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે નકુલ (નાળીઆ) લોઇને તેના વિપક્ષભૂત સર્પનું જ્ઞાન થાય છે. વળી ઉભયરૂપથી પણ સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે, જેમકે ખચ્ચર જોવાથી ગધેડાનું અને અર્ધનું બન્નેનું સ્મરણ થાય છે. ઉપમાથી પણ એજ પ્રમાણે સ્મૃતિ થાય છે. જેમકે ગવય-(રાજ) જોઇને ગાયનું સ્મરણ થાય છે. અને આગમથી સ્વ-ગોદિતું જ્ઞાન થાય છે. એ પ્રમાણે સાદૃશ્યાદિલેકે પાંચ પ્રકારનું અનુમાન છે. અર્થાત્ એ પાંચ પ્રકારો અનુમાનથી લિપ્ત નથી. કારણકે અન્યગંબધથી વિવક્ષિત અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. પણ જો કિંચિત્ત લેદધી પણ લેઃ કરીએ તો અનુમાનના આ પાંચજ પ્રકાર નથી રહેતા, તેથી આધિક પણ થાય છે. કેમકે આ પાંચલેદધી અનુમાનના બંધાએ લેદનો સમજ નથી થતો. જેમકે ધૂમથી અગ્નિનું જ્ઞાન, વાદળાથી જળઆદિનું જ્ઞાન વિગેરે લોકપ્રસિદ્ધ અનુમાનનો આમાં સમાવેશ નથી થતો (આ સ્થળે-“ માયઝદિયસ્ત ” ઇત્યાદિ ગાથા કોઈ સ્થળે જણાય છે, પણ તે પ્રક્ષેપ હોવાથી અને જે યુજી રીકાઓમાં મહુલ નથી કરી તેથી અત્રે પણ તેની ઉપેક્ષા કરીને તેની વ્યાખ્યા નથી કહેતા.) ૪૭૦

હવે ઇન્દ્રિય-મનાનિમિત્ત જ્ઞાન પણ ખરીરીતે અનુમાનજ છે. એમ સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે-

ઈન્દિય-મણોનિમિત્તંપિ નાણુમાનાદિ મિચ્છય, કિંતુ ।

નાવિક્લ્વદ્ ક્લિંતરમિદ્ પચ્ચલોવપારો ત્ય ॥ ૪૭૧ ॥

ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તજ્ઞાન પણ અનુમાનથી જુદું નથી; પરન્તુ તે અન્યલિંગની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેથી એમાં પ્રત્યક્ષનો ઉપચાર કરાય છે. ૪૭૧.

સન્મુખરહેલ ઘટાદિ અર્થ સાક્ષાત્ જોઇને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન પણ ધૂમથી જેમ અમિતું જ્ઞાન થાય છે, તેમ તે પણ ઇન્દ્રિય અને મનથી થતું હોવાથી અનુમાન જ્ઞાનજ છે. કારણકે ઇન્દ્રિય અને મનવડે તે થતું હોવાથી આત્માને તો પરોક્ષજ છે, તેથી ખરી રીતે એ જ્ઞાન અનુમાનથી જુદું નથી. અને જે અર્થો ઇન્દ્રિયોને સાક્ષાત્ નથી છતાં પણ સાદૃશ્યાદિ લિંગથી તેનું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું જ્ઞાન તો અનુમાનરૂપજ છે એમાં શા સંદેહ ?

શિષ્ય:—ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ અર્થ જોઇને થાય છે, તે જ્ઞાનને જે અનુમાન કહેા છે, તો તે લોકમાં પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રસિદ્ધ કેમ કહેવાય છે. ?

ગુરુ:—ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તમાત્રથીજ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ધૂમઆદિ અન્ય લિંગની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેથી તે જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષની પેઠે પ્રત્યક્ષ ઉપચાર કરાય છે. પરમાર્થથી તો તે અનુમાનજ છે. ૪૭૨

હવે કિંચિન્નિદેશી અનુમાનનો ભેદ કહેવાય છે, તો પણ એ પાંચ ભેદ યોગ્ય નથી, તે બતાવે છે.

નાપુનરુત્તા ન સમત્તલિદ્રસંગાહિયા ન ચ ગુણાય ।

નિયમિયપરિમાણાઈ કિં ચ વિસેસોચ્ચલદ્વોઈ ॥ ૪૭૨ ॥

(પંચવિધ અનુમાનોપલબ્ધિ) પુનરૂક્તિ દોષ રહિત નથી, સમસ્ત લિંગોના સંગ્રહ નથી કરતી અને ગુણકારી પણ નથી, તો પછી એ નિયમિત પરિમાણવાળી વિશેષ ઉપલબ્ધિવડે શું. ? ૪૭૨

જે પંચવિધ અનુમાનોપલબ્ધિ કોઈ માને છે, તે પુનરૂક્તિ દોષ રહિત નથી, કેમકે સાદૃશ્ય-ઉપમાન આદિમાં સર્વત્ર સાદૃશ્યપણું સમાન હોવાથી પુનરૂક્તિદોષયુક્તજ છે, અને અત્યન્તપરોક્ષ સ્વર્ગાદિવડે ઉપમાન કરવામાં આગમપણું સમાન હોવાથી તેમાં પણ પુનરૂક્તિ દોષ છે. વળી એ પંચવિધઉપલબ્ધિમાં સર્વલિંગોના સમાવેશ પણ નથી થતો, કેમકે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા કાર્ય અને સ્વસ.વાદિરૂપ ધૂમ અને કૃતકઆદિ લિંગોના આમાં સમાવેશ નથી થતો, એમાં પણ કોઈકે અંશે સાદૃશ્યપણું છે, તો પછી ધણા ભેદો કરવાનું શું પ્રયોજન ? એકજ ભેદ બસ છે, કારણકે બધાએ લિંગોમાં કોઈકે અંશે સાદૃશ્યપણું ગમક છે. વળી આ પંચવિધ ઉપલબ્ધિથી કોઈ ગુણ નથી પણ ઉક્તન્યાયે દૂષણજ છે, તો પછી એ પ્રમાણે નિયમિતપરિમાણવાળી પંચવિધ વિશેષોપલબ્ધિથી શું લાભ છે. ? અનુમાનરૂપેજ સર્વનો સંગ્રહ કરવાથી કંઈપણ દૂષણ નહિ આવે. ૪૭૨.

લાભ એમ હો. પરન્તુ અનુમાનથી જુદી ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તે તો કહેવી જોઇએ. તે માટે તે અનુપલબ્ધિ બણાવી તેનું કારણ કહે છે.

નાહિકયાઽણુવલદ્વો મયા વિવક્ત્વો ચિ વા તઓ સવા ।

વચાદિગમજ્ઞેણ વ ન ઉ જુત્તો તિવિહનિયમો સે ॥ ૪૭૩ ॥

અહીં અનુપલબ્ધિનો અધિકાર નથી (માટે તે ન કહેવી જોઇએ, પણ અક્ષ-રોપલબ્ધિનો) પ્રતિપક્ષ અનુપલબ્ધિ છે, (તેથી કહી છે,) તો સાક્ષાત્ આદિશબ્દ વિ, ભા. ૨૯

બહુલ કરવાથી સર્વ અનુપલબ્ધિ કહેવી ભ્રમભ્રે, પરંતુ તે અનુપલબ્ધિ ત્રણ પ્રકારેજ છે એ નિયમચુકત નથી. ૪૭૩.

અત્યંત અનુપલબ્ધિ-સામાન્ય અનુપલબ્ધિ-અને વિસ્મૃતિ અનુપલબ્ધિ, આ ત્રણ પ્રકારની અનુપલબ્ધિ કેટલાક માને છે. તેમાં પ્રથમ અરવિષાણ અધિશૂંગ-વધ્યાપુત્ર આદિ વસ્તુઓ સર્વથા અભાવ હોવાથી તે જણાતી નથી તેથી તેની અત્યંત અનુપલબ્ધિ કહેવાય. અહિં અથવા મગના દાણાઓનું રૂપ જણાતા છતાં પણ તે દાણા મોટા ઢગલામાં નાંખ્યા હોય તો તે જણાતા નથી, તેની સામાન્ય અનુપલબ્ધિ કહેવાય અને “આ તે છે” એવું અનુસંધાન કર્યા વિના વિસ્મરણથીજ વસ્તુ ન જણાય તે વિસ્મૃતિથી અનુપલબ્ધિ કહેવાય.

શિષ્ય:-અહીં અક્ષરોપલબ્ધિનો અધિકાર હોવાથી આ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિનું સ્વરૂપ કહેવું એ અપ્રસ્તુત છે.

ગુરુ:-ઉપલબ્ધિથી વિપરીત અનુપલબ્ધિ છે. એ કારણથી ‘વિપરીતપણાએ કરીને એ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિ અહીં કહી છે.

શિષ્ય:-તો પણ અનુપલબ્ધિ ત્રણજ છે એવો નિયમ અષોષ્ય છે. કારણકે અતિ-નજીક રહેલી વસ્તુ, અતિ દૂર રહેલી વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી તે પણ અનુપલબ્ધિપણે પ્રસિદ્ધ છે, માટે આદિશબ્દથી બધીએ અનુપલબ્ધિઓ કહેવી ભ્રમભ્રે પણ ત્રણજ અનુપલબ્ધિઓ છે, એવો નિયમ તો અષોષ્ય છે. માટે બધીએ અનુપલબ્ધિઓ કહો.

ગુરુ:-એ સર્વનું સ્વરૂપ અહીં કહેવા જતાં મથના વિસ્તાર થતો જાય, વળી ધીન શ્રેયોમાં તેનું સ્વરૂપ સવિસ્તર કહ્યું છે. (અન્યગ્રાંથાત) અથવા આ બધીનો સમાવેશ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાંજ થાય છે, તેથી અહીં નથી કહેતા. ૪૭૩

એ પ્રમાણે તત્ત્વ-ભેદ અને પર્યાયવડે અક્ષરની વ્યાખ્યા કરી, હવે એ અક્ષરશ્રુતના અધિકારમાં સૂચમાં કહ્યું છે કે અપ્રરલબ્ધિને લબ્યક્ષર ઉત્પન્ન થાય છે તે વાત ત્રીજી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

અરુદ્ધરલંબો સળ્ળીળ હોવ્વ જુરિસાઈવળ્ણવિળ્ણાણં ।

ક્ત્તો અસ્સળ્ળીળં મળિવં ચ હુવમ્મિ તેસિવિ ॥ ૪૭૪ ॥

પુરુષાદિશબ્દના વર્તુવિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાલ સંજ્ઞીને હોય, પણ અસંજ્ઞીને ક્યાંથી હોય ? તેમને પણ શ્રુતમાં અક્ષરલાલ તો કહ્યો છે. ૪૭૪.

શિષ્ય:-ત્રી-પુરૂષ-નપુ-સક-ધટ-પટ ઈયાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાલ, મનવાળા સંજ્ઞીજીવાને હોય, એ વાત માની શકાય છે, પરંતુ મનરહિત અસંજ્ઞીજીવાને એ લાલ ક્યાંથી હોય ? નજ હોય. કારણકે અક્ષરલાલ પરોપદેગભન્ય હોવાથી મન રહિત અસંજ્ઞીજીવાને તે સંભવ નહીં.

ગુરુ:-અસંજ્ઞીને પણ એ અક્ષરલાલ હોય છે, સૂચમાં કહ્યું છે કે “એકદ્રિય મતિ-અજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની છે” એ વચનથી એકે દ્રિયાદિ અસંજ્ઞીજીવાને પણ અક્ષરલાલ હોય છે. કારણકે અક્ષર સિવાય શ્રુત હોય શકે નહિ. ૪૭૪

શિષ્ય:-એ કેમ માની શકાય ? શ્રીગુરુ તેના ઉત્તરમાં ઉદાહરણપૂર્વક કહે છે કે—

જહ ચેયળ્લમકિચિમમસ્સળ્ણીળં તહોહળાળંપિ ।

યોવંતિ નોવલ્લમ્હ જોવત્તમિવંદિયાર્ણં ॥ ૪૭૨ ॥

જેમ અસંત્રીને ચૈતન્ય સ્વાભાવિક છે, તેમ આધ્યાત્મ પણ છે, પણ અલ્પ હોવાથી એકાદ્રપના જીવત્વની જેમ તે જણાતું નથી. ૪૭૫.

જેમ અસંત્રીને આહારાદિ સંજ્ઞાદ્વારા ચૈતન્ય-જીવપણું સ્વાભાવિક જણાય છે, તેમ લબ્ધ્યક્ષરભક્ત આધ્યાત્મ પણ તેમને છે, પરંતુ તે જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી મૂલદૃષ્ટિવાળાઓથી પૃથ્વીઆદિ એકેદ્રિયના જીવત્વની જેમ જાણી શકાતું નથી. જો કે અક્ષરલાભ પરોપદેશ-જન્ય છે, પણ તેમાં સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંગજનાક્ષરનો લાભ પરોપદેશજન્ય છે. લબ્ધ્યક્ષર તો ક્ષયોપશમ અને ઇન્દ્રિય નિમિત્ત વાળો હોવાથી અસંત્રીને પણ હોય છે, અને એજ લબ્ધ્યક્ષર મુખ્યતાએ અહીં પ્રસ્તુત છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંગજનાક્ષર પ્રસ્તુત નથી કેમકે અહીં આધિકાર તો વ્યાપક એવા દુતજ્ઞાનનો છે, ૪૭૫.

આ સંબધમાં બીજી દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

જહ વા સળ્ણીળમળકૂલરાળ અસં નરવળ્લવિળ્ણાળે ।

લલ્લકૂલરંતિ મળ્ણાં કિંપિત્તિ તહા અસળ્ણીળં ॥ ૪૭૬ ॥

અથવા જેમ નિરક્ષર એવા સંત્રીઓને મનુષ્યાદિ વર્ણ (અક્ષર) તું જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેમને લબ્ધ્યક્ષર કહેવાય છે; તેમ અસંત્રીને પણ કંઈક છે. ૪૭૬.

જેમ અન્યઉપદેશના અભાવે મુખ્યસ્વભાવવાળા-ભિક્ષુ બાળક-ગોવાળ-ગાય આદિને મનુષ્યાદિના શબ્દોના અક્ષરોત્ સંજ્ઞા જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેઓને લબ્ધ્યક્ષર છે, એમ કહેવાય છે, કારણ કે તેઓને તેવા શબ્દો-આરથી બોલાવતાં તે સાંભળે છે અને સામું પણ જીવે છે, અને ગાય પણ શબ્દો-બોલતા આદિશબ્દથી બોલાવી હોય તો પોતાતું નામ જાણે છે અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિ કરે છે. આ પ્રમાણે ગાય આદિને તેવા પ્રકારનો પરોપદેશ નથી, તે છતાં પણ લબ્ધ્યક્ષર છે. એવીજ રીતે અસંત્રીને પણ તે છે. ૪૭૬.

એ પ્રમાણે એકેદ્રિયાદિને જેને જેટલું લબ્ધ્યક્ષર શ્રુત હોય છે, તે કહ્યું; હવે એકેક અકારાદિ અક્ષરના જેટલા પર્યાયો: છે, તે વિશેષથી બતાવે છે.

એકેકમકૂલરં પુળ સ-પરપજ્જાયમેયઓ મિત્તં ।

તે સહદલ્લ-પજ્જાયરાસિમાર્ણં મુળેયવ્વં ॥ ૪૭૭ ॥

વળી એકેક અક્ષર સ્વ-પર પર્યાયના કોટથી લિખિત છે, તે પર્યાયો સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયના રાશિ (સમૂહ) પ્રમાણ જાણવા. ૪૭૭

દરેક અકારાદિ અક્ષરો સ્વ-પર પર્યાયના કોટથી લિખિત છે, તે સર્વ દ્રવ્યજે ધર્માસ્તિ-ક્રયાદિ અને તેના પર્યાયના રાશિ જેટલા છે. એટલે કે આ જગતમાં પરમાણુ દેહચક્રાદિ અને એકેક આકાશ પ્રદેશાદિ જે દ્રવ્યો છે, એ સર્વને એકઠા કરવાથી જે સમૂહ થાય, તેટલો સમૂહ એકેક અકારાદિ અક્ષરોના પર્યાયનો છે. જેમકે તે અક્ષરોમાંના એક અકાર-નાજ કેટલાક થોડા સ્વપર્યાયો છે, તે પણ અનન્તા છે. અને બાકીના પરપર્યાયો તો તેથી અનન્તા ગુણ છે. આ સમજવામાં એક કલ્પના કરીએ, જેમકે સર્વદ્રવ્ય અને તેના પર્યાયનો રાશિ અનન્તાનન્ત સ્વરૂપ છે, તો પણ અસત્કલ્પનાએ તેની સંખ્યા એકલાખ-

પ્રમાણ છે અને અકાર ઇકારાદિના વાચ્ય પદાર્થો સર્વની સખ્યા એક હજાર પ્રમાણ છે. હવે તેમાંના એક અક્ષર અક્ષરના, સર્વદ્રવ્યગત લક્ષ પથયાના સમૂહમાંથી વિદ્યમાનપણે સંબદ્ધ સ્વપથયા કેવળ એકસો પ્રમાણ છે, અને બાકીના બીજા બધાએ પરપથયા છે, તે તેમાં અવિદ્યમાનપણે સંબદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના અને પરમાણુ-દ્રવ્યજુકાદિના પથયા પણ સમજવા. ૪૭૭

હવે સ્વપથયા ક્યા છે, તે જણાવે છે.

જે હમઝ કેવલો સૈ સવળ્ણસદિઓ વ પજ્જવેગારો ।

તૈ તસ્સ સપજ્જાયા સૈસા પરપજ્જયા સચ્ચે ॥ ૪૭૮ ॥

અન્યવર્ણ સાથે અસંયુક્ત અક્ષરના અથવા સંયુક્ત એવા અક્ષરના ઉદાત્ત-અતુદાત્ત-સાતુનાસિક-નિરતુનાસિકાદિ પોતાના પથયાને અતુલવે છે તે સ્વપથયા છે, અને બાકીના બધા તેના પરપથયા છે.

અન્ય અક્ષર સાથે જોડાએલ અથવા નહિ જોડાએલ કેવળ અકાર, ઉદાત્ત અતુદાત્ત-સાતુનાસિક-નિરતુનાસિક વિગેરે જે આત્મગત પથયાને અતુલવે છે, તે અક્ષરના સ્વપથયા છે, કેમકે તે પથયા તેમાં અસ્તિત્વે (વિદ્યમાનરૂપે) છે, અને તે પથયા અનન્તા છે, કેમકે તે અક્ષરથી વિષ્ણુ-પરમાણુ આદિ અનન્તા દ્રવ્ય વાચ્ય છે. અને તે દ્રવ્ય પ્રતિપાદન કરવાની એની શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે. જો એમ ન હોય, તો તે અક્ષરથી પ્રતિપાદન કરાતા સર્વ એક અરૂપવર્ણથી વાચ્ય હોવાથી સર્વ પદાર્થની એકતા થઈ જાય. આ સિવાય બાકીના ઇકારાદિ સંબંધિના ઘટાદિગત પથયા અક્ષરના પરપથયા છે, કેમકે તે તેનાથી ભિન્ન છે અને નાસ્તિત્વે સંબંધવાળા છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના પણ સ્વપર પથયા સમજ લેવા. ૪૭૮

અહીં શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

જહ તૈ પરપજ્જાયા ન તસ્સ, અહ તસ્સ ન પરપજ્જાયા ।

જ તમ્મિ અર્સવદ્ધા તો પરજ્જાયાવવપ્સો ॥ ૪૭૯ ॥

જો તે પરપથયા છે, તો તે તેના ન કહેવાય, અને તેના હોય, તો પરપથયા ન કહેવાય ? (એ પથયા) તેમાં અસંબદ્ધ હોવાથી પરપથયા કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જો પોતાના પથયા હોય, તેજ તેના પથયા કહેવાય છે, પરંતુ જે ઘટાદિ પરવસ્તુના પથયા છે, તે અક્ષરના પથયા ન કહેવાય, અને જો તે અક્ષરના કહેવાય, તો ઘટાદિના ન કહેવાય, અને તેથી કરીને જો પરના પથયા છે, તો તે તેના કેમ કહેવાય ? અને જો તેના કહેવાય, તો પરના કેમ કહેવાય ? આ પ્રમાણે કહેવાથી તો અત્યંત વિરોધ જણાય છે.

અર:—ત્હાણે કહેવું અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે. કારણકે જો અકાર ઇકારાદિમાં ઘટાદિ પથયા વિદ્યમાનપણે જોડાએલા નહિ હોવાથી તેમને પરપથયા કહેવાય છે, અન્યથા વ્યાવૃત્તિરૂપે તો તે પણ તેમાં જોડાએલા છે. અને તેથી કરીને વ્યાવૃત્તિરૂપે તેમને સ્વપથયા કહીએ તો કંઈ વિરોધ નથી. પરંતુ જો ઘટાદિપથયા વિદ્યમાનપણે તો ઘટાદિમાં જ જોડાએલા છે, તેથી તે અક્ષરના પરપથયા કહેવાય છે.

વસ્તુનું સ્વરૂપ જો પ્રકારે છે. અસ્તિત્વે (વિદ્યમાનરૂપે) અને નાસ્તિત્વે (અવિ-

ધર્માનપણે -) તેમાં જે પર્યાયો જેમાં વિધમાનરૂપે જોડાએલા હોય તે તેના સ્વપર્યાયો કહેવાય છે, અને જે પર્યાયો જેમાં અવિધમાનપણે જોડાએલા હોય, તે તેના પરપર્યાયો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નિમિત્તનો લેદ જણાવનારાજ સ્વ અને પર શબ્દો છે, પરન્તુ તેમનો તેમાં સર્વથા સંબંધ કે અસંબંધ જણાવનારા નથી. આ કારણથી ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરની અંદર વિધમાનપણે જોડાએલા ન હોવાથી પરપર્યાયો કહેવાય છે, પરન્તુ તે પર્યાયો તેમાં સર્વથા પ્રકારે નથી જોડાએલા એમ નહીં. આવધમાનરૂપે તો તે તેમાં પણ જોડાએલા છેજ, અહીં એવી શંકા પણ ન કરવી, કે એકનો સંબંધ ઉભય તરફ અધોગત્ય છે. કારણકે હિમવન્તાદિ એકજ છતાં, તેના બે અંશવડે તેનો પૂર્વ અને પાશ્વમ સમુદ્ગાદિસાથે સંબંધ છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ પર્યાયોને ઉભય સાથે સંબંધ થાય છે એમ સમજવું. જે એકજરૂપે એકનો ઉભય તરફ સંબંધ માનીએ, તો વિરોધ આવે. એણે તો કંઈ છે નહિ, કેમકે બે રૂપે ઘટાદિ પર્યાયોનો સંબંધ બન્ને સ્થળે છે, એટલે કે તે ઘટાદિના પર્યાયોનો વિધમાનરૂપે ઘટાદિમાં સંબંધ છે, અને અવિધમાનરૂપે અક્ષરોમાં છે.

ગધેડાના શીંગડાની જેમ અસત્પણું એ અભાવસ્વરૂપ હોવાથી વસ્તુત્વ સ્વરૂપજ નથી, તો પછી અસત્પણું એટલે અવિધમાનરૂપે તેના તેમાં સંબંધ છે, એમ કેમ કહેવાય ? આવી શંકાપણુ અહીં ન કરવી; કારણકે ખરવિષાણુ (ગધેડાના શીંગડા)ની કેલપના વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ નથી કરતી. જેમકે પ્રાગભાવ (પૂર્વનો અભાવ) પ્રધ્વંસાભાવ (વિધમાનવસ્તુનો નાશ) જેમકે ધડો લાંગી જવાથી તેના નાશ થયો તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય (ઘટાભાવ) ઘડાનો અભાવ પરાભાવ (પરનો અભાવ) આદિ વસ્તુના અભાવનો વિશેષણની ધેડે, ખરવિષાણુમાં પણ એણે વિશેષણ સંભવણું નથી, અભિલાપ સ્થિતિ નિરૂપે છઠ્ઠા ભૂતની ધેડે ખરવિષાણુદિનો લોકોએ માત્ર સંકેત કર્યો છે, પરન્તુ છઠ્ઠા ભૂતની ધેડે અમે વસ્તુનો અભાવ નીરૂપ નથી માનતા, કારણકે નિરૂપે એ અભિલાપ સ્થિતિ હોવાથી પ્રાગભાવાદિ વિશેષણો તે અભાવને ઘટે નહિ; પરન્તુ વસ્તુસ્વરૂપે એણે છે કે જેમ મૂર્તિપંડાદિ પર્યાય (માટીનો પિંડ) ભાવ રૂપ છતાં પણ, ઘટાકારાદિ રૂપે નહિ હોવાથી (ઘડનો) પ્રાગભાવ કહેવાય છે. અથવા જેમ કપાલ આદિ પર્યાય ભાવરૂપે છતાં પણ ઘડના આકારનો નાશ થવાથી (ઘડનો) પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે, તેવીજ રીતે ભિન્ન પર્યાય પામેલ અક્ષરોદિ ભાવરૂપે છતાં પણ ઘટાદિ વસ્તુના અભાવરૂપે કહેવાય છે, પણ સર્વથા અભાવરૂપે નથી કહેવાતા, કેમકે સર્વથા અભાવ તો સ્વરૂપરહિત નિરભિલાપ્ય છે. (ન કહી શકાય એવો છે.) ખરવિષાણુદિ શબ્દવડે એ અભાવ કહી શકાય છે, તો તેને નિરભિલાપ્ય કેમ કહેવાય ? એમ પણ ન કહેવું. કારણકે તે અભાવણું સર્વથા અવાચ્યપણું જણાવવાને મારજ સંકેત માત્રથી થતા ખરવિષાણુદિ શબ્દોનો લોકોએ ત્યાં વ્યવહાર કર્યો છે.

વળી જે ઘટાદિપર્યાયોના નાસ્તિપણે (અવિધમાનરૂપે) અક્ષરમાં સંબંધ ન માનવામાં આવે, તો અસ્તિ-નાસ્તિપણું (વિધમાન-અવિધમાનરૂપે) પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપ હોવાથી અસ્તિપણે (વિધમાનરૂપે) ઘટાદિપર્યાયોનો સંબંધ તેમાં માનવો ધડે, તેમ માનવાથી અક્ષર પણ ઘટાદિરૂપ થઇ જાય. અને એમ થવાથી આખું જગત એકરૂપ બની જાય. અને તેથી સર્વની સાથેજ ઉત્પત્તિ અને નાશ આદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:-ઘટાદિમાં રહેલા ઘટાદિ પર્યાયો નાસ્તિપણે સ્વરૂપ અક્ષરમાં કેવી રીતે મળ્યું ? કારણકે રૂપી વિના રૂપનો સંબંધ ઘટે નહિ, અને જે તેમ છતાંએ જે તેમાં તે ઘટે તો આખું જગત એકરૂપજ થઇ જાય.

શુદ્ધ:—ધર્માદિ પર્યાયોનો નાસ્તિપણે સંબંધ ધર્માદિ સિવાય અન્યસ્થળે વ્યાપ્તિ થકી દ્રષ્ટ છે, જે તેમ ન હોય તો સ્વ અને પરનો ભાવ સંભવે નહિ. આજ કારણથી કોઈક અપેક્ષાએ વિદ્યની એકતા માનવામાં કંઈ દરકત નથી. કેમકે દ્રવ્યાદિરૂપે સધળું વિદ્ય એક સ્વરૂપજ છે, આ વિષય અતિગંભીર છે, તેથી સ્થિર બુદ્ધિવાનોએ તેનો બહુ વિચાર કરવો. આ પ્રમાણે ધર્માદિ પર્યાયો નાસ્તિપણે અક્ષરમાં છે અને અસ્તિપણે ધર્માદિમાં છે, પરંતુ અક્ષરમાં અસ્તિપણે નથી. તેથીજ ધર્માદિ પર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાય કહેવાય છે. ૪૭૯

ધર્માદિ પર્યાયો અક્ષરમાં નહિ જોડાએલા હોવાથી પરપર્યાય કહેવાય છે, તો તે અક્ષરના પર્યાય કેમ કહેવાય ? તે માટે કહે છે.

ચાય-સપજ્જાયવિસેસણાણા તસ્સ જમ્બવડ્ઝંતિ ।

સથળમિવાસંબદ્ધં હવંતિ તો પજ્જયા તસ્સ ॥ ૪૮૦ ॥

અભાવરૂપે અને સ્વપર્યાયના વિશેષણઆદિવડે ધર્માદિ પર્યાયો અક્ષરના છે, કેમકે તે તેમાં ઉપયોગી છે; જેમ ધન લિંગ છતાં પણ સ્વધન કહેવાય છે, તેમ તે ધર્માદિ પર્યાયો પણ તે અક્ષરના કહેવાય છે. ૪૮૦

ધર્માદિ પર્યાયો વિધમાનપણે અક્ષરમાં અસંબદ્ધ છે, તો પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે, કેમકે અભાવરૂપે તે તેમાં જોડાએલા છે. જે ત્યાં તેમનો અભાવ ન હોય, તો તે અક્ષર ધર્માદિથી લિંગ ન ગણાય, કેમકે ધર્માદિ પર્યાયો તેમાં પણ જોડાએલ નથી એમ નહિ એમ માન્યું છે, માટે અભાવરૂપે ધર્માદિ પર્યાયો તે અક્ષરમાં જોડાએલા હોવાથી તે પર્યાયો તેના છે. વળી સ્વપર્યાયના વિશેષણવડે-વિશેષણસ્થાપકપણે પરપર્યાયો પણ તેનાં છે, પરપર્યાયો ન હોય તો સ્વપર્યાયો કોઈપણ રીતે ભુદારૂપે સિદ્ધ ન થાય, કારણકે સ્વ અને પર શબ્દની ત્યાં અપેક્ષા છે. આ સંબંધમાં અહીં એવો નિયમ છે કે—“જે જેમાં જોડાએલ છે, તે તેનાથી લિંગ છતાં પણ તેનું કહેવાય છે.” જેમ સ્વદત્તાદિકરું ધન લિંગ છતાં જોડાય છે. અભાવ અને સ્વપર્યાયના વિશેષણાદિ ભાવે ધર્માદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના સંબદ્ધ એટલા માટે તે તેના છે અને એ પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયો પણ ધર્માદિકના કહેવા.

સથળમસંબદ્ધંપિ હુ ચેયણં પિવ નરે જહા તસ્સ ।

ઉવડ્ઝજ્ઞત્તિ સથળે ધણ્હ તહ તસ્સ પજ્જાયાં ॥ ૪૮૧ ॥

જેમ કોઈ પુરૂષમાં સ્વધન અસંબદ્ધ છતાં પણ ચેતન્યની થેઠે તે ધન તેનું કહેવાય છે, (એટલે ચેતન્ય સંબદ્ધ હોવાથી તે ચેતન્ય તેનું કહેવાય છે, તેમ પાતાનું ધન પાતાની સાથે સંબદ્ધ નથી છતાં પણ તેનું કહેવાય છે.) કારણકે તે તેની સાથે જોડાએલું છે. તેવીજ રીતે ધર્માદિ પર્યાયો અક્ષરમાં અસંબદ્ધ છતાં પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે. ૪૮૧

એજ વિષય દ્વાન્તાથી વધારે દૃઢ કરે છે.

જહ દંસણ-નાણ-ચરિત્તગોયરા સન્વડન્વપજ્જાયા ।

સદ્દેય-નેય-ફિરિયાફલ્લોવઓગિચિ મિન્નાવિ ॥ ૪૮૨ ॥

મૂળો સપજ્જયા ઇવ સકજ્જનિપ્પાયયત્તિ સહણં વ ।

આયાણ-ચાયફલા તહ સલ્લે સન્વવણ્ણાર્ણ ॥ ૪૮૩ ॥

જેમ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગોચર સ્વકાર્ય નિષ્પાદક સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો સ્વધનની પેઠે સિત્ત છતાં પણ શ્રદ્ધા કરવા ગોચર જાણવાગોચર અને ક્રિયા-કળમાં ઉપયોગી હોવાથી તે પર્યાયો યતિના કહેવાય છે, તેવીજ રીતે અહણ કરવારૂપ અને ત્યાગ કરવા રૂપ કળ-વાળા તે દરેક પર્યાયો અક્ષરોના છે અને ઘટાદિના પણ છે. ૪૮૨-૪૮૩

દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયભૂત સર્વદ્રવ્ય પર્યાયો સિત્ત છતાં પણ તે દ્રવ્ય-પર્યાયો યતિના કહેવાય છે, કારણકે તેઓ સ્વકાર્ય નિષ્પાદક છે. એટલે કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે, જેમકે તે પર્યાયોની સમ્યક્દર્શનવડે શ્રદ્ધા કરાય છે, જ્ઞાનવડે જણાય છે અને આહાર, વસ્ત્ર, પાત્રઆદિ ઉપકરણ-ઔપધ અને શિષ્યાદિદ્વારાએ ચારિત્રને ઉપયોગી છે. કેવળ નારકી સિવાય સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે, તે માટે કહ્યું છે કે “પહેલા પ્રતમાં સર્વજ્ઞો, બીજા અને છેલ્લા (પાંચમા) પ્રતમાં સર્વ દ્રવ્યો અને પાદીના ત્રીજા ચોથા પ્રતમાં દ્રવ્યોના કેટલોક ભાગ ઉપયોગી છે.”

આ પ્રમાણે એ સર્વ જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રના વિષય છે. પ્રતો ચારિત્રાત્મક છે, અને ચારિત્ર જ્ઞાન-દર્શન વિના હોતું નથી. આજ કારણથી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયો શ્રદ્ધેયાદિ-રૂપે ઉપયોગી છે, તે સિવાય શ્રદ્ધાદિ હોઈ શકે નહિ, કારણકે વિષય વિના વિષયી ન હોય. આ રીતે સ્વકાર્ય નિષ્પાદક જ્ઞાન-દર્શનાદિ સ્વપર્યાયો યતિના-મુનિના કહેવાય છે, અથવા જેમ કોઈ પુરૂષવતું દ્રવ્ય-ધન-તેનાથી સિત્ત છતાં પણ તેવું કહેવાય છે, તેમ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો પણ ત્યાગ કરવારૂપ અને અહણ કરવારૂપ કળવાળા હોવાથી તે દરેક સર્વ અક્ષરોના કહેવાય છે, અને ઉપલક્ષણથી સિત્ત છતાં ઘટાદિના પણ છે. ૪૮૨-૪૮૩

ઉપરોક્ત કથન સૂત્ર વિરૂદ્ધ નથી, કારણકે—

एकं जाणं सर्वं जाणइ सर्वं च जाणमेगंति ।

इय सव्वमजाणंतो नागारं सव्वहा मुणइ ॥ ૪૮૪ ॥

એકને જાણનાર સર્વ જાણે છે, અને સર્વને જાણનાર એકને જાણે છે. એ પ્રમાણે સર્વને નહિ જાણનાર અકારને પણ સર્વથા પ્રકારે નથી જાણતો. : ૪૮૪

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“ જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જે સર્વ જાણે તેજ એક જાણે છે.” એટલેકે કોઈપણ એક વસ્તુને સર્વ પ્રકારે સ્વ-પરપર્યાય યુક્ત જાણનાર વ્યક્તિ, સર્વ લોકાલોકમાં રહેલી વસ્તુને સર્વપ્રકારે સ્વ-પર પર્યાયયુક્તપણે જાણે છે. જે સર્વ-વસ્તુવતું જ્ઞાન થયું હોય તોજ એકવસ્તુવતું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય. અને જે સર્વપર્યાય સહિત એક વસ્તુ જાણે છે, તેજ એક વસ્તુને પણ સર્વપર્યાય સહિત જાણે છે. કારણકે એક વસ્તુવતું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું હોય, તોજ સર્વવસ્તુવતું જ્ઞાન થાય. આથી કરીને એ સિદ્ધ થયું કે સર્વપર્યાય સહિત વસ્તુ નહિ જાણનાર અકારરૂપ અક્ષરને સર્વપ્રકારે-સર્વપર્યાય યુક્ત નથી જાણતો, પણ જે સર્વવસ્તુવતું જ્ઞાન થયું હોય તોજ એક અક્ષર સર્વપ્રકારે જાણી શકે છે. ૪૮૪

શિષ્ય:-જો એમ હોય, તો પણ પ્રસ્તુત અક્ષરના પર્યાયમાં ઘટાદિ પર્યાયોના શો સંબંધ છે? તેના ઉત્તરમાં શ્રીગુરુ કહે છે કે—

जेसु अनाएसु तओ न नज्जण, नेज्जण य, नाएसुं ।

किह तस्स ते न घम्मा घटस्स रुवाइघम्म ज्व ? ॥ ૪૮૫ ॥

જે પર્યાયો જાણવાથી જે જણાય અને જે નહિ જાણવાથી ન જણાય તે ઘટના રૂપાદિ ધર્મની પેઠે તેના ‘ધર્મ’ કેમ ન કહેવાય ?

ઉપર કહ્યા મુજબ જે ઘટાદિ પર્યાયો નહિ જાણવાથી, જે એક અક્ષર પણ ન જણાય, અને એ પર્યાયો જાણવાથી અક્ષર પણ જણાય તે ઘટાદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના ધર્મ છે. જેમ રૂપાદિ ઘટના ધર્મ છે તે તે રૂપાદિનું જ્ઞાન ઘટના જ્ઞાનથી જ થાય છે તેમ તે પણ જાણવું. અહીં એવો નિયમ છે કે— જે ન જણાયાથી જે વસ્તુ ન જણાય અને જણાયાથી જણાય, તે રૂપાદિ ઘટના ધર્મોની પેઠે તે તેના ધર્મો છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ સમસ્ત ઘટાદિ પર્યાયો જાણ્યા વિના એક અક્ષર સંપૂર્ણ જણાતો નથી, અને તે પર્યાયો જાણવાથી અક્ષર પણ જણાય છે. માટે તે પર્યાયો તેના ધર્મ છે. ૪૮૫

ન हि नररमकृत्वं सन्वदन्व-पञ्जायमाणमण्णपि ।

જં વત્યુમત્થિ લોણ તં સન્વં સન્વપજ્જાયં ॥ ૪૮૬ ॥

(જો પ્રમાણે એક) અક્ષર સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિ પ્રમાણ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજી પણ લોકમાં જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વ સર્વપર્યાયવાળી છે. ૪૮૬.

અહીં અક્ષરને બહુણ કરીને જ પર્યાયનું પ્રમાણ કેમ કહ્યું ? તેના ઉત્તરમાં ભાષ્યકર્તા મુદારાજ કહે છે કે—

इहमकृत्तराहिंगारो पण्णवणिज्जा य जेण तन्वित्तओ ।

તે ચિત્તિજ્જતેવં કદમાગો સન્વભાવાર્ણ ॥ ૪૮૭ ॥

અહીં અક્ષરનો આધિકાર છે માટે. વળી પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરનો વિષય છે, તથા એમ વિચારાય છે કે સર્વભાવોના કેટલામા ભાગે તે પ્રરૂપણીય ભાવો છે. ? ૪૮૭

અહીં અક્ષર કહેવાનો આધિકાર છે, તેથી અક્ષરના પર્યાયનું પ્રમાણ કહ્યું, અને સર્વવસ્તુ પણ એ જ પ્રમાણે જણાય છે.

શિષ્ય:—ભલે તે તેમ હોય, પરંતુ અક્ષરના સ્વપર્યાય કયા ? અને પરપર્યાય કયા ? તે કહો.

શુદ્ધ:—અભિલાખ્ય (પ્રરૂપણીય) વસ્તુ સર્વ અક્ષરવડે જ બોલી શકાય છે, તેથી અક્ષરના વિષયભૂત એ વસ્તુઓ અથવા તે વસ્તુ કંથન કરવાની શક્તિરૂપ સર્વ પર્યાયો, એટલે કે જે અભિલાખ્ય (કહી શકાય) પર્યાયો તે અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે, અને બાકીના અનભિલાખ્ય (ન કહી શકાય) એવા ભાવો-પર્યાયો તે પરપર્યાયો છે. આજ કારણથી એ અભિલાખ્ય-સ્વપર્યાયો, સર્વ અભિલાખ્ય અને અનભિલાખ્યા એવા પર્યાયોના કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારાય છે. ૪૮૭.

पण्णवणिज्जा भावा, वण्णाण सपज्जाया तओ वेत्ता ।

સેસા પરપજ્જાયા સોડ્ઞંતગુણા નિરમિલ્લપ્પા ॥ ૪૮૮ ॥

પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરના સ્વપર્યાય હોવાથી ઘણા છે, અને બાકીના અપ્રરૂપણીય ભાવો પરપર્યાય હોવાથી તે કરતાં અનન્તગુણા છે. ૪૮૮

સામાન્યથી અભિલાખ્ય ભાવો અકારાદિ અક્ષરના સ્વપર્યાય હોવાથી ઘણા છે, અને બાકીના બધા અભિલાખ્ય અનભિલાખ્ય ભાવો પરપર્યાય હોવાથી સ્વપર્યાયથી અનન્તગુણા છે.

આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ આકાશ સિવાય સર્વપદાર્થોનાં સ્વપર્યાય થોડા છે અને પરપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે, પરન્તુ લોકલોકઆકાશજ સર્વપદાર્થોના સમૂહથી અનન્તગુણ છે અને શેષ સર્વપદાર્થો તેના અનન્તમા ભાગે છે, તેથી તેઓમાં સ્વ-પરપર્યાયનો ક્રમ વિપરીત જણવો. એટલે કે આકાશના પરપર્યાય થોડા છે અને સ્વપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. આ વિષય વધારે સ્ફુટ સમજાવવાને એક કલ્પના કરીએ. જેમકે—સંપૂર્ણ આકાશપ્રદેશના સમૂહથી બાકીના બીજા ધર્માસ્તિકાય-પ્રદેશો-પરમાણુ દ્રવ્યજનક વિગેરે પદાર્થો ખરી રીતે તેા અનન્તા છે, પણ કલ્પનાથી માની લઈએ કે તે દસ છે, અને એક સંપૂર્ણ આકાશના પ્રદેશો સો છે, એ દરેક પદાર્થમાં પાંચ પાંચ સ્વપર્યાયો છે, આ પ્રમાણે વિચારતાં ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ પદાર્થોના સ્વપર્યાયો પચાસ થયા, અને આકાશના સ્વપર્યાયો પાંચસો થયા. તેથી આકાશના પરપર્યાયો થોડા છે અને સ્વપર્યાયો તેથી ઘણા છે.

ઉપરોક્ત કલ્પનાતુસારે બાકીના સર્વ પદાર્થો આકાશના અનન્તમા ભાગે છે, અને આકાશ એ સર્વપદાર્થોથી અનન્તગુણ અધિક છે. તેથીજ આકાશમાં સ્વ-પરપર્યાયત્વં અદ્વિધાવ્ય વિપરીત જણવું. આકાશના સ્વપર્યાયોથી અન્યપદાર્થોના સ્વપર્યાયોની અદ્વિધતા અને પરપર્યાયથી પરપર્યાયની અધિકતા પણ આજ દૃષ્ટાન્તથી સમજવી, જેમકે ધર્માસ્તિકાયાના એક પ્રદેશમાં પાંચ સ્વપર્યાયો છે અને પાંચસો પીસ્તાલીસ પરપર્યાયો છે, તેથી ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વપર્યાયો થોડા છે અને પરપર્યાયો તેથી અનન્તગુણ છે. આજ પ્રમાણે અક્ષર-પરમાણુઆદિમાં પણ સ્વ-પરપર્યાયનો વિચાર સમજ લેવો. ૪૮૮.

ઉપરોક્ત ભાષ્યકાર મહારાજત્વં કથન આગમથી વિરુદ્ધ છે, એમ જણાવવાને કોઈક કહે છે કે—

નણ સઘ્વાગાસપરસપજ્જયા વળ્લમાણમાડ્ઢે ।

इह सव्वद्व-पज्जायमाणगहणं किमत्थंति ? ॥ ૪૮૯ ॥

સર્વઆકાશપ્રદેશના પર્યાયો જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયત્વં પ્રમાણ (આગમમાં કહ્યું) છે, અને અહીં સર્વ દ્રવ્ય (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, પુદ્ગળ ને જન) અને તેના સર્વપર્યાયત્વં પ્રમાણ કેમ કહ્યું છે. ૪૮૯

“સઘ્વાગાસપરસર્ગ—” તેની ટીકાના ભાગે આમ કહે છે કે સર્વઆકાશના પ્રદેશથી અનન્તવાર ગુણેણ અનન્તગુણ જેટલું જણાવેલું છે. તે પણ કેટલું ? એકે આકાશપ્રદેશ અનન્તા અચરલક્ષુપર્યાયોના માન જેટલું અક્ષરના પર્યાયત્વં પરિણાલ છે.

નંદી વગેરે સૂત્રમાં એક અક્ષરના પર્યાયત્વં પ્રમાણ બતાવતાં સર્વ આકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણપણું જણાવ્યું છે ત્યારે તમે અહિં આં એક અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોને ધર્માસ્તિકાય અને પુદ્ગલારિતકાયના પણ પ્રદેશોને સાથે લઈ સર્વ દ્રવ્યપ્રદેશ પર્યાયો જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયો કેમ જણાવો છો ?

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે.

યોવત્તિ ન નિદ્દિઢ્ઠા ઇહરા ધમ્મત્થિકાયપજ્જાયા ।

કે સ-પરપજ્જવાણં હવંતુ ?, કિં હોતુ વાડમાવો ? ॥ ૪૯૦ ॥

(ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો આકાશપ્રદેશના પર્યાયોથી) થોડા છે, મારે આગમમાં નથી કહ્યા. એ એમ ન હોય, તો તે (સ્વપર્યાય પરપર્યાય ન હોવાથી) અભાવ કે પ થાય ? ૪૯૦

ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચદ્રવ્યનાં પર્યાયો આકાશદ્રવ્યના પર્યાયોનાં અનન્તમા ભાગે છે, ને તે થોડા હોવાથી નંદિસૂત્રમાં કહ્યા નથી, અને આકાશદ્રવ્યના પર્યાયો તે ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયોથી અનન્તગુણા હોવાથી આગમમાં (નન્દીસૂત્રમાં) આકાશદ્રવ્યના પર્યાય પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયતુ' પ્રમાણુ સાક્ષાત્ કહ્યું છે, અર્થથી તો ધર્માસ્તિકાયાદિદ્રવ્યોના પર્યાયો 'પણ એમાં કહેલાજ છે, અન્યથા જો એમાં ન માનીએ તો એ ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોમાંથી કયા પર્યાય થાય ? સ્વપર્યાય થાય ? પરપર્યાય થાય ? કે ગદ્યગાના શીગડા જેવો અભાવ થાય ? એ ત્રણ પ્રકારે બતી આવી પડે, કારણકે જગતમાં જે પર્યાયો છે તે સર્વ અક્ષરાદિપદાર્થના સ્વપર્યાય હોવા જોઈએ અથવા પરપર્યાય હોવા જોઈએ. એ બેમાંથી એકે રૂપે ન હોય તો તેના અભાવજ થઈ જાય, નિયમ પણ એવોજ છે કે " કયાંઈ પણ જે કોઈ પર્યાયો છે તે રૂપઆદિની પેઠે સ્વ અથવા પર પર્યાય છે, અને જે અક્ષરાદિ વસ્તુના સ્વ અથવા પરપર્યાય રૂપ નથી તે જગતમાં ગદ્યગાનાં શીગડાની પેઠે વિવશાનજ નથી, " આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયાદિ પર્યાયો થોડા હોવાથી સૂત્રમાં જો કે નથી કહ્યા, પરંતુ " જે વર્ણ જાણદ સે સર્વ જાણદ " એટલે જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે. એ સૂત્રાવસારે અર્થથી ધર્માસ્તિકાયાદિપર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાયરૂપે કહ્યા છે એમ સમજવું. ૪૯૦

પુનઃ એ સઘધમાં શંકા કરે છે કે—

કિમર્ણવશુણા ધનિયા જમશુરુલુગજ્જયા વપરામિ ।

एकैकमि अजंता पणत्ता वीयरामेहि ॥ ४९१ ॥

આકાશપ્રદેશના પર્યાય અનન્તગુણા શા માટે કહ્યા છે. ? એકેક પ્રદેશમાં અગુરુલુધુ પર્યાય વડે અનન્તા પર્યાયો વીતરાગોએ કહ્યા છે માટે. ૪૯૧.

શિષ્ય:—સર્વ આકાશપ્રદેશના પર્યાયો અનન્તગુણા શાથી કહ્યા છે. ?

ગુરુ:—દરેક આકાશપ્રદેશમાં વીતરાગોએ (તીર્થકરગણધરાએ) અગુરુલુધુ પર્યાયો અનન્તા કહ્યા છે, માટે અનન્તગુણા કહ્યા છે. મતલબ કે નિશ્ચયનયના મતે સર્વ આદર (સ્થૂલ) વસ્તુ ગુરુલુધુ છે, અને સૂક્ષ્મ વસ્તુ અગુરુલુધુ છે. તેમાં અગુરુલુધુવસ્તુના પર્યાયો આગમમાં અગુરુલુધુ કહ્યા છે અને ગુરુલુધુવસ્તુના પર્યાયો ગુરુલુધુ કહ્યા છે. આકાશ પ્રદેશો અગુરુલુધુ છે, તેથી તેના પર્યાયો પણ અગુરુલુધુ કહેવાય છે, અને તે પર્યાયો દરેક પ્રદેશમાં અનન્તા છે, આથીજ સર્વ આકાશપ્રદેશોથી તેના પર્યાયો અનન્તગુણા કહ્યા છે. ૪૯૨.

પુનઃ બીજી રીતે શંકા કરે છે કે—

तत्त्वानिसेसियं नाणमवखरं इह सुपरुखरं पणयं ।

त किह केवलपज्जायमाणत्तुं हविज्जाहि ? ॥ ४९२ ॥

ત્યાં સૂત્રમાં સામાન્યથી જ્ઞાનરૂપ અક્ષર કહ્યું છે, અને અહીં શ્રુતાક્ષર પ્રસ્તુત છે; તો તે શ્રુતાક્ષર દેવવજ્ઞાનના પર્યાય સમાન કેમ હોઈ શકે ? ૮૬૨

નન્દીસૂત્રમાં જ્ઞાન એટલે અક્ષર એમ સામાન્યથી કહ્યું છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય કહેવાથી 'દેવજ્ઞાન' મોટું હોવાથી ત્યાં 'દેવજ્ઞાનાક્ષર' કહ્યું હોય એમ જણાય છે, અને અહીં શ્રુતજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષર એટલે અક્ષરાદિ અક્ષરજ કહેવા યોગ્ય છે, તે અક્ષરાદિ

શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનના પર્યાય પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોને જણાવનાર હોવાથી તેનું પ્રમાણ ભલે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના ગણિ પ્રમાણ હોય, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન તો તેના કરતાં અનન્તમા ભાગનો વિષય મહણ કરાવનાર હોવાથી કેવળજ્ઞાનના પર્યાય પ્રમાણ શ્રુતાક્ષરનું પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે ?

શુર:-જેમ અહીં શ્રુતનો અધિકાર છે, તેમ ત્યાં નંદીચરમાં પણ શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી તે સ્થળે અકારાદિ અક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવલજ્ઞાનાક્ષર નથી કહ્યું.

ગિમ્ધ:-પરંતુ ત્યાં આગળજ પછી કહ્યું છે કે “ સર્વ જીવોને પણ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ મદા ઉધારો છે ” આ ઉપરથી ત્યાં કેવળાક્ષર કહ્યું હોય એમ જણાય છે, પણ શ્રુતાક્ષર કહ્યું હોય એમ જણાતું નથી; કારણકે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગી જણનારાઓને સંપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર હોય છે. તેથી “ સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ નિત્ય ઉધારો છે. ” એવો અર્થ ત્યાં ધરતો નથી.

શુર:-એ પ્રમાણે તો કેવળાક્ષર પણ ત્યાં ઘટતું નથી, કારણકે કેવળી ભગવન્તોને સંપૂર્ણ કેવળાક્ષર છે. તેથી “ સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ નિત્ય ઉધારો છે ” એવો અર્થ ત્યાં પણ નથી ધરતો. જો કદિ હું એમ કહીશ કે ત્યાં સામાન્યથી સર્વ જીવો કદા છે, છતાં પણ અપિશબ્દથી કેવળી શિવાયના બીજા સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ નિત્ય ઉધારો છે ” એમ લેવું ને તેથી કેવળાક્ષર માનવામાં કંઈ વિરોધ નથી, જો એ પ્રમાણે કહેતો હોય તો શ્રુતાક્ષર માનવામાં પણ એ ન્યાય સમાનજ છે; કારણકે જેમ ત્યાં સામાન્યથી સર્વ જીવો કદા છે, છતાં અપિશબ્દથી કેવળી શિવાયના સર્વ જીવો કદા છે, એમ કહી તેમ અહીં પણ સમસ્ત દ્વાદશાંગી જણનાર શિવાયના બીજા સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ નિત્ય ઉધારો છે, એમ કહી શકાય, માટે ખરી રીતે તો ત્યાં અને અહીં અકારાદિ શ્રુતાક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવળાક્ષર નથી કહ્યું. ૪૬૨

અથવા અહીં શ્રુતાક્ષર કહ્યું છે, અને ત્યાં કેવળાક્ષર કહ્યું છે, એમ માનીએ તો પણ શ્રુતાક્ષરના પર્યાય, કેવળજ્ઞાનના પર્યાયની સમાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કારણકે-

સપવજ્ઞાણહિ ચ કેવલેણ તુલ્યં ન હોજ્જ ન પરેહિ ।

સ-પરવજ્ઞાણહિ હુ તુલ્યં તં કેવલેણેવ ॥ ૪૬૩ ॥

શ્રુતાક્ષર સ્વપર્યાયવડે કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી, તેમ પરપર્યાયવડે પણ નથી, પરંતુ સ્વ અને પર ઉભય પર્યાયવડે શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનની સમાન છે. ૪૬૩

અકાર, ઈકાર, ઉકાર વિગેરે અક્ષરોના અતુલ્ય પર્યાયો શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, એ સ્વપર્યાયવડે શ્રુતાક્ષર, કેવળાક્ષરની સમાન નથી; કારણકે સર્વ પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, અને કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોનો વિષય કરનાર હોવાથી સર્વદ્રવ્ય પર્યાયોના ગણિ પ્રમાણ છે. જેમકે જગતમાં સમસ્તદ્રવ્યના પર્યાયોનો સમુદ્ધ અનન્તાનન્ત પ્રમાણ છે, તોપણ અસત્કલ્પનાથી એ સમુદ્ધતું પ્રમાણ એક લાખ છે, એમ માનીએ. એ લાખમાંથી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાય સો છે, અને પરપર્યાય નવવાણુ હજાર ને નવસો છે. આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધિવિશેષરૂપ જે એકલાખ પર્યાયો, તે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાય છે, કેમકે તે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોને જણનાર છે; અને શ્રુતના સોજ પર્યાયો સ્વપર્યાય છે. તેથી શ્રુતાક્ષરને કેવળાક્ષરના સ્વપર્યાયની તુલ્યતા નથી.

પરપર્યાયવડે પણ શ્રુતાક્ષર કેવળાક્ષરના પદ્યો તુલ્ય નથી. કારણકે શ્રુતજ્ઞાનના ઘટ-પદાદિરૂપ લિપ્ત પદ્યો અનન્તાનન્ત છે, તો પણ અસંકલ્પનાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નવાણુહર ને નવસો એ પદ્યો છે એમ માનતાં છતાં પણ સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોના રાશિ જે લાખ છે તેના તુલ્ય એ સો પદ્યો નથી; કેમકે સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોના અનન્તમા ભાગરૂપ, કલ્પનાથી માનેલા શ્રુતજ્ઞાનના સો જે સ્વપદ્યો તે ઝાઝા હોવાથી પરપદ્યો જે નવાણુહર ને નવસો હોવાથી લાખ કરતાં ન્યૂન છે. અને કેવળજ્ઞાન તો સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોના રાશિ તુલ્ય છે. આટે પરપદ્યોથી પણ શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી. પરન્તુ સ્વ અને પર ઉભય પદ્યોથી શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, કેમકે કેવળજ્ઞાનની પદે શ્રુતના પણ સ્વ-પરપદ્યો સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોના રાશિ પ્રમાણ છે. ૪૯૩

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, તો પછી શ્રુતમાં અને કેવળજ્ઞાનમાં તફાવત શો છે ?

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અવિસેસકેવલં પુણ સયપજ્જાપહિં ચેવ તત્તુલ્લં ।

જં નેયં પદં તં સન્નવાભવ્વાવારવિગિજ્જુત્તં ॥ ૪૯૪ ॥

અવિશેષ કેવળજ્ઞાન સ્વપદ્યોવડેજ શ્રુતની તુલ્ય છે, કેમકે તે જોયરૂપ સર્વભાવો જાણવામાં નિયુક્ત છે. ૪૯૪

શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પદ્યોમાં સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોરાશિ પ્રમાણતા સમાન છે, તેને લઇને ઉભયમાં સમાનતા છે, તો પણ બન્નેમાં વિશેષતા છે, જેમકે-સ્વ-પરપદ્યોરૂપ વિશેષ-રહિત સામાન્યથી અનન્તપદ્યોનિયુક્ત કેવળજ્ઞાન તે અવિશેષ કેવળજ્ઞાન છે, એણે અવિશેષ કેવળજ્ઞાન માત્ર સ્વપદ્યોથીજ સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોના રાશિના પ્રમાણ જેટલું છે, અને શ્રુતજ્ઞાન તો સ્વ-પરપદ્યો મળીને સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોના રાશિ પ્રમાણ જેટલું છે. એટલે એ બેમાં તફાવત છે. કેવળજ્ઞાનના એટલા બધા પદ્યો શાથી ? એવી પૃચ્છા કરતો હોય તો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે-કેવળજ્ઞાન સર્વ દ્રવ્ય-પદ્યોને જાણે છે, અને તે જ્ઞાનવડે જણાતા ભાવો જ્ઞાનવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી જ્ઞાનમયજ છે, તેથી તે જણાતા ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપદ્યોજ છે. અતે તેથીજ કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોના રાશિ તુલ્ય છે, બાકીના શ્રુતાદિજ્ઞાનો સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોરાશિના અનન્તમા ભાગનેજ જાણે છે, તેથી તેમના સ્વપદ્યો સર્વદ્રવ્ય-પદ્યોરાશિના અનન્તમા ભાગેજ છે, આ કારણથી શ્રુતજ્ઞાન સ્વપદ્યોવડે સર્વદ્રવ્ય-પદ્યો રાશિ તુલ્ય નથી. એ પ્રમાણે શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનમાં વિશેષતા છે, અહીં આ પક્ષમાં કેવળજ્ઞાનના પરપદ્યો નથી કહ્યા, કારણ કે કેવળજ્ઞાનના સમસ્ત જોયમાં રહેલા વિષયભૂત જે પદ્યો (ભાવો) છે, તે જ્ઞાનાદિતવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અર્થાપત્તિથીજ સ્વપદ્યો કહ્યા છે, પરન્તુ પરપદ્યોની અપેક્ષાએ નથી કહ્યા, આથી અવિશેષકેવળજ્ઞાનમાં વિરોધની શંકા ન કરવી. ૪૯૪

એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદિનયના મતે કેવળજ્ઞાનના પરપદ્યોનો અભાવ કહ્યો છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તો તે સ્વ-પરપદ્યો સહિતજ છે. તે જણાવે છે.

વત્થુસહાવં પદં તંપિ સ-પરપજ્જાયમેયમો મિત્તં ।

તં જેણ-જીવમાવો મિત્તા ય તવો પઠાર્હયા ॥ ૪૯૫ ॥

વસ્તુસ્વભાવથી તો તે કેવલજ્ઞાન સ્વ-પરપર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે; કેમકે તે કેવળજ્ઞાન જીવનો સ્વભાવ છે અને ઘટાદિ તેથી ભિન્ન છે. ૪૯૫.

યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપથી તો તે કેવળજ્ઞાન પણ અક્ષરોદિ અક્ષરશ્રુતની ઘેટે સ્વ અને પરપર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે, પરન્તુ ઉપર કહ્યા મુજબ માત્ર સ્વપર્યાય શુદ્ધ છે એમ નહિ, કારણ કે કેવળજ્ઞાન એ પ્રતિનિયત જીવપર્યાયરૂપ જીવસ્વભાવ છે, કંઈ ઘટાદિ સ્વરૂપ નથી, તેથી ઘટાદિ તે સ્વભાવરૂપ પણ નથી પરન્તુ તેથી ભિન્ન છે. માટે કેવળજ્ઞાનથી જણાતા ઘટ-પટાદિ ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાય કેમ થઈ શકે ? એમ માનવાથી તો સર્વ સાંકર્ય-એકતા આદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય. કેવળજ્ઞાન અમૂર્ત હોવાથી ચેતનપણું-સર્વજ્ઞ-પણું-અપ્રતિપાતિપણું, નિરાવરણપણું વિગેરે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે અને ઘટાદિપર્યાયો વ્યાપ્તિની અપેક્ષાએ પરપર્યાયો છે.

આ સંબંધમાં બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે સર્વદ્રવ્યગત સર્વપર્યાયો કેવળજ્ઞાન જાણે છે, પણ જે સ્વભાવે તે એક પર્યાય જાણે છે, તેજ સ્વભાવે બીજા પર્યાયને નથી જાણતું; પરન્તુ ભિન્નસ્વભાવથીજ જાણે છે. જો એમ સ્વભાવ ભેદ ન હોય, તો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયમાં એકતાનો પ્રસંગ થાય. માટે સ્વભાવભેદલક્ષણ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય, કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, અને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો ત પરપર્યાયો છે. એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના સ્વપરપર્યાય બન્ને પરસ્પર સમાન છે. ૪૯૫.

એ પ્રમાણે માનવાથી શું થયું ? તે કહે છે.

અવિસેસિયંપિ સુતે અક્ષરપજ્જાયમાણમાદંટં ।

સુપ-કેવલક્ષરણં एवं દોણંપિ ન વિરુદ્ધં ॥ ૪૯૬ ॥

સૂત્રમાં સામાન્યથી અક્ષરપર્યાયિતું પ્રમાણ કહ્યું છે. પણ જો પ્રમાણે માનવાથી બન્ને શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરતું પ્રમાણ વિરુદ્ધ નથી. ૪૯૬

નન્દીસૂત્રમાં સામાન્યથી સર્વઆકાશપ્રદેશથી અનન્તશુણું અક્ષરપર્યાયિતું પ્રમાણ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર એ બન્ને માનવામાં વિરોધ નથી, કેમકે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરના સ્વ-પર પર્યાય નિર્વિવાદ સમાન છે. જો કે ઉપરની ગાથામાં બીજાઓના મતે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો ઘણા કહ્યા છે, તોપણ તેથી ભિન્ન એવા શ્રુતજ્ઞાનના પણ તેજાજ પર્યાયો વધે છે. આપ્રમાણે સામાન્યથી શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાય સમાન છે, તેથી સૂત્રમાં “ અક્ષરપર્યાય ” ની જગોપર શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર બન્ને અલગ કરીએ તોપણ કંઈ હાની નથી. ૪૯૬

ઉપરોક્ત સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષર (જ્ઞાન) બધુંએ જ્ઞાનાવરણકર્મથી આવરાય છે ? કે થોડું આવરાય છે ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

તસ્સ ચ અણતંભાગો નિરુત્તરઘાતો ય સન્વર્જીવાણં ।

મણિયો મુપમ્મિ કેવલિવજ્જાણં વિવિહમેવોઽવિ ॥ ૪૯૭ ॥

તે સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષરનો-જ્ઞાનનો અનન્તરો ભાગ હુમ્મેશાં આવરણરહિત (ઉઘાડો) છે. (અને તે ભાગ) કેવળસિવાય સર્વજીવોને (જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ એમ) ત્રણ પ્રકારે સૂત્રમાં કહ્યો છે.

તેમાં પ્રથમ સર્વથી જ્ઞાન્ય અક્ષરના અનન્તમા ભાગનું સ્વરૂપ કહે છે.

સો પુણ સન્વજહન્નો નૈવર્ણ્યં નાવરિજ્જહ કયાદ્ ।

ઉક્કોસાવરણમ્મિવિ જલયચ્છન્નક્રમાસો વ્વ ॥ ૪૯૮ ॥

સર્વથી જ્ઞાન્ય અક્ષરના અનન્તમા ભાગ ચૈતન્યમાત્ર છે. તે ઉત્કૃષ્ટ આવરણ છતાં પણ મેઘથી આચ્છાદિત સૂર્યના પ્રકાશની જેમ કદિપણ અવરાતો નથી, ૪૯૮.

સર્વથી જ્ઞાન્ય અક્ષરના અનન્તમા ભાગ તે આત્માના આત્મત્વપણાતું કારણ ચૈતન્યમાત્ર છે. એ ચૈતન્ય ઉત્કૃષ્ટ-અતિશય ગાઢ આવરણ છતાં પણ અવરાતું (ઢંકાતું) નથી. જો તે અનન્તમા ભાગ ક્રમોથી અવરાય તો જીવ એ અજીવ સ્વરૂપ થઈ જાય, જેમ સૂર્યના પ્રકાશ અત્યંત ગાઢમેઘથી ઢંકાઈ ગયો હોય, તોપણ રાત્રિ-દિવસનો વિભાગ જણાવનાર કિંચિત્ પ્રકાશ કદિપણ ઢંકાતો નથી. તેવી રીતે જીવનું જીવત્વ જણાવનાર ચૈતન્યમાત્ર કદિપણ અવરાતું-ઢંકાતું નથી.

હવે સર્વથી જ્ઞાન્ય અક્ષરના અનન્તમા ભાગ કેને હોય ? તે કહે છે,

ધીણદ્વિસહિયનાણાવરણોદયથો સ પત્તિપર્વાર્ણં ।

વેદંદિયાદ્યાણં પરિવહ્દહ કમવિસોદીપ ॥ ૪૯૯ ॥

ધીણદ્વિનામની મહાનિદ્રાસહિત જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી તે સર્વથી જ્ઞાન્ય અક્ષરના અનન્તમા ભાગ પૃથ્વીકાયાદિએકે દ્રિયોને હોય છે, તે પછી અનુક્રમે વિશુદ્ધિથી એઈન્દ્રિયાદિને અનુક્રમે વધારે વધારે હોય છે. ૪૯૯

હવે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અક્ષરના અનન્તમા ભાગ કેને હોય ? તે કહે છે,

ઉક્કોસો ઉક્કોસયમ્પ્રયણાણવિદો, તત્ત્વોઽવસેસાણં ।

હોદ્ વિમજ્જો મજ્જે છદ્ધણગયાણ પાણ ॥ ૫૦૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરના અનન્તમા ભાગ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, અને તે સિવાય બાકીના (ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અને એકેન્દ્રિયાદિની મધ્યમા) ઇસ્થાન ગતજીવોને મધ્યમ એવો અક્ષરના અનન્તમા ભાગ હોય છે. ૫૦૦

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરના અનન્તમા ભાગ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે. અહીં એવી શંકા ન કરવી કે સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનાક્ષર હોવાથી તેમને અક્ષરના અનન્તમા ભાગ કેમ હોય ? કારણકે “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરના અનન્તમા ભાગ હોય છે. ” એ વચનથી સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએ તેમને અક્ષરના અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. જો એમ ન હોય, તો જેમ કેવળીઓ સંપૂર્ણ કેવળાક્ષરશ્રુત હોવાથી ત્રિવિધ અક્ષરના અનન્તમા ભાગ તેમને મળવતો નથી, તેથી “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરના અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. ” તેમ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની પણ સમસ્ત શ્રુતાક્ષરશ્રુત હોવાથી, તેમને પણ એ ત્રિવિધભાગ મળવો નહિ, તેથી તેમનું પણ વર્જન કરીને એમ કહેત કે “ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરના અનન્તમા ભાગ હોય છે. ” પરંતુ એમ કહ્યું નથી, તેથી એમ સમજવું કે સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને ઉત્કૃષ્ટ એવો અક્ષરના અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે, અને એ પ્રમાણે સામાન્ય અક્ષર કહેવાથી કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર તેના અનન્તમા ભાગે કહ્યું છે, તે ચોખ્ખું છે.

કારણકે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયી અનન્તમા ભાગે છે. વળી તે પરોક્ષ વિપયવાળું અને અસ્પષ્ટ છે. સંમિલિત સ્વ-પરપર્યાયની અપેક્ષાએ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરની સમાનતા જે પૂર્વે કહી છે, તે અહીં નથી કહી.

વળી બીજા આચાર્યો “ સો પુણ સર્વજ્ઞહો ” એ ૪૯૮ મી ગાથાનો અર્થ એવો કરે છે કે “ તે એટલે અક્ષરના અનન્તમા ભાગને બદલે અક્ષર લાભ ” એનો આવો અર્થ અનેક કોપયુક્ત છે, તેમજ શ્રીમાન જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની કરેલી દીકામાં તેવો અર્થ જણાતો નથી, તેથી તે કથન અસંગત જણાય છે. કારણ કે “ તેનો અનન્તમા ભાગ નિત્ય ઉપાડો છે. ” એ વાક્યથી એ ૪૯૭ મી ગાથામાં અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહેવાનો પ્રસ્તાવ છે, છતાં તત્ત્વજ્ઞાનથી “ અક્ષરલાભ ” એવો અર્થ ક્યાંથી આવ્યો ? શું આકાશમાંથી પડ્યો ? અથવા જો તત્ત્વજ્ઞાનથી “ અક્ષરલાભ ” એવો અર્થ કરીએ, તો “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ ભેદે અક્ષરલાભ છે ” એમાં કેવળીનું વર્જન કેમ કર્યું ? કારણકે જેમ શ્રુતાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, તેમ કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ કેવળીને પણ હોવો જોઈએ. કેવળીને વર્જવાથી શું ફળ ? વળી ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યે પણ ૪૯૯ મી ગાથામાં “ તે જઘન્ય અનન્તમા ભાગ ” એવો અર્થ કર્યો છે. અહીં શ્રુતનો આધાર હોવાથી શ્રુતાક્ષરજ બહુ કરવું, પણ સામાન્ય અક્ષર ન બહુ કરવું, એમ કહેવું તેપણ અયુક્ત છે. કારણકે પ્રાચીન બંને દીકાઓમાં સામાન્ય અક્ષરજ કહેલ છે. વળી જો અહીં શ્રુતાક્ષરજ બહુ કરીએ તો “ તે શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમા ભાગ સર્વજ્ઞોને નિત્ય ઉપાડો છે ” એવો અર્થ માનવો પડે. તેમ માનવાથી સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને તેમજ તેથી અનન્તભાગાદિહીન શ્રુતજ્ઞાનીને શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ધટે નહિ. વળી “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ શ્રુતાક્ષર હોય છે ” એ વાક્ય અસંબદ્ધ થાય, કારણકે કેવળીને સર્વથા શ્રુતાક્ષરનો અભાવ છે, તેથી તેમનું વર્જન કરવું નિરર્થક છે. આ સંબંધમાં સત્ય અર્થ કેવળી અથવા બહુ-શ્રુત જાણે.

પૂર્વોક્ત એકેન્દ્રિય અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીની મધ્યમાંના ઇચ્છાન પતિત જીવોને પ્રાયઃ મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. કોઈ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીથી બીજો કોઈ શ્રુતની અપેક્ષાએ સમાન પણ હોય છે, તેથી પ્રાયઃ આકીનાઓને મધ્યમ હોય છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની સિવાયના કોઈ બીજાઓને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીના સમાન અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે, તેથી પ્રાયઃ કહ્યું છે. ૫૦૦

અક્ષરશ્રુતનો વિચાર પૂર્ણ થયો, હવે અનક્ષર શ્રુતનો કહે છે.

उत्तसियं नीतसियं निच्छूढं खासियं च छीयं च ।

निस्तिष्ठियमणुसारं अणक्खरं छेलियाईयं ॥ ૫૦૧ ॥ ૨૧૨ ॥

ઉચ્ચવાસ, નિઃધાસ, શુન્કુ, ખાંરી, છીંક, સુન્કુ, અતુસ્વાર અને ચપટી વગાડવી વિગેરે (કુંકમારવી-સીતાર કરવો ઇત્યાદિ) અનક્ષર શ્રુત છે.

ऊतसियाइ दव्वसुयमेत्तमहवा सुओवउत्तस्स ।

સગ્ગો ચિય વાવારો સુયમિહ તો ફિં ન વેદાવિ ? ॥ ૫૦૨ ॥

રૂઢીઈ તં મુયં મુન્વદ્ધિત્તિ ચેદ્ધા ન મુન્વદ્ધિ કયાદ્ ।

અહિમય્યા વળ્ળા ઇવ જમણુસ્સારાદઓ તેણં ॥ ૫૦૩ ॥

ઉચ્છ્વાસાદિ દ્રવ્યશ્રુત માત્ર છે, અથવા શ્રુતોપયુક્તનો સર્વ વ્યાપાર (ચેદ્ધા) અહીં શ્રુત માન્યો છે, તો (ગમનાદિ) ચેદ્ધા પણ શ્રુત કેમ નહિ?, સંભળાય તે શ્રુત એ ન્યાયે ઉચ્છ્વાસાદિજ શ્રુતપણે પ્રસિદ્ધ છે, (ગમનાદિ) ચેદ્ધા કદિ પણ સંભળાતી નથી તેથી તે શ્રુત નથી. વળી અક્ષરોની પેઠે અનુસ્વારાદિ અથ જણાવનારા છે, તેથી તે શ્રુત છે. ૫૦૨-૫૦૩

ઉપરોક્ત ઉચ્છ્વાસાદિ અનક્ષરશ્રુત, શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે, કેમકે શબ્દ તે ભાવશ્રુતનું કારણ છે, અને કારણ તે દ્રવ્યજ છે. તથાવિધ ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ સાંભળવાથી " આ વ્યાક્રત શોકયુક્ત છે " એવું જ્ઞાન થાય છે, એજ પ્રમાણે [વશિષ્ઠ સંકેતપૂર્વક શુકલુ], બગાસુ ખાણું, ખુખારો કરવો [વગેરે સાંભળવાથી યોતાનું] અથવા પરનું જ્ઞાન વ્યક્તિને થાય છે. માટે એ ઉચ્છ્વાસાદિ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અથવા શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાહી વ્યક્તિનો ઉચ્છ્વાસાદિ સર્વ વ્યાપાર શ્રુતજ છે.

[શબ્ધ:—]જે એ પ્રમાણે શ્રુતોપયોગવાળાનો સર્વવ્યાપાર શ્રુતજ કહેવાય, તો પછી તેમનો ગમન-આગમન-ચલનઆદિ ચેદ્ધારૂપ વ્યાપાર પણ શ્રુત કેમ ન કહેવાય ?

ગુરુ:—ઉપરોક્તન્યાયે એ બન્નેમાં શ્રુતપણાની પ્રાપ્તિ સમાન છતાં પણ ઉચ્છ્વાસાદિનેજ શ્રુત કહેવાય છે, અસ્તક કુણાવતું-હાથ ચલાવવો વિગેરે ચેદ્ધાને શ્રુત નથી કહેવાતું. કેમ કે શાસ્ત્રજ લોકમાં એજ પ્રસિદ્ધ છે, વળી "સંભળાય તે શ્રુત" એન્યાયથી ઉચ્છ્વાસાદિ સંભળાય છે માટે તે શ્રુત છે. પણ હસ્તાદિની ચેદ્ધા દૃશ્યહોવાથી કદિએ સંભળાતી નથી. તેથી તે શ્રુત નથી. અને અનુસ્વારાદિ તો અકારાદિ અક્ષરોની પેઠે અર્થ જણાવનારા છે. તેથી તે તો નિર્વિવાદ શ્રુત છેજ. ૫૦૨-૫૦૩

અનક્ષરશ્રુત પૂર્ણ થયું; હવે સંજિશ્રુતનું સ્વરૂપ કહે છે.

સણિસ્સ મુયં જે તે સણિમુયં સો ય જસ્સ સાં સળ્ળા ।

હોદ્ધિ વિહા કાલિય-હેવ-દિદ્ધિશઓવણ્ણે ॥ ૫૦૪ ॥

સંજિશ્રુત' જે શ્રુત તે સંજિશ્રુત, જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી કહેવાય, સંજ્ઞા રીધં કાલિકી-હેતુવાદોપદેશિકી-અને દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી. એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ૫૦૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

જદ્ સળ્ળાસંવંધેણ સણિણો, તેણ સણિણો સવ્વે ।

ઈર્મિદિયાદિયાણડવિ જે સળ્ળા દસવિહા મણિયા ॥ ૫૦૫ ॥

જે સંજ્ઞાના સંબંધથી સંજ્ઞી હોય, તો તે વડે સર્વજીવો સંજ્ઞી કહેવાય, કેમકે એકે-દિયાદિને પણ દશ પ્રકારની સંજ્ઞા હતી છે. ૫૦૫

જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી. એ પ્રમાણે સંજ્ઞાના સંબંધથી જે સંજ્ઞી કહેવાય તે તે સંજ્ઞાના સંબંધથી સર્વ એકોદિયાદિ જીવો પણ સંજ્ઞી કહેવાય. કોઈપણ જગત્તથ અસંજ્ઞી ન કહેવાય; એ પ્રમાણે અતિબાસિનો પ્રસંગ આવે, કારણકે સર્વ એકોદિય જીવોને

પ્રજ્ઞાપનાદિસ્વભાવો દસપ્રકારની સંજ્ઞાઓ કહી છે. જેમકે-આહારસંજ્ઞા-ભયસંજ્ઞા-શેથુન-સંજ્ઞા-પરિમલુસંજ્ઞા-ક્રોધસંજ્ઞા-માનસંજ્ઞા-આવાસંજ્ઞા-લોભસંજ્ઞા-આધસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. આજ પ્રમાણે બેઘન્દિયાદિને પણ કહી છે. તો પછી એમાં અસંજ્ઞી કયા ? આગમમાં બુદ્ધે બુદ્ધે સ્વયે અનેકવાર અસંજ્ઞી તો કહ્યા છે. એમાં સમજવું શું ? ૫૦૫

ઉપરોક્ત શિષ્યની સંકાત સમાધાન કરતા શ્રીગુરુ કહે છે કે—

યોવા ન સોહનાવિ ય જં સા તો નાદિકોરણ હૃદં ।

કરિસાવળેણ ધળવં ણ રૂવવં મુત્તિમેત્તેણ ॥ ૫૦૬ ॥

જહ ચહુદ્વો ધળવં પસત્પરૂવો અ રૂવવં હોહ ।

મહર્હણ સોહનાવ ય તહ સળ્લો નાણસળ્લાવ ॥ ૫૦૭ ॥

(એ સંજ્ઞાઓ) સ્વરૂપ અને સારી નહિ હોવાથી તેનો અહીં અધિકાર નથી, કારણ કે કાપોપણ હોય તેટલા (એક રૂપેયા) માત્રથીજ ધનવાન અને સામાન્યરૂપ સહિતપણાથીજ રૂપવાન ન હોય, પણ જેમ ધણા દ્રવ્યથી ધનવાન અને મુન્દરરૂપથીજ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ મોટી અને સારી જ્ઞાનસંજ્ઞાથીજ સંજ્ઞી કહેવાય છે. ૫૦૬-૫૦૭

જેમ અલ્પદ્રવ્યવાન વ્યક્તિ લોકમાં ધનવાન ન કહેવાય, તેમ એ દસવિધ સંજ્ઞાઓમાંની કેટલીક આધસંજ્ઞાત્મક સ્વરૂપ હોવાથી, તે વડે સંજ્ઞી ન કહેવાય, વળી આહાર, ભય, પરિમલ, શેથુનાદિ સંજ્ઞાઓ મોટી છે, તો પણ તે સંજ્ઞાઓથી એ સંજ્ઞી ન કહેવાય. કારણકે તે મોહાદિગ્રંથ હોવાથી સારી નથી-વિશિષ્ટ નથી. લોકમાં પણ અવિશિષ્ટ મૂર્તિમાત્રથીજ રૂપવાન નથી કહેવાતો, ત્યારે કંઈ સંજ્ઞાવડે સંજ્ઞી કહેવા તે કહે છે. જેમ કેઈ વ્યક્તિ ધણાદ્રવ્યવડે ધનવાન કહેવાય છે અને મુન્દરરૂપવડેજ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ મોટી અને સારી જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી થએલ મનોજ્ઞાન-સંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે. સંજ્ઞા એટલે મનોવિજ્ઞાન, એ મનોવિજ્ઞાન રૂપ મોટી અને સારીસંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે, બીજી સંજ્ઞાઓથી નહિ. મોટે મનોવિજ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા જેમને હોય, તે સંજ્ઞી કહેવાય, તે સિવાયના સંજ્ઞી કહેવાય નહિ. ૫૦૬-૫૦૭

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાઓમાંની પહેલી તીર્થકાલિકી સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહે છે.

इह दीहकालिकी कालिकिति सग्णा जया मुदीहंपि ।

संभरइ भूपमिस्सं चित्तेह य किह णु कायव्वं ? ॥ ५०८ ॥

कालियसण्णित्ति तओ जस्स तई सो य जो मणोजोगे ।

खंपेऽणंते वेत्तुं मज्झ तल्लद्धिसंपण्णो ॥ ५०९ ॥

“ શું થઈ ગયું અને શું થશે શું કરવું ” એ પ્રમાણે અતિલાંબા ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી જે વડે ચિન્તન થાય, તેને અહીં તીર્થકાલિકી અથવા કાલિકી સંજ્ઞા કહી છે. એ કાલિકીસંજ્ઞા જેને હોય, તે કાલિકીસંજ્ઞા કહેવાય. મનજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ થકી મનાભિધ્યુક્ત, તે કાલિકીસંજ્ઞાવાલો છત્ર છે ને તે મનોચોગ્ય અનન્તા-સ્કંધો મલ્લ કરીને (તેમને મનપણે પારણભાવીને ચિન્તનીય વસ્તુનું) ચિન્તન કરે છે. ને તેનેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે, (આ કાલિકીસંજ્ઞાવાળા ગર્ભજતિર્થ-અગુપ્ત-દેવ-અને નારકી હોય છે.) ૫૦૮-૫૦૯

રૂપે જહોવલક્ષી ચક્રસુમઓ દંસિણ પયાસેળં ।

તહ છવ્વિહોવઓગો મણદવ્વપયાસિણ અત્યે ॥ ૫૧૦ ॥

જેમ દીપકાદિના પ્રકાશવડે જણાએલા ઘટાદિ, સંખંધી રૂપમાં ચક્ષુવાળા જીવને ચક્ષુજ્ઞાન થાય છે, તેમ મનોજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમવાળા જીવને ચિંતામાં પ્રવર્તેલા મનવડે પરિણમેલા મનોદ્રવ્યવડે પ્રકાશિત અર્થમાં પાંચ ઇન્દ્રિય અને સ્વતંત્ર મનના ભેદથી ત્રિકાળ વિપચિ ૭ પ્રકારના ઉપયોગ થાય છે. ૫૧૦

આહીં આ સંખંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે-શું અસંજ્ઞિતે મનોદ્રવ્યોપલબ્ધિ (જ્ઞાન) સર્વથા નથીજ થતી, ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અવિસુદ્ધચક્ષુણો જહ નાહપયાસમ્મિ રૂવવિણ્ણાણં ।

અસ્સણ્ણો તહત્યે યોવમણોદવ્વલક્ષિમઓ ॥ ૫૧૧ ॥

જેમ અવિશુદ્ધચક્ષુવાળા જન્તુને મન્દપ્રકાશમાં અસ્પષ્ટ રૂપવિજ્ઞાન થાય છે, તેમ અસંજ્ઞિતે સ્વલ્પમનોવિજ્ઞાન ક્ષયોપશમવશાત્ અલ્પ મનોદ્રવ્ય ચલુણશક્તિ હોવાથી શબ્દાદિ અર્થમાં અસ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૫૧૧

એ પ્રમાણે અસંજ્ઞિ-સંબૂદ્ધિ પંચેન્દ્રિયને અસ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. તે પછી એકંદ્રિયાદિને તે કેવું થાય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જહ સુન્છિયાદ્યાણં અવ્વત્તં સવ્વવિસયવિણ્ણાણં ।

एणंदियाण एव, सुद्धयर वेदियाईणं ॥ ૫૧૨ ॥

જેમ સૂચ્છા પામેલાઓને સર્વવિપયનું અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે, તેમ એકંદ્રિયાદિને પણ અતિતૃપ્ત આવરણના ઉદયથી અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે. અને એકંદ્રિયાદિને વધારે વધારે શુદ્ધ-સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે, અને અસંજ્ઞિ પચે દિયો થકી અત્યંત સ્પષ્ટજ્ઞાન સંજ્ઞીજીવોને થાય છે.

[શિષ્ય:-સર્વ જીવોને ચૈતન્ય સમાન છતાં પણ વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થવાનું શું કારણ છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સામર્થ્ય થકી જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમના વિચિત્ર-પણા થકી વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૫૧૨

વકી ઉપરની શંકાનું સમાધાન ઉદાહરણ પૂર્વક કરે છે.

તુલ્લે હેદકમાવે જં સામત્થં તુ ચકરયણસ્સ ।

તં તુ જહકમહીળં ન હોઈ સરપત્તમાઈળં ॥ ૫૧૩ ॥

ईय मणोविसईणं जा पडुया होइ उग्गहाईसु ।

તુલ્લે ચેયણમાવે અસસણીળં ન સા હોઈ ॥ ૫૧૩ ॥ દારં

છેદકભાવ સમાન છતાં પણ, ચક્રસ્તનનું જેવું છેદવાનું સામર્થ્ય છે, તેવું સામર્થ્ય—તરવાર દાતરડું-ખાણ આદિ છેદક વસ્તુનું નથી; કેમકે (તેઓમાં તેથી) અનુકરે હીન હીન સામર્થ્ય છે. તેવીજ રીતે સર્વ જીવોને ચૈતન્ય ભાવ સમાન છતાં પણ મનોવિપચિ (સંજ્ઞી) જીવોની જેવી જ્ઞાનપટ્ટતા હોય છે, તેવી જ્ઞાનપટ્ટતા અસંજ્ઞીઆદિને (સંબૂદ્ધિપંચેન્દ્રિય-વિક્ષેન્દ્રિય-એકેન્દ્રિયને નથી હોતી. તેઓમાં તેનાથી કમશઃ હીન હીન જ્ઞાનપટ્ટતા હોય છે. ૫૧૩-૫૧૪

એ પ્રમાણે કાલક્રીસંજ્ઞા કહેવાવડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞા કહ્યા; હવે હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા કહેવાવડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

જે પુણ સંચિતેવં દૃઢા-ગિદ્દેમ્બુ વિસયવત્પુમ્મ ।

વત્તંતિ ય નિવટ્ઠંતિ સદેહપરિવાલણાદેવં ॥ ૫૧૫ ॥

પાપ્પણ સંપપ્પ ચિય કાલમ્મિ ન યાદ્દીદ્ધકાલણ્ણા ।

તે હેતુવાયસણ્ણી નિચ્છેદ્ધા હોંતિ અસસણ્ણી ॥ ૫૧૬ ॥ દારં

પ્રાતાના શરીરના પાલન માટે-વિચારીને ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયમાં પ્રાયઃ સાંપ્રત કાળેજ (અતીત અનાગતાવધિનિ હોય, પણ અતિદીર્ઘકાળજ નહિ) પ્રવર્તે અને નિવર્તે, તે (બેધન્દ્રિયાદિ) જ્યો હેતુવાદોપદેશક સંજ્ઞાથી સંજ્ઞી છે, અને (પૃથ્વી આદિ) નિષેધ તે હેતુવાદસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અસંજ્ઞી છે. ૫૧૫-૫૧૬.

હવે દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાવડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

સમ્મદ્ધિટ્ઠી સણ્ણી સંતે નાળે સ્વઓવસમિયમ્મિ ।

અસણ્ણી મિચ્છત્તમ્મિ દિટ્ઠિવાઓવપ્પેસેણં ॥ ૫૧૭ ॥

દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞાવડે ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનમાં પરતનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, તે (વિશિષ્ટ-સંજ્ઞાયુક્ત હોવાથી) સંજ્ઞી છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તે (વિપરીતપક્ષાથી) અસંજ્ઞી છે. ૫૧૭

સ્વયનાળી કિં સણ્ણી ન હોઈ હોઈ વ સ્વઓવસમનાળી ? ।

સણ્ણા સરળમણાગયચિંતા ય ન સા જિણે જમ્હા ॥ ૫૧૮ ॥

ક્ષાયિકજ્ઞાનવાન સંજ્ઞી કેમ ન હોય ? અને ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાન કેમ હોય ? (અતીત અર્થતું) સ્મરણ અને (અનાગત અર્થતું) ચિન્તવન તે સંજ્ઞા કહેવાય, એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિક જ્ઞાનીને (જિનેશ્વરને) નથી.

શિષ્યઃ—જ્ઞાનના આવરણનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલું જ્ઞાન, તે ક્ષાયિકજ્ઞાન કહેવાય છે, એવા ક્ષાયિક જ્ઞાનવાળા-કેવળજ્ઞાની સંજ્ઞી કેમ ન કહેવાય ? અને ક્ષાયોપ-શમિકજ્ઞાનવાળાજ સંજ્ઞી કહેવાય એવું શું કારણ ? જો વિશિષ્ટસંજ્ઞાયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિને તમે સંજ્ઞી કહેતા હો, તો ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાળા કરતાં વધારે વિશિષ્ટ સંજ્ઞા હોય છે. તો શા માટે ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળાને-કેવળીને સંજ્ઞી ન કહેવાય ?

ગુરુઃ—અતીત અર્થતું સ્મરણ અને અનાગત અર્થતું ચિન્તવન, તે સંજ્ઞા કહેવાય છે. એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિકજ્ઞાની-કેવળીને નથી, કેમકે તેમને સર્વદા સર્વ અર્થ (પદાર્થ) જણા-એલા છે, તેથી તેમને સ્મરણ-ચિન્તવન નથી. સ્મરણ-ચિન્તવન ન હોવાથી તે ક્ષાયિકજ્ઞાની સંજ્ઞી નથી, પણ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનવાનજ સંજ્ઞી છે. ૫૧૮

કેરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

મિચ્છો દિયા-દિયવિભાગનાજસણ્ણાસમણિઓ કોડ ।

દીસદ્, સો કિમસણ્ણી, સણ્ણા જમસોહ્ણા તસ્સ ॥ ૫૧૯ ॥

જહ દુચ્ચયમવયળં કુચ્છિયસોલં અસીલમસર્પે ।

મળ્ણઈ તહ નાળપિ હુ મિચ્છાદિટ્ઠિસ્સ અળ્ણાણં ॥ ૫૨૦ ॥

મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હિતાહિતના વિભાગરૂપ જ્ઞાનાત્મક સંજ્ઞાયુક્ત જણાય છે, તે (દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાપદે) અસંગી કેમ કહેવાય છે? જેમ (લોકોમાં) દુર્વચન કે અવચન, અને અસતીતું અશાળ વર્તન તે અશીલ (શીલરહિત કહેવાય છે;) તે મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન પણ અવશ્ય અજ્ઞાન કહેવાય છે, ૫૧૯-૫૨૦

કારણ કે

સયસયવિસેસણાઓ ભવહેજ જદિચ્છિઓવલંમાઓ ।

નાળફલાભાવાઓ મિન્છાદિદ્વિસ્સ અણ્ણાણં ॥ ૫૨૧ ॥

સતના અને અસત ભેદરહિત-ભાવહેતુક-યદ્યપ્ચાથી ઉપસન્નિધવાળું હોવાથી તેમજ જ્ઞાના જ્ઞાન કળનો (ચારિત્રનો) અભાવ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે, ૫૨૧
શિષ્ય:—દેવાદિચારે ગતિના મિથ્યાદૃષ્ટિ, દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી છે તે તેઓને દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞા કેમ ન કહેવાય ?

આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તર આપે છે કે—

ઝહો ન હેચ્છ, હેઝઈ ન કાલમ્મિ મ્મણ્ણ સ્સણ્ણા ।

જહ કુચ્છિયત્તણ્ણામો, તહ કાલો દિદ્ધિવાયમ્મિ ॥ ૫૨૨ ॥

જેમ પૃથ્વી આદીક જીવ મંખધીની જે આધસંજ્ઞા તે હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ (અશુભ હોવાથી) હેતુવાદોપદેશ મંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં સંજ્ઞા નથી કહેવાતી, અથવા કાલિકસંજ્ઞાનો વિચાર કરતા હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા કાલિકસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી સંજ્ઞા નથી કહેવાતી; તેમ દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં કાલિક સંજ્ઞા પણ (તેની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી), સંજ્ઞા ન કહેવાય. (તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ કેવો પણ આની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી ન કહેવાય.) ૫૨૨

આ પ્રભાણે ત્રિવિધ સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહીને હવે ક્ષ સંજ્ઞા કયા જીવને હોય, તે કહે છે

પંચન્દ્રમોહસણ્ણા હેઝઅસણ્ણા ય વેદિયાર્ણં ।

સુર-નારય-ગચ્છુમ્મવજીવાણં કાલિગો સ્સણ્ણા ॥ ૫૨૩ ॥

છઝમત્થાણં સ્સણ્ણા સમ્મદ્ધિટ્ઠીણ હોઈ સુચનાણં ।

મહિવાવારવિમુક્કા સ્સણ્ણાતીતા તુ કેવલિણો ॥ ૫૨૪ ॥

પૃથ્વીઆદિ પાંચસ્થાવરને આધસંજ્ઞા, એકન્દ્રિયાદિને હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞા, કેવ-નારડી અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ચ તથા અનુબ્યને દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞા, છઝમ્મ સમ્યક્દૃષ્ટિને દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞા છે; અને મતિના વ્યાપારે રહિત હોવાથી કેવળી ભગવ-તો સંજ્ઞારહિત છે, ૫૨૩-૫૨૪

પૃથ્વી-અપ્-તેજ-વાયુ-અને વનસ્પતિકાયને વાડાકિપર ચક્રવાના અભિપ્રાય આદિરૂપ આધસંજ્ઞા છે, પૂર્વેત્રિવિધ સંજ્ઞામાં આ આધસંજ્ઞા નથી કહી, તેથી એકેન્દ્રિયને સર્વથા અસંજ્ઞી કહ્યા છે, ત્યારે અહીં સ્વાભિવની પ્રરૂપણામાં તેઓને આધસંજ્ઞા કહી છે, તેનું શું કારણ? આવી શંકા ન કરવી, કેમકે એકેન્દ્રિયને આધ સંજ્ઞાજ છે, તે જિવાપની હેતુવાદાદિ સંજ્ઞા નથી, એ ઉપરથી મંજ્ઞા ત્રણજ છે એમ નહિ, પરન્તુ તેથી અધિક પણ છે. એમ જણાવવાને માટે તેઓને આધમંજ્ઞા કહી છે. વળી એ આધમંજ્ઞાનું જેત્રું સંજ્ઞાપણું છે, તેત્રું પૂર્વે કહેલું છે. તેથી એમાં શંકાનું સ્થાન નથી

શિષ્ય:-ભલે એ એમહોય, પરંતુ એકેંદ્રિયને આહાર-ભોજ કોષ વિગેરે દશ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ આગમમાં કહી છે, અને તમે અહીં આ એક જોધસંજ્ઞા જ કેમ કહી ?

ગુરુ:-હતાઆદિમાં એ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી એ સાક્ષાત્ કહી છે, બાકીની બીજી ઉપલક્ષણથી જાણીલેવી. ને એ કહેવાથી શેષસંજ્ઞાઓનો નિષેધ નથી કર્યો.

એકેન્દ્રિય-તેકેન્દ્રિય-ચૈરિન્દ્રિય-અને-સમ્બૂઝન પ'ચેન્દ્રિયને હેતુવાદ સંજ્ઞા હોય છે, દેવ-નારકી-ગર્ભજાતિર્થ'ચ ને મતુષ્યાને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય છે. અને છદ્મસ્થસમ્ય-ગૃહિણે દૃષ્ટિવાદસંજ્ઞા હોય છે. તેઓત' જે શ્રુત તે સંજ્ઞી શ્રુત કહેવાય છે. ઉપરોક્ત સંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી કહેવાતા છવો સિવાયના સ્મરણ-ચિન્તાઆદિમતિ-શ્રુતના વ્યાપાર રહિત ભવસ્થ કેવળી અને શિશ્નના છવો સંજ્ઞા રહિત છે. ૫૨૩-૫૨૪

પુનઃ શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

મોત્તૂળ હેઢ-કાલિય-સમ્પત્તકપં જહુત્તરવિમુદ્ધં ।

કિં કાલિઓવણ્ણો કોરહ આરેણ મુત્તમ્મિ ? ॥ ૫૨૫ ॥

અવિશુદ્ધ એવી હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા તે થકી વિગુધપણ થકી કાલિક અને તેથી વિશુદ્ધ-તરપણ થકી દૃષ્ટિવાદસંજ્ઞા છે. છતાં એ અતુકમ મૂકીદધને નન્દીસૂત્રમાં (તેમજ તમે) પણ પ્રથમ કાલિકી સંજ્ઞા કેમ કહી ?

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

સળિત્તિ અસળિત્તિ ય સવ્વમ્મણ કાલિઓવણ્ણેણં ।

પાયં સંવવહારો કોરહ તેણાહો સ કઓ ॥ ૫૨૬ ॥ દારં

સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવો સર્વ વ્યવહાર આગમમાં ધણું કરીને કાલિકી સંજ્ઞાવડેજ કરાય છે, તેથી પ્રથમ તે કહેલ છે. ૫૨૬

સ્મરણ-ચિન્તાવનાદિરૂપ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાના જ્ઞાનશુક્ત સમનસકં પ'ચેન્દ્રિયનેજ આગમમાં સંજ્ઞી કહેલા છે, અને મનરહિત સંભૂતિર્મ પ'ચેન્દ્રિયને અસંજ્ઞી કહેલા છે. આ પ્રમાણે દીર્ઘકાલિકસંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી યથાત્તર વિશુદ્ધિનો કેમ મૂકીને નન્દીસૂત્રમાં અને અહીં પ્રથમ કાલિકીસંજ્ઞા, તે પછી હેતુવાદિકી અને તે પછી દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા કહેલ છે.

એ પ્રમાણે સંજ્ઞી શ્રુત અને અસંજ્ઞી શ્રુત કહાને હવે સમ્યક્શ્રુત તથા મિથ્યા-શ્રુતવં સ્વરૂપ કહે છે—

અંગા-ળંગપવિટ્ઠં સમ્મસુયં લોહયં તુ મિચ્છસુયં ।

આસજ્ઞ વ સામિત્તં લોહય-લોહત્તરે મયણા ॥ ૫૨૭ ॥

અંગપ્રવિષ્ટ અને અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે. તથા લૌકિક શ્રુત તે મિથ્યા શ્રુત છે; સ્વામિ (ગ્રાહક) ને અતુસરીને એ લૌકિક અને લોકોત્તર શ્રુતમાં ભજના છે.

આચારંગગ આદિ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત અને આવશ્યક આદિ અનંગ પ્રવિષ્ટ (અંગબાહ્ય) શ્રુત છે. એ બન્ને સ્વામીની અપેક્ષા વગર સ્વાભાવિક સમ્યક્ શ્રુત છે. તથા લૌકિક ભાર-તાદિ સ્વાભાવિક મિથ્યાશ્રુત છે. પરંતુ તેના ગ્રાહકની અપેક્ષાએ લૌકિક અને લોકોત્તર બન્નેમાં ભજના છે. એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ ભારતાદિ સમ્યક્ શ્રુત કહેવાય

છે, કેમકે તે તેના યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના બોધથી વિષયવિભાગે તેની ચોજના કરે છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ આચારાંગાદિ શ્રુત પણ મિથ્યાશ્રુત થાય છે, કેમકે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ તે આચારાંગાદિને યથાવસ્થિત તત્ત્વબોધના અભાવે વિપરીતપણે થોળે છે, પરંતુ

સમ્પત્તપરિગ્રહિયં સમ્પ્રસૂયં, તં ચ પંચહા સમ્મં ।

ઉવસામયં સાસાણં સ્વયસમજં વેયયં સ્વડયં ॥ ૫૨૮ ॥

સમ્યક્ત્વપૂર્વક ગ્રહણ કરેલ શ્રુત તે સમ્યક્શ્રુત છે. તે સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક-સાર્વાદન-ક્ષાયોપશમિક-વેદક અને ક્ષાયિક એમ પાંચ પ્રકારે છે. ૫૨૮

ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વ માહેનીયકર્મના ક્ષય અને બાકીનાને અતુલ્ય અવસ્થાતું પમાડણુ તે ઉપશમ ને તેથી થએલ તત્ત્વઅદ્વાન તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય. મિથ્યાત્વના ઉદય નહિ થયાછતાં (જોકે તેના ઉદયની તૈયારી હોય.) માત્ર અનન્તાનુબધી કપા-યના ઉદયથી કલુષિત થએલ આત્મપરિણામ-તત્ત્વઅદ્વાનરૂપ રસના આસ્વાદ્યુક્ત પરિણામે વર્તે, તે સાર્વાદનસમ્યક્ત્વ છે; અથવા સમસ્ત પ્રકારે મુક્તિમાર્ગરૂપી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ કરે તે આશાતન એટલે અનન્તાનુબધીકપાયતું વેદણું. તે આશાતને કરીને સહિત વર્તે તે સાશા-તન સમ્યક્ત્વ કહેવાય. ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વના ક્ષય અને નહિ ઉદય પામેલના ઉપશમ, એમ મિથ્યાત્વના ક્ષય અને ઉપશમ ઉભયથી થએલ તત્ત્વઅદ્વાન તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ છે. અનન્તાનુબધી ચતુષ્ઠય અને મિથ્યાત્વ-મિથ્ય અને સમકિતમોહનીય એ દર્શનસંસકનો ઘણાભાગે ક્ષય કર્યો હોય એવા જીવવડે એ દર્શન મોહનીયના છેલ્લા અંશ અતુલવાય તે વેદક સમ્યક્ત્વ છે, અને એ દર્શનમોહનીયની સાતે પ્રકૃતિના સર્વથા નાશ થવાથી થએલું તત્ત્વઅદ્વાન તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે.

એ સમ્યક્ત્વનો વિસ્તાર અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

ઉવસામગતેદિગયસ્સ હોઈ ઉવસામિયે તુ સમ્મત્તં ।

જો વા અકયતિપુંજો અલવિયમિચ્છો લહ્હ સમ્મં ॥ ૫૨૯ ॥

ઉપશમત્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જેણે ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય, અને મિથ્યાત્વના ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. ૫૨૯

દર્શનસંસક ઉપશમાવીને ઉપશમત્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ હોય, તેણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ અને મિથ્ય એવા વિભાગે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય, તેમજ મિથ્યાત્વના ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તેને અન્તર કરણમાં પ્રવેશ કરતાં ઉપશમસમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો મિથ્યાત્વના ક્ષય ન કર્યો હોય, (ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય અને મિથ્યાત્વના ક્ષય પણ ન કર્યો હોય) તેનેજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

શિષ્ય ત્રણ પુંજ કેવી રીતે થાય ?

ગુરુ:—કોઈ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તથાવિધગુરુ આદિ મામત્રો પાત્રીને અપૂર્વ-કરણવડે મિથ્યાત્વમોહનીયના પુંજમાંથી પુરૂષોને શુદ્ધ કરતાં અર્ધશુદ્ધ કરવારૂપ મિથ્ય-પુંજ કરે, અને સર્વથા શુદ્ધ કરવારૂપ સમ્યક્ત્વ પુંજ કરે, તથા જે પુરૂષો અશુદ્ધ રહે તે મિથ્યાત્વ પુંજ કહેવાય, આ ત્રણ પુંજરૂપ સર્વથા શુદ્ધ અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ તે મળીયા (મદન) કેદરાના ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે, આ ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ

હોવાથી અહીં નથી લખતા. એ ત્રણપુ'જ કરીને તેમાંથી સમ્યક્ત્વપુ'જના પુદ્ગળો વિપાક-
થી અનુભવતાં ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દષ્ટિ કેહેવાય છે. આ ત્રણે પુ'જ કરેલા હોય, તે સમ્યગ્
દર્શની છે, કેમકે તે સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલ વેદે છે. એ ત્રણમાંથી સમ્યક્ત્વપુ'જ ઉવેળ્યા હોય,
તે મિશ્રપુ'જને વેદતાં મિશ્રદષ્ટિ થાય છે અને એ મિશ્રપુ'જ પણ ઉવેળીને કેવળ એક
મિથ્યાત્વપુ'જનેજ અનુભવ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે. ૫૨૯

સ્ત્રીણમ્મિ હરુણમ્મિ ય અણુદિજ્જંતે ય સેસમિન્નચ્ચે ।

અંતોમુદ્ધત્તમેત્તં ઉવસમસમ્મં લહ્હ જીવો ॥ ૫૩૦ ॥ દારં

ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય થયો હોય અને શેષ મિથ્યાત્વ અનુદિત છે તે અન્ત-
ર્મુદ્ધૂર્ત માત્ર સુધી જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે.

કોઇ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિજીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણવડે આપુ સિવાય માતે કર્મોની દીર્ઘ-
સ્થિતિ અપાવીને દરેકની અન્તઃ કોટકોટી પ્રમાણ સ્થિતિ અવશેષ રાખે છે. પછી અપૂર્વ-
કરણવડે ય'થી ભેદ કરીને અનિવૃત્તિ કરણમાં પેસે છે. કદપ ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-“ જે ય'થી
ત્યાંસુધી પહોંચું યથા પ્રવૃત્તિ કરણ, ય'થીયું ઉદ્ધવન કરતાં બીલું અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વ
સન્મુખ જીવ થાય, તે ત્રીલું અનિવૃત્તિ કરણ.” એ અનિવૃત્તિ કરણમાં ઉદય આવેલું મિથ્યા-
ત્વ અનુભવવડે ત્યાંજ ક્ષીણ કરે, અને શેષસત્તામાં રહેલું અનુદિત મિથ્યાત્વ તેને પરિણામની
વિશુદ્ધિવશાત્ અન્તર્મુદ્ધૂર્ત સુધી ઉદયમાં આવવા ન દે. તે અન્તર્મુદ્ધૂર્તમાત્ર કાળમાં જીવ ઉપશમ
સમ્યક્ત્વ પામે છે, એટલો કાળ પૂર્ણથતાં ત્રણ પુ'જ નહિ કરેલ હોવાથી પુનઃ તે જીવ
મિથ્યાત્વના ઉદયથી ઉપશમસમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઇને મિથ્યાત્વ પામે છે. સિદ્ધાન્તવાદીનો મત
એવો છે કે-કોઇપણ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિજીવ તથાવિધ સામગ્રી મળવાથી અપૂર્વકરણવડે
ત્રણ પુ'જ કરીને સમકિતભાહુનીરૂપ શુદ્ધપુદ્ગળોને વેદતા ઉપશમ સમકિત પામ્યા સિવાય
પ્રથમજ ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિયાય છે. વળી બીજાએ એમ કહે છે કે-યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ
ત્રણ કરણવડે અન્તર કરણમાં જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે, તે ત્રણ પુ'જ કરેતોજ નથી,
તેથી કરીને ઉપશમ સમકિતથી ભ્રષ્ટ થએલ અવશ્ય મિથ્યાત્વેજ જીવ છે. કદપભાષ્યમાં પણ
એમજ કહ્યું છે, કે-“ જેમ બીલું આલંબન નહિ પામેલ ઇલિકા પોતાતું (મૂળ સ્થાન
નથી મૂકતી, એટલેકે-યેળ પોતાના શરીરને આગલ-ચલવતી આધાર રૂપસ્થાનને નહીં
પામતી પૂર્વના સ્થાનને છોડતી નથી તેમ ઉપશમસમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ઉપશમસમ્યક્ત્વથી
ભ્રષ્ટ થઈ ત્રણપુ'જ નહીં કરેલા હોવાથી મિશ્ર-અને શુદ્ધપુ'જરૂપ સ્થાનના આધારવગરને
પાછો ઉપશમસમ્યક્ત્વી મિથ્યાત્વેજ જીવ છે.” કર્મવ્રત્યવાળાઓ વળી એમ માને છે કે-
સર્વ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પામતી વખતે યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણ
પૂર્વક અન્તર કરણ કરે છે, અને ત્યાં ઉપશમ સમકિત પામે છે. આ જીવ ત્રણ પુ'જ કરેછેજ,
અને તેથી કરીને ઉપશમ સમકિતથી ભ્રષ્ટ થએલ જીવ ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ-મિશ્રદષ્ટિ-અથ-
વા મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે. ૫૩૦

હવે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે.

ઉવસમસમ્મત્તાઓ ચયઓ મિન્હે અપાવમાણસ્સ ।

સાસાયણસમ્મત્તં ત્યંતરાલમ્મિ છાવલિયં ॥ ૫૩૧ ॥

આ અન્તર કરણમાં ઉપશમ સમકિતના કાળમાંથી ઓછામાં ઓછો એકસમય અને વધારે-
માં વધારે છ આવળી પ્રમાણ કાળ બાકી રહે ત્યારે કોઇક જીવને અનન્તાનુબન્ધી કપાયના

ઉદયથી ઉપશમસમક્રિતથી પડતાં અને મિથ્યાત્વ પામ્યા પહેલાં તે બેની અન્તરાલે જન્મ્યથી એકસમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવળી પર્યન્ત પૂર્વોક્ત શબ્દાર્થવાહુ' સાન્વાદન સમક્રિત હોય છે. ૫૩૨.

: હવે ક્ષયોપશમ સમક્રિતનું સ્વરૂપ કહે છે.

મિચ્છત્તં જમ્મુણ્ણં તં સ્વીણં અણુદ્ધયં ચ સવસંતં ।

મીસીભાવપરિણય વેદ્ધંતં સ્વઓવસમ્ ॥ ૫૩૨ ॥

જે ઉદય પામેલું મિથ્યાત્વ હોય તેને ક્ષય કર્યું હોય અને નહિ ઉદય પામેલું (સત્તામાં) હોય તેને ઉપશમાવેશ હોય; એવા મિથ્યાભાવે પરિભાણ પામીને જે અતુલવાયું હોય તે ક્ષયોપશમ સમક્રિત કહેવાય છે. ૫૩૨

જે ઉદયમાં આવેલું મિથ્યાત્વ હોય તેને વિપાકાદિવડે ભોગવીને ક્ષીણ કર્યું હોય, અને શેષસત્તામાં રહેલું અનુક્રિત હોય તેને ઉપશમાવેશ હોય એટલે તેના ઉદય અટકાવેલો હોય, અને મિથ્યાત્વસ્વભાવ દૂર કર્યો હોય. તેમાં મિથ્યાત્વ અને મિથ્યપુનની અપેક્ષાએ તેનો ઉદય અટકાવેલો હોય તથા શુદ્ધપુનની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ દૂર કર્યો હોય તે ક્ષયોપશમ સમક્રિત કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જો એમ હોય, તો અટકાવેલ ઉદયવાળા મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધપુન અને મિથ્યપુન રૂપ એ બેની અટકાવેલા ઉદયરૂપ ઉપશાન્તનીજ અનુદીર્ઘતા થવી ધટે છે, પણ મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત સમ્યક્ત્વગ્રાહનીયરૂપ શુદ્ધપુનની નથી ધરતી; કેમકે તે શુદ્ધપુન તો વિપાકોદયવડે સાક્ષાત્ અતુલવાય છે. અને તમે તો “ઉપશાન્ત અને અનુદીર્ઘ” એમ બે સ્વભાવવાળું ક્ષયોપશમથી સહિત કહો છો તેનું શું કારણ ?

શુર:—તહાજ કહેવું સાચ છે, પરંતુ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ રહિત શુદ્ધપુનને સ્વરૂપે (મિથ્યાત્વરૂપે) ઉદય નહિ થતો હોવાથી તેને વિષે અનુદીર્ઘતાનો ઉપચાર કર્યો છે. અથવા અશુદ્ધ અને મિથ્યપુનરૂપ એબે મિથ્યાત્વનું અનુદીર્ઘપણ સમજવું, પણ શુદ્ધપુનરૂપ સમ્યક્ત્વ ગ્રાહનીયનું નહિ, કેમકે તે તો મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત હોવાથી ઉપશાન્તજ છે. ઉદય આવેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને શેષ રહેલ જે અશુદ્ધ તથા મિથ્યપુન લક્ષણવાળું મિથ્યાત્વ તેના અનુદય અને દૂર કરેલા સ્વભાવવાહુ ઉપશાન્ત પામેલું શુદ્ધપુનવાળું મિથ્યાત્વ એ સર્વ સારીરીતે રહેલ છે તેજ સ્પષ્ટપણે કહે છે, એ રીતેઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનોક્ષય, અને નહિ ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ઉપશમ. એ ઉભય સ્વભાવનો મિથ્યાત્વ પુદ્ગલરૂપ ધર્મિમાં જે મિથ્યાભાવપણે પરિણામ પામેલ નુદિતરસવાળો અતુલવાતો જે શુદ્ધપુન-મૂળ મિથ્યાત્વનાં દળ છતાં પણ ક્ષયોપશમવડે શુદ્ધ થએલ હોવાથી તેને ક્ષયોપશમિક:સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. જે કારણથી શોધેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો અત્યન્ત સ્વચ્છ વસ્તુ જેમ તેમ યથાવસ્થિતતત્ત્વરૂપી અત્યવસાયરૂપ સમ્યક્ત્વને આપરણ કરનાર થતા નથી એટલા માટે ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

શિષ્ય:—ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ:ઉદય પામેલનો ઉપશમ, તેને તમે અહીં ક્ષયોપશમ સમક્રિત કહ્યું છે, અને પૂર્વે ઉપશમ સમક્રિત પણ એજ પ્રમાણે કહ્યું છે, તો પછી એ બેમાં તફાવત શો ?

શુર:—ક્ષયોપશમ સમક્રિતમાં સમ્યક્ત્વગ્રાહનીયરૂપ શુદ્ધપુનના પુદ્ગલો વેદાય છે. અતુલવાય છે, અને ઉપશમ સમક્રિતમાં તેમ નથી. વળી ઉપશમસમક્રિતમાં પ્રદેશોદયથી

પણ મિથ્યાત્વ નથી અનુભવાતું, અને ક્ષયોપશમસમકિતમાં તો મિથ્યાત્વ પ્રદેશોદયથી અનુભવાય છે. એટલે બધો એ બેમાં તફાવત છે. ૫૩૨

હવે વેદક અને ક્ષાયિકસમકિતનું સ્વરૂપ કહે છે.

વેયયસમ્પત્તં પુણ સન્વોદ્યચરમ્પોગલાવત્યં ।

સ્વીણે દંસણમોહેં તિવિહમ્મિત્તિ સ્વાદ્યં હોહ ॥ ૫૩૩ ॥

સમ્યક્ત્વપુજના છેલ્લા અંશનો જે અનુભવ તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહે છે; અને (અનન્તાનુબન્ધીયતુષ્કસહિત) ત્રણે દર્શનભાહુનીયનો ક્ષય થયે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે ૫૩૩

અનન્તાનુબન્ધીયતુષ્ક મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-તેમજ સમ્યક્ત્વ પુજ એ દર્શનસંપત્તિનો ઘણા ભાગે ક્ષય થયો હોય, તેમાંના શુદ્ધ પુજના પુદ્ગળોનો છેલ્લા અંશને અનુભવતાં વેદક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો, ક્ષાયોપશમિક અને વેદક સમકિતમાં શા તફાવત ? કારણકે ઉભયમાં સમ્યક્ત્વ પુજના પુદ્ગળો અનુભવાય છે.

શુર:— ક્ષાયોપશમિક સમકિતમાં સમસ્ત શુદ્ધપુજનો અનુભવ થાય છે, અને વેદકમાં તો તેનો છેલ્લો અંશ અનુભવાય છે. માત્ર એટલોજ આ બેમાં તફાવત છે. પરમાર્થથીતો વેદક પણ ક્ષાયોપશમિક સમકિતજ છે. કેમકે અનુભવાતા છેલ્લા અંશ સિવાયના સર્વ પુદ્ગળોનો ક્ષય, અને છેલ્લા અંશમાં રહેલા પુદ્ગળોનો મિથ્યાત્વભાવ દૂર થવારૂપ ઉપશમ, એમ ક્ષય અને ઉપશમ ઉભય સ્વભાવથી થતું હોવાથી તે ક્ષાયોપશમિકજ છે. વળી બીજે ઘણે સ્થળે ક્ષાયિક-ક્ષોપશમિક-અને ક્ષાયોપશમિક એમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારજ કહ્યા છે, ત્યાં વેદક સમકિતનો સમાવેશ ક્ષાયોપશમ સમકિતમાં કર્યો છે, કેમકે અદ્ય ભેદથી ભેદ માનવામાં આવે, તો આદ્યિક સમકિત પણ માનવું પડે. અને તેમ માનવાથી અતિવ્યાસિ દોષ આવે. માટે એ ત્રણ ભેદજ માનવા યોગ્ય છે.

અનન્તાનુબન્ધી ચાર કપાયનો ક્ષય થયા બાદ, મિથ્યાત્વ-મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પુજ એ ત્રિવધ દર્શનભાહુનીયનો સર્વથા નાશ થવાથી, ક્ષાયિક સમકિત થાય છે. આ પાંચે પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાંથી કોણ પણ સમ્યક્ત્વવાલાએ ગ્રહણ કરાએહું શ્રુત હોય, તે સમ્યક્ શ્રુત કહેવાય, અને મિથ્યાત્વથી ગ્રહણ કરાએહું હોય તે મિથ્યાશ્રુત કહેવાય છે. ૫૩૩

શિષ્ય:— સર્વ સામાન્યશ્રુતમાંથી કેટલું સમ્યક્શ્રુતજ હોય ? અને કેટલું મિથ્યાશ્રુતજ હોય ? તેમજ શ્રુત સિવાયના ચોપચાર જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપર્યાસ થાય ? અને કોનો નથી થતો ?

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ચોદસ દસ ચ અમિત્રે નિયમા સમ્પત્ત સેસર ધયણા ।

મદ્-ઓદિવિવજ્ઞાસેઽવિ હોદ્ મિચ્ઠેં ન પુણ સેસે ॥ ૫૩૪ ॥

ચોદથી સંપૂર્ણ દશ પૂર્વ મુધીનું શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તે સિવાય બાકીનું શ્રુત સમ્યક્શ્રુત અથવા મિથ્યાશ્રુત હોય છે. માત્ર અને અવધિજ્ઞાનનો વિપર્યાસથતાં તેમાં મિથ્યાત્વ હોય છે, પણ ગ્રેય જ્ઞાનમાં નથી હોતું ૫૩૪.

ચોદ્ધર્મથી સંપૂર્ણ દશધર્મ સુધીનું શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તેથી જેને ઓટ્ત શ્રુત હોય, તે અવશ્ય સમ્યક્દષ્ટિજ હોય, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિ કદિપણ ન હોય. એ સિવાય શ્રુત ઓટલે સંપૂર્ણ દશધર્મમાંથી ઓછું ઓછું કરતાં છક સામાયિક પર્યન્તનું શ્રુત જેને હોય તે સમ્યક્દષ્ટિ હોય, અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયે વિપરીતપણાવડે મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે તેથી તે શ્રુત પણ સમ્યક્દષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો સમ્યક્શ્રુત થાય છે, અને મિથ્યાદષ્ટિ એ ગ્રહણ કર્યું હોય તો મિથ્યાશ્રુત થાય છે. એ શ્રુત મિવાયના ચાર જ્ઞાનોમાંથી મતિ અને અવધિ જ્ઞાન મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપરીતપણાએ મતિઅજ્ઞાન અને વિલાંગજ્ઞાન રૂપે થાય છે, પણ મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન કદિપણ વિપર્યાસ નથી પામતાં; કેમકે મનઃ પર્યાય અને કેવળજ્ઞાન હોય, ત્યારે મિથ્યાત્વનો ઉદયજ ન હોય, ઓટલે વિપર્યાસ ક્યાંથી થાય ? મનઃપર્યાયજ્ઞાન અપ્રમત્તચારિત્રિને જ હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન ચાર-ધાતિકર્મના જેને ક્ષય થયો હોય તેનેજ હોય છે, ઓટલે તે જ્ઞાનવાલામાં મિથ્યાત્વનો ઉદય પણ ક્યાંથી હોય ? ૫૩૪

અહીં શિશ્ય પૂછે છે કે-

तत्तावगमसहाये सङ् सम्म-सुयाण को पङ्क्तिसेसो ? ।

जह नाग-दंसगाणं मेओ तुल्लेऽव्योहम्मि ॥ ५३५ ॥

नाणमवाय- पिईओ दंसणमिदं जहोग्गे-हाओ ।

तह तत्तर्हं सम्मं रोइज्जइ जेण तं नाणं ॥ ५३६ ॥

તત્ત્વાવબોધ રૂપ સ્વભાવ બનેમાં તુલ્ય છતાં, સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં શો તફાવત છે ? જેમ સમાન બોધપણું છતાં જ્ઞાન અને દર્શનમાં ભેદ છે તેમ અહીં પણ સમજવું, જેમકે અપાય-ધારણા એ જ્ઞાન, અને અવગ્રહ-ધ્રુવા એ દર્શનરૂપ છે; તેમ તત્ત્વની રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ, અને જે વડે રૂચિ થાય તે શ્રુતજ્ઞાન. ૫૩૫-૫૩૬

શિશ્ય: -રાગાદિ દોષરહિત હોય તેજ કેવ, તે કેવની આજ્ઞાનુસાર વર્તનારા હોય તેજ શુર, અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનો વાસ્તવિકબોધ-તેમાં જીવ નિત્ય અનિત્ય આદિ અનેક સ્વભાવ યુક્ત છે, કર્તા છે, લોકજ્ઞા છે, મિથ્યાત્વાદિ હેતુ વડે કર્મ બાંધનાર છે, તપ-સંચમાદિવડે કર્મથી મુક્ત થાય છે, ઈત્યાદિ બોધ સ્વરૂપ સમકિત કહેવાય છે, અને અત-જ્ઞાન પણ એવાજ બોધ રૂપ છે, તો સમ્યક્ત્વ-અને શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે, કે જેથી એમ કહી શકાય ? કે " સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલ હોય તે સમ્યક્ શ્રુત છે "

શુર:-જેમ જ્ઞાન અને દર્શન ઉભયમાં બોધ સ્વરૂપ સમાન છતાં પણ એ બેમાં કિંચિત્ ભેદ છે, તેમ તત્ત્વબોધરૂપ સ્વભાવ સમાન છતાં પણ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં કિંચિત્ ભેદ છે. જેમ અપાય અને ધૃતિ (ધારણા) વચનપર્યાય ગ્રાહકપણે વિશેષબોધાત્મક હોવાથી જ્ઞાન માનેલ છે, અને અવગ્રહ તથા ધ્રુવા અર્થપર્યાય વિષયપણે સામાન્ય બોધાત્મક હોવાથી દર્શન માનેલ છે; તેમ અહીં પણ જીવાદિતત્ત્વ સંબંધી રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને જેવડે એ જીવાદિ તત્ત્વની રૂચિ-મદ્દા થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે. મતલબકે દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિ વડે તત્ત્વઅદ્વાનાત્મક રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે રૂચિવડે જીવાદિતત્ત્વઅદ્વાનાત્મક વિશિષ્ટ શ્રુત થાય છે. તેથી તે શ્રુતઅજ્ઞાન મટીને શ્રુત-જ્ઞાન થાય છે.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તોપણ વિશિષ્ટ તત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતજ સમ્યક્ત્વ થયું; પણ એથી ભિન્ન બીજું કંઈ શ્રુત જણાતું નથી. તો પછી " સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલું હોય તે સમ્યક્ શ્રુત " એમ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—જેમ જ્ઞાન અને દર્શનમાં વસ્તુઅવબોધરૂપ બાણવાપણું સમાન છતાં પણ વિશેષ ગ્રાહક અને સામાન્ય ગ્રાહક પણે ભેદ છે, તેમ અહીં પણ શુદ્ધતત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાન અંશ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, અને એ સમ્યક્ત્વયુક્ત તત્ત્વાવબોધ તે શ્રુત-જ્ઞાન કહેવાય છે. એટલો એ બેમાં તફાવત છે. સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતજ્ઞાનનો એકી સાથે લાભ થાય છે, તો પણ કાર્ય અને કારણના ભાવથી ભેદ છે. એ માટે કહ્યું છે કે " જેમ દીપક અને પ્રકાશ એકીસાથે ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ કારણ-કાર્યનો ભેદ છે, તેમ એકીસાથે ઉત્પન્ન થયેલ સમ્યક્ત્વ પણ જ્ઞાનનું કારણ છે. (કેમકે) જ્ઞાન સમ્યક્ત્વની સાથેજ ઉત્પન્ન થયું હોય છતાં પણ, કંતક (કાચકાં) ચૂણાદિ જેમ જળને શુદ્ધ કરે છે, તેમ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનને શુદ્ધ કરે છે. " આથી ચોક્કસ કહ્યું છે કે " સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાએલું હોય તે સમ્યક્શ્રુત, અને મિથ્યાવચી ગ્રહણ કરાએલું હોય તે મિથ્યાશ્રુત. " ૫૩૫-૫૩૬

એ પ્રમાણે સમ્યક્શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત કહીને, હવે સાદિ સપર્યવસિત અને અનાદિ-અપર્યવસિત શ્રુતનું સ્વરૂપ કહે છે-

અત્યિત્તિનયસ્તેયં અણાદ્યજ્ઞંતમતિકાયં વ્ય ।

દ્યરસ્સ માદસંતં ગદ્યજ્ઞાનર્હિં જીવો વ્ય ॥ ૫૩૭ ॥

નિત્યવાદિ (દ્રવ્યાસ્તિક) નયના અભિપ્રાયે, પંચાસ્તિકાયની પેઠે શ્રુત અનાદિ અનન્ત છે; અને પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે ગતિઆદિપર્યાયો વડે જીવની પેઠે શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે. ૫૩૭

નિત્યવાદિ-દ્રવ્યાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે આ દ્વાદશાંગીશ્રુત નિત્ય હોવાથી પંચા-સ્તિકાયની પેઠે અનાદિ-અનન્ત છે. કારણ કે જે જીવદ્રવ્યોએ આ શ્રુત ભણ્યું છે, ભણે છે, ન ભણ્યો તે જીવદ્રવ્યો કદિ પણ નાશ પામવાના નથી, માટે તેથી અભિન્ન તેના પર્માણૂત શ્રુત પણ અનાદિ-અનન્ત છે. કેમકે સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુ ક્યાંઈ પણ ઉત્પન્ન નથી થતી, જો એવી અવિદ્યમાન વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો રેતીમાંથી પણ તેજ ઉત્પન્ન થયું જોઈએ. વળી વિદ્યમાન વસ્તુનો અત્યન્ત નાશ પણ નથી થતો; અને જો અત્યન્ત નાશ થતો હોય, તો સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે. જેમકે-જે જે નારકી ઘટ-પટ આદિ નાશ પામે છે, તે તે વસ્તુ જો સર્વથા અન્વયરહિત નાશ પામતી હોય, તો કાળ અનન્ત હોવાથી આગ્રકે સર્વ જીવ અને પુદ્ગળાદિ સમૂહનો ઉન્નત (નાશ) થાય અને તેથી આખું વિશ્વ શૂન્ય બની જાય. તેથી શ્રુતના આધારભૂત દ્રવ્યો સર્વ વિદ્યમાન હોવાથી, તેમનાથી અભિન્ન તેના પર્યાયરૂપ શ્રુત પણ વદ્યપજ છે, એટલે અનાદિ અનન્ત છે.

અનિત્યવાદિ-પર્યાયાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે તો આ શ્રુત જીવના નારકાદિપર્યાયની પેઠે અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સાન્ત છે. જેમકે શ્રુતજ્ઞાનવાળાને નિરન્તર લુદ્ધ લુદ્ધ દ્રવ્યાદિ સંબંધી ઉપયોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. વળી શ્રુત તેમનાથી કંઈલુદ્ધ નથી કેમકે તેના કાર્યભૂત જીવાદિ તત્ત્વનો બોધ અન્ય સ્થળે જણાતો નથી. અન્ય સ્થળે એ

બોધ નહિ જણાયા છતાં પણ જો ત્યાં તેની કલ્પના કરીએ તો અતિપ્રસંગ થાય, માટે દ્રવ્યાદિમાં શ્રુતનો ઉપયોગ સાદિ-સાન્ત છે, ૫૩૭

હવે નયની અપેક્ષા સિવાય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતશ્રુત સાદિ અનાદિ વિગેરે સ્વરૂપ કહે છે.

દન્વાદૈના વ સાદ્યમણાદયં સંતર્મંતરહિયં વા ।

દન્વમ્મિ ઇકપુરિસં પઙ્કચ સાદિ સનિહ્ણં ચ ॥ ૫૩૮ ॥

દ્રવ્યાદિની (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવની) અપેક્ષાએ શ્રુત, સાદિ-અનાદિ-સાન્ત ને અનન્ત છે. દ્રવ્યમાં એક પુરૂષની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિ અને સાન્ત છે.

કારણ કે—

ચોદસપુરૂષી મણુઓ દેવત્તે તં ન સંમરઙ્ સર્વં ।

દેસમ્મિ હોઈ મયણા સદ્ઠાળમવેડવિ મયણા હ ॥ ૫૩૯ ॥

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મનુષ્યને (મરણ પામ્યા પછી) દેવપણામાં તે સર્વશ્રુત નથી સાંભરતું, કેટલુંક સાંભરે અને કેટલુંક ન સાંભરે. મનુષ્યભવમાં પણ એ મુજબ ભજનાં બાણુવી. ૫૩૯

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મુનિ મરણ પામીને દેવલોકમાં ગયેલ હોય, તેને ત્યાં પૂર્વ ભણેલું બધું સર્વશ્રુત નથી સાંભરતું, પણ કલ્પચર્ચિના અનુસારે અગીયાર અંગરૂપ અથવા કોટ્યાચાર્યના મતે અર્ધસૂત્રમાત્ર સાંભરે છે. મનુષ્યજન્મમાં પણ ભજના છે, મિથ્યાત્વાદિ કારણોથી કોઈક શ્રુતજ્ઞાન પડી બાધ છે, અને કોઈને એ કારણોના અભાવે નથી પણ પડતું, કેમકે એ મિથ્યાત્વાદિજ શ્રુતને પાડવામાં કારણભૂત છે, ૫૩૯

તેજ કહે છે—

મિચ્છ-મર્વંતર-કેવલ-ગેલન-પમાયમાદૈના નાસો ।

આહ કિમત્યં નાસઙ્ કિં જીવાઓ તવં મિર્ણં ? ॥ ૫૪૦ ॥

કોઈ આ ભવમાં રહેનારને મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ-ભવાન્તર ગમન-કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ-જ્ઞાન અવસ્થા-અને પ્રમાદાદિવડે શ્રુતનો નાશ થાય છે. (આ પ્રમાણે એકલવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભથાય ત્યારે આદિ, અને નાશ ત્યારે અન્ત તેથી શ્રુત સાદિ-સાન્ત) અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે-શ્રુતનો નાશ કેમ થાય છે, શ્રુત તે શ્રુત હવથી ભિન્ન છે? ભિન્ન હોય તોજ હવ નિત્ય છતાં તે શ્રુતનો નાશ થવો સંભવે? ૫૪૦

જઙ્ મિર્ણં તન્માવેડવિ તો તઓ તસ્સમાવરહિઙ્ ચિ ।

અળ્લાણિ હય નિર્ધં અંધ વ્વ સમં પડ્વેણ ॥ ૫૪૧ ॥

જો શ્રુત હવથી ભિન્ન હોય તો શ્રુતજ્ઞાન છતાં પણ આંધળો મનુષ્ય જેમ દીપકવડે અર્થ ન જોઈ શકે, તેમ હવ શ્રુતસ્વભાવ રહિત હોવાથી નિત્ય અજ્ઞાનીજ થાય. (શ્રુતવડે અર્થ જાણી ન શકે.) ૫૪૧

આચાર્યશ્રી આનો ઉત્તર આપે છે કે—

તં તા નિયમા જીવો'જીવો'ન તદેવ કેવલં જમ્હા ।

તં ચ તદ્દળ્લાણં વા કેવલનાણ વ સો હુજ્જા ॥ ૫૪૨ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અજીવ સ્વભાવ નથી, પણ જીવસ્વભાવ હોવાથી અવશ્ય જીવ છે, પણ જીવ કેવળ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણકે જીવ શ્રુતજ્ઞાન થાય, શ્રુત અજ્ઞાન થાય, કેવળ-જ્ઞાન થાય, મતિ-અવધિ-મનઃપર્યાય-અથવા વિભાગ જ્ઞાન પણ થાય. ૫૪૨.

(શબ્દ પૂછે છે કે—

તં જડ્ જીવો નાસે તળ્લાસો હોજ સન્વસો નતિય ।

જં સો ઉપ્પાય-વ્યય-ધ્રુવવમ્માર્ગતપજ્ઞાત્રો ॥ ૫૪૩ ॥

જો તે શ્રુત (જીવ સ્વભાવ હોવાથી) જીવ છે, તો શ્રુતનો નાશ થયે જીવનો પણ નાશ થાય, પરંતુ સર્વથા નાશ ન થાય. કેમકે જીવ ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ રૂપ ધર્મવાળો અને અનન્ત પર્યાયવાલો છે. ૫૪૩

જો શ્રુતજ્ઞાન જીવના સ્વભાવભૂત છે, તો જીવથી શ્રુત ભૂટું નથી એમ થયું, અને તે સાથે શ્રુતજ્ઞાનકૃત વસ્તુનો બોધ જીવને થાય છે, તેથીજ જીવનું જ્ઞાનીપણું છે, એ પણ એથી સમજાય છે; જ્યારે એમ છે, ત્યારે શ્રુતનો પ્રતિપાત-નાશ થયે જીવનો પણ નાશ થવો જોઈએ; કેમકે " જે જેનાથી અભિજ્ઞ હોય, તે તેનો નાશ થયે નાશ પામે " જેમકે ધટસ્વરૂપનો નાશ થયે, ધટવસ્તુનો પણ નાશ થાય, તેમ અહીંપણ શ્રુતનો નાશ થયે જીવનો પણ નાશ થવો જોઈએ.

શુદ્ધિ—હા, શ્રુતનો નાશ થયે, જીવનો પણ નાશ થાય, પરંતુ તે પર્યાય વિશિષ્ટ માત્ર અન્યયવાળો જીવનો નાશ થાય, નહિ કે સર્વથા પર્યાયાન્તર વિશિષ્ટ જીવનો નાશ થાય. કારણ કે જીવ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવયુક્ત અનન્ત પર્યાયવાળો છે, તેથી કરીને જે જીવ શ્રુતપર્યાય વડે નાશ પામે છે, તે જીવજ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિ પર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે, અને સચેતન-અમૃત-સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ આદિ અન્યથી ભિન્ન પાડનાર અનન્તા અનુગત પર્યાયો વડે યુક્ત સર્વ અવસ્થામાં ધ્રુવ પણ રહેલ છે. તેથી શ્રુતપર્યાયમાત્રનો નાશ થયે જીવનો સર્વથા નાશ કેવી રીતે થાય ? નજ થાય. હા, જો કદિ જીવનો આ એકજ શ્રુત પર્યાય હોય, અને તેનો નાશ થાય, તો જીવનો સર્વથા નાશ થાય, પરંતુ તેમ તો નથી. શ્રુતપર્યાયમાત્રથી નાશ પામ્યા છતાં પણ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિપર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપરોક્ત અનન્તપર્યાયયુક્તપણું હોવાથી નિરન્તર ધ્રુવપણે રહે છે. ૫૪૩.

માત્ર આત્માજ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળો છે એમ નહિ, પરંતુ સ્વ વસ્તુમાત્ર એવા સ્વભાવવાળી છે તે જણાવે છે.

सर्वं चिय पइसमयं उप्पज्जइ नासए य निच्चं च ।

एवं चेव य सुह-दुवल-बंध-मोक्खाइसन्भावो ॥ ५४४ ॥

સર્વ વસ્તુ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થાય છે-નાશ પામે છે-અને ધ્રુવપણે (નિત્ય) રહે છે, અને એ પ્રમાણે હોવાથીજ સુખ-દુઃખ-બંધ અને મોક્ષ આદિ સદ્ભાવ ધરે છે. ૫૪૪

આ વિદ્યમાંની ધટ-પટ, સ્તમ્ભ, કુમ્ભ, શૂલ આદિ સર્વ વસ્તુઓ પુરાણાદિ પર્યાય નાશ પામે છે, નવીનાદિપર્યાયે ઉત્પન્ન-થાય છે, અને દ્રવ્યપણે નિરન્તર/ધ્રુવ-અવસ્થિત રહે છે, એજ પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ હોવાથીજ સુખ-દુઃખ, બંધ, મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ધરે છે, તે સિવાય નથી ધટતો. તેમાં પણ યુગ્મમાળા-અન્દન-અંગના-સર્પ-વિષ આદિ સહકારી

કારણે હોય તોજ સુખ-દુઃખાદિ થવા ધટે છે, અન્યથા એ કારણે સિવાય, હૃદયેશાં તે સુખ-દુઃખાદિના સદ્ભાવ અથવા અસદ્ભાવ થાય. હવે એ વસ્તુને ઉત્પાદ-વ્યય અને ક્રિયાત્મક ન માનવામાં આવે, અને એકાન્તે વસ્તુને નિત્ય સ્વરૂપ માનવામાં આવે, તો તે નિત્ય સ્વરૂપ વસ્તુને એ સહકારી કારણની અપેક્ષા ધટે નહિ. જેમકે-જેની અપેક્ષા રખાય છે, તેવા સહકારી કારણ વડે નિત્ય વસ્તુમાં કંઈ વિશેષતા કરાય છે, કે નથી કરાતી ? એ વિશેષતા કરાય છે, તો તે વિશેષતા તેનાથી લિપ્તરૂપે કરાય છે કે અલિપ્તરૂપે કરાય છે. ? લિપ્ત રૂપે કરાતી હોય, તો તેથી તે નિત્ય વસ્તુને શું લાભ થયો ? કંઈજ નહિ. એ આહી એમ કહેવામાં આવે, કે લિપ્તરૂપે કરાએલ વિશેષતા નિત્યવસ્તુમાં વિશેષતા કરનાર છે. તો એમ ન કહેવું. કેમકે એમકહીએ તો તે અનવસ્થા હોય આવશે, જેમકે-એ વિશેષ કરનાર પણ, તે વિશેષતાથી લિપ્ત છે કે અલિપ્ત છે ? એ લિપ્ત છે, તો તેને શો લાભ થયો ? ઈત્યાદિ ઉપરોક્ત આવર્તતાં અનવસ્થા હોય થશે. એ બીજો પક્ષ અંગીકાર કરીને કહેવામાં આવે, કે સહકારી કારણોવડે નિત્ય વસ્તુમાં જે વિશેષતા કરાય છે, તે તેનાથી અલિપ્તરૂપે કરાય છે; તો ત્યાં અમે પૂછીએ છીએ કે-એ વિશેષતા વિદ્યમાન કરાય છે, કે અવિદ્યમાન કરાય છે. ? એ વિદ્યમાન કરાય છે, એટલે તેમાં વિશેષતા છે, છતાં પણ કરાય છે, તો તેમાં શું કરાયું. ? છતાંએ કરાયું એમ માનવામાં આવે, તો અનવસ્થા હોય આવશે. હવે એ અવિદ્યમાન કરાય છે, એટલે નિત્ય વસ્તુથી અલિપ્ત અને અવિદ્યમાન એવી વિશેષતા કરાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો એ કથન અત્યંત વિરૂદ્ધ છે, કેમકે અવિદ્યમાન એવા ગણેડાના શીંગડાંની ધેડે તેને કરવાથી પણ તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય, ? અથવા અવિદ્યમાન કરાય છે, એમ માનતા હો, તો વસ્તુની આનંદતા થશે, કેમકે વસ્તુથી અલિપ્ત વિશેષતા કરવામાં વસ્તુ પણ કરાય છે, એમ થશે. આ ઉપરોક્ત હોયથી અથવા આટે એમ કહેવામાં આવે, કે એ સહકારી વડે એમાં કંઈ વિશેષ નથી કરાવું. તો તે તેના સહકારી કારણે ન કહેવાય, કેમકે તેઓ કંઈ પણ તેમાં વિશેષ કરતા નથી. તેમ છતાં પણ એ તેમને સહકારીપણે માનવામાં આવે તો અતિ-પ્રસક્તિહોય આવશે. જેમકે-કંઈપણ વિશેષ ક્યાં વિના પણ સહકારીની અપેક્ષા રાખવામાં આવે, તો વિદ્યના સર્વે ભાવોનું સહકારીપણું તે એકમાંજ આવે, કારણ કે જેમ એક વસ્તુ તે કાર્યમાં કંઈ વિશેષ નથી કરતું, છતાં સહકારી બનાય છે તેમ સર્વ વસ્તુ પણ તે કાર્યમાં વિશેષ નથી કરતી તેથી સર્વને સહકારી માનવા પડશે અને એમ વિશેષ નહિ કરવાપણું સમાન હોવાથી જુદા જુદા કોઈ પણ કાર્યનું પ્રતિનિયત સહકારી કારણ છે. એમ માનવું મિથ્યા થશે. વસ્તુ માત્રના સ્વભાવજ એવો છે, કે જેથી કંઈ પણ વિશેષ ન કરે, તો પણ પ્રતિનિયત સહકારીની અપેક્ષા રાખીનેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, આમ કહેવું, એ તો કેવળ મનોરથમાત્ર છે. કેમકે જે વખતે વસ્તુ ઈષ્ટ સહકારીની અપેક્ષાએ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તે વખતે તે વસ્તુમાં તેની અપેક્ષા રાખવા રૂપ સ્વભાવ રહે છે કે નથી રહેતો ? એ સ્વભાવ નથી રહેતો, તો વસ્તુ અનિત્ય થાય છે, કેમકે સ્વભાવના નાશ થતાં સ્વભાવવાનું પણ તેથી અલિપ્ત હોવાથી નાશ પામે છે; અને એ સ્વભાવ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) રહે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય, કેમકે જેમ કાર્યોત્પત્તિ પહેલાં અપેક્ષા રાખવારૂપ સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થઈ, તેમ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) પણ તે સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થાય. અથવા એ સ્વભાવ છતાં પણ કાર્યોત્પત્તિ થાય, તો નિરંતર એ પ્રમાણે કાર્યોત્પત્તિ થવીજ જોઈએ; કેમકે એ સ્વભાવ હૃદયેશાં

અવસ્થિત છે. વળી સહકારી કારણો પણ નિત્ય હોવાથી હુમ્મેશાં બધાં મળીને કાર્યોત્પત્તિ રૂપ ઉપકાર કરે, અથવા એવો ઉપકાર નજ કરે, કારણકે નિત્યવસ્તુ હુમ્મેશાં એકજ સ્વભાવ વાળી હોય છે, તેથી કાર્યના હુમ્મેશાં સદ્ભાવ હોય અથવા તો બીલકુલ અભાવજ હોય.

હવે જો એકાન્ત અનિત્ય-ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી સર્વ વસ્તુ માનવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે; કેમકે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુને ક્ષણભાવ સ્વભાવવાળી કહેવાય છે, તેથી બીજા આદિ ક્ષણોમાં તેના અભાવ અનિચ્છાએ પણ માનવો એમએ. હવે જો ભાવ અને અભાવમાં પરસ્પર અન્યપણું છે, કે અનન્યપણું છે. ? જો અન્યપણું-જુદાપણું છે, તો તે સર્વથા છે, કે કથંચિત્-કોઈક અપેક્ષાએ છે ? જો સર્વથા જુદાપણું છે, તો બીજા આદિ ક્ષણોમાં પણ તે વસ્તુનો સદ્ભાવ થશે, કેમકે તે સિવાય પ્રથમ ક્ષણના ભાવનું બીજા આદિ ક્ષણોના અભાવથી લિપ્તપણું થઈ નહિ, કારણ કે એકાન્ત લિપ્ત અભાવથી ભાવની નિવૃત્તિ-નાશ થઈ નહિ. જો થઈ, તો પડના અભાવથી ઘટભાવનો પણ નાશ થવો જોઈએ, ભાવ અને અભાવમાં કથંચિત્ જુદાપણું છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કેમકે એમ માનવાથી ક્ષણિકવાદનો ત્યાગ કરીને અનેકાન્તવાદ (સ્વાદ્વાદ) માનવો પડશે. હવે જો ભાવ અને અભાવમાં અનન્યપણું (અલિપ્તપણું) માનવામાં આવે, તો તે અનન્યપણું સર્વથા પ્રકારે છે, કે કથંચિત્ છે ? જો સર્વથા અલિપ્તપણું છે, તો પ્રથમ ક્ષણનો સદ્ભાવ, તેજ બીજા આદિ ક્ષણોમાં અભાવ છે અને તેથી બીજા આદિ ક્ષણોમાં પણ ભાવજ (સદ્ભાવજ) થશે, અથવા બીજા આદિ ક્ષણોનો અભાવ નિરૂપાખ્ય (તુચ્છ) હોવાથી અને તેજ પ્રથમ ક્ષણના ભાવરૂપ હોવાથી પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ અભાવ થશે; અને જો કથંચિત્ ભાવાભાવનું અલિપ્ત પણું માનતા હો તો, ઉપર કહ્યા મુજબ અનેકાન્ત ભત અંગીકાર કરવો પડશે.

બોધ:—બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ, અભાવરૂપજ હોવાથી, પ્રથમ ક્ષણના ભાવની સાથે તે તેનાથી અન્ય છે કે અનન્ય છે ? એવી કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે જો ભાવ અભાવથી ભેદભેદ સિવાય કોઈ ત્રીજા રૂપે વર્તેતો હોય, તો એ કલ્પના યોગ્ય ગણાય, પરંતુ તેમ તો નથી. વળી બીજા ક્ષણનો અભાવ કલ્પિતજ હોવાથી ઉપરોક્ત વિકલ્પનો વિષય પણ નથી.

આચાર્ય:—જો એ પ્રમાણે બીજા ક્ષણનો અભાવ કલ્પિત છે, તો તે અસત્ હોવાથી બીજા આદિક્ષણોમાં પણ ભાવનો પ્રસંગ થશે, તો પછી ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળી વસ્તુ છે, એમ ક્યાંથી રહ્યું ? પ્રથમ ક્ષણથી વ્યતિરિક્ત બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ પરિકલ્પિત છે, પરંતુ તેથી અવ્યતિરિક્ત તો તે છેજ, એમ કહેતા હો, તો પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ થશે, અને ત્યાં પૂર્વે કહેલ દોષ આવશેજ. વળી એમ કહેવામાં આવે કે અમુક વસ્તુનો ઉત્તર કાળમાં થનાર પદાર્થાન્તર ભાવ, તેજ બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ છે, તો ત્યાં પૂર્વે કહેલ અન્ય-અનન્યપણાની કલ્પના થશે, અને ત્યાં કહેલ દોષ પણ આવશે. ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુજ બીજા આદિક્ષણોનો અભાવ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે. કારણ કે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ, ક્ષણ ભાવ સ્વભાવ વાળી કહેવાય છે, તેથી તે ભાવ અને અભાવ પરસ્પર અન્યપણું છે કે અનન્યપણું છે ? ઇત્યાદિ વિકલ્પો કરતાં જે દોષ આવે છે, તે દોષ અહીં પણ આવશે.

બોધ:—બીજા આદિક્ષણોના અભાવમાં પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ નથી, જો ત્યાં ભાવ છે

એમ માનીએ તો બીજા આદિક્ષણોના અભાવ ઘટે નહિ, માટે પ્રતિયોગીના ત્યાં અભાવ હોવાથી, “ભાવ, અભાવથી અન્ય છે કે અનન્ય છે?” એવી કલ્પના કરી શકાય નહિ, કારણ કે જ્યારે ભાવ છે, ત્યારે અભાવ નથી, અને અભાવ છે ત્યારે ભાવ નથી.

આચાર્ય:—જો એમ હોય, તો તે ભાવજ અભાવભૂત હોવાથી, ભાવની પેઠે અભાવ પણ ભાવનો ધર્મ થયો, જ્યારે અભાવ એ ભાવનો ધર્મ થયો, ત્યારે સર્વદા વસ્તુનો સદ્ભાવજ થયો, અને તેથી વસ્તુ સ્વહેતુથીજ ભાવાભાવ ધર્મવાળી ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનવું જોઈએ. કેમકે કમરહિત કારણથી કમવાન ધર્મ યુક્ત કાર્યની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. તેથી જ્યારે ભાવ હોય ત્યારે અભાવે હોય, એટલે વસ્તુ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી ક્યાંથી રહી? અથવા પ્રથમ ક્ષણની પેઠે પછીના ક્ષણોમાં પણ ભાવ અને અભાવની સાથે અવસ્થિતમાં વિરોધ ન હોવાથી નિરંતર વસ્તુનો સદ્ભાવ થશે. એ પ્રમાણે સ્વભાવાન્તર કલ્પના પણ કરી શકાય. અહીં એમ ન કહેવું, કે અક્ષણિક પદાર્થમાં અર્થક્રિયા ન થાય, માટે સ્વભાવાન્તર કલ્પના ન કરી શકાય. કેમકે એ કહેવુંજ અયોગ્ય છે, ક્ષણિક પદાર્થમાંજ અર્થક્રિયા ન થાય; જેમકે નહિ ઉત્પત્તિ થએલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે? ૧ ઉત્પત્તિ થતો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે? ૨ ઉત્પત્તિ થએલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે? ૩ નાશ પામતો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે? ૪ કે નાશ પામેલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે? ૫ આ પાંચ વિકલ્પોમાંથી કયા વિકલ્પે અર્થક્રિયા કરે છે? (૧) નહિ ઉત્પત્તિ થએલ ક્ષણિક પદાર્થ તો અર્થક્રિયા કરી શકતો નથી, કેમકે તે અવિદ્યમાન છે. (૨) ઉત્પત્તિ થતો ક્ષણિક પદાર્થ પણ નથી કરતો, કેમકે ઉત્પત્તિ થવાની અવસ્થામાં તમે ક્ષણિકવાદીઓ અર્થક્રિયા નથી માનતા. જો માનતા હો, તો તે વખતે પદાર્થનો કેટલોક અંશ ઉત્પત્તિ થયો હોય, અને કેટલોક અંશ ન થયો હોય, તેથી સાંશ-વસ્તુ માની ગણાશે, અને તેમ થવાથી અમારા મન્તવ્યાનુસાર દ્રવ્યપર્યાય ઉભયરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થવાથી અમારા પક્ષની સિદ્ધિ થશે. કારણકે અંશ માનવાથી અંશવાન અવયવીની સિદ્ધિ થાય છે, અને તે અવયવી અહીં દ્રવ્ય છે, તથા અંશો તે પર્યાયો છે. એમ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. (૩) ઉત્પત્તિ થએલ ક્ષણિકપદાર્થ પણ અર્થક્રિયા કરતો નથી, કેમકે તે સંપૂર્ણ ઉત્પત્તિ થએલ હોવાથી સહકારી કારણોથી કંઈ વિશેષતા તેમાં નથી થઈ, જો વિશેષતા થઈ હોય, તો વિત્ત કારણથી થએલ વિશેષતાનો તેથી ભેદ થાય. સહકારી કારણ તેણે અવિશેષપણું છે તે સહકારી કારણોની સાથે મળીને આ ઉત્પત્તિ થએલ ક્ષણિક પદાર્થ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવું એ કેવળ પોતાના ચિત્તનુંજ સમાધાન કરવા જેવું છે. કેમકે જો એ પ્રમાણે વસ્તુ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે, તો તે માત્ર સહકારી કારણોના સંયોગનીજ અપેક્ષા રાખે, તે સિવાય કંઈ વિશેષ નહીં કરે, તો પછી બીજા અનેક અસહકારીની સાથે પણ એનો સંયોગ છે, શા માટે અત્યુક્ત સહકારીની અપેક્ષાથીજ અર્થક્રિયા કરે છે. ? માટે એ સહકારીઓથી તેમાં વિશેષતા શું થાય છે? કંઈજ નહિ, કેમકે ક્ષણિક પદાર્થમાં એવી વિશેષતા ઘટે નહિ. (૪) હવે ચોથા પક્ષથી નિવર્તમાન એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અત્યુક્ત છે; કારણ કે નિવર્તમાન અવસ્થા તમે ક્ષણિકવાદી માનતા નથી, જો માનતાહો, તો વસ્તુને સાંશ માનવી પડશે. અને તેથી સ્પષ્ટાદ ભત માનવો પડશે. (૫) છેલ્લા પાંચમા વિકલ્પથી નિવૃત્ત એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેતા હો, તો તે પ્રલાપ માત્ર છે, કેમકે નિવૃત્ત પદાર્થ અવિદ્યમાન હોવાથી અર્થ-

ક્રિયા કેવી રીતે કરે ? આ પ્રમાણે કોઇ પણ પ્રકારે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ ધટતી નથી, માટે દ્રવ્યપર્યાયાત્મક નિત્ય અનિત્ય રૂપેજ વસ્તુ માનવી જોઈએ, કેમકે તેવા પ્રકારેજ વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, જેમકે માટીનો પિંડ-સિવક-સ્થાસ-ઘટ-અને કપાસ આદિ સર્વમાં માટીનો અન્વય સામાન્યપણે જણાય છે, અને એ દરેકમાં માંહિમાંહિ સિત્રના પણ અનુભવાય છે, એટલે જેવો આકાર મૃત્પિંડનો છે, તેવો આકાર સ્થાસ-શિવકાદિમાં નથી જણાતો, પરંતુ દરેકમાં સિત્રસિત્ર આકારજ અનુભવાય છે. વળી જેવો આકારભેદ અને તેનું જ્ઞાન વિજાતીય પાણી-અગ્નિ-પવન આદિમાં થાય છે, તેવો આકારભેદ શિવકાદિમાં નથી થતો, કેમકે એ સર્વમાં માટીનો અન્વય સામાન્યપણે અનુભવાય છે. આવો સર્વજન પ્રસિદ્ધ અનુભવ છતાં પણ તે અનુભવ અધોગ્ય છે. એમ તો ન કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી અતિપ્રસંગ થાય. વળી આ સંવેદન-અનુભવ તે જ્ઞાન્તિ છે, એમ પણ ન કહી શકાય, કારણ કે દેશ કાળ અને મનુષ્યની સિત્ર સિત્ર અવસ્થામાં પણ એવુંજ સંવેદન થાય છે. તેમજ અર્થ પદાર્થથી થએલ યથાથ-જ્ઞાન સિવાય જાતિના વિકલ્પોથી પદાર્થની વ્યવસ્થા માનવી તે પણ ઉચિત નથી, કેમકે જાતિવિકલ્પો પ્રતીત થવામાં બાધક રૂપ હોવાથી અનાદિય છે.

એકાન્ત નિત્યવસ્તુઓમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થવું ધટતું નથી, કેમકે તેઓમાં સિત્રસિત્ર આકારના કારણભૂત એવા ધર્મભેદનો અભાવ છે. આ માટે અન્યત્ર કહ્યું છે કે “ધર્મ-ભેદનો અભાવ હોવાથી એકાન્ત નિત્યપદાર્થમાં અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સંવેદન ન થાય.” જો ધર્મ ભેદ માનવામાં આવે તો નિત્યપણાની હાની થાય. માટે એકાન્ત નિત્ય વસ્તુમાં યથોક્ત સંવેદન ન થાય. તેમજ એકાન્ત અનિત્યપદાર્થમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થાય નહિ, કારણકે તેઓમાં અનુવૃત્તિ આકારના કારણભૂત દ્રવ્યનો અન્વય નથી એ માટે કહ્યું છે કે-“એકાન્ત અનિત્ય પદાર્થોમાં દ્રવ્યનો અન્વય ન હોવાથી અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સત્ય સંવેદન ન થાય.” આ સંવેદનમાં કોઇ બાધક હેતુ નથી, કેમકે કોઈ પણ વખત એવો હેતુ જણાયો નથી, માટે અન્વય વિના વ્યતિરેક નથી અને વ્યતિરેક વિના અન્વય નથી. કહ્યું છે કે “નાડવ્યઃ સ હિ ભેદત્વાદ્ ન ભેદોડમ્બયવૃત્તિઃ । મૃદ્દ્રવ્યભેદસંસર્ગવૃત્તિ-જાત્યન્તરં ઘટા ॥૧૧॥ ” આ સંબંધમાં ધણું કહેવા યોગ્ય છે, પણ વિસ્તારના ભયથી તેમજ અન્યત્ર કહેલું હોવાથી અહીં નથી કહેતા. આ મતમાં અને બીજા ગ્રંથોમાં આવા ધણે સ્થળે કહેવાશે, પરંતુ અહીં એક સ્થળે લખેલ હોવાથી બીજે ઠેકાણે તે મુખે જાણી શકાય, એમ માનીને કંઈક વિસ્તારથી આવાદ સ્થાનક લખ્યું છે. માટે આથી કંદાળો કે અશ્વિ ન કરવી, કેમકે એ બહુ ઉપયોગી છે. ૫૪૪

સાદ સપર્યવસિત-સાદિ અપર્યવસિત-અનાદિસપર્યવસિત અને અનાદિઅપર્યવ-સિત શ્રુતના આ ચાર ભાંગાઓમાંના પહેલો ભાંગો દ્રવ્યથી એક પુરવની અપેક્ષાએ કહ્યો; બીજો ભાંગો તો કેવળ કહેવામાનનોજ છે, કેમકે એ કયાંઈ પણ સંભવતો નથી. માટે હવે ત્રીજો અને ચોથો ભાંગો ભવ્ય અને અભવ્યની અપેક્ષાએ કહે છે—

અહવા મુર્ચં નૈવ્વાણમાવિળોડ્ગાશ્યં સપર્જતં ।

જીવર્તં પિવ નિયયં સેસાણમ્પાદ-પર્જતં ॥ ૫૪૫ ॥

અથવા ભવ્યને શ્રુત અનાદિ સાન્ત હોય છે, અને બાકીના અભવ્યને જીવત્વની પેઠે શ્રુત પણ અવશ્ય અનાદિ અનન્ત છે. ૫૪૫

જે મોક્ષજ્વાને લાયક હોય તે લવ્ય જ્વ કહેવાય, એવા લવ્ય જ્વને લવ્યવની પેઠે શ્રુત પણ અનાદિ કાળથી છે તેથી અનાદિ શ્રુત છે, અને જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે શ્રુતનો અન્ત થાય તેથી સાન્ત શ્રુત. એમ એક લવ્યજ્વની અપેક્ષાએ અનાદિ સાન્ત શ્રુત કહેવાય. તથા જે કદિપણ મોક્ષને લાયક ન થાય તે અલવ્ય કહેવાય. એવા અલવ્ય જ્વને જ્વત્વ અથવા અલવ્યવની પેઠે શ્રુત અનાદિ કાળથી છે અને લવિષ્યમાં અનન્ત કાળ પચન્ત રહેશે, કેમકે અલવ્યને સારમાં કદિપણ શ્રુતનો નાશ ન થાય. મારે એક અથવા સર્વ અલવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત શ્રુત કહેવાય, માહી જે શ્રુત કહ્યું છે, તે સમ્યક્ શ્રુત કે મિથ્યાશ્રુત એવા ભેદ સિવાય લવ્ય અને અલવ્યને મામાન્ય રૂપે શ્રુત સમજવું. ૫૪૫

દ્રવ્યથી એક જ્વની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્યવસિત એવો પહેલો ભાગો પૂર્વે કહ્યો છે, અને સર્વજ્વોની અપેક્ષાએ શ્રુતનો ચોથો ભાગો આગળ ૫૪૮ મી ગાથામાં કહેવાનો હવે ક્ષેત્ર અને કાળને લાવથી એક જ્વની અપેક્ષાએ શ્રુતનો પ્રથમ સાદિ-સપર્યવસિત ભાગો કહ્યો છે—

રેત્તે મરહે-રવયા કાલે જ સમાઓ દોળિણ તત્યેવ ।

માવે પુણ પળવર્ગ પળવળિજ્જે વ આસજ્જ ॥ ૫૪૬ ॥

ક્ષેત્રથી ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં અને કાળથી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાં શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે. તથા લાવથી શુર પ્રજાપતીય ભાવો જાણીને કહે તેથી સાદિ-સપર્યવસિત છે. ૫૪૬

ક્ષેત્રથી વિચારતાં ભરત-ઐરવતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમ્યક્ શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે, કેમકે એ ક્ષેત્રમાં પ્રથમતીર્થકર્તા વખતમાં દ્વાદશાંગી રૂપ શ્રુત થાય છે તેથી સાદિશ્રુત, અને છેલ્લા તીર્થકર્તા તીર્થનો અન્ત થતાં તેનો પણ અન્ત થાય છે તેથી સાન્તશ્રુત. એ પ્રમાણે ક્ષેત્રથી સાદિ-સાન્તશ્રુત સમજવું. તથા કાળથી વિચારતાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરવતક્ષેત્રમાં સાદિ-સપર્યવસિત શ્રુત છે. કારણકે બન્ને કાળના ત્રીજા આરામાં દ્વાદશાંગશ્રુતની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી સાદિશ્રુત, અને ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરાની આદિમાં તથા અવસર્પિણીના પાંચમા આરાના અન્તે તે શ્રુતનો અન્ત થાય છે, તેથી સપર્યવસિતશ્રુત કહેવાય. એમ કાળથી સાદિ-સપર્યવસિતશ્રુત સમજવું, અને લાવથી વિચારતાં પ્રજાપતીય ભાવો જાણીને શુર તે કહે, તેથી સાદિ સપર્યવસિત થાય, ૫૪૬.

કારણ કે—

ઉવઓગ-સર-પયત્તા યાળવિસેસા ય હોતિ પળવર્ણ ।

મહ-ઠાળ-મેય-સંવાય-વળ્ણ-સદ્દાઈમાવેસુ ॥ ૫૪૭ ॥ દારં

ઉપયોગ-અવાજ-પ્રયત્ન અને સ્થાન વિશેષ ધર્મો પ્રજપક શુરમાં હોય છે; તથા ગતિ-સ્થિતિ-ભેદ-સંઘાત-વર્ણ અને શબ્દાદિ ધર્મો પ્રજપણીય પદાર્થોમાં હોય છે. (એ ઉભય ધર્મો અનિત્ય હોવાથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્યવસિત છે.) ૫૪૭

આન્તરિક શ્રુતપરિણામ તે ઉપયોગ, ધ્વનિ (અવાજ) તાલુ-ઝોણાદિ સંબંધી બ્યાપાર તે પ્રયત્ન, પર્વકાદિ આસન વિશેષ તે સ્થાન, એ ધર્મો ચા ભાવો જ્યારે પ્રજપક શુર

બ્યાખ્યાનાદિ કરતા હોય ત્યારે હોય છે, વળી એ ધર્મો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થ-વસિત છે, તેથી એ ભાવોની અપેક્ષાએ શ્રુત પણ વક્ત્રાથી અનન્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થ-વસિત છે. તેમજ પરમાણુ આદિના ગતિપરિણામ સ્થિતિપરિણામ અન્યથી બેડાએલ હોય તો તેથી લુપ્ત પડવારૂપ ભેદ-અન્યની સાથે સયોગ-કૃષ્ણ નીલાદિવર્ણ-મન્દ મધુરાદિ શબ્દ આદિ શબ્દથી રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-આકૃતિ વિગેરે પચાસ ધર્મો પરમાણુ આદિ પ્રરૂપ-ણીય ભાવોમાં (પદાર્થોમાં) હોય છે. એ ભાવો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થવસિત છે, અને તેથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્થવસિત છે, કેમકે એ ભાવો શ્રુતને આદ્ય છે, અને આદ્યક તે આદ્યનું કારણ હોય છે, માટે કાર્ય-કારણના અભેદોપચારથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્થ-વસિત છે. ૫૪૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્થવસિત પ્રથમ ભાંગો કહેા; હવે અનાદિ અપર્થવસિત ચોથો ભાંગો કહે છે.

દન્વે નાનાપુરિસે સ્વેત્તિ વિદેહાઈ કાલુ જો તેહું ।

સ્વય-સ્વસમભાવમ્મિ ચ સુચનાર્ણ વટ્ટપ સયયં ॥ ૫૪૮ ॥ દારં

દ્રવ્યથી વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રથી મહાવિદેહની અપેક્ષાએ, કાળથી અનુ-ત્સર્પિણી, અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અને ભાવથી ક્ષયોપશમભાવની અપેક્ષાએ, શ્રુત-જ્ઞાન નિરન્તર હોય છે. (અનાદિ-અપર્થવસિત છે.) ૫૪૮

દ્રવ્યથી નારક-તીર્થ-ચ-દેવ-મનુષ્યગત વિવિધ સમ્યગ્દષ્ટિજીવોને અમ્યદ્શ્રુત ત્રણે કાળમાં હોય છે, કદિ પણ વિચ્છેદ પામતું નથી. તેથી તેઓની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન અ-નાદિ-અપર્થવસિત છે. ક્ષેત્રથી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ અપર્થવસિત છે, કેમકે ત્યાં સર્વદા તીર્થ પ્રવર્તે છે, તેથી ત્યાં કદિપણ શ્રુતનો વિચ્છેદ નથી થતો, કાળથી મહા-વિદેહને વિષે અનુત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળમાં શ્રુત અનાદિ-અપર્થવસિત છે, કેમકે ત્યાં ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કાળચક્ર નહિ હોવાથી શ્રુત કદિપણ વિચ્છેદ પામતું નથી. અને ભાવથી ક્ષયોપશમ ભાવમાં શ્રુત અનાદિ-અપર્થવસિત છે. કેમકે વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ કોઇ નહિ ને કોઇ જીવને શ્રુતજ્ઞાન હોય છેજ. સામાન્ય મહાવિદેહને વિષે અનુ-ત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાલને વિષે દ્વાદશાંગી શ્રુત કદાપી નાશ પામતું નથી, કેમકે તીર્થ-કર ગણધરોનો નિરન્તર તેમાં સદ્ભાવ છે. ૫૪૯

એ પ્રમાણે એક અનેક જીવાદિની અપેક્ષાએ સાદિ-સપર્થવસિત અને અનાદિ અપ-ર્થવસિત શ્રુત કહેું; હવે ગમિક અને અગમિક શ્રુત કહે છે.

મંગગણિયાદ ગમિયં જં સરિસગયં ચ કારણવસેળં ।

ગાહાદ અગમિયં સ્વલુ કાલિયમ્મય દિદ્વિવાપ યં ॥ ૫૪૯ ॥

ભાંગો અને ગણિતાદિ જેમાં બહુ હોય તે, અથવા કારણવશાત્ સમાન પાઠ જેમાં ઘણા હોય તે ગમિકશ્રુત પ્રાયઃ દષ્ટિવાદ આદિમાં હોય છે; અને ગાથા સ્તોત્રાદિરૂપ અસદૃશ પાઠાત્મક હોય, તે અગમિકશ્રુત પ્રાયઃ કાલિકશ્રુત હોય છે. ૫૪૯

એ પ્રમાણે ગમિક-અગમિકશ્રુત કહીને હવે અગપ્રવિષ્ટ તથા અગબ્યાદ્ય શ્રુત કહે છે.

ગળહર-પેરકુયં વા આપ્સા મુક્તવાગરણઓ વા ।

ધુવ-ચલવિસેસઓ વા અંગા-ળંગેમ્મ નાળવં ॥ ૫૫૦ ॥

ગણધરકૃત અને સ્થવિરકૃત, અથવા ત્રિપદીજન્ય અને છુટા અર્થ પ્રતિપાદનથી થતું, તેમજ ધ્રુવ અને અનિયતશ્રુત એવા જે વિશેષો તે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યમાં લેવડું કારણ છે. ૫૫૦

ગૌતમસ્વામિ આદિ ગણધરોએ 'કરેલું' દ્વાદશાંગરૂપ શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય છે, અને ભદ્રબાહુસ્વામિ આદિ વૃદ્ધ આચાર્યોએ 'કરેલું' આવશ્યકનિર્ણયિત આદિ શ્રુત અંગ-બાહ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અથવા ત્રણવાર ગણધર મહારાજે પૂછવાથી તીર્થંકર મહારાજે કહેલ ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ રૂપ ત્રિપદીથી થએલું દ્વાદશાંગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત, અને પ્રત્યે પૂછ્યા સિવાય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાથી થએલું આવશ્યકાદિ શ્રુત અંગબાહ્યશ્રુત કહેવાય છે. અથવા નિયતશ્રુત એટલે સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં અવશ્ય થનારું દ્વાદશાંગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય, અને અનિયત એટલે સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં અવશ્ય થાયજ એમ નહિ, એવું તન્દુલવૈચારિકાદિ પ્રકરણરૂપ શ્રુત અંગબાહ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અર્થાત ગણધરકૃત ત્રિપદી જન્ય-અને ધ્રુવ શ્રુત જે દ્વાદશાંગ રૂપ છે, તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત; અને સ્થવિરકૃત-અર્થ પ્રતિપાદનરૂપ- તેમજ અનિયત આવશ્યક પ્રકરણાદિ શ્રુત અંગબાહ્ય શ્રુત છે. ૫૫૦.

નંદી સૂત્રની ટીકામાં અંગમાહ અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરતાં મહાયગિરિજ મહારાજ આ પ્રમાણે કહે છે. કે સર્વેકદ્દુઃશ્રુતલબ્ધિસંપન્ન ગણધર મહારાજે રચેલું મૂળ શ્રુત સૂત્ર, અથવા જે સર્વદા નિયત હોય એવું આચારાંગાદિ તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત; અને તે સિવાય બીજા શ્રુતસ્થવિરોએ રચેલું હોય તે અંગમાહ્ય શ્રુત તેમાં અંગમાહ્ય શ્રુત જે પ્રકારે છે. સામાયિકાદિ છ પ્રકારનું આવશ્યક અને તેથી વ્યતિક્રિત. આવશ્યક વ્યતિક્રિત શ્રુત જે પ્રકારનું છે એક કાલિકશ્રુત અને બીજું ઉત્કલિક-શ્રુત. તેમાં જે શ્રુત રાત્રિ અને દિવસની પ્રથમ અને ચરમ પોરણીમાંજ બજાય, તે રાત્રિકશ્રુત અને જે કાળવેળા વર્જીને સર્વ કાળે બજાય તે ઉત્કલિકશ્રુતને તે દયનેશ્વરિક વિગેરે અનેક પ્રકારે છે, તેમાંના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના નામ આ પ્રમાણે છે. ૧ સ્થવિરશ્રુત કલ્પનું પ્રતિપાદન કરનાર કલ્પશ્રુત. તે જે પ્રકારનું છે, એક સુક્ષ્મરૂપ તે અધ્યપ્રાચ્ય અને અધ્ય અર્થવાળું છે, બીજું મહાકલ્પ શ્રુત તે મહાઅર્થ અને મહાઅર્થવાળું છે. ૨ જીવાદિપદાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર પ્રતાપના ૩ પ્રમાદ-અધ્યપ્રમાદના સ્વરૂપનો ભેદ અને વિષાક જાણાવનાર પ્રમાદપ્રમાદ અધ્યપ્રમાદ. ૪ નંદી ૫ અ-નુયોગહાર. ૬ દેવેન્દ્ર સ્તવ. ૭ તન્દુલ વૈચારિક. ૮ ચક્રાવર્તિ. ૯ સમપ્રવૃત્તિ. ૧૦ પોરણીમંડળ. ૧૧ મંડળપ્રવેશ. ૧૨ વિદ્યાચારણવિનિયમ. ૧૩ ગણિ વિદ્યા. ૧૪ ધ્યાનવિભક્તિ. ૧૫ મરણવિભક્તિ. ૧૬ આત્મવિમુક્તિ. ૧૭ વીતરાગશ્રુત. ૧૮ સંવેગનાશ્રુત. ૧૯ વિહારકલ્પ ૨૦ ચરણવિધિ. ૨૧ આ-ઉરપચ્ચખખાણ. ૨૨ મહાપચ્ચખખાણ. એ વિગેરે ઉત્કલિકશ્રુત છે.

કાલિકશ્રુત પણ અનેક પ્રકારે છે. ૧ ઉત્તરાધ્યપન. ૨ દક્ષાકલ્પ. ૩ વ્યવહાર ૪ બૃહત્કલ્પ, ૫ નિશીથ, ૬ મહાનિશીથ, ૭ ઋષિભાષિત ગ્રંથો, ૮ જન્યકલ્પ પત્રતિ. ૯ દ્વીપ-સાગર પત્રતિ. ૧૦ મંદ-પત્રતિ ૧૧ સુક્ષ્મવિમાન પ્રવિભક્તિ ૧૨ મહા વિમાન પ્રવિભક્તિ. ૧૩ અંગચૂલિકા. ૧૪ વર્ગચૂલિકા ૧૫ વિવાહચૂલિકા. ૧૬ અશ્વોપપાત. ૧૭ વરજોપપાત. ૧૮ મરજોપપાત. ૧૯ ધરજોપપાત. ૨૦ વૈશ્ર મજોપપાત. ૨૧ વૈશ્રધરોપપાત ૨૨ દેવેન્દ્રોપપાત ૨૩ ઉત્થાનશ્રુત. ૨૪ સમુત્થાન શ્રુત. ૨૫ નાગપરિવા. ૨૬ નિરપાવસિમ. ૨૭ કલ્પિક. ૨૮ કલ્પાવર્તસિક. ૨૯ પ્રવિષ્ટા ૩૦ પ્રુપચૂલ. ૩૧ દલ્લિપ્તશ્રુત એ વિગેરે ચોરાથી હલ્લર પ્રકીર્ણક ગ્રંથો ભગવન્ત પ્રથમ જિનેશ્વર ઋષિ દેવના સમયમાં હોય, અને સમ્પ્રાપ્ત, હલ્લર પ્રકીર્ણક ગ્રંથો અધ્યાત્મ જાતીક જિનેશ્વરના સમયમાં હોય, તથા ચાલુક્ય પ્રકીર્ણક ગ્રંથો ભગવન્ત

મહાવીર દેવના સમયમાં હોય છે. અથવા જે જિનેશ્વરને જેટલા સિંખો ઉત્પાતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની શુદ્ધિવાળા હોય. તેમના તેટલા હજારઅથવા હોય, અને પ્રત્યેકશુદ્ધ પણ તેટલાજ હોય. એ સર્વ અર્થો આવશ્યક વ્યતિરિક્ત જે ઉત્કાલિકશ્રુતને કલિકશ્રુત, તે બધું અંગમાલ્ય કહેવાય. ઉપર જણાવેલા અર્થોમાં શુ' શુદ્ધીકૃત આવે છે. તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ નન્દીસૂત્રની ટીકા જોઈ લેવી. અહીં વિસ્તાર થવાના બચથી તે સર્વ નથી લખ્યું.

અંગપ્રવિષ્ટસુત બાર પ્રકારે છે. ૧ આચારાંગ, ૨ સૂત્રકૃતાંગ ૩ સ્થાનાંગ ૪ સમવાયાંગ, ૫ વ્યાખ્યાપ્રવૃત્તિ ૬ યાતાધર્મિકથા ૭ ઉપાસકદશા ૮ અંતકૃતદશા ૯ અનુત્તરોપપાતિકદશા ૧૦ પ્રજ્ઞવ્યાકરણ ૧૧ વિપાકસૂત્ર ૧૨ અને દષ્ટિવાદ, તેમાં પ્રથમ આચારાંગ સૂત્રમાં શ્રમણ નિર્થ-યોના આચાર, યોચર વિધિ, વિનય, વિનયની શિક્ષા, ભાષા, અભાષા ચરણ સિત્તરી કરણસિત્તરી, સંયમ માત્રા અને આહારાદિની માત્રાનો વીચાર પ્રશ્નો છે, તેમાં યાનાચાર દર્શનાચાર ચારિત્રાચાર તપાચાર વીર્યાચાર એ પાંચ આચાર છે. તથા આચારાંગમાં પરિમિત વાચના સંખ્યાતા અનુયોગદ્વાર સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્મુક્તિઓ, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે વળી એમાં બે શ્રુત રકંધ, પચીસ અધ્યયન, પંચાશી ઉદેશયુક્ત, પંચાશી સમુદેશયુક્ત, અદાર હજાર પદ, સંખ્યાત અક્ષર, અનન્તા પર્વાય, પરિમિત ત્રસજીવો, અનન્તા સ્થાવરજીવો, શાશ્વત પદાર્થો, અશાશ્વત પદાર્થો, વિગેરે જિનપ્રરૂપિતભાવો આચારાંગમાં કલા છે.

૨ સૂત્રકૃતાંગમાં એકસો એસી બેઠ ક્રિયાવાદિના, ચોરાશી અક્રિયાવાદિના, સડસઠ અમ્હાનવાદિના, અને બત્રીસ વિનયવાદિના, સર્વ મળી ત્રણસો ત્રસઠ બેઠ પાખંડીઓના તેમાં સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે. વળી એની પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્મુક્તિઓ, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. તેમજ એમાં બે શ્રુત રકંધ, ત્રેવીસ અધ્યયન, તેત્રીસ ઉદેશયુક્ત, તેત્રીસ સમુદેશયુક્ત, છત્રીસ હજાર પદ, સંખ્યાતા અક્ષર, અનન્તાગમ, અનન્તા પર્વાય, પરિમિત ત્રસજીવો અનન્તા સ્થાવરજીવો, તથા શાશ્વત અશાશ્વત જિન પ્રરૂપિતભાવો, બીજા અંગ સૂત્રકૃતાંગમાં કલા છે.

૩ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં ટંક-કૂટ-પર્વત, શિખરી, પ્રાગ્માર, કુંડો, શુદ્ધાઓ, ખાણો, દ્રહો, નદીઓ વિગે-રેતું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આ સૂત્રની પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્મુક્તિઓ, સંખ્યાતા સંગ્રહણીઓ, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. તથા આ સૂત્રમાં એક શ્રુતરકંધ, દશ અધ્યયન, એકત્રીસ ઉદેશયુક્ત, એકત્રીસ સમુદેશયુક્ત, બહોતેર હજાર પદ, સંખ્યા-તાઅક્ષર, વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૪ સમવાયાંગમાં એકથી સો પર્વતની સંખ્યાવાળા પદાર્થોના જોમાં અનન્તરભાવ થાય છે, તેની પ્ર-પણા કરી છે. આના અનુયોગદ્વાર, છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે, શ્રુતરકંધ એક છે, અધ્યયન એક છે, ઉદેશયુક્ત એક છે, સમુદેશયુક્ત એક છે, એક લાખને ચુઆળીસ હજાર પદ છે, તે સિવાય અક્ષર-ગમ પર્વાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૫ વ્યાખ્યા પ્રવૃત્તિ સૂત્રમાં જીવ-અજીવ આદિની પ્રપણા કરી છે. એના છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વ-વત્ સંખ્યાતા છે, તેના એક શ્રુતરકંધ છે, અધિક એકસો અધ્યયન છે, દશ હજાર ઉદેશ છે, દશ હજાર સમુદેશ છે, છત્રીસ હજાર પ્રજ્ઞ છે, બે લાખ ને આઠાવીસ હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્વાય વિગેરે પૂર્વ-વત્ સંખ્યાતા છે.

૬ યાતાધર્મિકથાંગમાં ધર્મિકથામાં ઉદાહરણરૂપ નગરો ઉવાનો ચૈત્યો, વનખંડો, સમવસરણો વિગેરેતું વર્ણન છે, આ અર્થમાં સર્વ મળીને સાકાત્રણ કોડ કથાનકો છે, આના અનુયોગ-છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે. વળી આ અંગમાં બે શ્રુત રકંધ છે, એગણીસ અધ્યયન છે, એગણીસ ઉદેશયુક્ત છે, એગણીસ સમુદેશયુક્ત છે, પાંચ લાખને છોતેર હજાર પદ છે, અક્ષર-પર્વાય વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૭ ઉપાસક દશાંગમાં શ્રાવણના નગરો, ઉવાનો, નૈત્યો, વનખંડ, સમવસરણો, તેમના રાજ્યો, તેમના માતા-પિતા, ધર્મોચાર્ય, ઉદ્દેશોક-પરલોક સંનધી તેમની રૂઢિ વિગેરેનું વર્ણન છે એમાં અનુ-યોગદ્વાર-૭૬ વિગેરે પૂર્વવત્ છે. સુવરકંઠ એક છે, દસ અધ્યયન છે, દસ ઉચ્ચલુકાગ છે, દસ સમુદ્રેયલુકાગ છે, અગ્નીઆર લાખ ને જાવન દળર પદો છે, અક્ષર-પર્વાય વિગેરે પૂર્વવત્ જાણી લેવા.

૮ અન્તકૃતદશાંગમાં તીર્થિક વિગેરે ચરમચરીરી જીવોના નગરો ઉવાનો નૈત્યો વિગેરેનું વર્ણન છે, તેના ૭૬-સોલક વિગેરે પૂર્વવત્ છે, એક સુવરકંઠ છે, આઠ વર્ગ છે, આઠ ઉચ્ચલુકાગ છે, આઠ સમુદ્રેયલુકાગ, ત્રેવીસલાખને ચાર દળર પદો છે, અક્ષર-પર્વાય-અમ વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૯ અનુતરેપાતિક દશાંગમાં અનુતર વિખાનમાં ઉત્પન્ન થનારાના નગર-કંઠાન-ચેત્ય વિગેરેનું વર્ણન છે. અનુયોગ-૭૬-સોલક વિગેરે પૂર્વવત્ છે. સુવરકંઠ એક છે, નવ વર્ગ છે, ત્રણ ઉચ્ચલુકાગ છે, ત્રણ સમુદ્રેયલુકાગ છે. છેતાગીસ લાખ અને આઠ દળર પદ છે. અને અક્ષર-પર્વાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે.

૧૦ પ્રજાવ્યારણમાં પૂજાના નદી પૂજા અને પૂજા, તથા નદી પૂજા વિવિધ પ્રકારે એકસો આઠ આઠ પ્રકોના ઉત્તર છે, તેમજ તે સિવાય નાગરુઆર વિગેરે દેવોની સાથે સાધુઓ ના દિવ્ય સલાહ થયેલા તેનું વર્ણન છે. અનુયોગદ્વાર-૭૬ વિગેરે પૂર્વવત્ છે, તેના સુવરકંઠ એક છે. પીરતાલીસ અધ્ય-યન છે, પીરતાલીસ ઉચ્ચલુકાગ છે. પીરતાલીસ સમુદ્રેયલુકાગ છે, બાપુ લાખ ને સોગ દળર પદ છે, અને અક્ષર-પર્વાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે.

૧૧ વિપાકયજ્ઞાંગમાં શુભાશુભકર્મના ફળ-વિષાકનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેના અનુયોગદ્વાર-૭૬ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાના છે એ સુવરકંઠ છે, વીસ અધ્યયન, વીસ ઉચ્ચલુકાગ, વીસ સમુદ્રેયલુકાગ છે, અને એક કોડ ચોરાશીસ અને બીજીસ દળર પદ છે, પર્વાય-અક્ષર વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૧૨ દષ્ટિવાદ તેના પાંચ ભેદ છે, પરિકર્મ, સત્ પુરંગન, અનુયોગ, અને ચૂલિકા. તેમાં પરિકર્મ સાત પ્રકારે છે, સત્ જાતીય પ્રકારે છે, પૂર્વગત ચોદ પ્રકારે, અનુયોગ એ પ્રકારે છે, અને ચૂલિકા પ્રથમના ચાર પૂર્વની છે, બાકીના પૂર્વ ચૂલિકા નિતાના છે. આ દષ્ટિવાદના અનુયોગ ૭૬ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાવાદ છે. એક સુવરકંઠ છે. અને સંખ્યાત દળર પદો છે.

ઉપરોક્ત દાદશાંગ ખાર અંગમાં શુ શુ વિષય ચર્ચા છે, તે સંનધી નન્દીસત્રમાં બહુ મારી રીતે વર્ણવ્યું છે, તે જાણવાની છંછવાળાએ ત્યાંથી જોઇ લેવું. અહીં અન્યવિસ્તારના બચથી માત્ર સંક્ષિપ્ત સાર લીધો છે.

શિષ્ય: પ્રશ્નો આગમથી સંભળાય છે કે “ ગણધર મહારાજ પ્રથમ પૂર્વોની રચના કરે છે. ” એ પૂર્વોમાં સંપૂર્ણ વાદ્-મય અન્તર્ભૂત થાય છે, તેથી ‘ચોદ પૂર્વામંત્ર આરમ્ભાજ હોવા’ જોઇએ, શેષ અંગ અથવા અંગબાહ્ય શ્રુત રચવાથી શો લાભ ? શિષ્યની એ સંકાપ્ત સમાધાન કરવાને શીશુ કહ્યું છે કે—

જઞિવિ ય મૂયાવાપ સન્વસ્ત વજોગયસ્સ ઓયારો ।

નિજ્જહ્ણા તદ્દાવિ હુ દુમ્મેહે પપ્પ હત્તી ય ॥ ૫૫૨ ॥

જોકે ભૂતવાદમાં-દષ્ટિવાદમાં સર્વ વાદ્-મયનો અન્તર્ભૂત થાય છે; તો પણ મન્દમતી-વાળા તથા સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ શ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૨

સંપૂર્ણ વિશેષ શુદ્ધ સર્વ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિપાદન જેમાં કરેલું હોય, તે ભૂતવાદ અથવા સામાન્ય-વિશેષાદિ સર્વ ધર્મ શુદ્ધ જીવોના ભેદ-પ્રભેદ જેમાં કહેલ હોય તે ભૂત-વાદ અથવા દષ્ટિવાદ કહેવાય. એવા દષ્ટિવાદમાં સમગ્ર વાદ્-મયનો અન્તર્ભૂત થાય છે; તો પણ તે ભૂતવાદને મહાજ-ધારણ કરવાને અશોચ એવા મંદ શુદ્ધિવાળા જીવો અને સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ અંગબાહ્યશ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૨ ।

સ્રીઓને દૃષ્ટિવાદ યા ભૂતવાદ શ્રુત શા માટે ન અપાય ? તે માટે કહે છે.

તુચ્છા ગારવવહ્નલા ચર્લિદિયા દુબ્વલા ધિર્દૃષ્ટિ ય ।

इति अइसेसञ्ज्ञयणा भूयावाओ य नो त्योणं ॥ ૫૬૨ ॥

તુચ્છ સ્વભાવવાળી-ખુદુ અભિમાનવાદી-ચપલેન્દ્રિય અને ભુદ્ધિએ દુર્બળ-મન્દ હોવાથી સ્રીઓને અતિશયવાળા અધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ આપવાની આજ્ઞા નથી. ૫૫૨
સ્રીને જે કોઈ પણ રીતે દૃષ્ટિવાદ શ્રુત આપ્યું હોય, તો તે તુચ્છાદિ સ્વભાવથી “હું” પણ દૃષ્ટિવાદ ભણું છું” એવા અભિમાન યુક્ત મનથી પુરૂષના પરિભાષાદિ કાર્યમાં પ્રવર્તે અને તેથી દુર્ગતિ પામે. એમ જાણીને અતિશય કૃપાસિન્ધુ-પરોપકાર કરવામાં જ પ્રવૃત્તિવાળા ભગવાન તીર્થંકરોએ ઉત્થાન-સમુત્થાન શ્રુત વિગેરે અતિશયવાળા-અમત્કારવાળા અધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ શ્રુત સ્રીઓને આપવાની ના કહી છે. પરંતુ તેઓના પર અતુભહ કરવાને માટે તેમને પણ શ્રુત આપવું જોઈએ, એમ જાણીને શેષ અગીઆર અંગાદિની રચના કરી છે. ૫૫૨.

એ પ્રમાણે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાદિ શ્રુત કહીને શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદો કહ્યા હવે શ્રુતનો વિષય કેટલો છે તે કહે છે.

उपपत्तो मयनाणी सर्वं दग्वाइं जानइ जहत्यं ।

पासइ य केइ सो पुण तमचवखुहंसणेणं ति ॥ ૫૬૩ ॥

ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યોદિ યથાર્થ જાણે છે. અને વળી કેટલાએક કહે છે કે તે અચક્ષુદર્શન વડે જુએ છે. ૫૫૩

જો શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગવાન હોય, તો તે પંચાસ્તિકાયરૂપ સર્વ દ્રવ્ય લોકલોકરૂપ સર્વ ક્ષેત્ર અતીતાદિરૂપ સર્વકાળ અને ઔદયિકાદિ સર્વભાવો સ્પષ્ટાવભાસિ શ્રુતજ્ઞાનવડે યથાર્થ જાણે છે; પરંતુ સામાન્યઆદિ દર્શનવડે જુએ નહિ. કેમકે તેમને તે ન હોય, જેમ મનઃપર્યવજ્ઞાન સ્પષ્ટાર્થ આહક છે, તેથી ત્યાં દર્શન નથી, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ સ્પષ્ટાર્થ-આહી હોવાથી અર્થ વિકલ્પન અવસ્થામાં, અન્તજ્ઞાપાકાર રૂપ હોવાથી, અર્થને વિશેષ પ્રકારે જ ગ્રહણ કરે છે, પણ સામાન્ય પ્રકારે ગ્રહણ નથી કરતું. નન્દીસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “તે શ્રુતજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે; દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી, કાળથી, ને ભાવથી. દ્રવ્યથી ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યો જાણે, પણ જુએ નહિ. ક્ષેત્રથી સર્વક્ષેત્ર જાણે પણ જુએ નહિ. કાળથી સર્વ કાળ જાણે, પણ જુએ નહિ. ભાવથી સર્વ ભાવ જાણે, પણ જુએ નહિ.” આ સ્થળે બીજાઓ “શ્રુતજ્ઞાની જ્ઞાનથી જાણે છે અને અચક્ષુ દર્શનથી જુએ છે,” એમ માને છે, કારણ કે જેને શ્રુતજ્ઞાન હોય, તેને મતિજ્ઞાન અવરય હોય છેજ. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને ચક્ષુ તથા અચક્ષુ એ બે દર્શન કહ્યાં છે, તેમાં ચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાન જુએ છે અને અચક્ષુદર્શનવડે શ્રુતજ્ઞાની જુએ છે. ૫૫૩

આ ઉપરોક્ત બીજાઓના અભિપ્રાય અયોગ્ય છે, કેમકે—

तेसिमचवखुहंसणसामणाओ कहं न मइनाणी ।

पासइ, पासइ व कहं मयनाणी किंरुओ भेओ ? ॥ ૫૬૪ ॥

તેમને અચક્ષુદર્શન સમાન છતાં પણ મતિજ્ઞાની તે વડે કેમ ન જુએ, અને શ્રુતજ્ઞાની કેમ જુએ ? એ ભેદ શાથી છે. ? ૫૫૪

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તપણું સમાન હોવાથી અચક્ષુદર્શન પણ ઉલ્લેખમાં સમાન છે, તો પછી અચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાની ન જુએ અને શ્રુતજ્ઞાની જુએ, એવું શું કારણ ? જો શ્રુતજ્ઞાની અચક્ષુદર્શનથી જુએ, તો મતિજ્ઞાની પણ તે વડે જુએ. અને જો તે ન જુએ તો તે પણ ન જુએ. કારણ કે ન્યાય ઉલ્લેખ સમાન છે. માટે સ્વે-ચ્છાભાષિપણા સિવાય એમ કહેવાતું બીજું કંઈ કારણ જણાતું નથી. ખરી રીતે તો “ શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ.” એમજ કહેવું યોગ્ય છે. ૫૫૪

અથવા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહેલ પર્યત્તાની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પર્યત્તા કહેલી છે, અને તેથી તે અપેક્ષાએ “ શ્રુતજ્ઞાની જાણે અને જુએ ” એમ કહેવું યોગ્ય છે. તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મદ્મેયમવલ્લુદ્ધસંજ્ઞા ચ વજિત્તુ પાસના મળિયા ।

પળ્લવળાણ ચ કુટા તેજ સુપ પાસના જુતા ॥ ૫૫૫ ॥

મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-ને અચક્ષુદર્શન સિવાયની “ પર્યત્તા ” પ્રજ્ઞાપનામાં સ્ફુટપણે કહેલ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પર્યત્તા યુક્ત છે. ૫૫૫

પર્યત્તા સાકાર અને અનાકાર એમ બે પ્રકારે છે. શ્રુતજ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા, અર્વાધ જ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા, મનઃપર્યવજ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા, કેવળજ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા, શ્રુતઅજ્ઞાન સાકાર પર્યત્તા વિભંગજ્ઞાન સાકારની પર્યત્તા એમ છ પ્રકારે સાકાર પર્યત્તા છે. અચક્ષુદર્શન અનાકાર પર્યત્તા અર્વાધદર્શન અનાકાર પર્યત્તા, અને કેવળદર્શન અનાકાર પર્યત્તા, એમ ત્રણ પ્રકારે અનાકાર પર્યત્તા છે. આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-અચક્ષુદર્શન સિવાયની નવ પ્રકારે “ પર્યત્તા ” પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીશમાં પદની અંદર સ્ફુટ રીતે કહી છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પર્યત્તા કહી છે, તે યોગ્ય છે અને તેની અપેક્ષાએ “ શ્રુતજ્ઞાની જાણે છે, અને જુએ છે, ” એમ કહેવું પણ યુક્ત છે.

જેમ ઉપયોગ શબ્દથી સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એમ બન્ને ભેદ કહેવાય છે, તેમ પર્યત્તા શબ્દથી પણ સાકાર પર્યત્તા અને અનાકાર પર્યત્તા એમ બે ભેદ કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જો એમ હોય, તો સાકાર અને અનાકાર પર્યત્તા એ બન્ને સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગના માત્ર પર્યાય શબ્દો થયા, તો પછી ઉપયોગથી પર્યત્તા જુદી શા માટે કહી ?

જ્ઞ:—સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારે છે અને સાકાર પર્યત્તા તો છ પ્રકારે છે, કેમકે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાનમાં પર્યત્તા નથી કહી; વળી અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે છે, અને અનાકાર પર્યત્તા ત્રણ પ્રકારે છે, કેમકે અચક્ષુદર્શનમાં પર્યત્તા નથી કહી. પર્યત્તા એટલે ઉત્કૃષ્ટ રીતે જોવું. એવું ઉત્કૃષ્ટ જોવાપણું, શીઘ્ર ત્રણે ત્રિકાળ વિષય અર્થ જાણવામાં પડતર બોધ હોય ત્યારે થાય; મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન પ્રાયઃ સાંમિતકાળ વિષય હોવાથી, તેમાં શીઘ્ર પડતર બોધ નથી થતો, માટે તેમાં પર્યત્તા નથી કહી. તેવીજ રીતે જેમ અક્ષુ ઇન્દ્રિયને શીઘ્ર અવબોધ થાય છે, તેમ બાકીની ક્ષેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને નથી થતો, કેમકે અક્ષુ ઇન્દ્રિયના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તે ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ દીર્ઘ દીર્ઘ-કાળે કહેલ છે, અને મન શીઘ્ર અર્થ પરીચ્છેદક છતાં પણ તેમાં પર્યત્તા નથી કહી, કેવળ

ઉપયોગજ કહેલ છે, આ કારણથી અવ્યક્તદર્શનમાં પરચતા નથી કહી. આ પ્રમાણે સાકાર-ઉપયોગ આઠ પ્રકારે અને સાકારપરચતા છ પ્રકારે છે, તથા અનાકારઉપયોગ ચાર પ્રકારે અને અનાકારપરચતા ત્રણ પ્રકારે છે. એ રીતે ઉપયોગ અને પરચતામાં તદ્વાવત હોવાથી ઉપયોગથી પરચતા ભિન્ન કહી છે. તેથી મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અવ્યક્તદર્શન સિવાય બાકીનાં શ્રુતજ્ઞાનાદિમાં પરચતા કહી છે, એ પરચતાની અપેક્ષાએ “શ્રુત જ્ઞાની જાણે છે ને જુએ છે,” એમ કહેવું તે યોગ્ય છે.

કેટલાક પુસ્તકોમાં “તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પરચતા યુક્ત છે” તેને બદલે તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પરચતા અયુક્ત છે” એમ જણાય છે, ત્યાં એવો અર્થ સમજવો કે પૂર્વની ૫૫૩ મી ગાથામાં “પાસદ ય કેદ સો પુણતમચક્લુદ્ધસજેણ” એ પાઠથી અવ્યક્તદર્શનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમાં પરચતા કહી છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રજ્ઞાપનામાં મતિજ્ઞાન-માત-અજ્ઞાન અને અવ્યક્તદર્શન સિવાયની છ પ્રકારની પરચતા કહી છે. તેથી “શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ” એમ અર્થ સમજવો (આ ગાથા પૂર્વ ટીકાકારોએ અહણ કરી છે, પણ અર્થ સહેલો છે એમ કહી તેઓએ આ ગાથાની વ્યાખ્યા નથી કહી, તેથી વૃત્તિકારે સ્વભાધાનુસાર વ્યાખ્યા કરી છે, અને તેથી બીજા બુદ્ધિમાનોએ પણ શાસ્ત્રવિરોધ ન આવે તેમ વ્યાખ્યા કરવી.) ૫૫૫

એ પ્રમાણે ભેદથી અને વિષયથી શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું- હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારોપરે ગત્યાદિ આગળના સ્થાનમાં તે શ્રુતની પ્રરૂપણા કરીશું.

જહ નવહા મહનાણં સંતપયપરુવગાહ્ણા ગમિયં ।

તહ નેયં સુચનાણં જં તેણ સમાણસામિત્તં ॥ ૫૫૬ ॥

જેમ સત્પદપ્રરૂપણાદિ વડે મતિજ્ઞાન નવ પ્રકારે જણાવ્યું, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ (એ નવ દ્વારો વડે) જાણવું. કેમકે જે મતિજ્ઞાનના સ્વાભાવી છે, તે શ્રુતજ્ઞાનના પણ સ્વાભાવી છે. ૫૫૬.

સવ્વાહસયનિહાણં તં પાપણં જઓ પરાહીણ ।

તેણ વિણેયહિયત્થં મહ્ણોપાઓ ઇમો તસ્સ ॥ ૫૫૭ ॥

સર્વઅતિશયનું નિધાન તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રાયઃ પરાધીન (શુદ્ધ આધીન) હોવાથી, તીર્થ-કર-ગણધરોએ શિષ્યજનના હિતને માટે તેને અહણ કરવાનો ઉપાય (વિધિ) આ પ્રમાણે કહ્યો છે. ૫૫૭.

આગમસસ્થમ્મહાણં જં બુદ્ધિગુણેહિ અટ્ટહિં દિદ્ધં ।

વેત્તિ સુચનાણલંભં તં પુવ્વવિસારયા ધીરા ॥ ૫૫૮ ॥ ૨૦૨૧ ॥

જે બુદ્ધિના આઠગુણોવડે આગમશાસ્ત્રનું અહણ કહ્યું છે, તેનેજ શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ છે એમ ધીર એવા પૂર્વજ્ઞા કહે છે. ૫૫૮.

એવા શાસ્ત્રને વીશે આગળ કહેવાશે તે બુદ્ધિના આઠગુણોવડે શુદ્ધ પાસેથી શાસ્ત્રનું (શ્રુતજ્ઞાનનું) અહણ તેજ શ્રુતલાલ પૂર્વના જાણકાર પડિત પુરૂષા કહે છે. ૫૫૮.

સાસિજ્ઞ જેણ તયં સત્થં તં વાડવિસેસિયં નાણ ।

આગમ એવ ય સત્થં આગમસત્થં તુ સુચનાણં ॥ ૫૫૯ ॥

તસ્સાયાણ ગહર્ણં દિટ્ઠં જ મઙ્ગુણેહિં સત્યમ્મિ ।

વેતિ તયં સુચલંભં શુણા ય સુસ્સૂસણાઈયા ॥ ૫૬૦ ॥

જે વડે બોધ કરાય, તે શાસ્ત્ર, તે સામાન્યથી જ્ઞાન કહેવાય છે. અને આગમ એજ શાસ્ત્ર તે આગમશાસ્ત્ર, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. તે શ્રુતયુગ્મ આદાન એટલે ગ્રહણ કરવાયું. શાસ્ત્રમાં જે બુદ્ધિના શુભવડે કહ્યું છે તેને શ્રુતલાભ કહે છે, તે શુભો શૂંચપાદિક બાણવા. ૫૫૯-૫૬૦.

તે આઠ શુભો કહે છે.

સુસ્સૂસઙ્ પટિપુચ્છઙ્ સુણેઙ્ ગિણહઙ્ ય ર્ઙ્ગહણ યાવિ ।

તત્તો અપોહત્તી ય ધારેઙ્ કરેઙ્ વા સમ્મં ॥ ૫૬૧ ॥ ૨૧ । ૨૨ ॥

સાંભળવાની ઈચ્છા કરે, પૂછે, શ્રવણ કરે, ગ્રહણ કરે, વિચારે, અને તે પછી નિશ્ચય કરે, ધારી રાખે, અને સમ્યક્ અનુદાન કરે. ૫૬૧.

૧ પ્રથમ વિનય સહિત શુરુ બુધથી શ્રુત સાંભળવાની ઈચ્છા કરે. ૨ તે પછી પૂછે, એટલે બાણેલું શ્રુત શાંકા રહિત કરે, ૩ પછી એ બાણેલું શ્રુત અર્થથી સાંભળે, ૪ તે સાંભળીને અવગ્રહ વડે ગ્રહણ કરે, ૫ ગ્રહણ કરીને ઈલાથી વિચાર કરે કે “શુ” તે આજ પ્રમાણે-જે કે અન્યથા છે? ” એમ વિચાર કરતાં સ્વબુદ્ધિથી પણ કંઈક ઉત્પ્રેક્ષા કરે. ૬ તે પછી નિશ્ચય કરે, કે જે પ્રમાણે શુરુએ કહ્યું છે તે તેમજ છે. ૭ બ્યારે એ પ્રમાણે નિશ્ચય થાય એટલે હમ્મ-સાં પાતાના ચિત્તમાં તે ધારી રાખે. ૮ તે પછી શાસ્ત્રમાં કહેલ સમ્યક્ અનુદાન કરે, કારણકે શાસ્ત્રમાં કહેલું અનુદાન પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમમાં, અને શુરુ ચિત્ત ત્રેણવી લેવામાં હેતુભૂત હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને ઉપાય છે.

૧ અથવા શુરુ મહારાજ જે જે કાર્ય માટે આજ્ઞા કરે, તે સર્વ અનુગ્રહ માનીને સાંભળવાની ઈચ્છા કરે. ૨ તે તે કાર્ય કરતી વખત પુનઃ પૂછે. ૩ એ પ્રમાણે આરાધન કરેલ શુરુની પાસે સૂત્ર અને તેના અર્થ સારી રીતે સાંભળે. ૪ સાંભળીને અવગ્રહવડે ગ્રહણ કરે, તે પછીના વિચારાદિને અર્થ ઉપર કહ્યા બુદ્ધિ સમજવો. યીજ વળી એમ કહે છે કે ૧ પુછાવેલા શુરુએ આદેશ કરેલા વચનને રૂઢી રીતે માંભળે છે ૨ અને સાંભળેલાને તેવી રીતે અવગ્રહવાડે ગ્રહણ કરે, શુરુએ સમ્યક્ રાતે કરે ત્યાં સુધી સમજણ. આ પ્રમાણે એ આઠે પ્રકારે શુરુની આરાધના શ્રુતની પ્રાપ્તિમાં મૂલ ઉપાય ભૂત હોવાથી શુરુ આરાધનાના વિષયમાં તે આ શુભો થાએ છે. ૫૬૧

સુસ્સુ .^૧ ય સોઝં સુચમિયન્છઙ્ સવિણ્ણાં સુરુમુદ્દાઓ ।

પટિપુચ્છઙ્ તં મહિયં પુણોઙ્ગિ નિસ્સંકિયં કુણઙ્ ॥ ૫૬૨ ॥

સુણઙ્ તદત્યમધોઙ્ ગહર્ણે-હા-ડવાય-ધારણા તસ્સ ।

સમ્મં કુણઙ્ સુયાણં અઢ્ઢંપિ તઓ સુચ લહઙ્ ॥ ૫૬૩ ॥

સુસ્સુસઙ્ વા જં સુરવો જંપંતિ પુલ્લમણિઓ ય ।

કુણઙ્ પટિપુચ્છિઙ્ગે સુણેઙ્ સુત્તે તદત્યં વા ॥ ૫૬૪ ॥

શુશ્રૂષા એટલે વિનય સહિત શુદ્ધ મુખથી સાંભળવાની ઈચ્છા કરે, પુનઃ પૂછ એટલે તે અહણુ કરેલું' પુનઃ શંકારહિત કરે, અવણુ કરે એટલે તેનો અર્થ લાણીને સાંભળે, તે પછી અહણુ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરી, ધારી રાખીને તેનું સાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર અનુષ્ઠાન કરે. કેમકે તેથી બીજી પણુ શ્રુત પ્રાપ્ત થાય. અથવા શુદ્ધ જે જે કહે તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, અને પૂર્વે કહ્યું હોય તે પ્રમાણુ કરે, પુનઃ પૂછીને સૂત્ર અથવા તેનો અર્થ સાંભળે. ૫૬૨-૫૬૩-૫૬૪.

હવે અવણુ કરવાનો વિધિ કહે છે.

મૂયં હુંકારં વા વાઢક્કાર-પઢિપુચ્છ-વીમંસા ।

તત્તો પસંગપારાયણં ચ પરિણિટ્ટ સમત્તણ ॥ ૫૬૫ ॥ ૨૨ । ૨૩ ॥

મૂઃ રહેલું. હુંકારો આપવો, બાઢકાર કરવો, પ્રતિપૂચ્છા કરવી, મીમાંસા કરવી, પછી પ્રસંગ પારંગત થવું તેમ કરવાથી છેલ્લે સાતમ પ શિનષ્ટા થાય. ૫૬૫.

પહેલી વાર સાંભળતાં માત્ર સ્થિર કરીને માનપણે સર્વ એક ચિત્તે ધારી રાખવું, ૧ તે પછી બીજીવારે હુંકારો દેવો. વંદન કરવું. ૨ પછી ત્રીજીવખતે બાઢકાર કરવો એટલે આંધે કહ્યું તે તેમજ છે, અન્યથા નથી, એમ કહેવું. ૩ ચોથી વખત પછી પૂર્વપરસૂત્રનો અભિપ્રાય સાંભળીને કંઈક પૂચ્છા કરવી, એટલે એ બાબત એમ કેમ ? એવી રીતે પૂછવું. ૪ પછી પાંચમી વખત મીમાંસા કરવી, એટલે પ્રમાણની જણાવવા કરવી. ૫. છઠી વખત ઉત્તરોત્તર શુભપ્રાપ્તિ અને ચાલતા વિષયની સંપૂર્ણ માહિતી થાય. ૬. સાતમી વખતે છેલ્લે પરિણિષ્ટા થાય એટલે શુદ્ધની ષેઠે સારી રીતે બીજાને કહી શકે એવું જ્ઞાન થાય. ૭. આ પ્રમાણે શિષ્યે અવણુ કરવાનો વિધિ છે. ૫૬૫

હવે શુદ્ધિ કેવી રીતે વ્યાખ્યાન કરવું તે કહે છે.

સુત્તરથો ચલ્લ પઢમો વિત્તિ નિજ્જુત્તિમીસિઓ મળિઓ ।

તઙ્ગઓ ચ નિરવસેસો ઇસ વિહી હોઙ્ગ અણુઓગો ॥ ૫૬૬ ॥ ૨૩ । ૨૪ ॥

પ્રથમ અનુયોગમાં (પહેલીવાર સૂત્રાર્થ પ્રતિપાદન કરતાં) માત્ર સૂત્રનોજ અર્થ કહે, બીજી વખત સૂત્રરૂપરૂપકનિર્ણયિતિ (મિત્ર કહે, અને ત્રીજીવાર પ્રસક્તાનુપ્રસક્ત સંપૂર્ણ અનુયોગ કહે, આ પ્રમાણે સૂત્રના અર્થ કહેવાનો વિધિ છે. ૫૬૬

સુતજ્ઞાનનો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

હવે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર.

હવે પૂર્વોક્ત સંબધથી આવેલું અવધિજ્ઞાન કહેવાની ઈચ્છાએ આચાર્યશ્રી પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે—

મણિયં પરોક્ષમહુળા પચ્ચક્લં તં ચ વિરિહમોહાંદં ।

પુન્નોદિતસંવેયં તત્યાવહિમાદ્મો વોચ્છં ॥ ૫૬૭ ॥

પરોક્ષજ્ઞાન (અતિ-શુદ્ધ) કહ્યું; હવે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહીશું, તે પ્રત્યક્ષઅવધિઆદિ ત્રણ પ્રકારે છે. (અવધિ-મન:પર્યાય-ને કેવળ.) તેમાં પ્રથમ પૂર્વોક્ત સંબધવાળું અવધિ-જ્ઞાન કહીશું. ૫૬૭

અવધિજ્ઞાનના અસંખ્યાતા ભેદો છે, તે જણાવવાને કહે છે કે—

સંસ્વાઈયાઓ સ્વલ્પ ઓહિન્નાણસ્ત સવ્વપયડીઓ ।

કાઈ ભવપચ્ચડ્યા સ્વઓવસમિયાડ કાઓડવિ ॥ ૫૬૮ ॥ ૨૪૨૫ ॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો સંખ્યાતીત છે, તેમાંના કેટલાક ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે. ૫૬૮.

વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના સંખ્યાતીત એટલે અસંખ્ય ભેદો છે. જેમકે અવધિજ્ઞાનનો ક્ષેત્રથી વિષય જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે છે ને તેથી માંડીને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અલોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડેમાં તેને જખવા જણવા લાયક પદાર્થો હોય તો તેને એઈ જેખી શકે. કાળથી પણ અવધિજ્ઞાનનો વિષય જઘન્યથી આવલનીના અસંખ્યાતમા ભાગનો છે ને તેથી માંડીને એકેક સમયની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળ સુધીનો વિષય છે, એ પણ આગળ કહેવાશે. કારણકે વિષયના ભેદથી વિપયિતો પણ ભેદ હોય છે, એ ન્યાયથી ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ વિષયના અસંખ્યાતા ભેદ હોવાથી અવધિજ્ઞાનરૂપ વિપયિતો પણ અસંખ્યાતા ભેદ છે. મૂળમાં સ્વલ્પ શબ્દ છે તે વિશેષાર્થે છે, એથી કરીને એમ સમજવાનું છે કે ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએજ અવધિજ્ઞાનના અસંખ્યાતા ભેદ છે. દ્રવ્ય-ભાવની અપેક્ષાએ નહિ; કારણકે દ્રવ્ય-ભાવની અપેક્ષાએ તો અવધિજ્ઞાનના અનન્તા પણ ભેદ છે. આ માટે આગળ ૬૨૬ મી ગાથામાં કહેવાશે કે—તેજસ અને ભાપા-દ્રવ્યની મધ્યમાં રહેલા અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોથી આરંભીને વિચિત્ર વૃદ્ધિએ સર્વરૂપીદ્રવ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય પરિભાણનો અવધિ કહેશે, અને ભાવથી દરેક વસ્તુનો અસંખ્યેય પર્યાયરૂપ વિષય કહેશે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અવધિમાહ્ય તેના પર્યાયો, એ ઉભયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો અનન્તો વિષય છે. “ જ્ઞેયના ભેદથી જ્ઞાનનો પણ ભેદ છે ” એ ન્યાયે દ્રવ્ય અને ભાવ લક્ષણ વિષયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ છે.

શિષ્ય:—જો અવધિના અનન્તા ભેદ છે, તોપણ મૂળમાં “અવધિના સંખ્યાતીત ભેદ છે ” એમ જો કહ્યું છે, તેમાં વિરૂદ્ધતા જણાશે.

ગુરુ:—એમ નહિ. અનન્ત પણ સંખ્યાતીતજ કહેવાય છે, તેથી એમાં કંઈ વિરૂદ્ધતા નથી. માટે “ સંખ્યાતીત ” શબ્દથી અસંખ્યાતા અને અનન્તા ભેદો અવધિજ્ઞાનના છે.

એમ કહેવામાં કંઈ પણ વિરૂદ્ધતા નથી, એ સર્વ લેદામાંના કેટલાએક લેદા ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાએક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે, એટલે કે જેમ આકાશ કહેવામાં પક્ષીઓના ભવ-જન્મ એજ હેતુ છે, તેમ નારકાદિ જન્મ એજ અવધિજ્ઞાનમાં હેતુ છે અને તેથી તેઓને તે ભવપ્રત્યયિજ્ઞાન કહેવાય. એવું જ્ઞાન દેવ-નારકીઓનેજ હોય છે. તથા તપ વિગેરે શુભોના પરિણામથી પ્રગટ થએલું જ્ઞાન તે ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક (હેતુવાળું) કહેવાય છે, એ જ્ઞાન તિર્યચ અને મનુષ્યોને હોય છે.

શિષ્ય:-અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમિક ભાવમાં છે, અને નારકાદિ જન્મ તો ઔદયિક ભાવમાં છે, આપ્રમાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી, નારકાદિ જન્મ, તે અવધિજ્ઞાનના હેતુ કેમ થઈ શકે ?

ગુરુ:-અરી રીતે તો નારકી-દેવોતું જ્ઞાન પણ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળુંજ છે, પરંતુ એ ક્ષયોપશમ પણ નારકી-દેવનો ભવ થયો હોય તો અવશ્યજ થાય છે. એ કારણથી નારકી-દેવતું જ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે ૫૬૮.

હવે સામાન્યપણે કહેલા અવધિજ્ઞાનના લેદા સંખ્યાતીત છે, અને વાણી તો ક્રમવર્તિ છે, તથા આશ્રુપ અદ્ય છે. આમ હોવાથી તેના જેટલા લેદા છે તેટલા લેદા કહી શકવાતું પોતાતું સામ્ય નથી, એમ જણાવવાને નિર્બુદ્ધિકાર મહારાજ કહે છે કે—

કત્તો મે વળેડું સત્તી ઓહિસ્ત સવ્વપયહીઓ ? ।

ચોહસવિહનિકલેવં ઇહ્હીપત્તેય વોચ્છામિ ॥ ૫૬૯ ॥ ૨૫૨૬ ॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ લેદા કહેવાને મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? (પરંતુ) ચૈદ પ્રકારના નિર્લેપ અને ઋદ્ધિ પામેલાઓતું વર્ણન કરીશ. ૫૬૯.

આશ્રુપ પરિમિત અને વાણી ક્રમવર્તિ હોવાથી અવધિજ્ઞાનના સર્વ લેદા કહેવાને મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? નજ હોય. તો પણ શિષ્યસમૂહના ઉપકારાર્થે અવધિઆદિ પ્રકારના નિર્લેપ અને આમર્થ ઔપધિ વિગેરે ઋદ્ધિઓતું વર્ણન કરીશ. ૫૬૯.

હવે આ ૫૬૯ થી નિયુક્ત ગાથાના પૂર્વાર્ધતું વ્યાખ્યાન કરવાને માટે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે—

તસ્સ જમુકોસયલેત-કાલસમયપ્પણસપરિમાણ ।

તળ્ણેયપરિચ્છન્નં તં ચિય સે પયહિપરિમાણં ॥ ૫૭૦ ॥

સંત્વાઈયમળંત ચ તેણ તમળંતપયહિપરિમાણં ।

પેચ્છહ પોગાલકાર્યં જમળંતપણ્ણ-પજ્જાયં ॥ ૫૭૧ ॥

તે અવધિના જ્ઞેયપણના નિયમથી જેટલું અવધિના વિષયભૂત ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રના પ્રદેશ અને ઉત્કૃષ્ટ કાળના સમયતું પરિભાષ છે, તેટલુંજ તે અવધિના લેદાતું પરિભાષ છે, વળી સંખ્યાતીત એટલે અનન્ત, તેથી કરીને તેના અનન્તા લેદા (પણ) છે, કેમકે અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્યાવવાળા પુદ્ગલાસ્તિકાયને તે (અવધિજ્ઞાની) ભુએ છે. ૫૭૦-૫૭૧

જે ઉત્કૃષ્ટક્ષેત્રના પ્રદેશતું પ્રમાણ અને જે ઉત્કૃષ્ટકાળના સમયતું પ્રમાણ અવધિના જ્ઞેયપણે વ્યવસ્થિત છે, તેટલું અવધિજ્ઞાનના લેદાતું પ્રમાણ છે, એટલે કે અવધિજ્ઞાનના એ અપેક્ષાએ અસંખ્યાતા લેદા છે. કેમકે અંશુળના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને છેક અ-

સંજ્ઞેય લોકાકાશના પ્રદેશો, તથા આવળીના અસંજ્ઞાતમા ભાગથી માંડીને છે. અસંજ્ઞેય ઉત્સર્પિણી ને અવસર્પિણીના સમયો, એ ઉભય સિત્ત સિત્ત અસંજ્ઞાતા પ્રમાણવાળાં છે, આ કારણથી ક્ષેત્ર અને કાળની અધેક્ષાએ અવધિના અસંજ્ઞાતા ભેદો છે, તથા ખલુ શબ્દપદે સૂચવેલા અવધિના અનન્તા ભેદો પણ છે, જેમકે સંજ્ઞાતીત એટલે કેવળ અસંજ્ઞેય એમ નહિ, પણ સંજ્ઞાતીત એટલે અનન્ત પણ સમજવું. કારણ કે અનન્ત એ પણ સંજ્ઞાથી અતીતજ છે. તેથી અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ પણ કહી શકાય, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્યાયી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયને બુદ્ધિ છે, આમ હોવાથી અનન્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયની અધેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદો પણ છે. ૫૭૦-૫૭૧.

હવે પૂર્વે કહેલ નિર્બુદ્ધિની ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન કહે છે.

ભવપચ્છદ્યા નારય-સુરાણ પક્ષોળ વા નભોગમણં ।

ગુણપરિણામનિમિત્તા સેસાણ સ્વઓવસમિયાઓ ॥ ૫૭૨ ॥

જેમ પક્ષીઓને આકાશ ગમન ભવહેતુક છે, તેમ હવ અને નારકીને (અવધિ) ભવહેતુક છે; અને આકાશોને ક્ષયોપશમથી થાય છે, માટે ગુણ પરિણામના નિમિત્તવાળું છે. ૫૭૨.

હવે આ 'સંજ્ઞાધર્મા શંકા અને સમાધાન કહે છે.

ઓહી સ્વઓવસમિય ભાવે મણિઓ મવો તહોદરૂપ ।

તો કિહ ભવપચ્છદો વોત્તં જુત્તોડવહી દોર્હ ॥ ૫૭૩ ॥

સોડવિ કિંતુ સ ઇવ હ સ્વઓવસમલાભો ।

તમ્મિ સહ હોયવસ્સં મળ્લહ મ્મપચ્છઓ તો સો ॥ ૫૭૪ ॥

અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમભાવમાં કહેલ છે, અને ભવ ઔદયિકભાવમાં કહેલ છે, તેમ હવ-નારકીનું અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવું કેમ ચોગ્ય કહેવાય ? ઉત્તર-તે (દેવનારકીનું) અવધિ પણ ક્ષયોપશમથીજ થાય છે, પરંતુ તેવા ક્ષયોપશમનો લાભ તે હવ-નારકીના ભવ હોય, તે અવશ્યજ થાય છે, તે કારણથી તે અવધિ ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે. ૫૭૩-૫૭૪

શિષ્ય:-કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરે શું ભવ આદિના નિમિત્તવાળા છે ? ગુરૂશ્રી તેના ઉત્તર માટે કહે છે કે—

હદય-કૂસ્વય-કૂસ્વઓવસમો-વસમા જં ચ કમ્મણો મણિયા ।

દ્વન્નં ત્વિત્તં કાલં મવં ચ ભાવં ચ સંપપ્પ ॥ ૫૭૫ ॥

કર્મનો જે હૃદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ને ઉપશમ કહેલો છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ એ પાંચને પામીને થાય છે. ૫૭૫

શિષ્યની શંકાના સમાધાન માટે ગુરૂશ્રી કહે છે કે કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિ પામીને થાય છે; કારણ કે પુષ્પમાળા, ચન્દન, સર્પ, વિષ વિગેરે દ્રવ્યો પામીને પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ આદિના ઉદય વિગેરે તીર્થંકર-ગણધરોએ સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે, અને એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષથી પણ જણાય છે, આ કારણથી હવ-નારકીશને તે ભવની અધેક્ષાએ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળું અવધિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે. ૫૭૫

હવે પૂર્વે કહેલ પદ્મરની જે નિર્ણયિત ગાથા છે, તેનું વ્યાખ્યાન કરવાને લાખ્ય કહે છે.

इय सव्वपयडिमाणं कह कमवसव्वणवत्तिणी वाया ।

कोच्छित्ति सव्वं सव्वाउणाऽवि संखेज्जकालेण ? ॥ ५७६ ॥

એ પ્રમાણે સર્વ ભેદાતુ પ્રમાણ, કમમર વર્ણ (અક્ષર) ને અનુસરનારી એવી વાણી-થી સર્વ આશુપ અને સંખ્યાતાકાળ વડે કેમ કહી શકાય? ૫૭૬.

હવે થાદ પ્રકારનો નિર્ણય કહે છે.

ओही खेत्तपरिमाणे संठाणे आणुगमिए ।

अवाट्टिए चले तिव्व-मंदपडिवाउप्पयाइ य ॥ ५७७ ॥ २६२७ ॥

નાણં-દંસણવિભંગે દેસે ચિત્તે ગઈં ઇય ।

इङ्गदीपत्ताणुओगे य एनेया पडिवत्तिओ ॥ ५७८ ॥ २७।२८ ॥

૧ અવધિ, ૨ ક્ષેત્ર પારમાણુ, ૩ સંસ્થાન, ૪ અનુગામ, ૫ અવસ્થિત, ૬ અળ, ૭ તીવ્ર મન્દ. ૮ પ્રતિપાત અને ઉત્પાતાદિ, તથા ૯ જ્ઞાન, ૧૦ દર્શન, ૧૧ વિભંગ, ૧૨ દેશ, ૧૩ ક્ષેત્ર, ૧૪ ગતિ, ને ઋદ્ધિપ્રાપ્તિ એ પ્રતિપત્તિઓ છે. ૫૭૭-૫૭૮.

અહીં અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્તના થાદ દ્વારે અને તે પછી ઋદ્ધિઓ કહેવાશે. તેમાં પ્રથમ નામ- સ્થાપનાદિ વડે ભિન્ન એવો અવધિ કહેવાશે. ૧ તે પછી જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ ભેદે અવધિનું ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાશે. ૨ તેમજ તેનું સંસ્થાન કહેવાશે. ૩ આનુગામી અને અનાનુગામિ અવાધજ્ઞાન કહેવાશે. ૪ તથા દ્રવ્યાદિમાં અવધિજ્ઞાન કેટલા કાળ પર્યન્ત પડયા સિવાય ઉપયોગથી અને લખિયથી રહે છે, એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ કહેવાશે. ૫ વળી વધવાથી અને ઘટવાથી અનવસ્થિત અવધિનુંમાન કહેવાશે. ૬ તેમજ તીવ્ર-મન્દ-ને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કહેવાશે. તેમાં તીવ્ર અવધિ એટલે વિશુદ્ધ અવધિ, મન્દ એટલે અશુદ્ધ, અને મધ્યમ એટલે શુદ્ધાશુદ્ધ અવાધઠ દ્રવ્યાદિની અવેક્ષાએ એક કાળે પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ કહેવાશે. ૮ જ્ઞાન-દર્શન-ને વિભંગ કહેવાશે. એટલે એમાં જ્ઞાન કયું? દર્શન કયું? અને વિભંગ કયું? એ ત્રણેનું પરસ્પર અદ્યપ્યહુત્વ કહેવાશે. ૯, ૧૦, ૧૧ અવધિજ્ઞાન કેને દેશથી કેખવાના વિષયવાણું અને, કેને સર્વથી કેખવાના વિષયવાણું હોય તે કહેવાશે. ૧૨ સંબદ્ધ-અસંબદ્ધ, સંખ્યેય અને અસંખ્યેય અપાન્તરાણ ક્ષેત્રદ્વારાએ અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનો વિષય કહેવાશે. ૧૩ તથા ૪૦૬મી ગાથા-માં કહેલા ગાત આદિદ્વારે કહેવાશે. ૧૪ તેમજ ઋદ્ધિ પ્રાપ્તિના વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ કહેવાશે. ૧૫ આ ઉપરોક્ત પ્રતિપત્તિઓ અનુક્રમે કહેવાશે. અવધિના ભેદોજ આ પ્રતિપત્તિના હેતુ છે, તેથી તેમનેજ પ્રતિપત્તિઓ કહેવાય છે. ૫૭૭-૫૭૮.

આ અવધિના થાદ નિર્ણય શાથી છે? તે માટે લાખ્યકાર કહે છે કે—

गदपज्जंता चोदस रिद्धी चसमुच्चियत्ति पंचदसो ।

ओहिपयपि व मोचुं सेयरमणुगामियं काउं ॥ ५७९ ॥

कैई चोदसमेयं भणंति ओहित्ति न पयदी जम्हा ।

पयदीण य निखेवो जं भणिओ चोदसविहो ति ॥ ५८० ॥

ગતિ પર્યન્ત ચૈદ અને ચશબ્દથી પદ્મશ્રી ઋદ્ધિ; અથવા 'અવધિ' પદ મૂકી દ્વિતી અનુગામિ તથા અનનુગામિ એમજ (ભેદ) કરાને કેટલાએક ચૈદ ભેદ કહે છે, કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી અને અહીં ભેદનો નિદેશ કહ્યો છે, તેથી તેના ચૈદ ભેદ છે. ૫૭૯-૫૮૦.

અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્ત ચૈદ નિદેશો અને પદ્મશ્રી ગાથામાં ચશબ્દથી જણાવેલ- કહેલી ઋદ્ધિઓ એ પદ્મ દ્વારે કહેવાશે. અથવા ૫૭૭ મી ગાથામાં કહેલ 'અવધિ' એ પદ મૂકી દ્વિતી અનુગામી તથા અનનુગામી એવા ભેદ કરીને ચૈદ પ્રકારનો નિદેશ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે. કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી પણ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે, અને અહીં તે ભેદના વિચારનો આરંભ છે. તેથી ભેદનોજ નિદેશ અહીં કહેવો જોઈએ- આ વ્યાનં જ્યાન પણ ચોખ્ય છે. માત્ર આ પક્ષમાં અવધિ શબ્દ દરેક સ્થળે વિશેષણરૂપે જોડવો, જેમકે અવધિનું ક્ષેત્ર પરિભાષુ, અવધિનું સંસ્થાન વિગેરે. ૫૭૯-૫૮૦

પ્રથમ પક્ષને સમ્મત પ્રથમદ્વારે કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણ ચેત્તે કાલે ભવે ચ. ભાવે ચ ।

एसो खलु ओहिस्सा निखवेवो होइ सत्तविहो ॥ ५८१ ॥ २८।२९ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવ, એ સાત પ્રકારે અવધિજ્ઞાનનો નિદેશ છે. ૫૮૧.

આ ઉપરોક્ત નિર્બુદ્ધિની ગાથાનો વિસ્તાર ભાષ્યકાર કહે છે.

अवहित्त जस्स नामं 'जह मज्जायाज्वाहत्ति लोयम्मि ।

ठवणावहिनिकखेवोःहोइ जहस्क्वाइविज्जासो ॥ ५८२ ॥

જેમ લોકમાં અર્થાદાને અવધિ કહે છે, તેમ જેનું અવધિ એવું નામ કરાય તે નામ-અવધિ. જે આક્ષાદિનો વિન્યાસ થાય છે તે સ્થાપના અવધિનો સ્થાપના નિદેશ છે. ૫૮૨.

જેમ દુનિયામાં અર્થાદાને અવધિ કહેવાય છે, તેમ જે કોઇ જીવાદિ પદાર્થનું 'અવધિ' એવું નામ કરાય, તે નામ માત્રથી કેવળ નામ અવધિ કહેવાય છે. તથા આક્ષાદિમાં જેમ નિદેશ કરાય છે, તેમ કોઇ વસ્તુમાં અવધિનો વિન્યાસ કરવો તે સ્થાપનામાત્રથી અવધિ કહેવાય છે. ૫૮૨.

અથવા બીજી રીતે નામ અને સ્થાપના અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

अहवा नामं तस्सेय जममिहाणं सपज्जओ तस्स ।

ठवणाकारविसेसो तद्वह-एत्तेच-सामीणं ॥ ५८३ ॥

અથવા તેનુંજ 'અવધિ' એવું નામ એ નામ અવધિ છે. કેમકે (અવધિ) એવું નામ એ પણ અવધિ જ્ઞાનનો સ્વપર્યાય છે. તથા તે અવધિના દ્રવ્ય-ક્ષેત્રને સ્વામીનો આકાર વિશેષ તે સ્થાપના અવધિ છે. ૫૮૩

અથવા 'અવધિ' એવા આક્ષરોની પંક્તિરૂપ સંજ્ઞા તે નામ અવધિ છે, અવધિ એવું નામ એ અવધિજ્ઞાનનો વચનરૂપ સ્વપર્યાય છે. તથા અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત પૃથ્વી-પર્વતાદિ દ્રવ્ય, ભરતાદિ ક્ષેત્ર અને સ્વામિપણના આધારભૂત જે માધુ વિગેરે તેઓનો આ કાર વિશેષ તે પણ સ્થાપના અવધિ છે. કેમકે વિષય અને વિષયીભાવના સંબંધથી

એઓના આકારમાં અવધિ સ્થપાય છે. પૂર્વની ગાથામાં મર્યાદા અને અક્ષાદિમાં અવધિ-જ્ઞાન અસંખ્ય હતાં પણ તેમને નામઅવધિ અને સ્થાપનાઅવધિ તરીકે કહ્યા છે, અને અહીં નામ અને દ્રવ્યાદિ આકારમાં અવધિજ્ઞાન સંખ્ય હોવાથી તેમને નામઅવધિ ને સ્થાપના અવધિ કહેલ છે. એટલે એમાં ને આમાં તફાવત છે. ૫૮૩

હવે દ્રવ્યઅવધિ કહે છે, તે બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી, તેમાં અવધિ પદાર્થને જાણનારે છતાં તેમાં ઉપયોગરહિત હોય, તે આગમથી દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય. કેમકે “ ઉપયોગ રહિત હોય તે દ્રવ્ય ” એ વચનથી તે અનુપયોગી મનુષ્ય દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે, તથા નોઆગમથી જે જ્ઞાત્રીર દ્રવ્યઅવધિ ને ભવ્યશરીરદ્રવ્યઅવધિ છે, તેનું સ્વરૂપ તો જાણીતું છે. તેથી તેને જ્ઞાત્રીર ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઅવધિ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતે કહે છે.

દન્વોહો ઉપ્પજ્ઞઃ જત્ય તઓ જં ચ પાસણ તેજં ।

જં વોવગારિ દવ્વં વેહાર્ઠે તદુભવે હોઈ ॥ ૫૮૪ ॥

જ્યાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, તથા તે અવધિ વડે જે દ્રવ્ય જુએ તે, અથવા અવધિ ઉત્પન્ન થવામાં જે દ્રવ્ય-હેલાદિ ઉપકારી હોય તે દ્રવ્ય અવધિ છે. ૫૮૪.

મોઢા પર્વતની જે શિલા આદિ ઉપર કાર્યોત્સગાદિમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે શિલાદિ, તથા પૃથ્વી-પર્વતાદિ રૂપી દ્રવ્ય-પદાર્થને તે અવધિવડે સાધુઆદિ જુએ છે તે, તેમજ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શરીરાદિ દ્રવ્ય સહકારીપણે ઉપકારી હોય તે, એ સર્વ દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. કારણ કે અહીં આધારઆદિભૂત જે શિલાદિ દ્રવ્યો તે ઉત્પન્ન થતા અવધિજ્ઞાનના સહકારી કારણો છે. એ માટે કહ્યું છે કે—

ભૂતસ્ય માવિનો વા ભાવસ્ય હિ કારણં તુ યજ્ઞોકે ।

તદ્ દ્રવ્યં તત્ત્વજ્ઞઃ સચેતનાઽચેતનૈ ગદિતમ્ ॥ ૧ ॥

ભૂત અથવા ભાવિ પદાર્થનું જે કારણ હોય, સચેતન અથવા અચેતન તેને લોકમાં તત્ત્વજ્ઞોએ દ્રવ્ય કહ્યું છે ” આ વચનથી ઉપરોક્ત શિલાદિ સર્વ વસ્તુ દ્રવ્ય-અવધિ કહેવાય છે. આ સિવાય બીજા પણ તપ-સંયમાદિ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણો છે, તેને પણ દ્રવ્યઅવધિપણે જાણવા. પણ દ્રવ્યરૂપે તે ન હોવાથી અહિં ગણાયેલ નથી. ૫૮૪

હવે ક્ષેત્રઅવધિ અને કાળઅવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

સ્વેતે જત્યુપ્પજ્ઞઃ કહિજ્ઞણ પેચ્છણ વ દન્વાઈં ।

પવં ચેવ ય કાલે ન ચ પેચ્છઃ સ્વિત્ત-કાલે સો ॥ ૫૮૫ ॥

જે ક્ષેત્રમાં (અવધિ) ઉત્પન્ન થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણ થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમાં રહેલાં દ્રવ્યો જુએ, તે સર્વ ક્ષેત્રઅવધિ છે. એજ પ્રમાણે જે કાળમાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય, પ્રરૂપણ થાય, કે જોવાય, તે કાળઅવધિ છે, ક્ષેત્ર અને કાળને તે અવધિવાળો સાક્ષાત્ જુએ નહિ. ૫૮૫.

જે નગરના ઉધાનાદિમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે અવધિના અવધિ-કરણભૂત ક્ષેત્ર તે ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે. અહીં આધારભૂતક્ષેત્રની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ વ્યપદેશ કર્યો છે. અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણ કરાય તે, તેમજ જે ક્ષેત્રમાં રહેલાં દ્રવ્યો અવધિજ્ઞાની જુએ છે. તેને પણ તેની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે, વિ. ભા. ૩૫

એજ પ્રમાણે જે પ્રથમપૌરૂષીઆદિ કાળમાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે કાળમાં અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે કાળવિશિષ્ટદ્રવ્યોને અવાધજ્ઞાની જીએ છે તેને તેની મુખ્યપણાની વિવક્ષાએ કાળઅવધિ કહેવાય છે.

[અર્થ:—અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળમાં રહેલા દ્રવ્યો જીએ છે એમ કહ્યું છે, તો શું તે અવાધજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળને આક્ષાત્ર નથી જોતા ?

શુદ્ધ:—ક્ષેત્ર અને કાળ અરૂપી હોવાથી અવધિવાળો સાક્ષાત્ર તેને જોઈ શકતા નથી, કેમકે અવધિજ્ઞાની રૂપીવસ્તુનેજ જોઈ શકે છે. પરંતુ આધારભૂત ઉદાનાદિ જીએ છે, તથા વતનારૂપ કાળને તો તે જીએ છે, કારણ કે વર્તના તો દ્રવ્યનો પર્યાય છે. ૫૮૫.

હવે ભવ અને ભાવ અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

જમ્મિ મહે ઉપ્પવ્વજ્ઞ વટ્ટહ પાસઙ્ગ વ જં મવોધી સો ।

એવેવ ય માવોહી વટ્ટહ ય તથો સ્વઓવસમે ॥ ૫૮૬ ॥

જે ભવમાં જે અવધિ ઉત્પન્ન થાય વર્તનું હોય અને જીએ તે અવધિ ભવઅવધિ છે. એજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ છે, અને તે ક્ષયોપશમભાવમાં છે. ૫૮૬.

જે નારકાદિ ભવમાં અવધિજ્ઞાન જવરય ઉત્પન્ન થાય છે તે, અથવા જે ભવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થએલા હોય છે તે નારકાદિ ભવ અથવા પોતાના કે પરના એકથી અસંખ્યાતા ભવને જીએ તે ભવઅવધિ છે. અહીં આધારભૂત અથવા વિષયભૂત ભવને (યથે) જે અવધિ હોય તેને ભવઅવધિ કહેલ છે. આજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ પણ સમજવું જેમકે-જે ક્ષયોપશમિકભાવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે ક્ષયોપશમિકભાવ થએથીજ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા ઔદયિકાદિ પાંચ ભાવોમાંના કોઈ પણ એકને કે સર્વને જીએ છે તે ભાવઅવધિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં દ્વારપણે આવેલા અને બીજા વ્યાખ્યાનમાં વિશેષણપણે આવેલા અવધિના નિર્દેશ કહ્યો. ૫૮૬

હવે અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે—

ઓહિસ્સ સ્વેત્તમાણં જહણ્ણમુક્કોસ્સ-મઙ્ગિમં તત્થ ।

પાણ તદાઈણં જં તેણં જહણ્ણયં વોચ્છં ॥ ૫૮૭ ॥

અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનું પ્રમાણ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-ને મધ્યમ એમ ત્રણ પ્રકારે છે; તેમાં પ્રથમ યથું કરીને જઘન્યપ્રમાણવાળું અવધિ થાય છે, તેથી પ્રથમ તે ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ કહીશ. ૫૮૭

તેજ વાત કહે છે.

જાવહ્યા તિસમયાહારગસ્સ સુહુમસ્સ પળગજીવસ્સ ।

ઓગાહણા જહણ્ણા ઓહીસેત્તં જહણ્ણં તુ ॥ ૫૮૮ ॥ ૨૧૩ ॥

ત્રણ સમય પર્યન્ત આહાર કરનાર સૂક્ષ્મ પંચક (વનસ્પતિ વિશેષ) જીવનું જેટલું જઘન્ય શરીર હોય, તેટલુંજ અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ છે. ૫૮૮. એ પ્રમાણે નિર્જીવની ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ છે. હવે એ સંજનમાં સાંપ્રદાયિક અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે. ૫૮૮

જો જોયણસાહસો મચ્છો નિયણ સરીરદેસમ્મિ ।

ઉવવજ્જંતો પદમે સમણ સંસિવહ્ આયામં ॥ ૫૮૯ ॥

પયરમસંસેવ્જંજુલમાગતંપું મચ્છદેહવિચ્છિણ્ણં ।

વીણ તદ્દણ સૂદ્ધં સંસિવિવં હોહ તો પળઓ ॥ ૫૯૦ ॥

ઉવવાપાઓ તદ્દણ સમણ જં દેહમાણમેયસ્સ ।

તળ્ણેયદબ્બમાયણમોહિક્ષેત્તં જહન્નં તં ॥ ૫૯૧ ॥

એકં હુબર ચોજન લંબાધવાળો જે અત્ય (મરીને) પોતાના શરીરના એક દેશમાં ઉત્પન્ન થતાં પહેલા સમયે લંબાણ સંક્ષેપે છે, બીજે સમયે અત્યના હેલુ જેટલું વિસ્તીર્ણ અને અંગુલગન અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું જડું (આત્મપ્રદેશોતું) પ્રતર હોય તેના સંક્ષેપ કરી સૂચી કરે છે. ત્રીજે સમયે (આત્મપ્રદેશોની) સૂચિ સંક્ષેપીને તે પછી પનક (વનસ્પતિ વિશેષ) પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા અત્યને ત્રીજા સમયે પનકના શરીરનું જેટલું પ્રમાણ હોય છે. તેટલું તે અવધિના જ્ઞેયદ્રવ્યના ભાજન (આધાર) ભૂત ક્ષેત્રનું જ્ઞાન્ય પ્રમાણ છે. ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧.

એક હુબર ચોજન લંબાધવાળો કેાઇ અત્ય મરીને પોતાનાજ શરીરના બાહ્યદેશમાં ઉત્પન્ન થતાં પ્રથમ સમયે આત્મ પ્રદેશની લંબાધને સંકોચે છે, તે સંકોચતાં અત્યના શરીર જેટલું વિસ્તૃત (લાંબુ પહેાણું) અને જડાઇમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ જીવ પ્રદેશોતું પ્રતર થાય છે, આટલો વ્યાપાર પ્રથમ સમયે થાય છે.

શિષ્ય:—પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશની લંબાધને સંકોચે છે, એમજ કહ્યું છે, અને તમે પ્રતર કરવાનું કહો છો તે ક્યાંથી કહો છો, ?

ગુરુ:—બીજે સમયે પ્રતરને સંક્ષેપ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તે પ્રતરને સંક્ષેપ પ્રતર ક્યાં સિવાય થાય નહિ, તેથી કરીને બીજે સમયે તે પ્રતરને બન્ને બાલુથી સંકોચીને જડાઇમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ અને લંબાઇમાં અત્યના શરીર પ્રમાણુ સૂચિ કરે છે. તે પછી ત્રીજે સમયે સૂચિના સંક્ષેપથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા શરીરની અવગાહનાવાળો થઇને પૂર્વભવનું અત્યેય ક્ષીણ થયે નવા ભવનું આયુ ઉદય થવાથી વિમ્બહુગતિ સિવાય તેજ અત્યના શરીરના કેાઇ એક દેશમાં પનકરૂપે (સૂક્ષ્મવનસ્પતિ જીવવિશેષપણે) ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્પત્તિ સમયથી ત્રીજે સમયે આ પનક જીવના શરીરનું જ્ઞાન્યમાં જેટલું પ્રમાણ હોય છે, તેટલું આજામાં આજુ અવધિજ્ઞાનનું વિષયભૂત ક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનને જે ગ્રાહ્ય દ્રવ્યો છે, તેમનું આધારભૂત છે, તે જ્ઞેયદ્રવ્યના આધારપણથીજ એ ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહેવાય છે, પણ સાક્ષાત્પણે ક્ષેત્ર એ અવધિનો વિષય નથી. કારણકે ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત છે અને અવધિજ્ઞાન તો મૂર્ત પદાર્થને જાણનાર છે, આજ ત્રણ ગાથામાં કહેલા અર્થને કહેનારા વૃધ્ધોએ કહ્યું છે કે— જે કેાઇ હુબર ચોજન પ્રમાણુવાળો અત્ય મરીને પોતાના શરીરના કેાઈ પણ બાહ્ય ભાગમાં સૂક્ષ્મ પનકપણે ઉત્પન્ન થાય તે મહણ કરવો. તે જીવ પ્રથમ સમયે (આત્મપ્રદેશની) લંબાઈ સંકોચીને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ જડું અને લાંબુ પહેાણું તો પોતાના શરીર જેટલું એવું પ્રતર જીવ સામર્થ્યથી કરે. પછી તે પ્રતરને પણ બીજા સમયે સંકોચીને જડી-પહેાળી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુવાળી અને લંબાઈમાં પોતાના

શરીર પ્રમાણ એવી સૂચિ કરે છે. ત્રીજે સમયે એ સૂચિ સંકેતિને પોતાના શરીરના એક દેશમાં સૂક્ષ્મપત્રકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પત્રકને ત્રીજા સમયે પોતાની જેટલી જથ્થા અવગાહના હોય છે, તેટલું અવાધિજ્ઞાનથી આદ્ય વસ્તુના આધારભૂત ક્ષેત્રનું જથ્થા પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ મુનિવૃન્દના મુસંપ્રદાયથી જાણવું. ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧

અહીં કોઈ પૂછે છે કે—

કિં મચ્છોઽતિમહદ્ધો કિં તિસમદ્ધો ચે કીસ વા મુહુમો ।

ગદ્ધિઓ કીસ વ પળઓ કિંવ જહ્ણનાવગાહણઓ ? ॥ ૫૯૨ ॥

શા માટે અતિ મોટા મત્સ્ય અહણ કર્યો ? શા માટે ત્રણ સમયે પોતાના શરીરમાં ઉત્પન્ન થનાર અહણ કર્યો ? શા માટે સૂક્ષ્મ અહણ કર્યો ? શા માટે પત્રક જવ કર્યો ? ને શા માટે જથ્થા અવગાહનાવાળો કર્યો ? ૫૯૨

ઉપરના પ્રશ્નોના આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

મચ્છો મહદ્ધકાઓ સંસ્થિતો જો ય તોહિં સમદ્ધિં ।

સો ફિર પચ્ચવિસેસેજ સળ્હમોગાહણં કુણદ્ધ ॥ ૫૯૩ ॥

સળ્હવરા સળ્હયરો મુહુમો પળઓ જહ્ણણદેહો ય ।

મુવહુવિસેસવિસિદ્ધો સળ્હયરો સન્વદેહેસુ ॥ ૫૯૪ ॥

અતિ મોટા શરીરવાળો મત્સ્ય ત્રણ સમયે આત્મપ્રદેશને સંકેપે છે, તે કેવળ પ્રત્યક્ષ વિશેષથી સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જથ્થાને કેહવાળો સૂક્ષ્મપત્રકરૂપે બહુ વિશેષણ વિશિષ્ટ સર્વ શરીરોમાં સૂક્ષ્મશરીરવાળો છે. ૫૯૩-૫૯૪.

જે હજાર થોજન લાંબાવાળો મહાકાય મત્સ્ય છે, તે ત્રણ સમયે પોતાના આત્મપ્રદેશને સંકેપે છે, તે સમયે તે કેવળ પ્રત્યક્ષ વિશેષથી અતિ સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે, અને જો અન્યત્ર દૂર જઈને ઉત્પન્ન થાય, તેમજ વિગ્રહ ગતિએ જાય, તો તે વખતે જવ પ્રદેશ કંઈક વિસ્તાર પામે અને તેથી અવગાહના મોટી થાય, એ કારણથી અવિગ્રહગતિએ પોતાના શરીરદેશમાંજ ઉત્પન્ન થાય એવો મત્સ્ય હોવો એમ કહ્યું. વળી સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ પત્રકરૂપ છે, તે કારણથી સર્વ શરીરોથી જથ્થા અવગાહનાવાળો બહુ વિશેષણુક્ત પત્રકરૂપ અહણ કર્યો છે. ૫૯૩-૫૯૪

શા માટે ત્રણ સમયનો આહારક અહણ કર્યો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

પદમ-વિદ્ધતિસળ્હો જમદ્ધ્યુલો ચચત્તયાઈસુ ।

તદ્ધસમયમ્મિ જોમાં ગદ્ધિઓ તો તિસમયાહારો ॥ ૫૯૫ ॥

પહેલા અને બીજાસમયમાં અતિસૂક્ષ્મ હોય છે, તથા ચોથા આદિ સમયે અતિ સ્થૂલ થાય છે, પણ ત્રીજાસમયે યોગ્ય થાય છે, તે કારણથી ત્રણ સમયનો આહારક (પત્રકરૂપ) અહણ કર્યો છે. ૫૯૫

આ સંબંધમાં બીજા કેટલાએક આચાર્યોના મત જણાવે છે.

કેઈ દો જ્ઞસસમયા તદ્ધો પળયત્તણોવવાયમ્મિ ।

અહ તિસમદ્ધો આહારઓ ય મુહુમો ય પળઓ ય ॥ ૫૯૬ ॥

ઉવચાણં ચેવ તઓ જઓ જહ ણો ન સેસસમણસુ ।

તો રહ તદ્દેહસમાગમોદિલેત્તં જહણં તુ ॥ ૫૯૭ ॥

કેટલાએક આચાર્યો મત્સ્યના બે સમય અને ત્રીજો સમય પનકપણાની ઉત્પત્તિમાં; એ પ્રમાણે ત્રણ સમયનો આહારક સૂક્ષ્મપનક થાય છે. તે કારણથી ઉત્પત્તિમાંજ એ જઘન્ય (શરીરવાળો છે), બીજા સમયોમાં નથી. અને તેથી કેવળ તેના શરીર પ્રમાણુ અવધિ-જ્ઞાનતું જઘન્યક્ષેત્ર છે. એમ કહે છે. ૫૮૬-૫૮૭

‘ ત્રણ સમયનો આહારક ’ એ સંખ્યામાં કેટલાએક આચાર્યો એમ કહે છે કે-પ્રથમના બે સમય તો મત્સ્ય સંખ્યાથી અહણ કરાય છે, તેમાં પહેલા સમયે આત્મપ્રદેશના વિસ્તારનો સંકેત કરી પ્રતર કરે છે, બીજા સમયે સૂચિ કરે છે અને ત્રીજા સમયે એ સૂચિ સંકેતથી પનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વિગ્રહગતિ વિના ત્રણ સમયે ઉત્પન્ન થએલો પનકજીવ ત્રણ સમય તો આહારક કહેવાય છે, એ વિગ્રહ ગતિએ ઉત્પન્ન થતો હોય તો તે આહારક ન હોય, કેમકે જેટલા સમય વિગ્રહગતિમાં વચમાં જાય તેટલા સમય તે અનાહારક હોય છે. આમ હોવાથી ત્રણ સમયે અને વિગ્રહગતિ વિના ઉત્પન્ન થએલો પનક અતિસૂક્ષ્મ સિદ્ધ થાય છે, એમ સિદ્ધ થએથી ૫૮૮ મી ગાથામાં કહેલ નિર્ચુક્તિ-કારણ વચન આરાધ્યું ગણાય. વળી અહીં એ પનક જેમ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હોય એમ કહેવું જોઈએ તો એ બાબત આ બ્યાખ્યાનમાં ઘણી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે, જેમકે ઉત્પત્તિ સમયેજ તે પનકજીવ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છે, બીજા સમયોમાં નહિ, કેમકે બીજા આદિ સમયોમાં તો તે કંઈક મોટો થાય છે, અને નિર્ચુક્તિકારે તો જઘન્ય અવગાહનાવાળો કહ્યો છે, માટે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અતિ સૂક્ષ્મ પનક જીવના પ્રથમ સમયના શરીર જેટલું જઘન્યથી અવધિજ્ઞાનતું વિષયભૂત ક્ષેત્ર છે.

અહીં લાખ્યકારની ગાથા વિના દીકાકાર મહારાજ પોતે એમ કહી એ આચાર્યોના મતતું ખંડન કરે છે કે-એ પ્રમાણે તેઓતું બ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી, કેમકે ત્રણ સમયનો આહારક એ શબ્દ પનકજીવના વિશેષણરૂપે કહેલ છે, અને તેથી મત્સ્યના આયુષ્યના જે બે સમય તે પનકના સમય છે, એમ કહેવું ક્રિયત નથી. વળી એપ્રમાણે માનવાથી જઘન્ય અવગાહના થાય છે, એમ કહ્યું છે, તે પણ યોગ્ય નથી. કારણકે અહીં અતિસૂક્ષ્મ અથવા અતિ મોટી અવગાહના સાથે કંઈ પ્રયોજન નથી, પણ યોગ્ય અવગાહના સાથે પ્રયોજન છે, અને તેજ યોગ્ય અવગાહના તેના જાણનારાઓએ જોએલ છે, કે જે પ્રથમ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છતાં તેજ જીવમાં ત્રણ સમય આહાર અહણ કરે છે ત્યારે જેવડો થાય છે તેટલું અવધિજ્ઞાનતું જઘન્ય ક્ષેત્ર છે. માટે વધારે વિસ્તારથી સર્જું. ૫૮૬-૫૮૭.

આપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રતું જઘન્ય પ્રમાણુ કહ્યું. હવે તેવું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણુ કહે છે.

સવ્વવહુઅગાણિજીવા નિરંતરં જત્તિયં ભરેજ્જંસુ ।

સ્વેત્તં સવ્વદિસાગં પરમોહી સ્વેત્ત નિદ્દિટ્ઠો ॥ ૫૯૮ ॥ ૩૦૩૧ ॥

સર્વથી ઘણા અગ્રિકાયના જીવોથી નિરંતર ભરેલું જેટલું ક્ષેત્ર સર્વ દિશામાં હોય, તેટલું પરમાવધિજ્ઞાનતું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહેલું છે. ૫૮૮.

આ અવસર્પિણીમાં અષ્ટતનાથ સ્વામિના વખતે સર્વથી ધણા અગ્નિકાયના લયો હતા, તે અગ્નિકાયના લયોને વિશિષ્ટ સૂચિરચનાએ નિરંતર ગાઠવીને જેટલું આકાશક્ષેત્ર એક દિશામાં રોકાય, તે સૂચિને ચારે બાજુ ભ્રમણતાં જેટલું ક્ષેત્ર સર્વદિશામાં સૂચિભ્રમણ કરતાં રોકાય જેટલું પરમાવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનું પ્રમાણ મહાભુનિયોએ કહેલું છે. ૫૯૮

એ પ્રમાણે નિર્બુદ્ધિની ગાથાને અકારાર્થ છે; અને ભાવાર્થ તે ભાષ્યકાર મહારાજ સાંપ્રદાયિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર એવી ભાષ્યની ગાથાથી કહે છે.

અન્વાયાદ સન્વાસુ કમ્મભૂમિસુ જયા તદારંભા ।

સન્વયહવો મણુસ્સા હોંતઽજિયર્જિણંદકાલમ્મિ ॥ ૫૯૯ ॥

પાંચભરત-પાંચઐરવત તથા પાંચ મહાવિદેહ એ સર્વે પ'દર કર્મભૂમિઓમાં આ અવસર્પિણીમાં અષ્ટતજિનેશ્વરના કાળે મવધી ધણા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય છે, તે વખતે ધણા આરંભ ધવાથી જો (મહાવૃષ્ટિઆદિ) વ્યાધાત ન હોય, તે તે વખતે (બાહર અગ્નિકાયલયો પણ સર્વથી ધણા હોય છે.) ૫૯૮.

શિષ્ય:—શુ' એ બાહર અગ્નિકાયલયોથીજ જેટલા અગ્નિકાયલયોનું પ્રમાણ પૂર્ણ કરાય છે ? કે સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના લયો મળીને જેટલું પ્રમાણ થાય છે, ? જો સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય મળીને જેટલું પ્રમાણ થતું હોય, તે તે સૂક્ષ્મ પણ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે કે એકલા બાહરજ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે. ? ૫૯૮

આચાર્યશ્રી શિષ્યના એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતા કહે છે કે—

વક્તોસયા ય મુદુમા જયા તયા સન્વયહુગમગળીણં ।

પરિમાણં સંભવતી તં છદ્ધા પૂરણં કુણઙ્ ॥ ૬૦૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટ બાહર અગ્નિકાયના ઉત્કૃષ્ટ લયો બ્યારે હોય છે, ત્યારે સર્વથી ધણા સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના લયોનું પ્રમાણ પણ સંભવ માત્રથી હોય છે, તે બધા લયો છ પ્રકારે ક્ષેત્રને પૂર્ણ કરે છે. ૬૦૦

અનન્તાનન્ત અવસર્પિણીઓમાં બીજા જિનેશ્વરને તેજ કાળ ગ્રહણ કરાય છે, કે બ્યારે વધારેમાં વધારે બાહર અગ્નિકાય લયો હોય છે, એ ઉત્કૃષ્ટ બાહર અગ્નિકાય અને ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય લયો મળીને સર્વથી ધણા અગ્નિકાયના લયોનું પ્રમાણ થાય છે. તે પ્રમાણ સંભવમાત્રથી અપેક્ષાએ છ પ્રકારની રચનાએ યુદ્ધિથી કરાય છે, તેમાંના પાંચપ્રકાર અનાદિશરૂપ છે અને છઠ્ઠા પ્રકાર શુતાદિશરૂપ છે. ૬૦૦.

તે જણાવવાને કહે છે કે—

एकैकागासपपसजीवरयणाएँ सावगाहे य ।

चचरंसवणं पवरं सेनी छद्दो मुयाएसो ॥ ૬૦૧ ॥

એકેક આકાશ પ્રદેશમાં એવ રચનાએ અને સ્વઅવગાહની રચનાએ, એ બેમાં પણ સમચોરસ ધન, અતર અને ઐષ્ટિ એ ત્રણ પ્રકારે કરવાથી છ પ્રકારે રચના થાય, તેમાં છઠ્ઠો પ્રકાર શુતાદિશ છે. ૬૦૧.

એકેક આકાશ પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ અને અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશમાં શરીર રહેવાથી જેટલા પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ એમ બે પ્રકારે થતી જે રચના તે સમચોરસ

ધનપણે સર્વ અગ્નિકાય જીવોવડે કરાય છે, તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી. —

■	○	○
○	■	○
○	○	○

— આ

દરેક આકાશ પ્રદેશમાં સ્થાપેલા નવ અગ્નિકાયજીવોની ઉપર અને નીચે બીજા પણ નવ નવ જીવો એજ પ્રમાણે સ્થાપવા. આ કલ્પનાથી સત્યાવીશ આકાશ પ્રદેશ અને જીવોવડે ધન થયું સમજવું, ખરી રીતે તો તે અસંખ્યાતા છે. બીજા પ્રકારે ધન કરવું તે પણ આજ રીતે સમજવું, માત્ર આમાં તફાવત એટલો કે તેની અવગાહના અસંખ્ય પ્રદેશની હોવાથી અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશ એકેક જીવની સ્થાપના કરીને ધન કરવું. એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશ એકેક જીવની સ્થાપનાવડે અને અસંખ્ય પ્રદેશમાં એકેક જીવની સ્થાપનાવડે પ્રતર પણ બે પ્રકારે થાય છે અને સૂચિપણ બે પ્રકારે થાય છે, ઉપરોક્ત રીતીએ બે પ્રકારે ધન અને બે પ્રકારે પ્રતર મળીને ચાર ભેદ, તથા એકેક પ્રદેશ એકેક જીવની સ્થાપનાએ સૂચિ કરવારૂપ પાંચમો ભેદ એ પાંચે પ્રકાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે એમાં બે ઢોલો છે. એક ઢોલ તો એ છે કે આ પાંચ પ્રકારની સ્થાપનાએ સ્થાપેલા અગ્નિકાયના જીવોને અસત્કલ્પનાએ અવધિજ્ઞાનીથી જાણે દિશાઓમાં ભ્રમણીયે તો તે જીવો ઘોઠાજ દેશને સ્પર્શે છે, અને બીજો ઢોલ એ છે કે એકેક આકાશ પ્રદેશમાં એકેક જીવની સ્થાપના કરવી એ આગમવિરૂદ્ધ છે, કેમકે અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશ વિના જીવોને અવગાહ થઇ શકે નહિ.

શિષ્ય:—અસત્કલ્પનાએ એક પ્રદેશમાં પણ અવગાહ માનીએ તો શું હરકત છે ?

ગુરુ:—એમ નહિ. સંભવ હોય તો કલ્પના પણ વિરોધ વિનાજ કરવી જોઈએ, વિરોધવાળી કલ્પનાથી શું ફાયદો ? આ કારણથી ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકાર અનાદેશરૂપ હોવાથી અપ્રાપ્ય છે, અને અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશાત્મક સ્વઅવગાહમાં પંક્તિએ જીવ સ્થાપનાની રચનાવડે સૂચિ કરવા રૂપ છૂટો પ્રકાર સ્વતાદેશરૂપ છે, કેમકે આજ પ્રકાર સ્વતમાં કહેલો છે તેથી તે પ્રાપ્ય છે, આ યથોક્ત સૂચિ ધણા દેશને સ્પર્શે છે એ પ્રથમ શુણ્ણ છે, વળી એ પ્રમાણે અવગાહ માનવામાં કંઈ વિરોધ થતો નથી એ બીજો શુણ્ણ છે, અને તેથી અગ્નિકાયના જીવના શરીરને સ્થાપવાની રચનાએ કરેલી સૂચિને અવધિજ્ઞાનીથી અસત્કલ્પનાએ જાણે દિશાઓમાં ભ્રમણીયે તો આ લોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડો પર્યંતના દેશને સ્પર્શે. આટલું ઉત્કૃષ્ટ દેશ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે, ૬૦૨

અહીં કોઈ શંકા કરીને પૂછે છે કે—

घण-परसेदिगणिर्यं नष्टं चित्तं, विकल्पणा कीत् ।

छद्मा कीरद्, भण्णद् पुरिसपरिवेज्जओ भेओ ॥ ६०२ ॥

ધન-પ્રતર-અને શ્રેણિયું ગણિત સમાનજ છે. તો શામાટે છ પ્રકારે વિકલ્પ કરાય છે ? પુરુષના પરિક્ષેપથી એ બધામાં ભેદ હોવાથી એમ કહેવાય છે. ૬૦૨.

શિષ્ય:—એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ધન-પ્રતર-ને શ્રેણિવડે વ્યાસ થયેલ આકાશપ્રદેશો તેના સંખ્યારૂપ ગણિતની અપેક્ષાએ સમાન છે, તથા અસંખ્ય આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ધન-પ્રતર-ને શ્રેણિવડે વ્યાસ આકાશપ્રદેશની સંખ્યાયું ગણિત પણ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર સમાન છે. જેમકે-એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવો ધન, જેટલા આકાશપ્રદેશોમાં વ્યાસ છે, તે-

લાજ પ્રદેશોમાં પ્રતર અને એણિ પણ વ્યાપ્ત છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઇ વાળેલું અથવા પહેાણું કરેલું વસ્ત્ર મમાન આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શે છે, તેમ તે જીવની અવગાહનાના ધન આદિ માટે પણ સમજવું. એજ પ્રમાણે અસંખ્યેય આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ધન-પ્રતર અને સૂચિવડે પણ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર સમાન આકાશપ્રદેશો સ્પર્શાય છે. આ કારણથી જે પ્રકારના અવગાહથી જે પ્રકારનું માન માનવું એજ ઠીક છે, પણ પ્રતર અને સૂચિના ખળે ભેદ વધારે કરીને છ વિકલ્પ શાખાએ કરાય છે. ?

ગુરુ:—પુરૂષ પરિક્ષેપથી એ છ વિકલ્પનો ભેદ કરાય છે. ધન-પ્રતરદિવડે વ્યાપ્ત થયેલ આકાશપ્રદેશોની સંખ્યાને અહીં વિષયપણે વિચારાતી નથી; પણ ધન-પ્રતરદિમાંથી કોઈ રચનાવિરોધને અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમાં લભાવે, તો તે રચના ધણું ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, એજ અહીં મુખ્ય મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય વિષય છે. અને એમ હોવાથી આ છ વિકલ્પો જુદા જુદા ભેદ છે, જેમકે-એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવવડે કરાએલું ધન જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તે કરતાં અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવથી કરાએલું ધન અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તેથી પણ એકેક પ્રદેશમાં અવગાહીજીવોનું પ્રતર અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, તેના કરતાં અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોનું પ્રતર અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, તેથી એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોની સૂચિ અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, અને તેથી પણ અસંખ્યેય આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ અવાધજ્ઞાનીથી મર્વ દિશાઓમાં લભાવતાં અસંખ્યેયગુણ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તે ક્ષેત્ર અતોક્કમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડ પ્રમાણ થાય, એટલું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. ૬૦૨.

એજ કહેલા અર્થને ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે.

નિયયાવગાહનાગણિજીવસરીરાવલી સમંતેર્ગ ।

ભામિજ્ઞઃ ઓહિત્રાણિવેદપજ્ઞંતઓ સા ય ॥ ૬૦૩ ॥

અર્ગંતૂળમલોર્ગ લોગાગામપ્પમાણમેત્તાં ।

ઠાઠ અસંલેજ્ઞાઈં હદમોહિકૂલેત્તપ્પુકોસં ॥ ૬૦૪ ॥

જીવની પોતાની અવગાહના અને અગ્નિકાય જીવોના શરીરની પંક્તિ અવધિજ્ઞાનીના શરીરના પર્યંતથી સર્વદિશામાં (જુદીએ) લભાવાય, તો તે પંક્તિ અતોક્કમાં અસંખ્યાતા લોકાકાશપ્રમાણ માત્ર ખંડા અતિક્રમિને સ્થિર થાય છે, એટલું અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર છે. ૬૦૩-૬૦૮.

શિષ્ય:—રૂપી દ્રવ્યનેજ અવાધજ્ઞાની જીવે છે એમ કહેવાય છે, અને ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત-અરૂપી છે, તે અવધિજ્ઞાનનો વિષય કેમ થઈ શકે. ?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાના સમાધાનાર્થે ગુરૂત્રી કહે છે કે—

સામત્યમેત્તમેયં જહ દ્વંડ્વં હવેજ્જ, પેચ્છેજ્જ ।

ળ તુ તં તત્તત્થિ જઓ સો રુવિનિવંવળો મણિઓ ॥ ૬૦૫ ॥

જે એટલું ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનના વિષયપણે કહ્યું છે, તે કેવળ સામર્થ્યમાત્ર કહ્યું છે, એટલેકે જે એટલા ક્ષેત્રમાં કઈ રૂપી દ્રવ્ય જોવા યોગ્ય હોય, તો તે તેને જોઈ શકે, પણ

રૂપીદ્રવ્ય અલોકમાં નથી. (તેથી ત્યાં કંઈ જુએ નહિ.) કેમકે અવધિજ્ઞાન રૂપીદ્રવ્ય-વિષયક કહ્યું છે. ૬૦૫.

શિષ્ય:—જે એમ છે, તો જેને લોકપ્રમાણ અવધિજ્ઞાન થયને પછી વિશુદ્ધવશાત્ લોકથી બહાર પણ અવધિજ્ઞાન વધે, તેને તેની વૃદ્ધિથી શું કાયદો ? કેમકે લોકબહાર અવધિજ્ઞાનથી જોવા ચોખ્ખો એની રૂપી વસ્તુના તો અભાવ છે.

ગિર્યની એ શકાના સમાધાન માટે શ્રીગુરુદેવ કહે છે કે—

ઘટ્ઠંતો વળ વાહિં લીયત્યં ચેવ પાસઈ દર્શં ।

સુદુમયરં સુદુમયરં પરમોદી જાવ પરમાણું ॥ ૬૦૬ ॥ (પ્ર.)

લોકબહાર વૃદ્ધિ પામતું અવધિજ્ઞાન, લોકમાં રહેલા દ્રવ્યનેજ સૂક્ષ્મતર રીતે જુએ છે, અને પરમાવાધ છેક પરમાણુ પણ જુએ છે. (આ તેનું તાત્ત્વિક રૂપ છે, અને અલોકમાં તો લોકપ્રમાણ અસંખ્યેય બેડામાં દ્રવ્ય જોવાનું સામાર્થ્ય માત્રજ કહ્યું છે.) ૬૦૬.

આ પ્રદેશગાથા અન્ય આચાર્યની કહેલી છે, પણ ઉપયોગી હોવાથી અહીં તેની વ્યાખ્યા કરી.

એપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ કહ્યું. એ સિવાયનું સર્વ વિમધ્યક્ષેત્ર જાણવું. હવે જે વિમધ્ય ક્ષેત્રમાં કાળમાન હોય છે, અને જે કાળમાં જે વિમધ્યક્ષેત્ર હોય છે, તે કહેવાને માટે ભાષ્યકાર પ્રસ્તાવના કરે છે.

મળિયં જહ્ણનમુક્કોસયં ચ સેતં વિમજ્જિમં સેસં ।

एयस्स कालमाणं वोच्छं जं जम्मि सेत्तम्मि ॥ ૬૦૭ ॥

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યું, એ સિવાયનું વિમધ્ય જાણવું. હવે એનું જે-કાળમાન જે ક્ષેત્રમાં જેટલું હોય, તે કહીશ. ૬૦૭.

અંગુલમાવલિયાણં ભાગમસંલિજ્જ દોસુ સંલિજ્જા ।

અંગુલમાવલિયંતો આવલિયા અંગુલપુહુત્તં ॥ ૬૦૮ ॥ ૩૧ ૩૨ ॥

હત્થમ્મિ મુહુત્તંતો દિવસંતો ગાઉયમ્મિ વોદ્ધવ્વો ।

જોયણ દિવસપુહુત્તં પક્ખંતો પ્પણવીસાઓ ॥ ૬૦૯ ॥ ૩૨ ૩૩ ॥

મરહમ્મિ અદ્ધમાસો જંબુદીવમ્મિ સાહિઓ માસો ।

વાસં ચ મણુયલોણ વાસપુહુત્તં ચ રુયગમ્મિ ॥ ૬૧૦ ॥ ૩૩ ૩૪ ॥

ક્ષેત્રથી અંગુલના આસંખ્યાતમાભાગને જોતાં કાળથી અવધીના અસંખ્યાતમા ભાગ પર્યંત જુએ છે, અંગુલના આસંખ્યાતમા ભાગને જોતાં કાળથી આવળીના સંખ્યાતમા ભાગ પર્યંત જુએ, અંગુલ પ્રમાણ જોતાં આવળીકાઅંતભાગ પર્યંત જુએ, અંગુલ પૃથ્વ-સ્ત્વ જોતાં આવલિકા પર્યંત જુએ, હસ્ત પ્રમાણ ક્ષેત્ર અંતર્મુહુત્તં, ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્ર દિવસાંતભાગ કાળ સુધી, ચોળન પ્રમાણક્ષેત્ર દિવસ પૃથક્કવ સુધી, પચીસ ચોળનક્ષેત્રે પક્ષા-ન્તર ભાગ મુદ્ધો, ભરતક્ષેત્રે અર્ધમાસ સુધી, જંબુદીપે એક માસ અધિક, મનુષ્યલોકે એક વર્ષ પર્યંત અને રૂચકદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રે વચપૃથક્કવપર્યંત જુએ છે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦.

વિ. ભા. ૩૬

અહીં ક્ષેત્રના અધિકાર હોવાથી પ્રમાણ અંગુલ અહણ કરવું. અને કેટલાએક કહે છે કે અવધિજ્ઞાનના અધિકાર હોવાથી ઉત્સેધાંગુલ અહણ કરવું. એ બેમાંનું જે બહુ-શ્રુત કહે તે અંગુલ અહણ કરવું. એવા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવધિ-જ્ઞાનથી જોતાં કાળથી અતીત અનાગત આવલીકાના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્રનેજ જુએ છે, આવલિકા એટલે અસંખ્યાત સમયના સમુદાયરૂપ કાળ વિશેષ, અહીં ક્ષેત્ર-કાળને જોવાનું કહ્યું છે, તે ઉપચારથીજ કહ્યું છે, કેમકે ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત જોવા યોગ્ય દ્રવ્યો અને વિવક્ષિત કાળાન્તર્યર્થિ તેના પર્યાયો અવધિજ્ઞાની જુએ છે, પણ ક્ષેત્ર-કાળને જોતા નથી, કારણકે તે મૂર્તદ્રવ્યનેજ જોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજાવેલું, હવે પ્રસ્તુત વાત કહે છે, અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ માત્ર ક્ષેત્રને જોતાં આવલિકાના સંખ્યા-તમા ભાગ પર્યન્ત કાળને જુએ છે, અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જોતાં કાળથી આવલિકાન્તઃ સુધી જુએ છે. કાળથી આવલિકાપર્યન્ત જોનાર ક્ષેત્રથી અંગુલ પૃથક્ત્વ જુએ છે, પૃથ-ક્ત્વ એટલે સિદ્ધાન્તકારની પરિભાષાથી બેથી નવ પર્યન્તની સંખ્યા કહેવાય છે. ક્ષેત્રથી હરેન પ્રમાણ જોતાં કાળથી અન્તર્યુહર્ત સુધી જુએ છે, કાળથી દિવસાન્તઃ જોનાર ક્ષેત્રથી ગાઉપર્યન્ત જુએ છે. ચોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી બેથી નવ દિવસ સુધી જુએ છે. પક્ષાન્તઃ જોનાર ક્ષેત્રથી પચીસ ચોજન સુધી જુએ છે. સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્ર જોનાર અવાધિજ્ઞાની કાલથી સંપૂર્ણ પખવાડીઆ પર્યન્ત જુએ છે. જ'સુદ્રીપ જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી એક માસ કરતાં અધિક કાળ જુએ છે. અસુદ્રીપ ને બે સમુદ્ર પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રને જોનાર અવધિજ્ઞાની એક વર્ષ પર્યન્તનો કાળ જુએ છે. ક્ષેત્રથી રૂચક દ્વીપ પર્યન્ત અવધિજ્ઞાન થયે કાળથી વર્ષ પૃથક્ત્વ પર્યન્ત જાણે છે, બીજા કહે છે કે હ્રાસર-વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે. અહીં જ્યાં જ્યાં કાળથી પ્રમાણ કહ્યું છે, ત્યાં ત્યાં અતીત અના-ગત / ઉલ્લેખ કાળ સમજાવેલો. એટલે કે તેટલો તેટલો કાળ અતીત અને અનાગત જાણે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦.

એ પ્રમાણે નિર્ધારિતની ગાથાત્રયનો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

સ્વેત્તમસંસ્લેજંગુલમાર્ગ પાસંતમેવ કાલેળ ।

આવલિયાઈ માર્ગ મૂયમણાગયં ચ જાણાઈ ॥ ૬૧૧ ॥

તરયેવ ય જે દવ્યા તેસિં ચિય જે હવંતિ પજ્જાયા ।

ઈય સ્વેત્તે કાલમ્મિ ય જોણજ્ઞા દવ્વ-પજ્જાયં ॥ ૬૧૨ ॥

સંસ્લેજંગુલમાઈ આવલિયાઈવિ મુણહ તદ્દમાર્ગ ।

અંગુલમિદ્દ પેન્હંતો આવલિયંતો મુણહ કાલં ॥ ૬૧૩ ॥

આવલિયં મુણમાણો સંપુર્ણ સ્વેત્તર્મગુલપુહુત્તં ।

एवं રોત્તે કાલં કાલે સ્વેત્તે ચ જોણજ્ઞા ॥ ૬૧૪ ॥

અવધિજ્ઞાની અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને જોતાં કાળથી અતીત અનાગત આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. (એટલે કે) તે ક્ષેત્ર-કાળમાં રહેલા (અવાધિયોગ્ય) દ્રવ્યો અને તેના પર્યાયો જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને કાળમાં દ્રવ્ય

અને પર્યાયની સર્વત્ર યોજના કરવી. અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગને જાણનાર આવલિકાના સંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે, અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાણનાર આવલિકાન્તઃ કાળ જાણે છે, આવલિકા પર્યન્ત કાળ જાણનાર સંપૂર્ણ અંગુલ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્રમાં કાળ અને કાળમાં ક્ષેત્રની યોજના કરવી. ૬૧૧-૬૧૨-૬૧૩-૬૧૪.

સંલેખજ્ઞમિં ડ કાલે દીવ-સમુદ્રાવિ હોતિ સંલેખજ્ઞા ।

કાલમિં અસંલેખજ્ઞે દીવ-સમુદ્રા ય મહ્યઽન્વા ॥ ૬૧૫ ॥ ૩૪૩૫ ॥

સંખ્યાતાકાળત્વં જ્ઞાન થયે દ્વીપ-સમુદ્રો પણ સંખ્યાતા જણાય છે, અને અસંખ્યાતા કાળત્વં જ્ઞાન થયે દ્વીપ-સમુદ્રોની ભજના જાણવી. ૬૧૫.

માસ-વર્ષાદિરૂપ કાળ તે સંખ્યાતા કાળ કહેવાય છે, અહીં મૂળમાં “તુ” શબ્દ છે તે વિશેષણ માટે છે, એથી એક હજાર વર્ષ ઉપર નો કાળ તે અહીં સંખ્યાતા કાળ ગણવો, આજ કારણથી પૂર્વની ૬૧૦મી ગાથામાં “વાસસહસ્ત્વં ચ દયગમ્મિ” એટલે રૂચકદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રત્વં જ્ઞાન થયે કાળથી હજાર વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે, એવું પાઠાન્તર છે, એવું હજાર વર્ષ ઉપરાન્ત સંખ્યાતા કાળ સંબંધી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે ક્ષેત્રથી પણ સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રને અવધિ જ્ઞાની જાણે છે. અપિ શબ્દ મહણ કર્યો છે તેથી મોટે એક દ્વીપ અગર તેનો એક દેશ પણ જાણે છે, તથા પદ્યોપમાદિરૂપ અસંખ્યાતા કાળ સંબંધી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે ક્ષેત્રથી ભજના હોય છે, એટલે કે કોઇ મતુષ્યને અસંખ્યાત કાળ પર્યન્તત્વં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે ક્ષેત્રથી પણ, અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર પર્યન્તત્વં જ્ઞાન થાય છે, કોઇ વખત મોઠા સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર પર્યન્તત્વં થાય છે, કોઇ વખત એક મોઠા દ્વીપ સમુદ્રત્વં થાય છે અને કોઈ વખત તેના એક દેશત્વં જ્ઞાન થાય છે, આણું અવધિ સ્વયંભૂરમણના તિર્થ-ચત્વં જાણણું, અથવા સ્વયંભૂરમણ વિષયક મતુષ્યત્વં બાહ્યાવધિ અથવા તે વિષયવાણું મતુષ્યત્વં અસંખ્યદ્વ અવધિ જાણણું, પણ યોજનની અપેક્ષાએ તો સર્વ પક્ષોમાં અસંખ્યાત ક્ષેત્રજ સમજણું ૬૧૫.

એ પ્રમાણે નિર્ચક્ષિતની ગાથાનો અર્થ કહો, હવે તે ઉપર ભાષ્ય કહે છે.

કાલે અસંલેખ દીવ-સાગરાં સુદૃયા અસંલેખજ્ઞા ।

મયજિજ્ઞા ડ મહલ્લાં સેત્તં પુણં તં અસંલેખજ્ઞ ॥ ૬૧૬ ॥

અસંખ્યાતા કાળત્વં જ્ઞાન થયે ક્ષુદ્ર દ્વીપ-સમુદ્રો અસંખ્યાતા જુએ છે, અને અસંખ્યાત યોજન મહાન દ્વીપ-સમુદ્રોની ભજના છે, પણ તે ક્ષેત્ર તો યોજનની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત જ હોય છે. ૬૧૬.

આ પ્રાણે પરિસ્પૃશ્ય ન્યાયની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, હવે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ નથી થતી, તે જણાવવાને નિર્ચક્ષિતકાર કહે છે કે-

કાલે ચડવહ્નિવુદ્ધી કાલો મહ્યઽન્વો સેત્તવુદ્ધી ॥

વુદ્ધીય દવ-પજ્જવ મહ્યઽન્વા સેત્ત-કાલા ડ ॥ ૬૧૭ ॥ ૩૪૩૬ ॥

કાળની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્રાદિ ચારેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થયે કાળની ભજના જાણવી. તથા દ્રવ્ય પર્યાયની વૃદ્ધિ થયે ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિ ભજનાએ જાણવી. ૬૧૭.

અવધિગોચર એવો કાળ વૃદ્ધિ પામવાથી ક્ષેત્રાદિ ચારેની આવશ્ય વૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે સર્વમાં કાલ મુક્ત છે ને કાળથી પણ ક્ષેત્ર મુક્ત છે, ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી પર્યાયો મુક્ત છે. જેમકે કાળનો એકપણ સમય વધવાથી ક્ષણપશમની વિશેષતાથી ક્ષેત્રના ધણા પ્રદેશો વધે છે, અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ આવશ્ય થાય છે, કેમકે દરેક આકાશ-પ્રદેશો દ્રવ્યની પ્રચુરતા હોય છે. તેમજ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયોની વૃદ્ધિ થાય છેજ, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમાં પર્યાયોની બહુલતા છે.

શિષ્ય:-જો એમ હોય, તો કાળની વૃદ્ધિ થએ બાકીના ક્ષેત્રાદિ ત્રણની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ કહેવું ચોખ્ખું છે, પણ ચારની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ શાથી કહ્યો છે ?

ગુરુ:-તહાં કહેવું સાચું છે પણ આતો સામાન્ય વચન છે, જેમકે-દેવદત્તે ભોજન કરવાથી સર્વ કુટુંબે ભોજન કર્યું છે, આ પ્રમાણે કહેવું જેમ દોષ રહિત છે તેમ તે પણ સમજવું.

હવે અવધિગોચર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવાથી, કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, ક્ષેત્રની ધણી વૃદ્ધિ થાય, તો કાળની વૃદ્ધિ થાય, પણ અલ્પ ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી કાળવૃદ્ધિ ન થાય; કારણ કે જો એમ ન હોય, તો ક્ષેત્રના પ્રદેશાદિની વૃદ્ધિ થએ કાળના સમયાદિની વૃદ્ધિ આવશ્ય થાય, એ પ્રમાણે તો અંશુલ માત્ર ક્ષેત્ર વધવાથી કાળની અસંખ્યાત ઉત્સર્જિ-ણી અવસર્જિણી વધી જાય, એમ થવાથી “ અંશુલ પ્રમાણ કૈણીના પ્રદેશાપહાર કરતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્જિણી થાય,” (ગાથા ૬૨૧માં) કહેવું થશે તથા આવલોકિમાત્રણં જ્ઞાન થયે અંશુલ પૃથક્કૃત ક્ષેત્ર જાણે છે,” (ગાથા ૬૦૮ માં) એમ કહેવું થયું એ પરસ્પર વિ-દ્રતાવાળું થાય, માટે ક્ષેત્રવૃદ્ધિ થએ કાળવૃદ્ધિ ભજનાએ હોય છે, અને દ્રવ્ય-પર્યાયો આવશ્ય વધે છે. તથા દ્રવ્યપર્યાયોની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિ ભજનાએ હોય છે, એ-ટલે કે વધે અથવા ન વધે. જેમકે-અવસ્થિત ક્ષેત્ર કાળમાં તથાવિધ શુભ અધ્યવસાયથી ક્ષણપશમની વૃદ્ધિ થએ દ્રવ્ય વધે છે. અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થએ પર્યાય વૃદ્ધિ આવશ્ય થાય છે, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમાં અનન્તા પર્યાયો છે, જ્યંમ્યથી પણ એકેક દ્રવ્યના પર્યાયો ચાર ચાર અવધિજ્ઞાનીને જણાય છે તથા પર્યાયની વૃદ્ધિ થએથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, કારણકે અવસ્થિત દ્રવ્યમાં તથાવિધ ક્ષણપશમની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયો વધે છે. ૬૧૭.

એ પ્રમાણે નિર્બુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે લાખ્ય કહે છે.

કાલે પવદ્દમાણે સદ્વે દવ્વાદક્ષો પવરદંતિ ।

સ્વેત્તે કાલો મહ્યા વરદંતિ ઉ દવ્વ-પજ્જાયા ॥ ૬૧૮ ॥

મયણાય સ્વેત્ત-કાલા પરિવરદંતેસુ દવ્વ-ભાવેસુ ।

દવ્વે વ દહિ ભાવો ભાવે દવ્વે ત્ત મયણિજ્જં ॥ ૬૧૯ ॥

કાળની વૃદ્ધિ થતાં સર્વ દ્રવ્યાદિ વધે છે અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિએ કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય પણ દ્રવ્ય-પર્યાય તો વધે છેજ. તથા દ્રવ્ય-ભાવની (પર્યાયની) વૃદ્ધિ થવાથી ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન થાય અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિમાં ભાવ-નો સંબંધ જોડવાને વૃદ્ધિ થાય પણ ભાવની વૃદ્ધિમાં દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય. ૬૧૮-૬૧૯.

હવે આગળની ગાથાને અંગે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

અણ્ણોણનિવદ્ધાણં જહણયાર્ઠ્ઠણ સ્વેત્ત-કાલાણં ।

સમય-વ્પપસમાણં ફિં તુલ્લં હોજ્જ અહિયં વા ? ॥ ૬૨૦ ॥

(અવધિજ્ઞાનના વિષયપણે કહેલા) અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા જઘન્યાદિરૂપ ક્ષેત્ર અને કાળના પ્રદેશ અને સમયોત્ પ્રમાણ શુ' દ્રવ્ય છે હીન છે કે અધિક છે? ૬૨૦

ઉપરોક્ત પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે કે સર્વત્ર પ્રતિગોળી એવા આવલિકાના અસંખ્ય લાગાદિ રૂપ કાળથી ક્ષેત્ર અસંખ્ય ગણુજ છે. કારણકે—

સુહુમો ય હોઢ કાલો તત્તો સુહુમતરયં હવઢ સ્વેત્તં ।

અંગુલસેઢીમેત્તે ઓસપ્પિણીઓ અસંસ્વેજ્ઞા ॥ ૬૨૧ ॥ ૩૬૩૭ ॥

કાળ સૂક્ષ્મ છે અને તેનાથી ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે (કારણકે) અંગુલ પ્રમાણ શ્રેણી માત્રમાં અસંખ્યાત અવસર્પિષિના સમય જેટલા પ્રદેશો છે. ૬૨૧.

કાળ સૂક્ષ્મ છે કારણકે સેંકડો કમળપત્રનો છેદ કરતાં દરેક પત્ર ભેદવામાં અસંખ્યાત સમય લાગે છે એમ આગમમાં કહ્યું છે. કાળના અતિ સૂક્ષ્મપણાથી તે સિત્ર સિત્ર જણાતા નથી, તેવા કાળથી પણ ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે, કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણીમાત્ર ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશો છે, તે પ્રદેશોમાંથી દરેક સમયે એકેક પ્રદેશ અપહરીએ તો અસંખ્યાત અવસર્પિષિકાળે સર્વ પ્રદેશો અપહરાય, અર્થાત્ અસંખ્યાત અવસર્પિષિકાળના જેટલા સમયો છે, તેટલા અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં પ્રદેશો છે. ૬૨૧

એ ઉપરોક્ત અર્થ સમજાવવાને લાખ્યકર મહારાજ કહે છે.

સ્વેત્તં વહુયરમંગુલસેઢીમેત્તે પણસપરિમાણં ।

જમસંસ્વેજ્ઞોસપ્પિણિસમયસમં ઘોવઓ કાલો ॥ ૬૨૨ ॥

ક્ષેત્ર વધારે (સૂક્ષ્મ છે) કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિષીના સમય જેટલા પ્રદેશોત્ પ્રમાણ છે, તેથી કાળ સ્થૂળ છે. ૬૨૨

શિષ્ય:—શુદ્ધેવ ! કાળથી ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે, એમ કહ્યું તે સમજાયું, પણ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય અને લાવ (પર્યાય) કેવા છે ? તે કૃપા કરી સમજાવો.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનમાટે કાળથી ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-અને લાવોત્ અતુલ્ય સૂક્ષ્મ-પણું જણાવવાને શ્રીશુદ્ધેવ કહે છે કે—

કાલો સ્વિત્તં દર્શં ભાવો ય જહુત્તરં સુહુમમેવા ।

ઘોવા-સંસ્વા-ળંતા-સંસ્વા ય જમોહિવિસયમ્મિ ॥ ૬૨૩ ॥

કાળ-ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-ને લાવ અતુલ્ય સૂક્ષ્મભેદવાળા છે, કારણકે અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં અતુલ્ય તેઓ થોડા-અસંખ્યશુણા-અનંતશુણા અને સંખ્યાત કે અસંખ્યાતશુણા છે. ૬૨૩.

એજ વાત સ્પષ્ટ કરી કહે છે.

સન્નમસંસ્વેજ્ઞગુણં કાલાઓ સ્વેત્તમોહિવિસયમ્મિં ।

અવરોપ્પરસંવદ્દં સમય-પણસપ્પમાણે ॥ ૬૨૪ ॥

સ્વેત્તવિસેસેહિતો દન્નમણંતગુણિયં પણસેહિં ।

દન્નેહિતો ભાવો સંસ્વગુણોઽસંસ્વગુણિઓ વા ॥ ૬૨૫ ॥

અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં પરસ્પર સંબંધવાળા દ્રવ્યાદિમાં સર્વ ક્ષેત્રોત્ પ્રમાણ પ્રદેશ-પ્રમાણવડે કાળના સમયની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતશુણુ છે. ક્ષેત્ર પ્રદેશોથી પ્રદેશોવડે દ્રવ્ય અનંતશુણુ છે, તથા દ્રવ્યપ્રદેશોથી લાવ (પર્યાય) સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાતશુણા છે.

હવે પૂર્વોક્ત વિષયનો ઉપસંહાર કરવાને તથા હવે કહેવાના નિયુક્તિના વિષયની પ્રસ્તાવના કરવાને આચાર્યશ્રી ભાષ્યકાર કહે છે કે—

મળિયં સ્વેત્તપમાણં તસ્માળમિયં મળામિ દવ્વમઓ ।

તં કેરિસમારંમે પરિણિટ્ટાળે વિમજ્જો વા ? ૬૨૬ ॥

(જ્યન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે) ક્ષેત્રનું પ્રમાણ કહ્યું. હવેપછી ક્ષેત્રપ્રમાણથી પરિચિત્ત દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહીશ. તે દ્રવ્ય (અવધિજ્ઞાનના વિષયના) આરંભમાં-અન્તમાં અને મધ્યમાં કેવું હોય ? તે કહીશ. ૬૨૬.

તેયા-ભાસાદવ્વાળ અંતરા एत्थ લમ્મહ'પટ્ઠવઓ ।

ચુલ્લહુ અગુરુયલ્લહુયં તંપિ ય તેળેવ નિદ્ઠાઈ ॥ ૬૨૭ ॥ ૩૭૩૮

તેજસ અને ભાપાદ્રવ્યની અન્તરાલે રહેલા ચુરલધુ અને અચુરલધુ દ્રવ્યને અવાધ-જ્ઞાનનો પ્રારંભક બાણ છે. અને તે અવધિજ્ઞાન તેજ સ્વરૂપે પડી બળ્ય છે. ૬૨૭.

તેજસ અને ભાપાદ્રવ્યની મધ્યમાં દ્રવ્ય, જે દ્રવ્યો તેજસ અને ભાપાને યોગ્ય નથી. તેવા ચુરલધુ અને અચુરલધુ પર્યાયયુક્ત દ્રવ્યને અવાધજ્ઞાની પ્રારંભમાં બાણ છે, તેમાં જે તેજસદ્રવ્યની સમીપનાં દ્રવ્ય તે ચુરલધુદ્રવ્ય છે, અને ભાપાદ્રવ્યની સમીપનાં દ્રવ્ય તે અચુરલધુદ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્યને બાણનાર અવધિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી પડે ત્યાં તેજ કહેલા ચુરલધુઆદિ સ્વરૂપવાળા પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યોવડે નિષ્ઠા પામે છે-પડી બળ્ય છે આ ન્યાય પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનમાં છે, પણ તે અવશ્ય પડે છેજ એમ નાહું. ૬૨૭.

પટ્ઠવઓ નામાવહિનાળસ્સારંમઓ તમાઈણ ।

હમયાજોગં પેચ્છઈ તેયામાસંતરે દવ્વં ॥ ૬૨૮ ॥

ચુલ્લહુ તેયાસક્કં ભાસાસમ્મણ્ણં ચ પાસેજ્ઞા ।

આરંમે જં દિટ્ઠં દટ્ઠૂણં પઢઈ તં ચેવ ॥ ૬૨૯ ॥

પ્રસ્થાપક એટલે અવધિજ્ઞાનનો આરંભક, તે આદિમાં, તેજસ અને ભાપાદ્રવ્યની વચમાંના અને એ ઉભયને અથો-ય એવાં દ્રવ્ય જીએ છે. તેજસની સમીપનું દ્રવ્ય ચુરલધુ અને ભાપાસમીપનું દ્રવ્ય તે અચુરલધુ છે તેને જીએ તે અવાધ પડવાનું હોય તો આરંભમાં જે દ્રવ્ય જીએ હોય તે દ્રવ્ય જીએ અને તે પડી બળ્ય છે. ૬૨૮-૬૨૯.

તેજસ અને ભાપાદ્રવ્યની મધ્યનું-અને એ ઉભયને અથો-યદ્રવ્ય જીએ છે, એમ કહ્યું છે, તે માટે શિષ્ય પૂછે છે કે—

તેયા-ભાસાજોગં કિમજોગં વા તયંતરાલે જં ।

ઓરાલિયાટતણુવગ્ગણાકમેળં તયં સજ્જં ॥ ૬૩૦ ॥

તેજસ અને ભાપાદ્રવ્યની અન્તરાલે જે દ્રવ્ય છે, તે તેજસ અને ભાપાદ્રવ્યને યોગ્ય છે કે અથો-ય છે. ?-(કેવું છે ? અથવા કેવા સ્વરૂપનું છે ?) પરમાણુ જે પરમાણુના ત્રણ પરમાણુઓના સંઘના ગમ્ભીરથી ઓઠારિદિ શરીરવર્ગજ્ઞાની પ્રરૂપણ કરવાવડે તે સાધ્ય છે-કહી શકાય એમ છે. ૬૩૦.

ઓરાલ-વિડવા-હાર-તેય-ભાસા-ળુપાણ-મળ-કમ્મે ।

અહ દવ્વવગ્ગણાણં કમો વિવજ્જાસઓ સેત્તે ॥ ૬૩૧ ॥૨૮૩૧॥

ઔદારિક-વૈકિય-આહારિક-તૈજસ-સાપા-ધાસોન્નવાસ-મન અને કાર્મણ, (એઆઠ) વર્ગણામાં અતુકમે દ્રવ્યસમૂહ વધારે છે, અને ક્ષેત્રમાં (એથી) વિપરીતક્રમ છે. ૬૩૧.

આ નિર્જુસ્તિની ગાથા કૃતિકર્ણુ શોઠના ગોવાળના ઉદાહરણપૂર્વક સાધ્યકાર મહારાજ વિસ્તારથી સમજાવતા કહે છે કે.

કૃતિકર્ણગોવિસેસોવલ્લક્ષણોવમ્મઓ વિણેયાણં ।

દવ્વાડવગ્ગણાર્હિ પોમ્મલકાયં પર્યસેત્તિ ॥ ૬૩૨ ॥

કૃતિકર્ણની ગાથાના તદ્વાવતને જાણવાના દ્વાન્તથી (તીર્થિકર-ગણધરે) દ્રવ્યાઠ વર્ગણાદિવડે, આદિ શબ્દયકી ક્ષેત્ર-કાળ અને સાવ વર્ગણાવડે, શિષ્યોને સમસ્ત પુદ્ગલ-સ્તિકાય પ્રરૂપે છે. ૬૩૨.

આ ભરતક્ષેત્રના મગધદેશમાં ધણીજ ગાથાના સ્વામિ કૃતિકર્ણનામનો શૃહપતિ હોતો, તે શૃહપતિ પોતાને ધણી ગાથા હોવાથી તેનાં હજાર-દસહજાર આદિ સંખ્યાના ટાળાં કરીને તે દરેક ટાળાને લિજ્જ લિજ્જપણે પાલન કરવાને તેણે ધણા ગોવાળો નિર્માણ કર્યા. તે ગોવાળો જ્યારે એ બધી ગાથા પરસ્પર મળી જાય ત્યારે પોતપોતાની ગાથા નહિ જાણખવાથી માહિંમાહિં ટ'ટો કરવા લાગ્યા, તેઓને તેમનાણે અન્યોઅન્ય કલહ કરતા જાણીને કૃતિકર્ણે એમનો કલહ દૂર કરવાને એ ગાથામાંથી શ્વેત કાળી-રાતી-કાબરી વિગેરે લિજ્જ લિજ્જાણીની ગાથાનાં ટાળાં કરીને દરેક ગોવાળને સોંપ્યાં.

એજ પ્રમાણે સજાતીય પુદ્ગલ પરમાણુના સમુદાય રૂપ વર્ગણાની વ્યવસ્થા છે. કેપર કહેલા દ્વાન્તનો ઉપનય પણ સમજાવે છે. ગાથાના સમૂહના સ્વામિતુલ્ય તીર્થિકર, ગોવાળ સમાન પોતાના શિષ્યો, ગાથાના સમૂહ તુલ્ય પુદ્ગલસ્તિકાય જાણીને, તે સારી રીતે સમજાય તેટલામાટે પરમાણુ આદિ વર્ગણાના વિભાગે પુદ્ગલ વર્ગણાણું સ્વરૂપ તેમણે કહ્યું છે. ૬૩૨.

હવે એજ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ સવિસ્તર કહે છે,

एगा परमाणूणं एगुत्तरवद्दिहया तओ कमसो ।

संखेज्जपएसणं संखेज्जा वगणा हौंति ॥ ६३३ ॥

तत्तो संखाईआ संखातीतप्पएसमाणणं ।

तत्तो पुणो अणंतानंतपएसण गंतुणं ॥ ६३४ ॥

ओरालियस्स महणप्पाओग्गा वगणा अणंताओ ।

अग्गहणप्पाओग्गा तस्सेव तओ अणंताओ ॥ ६३५ ॥

એકેક પરમાણુઓની એક વર્ગણા, તે પછી અતુકમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા પ્રદેશો મુખીની સંખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પછી પણ તેવી રીતિએ અસંખ્યાત પ્રદેશોની અસંખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પુનઃ અનન્તાનન્ત પ્રદેશોની અનંતી વર્ગણા ઉદ્ભવીને ઔ-

દારિક શરીરને અહુણુ યોગ્ય અનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ છે, અને તે પછી તેનેજ અમહુણુ યોગ્ય-વર્ગજ્ઞાઓ તેજ જાતની અનન્તી છે ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

સામતીય વસ્તુઓના સમુદાય તે વર્ગજ્ઞા કહેવાય છે, સમુદાય, ગમ્મહુ, વર્ગ, રાશિ, એ બધા ઓના પર્થાય જુદા જુદા નામો છે. તેથી કરીને આહીં સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશમાં રહેલા એકેકે જુદા પરમાણુઓના સમુદાય, તે એક વર્ગજ્ઞા છે. તે પછી સમસ્ત લોકાકાશપ્રદેશ-વર્તિ એ પ્રદેશવાલા સ્કંધોના સમુદાય, તે બીજી વર્ગજ્ઞા, એજ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની ત્રીજી વર્ગજ્ઞા, ચાર પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની ચોથી વર્ગજ્ઞા, પાંચ પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની પાંચમી વર્ગજ્ઞા, છ પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની છઠ્ઠી વર્ગજ્ઞા, એ રીતે એકેકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગજ્ઞા હોય છે, તે પછી એકેકે પ્રદેશનો વૃદ્ધિએ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોની અસંખ્યાતી વર્ગજ્ઞા અને તે પછી એકેકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની અનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ તો ઔદારિક શરીરને નહિ અહુણુ કરવા યોગ્ય છે. એ ઔદારિક શરીરને નહિ અહુણુ કરવા યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓ અતિક્રમીને, એકેકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટપરિણામથી પરિણત એવી અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની અનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ ઔદારિક શરીરને અહુણુ કરવા યોગ્ય છે. એટલે ઔદારિક શરીર ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છે. તે પછી એ અહુણુ યોગ્ય અનન્તી વર્ગજ્ઞા અતિક્રમી-ને, એકેકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી પુનઃઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી અનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ છે.

આ વર્ગજ્ઞાઓ ધણા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને અમહુણુ યોગ્ય છે, તેમજ વૈક્રિયની અપેક્ષાએ ઘોડા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને પણ અહુણુ કરવા યોગ્ય નથી. માત્ર એ વર્ગજ્ઞાઓ ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓની સમીપે હોવાથી તેના જેવી જ-ણાય છે, તે કારણથી એ ઔદારિકને અમહુણુ યોગ્ય કહેવાય છે. ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

હવે કાર્મણુ પર્થવંતની બાકીની વર્ગજ્ઞાઓનું સ્વરૂપ કહે છે.

एवमजोगा जोगा पुणो अजोगा य वग्मगणता ।

वेदविव्याहयार्ण नेयं विविगणमेकं ॥ ६३६ ॥

એ પ્રમાણે અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય અનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ છે, વૈક્રિય આદિ (વૈક્રિય-આહારક-તેજસ-લાવા-ધાસોદ્દ્યાસ-મન-અને કાર્મણુ) વર્ગજ્ઞાઓના દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો જણવા, ૬૩૬.

પુનઃ ઔદારિક શરીરને અમહુણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓની ઉપર એકેકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈક્રિય શરીરને અમહુણુ યોગ્ય છે, કેમકે તે તેની અપેક્ષાએ અદ્ય દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી તેને અહુણુ યોગ્ય નથી. તેમજ એ વર્ગજ્ઞાઓ બહુ દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને પણ અહુણુ કરવા યોગ્ય નથી. કેવળ વૈક્રિય શરીરને અહુણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાની સમીપે હોવાથી તેના જેવી જ-ણાય છે, તેથી તે વૈક્રિય શરીરને અમહુણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓ કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવું.

એ વૈક્રિયને અમહુણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાઓની ઉપર એકેકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈક્રિય ને લાયક દ્રવ્યથી બનેલી ને તેને લાયક તથાવિધ સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી વૈક્રિય શરીરને અહુણુ કરવા યોગ્ય અનન્તી વર્ગજ્ઞાઓ છે. એ અહુણુ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાની ઉપ-

એકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી તેનાંથી ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી ને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી વૈકલ્ય શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી (ઉત્તર વર્ગણાની અપેક્ષાએ) અદ્ય દ્રવ્યથી બનેલી સ્થુલ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી આહારકને લાયક ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ વધારે સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અતિ ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે.

એ પ્રમાણે તૈજસ-સાપા-દ્યાસોન્મુવાસ-મન અને કાર્મણ વર્ગણાઓને અનુક્રમે એકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગણાની અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય એવા ત્રણ ત્રણ ભેદવાળી અનન્તી વર્ગણાઓ સમજી લેવી. ૬૩૬.

એ દરેક વર્ગણાના ત્રણ ત્રણ ભેદ શાથી જણાય છે ? તે માટે કહે છે કે—

एकैकस्साईए पञ्जंतमि य हवंतऽजोगाई ।

उभयाजोगाई जमो तैया-भासंतरे पढ ॥ ६३७ ॥

એકેક વર્ગણાની આદિ ને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે, કેમકે તૈજસ અને સાપાની મધ્યે અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેથી ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે. ૬૩૭.

ઐશ્વર્યક-વૈકલ્ય વિગેરે દરેક વર્ગણાની આદિમાં અને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે. કારણકે ૬૨૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ તૈજસ અને સાપા દ્રવ્યની મધ્યનાં દ્રવ્ય એ ઉભયને અયોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે, તે ઉપરથી જેમ તૈજસના અતિ અયોગ્ય દ્રવ્યો કહે છે તેમ તે શરીરાદિને ઐશ્વર્યકાદિ સર્વ વર્ગણાના અન્તે તે અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે, અને જેમ સાપા વર્ગણાની આદિમાં તેને અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમ ઐશ્વર્યકાદિ વર્ગણાની આદિમાં પણ તે ઐશ્વર્યક શરીરાદિને અયોગ્ય દ્રવ્યો કહેવાય છે. તથા ઉભયની મધ્યવર્તિ દ્રવ્યો સર્વ વર્ગણાઓમાં ઉભયને અયોગ્યપણું સમાન છતાં પણ જે જેની પાસે હોય તે તેના જેવી જણાય છે, તે કારણથી તે તે વર્ગણાના અયોગ્યપણાના વ્યવહાર કરાય છે. એમ પહેલાંજ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો થાય છે. ૬૩૭.

હવે કાર્મણ વર્ગણાની ઉપર બીજી વર્ગણાઓ છે કે નહિ ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

कम्मोवरिं धुवेयर-सुण्णेयरवग्गणा अणंताओ ।

चउधुचणंतरत्तणुवग्गणा य मीसो अह अचित्तो ॥ ६३८ ॥ ૬૩૯૦ ॥

કર્મવર્ગણા ઉપર ધ્રુવ-અધ્રુવ-શૂન્ય અને અશૂન્ય વર્ગણાઓ અનન્તી છે. તે પછી ચાર ધ્રુવાનન્તર અને ચાર શરીરવર્ગણા છે, તેમજ (તે ઉપર) મિશ્રવર્ગણા અને અચિત્ત મહારસ્કંધ છે. ૬૩૮

એ નિર્ધુક્કિની ગાથા છે, તેના અર્થને લાખ્યકાર ગહારાજ સચિસ્તર કહે છે.

निचं होंति ध्रुवाओ इयरा लोए न होंनिवि कयाई ।

एगुत्तरवुढ्ढीए कयाइ सण्णेतराओऽवि ॥ ६३९ ॥

જાઓ દૃઢંતિ તાઓ મુજ્જંતરવગ્ગણત્તિ મર્ણતિ ।

નિયયં નિરંતરાઓ દૌંતિ અમુજ્જંતરાવ ત્તિ ॥ ૬૪૦ ॥

ધ્રુવવર્ગજ્ઞાનો નિત્ય હોય છે અને અધ્રુવવર્ગજ્ઞાનો લોકમાં કદિ નથી પણ હોતી, તથા એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ શૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાનો પણ કહેવાયિત્ત હોય છે, એવી રીતે આંતરની શૂન્યતાવાળી જે હોય છે તે શૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાનો કહેવાય છે, અને જે આન્તર રહિત હોય છે તે અશૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાનો છે. ૬૩૯-૬૪૦

કાર્મણ શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાની ઉપર એકેક પરમાણુએ વધતી અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અનન્ત સ્કંધાત્મક પહેલી ધ્રુવવર્ગજ્ઞા છે, તે પછી એકેક પરમાણુની વૃદ્ધિએ વધતા અનન્તા સ્કંધાથી બનેલી ધ્રુવવર્ગજ્ઞાનો પણ અનન્તી છે. ધ્રુવ એટલે બધા લોકના ભાગમાં વ્યાપ્ત હોવાથી જે સર્વકાળ અવસ્થાયિ-નિત્ય છે, તેને ધ્રુવ વર્ગજ્ઞા કહે છે, આ વર્ગજ્ઞાઓને ધ્રુવ કહેવાથી આની પહેલાની ઐદારિકથી કાર્મણપર્યન્તની બધીએ વર્ગજ્ઞાઓ ધ્રુવ સમજવી, કેમકે એ વર્ગજ્ઞાઓ પણ હુમ્મેશાં લોકમાં વિદ્યમાન છે. હુમ્મેશાં ઉપર કહેલી ધ્રુવવર્ગજ્ઞાઓ અને હવે પછી કહેવાશે તે અધ્રુવ આદિ સર્વ વર્ગજ્ઞાઓ અગ્રહણ યોગ્ય છે, કેમકે એ બધી અતિ ધણાં દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી કોઈ પણ જીવે ઐદારિકાદિભાવે કદિ પણ અહણ કરી નથી.

જે ધ્રુવ વર્ગજ્ઞા ઉપર એકેક પ્રદેશ વધતી અનન્તી ધ્રુવ વર્ગજ્ઞાઓ છે, એ અધ્રુવ વર્ગજ્ઞાઓ તથાવિધ પુદ્ગલ પરિણામની વિચિત્રતાથી કદિ લોકમાં નથી પણ હોતી, એજ કારણથી તે અધ્રુવ કહેવાય છે. તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અનન્તી શૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓ હોય છે, એ વર્ગજ્ઞાઓ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હુમ્મેશાં હોય છે, પરંતુ કોઈ વખત એ વર્ગજ્ઞાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ છૂટી પણ જાય છે, નિરંતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી નથી હોતી, એ કારણથી તેને શૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓ કહેવાય છે. એ પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અશૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓ છે, એ વર્ગજ્ઞાઓ લોકમાં નિરંતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હોય છે, એમાં વચ્ચે કદિ પણ વૃદ્ધિ પૂરતી નથી. તેથી તેને અશૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞા કહેવાય છે. ૬૩૯-૬૪૦

ધ્રુવર્ણતરાઈં ચતારિ જં ધ્રુવાઈં અણંતરાઈં ચ ।

મૈયપરિણામઓ જા સરોરજોગત્તણામિધુહા ॥ ૬૪૧ ॥

સ્વંધદુગદેહજોગત્તણેણ વા દેહવગ્ગણાવ ત્તિ ।

સુહુમો દરગવચાયરપરિણામો મોસવચ્ચંચો ॥ ૬૪૨ ॥

જે સર્વકાળ ભાવિની અને એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગજ્ઞાઓ ચાર છે, અને જે લેહ પરિણામથી શરીરની યોગ્યતાની સન્નુષ્ઠ હોય, અથવા બે સ્કંધના શરીરની યોગ્યતાથી જે હોય તે શરીર વર્ગજ્ઞા કહેવાય છે, સૂક્ષ્મ અને ઘણું ગત બાદર પરિણામ તે મિત્રસ્કંધ કહેવાય છે. ૬૪૧-૬૪૨

ઉપરોક્ત અશૂન્યાન્તર વર્ગજ્ઞાઓની ઉપર ધ્રુવાનન્તર વર્ગજ્ઞાઓ ચાર છે, જે સર્વકાળ ભાવિની અને નિરંતર એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી વર્ગજ્ઞા હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગજ્ઞાઓ છે. પ્રથમ ધ્રુવાનન્તર વર્ગજ્ઞાઓ અનન્તી છે, એજ પ્રમાણે બીજી-ત્રીજી-ને ચોથી ધ્રુવાનન્તર વર્ગજ્ઞાઓ

પણ અનન્તી છે, ક્રુવર્ગણાઓ ભેદે પહેલાં કહી છે, પરન્તુ તેનાથી આ વર્ગણાઓ ભિન્ન છે, કારણકે તે કરતાં આ અતિ મૂઢમ પરિણામવાળી અને ઘણાં દ્રવ્યોથી બનેલી છે, તેથી ભિન્ન કહી છે.

શિષ્ય:—ભલે એમ હોય; પરન્તુ જો એ કેવળ એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી છે, તો એમાં ચાર ભેદ કરવાનું શું કારણ છે ?

ગુરુ:—એ ચાર વર્ગણાઓમાંજ નિરન્તર એકોત્તર વૃદ્ધિ હોય છે, અને અન્તરાલમાં તે વૃદ્ધિ તુટી જાય છે ત્યારેજ જુદી વર્ગણાનો આરંભ થાય છે, અથવા વૃદ્ધિનું તુટે તો પણ કંઈક વર્ણાદિ પરિણામની વિચિત્રતા તે ભેદના આરંભમાં કારણ છે, એમ અમારું માનવું છે, પછી તો બહુશ્રુત જાણે. એજ પ્રમાણે આગલ કહેવાસે તેવી શરીર વર્ગણામાં પણ સમજવું.

ઉપર કહેલી ચાર ક્રુવાનન્તર વર્ગણાની ઉપર દરેકને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિયુક્ત અનન્ત વર્ગણાત્મક ચાર તત્ત્વ (શરીર) વર્ગણા છે. આ વર્ગણાઓ ભેદ અને અભેદના પરિણામથી ઔદારિકાદિ શરીરોની યોગ્યતાની સન્નુષ્ઠ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. અથવા આગળ કહેવાશે તેવા મિત્ર સ્કંધ અને અચિત્ત સ્કંધની મૂર્તિની યોગ્યતાને સન્નુષ્ઠ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. તથા અનન્તાનન્ત પરમાણુથી બનેલ મૂઢમ પરિણામવાળો અને કંઈક બાહર પરિણામ સન્નુષ્ઠ થએલ સ્કંધ તે મિત્ર સ્કંધ કહેવાય છે. ૬૪૧-૬૪૨.

હવે અચિત્ત મહાસ્કંધનું સ્વરૂપ કહે છે.

જઙ્ગસમુગ્ધાયગર્હૈ વચર્હિ સમર્હિ પૂરણં કુણઙ્ગ ।

લોગસસર્તેર્હિ ચેવ ય સંહરણં તસસ પઢિલોમ્ ॥ ૬૪૩ ॥

જૈન સમુદ્ધાતની ગતિથી ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે, અને તેજ પ્રમાણે ચાર સમયે (એ અચિત્ત મહા સ્કંધનું) પ્રતિલોભ રીતે સંહરણ થાય છે. ૬૪૩.

જૈન કેવળી સમુદ્ધાતની રીતિએ (પહેલે સમયે દંડ, બીજે સમયે કપાલ, ત્રીજે સમયે મંથાન અને ચોથા સમયે તેના આન્તર પૂરીને સમગ્ર લોક પૂર્ણ કરે.) વિશ્વસા પરિણામ વશાત્ ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે—આમ થાય, તે અચિત્ત મહા સ્કંધ કહેવાય છે. એ અચિત્ત મહાસ્કંધનું સંહરણ પણ પ્રતિલોભપણે પછીના ચાર સમયે થાય છે, એ પ્રમાણે એ અચિત્ત મહા સ્કંધમાં આઠ સમય લાગે છે. ૬૪૩.

શિષ્ય:—અહીં પુદ્ગલોના વિચાર ચાલે છે, તેમાં પુદ્ગળ મહા સ્કંધ એ અચેતનજ છે, તેને અચિત્તપણાનું વિશેષણ આપવાથી શું લાભ છે ? કારણકે એમાં કંઈ એથી ભિન્ન પાડવા યોગ્ય નથી.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જઙ્ગસમુગ્ધાયસચિત્તકમ્મપોગ્ગલમયં મહાસંતેવં ।

પદં તસ્સમાણુમાવો હોઙ્ગ અચિત્તો મહાસંતેવો ॥ ૬૪૪ ॥

જૈન સમુદ્ધાતમાં સચિત્તકર્મ પુદ્ગળમય મહા સ્કંધ હોય છે, તેની સમાન અતુલાવ-આદિવાળો અચિત્ત મહા સ્કંધ હોય છે, (તેથી તેનાથી જુદો પાડવા અચિત્તપણાનું વિશેષણ આપ્યું છે.) ૬૪૪.

અનન્તાનન્ત પરમાણુ પુદ્ગળ સમૂહથી બનેલા સ્કંધનું સ્વરૂપ કહેવાને આહીં અવસર છે, તેમાં જે “મહા સ્કંધ” એટલુંજ માત્ર કહ્યું હોય, તે કેવળી સમુદ્ધાતમાં જીવાધિષ્ઠિત અનન્તાનન્ત કર્મ પુદ્ગળમય સ્કંધ થાય છે, તેનું પણ શરૂણ થાય- કારણકે પ્રસ્તુત મહા સ્કંધના ક્ષેત્ર-કાળ-અને અનુભાવ, કેવળી સમુદ્ધાતમાં થતા કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધની સમાન છે. જેમકે-બન્ને મહાસ્કંધો ચોથા સમયે સંપૂર્ણ લોક પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપે છે, આઠ સમય પર્યાન્ત રહે છે, તથા પાંચ વર્ણ બે ગન્ધ-પાંચ રસને ચાર સ્પર્શ એ સોળ શુણ્ડપ અનુભાવ પણ બન્નેમાં સમાન છે. આ પ્રમાણે “મહાસ્કંધ” એટલુંજ કહેવાથી ક્ષેત્ર-કાળ અને અનુભાવની સમાનતાએ કેવળી સમુદ્ધાત ગત કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધ પણ પ્રસ્તુત મહાસ્કંધની સાથે મહણ થાય, અને આહીં એ કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધનું પ્રયોજન નથી. આ કારણથી અવિતપણાના વિશેષણ વડે તેને જીલ્લો કરાય છે, કેમકે એ સમુદ્ધાત ગત કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધ જીવાધિષ્ઠિત હોવાથી સચેતન છે. ૬૪૪.

આ સંબંધમાં બીજા કેટલાંક મત છે, તે મત બતાવીને તેનું નિવારણ કરતા લાખ્ય-કાર મહારાજ કહે છે કે—

સચ્ચક્રોત્પત્તો ઇતો કેદં, ન ચાવમેર્ગતો ।

ઉક્કોત્પત્તો, જમવગાદિજો ચઢ્ઢાળો ॥ ૬૪૫ ॥

અટ્ટપ્પાસો ય જઓ મળિઓ, ઇતો ય જં ચઢ્ઢાસો ।

અળ્લેડવિ તઓ પોગલમેવા સંતિત્તિ સદ્દેયં ॥ ૬૪૬ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ તે અચિત્ત મહાસ્કંધ છે, એમ કેટલાંકે કહે છે. (એઆઈ એ કહેવું સાચ નથી;) કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ અવગાહના અવગાહના અને સ્થિતિ-વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વળી પ્રજ્ઞાપનામાં આઠ સ્પર્શવાળો ઉત્કૃષ્ટ તે મહાસ્કંધ કહ્યો છે અને આ અચિત્તમહાસ્કંધ તો ચાર સ્પર્શવાળો છે, તેથી આના શિવાય બીજા પણ પુદ્ગળ વિશેષો છે, એમ માનવું. ૬૪૫-૬૪૬

આ પ્રસ્તુત અચિત્ત મહાસ્કંધ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશાથી બનેલો છે, કારણકે ચોદા-રિકાદિ સર્વ વર્ગજાઓ કલ્યા પછી છેવટે આ મહાસ્કંધ કહ્યો છે, તેથી જણાય છેકે આજ મહાસ્કંધ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો છે, તે શિવાય બીજા કોઈ તેટલા કે વધારે પ્રદેશવાળા સ્કંધો નથી, આ ઉપરાંત બીજા પુદ્ગળ વિશેષોની કથાજ બંધ થાય છે. આ પ્રમાણે કેટલાંકે એકલું માનવું છે.

ઉપર મુજબ તેઓનું માનવું સાચ નથી, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની જેવા બીજા જે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશી સ્કંધો તે તેની અવેક્ષાએ પ્રજ્ઞાપનામાં ચતુઃસ્થાનપતિત કહેલ છે. પ્રજ્ઞાનામાં કહ્યું છે કે—“ હે ભગવન્ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કંધોના કેટલા પર્યંતો કલ્યા છે. ? ગૌતમ અનન્તા કલ્યા છે, ભગવન્ શા મટે એમ કહેવાય છે. ? ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ બીજા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો (એકેકે દ્રવ્ય હોવાથી) એની સાથે દ્રવ્યાર્થ પણ સમાન છે, પ્રદેશાર્થપણે સમાન છે, અને અવગાહનાર્થપણે ચતુઃસ્થાન પતિત છે, જેમ કે અસં-જયેય ભાગહીન, સંજયેય ભાગહીન, સંજયેય શુણ્ણહીન, અસંજયેય શુણ્ણહીન, અસંજયેય ભાગઅધિક, સંજયેય ભાગ અધિક, સંજયેય શુણ્ણ અધિક, અસંજયેય શુણ્ણ અધિક. એજ પ્રમાણે સ્થિતિવડે પણ ચતુઃસ્થાન પતિત છે ” અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ તો બીજા

અચિત્ત મહાસ્કંધની સાથે અવગાહના અને સ્થિતિવડે સમાનજ છે' આ ઉપરથી જણાય છે કે આ સિવાય બીજા પણ કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો પ્રજ્ઞાપનામાં માનેલા છે.

વળી પ્રજ્ઞાપનામાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ આઠ સ્પર્શવાળો કહ્યો છે, અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ ચાર સ્પર્શવાળા માન્યો છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધોના ભેદની સિદ્ધિવડે પૂર્વોક્ત વર્ગણા મિથ્યને અચિત્ત મહાસ્કંધો સિવાય બીજા પણ કેટલાક પુરુગણ વિશેષો અહણ કર્યા વિનાના છે એમ માનવું, આટલાથીજ સર્વ પુરુગણાસ્તિકાય અહણ કરેલ છે એમ ત સમજવું. ૬૪૫-૬૪૬.

એ પ્રમાણે ૬૩૧મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ દ્રવ્ય વર્ગણાઓ કહી, હવે ક્ષેત્રાદિ વર્ગણાઓ સ્વરૂપ કહે છે.

પ્તપ્તપ્તોગાદાણ વગ્ગેના પપ્સલુદ્દીપ ।

સંલેજ્જોગાદાણ સંલેજ્જા વગ્ગા તત્તો ॥ ૬૪૭ ॥

તત્તો સંલેજ્જાસંલેજ્જાતત્તપ્તપ્તમાણાણં ।

ગંતુમસંલેજ્જાઓ જોમાઓ કમ્મુણો મણિયા ॥ ૬૪૮ ॥

તત્તો સંલેજ્જા તસ્સેવ પુણો હવંતિજ્જોગાઓ ।

માણસદ્વાર્ણવિ એવં તિવિગમ્પમેક્કે ॥ ૬૪૯ ॥

એક પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની એક વર્ગણા, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાત-પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની સંખ્યેય વર્ગણા, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા (એ વર્ગણા અતિકંમીને) તે પછી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની કર્મઅહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહી છે, તે પછી તેનેજ અઅહણ યોગ્ય અસંખ્યાત વર્ગણાઓ છે. એજ પ્રમાણે મનોદ્રવ્યાદિ દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ જણવા, ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

ક્ષેત્રવર્ગણાનો કેમ દ્રવ્યવર્ગણાથી વિપરીત જાણવો, એટલે કે એકેક 'પરમાણુ' અને દ્વયણુકાદિથી માંડીને અનન્તાણુ પર્યંતના સ્કંધો, જે એકે આકાશપ્રદેશમાં અણુ હોય, તે સર્વની એક વર્ગણા. દ્વયણુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યંતના જે પ્રદેશમાં રહેલા સ્કંધોની બીજી વર્ગણા. ત્રયણુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યંતના ત્રણ પ્રદેશમાં રહેલા સ્કંધોની ત્રીજી વર્ગણા. એ પ્રમાણે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા અવગાહી રહેલા સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગણા, અને અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા છે. એ વર્ગણાઓ અતિકંમીને એકેક પ્રદેશની વધતી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ કર્મને તીર્થંકર ભગવાને કહેલી છે તે પછી થોડા પરમાણુઓથી બનેલી, સ્પૃશ્ય, સ્પામ વાળી અને જાહુ આકાશ પ્રદેશને અવગાહી રહેલી એકેક આકાશ પ્રદેશની વધતી કર્મને અઅહણ યોગ્ય અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે. તદનન્તર એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશાવગાહની વૃદ્ધિએ વધતી મનને અઅહણ યોગ્ય પણ અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે. એટલીજ વર્ગણાઓ પાછી તેને અહણ યોગ્ય છે અને એટલીજ પુનઃ મનને અઅહણ યોગ્ય છે. એજ પ્રમાણે થાસોન્નત્રાસ-લાપા તૈજસ-આહારક-વૈક્રિય-અને ઔદારિક વર્ગણાઓના અઅહણ યોગ્ય-અહણ યોગ્ય, અને અઅહણ યોગ્ય એવા દરેકના ત્રણ ભેદ (દ્રવ્ય વર્ગણાઓથી વિપરીત પણ) ક્ષેત્રથી જાણવા.

ધ્રુવાદિ દરેક વર્ગીયોના સ્કંધો પણ અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણ આકાર પ્રદેશમાં અવગાહી રહ્યા છે એમ જાણવું. પરંતુ તેના વિચાર અહીં નથી કર્યો, કારણકે શરીરોદિમાં એ અતુલપ્રમાણી હોવાથી જ્યોત્સે તે વર્ગીયોને કદિપણ ગ્રહણ કરી નથી. અથવા કર્મને અમહણ થોડા વર્ગીયોમાં તેના અનુભવ સમજવો. અને દ્રવ્યવર્ગીયોના અધિકારમાં ધ્રુવાદિ વર્ગીયોના વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે, તે કેવળ તેનું સ્વરૂપ જાણવા માટેનું કર્યો છે. કાળ અને ભાવ વર્ગીયો અતુલને સમયાદિ સ્થિતિ તથા વર્ણાદિ માત્ર અંગીકાર કરીને સામાન્યથી કહેવાશે. આથી તે વડે પણ સમસ્ત પુદ્ગલાસ્થિતકાય ગ્રહણ કરાય છે, એમ સમજવું. એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વર્ગીય કહી. ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

હવે કાળવર્ગીયોનું સ્વરૂપ કહે છે.

एवा सम्यविर्णं संखेज्जा संखसमयविहयाणं ।

हौंति असंखेज्जाओ तओ असंखेज्जसमयाणं ॥ ६३० ॥

એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુઆદિની એકવર્ગીયા, સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતા વર્ગીયા અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગીયો છે. ૬૫૦

અમુક વિવક્ષિત પરિણામથી સામાન્યપણે જે પરમાણુઓ અથવા સ્કંધો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય, તે સર્વની એક વર્ગીયા જાણવી. એજ પ્રમાણે એકેક સમયની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતા વર્ગીયો છે, અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગીયો છે, આ રીતે આ વર્ગીયોથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્થિતકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે એક સમયની સ્થિતિથી માંડીને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિ ઉપરાંત પુદ્ગલોની સ્થિતિજ નથી. ૬૫૦

હવે ભાવવર્ગીયોનું સ્વરૂપ કહે છે.

एवा एगगुणानं एगुत्तरवृद्धिया तओ कमसे ।

संखेज्जगुणाण तओ संखेज्जा वग्गणा हौंति ॥ ६५१ ॥

संखाईयगुणानं संखाईया य वग्गणा तच्चो ।

हौति अणंतगुणानं दब्बाणं वग्गणाऽणंता ॥ ६५२ ॥

वण्ण-रस-गंध-फासाण हौंति वीसं समासेएणं ।

गुरुलहु-अगुरुलहणं वायर-सुहुमाण दो वग्गा ॥ ६५३ ॥

એક ગુણવાળા પરમાણુ આદિની એક વર્ગીયા, તે પછી અતુલને એકાંતર ગુણ વૃદ્ધિએ સંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુઆદિની સંખ્યેય વર્ગીયો, અસંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગીયો અને અનંત ગુણવાળા પરમાણુઆદિ દ્રવ્યોની અનંત વર્ગીયો છે. વહુ-ગંધ-રસ ને રૂપરસના સંદેષે વીસ ભેદ છે, તેના ગુરુલહુ અને અગુરુલહુ-પર્યાયનાં બાર અને મૂઢમ એવા બે ભાગ છે. ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એકગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ અને સ્કંધો જે હોય તે સર્વની એક વર્ગીયા, દ્વિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની બીજી વર્ગીયા, ત્રિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની ત્રીજી વર્ગીયા. એ પ્રમાણે એકેક ગુણ વૃદ્ધિએ સંખ્યેયગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમા-

હું' આદિની સંખ્યાત વર્ગણા, અસંખ્યેયગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત પરમાણુ' આદિની અસંખ્યેય વર્ગણા અને અનન્તગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત-પરમાણુ' આદિની અનન્તી વર્ગણા છે. આજ પ્રમાણે બાકીના લીલો-લાલ પીળો અને સફેદ એ ચાર વર્ણમાં, સુરભિ અને દુરભિ એ બે ગન્ધમાં, તીખો-કડવો-કષાયલો-ખાટો અને મીઠો એ પાંચ રસમાં, કર્કશ-કોમળ-ભારી હલકો-ઠંડો-ઉષ્ણ-ચીકણો-અને મુકે એ આઠ સ્પર્શમાં, એમ સર્વ મળી વીસ ભેદોમાં દરેક ભેદની ઉપર મુજબ એક ગુણની એક, સંખ્યેયગુણાની સંખ્યેય, અસંખ્યેયગુણાની અસંખ્યેય અને અનન્તગુણાની અનન્તી વર્ગણા કહેવી. માત્ર એટલું વિશેષ કે જ્યાં વર્ણ હોય ત્યાં એકાદિગુણો વર્ણ કહેવો, ગન્ધ હોય ત્યાં એકાદિગુણો ગન્ધ કહેવો, રસ હોય ત્યાં એકાદિગુણો રસ કહેવો, અને સ્પર્શ હોય ત્યાં એકાદિ ગુણો સ્પર્શ કહેવો.

તથા ગુરુલલ્લુ પર્યાયવાળી સ્થૂલ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની એક વર્ગણા અને અગુરુલલ્લુ પર્યાયવાળી સૂક્ષ્મ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની બીજી વર્ગણા, એમ બેજ વર્ગણા છે, આ પ્રમાણે એ ભાવ વર્ગણાઓથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે ઉપરોક્ત વર્ણાદિ ભાવ સિવાય અન્યત્ર પુદ્ગળોનો સંભાવ નથી, ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ કહીને હવે પ્રવેશત વિષયનું સ્મરણ કરી ઉપસંહાર કરે છે.

મળિયં તૈયા-ભાસાવિમજ્જદન્વાવગાહપરિમાણં ।

ઓહિન્નાનારંભો પરિણિદ્વાણં ચ તં જેસુ ॥ ૬૫૪ ॥

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્યોનું અવગાહ પરિમાણ, તથા જે દ્રવ્યોમાં અવધિજ્ઞાનનો આરંભ અને પતન થાય છે, તે કહ્યું. ૬૫૪.

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યમાં જે તે ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો છે તે દ્રવ્યોનું અવગાહ પરિમાણ અને ઉપલક્ષણથી અનન્ત પરમાણુ પ્રચિત સ્કંધોનું સ્વરૂપ; તેમજ જે દ્રવ્યોમાં અવધિજ્ઞાનનો આરંભ અને પતન થાય છે તે કહ્યું. એટલેકે પૂર્વે દરજમી ગાથામાં શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે તેજસ અને ભાષાની અન્તરાલે જે અયોગ્ય દ્રવ્ય છે, તેનું કેવું સ્વરૂપ છે, અને કેટલા પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે ? શિષ્યના આ પ્રશ્નના ઉત્તર ગુરુએ ઔદારિકાદિ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ કહીને આપ્યો. ૬૫૪.

ગુરુલલ્લુ અને અગુરુલલ્લુ દ્રવ્ય પ્રથમ અવધિજ્ઞાની ભુએ છે, એમ પહેલાં કહ્યું છે, તેમાં ગુરુ લલ્લુ દ્રવ્યમાં આરંભાવેલ અને અગુરુલલ્લુદ્રવ્યમાં આરંભાએલ અવધિજ્ઞાનનું જે સ્વરૂપ છે તે કહે છે.

ગુરુલ્લુદન્વારદ્વો ગુરુલ્લુદન્વાઈ પેચ્છંતં પચ્છા ।

ઇપરાઈ કોઈ પેચ્છઈ વિમુજ્જમાણો કમેગેવ ॥ ૬૫૫ ॥

અગુરુલ્લુસમારદ્વો ઉઠઠં વઢઢઈ કમેણ સો નાહો ।

વઢઠંતો ચિય કોઈ પેચ્છઈ ઇપરાઈ સયરાઈ ॥ ૬૫૬ ॥

ગુરુલલ્લુદ્રવ્યથી આરંભાયતું (તેજસ મમીપના દ્રવ્યથી શરૂ થયેલું) અવધિ વધતું વધતું નીચેનાં (ઔદારિકાદિ) ગુરુલલ્લુદ્રવ્યોને બેઝતે, પછીથી વિશુદ્ધ થકતે કોઈકે (ભાષાદિ) અગુરુલલ્લુદ્રવ્યોને ભુએ છે. અને વિશુદ્ધિ નથી પામતો તે ગુરુલલ્લુદ્રવ્યોને વીશે કેટલોક કાળ રહીને પછી પડી જાય છે, તથા અગુરુલલ્લુદ્રવ્યથી આરંભાયતું

(ભાષાસમીપનાં દ્રવ્યોથી શરૂ થયેલું) =વધિ અનુક્રમે ઉપર વધે છે, પણ નીચે નથી વધતું; (કેમકે ઉપરનાંજ અગુરુલઘુ ભાષાદ્રવ્યો તે જુએ છે.) અને કોઈક અવધિજ્ઞાન તથા વિધિયુદ્ધિવાળું થતે વધતું (ઔદારિકાદિ) ગુરુલઘુદ્રવ્યોને પણ એકીગાથે જુએ છે. ૬૫૫-૬૫૬ હવે, પછીની ગાથાના સંબંધ કરવાને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

ગુરુલઘુમગુરુલઘું વા તેયા-ભાસંતરેત્તિ નિદિદ્દં

ઓરાલાઈયાણં કિં ગુરુલઘુમગુરુલઘુયં વા ? ॥ ૬૫૭ ॥

તેજસ અને ભાષાની અન્તરાલમાં ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુદ્રવ્ય છે, એમ તમે કહ્યું છે. પરંતુ ઔદારિકાદિદ્રવ્યો કયાં ગુરુલઘુદ્રવ્ય છે અને કયાં અગુરુલઘુદ્રવ્ય છે, ? તે કહો. ૬૫૭. આશ્ચર્યથી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે.

ઓરાલિય-વેડવિચ-આહારગ-તેય ગુરુલઘુ દવ્વા ।

કમ્મગ-મળ-ભાસાઈં ઇયાઈં અગુરુલઘુયાઈં ॥ ૬૫૮ ॥ ૪૦૧૪૧ ।

ઔદારિક-દૈત્ય-આહારક-ને તેજસ (તથા તેના જેવા જણાતા બીજા સ્થૂલદ્રવ્યો) ગુરુલઘુદ્રવ્યો છે, અને કાર્મણ-મન-ભાષા-ને આસોરશ્વાસ (તથા બીજા પરમાણુદ્રવ્યજુક અને આકાશ વિગેરે) અગુરુલઘુદ્રવ્યો છે. ૬૫૮.

એ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની વિચારણાઓ કહે છે.

ગુરુયં લઘુયં ઉભયં નોમમપિતિ વાવહારિયનયસ્સ ।

દવ્વં લેદ્દેદ્દ દીનોં વાઠ વોમં જહાસંત્વં ॥ ૬૫૯ ॥

નિચ્છયઓ સવ્વગુરું સવ્વલઘું વા ન વિજ્ઞપ્પ દવ્વં ।

વાયરમિહ ગુરુલઘુયં અગુરુલઘું સેસયં સવ્વં ॥ ૬૬૦ ॥

ટેકું, દીપક, વાયુ અને આકાશાદિ અનુક્રમે ગુરુ-લઘુ-ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ દ્રવ્ય છે. એમ વ્યવહારનયનો મત છે; અને નિશ્ચયથી તેા સર્વથા ગુરુ અથવા સર્વથા લઘુ દ્રવ્યજ નથી. (કેવલ) સ્થૂલદ્રવ્ય ગુરુલઘુ છે અને શેષ સર્વ અગુરુલઘુ છે. ૬૫૯-૬૬૦.

જે દ્રવ્ય ઉચે અથવા તિર્ણ દેહ્યું હોય, પણ સ્વભાવથીજ નીચે પડે છે, તે ટેકું આદિ ગુરુદ્રવ્ય છે, જે સ્વભાવથીજ ઉર્ધ્વગતિ સ્વભાવવાળું હોય, તે દીપકલિકાદિ લઘુદ્રવ્ય છે, જે ઉચે અથવા નીચે ગતિ નહિ કરતાં કેવળ સ્વભાવથીજ તિર્ણગતિવાળું હોય તે વાયુ આદિ ગુરુલઘુદ્રવ્ય છે; અને જે ઉર્ધ્વ-અથવા કે તિર્ણગતિમાંથી કોઇ પણ ગતિ નહિ કરનાર અથવા એ સર્વ ગતિ કરનાર હોય, તે આકાશ-પરમાણુ આદિ અગુરુલઘુદ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારનયનું માનવું છે.

નિશ્ચયનયના મતે તેા એકાન્તે ગુરુસ્વભાવવાળું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, કારણકે ટેકું વિગેરે ગુરુસ્વભાવવાળું છે, તેપણ પરપ્રયોગથી તેની ઉર્ધ્વગતિ જણાય છે, તેમજ એકાન્તે લઘુદ્રવ્ય પણ નથી, કારણકે અતિલગુસ્વભાવવાળાં આશ્પ વિગેરે પણ હસ્તાગ્રાહ્યવદે અધોગામી જણાય છે, માટે એકાન્તે ગુરુ અથવા, એકાન્તે લઘુ વસ્તુજ નથી. પરંતુ આ લોકમાં ઔદારિકવર્ગીણા વિગેરે અને પૃથ્વી પર્વતાદિ જે કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ છે, તે સર્વ

શુદ્ધલઘુ દ્રવ્ય છે, અને શેષ-ભાષા-થાસોચ્ચાસ-મનેઃવર્ગણા વિગેરે તથા પરમાણુ દ્રવ્યલુક અને આકાશ વિગેરે સર્વ વસ્તુ અશુદ્ધલઘુ દ્રવ્ય છે, ૬૫૯-૬૬૦.

અહીં વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે—

જઈ ગરુડં લહુયં વા ન સન્વહા દઘ્વમત્યિ તો કીસ ।

હૃદ્દમહોઽવિ ચ ગમણં જીવાણં પોગલાણં ચ ? ॥ ૬૬૧ ॥

હૃદ્દં લહુકમ્માણં મણિયં ગુલ્કમ્મગામહોગમણં ।

જીવા ચ પોગલાવિ ચ હૃદ્દા-હોગામિણો પાયં ॥ ૬૬૨ ॥

જો એકાન્ત લઘુ અથવા શુદ્ધ દ્રવ્ય નથી, તો જીવ અને પુદ્ગલોત્ ઉર્વગમન અને અધોગમન શાથી થાય છે ? કેમકે લઘુકર્મવાળોત્ ઉર્વગમન અને શુદ્ધકર્મવાળોત્ અધોગમન કહ્યું છે, જીવ અને પુદ્ગલો પણ પ્રાયઃ ઉર્વગામી અને અધોગામી છે ૬૬૧-૬૬૨.

વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે જો એકાન્તશુદ્ધ અથવા એકાન્તલઘુ દ્રવ્ય સર્વથા નથી, તો જીવ અને પુદ્ગલોત્ અનુક્રમે ઉર્વગમન અને અધોગમન શાથી થાય છે ? કારણકે લઘુકર્મવાળાજીવોત્ સૌધર્મદેવલોકાદિમાં ઉર્વગમન, અને શુદ્ધકર્મવાળાજીવોત્ સાતતી પૃથ્વી આદિમાં અધોગમન, સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે. અથવા આ પ્રમાણે કહેવાથી શું ? સર્વ સિદ્ધાન્ત જાણનારાઓને પણ આ જાણીતું છે કે જીવો અને પુદ્ગલો પ્રાયઃ ઉર્વ લોકાન્ત-થી અધોલોકાન્ત મુખી જાય છે અને અધોલોકાન્તથી ઉર્વલોકાન્ત મુખી જાય છે. પ્રાયઃ શબ્દથી શ્રેણિના અનુસારે તિર્છાગમન પણ કરે છે. આ પ્રમાણે જો તેઓમાં શુદ્ધતા અને લઘુતા ન હોય, તો તેઓ અધોગમન અને ઉર્વગમન શાથી કરે ? કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે લોકલોકાદિના અધોગમનમાં શુદ્ધતા કારણ છે, દીપકલોકાદિના ઉર્વગમનમાં લઘુતા કારણ છે, વાયુ આદિના તિર્છાગમનમાં શુદ્ધલઘુપણું કારણ છે, અને આકાશાદિના અવસ્થા-નમાં અશુદ્ધલઘુતા કારણ છે, કેમકે આનતાદિ દેવવિમાન વિગેરે આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે, આમ હોવાથી તારે પણ શુદ્ધ આદિ ચાર પ્રકારે વસ્તુ અમારી ષેઠ માનવી જોઈએ ૬૬૧-૬૬૨.

ઉપરોક્ત વ્યવહારવાદીને નિશ્ચયવાદી ઉત્તર આપે છે.

અન્ન ચિય ગુરુલહુયા અન્નો દઘ્વાણ વિરિયપરિણામો ।

અન્નો ગદ્ધપરિણામો નાવસ્તં ગુરુલહુનિમિત્તો ॥ ૬૬૩ ॥

દ્રવ્યોની શુદ્ધતા અને લઘુતા કંઈ અન્યજ છે, અને વીર્ય પરિણામ પણ અન્યજ છે, તેમજ તેમને ગતિપરિણામ પણ અન્યજ છે. શુદ્ધતા અને લઘુતા અવશ્ય નિમિત્ત નથી. ૬૬૩. કારણકે—

પરમલહૂણમણૂણં જે ગમગમણોઽવિ તત્થ કો હેઝ ? ।

હૃદ્દં ધૂમાર્ણં ધૂલયરાણંપિ કિં કઙ્ઙં ? ॥ ૬૬૪ ॥

કિં ષ વિમાણાર્ણં નાહોગમણં મહાગુરૂણંપિ ।

તણુયરદેહો દેવો હસ્તુવ્વં વ કિં મહાસેલં ? ॥ ૬૬૫ ॥

અતિશય લઘુ પરમાણુઓત્ જે અધોગમન થાય છે, તેમાં શો હેતુ છે ? અને અ-તિશય સ્પૃહા ધૂમાદિત્ ઉર્વગમન થાય છે તેમાં શું પ્રયોજન છે ? અથવા અતિશય વિ. ભા. ૩૮

ભારી વિમાનાદિતું અધોગમન કેમ નથી ? અને અતિસૂક્ષ્મ હેલવાળો દેવ મોટા પર્વતને કેમ ઉપાડી શકે છે ? ૬૬૪-૬૬૫.

અતિલઘુ પરમાણુઓની નીચેના ભાગમાં ગતિ થાય છે, એમાં અધોગતિ પરિણામની વિશેષતા વિના બીજો કંથો હેતુ છે ? કોઈજ નહિ. તથા અતિશય સ્થૂલ ધૂઆદિતું જે ઉર્ધ્વગમન થાય છે, તેમાં પણ ઉર્ધ્વગતિપરિણામની વિશેષતા સિવાય બીજું કંથું કારણ છે ? કોઈપણ નહિ. આ પ્રમાણે પ્રખળ અધોગતિના પરિણામે પરમાણુ ગત લઘુતા અતિક્રમી અને પ્રખળ ઉર્ધ્વગતિના પરિણામે ધૂઆદિ ગત ગુરુતા અતિક્રમી છે.

આ રીતે ગતિપરિણામથી ગુરુતા અને લઘુતાનો અતિક્રમ કહ્યો, હવે પ્રખળ સ્થિતિ પારિણામવડે પણ ગુરુતાનો અતિક્રમ બતાવે છે. જે અધોગમનમાં ગુરુતા કારણ છે એમ માનીએ, તે આનતાદિ દેવલોકના વિમાનો, સિદ્ધશિલા વિગેરે, અતિગુરુ પદાર્થોતું અધોગમન કેમ નથી થતું ? તેમાં પણ પ્રખળ સ્થિતિપરિણામજ તેમની ગુરુતા અતિક્રમીને સ્થિરતા કરે છે. વળી અતિ નાના શરીરવાળો મહાવીર્યવાન દેવ મોટા પર્વતને ઉપાડી ઉંચે કેમ દેડે છે ? જે ગુરુતા અધોગતિઆદિતું કારણ હોય, તે તે પર્વત પાતાની ગુરુતાથી મહાવીર્યવાળા દેવને દબાવી નીચેજ આલેખે જાય. માટે ઉર્ધ્વગતિ અને અધોગતિમાં ગુરુતા કે લઘુતા કંઈ કારણ નથી, ૬૬૪-૬૬૫.

જે એમ કહેવામાં આવે કે-

અહ તસ્સ વીરિયં તં તો નાહોગગણકારણં ગુરુયા ।

હૃદ્ગમ્યકારણં વા લઘુયા ઇત્યર્થો જ્ઞાતા ॥ ૬૬૬ ॥

તે દેવને અતિશય વીર્ય (શક્તિ) છે, જેથી મોટા પર્વતને તે ઉપાડે છે, તે એકાન્તે અધોગતિતું કારણ ગુરુતા અને ઉર્ધ્વગતિતું કારણ લઘુતા છે, એમ કહેવું યુક્ત નથી. ૬૬૬.

વિરિયં ગુરુ-લઘુયાણં જહાધિયં ગદ્વિવજ્ઞયં કુળદ્ ।

તદ્ ગદ્-ઠિદ્પરિણામો ગુરુ-લઘુયાઓ વિલંબેદ્ ॥ ૬૬૭ ॥

જેમ અધિકવીર્ય ભારી-હળવા પદાર્થની ગતિ વિપર્યય કરે છે, તેમ અધિકગતિ અને સ્થિતિનો પરિણામ પણ ગુરુતા અને લઘુતાને ઉદ્દેશ્ય છે. ૬૬૭.

ઉપરોક્ત ન્યાયે જેમ દેવ વિગેરેતું અધિકવીર્ય ગુરુ-લઘુવસ્તુઓની ગતિ વિપરીત કરે છે, તેમ ગતિ અને સ્થિતિનો અધિકપરિણામ પણ પૂર્વોક્તન્યાયે વસ્તુની ગુરુતા અને લઘુતા અતિક્રમે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ ભારી પર્વતમાં દેવવીર્યથી ગતિનો વિપર્યય બતાવ્યો, તેમ હસ્ત તાડિત લઘુ વાપ્પાદિમાં પણ દેવહત્તાદિનાં વીર્યથી ગતિવિપર્યય બતાવ્યો. આ ઉપરથી અધોગતિઆદિતું ગુરુતા વિગેરે એકાન્ત કારણ નથી, પણ દેવાદિતું વીર્ય અને પ્રખળ ગતિ-સ્થિતિનો પરિણામ પણ તેતું કારણ છે, તે પછી અધોગતિઆદિની સિદ્ધિ માટે ગુરુતા વિગેરે ચાર વસ્તુઓ માનવાથી શું પ્રયોજન છે ? માત્ર એમજ કહેવું યુક્તિસંગત છે કે સ્થૂલવસ્તુ ગુરુલઘુ છે અને વાકીની સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત સર્વ વસ્તુઓ અગુરુલઘુ છે. ૬૬૭.

હવે આગળની નિયુક્તિની ગાથાનો સંબંધ કરવાને કહે છે કે-

મળિઓ સ્વેત-દ્ધાણં સુદ્ધાણં ચિય પરોપ્પરનિર્વંચો ।

। રહ તાર્ણં ચિય મળ્લજ્ઞ દલ્લેજ સમં નિર્વંધોડ્યં ॥ ૬૬૮ ॥

મન ને કાર્મણ તથા તૈજસાદિ દ્રવ્ય દેખનાર અવધિના ક્ષેત્ર ને કાલ. (૨૯૯)

(૬૦૮ મી ગાથામાં) કહ્યા મુજબ (દ્રવ્યરહિત) શુદ્ધ ક્ષેત્ર અને કાળનો પરસ્પર સંબંધ કહ્યો, હવે તેમનોજ દ્રવ્ય સાથે સંબંધ કહીશું. ૬૬૮.

સંલેજ્જ મણોદવ્વે માગો લોગ-પલિયસ્સ વોદ્ધવ્વો ।

સંલેજ્જ કમ્મદવ્વે લોણ થોવૂણયં પલિયં ॥ ૬૬૯ ॥૪૧॥૪૨॥

મનોવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી પલ્લોપમના સંખ્યાતમા ભાગને અને ક્ષેત્રથી લોકના સંખ્યાતમા ભાગને જુએ છે. કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ લોકના સંખ્યાતમા ભાગને અને પલ્લોપમના સંખ્યાતમા ભાગને જુએ છે, તથા સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ પલ્લોપમમાં કંઈક ન્યૂનકાળ જુએ છે. ૬૬૯.

ઉપરોક્ત ગાથાને સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

લોગપલિયાણ મામં સંલેજ્મં મુગહ્ જો મણોદવ્વે ।

સંલેજ્જે પુણ માણ પાસહ્ જો કમ્મુણો જોગે ॥ ૬૭૦ ॥

સયલં લોયં પાસં પાસહ્ પલ્લોવમં સ વેમૂળં ।

સુદ્ધાણ કિમત્થાણે ગહ્ણમિહં સ્વેત્ત-કાલાણં ? ॥ ૬૭૧ ॥

કમ્મદવ્વમર્મ્મો પેચ્છહ્ દુગમેત્તિયંતિ જં મણિયં ।

જ્જરિંપિ તત્તો કમસો સાહેજ્જા તયણુમાણેણં ॥ ૬૭૨ ॥

જે અવધિ મનોદ્રવ્ય જાણે છે, તે લોકના અને પલ્લોપમના સંખ્યાતમા ભાગ જાણે છે. જે કર્મોદ્રવ્ય દ્રવ્ય જાણે છે તે લોક અને પલ્લોપમના સંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. અને સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ કંઈક ન્યૂન પલ્લોપમ કાળ જાણે છે. (અહીં દ્રવ્યસાથે ક્ષેત્ર-કાળનો સંબંધ પ્રસ્તુત છતાં) શા માટે શુદ્ધ ક્ષેત્ર-કાળનું અહીં અસ્થાને ગ્રહણ કર્યું છે. ? ક્ષેત્ર-કાળ એ બેજ ભાત્ર જાણે છે એમ જે કહ્યું છે, તે કર્મદ્રવ્ય અતિક્રમીને તે પછી અનુક્રમે ધ્રુવવર્ગણાદિ દ્રવ્ય જોતાં તે અનુમાનથી છે પરમાવધિ સાથે છે. (એમ સામર્થ્યથી સમજવું) ૬૭૦-૬૭૧-૬૭૨.

હવે બીજો પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળનો સંબંધ કહે છે.

તેયા-કમ્મસરીરે તેયાદવ્વે ચ માસદવ્વે ચ ।

વોદ્ધવ્વમસંલેજ્જા દીવ-સમુદ્ધા ચ કાલો ચ ॥ ૬૭૩ ॥૪૨॥૪૩॥

તજસશરીર અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિ, તથા તૈજસદ્રવ્ય અને ભાષાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પલ્લોપમના અસંખ્યાતા ભાગને જાણે છે. ૬૭૩.

તૈજસશરીર અને કાર્મણશરીર જાણનાર અવધિજ્ઞાન, તથા તૈજસવર્ગણા દ્રવ્ય અને ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય જાણનાર અવધિજ્ઞાન, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર અને કાળથી પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. અહીં તૈજસ અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિ-જ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી સામાન્યપણે સમાન કહ્યો છે, તેપણ એટલું વિશેષ સમજવું કે તૈજસશરીર કરતાં કાર્મણશરીર સૂક્ષ્મ છે, તેથીકરીને કાર્મણશરીર જોનાર

અવધિજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી, તેજસશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં વિશેષ સમજવો. કાર્મણશરીર કરતાં પણ નહીં બધાંથી. તેજસવર્ગજ્ઞાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તેજસવર્ગજ્ઞાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનના વિષય કરતાં વધારે જાણવો. તેજસવર્ગજ્ઞાદ્રવ્ય કરતાં ભાષાવર્ગજ્ઞાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તેજસવર્ગજ્ઞાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં ભાષાવર્ગજ્ઞાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય વધારે જાણવો.

શિષ્ય:—પહેલાં કર્મવર્ગજ્ઞાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય કહ્યો છે, (લોકના તથા પદ્યોપમના સંખ્યાતા ભાગો કહ્યા છે) તે કરતાં કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય આછો કહ્યો છે, તેનું શું કારણ ?

ગુરુ:—પહેલાં જે કર્મવર્ગજ્ઞાદ્રવ્ય કહ્યાં છે, તે જીવે શરીરપણે નહિં બાંધેલા (નહિં અહણ કરેલાં) દ્રવ્યો કહ્યાં છે—અને અહિં તો શરીરપણે અહણ કરેલાં દ્રવ્યો કહ્યાં છે. શરીર-પણે નહિં અહણ કરેલાં દ્રવ્યો કરતાં અહણ કરેલાં દ્રવ્યો સ્થૂલ હોય છે; જેમ નહિં વણા-યલા તન્તુઓ કરતાં વણાએલા તન્તુઓ સ્થૂલ હોય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. તેથી અહીં કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય આછો કહ્યો છે. ૬૭૩.

ઉપરોક્ત અર્થ કહેનાર ભાષ્યની ગાથા કહે છે.

एयाई जओ कम्मयद्ववेहिंओऽनिधूलयरयाई ।

तेयाइयाई तम्हा योवयरा खेच फाल त्प ॥ ६७४ ॥

કાર્મણદ્રવ્યોથી એ તેજસાદિદ્રવ્યો અતિસ્થૂલ છે, તેથી અહીં ક્ષેત્ર-કાળને ધારાં વિષયપણે કહ્યા છે. ૬૭૪.

શિષ્ય:—હું ગુરુદેવ ! જેમ જઘન્ય અને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કેટલાકજ રૂપીદ્રવ્યોને જુએ છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પણ કેટલાક રૂપીદ્રવ્યોનેજ જુએ છે, કે સર્વ રૂપીદ્રવ્યને જુએ છે ?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે ગુરુદેવ નિર્મુક્તિની ગાથા કહે છે કે—

एगपएसोगाढे परमोही लहई कम्मगसरीरे ।

लहई य अगुरुलहुयं तेयसरीरं भवपुहुत्तं ॥ ६७५ ॥ ४३।४४॥

એકપ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય, કાર્મણ શરીર અને અગુરુલહુદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે અને તેજસશરીર જોનાર બેથી નવ ભવ સુધી જુએ છે. ૬૭૫.

એક પ્રદેશાવગાઠ (એક આકારના પ્રદેશમાં રહેલ) પરમાણુ-દ્રવ્યજ્ઞાદિ અનન્તાણુ'ક સ્કંધ પર્યન્ત સર્વદ્રવ્ય, તથા કાર્મણશરીર પરમાવધિજ્ઞાન-ઉત્કૃષ્ટાવધિજ્ઞાન જુએ છે.

શિષ્ય:—“ એકપ્રદેશાવગાઠ ” એમ સામાન્યથી કહેલ છતાં પરમાણુ-દ્રવ્યજ્ઞાદિ દ્રવ્ય જાણે છે, એમ શાથી કહ્યો છે ? અને મૂળમાં કહ્યો મુજબ “એકપ્રદેશાવગાઠ કાર્મણ શરીર” જાણે છે, એમ કેમ નથી કહેતા ?

ગુરુ:—કાર્મણ શરીર અસંખ્ય પ્રદેશાવગાહી હોવાથી એક પ્રદેશાવગાહી કહી શકાય નહિ. વળી અગુરુલહુ સર્વદ્રવ્ય અને ચ શબ્દથી ગુરુલહુસર્વદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે. જાતિની અપેક્ષાએ એક વચન છે, એમ ના કહીએ તો—એક પ્રદેશ અવગાહવાળા કાર્મણ શરીર અગુરુ-

લઘુદ્રવ્ય તથા શુરૂલઘુદ્રવ્ય પરમાવધી બાણે છે એમ અંગીકાર થઈ જાય, તથા જે અવધિ તેજસશરીરને લુએ છે, તે અવધિ કાળથી લવપૃથક્ત્વ (બેથી નવ લવ પર્યન્ત લુએ છે.) પૂર્વે તેજસ શરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો કાળ પલ્લોપમના અસંખ્યા-તમા ભાગે કહ્યો છે, તે અસંખ્યાતો કાળ આ લવપૃથક્ત્વકાળથી લુદો અને આ લવપૃથક્ત્વકાળ, તે અસંખ્યાતાકાળથી લુદો નથી, પણ લવપૃથક્ત્વની અંદરજ એ પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કાળ છે તેથી અધિક નથી. અને એ લવપૃથક્ત્વકાળ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદરનોજ છે. તેથી બહારનો નથી.

શિષ્ય:-એક પ્રદેશાવગાહી પરમાણુ વિગેરે અતિસૂક્ષ્મ છે, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુ આદિને બાણવાધી, સ્થૂલ કાર્મણ શરીરાદિ પણ બાણાયજ, તો પછી તેમને લુદો શાથી કહ્યા છે ? અથવા “ એક પ્રદેશાવગાહી દ્રવ્ય લુએ છે ” એમ ન કહેતાં “ સર્વરૂપી દ્રવ્ય લુએ છે ” એમ કહે તો શું બાધા છે, ?

શુરૂ:-જે પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય લુએ છે, તે કાર્મણ શરીરાદિ સ્થૂલ દ્રવ્યને અવશ્ય લુએ છેજ, પરન્તુ જે સ્થૂલ દ્રવ્ય લુએ છે, તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને અવશ્ય લુએ છે એવો નિ-યમ નથી; કારણકે દરબી ગાથામાં કહ્યા શુજળ ઉત્પન્ન થતું અવધિજ્ઞાન અશુરૂ લઘુ-દ્રવ્ય લુએ છે અને શુરૂલઘુદ્રવ્ય નથી જોઈ શકતું; અથવા ધરાદિ સ્થૂલ વસ્તુને પણ નથી જોઈ શકતું, વળી મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનોદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છતાં પણ પ્રત્યક્ષ લુએ છે, અને ચિન્ત-નીય ધરાદિવસ્તુ સ્થૂલ છતાં પણ નથી જોઈ શકતા, આમ વિજ્ઞાનવિષયની વિચિત્રતા હોવાથી થતા સંશયનો છેદ કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાહ એમ કહેવાથી બાકીનું બીજું વિશેષ કહ્યું છે તેમાં કંઈ દોષ નથી. અથવા એકપ્રદેશાવગાહ એમ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યાં, કાર્મણ શરીર કહેવાથી બાકીના કર્મિવર્ગણા પર્યન્તનાં દ્રવ્ય કહ્યાં, અશુરૂલઘુ કહેવાથી કર્મિવર્ગણા ઉપરનાં દ્રવ્ય કહ્યાં અને ચ શબ્દથી સૂચિત ઘટ-પટ-પૃથ્વી-પર્વતાદિ કહ્યા, એ પ્રમાણે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય દિલ્કુર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. આમ હોવાથી “ સર્વરૂપી દ્રવ્ય બાણે છે ” એમ કહ્યું હવું તેનો પણ ઉત્તર આવી ગયો; કેમકે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી દ્રવ્યજ છે. ૬૭૫

હવે આ નિર્બુદ્ધિનીગાથાનો અર્થ પ્રતિપાદન કરનારી ભાષ્યની ગાથા કહે છે.

एगपएसोगादं पेच्छद् पेच्छद् य कम्मयतणुपि ।

अगुहलहुदव्वाणि य चसदओ गुलहुइपि ॥ ६७६ ॥

तेयसरीरं पासं पासइ सो भवपुहूतमेगमये ।

गेगेसुं बहुतरए सरेज्ज न उ पासती सव्वे ॥ ६७७ ॥

(પરમાવધિ) એકપ્રદેશાવગાહી (પરમાણુ) આદિ દ્રવ્ય) લુએ છે, કાર્મણ શરીર લુએ છે, અશુરૂલઘુદ્રવ્ય લુએ છે, અને ચ શબ્દથી શુરૂલઘુદ્રવ્ય પણ લુએ છે તથા તેજસ શરીર જોનાર કોઈ એક લવમાં થએલું અવધિ (અતીત અનાગત) લવ પૃથક્ત્વ કુદી લુએ છે, અને પણા ભવોમાં થએલું હોય તો પણા ભવો સ્મૃતિથી બાણે છે, પણ તે સર્વ પૃથક્ત્વ ભવોની ઘેડે સાક્ષાત્ લુએ નહીં-૬૭૬-૬૭૭

આહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

एगपएसोगादे भणिए किं कम्मयं पुणो भणियं ।

एगपएसोगादे दिट्ठे का कम्मए चित्ता ? ॥ ६७८ ॥

અગુરુલદ્વગ્મહર્ણપિ ચ એગપ્પસાવગાહઓ સિદ્ધં ।

સર્વં વા સિદ્ધમિઓ રૂવગયં લહ્હ સર્વંતિ ॥ ૬૭૨ ॥

એક પ્રદેશાવગાહ (દ્રવ્ય જાણે છે) એમ કહીને પુનઃ કાર્મણ શરીર જુએ છે એમ શા માટે કહ્યું ? વળી એકપ્રદેશાવગાહ કહે છેતે કાર્મણની શી ચિન્તા ? અગુરુલદ્વ દ્રવ્યનું અદ્વલ પલ્લુ એક પ્રદેશાવગાહથી સિદ્ધ છે, અથવા “ રૂપગત સર્વ જાણે છે ” એમ કહેવાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ૬૭૮-૬૭૯.

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નોનો ગુરૂશ્રી ઉપસહારપૂર્વક ઉત્તર આપે છે.

એગોગાહે મણિપ્પચિ સંસઓ સેસપ્પ જહારંમે ।

સળ્હયરં પેચ્છંતોધૂલયરં ન મુળ્હ ઘઢાઈ ॥ ૬૮૦ ॥

જહ વા મળોવિદો નતિય દંસળં સેસપ્પચિધૂલેડવિ ।

એગોગોહે ગહિપ્પ તહ સેસે સંસઓ હોજ્જા ॥ ૬૮૧ ॥

इय नाणविसयवड्चित्तसंभवे संसयावणोयत्तं ।

મણિપ્પ વેગોગોહે કેડ્ વિસેસે પયંસંતિ ॥ ૬૮૨ ॥

“એકપ્રદેશાવગાહ દ્રવ્ય જાણે છે,” એટલું જ કહેવાથી શેષ દ્રવ્યના વિષયમાં સંશય રહે છે, જેમ આરભમાં અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જોનાર અવધિ ધરાવેલ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પલ્લુ નથી જોતું. અથવા જેમ મનઃપર્યવગાની શેષ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને પલ્લુ નથી જોતો, તેમ એકપ્રદેશાવગાહ એટલું જ કહેવાથી બાકીનાને વિષે સંશય થાય. એ પ્રમાણે જ્ઞાન વિષયની વિચિત્રતા થએથી સંશય દૂર કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાહ દ્રવ્ય જાણે છે એમ કહીને (ભદ્રબાહુ સ્વામીજી) કેટલાક વિશેષ પલ્લુ બતાવે છે. ૬૮૦-૬૮૧-૬૮૨.

હવે બીજી રીતે ઉપરના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરે છે.

એગોગાદ્વગ્મહર્ણેણુગાદઓ કમ્મયંતિ જા સર્વં ।

તદુવરિ અગુરુલહ્હૈ ચસહઓ મુરુલહ્હૈપિ ॥ ૬૮૩ ॥

एवं वा सत्त्वाई गहियाई तेसिमेव नियमत्तं ।

સર્વં રૂવમયં તિ ચ એવં ચિય નાપરમઓડતિ ॥ ૬૮૪ ॥

એકપ્રદેશાવગાહ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યો, કાર્મણશરીર કહેવાથી કાર્મણના પર્યન્તનાં દ્રવ્ય કહ્યો, અગુરુલપલ્લુ કહેવાથી કાર્મણ શરીર ઉપરનાં દ્રવ્ય કહ્યો અને ચરાબદ્ધી ગુરુલપલ્લુ દ્રવ્ય કહ્યો. એ પ્રમાણે એમના નિયમ માટે એ સર્વ અદ્વલ કથો છે, કેમકે એ સર્વ રૂપગત (રૂપી) છે તેથી અન્ય કોઈ રૂપી દ્રવ્ય નથી. ૬૮૩-૬૮૪

એ પ્રમાણે પરમાવધિનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, હવે ક્ષેત્ર અને કાળથાતેનો વિષય કહે છે.

परमोहि असंखेज्जा लोगम्मेत्ता समा असंखिज्जा ।

રૂવગયં લહ્હ સર્વં સેત્તોવમિયં અગણિજીવા ॥ ૬૮૫ ॥ ૬૮૬ ॥

ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડે, અસંખ્યાત ઉત્સાર્પણી-અવસ-

ર્ષિણી કાળ સર્વ રૂપી દ્રવ્ય યુક્ત જીવે છે. તેમાં ક્ષેત્રનું પ્રમાણ (પૂર્વોક્ત રીતે) સર્વ અગ્નિકાય જીવોની અવગાહનાની સૂચિવડે વ્યાસ થાય એટલું ક્ષેત્ર જીવે છે, ૬૮૫

પરમાવધિ (ઉદ્દૃષ્ટ અવધિ) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ અલોકના અસંખ્યાતા ખડો, કાળથી અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, દ્રવ્યથી સર્વ રૂપી દ્રવ્ય, અને ભાવથી તે દરેકના અસંખ્યાત પર્યાયો જીવે છે. એમાં પરમાવધિના વિષયપણે જે અસંખ્યાત લોક કહ્યા છે, તે અસંખ્યાતા લોકનું પ્રમાણ, પૂર્વે કહ્યા મુજબ સ્વઅવગાહનાએ વ્યવાસ્થિત ઉદ્દૃષ્ટ સંખ્યાવાળા સૂક્ષ્મ-આદર અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ ભમાવતાં જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાસ થાય, તેટલું પ્રમાણ જાણવું.

શિષ્ય:—રૂપી દ્રવ્ય પરમાવધિ જાણે છે, એવું હમણાંજ ગાથા ૬૭૬ માં કહ્યું તો છે, ફરી અહીં શા માટે કહ્યું.

ગુરુ:—સ્મૃતિરહિત હોય તેને સંભારી આપવાને માટે ફરી કહ્યું છે, અથવા “રૂપી દ્રવ્ય” એ પદને ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણ રૂપે સમજવાને કહ્યું છે. જેમકે લોક પ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડો અને અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ રૂપીદ્રવ્ય યુક્ત પરમાવધિ જાણે છે, રૂપીદ્રવ્યરહિત ક્ષેત્ર-કાળ જાણે નહિ, કારણકે ક્ષેત્રકાળ કેવળ અમૂર્ત છે, અને અવધિ તો રૂપીદ્રવ્યનેજ જાણે છે. ૬૮૫

એજ અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

તેતમસંલેજ્જાઈ લોગસમાઈ સમા લ કાલં ચ ।

દવ્વં સવ્વં રૂવં પાસઈ તેસિં ચ પજ્ઞાપ ॥ ૬૮૬ ॥

અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખડો જેટલું ક્ષેત્ર, અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી જેટલો કાળ, સર્વ રૂપી દ્રવ્ય અને તેના પર્યાયો આગલ કહેશે તેવી પર્યાય સંખ્યાને અવધિ જ્ઞાન જાણે છે. ૬૮૬

શિષ્ય પૂછે છે કે—

લેત્તોવમાણમુત્તં જમગણિજીવેઈં ફિં ણુણો મણિયં ? ।

તં ચિય સંલાર્ઘ્યાઈં લોગમેત્તાઈં નિદિદ્ધં ॥ ૬૮૭ ॥

પહેલાં જે અગ્નિકાયના જીવોથી ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે ફરીથી કેમ કહ્યું ? લોકપ્રમાણ સંખ્યાતા ખડો કહીને તેજ પ્રમાણ નિયતપણે કહ્યું છે. (નવું નથી કહ્યું) ૬૮૭

શિષ્ય:—અગ્નિકાયના જીવોવડે ક્ષેત્રનું ઉપમાન પદ્ધતી ગાથામાં નિર્બુદ્ધિકાર મહારાજે પૂર્વે કહેલું છે, તે ઉપમાન ફરી ૬૮૫ મી ગાથામાં શા માટે કહ્યું છે. ?

ગુરુ:—પૂર્વે જે ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે માન અલોકમાં અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખડો જેટલું છે, એમ એજ પ્રમાણને નિયતપણે અહીં કહ્યું છે, નવું કંઈ નથી કહ્યું. વળી ૬૮૬ મી ગાથામાં “ સર્વ રૂપગત જાણે છે ” એમ કહ્યું છે, તે પછી ભાષ્યકાર મહારાજે ૬૮૬ મી ગાથામાં “ સર્વરૂપી દ્રવ્યને જાણે છે ” એમ કહીને અવધિજ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય જણાવેલો છે, ૬૮૭

૬૭૫ મી ગાથાથી અવધિજ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો છે, હવે એકપ્રદેશાવગાદ એ પદ ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણરૂપે ધીજા પ્રકારે કહે છે.

અહવા દવ્વં મળિયં રૂઢ સ્વગયંતિ સેવત કાલદુગં ।

સ્વાણુગયં પેચ્છઈ ન ય તં ચિય તં જઓઽમુત્તં ॥ ૬૮૮ ॥

અથવા (અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત) રૂપીદ્રવ્ય કહ્યું છે, અને અહીં રૂપાણુગત ક્ષેત્ર-કાળ બુદ્ધિ છે, એમ કહ્યું છે; કેવળ રૂપીદ્રવ્યવિનાના ક્ષેત્ર-કાળને ન બુદ્ધિ, કેમકે-તે અમૂર્ત છે. ૬૮૮.

હવે શિષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવાને કંઈક પ્રાસંગિક તથા બીજું પણ કહેવાને માટે સંબંધ યોજવા માટે કહે છે.

પરમોદિનાણપિઓ કેવલપંતોમુદ્ગતમેત્તેજં ।

મણુયક્ષલઓવસમિઓ મળિઓ, તિરિયાણ વોચ્છામિ ॥ ૬૮૯ ॥

પરમાવધિજ્ઞાન તથા પછી અન્તરુદ્ધર્તે કેવળજ્ઞાન અવશ્ય થાય છે, (કેમકે કેવળ-જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થતા પહેલાં તેની પ્રથમ પ્રભા ફટવા સમાન પરમાવધિ છે, તેપછી કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય છે,) એ પ્રભાણે મનુષ્ય સબધી ક્ષાયોપશમિક અવધિ કહ્યું, હવે તિર્યચોત્ત કહીશું. ૬૮૯.

આહાર-તેયલંભો ઉક્કોસેણં તિરિક્સવજોણીસુ ।

ગાઉય જહણ્ણમોહી નરણ્ણસુ ઉ જોયણુક્કોસો ॥ ૬૯૦ ॥ ૪૫૪૬ ॥

તિર્યચોનિતું અવધિ ઉત્કૃષ્ઠથી આહારક અને તેજસદ્રવ્ય સુધી જાય છે. તથા નારકીમાં જન્મ્યથી એકગાઉ અને ઉત્કૃષ્ઠથી એક યોજન સુધી જાય છે. ૬૯૦.

આહારક અને તેજસશરીર, તથા ઉપલક્ષણથી ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-ને તેજસ-દ્રવ્યો, તથા તેઓની મનના તેઓને અયોગ્યદ્રવ્યો, તિર્યચોનિમાં રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જે માત્રાદિ તે ઉત્કૃષ્ઠથી જાય છે. એ દ્રવ્યાણુસારે ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવના વિષયપણ તેઓનો સમજ લેવો.

આ પ્રભાણે અહી સુધી ક્ષાયોપશમપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનના ભેદો કહ્યા, હવે ભવપ્રત્યયિક અવધિના ભેદો કહીએ છીએ. એ ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન કેવ અને નારકીઓને હોય છે. તેમાં નારકીઓમાં એ સબધી થાક કહેવાતુ હોવાથી, પ્રથમ નારકી-ઓતુજ અવધિજ્ઞાન કહીશું. નારકીઓતુ ઉત્કૃષ્ઠ અવધિ ક્ષેત્રથી યોજન પર્યન્ત, અને જન્મ્ય અવધિ એક ગાઉ પર્યન્ત જાય છે તેમાં યોજન પર્યન્ત જોનાર અવધિજ્ઞાન પહેલી રતન-પ્રભા પૃથ્વીમાં હોય છે, અને એક ગાઉ પર્યન્ત જોનાર અવધિ સાતમી પૃથ્વીમાં હોય છે. ૬૯૦.

ઉપરોક્ત નિર્જિજ્ઞાની ગાથાનો અર્થ કહેવાને ભાગ્ય કહે છે.

ઓરાલિય-વેવન્નિય-આહારમ- તેયગાડં તિરિપ્પું ।

વક્કોસેણં પેચ્છઈ જાઈં વ તદંતરાલેમ્ ॥ ૬૯૧ ॥

મળિઓ સ્વઓરસમિઓ મવ્વપ્પઈઓ સ ચરિમપુદ્ધવો ।

ગાવયમ્મુક્કોસેણં પડમાણ જોયર્ણં હોઈ ॥ ૬૯૨ ॥

ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-અને તેજસદ્રવ્યો; તથા તેમની અન્તરાલે બન્ને બાલુએ જે તેમને અયોગ્યદ્રવ્ય છે તેને તિર્યચોનિમાં થયેલ અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ઠથી જાય છે.

છે. (અહીં સુધી) ક્ષાયોપશમિક અવધિ કહ્યું, હવે ભવપ્રત્યયિક કહીશું. તે ભવપ્રત્યયિક અવધિ સાતમી પૃથ્વીમાં એક ગાઉ પર્યન્ત ઉત્કૃષ્ટથી જીએ છે, અને પહેલી પૃથ્વીમાં એક ચોજન સુધી ઉત્કૃષ્ટ જીએ છે. ૬૯૨-૬૯૨.

એ પ્રમાણે સામાન્યથી નારકગતિની અપેક્ષાએ અવધિનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યું. હવે તે દરેક પૃથ્વીનું જીએ જીએ કહીશું.

ચત્તારિ ગાડયાઈં અરુઢાઈં તિગાડયં ચેય ।

અરુઢાઈજા દોષિણ ય દિવડ્ઢમેગં ચ નરણસુ ॥૬૯૩॥૪૬૪૭

ચાર ગાઉ (એક ચોજન) સાડા ત્રણ ગાઉ, ત્રણ ગાઉ, અઠી ગાઉ, બે ગાઉ, દોઢ ગાઉ, અને એક ગાઉ, ક્ષેત્રપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી અતુલે રતનપ્રભાદિ સાત નરકોમાં (અવધિ) જાણવું. ૬૯૩

નારકીઆના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનું પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી કહીને, હવે જન્યથી ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

અરુઢાર્થયાઈં જહણયં અરુઢગાડયંતાઈં ।

જં ગાડયંતિ મળિયં તં પડ્ઢલ્લોસયજહણં ॥ ૬૯૪ ॥

સાડા ત્રણ ગાઉ, આદિશબ્દથી અર્ધગાઉ પર્યન્ત (નારકીના અવધિનું) જન્યથી ક્ષેત્રપ્રમાણ છે. જન્ય એક ગાઉ છે, એમ જો કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટમાં જો જન્ય હોય છે તેને અપેક્ષીને કહ્યું છે. ૬૯૪

રતનપ્રભા પૃથ્વીમાં અવધિજ્ઞાનવડે સાડાત્રણ ગાઉ પ્રમાણ જન્ય ક્ષેત્ર જાણે છે, શર્કરાપ્રભામાં ત્રણ ગાઉ, વાલુકાપ્રભામાં અઠી ગાઉ, પંકપ્રભામાં બે ગાઉ, કૂમપ્રભામાં દોઢ ગાઉ, તમપ્રભામાં એક ગાઉ, અને સાતમી તમતમાપ્રભામાં અર્ધ ગાઉ ક્ષેત્ર જન્યથી અવધિ જાણે છે.

શિષ્ય:— જો એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન જન્યથી અર્ધ ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાણે છે, તો પછી ૬૯૦ મી ગાથામાં “નારકોમાંનું” અવધિજ્ઞાન જન્યથી એક ગાઉ જાણે છે,” એમ કહ્યું છે, તે સાથે વિરોધ થશે.

શુદ્ધ:—એ જન્ય એક ગાઉ ક્ષેત્ર જો કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટમાં જો જન્ય છે તેની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, એટલેકે સાતે પૃથ્વીમાં ચાર ગાઉ આદિનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યું છે, તેમાં સાતમી પૃથ્વીના નારકીઆનું એક ગાઉ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર હોય, તે સ્વસ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ છતાં પણ બાકીની પૃથ્વીઆના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડું હોવાથી જન્ય કહ્યું છે. તેથી કંઈ વિરોધ નથી. ૬૯૪

હવે દેવોનું ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન કહે છે.

સક્કી-સાળા પઢમં દોચ્ચં ચ સળંકુમાર-માહિંદા ।

તત્ત્વં ચ વંમ-લંતગ સુક્ક-સહસ્તારય ચડત્થિં ॥૬૯૫॥૪૭૭૮

આણય-પાણયકપ્પે દેવા પાસંતિ પંચમિં પુઢવિં ।

તં ચેવ આરણ-ચ્ચુય ઓહિણ્ણાણેણ પાસંતિ ॥૬૯૬॥૪૮૦૧

વેમાણિયાણમંગુલભાગમસંત્વં જહ્ણઓ હોઈ ।

ઉવવાપ પરમવિઓ તન્મવજો હોઈ તો પછા ॥ ૭૦૨ ॥

જેમની કશહુબર વર્ષની સ્થિતિ હોય, તેમના ઓલે ભવનપતિ અને વ્યંતરેના અવધિતું જન્ય ક્ષેત્ર પચીસ ચોજનનું છે. તથા જ્યોતિપિના બન્ને પ્રકારના અવધિતું ક્ષેત્ર સ્થિતિવિશેષે સંખ્યાતા ચોજનનું છે પણ જન્યથકી ઉત્કૃષ્ટ મોટા પ્રમાણવાળું બણુવું વૈમાનિક દેવોતું જન્ય અવધિક્ષેત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે ઉત્પત્તિ સમયે પરભવતું હોય છે, અને તે પછી તો દેવતું હોય છે. ૭૦૨-૭૦૨.

ઉક્કોસો મણુણસું મણુસ્સ-તેરિચ્છિણસું ચ જહ્ણણો ।

ઉક્કોસ લોગમેત્તો પડિવાઈ પરં અપડિવાઈ ॥ ૭૦૩ ॥ ૫૨૧૫૩ ॥

(દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી) ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન મનુષ્યોમાંજ હોય છે, (દેવાદિ-માં નથી હોતું.) અને જન્ય અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય તથા તિર્થચોમાંજ હોય છે, (દેવનાર-કમાં નથી હોતું.) ઉત્કૃષ્ટ અવધિ બે પ્રકારનું છે-લોકગત-સંપૂર્ણ લોકમાત્ર જોનાર ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પ્રતિપાતિ હોય છે અને તે ઉપરતુ અલોકગત (અલોકમાં પણ જોનાર) અવધિ અપ્રતિપાતિ હોય છે. વળી લોકગત અવધિ થકી આગળ એક પ્રદેશ જુઓ તે અપ્રતિ-પાતિજ હોય છે. ૭૦૩.

અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પ્રમાણદ્વાર કહ્યું. હવે બીજું સંસ્થાન દ્વાર કહે છે.

થિવુઆગાર જહ્ણો વટ્ટો ઉક્કોસમાયઓ કિંચિ ।

અજહ્ણમણુક્કોસો ચ સેત્તઓણેગસંઠાણો ॥ ૭૦૪ ॥ ૫૩૧૫૪ ॥

જન્ય અવધિ સ્તિષ્ઠુક-ખિન્દુ આકારે ગાળ હોય છે. તે સૂક્ષ્મપનકની અવગાહ-નાના પ્રમાણવાળું હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ તે પરમાવાધ કંઈક દીર્ઘ આકારે હોય છે, તે પ્રથમ ખતાવેલા અગ્નિકાયજીવોની સૂચિને ભ્રમજ કરવાના દૃષ્ટાંત મુજબ અવધિજ્ઞાન વાળાના શરીરની ચારે તરફ ભાવવાના આકારવાળું તથા મધ્યમ અવધિ ક્ષેત્રથી અનેક આકારવાળું હોય છે. ૭૦૪.

પણઓ થિવુયાગારો તેજ જહ્ણોડવહી તયાગારો ।

ફયરો સેદિપરિવલેવઓ સદેહાણુવત્તો ॥ ૭૦૫ ॥

પનક સ્તિષ્ઠુક (ખિન્દુ) આકારે છે, તેથી જન્ય અવધિ તેવા આકારવાળું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ, પોતાના (અવધિવાલાના) શરીરના ફરતી (અગ્નિકાયજીવોની) શ્રેણિ ભાવવાથી કંઈક દીર્ઘાકારે છે. ૭૦૫.

હવે મધ્યમ અવધિજ્ઞાન અનેક આકારે છે, તે વાત વિશેષથી નિર્ધારિતકાર ખતાવે છે.

તપ્પાગારે પહ્લગ-પહહગ-જ્ઞહરિ-મુડંગ-પુપ્ફ-જવે ।

તિરિય-મણુયાણ ઓહી નાળાવિહસાંઠઓ મણિઓ ॥ ૭૦૬ ॥ ૫૪૧૫૫ ॥

નેરડય-મવણ-વણવર-જોડસ-રૂપાલયાણમોહિસ્સ ।

મેવેજ્જણુત્તરાણ ચ હોંત્રાકિતઓ જહાસંત્વં ॥ ૭૦૭ ॥

નારડીઓને અવધિજ્ઞાન ત્રાપાના આકારે, ભુવનપતિને પદ્મનાઆકારે, વ્યન્તરેને પદ્મના આકારે, જ્યોતિષીઓને ઝલ્હરીના આકારે, સાધર્મદિ અચ્યુત પર્યન્તના કલ્પવાસી દેવોને મૃદંગના આકારે, પ્રેવેયકવાસી દેવોને પુખ્તચેરીના આકારે, અને અનુત્તર વિમાનવાસીદેવોનું ચવનાલક (ગરકંચુક) ના આકાર, તથા તિર્થચ અને મનુષ્યોને વિવિધ આકારે અવધિજ્ઞાન હોય છે. ૭૦૬-૭૦૭

તપ્તેણ સમાગારો તપ્પાગારો સ ચાયયત્તસો ।

ઉદ્દાયઓ ય પલ્લો ઉવરિં ચ સ કિંચિ સંચિત્તો ॥ ૭૦૮ ॥

નચાયઓ સમોઽવિય પદ્મો દ્વિદોવરિં પદ્મો સો ।

ચમ્માવળદ્ધવિચ્છિટ્ઠણ્ણયલ્લસુવા ય જ્ઞાનરિયા ॥ ૭૦૯ ॥

ઉદ્દાયઓ મુદ્ગો હેદ્દે, હંદો તદ્દોવરિં તણુઓ ।

પુખ્તસિદ્ધાવલિરડયા ચંગેરો પુખ્તચંગેરો ॥ ૭૧૦ ॥

જવનાલકચિ ખણિઓ લલ્લો સરકંચુઓ કુમારીણ ।

અહ સવ્વકાલનિયઓ કાદાચિકો ય સેસાણં ॥ ૭૧૧ ॥

ત્રાપાના જેવો આકાર તે ત્રાપાકાર, તે દીર્ઘ ત્રિકોણ હોય છે; પદ્મના આકાર ઉર્ધ્વ લાંબો અને ઉપર કંઠક સાંકડો હોય છે; અતિ દીર્ઘ નહિ ને ઉપર નીચે સમાન એવો પદ્મ-હાકાર છે, હેડ ને ઉપર ચામકાથી બાંધેલ વિસ્તીર્ણ વલ્લચરુપ' ઝલ્હરીના આકાર છે, ઉર્ધ્વ આયત એવો મૃદંગ હોય છે, તે હેડે પહોળો અને ઉપર સાંકડો છે; પુખ્ત શિખાવળીર-ચિત ચ જેવી જેવી અહિં પુખ્તચેરી લેવી; કુમારીકાનો ઉર્ધ્વસરકંચુક (જે મરૂદશર્મા બહુ પ્રસિદ્ધ છે,) તે ચવનાલક કહ્યો છે, (આ સંસ્થાનોની અપેક્ષાએ) દેવ-નારડી-ઓનું અવધિ સર્વકાળ નિયત છે, (તદ્દાકારેજ રહે છે, અન્યાકારે થતું નથી) અને બાકીના તિર્થચ-મનુષ્યોનું અવધિ અનિયત (કોઈકને તેજ આકારે રહે છે, અને કોઈકને અન્ય આકારે પણ પરિણમે) છે. ૭૦૮ થી ૭૧૧

નાનાગારો તિરિયં-મણુણ મચ્છા સર્વંચુરમણે વ્વ ।

તત્ત્વ વલ્લયે નિસિદ્ધે તસ્સિહ પુણ તેપિ હોજ્જાહિ ॥ ૭૧૨ ॥

સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં ભસ્થાની પેઠે તિર્થચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન (ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ) વિવિધ આકારે હોય છે, સ્વયંભૂરમણમાં વલયાકારે ભસ્થ નથી હોતા, પણ તિર્થચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન તે તેવા આકારે પણ હોય છે. ૭૧૨.

હવે કંઇ દિશામાં કોને ન્યૂનાધિક અવધિ હોય છે તે કહે છે.

ભવળવ્વ-વંતરાણં સદ્દં વહુગો અહો ય સેસાણં ।

નારળ-જોડસગાણં તિરિયં ઓરાલિઓ ચિત્તો ॥ ૭૧૩ ॥ દારં

ભવનપતિ અને વ્યન્તરેને ઉર્ધ્વદિશામાં અવધિ વધારે હોય છે, અને બાકાના (વેમાનિક) દેવોને અધોદિશામાં બહુ હોય છે, નારડી અને જ્યોતિષીઓને તિર્ધ વધારે હોય છે, અને ઔદારિકશરીરધાળાને (તિર્થચ-મનુષ્યોને) વિવિધ પ્રકારે હોય છે. (કોઈને ઉર્ધ્વદિશામાં, કોઈને અધોદિશામાં, અને કોઈને તિર્ધદિશામાં, બહુ હોય છે.) ૭૧૩

અહીં સંસ્થાનદ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે અનુગામિ અને અનનુગામિક દ્વાર કહે છે.

અણુગામિઓ ય ઓહી નેરઙ્ગયાણં તહેવ દેવાણં ।

અણુગામી અણુગામી મીસો ય મણુસ્સ-તેરિચ્છે ॥૭૧૪॥૫૫૫૬॥

અણુગામિઓડણુગચ્છઙ્ગ ગચ્છંતં, લોચણં જહ્મ પુરિસં ।

· ઇયરો ય નાણુગચ્છઙ્ગ ઈયણ્ણઈવો વ્વ ગચ્છંતં ॥ ૭૧૫ ॥

ઉમયસહાવો મીસો દેસો જ્ઞસ્સાણુયાઙ્ગ ણો અત્તો ।

કાસઙ્ગ ગયસ્સ ગચ્છઙ્ગ ઇયં ઉવહન્મહ્ જહ્મિચ્છિ ॥ ૭૧૬ ॥ દારં

(અન્ય સ્થળે) જનારા પુરૂષની સાથે લોચનની પેઠે જે અવધિજ્ઞાન સાથે જાય તે અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય, ને તેણે અવધિ નારકી અને દેવાને હોય છે. સ્થિરદીપકની પેઠે જે અવાધ જનારા પુરૂષની સાથે ન જાય, તે અનનુગામિક અવધિ, તથા એ ઉભય સ્વભાવવાળું તે મિશ્ર, એકે આંખવાળા પુરૂષની પેઠે જેમાં અવધિનો કોઈક ભાગ અન્યસ્થળે જતાં સાથે જાય છે અને કોઈક ભાગ સાથે નથી જતો તે મિશ્ર અવધિજ્ઞાન છે. આ ત્રણે અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર અવધિ મતુલ્ય અને તિર્યચ્ચાને હોય છે. ૭૧૪-૭૧૫-૭૧૬.

હવે અવસ્થિતદ્વાર કહે છે. એ અવસ્થિત દ્વાર પણ અવધિજ્ઞાનના આધારભૂત ક્ષેત્રથી ઉપયોગથી અને લાબ્ધિથી વિચારવા યોગ્ય છે; તેમાં પ્રથમ ક્ષેત્રથી અને ઉપયોગથી કહે છે.

સ્વેત્તસ્સ અવહ્વાણં તેત્તીસં સાગરાઙ્ગ કાલેણં ।

દવ્વે મિન્નમુહુત્તો પજ્જવલંભે ય સત્તઢ ॥ ૭૧૭ ॥૫૬૫૭॥

કાળથી (અવધિના) ક્ષેત્રનું અવસ્થાન (સ્થિતિ) તેત્તીસ સાગરોપમનું છે; તથા દ્રવ્યમાં (અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ) અન્તર્મુહૂર્ત મુધી છે, અને પર્યાયમાં સાત-આઠ સમય મુધી છે. ૭૧૭.

અતુતર વિમાનવાસી દેવો ઉત્પત્તિ સમયે જે ક્ષેત્રમાં અવગાહી રહ્યા હોય છે, તે ક્ષેત્રમાં તે દેવો પોતાના ભવનો અન્ત થાય ત્યાંમુધી રહે છે, તેથી તેઓનું અવધિજ્ઞાન એકજ ક્ષેત્રમાં તેત્તીસ સાગરોપમ મુધી અવસ્થિત રહે છે. આ પ્રમાણે તેત્તીસ સાગરોપમ મુધી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રથી છે. હવે ઉપયોગથી તેનું અવસ્થાન કહે છે.

પુદ્ગલાદિક દ્રવ્યમાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ, તે ક્ષેત્રમાં અથવા અન્યક્ષેત્રમાં અન્તર્મુહૂર્ત મુધી હોય છે. તે ઉપરાન્ત સામર્થ્યના અભાવે એકદ્રવ્યમાં ઉપયોગ નથી હોતો. અને તેજ દ્રવ્યમાંના પર્યાયો જણાતાં એક પર્યાયમાં સંચરતાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ સાત અથવા આઠ સમય મુધી અવસ્થિત રહે છે, તે ઉપરાંત નહિ. કેટલાએક આચાર્યો કહે છે કે પર્યાયો બે પ્રકારના છે, -શુભો અને પર્યાયો. તેમાં જે સહવર્તિ હોય, તે ચૈત-રક્તાદિરૂપ શુભો જાણવા અને જે ક્રમવર્તિ હોય તે નવા-પુરાણાદિરૂપ પર્યાયો જાણવા, એમાં શુભોમાં આઠ સમય મુધી અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયોમાં સાત સમય મુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે; -કારણ દ્રવ્ય સ્થૂલ હોવાથી તેમાં અન્તર્મુહૂર્ત મુધી ઉપયોગ રહે છે, શુભો તેથી સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં આઠ સમય મુધી ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયો તેથી પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં સાત સમય મુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે. ૭૧૭.

હવે લબ્ધિથી અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન કહે છે.

અદ્વાયે અવદૃષ્ટાણં છાવર્ત્તિ સાગરા ઉ કાલેણં ।

उक्रोसयं तु एयं एक्रो समओ जहन्नेणं ॥ ૭૧૮ ॥ ૫૭૫૮ ॥

લબ્ધિથી કંઈકે અધિક છાસક સાગરોપમકાળ અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન છે. અને જઘન્ય એક સમય સુધીનું છે. ૭૧૮.

(મિથ્યાત્વને અવધિદર્શન હોય છે તેથી એક વખત છાસક સાગરોપમ સાથે અવધિદર્શન રહે ને પછી અન્તર્મુહર્ત સુધી મિથ્યાત્વમાં પણ સાથે રહે, ને વળી સમસ્તવની સાથે થયેલ અવધિજ્ઞાન સાથે રહે, તેથી અવધિ દર્શનને સ્થિતિ એકસો બત્રીસ સાગરોપમ અધિક થાય, નરલવની અધિકતા તો છેજ.) પણ અહીં અદ્વાયી અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિરૂપ લબ્ધિ માનેલ છે. તે લબ્ધિ દ્રવ્યાદિ ઉપયોગવાળાને અથવા અનુપયોગીને તે ક્ષેત્ર અથવા અન્યક્ષેત્રમાં હોય છે. આથી એ ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ છાસક સાગરોપમ કરતાં કંઈક અધિકકાળ પર્યન્ત નિરન્તર અવસ્થિત રહે છે. આ અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગનું અને લબ્ધિનું અન્તર્મુહર્તાર્થ અવસ્થાન કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન સમજવું. અને જઘન્ય અવસ્થાન તો એક સમયનુંજ હોય છે, આ જઘન્ય અવસ્થાન, એક સમય પછી અવધિજ્ઞાન પરી જવાથી અથવા અનુપયોગથી મનુષ્ય અને તિર્થંચોને હોય છે, તથા જે દેવ-નારદીઓને લવના છેલ્લા સમયે સમ્યક્ત્વનો લાભ થવાથી વિલગજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે, અને તે પછી મરણ પામતાં તે તેમનું અવધિજ્ઞાન નાશ પામે છે ત્યારે તેમને પણ એક સમયનું અવધિ હોય છે. ૭૧૮

ઉપરોક્ત નિર્બુક્તિની ગાથાના અર્થનુંજ પ્રતિપાદન કરવાને લાખ્યકાર મહારાજ લાખ્ય કહે છે કે—

आहारे उवओगे लद्धीए वा हविज्जस्वत्थाणं ।

आहारो से खेत्तं तेत्तीसं सागरा तस्य ॥ ૭૧૯ ॥

विजयाइसुववाए जत्थोगादो भवस्त्वओ जाव ।

खेत्तेस्वतिष्ठ तर्हि दव्वेसु य देहसयणेसु ॥ ૭૨૦ ॥

આધાર-ઉપયોગ-અને લબ્ધિમાં અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન હોય છે. આધાર એટલે અવધિનું ક્ષેત્ર, તેમાં તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી (અવધિનું) અવસ્થાન છે. (તે આ પ્રમાણે) વિજ્યાદિમાં ઉત્પન્ન થએલા દેવ જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય, ત્યાં તે ક્ષેત્રમાં લવ ક્ષય સુધી રહે છે તેથી તેટલો કાળ અવધિજ્ઞાન તે ક્ષેત્ર અને દેહશયનીય (શય્યા) રૂપદ્રવ્યમાં હોય છે. ૭૧૯-૭૨૦.

ક્ષેત્રથી અવસ્થાન કહીને હવે ઉપયોગથી દ્રવ્ય-ગુણ-ને પર્યાયમાં અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન કહે છે.

दव्वे भिन्नमुहुत्तं तस्यऽण्णस्य व हविज्जस्वत्तमि ।

उवओगो न व परओ सामत्याभावओ तस्स ॥ ૭૨૧ ॥

दव्वे तस्येय गुग संवरओ सत्त वऽट्ठ वा समया ।

अण्णे पुण अट्ठ गुणे भणति तप्पज्जवे सत्त ॥ ૭૨૨ ॥

જહ જહ સુહુમં વત્યું તહ તહ યોવોવઓગયા હોઈ .

દન્વ-ગુણ-પજ્જવેસું તહ પત્તેયંપિ નાયન્નં ॥ ૭૨૩ ॥

ત્યાં અથવા અન્યક્ષેત્રમાં દ્રવ્યની અંદર અન્તર્બુદ્ધિ સુધી ઉપયોગ હોય છે. તે ઉપરાંત તે અવધિના સામર્થ્યના અભાવે તે ઉપયોગ નથી હોતો. તેજ દ્રવ્યના ગુણોમાં (એક ગુણથી બીજા ગુણમાં) સંચરતાં સાત અથવા આઠ સમય સુધી ઉપયોગ હોય છે. અને બીજા આચાર્યો ગુણોમાં આઠ સમય અને પર્યાયોમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ કહે છે; કારણકે જેમ જેમ વસ્તુ સૂક્ષ્મ હોય, તેમ તેમ ઉપયોગ ઘોડા (કાળ) હોય છે, તેવીજ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્ય-ગુણ-અને પર્યાયોમાં સમજવું. ૭૨૧-૨૨-૭૨૩.

હવે લખિંધી અવધિનું અવસ્થાન કહે છે.

તત્પ્પણત્ય ચ સ્વેત્તે દન્વે ગુણ-પજ્જવોવઓગે ય ।

ચિદ્દહ લલ્લી સા પુણ નાણાવરણવલ્લઓવસમો ॥ ૭૨૪ ॥

સા સાગરોવમાઈં છાવદ્ધિં હોજ્જ સાઈરેગાઈં ।

વિજયાઈસુ દો વારે ગયસ્સ નરજમ્મણા સમયં ॥ ૭૨૫ ॥

તે અથવા અન્ય ક્ષેત્રની અંદર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ઉપયોગમાં લખિંધ રહે છે, લખિંધ એટલે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ, તે લખિંધ વિન્યાદિમાં બેવાર ગએલાને મનુષ્ય જન્મ સાથે (ગણતાં) છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક અધિકકાળ પર્યન્ત હોય છે. ૭૨૪-૭૨૫.

હવે ઉપયોગ અને લખિંધનું જઘન્ય અવસ્થાન કહે છે.

સન્વજહણ્ણો સમઓ દન્વાઈસુ હોઈ સન્વજીવાણં ।

સ પુણ મુર-નારગાર્ણં હવેજ્જ કિહં સ્વેત્ત-કાલેમું ? ॥ ૭૨૬ ॥

સર્પ છવોના અવધિજ્ઞાનનું દ્રવ્યાદિમાં જઘન્ય અવસ્થાન એક સમયનું છે. પરંતુ તે જઘન્ય અવસ્થાન કેવ-નારડીઓને સ્વક્ષેત્ર-કાળમાં કેવો રીતે હોય ? ૭૨૬.

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

ચરિમસમયમ્મિ સમ્મં પઢિવર્જ્જંતસ્સ જં ચિય વિમ્મં ।

તં હોઈ ઓહિનાણં મયસ્સ ચિતિયમ્મિ સે પહઈ ॥ ૭૨૭ ॥ દારં

લવના છેલ્લા સમયે સમ્યક્ત્વ પામતાં, જે વિલગજ્ઞાન હોય, તે અવધિજ્ઞાન થાય છે, (તે પછી) મરણ પામતાં તેમને તે નાશ પામે છે. (એ રીતે કેવ-નારડીના અવધિજ્ઞાનનું જઘન્ય અવસ્થાન એક સમયનું છે.) ૭૨૭.

હવે ચલદ્વાર કહે છે.

બુહલી વા હાણી વા ચઝવ્વિહા હવઈ સ્વેત્ત-કાલાણં ।

દન્વેસુ હોઈ દુવિહા પજ્જવિ પુણ છવિયહા હોઈ ॥ ૭૨૮ ॥ ૫૮૫૧ ॥

વિપયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ અને હાની ચાર પ્રકારે હોય છે, ને દ્રવ્યમાં તે વૃદ્ધિ હાનિ બે પ્રકારે અને પર્યાયમાં તે છ પ્રકારે હોય છે. ૭૨૮.

દ્રવ્યાદિ વિપયની અપેક્ષાએ ચળ અવધિજ્ઞાન વધતું-વધતું હોય છે, તે વધ-વધ થવામાં વૃદ્ધિ અને હાની છ છ પ્રકારે આગમમાં કહી છે. જેમકે અનન્તભાગવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતશુભવૃદ્ધિ, અસંખ્યાતશુભવૃદ્ધિ, અને

અનન્તગુણવૃદ્ધિ અથવા અનન્તભાગહાની, અસંખ્યાતભાગહાની, સંખ્યાતભાગહાની, સંખ્યાતગુણહાની, અસંખ્યાતગુણહાની અને અનન્તગુણહાની.

આ છ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનીમાંથી પહેલો અને છેલ્લો ભેદ વર્ત્તિને બાકીની ચાર ચાર પ્રકારની હાની-વૃદ્ધિ અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળની હોય છે. અનન્તભાગવૃદ્ધિ, અને અનન્તગુણ વૃદ્ધિ; તથા અનન્તભાગ હાની અને અનન્તગુણ હાની ક્ષેત્ર-કાળની હોય નહિ, કારણકે અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળ અનન્તા નથી. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ અવધિજ્ઞાનવડે જેટલું ક્ષેત્ર જોયું હોય, તે પછી દરેક સમયે વધતું વધતું કોઈ અસંખ્યાત-ભાગ વધારે જુએ, કોઈ સંખ્યાતભાગ વધારે જુએ, કોઈ સંખ્યાતગુણ વધારે જુએ અને કોઈ અસંખ્યાતગુણ વધારે ક્ષેત્ર જુએ છે. એજ પ્રમાણે ઘટતું ઘટતું પણ ચારપ્રકારે ક્ષેત્ર જુએ છે. તથા કાળમાં પણ એજ રીતે વૃદ્ધિ-હાની ચાર પ્રકારે જાણી લેવી.

હવે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત દ્રવ્યોમાં વૃદ્ધિ-હાની બેપ્રકારે થાય છે. તે આ પ્રમાણે, જેમકે અવધિજ્ઞાનવડે પહેલાં જેટલાં દ્રવ્યો જોયાં હોય, તે કરતાં તે પછી કોઈ અનન્ત-ભાગે વધારે જુએ, કોઈ અનન્તગુણ વધારે જુએ, પણ વસ્તુસ્વભાવથી અસંખ્યાતાદિ-ભાગે અધિક ન જુએ, એજ પ્રમાણે પૂર્વે જાણેલા દ્રવ્યોમાંથી કોઈ અનન્તભાગે ઓછાં દ્રવ્ય જુએ અને કોઈ અનન્તગુણ ઓછાં દ્રવ્ય જુએ, પણ વસ્તુસ્વભાવે અસંખ્યાતાદિ-ભાગે ન્યૂન ન જુએ તથા પર્યાયોમાં તે પૂર્વોક્ત છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની થાય છે. ૭૨૮.

ઉપરોક્ત નિર્બુદ્ધિનો વિસ્તાર અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર કહે છે.

બુદ્ધિ વા હાણી વાડણતા-સંલિજ્જ-સંલભમાર્ણં ।

સંલેજ્ઞા-સંલેજ્ઞા-જેતગુણા વેતિ છવ્વેયા ॥ ૭૨૯ ॥

અનન્તભાગ, અસંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ અને અનન્તગુણ એમ છ પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ હોય છે. ૭૨૯.

પદ્ધતિસંલેજ્ઞા-જેતગુણા વેતિ સંલભમાર્ણં ।

અન્નો સંલેજ્ઞા-જેતગુણા વેતિ સંલેજ્ઞા-જેતગુણમણ્ણો ॥ ૭૩૦ ॥

પેચ્છદ્ધિ-વિવદ્ધમાર્ણં હાયંતં વા તદેવ કાલંપિ ।

નાજેતગુણ-હાણી પેચ્છદ્ધિ જં દોડવિ નાજેતે ॥ ૭૩૧ ॥

દરેક સમયે કોઈક અસંખ્યાતભાગ અધિક, કોઈ સંખ્યાતભાગ અધિક, કોઈ સંખ્યાતગુણ અધિક અને કોઈ અસંખ્યાતગુણ અધિક એવા ક્ષેત્રને વધતું અવધિજ્ઞાન જુએ છે, અને ઘટતું અવધિજ્ઞાન અસંખ્યાતગુણહાની ક્ષેત્રને જુએ છે. તેવીજ રીતે કાળમાં પૈણ સમજવું. પણ અનન્તી વૃદ્ધિ હાની ન જુએ, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્તા ક્ષેત્ર ને કાલને જોતાજ નથી. ૭૩૦-૭૩૧

હવે દ્રવ્ય તથા પર્યાયોમાં હાનિ-વૃદ્ધિ કહે છે.

દવ્વમણંતંસહિયં અજેતગુણવદ્ધિયં ચ પેચ્છેજ્ઞા ।

હાયંતં વા, ખાવમ્મિ છવ્વિહા બુદ્ધિ હાણીઓ ॥ ૭૩૨ ॥

અનન્તભાગ અધિક અતે અધિકગુણ અધિક દ્રવ્યને વધતું તથા ઘટતું અવધિ જુએ છે. વળી ભાવમાં (પર્યાયમાં) છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની હોય છે. ૭૩૨.

હવે દ્રવ્યાદિ ચારે ને પરસ્પર સાથે વિચારતાં જે વૃદ્ધિ-હાની થાય છે, તે કહે છે.

બુદ્ધીય ચિય બુદ્ધી હાણી હાણીય ન ઉ વિવજ્ઞાસા ।

ભાગે ભાગો ગુણે ગુણો ય દવ્વાઈસંજોઈ ॥ ૭૩૩ ॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવનો પરસ્પર સંયોગે વિચાર કરતાં એકની વૃદ્ધિમાં અન્યની વૃદ્ધિજ થાય છે, અને એકની હાનીમાં અન્યની હાનીજ થાય છે, પરંતુ એથી વિપરીત એટલે એકની હાની ને બીજાની વૃદ્ધિ તથા એકની વૃદ્ધિ અને અન્યની હાનો એમ નથી થતું; ઉપલી ગાથાના અર્થભાગની વ્યાખ્યા બીજે પ્રકારે કરે છે, એક દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિમાં બીજાની વૃદ્ધિજ પણ હાનિરૂપ વિપર્યાસ નહીં, પણ એકની વૃદ્ધિમાં બીજાનું અવસ્થાન પણહોય છે, અને એક દ્રવ્યાદિની હાનીમાં બીજાની હાનીજ હોય પણ વૃદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ નહીં પણ અવસ્થાન તો હોય છે, અને ક્ષેત્રાદિની અસંખ્યાતમા ભાગે વૃદ્ધિ હોતે બીજાની પણ ભાગે વૃદ્ધિ થાય અથવા અવસ્થાન રહે છે. શુષ્કાકાર વૃદ્ધિ નથી થતી, અને શુષ્કવૃદ્ધિ હોતે બીજાની શુષ્કવૃદ્ધિ થાય છે અથવા અવસ્થાન રહે છે; પણ ભાગવૃદ્ધિ નથી થતી. તેમજ દ્રવ્યાદિની સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થતાં અન્યની સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થાય (પણ સંખ્યાતાદિ શુષ્ક ન થાય), અને સંખ્યાતાદિ શુષ્ક વૃદ્ધિ થતાં અન્યની પણ સંખ્યાતાદિ શુષ્કજ વૃદ્ધિ થાય (પણ ભાગે વૃદ્ધિ ન થાય). (આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ-હાની પ્રાયઃ સમજવી, કેમકે ક્ષેત્રાદિમાં સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થયે દ્રવ્યાદિમાં સંખ્યાતાદિ શુષ્કવૃદ્ધિ પણ થાય છે). ૭૩૩.

આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે:—

કહ સ્વેત્તસંસ્વભાગાઈસંભવે સંભવો ન દવ્વેડવિ ? ।

કિહ વા દવ્વેડળંતે પજ્જવડંસ્વિજ્જભાગાઈ ॥ ૭૩૪ ॥

ક્ષેત્રની અસંખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થએ, દ્રવ્યમાં પણ તેવી વૃદ્ધિ કેમ ન થાય ? તથા દ્રવ્યની અનન્ત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થયે, પર્યાયની અસંખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે? ૭૩૩.

આધારભૂત ક્ષેત્રની અસંખ્યાત ભાગાદિ ચાર પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં, તે ક્ષેત્રમાં રહેલ દ્રવ્યોની પણ એ પ્રમાણે વૃદ્ધિ કેમ નથી થતી ? અને હવે પ્રકારેજ કેમ થાય છે ? તથા દ્રવ્યના અનંતપણામાં દ્રવ્યની અનન્ત ભાગાદિ બે પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં, પર્યાયની અસંખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? અથવા દ્રવ્યમાં અનંતશુષ્કવૃદ્ધિમાં પર્યાયની અસંખ્યાત શુષ્કવૃદ્ધિ કેમ થાય છે?, મતસભ્ય કે દ્રવ્યો ક્ષેત્રના આધારે છે, અને પર્યાયો દ્રવ્યના આધારે છે, તેથી જેવી હાની-વૃદ્ધિ આધારની થાય, તેવીજ હાની-વૃદ્ધિ આધેયની પણ થવી જોઈએ. તેમ છતાં ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ-હાની ચાર પ્રકારે, દ્રવ્યની બે પ્રકારે અને પર્યાયની છ પ્રકારે કેમ થાય છે એમ વિચિત્ર કેમ થાય છે ? ૭૩૪

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નના ઉત્તર આપે છે—

સેત્તાણુવત્તિણો પોમ્મલા ગુણા પોમ્મલાણુવત્તી ય ।

સામણ્ણા ત્રિણ્ણેયા ન ઉ ઓદિજ્ઞાણવિસયમ્મિ ॥ ૭૩૫ ॥

ક્ષેતાણુવર્તિ પુદ્ગલો છે અને પુદ્ગલાણુવર્તિ શુષ્ક પર્યાયો છે, એમ સામાન્યથી જાણવું. પણ અવધિજ્ઞાનથી જાણવાના વિષયમાં એમ નથી. ૭૩૫

વિ. ભ. ૪૦

પરમાણુ-સ્વરૂપ વિશેરે પુદ્ગલો દ્વેત્રાનુવર્તિ છે, અને ગુણ-પર્યાયો પુદ્ગલાનુવર્તિ છે, એમ એમનું સામાન્ય સ્વરૂપ કોણ નથી માનવું? સર્વ કે ઈ માને છે. કારણ કે સમસ્ત લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગાદિમાં સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયનો અસંખ્યાતમાદિ ભાગજ સામાન્યથી સ્વરૂપે વર્તે છે, તથા સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનન્તમાદિ ભાગમાં સમસ્ત પર્યાય રાશીના પણ અનન્તમાદિ ભાગો છે. આ કારણથી દ્વેત્રની અમખ્યેયાદિ ભાગે વૃદ્ધિ-હાની થતાં, તદનુસારે દ્રવ્યની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય, તથા દ્રવ્યની અનન્તમા ભાગાદિ વૃદ્ધિ-હાની થતાં તદનુસારે પર્યાયોની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય; પરંતુ અહીં અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત દ્વેત્રાદિની વૃદ્ધિ-હાની વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે, કાંઈ સામાન્યથી તેમના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો અહીં પ્રસ્તાવ નથી, આ કારણથી ઉપરોક્ત પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની કહી છે, તે અવધિજ્ઞાનાચરણકર્મના ક્ષયોપશમને આધીન હોવાથી વિચિત્ર છે. ૭૩૫.

એજ ઉપરોક્ત અર્થ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

દ્વવાઈં સલેત્તાઓડળંતશુણા પજ્જવા સદ્વાઓ ।

નિયયાહારાહીણા તેસિં બુદ્ધી ય હાણી ય ॥ ૭૩૬ ॥

ન જ નિયયાહારવસા અવહિનિચંધો જઓ પરિત્તો સો ।

વિત્તે તદ્ડણ્ણહાડવિ ય આણાગેઝ્ઝો ય પાણ ॥ ૭૩૭ ॥

દ્રવ્યો સ્વદ્વેત્રથી અનન્તશુણાં છે, અને પર્યાયો સ્વદ્રવ્યથી અનન્તશુણા છે. તેમની વૃદ્ધિ અને હાની પોતાના આધારને આધીન છે, પણ અવધિજ્ઞાનનો વિષય પોતાના આધારવશાત્ વધતો ઘટતો નથી, તેથી તે નિયતવિષયનો વિચિત્ર ક્ષયોપશમ હોવાથી તે સામાન્ય કરતાં અન્ય પ્રકારે વિચિત્રપણે છે ને તે પ્રાયઃ આજ્ઞાગ્રાહ્ય છે. ૭૩૬-૭૩૭.

સ્વરૂપથી તો સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્યો, સ્વઆધારભૂત દ્વેત્રથી અનન્તશુણાં છે, કારણ કે એકેક આકાશપ્રદેશમાં અનન્તા પરમાણુ-દ્રવ્યકણાદિ દ્રવ્યો અતગાહી રહ્યાં છે, અને પર્યાયો પણ સ્વામયભૂત દ્રવ્યોથી અનન્તશુણા છે, કારણ કે એકેક પરમાણુ આદિ દ્રવ્યો અનન્તા પર્યાયવાળા છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યનો સ્વઆધાર દ્વેત્ર છે અને પર્યાયોનો સ્વઆધાર દ્રવ્ય છે, તેથી દ્રવ્ય-પર્યાયોની વૃદ્ધિ-હાની સામાન્યથી તેમને આધીન છે, એટલે કે દ્વેત્રની ચાર પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની થતાં દ્રવ્યની પણ ચાર પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ થાય, અને દ્રવ્યની બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થતાં પર્યાયોની પણ બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થાય, એવો સામાન્ય નિયમ તો અંગે પણ સ્વીકારીએ છીએ, એમાં કંઈ વિરોધ નથી; પરંતુ અવધિજ્ઞાનનો વિષય સ્વઆધારવશાત્ વધતો-ઘટતો નથી, કેમકે તે તો ઉપરોક્ત સ્વરૂપે પ્રતિનિયત છે, અને વિચિત્ર ક્ષયોપશમથી વિચિત્ર પ્રકારે છે, તેથી તે જેમ યુક્તિથી ધટે છે, તેમ પ્રવર્તે છે, તેમજ તેને ઉદ્ભવધીને અન્યથારૂપે પણ પ્રવર્તે છે, એકાન્તે નિયત સ્વરૂપે નથી પ્રવર્તે તો. આજ્ઞાગ્રાહ્ય હોવાથી આજ્ઞાજ અહીં પ્રમાણ છે, તેથી સ્વેચ્છાપૂર્વક શુદ્ધ તર્ક કરવાથી શું લાભ? વળી પ્રાયઃ શબ્દથી ઉપર મુજબ યુક્તિથી પણ જણાવેલ વિષય ધટે છે. ૭૩૬-૭૩૭

હવે તીવ્ર-મંદ દ્વાર કહે છે.

• ફઢા ય અસંખેજા સંખેજે યાવિ ઇગજીવસ્સ ।

ઇગપ્પફઢુવઓગે નિયમા સંવત્થ ઉવઉત્તો ॥ ૭૩૮ ॥૫૧,૬૦॥

ફઢા ય આણુગામી અણાણુગામી ય મીસયા ચેવ ।

પઢિવાઈ અપઢિવાઈ મીસો ય મણુસ્સ-તેરિચ્છે ॥ ૭૩૯ ॥૬૦,૬૧॥

એક જીવને અસંખ્યાતા અને સંખ્યાતા ફેરફાર હોય છે, તેમાંના એક ફેરફારમાં ઉપયોગ છે તે સર્વ ફેરફારમાં અવશ્ય ઉપયોગ થાય છે; એ ફેરફાર અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે; પુનઃ તે ફેરફાર પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે મનુષ્ય-તિર્થયમાં હોય છે. ૭૩૮-૭૩૯.

જેમ આરકાદિના ભળીઆથી અન્તરિત દીપકનો પ્રકાશ નીકળે, તેમ અવધિજ્ઞાના-વરણના ક્ષયોપશમથી જન્ય એવા અવધિજ્ઞાનનું નીકળવું તે ફેરફાર કહેવાય છે; તે ફેરફાર એક જીવને સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા પણ હોય છે. એમાંના એકફેરફારે જીવ ઉપયોગવાનું હોય તો, નિશ્ચય સર્વફેરફારોએ પણ ઉપયોગવાનું હોય. કારણ કે જેમ એક ચક્ષુએ ઉપયોગ થએ, બીજા ચક્ષુથી ઉપયોગ થાય છે. તેમ જીવ પણ એક ઉપયોગવાનું હોવાથી એક ફેરફારના ઉપયોગ વખતે સર્વફેરફારોએ ઉપયોગવાનું થાય છે.

એ ફેરફાર ત્રણ પ્રકારના હોય છે, અનુગામી-અનનુગામી અને એ ઉભયસ્વરૂપવાળા મિશ્ર, તેમાં જે દેશમાં રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જીવને ફેરફાર ઉત્પન્ન થએલા હોય તે ફેરફાર તે દેશથી અન્ય સ્થળે જતાં સાથે જાય તો તે અનુગામી ફેરફાર કહેવાય, એથી વિપરીત-સાથે ન જાય તે અનનુગામી, અને તેમાંથી કેટલાક સાથે જાય અને કેટલાક સાથે ન જાય તે મિશ્રફેરફાર કહેવાય. પુનઃ એ ત્રણ પ્રકારના ફેરફાર પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને ઉભય સ્વભાવવાળા મિશ્ર હોય છે. જે કેટલાક કાળ રહીને પછી નાશ પામે તે પ્રતિપાતી, તેથી વિપરીત-મરણપર્યન્ત રહે તે અપ્રતિપાતી, અને એ ઉભયસ્વભાવવાળા હોય તે મિશ્ર. આવા પ્રકારના ફેરફાર મનુષ્ય-તિર્થયને જે અવધિજ્ઞાન હોય તેમાં હોય છે, કેવ-નારકીના અવધિમાં હોતા નથી.

શિષ્ય:—અહીં તીમ્મ-મન્થ દ્વાર કહેવાનો અવસર છતાં અવધિજ્ઞાનનાં ફેરફારો સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરીને પ્રસ્તાવ વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાન કેમ કરે છે ?

શુર:—અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફેરફારો મળી કરીને અતિવિશુદ્ધિયુક્ત હોવાથી તીમ્મ કહેવાય છે; તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફેરફારો અશુદ્ધ હોવાથી મન્થ કહેવાય છે; અને મિશ્ર ફેરફાર મધ્યમ કહેવાય છે. તેથી ફેરફારો સ્વરૂપ કહેવાથી તીમ્મ-મન્થ દ્વાર પણ અર્થથી કંઈ સમજાવું.

શિષ્ય:—અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફેરફારોમાં તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફેરફારોમાં પરસ્પર શો તફાવત છે ?

શુર:—અપ્રતિપાતી ફેરફાર અનુગામીજી હોય છે, પણ અનનુગામી નથી હોતા. અનુગામી ફેરફાર તો પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી ઉભય પ્રકારના હોય છે, એટલે એમાં તફાવત છે. તથા પ્રતિપાતી ફેરફાર અવશ્ય પડી જાય છે અને પડી ગયા પછી અન્ય સ્થળે ગએલાને પુનઃ કદાચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે અનનુગામી ફેરફારોમાં નથી થતું. ૭૩૮-૭૩૯.

ઉપર મુજબ નિર્બુદ્ધિકારે કહેલ અર્થ લાખ્યકાર મહારાજ સવિસ્તાર કહે છે.

જાલંતરત્વદીવ્વપ્પહોવમો

તિવ્વો વિમલો મંદો મલીમસો મીસરૂવો ય ॥ ૭૪૦ ॥

આરકાના બળીયાથી અન્તરિત રહેલ દીપકની પ્રભાના નિર્ગમની સમાન ફેફકા-વધિ હોય છે; તેમાં વિશુદ્ધ ક્ષયોપશમથી જન્ય ફેફકાથી થએલ અવધિજ્ઞાન નિર્મળ હોવાથી તીવ્ર કહેવાય છે, અને અશુદ્ધ ક્ષયોપશમથી જન્ય ફેફકાથી થએલ અવધિ મલીન હોવાથી મન્દ કહેવાય છે, તથા મધ્યમ ક્ષયોપશમજન્ય ફેફકાવધિ નિમ્ન હોવાથી તીવ્ર મન્દ કહેવાય છે. ૭૪૦.

ઉવઓગં एणेणऽवि दित्तो सो फट्ठएहिं सज्जेहिं

ઉવવજ્જઈ જુગવં ચિય જહ સમયં દોર્હિં નયणेર્હિં ॥ ૭૪૧ ॥

જેમ એક ચક્ષુએ ઉપયોગ આપતાં સાધેજ બન્ને ચક્ષુએ ઉપયોગવાન થાય છે. તેમ એક ફેફકે ઉપયોગ આપતાં, એકીસાથે સર્વ ફેફકાએ ઉપયોગવાન થાય છે. ૭૪૧.
આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—

किह नोवओगवहुया ?, भणइ न वित्सेसओ स सामग्ण

તગવવિત્સેસવિમુહો સંધાવારોવઓગો વ્વ ॥ ૭૪૨ ॥

(ધણા ફેફકાએ ઉપયોગવાન હોવાથી) બહુ ઉપયોગનો પ્રસંગ કેમ ન થાય ? ઉત્તર—આદ્ય વસ્તુગત વિશેષ વિશુભ એવો તે લશ્કરના ઉપયોગની પેઠે સામાન્ય ઉપયોગ છે, પણ વિશેષ ઉપયોગ નથી. ૭૪૨.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે અનેક ફેફકાએ ઉપયોગવાન થવાથી ધણા ઉપયોગ તે અવધિ-જ્ઞાનપ્રાપ્તિને કેમ ન થાય ?

ગુરુ:—ચક્ષુદ્વયના ઉપયોગની પેઠે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી જીવને એક સમયમાં એકજ ઉપયોગ હોય છે, તેથી અનેક ફેફકાએ ઉપયુક્ત છતાં પણ ધણા ઉપયોગ નથી થતા. અથવા અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં આ પ્રમાણે અનેક ઉપયોગ થાય, જેમકે—અપ્પ હસ્તિઓ છે, દક્ષિણ બાજુએ ઘોડાઓ છે ૧૭ીબાજુએ રથો છે, અને આગળ પદાતિ છે, આ પ્રમાણે અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં ધણા ઉપયોગ થાય, પણ અહીં એવો અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગ નથી; પરંતુ આદ્યવસ્તુના વિશેષોથી વિશુભ એવો સામાન્ય ઉપયોગજ છે, જેમ બન્ને ચક્ષુથી (હાથી—ગાડા—રથ વિગેરે સૈન્યસમૂહોનેવાથી) આ લશ્કર છે, એવો સામાન્ય એકજ ઉપયોગ થાય છે, પણ જુદા જુદા ઉપયોગ નથી થતા. તેમ અહીં પણ ધણા ઉપયોગ નથી થતા. ૭૪૨.

अणुगामि-नियय-मुद्धाईं सेयराईं च मीसयाईं च ।

एकेकसो विभिन्नाईं फट्ठयाईं विचिच्चाईं ॥ ७४३ ॥

તીવ્ર અપ્રતિપાતી અનુગામી, મન્દ પ્રતિપાતી અનુગામી અને નિમ્ન, એ દરેક જુદા, જુદા ફેફકા વિચિત્ર પ્રકારનાં છે. ૭૪૩.

અનુગામી ફેફકા પ્રતિપાતી અપ્રતિપાતી અને નિમ્ન એમ ત્રણ પ્રકારે છે, અનુ-

ગામી ફેંકો પણ પ્રતિપાતી-અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તથા અનુગામી અનનુગામી (મિશ્ર) ફેંકો પણ એ મુજબ ત્રણ પ્રકારે છે. પુનઃ એ અનુગામી આદિ ફેંકો તીવ્ર-મન્દ અને મધ્યમ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. એ રીતે એ ફેંકો જમન્ય-મધ્ય-આદિ ભેદે અનેક પ્રકારે છે. ૭૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

નિયયાણુગામિયાણં કો મેઓ કો વ તન્વિવક્ત્વાર્ણ ? ।

નિયઓડ્ણુજાહ નિયમા નિયઓડનિયઓ ય અણુગામી ॥ ૭૪૪ ॥

ચયઈ ચિય પઢિવાઈ અણાણુગામી સુઓ પુણો હોઈ ।

નર-તિરિગહર્ણ પાઓ જં તેસુ વિસોહિસં કેસા ॥ ૭૪૫ ॥

અપ્રતિપાતી અને અનુગામી ફેંકોમાં, તથા તેથી વિપક્ષ પ્રતિપાતી અને અનનુગામી ફેંકોમાં શો તફાવત છે ? ઉત્તર—અપ્રતિપાતી ફેંકો (અવધિજ્ઞાનવાળાની સાથે) અવશ્ય જાય છે, અને અનુગામી ફેંકો (અનુપહત લોચનની પેઠે) અપ્રતિપાતી, અથવા (ઉપહત લોચનની પેઠે) પ્રતિપાતી હોય છે. તથા પ્રતિપાતી ફેંક પડી જાય છેજ (અને પડ્યા પછી પણ કોઈ વખત અન્ય સ્થળે ઉત્પત્ત થાય છે અને અનનુગામી ફેંક એવા નથી; કેમકે જે સ્થળે રહેલાને એ ફેંકો ઉત્પત્ત થયા હોય, તેજ સ્થળમાં રહેતા તે સ્થળે જ અથવા નથી પણ અવતા, એ સ્થળે છે, તોપણ દેશાન્તરમાંથી પુનઃ ઉત્પત્તિ સ્થળે આવેલાને તે ઉત્પત્ત થાય છે. એટલો એમાં પરસ્પર તફાવત છે.) વિશુદ્ધિ તથા સંદેશથી ફેંકોની તીવ્ર મંદતા હોય છે, એવા ફેંકો વિશુદ્ધિ અને સંદેશવશાત્ પ્રાયઃ મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં હોય છે. ૭૪૪-૭૪૫.

ગહર્ણમણુગામિયાર્ણ કિં કર્યં તિવ્વ-મંદચિન્તાણ

પાયમણુગામિનિયયા તિવ્વા મંદા ય જં હયરે ॥ ૭૪૬ ॥

તીવ્ર-મન્દદ્વારને વિચાર કરતાં અનુગામીઆદિ ફેંકોનું કથન કેમ કર્યું ? ઉત્તર—અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફેંકો ધણું કરીને તીવ્ર હોય છે, અને અનનુગામી તથા પ્રતિપાતી ફેંકો ધણું કરીને મન્દ હોય છે. મિશ્ર ફેંકો ઉભયસ્વભાવવાળા છે, આથી ફેંકની પ્રશ્નપૂછા કરતાં તીવ્ર-મન્દ દ્વારે પણ કહ્યું. ૭૪૬.

બીજો મત બતાવીને તેની અવિરુદ્ધતા જણાવે છે:—

અણ્ણે પઢિવાયુ-પ્પાયદાર પ્પવાણુગામિયાર્ણિ ।

નર-તિરિયગહર્ણેણં અહવા દોઘુપિ ન વિરુદ્ધ ॥ ૭૪૭ ॥

અન્ય આચાર્ય એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચનું કથન કરવાથી અનુગામીઆદિ સેદા પ્રતિપાત અને ઉત્પાદદ્વારમાંજ અન્તર્જાત થાય છે, અથવા જન્મે દ્વારમાં એ સેદા વિરુદ્ધ નથી. ૭૪૭.

આ સંબંધમાં અન્ય આચાર્યો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચોના અવધિજ્ઞાન-નાજ પ્રતિપાત તથા ઉત્પાત થાય છે, તેથી પ્રતિપાત-ઉત્પાદદ્વારે મનુષ્ય તિર્યંચ સંબંધીજ છે, અને તેથીજ કરીને એ અનુગામી આદિ સેદા પ્રતિપાત-ઉત્પાદ દ્વારમાંજ અન્તર્જાત

થાય છે. ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે તીવ્ર-મન્દ અને પ્રતિપાત-ઉત્પાદ એ બન્ને દ્વારમાં અનુગામી આદિ બેદા ધટે છે, તેથી કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. ૭૪૭.

તીવ્ર-મન્દદ્વાર પૂર્ણ થયું, હવે પ્રતિપાત-ઉત્પાદદ્વાર કહે છે.

વાહિરલંભે મજ્જો દવ્વે સ્વેત્તે ચ કાલ-ભાવે ચ ।

ઉપ્પા-પહિવાઓડિય ચ તદુભયં ચેગસમણં ॥ ૭૪૮ ॥ ૬૧૬૨ ॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ સંબંધી બાહ્ય વિષયના અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં એક સમયે ઉત્પાદ, પ્રતિપાત અને ઉત્પાદપ્રતિપાતની ભજના હોય છે. ૭૪૮.

નિર્ચક્તિકારેણ અર્થને વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે:

વાહિરઓ પગદિસો ફટ્ટોહી વાડ્ઠ્ઠા અસંવદ્ધો ।

દવ્વાડિસુ મયણિજ્ઞા તત્થુપ્પાયાદઓ સમયં ॥ ૭૪૯ ॥

એક દિશામાં થએલું અવાધ અથવા ફટ્ટકાવધિ, કે અસંબંધ અવધિ તે બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે. એ બાહ્ય અવધિમાં દ્રવ્યાદિ વિષે એક સમયે ઉત્પાદાદિની ભજના હોય છે. ૭૪૯.

જે અવધિજ્ઞાનવાળાનું અવધિ એક દિશામાં હોય તે, અથવા અનેક દિશાઓમાં હોય પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરવાળું ફટ્ટકાવધિ હોય તે, બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે, અથવા જે અવધિજ્ઞાનવાળા છવતું અવધિ, સર્વ બાબુએ ગોળાકાર છતાં પણ અંશુલાદિ ક્ષેત્રના વ્યવધાનથી સર્વ બાબુએ અસંબંધ હોય, તે પણ બાહ્ય અવાધ કહેવાય. આ અભિપ્રાય ભાષ્યકાર અને પ્રાચીન ટીકાકારનો છે. આવશ્યક ચૂર્ણિકાર તો આ ત્રીજા પક્ષને મહત્ત્વ ફરીને એમ કહે છે કે—બાહ્યઅવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય, તે સ્થળમાં તેણે અવધિજ્ઞાન કંઈ પણ ન ભુલ્યે, પરંતુ એ ઉત્પત્તિ સ્થાન એક અંશુલ, અશુલ પૃથક્ત્વ, એક વેત, વેતપૃથક્ત્વ, સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોગ્ય અતિક્રમ્યા પછી ભુલ્યે, તે બાહ્યઅવધિની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના અવધિમાં એક સમયે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ સંબંધી ઉત્પાદાદિની ભજના નાશુવી.

કારણ કે—

ઉપ્પાઓ પહિવાઓ સમયં વા હોજ્જ પગસમણં ।

ફહમુમયમેગસમણં ? વિમાગઓ ત ન સન્વસ્સ ॥ ૭૫૦ ॥

ઉત્પાદ-પ્રતિપાત-અને ઉત્પાદપ્રતિપાત એક એક સમયે થાય છે, એક સમયે ઉત્પાદ પ્રતિપાત કેવી રીતે થાય ? (અવધિના) વિભાગથી એમ થાય, સર્વ અવધિતું એમ ન થાય. ૭૫૦.

કેઈ વખત એક સમયે ઉત્પાદ થાય છે એટલે પ્રથમ અદ્યદ્રવ્યાદિ સંબંધી બાહ્યઅવધિ ઉત્પન્ન થઈને પછી આધિકદ્રવ્યાદિ પદાર્થોને ભુલ્યે. કેઈ વખત એક સમયે પૂર્વે જોએલા દ્રવ્યાદિ કરતાં હીન હીન દ્રવ્યાદિ ભુલ્યે તે પ્રતિપાત કહેવાય છે. કેઈ વખત ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત બન્ને એક સમયમાં થાય છે, એટલે ન્યારે એક દિશાના બાહ્ય અવધિમાં આભુબાભુ સંકેચરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આગળના ભાગમાં વૃદ્ધિરૂપ ઉ-

ત્પાદ થાય, અને આગળના ભાગથી સંકેતરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આભુખાભુ વિસ્તારરૂપ અવધિનો ઉત્પાદ થાય. એજ પ્રમાણે અન્તરવાળાં અનેક દિશાના બાહ્યઅવધિમાં જ્યારે એક દિશામાં ઉત્પાદ થાય ત્યારે બીજી દિશામાં પ્રતિપાત થાય; અને એજ પ્રમાણે વલયાકાર સર્વ દિશાના બાહ્યઅવધિમાં પણ જે સમયે એક દેશમાં વલયના વિસ્તારની અધિક્તારૂપ ઉત્પાદ થાય, તે સમયે અન્ય દિશામાં વલયના સંકેતરૂપ પ્રતિપાત થાય. ઇત્યાદિ પ્રકારે એક સમયમાં ઉત્પાદાદિની ભજના જણવી.

શિષ્ય:—પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકજ સમયમાં કેવી રીતે સંભવે ?

શુદ્ધ:—સર્વ અવધિજ્ઞાનના ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકી સાથે માનીએ તો વિરોધ આવે, પણ તેમ નથી, અહીં તો એ ઉત્પાદ પ્રતિપાત અવધિજ્ઞાનના વિભાગની અવેક્ષાથી માનેલ છે, તેથી કંઈ વિરોધ નથી. ૭૫૦.

એ સંબંધમાં ઉદાહરણ કહે છે-

દાવાનલો વ્ય કત્યઈ ભગ્નઈ વિજ્ઞાઈ સમયમન્નતો ।

તદ્ કોઈ ઓહિદેસો સે જાયઈ નાસઈ વિદ્મો ॥ ૭૫૧ ॥

જેમ અગ્નિ કોઈ એક બાહુએ (ધાસ આદિને બાળતો) સળગે છે, અને તે સાથેજ બીજી બાહુએ (ધાસ આદિ બળી ગએલા સ્થળે) ઝોલવાઈ જાય છે, તેમ આ બાહ્યઅવધિ પણ કોઈ એક દેશમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને તે સાથે કોઈ બીજા દેશમાં નાશ પામે છે. (આથી એકીસાથે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત થવામાં કંઈ વિરુદ્ધ નથી.) ૭૫૧.

બાહ્યઅવધિનું સ્વરૂપ કહીને હવે અવ્યંતર અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

અર્ધિમતરલક્ષીણ ઉ તદુભયં નતિથ ઇગસમણં ।

ઉપ્પા પહિવાઓઽવિય ઇગયરો ઇગસમણં ॥ ૭૫૨ ॥ ૬૨૬૩ ॥

અવ્યંતર અવધિની પ્રાપ્તિમાં એકજ સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત નથી થતા, પણ એક-સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતમાંથી એકજ થાય છે. ૭૫૨.

જે જીવને સર્વ બાહુએ અન્તરરહિત એવું અવધિજ્ઞાન હોય, તે અવ્યંતર અવધિજ્ઞાનવાળો કહેવાય, એવા અવ્યંતર અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ એકી સાથે એકસમયે નથી થતા, કારણ કે આ અવધિ દીપકપ્રકાશના પડળની પેઠે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે સર્વ બાહુએ અન્તરરહિત, અખંડ, સંખંદ, વિભાગરહિત એક સ્વરૂપવાળું છે, અને ચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે—“અવ્યંતર અવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન થયું હોય, ત્યાંથી આરંભીને તે અવધિજ્ઞાની અન્તરરહિત સંબંધપૂર્વક સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનપર્યન્ત ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાનવડે જાય છે અને જીવે છે, તે અવ્યંતર અવધિ કહેવાય છે.” આવા પ્રકારના એક અખંડ અવ્યંતર અવધિજ્ઞાનમાં એક સમયે પ્રતિપાત અથવા ઉત્પાદ એ બેમાંથી એકજ થાય છે, પણ એકીસાથે એ ઉભય નથી થતા. વળી એકને વિરુદ્ધ ધર્મના સંબંધ પણ ન થાય. કારણ કે જેમ આવરણરહિત સર્વ બાહુએ ફેલાએલ દીપકપ્રકાશને સંકેત અને વિસ્તાર એ

ઉત્પાદાદિની એકીકાલે સિદ્ધિ.

(૩૨૦)

એમાંથી એકજ થાય છે, પણ એક દિશામાં સંકેત અને બીજી દિશામાં વિસ્તાર, એમ નથી થયું. તેવી રીતે અર્થ પણ મર્યાદા. ૭૫૨.

એજ અર્થ બાબતાર કહે છે.

અન્નિતરલક્ષ્યો સા જત્ય પરિવર્ણમન્વ સન્વતો ।

મંવદ્મોદિનાર્ણ અમ્બંતરજોડવદ્દિજ્ઞાની ॥ ૭૫૩ ॥

દીપકપ્રભાની પડે ત્યાંથી અવધિ થયું હોય ત્યાંથી સર્વ બાબતોએ અવધિજ્ઞાની સંબંધવાળું એ અવધિજ્ઞાન અવ્યવસ્થિત હોય છે, તે અવ્યવસ્થિત અવધિ કહેવાય છે, ૭૫૪.

હવે ઉત્પાદ-પ્રતિપત્તિની વિધિ કહે છે.

ન મયજ-નાસા સમયે ન દીવસ્સ વ તસ્સ નોમયં સમયં ।

દીપાની પડે તેના ઉત્પાદ અને નાશ અવસ્થા જમેગપમ્મેર્ણ ॥ ૭૫૪ ॥

ઉત્પાદ અને નાશ એકીસાથે એક ધર્મથી નજ થી. ઉભય સાથે ન થાય, કારણ કે વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને નાશ એકીસાથે એકજ ધર્મ થાય. ૭૫૪.

લીલ્ય દ્રવ્ય એ ધર્મવડે સરળ થાય છે, તેજ ધર્મવડે તે સર્વ કદીપણ ન થાય, જેમ આ કારણ કે એમાં ધર્મ વિરુદ્ધ છે, પરંતુ ભિન્નધર્મથી એકજ વસ્તુનો સ્થાપનાનો નાશ નથી થઈ શકે. નાશ થાય છે, જેમ તે અશુદ્ધીરૂપદ્રવ્ય એ સમયે સરળતાપણે ઉત્પન્ન થાય એક કાળે ઉત્પાદ વસ્તુતાપણે નાશ પામે છે; પણ અશુદ્ધીરૂપ દ્રવ્યપણે તે અવસ્થિતજ રહે છે. ૭૫૪. તે તેજ સરળતાપણે નાશ પામે છે.

ઉપાય વ્યવ-ધુવયા સમયં ધર્મતરેણ ન વિરુદ્ધા ।

જહ ઉજુ વક્કશુલિયા સુર-નર-જીવક્ષણાઈ વા ॥ ૭૫૫ ॥

ઉપ્પજ્ઞહ ઉજુયાપ નાસહ વક્કક્ષણેણ તસ્સમયં ।

ન ઉ તમ્મિ વેવ ઉજુયાનાસો વક્કત્તમવર્ણ વ ॥ ૭૫૬ ॥

જેમ સરળપણું, વક્ષણું અને અશુદ્ધીપણું એ ત્રણે એકે કાલે જુદા જુદા ધર્મવડે વિરુદ્ધ નથી. જેમ કેાઇ સાધુ એ સમયે મરીને દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સમયે મનુષ્યપણે નાશ પામે છે એટલે દેવપણું, મનુષ્યપણું અને જીવપણું વિગેરે એકીસાથે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવડે વિરુદ્ધ નથી. (એકીસાથે જુદા જુદા ધર્મવડે) સરળપણે તે અશુદ્ધી ઉત્પન્ન થાય છે, વક્ષણે નાશ પામે છે (અને અશુદ્ધીરૂપે સ્થિત રહે છે) પરંતુ તેજ સમયે એકજ ધર્મવડે સરળતાનો નાશ અને વક્ષણની ઉત્પત્તિ નથી થતી. ૭૫૫-૭૫૬.

કારણ કે—

‘લુદ્ધસલામનાસો જુલ્લહ લામો ય તસ્સ સમણ’ ।

જહ તમ્મિ વેવ નાસો નિચ્ચવિળદ્ધે કુજો મંવર્ણ ॥ ૭૫૭ ॥

સન્નુપ્પાયાભાવા તદ્માવે ય વિગમો મવે કસ્સ ॥

ઉપાય-વચામાવે કાડવર્ઠિ સન્નહા મુણ્ણા ॥ ૭૫૮ ॥

જેને સ્વસત્તા પ્રાપ્ત થઇ હોય, તેનો નાશ અને ઉત્પાદ (એક) સમયે (બુદ્ધાવુદ્ધા) ધર્મવડે થાય, જો તે સમયે તેજ ધર્મવડે નાશ ઉત્પાદ થાય, તો તેવી નિત્યવિનાશી વસ્તુની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી હોય ? અને સર્વથા ઉત્પત્તિના અભાવે નાશ પણ કોનો થાય ? (એમ) ઉત્પત્તિ અને નાશના અભાવે અવસ્થિતિ કોની હોય ? એમ થવાથી સર્વથા શૂન્યપણું થાય, ૭૫૭-૭૫૮.

જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય, તેવી વસ્તુનો નાશ થવો સંભવે, પણ જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત ન કરી હોય એવા ગધેડાના શીંગડા જેવી અનુત્પન્નવસ્તુનો નાશ કહી શકાય નહીં. વસ્તુનું સ્વસ્વરૂપ એક સમયે એકજ હોય છે, જો કદિ જે સમયે સરળપણાના ધર્મથી સરળપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમયે તેજ ધર્મથી તેના વિનાશ માનીએ, તો તેવો નાશ સર્વદા હોવાથી ઉત્પત્તિના અભાવે, નિત્યવિનાશી, અને કદિપણુ સ્વસ્વરૂપ નહિ પામેલ વસ્તુમાં સત્તારૂપ ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય ? નજ થાય, આ પ્રમાણે સર્વદા વિનાશયુક્ત હોવાથી, સદૈવ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો અભાવ થાય, અને એમ થવાથી નાશ પણ કોનો થાય ? કારણ કે જો કોઇ વખત કંઈપણ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તેનો કોઈપણ વખત વિનાશ થવો થદે. આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશના અભાવે અવસ્થિતિ પણ ક્યાંથી હોય ? કેમકે જે વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત હોય, તે વસ્તુની ગધેડાના શીંગડાની જેમ અવસ્થિતિ પણ ન હોય, એમ થવાથી સર્વથા ત્રણે જગત શૂન્યપણું પામે, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-અને પ્રવપણા-રહિત વસ્તુ સત્તાદિ ધર્મના અભાવે ખરવિપાણની જેમ છેજ નહિ. ૭૫૭-૭૫૮.

આગળનો સંબંધ ચોજવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

दव्वाईणं तिण्हं पुव्वं भणिओ परोप्परनिवंधो ।

इह दव्वस्स गुणेण मण्णइ दव्वासिओ जं सो ॥ ७५९ ॥

દ્રવ્યાદિ ત્રણનો (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-ને કાળનો) પરસ્પર સંબંધ પહેલાં કહ્યો છે, અને અહીં ઉત્પાદ પ્રતિપાત દ્વારના પ્રસંગથી દ્રવ્યનો ગુણની સાથે સંબંધ કહીએ છીએ, કેમકે ગુણ, દ્રવ્યાશ્રિત છે. ૭૫૯.

दव्वाओ अस्संखेज्जे संखेज्जे यावि पज्जवे लहइ ।

दो पज्जवे दुगुणिण लहइ य एक्काओ दव्वाओ ॥ ७६० ॥ ६३६४ ॥

દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતાગુણ પર્યાયો ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની ભુએ છે, મધ્યમથી સંખ્યાતાગુણ પર્યાયો અને જવન્યથી દ્વિગુણિત બે પર્યાયો ભુએ છે. ૭૬૦.

एगं दव्वं पेच्छं खवं अहवा स पज्जे ने नसस ।

उक्कासममंखिज्जे संखेज्जे पेच्छइ कोई ॥ ७६१ ॥

दो पज्जवे दुगुणिण सव्वजहणेण पेच्छइ ते य ।

वण्णाईया चउरो नाणंते पेच्छइ कयाइ ॥ ७६२ ॥

એક સ્કંધ અથવા પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટથી તેના અસંખ્યાતા પર્યાયો ભુએ છે, મધ્યમથી કોઇ સંખ્યાતા પર્યાયો ભુએ છે, અને જવન્યથી

દ્વિચ્છિત એ પર્યાયો વર્ણાદિચાર જરૂર જુએ છે, પરંતુ કદિપણ એક દ્રવ્યના અનન્તા પર્યાયો ન જુએ. (પણ અનન્તા દ્રવ્ય સમૂહને જોતાં તેના અનન્તા પર્યાયો થાય તે જુએ.) ૭૬૧-૭૬૨.

ઉત્પાદ-પ્રતિપાતદ્વાર ૧૫ થયું. હવે જ્ઞાન-દર્શન-અને વિભાગરૂપ ત્રણે દ્વાર સાથે કહે છે.

સાગારમણાગારા ઓહિ-વિભંગા જહણયા તુલ્લા ।

ઊવરિમગેવેજ્જેસું પરેણ ઓહી અસંખેજ્જો ॥ ૭૬૩ ॥૬૪૬૫॥

સાકાર અનાકાર અવધિ અને વિભાગજ્ઞાન જઘન્યથી તુલ્ય છે, ઉપરના શ્રેયેષ્ઠતામાં તથા અતુત્તરવિભાનમાં અવાધજ્ઞાન અસંખ્યાતગુણ વિપયવાળું છે. ૭૬૩.

આહી પ્રસ્તુત અવધિજ્ઞાનનો વિચાર કરતાં એ અવધિ, જ્ઞાન છે ? દર્શન છે ? કે વિભાગ છે ? અથવા એ પરસ્પર તુલ્ય છે ? કે અધિક છે ? ઉત્તર-વસ્તુને વિશેષરૂપે અહણ કરે તે સાકાર બોધ તે જ્ઞાન કહેવાય છે, તેવો અવાધનો સાકાર બોધ સમ્યક્દૃષ્ટિને અવધિ-જ્ઞાનરૂપે છે, અને એજ સાકારબોધ મિથ્યાદૃષ્ટિને વિભાગજ્ઞાનરૂપે છે. વસ્તુને સામાન્યરૂપે અહણ કરે તે અનાકારબોધ દર્શન કહેવાય છે, તેવો અવધિનો અનાકારબોધ તે અવધિ-દર્શન કહેવાય છે. તેમાં અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન તથા વિભાગજ્ઞાન અને કેટલાકના મતે વિભાગદર્શન, તે જુદાજુદા સ્વસ્થાનમાં અને એક ધીમની અપેક્ષાએ પરસ્થાનમાં ભવનપતિ દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના શ્રેયેષ્ઠ વિભાનમાં રહેનારા દેવો મુખી, જે જે જઘન્ય સમાન સ્થિતિવાળા દેવો હોય તેમના અવાધજ્ઞાન-દર્શન અને વિભાગજ્ઞાન-દર્શન ફોત્રાદિ વિષયની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે, મધ્યમ સમાન સ્થિતિવાળાનાં મધ્યમ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે તુલ્ય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સમાન સ્થિતિવાળાના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે સમાન છે.

એ શ્રેયેષ્ઠ વિભાનોની ઉપર અતુત્તર વિભાનોમાં અવાધજ્ઞાન-દર્શનરૂપ અવધિ છે, પણ વિભાગજ્ઞાનરૂપ અવધિ નથી, કેમકે તે વિભાગ તો મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે, અને અતુત્તરદેવોમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ ન હોય, તેથી વિભાગજ્ઞાન ત્યાં ન હોય. એ અતુત્તરદેવોત્તર અવધિ ફોત્રથી અને કાળથી અસંખ્યાત વિપયવાળું છે અને દ્રવ્ય-ભાવથી. (પર્યાયથી) તો અનન્ત વિપયવાળું છે, સમાન સ્થિતિવાળા તિર્વચ-મતુષ્યોને પણ તીવ્ર-મન્દાદિ કષો-પશમરૂપ કારણની વિચિત્રતાથી ફોત્ર-કાળ સંખ્યાથી - વિષયમાં પણ અવધિજ્ઞાન-દર્શનની વિચિત્રતા છે, પરંતુ સમાનતા નથી, કેમકે એ સમાનતા તો દેવોમાંજ કહી છે. ૭૬૩.

એજ અથ ભાષ્યકાર કહે છે—

સવિસેસં સાગારં તે નાણં, નિશ્ચિસેસમણારં ।

તં દંસણંતિ તાદં ઓહિ-વિભંગાણ તુલ્લાદં ॥ ૭૬૪ ॥

આરબ્મ જહણાઓ ઊવરિમગેવેજ્જાગવસાણાણં ।

પરઓડવહિનાણં ચિય ન વિમંગમસંસવંયં તે ચ ॥ ૭૬૫ ॥

સાકાર એટલે વિશેષઆહી બોધ, તે જ્ઞાન કહેવાય, અને અનાકાર એટલે સામાન્ય-આહી બોધ, તે દર્શન કહેવાય; એ અવધિજ્ઞાન-દર્શન તથા વિભાગજ્ઞાન-દર્શન. જઘન્ય

સ્થિતિવાળા દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના કૈવેયક સુધીના દેવોને તુલ્ય હોય છે, તે ઉપર (અતુત્તર દેવોને) કેવળ અવધિજ્ઞાન-દર્શનજ હોય છે ને તે અસંખ્યાત વિષયવાળું હોય છે, તેઓને વલગ નથી હોતું. ૭૬૪-૭૬૫.

જ્ઞાન-દર્શન-વિભગરૂપ ત્રણ દ્વાર પૂર્ણ થયાં. હવે દેશ દ્વાર કહે છે.

નેરઙ્ગ-દેવ-તિતથંકરા ચ ઓહિસ્સઽબ્રાહિરા હૈંતિ ।

પાસંતિ સવ્વઓ સ્વલ્લ સેસા દેસેણ પાસંતિ ॥ ૭૬૬ ॥ ૬૫૬ ॥

નારકી દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, અને સર્વ દિ-શાઓમાં જુએ છે; તથા બાકીનાજ જીવો દેશથી જુએ છે. ૭૬૬.

નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અન્દરજ વર્તનારા હોય છે, જેમ દીપક પોતાના પ્રભાપડળની બહાર નથી હોતો, તેમ તેઓ પણ અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની બહાર નથી હોતા. તેથી તેઓ અખાણ અવધિજ્ઞાનવાળા કહેવાય છે. અથવા ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજી રીતે અર્થ કરતાં નારકી-દેવ-ને તીર્થંકરો અવશ્ય અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે, અને તેઓ સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં જુએ છે, પણ દેશથી અમુક દિશા કે વિદિશામાં જુએ છે એમ નહિ. પણ એ સિવાયના અવધિજ્ઞાનવાળા તિર્થંકર અને મતુષ્યાજ દેશથી જુએ છે અને સવ થી પણ જુએ છે એટલે ઉભય પ્રકારે જુએ છે, માત્ર દેશથીજ જુએ છે એમ નહિ. ૭૬૬.

એજ વ્યાખ્યાન ભાષ્યકાર કહે છે.

ઓહિણાણવસ્તેત્તબંતરગા હૈંતિ નારપાર્થ્યા ।

સવ્વદિસોઽબ્રહિવિસઓ તેસિં દીવળ્પભોવમ્મો ॥ ૭૬૭ ॥

(પૂર્વે જણાવેલ) નારકી આદિ જીવો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અન્દરજ હોય છે, અને તેમના અવધિજ્ઞાનના વિષય દીપકપ્રભાની જેટલે સર્વ દિશામાં હોય છે. ૭૬૭.

આ સંખ્યામાં શંકા કરીને સમાધાન કરે છે.

અર્ધમતરત્તિ મણિણ મળ્ણહ પાસંતિ સવ્વઓ ફીસ ? ।

ઓયહ જમસંતયદિસો અંતોઽવિ ટિઓ ન સવ્વત્તો ॥ ૭૬૮ ॥

“અભ્યન્તર અવાધવાલા” એમ કહીને, સર્વ દિશાઓમાં જુએ છે, એવું શા માટે કહે છે ? ઉત્તર-અન્તર સહિત દિશા-વિદિશામાં જોનાર અવધિજ્ઞાનવાળો મધ્યમાં રહ્યો છતાં પણ સર્વ દિશામાં જોઈ શકતો નથી. ૭૬૮.

શિષ્ય:—“નારકી વિગેરે જીવો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે,” એમ કહીને તેઓ “સર્વ દિશા-વિદિશામાં જુએ છે” એમ ફરી શામાટે કહ્યું? કારણ કે જે અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, તેઓ સર્વ તરફથી જુએ છેજ. તેથી સર્વ તરફથી (દિશા-વિદિશાથી) જુએ છે, એમ કહેવું, એ નકામુંજ છે.

ગુરુ:—પૂર્વે ૭૪૮ મી ગાથામાં ફક્કાવધિ અને અસંખ્ય વલયાકાર ક્ષેત્ર પ્રકાશક અવધિ એમ બે પ્રકારનું બ્રહ્મ અવાધ કહ્યું છે, તેવા અવધિવાળા સાધુ વિગેરે અવધિ-જ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અંદર રહ્યા છતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરાલ નહિ જોવાથી સર્વ

દિશા-વિદિશામાં નિરન્તર જોઈ શકતા નથી, આ કારણથી તેવા અવધિજ્ઞાનવાળાને જુદા પાડવાને “ સર્વ દિશા-વિદિશામાં જુએ છે. ” એમ વિરોધથી ફરીને કહ્યું છે.

શિષ્ય:—આ અવધિ અબાહ્યઅવધિજ નથી, તો તેને જુદું પાડવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ગુરુ:—તારું કહેવું સત્ય છે, છતાં સિદ્ધાન્તમાં કહેલ અબાહ્યઅવધિપણું એમાં નથી, પરંતુ લોકપ્રસિદ્ધ, અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની મધ્યમાં રહેલાપણું તો અહીં પણ છે, તેથી તેને જુદું પાડવાને “ સર્વ તરફથી જુએ છે ” એમ કહેવું જોઈએ. ૭૬૮.

હવે બીજા બ્યાખ્યાનમાં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

નિયયાવહિનો અઘંતરત્તિ વા સંસયાવળોયત્યં ।

તો સઙ્ગઓઽભિહાળં હોંચ કિમઘંતરમ્ગહણં ? ॥ ૭૬૯ ॥

નારદ વગેરે અભ્યન્તર અવધિવાળા છે કે નિયત અવધિજ્ઞાનવાળા છે, તેઓ “ સર્વ તરફથી જુએ છે ” એમ શા માટે કહ્યું ? સંશય દૂર કરવાને જો એમ કહ્યું હોય, તો “ સર્વતઃ ” એમજ કહેવું યોગ્ય છે, પરંતુ “ અભ્યન્તર ” એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? ૭૬૯.

ગુરુશ્રી એનો ઉત્તર કહે છે,

અઘંતરત્તિ તેળં નિયયાવહિનોઽવત્સેસયા મૃદ્યા ।

મવપચ્ચયાદ્વયસા સિદ્ધે કાલસ્ત નિયમોઽયં ॥ ૭૭૦ ॥

અભ્યન્તર અવધિવાળા એ શબ્દથી નિયત અવધિવાળા કહ્યા, અને બાકીનાઓની ભજના કહી, તથા ભવપ્રત્યયાદિ વચનવડે નિયતાવધિપણું સિદ્ધ થયે (અહીં અભ્યન્તરાવધિ શબ્દથી) કાળનો નિયમ કહ્યો છે. ૭૭૦.

ગુરુ:—“ સર્વ તરફથી જુએ છે ” એમ કહેવાથી નારદી આદિને દેશથી જોવાનો સંશય દૂર થાય છે. “ અબાહ્યઅવધિવાળા ” એ શબ્દથી નારદી-દેવ-અને તીર્થકરો નિયત અવધિવાળા કહ્યા છે, અને બાકીના મનુષ્ય-તીર્થચો અવધિજ્ઞાનવાળા અથવા અવધિજ્ઞાન વિનાના હોય છે. તથા ‘ સર્વ ’ શબ્દથી સર્વથી અને દેશથી જોવા સંબંધી સંશય દૂર થાય છે, પણ તેઓને નિયત અવધિપણું નથી હોતું. એથી ફરીને “ અવધિથી અબાહ્ય છે ” એમ કહ્યું તેમજ “ નારદી અને દેવોને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન છે ” એ વચનથી અને “ ત્રણ જ્ઞાનસંહિત સર્વ તીર્થકરો ગૃહવાસમાં હોય છે ” એ વચનથી નારદી-દેવ-અને તીર્થકરોને નિયત અવધિપણું સિદ્ધ છે, તો પછી આમ કહેવાથી શું ? એવી શંકા થતી હોય તો, એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે—“ ભવપ્રત્યયાદિ ” વચનથી નારદી-દેવોને નિયતઅવધિપણું સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ એથી એમ નથી જણાતું કે એમનું જ્ઞાન ભવના અન્ત પર્યન્ત રહે છે કે કેટલોક કાળ રહીને પાછું પડી જાય છે ? આ કારણથી “ અબાહ્યાવધિ ” એમ કહેવાથી કાળનો નિયમ કર્યો છે, એટલે કે એમને સર્વકાળ અવધિ હોય છે, પણ વચ્ચે પડી જતું નથી.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો તીર્થકરોને અવધિજ્ઞાન સર્વકાળ નથી રહેતું, કેમકે કેવળજ્ઞાન થતાં તેનો અભાવ થાય છે, તેથી સર્વકાલ અવધિ હોય એ વાક્યમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે.

ગુરુ:—કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં ખરૂં જોતાં તેનો વિષયપરિચ્છેદ નાશ નથી થતો,

માત્ર કેવળજ્ઞાન થતાં સંપૂર્ણ વસ્તુને અનન્ત ધર્મયુક્ત સારીરીતે જાણે છે, અથવા છદ્મસ્થ અવસ્થાનકાળને આ નિયમ કહો છે, તેથી કંઈ વિરોધ નથી.

“ બાકીના દેશથી જુઓ છે ” એ પદ્ધતિ વ્યાખ્યાન કરે છે.

સેસે ક્ષિય દેસેણં ન ચ દેસેણેવ સેસયા કિંતુ ।

દેસેણ સન્વઓડવિ ય પેચ્છંતિ નરા તિરિક્તયા ય ॥ ૭૭૧ ॥

બાકીના મતુષ્ય અને તિર્યચોજ દેશથી જુઓ છે, પણ તેઓ દેશથીજ જુઓ છે એમ નહિ, તેઓ દેશથી અને સર્વથી પણ જુઓ છે. ૭૭૧.

દેશદ્વાર પૂર્ણ થયું; હવે ક્ષેત્રદ્વાર કહે છે.

સંસ્વેજ્જમસંસ્વેજ્જો પુરિસમવાહાણે સ્વેત્તઓ ઓહી ।

સંવદ્ધમસંવદ્ધો લોગમલોગે તુ સંવદ્ધો ॥ ૭૭૨ ॥ ૬૬૬૭ ॥

ક્ષેત્રથી અવાધજ્ઞાન પુરૂષથી (જીવથી) સંબદ્ધ અથવા અસંબદ્ધ હોય છે, અસંબદ્ધમાં સંખ્યાતા વા અસંખ્યાતા ચોજન પ્રમાણ અબાધા હોય છે, અને લોકમાં બંને પ્રકારનું હોય છે એટલે સંબદ્ધ ને અસંબદ્ધ પણ હોય છે. અલોકમાં તો સંબદ્ધજ હોય છે. ૭૭૨.

જેમ દીપકમાં પ્રભાપટલ સંબદ્ધ-લાગેલું હોય છે, તેમ અવાધજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે અવાધજ્ઞાન લાગેલું હોય છે-સંબદ્ધ હોય છે, એટલે જીવાધિષ્ઠિતક્ષેત્રથી આરંભીને જ્યાંસુધીનું અવધિજ્ઞાન હોય ત્યાંસુધીમાં જોવાયેલ વસ્તુને અન્તરરહિત પ્રકારે છે-જુઓ છે; અને કોઈક અવધિજ્ઞાન, અતિ અધિકારથી વ્યાપ્ત પ્રદેશ ઉદ્ધીધીને દૂર રહેલ ભીંત આદિમાં જણાતી પ્રતીપ્રભાની ઘેટે પુરૂષ અબાધાએ-જીવમાં અસંબદ્ધ હોય છે. (અબાધા એટલે અંતર)

ક્ષેત્રથી એ સંબદ્ધ અને અસંબદ્ધ એવું અવધિજ્ઞાન સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા ચોજન સુધીનું પુરૂષ (જીવ) અબાધાએ હોય છે. માત્ર આ અવધિજ્ઞાનજ સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા ચોજનનું હોય છે, એમ નહિ, પરંતુ પુરૂષાદિ અન્તરાલરૂપ બાધા પણ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા ચોજન સુધીની હોય છે. આ અન્તર કહ્યું છે, તે અસંબદ્ધ અવધિજ્ઞાનમાંજ હોય છે, સંબદ્ધ અવધિમાં નથી હોતું; કેમકે ત્યાં અવધિ સંબદ્ધ હોવાથી અન્તર સમ્ભવે નહિ. આ અસંબદ્ધ અવધિમાં અને અન્તરમાં ચાર ભાગા છે, જેમકે-સંખ્યાતા ચોજનનું અન્તર અને સંખ્યાતા ચોજનનું અવધિ, અસંખ્યાતા ચોજનનું અન્તર અને અસંખ્યાતા ચોજનનું અવધિ, અસંખ્યાતા ચોજનનું અન્તર અને સંખ્યાતા ચોજનનું અવધિ, સંખ્યાતા ચોજનનું અન્તર અને અસંખ્યાતા ચોજનનું અવધિ, આ ચારે ભાગા અસંબદ્ધ અવધિમાં ઘટે છે, પણ સંબદ્ધ અવધિમાં તો એ ભાગાજ નથી, કારણ કે એમાં અન્તર ન હોવાથી ભાગા નથી થતા.

લોક અને અલોકમાં પણ અવધિ સંબદ્ધ હોય છે, તેમાં પણ ચાર ભાગા છે. જેમકે-જે લોકપ્રમાણ અવધિ છે, તે પુરૂષમાં સંબદ્ધ છે અને લોકાન્તમાં પણ સંબદ્ધ છે; જે લોક દશવર્તી અલ્પતર અવધિ છે, તે પુરૂષમાં સંબદ્ધ છે, પણ લોકાંતે સંબદ્ધ નથી; લોકાન્તે સંબદ્ધ અને પુરૂષમાં અસંબદ્ધ; એ ભાગો શૂન્ય છે, કારણ કે જે અવધિ લોકાન્તે સંબદ્ધ હોય, તે પુરૂષમાં અવશ્ય સંબદ્ધ હોય, પણ અસંબદ્ધ ન હોય, માટે એ

ભાંગા ન સંભવે. બાહ્યઅવધિ લોકાન્તે અને પુરૂષમાં બંનેમાં અસંબદ્ધ છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંબદ્ધ છે, તે અવધિ પુરૂષમાં સંબદ્ધ હોયજ, તેથી ત્યાં બીજા ભાંગા ન થયે. ૭૭૨.

અજ અર્થ કહેવાને હવે લાભ્યકાર કહે છે.

ઓહી પુરિસે કોઈ સંવદ્ધો જઠ પમા પદીવમ્મિ ।

દૂરંધયારદીવયદરિસણમિવ કોઈ વિચ્છિણ્ણો ॥ ૭૭૩ ॥

સંસ્વેજ્જમસંસ્વેજ્જં દેહાઓ સ્વેત્તમંતરં કાઠં ।

સંસ્વેજ્જા-ડસંસ્વેજ્જં પેચ્છઈ તદંતરમવાહા ॥ ૭૭૪ ॥

સંવદ્ધા-સંવદ્ધે નર-લોચંતેસુ હોઈ ચઝમંગો ।

સંવદ્ધો ડ અલોષ નિયમા પુરિસેડવિ સંવદ્ધો ॥ ૭૭૫ ॥

દીપકમાં પ્રભાની પેઠે પુરૂષમાં કોઈક અવધિ સંબદ્ધ હોય છે, અને કોઈક અવાધ, ફર અન્ધકારમાં જણાતા દીપકની પેઠે અસંબદ્ધ હોય છે; શરીરથી સંબધાતા અથવા અસંબધાતા યોજન ક્ષેત્રનું અન્તર કરીને સંબધાતા અથવા અસંબધાતા યોજનસુધી જુએ છે, શરીર અને અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્ર પચ્ચેનું જે અન્તર તે અબધા કહેવાય છે, પુરૂષ અને લોકાન્તમાં અવધિજ્ઞાનને વિષે સંબદ્ધ અસંબદ્ધના ચાર ભાંગા છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંબદ્ધ છે, તે અવધિ પુરૂષમાં પણ અવશ્ય સંબદ્ધ હોય છેજ, ૭૭૩-૭૭૪-૭૭૫

ક્ષેત્રદ્વાર પૂર્ણ થયું. હવે ગતિદ્વાર કહે છે.

ગઈ નેરઙ્ગ્યાઈઆ હેટ્ઠા જહ વણિયા તહેવ ઇહં ।

ઇઙ્ઘી ઇસા વણિજ્જઈત્તિ તો સેસિયાઓડવિ ॥ ૭૭૬ ॥ ૬૭૬ ॥

નરકાદિ ગતિદ્વારે (ગઈ-ઈદિય ચ-કાપ. ગા. ૪૦૯) જેમ પૂર્વે (મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યાના અવસરે) કહ્યાં છે, તેમ આહી પણ સમજવાં (સિદ્ધાન્તમાં) અવધિજ્ઞાન ઋદ્ધિ કહેવાય છે, તેથી (એ સંબધથી) બીજી પણ ઋદ્ધિઓ કહીયું. ૭૭૬.

ગતિ આદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાન કરતાં અવધિજ્ઞાનમાં જે વિશેષ કહેવાતું છે તે લાભ્યકાર મહારાજ કહે છે.

જે પદિવજ્જંતિ મઈ તેડ્ઢહિનાળંપિ સમહિઆ અળ્ણે ।

વેય-ફસાપાઈઆ મળપજ્જવનાણિણો ચેવ ॥ ૭૭૭ ॥

સમ્મા સુર-નેરઙ્ગ્યાંડણાહારા જે ચ હોંતિ પજ્જા ।

તે ઘિય પુન્નપવણા ત્રિપલાડસણી વ મો જં ॥ ૭૭૮ ॥

જે મતિજ્ઞાન પામે છે, તે અવધિજ્ઞાન પણ પામે છે, અને બીજા પણ તેથી અધિક પામે છે. વેદ અને કથાચરિત તથા મનઃપર્યવેશાની, તેમજ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ-નારડી અને અનાહારી તથા અપર્યાપ્તા અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે; વળી વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી સિવાય પૂર્વપ્રતિપક્ષ અવધિજ્ઞાનવાળા મળ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવાં. ૭૭૭-૭૭૮.

પૂર્વે જે મતિજ્ઞાનને પામનારા કહ્યા છે, તેજ અહીં અવધિજ્ઞાનને પણ પામનારા જણવા, કેવળ તેથી જીજ્ઞાસાધિક પણ અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે, કેમકે અવેદી-અક-
પાયી-અને મનઃપર્યવજ્ઞાની, મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપત્ત કહ્યા છે, એટલે મતિજ્ઞાનને પામે-
લાજ હોય એમ કહ્યું છે અને અહીં તો, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે, કારણ કે
એમાંથી કોઇ પણ એણિમાં વર્તતા હોય તેવા અવેદી અને અકપાયી જીવોને કેટલાકને અ-
વધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેઓને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું હોય તેવા મતિ-શ્રુત
ચારિત્રવાળાને પ્રથમ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળાઓને પણ
કેટલાકને પાછળથી અવધિજ્ઞાન થાય છે.

વળી અનાહારી અને અપર્યાસી પૂર્વપ્રતિપત્ત મતિજ્ઞાનવાળાજ કહ્યા છે, પામતા
નથી કહ્યા; પરંતુ અહીં તો, જેઓ સમ્યક્ત્વથી પડ્યા ન હોય એવા તિર્યક-મનુષ્યો-
માંથી જેઓ દેવ-નારકી થાય છે, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે.

પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા એટલે કે જેઓ પૂર્વપ્રતિપત્ત મતિ-
જ્ઞાનવાળા કહ્યા છે, તે અવધિજ્ઞાનના પણ પૂર્વપ્રતિપત્ત જણવા, તેમાં વિકલેન્દ્રિય અને
અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અવધિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપત્ત નથી હોતા, કારણ કે તેઓ જે સાસ્વાદન
સમ્યક્દષ્ટિ હોય તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપત્ત કહ્યા છે પણ તેઓ અવધિજ્ઞાનના પ્રતિપ-
ત્તમાન કે પૂર્વપ્રતિપત્ત એ એમાંથી એકે એકે ભેદમાં નથી. ૭૭૭-૭૭૮.

ગતિ આદિ દ્વાર પૂર્ણ થયું, હવે બાકીની ઋદ્ધિઓ કહે છે.

આમોસહિ વિપ્પોસહિ खेलोसहि जल्लओसही चव ।

संभिन्नसोय उजुमइ सव्वोसहिमेव वोद्धव्वा ॥ ७७९ ॥ ६८। ६९॥

चारण आसीविस केवली य मणनाणिणो य पुव्वधरा ।

अरहंत-चक्रवट्टी वलदेवा वासुदेवा य ॥ ७८० ॥ ६९। ७०॥

આમર્ષઐપદિ, વિપ્રુદાપદિ, શ્લેષઐપદિ, મહાપદિ, સંલિત્તઐતા, ઋજુમતિ,
સંધાપદિ, ચારણવિદ્યા, આશીવિપ, કેવળી, મનઃપર્યવજ્ઞાની, પૂર્વધર, અહુન્ત, ચક્રવર્તી,
અગદેવ, અને વાસુદેવ; એ ઋદ્ધિઓ જણવી. ૭૭૯-૭૮૦.

૧ હસ્તાદિના સ્પર્શમાત્રથીજ કોઈપણ રોગીના રોગને દૂર કરવાને સમર્થ જે લઘિ
થાય તે આમર્ષઐપદિ કહેવાય. અહીં લઘિ અને લઘિમાનના અભેદ ઉપચાર કરવાથી
એ લઘિમાન સાધુજ આમર્ષઐપદિ કહ્યા છે. ૨ વિપ્રુદાપદિ, ૩ શ્લેષઐપદિ ને ૪ મહાપદિ-
વાળાના ઝાડો-પિશાખ, શ્લેષ (કફ) અને શેલ એ બંન્ના સુવાસિત હોય છે, તેમજ પોતાના
અથવા પરના રોગોને દૂર કરવાની યુદ્ધિએ સાધુના ઝાડો-પિશાખ આદિવડે સ્પર્શ કરતાં
તે રોગો દૂર થાય છે. ૫ જે લઘિથી શરીરના સર્વ ભાગોએ સાંભળી શકે તે સંલિત્ત-
ઐતોલઘિ કહેવાય છે અથવા પાંચમાંની કોઇપણ ધન્દિયવડે બાકીની સર્વ ધન્દિયવડે
જાણી શકાય એવા વિષયોને જાણે તે સંલિત્તઐતા કહેવાય. અથવા ઐત્ર ધન્દિય ચક્ષુત
કાર્ય કરનાર થવાથી ચક્ષુરૂપપણાને પામેલ હોય, અને ચક્ષુ ઐત્રત્વ કાર્ય કરનાર થવાથી
ઐત્રરૂપપણાને પામેલ હોય, એમ જેની સર્વ ધન્દિયો પરસ્પર એકરૂપતાને પામેલ હોય તે
સંલિત્તઐતા કહેવાય. તેમજ બાર યોજન પર્યન્ત વિસ્તારએલા અને એકીસાથે બોલ-

નાશ ચક્રવર્તીના લશ્કરના શખ્ડોને, તથા એકીસાથે વગાડતા તેમના વાજિત્રોના પરસ્પર લક્ષણ અને લેદથી જુદા જુદા એવા શખ્ડો, અને સિત્ત ભિન્ન મનુષ્યોથી થએલા શખ્ડો-ભેરી આદિના ઘણા શખ્ડો જે એકીસાથે સાંભળે તે પણ સંલિન્નશ્રોતા કહેવાય છે. આ સંલિન્નશ્રોતાલઙ્ગિક પણ ઋદ્ધિજ છે.

૬ ધટ-પદાદિના વિચારને સામાન્યમાત્ર ગ્રહણ કરનારી મતિ તે ઋજુમતિ લઙ્ગિક છે, આ લઙ્ગિક વિપુલમતિની અપેક્ષાએ કંઈક ન્યૂન વિશુદ્ધતાવાળી છે ને તે એક મનઃપર્યવજ્ઞાન લેદજ છે. ૭ જેના ઝાડો-પિશાબ, કેશ, નાખ વિગેરે સર્વ અવયવો મુવાસિત અને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે સર્વઐપદિ લઙ્ગિક છે. અથવા એકજ સાધુને આમર્ષઐપદિ વિગેરે સર્વ લઙ્ગિકોત્તર હોય તે સર્વઐપદિલઙ્ગિક કહેવાય છે.

૮ અતિશયસહિત ગમનાગમનરૂપ લઙ્ગિકચુક્ર જે હોય તે ચારણલઙ્ગિકમાત્ર કહેવાય; તે બે પ્રકારે છે-એક વિદ્યાચારણ અને બીજા જન્માચારણ. તેમાં કોઈ વિવક્ષિત આગમ-રૂપ વિદ્યાની મુખ્યતાએ ગમનાગમન કરે તે વિદ્યાચારણ. આ લઙ્ગિક યથાવિધિ અતિ-શયપૂર્વક નિરન્તર છૂતું તપ તપતાં ઉત્પન્ન થાય છે, આ લઙ્ગિકવડે લઙ્ગિકમાત્ર થયેલ મુનિ એક પગલે માનુષોત્તર પર્વત ઉપર જઈને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરે, ત્યાંથી બીજા પગલે નંદીશ્વર નામના આઠમા દ્વીપે જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરે. ત્યાંથી એકજ પગલે પાછા ફરીને જ્યાંથી ગયા હોય ત્યાં આવે ને અહિંના ચૈત્યોને વાંદે. આ પ્રમાણે તિર્થ દિશામાં ગમનાગમન થાય, અને ઊર્ધ્વ દિશામાં તો અર્ધીથી એક પગલે નંદનવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે, ત્યાંથી બીજા પગલે ત્રણપર્વત ઉપર પાંડુકવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદીને પછી ત્રીજા પગલે ત્યાંથી પાછા ફરીને જે સ્થળેથી ગએલ હોય તે સ્થળે પાછા આવે ને ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે.

હુતાતન્તુ (કરોળીઆની જળના તાંતણાથી બનાવેલ પુરક તન્તુઓ) અથવા સૂર્ય કિરણોની મદદવડે બને જન્માએ આકાશમાગે ચાલે તે જન્માચારણ કહેવાય. આ લઙ્ગિક યથાવિધિ અતિશયપૂર્વક નિરન્તર વિકૃષ્ટ-અગમની તપસ્યા-કરતાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ લઙ્ગિકવડે લઙ્ગિકમાત્ર મુનિ એક પગલે અર્ધીથી તેરમા કચકવરદ્વીપે જઈને ત્યાં ચૈત્યોને વાંદી, ત્યાંથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નંદીશ્વરદ્વીપે આવીને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરી, ત્યાંથી ત્રીજા પગલે જ્યાંથી ગએલ હોય ત્યાં પાછા આવે. આ પ્રમાણે તિર્થ દિશામાં ગમનાગમન કરે અને ઊર્ધ્વદિશામાં તો અર્ધીથી એક પગલે પાંડુકવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદી ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજા પગલે નંદનવનમાં આવી ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરીને ત્રીજા પગલે જ્યાંથી ગએલ હોય ત્યાં પાછા આવે.

૯ જેની દાઢમાં વિષ હોય તે આશીવિષ કહેવાય; તે બે પ્રકારે છે. એક જાતિથી અને બીજા કર્મથી. તેમાં જાતિથી આશીવિષ વીંછી, દેડકા, સર્પ અને મનુષ્યની જાતીઓ છે ને તે અનુક્રમે વધારે વધારે વિષવાળા હોય છે, કારણ કે વીંછીનું ઝેર વધારેમાં વધારે અર્થ ભરતક્ષેત્રપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે, દેડકાનું વિષ આખા ભરતક્ષેત્રપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે, સર્પનું વિષ જન્મદ્વીપપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે અને મનુષ્યનું વિષ અદ્વીપપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે. આ સર્વ ભેદો જાતિથી આશીવિષ કહેવાય છે; અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્ય અને સહસ્રાર મુખીના દેવો તે કર્મથી આશીવિષ છે. તેઓ તપ અનુદાનથી અથવા કોઈ બીજા ગુણથી, વીંછી-સર્પ આદિથી જે કાર્ય સાધ્ય હોય, તે તેઓ કરે છે, એટલે કે

શાપ આપવાદિવડે બીજાને મારી નાંખી શકે છે, એમાં પણ દેવા અપર્યાપ્તિ અવસ્થામાં એવી શક્તિવાળા હોય છે, કારણ કે તેઓ પૂર્વે મનુષ્યભવમાં ઉપાર્જિત આશીર્વાદ-લભિવાળા હોઇને સહસાર દેવલોક પર્યન્તના દેવોમાં ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે પર્યાપ્તિ અવસ્થા ન થાય ત્યાંમુઘી તેવી શક્તિવાળા હોય છે, તે પછી તે લભિ નથી હોતી, જો કે પર્યાપ્તિ દેવો પણ શાપાદિવડે બીજાને નાશ કરી શકે છે, તોપણ તે વખતે તેઓને લભિ છે એમ ન કહેવાય.

કેવળીની ઋદ્ધિ એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે, તથા વિપુલ મતિરૂપ મનઃપર્યવજ્ઞાની, એટલે ધણા વિશેષાયુક્ત વસ્તુના વિચારોને ઋદ્ધિ કરે તે વિપુલમતિ. અથવા સેંકડો પર્યાયો સહિત ચિન્તનીય ધરાદિ વસ્તુવિશેષના વિચારને ઋદ્ધિ કરનારી મતિ તે વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન.

શિષ્ય:—સામાન્યથી એક મનઃપર્યવજ્ઞાનજી અહીં કહ્યું હોત તો ચાલત, કારણ કે એ એકથીજ ઋદ્ધિમતિ અને વિપુલમતિનો સંગ્રહ થઇ જાત, વળી ઋદ્ધિમતિ અને વિપુલમતિ એ બે અહીં કહ્યા, તે પણ જુદા જુદા સ્થલે કેમ કહ્યા? કારણ કે તે એકજ સ્થળે કહેવા યોગ્ય છે.

ગુરુ:—તહાજે કહેવું સાચુ છે, પરંતુ કોઈ અતિશય જ્ઞાનીએ જોએલ વિચિત્ર કારણથી સૂત્રની વિવિધ રચના હોય છે, તેથી શંકા કરવા જેવું નથી. છતાં એ બેમાં ઋદ્ધિમતિ આવેલું ચાલ્યું જાય છે, ને વિપુલમતિ તેમ નથી માટે ભેદ છે. કેવલજ્ઞાનની પછી વિપુલમતિ કહેવાતું કારણ પણ એવું સંભવે કે વિપુલમતિવાળાને જરૂર કેવલજ્ઞાન થાય છે. કેવળી-મનઃપર્યવજ્ઞાની અને પૂર્વધરોની ઋદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે ઇન્દ્રોને પણ તેઓ પૂજ્ય છે. અહર્નત, ચક્રી, બ્રહ્મદેવ, અને વાસુદેવની ઋદ્ધિઓ પણ સર્વને પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેવું વિવેચન નથી કરતા. ૭૭૬-૭૮૦.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

સંકરિસળમામોસો મુત્ત-પુરીસાળ વિષ્ણુસો વિષ્ણો ।

અન્ને વિદિ તિ વિદ્યા માસંતિ ય પ તિ પાસવર્ણે ॥ ૭૮૧ ॥

एए अन्ने य वहू जेसि सव्वे य सुरभओऽवयवा ।

रोगोवसमसमत्या ते होंति तओसहिष्पत्ता ॥ ७८२ ॥

जो मुणह सव्वओ मुणइ सव्वविसए व सव्वसोएहिं ।

मुणइ वहुए व सव्वे भिन्ने संभिन्नसोओ सो ॥ ७८३ ॥

रिजु सामणं तम्मत्तमाहिणी रिजुमई मणोनाणं ।

पायं विसेतविमुहं घडभेत्तं चितियं मुणइ ॥ ७८४ ॥

विउलं वत्थुविसेसणमाणं तग्गाहिणी मई विउला ।

चितियमणुसरइ घहं पसंगओ पज्जयसरहिं ॥ ७८५ ॥

अइसयचरणसमत्या जंवा-विज्जाहिं चारणा मुणओ ।

जंघाहिं जाइ पदमो नीसं कावं रविकरेऽवि ॥ ७८६ ॥

एगुप्पाएण गओ रुयगवरमिओ तओ पढिनियत्तो ।

वोएणं नंदिस्सरमिहं तओ एह तइएणं ॥ ७८७ ॥

पढमेण पढगवणं वीओप्पाएण नंदणं एइ ।

तइओप्पाएण तओ इह जंघाचारणो एइ ॥ ७८८ ॥

पढमेण माणुसुत्तरनगं स नंदिस्सरं तु विइएण ।

एइ तओ तइएणं कयचेइयवंदणो इहइं ॥ ७८९ ॥

पढमेण नंदणवणे वीओप्पाएण पढगवणमि ।

एइ इहं तइएणं जो विज्जाचारणो होइ ॥ ७९० ॥

आसी दाढा तग्गयमहाविसासीविसा दुविहमेया ।

ते कम्म-जाइमेएणणेगहा-चउविहविगप्पा ॥ ७९१ ॥

मणનાણિગઠ્ઠેણં વિઝલમઈ કેવલો ચઝમેઓ ।

સમ્મત્ત-નાણ-દંસણ-ચરણેઈં સ્વયંપ્રસૂર્ણિ ॥ ૭૯૨ ॥

ओहिन्नाणावसरे मणपज्जव-केवलाण किं गहणं ? ।

लद्धिपसंगेण कयं गहणं जह सेसलद्धीणं ॥ ७९३ ॥

સ્પર્શ કરવાથી રોગ દૂર થાય તે આભર્યાપધિ, ઝાડો-પિશાબ મુલાસિત હોઇને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે વિપ્રોદાપધિ, બીજાઓ વિઠ એટલે વિષા અને પ્ર એટલે પિશાબ એ બે ઔપધિપણને પામેલ હોય તેને વિપ્રોદાપધિ કહે છે, આ અને બીજા ઘણા અવયવો મુલાસિત હોઇને રોગ સમાપવાને સમર્થ હોવાથી તે તે ઔપધિપણને પામેલા હોવાથી તે સર્વાપધિ કહેવાય, જે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી સાંભળે અને સર્વ વિષયો ઓતેન્દ્રિયથી જાણે, અથવા ક્ષિત્ર ક્ષિત્ર ઘણા શબ્દો સાંભળે તે સક્ષિત્ર ઓતા કહેવાય. સામાન્યમાત્ર-આહિણી મતિ તે ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન છે, એ પ્રાયઃ વિશેષવિમુખ ઘટમાત્ર ચિન્તવ્યો છે એમ જાણે, અને વિપુલમતિ તે, ઋજુમતિએ જાણેલી વસ્તુને વિશેષપણે અહણ કરે એ-ટલે સે'કડો પપાથે કરીને યુક્ત એ રીતિ ત-રીય, વસ્તુને વિશેષપણે અહણ કરનારી હોય છે. જ'ધા અને વિદ્યાવડે અતિશય ગમનાગમન કરવાને સમર્થ હોય તે ચારણ મુનિયો છે. તેમાં જ'ધાચારણ મુનિ સૂર્યના કિરણોની મદદવડે એક કુંદકે રૂચકવર દ્વીપે જાય, ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજા કુંદકે નંદીચરદ્વીપે આવે અને ત્રીજા કુંદકે અહીં પાછા આવે. (ઉર્ધ્વદિશામાં) પહેલા કુંદકે પ'ડકવનમાં જાય બીજા કુંદકે નંદનવનમાં આવે અને ત્રીજા કુંદકે ત્યાંથી અહીં પાછા આવે. વિદ્યાચારણમુનિ પહેલા કુંદકે માતુષોત્તર પર્વતપર જાય, બીજા કુંદકે નંદીચરદ્વીપે જાય અને ત્રીજા કુંદકે ત્યાંથી અહિં આવી ચૈત્યવંદન કરે. (ઉર્ધ્વદિશામાં) પહેલા કુંદકે નંદનવનમાં જાય, બીજા કુંદકે પ'ડકવનમાં જાય અને ત્રીજા કુંદકે ત્યાંથી અહીં આવે. આશી એટલે દાદા, તેમાં જેને મહાવિપ હોય તે આશીવિપ કહેવાય, તે આશીવિપ કર્મથી અને જાતિથી એમ બે પ્રકારે છે. તિર્વચાદિ અનેક પ્રકારે કર્મથી આ-શીવિપો છે અને જાતિવડે આશીવિપો તિર્વચાદિ ચાર પ્રકારે છે. અહીં મનઃપર્યવજ્ઞાન

મહાશ્વ કરવાથી વિપુલમતિ મનઃપર્યવ કહ્યું છે, અને સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-તથા ચારિત્રવડે કેવળી ચાર પ્રકારે છે, અર્થાત્ અવધિજ્ઞાન કહેવાના અવસરે મનઃપર્યવજ્ઞાન ને કેવળજ્ઞાન શામાટે કહ્યું ? જેમ અવધિજ્ઞાનાવસરે ઋદ્ધિની સમાનતાથી બાકીની ઋદ્ધિઓ કહી છે, તેમ લબ્ધિના અવસરે તે કહ્યા છે. ૭૮૧-૭૮૩.

વાસુદેવ આદિના બંધનું વર્ણન કરવાને નિર્મુક્તિકાર કહે છે.

સોલસ રાયસહસ્તા સઘ્વવલેનં તુ સંકલનિવઙ્ગં ।

અંછંતિ વાસુદેવં અગડતડમ્મિ ઠિયં સંતં ॥ ૭૯૪ ॥ ૭૦૧૭૧ ॥

ઘેતૂળ સંકલં સો વામગહત્યેળ અંછમાણાણં ।

મુંજિજ્જ વિલિંપિજ્જ વ મહુમહ્ણં તે ન ચાણંતિ ॥ ૭૯૫ ॥ ૭૧૧૭૨ ॥

દો સોલા વત્તીસા સઘ્વવલેનં તુ સંકલનિવઙ્ગં ।

અંછંતિ ચક્કવટ્ઠિં અગડતડમ્મિ ઠિયં સંતં ॥ ૭૯૬ ॥ ૭૨૧૭૩ ॥

ઘેતૂળ સંકલં સો વામગહત્યેળ અંછમાણાણં ।

મુંજિજ્જ વિલિંપિજ્જ વ ચક્કહરં તે ન ચાણંતિ ॥ ૭૯૭ ॥ ૭૩૧૭૪ ॥

જં કેસવસ્સડ વલં તં દુગુણં હોઈ ચક્કવટ્ઠિસ્સ ।

તત્તો વલા વલવગા અપરિમિયવલા જિગવરિંદા ॥ ૭૯૮ ॥ ૭૪૧૭૫ ॥

વીર્યાતરાયના ક્ષણપરામથી વાસુદેવાદિકંડું બંધન અધિક દેખાય છે તે આ પ્રમાણે; સોળ હજાર રાત્રીઓ હાંસ્ત-અર્થ આદિ સર્વ બળવડે સાંકળથી બાંધેલા ને કૂપતટપર રહેલા વાસુદેવને જેએ, તોપણ ન જેઆય અને એ વાસુદેવ ડાબા હાથે સાંકળ મહાશ્વ કરીને તે બધાએ જેઆતા (જમણા હાથે) ભોજન ને વિલેપન કરે, તે રાત્રીઓ તેને (વાસુદેવને) જરાપણ જેઆી શકે નહિ. બાકીસ હજાર રાત્રીઓ સર્વ બળવડે સાંકળથી બાંધેલા ને કૂપતટપર રહેલા ચક્રવર્તિ ને જેએ, અને તે ચક્રવર્તિ ડાબા હાથે સાંકળ મહાશ્વ કરીને જેઆતા (જમણા હાથે) ભોજન અને વિલેપન કરે, પણ તે રાત્રીઓ ચક્રીને જેઆી શકે નહિ. વાસુદેવનું જેટલું બળ હોય, તેથી ચક્રવર્તિનું બળ બમણું હોય, શેષ સામાન્ય લોકના બળથી બળદેવો વધારે બળવાન હોય, અને જિનેશ્વરે અપરિમિત બળવાળા હોય. ૭૮૪ થી ૭૮૮. ભાવાર્થ ઉપર પ્રમાણે પણ વધારામાં “ સમસ્ત વીર્યાતરાયના ક્ષણથી અપરિમિત બળવાળા જિનેશ્વરે હોય છે. ”

ઉપરોક્ત ઋદ્ધિઓ સિવાય બીજી પણ ક્ષીરાશ્રવાદિ લબ્ધિઓ છે, તે ભાષ્યકાર મ-હારાજ કહે છે.

સ્રોત-મહુ-સપ્પિસાઓવમા ઉ વચ્ચા તયાસવા હોંતિ ।

કોદ્દયધનમુનિગલમુત્તયા કોદ્દયુક્કીયા ॥ ૭૯૯ ॥

જો મુત્તપણ વહું મુયમણવાવડ પયાણસારી સો ।

જો અત્પણત્યં અણસરડ સ વીયવુદ્ધી ચ ॥ ૮૦૦ ॥

“ચક્રવર્તિની લાખ ગાયોતું” દ્વધ પચાશ હજાર ગાયોને પાષ એમ અર્થ અર્ધના અતુકમવડે કરીને છેવટે એક ગાયતું જે દ્વધ નીકડે તે દ્વધ-મધ-અને ધી શર્કરાદિ આપત મધુર દ્રવ્યથી પણ અતિશય મીઠાશવાળું મધ એ પ્રકારે ધી પણ લેવું, તેના સ્વાદ જેવાં જેનાંધવ્યનો હોય, તે (તીર્થકર-ગણધરાદિ) ક્ષીરાશ્રવ, મધ્યાશ્રવ અને ધૃતાશ્રવ લાઙ્ઘ્યવાળા જાણવા તેઓ સમસ્તજનને મુખ કરનાર હોય છે. કોષ્ઠક (કોઠારમાં રહેલા) ધાન્યની પેઠે જેને સૂત્ર અને અર્થ નિરંતર સ્મૃતિયુક્ત હોવાથી ચિરસ્થાયી હોય, તે કોષ્ઠયુદ્ધિ લાઙ્ઘ્યમાત્ર કહેવાય, જે સૂત્રના એકજ પદથી સ્વયુદ્ધિવડે ઘણું શુભ જાણે તે પદાણુસારી લાઙ્ઘ્યમાત્ર કહેવાય, અને જે (ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ ઇત્યાદિ) એકજ અર્થપ્રધાનપદવડે બીજા ઘણા અર્થને જાણે તે બીજયુદ્ધિ (ગણધરા) કહેવાય. ૭૯૯-૮૦૦.

ઉદય-વલય-વલ્લઓવસમો-વસમસમુત્પા વહુપગારાઓ ।

एवं परिणामवसा लद्धीओ होंति जीवाणं ॥ ८०१ ॥

એ પ્રમાણે પરિણામવશાત્ ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ અને ઉપશમથી થએલી બહુ પ્રકારની લાઙ્ઘ્યશાસ્ત્રે જીવોને હોય છે. ૮૦૧.

ઉપર કહેલી અને એ સિવાય બાજી પણ લાઙ્ઘ્યશાસ્ત્રે જીવોને શુભ-શુભતરાદિ પરિણામવશાત્ અનેક પ્રકારની હોય છે, તેમાં વૈક્રિય અને આહારકાદિ નામકર્મના ઉદયથી વૈક્રિય અને આહારક લાઙ્ઘ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, દર્શનભોહનીયાદિકર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમકિત-ક્ષીણ ભોહપણું અને ભોક્ષ વિગેરે લાઙ્ઘ્યશાસ્ત્રે થાય છે, દાનાન્તરાય-લાભાન્તરાય આદિકર્મના ક્ષયોપશમથી અક્ષીણમહાનસી વિગેરે લાઙ્ઘ્ય થાય છે, જે લાઙ્ઘ્યવડે કરીને એકજણે લાવેલી સિદ્ધા ઘણાઓ ખાય તોપણ ખૂટ નહિ, અને જ્યારે પાતે ખાય ત્યારે નિષ્ઠાને પામે, તે અક્ષીણમહાનસી લાઙ્ઘ્ય કહેવાય, અને દર્શનભોહનીય આદિકર્મના ઉપશમથી ઉપશમરામકિત અને ઉપશાન્ત ભોહપણું વિગેરે લાઙ્ઘ્યશાસ્ત્રે થાય છે. ૮૦૧

‘આ સ’બ ધર્મો બીજો મત બતાવીને તેણે અંત કરે છે.

केई भणति वीसं लद्धीओ तं न जुजए जम्हा ।

लद्धित्ति जो विसेसो अपरिमिया ते य जीवाणं ॥ ८०२ ॥

गणहर-तेया-हारय-शुलाय-वोमाङ्गमणलद्धीओ ।

एवं बहुगाओवि य सुव्वंति न संगहीयाओ ॥ ८०३ ॥

ફેરલાએક વીશ લાઙ્ઘ્યશાસ્ત્રે કહે છે, તે યોગ્ય નથી; કેમકે “લાઙ્ઘ્ય” એવો જે વિશેષ, તે જીવોને અસંખ્ય છે. ગણધરેલાઙ્ઘ્ય, તેજસલાઙ્ઘ્ય, આહારકલાઙ્ઘ્ય, પુલાકલાઙ્ઘ્ય, આકાશગમનલાઙ્ઘ્ય વગેરે ઘણી લાઙ્ઘ્યશાસ્ત્રે સંલગ્નાય છે, પણ તે અહીં કહી નથી. ૮૦૨-૮૦૩

જેઓ વીશ લાઙ્ઘ્યશાસ્ત્રે છે એમ કહે છે, તે વીશ લાઙ્ઘ્યશાસ્ત્રે આ પ્રમાણે માને છે, જેવી કે—૧ આમર્થ્યોપધિ, ૨ સ્થેઓપધિ, ૩ મલેપધિ, ૪ વિગ્રોપધિ, ૫ સર્વોપધિ, ૬ કોષ્ઠયુદ્ધિ, ૭ બીજયુદ્ધિ, ૮ પદાણુસારીયુદ્ધિ, ૯ સંલિનશ્રોતા, ૧૦ ઝલ્લભતિ, ૧૧ વિચુલભતિ, ૧૨ ક્ષીરમધુધૃતાશ્રવાલાઙ્ઘ્ય, ૧૩ અક્ષીણમહાનસીલાઙ્ઘ્ય, ૧૪ વૈક્રિયલાઙ્ઘ્ય, ૧૫

ચારણલખિં, ૧૬ વિદ્યાધર, ૧૭ અર્જુન, ૧૮ ચક્રી, ૧૯ બળદેવ અને ૨૦ વાસુદેવ એ વીશ લખિંઓ છે.

આ વીશ લખિંઓ ભવસિદ્ધિક પુરુષજીવોને હોય છે. એમાંથી જિનલખિં-બળદેવ-ચક્રી-વાસુદેવ-સંલિપ્તશ્રોતા-જંઘાયરણ અને પૂર્વધર એ સાત લખિંઓ ભવસિદ્ધિક સ્ત્રીજીવોને નથી હોતી, ૧૩ હોય છે. તેમજ એ સાત અને ઋણુમતિ તથા વિપુલમતિ મળીને નવ લખિંઓ અભવ્ય પુરુષોને પણ કદી નથી હોતી. વળી અભવ્ય સ્ત્રીઓને એ કહેલી નવ અને ક્ષીરમધ્વાશ્રય મળીને દશ લખિંઓ નવા હોતી પણ બાકીનીજ હોય છે. ૮૦૨-૮૦૩.

મન્વા-મન્વાદિવિસેત્તનત્યમહવા તયંપિ સવિયારં ।

મન્વાવિ અમન્વ ચિય જં ચક્રહરાદઓ મળિયા ॥ ૮૦૪ ॥

અથવા ભવ્ય-અભવ્ય આદિનો ભેદ કરવાને વીશ લખિંઓ કહી છે એમ કહે છે તે પણ દોષયુક્ત છે. કેમકે ચક્રવર્તિ વિગેરે ભવ્યની લખિંઓ છતાં પણ અભવ્ય ભવ્ય સાધારણ તરીકે એ લખિંઓ કહી છે. ૮૦૪.

જો ઉપરોક્ત મતાવગ્રી એમ કહે કે-એ વીશ લખિંઓ ભવ્યોનેજ હોય છે, અને બાકીની ભવ્ય તથા અભવ્ય ઉભયને સાધારણ હોય છે. તેઓનું એમ કહેવું તે પણ દોષયુક્ત છે, કારણ કે એ વીશ સિનાયની બીજી ગણધર-પુલાક અને આહારકાદિલખિંઓ ભવ્યોનેજ હોય છે. તેમજ ઉપરોક્ત વીશ લખિંઓમાં કહેલી વૈક્રિયલખિં આમર્ષઓપધિ વિગેરે લખિંઓ અભવ્યોને પણ હોય છે. આમ હોવાથી ભવ્યાભવ્યનો જે ભેદ કહ્યો, તે તો ન રહ્યો. વળી ચક્રવર્તિ વિગેરે ભવ્યપણે પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેમને જે વીશ લખિંઓ કહી છે, તેમાંની આમર્ષઓપધિ-વૈક્રિય-વિદ્યાધરપણું વિગેરે લખિંઓ અભવ્યની સમાન હોવાથી તે અભવ્યની લખિંઓમાં કહેલી છે, તેથી તેમાં પણ દોષ આવે છે. કારણ કે આમર્ષઓપધિ આદિની આદિ ચક્રવર્તિ આદિ લખિંઓ અભવ્યને પણ થવી જોઈએ, પણ એ લખિંઓ અભવ્યને કદિપણ હોતી નથી. ૮૦૪.

શિષ્યઃ—શાથી જણાય, કે ચક્રવર્તિ લખિં ભવ્યોનેજ હોય ?

પોગલપરિચટ્તં જે નર-દેવંતરં સુપ મળિયં ।

તો સો મન્વો, કાલો જમયં નેન્વાળમાવીર્ણ ॥ ૮૦૫ ॥

અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તનું જે અંતર નરદેવ (ચક્રિ) નું કહ્યું છે, તેથી તે ભવ્યજ છે. કારણ કે આટલો કાળ જેનું ભવિષ્યમાં નિર્વાણ થવાનું હોય તેનેજ હોય છે. ૮૦૫.

॥ શ્રી ભગવતીજીમાં કહ્યું છે કે-હું ભગવન્ત ! ચક્રવર્તિ થયને બીજવાર ચક્રવર્તિ થાય તેમાં કાળથી કેટલું અન્તર હોય છે ? જાતમ ! જનન્યથી એક સાગરોપમ આધક, અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન-અન્તર હોય છે. ” આ ઉપરથી ચક્રવર્તિ ભવ્યજ હોય છે, કારણ કે અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તપ્રમાણ અન્તર-કાળ જેને ભવિષ્યમાં મોક્ષ થવાનો હોય, તેનેજ ઘટે છે. અને જેમાં અભવ્યો હોય તેવા ભવનપતિ આદિ દેવોનું તો ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર વનસ્પતિના કાળ જેટલુંજ કહ્યું છે. વળી ઈન્દ્ર-ચક્રવર્તિ આદિ પદ્ધોગ્ય કર્મના બાંધ પણ ભવ્યને જ કહ્યો છે. તેથી ચક્રવર્તિ ભવ્ય હોય તેજ થાય છે. ૮૦૫.

આ પ્રમાણે પ્રસંગાગત ઋદ્ધિઓ અને અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહીને ઉપસંહાર કરતાં ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

મળિઓઽવહિનો વિસઓ તહાવિ તસંગઈ પુણો મળઈ ।

સંતેવરૂઈણ દિયં અન્નામોહત્યમિદ્દં ચ ॥ ૮૦૬ ॥

અવધિજ્ઞાનનો વિષય (વિસ્તારથી) કહ્યો, તોપણ ફરી સંક્ષેપથી કહે છે. કેમકે સંક્ષેપશ્રિલ્લેખના હિત માટે અને ગ્રાહ ન થાય તે માટે ફરી કહે છે. ૮૦૬.

પૂર્વેક્તપ્રકારે અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને તેનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિરૂપ જે વિષય તે વિસ્તારથી કહ્યો; તોપણ ફરીને અહીં તેનો વિષય સંક્ષેપથી કહે છે. ભગવાન કેવલાચક્રગણીજી જે નન્દી અધ્યયન સૂત્રકાર છે, તેઓએ પણ પ્રથમ વિસ્તારથી અવધિજ્ઞાન કહીને ફરી પણ સંક્ષેપથી તેનો વિષય કહ્યો છે. જેમકે—“તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે છે; દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. આ પ્રમાણે સંક્ષેપશ્રિ મન્દમતિવાળા જીવોના હિત માટે અને વ્યાગ્રાહ ન થાય તે માટે પુનઃ સંક્ષેપથી પણ વિષય કહ્યો છે. ૮૦૬.

ઉપર કહ્યા મુજબ અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહે છે.

દૃવ્વાઈ અંગુલા-વલિસંતેજ્ઞાઈયમાગવિસયાઈ ।

પેચ્છઈ ચત્તમ્મુળાઈ જહ્ણણઓ મુત્તિમંતાઈ ॥ ૮૦૭ ॥

વક્રોસં સંસ્વાઈયલોગપોગલસમાનિવદ્ધાઈ ।

પદ્ધવ્વં સંસ્વાઈયપજ્જયાઈ ચ સવ્વાઈ ॥ ૮૦૮ ॥

જ્યન્યથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અશુલના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તિરૂપી દ્રવ્યોને જુએ છે. કાળથી એ દ્રવ્યના આવલીના અસંખ્યેય ભાગવર્તિ અતીત અનાગત પર્યાયોને જુએ છે, અને ભાવથી દરેક દ્રવ્યના ચાર ગુણ જુએ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યેય લોકાકાશપ્રમાણ ખડામાં અવગાહી રહેલા દ્રવ્યોને જુએ છે. (જાણે છે.) (જે કે મૂર્ત દ્રવ્યો તે એકલાજ લોકાકાશમાં હોય છે, પરંતુ કેવળ શક્તિમાત્રથી એવું એટલું પ્રમાણ કહ્યું છે.) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી અન્તર્ગત એ દ્રવ્યોના અતીત અનાગત પર્યાયોને જાણે છે, અને ભાવથી એકેક દ્રવ્યનાં અસંખ્યાત પર્યાયો જુએ છે-જાણે છે. ૮૦૮.

આ પ્રમાણે જ્યન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પહેલાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તારથી કહ્યો હતો, અને અહીં પુનઃ સંક્ષેપથી પણ કહ્યો.

એ કહેવાથી અવધિજ્ઞાનના વિચાર, પણ પૂર્ણ કર્યો.

મનઃપર્યવજ્ઞાન.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેવાને લાભ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરે છે.

ઓદિવિભાગે મણિયપિ લદ્ધિસામણ્ણઓ મળોનાળં ।

વિસયાદિવિભાગત્વં મળ્ણં નાળકમાયાતં ॥ ૮૦૯ ॥

અવધિજ્ઞાનના અવસરે લલિત સામાન્યથી મનઃપર્યાવજ્ઞાન કહ્યું છે; તોપણ વિષયાદિના વિભાગ કરવાને પાંચ જ્ઞાનના અનુક્રમે આવેલું 'મનઃપર્યવજ્ઞાન' કહે છે. ૮૦૯.

મળપજ્જવનાળં પુણ જળમળપરિચિતિયસ્થપાગહળં ।

માણસલેત્તનિવહ્લં ગુણપચ્છઇયં ચરિત્તવઓ ॥ ૮૧૦ ॥ ૭૫૭૬ ॥

મનઃપર્યવજ્ઞાન જીવોના મનમાં ચિન્તવેલા અર્થને પ્રગટ કરનાર છે. તે મુખ્ય ક્ષેત્ર-પ્રમાણુ વિષયવાળું છે, ને ગુણ પ્રત્યયિક હોવાસાથે ચારિત્રવત્તને હોય છે.

રૂપીદ્રવ્યને જાણવું, કષોપશમ લાવે થયું અને પ્રત્યક્ષાદિપણે મનઃપર્યવજ્ઞાનની અવધિજ્ઞાનની સાથે સમાનતા છતાં પણ સ્વામી આદિના લેદ આમાં લેદ છે. આ મનઃપર્યવજ્ઞાન મનુષ્યક્ષેત્રમાં (અટ્ટી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર) રહેલા પ્રાણીઓના મનથી ચિન્તવેલા અર્થને પ્રગટ કરે છે, પણ એ ક્ષેત્રથી બહારના પ્રાણીઓના ચિન્તિત અર્થને જાણી શકતું નથી. વળી ક્ષમા આદિ વિશિષ્ટગુણોથી અપ્રમત્ત ચારિત્રવાળાનેજ આ મનઃપર્યવજ્ઞાન થાય છે, બીજાને નહિ.

પુણસદ્દો વ વિસેસેરુવિનિર્વંચાઇતુલ્લભાવેડવિ ।

ઇદમોદિજ્ઞાનાઓ સામિવિસેસાઇના મિસં ॥ ૮૧૧ ॥

(મૂળમાં) પુનઃ શબ્દ વિશેષાર્થ છે. રૂપીદ્રવ્ય જાણવાદિપણે સમાન છતાં પણ સ્વામિ-આદિના વિશેષથી આ મનઃપર્યવજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. ૮૧૧

આ જ્ઞાન, કેને ને કેટલા ક્ષેત્રના વિષય કરનાર હોય છે? તે કહે છે.

તં સંજયસ્સ સન્વપ્પમાયરહિયસ્સ વિવિહરિદ્ધિમઓ ।

સમયક્લેત્તર્મતરસણિમળોગયપરિણાળં ॥ ૮૧૨ ॥

તે મનઃપર્યવજ્ઞાન વિવિધ ઋદ્ધિવાળા અપ્રમત્ત સંયતને, મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર રહેલા સંસારી જીવોના મનોગત લાવને જાણનાર હોય છે. ૮૧૨.

એ પ્રમાણે મનઃપર્યવજ્ઞાનને ક્ષેત્રથી વિષય કહીને હવે દ્રવ્યથી-કાળથી અને લા-વથી વિષય કહે છે.

મુણં મળોદન્વાઈં નરલોએસો મળિજ્જમાણાં ।

કાલે મૂય-પવિસ્સે પલિયાડસંલેજ્જમાગમ્મિ ॥ ૮૧૩ ॥

દન્વમળોપજ્જાણ જાણં પાસઈં ય તમ્મણં ॥

તેણાવમાસિણ ત્તણ જાણં વજ્જેડણુમાણે ॥ ૮૧૪ ॥

તે મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંશીલવોએ ચિન્તવેલા મનોદ્રવ્યને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણુ અતીત અનાગત કાળપર્યન્ત જાણે છે; અને તે મનના અનન્તા પર્યાયો જાણે છે, તથા દ્રવ્યમનવડે જાણેલા બાહ્યદાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી જાણે છે. ૮૧૩-૮૧૪.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંશીલવોએ કાયયોગે અહણ કરીને મનોયોગવડે મનપણે પરિણામ-વેલા મનોદ્રવ્યને મનઃપર્યાયજ્ઞાની જાણે છે, આ તે જ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિપય કહ્યો, અને ભાવથી તો સર્વપર્યાયરાશીના અનન્તભાભાગે રૂપાદિ અનન્તાપર્યાયો દ્રવ્યમનના, જે ચિન્તાનુગત હોય તેને જાણે છે, પણ ભાવમનના પર્યાયોને જાણે નહિ, કારણ કે ભાવમન તો જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન અમૂર્ત છે, અમૂર્ત વિષયને તો છદ્મસ્થ અહણ કરી શકે નહિ, તેથી ચિન્તાનુગત મનોદ્રવ્યનાજ પર્યાયો જાણે, પણ ચિન્તનીય બાહ્યદાદિ વસ્તુના પર્યાયો ન જાણે. દ્રવ્યમનવડે વિચારેલા બાહ્યદાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી જાણે, પરંતુ સાક્ષાત ન જાણે. કેમકે ચિન્તવન કરનાર તો રૂપી અને અરૂપી ઉભય પ્રકારની વસ્તુઓનું ચિન્તવન કરે, પરંતુ છદ્મસ્થ અમૂર્ત વસ્તુને તો સાક્ષાત ન જાણે, તેથી સમજી શકાય છે કે ચિન્તનીય વસ્તુ અનુમાનથીજ જણાય છે. કાળથી, ઉપરોક્ત મનોદ્રવ્યના પર્યાયો ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપર્યન્ત જાણે છે.

નન્દીસુત્રમાં કહ્યું છે કે તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે. દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. દ્રવ્યથી ઋતુમતિ અનન્તપ્રદેશી અનન્તા સ્કંધો જાણે છે અને જુએ છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન ઉત્તમ ક્ષયોપશમથી થતું હોવાથી વસ્તુને વિશેષરૂપે અહણ કરતુંજ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ સામાન્યરૂપે અહણ કરતું નથી ને તેથી આ મનઃપર્યાય જ્ઞાનરૂપજ છે, દર્શનરૂપ નથી.

શિષ્ય:—જો દર્શન હોય તોજ જુએ છે, એમ કહી શકાય, અને અહીં દર્શનનો નિષેધ કેમ કરે છે ?

શ્રીશુદ્ધ ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાના સમાધાનાર્થે કહે છે કે—

સો ય કિર અચક્ષુર્દસગેણ પાસદ્ જહા મુયગ્રાણી ।

જુત્તં મુષ્ પરોક્ષે ન વ પચક્ષ્ણે મળોનાળે ? ॥ ૮૧૫ ॥

શ્રુતજ્ઞાનીની ધેટ મનઃપર્યાયજ્ઞાની અચક્ષુર્દર્શનવડે જુએ છે. પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાનમાં (અચક્ષુર્દર્શન) યુક્ત છે, પણ પ્રત્યક્ષ મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં ન હોય. ૮૧૫.

પૂર્વે પપડ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે “ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યોદિ યથાર્થ જાણે છે અને જુએ છે. તેમાં કેટલાએક કહે છે કે તે શ્રુતજ્ઞાની દ્રવ્યોદિને અચક્ષુર્દર્શનથી જુએ છે.” તેમ મનઃપર્યાયજ્ઞાની પણ અચક્ષુર્દર્શનથી જુએ છે, જેમકે ઘટ-પદાદિ અર્થ ચિન્તવનાર વ્યક્તિનાં મનોદ્રવ્યોને મનઃપર્યાયજ્ઞાની પ્રત્યક્ષથી જાણે છે, અને તેજ દ્રવ્યોને માનસ અચક્ષુર્દર્શનથી વિચારે છે, આ અપેક્ષાએ “જુએ છે” એમ કહેવાય છે. કારણ કે મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને મનઃપર્યાયજ્ઞાન પછી તરતજ માનસઅચક્ષુર્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે અને અચક્ષુર્દર્શનથી જુએ છે.

શિષ્ય:—ભગવન ! મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષાર્થ વિવચનાળું છે અને અચક્ષુર્દર્શન પણ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી પરોક્ષાર્થ વિવચનાળુંજ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનના વિવચનભૂત એર-સ્વર્ગ આદિ પરોક્ષ પદાર્થમાં અચક્ષુર્દર્શન ઉચિત છે, કેમકે તે

અચક્ષુદર્શનને પણ તેવું આલંબન છે તેથી તે શ્રુતના સમાન વિષયવાળું છે; પરન્તુ “અવધિ-મન:પર્યાય-અને કેવળજ્ઞાન એ ત્રણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી” મન:પર્યાયજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર છે. તેથી પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર અચક્ષુદર્શનની તે મન:પર્યાયજ્ઞાનમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય? કારણ કે તે ક્ષિન્ન વિષયવાળું છે. ૮૧૫.

શ્રીયુર એનો ઉત્તર આપે છે—

જઈ જુજ્જપ પરોકલે પચસ્લે નણુ વિસેસઓ ઘડઈ.

નાળં જઈ પચક્લં ન દંસણં તસ્સ ફો દોસો ? ॥ ૮૧૬ ॥

જો પરોક્ષ અર્થમાં અચક્ષુદર્શન યુક્ત છે તો પ્રત્યક્ષ અર્થમાં વિશેષ કરીને તે ઘટે છે. જો જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને દર્શન પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહો તો તેમાં તે જ્ઞાનમાં શું દાપ આવે છે? ૮૧૬

જો પરોક્ષ અર્થમાં અચક્ષુદર્શનની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ અર્થમાં તો તે વિશેષ કરીને માનવી જોઈએ. કેમકે ચક્ષુપ્રત્યક્ષથી જણાવેલ ઘટ આદિ જે પ્રત્યક્ષ અર્થ તે તે સંબંધી અચક્ષુદર્શનમાં વિશેષ અનુભાલક છે; તેમ અહીં માત્ર મનોદ્રવ્યરૂપ અર્થને પ્રત્યક્ષપણે મહણ કરતા મન:પર્યાયજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષપણું યુક્ત છે; અને અચક્ષુદર્શન એ અતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી, તેમજ પરોક્ષ અર્થને મહણ કરનાર હોવાથી, તેમાં પ્રત્યક્ષપણું નથી; તોપણ તે દર્શન મન:પર્યાયજ્ઞાનને અનુભાલક તો થાય છે.

શિષ્ય:—એમ માનવાથી તો મન:પર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામાં વિરોધ આવશે.

શુર:—વિરોધ નહિ આવે. કારણ કે જેમ અવધિજ્ઞાનવાળાને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શનવડે પરોક્ષ અર્થને જોતાં તેના પ્રત્યક્ષપણામાં કંઈપણ વિરોધ નથી આવતો, તેમ અહીં પણ મન:પર્યાયજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર હોવાથી મન:પર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામાં કંઈ વિરોધ નથી. મન:પર્યાયજ્ઞાનવાળો પોતાના જ્ઞાનથી મનોદ્રવ્ય-પર્યાયને સાક્ષાત્પણે જાણે છે અને માનસઅચક્ષુદર્શનથી પરોક્ષપણે જાણે છે. ૮૧૬.

બીજા આચાર્યો “ જાણે છે ” એ પદ બીજી રીતે સમજાવે છે. તે માટે તેમના અત જણાવે છે.

અણ્ણેવહિદંસણઓ વયંતિ ન ય તસ્સ તં સુણ મણિયં.

ન ય મણપજ્જવદંસણમણં ચ ચલ્લપ્પયારાઓ ॥ ૮૧૭ ॥

બીજા આચાર્યો, અવધિદર્શનથી (મન:પર્યાયજ્ઞાની) જાણે છે, એમ કહે છે, (તે યુક્ત નથી, કેમકે) મન:પર્યાયજ્ઞાનીને તે અવધિદર્શન શ્રુતમાં કહ્યું નથી, અને દર્શનના ચાર પ્રકાર (ચક્ષુદર્શન આદિ) સિવાય બીજું મન:પર્યાયજ્ઞાન પણ કહ્યું નથી. ૮૧૭.

બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે મન:પર્યાયજ્ઞાની અવધિદર્શનથી જાણે છે અને મન:પર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે. તેઓનું એમ કહેવું અપેક્ષા છે. કારણ કે મન:પર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન શ્રુતમાં કહ્યું નથી. અર્થાત્ મન:પર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન હોવાનું જોઈએ એમ કંઈ નથી; અવધિ સિવાય પણ અતિ-શ્રુત-ને મન:પર્યાય, એમ ત્રણ જ્ઞાન આગમમાં કહ્યાં છે. જેમકે—“ હે ભગવત્! મન:પર્યાયજ્ઞાન લખિધવાળા જીવો, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય? જોતમ! તે જ્ઞાની હોય, અજ્ઞાની ન વિ. ભા. ૪૩

હોય. (તેમાં) કેટલાએક ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય અને કેટલાએક ચાર જ્ઞાનવાળા હોય. જે ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય, તે મતિ-શ્રુત અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય, અને જે ચાર જ્ઞાનવાળા હોય તે મતિ-શ્રુત-અવધિ-ને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય.” આ પ્રમાણે મનઃપર્યાય-જ્ઞાનવાળાને અવધિજ્ઞાન-દર્શનનો નિયમ નથા, તેથી તે “અવધિદર્શનથી જુઓ છે” એમ કેમ કહી શકાય ?

શિષ્ય:—જો એમ માનવું અચુક હોય, તો જેમ અવધિજ્ઞાનનું દર્શન છે, તેમ મનઃપર્યાયનું પણ દર્શન માનીને “મનઃપર્યાયદર્શનવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુઓ છે,” એમ માનીએ તો શા દોષ છે ?

ગુરુ:—અશુ આદિ ચાર પ્રકારના દર્શન સિવાય પાંચમું મનઃપર્યાયદર્શન શિક્ષાન્તમાં કહ્યું નથી, કે જેવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુઓ છે એમ કહી શકાય. આગમમાં કહ્યું છે કે—“હિ ભગવત્ ! કેટલા પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. ગૌતમ ! ચાર પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. અયુદ્ધદર્શન, અચયુદ્ધદર્શન, અવધિદર્શન અને દેવળદર્શન.” આ રીતે મનઃપર્યાય-દર્શનનો અભાવ હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જુઓ છે એમ કહી શકાય નહિ. ૮૧૭.

હવે ખીજો આભપ્રાય જણાવીને કહે છે.

અહવા મળપજ્જવદંસણસ્સ મયમોહિંદંસણં સળ્લા ।

વિઘ્ભંગદંસણસ્સ વ નણુ મળિયમિદં સુચાર્યં ॥ ૮૧૮ ॥

અથવા વિભંગદર્શનની પેઠે અવધિદર્શન મનઃપર્યાયદર્શનની સંજ્ઞા (નામ) વાળું માન્યું હશે. ના, એમ કહેવું તે શ્રુતથી વિરૂદ્ધ છે. ૮૧૮

અથવા જો કેાઈ એમ માને કે જેમ વિભંગદર્શન એ અવધિદર્શનજ કહેવાય છે, તેમ મનઃપર્યાયદર્શન પણ અવધિદર્શનજ છે. અર્થાત્ અવધિદર્શન એ મનઃપર્યાયદર્શનનું ખીલું નામ હશે. એટલે કે જેમ અશુ આદિ ચાર દર્શન સિવાય પાંચમું વિભંગદર્શન નથી કહ્યું, પરંતુ અવધિદર્શનમાંજ તેનો સમાવેશ કર્યો છે, તેમ મનઃપર્યાયદર્શન પણ અવધિદર્શનમાં અન્તર્ભૂત થશે, અને તેથી મનપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જુઓ છે, એમ કહી શકાશે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે—એમ નહિ, કારણ કે એ આભપ્રાય આગમથી વિરૂદ્ધ છે. ૮૧૮.

જેણ મળોનાણવિઓ દો તિણિ વ દંસળાઈ મળિચાર્દ ।

જહ્ ઓહિંદંસણં હોજ્જ હોજ્જ નિયમેણ તો તિણિ ॥ ૮૧૯ ॥

કારણ કે—મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને જે અથવા ત્રણ દર્શનો કહ્યાં છે, જો તેમને અવધિદર્શન હોય તો આવશ્ય ત્રણ દર્શનજ હોય. ૮૧૯.

શ્રીભગવતીસૂત્રમાં આશીવિપઉદ્દેશે મનઃપર્યાયજ્ઞાનના સંબંધમાં અશુ-અચયુદ્ધદર્શન અથવા અશુ-અચયુ-અને અવધિદર્શન એમ જે અથવા ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે, તેમાં જે મતિ-શ્રુત-અને મનઃપર્યાય એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય તેને જે દર્શન અને જે મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યાય એમ ચાર જ્ઞાનવાળા હોય, તેને ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે. માટે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન કહેવું, એ આગમ વિરૂદ્ધ છે, અને જો મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન હોય, તો મતિ-શ્રુત-અને મનઃપર્યાય એ ત્રણ જ્ઞાનવાળાને પણ

અવશ્ય ત્રણ દર્શન હોવાનું જોઈએ, પણ બે ન હોવાં જોઈએ, પરંતુ તેમને તો બેજ દર્શન કહ્યાં છે, તેથી ઉપરોક્ત અભિપ્રાય સૂત્રવિરૂદ્ધ છે. ૮૧૯.

પુનઃ બીજા આચાર્યનો મત જણાવે છે.

અન્ને સ મળોનાણી જાણઈ પાસઈ ય જોડવહિસમગી ।

इयरो य जाणइ चिय संभवमेत्तं सुएऽभिहिंयं ॥ ८२० ॥

બીજાઓ એમ કહે છે કે જે અવધિજ્ઞાન સહિત મનઃપર્યાયજ્ઞાની હોય, તે જાણે છે અને જુએ છે, તથા જે અવધિજ્ઞાનરહિત હોય તે માત્ર જાણે છેજ. છતાં સંભવમાત્રથી જુએ છે, એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ૮૨૦.

જે અવધિજ્ઞાન સહિત ચાર જ્ઞાનવાળા મનઃપર્યાયજ્ઞાની હોય, તે મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે અને અવધિદર્શનથી જુએ છે. અને જે અવધિજ્ઞાન રહિત ત્રણ જ્ઞાનવાળા મનઃપર્યાયજ્ઞાની હોય, તે કેવળ મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી જાણે જરા પણ જુએ નહિ, કેમકે તેમને અવધિદર્શન નથી હોતું. આ ઉપરથી કેવળ મનઃપર્યાયજ્ઞાનની અધેક્ષાએ સંભવ માત્રથી જાણે છે અને જુએ છે એમ નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે. ૮૨૦.

વળી બીજા આચાર્યો, જાણે છે અને જુએ છે, એ પદોનો અર્થ બીજી રીતે કરે છે તે જણાવવાને કહે છે કે—

अन्ने जं सागारं तां तं नाणं न दंसणं तम्मि ।

जम्हा पुण पचक्खं पेच्छइ वो तेण तज्जाणी ॥ ८२१ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે (મનઃપર્યાયજ્ઞાન) સાકાર છે, તેથી તેમાં દર્શન નથી, પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેવડે તે જ્ઞાની જુએ છે. ૮૨૧.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન અતિશય ઘેષ ક્ષોભશમથી થતું હોવાથી, તે સાકારજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપજ હોવાથી માત્ર જાણે છે, પરંતુ તેમાં અવધિ-કેવળજ્ઞાનની ઘેડે દર્શન નથી, તેથી તે જુએ નહિ.

શિષ્ય:—ત્યારે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—મનઃપર્યાયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે જ્ઞાનવાળા મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી જુએ છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ એટલે વધારે સારી રીતે જોવું તે. આ ઉપરથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની તેવડે જુએ છે અને તે સાકાર હોવાથી જાણે છે. મારે યથોક્તન્યાયથી દર્શન ન હોય તો પણ મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે અને જાણે છે એમ કહી શકાય.

આ અભિપ્રાય પણ મૂળ દીકારે દર્શિત કહ્યો છે. કારણ કે—મનઃપર્યાયજ્ઞાન સાકાર હોવાથી તેમાં દર્શન નથી, અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી “જેવડે વસ્તુ દેખાય તે દર્શન,” એમ જે વચનયુક્તિ કહી છે તે વિરૂદ્ધ છે. કેમકે આ જ્ઞાન સાકાર હોવાથી એમાં દર્શનનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં પણ “જેવડે દેખાય તે દર્શન” એ વ્યુત્પત્તિથી દર્શનની પ્રાપ્તિ કહી છે. વળી “જાણે છે” એ પદથી તેનું સાકારપણું સિદ્ધ કર્યું છે. અને “જુએ છે” એ પદથી દર્શનરૂઢ શબ્દથી તેનું અનાકારપણું સિદ્ધ કર્યું છે, આથી પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એ અભિપ્રાય પણ અચોગ્ય છે. ૮૨૧.

શિષ્ય:—જે ઉપરોક્ત સર્વ અભિપ્રાયો દોષવાળા હોવાથી અચોગ્ય છે, તો ‘જુએ છે’ એમ માનવામાં દોષરહિત સત્ય અભિપ્રાય કયો છે તે કૃપા કરી જણાવો.

મળાઈ, પન્નવળાઈ મળપજ્જવનાળપાસળા મળિયા ।

તાઈ વ પાસઈ સો, સંદેહો હેઝળા કેળ ? ॥ ૮૨૨ ॥

કહીએ છીએ કે, પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં મનઃપર્યવજ્ઞાનને જોવાપણું કહ્યું છે, તેથીજ તે જુએ છે. એમાં ક્યા હેતુથી સંદેહ રહે છે ? ૮૨૨.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્રીશમાં પદે મનઃપર્યવજ્ઞાનને સારી રીતે જોવારૂપ સાકાર ઉપયોગ-વિષયક જોવાપણારૂપ પરચતા કહી છે, ને તેવડે મનઃપર્યવજ્ઞાની “જુએ છે” એમ કહેવાય છે, આ અભિપ્રાયજ આગમોક્ત હોવાથી નિર્દોષ છે, બાકીના અભિપ્રાયો આગમોક્ત ન હોવાથી કાપવાળા છે, તેથી તે અમાલ છે.

(આ ગાથા પ્રસેપ હોય એમ જણાય છે, કેમકે આ ગાથા જુની બન્ને ટીકાઓમાં અને કેટલાક ભાષ્યના પુસ્તકોમાં પણ નથી, કોઇક ભાષ્યના પુસ્તકોમાં જણાય છે, વળી કંઈક સાભિપ્રાય હોવાથી અત્રે અહીં કહી છે.)

સતપદે પ્રરૂપણાદિદ્વારે અવધિજ્ઞાનની ઘેઠે મનઃપર્યવજ્ઞાનનાં પણ કહેવા, માત્ર અ-પ્રમત્ત સંયત આ જ્ઞાનના ઉત્પાદક સ્વામી છે, તેના અનુસારે સર્વત્ર સિત્ત સિત્તપણું સ્વયં વિચારી લેણું. ૮૨૨.

મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

કેવલજ્ઞાન.

હવે કેવળજ્ઞાનનો અધિકાર કહે છે.

અહ સત્ત્વદત્તવપરિણામભાવવિન્નત્તિકારણમ્પતં ।

સાસયમપ્પઢિવાઈ ઇગવિહં કેવલન્નાણં ॥ ૮૨૩ ॥ ૭૬।૭૭॥

સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિણામની સત્તાને વિશેષ જાણવાનું કારણ, અનન્ત, શાશ્વત અને અપ્રતિપાતિ એણું કેવળજ્ઞાન જે છે તે એકપ્રકારે છે. ૮૨૩.

નંદી વિગેરે સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ તથા શુદ્ધિ, લાભ અને પૂર્વે ૭૯ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ અનુક્રમ જણાવવાને મૂળમાં “અહ” શબ્દ મુક્યો છે. એટલે કે મનઃપર્યવજ્ઞાનનું કહ્યા પછી હવે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહીશું. આ કેવળજ્ઞાન જુવાદિ સર્વદ્રવ્યના પ્રયોગ-સ્વભાવ અને તે બન્ને પ્રકારે પણ થતા પરિણામ-ઉત્પાદાદિ સર્વ પર્યાયો તેની સત્તાને વિશેષ પ્રકારે જાણનાર છે. વળી ભેદ વિનાનું છતાં પણ સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાલ અને લાવના અસ્તિત્વજ્ઞાને જણાવનાર છે. જાણવા યોગ્ય અનન્ત વિષય હોવાથી તેમજ અનન્ત પર્યાયવાળું હોવાથી કેવળજ્ઞાન અનન્ત છે (અન્તરહિત છે.) નિરન્તર ઉપયોગવાળું હોવાથી શાશ્વત છે, નાશ નહિ પામતું હોવાથી અચ્ચય છે-અપ્રતિપાતિ છે. સર્વ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય થયે ઉત્પત્ત થતું હોવાથી તેમજ સર્વ જાણવાયોગ્ય પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી અને મતિ આદિ જ્ઞાનોની અપેક્ષા વિનાનું હોવાથી કેવળ એણું જે જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન છે, તે એકજ પ્રકારનું છે, એટલે તેમાં બીજા ભેદ નથી. ૮૨૩.

ઉપરોક્ત અર્થ જણાવવાને હવે લાભ્ય કહે છે.

મળપજ્જવનાણાઓ કેવલમુદ્દેસ-સુદ્ધિ-લાભેર્હિં ।

પુવ્વમળંતરમભિહિયમહાસદ્દોડ્યં તત્તત્ત્યમ્મિ ॥ ૮૨૪ ॥

સન્વદ્વવાળ પઓગ-વીસસા-મીસયા જહાજોગં ।

પરિણામા પજ્જાયા જમ્મ-વિણાસાદઓ સન્વે ॥ ૮૨૫ ॥

તેસિં ભાવો સત્તા સલલ્લખણં વા વિસેસઓ તસ્સ ।

નાણં વિણ્ણતીપ ફારણં કેવલંનાણં ॥ ૮૨૬ ॥

કિં વહુણા સર્વં સન્વઓ સયા સન્વભાવઓ નેયં ।

સન્વાવરણાઈયં કેવલમેગં પપાતેદ્ ॥ ૮૨૭ ॥

પજ્જાયઓ અણંતં સાસ્યમિદ્દં સદોવબોગાઓ ।

અવ્યવઓડપટ્ટિવાઈ પગવિહં સન્વમુદ્દીપ ॥ ૮૨૮ ॥

મનઃપર્યવજ્ઞાન પછી પૂર્વે કહ્યા મુજબ ઉદેશ-શુદ્ધિ-અને લાભવડે સર્વ આવરણનો ક્ષય થયે સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ થવાથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સર્વની ઉપર કેવળજ્ઞાન કહેલું છે, તેમજ સમસ્ત જ્ઞાનોનો લાભ થયા પછીજ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સર્વની પછી કેવળજ્ઞાન કહેલું છે. મનઃપર્યવજ્ઞાન કહ્યા પછી કેવળજ્ઞાન કહીશું એમ કહેલું છે તે જણાવવા માટે આ અથ શબ્દ છે. સર્વ દ્રવ્યના યથાથાગ્ય પ્રયોગ-વિસ્રસા-ભિમથી જન્ય પરિણામો એટલે ઉપાદ-વ્યથ આદિ સર્વ પર્યાયો, તેના લાવ એટલે સ્વ-લક્ષણ-સત્તા, તેનું જ્ઞાન, અથવા વિશેષ જ્ઞાનકું કારણ તે કેવળજ્ઞાન. વધારે શું કહેવું, સર્વ પદાર્થને સર્વથા પ્રકારે નિરન્તર સવ પર્યાયથી જાણે, સર્વ આવરણરહિત એવું એકજ કેવળજ્ઞાન પ્રકાશે છે. તે પર્યાયથી અનન્ત છે, નિરન્તર ઉપયોગવાળું હોવાથી શાશ્વતું છે, નાશ નહિ પામતું હોવાથી અપ્રતિપાતિ છે અને સવશુદ્ધિવાળું હોવાથી એકજ પ્રકારે છે. ૮૨૪ થી ૮૨૮.

શિષ્ય:—એને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય એવા જે તીર્થંકરાદિ તે શબ્દવડે દેશના આપે છે, તેા તે શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ દ્રવ્યશ્રુત લાવશ્રુત વિના પ્રાયઃ નથી હોતું, ને એમ હોવાથી કેવળીને લાવશ્રુતની પ્રાપ્તિ કેમ ન થાય ?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવાને બીજુ કહે છે કે—

કેવલનાળેણડ્થે નાડં જે તત્થ પન્નવળજોગે ।

તે માસઈ તિત્થયરો વહ્જોગસુયં હવહ્ સેસં ॥ ૮૨૯ ॥ ૭૭ા ૭૮ા ॥

કેવળજ્ઞાનવડે અર્થ જાણીને તેમાં જે અર્થ કહેવા યોગ્ય હોય તેને તીર્થંકર બોલે છે, તે બોલવું (તેમને) વચનયોગ છે, પણ તે બાકીનાઓને શ્રુત છે.

એને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે તીર્થંકરાદિ ધર્માસ્તિકાયાદિ મૂર્ત કે અમૂર્ત, અ-લિલામ્ય અથવા અનલિલામ્ય પદાર્થો કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને તેમાંથી કહી શકાય એવા શાશ્વ અર્થોને કહે છે; પણ શ્રુતજ્ઞાનવડે જાણીને નથી કહેતા, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશ-

મિક છે અને કેવળીને કેવળજ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, જેમ સર્વથા શુદ્ધ પરમાં થોડી શુદ્ધિ છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે, તેમ કેવળજ્ઞાન છે તે શુદ્ધજ્ઞાન છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે, કેવળજ્ઞાની ઉપર કદા મુજબ કદી શકાય એવા સર્વ અભિલાષ્ય અર્થોમાંથી મહત્ત્વ કરનારની સંક્રિતિની અપેક્ષાએ જેને જેટલા યોગ્ય હોય તેટલા અભિલાષ્ય અર્થોજ. કહે છે, જેમ મહુ-ધર મહારાજને ઉત્પાદાદિ ત્રણ પદ કહેવાથી સર્વ અર્થોતું જ્ઞાન થાય છે તેમ સર્વ પ્રાણિને યોગ્ય અર્થો કહે છે. પણ સર્વ અભિલાષ્ય અર્થ નથી કહેતા, કેમકે સર્વ અભિલાષ્ય (કદી શકાય એવા) અર્થો અનંતા છે અને આશુપ પરિમિત છે, તેથી સર્વ અભિલાષ્યો પણ કદી શકાય નહિ. તેમાં કેવળજ્ઞાનવડે જણાએલ અર્થ કહેનાર શબ્દોનો સમૂહ તે કેવળી ભગવન્તને નામકર્મોદય જન્ય વચનયોગજ છે, પરન્તુ શ્રુત નથી, કેમકે શ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળીનું જ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, તેથી તેમને ભાવશ્રુત નથી.

શિષ્ય:—વચનયોગ એટલે વચન પરિસ્પંદ અથવા વચનવીર્ય, તે ભલે નામ કર્મોદય જન્ય હોય, પરન્તુ ઉપદેશ આપનાર કેવળીના પુરુષસાત્મક શબ્દો શા રૂપ છે ?

શુદ્ધ:—એ શબ્દો પણ સાંભળનારાઓને ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ છે, પણ ભાવશ્રુત નથી, જે ઇન્દ્રિય ગણધરાદિનું શ્રુતમંથાનસારી જ્ઞાન છે, તેજ કેવળીગત જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભાવશ્રુત છે. પણ કેવળીનું જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત નથી, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, અને ભાવશ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે. .

અથવા કેવળીથી બોલાતા શબ્દો, તે વખતે શ્રુત નથી, પરન્તુ તે શબ્દ સાંભળનારાઓને સાંભળ્યા પછી થતા જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી ઉપચારથી શ્રુત છે, જે વખતે બોલાય છે તે વખતે તે શબ્દો શ્રુત નથી. અથવા કેવળી સંબંધી વચનયોગ ઔપચારિક હોવાથી ગૌણભૂત શ્રુત છે. આ સંબંધમાં વળી બીજાઓ એમ કહે છે કે તે કેવળી એવા વક્તાને વચનયોગ શ્રોતાને થતા શ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે. મતલબ કે પૂર્વોક્ત અર્થ કેવળજ્ઞાનવડે બાણીને કેવળી ઉપદેશ છે તેથી તેમને તે શબ્દો વચનયોગ છે, અને સાંભળનારાઓને ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ૮૨૯.

એજ અર્થ કહેવાને હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

નાઠ્ઠણ કેવલેષં ભાસદ ન સુણ જં સુચાર્ણો ।

પળવણિજ્ઞે ભાસદ નાળમિલપ્પે સુચાર્ણે ॥ ૮૩૦ ॥

તસ્યવિ જોગે ભાસદ નાજોગે ગાહ્યાણુવિત્તીપ ।

મણિવ જ જમ્મિ સેસં સયમૂહદ્ મળદ વમ્મત્તં ॥ ૮૩૧ ॥

વડ્ડજોગો તં ન સુચં સ્વઓવસમિયં સુચં જઓ ન વઓ ।

વિજ્ઞાણં સે સ્વદં સદ્દો ણ દગ્ગમ્મયમેત્તં ॥ ૮૩૨ ॥

સેસં છરમત્તયાર્ણં જં વિજ્ઞાણં સુચાણુસારેણં ।

તં માવસુચં મળદ સ્વઓવસમિઓવઓગાઓ ॥ ૮૩૩ ॥

મળ્લંતં વા ન સુચં સેસં કાલં સુચં સુર્ણવાણં ।

તં ચેવ સુચં મળદ કારણકુજોવચારેણ ॥ ૮૩૪ ॥

અહ્યા વજ્જોગમુયં સેસં સેસંતિ જં ગુણઞ્ચૂયં ।

ભાવમુપકારણાઓ જમપ્પહાણં તઓ સેસં ॥ ૮૩૫ ॥

વજ્જોગમુયં તેસિંતિ વેદ તેસિંતિ ભાસમાણાણં ।

અહ્યા મુપકારણઓ વજ્જોગમુયં મુર્ણંતાણં ॥ ૮૩૬ ॥

કેવળી કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને ઉપદેશે છે, પણ શ્રુતવડે જાણીને નહિ, કેમકે તેમનું જ્ઞાનં શ્રુતાતીત છે. (શ્રુતરહિત છે.) અલિલાપ્ય લાવો બોલે છે, પણ અનલિલાપ્ય લાવો નથી બોલતા, તેમાં પણ શાહકની અનુવૃત્તિએ શાન્ત્ય અર્થ બોલે છે, અયોગ્ય નથી બોલતા. જે શબ્દો બોલ્યા પછી શેપકાળે (શ્રીતા) સ્વયં વિચારે છે તે ભાવશ્રુત છે, અને કેવળી બોલે તે માત્ર વચનયોગ છે, પણ શ્રુત નથી. કેમકે શ્રુત ક્ષાયોપશમિક છે, ને તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તો તેમને નથી, તેમને તો ક્ષાયિકજ્ઞાન છે. તેમના શબ્દો (શ્રીતાને) દ્રવ્યશ્રુતમાત્ર છે. શેપ છદ્મસ્થોત્ત્વં જે શ્રુતાનુસારે વિજ્ઞાન છે તે ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગથી ભાવશ્રુત કહેવાય છે. બોલાતી વખતે કેવળીના શબ્દો શ્રુત નથી, પણ સાંભળ્યા પછી શ્રીતાઓને તે શબ્દોથી ભાવશ્રુત થાય છે મારે કારણકાર્યના ઉપચારથી તે દ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અથવા વચનયોગજ શ્રુત છે, પણ તે શેપ ઝેટલે ગુણભૂત શ્રુત છે, કેમકે તે ભાવશ્રુતત્વં કારણ હોવાથી અપ્રધાન શ્રુત છે, તેમને ઝેટલે બોલનારાઓનેજ તે વચનયોગ શ્રુત છે, એમ કેટલાક કહે છે, અથવા સાંભળનારાઓને શ્રુતત્વં કારણ હોવાથી વચનયોગ શ્રુત છે, ૮૩૦ થી ૮૩૬.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનત્વં સ્વસ્થ કહું, હવે ઓના ગતિ આદિ દ્વારોમાં સત્પદ્મપ્રકાશિ કહે છે.

તેમાં પ્રથમ ગતિદ્વારમાં અનુબ્યગતિ અને સિદ્ધગતિમાં કેવળજ્ઞાન હોય છે, બીજામાં નહિ. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિયને હોય છે, કાયદ્વારમાં ત્રસકાય અને અકાયમાં હોય છે, યોગદ્વારમાં સયોગી અને અયોગીને હોય છે, વેદદ્વારમાં અવેદીને હોય છે, કપાયદ્વારમાં અકપાયીને હોય છે, લેશ્યાદ્વારમાં સલેશી અને અલેશ્યાવાળાને હોય છે, સમ્યક્ત્વદ્વારમાં સમ્યક્દૃષ્ટિને હોય છે, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળીને હોય છે, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શનવાળાને હોય છે, સંયત્તદ્વારમાં સંયત્તી અને નાસંયત્તીનાઅસંયત્તીને હોય છે, ઉપયોગદ્વારમાં સાકાર અને અનાકાર બન્ને ઉપયોગમાં હોય છે, આહારકદ્વારમાં આહારી અને અનાહારી બન્નેમાં હોય છે, ભાષકદ્વારમાં વક્તા અને અવક્તા ઉભયમાં હોય છે, પરીત્તદ્વારમાં પરીત્તને અને નાપરીત્તનોઅપરીત્તને હોય છે. પચસિદ્ધિદ્વારમાં પચસિદ્ધિ અને નાપચસિદ્ધિનો અપચસિદ્ધિને હોય છે. સૂક્ષ્મદ્વારમાં આદરને અને નાઆદરનોસૂક્ષ્મને હોય છે, સંત્રીદ્વારમાં નાસંત્રીનોઅસંત્રીને હોય છે, ભવ્યદ્વારમાં ભવ્યને અને નાભવ્યનોઅભવ્યને હોય છે. ચરમદ્વારમાં ચરમ ઝેટલે ભવસ્થ કેવળીને અને નાચરમનોઅચરમ ઝેટલે સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન હોય છે.

કેવળજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અને અત્યારે પામતા જે જીવો તેનો વિચાર ધોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવો. દ્રવ્યપ્રમાણદ્વારમાં-કેવળજ્ઞાન પામનારા વધારેમાં વધારે ઓક સમયે ઓકસો આઠ હોય છે, અને પૂર્વે કેવળજ્ઞાન પામેલાઓ ભવસ્થકેવળી ઓછામાં ઓછા અને વધારેમાં વધારે બેથી નવકોટ હોય છે, અને અનન્તા સિદ્ધને કેવલજ્ઞાન હોય છે. ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાદ્વારમાં જઘન્યથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે કેવળી હોય છે, અને ઉદ્દૃષ્ટી

(સમુદ્ધાતાવસરે) સર્વલોકમાં હોય છે. કાળદ્વારમાં સાદિ અપર્યવસિત (અનન્ત) કાળ સુધી સર્વ કેવળી હોય છે. કેવલજ્ઞાનનું અન્તર નથી, કેમકે તે ઉત્પન્ન થયા પછી નાશ પામતું નથી. ભાગદ્વાર મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવું. ભાવદ્વારમાં કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિકલાવે હોય છે, અને અદ્ય-અહુતવદ્વાર પણ મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવું. ૮૩૦-૮૩૬.

કેવળજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

તે પૂર્ણ થવાથી

પાંચ જ્ઞાનનો અધિકાર પૂર્ણ થયો.

સમુદાયાર્થદ્વાર. (૪)

પૂર્વે બીજી ગાથામાં કહેલા ફલ યોગ મંગલાદિ દ્વારોમાંનું ત્રીજું મંગળદ્વાર પૂર્ણ કરીને હવે ચોથું સમુદાયાર્થ દ્વાર કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે.

કેવલનાર્ણ નન્દી મંગલમિત્રિ વેદ પરિસમચ્ચાઈ ।

અહુણ સ મંગલત્યો મળ્લ પગ્ગોઽણુઓગો ત્તિ ॥ ૭૩૭ ॥

કેવળજ્ઞાન અહીંઆં સમાસ થયું, અને તે સમાસ થયે છતે નામાદિ ભેદ કરીને ભેદવાહી નંદી સમાસ થઈ, અને તે સમાસ થયે છતે મંગલ સમાસ થયું; હવે તે મંગળ કરીને સાધ્ય એવા પ્રકૃત અનુયોગ કહીએ છીએ, ૮૩૭.

શિષ્ય:—પૂર્વોક્ત પાંચ જ્ઞાન માંહેના કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહ્યો છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીશુર કહે છે.

સો મદ્દનાનાઈર્ણ કયરસ્સ ?, મુયસ્સ, જં ન સેસાઈ ।

હોંતિ પરાહીનાઈ ન ચ પરવોદે સમત્યાઈ ॥ ૮૩૮ ॥

પાણ પરાહીર્ણ દીવો વ્વ પરપ્પવોહયં જં ચ ।

મુયનાર્ણ તેણ પરપ્પવોહળત્થં તદણુઓગો ॥ ૮૩૯ ॥

મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહ્યો છે ?, શ્રુતજ્ઞાનનો, બીજા જ્ઞાનોનો નહિ; કેમકે બીજા જ્ઞાનો પરાધીન (શુર્યાધીન) નથી, તેમજ બીજાને બોધ કરવામાં સમર્થ નથી; અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાય: પરાધીન છે, વળી જે દીપકની પેઠે (સ્વ) પરંતુ પ્રબોધક છે, તેથી બીજાઓને બોધ કરવા માટે તે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કહીએ છીએ. ૮૩૮-૮૩૯.

શિષ્ય:—હું શુરદેવ ! પૂર્વોક્ત મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહ્યો છે ?

શુર:—શ્રુતજ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહીએ છીએ, બીજા જ્ઞાનોનો નહિ; કારણ કે શ્રુત સિધાપના મતિ આદિ જ્ઞાનો પરાધીન નથી, પરંતુ સ્વઆવરણના ક્ષય અથવા તેના ક્ષયોપશમથી પોતાની યેનેજ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેનો અનુયોગ કરાય નહિ, અને

શ્રુતજ્ઞાન પરાધીન હોવાથી તેનો વ્યાખ્યાન કરવારૂપ અનુયોગ કરવો જોઈએ. શ્રુતજ્ઞાનજ / પરાધીન છે, પ્રાયઃ પરાધીન છે એમ કહેવાતું કારણ એટલુંજ છે કે પ્રત્યેક યુક્ત વિગેરેને શ્રુતજ્ઞાન કેવલ ક્ષયોપશમથી ગુરુતર સામગ્રી વિના સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાન પ્રાયઃ (ધણું કરીને) પરાધીન છે એમ કહીએ છીએ. એ રીતે બીજાં જ્ઞાનો પરાધીન નથી. વળી શ્રુતજ્ઞાનજ બીજાને યોગ્ય કરવાને સમર્થ છે, કેમકે તે વાચ્યલ (બોલણ) છે, બીજાં જ્ઞાનો મૂક હોવાથી બીજાને યોગ્ય કરી શકતાં નથી. અર્થાત્ ઉપદેશવડે બીજાને યોગ્ય કરાય છે, અને ઉપદેશ શબ્દવડે થાય છે, એ શબ્દ કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે, બીજા જ્ઞાનોમાં નહિ. તેથી શબ્દાત્મક શ્રુતજ્ઞ બીજાને યોગ્ય કરનાર છે. તથા હીપકની પેઠે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાના અને પરના સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર છે, બીજાં જ્ઞાનો એ પ્રભાણે સ્વ-પર પ્રકાશક નથી, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનજ પોતાતું અને બા-હીના ચાર જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે છે, બીજાં નહિ. અને અનુયોગ પણ બીજાને યોગ્ય કરવા માટેજ પ્રવર્તે છે, આવા કારણથી શ્રુતજ્ઞાન પરપ્રયોગક હોવાથી નજીકપણાથી બીજાઓને તે શ્રુતનું વ્યાખ્યાન જણાવવા માટે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કરીશું ૮૩૮-૮૩૯. શિષ્ય પૂછે છે કે—

સોઽદિગ્ધો ચિય આવાસયસ્સ કયરસ્સ ફિં ત્ય ચિંતાય? ।

તં ચિય મુર્યંતિ સાદ્દ મુયાણુઓગાભિહાણે ॥ ૮૪૦ ॥

પહેલી ગાથામાંજ આવશ્યકનો અનુયોગ કહું છું એમ કહેવાથી આ અધિકૃત અનુ-યોગ આવશ્યકનોજ છે, એમ જણાવેલું છે, તો પછી પાંચ જ્ઞાનમાંના કયા જ્ઞાનનો અનુ-યોગ કરાય છે, એમ અહીં કહેવાતું શું પ્રયોજન છે? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ છે એમ કહેવાથી તે આવશ્યક પણ શ્રુતનો ભાગ છે એમ અહીં કહે છે. ૮૪૦

હવે અનુયોગ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

અણુવયમણુઓમો મુયસ્સ નિયણ જમભિહિણં ।

વાવારો વા જોમો જોઽણુલ્લોઽણુલ્લો વા ॥ ૮૪૧ ॥

અહવા જમત્યઓ યોવ-પચ્છમાવેહિં મુયમણું તસ્સ ।

અભિહે વાવારો જોમો તેણં વ સંવંયો ॥ ૮૪૨ ॥

સૂત્રનો પોતાના અભિધેયની સાથે જે સંબંધ તે અનુયોગ અથવા સૂત્રનો પોતાના અર્થ સંબંધી જે અનુકૂલ-અનુરૂપ યોગ-વ્યાપાર નિરૂપણ કરતું તે અનુયોગ અથવા એક સૂત્રનો અનંતો અર્થ હોવાથી અને જિનેશ્વરના મુખથી ઉત્પાદ વ્યય પ્રાવ્યરૂપી અર્થની ત્રિપટી સાંભળીને રચેલ હોવાથી અર્થથી સ્તોક (ચાક) અને પશ્ચાત્ ભાવ-પછી થનાર પણાથી સૂત્ર અણુ-લઘુ (નાનું) હોય છે ને તે સૂત્રનો પોતાના અભિધેયમાં જે વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) અથવા અર્થની સાથે સંબંધ તે અનુયોગ છે. ૮૪૧-૮૪૨.

આવસસયસ્સ જદ્દ સો તત્તંગાર્હણ અદ્દ પુચ્છાઓ ।

તં હોઈ મુયવર્લંધો અઙ્ગયણાઈ ચ, ન હ સેસા ॥ ૮૪૩ ॥

જે એ અનુયોગ આવશ્યકનો છે, તો તેમાં અંગાદિ આઠ-પ્રકાર સંભવે છે. (જેમકે આવશ્યક એ અંગ છે કે બહુ અંગો છે? શ્રુતસ્કંધ છે કે બહુ શ્રુત-સ્કંધો છે? અધ્યયન વિ. ભ. ૪૪

છે કે બહુ અધ્યયનો છે ? ઉદ્દેશ છે કે બહુ ઉદ્દેશાઓ છે ? (ઉત્તરમાં આ આઠ પ્રશ્નોમાંથી બે પ્રશ્ન સાંભળે છે.) તે આવશ્યક છે અધ્યયનના સમુદાયરૂપ હોવાથી સુતસ્કંધ છે અને તે દરેક આવશ્યક અધ્યયનરૂપ હોવાથી અધ્યયનો પણ છે. બાકીના છ પ્રકાર સાંભળતા નથી. ૮૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

નણ નંદોવક્ત્રાણે મણિયમર્ગંમં ફહ કઓ સંકા ?

મળણ્ઠ અકપ સંકા તસ્તાનિયમં ચ દાણ્ઠ ॥ ૮૪૪ ॥

નન્દી અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરતાં (આવશ્યક) અંગ બાહ્ય કહ્યું છે, તેથી શંકા ક્યાંથી થાય ? ઉત્તરમાં નન્દી વ્યાખ્યાન ન કર્યું હોય તો શંકા થાય તેના સમાધાન માટે (પ્રશ્નોત્તર) અને અત્રે આ. ઉત્તરથી નન્દીની વ્યાખ્યાનો અનિયમ બતાવે છે. અર્થાત્ નન્દીની વ્યાખ્યા ક્યાં શિવાય પણ આવશ્યકની વ્યાખ્યા થાય એમ જણાવે છે. ૮૪૪.

નન્દી અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું છે કે “આ પ્રસ્થાપકની અપેક્ષાએ અંગ-બાહ્યના ઉદ્દેશ સમુદેશ અનુશા અને અનુયોગ પ્રવર્તે છે” ઇત્યાદિ વચનથી આવશ્યક અંગબાહ્ય હોવાથી અંગ નથી એમ કહેલું છે. તો અહીંઆ આ શંકા શાથી થાય છે કે જેથી ઉપરોક્ત પ્રશ્નો કરાય ?

શુરુ:—અત્રે સુતસ્કંધાદિ સંબંધી તો શંકા થાય, કારણ કે ત્યાં નન્દી અધ્યયનમાં આવશ્યકના આ સુતસ્કંધાદિ બાબતનો નિર્ણય નથી કર્યો, તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન થવો જોઈએ. આવશ્યક અંગ છે કે અનંગ (અંગબાહ્ય) છે ? એ પ્રશ્નમાં પણ જ્યારે કોઈ શિષ્ય નન્દી અધ્યયન સાંભળ્યા સિવાય પ્રથમ આવશ્યકજ્ઞ સાંભળે ત્યારે શંકા થાય તેથી અત્રે આ અંગ અનંગનો પ્રશ્ન પણ લીધો કેમકે તેને આવશ્યક અંગ છે કે અંગબાહ્ય છે ? એવી શંકા થાય છે.

શિષ્ય:—“મંગલને માટે પહેલાં નન્દી અધ્યયન સાંભળીને પછી આવશ્યક સાંભળવું” આવો કેમ હોવા છતાં કેમ નન્દી અધ્યયનની વ્યાખ્યા ક્યાં વિના આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન નન્દી અધ્યયનની પહેલાં શા માટે કરવું જોઈએ, કે જેથી ઉપરોક્ત શંકા થાય ?

શુરુ:—અંગ-અનંગ સંબંધીના પ્રશ્નને નિર્ણયના વચનથી પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવાનો અનિયમ બતાવે છે, એટલે કે પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવું જ જોઈએ એમ નહિ, પરંતુ વિશિષ્ટ પુરુષાદિની અપેક્ષાએ એથી ઉલટું પણ થાય. ૮૪૪

શિષ્ય:—સર્વ શાસ્ત્રોમાં મંગલને માટે આદિમાં નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ, એમ કહ્યું છે, તો પછી તમે નન્દીના વ્યાખ્યાનનો અનિયમ શાથી કહો છો ?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાન માટે શ્રીશુરુ કહે છે કે—

નાણામિહાણમેવં મંગલમિદં ન તીર્થં વક્ત્રાણં ।

ફમદ્રાણે જુજ્ઞફ, જે સા વોમું મુયમ્લંવો ॥ ૮૪૫ ॥

સામાન્ય રીતે પાંચ જ્ઞાન કહેવા માન્યની નન્દીરૂપ મંગળ માન્યું છે, પણ અહીં અસ્થાને તે નન્દી (પાંચ જ્ઞાન)નું વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય નથી; કેમકે તે નન્દી ભુદો સુતસ્કંધ છે. ૮૪૫

શાસ્ત્રની આદિમાં પાંચ જ્ઞાનનું કથન કરવા માન્યની મંગળ માન્યું છે, પણ શાસ્ત્ર રૂપ સર્વ નન્દીનું વ્યાખ્યાન મંગળરૂપે નથી માન્યું, કેમકે અહીં અસ્થાને તે નન્દીસૂતનું

વ્યાખ્યાન યોગ્ય છે. જેમ માર્ગમાં ચાલતાં મંગળભૂત દહીં-દૂધ-અક્ષત વિગેરે વસ્તુ-
ઓનું નામ અથવા દર્શન પ્રમુખજ મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાય છે, પણ તેનું લક્ષણ કે શુદ્ધ
અવસ્થા વિગેરે મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાતાં નથી, તેમ અહીં પણ પાંચ જ્ઞાનોનું કીર્તનજ મંગ-
ળરૂપ છે પણ સમગ્ર નન્દી સૂત્રનું વ્યાખ્યાનજ કંઈ મંગળરૂપ છે એમ નહિ. કેમકે અ-
હીઓ તેનું અસ્થાન છે. આવશ્યકશાસ્ત્રના આરંભમાં શાસ્ત્રાન્તરભૂત નન્દીનું વ્યાખ્યાન
અહીં યોગ્ય છે. વળી એમ પણ ન કહેવું કે નન્દી સર્વ શાસ્ત્રોની અન્તર્ભૂત છે, કેમકે
તે પદ અને વાક્યના સમૂહરૂપ હોવાથી સિદ્ધાન્તમાં તેને લિંગ શ્રુતસ્કંધપણે કહેલ છે.
વળી ધણી અધ્યયનના સમૂહરૂપ પણ નથી. કેમકે તે એકજ અધ્યયનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૮૪૫
શિષ્ય:—જો અહીં નન્દીનું વ્યાખ્યાન અસ્થાન છે, તો તમે શરૂઆતમાં પાંચ જ્ઞાન
વિસ્તારથી શા માટે કહ્યાં? કેમકે જ્ઞાન એ નન્દીરૂપજ છે, તેથી તમારા કહેવામાં પૂર્વાપર
વિરોધ આવે છે?

શ્રીશુદ્ધ એનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે—

इह साणुगहहृदयं न च नियमोऽयमह्वाऽपवादोऽयं ।

दाइजइ फण्णाए कपाइ पुरिसादवेनखाए ॥ ૮૪૬ ॥

અહીં આવશ્યક શાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રથમ વિસ્તારથી જે પાંચ જ્ઞાનો કહ્યાં છે તે
શિષ્યના અનુમતિ માટે કહેલ છે. પરંતુ એવો કંઈ નિયમ નથી કે જ્ઞાનના વિસ્તારે કથ-
નથીજ મંગલ થાય અથવા કોઈ વખત પુરુષાદિની અપેક્ષાએ કથન કરવાની વિધિમાં આ
અપવાદ પણ જણાય છે. એટલે ઉલટી રીતે શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય છે. અને તેથી
આવશ્યકાદિના આરંભે નન્દીરૂપ પાંચ જ્ઞાનોનું પણ વ્યાખ્યાન કરાય છે. ૮૪૬

આ પ્રમાણે આવશ્યક શ્રુતસ્કંધનો અનુયોગ અહીં નહીં થવાથી હવે શું કરવું જો-
ઈએ? તે માટે કહે છે,

आवस्सयसुयखंधो नामं सत्यस्स तस्स जे मेपा ।

ताइं अज्झयणाइं नासो आवस्सयाइंणे ॥ ૮૪૭ ॥

फज्जो पिहपिहाणं जहत्यमजहत्यमत्यमुष्णं ति ।

नामे चैव परिच्छा मेज्झं जइ होहिइ जहत्यं ॥ ૮૪૮ ॥

આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ એવું (આ શાસ્ત્રનું) નામ છે, તે શાસ્ત્રનાં (સામાયિકાદિ)
જો કોઈ તે અધ્યયનો છે, તેથી (આવશ્યક, શ્રુતસ્કંધ, અધ્યયન વિગેરે) આવશ્યક-
આદિ પદોનો લિંગ લિંગ નિર્લેપ કરવો જોઈએ; કેમકે કેટલાક નામો (દીવો-અગ્નિ વિગે-
રે) યથાર્થ છે, કેટલાક નામો (પલારા-મંડપ વિગેરે) અયથાર્થ છે, અને કેટ-
લાક નામો (કિત્ય-કવિત્ય વિગેરે) અર્થ શૂન્ય છે, (અને શાસ્ત્રનું નામ અર્થયુક્ત હોવું
જોઈએ, કેમકે તેમાંજ સમુદાયાર્થનું જ્ઞાન થાય છે) તેથી નામ વડેજ (શાસ્ત્રની) પરી-
ક્ષા કરવી જોઈએ, જો અર્થ યુક્ત નામવાળું શાસ્ત્ર હોય તો તે સાચું થાય છે. ૮૪૭-૮૪૮.
હવે તેજ આવશ્યક વિગેરે પદના નિર્લેપા કહે છે.

नामाईओ नासो चउन्विहो मंगलस्स व स नेओ । ॥

વિજ્ઞેઓ ચ વિસેસો મુલ્લંગઓ, કિંચિ વુજ્ઞમિ ॥ ૮૪૯ ॥

મંગળની પરીક્ષા (આવશ્યક વિગેરેના) નિર્લેપા પણ નામાદિ (નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય

અને જાવ) એમ ચાર પ્રકારે છે. તેની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેલા મંગળ પદની પેઠે જાણવી એમાં જે કંઈ વિશેષ છે તે (અતુલ્યોગ દ્વારા) સૂત્રથી જાણવો અને શિષ્યના અનુમત્તને મારે 'ક'ઈક અમે કહીશું'. ૮૪૯

તેમાં નામ અને સ્થાપના નિર્દેશ પરિચિત હોવાથી નથી કહેતા, અને દ્રવ્ય તથા જ્વાર નિર્દેશ કહેવા જોઈએ, તેમાં દ્રવ્ય આવશ્યક બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નાઆગમથી, તેમાં પ્રથમ આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહે છે.

આગમઔ દ્વાવાસયં તમાવાસયં પયં જસ્ય ।

સિક્તિયમિચાઈ તયં તયણુવચ્ચો નિગદમાણો ॥ ૮૫૦ ॥

શિક્ષિતાદિ વિશેષણયુક્ત આવશ્યક પદનો જાણુ છતાં તેમાં અતુલ્યુક્ત (ઉપયોગ રહિત) હોય અને તે આવશ્યકને કહેતો હોય તો તે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહેવાય છે. ૮૫૦

હવે ઉપરોક્ત શિક્ષિતાદિ વિશેષણો અતુલ્યોગદ્વારા સૂત્રાદિમાં કહ્યાં છે તેવું સ્વરૂપ કહે છે.

સિક્તિયમંતં નીયં હિયમમિ ઠિયં જિયં દુયં ઇઙ્ ।

સંતિયવણ્ણાઈ મિયં પરિજિયમેત્તુકમેણેપિ ॥ ૮૫૧ ॥

જહ સિક્તિયં સનામં તહ તંપિ તહા ઠિયાઈ નામસમં ।

શુભમણિયધોસસરિસં ગહિયમુદત્તાદઓ તે ય ॥ ૮૫૨ ॥

ન વિહીળક્વરમહિયક્વરં ચ વોચ્છત્પરયણમલલ્લવ ।

વાઈદ્ધક્વરમેયં વચ્ચાસિયવણ્ણવિણ્ણાસં ॥ ૮૫૩ ॥

ન રલિયમુવલહલં પિવ અમિલિયમસરુવધણ્ણમેલો વ્વ

વોચ્છત્પરયમહવા અમિલિયપય-વક્કવિચ્છેયં ॥ ૮૫૪ ॥

ન ય વિવિહસત્પપ્પલ્લવનિમિસ્સમદ્દાણલિલ્લગહિયં વા ।

વિચ્ચામેલિય કોલિયપાયસમિવ મેરિકંય વ્વ ॥ ૮૫૫ ॥

મત્તાઈનિયમાણં પલ્લિપુણ્ણં હંદસાઽહવઽત્તેયેં ।

નાકંત્વાઈસદોસં પુણ્ણમુદત્તાઈધોસેહિં ॥ ૮૫૬ ॥

કંઘો-ઢ્ઢવિપ્પમુકં નાવતં વાલ-મૂયમણિયં વ ।

શુલ્લાયણોવયાતં ન ચોરિયં પોત્તયાઓ વા ॥ ૮૫૭ ॥

સર્વ આવશ્યક જણાવું હોય તે શિક્ષિત, દ્રવ્યમાં સ્થિર કર્યું હોય તે સ્થિત, જ-દેહી સ્મરણમાં આવે તે જિત, વર્ણ આદીની સંખ્યાના જ્ઞાનવાળું તે મિત, ઉદાસ કંમથી પણ સ્મરણમાં આવે તે પરિનિત, જેમ પોતાનું નામ શિખેલું હોય તે અને સ્થિર કરેલું હોય, તેમ આવશ્યક પણ હોય તો તે નામ સમગ્રરૂપે કહેલ ઉદાત-આતુદાત અને સ્વરિત લક્ષણવાળા ચોષાએ સમાનપણે ઉચ્ચારણ કરી અલ્પ કર્યું હોય તે ૧૭ધાપસમ. યુનાધિક અક્ષર રહિત તે પ્રશસ્ત, ભરવાડે અવળી ગુથેલ રતનમાણાની પેઠે ઉત્તર પાલટ વર્ણ (અ-ક્ષર રચના) જેમાં હોય તે વ્યાધિદાક્ષર, અને તેણે વિપરીત વર્ણવાળું ન હોય તે અ-આવદાક્ષર, આ અક્ષરમાત્રની અપેક્ષાએ સમજવું. પદ અનેવાક્યની અપેક્ષાએ નહી. પ-

ત્યારના દુકાથી વ્યાપ્ત એવી જમીમાં હળની ઘેર જે સ્ખલના ન પામે તે અસ્ખલિત, જુદા જુદા ધાન્યના સમૂહની ઘેર જે ન મળી ગયેલું હોય તે અમિલિત. (અથવા પદ વાક્ય ને અન્ય મળેલા ન હોય તે અમિલિત) અથવા જ્યાં પદ-વાક્યનું જુદાપણું હોય તે અમિલિત. વિવિધ શાસ્ત્રોનાં પદ-વાક્યરૂપ ધણા પદ્ધતિથી મિશ્રિત, અથવા અસ્થાને (છદિને) રચેલું હોય તે વ્યત્યાગ્રેડિત (જેમકે-રાજ્ય પામેલા રામના રાક્ષસો નાશ પામ્યા) રાક્ષસો નાશ પામ્યા પછી રામને રાજ્ય મળ્યું છે. છતાં તેથી ઉલટો ક્રમ છે માટે વ્યત્યાગ્રેડિત ગણાય. કેલિકના દૂધની ઘેર, અથવા ભેરી કંથાની ઘેર ન હોય તે અવ્યત્યાગ્રેડિત. જ'દ વડે માત્રાદિ નિયતમાન યુક્ત હોય તે સૂત્રથી પરિપૂર્ણ, અને જે આકાંક્ષાદિ દોષ રહિત હોય તે અર્થથી પરિપૂર્ણ. (એટલે કે ક્રિયાના અધ્યાહારની અપેક્ષા ન રાખે, અવ્યાપક ન હોય અને સ્વતંત્ર હોય તે પણ અર્થથી પરિપૂર્ણ કહેવાય છે.) ઉદાત્તાદિ ધોષ યુક્ત (પરા-વર્તનાદિ કાળે) હોય તે પરિપૂર્ણધોષ (પૂર્વે શિક્ષાકાળે અધ્યાપકે કહેલા ધોષની સમાન શિખનાર જે ધોષ કરે તો તે ધોષસમ કહેવાય અને પરિપૂર્ણ ધોષયુક્ત તો શિખ્યા પછી પુનરાવૃત્તિ કરતાં પણ તેવાજ ધોષથી બોલે; ત્યારે કહેવાય એટલો આ બેમાં તફાવત છે.) બાળક અથવા મુંગાની ઘેર અવ્યક્ત ન બોલે, પણ કંઠ-ઓષ્ઠ રહિત પણે સ્પષ્ટ બોલે. શુદ્ધવાચનાથી પ્રાપ્ત કરેલું બોલે પણ પુસ્કાદિમાંથી ચોરેલું ન બોલે. અથવા સ્વતંત્ર સીખેલું કે છાત્રમાત્ર કાને સાંભળેલું પણ ન બોલે. ૮૫૧-૮૫૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે

આગમઓડ્ગુવચ્ચો વચ્ચા દર્શંતિ સિદ્ધમાવાસં ।

કિં સિવિલયાદ્ઘુયગુણવિસેસણે ફલમિદ્ઘ્વમ્હિયં ॥ ૮૫૮ ॥

અતુપયોગી વક્તા આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી શ્રુતના શિક્ષિતાદિ શુદ્ધરૂપ વિશેષણો વડે શું અધિક લાભ છે ? ૮૫૮

શ્રીગુરુ એના ઉત્તર આપે છે,

જંદ સન્વદોસરહિયંપિ નિગદઓ મુત્તમણુવચ્ચસ્સ ।

દર્શંદમુયં દન્વાવાસયં ચ તદ્દ સન્વકિરિયાઓ ॥ ૮૫૯ ॥

વચ્ચસ્સ હ સ્વલિયાદ્યપિ મુદ્દસ્સ ભાવઓ મુત્તં ।

સાદ્દ તદ્દ કિરિયાઓ સન્વાઓ નિજ્જરફલાઓ ॥ ૮૬૦ ॥

જેમ સર્વદોષ રહિત એવું પણ સૂત્ર ઉપયોગ રહિત બોલનારને દ્રવ્યશ્રુત અને વક્ષમાણ દ્રવ્યાવશ્યક ગણાય છે, તેવી રીતે પડિલેહણાદી સર્વ ક્રિયાઓ પણ દ્રવ્યક્રિયા ગણાય છે; વળી જેમ શુદ્ધ ઉપયોગવાળાને સ્ખલનાદી દોષ છતાં પણ તે ભાવશ્રુત છે તેમ ઉપયોગવાળાને સ્ખલનાવાળી પણ સર્વ ક્રિયાઓ નિર્જરશુદ્ધ ફળ સાધે છે. ૮૫૯-૮૬૦

શિક્ષિતાદિ વિશેષણો કહેવાતું કારણ એ છે કે શિક્ષિતાદિ શુદ્ધ યુક્ત હોવાથી સર્વ દોષ રહિત છતાં પણ ઉપયોગ રહિત બોલનારાત્રુતે શાસ્ત્ર દ્રવ્યાવશ્યક તે દ્રવ્યશ્રુત છે, અને પડિલેહણ-પ્રમાજન આદિ બધી ક્રિયાઓ પણ ઉપયોગ રહિત કરનારને મુખ્ય ફળ રહિત દ્રવ્યક્રિયાઓજ થાય છે; પરંતુ શુદ્ધ ઉપયોગ રહિત બોલનારને સ્ખલિતાદિ દોષયુક્ત છતાં પણ તે સૂત્ર તેને ભાવશ્રુત થાય છે અને પડિલેહણાદિ બધી ક્રિયાઓ પણ સ્ખલનાદિ દોષવાળી હોય તો પણ ઉપયોગ રહિત કરનારને કર્મનિર્જર કરનાર થાય છે, તેથી ભગવન્તે કહેલા સર્વ અતુદાનોમાં ઉપયોગયુક્ત રહેવાનો યત્ન કરવો. ૮૫૯-૮૬૦

વળી ન્યૂનાધિક અક્ષરવાળું સુત બોલવામાં કોય થાય છે, તેજ ન્યૂનાધિકતાવાળું લૌકિક ઉદાહરણોથી કહીને લોકોત્તરની સાબીતી કરે છે.

અહિં કુણ્ણલ-રુવિણો હીણે ત્રિજ્ઞાહરાઈદિટ્ઠતા ।

વાલા-ચરામામોયણ-મેસજ્જવિવજ્જતિ સમણ ॥ ૮૬૧ ॥

અધિકાક્ષર સૂત્ર પાઠમાં કુણ્ણલ અને વાનરનું દષ્ટાન્ત, હીનાક્ષર પાઠમાં વિદ્યાધરાદિનાં દષ્ટાન્ત અને હીનાધિક ઉલ્લેખ પાઠમાં બાળક અને રોગીને વિપરીતપણે બોળત બોધક આપવાનું દષ્ટાન્ત. ૮૬૧

પાટલીપુત્ર નગરમાં ચૌર્યવંશથી ઉત્પત્ત થએલો અચોક્કશી નામનો રાજા હતો, તેને પોતાની એક રાણીથી કુણ્ણલ નામે પુત્ર થયો, રાજાએ તે પુત્રને ઉજ્જયણી નગરી તેના ભોગવદા માટે આપી. તે પછી કુમાર તે નગરીમાં રહીને આઠ વર્ષનો થયો એટલે પત્રવાહક દ્વે (ખેપીયાએ) આવીને 'રાજાને કહ્યું કે " આપનો પુત્ર હવે આઠ વર્ષનો થયો છે. " પત્રવાહકથી એ સમાચાર જાણીને રાજાએ અન્તઃપુરમાં રહીનેજ પોતાના હસ્તે કુમાર માટે પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે " રૂદાનીમધોયતાં કુમારઃ એટલે કુમાર હવે લલો. " એ પ્રમાણે લખેલો પત્ર બીડયા સિવાય ત્યાંજ સૂકીને રાજા લખુશંકા માટે ઊઠ્યો, એટલે ત્યાં રહેલી બીજી કોઈ રાણીએ તે પત્ર વાંચ્યો. વાંચીને વિચાર્યું કે મારે પણ પુત્ર છે, પરંતુ નાનો છે અને કુણ્ણલ મોટો છે. તેથી રાજ્યને યોગ્ય કુણ્ણલ ગણાય, પણ મારો પુત્ર ન ગણાય, માટે એવી કોઈ યુક્તિ કરું કે જેથી કુણ્ણલ રાજ્યને અધોગ્ય થાય, એવું વિચારી અજનની સળી થુંકથી લિંબવીને અઝોયતાં પદમાંના અની ઉપર અપુસ્વાર કર્યો, એથી " રૂદાનીમધોયતાં કુમારઃ એટલે હવે કુમાર અધ થાઓ. " એમ થયું. તે પછી તે પત્ર રાજાએ એજ પ્રમાણે એ રથણે મૂક્યો. રાજાએ આવીને વાંચ્યા સિવાય તે પત્ર કુમાર પાસે મોકલ્યો. આવેલો પત્ર કુમાર પાસેના કોઈ માણસે મનમાં વાંચીને વિરૂદ્ધ લખેલું માનીને પ્રગટ ન વાંચ્યો. કુમારના આગ્રહથી બ્યારે પ્રગટ વાંચ્યો, એટલે ભાવાર્થ જાણીને કુમારે કહ્યું કે ચૌર્યવંશમાં ઉત્પત્ત થએલો અમારા વડાલોની આજ્ઞા ત્રણ ભુવનમાં પણ કોઈ ઉલ્લંઘન નથી કરતું તો પછી તેમનાજ વંશમાં જન્મેલો હું પિતાની આજ્ઞાનું કેમ ઉલ્લંઘન કરું ? એ ના થાય, એમ કહીને તે વખતેજ અગ્નિમાં તપાવેલી લોહાની સળી લઇને શાક-આકંઠ કરતા સર્વ પરિજનોએ રોક્યા છતાં પણ આંખમાં આંછને અન્ધ થયો. આ બનાવ જાણીને રાજા અતિશય ખેદ પામ્યો, પણ પછી શો ઉપાય ? પછી કુણ્ણલ પાસેથી ઉજ્જયણની લઇને કોઈ બીજું યોગ્ય ગામ તેને આપ્યું. તે ગામમાં રહીને કુણ્ણલ કુમાર ઉત્કૃષ્ટ સંગીતકળા શીખ્યો. કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ તેને એક પુત્ર થયો, એટલે રાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે તે કુણ્ણલ પાટલીપુત્ર નગરે ગયો. ત્યાં જઇને પોતાની સંગીતકળાથી સમસ્ત નગરવાસી જનનાં ચિત્ત તેણે આકર્ષી લીધાં. તેની એ ખ્યાતિ રાજા પાસે જવાથી રાજાએ કુણ્ણલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. કુણ્ણલે રાજભુવનમાં જઈ પડતા પાછળ રહીને અતિ-સુંદર સંગીત કર્યું; એથી રાજા અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે " અરે ! તું માગ, તારું ઇચ્છિત હું તને આપીશ. " રાજાનું એ વચન સાંભળીને કુણ્ણલે કહ્યું કે—

અસોમસિરિણો સુત્તો અંધો જ્ઞાયઈકામણિ, ॥ ૮૬૨ ॥
અન્દયસેના પ્રપોના બિબ્હસારનેનાં પોત્ર (પુત્રનો પુત્ર) અને, અધોક્કશીને, સાધ્યપુત્ર કાકણિ (રાજ્ય) આપેલો. ૮૬૨

પાટલીપુત્ર નગરમાં નન્દવંશનો નાશ કરનાર એવા ચાણ્યક્યના બુદ્ધિ વૈભવથી જોઈવંશી ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ રાજા થયો, તે પછી અતુલક્રમે બિન્દુસાર અશોકથી અને કુણાલ થયા. તેથી કુણાલ ચંદ્રગુપ્ત પ્રપૌત્ર થાય બિન્દુસારનો પૌત્ર એટલે પુત્રનો પુત્ર થાય અને અશોકશ્રાવેનો પુત્ર થાય. તે તમારી પાસે કાકણિ માગે છે. એટલે ક્ષત્રિય ભાષામાં રાજા માગે છે, કુણાલની યાચના સાંભળીને રાજાએ આશ્ચર્ય સહિત પડદા દૂર કરાવ્યોને કૌતુકવાલા રાજાએ પૂછ્યું એટલે કુમારે સર્વ હકિકત સવિસ્તર કહી સંભળાવી. પછી રાજાએ કહ્યું કે તું અન્ધ હોવાથી રાજ્યને શું કરીશ ?

કુમારે કહ્યું—દેવ ! મારે રાજ્યને ચોગ્ય પુત્ર થયો છે,

રાજા:—કયારે ?

કુમાર:—“ સંપ્રતિ ” હમણાં.

રાજાએ કુણાલના પુત્રનું નામ એ ઉપરથી “ સંપ્રતિ ” રાખ્યું, અને તેને રાજ્ય આપ્યું.

આ પ્રમાણે જેમ આહીં અકાર ઉપર એકજ બિન્દુથી કુમારને નેત્રનું દુઃખ થયું. તેમ સૂત્રમાં પણ બિન્દુઆદિ અધિક થવાથી સર્વ અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. ૮૬૨

ભાવની આધિકતામાં બાળું લૌકિક ઉદાહરણ છે; તે આ પ્રમાણે છે—

કોઈ એક જગલમાં એક સરોવર હતું, તે લોકમાં “ કામિક તીર્થ ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. તે સરોવરના કાંઠે એક વંજુલનું વૃક્ષ હતું, તે વૃક્ષની શાખા ઉપર ચડીને જે કોઈ તિર્થંચ સરોવરના પાણીમાં પડે, તો એ તીર્થના પ્રભાવથી તે તિર્થંચ મરુપ્ત થઈ જાય, અને જે મરુપ્ત પડે તો દેવ થાય, પણ જે લોભના અધિકપણથી બીજીવાર એ શાખા પરથી પાણીમાં પડે તો પડનાર પુનઃ પોતાની મૂળ અવસ્થાને પામે. એક વખત ત્યાં વાનરમિથુનના દેખતાં મરુપ્ત યુગલ વંજુલ વૃક્ષની શાખા પરથી સરોવરના જળમાં પડ્યું, અને તીર્થના માહાત્મ્યથી દેહીધ્મમાન દેવયુગલ યત્ન ગયું. એ જોઈને વાનરમિથુન પણ એ પ્રમાણે સરોવરમાં પડ્યું અને સુંદર મરુપ્તયુગલ થયું. તેમાં મરુપ્તરૂપ થએલ વાનરે અધિક લોભથી સ્ત્રીને કહ્યું કે આપણે પુનઃ સરોવરમાં પડીએ કે જેથી દેવરૂપ બનીએ. સ્ત્રીએ ના પાડી અને કહ્યું કે ફરી પડવાથી કોણ જાણે શું એ થઈએ, આપણું આ સુંદર મરુપ્તરૂપ છે તેજ બસ છે. શાસ્ત્રોને વિષે અત્યંત લોભ નિષેધ કરેલો છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ વાર્યા છતાં પણ તે પુરૂષ અતિલોભથી ફરી તે સરોવરમાં પડ્યો એટલે પુનઃ પોતાના મૂળ સ્વરૂપે વાનર થયો. તે પછી તે સ્ત્રીને ત્યાં આવેલા કોઈ રાજાએ પોતાની અતિ વહાલી પત્ની કરી, અને વાનરને કોઈ હન્દ્રભલિક (મદારી) લઈ ગયો. તેણે તેને નાચતાં શીખવ્યું. એક દિવસે મદારી તેજ વાનરને લઈ રમત કરવાને તે સ્ત્રીએ સહિત બેઠેલા એવા રાજા પાસે ગયો. વાનરાએ તે રાણીને ઝાળખી અને રાણીએ પણ તે વાનરને ઝાળખ્યો, એથી બાંધ્યા છતાં પણ વાનર રાણીને લેવા માટે તેની સન્મુખ વારંવાર દોડવા લાગ્યો, એટલે રાણીએ કહ્યું કે—

જો જહા વટ્ટણ કાલો, તં તહા સેવ વાનરા ! !

મા વંજુલપરિચ્છેદો, વાનરા ! પઢળં સર ॥ ૮૬૩ ॥

હું વાનર ! જે કાળ જેવો વર્તે છે તેવો તેનો અનુભવ કર, વંજુલના પતનનાં લાભથી ભ્રષ્ટ થએલા હું વાનર ! હવે તે પતન સંભાળીશ નહીં. ૮૬૩

જેમ અધિક લોભનો અભિપ્રાય વાનરને દુઃખ માટે થયો, તેમ માત્રાદિએ અધિક સૂત્ર પણ અનર્થ માટે થાય છે.

હવે અક્ષરાદિએ હોન એવા સૂત્રપાઠમાં દુઃખ જણાવવાને ઉદાહરણ કહે છે,

વિજ્ઞાહર રાયગિહે ઉપ્પય પઢણં ચ હોનદોસેણ ।

કહણોસરણાગમણં પયાણુસારિસ્સ દાણં ચ ॥ ૮૬૪ ॥

હોનાક્ષરપણના ઢાપથી રાજગૃહ નગરમાં ઉત્પાત અને પતન કરતા અર્થાત્ ઇન્દ્રિય સ્થાને નહિ જઈ શકતા વિદ્યાધરને જોઈને (શ્રેણિક) સમસરણમાં આવી ભગવન્તને પૂછ્યું. ભગવન્તે તેના ખુલાસો કર્યો. અને તેથી પદાનુસારી અભય કુમાર તેણે તે વિદ્યા પૂછ કરી ને તેથી વિદ્યાધરે અભયકુમારને) વિદ્યા આપી. ૮૬૪

રાજગૃહનગરમાં એક વખત ભગવાન મહાવીર સમવસર્યા, તે વખતે તેમની પાસે તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને સર્વ સલા ઉઠી, તે સાથે શ્રેણિક પણ રાજભુવન તરફ જવા લાગ્યા, તેવામાં તેમણે દૂર કોઈ વિદ્યાધરને પાંખ વિનાના પક્ષીની જેઠે આકાશમાં ઉત્પાત અને પતન કરતો જોયો. તેથી આશ્ચર્ય પામીને શ્રેણિક રાજ પાછા ભગવન્ત પાસે આવીને તે વિદ્યાધર રાખ થી હડીકત પૂછવા લાગ્યા. ભગવન્તે કહ્યું કે એ વિદ્યાધરને આકાશગામિની વિદ્યાનો એક અક્ષર વિસ્મૃત થયો છે, તેથી તે વિદ્યા સારી રીતે સ્ફુરતી નથી માટે તે ઉડીને પાછા નીચે પડે છે. ભગવન્તણું એ કથન પિતા પાસે રહેલા અભયકુમારે સાંભળ્યું. તેથી તેણે તે વિદ્યાધર પાસે જઇને કહ્યું કે જો તું અને આ આકાશગામિની વિદ્યાથી સમાન સિદ્ધિવાળો કરે, તો તે પામીને હું તને એ વિદ્યાનો વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપું. વિદ્યાધરે એ શરત કબુલ કરી, એટલે અભયકુમારે પદાનુસારીલક્ષિથી વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપ્યા. વિદ્યાધર શરત મુજબ એ વિદ્યા અભય કુમારને આપીને મુખપૂર્વક વૈતાલ્ય પર્વતપર જઈ મુન્દરીઓ સાથે સંગમમુખ અનુભવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જન્મ હોનાક્ષરવાળી વિદ્યા સ્મરણમાં આવતાં પણ કામ લાગતી નથી અને અનર્થ કરનારી થાય છે. તેમ સૂત્ર પણ હોનાક્ષર હોયતો અનર્થકારી થાય છે. ૮૬૪

હવે હોનાધિક અક્ષરવાળા સૂત્ર માટે ઉદાહરણ કહે છે.

તિત્ત-કહુમેસયાઈ માર્ણ પીલેજ્ઞ ઉણ્ણ દેર ।

પઢણ્ણ ન તેહિં અહિર્ણિ મરદ્દ વાલી તહાહારે ॥ ૮૬૫ ॥

તીખા-કહવા એસડો (રોગી પીડા ન પામો એમ માનીને) રોગીને તેના માતાપિતા કે વૈદ્યાદિ જો તે એકા આપે, તો તેથી શુભ ન થાય, અને વધારે આપે તો મરણ થાય. એજ પ્રમાણે હોનાધિક આહારમાં બાળક પણ મરણ પામે. ૮૬૫

એજ પ્રમાણે સૂત્રમાં પણ હોનાધિક અક્ષર હોય તો અનેકદોષો પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે—

અત્થસ્સ વિસંવાઓ મુયમેઆઓ તઓ ચરણમેઓ ।

તત્તો મોક્ખામાવો મોક્ખામાવેઽફલા દિક્ખા ॥ ૮૬૬ ॥

(ન્યુનાધિક અક્ષરથી) સૂત્રનો લેદ થાય, અને સૂત્રના લેદથી અર્થમાં વિસંવાદ થાય, ને તેથી ચારિત્રનો લેદ થાય, ચારિત્રના લેદથી શ્રોક્ષનો અભાવ થાય, અને શ્રોક્ષના અભાવે વીક્ષા નિષ્પન્ન થાય. ૮૬૬

આ પ્રમાણે આગમથી દ્રવ્યાવરયક કહ્યું, હવે નોઆગમથી દ્રવ્યાવરયક કહે છે.

નોઆગમઓ જાણય-મન્વસરીરા-ડરિત્તમાવાસં ।

હોદ્દય લોગુચરિયં કુપ્પાવયણં જહા મુત્તે ॥ ૮૬૭ ॥

જાશરીર લવ્યશરીર અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત, એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, તેમાં ઉભય વ્યતિરિક્ત એવું નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક લૌકિક, લોકોત્તર અને કુપ્રાવચનિક એ ત્રણ પ્રકારે જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ જાણવું. ૮૬૭

જાશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક, લવ્યશરીર દ્રવ્યઆવશ્યક, અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-આવશ્યક એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે. જેણે પૂર્વે સારી રીતે આવશ્યક શીખેલું નિદ્વશિલાને વિષે પ્રાપ્ત થયેલું જીવે છેડી દીધેલું એવું મુનિતું જીવરહિત શરીર તે જાશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, કેમકે તે શરીરથી પૂર્વે ભાવઆવશ્યક અનુભવેલ છે, જે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં આવશ્યક જાણે, પણ હાલમાં વર્તમાનકાળે નથી જાણતી તે વ્યક્તિતું જીવવાનું કેવલ્લોકિકું શરીર ચોખ્ખપણાથી લવ્યશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, એ ઉભયથી વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, એક લૌકિક, બીજું લોકોત્તર અને ત્રીજું કુપ્રાવચનિક. તેમાં પ્રથમ રાજા વિગેરેનાં મુખ ધોવા આદિ જે અવશ્યનાં કાર્ય તે લૌકિક વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક, અને જે સાધુઓના ગુણે રહિત, કેવળ વેશ માત્ર ધારણ કરી સાધુ જેવા જણાતા પગલે પગલે અનેક અસંયમ સ્થાનતું સેવન કરનારા મુનિઓ વિગેરે સપાર-સાંજ પ્રતિક્રમશાંતિ અવશ્ય કાર્યો કરે તે લોકોત્તર દ્રવ્ય-આવશ્યક, તથા જે પાખંડીજનો ચામુંડા વિગેરે કેવળના સ્થાનમાં વિલેપનાદિ આવશ્યક કાર્યો કરે છે તે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યઆવશ્યક છે, એ નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-આવશ્યકના ત્રણ ભેદ જાણવા. તેમાં જે નો શબ્દ છે તે આગમના સર્વથા નિવેદ્ય અર્થમાં સમજાવે, કેમકે ઉપરોક્ત આવશ્યકમાં જરા પણ આગમ-જ્ઞાન નથી. આ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ ભેદપૂર્વક જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ સવિસ્તર જાણી લેવું. ૮૬૭

ઉપર જે લોકોત્તર નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહ્યું છે, તેમાં ઉદાહરણ કહે છે.

લોચત્તરે અભિમત્ત્વમાતેવાલોયમાં જદાહરણે ।

સ રચનદાહગવાણિયનાણ જઈહુવાલદો ॥ ૮૬૮ ॥

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરન્તર દોષ સેવનર અને આલોચના કરનાર સાધ્વાભાસનું દૃષ્ટાન્ત છે, તે સાધ્વાભાસને ગીતાર્થમુનિએ રત્નદાહક વણિકના ઉદાહરણથી કબજો આપ્યો. ૮૬૮

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરન્તર દોષ સેવીને આલોચના (પ્રાચક્ષિત) કરનાર સાધ્વાભાસનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે—

વસન્તપુર નગરમાં એક અગીતાર્થ સંવિભાભાસ ગચ્છ પાતાના આચાર્ય સહિત વિચરતા હતા, એ ગચ્છમાં એક મુનિ રહેતા હતા તે હસ્તેશાંદોષયુક્ત-સાધુને ઉપયોગમાં ન આવે એવા ભાત-પાણી ગ્રહણ કરીને પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે મહાન્ત સંવેગી હોય તેમ દેખાવ કરતા ને કરેલા સર્વ દોષો યુર સમીપે પ્રગટ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત લેતા હતા, યુર પણ તેને તે મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત આપતા હતા. તે સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત આપતાં હસ્તેશાં કહેતા કે 'અહો ! આ મુનિ કેવો ધર્મશ્રદ્ધાળુ મહાભાસ છે ! જે આ પ્રમાણે દુષ્કર એવી આલોચના કરીને મુખપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત લે છે. ખરેખર સરળ હોવાથી એ મુનિ શુદ્ધ છે. કેમકે દોષ સેવવા સહેલો છે પણ આલોચના કરવી તે સુરકીલ છે.' આત્મ જોડને બીજા ભોળા સાધુઓ વિચારવા લાગ્યા કે 'ખરેખર આલોચના કરવી એજ સાધ્ય છે. દોષો સેવવામાં વિ. ભા. ૪૫

અડચણ નથી અને જો એ પ્રમાણે હુમ્મશાં આલોચના કરીએ તો પછી નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરીએ તોપણ એમાં કંઈ દોષ નથી કેમકે તેની આલોચના કરવાથી શુદ્ધિ કરી હુકરકારી થઈ શકાય છે. આવા વિચારથી પ્રાયઃ આખા ગચ્છમાં ‘આલોચણુ’ પણ ‘અનાચાર સેવવા’ એવી ભૂર્જતા પ્રસરી ગઈ.

એ પ્રમાણે અવિધિએ વર્તતાં કેટલોક કાળ ગયો, તેવામાં તે ગચ્છમાં કેઈ બીજા વિદ્વાન મુનિ પ્રાહુણ તરીકે આવ્યા, તેમણે તે સર્વ અવિધિ જોઈને વિચાર્યું કે અરેરે આ ભૂર્જ શુર્યે આખાં ગચ્છનો નાશ કર્યો, આ વિચારથી તેમણે તે શુરને કહ્યું કે હું મુનિ ! તમે આ નિત્ય દોષ સેવનાર સાધુનાં આ પ્રમાણે વખાણ કરો છો, તેથી ગિરિનગર-વાસી લોકો અને રાજાની પેઠે દુઃખ પામશે.

અસણ શુર:-એ કેવી રીતે ?

વિદ્વાન મુનિ:-ગિરિનગર નામે એક શહેર હતું, તેમાં કોશધિપતિ એક વણિક રહેતો હતો; તે વણિક અગ્નિદેવનો ભક્ત હોવાથી દરવર્ષે રત્નોથી એક ચારડો ભરીને તે ચારડો અગ્નિથી સળગાવી દેતો, તેને તે પ્રમાણે કરતો જોઈને તે નગરવાગી લોકો અને રાજા તેની પ્રશંસા કરતા હતા, કે અહો ! આ ગૅઠની અગ્નિદેવ ઉપર કેવી ભક્તિ છે ? કે જે દરવર્ષે અગ્નિદેવને આ પ્રમાણે રત્નોથી તૃપ્ત કરે છે, આવી રીતે પ્રશંસા થવાથી તે રોઠ વધારે આદરથી એજ પ્રમાણે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં એક વખત મહાગેરો વર પવન ઉત્પન્ન થયો, તેથી આખા નગરમાં એ સળગાવેલો અગ્નિ ફેલાયો, જેથી રાજા મહેલ સહિત સર્વ નગર બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયું, બ્યારે એવો મહા અનર્થ થયે ત્યારે રાજાએ અને લોકોએ વિચાર્યું કે અરેરે આપણે એ શેઠને એ પ્રમાણે કરતાં પહેલાંથીજ કેમ ન રોક્યા ? અને તેની પ્રશંસા શા માટે કરી ? જો એ પ્રમાણે કરતાં આપણે એને પ્રથમજ રોક્યા હોત, તો આપણે આ વખત અત્યારે ન આવત ’ આ પ્રમાણે ધણીજ પચ્ચાત્તાપ કરીને તે વણિકનો દંડ કરી તેને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો.

એ પ્રમાણે હું આચાર્ય ! તમે પણ આ અવિધિએ વર્તતા સાધુની પ્રશંસા કરવાથી પોતાનો અને ગચ્છનો ઉલાયનો નાશ કરો છો, માટે આ સાધુને તેમ કરતાં અટકાવો, જેથી મથુરાનગરીના લોક અને તેના રાજાની પેઠે સર્વ મુખી થાઓ, ન જેથી તમે અનર્થને ભજવાવાલા ન થાઓ.

આચાર્ય:-એ કેવા રીતે ?

વિદ્વાન મુનિ —સાંભળો. મથુરાનગરીમાં પણ અગ્નિદેવનો ભક્ત કેઈ ધનવાન વણિક રહેતો હતો. તેણે પણ રત્નોથી ભરેલા ધરને મળગાવવાનો આચાર કર્યો, જોરથી તે નગર-વાસી લોકોએ અને રાજાએ તેનો દંડ કરી તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યું કે જો તારે અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરવા હોય તો અરણ્યમાં જઈને ધર કરીને શા માટે એમ નથી સલગાવતો ? એમ કહીને તે રોઠને નગર બહાર કાઢ્યો. તેથી એ માનના અગ્નિના અનર્થથી બચીને મુખી થયા. એ પ્રમાણે હું આચાર્ય ! તમે પણ આ સાધુને ગચ્છ બહાર કાઢીને પોતાને તથા ગચ્છને મહાઅનર્થથી બચાવો.

આવી ધણી મુક્તિઓથી એ અચાર્યને શીખામગ આપી, પણ શુર અસણ (અગીતાથ) અને આગડી હોવાથી તેમજ અર્માં હોવાથી પોતાની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિથી (ન નિવરતો) તે સાધુને અટકાવે નહિ, એટલે એ વિદ્વાન પ્રાહુણ મુનિએ ગચ્છના બીજા

સાધુઓને કહ્યું કે હું મહાભાગ્ય મુનિઓ ! આવા અમન ગુરુના તાબે રહેવાથી હવે સર્વ. તેમનો ત્યાગ કરીને અન્ય સ્થળે જાઓ, નહિ તો તમને સર્વને અનર્થ પ્રાપ્ત થશે. વિદ્વાન મુનિના ઉપદેશથી તે સાધુઓએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. આવા પ્રકારના ગન્ધવાળાનું જે આવશ્યક તે નોઆગમથી લોકોત્તર દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે. તે દ્રવ્યઆવશ્યક બિદાહરણ-પૂર્વક કહ્યું. ૮૬૮

આ પ્રમાણે બિદાહરણપૂર્વક દ્રવ્ય આવશ્યક કહ્યું; હવે ભાવઆવશ્યક કહીશું. તે ભાવ આવશ્યક આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. તેજ વાત કહે છે.

આગમઓ ભાવાવાસયં તદત્યોચ્ચોગપરિણામો ।

નોઆગમઓ માત્રે પરિણામો નાણ-કિરિયામુ ॥ ૮૬૯ ॥

આવશ્યકના અર્થના ઉપયોગ રૂપ પરિણામ તે આગમથી ભાવ આવશ્યક છે, અને જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયનો પરિણામ તે નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક છે. (અહીં નોઆગમ મિશ્ર-અર્થમાં સમજવો.) ૮૬૯

ઉપરોક્ત નોઆગમથી ભાવઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે તે કહે છે.

લોહ્ય લોહત્તરિયં કૃપાવવર્ણં ચ તં સમાસેળં ।

લોકોત્તરં પસત્યં સત્યં તેનાદિમારોડ્યં ॥ ૮૭૦ ॥

લૌકિક-લોકોત્તર-અને કૃપાવચનિક. એમ ત્રણ પ્રકારે મંદોપથી નોઆગમબેદમાં ભાવ આવશ્યક છે. તેમાં લોકોત્તર ભાવાવશ્યક શ્રેષ્ઠ છે. તેનોજ આ શાસ્ત્રમાં અધિકાર છે. ૮૭૦

નોઆગમથી ભાવ આવશ્યક લૌકિક-લોકોત્તર-અને કૃપાવચનિક એમ ત્રણ પ્રકારે છે. આવેા અનુક્રમ પૂર્વે વર્ણવેલ દ્રવ્ય આવશ્યકમાં પણ કહ્યો છે, અને ભાવ-આવશ્યકમાં તો અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં બંધની અનુકૂલતાદિ કોઇ હેતુ વડે કરીને લૌકિક-કૃપાવચનિક-અને લોકોત્તર એવો અનુક્રમ કહ્યો છે. તેમાં દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ભારત અને પાછલા ભાગમાં રામાયણ વાંચવું ઇત્યાદિ જે લોકમાં પ્રચલિત છે તે નોઆગમથી લૌકિક ભાવ આવશ્યક છે. અને મંત્ર પાઠાદિ પૂર્વક યજ્ઞ અંજલિ હોમાદિ કરવા તે કૃપાવચનિક ભાવાવશ્યક છે. તથા ઉપયોગ પૂર્વક આવશ્યક થયણ કરવું પડિલેલુજી આવનાંદિ ક્રિયાગિય ઉભયકાળ મુખે મુહુરતિ રાખીને, આવર્ત કરવા પૂર્વક વન્દનાદિ સૂત્રોરૂપ આવશ્યક સૂત્ર બોલવા તે લોકોત્તર ભાવ આવશ્યક છે. એ પ્રમાણે સઘળે ઠેકાણે જ્ઞાનક્રિયાની મિશ્રતા વિચારવી. આ ત્રિવિધ નોઆગમથી ભાવ આવશ્યકમાં લોકોત્તર ભાવાવશ્યક બરેબર અનુપમ મોક્ષ મુખની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત હોવાથી લોકોત્તર ભાવ આવશ્યકજ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેનોજ અહીં શાસ્ત્રમાં અધિકાર કરાય છે. ૮૭૦

હવે આવશ્યકનાં પચાસનામો (જુદા જુદા નામો) કહે છે.

તસ્સામિત્તયાઈં સુપસત્યાઈં જહત્યનિયયાઈં ।

અવ્વામોદાઈંનિમિત્તમાહ પજ્જાયનામાઈં ॥ ૮૭૧ ॥

અન્ય અન્ય સ્થાનને વિષે આવશ્યકનાં જુદા જુદા નામો સાંભળવાથી શિષ્યને વ્યા-મોહ આદિ ન થાય એટલા માટે તે આવશ્યકનાં એકજ અર્થવાળાં સુપ્રસારત યથાર્થ ને નિયત એવાં આવશ્યકનાં જુદા જુદા નામો કહે છે. કેમકે તેથી અનેક દેશમાંથી થયેલા શિષ્યોને મુખે મુખે અર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે. ૮૭૧

આવસ્સયં અવસ્સકરણિજં ધ્રુવ નિમ્મહો વિસોદી ય ।

અજ્ઞયણછક્ક વગ્ગો નાઓ આરાહુણા વગ્ગો ॥ ૮૭૦ ॥

આવશ્યક-અવશ્ય કરવા યોગ્ય-ધ્રુવ-નિમ્મહ-વિશુદ્ધિ-છઅધ્યયન-વર્ગ-ન્યાય-આરાધના અને માર્ગ (એ દશ આવશ્યકતાં જુદાં જુદાં નામો છે.) ૮૭૨

આવશ્યક એટલે શુ ? તે કહે છે.

સમણેણ સાવણ ય અવસ્સકાયન્વયં હવ્હ જમ્હા ।

અંતો અહો-નિસિસ્સ ડ તમ્હા આવસ્સયં નામ ॥ ૮૭૩ ॥

સાધુ અને આવકને રાત્રિ અને દિવસના અંતે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે; તે કારણથી આ આવશ્યક કહેવાય છે. ૮૭૩

જદવસ્સં કરણિજં તેણાવસ્સયમિદં ગુણાણં વા ।

આવસ્સયમાહારો આ મજ્ઞાયા-ભિવિહિવાઈ ॥ ૮૭૪ ॥

આ વસ્સં વા જીવં કરેઈ જં નાણ-દંસણ-ગુણાણં ।

સંનેજ્ઞ-ભાવણ-ચ્છાયર્ણેઈ વાડ્ડવાસયં ગુણઓ ॥ ૮૭૫ ॥

જે કારણથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી તે આવશ્યક છે એ અર્થ પૂર્વની ગાથામાં કહેલ છે. અથવા આવશ્યક પદમાં આ શબ્દ મર્યાદા ને અભિવિધિ અર્થનો વાચક છે તેથી મર્યાદા અને અભિવિધિ વડે શુદ્ધોનો આધાર તે આવશ્યક છે. અથવા જે આ એટલે સમસ્ત પ્રકારે જીવને જ્ઞાન-દર્શન શુદ્ધોને વશ કરે તે આવશ્યક. અથવા સાંનિધ્યભાવનાચ્છાદનાવડે શુદ્ધથી આત્માને વાસિત કરે તે આવાસક કહેવાય છે. ૮૭૪-૮૭૫

અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી આવશ્યક કહેવાય છે. એ આવશ્યક પદમાં જે આદ્ શબ્દ છે તે મર્યાદાને અભિવિધિવાચી છે, એટલે મર્યાદાવડે અથવા અભિવિધિવડે (જ્ઞાનાદિ) શુદ્ધોનો આધાર તે આવશ્યક. અથવા જે ક્રિયા આત્માને જ્ઞાનાદિ શુદ્ધોને વશ કરે તે આવશ્યક, અથવા આત્માને જે જ્ઞાનાદિ શુદ્ધોથી સાંનિધ્ય કરે-વાસિત કરે તે આવાસક. અથવા યજ્ઞ મુગ્ધ-ધૂપઆદની પેઠે જે આત્માને શુદ્ધો વડે આચ્છાદિત કરી શોભાવે તે આવાસક. અથવા જે આત્માનું દોષોથી સંવરણ કરે એટલે દોષો આવવા ન દે તે આવાસક છે. ૮૭૪-૮૭૫

આ પ્રમાણે આવશ્યકપદના જુદા જુદા દસ નામોમાંના પહેલા આવશ્યક અથવા આવાસક પદનો અર્થ કહ્યો. હવે બાકીનાં પદોનો અર્થ કહે છે.

एवं चिय सेसाईं विजसा मुय-लवखणाणुसारेण ।

કમસો વચ્ચવાઈં તહા મુય-લવખનાણાઈં ॥ ૮૭૬ ॥

એજ પ્રમાણે બાકીના પદો પણ વિકાને શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણને અનુસારે અનુક્રમે કહેવાં. તથા શ્રુત-સ્કંધનાં નામો પણ એજ પ્રમાણે કહેવાં. ૮૭૬

માદાભિલાષી જનોથી અવશ્ય કરાય છે મટિ અવશ્યકરણીય કહેવાય છે. તથા અર્થથી શાંતિનું હોવાથી ધ્રુવ. જે વડે દન્દ્રિય-ક્રિયા વિગેરે ભાવ શત્રુઓનો નિમ્મહ-રોધ કરાય તે નિમ્મહ. બીજા આચાર્યો ધ્રુવ એટલે પ્રવાહથી અનાદિ કાળના કર્મ તેનો જે વડે નિમ્મહ થાય તે પ્રવનિમ્મહ, એમ તે બે પદનું એકજ પચાય નામ કહે છે. તથા કર્મથી મત્તીન થ-એલા આત્માને વિશુદ્ધિના હેતુ હોવાથી વિશુદ્ધિ, સામાયિકઆદિ છ અધ્યયનરૂપ હોવાથી

પદ્ધત્યન. જે વડે રાગ આદિ દાષો દૂરથી ચળય તે વર્ગ. બીજાઓ એ બે પદ્મ' એક-જ નામ કહે છે. જેમકે પામ યિકાદિ છ અધ્યયનનો સમુદ્ધ હોવાથી છ અધ્યયનનો વર્ગ કહેવાય છે. ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય હોવાથી ન્યાય, અથવા જીવ અને કર્મનો સંબંધ દૂર કરનાર હોવાથી ન્યાય, મોક્ષ આરાધનાનો હેતુ હોવાથી આરાધના, મોક્ષનગરે પહોંચાડનાર હોવાથી માર્ગ. એ પ્રમાણે આપશ્યક પદના દશ પર્યાય નામોનો અર્થ જાણવો.

તથા તેજ પ્રમાણે શ્રુત અને સ્કંધનાં પર્યાય નામો પણ શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણથી જાણવાં, જેમકે શ્રુત-સૂત્ર-મંથ-સિદ્ધાન્ત-પ્રવચન-આજ્ઞા-ઉપદેશ-અને આગમ એ વિગેરે શ્રુતનાં એકજ અર્થવાળા નામો છે. તથા ગણ-કાય-નિકાય-સ્કંધ-વર્ગ અને રાશી એ વિગેરે સ્કંધના એજ અર્થવાળાં નામો છે. તેના અર્થ વિદ્વાને શ્રુતાનુસારિ લક્ષણથી કરવા. અહીં વિસ્તાર થવાના ભયથી કહ્યા નથી. ૮૭૬

એ પ્રમાણે આપશ્યક પદના નામાદિ નિદેશો કહ્યા, હવે શ્રુતપદના એ નામાદિ નિદેશો કહીશું.

આગમઓ દન્વમુયં વત્તા મુત્તોવઓગનિરવેવલ્લો ।

નોઆગમઓ જાણય-મન્વસરીરા-હરિત્તિમિદં ॥ ૮૭૭ ॥

શ્રુતોપયોગ રહિત વત્તા તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત છે; અને જ્ઞાસરીર-ભવ્યસરીર તથા એ ઉભય વ્યતિરિક્ત એમ નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત ત્રણ પ્રકારે છે. ૮૭૭

નામ અને સ્થાપનાશ્રુત મુગમ હોવાથી તેનું કથન અહીં નથી કરતા પણ દ્રવ્ય-શ્રુત અને ભાવશ્રુતમાં જાણવા જેવું છે તેમાં તેને કહીશું. તેમાં દ્રવ્ય શ્રુત બે પ્રકારે છે. આગમ-થી અને નોઆગમથી. શ્રુતના ઉપયોગ રહિત જે વત્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અને નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત જ્ઞાસરીર ભવ્યસરીર અને એ ઉભય વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એમાંના પહેલા બે લોક આપશ્યક પ્રમાણે જાણવા, અને ત્રીજો લોક નીચે પ્રમાણે જાણવો. ૮૭૭

પત્તાઇગયં મુત્તં મુત્તં ચ જમંઢગાઇ પંચવિદં ।

આગમઓ માવસુયં મુઓવવત્તો તઓડગળ્લો ॥ ૮૭૮ ॥

પત્તાદિમાં રહેલ શ્રુત અને જે અંડાલદિ પાંચ પ્રકારનું સૂત્ર તે બન્ને નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત છે. તથા શ્રુતોપયોગવાન જે જીવ તે તેનાથી અનન્ય હોય તેથી તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

પાના-પુસ્તક-વસ્ત્ર આદિમાં લખેલું શ્રુત અથવા સૂત્ર તે ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત કહેવાય છે. અહીં શ્રુત અને સૂત્ર બંને શબ્દો એકજ અર્થમાં છે, તેથી દ્રવ્ય શબ્દનો સમાન-નામવડે અપ્રધાન અર્થ રાખી અંડગ-વોંડગ-કીટજ-વાળજ અને વલ્કજ સૂત્ર એમ જે આગ-મમાં પાંચ પ્રકારે સૂત્ર કહ્યું છે, તે પણ સૂત્રના નામના સરખાપણાથી ભુલું ઉભયવ્યતિ-રિક્તદ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. તેમાં ચૈારિંદ્રિય જાતિના કાકાઓએ બનાવેલ કાશીદામાંથી થ-એલું સૂત્ર અંડગ સૂત્ર કહેવાય છે. તેને લોહમાં ચટક સૂત્ર (રેશમ) કહે છે, કપાસથી થએલું સૂત્ર તે વોંડગ સૂત્ર કહેવાય છે. કીટજ સૂત્ર પાંચ પ્રકારે છે. પદ્મ મલય-અંશુક ચીનાશુક અને કૃમિરાગ. આ પાંચે પદસૂત્ર કહેવાય છે. વાગજ (વાગરી થયેલું) સૂત્ર પણ પાંચ પ્રકારે છે. મેઘાના ઊનનું-ઝોંટના ઝોનનું- મૃનન. વ.ગનું-ઝોંટરના વાગનું અને મેઘાદિના ઊનથી ઉગરેલી કિંદિ થકી ઉત્પન્ન થયેલું સૂત્ર કિંદિશ અથવા મેઘાદિક

જનનો. બે ત્રણના સંયોગથી. ઉત્પન્ન થયેલું કિંદ્રિશ; અર્થાદિના વાળનું તથા વદનનું સૂત્ર તે શણ પિંગેરનું સૂત્ર. એ સર્વ ઉભાય વ્યતિરક્ત દ્રવ્ય શ્રુત (સૂત્ર) બાણુ. . .
 ભાવ શ્રુત બે પ્રકારે છે-આગમથી અને નાઆગમથી. તેમાં કૃતના ઉપયોગશ્રુત જે શ્રુતના ભણનાર હોય તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે અહીં ઉપયોગશ્રુતને જીવ, તે ઉપયોગથી અલિપ્ત હોવાથી તે જીવનેજ ઉપચારવડે ભાવ શ્રુત કહેલ છે. ખરી રીતે તો શ્રુતનો ઉપયોગ એજ ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

હવે નાઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે.

નોઆગમઓ માયે લોહ્ય લોહતરં પુરામિહિયં ।

સમત્તર્પરિગહિયં સમ્પ્રસુયં મિચ્છમિયરંતિ ॥ ૮૭૯ ॥

નાઆગમથી ભાવશ્રુત લૌકિક (ભારત-રામાયણાદિ) અને લોકોત્તર (અંગપ્રવિ-
 ણાદિ) એમ બે પ્રકારે છે, તે પહેલાં (શ્રુતજ્ઞાનાધિકારે) કહ્યાં છે. એ સર્વ સમ્યક્દૃષ્ટિએ
 અહણ કરેલ હોય તો સમ્યક્ શ્રુત છે, અને મિથ્યાદ્રષ્ટિએ અહણ કરેલ હોય તો મિથ્યાશ્રુત છે. ૮૭૯

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

આગમઓ ભાવસુયં જુતં નોઆગમે કહં હોઈ ? ।

જઈ નાગમો ન સુતં, અહ સુત્તમનાગમો કિહ પુ ? ॥ ૮૮૦ ॥

આગમથી ભાવશ્રુત તો શ્રુત છે, પણ નાઆગમમાં ભાવશ્રુત કેમ થઈ ? (કારણ
 કે નાશબ્દ નિષેધાર્થે હોવાથી) જે આગમનો અભાવ છે તો શ્રુત નહિ, અને જે શ્રુત છે
 છે તો આગમનો અભાવ કેમ ? આ તો માની મા વાંછણીની થઈ વિરદ છે, ૮૮૦

ઉવઓગો જમ્મત્તે તં તં જઈ વાગમોડરમેસં તુ ।

નોઆગમોત્તિ પર્વં કિમણુવત્તમ્મિ દવ્વસુયં ? ॥ ૮૮૧ ॥

જેટલા જેટલા શ્રુતનો ઉપયોગ, તે તે આગમથી ભાવશ્રુત છે, અને આકીલું (ઉપયોગ
 રહિત) નાઆગમથી ભાવશ્રુત છે, જે એમ કહેતા હો તો અનુપયોગમાં દ્રવ્યશ્રુત
 કેમ કહું ? ૮૮૧

જે જે શ્રુતના બાણનારાઓને વીજ જેને જેને શ્રુતનો ઉપયોગ હોય તે તે બાણનારનું
 આગમથી ભાવ શ્રુત છે, અને શેષ ઉપયોગ રહિત હોય તેનું શ્રુત નાઆગમથી ભાવ શ્રુત
 છે. એમ જે કહેતા હો તો ૮૭૭ મી ગાથામાં “ શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા તે આગમથી
 દ્રવ્યશ્રુત છે ” એમ જે પૂર્વે અનુપયોગી વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યો છે, તેનું શું થશે? કારણ
 કે તે વિપયને તો તમે અહીં હાથમાં નાઆગમથી ભાવશ્રુત કહ્યો છે, તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત
 વિપય રહિત થશે. ૮૮૧

અવિસુદ્ધનયમણ વ જઈ લલ્લિમુવમણુવત્તેડરિ ।

ભાવસુયં ચિય પદઓ કિમણુવત્તત્સ દવ્વસુયં ? ॥ ૮૮૨ ॥

અથવા જે એમ કહેતા હો કે અવિસુદ્ધ નયના મતે લલ્લિશ્રુત તે ભાવશ્રુત (અને
 બીજું દ્રવ્યશ્રુત) તો તે ભાવશ્રુત અનુપયોગીમાં પણ છે, અનુપયોગી વક્તાને દ્રવ્ય-
 શ્રુત કેમ કહ્યો છે ? ૮૮૨

અથવા વક્તી આચાર્ય અદારાજ ! કહી એમ કહ્યો કે અવિસુદ્ધ નયના મતે શ્રુતલલ્લિ

પણ ભાવશ્રુત કહેવાય છે, તેથી અનુપયોગી છતાં પણ તે લબ્ધિ યુક્ત જીવમાં જે લબ્ધિ-રૂપ શ્રુત છે, તે ભાવશ્રુત છે; અને એ લબ્ધિશન્યજીવનું શ્રુત તે દ્રવ્ય શ્રુત છે, આમ માનવાથી દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત નહિ થાય. આ પ્રમાણે જો કહેતા હો, તો અનુપયોગી વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહે છે ? કારણ કે તેને પણ શ્રુતલબ્ધિના સદ્ભાવથી ભાવ-શ્રુતનીજ પ્રાપ્તિ થશે. અને દ્રવ્યશ્રુત તો વિષય રહિતજ રહેશે, કેમકે કોઈ પણ શ્રુતલબ્ધિ વિના બોલવું નથી. તેથી એમ કહેવું એ કેવળ વાણીમાત્રજ છે બીજું કંઈ નથી. ૮૮૨

ઉપરોક્ત બધા પક્ષોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

આગમસુબોવબોગો સુદ્ધો ચિય ન ચરણાદસંમિસ્સો ।

મોસેઽધિ વા વિવલ્લા સુવસસ ચરણાદમિત્તસસ ॥ ૮૮૩ ॥

ચારિત્રાદિથી મિત્ર નહિ, પણ શુદ્ધ શ્રુતોપયોગ તો આગમથી ભાવશ્રુત છે. મિત્ર ઉપ-યોગમાં પણ ચારિત્રાદિથી ભિન્ન શ્રુતોપયોગની વિવક્ષા કરીએ તો પણ તે આગમથી ભાવ-શ્રુત છે. ૮૮૩

ઉપરના જે પ્રશ્નો ક્યાં છે, તે નોશબ્દને નિષેધાર્થમાં સમજીને ક્યાં છે; તે અયોગ્ય છે, આચાર્યજી મહારાજ મિત્રને કહેનાર નોશબ્દને ચિત્તમાં ધારીને કહે છે. “મિત્ર કહેનાર નો શબ્દ વડે કરીને દ્રવ્ય જીવ, આગમથી ભાવ શ્રુત, અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુત એ ત્રણ કેમ જુદા અગીકાર કરાય છે ? ઉત્તર—ઉપયોગ રહીત શ્રુતનો અધ્યયન કરનારનું દ્રવ્ય-જીવ અને કેવળ શુદ્ધ શ્રુતનો ઉપયોગ તે આગમથી ભાવ શ્રુત, અથવા ચારિત્રાદિથી મિત્ર શ્રુતોપયોગ પણ એકલા શ્રુતના ઉપયોગની વિવક્ષાથી આગમથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે. ૮૮૩

ચરણાદસમેયમ્મિ ઉ વવબોગો જો સુણ વઓ સમણ ।

નોઆગમોત્તિ મળ્ણઈ નોસદ્ધો મિસ્સમાવમ્મિ ॥ ૮૮૪ ॥

ચારિત્રાદિયુક્ત શ્રુતમાં જે ચારિત્રાદિવડે મિત્ર શ્રુતોપયોગ, તેને સિદ્ધાન્તમાં નોઆગ-મથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે. નોશબ્દ અહીં મિત્ર ભાવમાં છે. નિષેધને કહેનારો નોશ-બ્દ અહીંઆં ધમ્મતા નથી. ૮૮૪

નોશબ્દને દશનિષેધમાં અથવા સર્વનિષેધમાં ગ્રહણ કરીએ, તો જે દ્રવ્ય આવે છે તે ૮૮૫-૮૮૬ એ બે ગાથાથી કહે છે.

સવ્વનિસેહે દોસો સવ્વસુયમણાગમો પસજ્જેજ ।

હોજ્જા વાઽણાગમઓ સુયવજ્જમણાગમસુયં તુ ॥ ૮૮૫ ॥

(નોશબ્દ) સર્વ નિષેધાર્થમાં ગ્રહણ કરતાં દોષ આવે છે. (કેમકે) તેથી સર્વ શ્રુત અનાગમરૂપ થાય. અથવા અનાગમથી શ્રુત સિવાયના (મતિઆદિ જ્ઞાનો) અના-ગમરૂપ થાય. ૮૮૫

જો નોશબ્દને સર્વનિષેધાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ તો જે ભાવશ્રુત હોય, તે સર્વ અ-નાગમ રૂપ થાય. એમ આનંદુર વડે નેએ તો અયોગ્ય છે, કારણકે શ્રુત તો આગમરૂપે પ્ર-સિદ્ધ છે. અથવા સર્વનિષેધાર્થમાં નોશબ્દ માનવાથી શ્રુત વિનાના મતિઆદિ ચાર જ્ઞા-નો જે ભાવ અનાગમરૂપ છે તે ભાવશ્રુત થાય. એટલે કે એ ચાર જ્ઞાનો શ્રુતરૂપ નહિ હોવા છતાં પણ, તેમને શ્રુતપણનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય. ૮૮૫

નોશબ્દને દશનિષેધાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ તો પણ દોષ આવે છે.

દેમનિસેહે સયલં નોઆગમઞ્ચો સુયં ન પાવેજ્ઞા ।

મિત્રંપિ વ તં દેસો ચરણાર્ણં પસજ્જેજ્ઞા ॥ ૮૮૬ ॥

(નોશબ્દને) દેશ નિષેધાર્થમાં લઈએ, તો સર્વ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન થાય; અથવા વિવક્ષાથી ભિન્ન ગણેલું એવું પણ એ ભાવશ્રુત ચારિત્ર આદિનો એક દેશ થાય. ૮૮૬

અથવા જો નોશબ્દને દેશ નિષેધાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ, તો આચારાંગ આદિ સમસ્ત શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન ગણાય; પરંતુ તેનો કેટલોક ભાગજ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાય, અને નોઆગમથી ભાવશ્રુત તો એ સર્વશ્રુતને કહ્યું છે. કેમકે સમસ્ત દ્વા-દશાંગી જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રના પર્વાચના પિંડાત્મક છતાં સિદ્ધાન્તમાં નોઆગમથી ભાવશ્રુત પણે પ્રસિદ્ધ છે. એ મિશ્રવચન નોશબ્દને માનીયે તો ઘટે છે. અથવા નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં લઈએ, તો ભાવશ્રુત ભિન્ન છતાં પણ, ચારિત્રાદિનો એક ભાગ ગણાય, અને એ તો ચારિત્રાદિની સાથે અભિન્ન દેશવાળું કહેવાય છે. એમ ન કહીએ તો ધાર્મજન-કપિશેષર્જક-ની પેઠે સંકર એકત્વાદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય. માટે નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં પણ ન ગ્રહણ કરતાં મિશ્રવચનમાંજ ગ્રહણ કરવો, જેથી ઉપરોક્ત દૂષણો ન આવે. ૮૮૬

વળી નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં માનતાં બીજે પણ દાપ આવે છે, તે કહે છે,

હોજ્ઞ વ નોઆગમઞ્ચો મુઞ્ચોવત્તોડવિ જં સ દેસમ્મિ ।

ઉવવજ્ઞઙ્ગ ન ઉ સલ્લે તેણાયં માસમાવમ્મિ ॥ ૮૮૭ ॥

અથવા શ્રુતોપયોગી પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કેમકે તે ઉપયોગ શ્રુતના એક દેશમાંજ ઘટે છે, સર્વશ્રુતમાં નહિ. તેથી નોશબ્દ મિશ્રભાવમાંજ ગ્રહણ કરવો. ૮૮૭

વળી નોશબ્દને એક દેશાર્થમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો પહેલાં જે શ્રુતોપયોગીને આગમથી ભાવશ્રુત કહેલ છે, તે પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કારણકે એ શ્રુતોપયોગ શ્રુતના એક દેશમાંજ ઘટે, પણ સર્વ શ્રુતમાં ન ઘટે. કેમકે સર્વશ્રુત તો અનન્ત એવા અભિલાખ્ય અર્થના વિષયવાળું હોવાથી સર્વશ્રુતમાં એકી વખતે ઉપયોગ ન ઘટે, માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં માનવાથી એ શ્રુતોપયોગી પુરૂષ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, અને એમ થવાથી આગમથી અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુતનો જે તદ્દત્ત છે તે નાશ પામે. માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં ન માનતાં મિશ્રભાવમાંજ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે. ૮૮૭

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

આહ નણુ મોસમાયે નામિહિઓ ય નોસહો ।

દેસે તદ્દમમાયે દલ્લે ફિરિયાય માયે ય ॥ ૮૮૮ ॥

નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં નથી કહ્યો, પણ દેશ-તે થકી અન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવઅર્થમાં નોશબ્દ કહ્યો છે. ૮૮૮

નોશબ્દ સામાન્ય રીતે નિષેધવાચક હોવાથી મિશ્રભાવમાં તો ક્યાં પણ કહ્યો નથી; દેશ-તદન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવ એ પાંચ અર્થમાં કહેલ છે. તેમાં દેશ અર્થમાં નોશબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તો આ પ્રમાણે અર્થ સમગ્રય છે, જેમકે 'નોશર' એટલે ઘટનો એક દેશ (ભાગ) કેમકે ઘટનો એક દેશ તે અગત્ય પણ ન કહેવાય તેમ ઘટ પણ ન કહેવાય

પરંતુ 'નોધટ' કહેવાય. જેમકે-ઘટનો એક ભાગ ગ્રીવાઆદિ નહિ થયે તેના બીજા ભાગો પણ તેની પેઠે નહિ થયાથી આખાએ ઘટનો અભાવ થાય, અને એ પ્રમાણે-પટ શક્ટ આદિમાં પણ અભાવના પ્રસંગથી સર્વ શૂન્યતા પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટનો એક ભાગ તે 'ઘટ' પણ ન કહેવાય કેમકે એમ માનવાથી તો તેના દરેક અવયવો 'ઘટ' કહેવાય, અને એથી એકજ ઘટમાં અનેક ઘટની પ્રાપ્તિ થાય; એમ થવાથી ઘટ સંખ્યાથી બધી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિના વ્યવહારનોજ નાશ થાય. માટે ઘટનો એક દેશ (ભાગ) તે 'નોધટ'જ કહેવાય.

નોશબ્દ તદન્ય ભાવમાં પણ હોય છે, જેમકે-" નો ઘટ " એમ કહેવાથી ઘટથી ભિન્ન પટ આદિ સમગ્રય છે. ઉદાહરણ તરીકે " નો બ્રાહ્મણ " એમ કહેવાથી, બ્રાહ્મણ સિવાયના ક્ષત્રિયાદિ સમગ્રય છે. તેમ એ પણ બજાવું.

દ્રવ્યાર્થમાં નો શબ્દ ઘટાદિનો એક દેશવાચી છે. જેમકે "નોધટ નોપટ નોસ્તલ " ઇત્યાદિ પૂર્વે નો શબ્દ દેશવાચી કહેલ છે તેથી આ ભિન્ન છે. કેમકે પહેલાં જે નો શબ્દને દેશ વાચી કહ્યો છે, તે ઘટાદિ સાથે સંખ્યાવાળો તેના કેટલોક ભાગ તેને નોધટાદિ કહેલ છે. અને અહીં તો તે ઘટાદિનો એક ભાગ ગ્રીવા આદિ જે ઘટથી જુદો થઈને શરીમાં પડ્યો હોય તે ઘટાદિથી જુદો હોવાથી પૃથગ્-સ્વતંત્ર દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેથી નો શબ્દ દ્રવ્યાર્થમાં જુદા એક દેશને કહેનાર પણ છે.

નોશબ્દ ક્રિયા નિષેધવાચી પણ છે, જેમકે-નથી પાકતું- ન પકાવતું વિગેરે. ભાવ-નિષેધાર્થમાં પણ નો શબ્દ છે. જેમકે- નહીં સુવાયછે. નહીં ઉભા રહેવાય છે. અહીંઆં અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગ " જોડેલો પ્રયોગ નો શબ્દ સાથે વાપરેલો છે, ભાવ અને ક્રિયાનો તફાવત કોઈપણ શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ) થી બજી લેવો. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિવક્ષાથી દેશાદિ અર્થમાં નોશબ્દ જોયો છે, પણ મિશ્રભાવમાં તો ક્યાંઈ નથી જોયો. ૮૮૮

આચાર્યશ્રી ઉપરોક્ત શિષ્યના વચનનું સમાધાન કરે છે કે—

સઘમયં દેસાઈસુ ત્વહત્યયસેણ સદ્વિણિઓગો ।

અમિયત્યા વ નિયાવા જુજ્ઞઈ તો મીસમાવેડવિ ॥ ૮૮૯ ॥

સત્ય છે કે આ નોશબ્દ દેશાદિ અર્થમાં છે, તો પણ અર્થવશાત્ શબ્દનો વિનિર્ધાર થાય છે. (જે અર્થ જ્યાં ઘટે તે અર્થમાં ત્યાં તેનો પ્રયોગ કરાય છે.) અને નિપાતો (અવ્યયો) અનેક અર્થવાળા છે, તેથી તે ભ્રમભાવમાં પણ ઘટે છે. ૮૮૯

અથવા નોશબ્દ અહીં દેશવાચી કહીએ તોપણ કંઈ હાની નથી. કેમકે—

અવિસેસિયસંમિસ્સોવઝોગદેસુ ચ

નોઆગમમાવસુણ નોસદ્દો હોજ્ઞ દેસેડવિ ॥ ૮૯૦ ॥

અવિશેષિત સંમિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોઆગમથી ભાવશ્રુતમાં નોશબ્દ દેશઅર્થમાં પણ હોઈ શકે. ૮૯૦

અખંડ ઘટાદિનો ગ્રીવાદિ એક દેશ છે તેમ સામાન્ય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના સંમિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોશબ્દ દેશ વાચી પણ લેવામાં હાની નથી, અર્થાત્ સામાન્યથી જેમ પરિપૂર્ણ ઘટનો ગ્રીવાદિ એક ભાગ જેમ નોધટ કહેવાય છે. તેમ અવિશેષિત (સામાન્યથી) જ્ઞાન-ક્રિયાના પરિણામરૂપ અખંડ વસ્તુનો શ્રુત પણ એક દેશ છે તેથી વિ. ભા. ૪૬

જ્ઞાનક્રિયાના પરિણામ એ નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે, કારણ કે તેમાં એક દેશ તરીકે શ્રુત છે ૮૯૦.

હવે બીજા આચાર્યનો મત જણાવીને તેમાં દ્રવ્ય આપે છે.

નોઆગમઓ કેઈ સદ્સહાયમુવઓગમિચ્છંતિ ।

નણુ સુતરમાગમતે હિ દવ્વ-માત્રાગમે જુત્તં ॥ ૮૯૧ ॥

શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને કેટલાક આચાર્યો નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે. (તે અયોગ્ય છે) કેમકે તેવા ભાવ આગમમાં નોઆગમપણું સ્ફુટ રીતે યોગ્ય છે. ૮૯૧

કેટલાક આચાર્યો શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે. એટલે કે શ્રુતોપયોગ પૂર્વક બોલનારનો જે શ્રુતોપયોગ સહિત શબ્દ તે નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે, કેમકે તે ઉપયોગ અને શબ્દ એ બેના સમુદાયમાં ઉપયોગ લક્ષણ આગમનો એક દેશ તે છે અને શબ્દની અપેક્ષા વિના કેવળ ઉપયોગ માત્ર તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે, માટે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે.

ઉપર પ્રમાણે તેઓનું મતનું અનુકૂળ છે. કેમકે એમાં શ્રુતોપયોગ એ સ્ફુટ રીતે ભાવ-આગમ છે અને શબ્દ એ દ્રવ્ય આગમ છે તેથી તેમાં આગમપણું યોગ્ય છે. એટલે કે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે આગમથી શ્રુત કહેવાય, પણ નોઆગમથી શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે જો કેવળ શ્રુતોપયોગ પણ આગમ કહેવાય છે, તો પછી તેની સાથે શબ્દરૂપ દ્રવ્ય આગમ મળવાથી તો તે સારી રીતે આગમ કહેવાય, પણ નોઆગમ તો નજ કહેવાય, કારણ કે નોઆગમ તો આગમ અનાગમરૂપ સમુદાયમાંજ ધટ છે. ૮૯૨

ઉપર જણાવેલ પક્ષ તરફથી પક્ષ કરીને ખડન કરતા કહે છે કે—

અહ નાગમોત્તિ સદ્દો નોઆગમયા ય વદદિયત્તગઓ ।

આગમઓ દવ્વમ્મયં ફિહ સદ્દો નાગમો જઈ સો ? ॥ ૮૯૨ ॥

શબ્દ આગમ નથી, માટે અનાગમરૂપ શબ્દથી આધિક હોવાથી ઉપયોગમાં નોઆગમપણું છે, જો તે શબ્દ આગમ નથી, તો પછી આગમથી દ્રવ્યશ્રુત કેમ થાય ? ૮૯૨

જો એમ કહેવામાં આવે કે શબ્દ એ આગમ નથી, તેથી કરીને અનાગમરૂપ શબ્દ કરતાં ઉપયોગ અધિક હોવાથી ઉપયોગમાં નોઆગમપણું છે, કેમકે આગમ-અનાગમરૂપ સમુદાયમાં ઉપયોગ એ આગમનો એક દેશ હોવાથી તેમાં નોઆગમપણું યુક્ત છે.

જો એ પ્રમાણે શબ્દ એ આગમ ન હોય, તો આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત કેવી રીતે થાય ?, નજ થાય, કેમકે શબ્દને અનાગમરૂપ માનેલ હોવાથી શબ્દ આગમના ક્ષેત્રમાં મુખસિદ્ધ છતાં પણ તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત ન થાય, ખરી રીતે તો શબ્દ એ દ્રવ્યથી આગમજ છે. તેથી દ્રવ્ય આગમ સહિત ભાવઆગમ તે આગમથીજ ભાવ શ્રુત ગણાય છે, પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાતું નથી. ૮૯૨

પુનઃ મતાન્તર જણાવીને તેમાં દ્રવ્ય આપે છે.

અન્ને નોઆગમઓ સામિત્તાણાસિયં મ્મયં વૈતિ ।

જઈ ન મ્મયમણુવઓગે નણુ મ્મયરમણાસિયં નત્તિ ॥ ૮૯૩ ॥

બીજાઓ સ્વાભાવી અપેક્ષાએ શ્રુતોપયોગને આગમથી ભાવશ્રુત કહે છે અને સ્વા-

મિની અપેક્ષાવિના નોઆગમથી લાવશ્રુત કહે છે. જો અનુપયોગીમાં શ્રુત ન કહ્યું, તો પછી સ્વામિની અપેક્ષા વિના તો લાવશ્રુત સ્કુટ રીતે નથીજ. ૮૯૩

ખીજ કેટલાક આચાર્યો સ્વામિઆશ્રિત શ્રુતોપયોગને લાવશ્રુત કહે છે, અને સ્વામી અનાશ્રિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી લાવશ્રુત કહે છે, આ પ્રમાણે તેઓનું માનવું બીલકુલ નકામું છે. કારણ કે અનુપયોગી વક્તામાં લાવશ્રુત નથી કહ્યું, પરંતુ દ્રવ્યશ્રુતજ કહ્યું છે. તો પછી તે 'સ્વામિમાં અનાશ્રિત એવું શ્રુત તે તો લાવશ્રુત પ્રગટ રીતે નથીજ. કેમકે સ્વામિ સિવાય પુસ્તકાદિમાં લખેલા શ્રુતમાં ઉપયોગ નજ હોય અને ઉપયોગ સિવાય લાવશ્રુત સર્વથા ન હોય " સ્વામિ અનાશ્રિત શ્રુત ક્યારેય પણ છે " એમ પ્રતિપાદન કરનારનું એ તો મહાસાહસિકપણ છે. માટે તેઓનું તે મંતવ્ય નકામું છે ૮૯૩

એ પ્રમાણે નોઆગમથી લાવશ્રુત કહ્યું, હવે શ્રુતના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો કહે છે.

સુચ-સુત-ગંધ-સિદ્ધંત-સાસને આજ-વચણ ઉવર્ણે ।

પણવણ આગમેવિ ચ ઇગદ્ધા પજ્યા સુતે ॥ ૮૯૪ ॥

શ્રુત-સૂત્ર-અંધ-સિદ્ધાન્ત-શાસન-આજ્ઞા-વચન-ઉપદેશ-પ્રરૂપણા-અને આગમ એ સૂત્રના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો છે. એ નામોનો અર્થ પ્રથમ સંક્ષેપ વડે કરીને કહ્યો છે. એ પ્રમાણે શ્રુતનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો ૮૯૪.

હવે સ્કંધનો કરો છે.

સ્વંપરપણુવત્તો વત્તાડગમઓ સ દવ્વસ્વંધો ડ ।

નોઆમમઓ જાણય-મન્વસરીરા-ડરિત્તોડયં ॥ ૮૯૫ ॥

સ્કંધપદમાં અનુપયોગી વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યસ્કંધ છે. અને નોઆગમથી જ્ઞાતીરદ્રવ્યસ્કંધ-લવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કંધ અને તદુલ્લવ્ય તરિક્ષદ્રવ્યસ્કંધ. (એમ નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કંધ ત્રણ પ્રકારે છે, (અહીં નામસ્કંધ અને સ્થાપનાસ્કંધ સમજી શકાય. એવા હોવાથી કહ્યા નથી) ૮૯૫

હવે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ સચિતાદિભેદ ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

સચિત્તો અચિત્તો મીસો ચ સમાસઓ જહાસંસ્વં ।

દુપચાઈ દુપણમાઈઓ ચ સેનાઈદેસાઈ ॥ ૮૯૬ ॥

(વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ) સચિત્ત-અચિત્ત-અને મિશ્ર, એમ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે તે અનુક્રમે દ્વિપદાદિ-દ્વિપ્રદેશાદિ અને સૈન્યના અપ્રદેશાદિ બહુવા ૮૯૬

વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ, સચિત્ત અચિત્ત અને મિશ્ર, એમ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ મનુષ્ય-શુક (પાપટ)-મેના-(સારિકા) વિગેરે દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે-દ્વાડિમ આગ્ર-બીજોરા વિગેરે અપદ સચિત્ત દ્રવ્ય સ્કંધ છે, ગાય-સે સગાદિ-ચતુષ્પદ દ્રવ્યસ્કંધ છે. અને બે પ્રદેશથી આરંભીને અનન્તાણુક પચન્તના સ્કંધો તે અચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે. તથા હાથી-પોડા-રથ-પાયદળ-તરવાર-ભાલા-આદિના સમુદ્ગર સેનાનો આગતો-પાછતો કે મધ્યનો ભાગ તે મિશ્ર દ્રવ્યસ્કંધ છે. આદિ શબ્દથી ગામ નગર આદિ પણ મિશ્રસ્કંધ છે ૮૯૬

ખીજ રીતે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના ત્રણ ભેદ કહે છે.

અહવા કસિણો મકસિણો અબેગદન્નો સ ઇવ ત્રિણેઓ ।

દેસાજ્વલિઓવલિઓ અબેગદન્નો વિસેસોડયં ॥ ૮૯૭ ॥

૧) અથવા કૃત્સ્નસ્કન્ધ-અકૃત્સ્નસ્કન્ધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ, એમ ત્રણ પ્રકારે સ્કન્ધો છે. દેશે અપચિત અને દેશે ઉપચિત તેજ અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધ બાણવો. (પૂર્વોક્તિ મિથ્ય સ્કન્ધથી) આમાં એટલો ભેદ છે. ૮૯૭

અથવા વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ બીજી રીતે પણ ત્રણ પ્રકારે છે. કૃત્સ્નસ્કન્ધ-અકૃત્સ્નસ્કન્ધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ. તેમાં જેનાથી બીજો કોઈ મોટો સ્કન્ધ ન હોય તે કૃત્સ્ન (પરિપૂર્ણ) સ્કન્ધ બાણવો. તે અર્થસ્કન્ધ-હસ્તિસ્કન્ધ-અને મનુષ્યસ્કન્ધાદિ બાણવા. શિષ્ય:—જો એને કૃત્સ્ન સ્કન્ધ કહેતા હો તો તે પ્રકારાન્તર ન થયા, કેમકે પૂર્વોક્તિ સચિત્ત અર્થાદિ સ્કન્ધનું બીજું નામ કહ્યું

ગુરુ:—એમ નહિ. પૂર્વે સચિત્તસ્કન્ધના અધિકાર હોવાથી કેવળ જીવોન કહ્યા હતા. અને અહીં તો જીવ અને જીવથી વ્યાપ્ત શરીરના અવયવોનો સમુદાય તેને કૃત્સ્નસ્કન્ધપણે કહેલ છે, આથી અભિધેય (કહેવાયોગ્ય વસ્તુ) ના ભેદથી પ્રકારનો પણ ભેદ થયો.

શિષ્ય:—ભલે એમ હોય, પરંતુ કેવળ અર્થાદિ સ્કન્ધને કૃત્સ્નસ્કન્ધપણું ધરતું નથી, કારણકે તેની અપેક્ષાએ હસ્તિ આદિ સ્કન્ધ વધારે મોટા હોય છે.

ગુરુ:—એમ નહિ. કારણકે અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક જીવ, અને જીવાધિષ્ઠિત શરીરના પુદ્ગળોના સમુદાય, તેનેજ અર્થાદિસ્કન્ધપણે કહેલ છે. વળી જીવ અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક હોવાથી સર્વત્ર સમાન છે. તેથી હસ્તિઆદિ સ્કન્ધ મોટો છે એમ કહી શકાય નહિ. જો જીવપ્રદેશ અને પુદ્ગળનો સમુદાય બંને સાથે વધે, તો ગમદિસ્કન્ધ અર્થાદિ સ્કન્ધ કરતાં મોટો કહેવાય, પણ તેમ તો નથી, કારણકે સમુદાયની વૃદ્ધિનો અભાવ હોવાથી અને માત્ર પુદ્ગળની વૃદ્ધિ-હાની અર્થો નહિ કહેલ હોવાથી સર્વત્ર સમાન ગણવામાં કૃત્સ્નસ્કન્ધપણું વિરૂદ્ધ નથી. વળી બાહ્ય આચાર્યો પૂર્વોક્તિ અર્થસ્કન્ધના વિચારમાં જીવ અને જીવાધિષ્ઠિત શરીર પુદ્ગળોના સમુદાયને સચિત્તસ્કન્ધ કહે છે, અને અહીંયાં બુદ્ધિવડે શરીરથી જુદો કરેલો કેવળ જીવજ કૃત્સ્ન સ્કન્ધ છે એમ કહે છે. આ પ્રમાણે બંને વ્યાખ્યાનમાં ફેરફાર કરીને કહે છે. તેથી તેમનો તો અહીં આ વ્યાખ્યાનમાં કંઈ પ્રશ્ન નથી, કેમકે અર્થહસ્તિઆદિના જીવપ્રદેશોમાં ન્યૂનાધિક્યમણું નથી તેથી સર્વત્ર કૃત્સ્નસ્કન્ધપણું વિરૂદ્ધ નથી.

જેનાથી બીજો અત્યંત મોટો સ્કન્ધ હોય, તે અપૂર્ણ હોવાથી અકૃત્સ્નસ્કન્ધ કહેવાય. તે બેપ્રદેશાદિથી માંડીને છેક સર્વોત્કૃષ્ટ અનન્ત પરમાણુના સમુદાયથી બનેલા સ્કન્ધમાં એક પરમાણુએ ન્યૂન સ્કન્ધ પર્યન્ત બાણવું. કેમકે ઉત્કૃષ્ટઅનન્તાણુસ્કન્ધની અપેક્ષાએ એક પરમાણુએ ન્યૂન એવો ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો સ્કન્ધ અકૃત્સ્ન (અપૂર્ણ) સ્કન્ધ કહેવાય, તેની અપેક્ષાએ બે પરમાણુએ ન્યૂનસ્કન્ધ અકૃત્સ્નસ્કન્ધ કહેવાય. એ પ્રમાણે એકે પરમાણુની હાનીએ છેક ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કન્ધની અપેક્ષાએ બે પ્રદેશવાળો સ્કન્ધ અકૃત્સ્નસ્કન્ધ બાણવો. આથીજ પૂર્વોક્તિ અચિત્તસ્કન્ધથી આનો ભેદ છે. પૂર્વે બે પ્રદેશી સ્કન્ધથી આરંભીને સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુ સ્કન્ધ પર્યન્તના સર્વ સ્કન્ધોને સામાન્યથી અચિત્ત સ્કન્ધરૂપ કહેલ છે, અને અહીં સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો એક સ્કન્ધ મહત્ત્વ નથી કહ્યો, કેમકે તે પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્સ્નસ્કન્ધ છે.

સચિત્ત-અચિત્તરૂપ અનેક દ્રવ્યોથી બનેલા સ્કન્ધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ છે, તે દશાપચિતોપચિત અર્થ-હસ્તિઆદિ સ્કન્ધ બાણવો. એટલેકે નબ-દન્ત દેશાદિરૂપ પ્રદેશમાં

જીવપ્રદેશથી સહિત તે દેશાપચિત, અને ખીક-હૃદય-આહુ ઊરઆદિ રૂપ પ્રદેશમાં જીવ-પ્રદેશથી વ્યાપ્ત તે દેશાપચિત. એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ એક પરિણામથી પરિણત સચેતન-અચેતન દેશના સમુદાયાત્મક એવો જે અર્થાદિ સ્કંધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કંધ જાણવો.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો કૃત્સ્તસ્કંધથી આમાં શા તફાવત રહેો ?

ગુરુ:—ત્યાં અર્થગજઆદિના જેટલા અવયવો જીવપ્રદેશોવડે વ્યાપ્ત હોય, તેટલા અવયવોનેજ કૃત્સ્તસ્કંધપણે કહેલ છે, પણ જીવ પ્રદેશોથી અવ્યાપ્ત નાખ આદિ અવયવોની અપેક્ષા સહિત નથી કહેલ, અને આહીં તે નખાદિ સહિત બીજા અવયવો જે જીવ-પ્રદેશથી વ્યાપ્ત હોય તે ઉભયને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ કહેલ છે. એટલે કૃત્સ્તસ્કંધ અને અ-નેકદ્રવ્યસ્કંધમાં તફાવત છે.

શિષ્ય:—તો પૂર્વોક્ત મિશ્રસ્કંધથી આનો શા તફાવત છે ?

ગુરુ:—અર્થ-હસ્તિઆદિ જીવો અને ખડ્ગઆદિ અજીવો ભિન્ન ભિન્ન છતાં પણ તે-મના સમૂહની કલ્પનાવડે તેમને મિશ્રસ્કંધપણું કહ્યું છે. અને આહીં તે જીવપ્રયોગથી વિશિષ્ટ એક પારિણામે પરિણત સચેતન-અચેતન દ્રવ્યોને અનેકદ્રવ્યસ્કંધપણું કહેલ છે, એટલો એ મિશ્રમાં ને આ અનેકદ્રવ્યમાં તફાવત છે. આજ કારણથી મૂળ ગાથામાં પણ “ વિસેસો ” એમ કહીને કૃત્સ્તસ્કંધથી અને મિશ્રસ્કંધથી આ અનેકદ્રવ્યસ્કંધનો ભેદ છે, એમ કહ્યું છે. ૮૯૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્કંધ કહ્યો, હવે ભાવસ્કંધ કહે છે.

આગમભાવસ્વરૂપો સ્વેધપયત્યોવજોગપરિણામો ।

નોભાગમત્રો ભાવમ્મિ નાણ-કિરિયા-ગુણસમૂહો ॥ ૮૯૮ ॥

સ્કંધ પદાર્થોપયોગ પરિણામ તે આગમથી ભાવસ્કંધ છે. અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા શુ-ણનો સમૂહ તે નોઆગમથી ભાવસ્કંધ છે. ૮૯૮

આહીં આવશ્યકક્ર્યુતસ્કંધના ઉપયોગરૂપ અવયોધ તે જ્ઞાન જાણવું, અને ક્રિયા તે તે-માં કહેલી સામાન્યારી તથા મૂળ-ઉત્તર શુણ્ણ ભેદથી ભિન્ન તે શુણ્ણ જાણવો, એ ત્રણેના સમુદાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા અને શુણ્ણનો સમૂહ જાણવો. ૮૯૮

એજ જ્ઞાન-ક્રિયા-અને શુણ્ણનો સમૂહ જાણવો છે.

સામાદ્યાદ્યાર્ણ છળજ્ઞયણાણ સો સમાવેસો ।

નોઆગમોત્તિ મળ્ણજ્ઞ નોસદ્દો મીસભાવમ્મિ ॥ ૮૯૯ ॥

સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોના સમાવેશ તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને શુણ્ણનો સમૂહ કહેવાય છે. (કેમકે તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને શુણ્ણમય છે) અને તે સમૂહ નોઆગમથી ભાવસ્કંધ કહે-વાય છે. કારણકે નો શબ્દ (આહી) મિશ્રભાવમાં છે. (અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા શુણ્ણનો ઉપયોગ તે પણ મિશ્ર છે.) ૮૯૯

એ પ્રમાણે ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે સ્કંધના એક અર્થવાણાં નામો કહે છે.

ગણ-કાય-નિકાણ ય સ્વેધ વગ્ગે તદેવ રાસી ય ।

હુંલે પિંદે નિયરે સંપાણ આચલ સમૂહો ॥ ૯૦૦ ॥

ગણ, કાય, નિકાય, સ્કંધ, વર્ગ, રાશી, પુજ, પિંડ, નિકર, સંધાત, આકુલ અને સમૂહ. (એ સ્કંધનાં પર્ચાયનામો છે. સામાયિકાદિ છ અધ્યયનના સમૂહરૂપ આ ક્રુત છે તેથી આ સમુદાય તે આવશ્યકક્ર્યુતસ્કંધ જાણવો.) ૯૦૦

હવે સામાયિકાદિ અધ્યયનોના અર્થના અધિકારો જણાવવાને માટે પ્રસ્તાવના કહે છે.

કિં પુણ છક્કજ્ઞયણં?, જેણ છલત્યાહિમારવિણિવત્તં ।

સામાય્યાયણં તે ય ઇમે છ જ્ઞહાસસ્વં ॥ ૧૦૧ ॥

શા માટે (આવશ્યક) છ અધ્યયનાત્મક છે ?, છ અર્થાધિકારથી જોડાયેલું છે તેથી આવશ્યક છ અધ્યયનાત્મક છે. એ સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે અનુક્રમે જાણવા. ૯૦૧

ઉપરોક્ત છ અર્થાધિકાર કહે છે.

સાવજ્ઞજોગવિરઈ લક્ષિત્તણ ગુણવત્તો ય પઢિવત્તી ।

સ્વલિયસ્સ નિંદણા વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥ ૧૦૨ ॥

સાવધયોગ (પાપવ્યાપાર) ની (વરતિ, જિનેશ્વરોની સ્તુતિ, શુશ્રવન્તની પ્રતિપત્તિ, રખલના થઈ હોય તેની નિન્દા, અપરાધ રૂપ ઋણની ચિકિત્સા, અને શુશ્રુની પ્રતિપત્તિ, (એ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર છે.) ૯૦૨

સાવધયોગની વિરતિ (પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ) કરવા રૂપ અર્થાધિકાર સામાયિક અધ્યયનમાં છે. અહિંન્તોના શુશ્રુ કીર્તન કરવા રૂપ અર્થાધિકાર અનુવિંશતિ સ્તવાધ્યયન (લોગસ્સ) માં છે. શુશ્રુવાન શુરને વન્દન-પૂજન કરવા રૂપ જે પ્રતિપત્તિ તે અર્થાધિકાર વન્દનાધ્યયન (વાંદણાં) માં છે. શ્રુત-શીલમાં રખલના થઈ હોય તેની નિન્દા કરવા રૂપ અર્થાધિકાર પ્રતિક્રમણાધ્યયન (વદિતુ કે અમણસર) માં છે. ચએલા અપરાધની માફી માટે ચારિત્રરૂપ આત્માના અપરાધરૂપી ઋણની ચિકિત્સા કરવારૂપ અર્થાધિકાર કાર્યોત્સ-ગાધ્યયનમાં છે. વ્રતનો ભંગ અથવા અતિચાર થવાથી લાગેલા કર્મને કાઉત્સંગથી દૂર નહિ થયેલાને દૂર કરવાને અનશનાદિશુશ્રુધારણ કરવારૂપ અર્થાધિકાર પ્રત્યાખ્યાન અધ્ય-યનમાં છે. એ પ્રમાણે આવશ્યક-શ્રુત-સ્કંધરૂપ ઋણ પદનો નાશાદિ ન્યાસ કર્યો. તેમજ છ અર્થાધિકાર કહેવારૂપ સમુદાયાર્થનું નિરૂપણ પણ કર્યું. ૯૦૨

હવે પૂર્વે કહ્યા મુજબ અધ્યયનનો નાશાદિ ન્યાસ કહેવો જોઈએ. પણ તે અહીં નથી કહેતા, કારણકે—

દારક્કમાગયાણં, વીસું વીસુમિદ્દમોહનિપ્પક્રમે ।

અજ્ઞયણાણં નાસે વરલામો લાક્કનિમિત્તં ॥ ૧૦૩ ॥

દારોના અનુક્રમે આવેલા અધ્યયનોના ન્યાસ વિગત વિગત, આગ્રનિષ્પન્ન નિદેશમાં અહીં આગળ જતાં લાઘવાર્થે કહેવાશે. ૯૦૩

હવે ઉપસાહાર કરીને આગળના વિષયનો સંબંધ કરતાં કહે છે કે—

આવસ્સયસ્સ एसो પિંદત્યો વણિગો સમાસેણ ।

एत्तो एकेकं पुण अज्झयणं वण्णइस्सामि ॥ ૧૦૪ ॥

એ પ્રમાણે આવશ્યકનો (આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ એવું જેનું અર્થ શુદ્ધ નામ છે તેનો) પિંડાર્થ-સમુદાયાર્થ સંક્ષેપથી કહ્યો. હવે પછી સામાયિકાદિ એકેકે અધ્યયનનો અર્થ કહીશું. ૯૦૪

સમુદાયાર્થ નામનું ચોથું દાર પૂર્ણ થયું.

હવે સામાયિકાદિ અધ્યયનોના અર્થના અધિકારો જણાવવાને માટે પ્રસ્તાવના કહે છે.

કિં પુણ અજ્ઞયર્ણં?, જેણે છલત્યાહિમારવિણિવત્તં ।

સામાય્યાયર્ણં તે ય ઇમે છ જ્ઞહાસત્ત્વં ॥ ૧૦૧ ॥

શા માટે (આવશ્યક) છ અધ્યયનાત્મક છે ?, છ અર્થાધિકારથી જોડાયેલું છે તેથી આવશ્યક છ અધ્યયનાત્મક છે. એ સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે અતુલક્રમે જણાવા. ૯૦૧

ઉપરોક્ત છ અર્થાધિકાર કહે છે.

સાવજ્ઞજોગવિરત્ત્વં લક્ષિત્તણ ગુણવચો ય પઢિવત્તી ।

સ્વલિયસ્સ નિદ્દણા વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥ ૧૦૨ ॥

સાવધયોગ (પાપવ્યાપાર) ની (વરતિ, જિનેશ્વરોની સ્તુતિ, શુશ્રુવન્તની પ્રતિપત્તિ, સ્ખલના થઈ હોય તેની નિન્દા, અપરાધ રૂપ પ્રજ્ઞની ચિકિત્સા, અને શુશ્રુની પ્રતિપત્તિ. (એ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર છે.) ૯૦૨

સાવધયોગની વિરતિ (પાપ વ્યાપારોના ત્યાગ) કંવા રૂપ અર્થાધિકાર સામાયિક અધ્યયનમાં છે. અર્હન્તોના શુશ્રુતું કીર્તન કરવા રૂપ અર્થાધિકાર ચતુર્વિંશતિ સ્તવાધ્યયન (લોગસ્સ) માં છે. શુશ્રુવાન શુરને વન્દન-પૂજન કરવા રૂપ જે પ્રતિપત્તિ તે અર્થાધિકાર વન્દનાધ્યયન (વાંદણાં) માં છે. સ્તુત-શીલમાં સ્ખલના થઈ હોય તેની નિન્દા કરવા રૂપ અર્થાધિકાર પ્રતિકેમણાધ્યયન (વદિતુ કે અમણસર) માં છે. થએલા અપરાધની માફી માટે ચારિત્રરૂપ આત્માના અપરાધરૂપી પ્રજ્ઞની ચિકિત્સા કરવારૂપ અર્થાધિકાર કાર્યોત્સર્ગાધ્યયનમાં છે. મતનો ભંગ અથવા અતિચાર થવાથી લાગેલા કર્મને કાઉત્સર્ગથી દૂર નહિ થયેલાને દૂર કરવાને અનશનાદિશુશ્રુધારણ કરવારૂપ અર્થાધિકાર પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયનમાં છે. એ પ્રમાણે આવશ્યક-શ્રુત-સ્કંધરૂપ ત્રણ પદોના નામાદિ ન્યાસ કર્યો. તેમજ છ અર્થાધિકાર કહેવારૂપ સમુદાયાર્થતું નિરૂપણ પણ કર્યું. ૯૦૨

હવે પૂર્વે કહ્યા મુજબ અધ્યયનોના નામાદિ ન્યાસ કહેવો જોઈએ. પણ તે અહીં નથી કહેતા, કારણકે—

દારકમાગયાણં વીરુમં વીરુમિદ્દમોદ્દમિદ્દમે ।

અજ્ઞયર્ણાણં નાસં વરસામો લાઘ્વનિમિત્તં ॥ ૧૦૩ ॥

દારોના અતુલક્રમે આવેલા અધ્યયનોના ન્યાસ લિજ્ઞ લિજ્ઞ, આધનિષ્પન્ન નિદ્દેષપર્મા આગળ જતાં લાવવાર્થે કહેવાયો. ૯૦૩

હવે ઉપસંહાર કરીને આગળના વિષયનો સંબંધ કરતાં કહે છે કે—

આવસ્સયસ્સ પ્પત્તો પિંદત્ત્વો વણિગ્ગો સમાસેણં ।

પ્પત્તો એકેકં પુણ અજ્ઞયર્ણં વણિગ્ગસ્સામિ ॥ ૧૦૪ ॥

એ પ્રમાણે આવશ્યકનો (આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ એવું જેવું અર્થે શુક્ત નામ છે તેના) પિંડાર્થ-સમુદાયાર્થ સંદેષપદી કહો. હવે પછી સામાયિકાદિ એકેક અધ્યયનોના અર્થ કહીશું. ૯૦૪

સમુદાયાર્થ નામનું ચોથું દાર પૂર્ણ થયું.

હવે પાંચમું દ્વાર કહેવાની ઈચ્છાથી પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન કહે છે.

તત્યડ્ઞયણં સામાયંતિ સમભાવલક્ષણં પદમં ।

જે સર્વગુણાદારો વૉમં પિત્ર સર્વદન્વાર્ણ ॥ ૧૦૬ ॥

તે છ અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામે પહેલું અધ્યયન છે. જેમ સર્વ-દ્રવ્યોના આધારભૂત આકાશ છે તેની પેઠે સર્વગુણોના એ આધાર છે. ૯૦૫

એ છઠ્ઠે અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામા અધ્યયન સર્વમાં પહેલું છે, કારણકે સર્વ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના આધાર જેમ આકાશ છે. તેમ સામાયિક અધ્યયન પણ સર્વ યુગોત્તરગુણોના આધાર છે. સામાયિક હોય, તોજ તે યુગોત્તર ગુણો હોય ને ન હોય તે તે ગુણો પણ નહોય, કેમકે સમનારહિત પ્રાણિની અંદર કંદિપણ પરમાર્થિક-ગુણો હોતા નથી. ૯૦૫

અથવા સામાયિક અધ્યયન પ્રથમ હોવામાં બીજું પણ કારણ છે.

અહવા તન્મેય દ્વિય સેસા જ દંસણાઈયં તિવિંહં ।

ન ગુણો ય નાજન-દંસજ-ચરણન્મહિઓ જઓ અતિય ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા બાકીનાં અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના લેહા છે, કેમકે સામાયિક દર્શનાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. અને જ્ઞાન-દર્શન-ને ચારિત્રથી અધિક બીજા ગુણો નથી. ૯૦૬ બાકીના ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના લેહાજ છે. કેમકે દર્શન-સમ્યક્ત્વ-સામાયિક-શુતસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે. આ ત્રણ લેહામાં બધાએ ગુણની જાતિ અન્તર્ભૂત થાય છે. કેમકે જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર સિવાય ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિગતગુણો બિત્ર નથી, તેથી બાકીના અધ્ય-યનો સામાયિક અધ્યયનના લેહા હોવાથી સામાયિક અધ્યયન સર્વેથી પહેલું કહ્યું છે. ૯૦૬

અણુઓગદારાઈ મહાપુરસ્તેવ તસ્સ ચત્તારિ ।

અણુઓગોતિ તદત્યો દારાઈ તસ્સ ડ મુહાઈ ॥ ૧૦૭ ॥

એ સામાયિક અધ્યયનના મહાનગરની પેઠે ચાર અતુચોગદ્વારો છે. અતુચોગ એટલે તેની (તે અધ્યયનની) વ્યાખ્યા કરવાના દ્વારો એટલે પ્રવેશ કરવાનાં મુખો. ૯૦૭ સામાયિક અને અતુચોગને આટો એ નગર અને દ્વારની કલ્પના અર્થવાળી છે. તે અતવે છે.

અરૂપદારમનગરં કપ્પદારંપિ દુક્કલસંચારં ।

ચરમૂલદારં પુણ સપ્પદિદારં મુહાહિગમં ॥ ૧૦૮ ॥

નિરંતર પ્રાકારના વલયેકરીને વીંટાયેલું દ્વાર [વનાડું] નગર એ નગર નથી, કેમકે માણ-સોને જવા આવવાનો અભાવ હોય છે અને એક દ્વારવાળું પણ હાથી વીંગેરેથી શંકાસવાલુ હોવાથી દુઃખે સંચાર થાય એવું હોય છે, પરન્તુ ચાર મૂળદ્વાર અને પ્રતિદ્વારવાળું નગર મુખે ગમનાગમનવાળું થાય છે. ૯૦૮

સામાયયમહપુરમવિ અકપ્પદારં તહેગદારં વા ।

દુરહિગમં, ચરદારં સપ્પદિદારં મુહાહિગમં ॥ ૧૦૯ ॥

(એજ પ્રમાણે) સામાયિકરૂપ મહાનગર પણ (અર્થ) જાણવાના ઉપાય ભૂત એવા

ઉપક્રમાદિ) દ્વારે શૂન્ય હોય, તો તેના અર્થ જાણી શકાય નહિ. એક દ્વાર હોયતો મુરકે-લીથી ઘણા કાળે જાણી શકાય, અને કરેલા ભેદોએ કરીને સહિત ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગદ્વારે શુદ્ધ હોય તો સુખપૂર્વક થોડા કાળમાં તેના અર્થ જાણી શકાય. ૯૦૯

તે દ્વારો આ પ્રમાણે છે.

તાળીમાણિ ઉવક્કમ-નિલ્લેવા-ડળુગમ-નયસનામાઈ !

છ-ચિ-દુ-દુવિકળ્પાઈ પમેયઓડળેમમેયાઈ ॥ ૯૧૦ ॥

તે અનુયોગદ્વારો આ પ્રમાણે છે. ઉપક્રમ-નિર્દેશ-અનુગમ અને નય, એ અનુયોગદ્વારોનાં નામો છે, ને તે અનુક્રમે છ, નણ, એ, એ ભેદોવાળા છે, અને ઉત્તરભેદો અનેક પ્રકારે છે. ૯૧૦.

એ પ્રમાણે પાંચમું દ્વારોપન્યાસ અને છઠું ભેદ દ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે સાતમું નિરૂપિતદ્વાર કહે છે.

સત્યસ્તોવક્કમળ ઉવક્કમો તેળ તમ્મિ વ તઓ વા !

સત્યસમીવીકરણ આળયણ નાસદેસમ્મિ ॥ ૯૧૧ ॥

તે વડે, તે છતે અથવા તેથી શાસ્ત્રને નિર્દેશ કરવા યોગ્ય કરાય તે ઉપક્રમ. અથવા શાસ્ત્રને સમીપ કરવું એટલે ન્યાસ દેશમાં લાવવું તે ઉપક્રમ ૯૧૧

દૂર રહેલી શાસ્ત્રઆદી વસ્તુને તે તે પ્રતિપાદન કરવાના પ્રકારોવડે નિર્દેશ કરવા યોગ્ય કરવું તે ઉપક્રમ, ઉપક્રાંત વસ્તુ એટલે ઉપક્રમાન્તર્ગત ભેદોવડે વિચારેલ વસ્તુનાજ નિર્દેશ થાય છે અન્યથા નહિ. અથવા શુદ્ધવચનવડે શાસ્ત્રને નિર્દેશ યોગ્ય કરાય છે તેથી તે ઉપક્રમ, અથવા શિબ્યને અવણના લાવ છતે, જે માટે શાસ્ત્ર નિર્દેશ યોગ્ય કરાય છે તેથી ઉપક્રમ અથવા વિનીત શિબ્યના વિનયથી શાસ્ત્રને નિર્દેશ યોગ્ય કરાય તે અવણલાવ તેથી તે વિનય ઉપક્રમ. કેમકે વિનયવડે આરાધિત શુદ્ધ શાસ્ત્રને નિર્દેશ કરવા યોગ્ય કરે છે. આહીઆં સઘળે ઠેકાણે શાસ્ત્રવું સમીપીકરણ. શાસ્ત્રવું ન્યાસ દેશમાં લાવવું અને નિર્દેશયોગ્ય કરવું. એ ૩૫ ઉપક્રમ જાણવો. ૯૧૧

હવે નિર્દેશની નિરૂપિત કહે છે.

નિલ્લિલ્પ્પઈ તેળ તર્હિ તઓ વ નિલ્લેવણ વ નિલ્લેવો !

નિયઓ વ નિચ્છિઓ વા લેવો નાસોત્તિ જં મળિયં ॥ ૯૧૨ ॥

જે વડે જે છતે અથવા જેથી શાસ્ત્રનો નામાદિવડે નિર્દેશ (વ્યવસ્થા) કરાય તે નિર્દેશ અથવા નામાદિવડે શાસ્ત્રનો ન્યાસ-વ્યવસ્થા કરવી તે નિર્દેશ, અથવા “નિ” એટલે નિશ્ચિત, અને “ક્ષેપ” એટલે શાસ્ત્રાદિના નામાદિવડે ન્યાસ તે નિર્દેશ કહેલ છે. ૯૧૨

હવે અનુગમની નિરૂપિત કહે છે.

અણુમમ્મઈ તેળ તર્હિ તઓ વ અણુમમ્મમેવ વાડળુમમો !

અણુઓડળુરૂઓ વા જં સુત્ત્યાળમણુસરણ ॥ ૯૧૩ ॥

જે વડે-જે છતે અથવા જેથી સૂત્રવું વ્યાખ્યાન કરાય તે અનુગમ, અથવા “અણુ” એટલે સૂત્રવું “ગમ” એટલે વ્યાખ્યાન તે અનુગમ, અથવા અનુરૂપ-યોગ્ય રીતે અર્થવું કથન કરવું તે અનુગમ, અથવા સૂત્ર અને અર્થનો યોગ્ય સંબંધ કરવો તે અનુગમ. ૯૧૩

હવે નયની નિરૂપિત કહે છે.

સ નયઃ તેણ તર્હિ વા તઓઽહવા વત્સુણો વ જે નયણં ।

વહુહા પજ્જાયાણં સંભવઓ સો નઓ નામ ॥ ૧૧૪ ॥

તે (વજ્રા સંલવ થતા પર્વાયા વડે) વસ્તુને જાણે તે નય, અથવા જે વડે-જે હતે કે જેથી વસ્તુ જણાય તે નય, અથવા વસ્તુના જે બોધ તે નય, (અતન્ત ધર્માત્મક વસ્તુમાં એક અંશઆહી બોધ તે નય,) વસ્તુના ઘણા પર્વાયાના સંલવથી અમુક પર્વાયા-વડે વસ્તુને જાણુ' તે નય. ૯૧૪

સાતમું નિરૂપિતદ્વાર પૂર્ણ થયું.

પ્રથમ ઉપક્રમ-પછી નિરૂપ-પછી અનુગમ-અને તે પછી નય, આ પ્રમાણે એ અનુ-યાગ દ્વારેના અનુક્રમ કહેવાયું 'ગુ' કારણ છે ! એવી રીતના સમાધાન માટે આઠમું ક્રમ-પ્રયોજન દ્વાર કહે છે.

દારકમોડયમેવ ઉ નિવિલ્પ્પડ્ જેણ નાસમીવત્થં ।

અણુગમ્મઃ નાણત્થં નાણુગમો નયમયવિહીણો ॥ ૧૧૫ ॥

સંવંધોવકમઓ સમીચમાણીય નત્તનિવલ્લેવં ।

સત્થં તઓઽણુગમ્મઃ નર્ણિ નાનાવિહાણેર્હિ ॥ ૧૧૬ ॥

દ્વારેના આજ અનુક્રમ છે. કારણકે જે સમીપ ન લવાયું હોય તેના નિરૂપ નથી કરાતા. નામાદિ નિરૂપ વિના અર્થથી અનુગમન થયું નથી, તેમજ નયમત સિવાય અનુગમ પણ થતા નથી, પરંતુ કેમથી સમીપ લાવીને નામ-સ્થાપનાદિ વડે નિરૂપિત એણું જે શાસ્ત્ર તે અર્થથી અનુસરાય છે, અને વિવિધ નયો વડે તેની વ્યાખ્યા કરાય છે. ૯૧૫-૯૧૬

અહીં હવે ઉપક્રમ કહેવાનો અધિકાર છે, તે ઉપક્રમ, લાવ ઉપક્રમના આતુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ-વસ્તુવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવનાર એ જે છે લેહા છે તેથી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે, એ વિસ્તૃત અર્થતું તાત્પર્ય મન્દજુદિવાળાઓ અહણ કરી રાકે નહિ; તેથી તેઓના ઉપર અનુમત કરવાને લાવ ઉપક્રમગત આતુપૂર્વીઆદિ છે લેહા સંક્ષિપ્તથી કહે છે.

શુભભવોવકમણં કા પરિવાહો કડ્ડત્થમજ્ઞપણં ।

ભાવમ્મિ કમ્મિ વટ્ટર કિમિદં દવ્વં શુણો કમ્મં ? ॥ ૧૧૭ ॥

જીવગુણોઽજીવગુણો કિં નાણં દંસણં ચરિત્તં વા ।

પણ્ણવત્થં અણુમાણં ઓવમ્મમદાગમો વાવિ ? ॥ ૧૧૮ ॥

લોડય લોડચરિઓ કિં શુયમત્યોઽહવોમયં હોજ્ઞા ।

અપ્પયઓઽણંનરઓ પરંપરં વાઽઽગઓ કસ્સ ? ॥ ૧૧૯ ॥

કિં દિટ્ઠિવાડયં કાલિયં વ કિં વા સુયત્તપરિમાણં ।

સસમય-પરસમઓમયસિદ્ધંતાણં વ કો વત્તો ? ॥ ૧૨૦ ॥

કો વ સમણગદેસો સમુદાયત્યાહિપાર ઇહ નિયઓ ।

અજ્ઞપણોવકમણં કાયવ્વમિહેવમાર્હિ ॥ ૧૨૧ ॥

કઈ રીતે શુદ્ધ પ્રસન્ન થાય ? કયા અતુક્રમે આ કેટલાયું અધ્યયન છે ? કયા ભાવમાં આ અધ્યયન છે ? શું આ દ્રવ્ય છે, શુણ્ણ છે, કે કર્મ છે ? (શુણ્ણ છે તો) જીવનો શુણ્ણ છે, કે અજીવનો શુણ્ણ છે ? (જીવનો છે તો) જ્ઞાન, દર્શન કે ચારિત્ર છે ? (જ્ઞાન છે તો) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અનુમાન છે, ઉપમાન છે, કે આગમરૂપ છે ? (આગમરૂપ છે તો) લૌકિક આગમ છે કે લોકોત્તર આગમ છે ? (લોકોત્તર આગમ છે તો) સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? દૃષ્ટિવાદ છે કે કાલિક છે ? આ સૂત્રાર્થનું પરિમાણ કેટલું છે ? આમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉભયસિદ્ધાન્તમાંથી કયા સિદ્ધાન્ત તથા તેના કયા ભાગરૂપ અહીં સમુદાયાર્થ અધિકારમાં નિયત છે ? ઇત્યાદિ પ્રકારે અહીં અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. ૯૧૭-૯૨૧

સામાયિકાદિ અધ્યયનના જ્ઞાન માટે તેની ઇચ્છાવાળા શિષ્યે શુદ્ધના ભાવનો ઉપક્રમ કરવો, એટલે શુદ્ધમહારાજ કયા પ્રકારે પ્રસન્ન થાય એમ વિચારવું. પરિપાટી એટલે અતુક્રમ. તે અતુક્રમ ત્રણ પ્રકારે છે, પૂર્વાતુપૂર્વીક્રમ, પશ્ચાતુપૂર્વીક્રમ, અને અનાતુપૂર્વીક્રમ. આ ત્રણ અતુક્રમમાંથી કયા અતુક્રમ આ અધ્યયનમાં ઉપયોગી છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે આ ત્રણ અતુક્રમ ઉપયોગી છે, જેમકે પૂર્વાતુપૂર્વી ક્રમથી આ સામાયિકાધ્યયન પહેલું છે, પશ્ચાતુપૂર્વી ક્રમથી છું છે અને અનાતુપૂર્વીક્રમથી તો સાતસો અઢાર ભાંગા થાય છે, તેથી અનિયત છે. ઔદયિકાદિ છ ભાવનો વિષય હોવાથી આ અધ્યયન કયા ભાવમાં હોય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય. આ અધ્યયન દ્રવ્ય છે શુણ્ણ છે કે કર્મ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે આ અધ્યયન શુણ્ણ છે. જો શુણ્ણ છે, તો તે જીવનો શુણ્ણ છે કે અજીવનો શુણ્ણ છે ? જીવનો શુણ્ણ છે. જો જીવનો શુણ્ણ છે તો તે જ્ઞાન છે, દર્શન છે કે ચારિત્ર છે ? જ્ઞાન છે તો તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અનુમાનરૂપ છે ઉપમાન છે કે આગમરૂપ છે ? જો આગમરૂપ છે, તો તે લૌકિક આગમ છે, કે લોકોત્તર આગમ છે ? લોકોત્તર આગમ છે. લોકોત્તર આગમ છતાં પણ તે સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવું કે તીર્થકરેને આ અધ્યયન અર્થથી આત્માગમ છે તથા ગણધરેને અનન્તરાગમ અને બીજાઓને પરંપરાગમ છે, અને ગણધરેને સૂત્રથી આત્માગમ, જાબુસ્વામીને અનન્તરાગમ, અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. વળી લોકોત્તર આગમ છે તો આ અધ્યયન દૃષ્ટિવાદિક છે કે કાલિક છે ? કાલિક છે. (એટલે કાળ વખત વર્તિને ચોખ્ખ વખતે ભણાય તે કાલિક, એવો અર્થ અહીં લેવો) કાલિક છે તો તેના સૂત્ર અને અર્થનું પરિમાણ કેટલું છે ? સૂત્રાક્ષર વગેરે પરિમિત છે, અને અર્થ વગેરે અનન્તા છે; તથા આ અધ્યયનમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉભય સિદ્ધાન્ત એમાંથી કયું કહેવાનું છે ? અહીં સ્વસિદ્ધાન્ત કહેવાનો છે. સ્વસિદ્ધાન્ત છે, તો કયા શાસ્ત્રનો વિભાગ સમુદાયાર્થપણે અધિકૃત છે ? સાવધોગની (વરતિનો અહીં અર્થોધિકાર છે. સમવતાર તો આત્મપૂર્વીઆદિમાં કહી ગયા, તેથી જુદો નથી કહેતા. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. એટલે નિષ્કેપની યોગ્યતા કરવી. ૯૧૭-થી ૯૨૧

હવે છ પ્રકારે ઉપક્રમ કહે છે.

નામાઈં હ્રમ્એઓ ઉવક્રમો દ્વવ્ઓ સચિત્તાઈં ।

વિવિહો દુવિહો ચ પુણો પરિક્રમ્મે વત્તુનાસે ચ ॥ ૧૨૨ ॥

નામાદિ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે. તેમાં દ્રવ્ય ઉપક્રમ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, અને તે દરેક પુનઃ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બન્ને પ્રકારે છે, ૯૨૨

નામ ઉપક્રમ-સ્થાપના ઉપક્રમ-દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ક્ષેત્રઉપક્રમ-કાળ ઉપક્રમ અને લાવ ઉપક્રમ એમ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે, એમાંના નામઉપક્રમ અને સ્થાપનાઉપક્રમ સુગમ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ નથી કહેતા. અને દ્રવ્ય ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આગમથી તથા નોઆગમથી એમ દ્રવ્ય ઉપક્રમ બે પ્રકારે છે; ઉપક્રમ પદના અર્થને જાણનાર હોય, પણ તેના ઉપયોગવાનું ન હોય તે આગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહેવાય, અને નોઆગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ તો ત્રણ પ્રકારે છે, સ્પર્શરૂપ દ્રવ્ય ઉપક્રમ-લઘ્યશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ-અને તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઉપક્રમ. એમાંના પ્રથમના બે ભેદ સુગમ છે, અને ત્રીજો ભેદ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ દ્વિપદ-ચતુષ્પદાદિ જીવોનો, અચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ ગોળ-ખાંડ વિગેરેનો, અને મિશ્ર ઉપક્રમ તે આલસણાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ જીવોનો જાણવો, આ સચિત્તાદિ ઉપક્રમ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બે બે પ્રકારે થાય છે. ૯૨૨

એજ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશનું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિકર્મ કિરિયાણ વત્યૂળં ગુણવિસેસપરિણામો ।

તદમાયે ય વિનાસો દંવાર્ણં જહાજોગં ॥ ૯૨૩ ॥

ક્રિયાવડે વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિકર્મ; અને વસ્તુનો અલાવ થાય તે વિનાશ કહેવાય. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિનો ઉપક્રમ યથાયોગ્ય જાણવો. ૯૨૩

ક્રિયાવિશેષથી વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિકર્મ કહેવાય છે. જેમકે ધી-રસાયણાદિના ઉપયોગથી સ્નેહ-મર્દનઆદિ ક્રિયા વડે પુરુષાદિના ઉત્તમ વર્ણ-બળ યુવાવસ્થા થવી વિગેરે, તેમજ કર્ણ-સ્કંધઆદિની વૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે ક્રિયા વિશેષથી પુરુષાદિ વસ્તુને બળ-બોધનાદિરૂપ ગુણ પરિણામ પામે છે. કેટલાએકના મતે શાસ્ત્ર-શિક્ષણ-ગન્ધર્વ-નૃત્યઆદિ કળા પ્રાપ્તિ કરવી તે દ્રવ્ય ઉપક્રમ છે, પણ એ શાસ્ત્રાદિ વિજ્ઞાન વિશેષને ગ્રહણ કરવા રૂપ હોવાથી લાવ ઉપક્રમમાં તેનો સમાવેશ થાય, પરંતુ જો આત્મદ્રવ્યના સંસ્કારની અપેક્ષાએ તેને દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહીએ તો કંઈ વિરોધ નથી, એજ પ્રમાણે શુક-સારિકા વિગેરે દ્વિપદાદિને શિક્ષાવડે ગુણપ્રાપ્તિ કરવામાં જે દ્રવ્ય ઉપક્રમ તે સચિત્તનો પરિકર્મથી ઉપક્રમ જાણવો.

વસ્તુનો નાશ થએથી વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય છે, જેમકે કાળાન્તરે પુરુષાદિનો નાશ થવાનો હોય તો પણ તે પુરુષાદિ વસ્તુનો તરવાર આદિ વડે હુમણાજ નાશ કરવો, તે વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય. એજ પ્રમાણે હસ્તિ-અર્ધઆદિ ચાર પગવાળા અને દાડિમ-આમ્ર અને કોઠ વિગેરે પગવિનાના જીવોનો પરિકર્મથી અને વિનાશથી જે ઉપક્રમ તે પણ સચિત્તદ્રવ્ય ઉપક્રમ સમજ લેવો તથા મણિ-ગ્રામી-વસ્ત્ર વિગેરે અચિત્ત દ્રવ્યનો ખાર-માટી-પુટપાક આદિ વડે પરિકર્મરૂપી ઉપક્રમ અને ઘણું ઘણું આદિ વડે રીપવાથી નાશરૂપી ઉપક્રમ જાણવો. તેમજ વસ્ત્ર અલંકારાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ મિશ્ર દ્રવ્યનો પણ એજ પ્રમાણે પરિકર્મ અને વિનાશથી ઉપક્રમ જાણવો. જેમ આ દ્રવ્યનો ઉપક્રમ કહ્યો, તેવીજ રીતે કાળ અને ક્ષેત્રનો ઉપક્રમ પણ સમજવો. તે અતુલ્ય આગળજ કહેવાયો. ૯૨૩

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે અને ગુરૂ તેનું સમાધાન કરે છે કે—

સ્વેત્તમસ્તુ નિચં ન તસ્સ પરિકમ્પણા ન ચ વિણાસો ।

આદ્યેયગતવતેષાં ચ કરણ-વિણાસોવચારોઽસ્ત્ય ॥ ૧૨૪ ॥

ક્ષેત્ર અમૃત અને નિત્ય હોવાથી તેનો પરિકર્મ અને વિનાશ થઈ શકે નહિ, (ઉત્તર) એ પરિકર્મ અને વિનાશ (ક્ષેત્રના) આદ્યેયગત દ્રવ્યમાં થતો હોવાથી તે ક્ષેત્રમાં ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૪

શિષ્ય:—આદ્યેય દ્વારાએ પણ તે કેવી રીતે થઈ શકે? તે માટે કહે છે કે—

નાવાઈ ઉચકમળં ફલ-ફલિયાઈર્હિ વાવિ સ્વેત્તસ ॥

સંમજ્જમૂમિકમ્મે પંચતલાગાઢયાણં ચ ॥ ૧૨૫ ॥

જાળના આધારભૂત ક્ષેત્રનો વહાણુ આદિ વડે ઉપક્રમ કરાય છે, અને ભૂમિના આધાર-ભૂત ક્ષેત્રનો હળ-કુલિકા આદિ વડે પરિકર્મરૂપ ઉપક્રમ થાય છે. એજ પ્રમાણે સંમાર્જન-ભૂમિકર્મ—અને માર્ગમાં તળાવ આદિ કરવા વડે ક્ષેત્રનો પરિકર્મ ઉપક્રમ થાય છે, તેમજ હસ્તિ આદિવા આદિ વડે ક્ષેત્રનો વિનાશ ઉપક્રમ થાય છે. ૯૨૫

હવે કાળ ઉપક્રમ કહે છે.

જં વત્તણાઈરુવો કાલો દઢ્વાણ ચેવ પજ્ઞાઓ ।

તો તક્કરણવિણાસે કીરડ કાલોવચારો ચ ॥ ૧૨૬ ॥

જે વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોના પર્યાય છે, તેથી તે દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમાં કાળના પરિકર્મ અને વિનાશનો ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૬

કેટલાએક આવચારો કાળને વર્તનાદિ રૂપેજ માને છે, પણ સમયાદિરૂપ નથી માનતા. તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમાં કાલના પરિકર્મ અને વિનાશ થાય છે એટલે કે દ્રવ્યના પર્યાયમાં કાળ ઉપક્રમનો ઉપચાર કરાય છે, કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે—દ્રવ્યબુદ્ધિ-અણુઆદિ રૂપે પરમાણુઆદિ દ્રવ્યબુદ્ધિ રહેલું તે વર્તના, વસ્તુઆતું નવા-જુનાદિરૂપે થતું તે પરિણામ અને અતીત-અનાગત-વત માનરૂપ-ક્રિયા, એ પ્રમાણે વર્તના-પરિણામ અને ક્રિયાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોના પર્યાય છે અને તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશનો વર્તનારૂપ દ્રવ્યના પર્યાયમાં ઉપચાર કરાય છે. તેથી કાળના પણ પરિકર્મ ઉપક્રમ અને નાશોપક્રમ કહેવાય છે. ૯૨૬

હવે જેઓ સમયાદિરૂપ કાળ માને છે, તેઓના મતે સમયાદિરૂપ કાળના પરિકર્મ અને વિનાશ કેવી રીતે થાય? તે માટે કહે છે કે—

છાયાઈ નાલિયાઈ વ પરિકમ્મે સે જહત્થવિણ્ણાણં ।

રિક્ખાઈચારેઈ ચ તસ્સ વિણાસો વિવજ્ઞાસો ॥ ૧૨૭ ॥

શંકુઆદિના પડછાયારૂપ છાયાવડે અથવા ઘટિકાદિવડે સમયાદિરૂપકાળનું ચથાર્થ જ્ઞાન થતું તે કાળનો પરિકર્મ અને નક્ષત્રઅહ્યાદિની ગતિવડે અનિષ્ટ રૂપ દાયકપણે થતું તે કાળનો વિનાશ-વિપર્યાય કહેવાય. ૯૨૭

એ પ્રમાણે કાળ ઉપક્રમ કહ્યો; ભાવ ઉપક્રમ કહે છે.

જં પરહિયાકૂયાવધારણમુવકમ્મો સ માવસ્સ ।

વસ્સામુમસ્સ મહ્ઢિગિ-ગણિયા-મચ્ચાદઓઽમિહિયા ॥ ૧૨૮ ॥

જે ઇગિત આકારાદિવડે કરીને બીજાના હૃદયના ભાવને બાબતું તે ભાવ ઉપક્રમ છે

તે ભાક્ષના કારણભૂત શુભ અને સંસારના કારણભૂત અશુભ એવી રીતે બે પ્રકારે છે. તે માંના અશુભ ભાવઉપક્રમમાં બ્રાહ્મણી-ગણિકા-અમાત્ય વિગેરેનાં દૃષ્ટાન્તો દેખા છે. ૯૨૮

કેાઇ એક બ્રાહ્મણીને ત્રણ કન્યાઓ હતી, તેણીએ વિચાર્યું કે આ કન્યાઓને પરણાવ્યા પછી એવી સુક્રિત કર્મ કે જેથી તેઓ મુખી થાય, એમ વિચારીને સર્વથી મોટી પુત્રીને પરણાવ્યા પછી કહ્યું કે. તારે વાસભુવનમાં પ્રથમ સમાગમ થતાં તારા પતિને કંઈક શુભો પ્રગટ કરીને તેના મસ્તકે લાતના પ્રહાર કરવો, તે પછી જે અને તે મને કહેજે. માતાના શીખવ્યા મુજબ તે કન્યાએ તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે તેના પતિ અતિસ્નેહથી તરલીત મનવાળો થઇને કહેવા લાગ્યો, ‘અરે! વહાલી ! આમ પ્રહાર કરવાથી તારા મુકુમાળ ચરણને પીડા થઇ હશે,’ ઇત્યાદિ, એમ કહિને પ્રિયતમાના ચરણનું મર્દન કરવા લાગ્યો. બીજે દિવસે આ બનાવનો હકીકત તેણીએ પોતાની માતાને કહી, એ બનાવથી તેની માતા જમાઇના ભાવ જાણીને ખુશી થઇ ને પુત્રીને કહ્યું કે ‘હે પુત્રી ! તું તારા શ્રદ્ધમાં તારી ઇચ્છા મુજબ કર, તારો પતિ તારા વચનનો કંદિપણ અનાદર નહિ કરે,’ તે પછી બ્રાહ્મણીએ બીજી પુત્રીને ઉપર મુજબ શીખવ્યું, અને તેણીએ પણ તે પ્રમાણે પોતાના પતિના મસ્તકપર પ્રહાર કર્યો, એટલે તેના પતિ બોલ્યો, ‘અરે ! કુલીન અબળાને આમ કરવું યોગ્ય નથી,’ ઇત્યાદિ કહીને ક્ષણવાર રોશ કરીને શાન્ત થઈ ગયો, બીજે દિવસે બનેલો બનાવ તેણીએ પોતાની માતાને કહ્યો, એટલે કહ્યું કે બેઠા તું પણ તારા શ્રદ્ધમાં ઇચ્છામુજબ વસ્ત્ર, માત્ર થોડીવાર ક્રોધ કરીને તારો પતિ શાન્ત થઇ જશે,’ એજ પ્રમાણે ત્રીજી પુત્રીને શીખવવાથી તેણીએ એજ પ્રમાણે પતિને પ્રહાર કર્યો, એટલે તેના પતિએ અતિક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરીને કહ્યું ‘અરે! તું અરેખર કોઈ નીચકુળની જણાય છે, એમ ન હોય તો નીચ અબળાને યોગ્ય આવું નીચ કામ તું કેમ કરે ઇત્યાદિ ઘણું ઘણું કહીને અતિશય માર મારીને શ્રદ્ધ ખહાર કાઢી મૂકી, બીજે દિવસે બનેલી હકીકત તેણે માતાને જણાવી એટલે તેણે જમાઇના સ્વભાવ જાણીને વિચાર્યું કે જમાઇને સમજાવવાનું કામ પુત્રિને દુરાશય છે, તેથી તે જમાઇ પાસે ગઇ અને બોલી કે ‘હે પુત્ર ! અમારા કુળનો રીવાજ છે, કે વહુએ પ્રથમ સમાગમે પતિને આ પ્રમાણે કરવું.’ આમ હોવાથી તમારો રોષ ઉચિત નથી ઇત્યાદિ રીતે જમાઇને સમજાવીને ખુશી કર્યો, પછી પુત્રીને કહ્યું બેઠા ! આ તારો પતિ તારે દુરાશય છે, તેથી ઇચ્છેવની પેઠે પ્રમાદ રહિત એની સેવા કરજે, નહિ તો તું મહાહુન્ય પામીશ.’

ગણિકાનું દૃષ્ટાન્ત:—કેાઇ એક નગરમાં ચોસક કળા જાણનાર દેવદત્તા નામની રૂપાદિ ગુણવાળી વેશ્યા રહેતી હતી. તેણીએ પોતાને ત્યાં આવનાર કામી જનોના અભિપ્રાય જાણવાને માટે રતિભુવનમાં પોતપોતાનો વ્યાપાર કરતી રાજપુત્ર-વેશ્યપુત્ર્યાદિ જાતિઓના આલેખો ચીતરાવ્યા. તેથી ત્યાં જે કોઈ રાજપુત્રાદિ આવે, તે તે આલેખોના પોતાને અનુકૂળ વ્યાપાર જોઇને તે તે ચિત્રની પ્રશંસા કરે. આ ઉપરથી તે ગણિકા પ્રશંસા કરનારની જાતિનો નિશ્ચય કરીને તે પ્રશંસક યોગ્ય ખાતર બરદાસ કરતી હતી, જેથી તેઓ પ્રસન્ન થઇને ગણિકાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપતા.

અમાત્યનું દૃષ્ટાન્ત:—કેાઇક નગરનો રાજા પોતાના અમાત્ય (પ્રધાન) સાથે નગર બહાર અથે ફેરવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં જતાં કેાઇશન્ય પ્રદેશમાં રાજાના અગ્રે પેશાબ કર્યો. એ જગ્યાની પૃથ્વીનો ભાગ સ્થિર હોવાથી ત્યાં ખાબોચીયું ભરાઈ રહ્યું, રાજા ફરીને પાછો આવ્યો, તો પણ તે પેશાબ મુકાયો નહિ, અને તેજ પ્રમાણે ખાબોચીયું ભરેલું

જેથું. આથી રાજાએ વિચાર્યું કે આ પ્રદેશમાં સુદેર તથાવ અધાન્યું હોય, તે ધણા વખત મુઘી પાણી મુકાય નહિ. એમ વિચાર કરતો ધણા વખત મુઘી રાજા તે પ્રદેશને જોઈ રહ્યો. આ ઉપરથી ઈંગિતાકારવડે રાજાને તે અભિપ્રાય જાણીને પ્રધાને તે સ્થળે કેટલાક વખત પછી રાજાના હુકમ મિવાય મોટું સરોવર બોલાવ્યું. અને તે સરોવરની પાળ ઉપર નાના પ્રકારના સર્વ રૂપમાં પુષ્પ-ફળ આપનાર વૃક્ષોના સમૂહ રોપ્યો. તે પછી કેટલાક દિવસો વીત્યાબાદ એજ માગે રાજા પુનઃ ફરવા નિકળ્યો અને તે સરોવર જોયું, તેથી પ્રધાનને પૂછ્યું, અહો ! આ માનસરોવર જેવું અતિ રમણીય સરોવર અહીં કેણે કરાવ્યું ? પ્રધાને કહ્યું-મહારાજ આપેજ કરાવ્યું છે. રાજા એ સાંભળીને વિસ્મય પૂર્વક બોલ્યો, ' પ્રધાનજી શું કહ્યો છો ? મેં એ કરાવવાની કોને ક્યારે આજ્ઞા આપી છે. ?' આ ઉપરથી પ્રધાને પૂર્વોક્ત સર્વ હકીકત કહી, આથી રાજાએ વિચાર્યું કે ' અહો ! ખીજાના મનને અભિપ્રાય જાણવામાં આ પ્રધાન કેવો કુશળ છે, એમ વિચારિ પ્રસન્ન થઈને પ્રધાનના પગારમાં વધારો કરી આપીને બીજી પણ ઘણી મહેરબાની કરી આ પ્રમાણે બીજા પણ સાંસારિક ફળવાળાં હોવાથી અપ્રશસ્ત ગણાતા એવા લાવો-લાવોપક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી વિચારી લેવા. ૯૨૮

સીસો ગુરુનો માવં જમુવક્ષમણ સુયં પસત્યમણો ।

સહિયત્યં સ પસત્યો રૂઢ માવોવક્ષમોઽહિમઓ ॥ ૧૨૯ ॥

શિષ્ય શાસ્ત્રજ્ઞ લાણુજ્ઞ એ આદિ પોતાના હિત માટે જે શુદ્ધના શુભ લાવને જાણે, તે પ્રશસ્ત લાવોપક્રમ છે, અને અહીં આ પ્રશસ્ત લાવોપક્રમનોજ અધિકાર છે. ૯૨૯ અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કો વચ્ચાણાવસરે ગુરુચિત્તોવક્ષમાહિગારોઽયં ?

મળ્લજ્ઞ વચ્ચાણંગં ગુરુચિત્તોવક્ષમો પદમં ॥ ૧૩૦ ॥

ગુરુચિત્તાયત્તાઈ વચ્ચાણંગાઈ જેણ સન્નાઈ ।

તો જેણ સુપ્પસન્નં હોઈ તયં તં તહા કર્જં ॥ ૧૩૧ ॥

અહીં આવશ્યકાનુયોગને (આવશ્યકતા વ્યાખ્યાનનો) અવસર છે, તેમાં શુદ્ધના ચિત્તના ઉપક્રમ (શુદ્ધના લાવ જાણવા) નો અપ્રસ્તુત અધિકાર કેમ કહ્યો છે. ? ઉત્તરમાં કહે છે કે જે ગુરુચિત્તોપક્રમ છે, એ વ્યાખ્યાનતું પ્રથમ અંગ છે (કારણ છે) કારણ વિના કાર્ય હોતું નથી, મારે ચાલતી બાબતમાં તે બાબતના કારણના અધિકારજ્ઞ કહેવું તે કાંઈ અપ્રસ્તુત નથી, માત્ર ગુરુચિત્તોપક્રમ વ્યાખ્યાનતું પ્રથમ અંગ છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ શાસ્ત્રાદિનાં ઉપક્રમ-પુસ્તક-ઉપાશ્રય-આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર વિગેરે સહાયક કારણો પણ વ્યાખ્યાનના જે અંગ છે, તે સર્વ શુદ્ધની પ્રસન્નતાને આધીન છે; તેથી જેમ શુદ્ધ પ્રસન્ન થાય તેમ શિષ્યે કરવું જોઈએ. ૯૩૦-૯૩૧

શુદ્ધ ચિત્ત પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય કહે છે.

જો જેણ પગારેણ તુસઈ કરણ-વિળવા-ડણુવત્તીર્હિ ।

આરાહણાય મમ્મો સો ચિય અન્વાહઓ તસ્સ ॥ ૧૩૨ ॥

આગારિગિયકુસલં જઈ સેયં વાયસં વણ પુજ્ઞા ।

તહવિ ય સિં ન વિકૂડે વિરહમ્મિ ય કારણં પુચ્છે ॥ ૧૩૩ ॥

નિવપુચ્છિણ મળિઓ ગુરુના ગંગા કઓમુઠી વહરૂ ।

સંપાડ્યવં સીસો જહ તહ સન્વત્ય કાયવં ॥ ૧૩૪ ॥

ગુરુમહારાજ જે પ્રકારે વિનય-અનુવૃત્તિઆદિવડે પ્રસન્ન થાય, તેમ શિષ્યે કરવું જોઈએ, કારણ કે શિષ્યને તેજ ગુરુઆરાધનાનો નિર્વિઘ્ન માર્ગ છે. આકાર ને ધર્મિતમાં કુશળ એવા શિષ્યને જો ગુરુમહારાજ “ કાગડો સંદેહ છે ” એમ કહે, તો પણ તેમણે તે કથન મિથ્યા ન કરે, પરંતુ એકાન્તમાં તેણે કારણ પૂછે. રાજના કહેવાથી ગુરુએ શિષ્યને કહ્યું કે “ ગંગા કયા મુખે વહે છે ? ” શિષ્યે તે સાંભળીને ગુરુએ કહ્યું તેજ પ્રમાણે સર્વ કાર્ય કર્યું. ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

કાન્યકુબ્જ નગરમાં (કનોજમાં) કોમક રાજાએ કોઈ આચાર્ય સાથે વાતચીત કરતાં કહ્યું મહારાજ અમારા રાજપુત્રો વિનીત હોય છે, આચાર્યે કહ્યું—ના, સાધુઓ વિનીત હોય છે, આમ પરસ્પર વિવાદ થતાં આચાર્યે પુનઃ કહ્યું—રાજા વિવાદ કરવાથી શું ફળ ? તમારા રાજપુત્રોમાંથી જે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ વિનયવાન હોય તેની પરીક્ષા કરો, અને અમારા સાધુઓમાંથી જે તમને અવિનીત જણાય તેની પરીક્ષા કરો, એટલે જણાશે કે બન્નેમાં કોણ વિનીત છે અને કોણ અવિનીત છે. આચાર્ય મહારાજનું એ કથન અંગીકાર કરીને જે પાતાના પુત્ર વિનયગુણથી ધણેજ પ્રસિદ્ધ હોતા તેને આજ્ઞા કરીને કહ્યું—રાજા-કુમાર ! ગંગા કયા મુખે વહે છે. તે શોધી લાવ. રાજાની આવી આજ્ઞા સાંભળીને કુમારે કહ્યું—મહારાજ ! એમાં શું શોધવાનું છે ? નાના બાળકો પણ જાણે છે કે ગંગા પૂર્વાભિ-મુખે વહે છે, આથી રાજાએ ગુરુસે થયેને કહ્યું—અરે ! ખાલી અહીં રહીનેજ વિતંડાવાદ શા માટે કરે છે ? ત્યાં જઈ તપાસ કરી આવીને કહે. એ પ્રમાણે રાજાએ કહેવાથી કુમારને ધણો ગુરુસો ગડબો. પણ તે અન્તરમાં સમાવી મહાકષ્ટે રાજદ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો. મુખ્યદ્વારમાંથી નીકળતાં તેના કોઈ મિત્રે પૂછ્યું—‘લાભ ! ક્યાં જાઓ છો ?’ કુમારે અસહાયી કહ્યું—‘અરણ્યમાં રોજને મીઠું આપવા’ આથી આશ્ચર્ય પામી મિત્રે કહ્યું ‘એમ કેમ કહો છો ? સત્ય વાત શું છે ? તે જો ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય ન હોય તો જણાવો.’ મિત્રના કહેવાથી રાજકુમારે રાજાની સર્વ આજ્ઞા જણાવ્યા, આથી મિત્રે હસીને કહ્યું—‘અરે કુમાર ! રાજાને એવો કઠામહ થયો, તો શું તમને પણ એવો કઠામહ છે, કે જેથી નકામા રખવા જાઓ છો, થોડો કાળ અતિક્રમીને રાજા પાસે જઇને કહે કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે. રાજપુત્રે પણ તેમજ કર્યું. આ બાબતની ગુપ્તચર પુરૂષે રાજાને ખબર આપી, એટલે રાજા વિલગ્નો થઈ બોલ્યો. ‘ઠીક. હવે સાધુની પરીક્ષા કરીએ’ પછી આચાર્યના શિષ્યો-માંથી જે શિષ્ય રાજાને અવિનીત જણાયો, તેને ગુરુએ આજ્ઞા કરી કે હે ભદ્ર ! જઇને તપાસ કર કે ગંગા કય તરફ વહે છે. ગુરુની આજ્ઞા સાંભળીને શિષ્યે વિચાર્યું કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે એવું ગુરુ મહારાજ જાણે છે, છતાં શા માટે અને તપાસ કરવાનું કહેતા હશે, અવશ્ય એવી આજ્ઞા કરવાનું કંઈક કારણ હશે. કારણ સિવાય એવી આજ્ઞા કરે નહિ. માટે મારી ફરજ છે, કે મારે ગુરુની આજ્ઞાનુસાર ગંગા કય તરફ વહે છે એ ખરાખર તપાસીને કહેવું. એમ વિચારી ગુરુની આજ્ઞા મસ્તક ધરીને તરતજ બહાર નીકળ્યો. બહાર જઇને ગંગા નદી પર ગયો, ત્યાં જોયું કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે. બીજાઓને પૂછતાં પણ જણાયું કે તે પૂર્વ તરફ વહે છે, પુનઃ ગુપ્તચરઆદિને પ્રવાહમાં વહેતાં જોયાં, એમ અન્વય-વ્યાપારેકથી પ્રવાહને નિશ્ચય કરીને ગુરુ પાસે આવી કહ્યું, ‘મહારાજ ! ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે, ને મેં તેની સત્યતા માટે આ પ્રમાણે કર્યું અને તત્ત્વ તો ગુરુએ

જાણે ધત્યાદિ સર્વ ધીના કહી. ગુપ્તચરે પણ ખાનગીમાં એજ હકીકત કહી એટલે રાજાને શુદ્ધ વચનમાં પ્રતીતિ થઈ કે રાજપુત્રો વિનીત નથી પણ માધુર્યથી વિનીત છે, એમ રાજાએ હર્ષ પૂર્વક શુદ્ધ વચન અંગીકાર કર્યું ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

જુત્તં ગુરુમયગદ્દહનં કો સેસોવક્ત્રમોવઓગોડત્ય ? ।

ગુરુચિત્તપસાયત્થં તેડવિ જહાજોગમાઓજ્ઞા ॥ ૯૩૫ ॥

ઉપરોક્ત કારણથી શુદ્ધાવોપક્રમ કહેવો થાય છે, પણ બાકીના નામ-સ્થાપનાદિ ઉપક્રમોનો અહીં શું ઉપયોગ છે ? ઉત્તરમાં કહે છે કે શુદ્ધા ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને તે પણ યથાથોગ્ય ઉપયોગી થાય છે. ૯૩૫

જેમકે—

પરિક્રમ્મ-નાસણાઓ વેસે કાલે ય જા જહા જોગ્ગા ।

તાઓ દવ્વાઈણં કજ્ઞાહારાડકજ્ઞેસુ ॥ ૯૩૬ ॥

હવિયજોગદ્દવ્વો વેસે કાલે પરેણ વિણણ ।

ચિત્તણ્ણુ અણુકૂલો સીસો સમ્મં સુયં લહ્હ ॥ ૯૩૭ ॥

તે તે દેશ ને કાળને થોડા દ્રવ્યાદિના પરિક્રમ અને નાશ એ બંને ઉપક્રમો શુદ્ધા આહારાદિ કાર્યમાં કરવા. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી તે તે દેશ-કાળને થોડા દ્રવ્યાદિ લાવનારને શુદ્ધિત્ત જાણનાર એવો અત્યુક્ત શિષ્ય સારી રીતે શ્રુતને ગ્રહણે છે. ૯૩૬-૯૩૭

મરદેશ આદિ દેશમાં અને ઓખ આદિ કાળમાં, શુદ્ધા આહારાદિ કાર્યમાં જે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને કાળનો પરિક્રમ-અને નાશ ઉચિત હોય, તે તે પરિક્રમ-નાશ શુદ્ધા ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે કરવા, તેમાં હકી-કૃધ-ગોળ-સુઠાદિ શુદ્ધને ઉપયોગી દ્રવ્યવડે દ્રવ્યનો પરિક્રમ, ઉપાશ્રયના પ્રમાણના આદિવડે ક્ષેત્રનો પરિક્રમ, શિષ્યને દીક્ષા આપવામાં શુદ્ધત્ત ધટ્ટિકા આદિ જોતું તે કાળનો પરિક્રમ; અને એજ પ્રમાણે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યની સાથે સંયોગાદિ કરી આપવા વડે શ્લેષાદિ દ્રવ્યનો જે નાશ તે નાશ ઉપક્રમ પણ સમજાવેલો. એ પ્રમાણે તે તે દેશ-કાળને થોડા અશન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર ઔષધાદિવડે શુદ્ધા કાર્યમાં પરિક્રમ ને નાશનો કરનાર એવો જે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી વર્તનારો શિષ્ય તે શુદ્ધા ચિત્તને જાણવાથી મારી રીતે શ્રુત પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૩૬-૯૩૭.

અથવા—

અહ્વોવક્ત્રમસામણ્ણઓ મયા ય તે નિરુવઓગાવિ ।

અણ્ણત્થ સોવઓગા એવં ચિય સન્વનિસ્સેવા ॥ ૯૩૮ ॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં નામસ્થાપનાદિ ઉપક્રમો નિરૂપયોગી છે, તો પણ ઉપક્રમ શબ્દ કરીને સરખા હોવાથી તે અહીં કહ્યા છે. એ કે અન્યત્ર તે ઉપયોગી છે. એજ પ્રમાણે બીજે રથલે પણ બાકીના સર્વ નિરૂપયોગી સમજાવું ૯૩૮

અથવા—

ગુરુમાવોવક્ત્રમણં કયમજ્ઞયણસ્સ છન્વિહમિયાણિ ।

તત્તણ્ણુપુવ્વર્ણિસુ ઇણમજ્ઞયણં સમોતારે ॥ ૯૩૯ ॥

(નામાદિ ૭ પ્રકારના ઉપક્રમનો વિચાર કરતાં) શુદ્ધના ભાવનો ઉપક્રમ કહ્યો (એ કહેવાથી એક પ્રકારે ઉપક્રમના ૭ ભેદ કહ્યા) હવે બીજી રીતે સામાયિક અધ્યયનનો ૭ ભેદ ઉપક્રમ કહે છે. (આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર.) આનુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમ દ્વિરોમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો સમવતાર કરેલો. ૯૩૬ હવે આનુપૂર્વી નામનો જે પ્રથમ ઉપક્રમ છે તેમાં સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર કરે છે.

અણુપુત્રિસમોચારો કજ્ઞો સામાઙ્યસ્ત સંમવત્તો ।

નિયમાવતારણે પુણ કિત્તણ-ગણનાણુપુત્તીસુ ॥ ૧૪૦ ॥

જેમ-સંભવે તેમ સામાયિક અધ્યયનનો દશ આનુપૂર્વીમાં સમવતાર કરેલો, તેમાં ઉત્ક્રીતનાનુપૂર્વી તથા ગણનાનુપૂર્વીમાં તે તેનું અવશ્ય અવતરણ કરવું. ૯૪૦

જે જે આનુપૂર્વીમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર થઈ શકે, તે તે આનુપૂર્વીમાં અવતાર કરેલો. “ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ગણના-ઉત્ક્રીતન સંસ્થાન-સામાચારી અને ભાવાનુપૂર્વી. આ દશ પ્રકારે આનુપૂર્વી છે તેમાંથી ઉત્ક્રીતનાનુપૂર્વી અને ગણનાનુપૂર્વીમાં આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે. સામાયિક-અનુવિંશતિસ્તવર્ગત્યાદિ માત્ર આવશ્ય-કાધ્યયનનાં નામજ બોલવાં તે ઉત્ક્રીતન કહેવાય,” આ સામાયિક અધ્યયન છે એમ કહેવાથી એ અધ્યયનનો ઉત્ક્રીતનાનુપૂર્વીમાં સમવતાર થાય છે. તથા એક-બે-ત્રણ, ઇત્યાદિ સંખ્યા તે ગણના કહેવાય છે, તેમાં પ્રથમ અને બીજી આદિ જે ગણતરી તેમાં આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે, તેથી ગણનાનુપૂર્વીમાં પણ એનો સમવતાર થયો કહેવાય. ૯૪૦ ગણનાનુપૂર્વીથી કેટલાય આ સામાયિક અધ્યયન છે, તે કહે છે.

પુત્તનાણુપુત્તિઓ તં પદમં, પચ્છાણુપુત્તિઓ છટ્ટં ।

જાયઃ ગણિજ્ઞમાર્ણ અનિયમિયમણાણુપુત્તીણ ॥ ૧૪૧ ॥

પૂર્વાનુપૂર્વીથી તે સામાયિક અધ્યયન પહેલું છે, અને પશ્ચાત્પૂર્વીથી છટ્ટું છે. તથા અનાનુપૂર્વીથી ગણનાં અનિયત છે, (એટલે કોઈ વખત પહેલું-કોઈ વખત બીજું-કોઈ વખત ત્રીજું-કોઈ વખત ચોથું. ઇત્યાદિ થાય છે, આ છએ અધ્યયનના અનાનુપૂર્વીથી સાતસોને અક્ષર ભાંગા થાય છે.) ૯૪૧ એ ભાંગા કરવાની રીત બતાવે છે.

પગાદેગુત્તરયા છગચ્છગયા પરીપ્પરન્મત્યા ।

પુરિમંતિમદુગહીણા પરિમાણમણાણુપુત્તીણ ॥ ૧૪૨ ॥

એકથી એકેક વધતા અંક ૭ પર્યંત સ્થાપવા, પછી તેઓને પરસ્પર શુલ્કવાધી જે સંખ્યા થાય, તેમાંથી પહેલા અને છેલ્લા ભાંગા સિવાય સર્વ ભાંગા અનાનુપૂર્વીના થાય. ૯૪૨ એકોત્તર વધતા ૭ અંક પર્યંત ૭ અંક અહિં ૭ અધ્યયન સંખ્યાથી હોવાથી તે સ્થાપવા, અને તે પછી પરસ્પર તેમનો શુલ્કાકાર કરતાં જે સંખ્યા આવે તેમાંથી પહેલાં અને છેલ્લા એ બે ભાંગા સિવાય બાકી સર્વ ભાંગાની સંખ્યા અનાનુપૂર્વીની જાણવી. જેમકે-૧-૨-૩-૪-૫-૬-આ અકોનો પરસ્પર શુલ્કાકાર કરેલો. એટલે એકને બેએ શુલ્કતાં બે થાય, બેને ત્રણ વડે શુલ્કતાં ૭ થાય. ૭ વડે ચારને શુલ્કતાં ચોવીસ થાય, ચોવીસથી પાંચને શુલ્કતાં એકસોવીસ થાય, એકસોવીસથી છને શુલ્કતાં સાતસોવીસ થાય. આમાંથી પહેલો ભાંગા પૂર્વાનુપૂર્વીરૂપ છે, અને છેલ્લો ભાંગા પશ્ચાત્પૂર્વીરૂપ છે તેથી તે બે ભાંગા

બાદ કરતાં શેષ સાતસો અક્ષર ભાંગા જે રહ્યા તે છ અધ્યયન સંખ્યાથી અનાનુપૂર્વીના ભાંગા થાય, આજ પ્રમાણે બીજા પણ સાતઆદિથી અનન્તા પદ સુધી અનાનુપૂર્વીના ભાંગા કરવા હોય તો જે આ સામાન્ય રીત છે, તે પ્રમાણે કરવા. ૯૪૨

હવે વિશેષથી અનાનુપૂર્વીના ભાંગા કરવાની રીતિ કહે છે,

પુન્વાણુપુન્વિદેદ્વા સમયામેષણ કુળ જહાજે' । .

ઉવરિમતુલ્લં પુરઆં નસેજ પુન્વકમો સેસે ॥ ૯૪૩ ॥

અનુક્રમે અનુક પદો સ્થાપવા ન તેની નીચે સંકેતનો ભેદ ન થાય તેમ યથાજ્યેષ્ઠ સ્થાપવા, અને તેના આગળ ઉપર સમાન પદો સ્થાપવા, ન જે શેષ પદો રહે તે પૂર્વ ભાગમાં અનુક્રમે સ્થાપવા. ૯૪૩

જે પદોની વિવક્ષા હોય તે પદોની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી, તેવી સ્થાપના તે પૂર્વા-પૂર્વી કહેવાય, તે પૂર્વાનુપૂર્વીની નીચે બેઆદિ ભાંગા કરવાની ઈચ્છાથી પદોની સ્થાપના જ્યેષ્ઠપદને અતિક્રમ્યા સિવાય કરવી, અહિં જ્યેષ્ઠ એટલો મોટો ન લેવો પણ જે અંક જેની આદિમાં હોય તે તેનું જ્યેષ્ઠ પદ કહેવાય, જેમકે બેનો જ્યેષ્ઠ અંક એક તેજ ત્રણનો અનુજ્યેષ્ઠ અને ચાર આદિ અંકનો તે જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠ કહેવાય, એજ પ્રમાણે બેનો અંક ત્રણનો જ્યેષ્ઠ ચારનો અનુજ્યેષ્ઠ અને પાંચ આદિનો જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠ કહેવાય, એ પ્રમાણે ઉપરના અંકની નીચે જ્યેષ્ઠ અંક સ્થાપવો, જ્યેષ્ઠ ન હોય, તો અનુજ્યેષ્ઠ સ્થાપવો અને તે પણ ન હોય તો જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠ અંક સ્થાપવો. આમ સ્થાપના કરતાં સમય ભેદ ન કરવો, એટલે જે ભાંગા કરવાના હોય, તેમાં તેને તે આંક ફેર આવે તે સમયભેદ કહેવાય, તે સમય ભેદ કયાં સિવાય ઉપરોક્ત સ્થાપના કરવી, વસ્તુતઃ સમયભેદ કયારે થાય કે કયારે કરેલા ભાંગાની અંદર બીજો આંક પહેલાની સમાન આવે ત્યારે સમયભેદ થાય, આ પ્રમાણે સમય ભેદ (સંકેતનો ભેદ) કયાં સિવાય જ્યેષ્ઠાદિ અંકની સ્થાપના કરવી, એ સ્થાપિલા અંકની આગળ ઉપરના ભાંગાના અંકોની સમાન અંકો સ્થાપવા, અને શેષ વધેલા અંકો તેની પૂર્વેક્રમે સ્થાપવા, એટલે જે અંક સંખ્યાએ નાનો હોય તે પ્રથમ સ્થાપવો અને જે મોટો હોય તે પછી સ્થાપવો તે પૂર્વક્રમ કહેવાય.

આ રીતી વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે દર્શન-જ્ઞાન-અને આરિત્ર એ ત્રણ પદના ભાંગા કરીએ, આ ત્રણ પદને પરસ્પર શુભવાથી સામાન્ય રીતે બધા મળી છ ભાંગા થાય છે, અને વિશેષથી તો આ પ્રમાણે છે, ૧-૨-૩ આ પૂર્વાનુપૂર્વી લક્ષણ પહેલો ભાંગા છે, તેની નીચે ભાંગા કરવામાં એકનો જ્યેષ્ઠ અંક નથી પણ બેનો જ્યેષ્ઠ અંક છે, તેથી બેની નીચે એક મૂકવો અને તેની આગળ ઉપર કહ્યા મુજબ ઉપરના અંક સમાન અંક મૂકવો એટલે ઉપર ત્રણનો આંક હોવાથી અહિં પણ ત્રણનો અંક મૂકવો, અને શેષ રહેલો બેનો અંક પાછળથી મૂકવો, એટલે ૨-૧-૩ આ બીજો ભાંગા થાય. આની નીચે ત્રીજો ભાંગા કરવાને બેનો જ્યેષ્ઠ અંક એક છે, પણ તે ત્યાં સ્થાપવો નહિ, કેમકે આગળ ઉપરની મુજબ આંકો મેલવાથી તેની સમાન એક અંક આવવાથી સમય ભેદ થાય, વળી એકનો જ્યેષ્ઠ અંક નહિ પણ છેડે ત્રણ છે તેનો જ્યેષ્ઠ અંક બેનો છે તેથી ત્રણની નીચે બેનો અંક મૂકવો, અહિં આગલનો ભાગ નથી, તેથી પાછલના ભાગે એક અને ત્રણનો અંકો પૂર્વક્રમે મૂકવા એટલે ૧-૩-૨ એ ત્રીજો ભાંગા થાય, આની નીચે એકનો જ્યેષ્ઠ અંક નથી અને ત્રણને જ્યેષ્ઠ અંક બે છે, પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમય ભેદ થાય, માટે ત્રણની ની-

એ અતુજયેષ્ઠ અંક એક સ્થાપવો આગળના ભાગમાં ઉપર મુજબ બેનો અંક સ્થાપવો અને પાછળથીયે ત્રણનો અંક સ્થાપવો એટલે ૩-૨-૨ આ ચોથો ભાગો થાય, આની નીચે ત્રણનો જયેષ્ઠ બે અને અતુજયેષ્ઠ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન સ્થાપવો કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયસેદ થાય, વળી એકનો જયેષ્ઠ અંક નથી, પણ બેનો જયેષ્ઠ એક છે તે તેની નીચે સ્થાપવો અને પાછળથી વધેલા બે અંક બે અને ત્રણ અતુક્રમે સ્થાપવા, એટલે ૨-૩-૧ આ પાંચમો ભાગો થાય. આગળના ભાગમાં જયેષ્ઠ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયસેદ થાય, માટે ત્રણનો જયેષ્ઠ અંક બે છે, તે તેની નીચે સ્થાપવો, આગળના ભાગમાં એક મૂકવો અને પાછળના ભાગમાં વધેલો ત્રણનો અંક મૂકવો એટલે ૩-૨-૨ આ છઠ્ઠો ભાગો થાય. આ છઠ્ઠે ભાગોની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.—

૧-૨-૩

૨-૧-૩

૧-૩-૨

૩-૧-૨

૨-૩-૧

૩-૨-૧

આ છ ભાગોમાંનો પહેલો ભાગો અતુપૂર્વીના છે અને છેલ્લો ભાગો પશ્ચાતુપૂર્વીના છે, તેથી એ બે સિવાયના મધ્યના ચાર ભાગો અનાતુપૂર્વીના છે. બીજા પણ ચાર-પાંચ છ-સાત આદિ પદોના ભાગો કરવા હોય, તો આજ રીતે કરવા. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી ઉત્કૃષ્ટના અને ગણના આતુપૂર્વી કહી, અને વિસ્તારથી તો નામાદિ ભેદે અતુયોગદ્વારથી જણવી. ૯૪૩

એમ અતુપૂર્વીનામનો ઉપક્રમનો પહેલો ભેદ કહ્યા, હવે બીજો ભેદ જે નામ છે, તેનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહે છે.

જં વર્ત્યુનોઽભિહાણં પજ્જયમેયાણુસારિ તં નામં ।

પદમેયં જં નમણ પદમેયં જાઙ્ જં મણિયં ॥ ૯૪૪ ॥

જે વસ્તુનું નામ હોય અને પર્યાયભેદાતુસારિ દરેક ભેદમાં નમે અને દરેકભેદના વાચકપણે પરિણમે તેને નામ કહેલું છે. ૯૪૪

જે છવાદિ વસ્તુના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-નવા-પુરાણાદિ વિવિધ સ્વભાવોને વાચકપણે અતુસરે, અને દરેક પર્યાયભેદને બોલતાં તેના તેના વાચકપણે પરિણમે તે નામ કહેવાય છે. ૯૪૪ એ નામ એકનામ-બેનામ-ત્રણનામ ઇત્યાદિ દસનામ પર્યન્ત દસ ભેદ છે. વળી એ સર્વ અભિલાખ્ય વસ્તુવિષયિ હોવાથી તેને અતુયોગદ્વારમાં દશ અને પેટા ભેદથી ઘણા ભેદવાળું કહ્યું છે. તેમાં છ નામમાં ક્ષયોપશમિક ભાવની અંદર સામાયિકઅધ્યયનનો અવતાર થાય છે. તેજ જણાવે છે.

ઉચ્ચિહનામે માવે સ્વઔવસમિણ સુચં સમોચરદ્ ।

જં મુચનાણાવરણક્લઔવસમજં તયં સચ્વં ॥ ૯૪૫ ॥

અતુયોગદ્વારમાં છ પ્રકારના નામમાં છ ભાવો કહ્યા છે, તેમાંના ક્ષયોપશમ ભાવમાં સર્વ શ્રુતનો સમવતાર થાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી સર્વશ્રુત થાય

છે ને સામાયિક અધ્યયન પણ શ્રુતવિશેષ રૂપ હોવાથી તે સામાયિકનો પણ ક્ષણપરામ ભાવમાં જ સમવતાર થાય છે. ૯૪૫

હવે પ્રમાણુતું સ્વરૂપ કહું છે.

દ્વવાઈચત્તમેયં પમીયણ જેન તં પમાણં તિ ।

इदमज्ज्ञयणं भावोत्ति भावमाणे समोयरइ ॥ ૯૪૬ ॥

जीवाणणत्तणओ जीवशुणे वोहभावओ नाणे ।

छोउत्तरमुत्तत्योभयागमे तस्सभावाओ ॥ ૯૪૭ ॥

દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકાર જે વડે જણાય તે પ્રમાણુ છે. આ અધ્યયન ભાવરૂપ હોવાથી ભાવ પ્રમાણમાં ઉતરે છે, જીવથી અનન્ય હોવાને લીધે જીવગુણમાં બોધસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનમાં અને લોકોત્તરહોવાથી તથા સૂત્રાર્થોભયરૂપ હોવાથી લોકોત્તર સૂત્રાર્થ ઉભયરૂપ આગમમાં ઉતરે છે. કેમકે તે તત્સ્વરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે પ્રમેય છે. જે પ્રમેયના લેકથી દ્રવ્યપ્રમાણ-ક્ષેત્રપ્રમાણ-કાળપ્રમાણ-ને ભાવપ્રમાણ, એમ પ્રમાણુ પણ ચાર ભેદ છે, જે વડે દ્રવ્યાદિ ચારે જણાય તે પ્રમાણુ. એ ચાર પ્રકારના પ્રમાણુમાંથી આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર ભાવપ્રમાણમાં થાય છે, કેમકે તે શ્રુતવિશેષપણાએ જીવપર્યાય હોવાથી જીવભાવ છે, ભાવપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારે છે. ગુણપ્રમાણ-નયપ્રમાણ-સંખ્યાપ્રમાણ, આ સામાયિક ગુણરૂપ હોવાથી એમાંના ગુણપ્રમાણમાં તેનો અવતાર થાય છે. ગુણપ્રમાણ પણ બે પ્રકારે છે. જીવગુણપ્રમાણ અને અજીવગુણપ્રમાણ, એમાંથી જીવગુણપ્રમાણમાં એનો અવતાર થાય છે, કેમકે તે જીવથી અનન્ય છે. જીવગુણ ત્રણ પ્રકારે છે. જ્ઞાનગુણ-દર્શનગુણ-ને ચારિત્રગુણ, એમાંના જ્ઞાનગુણમાં સમવતાર થાય છે. કારણકે આ અજીવન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે, પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-અને આગમ, એમ ચાર પ્રકારે જ્ઞાનગુણ છે, તેમાંથી આગમજ્ઞાનમાં આનો સમવતાર થાય છે. આગમજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. લોકિક અને લોકોત્તર. તેમાં આ સામાયિક લોકોત્તર હોવાથી તથા આગમ સૂત્ર-અર્થ અને સૂત્રાર્થરૂપ ઉભય સ્વરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે હોવાથી ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમાં આનો સમવતાર થાય છે, કેમકે તે તત્સ્વરૂપ-તત્સ્વભાવરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરંપરાગમ, એવા બીજી રીતે ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમાંથી કયા આગમમાં એનો અવતાર થાય છે, ? તેના ઉત્તરમાં કહું છેકે—

सुयओ गणहारीणं तस्तिस्साणं तद्वाज्वसेसाणं ।

एयं अत्ता-णंतर-परंपरागमपमाणम्मि ॥ ૯૪૮ ॥

अत्येण उ तित्थंरु-गणहर-सेसाणमेवमेवेदं ।

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, તેમના શિષ્યોને અનન્તરાગમ છે અને એ સિવાયના બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. તથા અર્થવડે આ અધ્યયન તીર્થધરોને આત્માગમ છે, ગણધરોને અનન્તરાગમ છે અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. ૯૪૮ આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેઓએજ સામાયિકને સ્વરૂપ રચેલ છે, મારે આ અધ્યયનનું આગમન એમના પોતાથી જ છે તેથી આત્માગમ છે. અને તેમના જ જીવસ્વામિ વિગેરે શિષ્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજેથી પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી તે જીવસ્વામિ આદિને તે અનન્તરાગમ છે, તથા તે સિવાયના ગ્રેષ પ્રભવસ્વામિ શમ્યંભવ

સૂરિ આદિ આચાર્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજની અપેક્ષાએ પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી પરંપરાગમ છે. આ સૂત્ર થકી અનુક્રમે આત્માગમાદિની યોજના કરી. અર્થથી આ સામાયિક અધ્યયન તીર્થકરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેમણે તેની પ્રથમ અર્થથી પ્રરૂપણા કરી છે. ગણધરોને અનન્તરાગમ છે, કેમકે તેમને તે આશાત તીર્થકરોથી પ્રાપ્ત થએલ છે, અને શેષ જંબુસ્વામિ આદિને પરંપરાગમ છે, કેમકે તેમને તે પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલ છે. ૯૪૮

મૂઢનયં તિ ન સંપદ્ નયપમાણેઽવચારો સે ॥ ૯૪૯ ॥

હમણાં તેનો નય પ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો, કેમકે તે મૂઢ નયવાળું છે. ૯૪૯
કાલિક શ્રુત મૂઢનયવાળું કહેવાય છે તેનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો. પૂર્વાચર્યોએ શિષ્યને વ્યાખ્યાન થવાના લાયકી હમણાં એ કાલિકશ્રુતનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી કહ્યો. ૯૪૯

શિષ્ય:-કેટલા વખત પછી કાલિકશ્રુતમાં નયવિચારનો નિષેધ કર્યો ? તે માટે આ-ચાર્યશ્રી કહે છે કે-

આસિ પુરા સો નિયઓ અણુઓગાનમપુદ્ગલભાવમ્મિ ।

સંપદ્ નરિય પુદ્ગલે હોજ્જ વ પુરિસં સમાસજ્જ ॥ ૯૫૦ ॥ દારં

પહેલાં અનુયોગ જુદા નહિ હતા ત્યારે તેમાં નયવિચાર અવશ્ય હતો, પણ હમણાં તે જુદા હોવાથી નથી, અથવા પુરૂષવિશેષની અપેક્ષાએ નય અવતાર હોય છે. ૯૫૦

પહેલાં જ્યારે ચરણકરણાનુયોગ-ગણિતાનુયોગ-ધર્મકથાનુયોગ-અને દ્રવ્યાનુયોગ પૃથગ્ ભાવે નહિ હતા. ત્યારે તે નયાવતાર અવશ્ય હતો, પણ હમણાં એ ચારે અનુયોગ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી નયાવતાર નથી થતો. શ્રીમાનઆર્યેરક્ષિત સૂરિએ એકજ સૂત્રમાંથી ચારે અનુયોગનું વ્યાખ્યાન થતું હોય તે બધ કર્યું. ને તે વખત તેમાં જે નયવિચાર પણ વિસ્તારથી હતો તે પણ બધ કર્યો. તેમણે એ સંબંધમાં બહુ વિચારથી મુલાતા શિષ્યોને જોઈને ચારે અનુયોગ જુદા જુદા કર્યા. કાલિકશ્રુતમાં ચરણકરણાનુયોગ, ઉત્તરાધ્યયનાદિમાં-ધર્મકથાનુયોગ, સૂર્યપ્રણસિઆદિમાં ગણિતાનુયોગ, અને દૃષ્ટિવાદમાં દ્રવ્યાનુયોગ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. તેથી હમણાં પ્રાયઃ નયવિચારનો નિષેધ છે. જો કે કોઈ પ્રાણ પુરૂષની અપેક્ષાએ નયનો વિધિ છે પણ તે પ્રાયઃશબ્દથી અનિયત છે. આ કારણથી સામાયિકનો પણ નયમાં અવતાર નથી થતો. ૯૫૦

હવે સંખ્યાપ્રમાણમાં તેનો અવતાર કહે છે.

સંત્રામાણે કાલિયમુયપરિમાણે પરિત્તપરિમાણં ।

મુયઓ તદત્યઓ પુણ ધણિયં તમર્ણતપજ્ઞાયં ॥ ૯૫૧ ॥

(નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ઉપમા-પરિમાણ-અને ભાવ એ આઠ પ્રકારની સંખ્યા અનુયોગમાં કહી છે) તે સંખ્યાપ્રમાણનો વિચાર કરતાં કાલિકશ્રુતના પરિમાણ નામની સંખ્યામાં અવતાર થાય છે. તે કાલિકશ્રુત પરિમાણ એ પ્રકારે છે, સૂત્રથી અને અર્થથી, સૂત્રથી આ સામાયિક અધ્યયન સંખ્યાતા અક્ષરાર્થિવાળું હોવાથી નિયત પરિમાણ-વાળું છે અને અર્થાર્થથી અનન્ત પર્યાયવાળું હોવાથી અનન્ત પરિમાણવાળું છે. ૯૫૧

હવે વક્તવ્યતા કહે છે.

સમઓ જો સિદ્ધંતો સો સ-પરો-ભયગઓ તિવિહમેઓ ।

તત્ત્વ ઈર્મ અજ્ઞપર્ણં સમયવત્તન્વયાનિયયં ॥ ૯૫૨ ॥

જે સમય તે સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે, તે સિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત અને ઉભય-સિદ્ધાન્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. (તેથી અનુયોગદ્વારમાં સ્વસમયવક્તવ્યતા-પરસમયવ-ક્તવ્યતા અને સ્વ-પર (ઉભય) સમયવક્તવ્યતા એમ વક્તવ્યતા પણ ત્રણ પ્રકારે કહી છે.) તેમાંથી આ સામાયિક અધ્યયન સ્વસમયવક્તવ્યતાથી નિયત છે, કેમકે એમાં સ્વસમયનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૯૫૨

આ અધ્યયનનું સ્વસમયવક્તવ્યતાનિયત છે એટલું જ નહિ, પણ સર્વઅધ્યયનો સ્વસમયવક્તવ્યતા નિયત છે, સ્વસમયનું જ અહીં આ અંગીકાર કરવાપણું છે. કારણકે-

પરસમયો હમયં વા સમ્પદિદિસસ સસમયો જેળં ।

તો સવ્વજ્ઞયણાઈં સસમયવત્તવ્યનિયયાઈં ॥ ૯૫૩ ॥

પરસમય અથવા ઉભયસમય તે સમ્યગ્દષ્ટિને સ્વસમયનું છે, (કારણકે તે તેના યથાર્થ વિષય વિભાગ કરે છે. જે કે કેટલાક અધ્યયનોમાં પરસમય અને ઉભયસમયની વક્ત-વ્યતા છે. તોપણ સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ છે.) તેથી સર્વે અધ્યયનો સ્વસમયવક્ત-વ્યતા નિયત છે. એ વાત પૂર્વે ધણી વખત કહેલી છે. ૯૫૩

વળી-

મિચ્છત્તમયસમૂહં સમ્પત્તં જં ચ તદુવગારમ્મિ ।

વટ્ટં પરસિદ્ધંતો તો તસ્સ તઓ સસિદ્ધંતો ॥ ૯૫૪ ॥

સ્વાત્પદયુક્તમિથ્યાત્વમતનો સમૂહ તેજ સમ્યક્ત્વ છે, કેમકે સ્વસિદ્ધાન્તમાં પરેસિ-દ્ધાન્ત ઉપકારી છે, માટે સમ્યગ્દષ્ટિને તે સ્વસિદ્ધાન્ત છે. ૯૫૪

એકાન્ત ક્ષણિકપણું અથવા અક્ષણિકપણું માનનારા બૌદ્ધાદિદર્શિનાના સમૂહને સ્વાત્પદયુક્ત ગ્રહણ કરવા તેજ સમક્તિ છે, કેમકે એ પરસિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્તમાં ઉપ-કારી છે, પરસિદ્ધાન્તની વ્યાવૃત્તિથીજ સ્વસિદ્ધાન્તની સિદ્ધિ થાય છે, કારણકે પરસિદ્ધા-ન્તવાળાઓનું અસમજનપણું જોધને સ્વસિદ્ધાન્તમાં સ્થિરતા થાય છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિને એ પરસિદ્ધાન્ત તે પણ સ્વસિદ્ધાન્તનું છે, કેમકે તે પરસિદ્ધાન્તનો તે સમ્યગ્દષ્ટિ સ્વસિદ્ધા-ન્તની રીતિએ વિષય વિભાગથી વિચાર કરે છે, માટે સર્વઅધ્યયનો સ્વસમયવક્તવ્ય-તા નિયત છે. ૯૫૪

હવે અર્થાધિકાર કહે છે.

સાવજ્ઞજોગવિરઈં અજ્ઞયણત્યાહિગારં ઇહ સો ય ।

મળ્લહં સમુદાયત્થો સસમયવત્તવ્વયાદેસો ॥ ૯૫૫ ॥

સાવધયાગની વિરતિ તે અહીં સામાયિકઅધ્યયનનો અર્થાધિકાર છે, અને તેજ સમુદાયાર્થ કહેવાય છે. જે માટે તે વિરતિરૂપ સમુદાયાર્થ તે સંપૂર્ણ સ્વ સમયવક્તવ્યતાનો એક વિભાગ કહેવાય છે. ૯૫૫

હવે સમયતાર કહે છે.

અરુણા ય સમોચારો જેણ સમોચારિયં પઞ્ચારં ।

સામરૂપં સોડણુમઓ લાપવઓ ન તુ પુણો વચ્ચો ॥ ૯૫૬ ॥

હવે સમયતારનો અવસર છે, તે સામાયિકનો અવતાર લાપવમાટે દરેક દ્વારે પહેલાં-થીજ કહેલ છે, તેથી પુનઃ અહીં નથી કહેતા. ૯૫૬

જે સેવે યુક્ત એતું ઉપકમદાર પૂર્ણ થયું.

હવે બીજું નિક્ષેપ દ્વાર કહે છે.

મળ્લઙ્ગ ધેળ્લઙ્ગ અ મુહં નિક્ષેવપયાણુસારઔ સત્યં ।

ઓહો નામં મુત્તં નિવલેત્તન્વં તઔડવસ્સં ॥ ૧૫૭ ॥

નિક્ષેપપદને અનુસારે શાસ્ત્ર અધ્યયન ઉદ્દેશ મુખ્યપૂર્વક લક્ષ્યાય છે અને પ્રહુણ કરાય છે, માટે શાસ્ત્રના અવશ્ય નિક્ષેપ કરવો, તે નિક્ષેપ ઓષનિષ્પન્ન-નામનિષ્પન્ન અને સ્ત્રાલાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ૯૫૭

ઓષ એટલે શું ? તે કહે છે,

ઓહો જં સામણ્ણં સુયાભિદ્ધાણં ચરન્નિહં તં ચ ।

અજ્ઞયણં અજ્ઞોણં આજ જ્ઞવણા ય પત્તેયં ॥ ૧૫૮ ॥

નામાઈચજન્મેયં વણ્ણેઝ્ઞં સુયાણુસારેણં ।

સામાડયમાઝ્ઞં ચરન્નપિ કમેણ માવેસુ ॥ ૧૫૯ ॥

મુતત્ત' ને સામાન્ય નામ તે ઓષ કહેવાય, તે ચાર પ્રકારે છે, અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણ, એ દરેકનું મુતાનુસારે નામાદિ ચાર પ્રકારે વર્ણન કરીને અતુકમે ચારેના લાવનિક્ષેપામાં સામાયિકની યોજના કરવી. ૯૫૮-૯૫૯.

જિતવચનરૂપ મુતના અંગ અધ્યયન-ઉદ્દેશ આદિ ને સામાન્ય નામે કહેવા તે ઓષ કહેવાય, અર્થાત્ શાસ્ત્રનું સામાન્ય નામ તે ઓષ કહેવાય છે. અહીં સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે, તેથી તેનાં પણ અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણ એ સામાન્ય નામે જાણવાં, આ સામાયિકાદિરૂપ શાસ્ત્રવિશેષના અધ્યયનાદિરૂપ સામાન્યનામે છે તે દરેકના અનુયોગદ્વારમાં નામાદિ ચાર પ્રકારે નિક્ષેપા કહ્યાં છે, જેમકે-નામઅધ્યયન-સ્થાપનાઅધ્યયન-દ્રવ્યઅધ્યયન-ને લાવઅધ્યયન. તથા નામઅક્ષીણ-સ્થાપનાઅક્ષીણ-દ્રવ્યઅક્ષીણ ને લાવઅક્ષીણ. આજ પ્રમાણે આય અને ક્ષપણના પણ નિક્ષેપા અતુકમે કહીને તે ચારેમાં લાવનિક્ષેપામાં એટલે લાવઅધ્યયન-લાવઅક્ષીણ-લાવઆય-અને લાવક્ષપણમાં આ સામાયિક અધ્યયનની યોજના કરવી, કારણકે સામાયિક અહીં લાવઅધ્યયનાદિપણે વાચ્ય છે. ૯૫૮-૯૫૯

હવે અધ્યયનાદિ ચારેની અતુકમે વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

જેણ મુહજ્ઞપ્પજર્ણ અજ્ઞપ્પાણયણમહિયમયણં વા ।

વોહસ્સ સંજમસ્સ વ મોક્કલસ્સ વ તો તમજ્ઞયણં ॥ ૧૬૦ ॥

જે વડે શુભ અધ્યાત્મ થાય અથવા પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન અથવા બોધ-સંયમ અને મોક્ષ એ ત્રણને આધકપણે પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન, ૯૬૦

અજ્ઞોણં દિઙ્ગંતં અન્વોચ્છિત્તિનયઔ અલોઔ વ્વ ।

આઔ નાણાઈર્ણ જ્ઞવણા પાવાણ સ્વવણત્તિ ॥ ૧૬૧ ॥

નિરન્તર આપવા છતાં પણ ક્ષીણ ન થાય માટે અક્ષીણ, અથવા અવ્યવસ્થિતિનયના મતે સામાયિકને અસોકની પેઠે કહિ પણ નારા નથી થતો માટે અક્ષીણ, જેમાંથી જ્ઞા

નામની પ્રાપ્તિ લાભ થાય છે માટે તે આપ, જેથી પાપકર્મની નિર્જરા થાય છે. માટે ક્ષ. પગા. ૯૬૧ સામાયિક એવું બે વિશેષ નામ છે. તેના નિર્ણય બહુવચન કહે છે.

સામાય્યં તિ નામં વિસેસવિહિયં ચરવિહં તં ચ ।

નામાઈં નિરુત્તીર્ણ સુત્તપ્પાસે ય તં ચોચ્છં ॥ ૯૬૨ ॥

આ પ્રસ્તુત અધ્યયનનું " સામાયિક " એવું વિશેષ નામ છે, તે નામાદિ આર પ્રકારે છે. (નામ સામાયિક-સ્થાપનાસામાયિક-દ્વયસામાયિક-અને ભાવસામાયિક.) તેનું સ્વરૂપ આગળ સૂત્રસ્પર્શકનિર્ણયિતમાં કહેવાશે. ૯૬૨

અહીં આ સંપ્રદાયના શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે ને તેના યીશુર ઉત્તર આપે છે કે

इह न कौस निरुत्तरीयं तत्सत्त्वं तत्प व भणियमिह भण्णं कीस ? ।

નિરુત્તરીયં તત્સત્ત્વં તત્પ વ ભણિયમિહ ભણ્ણં કીસ ? ॥ ૯૬૩ ॥

જો આરપ્રકારના વિશેષનામ અહીં ક્ષિરુત્તરીય વક્તાણ ॥ ૯૬૩ ॥
અને જો ત્યાં કહેવાશે, તો તે અહીં શા માટે કહ્યું? તો પછી નિર્ણયમાં શા માટે કહેવાશે?
નિર્ણયનું કહ્યું છે, અને ત્યાં નિર્ણયમાં તો તેનો અર્થ ક્ષિરુત્તરીય બહુવચન કે અહીં તો નામાદિ
પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

તો કીસ પુણો સુત્તે, સુત્તાલાલો અતો ન તજ્ઞામં ।

इह उणं नामं नत्थं तं वक्खायं निरुत्तरीय ॥ ૯૬૪ ॥

(જો નિર્ણયમાં તે સામાયિકનો અર્થ કહેવાશે,) તો પછી "કરેમિ ખંતે! સામાયિક" નામાદિ પાંક પુનઃ પછી સૂત્રાનુગમનાં કેમ કહેવાશે? ઉત્તર-ત્યાં, સામાન્ય સૂત્રની વ્યાખ્યા નહિ કરાય, પણ સૂત્રાંશપકટ વ્યાખ્યાનજ કહેવાશે, તેના નામનું વ્યાખ્યાન નહિ કરાય. અહીં નામાદિ બેડ સામાયિકનો નિર્ણય કર્યો છે, અને ત્યાં નિર્ણયદ્વારમાં તેના અર્થનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (એમ વિષય વિભાગથી પુનર્નિર્ણય દોષ નથી આવતો.) ૯૬૪

પુનઃ શિષ્ય શંકા કરે છે.

इह पुण कौस न भण्णइ जं निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती ।

નિજ્જુત્તી વક્તાણ નિક્કલેવો નાસમેત્તં હુ ॥ ૯૬૫ ॥

અહીં સામાયિકની વ્યાખ્યા કેમ નથી કરતા? ઉત્તર-અહીં નિર્ણયજ પ્રસ્તુત છે અને વ્યાખ્યાન તે નિર્ણયકર છે, તેથી તે વ્યાખ્યાન-નિર્ણય વ્યાખ્યાનાત્મક છે અને નિર્ણય તો ન્યાસ માત્ર છે. ૯૬૫

શિષ્ય:—અહીં નિર્ણયદ્વારમાં સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કેમ નથી કરતા? અને આગળ નિર્ણયમાં કેમ કરશે?

શુર:—અહીં નિર્ણયજ પ્રસ્તુત હોવાથી તેજ કહેવો ઉચિત છે, અહીં વ્યાખ્યાન કેમ ન કહી શકાય? નજ કહી શકાય. એવો નિર્ણયમાં કહેવ. ય. કારણ કે નિર્ણય તે અનુગમનો બેડ હોવાથી વ્યાખ્યાનાત્મક હોય છે, ને તેથી આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન ત્યાંજ કહેવું યોગ્ય છે, અને નામાદિ નિર્ણય તો કેવળ ન્યાસ માત્ર છે, વ્યાખ્યાનરૂપ નથી, વ્યાખ્યારૂપ તો અનુગમન છે. માટે અહીં સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય નથી. ૯૬૫

આ નિદોષનિર્ધુક્તિ પણ નિર્ધુક્તિ અનુગમમાં કહી છે એ સત્ય છે, પરંતુ આ નિર્ધુક્તિ નિદોષ માત્રજ છે. ૯૬૫

શિષ્ય:-જે નિર્ધુક્તિમાંજ વ્યાખ્યાન કહેવું ચોચ્ય છે એમ આપ કહેતા હો તો અહીં પ્રસ્તુતમાં જે નિદોષ છે, તે પણ આગળ નિર્ધુક્તિઅનુગમમાં નિદોષ નિર્ધુક્તિ પણ કહેવાશે. કેમકે અનુગમ બે પ્રકારે છે, સૂત્રાનુગમ અને નિર્ધુક્તિઅનુગમ. તેમાં નિર્ધુક્તિઅનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે. નિદોષનિર્ધુક્તિઅનુગમ, ઉપોદ્ધાતનિર્ધુક્તિ અનુગમ, અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ધુક્તિ અનુગમ. વળી આજ અન્યમાં પૂર્વે આવશ્યક આદિ પદોનાં નામ સ્થાપનાદિ નિદોષપદ્ધારાએ જે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે નિદોષનિર્ધુક્તિઅનુગમ કહ્યો છે, એમ સૂત્રાલાપકનું એ વ્યાખ્યાન કરતાં નિદોષના પ્રસ્તાવમાં કહેવાશે. આ પ્રમાણે આ સામાયિકનો નિદોષ પણ નિદોષ નિર્ધુક્તિપણે અનુગમની વખતે કહેવાશે, મારે એમ કેમ કહ્યો છે કે અહીં વ્યાખ્યાન નહિ કરાય પણ નિર્ધુક્તિમાંજ કરાશે ?

શુદ્ધ—સત્ય છે, કે આ નિદોષ લક્ષણ નિર્ધુક્તિ છે, પરંતુ આનિર્ધુક્તિ નામ સ્થાપનાદિ નિદોષનું સ્વરૂપ માત્ર નિરૂપણ કરવા મારેજ છે, વિશેષાર્થ નિરૂપણ કરવા મારે નથી, અને ત્યાં નિર્ધુક્તિમાં તો (ગા. ૨૮૦૪) શબ્દાર્થ આદિનો વિચાર કરાશે, ૯૬૬.

આ બાબત બહુ કહેવાથી શું ? આ વિષય અતિગહન છે, તેથી સંદોષમાં વિશેષ-વિષયવિભાગનું તાત્પર્ય કહીએ છીએ કે—

નિવલેવમિત્તમિહ વા અત્યવિચારો ય નાસજુચીષ્ .

સદ્ગમો ય નિરુત્તે મુત્તપ્પાસમ્મિ મુત્તમઓ ॥ ૯૬૭ ॥

અહીં નિદોષ માત્ર કહ્યો છે, અને અર્થવિચાર તો ન્યાસનિર્ધુક્તિમાં કહેવાશે, તથા શબ્દ સંબંધી વિચાર ઉપોદ્ધાત નિર્ધુક્તિમાં અને સૂત્રગત વિચાર સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ધુક્તિમાં કહેવાશે. ૯૬૭.

આ નિદોષપદ્ધારમાં સામાયિકના કેવળ નામાદિ નિદોષજ કહેલ છે, અને નિદોષ નિર્ધુક્તિમાં તેના અર્થનું માત્ર નિરૂપણ કરાશે, ઉપોદ્ધાતનિર્ધુક્તિમાં સામાયિકનો શબ્દાર્થ કહેવાશે અને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ધુક્તિમાં સૂત્રાલાપદ્ધારા આવેલ સામાયિકના અર્થનો વિચાર કરાશે. માત્ર સામાયિકના નામનોજ અર્થ કહેવાશે એમ નહિ. આ પ્રમાણે દરેક દ્વારમાં વિષયવિભાગથી વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી સર્વ યુક્તિયુક્તજ છે. ૯૬૭.

આ પ્રમાણે નામ નિષ્પન્ન નિદોષ કહ્યો, હવે સૂત્રાલાપક નિદોષ કહે છે.

જો મુત્તપયત્ત્રાસો સો મુત્તલાવયાણ નિસલેવો .

इह पचलवखणो सो णिक्खिप्पइ न पुण किं कज्जं ? ॥ ૯૬૮ ॥

મુત્તં ચેવ ન પાવઈ ઇહ મુત્તલાવયાણ કોઽવસરો ? ।

મુત્તાણુગમે કાહિઈ તણ્ણાસં લાવવનિમિત્તં ॥ ૯૬૯ ॥

(“ કરેમિ મન્તે ! સામાદયં ”) એ સૂત્રના પદોનો નામાદિરૂપે જે ન્યાસ કરવો તે સૂત્રાલાપક નિદોષ છે, અને અહીં તેજ કહેવાનો અવસર છે, પણ તેમનો નિદોષ અહીં નહિ કરાય, કારણકે અહીં સૂત્રજ નથી, તો સૂત્રાલાપકનો અવસર કયાંથી હોય ? એ, સૂત્રાલાપક તો સૂત્રાનુગમમાં કહેવાશે અને લાઘવ મારે તેનો ન્યાસ પણ ત્યાં કરાશે. ૯૬૮-૯૬૯,

इह जइ पचोऽवि तओ न नस्सए कोस भण्णए इहइं ? ।

दाइज्जइ सो निवस्सेवमेत्तसामण्णओ नवरं ॥ ९७० ॥

જે અહીં સુત્રાલાપક નિદેશનો અવસર છતાં પણ તેનો નિદેશ નથી કરતા, તે તેને અહીં ત્રીજાભેદપણે શા માટે કહ્યો? ઉત્તર-આધનિષ્પન્નાદિ નિદેશની સાથે નિદેશ-પણાની સમાનતાથી માત્ર અહીં તે બતાવ્યો છે, પણ અથ ગૌરવના ભયથી તેનો ઉપ-ન્યાસ નથી કર્યો. ૯૭૦.

બીજું નિદેશ દ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે અનુગમનામે ત્રીજું અનુયાયકદ્વાર કહે છે.

સંપયમોહાર્ણં સંનિક્વિત્તાણમણુગમો કજ્ઞો ।

સોઽણુગમો દુવિમલ્લો નેઓ નિજ્જુત્તિ-સુત્તાણં ॥ ૯૭૧ ॥

કહેલા આધાદિ નિદેશાના વ્યાખ્યાન રૂપ હવે અનુગમ કહીશું. તે અનુગમ બે પ્રકારે જણવેા. સુત્રાનુગમ અને નિર્ધુક્તિઅનુગમ. ૯૭૧.

તેમાં નિર્ધુક્તિઅનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

નિજ્જુત્તી તિત્તિકપ્પા નાસો-વગ્વાય-સુત્તરક્કલાણં ।

નિક્કલેવસ્સાણુગયા હહેસાર્હુવગ્વાઓ ॥ ૯૭૨ ॥

નિર્ધુક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે, નિદેશનિર્ધુક્તિ-ઉપાદેશાતનિર્ધુક્તિ-અને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ધુક્તિ. એમાંથી નિદેશ નિર્ધુક્તિ (આવશ્યકાદિ પદના નિદેશદ્વારાએ) કહે છે, અને ઉપાદેશાત નિર્ધુક્તિ ઉદેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારે વડે જણાવી. ૯૭૨.

હવે તેજ ઉદેશાદિ દ્વારે કહે છે.

હહેસે નિદ્દેસે ય નિગમે સ્વેત કાલ પુરિસે ય ।

કારણ પચ્ચ લક્કલણ નણ સમોચારણાણુમણ ॥ ૯૭૩ ॥

કિં કહિવિહં કસ્સ કહિં કેસુ કહં કેચિરં હવહ કાલં ।

કહ સંતરમવિરહિયં ભવા-ગરિસ-ફોસણ-નિરુત્તી ॥ ૯૭૪ ॥

આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા આગળ કરીશું. કેટલાએક દ્વારમાં યથાસંભવ આક્ષેપ પરિહાર કહેવાને ઇચ્છતા સત્તા પ્રથમ ઉદેશ નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે. ૯૭૩-૯૭૪.

હવે ઉદેશ અને નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

અન્નસયણં હહેસોઽભિહિયં સામાયયંનિ નિદ્દેસો ।

સામણ-વિસિટ્ઠાણં અભિહાણં સત્થ-નામાણં ॥ ૯૭૫ ॥

સામાન્ય-વિશેષ માત્રના નામનું જે કથન કર્યું છે, તે ઉદેશ-નિર્દેશ છે. જેમકે ‘અન્નસયણ’ એનું સામાન્યથી કહ્યું, તે ઉદેશ, અને ‘સામાયિક’ એમ વિશેષ કહ્યું, તે નિર્દેશ છે. ૯૭૫.

અહીં શિષ્ય પૂછ છે કે—

દારોચનાસાદમુ નિમ્ત્તેવે વોહ-નામનિષ્ફળે ।

સદેસો નિદેસો ભણિઓ રૂઢ કિં પુણગહર્ણ ? ॥ ૧૭૩ ॥

(આવશ્યક શાસ્ત્રનું પહેલું અધ્યયન સામાયિક છે, તેના ચાર અનુયોગ દ્વાર છે. ઇત્યાદિ) દ્વારેના ઉપન્યાસ કરતાં તેમજ આશનિષ્પન્ન અને નામ નિષ્પન્ન નિષ્કેપામાં સામાન્ય નામ રૂપ ઉદ્દેશ અને વિશેષનામરૂપ નિર્દેશ પૂરે અનેક વાર કહેલ છે, ફરીથી અહીં (ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિમાં) તે શા માટે કહ્યો છે ? ૯૭૬.

એ પ્રશ્નનો આત્માર્થશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

રૂઢ વિદિયાળમણાગયગર્હનં તત્પડ્મહા કહં કુળત ।

તૈર્સિ ગર્હણમકાઉં દારનાસાદકજ્ઞાઈ ? ॥ ૧૭૭ ॥

અહીં ઉપોદ્ધાતમાં કહેલા ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ એ બે દ્વારે જે છે તેજ ત્યાં દ્વારેના ઉપન્યાસ કરતાં શાસ્ત્રકારે અનાગતકાલમાં ગ્રહણ કરેલ છે, અન્યથા સામાન્ય-વિશેષ નામરૂપ ઉદ્દેશ-નિર્દેશ કહ્યા સિવાય તે દ્વારોપન્યાસ આદિ કાર્ય આશ્રય વિના કેવી રીતે કરે ? ૯૭૭.

અહવા તત્પુદેસો નિદેસોડવિ ય કઓ રૂઢં તૈર્સિ ।

અત્યાણુગમાવસરે વિહાળવચ્ચાળમારર્દ ॥ ૧૭૮ ॥

અથવા ત્યાં દ્વારોપન્યાસના પ્રસ્તાવમાં માત્ર સામાન્ય-વિશેષ કથનરૂપ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ કહ્યા છે, અને અહીં અર્થાનુગમના અવસરે (અર્થવ્યાખ્યાના પ્રસ્તાવમાં) તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના ભેદ કહેવાનો આરંભ છે. ૯૭૮.

અન્ને ચ વિત્તેસમિહં ભર્ણતિ નોદેસવદ્ધમેયંતિ ।

જાણાવિષમજ્ઞયર્ણ સમાસદારાવયારેર્ણ ॥ ૧૭૯ ॥

ખીલતો એ સંબંધમાં અહીં વિશેષ કહે છે, કે સમાસદ્વારમાં તે સામાયિકનું અવતરણ કરવાથી આ અધ્યયન ઉદ્દેશબદ્ધ નથી, એમ જણાવ્યું છે. ૯૭૯.

ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ આઠ આઠ પ્રકારે છે, તે આગળ કહેવાશે. તેમાંના સમાસદ્વારમાં સંક્ષેપથી કથન કરનાર રૂપ સમાસોદ્દેશ અહિં છે પણ ઉદ્દેશોદ્દેશ નથી એમ કહેવાશે. જેમકે-અંગ-શ્રુતસ્કંધ-અધ્યયન-ઉદ્દેશ-ઇત્યાદિ, તેમાં આ સામાયિક અધ્યયન કેવળ અધ્યયનરૂપ ઉદ્દેશ છે કેમકે ઉદ્દેશ રહિત છે. એવી રીતે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના આઠ આઠ ભેદ અહિં કહેવાથી છઠ્ઠું સમાસ દ્વાર અહિં છે એમ જણાવ્યું. અને એ સમાસ દ્વારથી વિચારતાં આ અધ્યયન ઉદ્દેશ રહિત છે, એમ જણાવ્યું. ૯૮૦.

ઉપરોક્ત કથન કંઈ ઉપયોગી નથી, કારણકે—

અંગાદિપન્થકાલે કાલિયમુચમાણસમચચારે ય ।

તમણુદેસયવદ્ધં ભણિયં ચિય રૂઢ કિમ્બહિયં ? ॥ ૧૮૦ ॥

(આવશ્યક, અંગ છે, કે અંગો છે ? એ પ્રમાણે) અંગાદિના પ્રશ્ન વખતે તેમજ કાલિક શ્રુત (ઉપલક્ષણથી ઉત્કાલિક) પરિભાષા સંખ્યાવતારમાં આ અધ્યયનની સંખ્યાનો અવતાર કર્યો છે, વળી “ ઉદેશ નથી તેમ ઉદેશા પણ નથી ” એમ નિષેધ કરેલ હોવાથી સામાયિક અધ્યયન ઉદેશકબદ્ધ નથી એમ જણાવ્યું છે, તો પછી અહીં નહિ જાણેલું વધારે શું જણાવ્યું ? માટે ઉપરની ગાથામાં કહેલું કંઈ ઉપયોગી નથી. આ પ્રમાણે ઉદેશ નિર્દેશના સંબંધમાં ચાલના પ્રત્યવસ્થાન કર્યા.

હવે સામાયિક ક્યાંથી નીકળ્યું ? એ રૂપ નિર્ગમદ્વાર કહેતાં પ્રથમ આક્ષેપ પરિહાર કહે છે.

નણ નિગમો મઓ ચિય અત્તા-ર્જતર-પરંપરાગમઓ ।

જિણમણહ રાહિતો આગયમેયં પરંપરયા ॥ ૧૮૧ ॥

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરંપરાગમથી આ અધ્યયન તીર્થંકરાદિ પાસેથી પરંપરાએ આવેલું છે, એમ પહેલાં આગમદ્વારે લાવપ્રમાણના આગમરૂપ જ્ઞાનના ભેદમાં કહી ગયા છે, તેથી નિર્ગમદ્વાર તેમાંજ અંતર્ભૂત થાય છે, અહીં પુનઃ કેમ કહે છે ? ૯૮૧.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

इह तेंसि चिय भणइ निहेसो निगमो जहा तं च ।

जवयातं तेहिंनो खेत्ताइविसेसियं बहुहा ॥ १८२ ॥

અહીં તેમનાજ નિર્દેશ રૂપ નિર્ગમ કહેવાશે, જેમકે આ અધ્યયન તેમનાથી જ આવેલું છે, તે ક્ષેત્રાદિ વિશેષણ યુક્ત ધણા પ્રકારે છે.

પૂર્વે સામાન્ય ઉદેશમાત્રથી જાણેલ તીર્થંકરાદિના વિશેષ કથન રૂપ નિર્દેશ અહીં કહેવાશે, જેમકે-શ્રીમાન મહાવીર જિનેશ્વરથી આ સામાયિક અર્થથી નીકળ્યું છે, અને સૂત્રથી તો જ્ઞાતમગણધરાદિથી નીકળ્યું છે, એ સર્વ આગળ કહેવાશે, તે સામાયિક ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ અને પ્રત્યયાદિ વિશેષણ યુક્ત અનેક પ્રકારે છે, તે તીર્થંકરાદિ થકી જોવી યોગ્ય આવ્યું છે, તે પ્રમાણે કહેવાશે. ૯૮૨.

હવે લક્ષણ દ્વાર સંબંધી શંકા કરે છે કે—

अङ्गयणलवणं नणु खओवसमियं गुणप्पमाणे वा ।

भाणागमाइगहणे मणियं किमिहं पुणो महणं ? ॥ १८३ ॥

(સાવધ યોગની વિરતિ વિગેરે સામાયિકત્વ લક્ષણ છે, તે અગળ કહેવાશે.) ક્ષ-યોપશમ લાવ તે આ અધ્યયનત્વ લક્ષણ છે, (કેમકે ઉપક્રમના ભેદરૂપ જ નામમાં ક્ષયોપશમલાવમાં તેનો અવતાર કર્યો છે.) અથવા લાવ પ્રમાણના પહેલા ગુણ પ્રમાણમાં આ અધ્યયન આગમોદિ રૂપ કહ્યું છે તેથી તે જ્ઞાન રૂપ છે, એમ એવું લક્ષણ કહેલું જ છે, ફરી અહીં અનુગમમાં શા માટે કહે છે ? ૯૮૩.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

निहेसमेत्तमुत्तं वखाणिज्जइ सवित्थरं तमिह ।

अहवां सुयस्स भणियं लवणमिह तं चउण्हं पि ॥ १८४ ॥

પૂર્વે સામાયિકત્વં લક્ષણ નિર્દેશમાત્રથી કહ્યું છે, અને અહીં તે તેનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે. અથવા ત્યાં તે ક્ષયોપશમરૂપ લક્ષણ શ્રુતસામાયિકત્વં કહ્યું છે, અને અહીં તે (સમ્યક્ત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક દેશવિરતિસામાયિક-અને સર્વવિરતિસામાયિક.) એ ચારે પ્રકારના સામાયિકત્વં લક્ષણ કહેવાશે. ૯૮૪

હવે નયદ્વાર સંબંધી આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

મળિયા નયપ્પમાણે મળ્લંતીહ પુણો નયા કોસ ? ।

મૂલદ્વારે ચ પુણો ષ્ણસિં કો ણુ વિણ્ણમોગો ? ૯૮૫ ॥

પૂર્વે લાવપ્રમાણના ભેદરૂપ નયપ્રમાણમાં નયો કહ્યા છે, તે પછી ફરી અહીં શાં માટે કહેા છે ? અથવા મૂળ અનુચોગદ્વારમાં કહેવાશે, તે છતાં એમનું ફરી કથન કરવાથી શું ફળ છે ? ૯૮૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

જે ચિય નયપ્પમાણે તે ચિય રૂઢં સવિત્તરા મળિયા ।

જં તમ્મવલ્લમ્મેત્તં વવલ્લાણમિણં અણુગમો ત્તિ ॥ ૯૮૬ ॥

અહવા તત્ત્વ પમાણં રૂઢં સરૂવસ્સ નિચ્છઓ તેસિં ।

તત્ત્વોવક્કંતા વા રૂઢ તદણુમવાચયારોડયં ॥ ૯૮૭ ॥

ત્યાં પ્રમાણદ્વારમાં જે નયો સંક્ષેપથી કહ્યા છે, તેજ નયો અહીં ઉપોદ્ધાતમાં અને આગળ નયદ્વારમાં વિસ્તારથી કહેવાશે. કારણ કે પૂર્વે લાવ પ્રમાણમાં જે કહ્યું તે ઉપ-ક્રમ માત્ર છે, અને અહીં અનુગમદ્વાર હોવાથી તેમનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે. અથવા ત્યાં પ્રમાણદ્વારનો અધિકાર હોવાથી નયોનું માત્ર પ્રમાણપણું કહ્યું છે અને અહીં તે તેમના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાશે. અથવા ત્યાં નયોનો માત્ર ઉપક્રમજ કર્યો છે, અને અહીં ઉપોદ્ધાતમાં તે કયા નયને કયું સામાયિક આદિ ઈષ્ટ છે, એવો વિચાર કરાશે. ૯૮૬-૯૮૭

મૂળદ્વારમાં કહેલા નયોની સાથે આનો ભેદ સમજાવે છે—

સામાયસમુદાયત્વમેત્તવાવારતપ્પરા ષ્ણ ।

મૂલદ્વારનયા પુણ સુત્તપ્પાસોવઓગપરા ॥ ૯૮૮ ॥

ઉપક્રમ વખતે નયપ્રમાણદ્વારમાં કહેલા અને ઉપોદ્ધાતનિર્ણયકિતદ્વારમાં કહેલા નયો અધ્યયનરૂપ સામાયિકનો સમુદાયાર્થમાત્ર કહેવાને ઉપયોગી છે. પણ સૂત્રાર્થના વિનિયોગ-કરનારા નથી, અને આગળ કહેવાશે એવા મૂળ નયદ્વારમાં તે તે નયો સૂત્રરૂપશેષિયોગી છે, એટલે અધ્યયનના દરેક પદે સૂત્રાર્થના વિષય કરનારા છે. ૯૮૮

હવે કિંદ્વારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

જીવણુણો નાણં તિ ચ મળિણ રૂઢં કિં તિ કા પુણો સંકા ? ।

તં ચિય કિં જીવાઓ અણ્ણમણ્ણત્તેતિ સંદેહો ॥ ૯૮૯ ॥

સામાયિક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જીવનો ગુણ છે, એમ પૂર્વે પ્રમાણદ્વારમાં કહ્યા છતાં “ સામાયિક શું છે ? ” એવી શંકા અહીં કેમ થાય છે ? કે જેથી ફરી કિંદ્વાર કહેા

(૩૯૦) ઉદ્દેશાદિદ્વારોની અપુનરૂત્થાને ઉપક્રમ તથા ઉપોદ્ધાતનો ભેદ.

છા ! ઉત્તર-તે સામાયિક જ્ઞાન છતાં પણ હવથી અન્ય છે ? કે અનન્ય છે ? એવો સં-
કેહ દૂર કરવાને માટે અહીં દિ'દ્વાર કહ્યું છે.

હવે કથ'દ્વારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે —

મળિષ સ્વઓવસમિયં કિં પુણો લન્મપ્ કહં નંતિ ।

इह सो विय चित्तिज्जइ किइ लन्मइ सो स्वओवसमो ? ॥ ૧૯૦ ॥

નામદ્વારમાં સામાયિકને ક્ષાયોપશમિક કહ્યું છે, એથી તદાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી
તે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સ્પષ્ટ થયેલું છે, છતાં ફરીથી “ તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ”
એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર કથ' દ્વાર પુનઃ કેમ કહેછા ? ઉત્તર-અહીં કથ' દ્વારમાં તે
ક્ષયોપશમનો વિચાર કરાશે, એટલે એ ક્ષયોપશમ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે કહેવાશે, ૯૯૦

દ્વાર ધણું હોવાથી આ પ્રમાણે દરેક દ્વાર માટે કહેતાં અંથ વિસ્તૃત થઈ જવાના
ભયથી સંક્ષેપ કરતા સત્તા કહે છે—

किं बहुणा, जमुवकम-निबलेवेसु भणियं पुणो भणइ ।

अत्याशुममावसरे तं चक्खणादिगारत्थं ॥ ૧૯૧ ॥

વધારે શું કહેવું ? ઉપક્રમ અને નિક્ષેપદ્વારમાં જે કહ્યું છે, તે અહીં ફરી કહે છે,
તેણું કારણ એ છે કે-અહીં અર્થાનુગમનો અધિકાર હોવાથી તે સર્વથા અહીં વ્યાખ્યાન
કહેવાશે, ૯૯૧

હવે સામાન્ય ઉપોદ્ધાતના સંબંધમાંજ ચાલના (શંકા) કરે છે—

सत्यसमुत्थागत्यो पाएणोवकमो तहाज्यं पि ।

सत्यस्तोवोग्याओ को एएसि पइविसेसो ॥ ૧૯૨ ॥

પ્રાયઃ ઉપક્રમ જે છે તે શાસ્ત્રના સમુત્થાન માટે છે, (અનુપૂર્વી આદિ દ્વારોવડે શાસ્ત્ર
ને નામાદિ નિક્ષેપ થાય છે.) તેવી રીતે આ ઉપોદ્ધાત પણ (ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વા-
રોવડે-વ્યાખ્યાન થાય છે) શાસ્ત્ર સમુત્થાન માટે છે, તે આ બેમાં તફાવત શું ? ૯૯૨
તેના ઉત્તર કહે છે—

उद्देशमेत्तनियओ उवकमोऽयं तु तद्विबोहत्थं ।

पाएणोवग्घाओ नशु भणिओऽयं जओऽणुममो ॥ ૧૯૩ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યાદિવડે, તથા આનુપૂર્વી આદિ ભેદોવડે ઉપક્રમ કેવળ શાસ્ત્રના
ઉદ્દેશ માત્રનેજ કરે છે, અને આ ઉપોદ્ધાત તો ધણું કરીને શાસ્ત્રનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન
કરે છે, કેમકે ઉપોદ્ધાત તે અનુગમનો ભેદ છે, ૯૯૩

नासरस व संवंधणमुवकमोऽयं तु मुत्तवक्खाए ।

संवंधोवोग्याओ भणइ जं सा उदतम्मि ॥ ૧૯૪ ॥

અધ્યયનના નામાદિ નિક્ષેપનો સંબંધ કરીને તેને શોધ્ય કરવું, તે ઉપક્રમ કહેવાય
છે, અને સત્તની વ્યાખ્યાનો સંબંધ કરીને તેને શોધ્ય કરવું તે ઉપોદ્ધાત કહેવાય છે,
કારણ તે પછી સત્તની વ્યાખ્યા થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપક્રમ અને ઉપોદ્ધાતમાં તફાવ
ત, આ સંક્ષેપથી કહ્યું. ૧૯૪

હવે સૂત્ર સ્પર્શિકા નિર્ચુક્તિ કહે છે.

સંપદ મુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તી જં મુયસ્સ વવ્વાણં ।

તીસેઽવસરો સા સળ પત્તાવિ ણ મળ્લણ્ણં રૂદ્ધં ॥ ૧૧૬ ॥

સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરનારી જે નિર્ચુક્તિ તે સૂત્રસ્પર્શિકાનિર્ચુક્તિ કહેવાય, હવે તે કહેવાનો અવસર છે. પરંતુ તે હમણાં અહીં નથી કહેતા. ૯૯૫

શિષ્ય પૂછે છે કે—

ફિં જેનાસદ્ મુત્તે કસ્સ તદ્દં તં જયા કમપ્પત્તે ।

મુત્તાણુગમે વોચ્છિદ્ધં હોદ્ધિ તીણ તયા માગો ॥ ૧૧૬ ॥

તે સૂત્રસ્પર્શિકાનો અવસર છતાં પણ તે કેમ નથી કહેતા ? ઉત્તર-ક્રમપ્રાપ્ત છતાં પણ અહીં સૂત્ર નહિ હોવાથી કેના સ્પર્શ કરી તેનો ઉપયોગ થાય ? આગળ સૂત્રાણુગમ કહીશું, ત્યાં તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી તે પણ કહીશું. ૯૯૬.

ફરીને શિષ્ય શાંશાંકરે છે—

અત્યાણમિદં તીસે જદ્ તો સા કીસ મળ્લણ્ણં રૂદ્ધં ? ।

રૂદ્ધ સા મળ્લણ્ણં નિજ્જુત્તિમેત્તસામજ્જઓ નવરં ॥ ૧૧૭ ॥

જે તે સૂત્રસ્પર્શિકાનિર્ચુક્તિનું અહીં સ્થાન નથી, તો તે શામાટે અહીં કહે છે ? ઉત્તર-નિર્ચુક્તિમાત્રની સમાનતાથી તે સૂત્રસ્પર્શિકાનિર્ચુક્તિ અહીં ઉપાદ્રાત ને નિર્દેષ નિર્ચુક્તિની સાથે કહીએ છીએ (પણ સૂત્રસ્પર્શિકાપણે નથી કહેતા, કેમકે અહીં સૂત્રજ નથી.) આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની નિર્ચુક્તિ કહી, અને તે કહેવાથી નિર્ચુક્તિ અણુગમ પણ કહેા. ૯૯૭

હવે સૂત્રાણુગમ કહે છે.

તેણેદાણિં મુત્તં મુત્તાણુગમેઽભિવેયમણવજ્જં ।

અવલ્લિયાદિવિમુદ્ધં સલ્લવલ્લણં લલ્લવલ્લણં વેમં ॥ ૧૧૮ ॥

(સૂત્ર હોય તો સૂત્રસ્પર્શિકા નિર્ચુક્તિ પ્રવર્તે) તે માટે હવે સૂત્રાણુગમમાં ન્યૂનાધિક્ષ્યાદિ દોષરહિત, અસંખલિતાદિ ગુણોપરે વિશુદ્ધ, એવું સૂત્ર કહેવું જોઇએ, તે સૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. ૯૯૮

અપ્પર્મણ્ય-મહત્તયં વત્તોસાદોસવિરહિયં જં ચ ।

લલ્લવલ્લણુત્તં મુત્તં અદ્ધહિ ય ગુણેહિ સવવેયં ॥ ૧૧૯ ॥

અદપ્રમથ અને મહાર્થવાણું, બીજીસ દોષરહિત, અને આઠ ગુણ સહિત, એ લક્ષણ-યુક્ત જે હોય, તે સૂત્ર કહેવાય છે. ૯૯૯

“ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ યુક્ત હોય તે સૂત્ર કહેવાય ” ઇત્યાદિ સૂત્રની થેડે જે અદપ્રમથ અને મહાર્થવાણું હોય, તે સૂત્ર કહેવાય. એ સૂત્ર બીજીસ દોષરહિત હોવું જોઇએ. તે બીજીસ દોષો આ પ્રમાણે છે. “ આ જગત્ ઇન્ધરકૃત છે. ” એમ કહીને સત્યનું.

ગોપન કરવું, તથા “ આત્મા નથી ” એમ કહીને અસત્યનું પ્રતિપાદન કરવું તે અલિંગ વચન કહેવાય ૧ “ વેદમાં કહેલી હિંસા ધર્મ માટે છે ” ઇત્યાદિ કહેવું તે ઉપધાનજનક છે. ૨. અ. આ-ધ-ઈ ઇત્યાદિ અક્ષરોના ક્રમમાત્ર જણાવાય પણ તેમાં કોઈ અર્થ ન હોય, તે નિરર્થક ૨. દસદાહિમ, છપુકલા, માંસપિંડ, કીટિકા ! ઉતાવળ કર. ઉત્તરદિશા ઇત્યાદિ સંબંધ વિનાનું બોલવું તે અપાર્થક. ૩. જે વચનથી વિવક્ષિત વાક્યનો અનિષ્ટ એવો અર્થાન્તર થઇ જવાથી ઉપધાત કહી શકાય તે છળ. જેમ નવી કાંબળવાલો ૪. છવોને પાપ વ્યાપારના પોષક એવો અહિંતોપદેશ આપવો તે દુહિલ, જેમકે. “ આખા જગતને મારીને પણ જેની યુદ્ધિ લેપાતી નથી, તેવો મનુષ્ય કાંદવવડે આકાશની પેઠે કર્મથી લેપાતો નથી. ઇત્યાદિરૂપ પાપોપદેશ તે દુહિલ ૫. વેદવચનની પેઠે તથાવિધ્યુક્તિરહિત નિષ્ફળ વચન તે નિઃસાર. ૬ ‘અક્ષર માત્રા પદાદિવડે ઝોણું-વધતું’ વાક્ય હોય, તે ન્યૂનાધિક અથવા હેતુ-ઉદાહરણથી આધક હોય તે આધક, જેમકે કૃતક અને પ્રયાનાનન્તરીયક-પણું હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે. આમાં કૃતક અને પ્રયાનાનન્તરીયકપણું એ બે હેતુ હોવાથી આ વાક્ય હેતુ અધિક કહેવાય. તથા ઘટ અને પટની પેઠે શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમાં ધટ અને પટ એ બે ઉદાહરણ હોવાથી ઉદાહરણ અધિક છે. ૭ ઘટની પેઠે શબ્દ અનિત્ય છે. આમાં હેતુ નથી માટે તે હેતુન્યૂન, અને શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, આમાં ઉદાહરણ નથી માટે ઉદાહરણ ન્યૂન કહેવાય. ૮ નવમે પુનરૂક્તદોષ તે બે પ્રકારે છે એક શબ્દથી અને બીજો અર્થથી, ઘટ-ઘટ-ઘટ-ઇત્યાદિ પુનઃ પુનઃ કહેવું તે શબ્દથી પુનરૂક્ત, અને જડો દેવદત્ત દિવસે જમતો નથી, એમ કહેવાથી અર્થોપતિથી જણાય છે કે તે રાત્રે જમે છે. તે છતાં એમ કહે કે “ જડો દેવદત્ત દિવસે જમતો નથી, રાત્રે જમે છે. ” આ અર્થથી પુનરૂક્ત છે. ૯ “ કર્મ છે, કર્મિયું ફળ છે, પણ કર્મનો કંતો નથી. ” ઇત્યાદિ કથનમાં પૂર્વવચનથી પછીનું વચન હણાય, તે વ્યાહતદોષ ૧૦ તે હસ્તીઓના ગંદરથળથી પડેલા મદના બિંદુઓવડે હસ્તી-અશ્વ-રથ-અને સેના તણાઈ જાય એવી ભયંકર નદી બહેવા માંડી ઇત્યાદિ અપરિતાર્થ કથન તે અયુક્તદોષ ૧૧ સ્પર્શન-રસન દ્રાણ-અશ્નુ-અને ઔત્રના સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-રૂપ ને શબ્દ એ વિષયો છે, એમ ક્રમસર કહેવું ભ્રમ્ય, તેને બદલે સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-ગન્ધ ને રસ તેમના અર્થો છે, એમ કહે તે ક્રમભિન્ન દોષ. ૧૨ જે વાક્યમાં વચનનો દેરદાર હોય તે વચનભિન્ન જેમકે “ વૃક્ષાવેતો પ્રવિષ્ણાઃ ” ૧૩. જે વાક્યમાં વિભક્તિનો દેરદાર હોય તે વિભક્તિ ભિન્ન, જેમકે, “ વૃક્ષં પદય ” એમ કહેવાતું હોય, ત્યાં “ વૃક્ષઃ પદય ” એમ કહે. ૧૪ જે વાક્યમાં લિંગનો દેરદાર હોય તે લિંગ ભિન્ન “ જેમકે અર્ચ સ્ત્રી ” ૧૫ પોતાના સિદ્ધાન્તમાં નહિ કહેવું કહેવું તે અનલિહિત દોષ, જેમકે સાત પદાર્થ વેદોષિકાના મતે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ સહિત નવ પદાર્થ સાંખ્યના મતે દુઃખ-સમુદય-માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આર્યસત્ય બોધના મતે કહ્યા છે છતાં તેથી અતિશ્ચિત-ઉત્તીર્ણ કહેવું તે અનલિહિત દોષ ૧૬ જ્યાં આર્યાઈદ્ય પદ કહેવાતું હોય ત્યાં વેતાલીય ઇદ્ય પદ કહે તે અપદ્ધોષ ૧૭ “ અગ્નિ કંડા છે ” “ આકાશ મૂર્તિમાન છે. ” ઇત્યાદિ વસ્તુ સ્વભાવને અન્યથા કહેવો તે સ્વભાવહીન દોષ ૧૮. જે વિષય ચાલતો હોય તે છોડીને ત્યાં બીજો વિષય વિસ્તારથી કહીને ફરી પાછો તેજ વિષય કહેવો તે વ્યવહિત દોષ ૧૯ “ રામ વનમાં પેઠા ” એમ ભૂતકાલથી કહેવાનું હોય, ત્યાં “ રામ વનમાં પેસે છે ” એમ વર્તમાનકાલથી કહે, તે કાળ વ્યત્તય દોષ ૨૦ જ્યાં અસથાને વિરામ હોય, અથવા સર્વથા વિરામ ન હોય, તે યતિદોષ ૨૧. અવકાર રહિત હોય, તે ઇવિદોષ, ૧૨ સ્વસિ-

દ્વિત વિરોધિ વચન હોય, તે સમય વિરૂદ્ધ દોષ ૨૩. જે વાક્યમાં હેતુ વિનાનું કથન હોય તે વચનમાત્ર દોષ ૨૪. જે વાક્યમાં અર્થાપત્તિથી અનિષ્ટ આવે તે અર્થાપત્તિદોષ, જેમકે “ધરના કુતરાને ન મારવો,” આમ કહેવાથી બાજી કુતરાઓને મારવામાં હરકત નથી, એમ ઉપરથીજ સમજાય છે. ૨૫ જે વાક્યમાં સમાસ કરવાનો હોય ત્યાં ન કરે, અથવા વિપરીત સમાસ કરે, તે સમાસદોષ ૨૬ જે વાક્યમાં હીન ઉપમા હોય જેમકે “મેરૂ સરસવ જેવો” તથા જે વાક્યમાં અધિક ઉપમા હોય, જેમકે “મેરૂ જેવો સર્વવ” આવાં વાક્યો ઉપમાદોષવાળા છે, તેથી તે ઉપમાદોષ ૨૭ “મેરૂ સમુદ્ર જેવો” ઇત્યાદિ કથન તે અતુલ-પમાદોષ ૨૮ સ્વરૂપભૂત અવયવોનું નિરૂપણ ન કરે, અથવા વિપરીત નિરૂપણ કરે, જેમકે પર્વતનું નિરૂપણ કરવાનું હોય, ત્યાં તેના અવયવભૂત શિખરોનું નિરૂપણ ન કરે, અને સમુદ્રા-દિના અવયવોનું નિરૂપણ કરે. તે રૂપકદોષ ૨૯. દેવદત્ત હાંડલીમાં રાંધે છે, એમ કહેવું હોય ત્યાં રાંધે છે એ પદ ન કહે અને દેવદત્ત હાંડલીમાં, આદિનું કહે, તે નિર્દેશ દોષ ૩૦ “વિદ્યમાન ભાષ તે સત્તા” એ પ્રમાણે સત્તા તે ચૂદાર્થનો પર્યાયજ છે, છતાં વૈશેષિકોએ તેને છ પદાર્થોથી લુહા પદાર્થ તરીકે માનેલ છે, એવું વાક્ય હોય, તે પદાર્થ દોષવાળું કહેવાય. એમ માનવું એ અયોગ્ય છે, કારણ કે વસ્તુ અનન્ત પર્યાયવાળી હોવાથી એ પ્રમાણે તે પદાર્થ પણ અનન્તા થાય. ૩૧ જ્યાં સાંધ કરવાનો હોય ત્યાં વાક્યનો સન્ધિ ન કરે, અથવા દોષયુક્ત રાંધે કરે, તે સન્ધિદોષ ૩૨. આ બત્રીસ દોષરહિત જે સૂત્ર હોય તે લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર કહેવાય.

આ લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર છતાં જરૂર આઠ ગુણે સહિત હોય, જેમકે-ઉક્ત અને અતુક્ત દોષ રહ્યાત તે નિર્દોષ, ૧ ‘ગો’ શબ્દની થેઠ બહુપર્યાય યુક્ત તે સારવાળું. ૨ અન્વય-વ્યતિરેક સહિત હેતુયુક્ત. ૩. ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અસંકારથી વિભૂષિત. ૪. દૃષ્ટાન્તપૂર્વક. ૫. અમાન્યભાષાવાળું સોપચાર. ૬ વર્ણાદિ ઉચિત પ્રમાણયુક્ત ૭. કર્ણને મનોહર લાગે તેવું મધુર ૮. બીજાઓ વળી છ ગુણ સહિત સૂત્ર કહે છે. તે આ પ્રમાણે. બહુ અર્થ સંપ્રાહી પરિમિતઅક્ષરવાળુ ૧ અસાદિગ્ધ ૨. સારવાળું ૩ ચારે પ્રકારના અનુયોગથી વ્યાખ્યા થઈ શકે એવું ૪. ચકાર હિકાર આદિ નિર્દર્શક અવ્યયો વિનાનું ૫. કાન વ્યાપાર આદિ પ્રરૂપક ન હોય ૬. આવા પ્રકારનું જે સૂત્ર હોય, તે સર્વજ્ઞોએ કહેવું હોય છે. આ ગુણોમાં જેઓ આઠ ગુણ કહે છે, તેઓ પાછળના છ ગુણોનો તેમાં અન્તર ભાવ કરે છે, અને જેઓ છ ગુણો યુક્ત એવું સૂત્ર કહે છે, તેઓ તે આઠ ગુણોને આ છ ગુણોમાં અન્તર્ભૂત કરે છે. ૯૯૯

આવું દોષરહિત અને ગુણયુક્ત સૂત્ર સૂત્રાલોકમાં કહેવું જોઈએ. આવું સૂત્ર કદા પછી સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ણયિતનો અવસર ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે? તે કહે છે.

સુત્તેઽણુગ્ણ સુદ્ધે ત્તિ નિચ્છિણ તદ્દ કણ પયચ્છેણ ।

સુત્તાલાવપનાસે નિવિલ્લે સુત્તપાસો જ ॥ ૧૦૦૦ ॥

(કરેમિ મંતે ! સામાજ્યં સવ્વં સાવજ્જજોગં ઇત્યાદિ) સૂત્રનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી આ સૂત્ર શુદ્ધ છે એવો નિશ્ચય થાય, એટલે (કરેમિ, મદન્ત; સામાયિકં, સાવર્ણ, યોગં) પદચ્છેદ કરીને નામ-સ્થાપનાદિ ન્યાસમાં સૂત્રાભાષકનો અલુક્ય નિરૂપ કરવો તથા તેના વ્યાખ્યાનને અંગે સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ણયિત પ્રવર્તાવવી. ૧૦૦૦

(૩૮૪) સૂત્રાનુગમાદિતું સાથે જણું ને પદ તથા પદાર્થનો વિચાર.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી સૂત્રાનુગમાદિનો વખત જણાવતા કહે છે.

एयं मुत्तानुगमो मुत्तालावगमो य नियस्वेव ।

मुत्तप्फासियनिजुत्ती नया य वचंति समयं तु ॥ १००१ ॥

આ પ્રમાણે સૂત્રાનુગમ-સૂત્રાલાપકગત નિરૂપ-સૂત્રરૂપશિક્કિનિર્ણયિત અને નથા, એ સર્વ એકી સાથે દરેક સૂત્રમાં જવા પામે છે. ૧૦૦૧

સંહિતાદિ છ પ્રકારની વ્યાખ્યાને જણાવવા કહે છે કે—

मुत्तं पयं पयत्यो संभवओ विगमहो वियारो य ।

दृसियसिद्धी नयमयविसेसओ नेयमणुमुत्त ॥ १००२ ॥

પ્રથમ ઉપરોક્ત લક્ષણવાળું સૂત્ર કહેણું, તે પછી પદરૂપે કરા ખતાવેલો, તે પછી પદાર્થ કહેવો, તે પછી સમાસ બે હેતુ તો સંલવથી વિમલ-સમાસ કહેવો, તે પછી પ્રતિ રૂપ ચાલનાનો વિચાર કરીને રૂપણુ દૂર કરવા રૂપ પ્રત્યવસ્થાન કહેણું. પછી આ પ્રમાણે નિર્ણય કરેલ અર્થનો દરેક સૂત્રમાં નથોના મત વિશેષથી વિચાર કરવો. ૧૦૦૨

સંહિતા તો સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ હોવાથી પદ અને પદાર્થનો વિચાર કહે છે.

पयमत्यवायम जोयमं च तं नामियाइ पंचविहं ।

कारग-समास-तद्धिय-निरुक्तवचोऽवि य पयत्यो ॥ १००३ ॥

परवोहहिओ वत्यो किरिया-कारगविहाणओ वचो ।

पजायवयणओऽवि य तह भूयत्याभिहाणेणं ॥ १००४ ॥

पच्चवखओऽहवा सोऽणुमाणओ लेसओ व मुत्तस्स ।

वचो व जहासंभवमागमओ हेवओ चेव ॥ १००५ ॥

પદ બે પ્રકારે છે. એક અર્થનું વાચક, અને બીજું અર્થનું ચોતક, એમ બે પ્રકારે છે; અને તે પદ નામિકાદિ પાંચ પ્રકારે છે, કારકવાચ્ય-સમાસવાચ્ય-તદ્વિતવાચ્ય અને નિરૂક્ત વાચ્ય એમ પદાર્થ ચાર પ્રકારે છે. અથવા ક્રિયા-કારકના લેદથી, પર્યાયવચનથી, અને ભૂતાર્થ કહેવાથી, એમ બીજાને બોધ કરવામાં હિતકારી એવો અર્થ ત્રણ પ્રકારે છે. અથવા સૂત્રનો અર્થ પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી એમ પણ ત્રણ પ્રકારે છે. અથવા યથા-સંલવ આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ કહેવાય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

૧ વાચક અને ચોતક એમ પદ બે પ્રકારે છે. તેમાં “વૃક્ષ ઉલુ” છે.” ઇત્યાદિ વાચકપદ છે, અને પ્ર. ચ. વિગેરે ચોતકપદ છે. ૨ તથા સામાન્યથી નામિકાદિ પાંચ પ્રકારે પણ પદ છે. “અન્ન-અનલ” ઇત્યાદિ નામિક પદ છે, “ખલુ” વિગેરે નિપાતિક પદ છે, “પરિ” વિગેરે ઉપસર્ગિક પદ છે, “ધાવતિ” ઇત્યાદિ આખ્યાતિક પદ છે, અને “સંયત” વિગેરે મિશ્રપદ છે. આવી રીતે પદોનો વિચાર કરવો, એ વ્યાખ્યાનનું બીજું અંગ છે. ૩ ત્રીજું અંગ પદાર્થ તે કારક વાચ્યાદિ ચાર પ્રકારે છે. જેમકે “તે રસોઽયો રોષે છે” ઇત્યાદિ પદો કારક વાચ્ય કહેવાય, “રાજનો પુત્ર તે રાજપુત્ર.” આવા પદો સમાસ વાચ્ય કહેવાય, “વસુદેવનો પુત્ર વાસુદેવ” આવા પદો તદ્વિતવાચ્ય કહેવાય, “જે ભાતે છે અને અવાજ કરે છે તે ભાતર” આવા પદો નિરૂક્તવાચ્ય કહેવાય. ૪ અથવા આતાઓને બોધ કરવામાં

હિતકારી પદાર્થ ત્રણ પ્રકારે છે જેમકે “ ધણ છે તે ધણ ” આવા પદો ક્રિયાકારકના બેદથી કહેવાય છે, “ ઘટ-કુટ-કુચ્છ-કળશ, ” આવા પદ પર્યાયવચન કહેવાય છે, જે ઊંચા કાંઠાવાળો લાંબી ગ્રીવાવાળો અને પહેાળા પેદારાવળો હોય તે ઘટ, આવા પદ ભૂતાર્થ વાચ્ય કહેવાય છે. ૫ બીજી રીતે પણ પદાર્થ-સૂત્રનો અર્થ ત્રણ પ્રકારે કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી, તેમાં પ્રથમ જેણે પુસ્તકાદિમાં લખેલું જાણીએ, અથવા સાક્ષાત્ શુદ્ધમુખથી જેણે સાંભળીએ તેણે સાક્ષાત્ પ્રગ્નીએ તે પ્રત્યક્ષથી પદનો અર્થ કહેવાય છે જેમકે- “ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ”, પ્રત્યક્ષથી જણાએ એવો અર્થ જાણીનેજે અર્થાપત્તિથી જણાએલા પદાર્થનું કથન કરે તે પદાર્થ અનુમાનથી વાચ્ય કહેવાય, જેમકે “ મિ-થ્યા દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી. ” આવો અર્થ પૂર્વોક્ત કથનથી અર્થથીજ જણાય છે. માટે આવા પદો અનુમાનથી વાચ્ય છે, અહીં જે અનુમાન છે, તે અર્થાપત્તિરૂપ અનુમાન જણાયું, “ સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર, ” આ ત્રણે સમુદિત હોય તોજ મોક્ષ માર્ગ છે, અન્યથા એકેક ભ્રમ હોય તો મોક્ષ માર્ગ નથી. આ પ્રમાણે સમુદિત-સમસ્ત પદાર્થો જે નિર્દેશ કરાય તે લેશથી વાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. ૬ તથા આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ પદાર્થ વાચ્ય છે. જેમકે-ભવ્ય-અભવ્ય-નિગોદ આદિનું પ્રતિપાદન કરનારા પદો આગમથીજ-આજ્ઞામાત્રથીજ એ પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે ભવ્યાભવ્યાદિ પદાર્થની વિદ્યમાનતામાં આગમ સિવાય અન્ય કોઇ પ્રમાણ નથી. ૭ ટે એવા પદો આગમથી વાચ્ય કહેવાય છે અને જે પદના અર્થમાં હેતુ સંભવે તે હેતુવાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. જેમકે-આત્મા કાય પ્રમાણ છે, પણ સર્વગત નથી; કારણ કે તે કુંભાર આદિની ષેઠ કર્તા છે. અહીં કોઇ એમ કહે કે આ હેતુથી તો આત્મા મૂર્તિમાન છે, એણે પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુંભારાદિ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન હોવો જોઇએ. આ કથન પણ કંઈ અસત્ય નથી. કેમકે સંસારી આત્માને મૂર્ત માનવાથી કંઈ હાની નથી, માટે ભલે એ હેતુથી આત્માનું મૂર્તપણું સિદ્ધ થાય, એથી કંઈ હેતુ હાવવાળો નથી કરતો. આવા પદાર્થ તે હેતુથી વાચ્ય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

હવે થોથો પદ વિગ્રહ કહે છે.

પાય પયવિચ્છેઓ સમાસવિસઓ તવત્યનિયમત્યં ।

પયવિગ્રહો સિ મળ્લહ સો મુદ્ધપણ ન સંભવહ ॥ ૨૦૦૬ ॥

પ્રાયઃ સમાસવિધિ પદોનો તેના અનેક અર્થ સંભવ છતે અર્થના નિયમ માટે પદ-ગ્રહ કરવો, તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે, તે પદવિગ્રહ શુદ્ધ એક પદમાં નથી સંભવતો ૧૦૦૬ રાજનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ, સ્વેત પદ જેની પાસે હોય તે સ્વેતપદવાળો, ઘણા ઉન્મત્ત હાથીઓ જે વનમાં હોય તે મતખહુ માતંગવન, આ પ્રમાણે પ્રાયઃ સમાસ સંબંધી બે અથવા ઘણા પદોનાં જ્યારે અનેક અર્થ થતા હોય, ત્યારે તે પદના ઇષ્ટ અર્થના નિયમને માટે ઉપર મુજબ પદગ્રહ કરવો તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે. એ પદ વિગ્રહ એક (શુદ્ધ) પદમાં નથી થતા. માટે બે અથવા ઘણા પદોના પદગ્રહ કરવો એમ કહ્યું છે. કોઇ શબ્દમાં પદગ્રહ થાય, છતાં તે સમાસ વિધિ નથી હોતા; જેમકે-પારાસર્થ એટલે વ્યાસ, જમદ-ન્ય એટલે પરશુરામ, આ પદોના પદગ્રહ થાય છે, જેમકે પારાશરનો પુત્ર તે પારાસર્થ, જમદગ્નિનો પુત્ર તે જમદન્ય, આ પ્રમાણે એમનો પદગ્રહ થાય છે, પણ તે સમાસ વિધિ પદો નથી, માટે પ્રાયઃ શબ્દ મૂંઝા છે.

હવે ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન કહે છે.

મુત્તગયમત્યવિસયં વ દૂસર્ણં ચાલર્ણં મયં, તસ્સ ।

સદ્-ત્વચ્છનાયાઓ પરિહારો પચવત્યાર્ણ ॥ ૧૦૦૭ ॥

સૂત્ર સંબંધી દ્રવ્ય જણાવવું તે ચાલના કહેવાય, અને તે દ્રવ્યજનો શબ્દ યુક્તિથી તથા અર્થયુક્તિથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય.

સૂત્ર સંબંધમાં અથવા અર્થસંબંધમાં શિષ્ય આ કોઇ વાદી દ્રવ્ય બતાવે તે ચાલના કહેવાય, અને તે દ્રવ્યજનો એટલે શબ્દ સંબંધી દ્રવ્યજનો શબ્દ સંલપિત યુક્તિવડે પરિહાર કરવો, ત પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય, અથવા શબ્દાર્થગત દ્રવ્યજનો નયમત વિશેષથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય. આ બાબત ઉદાહરણથી વધુ સ્પષ્ટ કરીએ; જેમકે, કરોમિ મદન્ત ! સામાયિકં આ પ્રમાણે કોઇએ શુદ્ધસંબોધન વાચ્ય કર્યું, તેમાં કોઇ દ્રવ્ય બતાવે કે જ્યારે શુદ્ધ ન હોય ત્યારે “ મદન્ત ” શબ્દ ન કહેવો જોઇએ, અને જો કહેવામાં આવે તો તે નિર્ણયકપણાદિ દોષવત્ પાત્ર થાય. આ પ્રમાણે જે દ્રવ્ય તેના પરિહાર કરવાને ઉત્તરમાં કહેવું કે—શુદ્ધના અભાવે સ્થાપનાઆચાર્યની આગળ સર્વ સામાયારી કરાય છે, એમ જણાવવાને માટે શુદ્ધ ન હોય ત્યારે પણ મદન્ત શબ્દનો પ્રયોગ ઉપયોગી છે, જેમ સાક્ષાત્ અર્હન્તના અભાવે તેમની પ્રતિમાની પૂજા સેવા સાર્થક છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. અથવા શુદ્ધના અભાવે, સ્વતંત્રપણાનો નિષેધ જણાવવાને માટે તથા વિનયમૂળ ધર્મ છે એમ બતાવવાને શુદ્ધના શુણ્ણના જ્ઞાનોપયોગ કરવો. એમ પણ એ પદથી જણાય છે. અથવા નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે આચાર્ય છે. તેમાં ભાવ આચાર્યૈરૂપ આચાર્યનો ઉપયોગ જે શિષ્યના હૃદયમાં વંતે છે, તે સંબંધી આ “ ભદન્ત ” શબ્દૈષ સંબોધન છે. આથી શુદ્ધનો સર્વથા અભાવ છે એમ શિદ્ધ ન થયું, કેમકે શિષ્યના હૃદયમાં તે શુણ્ણમય આચાર્ય વંતે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનવત્ સ્વરૂપ સમજવું. આ રીતે સંહિતા-પદ-પદાર્થ-પદવિગ્રહ-ચાલના ને પ્રત્યવસ્થાન એમ છ પ્રકારે તંત્રની વ્યાખ્યા અન્ય લોકોએ કહી છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ કહી, ૧૦૦૭

શિષ્ય:—આ છ પ્રકારે વ્યાખ્યાનવત્ સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે સર્વત્ર વ્યાપક છે, કે અમુક નિયતસૂત્ર સંબંધીજ છે? શિષ્યના એ પ્રશ્ન ઉત્તર આપવાને આચાર્ય મહારાજ ઉપસંહાર પૂર્વક નેગમાદિ નયોનો વિષય બતાવતા છતા કહે છે કે—

પ્રવમણુમુત્તમત્યં સઘનયમયાવવારપરિમુદ્દં ।

માસેજ્જ નિરવસેસં પુરિસં વ પહુચ્ચ જં જોગં ॥ ૧૦૦૮ ॥

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના વ્યાખ્યાનથી દરેક સૂત્ર અને સર્વ નયના અભિપ્રાયથી પરિશુદ્ધ સર્વ અર્થ જણાવવો. તેમાં પ્રજ્ઞાદિ શુણ્ણ યુક્ત પુરૂષને આગિને જે વ્યાખ્યા જેને યોગ્ય હોય તે તેની આગળ કહેવી (કારણ કે જિનમતમાં સૂત્ર કે અર્થ, નયરહિત કંઈ પણ નથી, માટે નયવિશારદ વક્તાએ યોગ્ય શ્રોતા આગળ તે નયોવત્ વ્યાખ્યાન કરવું.) ૧૦૦૮

ઉપર જણાવેલ સંહિતાદિની વ્યાખ્યાનો સમવતાર સૂત્રાદિ અનુગમાદિમાં જણાવે છે.

દોઢ કપત્યો વોતું સપયચ્છેયં મુયાણુમમો ।

મુચ્છાલાવક્તાસો નામાદ્ધાસવિણિઓમ ॥ ૧૦૦૯ ॥

સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તિનિઓગો સેસઓ પયત્પાઈ ।

પાયં સો ધિય નેગમનયાઈમયગોયરો હોઈ ॥ ૧૦૧૦ ॥

અસ્ખલિતાદિ ગુણયુક્ત સૂત્ર અને તેનો પદ્મછેદ કરીને સૂત્રાનુગમ કૃતાર્થ થાય છે, નામ-સ્થાપનાદિ નિર્દેશનો સંબંધ માત્ર કરાને સૂત્રાલાપક નિર્દેશ કૃતાર્થ થાય છે, અને શેષ પદાર્થાદિ-ચારરૂપ વ્યાખ્યા સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચુકિતમાં ઉપયોગી થાય છે, અને તેજ પદાર્થાદિ પ્રાયઃ નેગમાદિનયના અભિપ્રાયથી જણાય છે, પદાર્થાદિ કહે છે તેજ નેગમાદિનયની પ્રવૃત્તિ છે. ૧૦૦૬-૧૦૧૦

પાય પયવિચ્છેઓ ડ સુત્તપ્પાસોવસંધિઓ જેણ ।

ફત્પઈ તયત્થ કારગ-કાલાઈગઈ તઓ ચેવ ॥ ૧૦૧૧ ॥

પ્રાયઃ પદવિચ્છેદ પણ સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ચુકિતમાં અન્તર્ભૂત છે. કેમકે વિચ્છિન્ન પદોનો અર્થ અને કારક-કાળ તથા ક્રિયાદિનો અવબોધ પદ્મછેદથીજ થાય છે. (તેથી પદવિચ્છેદને સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ચુકિત કહે છે) આથી પદ્મછેદ પણ તદન્તરભૂતજ છે. અને તેથી પદાર્થાદિજ નેગમાદિ નયોના વિષય છે, એમ નહિ. પરન્તુ પદ્મછેદ અને સૂત્રાલાપકન્યાસાદિ પણ પ્રાયઃ નયના વિષય છે. આ પ્રમાણે અહીં અનુગમત્ સ્વરૂપ કહ્યું. તે સાથે સપ્રસંગ નયો પણ કહ્યા. આથી આ સ્થળે ચારે અનુયોગ દ્વાર પૂર્ણ થયા. ૧૦૧૧

અણુઓગદ્ધારાણં પરુવણ તપ્પઓયણં જં ચ ।

ઈહ ચેવ પરિસમાણિયમદ્ધામોહત્થમત્થાણે ॥ ૧૦૧૨ ॥

અહીં અસ્થાનેજ શિષ્યને વ્યાખ્યાન ન થાય તે માટે અનુયોગદ્ધારોની પ્રરૂપણા અને તેનું પ્રયોજન અહીં પૂર્ણ કર્યું. ૧૦૧૨

કારણ કે—

દાઈયદારવિભાગો સંત્તેવેણેહ વિત્થરેણાવિ ।

દારાણં વિણિઓગં નાહિઈ કાઠં જહાજોગં ॥ ૧૦૧૩ ॥ પેદવંધો સમ્મત્તો

અહીં અનુયોગદ્ધારોના વિલાગ સંક્ષેપથી જણાવ્યા, એટલે તેથી શિષ્ય યથાચોગ્યસ્થાને વિસ્તારથી પણ વિનિયોગ કરવાનું જાણી શકે, શ્રુત્વાશે નહાં. ૧૦૧૩

॥ અનુયોગદ્ધારો પૂર્ણ થયા. ॥

હવે તિત્થયરે મગવન્તે એ ૧૦૨૫ થી નિર્ચુકિતગાથાની પ્રસ્તાવના કરતા સત્તા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

સંપયમત્થાણુગમે સત્થોવોવધાયવિત્થરં વોચ્છં ।

કયમંગલોવયારો સોડતિમહત્થોત્તિ કાકુર્ણ ॥ ૧૦૧૪ ॥

હવે અર્થાનુગમનના ત્રીજા અનુયોગદ્ધારમાં મંગલોપચાર કરીને હું શાસ્ત્રનો ઉપદેશ-પાત વિસ્તારથી કહીશ, કેમકે તે સર્વ સિદ્ધાન્તના અનુયોગમાં સમાન હોવાથી અતિ મહા-ર્થવાળો છે. ૧૦૧૪

આહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

નણ મંગલં કયં ચિય કિં જુજો, અહ કયંપિ કાયતં ।

દારે દારે ફોરડ તો ફોસ ન મંગલગહર્ણ ॥ ૧૦૧૫ ॥

મંગળ પ્રથમ કર્યું છે, છતાં ફરીથી કેમ કરો છો ? અને જો મંગળ કર્યા છતાં ફરી કરવું જોઈએ, તો ઉપક્રમોદિ દરેક દ્વારે શા માટે મંગળ નથી અહણ કરતા ? ૧૦૧૫

આ પ્રશ્નનો બીજા આચાર્ય ઉત્તર આપે છે, તે અયોગ્ય છે, એમ જણાવવા સાથે લાભ્યકાર મહારાજ તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપે છે.

નણ મજ્જમ્મિવિ મંગલમાઈદ્ધ તં ચ મજ્જમેયં તિ ।

સત્થમનારદં ચિય ઇયં કત્તોચયં મજ્જં ? ॥ ૧૦૧૬ ॥

(શાસ્ત્રની આદિમાં-મધ્યમાં-ને અન્તમાં મંગળ કરવું જોઈએ. એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે.) તેમાં આદિમંગળ પ્રથમ કર્યું છે, અને આ મધ્યમંગળ છે. (આ ઉત્તર અયોગ્ય છે, કેમકે આદિ મંગળ માટે નાની કરી છે, અને તે પછી અનુયોગદ્વારે કહ્યો.) પણ સામાયિક અધ્યયનરૂપ શાસ્ત્રનો હજી આરંભ નથી થયો, એટલે આ મધ્યમંગળ કયાંથી કહેવાય ?

વળી બીજા આચાર્ય બીજી રીતે આને મધ્યમંગળ સિદ્ધ કરે છે.

ચવરણુઓગદારં જ સત્થં તેજ તસ્સ મજ્જમિણં ।

સાહરૂ મંગલગહર્ણં સત્થસ્સગાઈં દારાઈં ॥ ૧૦૧૭ ॥

આર અનુયોગ દ્વારવાળું શાસ્ત્ર છે, તેથી (ઉપક્રમ અને નિક્ષેપ એ બે દ્વાર કહ્યા પછી અનુગમાત્મક ઉપોદ્ધાતરૂપ બીજા દ્વારની આદિમાં આ મંગળ કહ્યું છે તેથી) આ મધ્યમંગળ છે, કેમકે શાસ્ત્રનો આરંભ ન થયો હોય, તોપણ અનુયોગદ્વારે શાસ્ત્રના અંગૂઠા હોવાથી તે તેનાથી લિલ નથી. ૧૦૧૭

આ સમાધાન પણ ખરાબર નથી, તે માટે લાભ્યકાર પોતે કહે છે કે—

તહવિ ન મજ્જં ઇયં મણિયમિહાવસ્સયસ્સ જં જેઝ્જં ।

તં મંગલમાઈદ્ધં પદમજ્જયણસ્સ હોજ્જાદિ ॥ ૧૦૧૮ ॥

તમે કહ્યું તેવી રીતે પણ આ મધ્યમંગળ નથી ઘટતું, કેમકે જ અધ્યયનાત્મક આવશ્યકતા જો મધ્યભાગ, ત્યાં મધ્યમંગળ કહેવાતું કહ્યું છે. (અને તમે કહ્યું તે આવશ્યકતા મધ્ય ભાગ નથી થતો) પરંતુ આ સામાયિક અધ્યયનનો અધ્યભાગ થાય છે, તેથી આ તેવું મધ્યમંગળ ના કહી શકાય. ૧૦૧૮

વળી બીજા કોઈ આચાર્ય કહે છે કે—

મણિયં ચ પુલ્લમેય સઘં ચિય મંગલંતિ કિમણેણં ? ।

મંગલતિયણુદ્ધિપરિગહંપિ કારાવિઓ સીસો ॥ ૧૦૧૯ ॥

પૂર્વે કહ્યું છે કે આ સર્વશાસ્ત્ર મંગળરૂપ છે, તો પછી આ મધ્યમંગળોદિ અહણ કરવાથી શું ? શિષ્યને પણ પણ મંગળ કર્યા છે એવો છુદ્ધિપરિગ્રહ પણ પૂર્વે કરાવ્યો છે. ૧૦૧૯

લિંગ લિંગ આચાર્યોનાં મતાન્તર ખતાવીને હવે આચાર્યશ્રી યોતે યથાવસ્થિત સમાધાન કરે છે કે—

આવસ્સયસ્સ તં કયમિણ તુ નાવાસમેત્તયં કિંતુ ।

સવાણુઓગનિજ્જુત્તિસત્થપારંભ એવાયં ॥ ૧૦૨૦ ॥

પૂર્વે (૭૯ મી ગાથામાં) જે મંગળ કહ્યું છે તે આવશ્યકત્વ પ્રથમ-આદિ મંગળ કહ્યું છે. અને અહીં આ મંગળ કેવળ આવશ્યક માનવું જ નથી, પરંતુ સર્વસૂત્રના અનુયોગમાં સંબદ્ધ એવા ઉપોદ્ધાતનિર્ચુક્તિરૂપ શાસ્ત્રની આદિમાં આ પ્રથમ મંગળ છે. ૧૦૨૦

કારણ કે—

દસગાલિયાઈનિજ્જુત્તિગહણઓ મળિયમુવરિ વા જં ચ ।

તેસેમુવિ અજ્ઞયણેમુ હોઈ એસેવ નિજ્જુત્તી ॥ ૧૦૨૧ ॥

આગળ જે દશવૈકાલિકાદિની નિર્ચુક્તિ અહણ કરાશે, તેમાં અને તે ઉપરાંત ચતુર્વિંશતિસ્તવાદિ સર્વ સિદ્ધાન્તગત અધ્યયનોમાં સર્વમાં આજ ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિ છે. તેથી સર્વ અનુયોગની ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિરૂપ શાસ્ત્રનો આ પ્રારંભ છે. ૧૦૨૧

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સામાય્યવક્ષણે દસાલિપાર્ઠેણ કોઽદિગારોઽયં ।

જ પાયમુવગ્યાઓ તેસિં સામન્ન એવાયં ॥ ૧૦૨૨ ॥

ઈહ તેસિં તમ્મિ ગણ વીસું વીસું વિસેસમેવાયં ।

ઘેચ્છિહ્ મુહં લહું ચિય તમ્મહણં છાવવત્થમઓ ॥ ૧૦૨૩ ॥

અહીં સામાયિકઅધ્યયનના બ્યાખ્યાનમાં દશવૈકાલિકાદિ અહણ કરવાનો શો અધિકાર છે ? (ઉત્તર) પ્રાયઃ તે દશવૈકાલિકાદિનો ઉપોદ્ધાત પણ આ શાસ્ત્ર સાંધે સમાન હોવાથી તે અહીં કહેલ છે, અહીં તે દશવૈકાલિકાદિનો સામાન્ય ઉપોદ્ધાત જણવાથી નિર્ગમાદિ પૃથક્ પૃથક્ વિશેષતા પણ કંઈક સુઅપૂર્વક રહેલાધથી જણી શકાય, આ કારણથી લાઘવ માટે દશવૈકાલિકાદિ પણ અહણ કરેલ છે. ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

હવે ઉપસંહાર કરીને તાત્પર્ય કહે છે.

તમ્હા જેગ મહત્તં સત્તં સવાણુઓગવિસયમિળં ।

સત્તંતરમેવઽહવા તેણ પુણો મંગલમ્મહણં ॥ ૧૦૨૪ ॥

તે માટે આ ઉપોદ્ધાતરૂપ શાસ્ત્ર સર્વ અનુયોગનો વિષય હોવાથી મહાર્થવાળું છે, અથવા એમાં ખડું વક્તવ્યતા હોવાથી બુદ્ધિજ્ઞ શાસ્ત્ર છે, તેથી અહીં પુનઃ મંગળ કહ્યું છે.

તેજ મંગળ કહે છે,

તિત્થયરે મગવંતે અણુત્તરપરક્કમે અમિયનાળી ।

તિણ્ણે સુગઙ્ગઙ્ગણ સિદ્ધિપહપણ્ણણ વંદે ॥ ૧૦૨૫ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટ પરાક્રમવાળા, અપરિમિત જ્ઞાનવાળા, સંસારથી તરેલા, અને ભાક્ષ પામેલા, એવા ભાક્ષમાગના ઉપદેશક, તીર્થંકર ભગવાનને, હું વંદન કરું છું. ૧૦૨૫

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ લાખ્યકાર પાતેજ હવે કહે છે .

નિજ્ઞાં જં તેણ તર્હિ તઓ વ તિત્યં તયં ચ દશમ્મિ ।

સરિયાર્ણં ભાગો નિરવાયો વમ્મિ ય પસિદ્ધે ॥ ૧૦૨૬ ॥

તરિયા તરણં તરિયત્તયં ચ સિદ્ધાણિ, તારઓ પુરિમો ।

વાહો-હુવાઈ તરણં, તરણિજ્ઞં નિચ્ચાર્ણં ॥ ૧૦૨૭ ॥

હુએ તરી શકાય એવી વસ્તુ જેથી તરાય અથવા જે છતાં તરાય, તે તીર્થ કહેવાય. (એ તીર્થ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ને લાવ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામ અને સ્થાપના તીર્થ મુગમ હોવાથી તેણું વિવેચન નથી કરતા, અને દ્રવ્યાદિતીર્થતું વિવેચન કરીએ છીએ) નદી-સમુદ્ર આદિનો જે કોઇ ઉતરવા માટેનો કષ્ટ રહિત નિયત પ્રદેશ તે દ્રવ્ય તીર્થ છે. એ તીર્થ સિદ્ધ થવાથી તેમાં તરયું-તારનાર અને તરવા યોગ્ય એ ત્રણ સિદ્ધજ છે. કેમકે તરનાર પુરૂષ, તારનાર અથ અથવા વહાણ, અને તરવા યોગ્ય નદી વિગેરે છે. ૧૦૨૬-૧૦૨૭.

આ નદી વિગેરેને દ્રવ્યતીર્થ શાથી કહી શકાય ? તે માટે કહે છે કે—

દેહાદિતારયં જં વજ્જમલોવણયણાદમેત્તં ચ ।

ગેગંતાણધંતિયફલં ચ તો દશવિત્થ તં ॥ ૧૦૨૮ ॥

આ તીર્થ શરીર આદિનેજ તારનાર છે, અને બાહ્યમળાદિનેજ માત્ર દૂર કરનાર છે, વળી અનેકાન્તિક ફળવાળું અને અનાત્પત્તિક ફળવાળું છે, માટે તે દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૨૮.

આ તીર્થ શરીરાદિકનેજ તારે છે એટલે નદી આદિના સામા તીરે પહોંચાડે છે, પણ જીવને સંસારસમુદ્રથી મોક્ષરૂપ સામા તીરે નથી પહોંચાડતું. વળી શરીરના બાહ્ય ભેલનેજ આ તીર્થ દૂર કરે છે, પણ પ્રાણાતિપાતાદિજન્ય અન્તરંગ કર્મરૂપ ભેલને દૂર નથી કરતું. તેમજ આ નદી વિગેરે તીર્થ અનેકાન્તિકફળવાળું છે, એટલે કે કોઇ વખત તરીને સામે તીર જવાય છે અને કોઈ વખત અંદર કુબી જવાય છે પણ ખરું. વળી અનાત્પત્તિક ફળવાળું છે, એટલે કે એક વખત આ નદી વિગેરે તર્યા હોઇએ, તો પણ ફરીથી તેતરવી પડે છે, માટે નદી વિગેરે તીર્થ અપ્રધાનતીર્થ હોવાથી દ્રવ્યતીર્થ છે. ૧૦૨૮

હવે બીજા તીર્થવાળાઓના મત બતાવીને તેમાં દ્વપણ આપે છે.

ઇહ તારણાફલયંતિ ણ્ઢાણ-પાણા-ડવાહાહનાર્હિં ।

મવતારયંતિ કેરૂં તં નો જીવોવધાયાઓ ॥ ૧૦૨૯ ॥

સૂળંગંપિવ તમુદ્દહલં વ ન ય પુણ્ણકારણં ણ્ઢાણં ।

ન ય જહ્જોગં તં મેઢળં વ કામંભાવાઓ ॥ ૧૦૩૦ ॥

સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિપડે નદી આદિ તીર્થ જે માટે વિધિ પ્રમાણે સેવ્યું થકું તારકાદિ ફળવાળું છે, માટે તે સંસાર તારક પણ છે. એમ કેટલાંએક કહે છે, તે અયોગ્ય છે. કેમકે તે ખાંડણીયાદિની પેઠે વધસ્થાન જેવું છે. વળી સ્નાન પુન્યતું કારણ પણ નથી અને યતિને યોગ્ય પણ નથી, કેમકે તે આલૂપણની પેઠે કામતુ અગ છે. ૧૦૨૯-૧૦૩૦

અન્યદર્શનવાળાઓ નદી વિગેરે સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિવડે વિધિપૂર્વક સેવવાથી સંસારથી તારનાર છે માટે તે તીર્થ છે એમ માને છે. કારણ કે શરીરને તારણ-મેલ ધોવો-તુપાનો નાશ કરવો-દાહની શાન્તિ કરવી વિગેરે ફળવાળું તે નદી આદિ તીર્થ સ્થાન છે. આ રીતે તુષાછઃ વિગેરે પ્રત્યક્ષ ફળવાળું તે નદી આદિ તીર્થ જણાય છે, તે ઉપરથી સંસારથી તારવા રૂપ પરોક્ષફળવાળું પણ તે છે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

અન્યદર્શનીઓનું આ કથન અયોગ્ય છે. કેમકે સ્નાન વિગેરે, તરવાર ધ્રુવ આદિની ધેડે, જીવધાતના હેતુ હોવાથી દુર્ગતિ આપનાર છે. તે સંસારથી તારનાર કેવી રીતે હોઈ શકે? જીવધાતના હેતુઓ પણ સંસારથી તારનાર છે એમ માનીએ, તો મૂના-વધભૂમિ વિગેરે પણ સંસારથી તારનાર થઈ જાય. તે માટે નદી વિગેરે તીર્થ, ખાંડણીઆ આદિની ધેડે, જીવધાતના હેતુ હોવાથી સંસાર તારક નથી. વળી એ તીર્થમાં કરેલું સ્નાન પુન્યતું કારણ પણ નથી, અને આભૂષણની ધેડે કામતું અંગ હોવાથી યતિજનને યોગ્ય પણ નથી. કારણકે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ મનાય, તો પુરુષોને તાંબૂલ લક્ષણ-પુંખ બંધન-શરીરને સુવાસિત કરવું-મર્દન કરવું વિગેરે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ થવા જોઈએ, પરંતુ તેમ નથી. માટે શરીરતારણાદિ માત્ર ફળ જોધને સંસાર તારકાદિ વિશિષ્ટ ફળતું અનુમાન કરવું અયોગ્ય છે, ૧૦૨૬-૧૦૩૦

આ સંબંધમાં તેઓ કહી એમ કહે કે—

વૈહોવગારિ વા તેણ તિત્યમિહ દાહનાસળાર્હિં ।

મહુ-મજ્જ-મંસ-વેસાદબોડવિ તો તિત્યમાવર્ણં ॥ ૧૦૩૧ ॥

દાહની શાન્તિ-તુપાનો નાશ ઇત્યાદિ કરવાવડે અંગો આદિતું જળ શરીરને ઉપકારી હોવાથી તીર્થજ છે. (જો એમ હોય.) તો મધુ-મદિરા-માંસ-વેશ્યા વિગેરે પણ તીર્થ થવા જોઈએ. કેમકે તે પણ શરીરને ઉપકારી છે. ૧૦૩૧

દ્રવ્યતીર્થત્વં સ્વરૂપ કહીને હવે ભાવતીર્થત્વં સ્વરૂપ કહે છે.

ભાવે તિત્યં સંયો સુયવિહિયં તારબો તર્હિ સાહ ।

નાળાઈતિયં તરણં તરિયઈ ભવસમ્મુદોડ્યં ॥ ૧૦૩૨ ॥

સંધ તે શ્રુતવિહિત ભાવતીર્થ છે, તેમાં સાધુ તારનાર છે, જ્ઞાનાદિ ત્રણ તરવાઈ સાધન છે, અને આ સંસાર સમુદ્ર તે તરવાયોગ્ય છે. ૧૦૩૨

શ્રીસંધ ભાવતીર્થ છે. આ સંધરૂપ તીર્થમાં સાધુ મહારાજ તારક (તારનાર) છે, જ્ઞાન-દર્શન-ને આરિત્ર તરણ (તરવાઈ) સાધન છે, અને સંસાર સમુદ્ર તરણીય છે. (તરવા યોગ્ય છે). આ તીર્થ અને તારકાદિ પરસ્પર વિવેકાવશાત્ લિખાલિખ છે. જેમકે-સમ્યગ્દર્શનાદિપરિણામાત્મક હોવાથી સંધ તીર્થ છે, કેમકે તેમાં ઉતરેલાઓ અવશ્ય સંસાર સમુદ્રથી તરે છે. એ સંધની અન્તર્ગત તેના વિશેષભૂત સાધુ મહારાજ, સમ્યગ્દર્શનાદિના અનુયાયી તરનાર છે. જ્ઞાનાદિ ત્રણ તેના કરણભૂત હોવાથી તરણ (તરવાઈ) સાધન છે. અને ઔદયિકાદિ ભાવ પરિણામાત્મક સંસાર સમુદ્ર તે તરણીય (તરવા યોગ્ય) છે. ૧૦૩૨

કારણ કે—

જં નાળ-દંસણ-ચરિત્તભાવઓ તલિવસખમાવાઓ ।

મવમાવઓ ય તારેદ તેણ તેં માવઓ તિત્થ ॥ ૧૦૩૩ ॥

જે માટે જ્ઞાન-દશન-ને ચારિત્ર ભાવવડે, તેના વિપક્ષભૂત અજ્ઞાનાદિ થકી અને સંસારભાવથી તરી જવાય છે માટે તે ભાવતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૩૩

જે જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોય છે, તે અજ્ઞાનાદિભાવથી અન્યને તારે છે, કેવળ અજ્ઞાનાદિ ભાવથી તારે છે એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે સંસારથી પણ ભવ્યાત્માને તારે છે, કારણ કે સ્વયં જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોવાથી બીજા ભવ્ય જીવોને અજ્ઞાનથી અને સંસારથી તારે છે, માટે શ્રીસંઘ પણ ભાવતીર્થ છે. ૧૦૩૩

અથવા—

તહ કોહ-લોહ-કમ્મમયદાહ-તળ્હા-મલાવળયળાઈ ।

ઈત્તેણંતે ચ કુણઈ ય મુદ્ધિ મવોઘાઓ ॥ ૧૦૩૪ ॥

કોધરૂપ દાહ-લોહરૂપ તળ્હા-અને કર્મમય ભેલ, એ ત્રણેને જે એકાન્તથી અત્યન્ત દૂર કરે, અને સંસાર સમુદ્રથી (કર્મ ભેલ દૂર કરીને) શુદ્ધ કરે તે શ્રીસંઘ ભાવતીર્થ કહેવાય. ૧૦૩૪

અથવા “તિત્થ” એટલે ત્રિસ્થ એવો અર્થ પણ થાય તે જણાવે છે.

દાહોવસમાઈણ વા જં તિણ ધિયમહવ દંસણાઈણ ।

તો તિત્થં સંવો ચિય હમયં વ વિસેસણવિસેસં ॥ ૧૦૩૫ ॥

દાહોપશમાદિ અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ અર્થમાં જે રહેલ હોય, અથવા ત્રણમાં ત્રિતિરૂપ વિશેષણના વિશેષ્ય રૂપે જે રહેલ હોય, તે શ્રી સંઘ તીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૩૫

અથવા તિત્થ એટલે ત્રણ અર્થ એવો અર્થ પણ થાય છે, જેમકે—

કોહમિદાહસમગાદઓ વ તે વેવ જસસ તિણત્યા ।

હોઈ તિયત્થં તિત્થં તમત્થસહો ફલત્યોડય ॥ ૧૦૩૬ ॥

કોધાગ્નિના દાહ સમાવવાદિ રૂપ પૂર્વે કહેલા ત્રણ અર્થ જેના હોય, તે ત્રિ અર્થ કહેવાય છે, અથવા જ્ઞાનાદિ ત્રણ અર્થ જેનાથી અલિપ્ત હોય, તે પણ ત્રિ અર્થ કહેવાય છે, ને તે શ્રીસંઘ છે. અહીં અર્થશબ્દ ફળવાચી સમજવો. આ ઉપરથી એમ કહું કે શ્રી સંઘ ને તેથી અલિપ્ત દર્શનાદિક ત્રણ ભવ્યોએ સેવ્યાં થકાં ઉપર કહેલા ઉપશમાદિ ત્રણ અર્થને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦૩૬

અથવા અર્થ એટલે વસ્તુ પર્થાય, એવો અર્થ થાય તેને આગે કહે છે, કે—

અહવા સમ્મદંસણ-નાળ-ચરિત્તાઈ તિણિ જસસત્યા ।

તેં તિત્થં પુલ્લોહયમિહ અત્યો વત્થુપજ્જાઓ ॥ ૧૦૩૭ ॥

અથવા સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-અને-ચારિત્ર એ ત્રણ અર્થ જેને હોય તે પૂર્વોક્ત પ્રકારે તીર્થ કહેવાય, તેજ સંઘ, જેમકે તે તે થકી અલિપ્ત છે તે હેતુ માટે, અહિં અર્થ શબ્દ તે વસ્તુપર્થાય અર્થમાં સમજવો. ૧૦૩૭

આ પ્રમાણે ભાવ થકી તીર્થ-ત્રિસ્થ-અર્થ કહીને હવે જૈન તીર્થજ ઇચ્છિત અર્થને સાધનાર છે, તે સિવાય અન્ય બીજું તીર્થ તેવું નથી, એમ પ્રમાણવડે જણાવે છે.

इह सम्मं सद्भाणो-वलब्धि-किरियासमावओ जइणं ।

તિત્ત્વમભિષ્ણેયફલં સમ્મપરિચ્છેયકિરિય વ ॥ ૧૦૩૮ ॥

સારી રીતે જાણેલ રોગને દૂર કરવાની ક્રિયાની પેઠે, જૈન તીર્થજ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક હોવાથી ઇષ્ટ અર્થ સાધનાર છે. ૧૦૩૮

જેમ કોઈ હુ'સીઆર વૈદને સારી રીતે રોગ આદિહું સ્વરૂપ જાણીને શ્રદ્ધાળુ રોગી પ્રત્યે સારી દવા અને પ્રયોગાદિ ક્રિયા કરતાં ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ જૈન-તીર્થથી પણ ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રા-ત્મક છે. ૧૦૩૮

જૈન તીર્થ સિવાયના અન્ય તીર્થ એ પ્રમાણે ઇચ્છિત અર્થ સાધક નથી તે માટે કહે છે.

नामिष्येयफलाई तयंगवियलत्तओ कुतित्पाई ।

વિયલનંયત્તળઓઽવિય વિફલાઈ વિયલકિરિય વ ॥ ૧૦૩૯ ॥

ઇચ્છિત અર્થને સાધક એવા કારણોથી રહિત હોવાથી અન્ય તીર્થો ઇષ્ટાર્થસાધક નથી, વળી સર્વનયરહિત હોવાથી અધુરી ક્રિયાની પેઠે એ તીર્થો ફળ રહિત પણ છે. ૧૦૩૯

બૌદ્ધાદિ પ્રણીત અન્યતીર્થો ઇચ્છિત-ફળ વાળાં નથી, કેમકે તે સમ્યક્ જ્ઞાનાદિ કારણ રહિત છે. અને વળી તે સંપૂર્ણ નય રહિત છે, તેથી પણ ફળ રહિત છે. કારણ કે એકે-કાંશમાહી સર્વ નયો મળવાથીજ તે વડે સંપૂર્ણ અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે, અને એ બૌદ્ધાદિ પ્રણીત તીર્થો તેા એક યા એ નયાવલંબી હોવાથી સમગ્ર નયાભિપ્રાય રહિત છે, તેથી તે સંપૂર્ણ ઇષ્ટ ફળ સાધનારા નથી, જેમ કોઈ વૈદને રોગીના રોગ દૂર કરવાને માટે જે યથાર્થ ક્રિયા કરવાની હોય, તે ક્રિયા અધુરી હોય તેા સંપૂર્ણ ઇચ્છિત ફળ સાધક નથી થતી, તેમ આ અન્ય તીર્થો પણ ઇષ્ટાર્થસાધક થતા નથી, એવી રીતે દ્રવ્યભાવ તીર્થ કહ્યાં. ૧૦૩૯

હવે બીજી રીતે દ્રવ્ય-જ્ઞાને ભાવતીર્થહું સ્વરૂપ કહે છે.

अहं सुहोत्तारणाइ देव चचविहं तित्थं ।

एवं चिय भावमिवि तत्पाइमयं सरमवाण ॥ ૧૦૪૦ ॥

તચણિયાણ વિતિય વિસયમુહકુસત્થભાવણાધર્મિયં ।

तइयं च बोद्धियाणं चरिम जइणं सिवफलं तु ॥ ૧૦૪૧ ॥

અથવા સુખાવતાર અને સુખોત્તાર આદિ ચાર પ્રકારે દ્રવ્યતીર્થ છે. એજ પ્રમાણે ભાવતીર્થ પણ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારનું તીર્થ 'શૈવમતવાળાનું', વિષયસુખ યુક્ત તે કુશાસ્ત્રની ભાવનાવાળું હોવાથી, બીજા પ્રકારનું તીર્થ 'બૌદ્ધમતવાળાનું', ત્રીજા પ્રકારનું તીર્થ 'દિગમ્બરોનું', અને ચોથા પ્રકારનું તીર્થ 'શાસ્ત્ર ફળ આપનાર (ચિંતામ્બર) જેનાનું' છે. ૧૦૪૦-૧૦૪૧

દ્વય તીર્થ ચાર પ્રકારે છે, પ્રથમ જે તીર્થમાં મુખે ઉતરી શકાય અને મુખે પાર તરી શકાય, તે પહેલો પ્રકાર. જે તીર્થમાં મુખે ઉતરી શકાય અને દુઃખે તરી શકાય, તે બીજો પ્રકાર. જે તીર્થમાં દુઃખે ઉતરી શકાય અને મુખે તરી શકાય, તે ત્રીજો પ્રકાર. અને જે તીર્થમાં દુઃખે ઉતરી શકાય અને દુઃખે તરી શકાય, તે ચોથો પ્રકાર. આજ પ્રમાણે ભાવતીર્થમાં પણ ચાર પ્રકાર છે, જેમકે જે તીર્થમાં-દર્શનમાં જીવો મુખે પ્રવેશ કરે અને મુખે નીકળી શકે-મૂકી શકે, તે પહેલો પ્રકાર. આજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ પ્રકારમાં પણ યથાધિકાર સમજ લેવું.

૧. ઉપરોક્ત ભાવતીર્થના ચાર પ્રકારમાંનો પહેલો પ્રકાર શૈવદર્શન વાળાનો બધોયો. કેમકે રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-અનિદ્ર-પરિસહ-ઉપસર્ગ-મન-વચન-અને કાયા વિગેરેનો જય કરવા રૂપ દુષ્ટર અનુકૂળ કરવાનું તેઓના દર્શનમાં નથી જણાતું, ગમે તે પ્રકારે મત પાળવાનું કશું છે, તેથી પ્રાણીઓ તેમની દીક્ષા સ્વેચ્છાથી અંગીકાર કરે છે, અને વળી તેમના શાસ્ત્રોમાં એવી કોઈ નિયુક્ત યુક્તિ નથી, કે જેથી વાસિત અંતરાત્માવાળો પુરુષ તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ ન કરે. ઉલટું તે સંબંધમાં તો કહ્યું છે કે-“ બાર વર્ષ પર્યન્ત શૈવી દીક્ષા પાળીને તે પછી જો અશક્ત હોય, તો યજ્ઞ કરીને તેનો ત્યાગ કરે, તો પણ કંઈ હાથ નથી. ” આ પ્રમાણે તેઓએ કહેલું હોવાથી તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ કરવામાં કંઈ હાથ નથી. તેથી જીવો તેમની દીક્ષાનો ત્યાગ પણ કરી શકે છે; માટે શૈવ તીર્થ પહેલા પ્રકારનું છે.

૨ બોદ્ધોનું તીર્થ બાળ પ્રકારનું છે. તેઓ કહે છે કે-“ કામળ શય્યા, સવારમાં ઊઠીને પેયા, મંથાનહો જોળન, અપરારહે પાન, સાંચે દ્રાક્ષા ખંડ, અને અર્ધશત્રિએ સાકર, એ સર્વને અન્તે શાકયપુત્રે ગ્રાક્ષ જોએલ છે. વળી “ મનોરૂપ જોળન ખાધને, મનોરૂપ શયન આસન જોગવીને, મનોરૂપ આવાસમાં રહીને, મુનિ મનોરૂપ ધ્યાન કરે. ” ઇત્યાદિ તેઓના કહેવાથી-વિષય મુખની સિદ્ધિ થાય છે, માટે તેમના તીર્થમાં મુખે પ્રવેશ થઈ શકે છે, તથા તેમના શાસ્ત્રમાં કહેલી કૃત્યક્રિઓવડે તીવ્ર વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તેના સંસ્કારનો ત્યાગ થતો નથી. મતનો ત્યાગ કરવામાં પણ મહાસંસારાદિ કંઈ કહેલ હોવાથી તેઓની પાસેથી અહણ કરેલ મત દુઃપરિત્યાગ્ય હોવાથી તેમના તીર્થનો ત્યાગ મુખે કરી શકાતો નથી. એટલે એ બીજા પ્રકારનું તીર્થ છે.

૩ ત્રીજા પ્રકારનું તીર્થ દિગમ્બરોનું છે, તેમના તીર્થમાં-દર્શનમાં નમ્રપણું વિગેરે લગ્નદિના હેતુ હોવાથી, તે તીર્થમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી, અને અનેપણીય વસ્તુનો ઉપયોગ-કપાયની બહુલતા વિગેરે તેમનું અસમજસપણું જણાવાથી, તેમજ નમ્રપણાદિની લગ્નદિની ઉદ્વિગ્ન થએલાઓ તે તીર્થનો મુખે ત્યાગ કરે છે.

૪ ચોથા પ્રકારનું ગ્રાક્ષકળ આપનાર તીર્થ જૈનોનું છે. જૈન સાધુઓને રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-અનિદ્ર-પરિસહ-ઉપસર્ગાદિનો જય, તથા અપ્રમત્તપણે સમિતિ-મુમિ-લોચ વિગેરે કષ્ટ સહન કરવાનું હોય છે, તેથી તેઓના તીર્થમાં દુઃખે પ્રવેશ થાય છે, અને તેમના શાસ્ત્રમાં

કહેલ નિપુણ યુક્તિઓવડે અતિતીવ્ર અને ધણી સારી વાસના ઉત્પન્ન થતી હોવાથી અને વ્રતનો ત્યાગ કરવામાં અતિ મહાન સંસારાદિ દુઃક કહેલ હોવાથી તેઓના તીર્થના ત્યાગ પણ થઈ શકતો નથી.

બાળઓ સુખે પ્રવેશ થાય અને દુઃખે સંસારનો ત્યાગ કરાય વગેરે ભેદો ભોક્ષ પ્રાપ્તિમાં માને છે, જેમકે શેવદર્શનવાળાઓના મતે ઈશ્વરેક્ષત અલ્પ અનુધાનવડેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માન્યું છે. બૌદ્ધોએ દુઃખે પામી શકાય એવા વિશિષ્ટ ધ્યાન માર્ગથી યોગી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આદિના ક્રમવડે મુક્તિની પ્રાપ્તિ માનેલ છે, તેઓ કહે છે કે “દુઃખે આ સંસાર ઉતરી શકાય છે.” દિગમ્બરોએ લેક્ષ્યાશુદ્ધિ વિગેરે જોષ્ઠપણે માનેલ હોવાથી અને નમ્રતાદિ રૂપ નિર્ચયપણાની મુખ્યતાથીજ મુક્તિ માનેલ છે. અને ચિંતામ્બર સાધુઓએ પૂર્વેક્ષિત મહાકષ્ટવાળા અનુધાનથી ભોક્ષ માનેલ છે, તેથી તેઓનું તીર્થ દુઃખે તરી શકાય એવું છે. ૧૦૪૦-૧૦૪૧

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

નણ્ણ જં દુહાવચારં દુવલુચારં ચ તં દુરહિગમ્મં ।

લોચમિમ પૂહ્યં જં સુહાવચારં સુહુચારં ॥ ૧૦૪૨ ॥

જે તીર્થમાં દુઃખે પેશી શકાય અને દુઃખે તરી શકાય એવું હોય, તે તીર્થ દુરહિગમ્ય છે. લોકમાં પણ જે તીર્થ સુખે પેશી શકાય અને સુખે તરી શકાય એવું હોય, તે તીર્થ પૂજ્ય થાય છે-આદ્ય થાય છે. ૧૦૪૨

જે તીર્થમાં દુઃખે પ્રવેશ થાય અને દુઃખે તરી શકાય એવું હોય, તે તીર્થ અનાદરણીય છે, અને તમે જેન તીર્થ એવાજ પ્રકારનું કહ્યું છે, તેથી તે અયુક્ત છે. કારણ કે એવું તીર્થ તો ઉલટું અનિષ્ઠ અર્થને સાધક અને બાધક થાય છે, લોકમાં પણ જે તીર્થ સુખે પ્રવેશ કરી શકાય એવું અને સુખે તરી શકાય એવું હોય, તેજ તીર્થ ઉપાદેય થાય છે અને તેજ ઈષ્ટ અર્થ સાધક ગણાય છે. આટે આ ઉપરથી તો પ્રથમ પ્રકારનું તીર્થજ એયસ્કર છે. એમ જણાય છે ૧૦૪૨

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

एवं तु दष्टवित्त्यं भावे दुस्खं हियं लहइ जीवो ।

मिच्छत्त-ज्जाणा-ऽविरइ-विसयसुहभावणाणुगओ ॥ ૧૦૪૩ ॥

પદિવણ્ણો લણ કમ્માણુભાવઓ ભાવઓ પરમસુદ્ધં ।

કિહ મોચ્છિહ જાણંતો પરમહિયં દુહ્મહં ચ પુણો ॥ ૧૦૪૪ ॥

એ પ્રમાણે તો દ્રવ્યતીર્થ માટે હોય છે, પરંતુ અત્યન્ત હિતકારી ભાવતીર્થને તો બિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિ-અને વિષય મુખની ભાવનાવાળો જીવ, દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે. પુનઃ શુભકર્મના અનુભાવથી પરમાર્થથી પરમ શુદ્ધ એવા એ તીર્થને પામીને “એ પરમ હિતકારી અને દુર્લભ છે.” એમ જાણીને તેને કેમ મૂકી દે ? નજ મૂકી દે ૧૦૪૩-૧૦૪૪

અથવા જેમ—

અફસલ્લહં વ ફિરિયં રોગો દુર્લભં પવજ્ઞપ પદમં ।

પદિવન્નો રોગલ્લપમિચ્છંતો મુંચપ દુર્લભં ॥ ૧૦૪૬ ॥

इय कम्मवाहिगहिओ संजमफिरियं पवज्जप दुर्लभं ।

पदिरज्जो कम्मल्लपमिच्छंतो मुंचप दुर्लभं ॥ ૧૦૪૬ ॥

અથવા જેમ રોગને ક્ષય કરવા ઇચ્છતો રોગી અતિકર્કશ ક્રિયા પ્રથમ દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ તે પામીને રોગનો-દુઃખનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો તે ક્રિયાને દુઃખે મુકે છે, એ પ્રમાણે કર્મરૂપ વ્યાપ્તિથી મહાગ્રેહો જીવ સંપન્નક્રિયા દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ તેને પામીને કર્મ ક્ષય ઇચ્છતો છતો તેને દુઃખે મુકે છે અથવા દુઃખથી મુકાય છે, ૧૦૪૫-૧૦૪૬ હવે તીર્થકર શબ્દનો અર્થ કહ્યો છે.

अणुलोम-हेज-तस्सीलया य जे मारतित्यमेयं तु ।

कुवंति पगासंति य ते-तित्ययरा हियत्यकरा ॥ ૧૦૪૭ ॥

જે હેતુથી-તત્સ્વભાવથી-અને અનુલોમ્યથી આ ભાવતીર્થ કરે છે અને પ્રકાશે છે, તે હિતાર્થકારી તીર્થકરો છે. ૧૦૪૭

સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરવામાં તેઓજ હેતુભૂત હોવાથી તે તીર્થકર કહેવાય છે. વળી સ્વયં કૃતાર્થ છતાં પણ તીર્થકર નામકર્મના ઉદયથી સમગ્ર પ્રાણિવર્ગ ઉપરની ક્રિયાને લીધે સદ્ધર્મરૂપ તીર્થના ઉપદેશ કરવાનો તેમનો સ્વભાવ હોવાથી તે તીર્થકર કહેવાય છે. તેમજ ત્રી-પુરૂષ-બાળ-શૂદ્ર-સ્થવિરકદંપ-જિનકદંપ આદિને અનુરૂપ ઉત્સર્ગ-અપવાદની દેશનાવડે અનુલોમથી સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરનારા હોવાથી તે તીર્થકર કહેવાય છે. એવા એ તીર્થકર સર્વ પ્રાણિઓને શ્રાદ્ધરૂપ હિતકરનાર હોવાથી હિતાર્થકારી છે. ૧૦૪૭

હવે ભગવન્ત શબ્દનો અર્થ કહ્યો છે.

ईसरिय-रुच-सिरि-जस-घम्म-पयत्ता मया भगाभिरत्ता ।

ते तेसिमसामण्णा संति जओ तेण भगवंते ॥ ૧૦૪૮ ॥

એ-થર્થ-રૂપ-લક્ષ્મી-યશ-ધર્મ-અને પ્રયત્ન એ છે ભગ શબ્દનો અર્થ કહેવાય છે, તે તેમને (તીર્થકરોને) અસામાન્ય છે, તેથી તેઓ ભગવન્ત છે. ૧૦૪૮

ભગ સંજ્ઞાથી કહેવાતા એ-થર્થ આદિ છ અર્થો તીર્થકરોમાં અસાધારણ હોવાથી તેઓ ભગવાન કહેવાય છે. પ્રથમ સ્વાભાવિક, કમક્ષયથી થએલ અને દેવોએ કરેલ યોગીસ અતિશય રૂપ પરમ એ-થર્થ તેમને હોય છે, અને રૂપ તો સર્વ દેવો એકત્ર થઈને એક અંગુઠા પ્રમાણ રૂપ ચિકુર્વે, ને તે રૂપને ભગવાનના અંગુઠા આબલ રાખે તો તે રૂપ અંગારાની પેઠે જિનેશ્વરના ચરણના અંગુઠાની પાસે શોભા ન પામે એવું છે. ગણધર-આહારક લબ્ધિવાળા મુનિ અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો ચક્રિ-વાસુદેવ-બ્રહ્મદેવ-ને મંગળીક રાજાઓ અનુક્રમે હીન હીન રૂપવાળા હોય છે, અને તે સિવાય બાકીનાઓ ॥ સ્થાન પતિત છે, એ પ્રમાણે તેમનું રૂપ અનુપમ હોય છે, વળી તપ-સેજ-ને વિભૂતિરૂપ લક્ષ્મી પણ અસાધારણ હોય છે. તથા અનુપમ ગુણ સમૂહથી પ્રગટ થએલ શરદ્ નક્તુના ચંદ્ર સમાન નિર્મળ ત્રણ ભુવનમાં વ્યાપ્ત એવો તેમનો યશ હોય છે, તેમજ શમસ્ત ચારિત્ર-

મોહનીય કર્મના ક્ષયથી થએલ ઉત્તમ ક્ષમા-મદ્દવ આદિ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ તેમને હોય છે, તથા સર્વ હિતકારી અનુષ્ઠાનોમાં પ્રમાદ રહિત તેમનો જે યતન તે પણ ચારિત્રાવરણનો ક્ષય થવાથી અનુપમ હોય છે. ૧૦૪૮

હવે “ અણુત્તરપરક્રમે ” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

વિરિયં પરિક્રમો હૃ પરેઽરયો વા જઓ તદક્રમણં ।

સોઽણુત્તરો વરો સિં અણુત્તરપરક્રમા તો તે ॥ ૧૦૪૯ ॥

પરાક્રમ એટલે વીર્ય, તે પરાક્રમ ભગવંતોને સમસ્ત વીર્યાન્તરાયના ક્ષયથી સર્વ નરેન્દ્ર-દેવેન્દ્રથી પણ અનન્તગુણ હોવાથી અનુત્તર છે, અથવા પર એટલે કષાયાદિ ભાવ શત્રુઓ, તેમણે આક્રમણ એટલે પરાભવ કરવાથી તે પરાક્રમ પણ તેઓને અનુત્તર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ૧૦૪૯

હવે “ અભિયનાણી ” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

અમિયમણંતં નાણં તં તેસિં અભિયનાણિણો તો તે ।

તં જેણ નેયમાણં તં ચાણંતં જઓ નેયં ॥ ૧૦૫૦ ॥

માખી ન શકાય તે અનન્ત, એવું જ્ઞાન (કેવળ જ્ઞાન) તેમને હોવાથી તે અભિત જ્ઞાનવાળા છે, કેમકે સ્વેચ્છા પ્રમાણ અનન્ત છે તેથી જ્ઞાન પણ અનન્ત છે. ૧૦૫૦

હવે “ તિણ્ણે મુગઈગઈગએ ” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

તિણ્ણા.સમહક્કંતા ભવણ્ણં, કં ગઈ ગયા તરિવં ? ।

મુગઈણ ગઈ પચ્છા મુગઈગઈગયા તઓ હોંવિ ॥ ૧૦૫૧ ॥

સંસાર સમુદ્રને અતિક્રમ્યા છે તેથી તરેલા. તરીને કઈ ગતિ પામેલા ? ઉત્તર-સિદ્ધાની ગતિ પામેલા, અને તેથી તેઓ મુગતિગતિગત છે. (અર્થાત્ સંસાર સમુદ્ર તરીને સિદ્ધગતિ પામેલ હોવાથી તેઓ તરેલા-મોક્ષ પામેલા છે.) ૧૦૫૧.

હવે “ સિદ્ધિપહપએસએ ” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

સ ચ્ચિય મુગઈણ ગઈ સિદ્ધી સિદ્ધાણ જો પહો તીસે ।

તહેસયા પહાણા સિદ્ધિપહપસયા તો તે ॥ ૧૦૫૨ ॥

તેજ (ઉપદેશ) સિદ્ધાની ગતિ તે સિદ્ધિગતિ-મોક્ષ. તે સિદ્ધિનો જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ માર્ગ, તેના ઉપદેશક હોવાથી તે સિદ્ધિ માર્ગના ઉપદેશક છે. ૧૦૫૨.

હવે તે સિદ્ધિ-મોક્ષના માર્ગ બતાવે છે.

સિદ્ધિપહો પુણ સમ્મત્ત-નાણ-ચરણાઈ વક્કમાણાઈ ।

ભવહેત્તવિવક્કાઓ નિયાણપઢિક્કલ્લકિરિય વ ॥ ૧૦૫૩ ॥

રોગના નિવારણ પ્રતિકૂળ ક્રિયાની ષેડ, જે હવે કહેવાયે, તે સમગ્ર દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ ત્રણ સંસાર હેતુના વિધાતક હોવાથી મોક્ષ માર્ગ છે. ૧૦૫૩.

સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ને ચારિત્ર એ એ ક્ષમાર્ગ છે, કારણ કે મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અને અવિરતિ આદિ જે સંસાર હેતુ છે તેના તેઓજ વિધાતક છે, તેથી કરીને જે હેતુ જેના વિપક્ષ સ્વભાવવાળો હોય છે, તે હેતુ તેના વિપક્ષનો સાધક થાય છે, જેમ અણ્ણ્યાદિ રોગના નિદાનના પ્રતિપક્ષભૂત લઘનાદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે, તેમ અહીં પણ મિ-થ્યાત્વાદિ સંસાર હેતુના વિપક્ષભૂત મમકિતાદિ છે, તેથી તેઓ સંસારના વિપક્ષભૂત શ્રદ્ધાના સાધક છે. અથવા ઇષ્ટ અર્થનો વિધાત કરનાર હેતુના પ્રતિપક્ષભૂત હોવાથી સમ્ય-ક્ત્વાદિ ત્રણે ઇષ્ટ અર્થને સાધનારા છે. તેથી કરીને જેના વિધાતકહેતુનો જે પ્રતિપક્ષભૂત સ્વભાવ તે તેનો સાધક થાય છે, જેમ નિરોગતાના વિધાતક અણ્ણ્યાદિના પ્રતિપક્ષ-ભૂત લઘન આદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે; તેમ અહીં પણ શ્રદ્ધા ઇષ્ટ અર્થના વિધા-તક મિથ્યાત્વાદિ છે, અને તેના પ્રતિપક્ષભૂત સમ્યક્ત્વાદિ છે, તેથી તેઓ શ્રદ્ધા ઇષ્ટ અર્થનો સાધક છે. ૧૦૫૩.

હવે વંદે શબ્દનો અર્થ કહીને મહાવીરદેવને નમસ્કાર કરવાને પ્રસ્તાવના કરે છે.

વંદેઽમિવાદયે અમિધુગામિ વા તે નિલોગમંગલે ।

સામળવંદનમિર્ણં તિત્થયરત્તાવિસિદ્ધાણં ॥ ૧૦૫૪ ॥

પત્તેયવંદનમિનો સંપદ્ તિત્થાદિવસ્સ વીરસ્સ ।

સુચનાણત્યપ્પમવો સ વિસેસેણોવગારિચ્ચિ ॥ ૧૦૫૫ ॥

તુલ્લુગુણાણં પરિસં નમિઝ્ઞણ જહ્વ ય સસામિયં નમદ્ ।

તહ તુલ્લુગુણેઽવિ જિણે નમિઝં તિત્થાદિવં નમદ્ ॥ ૧૦૫૬ ॥

તે ત્રણ લોકમાં માંગલિક એવા તીર્થકરોને વંદન કરે'છું' એટલે પ્રણામ કરે'છું' અથવા સ્તુતિ કરે'છું', અહીં સર્વ જિનોમાં તીર્થકરપણું સમાન હોવાથી ઋષભાદિ સર્વ તીર્થક-રોને આ સામાન્ય વંદન કહ્યું છે. હવે પછી વર્તમાન તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને તુલ્લુ' વંદન કરીશ, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનના તેઓજ હેતુ હોવાથી વિશેષ ઉપકારી છે. અથવા રાજા વિગેરે સમાન શુશ્રુષાળાના સમૂહને જોઈ જેમ કોઇ સર્વને સમાન પ્રણામ કરે છે, અને પછી પોતાના સ્વામિને નમસ્કાર કરે છે, તેમ અહીં પણ સમાન શુશ્રુષાળા સર્વ તીર્થક-રોને સામાન્યથી નમીને પછી તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને નમસ્કાર કર્યો છે. ૧૦૫૪-૫૫-૫૬.

વંદામિ મહામાર્ગં મહામુણિં મહાવસં મહાવીરં ।

અમર-નરરાયમહિયં તિત્થયરમિમસ્સ તિત્થસ્સ ॥ ૧૦૫૭ ॥ ૭૧૮૧ ॥

મહાપ્રભાવવાળા-મહામુનિ-મહાવશવાળા, ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિથી પૃથક્ અને આ તીર્થને પ્રવર્તાવનાર એવા શ્રીમહાવીર જિનેશ્વરને હું વંદન કરે'છું' ૧૦૫૭.

શ્રી મહાવીર ભગવાન અચિન્ત્ય શક્તિવાળા એટલે મહાપ્રભાવવાળા હોવાથી મહા-ભાગ છે, તથા જગતની ત્રિકાળસ્થિતિ જન્યતા હોવાથી મહામુનિ, અથવા સર્વ શ્રુતિ-

એમાં પ્રધાન હોવાથી મહામુનિ. સર્વત્ર ત્રિભુવનમાં તેમનો યશ વ્યાપેલો હોવાથી મહા-
યશવાળા. કપાયાદિ મહાશત્રુ સૈન્યનો જય કરવાથી મહાવીર, અથવા થોડા કર્મ ખપા-
વેલા સાધુઓની અપેક્ષાએ જે વિશેષથી કર્મ ખપાવે છે તે વીર, અથવા ભવ્યજીવોને જે
મોક્ષપ્રત્યે પહોંચાડે છે તે વીર. અથવા જે સ્વયં મોક્ષે જાય છે તે વીર, અથવા કર્મરૂપ
શત્રુનો નાશ કરવાથી વીર. અથવા ખીજાએ નહિ અનુભવેલ મહાતાપરૂપ લક્ષ્મીવડે જે
શોભે છે તે વીર. અથવા અંતરંગ મોહનો મહાસૈન્યનો નાશ કરવાને જે અનન્ત તપો-
વીર્યને થાળે છે તે વીર. કહું છું કે “ જે કર્મનો નાશ કરે છે અને તપવડે શોભે છે, તેમજ
તપોવીર્ય કરીને યુક્ત છે, તેથી તે વીર કહેવાય છે.” વળી તે ઇન્દ્રો અને ચક્રવર્તિઓથી પૂજીત
તેમજ આ વર્તમાનતીર્થના પ્રવર્તક હોવાથી મહા ઉપકારી છે, માટે ઉપરોક્ત વિશેષણોથી
વિશેષિત એવા શ્રીમહાવીરદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૫૭

ઉપરોક્ત નિર્બુક્તિની ગયા ઉપર હવે ભાષ્ય કહે છે.

માગોઽર્ચિતા સત્તો સ મહામાગો મહાપ્રમાવોત્તિ ।

સ મહામુળી મહંતં જં મુળં મુળિપ્પહાણો વા ॥ ૧૦૫૮ ॥

તિહુયળચિત્તચાવજસો મહાજસો નામઓ મહાવીરો ।

વિવંતો વ કસાયાહસ સેનપ્પરાજયઓ ॥ ૧૦૫૯ ॥

દેરેદ વિસેસેળ વ સ્વેદ કમ્માડં ગમયદ સિવં વા ।

ગચ્છદ ય તેળ વીરો સ મહં વીરો મહાવીરો ॥ ૧૦૬૦ ॥

અમર-નરરાયમહિયંતિ પૂહયં તેહિં, મિમ્મય સેસેહિં ? ।

સંપદતિત્વરસ પહું મંગલ મહોવગારિ ચ ॥ ૧૦૬૧ ॥

ભાગ એટલે અચિન્ત્યશક્તિ તેથી તે મહાભાગ અથવા મહાપ્રભાવવાળા, અનન્ત
અર્થ જાણે તે મહામુનિ અથવા મુનીઓમાં પ્રધાન તે મહામુનિ, ત્રિભુવનમાં વિખ્યાત
યશવાળા હોવાથી મહાયશ એવા મહાવીરજિન, અથવા કપાયાદિ શત્રુ સૈન્યનો પગજય
કરવાથી વીર. અથવા જે વિશેષે કરીને કર્મ ખપાવે, અથવા મોક્ષ પમાડે અને પોતે મોક્ષે
જાય, તેથી તે વીર. એવા મહાન વીર તે મહાવીર, ખીજાઓથી તો શુ? પણ અમર-ન-
રરાય પૂજીત એટલે ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિઓથી પણ પૂજીત, તથા વર્તમાન તીર્થના સ્વામિ
માંગદ્યશાસ્ત્રી અને મહાઉપકારી એવા શ્રીમહાવીરદેવને વંદન કરું છું. ૧૦૫૮ થી ૧૦૬૧.

એ પ્રમાણે અર્થ પ્રણેતાને મંગળ માટે વંદન કર્યું. હવે સ્ત્રવકારને વંદન કરે છે.

एवकारस्सवि गणहरे पत्रायण पवयणस्स वंदामि ।

सर्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥ १०६२ ॥ ८० । ८२ ॥

(ઉત્તમ જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોના સમૃદ્ધને ધારે તે ગણધર.) એવા ગૌતમી-
આદિ ગણધરો, જે આગમના પ્રથમ ઉપદેશક છે તેમને, તથા સર્વ ગણધરો-આચાર્ય
પરંપરારૂપ વંશને, અને ઉપાધ્યાયના વંશને, તેમજ આગમને, હું વંદન કરું છું.

એ નિર્ણયિતની ગાથા ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

પુજ્ઞો જહસ્ત્યવત્તા મુપવત્તારો તદ્દા ગણહરાવિ ।

પુજ્ઞા પવાયગા પવયણસ્સ તે વારસંગસ્સ ॥ ૧૦૬૩ ॥

જહ વા રાયણત્તં રાયનિવત્તપણઓ મુદ્દં લહ્હ ।

તદ્દા જિણવરિદ્ધિદિયં ગણહરપણઓ મુદ્દં લહ્હ ॥ ૧૦૬૪ ॥

જહ મૂલમુયપ્પમવા પુજ્ઞા જિણ-ગણહરા તદ્દા જેહિં ।

તદુભયમાણીયમિદં સમપ્પિયં તેસિં ફિદ્દ ન પુજ્ઞો ? ॥ ૨૦૬૫ ॥

જિણગણહરુગયસ્સડ્ધિ મુયસ્સ કો મહ્ણ-ધરણ-દાણાઈં ।

કુળમાણો જહ્ ગણહરવાયગવંસો ન હોજ્ઞાહિ ? ॥ ૧૦૬૬ ॥

સીસહિયા વત્તારો ગણાહિવા ગણહરા તયત્થસ્સ ।

મુત્તસ્સોવજ્ઞાયા વંસો તેસિં પરંપરઓ ॥ ૧૦૬૭ ॥

પગયં પહાણવયણં પવયણં વારસંગમિહ તસ્સ ।

જહ્ વત્તારો પુજ્ઞા તંપિ વિસેસેણ તો પુજ્ઞં ॥ ૧૦૬૮ ॥

જેમ અર્થના વક્તા તીર્થંકર પૂજ્ય છે, તેમ સૂત્રના વક્તા ગણધરો પણ પૂજ્ય છે, કેમકે તેઓ દ્વાદશાંગ પ્રવચનના વાચક છે; અથવા જેમ રાત્રીએ કહેલા દ્રવ્યાદિ વસ્તુ રાજ-નિયુક્ત એવા પ્રધાન આદિને નમસ્કાર કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જિનેન્દ્રે કરેલા મંગળ આદિ પણ ગણધરોને પ્રણામ કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે; વળી જેમ મૂળ શ્રુતના હિતુભૂત જિનેન્દ્ર અને ગણધરો પૂજ્ય છે, તેમ જેઓ એ સૂત્રાર્થમય શ્રુત વ્યાટકલા કાળ સુધી અહીં લાવ્યા તેઓના વંશ કેમ પૂજવા યોગ્ય ન હોય? હોયજ. કેમકે જિનેન્દ્ર અને ગણધરોથી શ્રુત ઉત્પન્ન થયું છે, પણ જો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો વંશ ન હોત તો તેનું ગણધર-ધારણ-ને દાન આદિ કોણ કરત? તથા જેમ (જોતમ સ્વામિ આદિ) ગણાધિપા અને (જમ્બુસ્થામિ વિગેરે) શેષ આચાર્ય ગણધરો, દ્વાદશાંગ અર્થના વ્યાખ્યાતા હોવાથી શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, તેમ તે દ્વાદશાંગ સૂત્રને ભણાવનાર ઉપાધ્યાયો-પણ શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, અને તે ઉપાધ્યાયની પરંપરાપ વંશ તે પણ હિતકારી છે, માટે પૂજ્ય છે, અહીં પ્રકૃત અને પ્રધાન એવું વચન જે દ્વાદશાંગી તે પ્રવચન, તેના વક્તાઓ જો પૂજ્ય છે, તો તે દ્વાદશાંગપ્રવચન વિશેષ પૂજવા યોગ્ય છે. ૧૦૬૩ થી ૧૦૬૮,

આ પ્રમાણે તીર્થંકર અને ગણધરોને નમસ્કાર કર્યા પછી શું કરવું છે? તે કહે છે.

તે વંદિઁણ સિરસા અત્થપુહુત્તસ્સ તેહિં કહિયસ્સ ।

સુચનાણસ્સ ભગવઓ નિજ્જુત્તિં કિત્તહસ્સામિ ॥ ૧૦૬૯ ॥ ૮૧।૮૩

તે તીર્થંકર-ગણધરોને મન-વચન-કાયાએ વન્દન કરીને તેઓએ કહેલા સૂત્રાર્થપ્રવચનના શ્રુતજ્ઞાનની નિર્ણયિત કહીશ. ૧૦૬૯.

એ નિર્ણયિતની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર હવે કહે છે.

તે તિત્યયરાઈએઽભિવન્દિતે સુકયમદ્વલાયારો ।

નિવિગ્નમઓ વોચ્છં પગયસુગ્રમાયનિજ્જુત્તિ ॥ ૧૦૭૦ ॥

તે તીર્થક્રશદિને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક સારી રીતે મંગળોપચાર કરીને હવે પછી નિર્વિગ્નપણે પ્રકૃત ઉપોદ્ધાત નિર્ણયિત કરીશ. ૧૦૭૦.

અત્યો સુયસ્સ વિસઓ તત્તો મિત્તં સુયં પુહુત્તંતિ ।

ઉભયમિદં સુયનાણં નિયોજણં તેસિ નિજ્જુત્તી ॥ ૧૦૭૧ ॥

અર્થ એટલે શ્રુતનો વિષય-અભિધેય, તેથી સૂત્ર કથંચિત્ લિત્ત હોવાથી તે પૃથક્ કહેવાય. એ સૂત્ર-અર્થરૂપ હોય તે શ્રુતજ્ઞાન, ન બેનો પરસ્પર સંબંધ કરવો (આ સૂત્રનો આ અર્થ.) તેરૂપ નિર્ણયિત. (તે કહીશું). ૧૦૭૧.

હવે “અર્થ પુહુત્ત” શબ્દનો બીજી રીતે અર્થ કરે છે.

અત્યસ્સ વ પિહુમાવો પુહુત્તમત્યસ્સ વિત્યરત્તંતિ ।

ઇહ સુયવિસેસણં વિય અત્યપુહુત્તં વ સે સણ્ણા ॥ ૧૦૭૨ ॥

અથવા અર્થનો પૃથક્ભાવ એટલે જીવાદિ અર્થનો વિસ્તાર તે અર્થ પૃથક્ત્વ તે અહીં શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષણ સમજવું. અથવા અર્થપૃથક્ત્વ એ શ્રુતજ્ઞાનનું નામ સમજવું. (એવા તે શ્રુતજ્ઞાનની નિયુક્તિ હું કહીશ.) ૧૦૭૨.

અથવા—

અત્યાઓ ય પુહુત્તં જસ્સ તવો વા પુહુત્તઓ જસ્સ ।

જં વા અત્યેણ પિહું અત્યપુહુત્તંતિ તદ્માવો ॥ ૧૦૭૩ ॥

અથવા અર્થથી જેના કથંચિત્ લેઈ હોય, તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા જેનાથી લિ-
ખપણે અર્થ હોય તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા અર્થથી પૃથક્ત્વ એટલે વિસ્તીર્ણ હોય તે
અર્થપૃથક્ત્વ. ૧૦૭૩.

કોની કોની નિર્ણયિત કહેવાશે ? તે કહે છે,

આવસ્સયસ્સ દસકાલિયસ્સ તહ ઉત્તરજ્ઞમાયારે ।

સુયગદે નિજ્જુત્તિં વોચ્છામિ તહા દસાણં ચ ॥ ૧૦૭૪ ॥ ૮૩૮૪

કપ્પસ્સ ય નિજ્જુત્તિં વવહારસ્સ વ પરમનિઉણસ્સ ।

સૂરિયપણ્ણત્તીણ વોચ્છં ઇતિમાસિયાણં ચ ॥ ૧૦૭૫ ॥ ૮૩૮૫

પ્પણ્ણિં નિજ્જુત્તિં વોચ્છામિ અહં જિણોવણ્ણેણ ।

આહરણ-હેઝ-કારણપયનિવહમિણં સમાસેણં ॥ ૧૦૭૬ ॥ ૮૩૮૬

આપશ્યક-દશવૈકલિક-ઉત્તરાધ્યયન-આચારાંગ-સ્વરૂપાંગની-તથા દશાશ્રુતસ્કંધની નિર્ણયિત કહીશ. તેમજ કલ્પ-પરમનિયુક્ત એવો વ્યવહાર-સર્વપ્રકારિ-અને દેવેન્દ્રસ્તવાદિ ઋષિભાષિત ગ્રંથોની નિર્ણયિત કહીશ એ શ્રુતવિશેષોની નિર્ણયિત, જિનોપદેશથી હેટ-
ઉદાહરણ-અને કારણ સહિતપણે સંક્ષેપથી કહીશ. ૧૦૭૪-૧૦૭૫-૧૦૭૬.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણત્વ સ્વરૂપ કહે છે.

હેતુ અણુગમ-વરેગલમ્સ્વણી સઙ્ગવત્યુપજ્ઞાઓ ।

આહરણં દિદ્વંતો કારણમુવવત્તિમેત્તં તુ ॥ ૧૦૭૭ ॥

एवं पयाण निवहो हेतु-दाहरण-कारणत्याणं ।

अहवा पयनिवहो चिय कारणमाहरण-हेतुणं ॥ ૧૦૭૮ ॥

અન્ય-વ્યતિરેક લક્ષણ સાધ્ય વસ્તુના પર્થાય તે હેતુ, અને ઉદાહરણ ઓટલે દર્શાવતી ઉપપત્તિમાત્ર હોય તે કારણ. એ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણરૂપ અર્થોવાળાં પદોનો સમૂહ, અથવા કારણ-ઉદાહરણ-અને હેતુના પદોનો સમૂહ (જેમાં હોય એવી નિર્ચયિત કહીશ,) ૧૦૭૭-૧૦૭૮.

‘જ્યાં સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોયજ, એ પ્રમાણે સાધનનો સાધ્યની સાથે અન્યથા તે અનુગમ. અને સાધ્યના અભાવે સાધનનો અભાવ તે વ્યતિરેક, આ પ્રમાણે અન્યથ-વ્યતિરેક સ્વરૂપ જે હોય તે હેતુ કહેવાય. જેમકે-“ શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય છે, ” અહીં અનિત્યપણું સાધ્ય છે અને કૃતકપણું હેતુ છે, તેમાં કૃતકપણું એ વસ્તુનો પર્થાય છે, જો તે અન્યનો પર્થાય હોય, તો વૈયધિકરણાદિ દોષયુક્ત થવાથી સાધ્યને સાધી શકે નહિ. તથા જે સાધ્યર્થથી અથવા વૈધર્મ્યથી સાધ્ય સાધવાને કહેવાય તે ઉદાહરણ અથવા દર્શાવતી કહેવાય. જેમકે-જે ભોક્તા છે તે દેવદત્તની પેઠે કર્તા પણ છે, આ સાધ્યર્થે ઉદાહરણ કહેવાય, અને જે કર્તા નથી તે આકાશની પેઠે ભોક્તાપણું નથી, આ વૈધર્મ્ય દર્શાવતી કહેવાય.

હવે કારણત્વ સ્વરૂપ કહે છે. જો કે અન્યત્ર કારણને હેતુજ કહેલ છે, પરંતુ અહીં હેતુથી તેને સાક્ષાત્ પૃથક્ કહ્યું છે. કારણ ઓટલે ઉપપત્તિમાત્ર. જેમકે-“ જ્ઞાન અને અના-બાંધાની ઉત્કર્ષતાથી સિદ્ધો અનુપમ સુખી છે. ” અહીં ઉપપત્તિમાત્ર છે. કેમકે સર્વજન પ્રતીતિ એવું સાધ્ય-સાધન ધર્માનુગત કોષ્ટપણું દર્શાવતી અહીં જણાવી શકાય તેમ નથી. પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવાળા અને શાન્ત-દ્રેષ-ક્ષુધા-પિપાસા-પરપરાલવાદિવડે મનોબાધારહિત સાધુઓ પરમસુખી જણાય છે. આમાં અતિપ્રકર્ષ પામેલ કેવલજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનની સાથે અને સર્વથા નિરાબાધપણાની સાથે અનુપમ સુખનો અન્યથા જો કે નથી જણાવતો, તોપણ ગીતાર્થ-પ્રશાન્ત સાધુને સુખી બોવાથી સિદ્ધોની નિરૂપમ સુખ સમૃદ્ધિની સંભાવના કરાય છે. તેથી અહીં ઉપપત્તિમાત્રજ છે.

અહીં ભાષ્યકારે પ્રથમ હેતુ કહ્યો છે અને પછી ઉદાહરણ કહ્યું છે, તે એમ જણાવવાને કે પ્રાયઃ એજ પ્રમાણે પ્રયોગનો ઉપન્યાસ થાય છે. પણ નિર્ચયિકાર જે પ્રથમ દર્શાવતી અને તે પછી હેતુ કહ્યો છે, તે એમ જણાવવાને કે એ પ્રમાણે હેતુ કહ્યો સિવાય પ્રથમ દર્શાવતીજ બતાવાય એવો પણ ન્યાય છે. જેમકે મત્સ્યાદિને પાણીની પેઠે ગતિપરિણામ પામેલ જીવ-પુદ્ગલોને ધર્માસ્થિતકાય ગતિઉપદંભક છે. વળી કોઈ સ્થળે દર્શાવતી સિવાય કેવળ હેતુજ કહેવાય છે, જેમકે-પૂર્વે જે બેઝેલ ચિન્હવાળો હોવાથી આ મારો અર્થ છે. અહીં દર્શાવતી નથી. નિર્ચયિકારે કહ્યું છે કે-“ જનવચન સિદ્ધ છે, પણ કોઈ વખત ઉદાહરણ કહેવાય છે, અને કોઈ વખત તેવા પ્રકારનો ઓતા પામીને હેતુ પણ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણને કહેનારા પદોનો સમૂહ જેમાં હોય, એવી

નિર્યુક્તિ કહીશ. અથવા હેતુ અને ઉદાહરણના કારણભૂત પદોનો સમૂહ જેમાં હોય એવી નિર્યુક્તિ હું કહીશ. ૧૦૭૭-૧૦૮૮.

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને કહે છે કે.

इय सव्वसंगहाईणं जेणमावासयं अहिकयं च ।

सामादयं च तस्सवि तो पढमं तस्स वोच्छामि ॥ १०७९ ॥

(પૂર્વે ૧૦૭૪ મી ગાથાના) સંગ્રહમાં પ્રથમ આવશ્યકની નિર્યુક્તિ કહેવાતું કહ્યું છે, અને આહી અધિકાર પણ તેનાજ છે. તેમાં પણ સામાયિક પહેલું છે, તેથી પ્રથમ સામાયિકની નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૭૯.

એજ વાત નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

सामादयनिज्जुत्तिं वोच्छं उवएसियं गुरुजणेणं ।

आयरियपरंपरण आगयं आणुपुव्वीए ॥ १०८० ॥ ૮૫૮૭

શુરજનોએ ઉપદેશ અને આચાર્યોની પરંપરાએ અતુકને આવેલ સામાયિકની નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૮૦.

શુરજન એ શબ્દનો અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

जिण-गणहर्गुहदेसियगायरियपरंपरागवं तत्तो ।

आयं व परंपरया पच्छा समयगुरुजणोदिद्धं ॥ १०८१ ॥

જિનેશ્વર-ગણધર આદિ શુરજનોએ ઉપદેશ એવી તથા તેમના પછી થયેલ જંબુ-સ્વામિ વિગેરે આચાર્યોની પરંપરાએ આવેલ અને તે પછી વર્તમાન પોતાના શુર્યે કહેલ સામાયિકની ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૮૧.

પરંપરા શબ્દનો ભાવાર્થ કહે છે.

उज्जेणीओ नीया जहेट्ठमाओ पुरा परंपरया ।

पुरिसेहिं कोसंबि तहागएयं परंपरया ॥ १०८२ ॥

જેમ પૂર્વે ઉજ્જયિણીથી રાજપુરોએ પરંપરાએ ઇંદો કૌશાંબીમાં આણી, તેમ આ-ચાર્યની પરંપરાએ આ નિર્યુક્તિ પણ આવી છે. ૧૦૮૨.

આનો ભાવાર્થ કથાનકથી જાણી શકાય એમ છે, તેથી સંક્ષેપથી તે સંબંધી કથા કહીએ છીએ.

આ ભરતક્ષેત્રમાં યશુના નદીના તીરે પૂર્વદિશાપ વધૂના કંઠમાં યુક્તાહાર સમાન કૌશાંબી નામે મહાનગરી હતી. ત્યાં સહસ્રાનીકરાજનો પુત્ર પોતાના કુલરૂપી સરોવરને વીશે કમલ સમાન શતાનીક નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો, તેને અતિશય રૂપવતી ચેટ-કરાળની પુત્રી અને શ્રી મહાવીરસ્વામીના ચરણકમલને વિશે ભમરીસમાન મૃગાવતીનામે પદ્મશણી હતી. કોઇએક દિવસ શતાનીક રાજ્યે પોતાના નગરમાં રહેનાર અને આરાધન કરેલા એવા શાકેતપુર નગરના પ્રતિષ્ઠિત સુર પ્રિય યજ્ઞ પાસેથી વરદાન પામેલા નિરપરાંધ કોષ ચિત્રકરના અંશુકાનો અને તેની જોડેની (તર્જની) આંગળીનો અગ્રભાગ જે ચિત્રક-ળામાં અતિ ઉપયોગી હતો, તેને અનઃસંકલ્પિત મિથ્યા અપરાધથી છેદી નાંખ્યો. આથી

અપમાન પામેલા ચિત્રકારે અત્યંત ક્રોધિત થઇ તેનું વેર લેવાનો ઉપાય ચિન્તવીને મૃગાવતીનું સથાવસ્થિતરૂપ પુનઃવરદાન મેળવીને ચિત્રપટમાં આલેખ્યું. પછી એ ચિત્રપટ સ્ત્રીહુબ્ધ અને અતિખળવાન એવા ઉન્નયિનીના ચંડપ્રઘોત રાજને ખતાવ્યું. તે જોઇનેજ અતિશય કામથી પરાધીન થએલા રાજાએ મૃગાવતીની ચાચના માટે પોતાના દૂતને શતાનીક રાજ પાસે મોકલ્યો. શતાનીક રાજાએ આથી અતિક્રોધિત થઇ તે દૂતને અપમાન પૂર્વક તિરસ્કાર કરીને પાછો કાઢ્યો. તેથી ચંડપ્રઘોતે અતિક્રોધાયમાન થઇ મહાખલવાન અને અનેક શુભટોની કોડીઓવાલા મુકટમુદ્ર ચાક રાજાઓની સાથે મોટા લશ્કર સાંહત શતાનીક રાજ ઉપર ચઢાઇ કરી. ચંડપ્રઘોતને મોટા લશ્કર યુક્ત આવતો સાંભળીને તથા પોતે તેનાથી અલ્પ લશ્કરવાળો છે એમ જાણીને લયથી શતાનીક રાજને અતિસાર રોગ થયો અને તેથી તે મરણ પામ્યો.

આથી મૃગાવતીએ વિચાર્યું, કે અરે ! વિહાર છો મારા આ રૂપને કે જેને લીધે મારા સ્વામી મરણ પામ્યા, પરંતુ આ વ્યતિકર આટલાથીજ અટકે એમ જણાતું નથી. કોડો-લવમાં પણ અતિ દુઃખાપ્ય અને શ્રીમાન મહાવીર પ્રભુના ઉપદેશથી ચિત્રકાળ પર્યન્ત પાળેલું માફે સીળરતન હુંદાય એવો પ્રસંગ આવ્યો છે, તો તે માટે કંઈક ઉપાય ચિન્તવું. એમ વિચારતી મૃગાવતીએ સ્વયંદિથી ઉપાય ચિન્તવીને ચઢી આવતા ચંડપ્રઘોતની સન્મુખ દૂત મોકલ્યો. તે દૂતે ત્યાં જોઇને મૃગાવતીના વચનથી કહ્યું, કે મહારાજ ! કેવી મૃગાવતી આપ શ્રીમાન દેવને વિનંતિ કરે છે કે મારા સ્વામી દેવગત થયા હોવાથી હવે હું તમારે સ્વાધીનજ છું, પરંતુ મારો પુત્ર ઉદયન જે રાજનો વારસ છે, તે હજી બાળક છે, તેને સ્વસ્થ-નિર્ભય કર્યા સિવાય જો હું તમારી પાસે આવું, તો સીમાડાના રાજાએ તેનો પરાભવ કરીને રાજ લઇ લેશે, માટે આપ ત્યાં દૂર રહીનેજ મારા પુત્રને નિર્ભય કરો. એમ કર્યા સિવાય જો આપ મારા દેશની સીમામાં આવશે તો હું વિપ આદિ પ્રયોગથી મરણ પામીશ.

દૂતનાં વચનો સાંભળીને ચંડપ્રઘોતે કહ્યું, અરે ? મારા વિદ્યમાન છતાં તે કુમાર સન્મુખ ઊંચી દૃષ્ટિ પણ કેળ કરી શકે એમ છે ?

દૂત.—રેખ ! એ અત્ય છે, પરંતુ ઊંચી દૃષ્ટિ કરીને આશીર્ક રહેલા વિધવરને સોંકેલા ઘોળન દૂર રહેલો વેધ શું કરી શકે ? માટે આપ જેમ ઉદયન કુમાર નિર્ભય થાય તેમ કરો.

ચંડપ્ર.—જો એમ છે, તો શું કરું કે જેથી તે નિર્ભય થાય ?

દૂત.—રેખ ! આપની નગરીની ઇંટો ધણી મજબૂત કહેવાય છે, તો તે ઇંટોથી કૈશાંબીનગરીને મજબૂત કોટ કરાવી આપો. દૂતના વચનથી રાજાએ તેમ કરવાને કબુલ્યું, પણ ઉન્નયિનીથી કૈશાંબીનગરી અતિ દૂર હોવાથી ગાડા-ગાડી વિગેરે વાહનોથી ઇંટો જલદી લાવીશકાય એમ ન હોવાથી પોતાના અગમ્ય પદાતિ પુરૂષોની પરપરાએ ઉન્નયિનીથી ઇંટો લાવીને કૈશાંબીને દૂરતો મહાન કિલ્લો કરાવ્યો, તે પછી મૃગાવતીના કહેવાથી ધન ધાન્ય-જગ-ધાસ આદિવરે તે નગરીને પૂર્ણ કરી. બ્યારે એ પ્રમાણે સર્વ મામમીથી નગરી પૂર્ણ થઈ અને નગરીને લોંગા કાગ મુઠી થેરે નાખવામાં આવે તોપણ અંદરના લોકોને કંઈપણ દરશ ન થાય એ પ્રમાણે ઘણું એટલે મૃગાવતીએ નગરીના દ્વારો બંધ કરીને ચંડપ્રઘોતને કહ્યો. ચંડપ્રઘોત પણ ત્યાં આવીને નગરીના દ્વારો બંધ જોઈને વિલંબ

થઈ રહ્યાં, તે અવસરે મૃગાવતીએ વિચાર્યું કે-હવે પુત્રના રાજ્યોપદ્રવથી તો હું નિશ્ચિંત થઈ પણ આ દુરન્ત સંસારનું સ્વરૂપ જોઈને અગમ્ય છે કે ક્યારે કંઈ આપત્તિ આવશે તે જાણી શકાતું નથી. ધન્ય છે તે આમ-નગરઆદિ દેશો કે જ્યાં ભગવાન મહાવીરદેવ વિચરે છે, અને તે લોકો તે ધન્ય છે કે જેઓ ભગવાનના ચરણકમલની રજવડે કરીને રંગેલા કપાલવાલા નીરંતર તેમની સેવા કરવાવાલા છે અને તેમના વચનરૂપી અમૃતવૃષ્ટિવડે કરીને કાલને નિર્ગમન કરે છે. હમણાં તે પ્રભુ અહીં આવે તો હું તેમની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરું. તેના આવેા અભિપ્રાય જાણીને જગતખન્ધુ સર્વજ્ઞ મહાવીરદેવ ત્યાં પધાર્યાં. એટલે મૃગાવતી તથા ચંદ્રપ્રદોત રાજા ભગવન્તને વન્દન કરવા આવ્યા, તે અવસરે ધર્મેપદેશ થઈ રહ્યાં બાદ મૃગાવતીએ ચંદ્રપ્રદોત પાસેથી દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા માગી, રાજાએ ભગવન્તની લગ્નમતી અને દેવ-મનુષ્યને અસુરોની પરપદાથી લગ્ન પામેલાએ તેને આજ્ઞા આપી એટલે તેણીએ યતગ્રહણ કર્યું.

આ કથાનો ઉપનય એ છે, કે જેમ પુરૂષની પરંપરાએ ઉજ્જયિનીથી કૌશાંબીમાં ઇંદો આવી, તેમ આ નિર્ચુક્તિ પણ આચાર્યની પરંપરાથી આરા સુધી આવી છે. ૧૦૮૨

અહીં શિષ્ય પૂછે કે—

દ્વલ્લસ પરંપરઓ જુતો ભાવમુયસંકમો કત્તો ? ।

સદ્ગોડિ નાગમોડ્યં સ એવ જિણ-ગણદ્વચરિઓ ॥ ૧૦૮૩ ॥

દ્રવ્યનું પરંપરાએ આગમન યુક્ત છે, પણ ભાવરૂપ શ્રુતનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થાય ? વળી જિનેન્દ્ર-ગણધર મહારાજે કહેલ શબ્દ પણ આવેલ નથી. ૧૦૮૩.

ઉદ્ધિકાદિ (ઇંદો વીગેરે) દ્રવ્યનું આગમન પુરૂષપરંપરાએ યુક્ત છે, પણ નિર્ચુક્તિ તો ભાવશ્રુતરૂપ હોવાથી તેનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે ભાવશ્રુત તે જીવનો ગુણ છે, કદાચ એમ કહેા કે કારણભૂત શબ્દાત્મક દ્રવ્યશ્રુત એ પ્રમાણે પરંપરાએ આવે છે, તેથી ભાવ શ્રુતમાં પણ ઉપચારથી આગમન કર્યું છે. તો આ કથન પણ અગોચર છે. કેમકે જિનેન્દ્ર-ગણધરોએ જે શબ્દો પ્રથમ કહેલ છે, તેજ શબ્દો અહીં આવેલ નથી, કારણ કે તે શબ્દો તો ઉચ્ચાર કર્યા પછી તરતજ ઉપરમ પામેલ છે, એટલે તેની અવેક્ષાએ પણ આગમન કેમ સંભવે ? નજ સંભવે. ૧૦૮૩.

શિષ્યની એ પૂછાનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

આગમિવાગયં તં તત્તો જત્તો સમુત્થવો જસ્સ ।

સ પરંપરઓ ય જઓ તમાગમિઓ તદ્વચારો ॥ ૧૦૮૪ ॥

જેના જેનાથી ઉદ્ભવ હોય, તે તેનાથી આવેલું કહેવાય છે, અને તે પરંપરા જેનાથી ઉદ્ભવે છે તે આચાર્યોથી તે આવેલ છે. એમ તેના ઉપચાર કરાય છે. ૧૦૮૪.

જેમ રૂપીઆ વિગેરેથી અથવા ઘટ વિગેરેથી ભોજન આદિની કે ઘટરૂપાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ભોજનાદિ અથવા રૂપાદિ વસ્તુ, રૂપીઆથી અથવા ઘટાદિથી આવેલ છે, એમ કહેવાય છે. જેમ ગંગાનો પ્રવાહ હિમવાન પર્વતથી આવેલો છે, તેમાં હિમવાન તેનો હેતુ છે. તેવી રીતે આ નિર્ચુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ આચાર્યોની પરંપરાથી છે, અને તેથી જે જમ્બુસ્વામિ વિગેરે આચાર્યોની પરંપરાએ આ સામાયિક આવેલ છે, તેમનાથીજ આ નિર્ચુક્તિનો ઉદ્ભવ પડ્યું છે, આ કારણથી સામાયિક નિર્ચુક્તિ તેમનાથી આવેલ છે, એવો ઉપચાર કરાય છે, અહીં છે તેમનાથી ઉત્પત્ત થયેલ છે, અથવા તેમના પાસેથી જાણેલ છે, એવો અર્થ સમજવો. ૧૦૮૪.

હવે નિર્ચુક્તિ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

નિજ્જુત્તા તે અત્થા જં વદ્ધા તેણ હોઈ નિજ્જુત્તી ।

તહવિ ચ ઇચ્છાવેઈ વિભાસિડં સુત્તપરિવાહી ॥ ૧૦૮૫ ॥ ૮૬૧૮૮

જે કારણથી નિશ્ચયવડે કરીને અથવા અધિકપણાવડે કરીને અથવા પ્રથમ રીતે સિદ્ધ છે તથા કહેલા તેજ અર્થો અહિં યુથ્યા છે એટલે કે જવાબી અર્થો સૂત્રમાં નિર્ચુક્ત છે એટલે સંબદ્ધ છે તે કારણથી તે નિર્ચુક્ત કહેવાય છે, (જે કે પ્રથમજ સૂત્રમાં અર્થ સંબદ્ધ છે,) તે પછુ (આતા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને શુરને) સૂત્રપરિવાહી તે અર્થો કહેવાવાને હરછે છે, ૧૦૮૫.

એ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

જં નિચ્છપાહજુત્તા સુત્તે અત્થા ઇમીઈ વવલાયા ।

તેણેયં નિજ્જુત્તી નિજ્જુત્તયાભિહાણાઓ ॥ ૧૦૮૬ ॥

જે કારણથી સૂત્રમાં નિશ્ચયથી-અધિકતાથી-આદિમાં-અથવા સારી રીતે જવાબી વિષયમાન અર્થો નિર્ચુક્ત-સંબદ્ધ છે, તે અર્થો આ નિર્ચુક્તિવડે કહેવાય છે, તે કારણથી આને નિર્ચુક્તિ કહેવાય છે. ૧૦૮૬.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સુત્તે નિજ્જુત્તાણં નિજ્જુત્તીણ પુણો કિમત્થાણં ? ।

નિજ્જુત્તે વિ ન સવે કોઈ મવંત્રણાણિણ મુણઈ ॥ ૧૦૮૭ ॥

સૂત્રમાં નિર્ચુક્ત એવા જવાબી અર્થોનું વ્યાખ્યાન કરવાને માટે નિર્ચુક્તિ કરવાથી શું લાભ છે ? (સૂત્રમાં જે વિષયમાન અર્થો કહ્યા છે, તે અર્થો શિષ્ય વર્ગ સ્વયં જાણી લેશે, તે માટે નિર્ચુક્તિ કહેવી નિર્વર્થક છે.) ના એમ નહિ. સૂત્રમાં કહ્યા છતાં પછુ (તથા પ્રકારની બુદ્ધિરહિત શિષ્યો) નિર્ચુક્તિથી કહ્યા સિવાય સર્વ ને જતા અર્થને જાણી શકતા નથી ૧૦૮૭.

એ કારણથી.

તો મુયપરિવાહિ ચિય ઇચ્છાવેઈ તપણિચ્છમાણેપિ ।

નિજ્જુત્તે વિ તદત્થે ચોતું તદણુગહદ્ધાર ॥ ૧૦૮૮ ॥

તે કારણથી કહેવાને નહિ હરછતાં જતાં પછુ તે સૂત્ર પદ્ધતિજ નિર્ચુક્તિકાર આચાર્યને, સૂત્ર નિર્ચુક્ત જવાબી અર્થોને કહેવાને અઘણા આતાપર અનુગ્રહ કરવાને યેરે છે. ૧૦૮૮.

એ મંબંધમાં દુષાન્ત કહે છે.

ફલયલિહિયંપિ મંલો પદ્ધ પમામડ તદ્દા કરાઈંહિં ।

દાણડ ચ પડવતું મુહોહત્યં તદ્દા ડહંપિ ॥ ૧૦૮૯ ॥

જેમ કેઈ મંબ (ચિત્રામણુ ખતાવનાર ગૌરીપુત્ર) પાટીઆમાં અનેક પ્રકારની આલેખિત વસ્તુ વાંચે છે, તેની વ્યાખ્યા કરે છે અને સુબંધનોને સહેલાઈથી બોધ કરવાને હસ્તાદિથી દેનેક વસ્તુ ખતાવે છે. (જેમકે આંગ્રીએ અન્યજન્મમાં પોતાના સ્વામિને સારીવડે કરીને કમ્પો હરે, તેથી તેને આ જન્મમાં આવી ખાતાગમ કુળમાં જન્મ થવારૂપ

વિપાક થયો. વળી આ રી પોતાના સ્વામિના મિત્રો અથવા પ્રાહુણા આવતા ત્યારે મોઢું ચડાવતી હતી. અને આ સ્ત્રી પોતાની પાસે વૈભવ છતાં પણ આવેલા યાત્રકોને નિરંતર “ નથી નથી ” એમ કહેતી હતી. (નિરાશ કરતી હતી) તેથી તેને આવા આવા પ્રકારના દુઃખ વિપાક અનુભવવા પડ્યા. ઇત્યાદિ પ્રકારે) તેમ અહીં પણ વિવિધ શ્રોતાઓના વિચિત્રપણાને જોઈને આચાર્યશ્રી સર્વની ઉપર અનુબદ્ધ કરવાની બુદ્ધિથી સૂત્રમાં સંબદ્ધ એવા અર્થોને નિર્ણયિતથી સવિસ્તર કહે છે. ૧૦૮૬.

અહવા સુયપરિવાદી સુઓવણસોડ્યમેવ જદવસ્સં ।

સોયજં નિસ્સંકિયસુયવિણયત્યં સુવોહંપિ ॥ ૧૦૯૦ ॥

અથવા સુતપરિપાટી એટલે શાસ્ત્રનો રીવાજ તે આવો છે કે શંકારહિત થવાને તથા શ્રુતના વનયોપચારને માટે શ્રુત સુબોધ હોય છતાં પણ શાસ્ત્ર મોક્ષની ઇચ્છા વાલાએ સાંભળવું એટલા માટે એ પ્રકારની સૂત્રની પરિપાટી સૂત્રમાં સંબદ્ધ અર્થો છે તેને પણ કહેવાને ટ્રેસ છે એટલે આચાર્ય શ્રુતમાં રહેલા જવાદિકોને કહેવડાવવા ટ્રેસ છે, ને અવશ્ય સાંભળવું જોઈએ ૧૦૯૦

સુતપરિપાટીની જગાપર કેટલીએક પ્રતોમાં સૂત્ર પરિપાટી પાઠ છે. તે માટે કહે છે.

इच्छह विभासिउं मे सुयपरिवादिं न सुहु बुज्झामि ।

नात्तिमई वा सीसो गुरुमिच्छावेइ वोतुं जे ॥ १०९१ ॥

હું ભગવન્ત ! હું મન્દમતિ સૂત્ર પરિપાટી સમ્યક્ જાણતો નથી, માટે આપ તે મને કહો, એ પ્રમાણે શિષ્ય ગુરુને નિયુક્તિ કહેવાને ટ્રેસ છે. અથવા આ શિષ્ય મંદબુદ્ધિવાળો છે માટે નિર્ણયિતજ ટ્રેસણા કરે છે કે તમે આ શિષ્યને મારા અર્થો સમજાવો ૧૦૯૧.

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને શંકા કરે છે કે —

कत्तो पसूयमागयमायरियपरंपराए सुयनार्ण ।

सामाइयाइयमिदं सवंचिय सुत्तमत्तो वा ॥ १०९२ ॥

પ્રથમ આપે કહ્યું છે કે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલી સામાયિકનિર્ણયિત કહીશ, પણ આ સામાયિક નિર્ણયિત પ્રથમ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈને આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ છે ? તથા સામાયિકથી લઈને બિન્દુસાર પર્યન્તનું સૂત્રાર્થરૂપ સર્વ શ્રુત પણ કોનાથી ઉત્પન્ન થઈને આચાર્યપરંપરાએ આવેલું છે ? ૧૦૯૨.

આ સ્થલે વચમાં પ્રશ્ન કરાવી સમાધાન આપના કહે છે કે —

एयं नणु भणियं चिय अत्यपुहुत्तस्स तेहिं कहियस्स ।

इह तेसिं चिय सीलाइकहण-गहणफलविसेसो ॥ १०९३ ॥

એ વાત પૂર્વે કહેલ છે કે તે તીર્થકર-ગૃહધરાએ કહેલ અર્થપૃથક્ત્વરૂપ શ્રુતજ્ઞાનની નિર્ણયિત કહીશ એટલે અહિં કહેવાની જરૂર નથી. ઉત્તરમાં જણાવે છે કે હા ત્યાં કહેલ છે કે તીર્થકરોથી સૂત્રાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ છે પણ અહીં તો હવે તેમનાં રીલાદિનું કથન થયેલ અને ફળવિશેષ એ ત્રણ વસ્તુ વિશેષથી કહેવાશે ૧૦૯૩.

૧૦૯૨ ગાથામાં કહેલ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે કહે છે,

તવ-નિયમ-નાણસ્ત્વં આરુઢો કેવલી અમિયનાણી ।

તો મુચ્ચ નાણવૃદ્ધિં ભવિયજ્ઞાનવિવોહણદ્વાપ ॥ ૧૦૯૪ ॥ ૮૭।૮૯

તં 'બુદ્ધિમણ પડેળ ગણહરા ગિણિહરં નિરવસેસં ।

તિત્થયરભાસિયાઈં ગંથંતિ તઓ પવયણદ્વા ॥ ૧૦૯૫ ॥ ૮૮।૯૦

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી મહારાજ ભવ્ય-જનોને યોધ કરવા માટે તે વૃક્ષથી જ્ઞાનરૂપ પુષ્પનીવૃષ્ટિ કરે છે. તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પને યુદ્ધિમય પરમાં ગણધરો ગ્રંથેષુ કરીને તીર્થકરોએ કહેલ વચનો પ્રવચન માટે શુ થે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫

વૃક્ષ એ પ્રકારનાં છે દ્રવ્ય વૃક્ષ તથા ભાવવૃક્ષ જેમ કોઈકે મનુષ્ય કલ્પવૃક્ષપર ચડીને તેના મુલાસિત પુષ્પો એકઠા કરીને નીચે રહેલા બીજ ચડવાને અસમર્થ મનુષ્યને અનુકંપાથી આપે છે, અને તે મનુષ્ય તે પુષ્પો જમીન પર પડી ધૂળવાળા ન થાય તે માટે સ્વચ્છ અને વિસ્તૃત વસ્ત્રમાં લઇ લે છે, તે પછી તેના યથાચોગ્ય પોતે ઉપભોગ કરે છે અને બીજાઓની પાસે પણ તેના ઉપભોગ કરાવીને ઉપકાર કરી મુખ પામે છે. તેવીજ રીતે 'તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ થએલ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી ભગવન્ત ભવ્યજનોને યોધ કરવાને જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે, ગણધરો યુદ્ધિરૂપી પરમાં તે લે છે ને પોતે ધારણ કરવા પૂર્વક બીજાને પણ શુચીને આપી પરોપકાર કરે છે એમ ઉપનય જોડવો. તેમાં તપ તે બાહ્ય હ લેલ અને અભ્યન્તર હ લેલ એમ બાર પ્રકારે છે. ઇન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિયનો નિમ્મલરૂપ સંયમ તે નિયમ, એમાં એનાદિ ઇન્દ્રિયોનો નિમ્મલ તે ઇન્દ્રિયસંયમ અને કપાય આદિનો નિમ્મલ તે નોઇન્દ્રિયસંયમ, જ્ઞાન તે સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન, એ પ્રકારના તપ-નિયમ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ થએલા સર્વજ્ઞ ભગવન્ત તે વૃક્ષથી ભવ્યજનોને યોધ કરવા માટે જ્ઞાનના કારણભૂત શબ્દરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે, તે પુષ્પવૃષ્ટિ પોતાની નિર્મળ-યુદ્ધિરૂપ પરમાં ગૌતમાદિ ગણધરો સંપૂર્ણ ગ્રંથેષુ કરે છે, અને તે પછી પ્રવચન માટે વિવિધ પુષ્પમાળાની પેઠે તે વચનોની મુત્ર તરીકે રચના કરે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫.

હવે એજ અર્થે ભાષ્યકાર કહે છે.

સ્વતાદ્ધર્મયનિરુવણત્યમિહ દક્ષરુત્તરદિવંતો ।

જહ કોઈ વિઝલવળસંદમજ્ઞયારદ્વિયં રમ્મં ॥ ૧૦૯૬ ॥

તુંગં વિઝલત્ત્વં સાદસઓ કપ્પરુત્તપારુઢો ।

પજ્જવગહિયવહુવિહસુમુરમિકુસુમોડુણકંપાપ ॥ ૧૦૯૭ ॥

કુસુમત્પિમ્ભમિચિદ્વિયપુરિસપસારિય પદેસુ પવિસ્સવ્હ ।

ગંથંતિ તેડવિ ઘેતું સેમજનાણુગહદ્વાપ ॥ ૧૦૯૮ ॥

લોગવળસંદમજ્ઞો ચોત્તીસાદસયસંપદોવેઓ ।

તવ-નિયમ-નાણમદ્યં સ કપ્પરુત્ત્વં સમારુઢો ॥ ૧૦૯૯ ॥

મા દોજ્ઞ નાણગહણમ્મિ સંસઓ તેણ કેવલિગહર્ણ ।

સોડવિ ચરહા તઓડ્યં સવણ્ણૂ અમિયનાણિત્તિ ॥ ૧૧૦૦ ॥

પજ્જતનાણકુમ્ભો તાઈં છરમત્યભૂમિસંયેસુ ।

નાણકુમ્ભમત્થિગણહરસિયવુદ્ધિપટેસુ પક્કિલ્લવ્વ । ૧૧૦૧ ॥

પૂર્વોક્ત વૃક્ષાદિનું રૂપક નિરૂપણ કરવા માટે અહિં દ્રવ્યવૃક્ષનું દષ્ટાન્ત છે. જેમ કેાઈ અતિશય શક્તિમાન પુરૂષ, વિસ્તીર્ણ વનખંડની મધ્યમાં રહેલ મનોહર, ઉંચા અને વિસ્તીર્ણ સ્કંધવાળા કંદપવૃક્ષપર ચઢીને, સંપૂર્ણ બહુ પ્રકારનાં સુવાસિત પુષ્પો મહણ કરીને અનુકંપાથી, બીજા પુષ્પના અર્થી એવા ભૂમિપર પટપ્રસારીને રહેલા પુરૂષોને આપે છે. તે પુરૂષો પણ બીજા જનોના અનુગ્રહ માટે તેને શુભે છે. તેવીજ રીતે વિદ્યારૂપ વનખંડની મધ્યમાં રહેલા, તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ કંદપવૃક્ષપર ચઢેલા ચોત્રીસ અતિશયરૂપ સંપત્તિયુક્ત ભગવન્ત, સંપૂર્ણજ્ઞાનરૂપ પુષ્પો છદ્મસ્થરૂપ ભૂમિપર રહેલા-અને જ્ઞાનરૂપ પુષ્પના અર્થી ગણધર મહારાજાઓની નિર્મળ છુદ્ધિરૂપ પટમાં નાંખે છે. અહીં જ્ઞાનશબ્દ મહણ કરવાથી કયા જ્ઞાનવાળા એમ સશય ન થાય તે માટે મૂળમાં કેવળી શબ્દ મહણ કરેલ છે. તે કેવળી પણ સુતઅવધિઆદિથી ચાર પ્રકારે છે, તેથી અભિતજ્ઞાની એટલે સર્વજ્ઞ એમ કહ્યું છે. ૧૦૮૬-થી-૧૧૦૧.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કોસ કહેઈ કયત્યો કિં વા ભવિયાણ ચેવ વોહત્થં ।

સવોપાયવિહિણ્ણે કિં વાડમવે ન વોહેઈ ? ॥ ૧૧૦૨ ॥

ભગવન્ત કૃતાર્થ છતાં શા માટે ધર્મોપદેશ કહે છે ? તેમાં પણ સર્વ ઉપાય-અને વિધિ બળવા છતાં લબ્ય છવોને બોધ કરવાનેજ શામાટે ધર્મ કહે છે ? અલબ્યને પણ કેમ બોધ નથી કરતા ? ૧૧૦૨.

આચાર્યશ્રી એના ઉત્તર આપે છે કે—

નેગંતેણ કયત્યો જેણોદિદ્ધં જિણિન્દનામં સે ।

તદવંસફલં તસ્સ ચ સ્વવળોવાઓડયમેવ જઓ ॥ ૧૧૦૩ ॥

જે વ કયત્યસ્સવિ સે અણુવકયપરોવગારિસામવં ।

પરમહિયદેસયત્તં માસયસામવધિવ રવિણો ॥ ૧૧૦૪ ॥

કિં વ કમલેસુ રાઓ રવિણો વોહેઈ જેણ સો તાઈં ।

કુમુપ્પસુ વ સે દોસો જં ન વિવુજ્ઞંતિ સે તાઈં ? ॥ ૧૧૦૫ ॥

જં વોહ-મહલ્લાઈં સૂરકરામરિસઓ સમાણાઓ ।

કમલ-કુમુયાણ તો તં સામવં તસ્સ તેસિં ચ ॥ ૧૧૦૬ ॥

જહ વોલ્લમાઈં પગાસધમ્માવિ સો સદ્દોસેણં ।

હઈઓડવિ તમોરુવો એવમમહાણ જિણસૂરો ॥ ૧૧૦૭ ॥

સજ્ઞં વિમિચ્છમાણો રોગં રાગી ન ધણ્ણ વેજ્ઞો ।

મુણમાણો ચ અસજ્ઞં નિસેદ્ધયંતો જહ અદોસો ॥ ૧૧૦૮ ॥

તહ ભવકમ્પરોગં નાસંવો રાગવં ન જિણવેજ્ઞો ।

ન ચ દોસિં અભવાસજ્ઞકમ્પરોગં નિસેદ્ધંતો ॥ ૧૧૦૯ ॥

મોતુ અજોગં જોગે દલિણ રૂવં કરેહ રૂવારો ।

ન ય રાગદોસિણો તહેવ જોગે વિવોહેતો ॥ ૧૧૧૦ ॥

તીર્થંકર એકાન્તે કૃતાય નથી. કેમકે તેમને જિન નામ કર્મના ઉદય છે, ન તે કર્મ નિષ્ફળ નથી થતું; તેથી તેનો ક્ષય કરવાને ધર્મોપદેશ આપેવો એજ ઉપાય છે. અથવા તે કૃતાર્થ છતાં પણ સૂર્યના પ્રકાશ સ્વભાવની પેઠે તે ભગવાનનો અતુપકૃત છતાં પરોપકારીપણાથી પરમહિત કરવાનો સ્વભાવ છે. જેમ કમળો સૂર્યથી બોધ પામે છે, તેથી શું કમળોપર તે રાગી છે? અને કુમુદ પુષ્પો તેથી વિકસવર નથી થતા એટલે શું કુમુદ પુષ્પોપર તે દ્રેષી છે? (ના.) જેમ સૂર્ય કિરણોના પરમર્શ સમાન છે, તોપણ કમળોને વિકસવર કરે છે અને કુમુદને વિકસવર નથી કરતો. તેથી તે કમલ વગેરેનો અને તે સૂર્યનો તેવોજ સ્વભાવ છે. અથવા જેમ ઉદય પામેલ સૂર્ય, ધૂવકાદિને ઘાતાના ઢાપથી અંધકારરૂપ છે, તેમ અભવ્યોને જિનેન્દર મહારાજરૂપ સૂર્ય પણ બોધ કરી શકતા નથી. અથવા જેમ સાધ્ય-રોગની ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય તે રોગીપર રાગી નથી કહેવાતો, અને અસાધ્ય રોગ બળીને ચિકિત્સા નહિ કરવાથી દ્રેષી નથી કહેવાતો; તેમ ભવ્યના કર્મરૂપ રોગનો નાશ કરનાર જિનેન્દરરૂપ વૈદ્ય તે ભવ્યો ઉપર રાગી નથી અને અભવ્યના અસાધ્ય એવા કર્મરૂપ રોગ હોવાથી તેનો નાશ ન કરવાથી દ્રેષી પણ નથી. અથવા જેમ અયોગ્ય કાષ્ઠાદિ મૂકીને યોગ્ય કાષ્ઠાદિમાં સુચાર રૂપ કરે છે, તેથી તે સુચારાદિ તે કાષ્ઠાદિ ઉપર રાગી-દ્રેષી નથી. તેમ જિનેન્દર પણ યોગ્યને બોધ કરવાથી રાગી નથી અને અયોગ્યને બોધ નહિ કરવાથી દ્રેષી પણ નથી. ૧૧૦૩-થી-૧૧૧૦.

હવે નિર્ધુક્તિની બીજી ગાથાની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર કહે છે.

તં નાણકુમુમર્દિં ઘેતું વીયાહ્વુદ્ધઓ સવં ।

ગંધંતિ પવયણદ્વા મારાં ઇવ ચિત્તકુસુમાર્ણ ॥ ૧૧૧૧ ॥

પગયં વયર્ણં પવયણમિહ સુચનાર્ણં કહં તયં હોજ્ઞા ? ।

પવયણમહવા સંધૌ ગર્હેતિ તયણુગદ્વાપ ॥ ૧૧૧૨ ॥

તીર્થંકરે મૂકેલ જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિને બીજાદિબુદ્ધિવાળા (જે એક પદથી અનેક પદો મહુણ કરે તે બુદ્ધિને બીજાબુદ્ધિ કહેવાય તેવા અને આત્મશબ્દથી કોઠારમાં ધાન્યની માફક અખંડ સૂત્રાર્થ ધારણ કરે એવી જે કોષબુદ્ધિ તેવાળા) ગણધર મહારાજને સમગ્રપણે મહુણ કરીને, વિચિત્ર પુષ્પમાળાની પેઠે તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની પ્રવચન માટે (સૂત્ર) રચના કરેછે. પ્રવચન એટલે પ્રધાનવચન અથવા-(પ્રશસ્ત વચન, અથવા આદિવચન, અથવા સંધ) પ્રવચન જે દ્વાદશાંગ શ્રુત તે કેવી રીતે થાય? તેથી દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચન માટે અથવા સંધના અનુમુલ માટે સૂત્ર રચના કરે છે. ૧૧૧૧-૧૧૧૨.

અથવા બીજા કારણથી પણ તેની રચના કરે છે તે કારણ બજાવે છે.

ઘેતું વ સુહં સુહયુણન-ધારણા દાડં પુચ્છિડં ચેવ ।

एषहिं कारणेहिं जीयं ति कयं गणहरेहिं ॥ ૧૧૧૩ ॥ ૮૧૧૧

સુખપૂર્વક અહણુ કરી શકાય, ગણી શકાય, ધારી શકાય, બીજને આપી શકાય અને પૂછી શકાય, એ કારણોથી પણ ગણધરોએ શ્રુત રચના કરી છે. ૧૧૧૩.

હુદા વેરાએલા પુષ્પ સમ્રાટની પેઠે ભગવન્તે કહેલા વચનવૃન્દને સ્વરૂપે ગુણેલ હોય, એટલે પદ-વાક્ય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભુતાદિના નિયતક્રમ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપત કરેલ હોય, તો તે સુખે અહણુ કરી શકાય; જેમકે “આ શાસ્ત્રનો આટલો ભાગ અહણુ કર્યો અને હવે આગળ આટલો અહણુ કરવાનો ખાકી રહ્યો” વળી એ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેનું પરાવર્તન સારી રીતે કરી શકાય અને તેની સ્મૃતિ પણ સખી શકાય, શિખને શિખવતું હોય તોપણ સુગમ થાય, શંકા પડવાથી તેનો નિશ્ચય કરવાને શરૂને સુખપૂર્વક પ્રશ્ન પણ કરી શકાય. આવા કારણોથી ગણધર મહારાજેએ જીવિતની મુળખ અવ્યવસ્થિત એવા દ્વાદશાંગશ્રુતની ગણધરનો કલ્પ હોવાથી રચના કરી છે.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

મુક્કુસુમાણ ગહણાદ્યાઈ જહ દુકરં કરેડે જે ।

ગુચ્છાણં ચ સુહર્યં તહેવ જિણવયણકુસુમાણં ॥ ૧૧૧૪ ॥

પય-વક્ક-પગરણ-જ્ઞાણ-પાહુદાઈનિયતકમપમાણં ।

તદણુસરના મુહં ચિય વેપ્પઈ ગહિયં ઇદં ગેચ્છં ॥ ૧૧૧૫ ॥

एवं गुणणं धरणं दाणं पुच्छा य तदणुसारेण ।

होइ मुहं जीयंति य कायवमियं जओऽवस्सं ॥ १११६ ॥

सर्वेहिं गणहरेहिं जीयंति सुयं जओ न वोच्छिन्नं ।

गणहरमज्जाया वा जीयं सवाणुचिन्नं वा ॥ १११७ ॥

જેમ હુદા પુષ્પોતું અહણુ આદિ કુકર છે, અને (પુષ્પના) ગુચ્છાએતું અહણુદિ મુકર છે, તેમ જિનવિચનરૂપ પુષ્પો પણ, પદ-વાક્ય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભુતાદિ નિયત-ક્રમાનુસારે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેને અનુસારે સૂત્રને સુખપૂર્વક અહણુ કરી શકાય (જેમકે) “આટલું અહણુ કર્યું, અને આટલું અહણુ કરવાનું રહ્યું.” વળી એ પ્રમાણે નિયમિત હોય તો, પરાવર્તન-સ્મરણ-દાન-અને પૃચ્છા પણ તદનુસારે સુખે થાય, આ કારણોથી ગણધરોએ શ્રુત રચ્યું છે, કેમકે તેઓએ તે અવશ્ય કરવું જોઈએ. અથવા સર્વ ગણધરોએ જીવના જીવિતની પેઠે અવ્યવસ્થિત એવું શ્રુત રચ્યું છે, કેમકે શ્રુતનો કદીપણ વિચ્છેદનથી થતો. અથવા ગણધરોની એજ મર્યાદા છે, કે તેઓએ ગણધરનામકર્મના ઉદ્દેશથી શ્રુત રચના કરવીજ જોઈએ, કેમકે સર્વ ગણધરોએ તે પ્રમાણે કરેલ છે. ૧૧૧૪-થી-૧૧૧૭.

હવે આગળની નિર્ધુક્તિની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે—

जिणभणिइ चिय सुचं गणहरकरणम्मि को विसेसो त्थ ? ।

सो तदविखलो भासइ न च वित्थरओ सुयं किंतु ॥ १११८ ॥

(તીર્થંકર ભાષિત વચ્ચેનો ગણધરો સ્વરૂપે રચે છે.) એ વચનથી તીર્થંકરે કહેલ વચ્ચેનેજ સૂત્ર કરે છે, એમાં શું વિશેષ છે? તીર્થંકર જે શ્રુત કહે છે તે ગણધરોની બુદ્ધિની અપેક્ષાએજ અલ્પ માત્ર કહે છે, પણ સર્વને સાધારણ એવા વિસ્તારથી નથી કહેતા. પરંતુ શ્રી જિનેશ્વર મહારાજ શું કહે છે ને ગણધરોના માટે સૂત્ર રચે છે તે દેખાડે છે.

(૪૨૨) અરિહંત અર્થના વક્તા ને સૂત્રના રચનાર ગણધરે ઉખજોવાદિનું અર્થપણ.

અત્યં ભાસઈ અરહં સુત્તં ગંથંતિ ગણહરા નિરૂણં ।

સાસણસ્સ હિયદ્ઢાણ તઓ સુત્તં પવત્તેઈ ॥ ૧૧૧૯ ॥ ૧૦૧૨

અરિહંત અર્થ કહે છે, અને ગણધરે તેનું સૂક્ષ્માર્થ ને ધણાએ અર્થવાણું સૂત્ર ગુંથે છે. - રચે છે. તેથી શાસનના હિત માટે સૂત્ર પ્રવર્તે છે. ૧૧૧૯.

આગળ એજ અધિકાર વિસ્તારથી કહેતાં લાખકાર શંકા સમાધાન કહે છે.

નણુ અત્યોડ્ઢાણમિલ્લપ્પો સ કહં ભાસઈ ન સદ્દુલ્લો સો ? ।

સદ્દમ્મિ તદ્દુવચારો અત્યપ્પચ્ચાયણફલમ્મિ ॥ ૧૧૨૦ ॥

અર્થ અનભિક્ષાપ્ય હોવાથી તીર્થંકર તે અર્થને કેવી રીતે બોલી શકે ? કેમકે અર્થ શબ્દરૂપ નથી ? ઉત્તર-અર્થની પ્રતીતિ કરાવવામાં કારણભૂત એવા શબ્દની અંદર અર્થના ઉપચાર કયો છે. (“તેથી અર્થ કહે છે એમ કહ્યું.”) ૧૧૨૦

પુનઃ શંકા કરે છે કે—

તો સુત્તમેવ ભાસઈ અત્યપ્પચ્ચાયણં, ન નામત્યં ।

ગણહારિણોડ્ઢિ તં ચિય કરિત્તિ કો પડ્વિસેસો ત્ય ? ॥ ૧૧૨૧ ॥

(જો એમ હોય) તો અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર સૂત્ર તેજ તીર્થંકરે પણ કહે છે, પણ અર્થ નથી કહેતા. એમ થયું. અને ગણધરે પણ તેનેજ સૂત્ર કરે છે, તો એ બેમાં તફાવત શું છે ? ૧૧૨૧.

એ શંકાનું આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે—

સો પુરિસાવેવત્તાણ યોવં મળઈ ન ઇ વારસંગાઈં ।

અત્યો તદ્દવિવત્તાણ સુત્તં ચિય ગણહારણં ત ॥ ૧૧૨૨ ॥

તીર્થંકર મહારાજ ગણધરરૂપ પુરૂષની અપેક્ષાએ થોડુંજ કહે છે, પણ દ્વાદશાંગ નથી કહેતા, દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ તે અર્થ છે, અને તેજ અર્થ ગણધરેની અપેક્ષાએ સંક્ષેપ સૂચક હોવાથી સૂત્ર છે.

લગભગ તીર્થંકર ગણધર એવા પુરૂષની અપેક્ષાએ “ ઉપ્પજ્ઞેહ વા, વિગમેહ વા, પુવ્વેહ વા ” એટલે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સ્થિર રહે છે. એ પ્રભાણે કેવળ ત્રણ માતૃકાપદ રૂપ અર્થ કહે છે, પણ બારે અંગો નથી કહેતા. એ ત્રણ જ માતૃકા પદો તે શબ્દરૂપ છતાં પણ દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ મંક્ષિત હોવાથી અર્થ કહેવાય છે, અને ગણધરેની અપેક્ષાએ એજ માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી સૂત્ર કહેવાય છે. એ પ્રભાણે ઉભયમાં-જિનેહ અર્થ અને ગણધરેહ સૂત્રમાં તફાવત છે. ૧૧૨૨.

[શબ્દ:—માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી તે સૂત્રરૂપ છે, એ સમજી શકાય છે, પણ તેજ માતૃકાપદ અર્થરૂપ પણ છે, એ કેવી રીતે ? તેનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

અંગાડ્ઢુત્તરચણાનિરવેવલો જેણ તેણ સો અત્યો ।

અદ્દવા ન સેસપવચણહિયવત્તિ જહ વારસંગમિણં ॥ ૧૧૨૩ ॥

પવચણહિયં ણુણ તયં જં સુહગહણાઈ ગણહરેહિતો ।

વારસવિહં પવત્તઈ નિરૂણં સુદ્ધમં મહત્તયં ચ ॥ ૧૧૨૪ ॥

અંગાદિ સૂત્ર રચનાથી નિરપેક્ષ હોવાથી તે ત્રણ માતૃકાપદ અર્થ કહેવાય છે. અથવા જેમ આ દ્વાદશાંગી શેષ પ્રવચનને હિતકારી છે, તેમ તે હિતકારી નથી. પ્રવચન (સંધ) ને હિતકારી તો તેજ છે, કે જેણું મુખે ગ્રહણ-ધારણ થઈ શકે. અને એણું તો ગણધરોએ રચેલું આચારાંગાદિ ખાર પ્રકારનું સૂત્રજ છે. તેથી દ્વાદશાંગીસૂત્ર છે ન તે નિપુણ એટલે સૂક્ષ્મ અર્થ પ્રતિપાદક અને મહા અર્થવાણું છે ૧૧૨૩-૧૧૨૪.

નિપુણ એવો અર્થ કયો તેની અપેક્ષાએ અર્થાન્તર કહે છે.

નિયયશુભં વા નિરુણં નિદોસં ગણહરાઽહવા નિરુણા ।

તં પુણ કિમાઈ-પજ્જંતમાણમિહ કો વ સે સારો ? ॥ ૧૧૨૫ ॥

અથવા તે શ્રુત નિયતગુણવાણું એટલે સર્વ સંનિહિત સૂત્રના ગુણવાણું હોવાથી નિદોષ છે કેટલીક જગોપર નિરુણા એવો પાઠ છે તેની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અર્થને દેખનાર એવા હોવાથી ગણધરોજ નિપુણ કહેવાય. તે શ્રુતની આદિમાં શું? અન્તમાં શું? અને તેનો સાર શું છે? ૧૧૨૫.

એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવાને નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

સામાઙ્યમાર્ઙ્યં સુચનાણં જાવ વિંદુસારાઓ ।

તસ્સવિ સારો ચરણં સારો ચરણસ્ત નિવાણં ॥ ૧૧૨૬ ॥ ૧૧૧૩૩

સામાયિકથી યાવત બિન્દુસાર પર્યન્ત શ્રુતજ્ઞાન છે, તેમાં સામાયિક આદિ શ્રુત છે અને બિન્દુસાર અન્તિમ છે. એ શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. ૧૧૨૬

સમગ્ર શ્રુતમાં સામાયિક આદિશ્રુત છે, કેમકે ચારિત્રગ્રહણ કરતાં શરૂઆતમાં સામાયિકતુલ્ય દાન કરાય છે. અને તે પછી છેક અન્તે બિન્દુસાર નામનું ચૈદ્ર્ય પૂર્વ શ્રુત છે. એ શ્રુતના બે-અનેક-અને ખાર ભેદ છે. અને તે શ્રુતનો સાર ચારિત્ર છે. અહીં સાર શબ્દનો અર્થ પ્રધાન અથવા ફળ સમજવો. એટલે શ્રુતજ્ઞાનથી ચારિત્ર પ્રધાન છે, અને તેજ તેણું ફળ છે. અથવા સમ્યક્ત્વનો સાર પણ ચારિત્ર છે, અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર પણ અને અપિશબ્દ કહ્યો છે તેથી મોક્ષ પણ સાર છે. જે એમ માનવામાં ન આવે તો જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ ન થાય, પરન્તુ જ્ઞાનરહિત એકલું ચારિત્રજ મોક્ષનો હેતુ થાય. ને એમ માનવું એ અનુચિત છે કેમકે “ સમ્યગ્ દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ (તત્ત્વાર્થ. ૧-૨) તથા “ નાન-કિરિયાહિ મોક્ષો ” એટલે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્-જ્ઞાન-અને સમ્યગ્ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે, અથવા જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે. આ સૂત્રમાં પહેા અયોગ્ય કરે. અહીં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્ને મોક્ષના સમાન હેતુ છે. પરન્તુ એક ગોણહેતુ છે અને બીજો યુગ્ય હેતુ છે, તેથી “ જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે. અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. ” એમ કહ્યું છે. અહીં સારશબ્દ ફળવાચી સમજવો. એટલે તપ-સંયમરૂપ ચારિત્રનું ફળ મોક્ષ છે. શેલેશી અવસ્થામાં થનારા સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર વના મોક્ષ ન થાય, સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર હોય, તો મોક્ષ થાયજ. તેથી ચારિત્રનું ફલ-સાર મોક્ષ કહ્યું, અન્યથા તો સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ સમુદિતજ મોક્ષના હેતુ છે, કેમકે શેલેશીઃ અવસ્થામાં પણ ક્ષાયિકદર્શન અને ક્ષાયિકજ્ઞાન અવરય હોય છે ૧૧૨૬.

તેણે સાર આરિત્ર છે એ પદની વ્યાખ્યા બીજી રીતે કરે છે.

સોઠં સુચળ્લવં વા દુર્ગેષ્ઠં સારમેત્તમેતસ્સ ।

વેચ્છંતં તર્વેનિ પુચ્છઈ સીસો ચરણં ગુરુ મળઈ ॥ ૧૧૨૭ ॥

અથવા સામાયિકાદિ બિન્દુસાર પર્યંત શ્રુતાર્થવ દુર્ગાદિ છે, એમ શ્રવણ કરીને તેના સાર માત્ર શ્રદ્ધા કરીશ, તેથી શિષ્ય પૂછે છે કે આ દ્વાદશાંગશ્રુતનો સાર શું છે ? શુરૂં કહે છે કે તેનો સાર આરિત્ર છે, (આરિત્રનો સાર શોધ છે એ વાત તો વગર પૂછેજ ગાથાને અંતે જણાવી છે) ૧૧૨૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

અન્નાણઓ હ્યત્તિ ય કિરિયા નાણ કિરિયાહિં નેવાણં ।

મણિયં તો કિહ ચરણં સારો નાણસ્સ તમસારો ? ॥ ૧૧૨૮ ॥

અજ્ઞાનથી ક્રિયા હણાએલી છે, એવા આગળના વચનથી જ્ઞાન અને ક્રિયા સમુદિત હોય તોજ તેનાથી શોધ થાય એમ આગમમાં કહ્યું છે તો જ્ઞાનનો સાર આરિત્ર છે એમ કેમ કહેવાય ? કેમકે ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન તો અસાર છે? ૧૧૨૮.

આત્માર્થથી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

ચરણોવલદ્ધિહેજ જં નાણં ચરણઓ ય નેવાણં ।

સારોત્તિ તેજ ચરણં પહાણ-ગુણભાવઓ મણિયં ॥ ૧૧૨૯ ॥

નાણં પયાસયં ચિય ગુત્તિ-વિમુદ્ધિપ્પલં ચ જં ચરણં ।

મોક્ષો ય દુગાહોણો ચરણં નાણસ્સ તો સારો ॥ ૧૧૩૦ ॥

જે માટે આરિત્રની પ્રાપ્તિમાં અતિશ્રુતાદિ જ્ઞાન એ મુખ્ય હેતુ છે, કેમકે જ્ઞાન વિના હાંડવા લાયકતથા શ્રદ્ધા કરવા લાયક પદાર્થનો યોગ થતો નથી અને આરિત્રથી શોધ થાય છે, તેથી આરિત્ર એ જ્ઞાનનો સાર છે, વળી સર્વસંવરરૂપ આરિત્ર શોધનું પ્રધાન કારણ છે અને જ્ઞાન ગોણુભાવે કારણ છે, જ્ઞાન કરવા લાયક નહીં કરવા લાયક વીગેરે વસ્તુનું પ્રકાશક છે અને આરિત્ર શુભિ તથા વિશુદ્ધિના દ્વેષવાળું છે, અને શોધ તો એ બંનેને આધીન છે તેથી જ્ઞાનનો સાર આરિત્ર છે. ૧૧૨૮-૧૧૩૦

અતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાન આરિત્ર પ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ છે કેમકે જ્ઞાન વિના આરિત્રના વિષય ભૂત ઇવ-અઘવ આદિતું અને હેય-ઉપાદેય આદિતું જ્ઞાન નથી થતું. અને જ્ઞાન ન હોવાથી યત્તાર્થ ક્રિયા કરી શકાય નહિ. વળી તપ-સંયમરૂપ આરિત્રથી શોધ થાય છે, આ કારણથી સર્વ સંવરરૂપ આરિત્ર શોધનું મુખ્ય કારણ છે, અને જ્ઞાન તો શોધના કારણનું કારણ હોવાથી ગોણુભાવે કારણ છે, કારણ કે અકૃત્યાદિ વસ્તુનું પ્રકાશક હોવાથી જ્ઞાન તો માત્ર વસ્તુનું જ્ઞાન કરવામાંજ આપારાય છે, અને આરિત્ર તો સંવર અને કર્મ-નિર્વારૂપ શુભિ અને વિશુદ્ધિ આત્મક દ્વેષવાળું છે. તેથી શોધ, જ્ઞાન અને આરિત્ર ઉભયને આધીન છે. માત્ર મુખ્યતાએ શોધ આરિત્રને આધીન છે, અને ગોણુપણે જ્ઞાનને આધીન છે. આ કારણથી આરિત્રને જ્ઞાનનો સાર કહ્યો છે. ૧૧૨૮-૧૧૩૦

બીજી રીતે પણ જ્ઞાનથી આરિત્ર મુખ્ય છે, તે જણાવે છે.

જં સવનાણલાભાજંનરમદયા ન મુચ્છણ સઘો ।

મુચ્છઈ ય સવસંવરલામે તો સો પહાણવરો ॥ ૧૧૩૧ ॥

અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ થયા પછી તરતજ સર્વ જીવો મોક્ષ નથી પામતા, પરંતુ શેલેશી અવસ્થામાં સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થએ સર્વ જીવો મોક્ષ પામે છે. તે કારણથી તે સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રજ અન્વયપણા તરીકે કરીને મોક્ષત્વ પ્રધાનતર કારણ છે. ને તે સંવરક્રિયારૂપ હોવા થકી ચારિત્ર છે. ૧૧૩૧.

આ કહેલી વાતજ સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

લામેઽવિ જસ્સ મોવ્સો ન હોઈ જસ્સ ય સ હોઈ સ પહાળો !

एवं चिय मुद्धनया नेवाणं संजमं वेत्ति ॥ ૧૧૩૨ ॥

જે માટે અત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનનો લાભ થયા છતાં પણ તરતજ મોક્ષ નથી મળતું, તેથી તે તેણે જાણ કારણ છે, અને જેનો લાભ થવાથી તરતજ અવશ્ય મોક્ષ થાય છે એવો સંવર તે જ્ઞાનથી મોક્ષત્વ પ્રધાન કારણ છે. આ પ્રમાણે ઋણુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો સંયમનેજ મોક્ષ કહે છે. કારણ કે આત્મતનુજ કારણ એવા સર્વ સંવરરૂપ સંયમનેજ નિર્વાણરૂપ કાર્યના ઉપચાર થકી મોક્ષ કહે છે, પણ જ્ઞાનને મોક્ષ નથી કહેતા. કેમકે વ્યવહારનય, તપ-સંયમ-નિર્મલ-પણ્ય-અને પ્રવચન તેને મોક્ષ કહે છે, તથા શબ્દ અને ઋણુસૂત્રનયો ચારિત્રનેજ મોક્ષ કહે છે. ૧૧૩૨.

આ રથને કેાઇ જ્ઞાનવાદી કહે છે કે—

आह पहारणं नाणं न चरित्तं, नाणमेव वा मुद्धं ।

कारणमिह न उ किरिया सावि हु नाणफलं जम्हा ॥ ૧૧૩૩ ॥

જ્ઞાનજ પ્રધાન છે, પણ ચારિત્ર પ્રધાન નથી, અથવા અહીં જ્ઞાનજ મોક્ષત્વ કારણ છે, પરંતુ ક્રિયા નથી; કેમકે તે ક્રિયા તો જ્ઞાનત્વ કૃણ છે. ૧૧૩૩

મોક્ષના કારણોમાં જ્ઞાનજ મુખ્ય છે, ચારિત્ર મુખ્ય નથી; અથવા જ્ઞાનજ એકલું મોક્ષત્વ કારણ છે પણ ક્રિયા મોક્ષત્વ કારણ નથી. કેમકે એ ક્રિયા પણ જ્ઞાનત્વ કૃણ-કાર્ય છે. જેમ મૃત્તિકા ઘટત્વ કારણ છે, છતાં ઘટની અપાન્તરાલવર્તિ પિંડ-શિવક-કુશલઆદિત્વ પણ કારણ થાય છે. એવીજ રીતે જ્ઞાન પણ મોક્ષત્વ કારણ છે, અને મોક્ષ થવા પહેલાં થતી જે સર્વ સંયમાદિ ક્રિયા તેણે પણ કારણ છે. વળી જેમ ક્રિયા જ્ઞાનત્વ કાર્ય છે, તેમ તે ક્રિયા પછી થનાર મોક્ષ આદિ પણ જ્ઞાનત્વ કાર્ય છે. તેમજ ક્રિયાની પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિકાળે તત્ત્વપરિજ્ઞાનાદિ અને રાગ દ્વેષના નિમિત્ત વિગેરે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનત્વજ કાર્ય છે, અને આ દુનિઆમાં પણ સર્વજનને પ્રત્યક્ષ છે કે મનચિન્તિત અહિમત્તથી પવિત્ર થયેલ મનુષ્ય, વિપલક્ષણ વિપાપહાર-ભૂત-શાકિનીઆદિનો નિમિત્ત કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા રહિત જ્ઞાનત્વજ કૃણ-કાર્ય છે. આથી એમ ચિદ્ર થાય છે કે મોક્ષ જ્ઞાનત્વજ કાર્ય છે ૧૧૩૩.

સ્પષ્ટપણા માટે એજ વાત બતાવે છે—

नह सा नाणस्स फलं तह सेसंपि तह वोहकालेचि ।

नेयपरिच्छेयमयं रागादिविणिग्गहो जो य ॥ ૧૧૩૪ ॥

जं च मणोचितियमंतपूयविसभवखणाइवहुमेयं ।

फलमिह तं पच्चत्वं किरियारहियस्स नाणस्स ॥ ૧૧૩૫ ॥

જેમ તે ક્રિયા જ્ઞાનનું ફળ છે, તેમ બીજી બોક્ષાદિ પણ જ્ઞાનનું ફળ છે, તથા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનાં તત્ત્વપરિજ્ઞાન અને રાગાદિનાં નિવૃત્તિ જે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનનું ફળ છે. અને મનોચિન્તિત મંત્રથી પવિત્ર વિપલક્ષણાદિ બહુ પ્રકારનું જે ફળ અહીં પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તે ક્રિયારહિત કેવલ જ્ઞાનનું જ ફળ છે. ૧૧૩૪-૧૧૩૫.

આચાર્યશ્રી જ્ઞાનવાદિને ઉત્તર આપે છે કે—

જેનં ચિય નાળાઓ કિરિયા તત્તો ફલે ચ તો દોષિ ।

કારણમિહરા કિરિયારહિયં ચિય તં પસાહેજ્ઞા ॥ ૧૧૩૬ ॥

જે માટે જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, અને તે ક્રિયાથી બોક્ષરૂપ ઇષ્ટફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને બોક્ષનું કારણ છે. અન્યથા બોક્ષ થવામાં પરિકલ્પનાની નિરર્થકતાને લીધે ક્રિયા રહિત જ્ઞાનજ ઇષ્ટફળ સાધક થાય ૧૧૩૬.

અને વળી—

નાળં પરંપરમંતરા ડ કિરિયા તયં પહાળયરં ।

જુતં કારણમહવા સમયં તો દોષિ જુત્તાઈ ॥ ૧૧૩૭ ॥

જ્ઞાન પરંપરાએ કાર્યને ઉપકાર કરે છે, અને ક્રિયા અનન્તર ઉપકાર કરે છે, તેથી તે ક્રિયાજ પ્રધાન કારણપણે યુક્ત છે, અને જો બન્ને એક સાથે ઉપકાર કરતા હોય તો બન્ને પ્રધાન કારણ કહેવાં યોગ્ય છે. ૧૧૩૭

જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, પણ તે ક્રિયાને તરે જ્ઞાનવાદી બોક્ષનું કારણ માને છે કે, નહિ? જો ન માનતા હો, તો તેની અપેક્ષા વિના માત્ર જ્ઞાનથી જ બોક્ષ થવો જોઈએ, કેમકે જે કારણ નથી તેની અપેક્ષાની શું બરૂં છે? અને ક્રિયા પણ કાર્યનું કારણ છે, એમ જો માનતા હો, તો—

કારણમતં મોતું કિરિયમર્જતં ફહ મયં નાળં ? ।

સહચારિત્તે વ ફહ કારણમેકં ન પુનરેકં ? ॥ ૧૧૩૮ ॥

એમ છે તો આંતરા રહીતપણે ઉપકાર કરનાર ક્રિયારૂપ અન્ય કારણ મૂકીને જ્ઞાનરૂપ પરંપરાએ કાર્ય કરનારને કારણ કેમ માને છે? એ જણાવો, બન્ને સાથે કાર્યને ઉપકાર કરે છે. (એમ કહેતા હો તો) એક જ્ઞાનને જ કારણ શા માટે કહે છે? અને ક્રિયાને કારણ કેમ નથી કહેતા? ૧૧૩૮ વળી—

રાગાદિસમો સંજમકિરિય ચિય નાળકારણા હોજ્ઞ ।

તોસે ફલે વિવાઓ તં તત્તો નાળસહિયાઓ ॥ ૧૧૩૯ ॥

રાગાદિના ઉપશમ તે સંયમ ક્રિયાજ છે, અને તે ક્રિયા જ્ઞાનરૂપ કારણવાળી છે, (જ્ઞાનથી થાય છે) તે ક્રિયાના ફળમાં વિવાદ છે, જ્ઞાનથી જ બોક્ષ થાય છે? ક્રિયાથી જ બોક્ષ થાય છે? કે જ્ઞાન સહિત ક્રિયાથી થાય છે? આમાં જ્ઞાનસહિત ક્રિયાથી જ થાય. ૧૧૩૯

રાગઆદિના નિવૃત્તિ તે સંયમ ક્રિયાજ છે બીજી કંઈ નથી. અને તે સંયમ ક્રિયા જ્ઞાનનું ફળ છે, એમ માનવામાં અમારે કોઈ વિરૂદ્ધ નથી; પરંતુ તે ક્રિયાના ફળ સંયમમાં વિવાદ છે કે તેથી જ બોક્ષરૂપ ફળ થાય છે, તે માત્ર એકલા જ્ઞાનથી જ થાય છે ?

અથવા એકલી ક્રિયાથીજ થાય છે? એકલા જ્ઞાનથી ભોક્ષ થાય છે, એમ તો નહિ કહી શકાય? કેમકે જ્ઞાન પછી ભોક્ષ પ્રાપ્તિ પહેલાં ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તમે પણ માનો છો. વળી એકલી ક્રિયાથી પણ ભોક્ષ નહિ કહી શકાય, કેમકે જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા ઉન્નત મનુષ્યની ક્રિયા જેવી છે, અને તેવી ક્રિયાથી પણ ભોક્ષ પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, માટે જ્ઞાનરહિત ક્રિયાથી ભોક્ષ થાય એમ કહેવું તે પણ અયોગ્ય છે. અને તેથી ત્રીજો પક્ષ જ્ઞાનસહિત જે ક્રિયા, તેનાથી ભોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવું તેજ યોગ્ય છે. ૧૧૩૯

અને વળી—

परिजवणार्ई किरिया मंतेसुऽवि साहर्णं न तम्पचं ।

तण्णानओ य न फलं सं नार्ण जेणमकिरियं ॥ ११४० ॥

મંત્રોમાં પણ જપ કરવાદિપ ક્રિયા છે, એકલું મંત્ર જ્ઞાનજ કાર્ય સાધક નથી. જ્ઞાનથીજ તે ફળ થાય છે, (એમ કહેતા હો તો) ના, જ્ઞાનનું તે ફળ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે. ૧૧૪૦

વિષયવિધાત-આકાશગમનાદિના હેતુભૂત મંત્રોમાં પણ જપ કરવો-સાધના કરવી વિગેરે મંત્રસહાયવાળી ક્રિયા કાર્યસાધક છે, કેવળ મંત્રજ કાર્યસાધક છે એમ નહિ. અહીં કોઈ એમ કહે કે આ કથન તો પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે, કેમકે કોઈ વખત મંત્ર સ્મરણરૂપ જ્ઞાન માત્રથીજ ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ થાય છે. એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે મંત્રસ્મરણરૂપ જ્ઞાનનુંજ એ ફળ નથી, કેમકે ક્રિયારહિત એકલું જ્ઞાન અમૂર્ત છે, અને જે ક્રિયારહિત અમૂર્ત હોય છે, તે આકાશની પેઠે કાર્ય કરતું નથી. અહીં જ્ઞાનને ક્રિયારહિત માન્યું છે, એટલે તે કેવી રીતે કાર્ય સાધક થાય? જે કાર્યસાધક હોય છે, તે કુલારની પેઠે ક્રિયા સહિતજ હોય છે. તમારું માનેલું જ્ઞાન એવું નથી, એટલે તે એકલું કંઈપણ ન કરી શકે, આ કથન પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ પણ નથી. કારણ કે ક્રિયાની મદદ વિના એકલું જ્ઞાન કદિપણ ફળવાળું જણાતું નથી. ૧૧૪૦

तो तं कत्तो, भग्नइ तं समयनिचददेवओवहिपं ।

किरियाफलं चिय जओ न मंतनानोवओगरस्स ॥ ११४१ ॥

તો તે કાર્ય કોનાથી થાય છે? કહીએ છીએ કે તે કાર્ય સંકેતનિબદ્ધ દેવતાઓ કરે છે, તેથી તે ક્રિયાનુંજ ફળ છે, મંત્રના જ્ઞાનોપયોગનું નથી. ૧૧૪૧.

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે વિષયવિધાત-આકાશગમનાદિ કાર્ય મંત્રજ્ઞાનથી નથી થતું; તો કોનાથી થાય છે? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તે કાર્ય મંત્રાધીન દેવોથી કરાએલું છે, કેવળ મંત્રજ્ઞાનોપયોગનુંજ એ ફળ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે સંકેત પૂર્વક-ન્યાં ન્યાં દેવોના મંત્રો સંકેતમાં જોડાએલા હોય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે દેવોથી કરાએલું કાર્ય, તેનું ફળ છે, અને દેવતાઓ સક્રિય હોવાથી એ કાર્ય ક્રિયાનુંજ ફળ છે. એટલે ફક્ત જ્ઞાનોપયોગ માત્રનુંજ ફળ છે એમ નહિ.

જ્ઞાનવાદી:—દેવતાને આમંત્રણ કરવું કેવળ મંત્રાતુ સ્મરણ જ્ઞાનોપયોગથી થાય છે કે નહિ? જો થાય છે, તો શેષ બીજા કાર્યો પણ મંત્રજ્ઞાનોપયોગથી કેમ ન થાય? અને જો એ પ્રમાણે દેવતાનું આમંત્રણ ન થતું હોય, તો તેઓ અહીં આવીને આકાશગમન-વિષયીયોપહાર આદિ કાર્યો કેવી રીતે કરે છે?

આચાર્ય:—મંત્રોના સ્મરણથી દેવતાનું આમંત્રણ થાય છે, પરંતુ એકલા મંત્રસ્મરણના જ્ઞાનોપયોગથી નથી થતું, પણ વારંવાર મંત્રનો જાપ પૂજન વિગેરે ક્રિયાની સહાયવાળા મંત્રસ્મરણથી જ તે આમંત્રણ થાય છે. ૧૧૪૧

શિષ્ય:—પ્રભો ! શું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ક્રિય છે ? અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાની અપેક્ષાએ નિષ્ક્રિય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

વત્સુપરિચ્છેયફલં હવેજ્ઞ કિરિયાફલં ચ તો નાર્ણં ।

ન જ નિશ્વસ્યમિદં સુદં ચિય તં જયોઽમિદિયં ॥ ૧૧૪૨ ॥

જ્ઞાન, વસ્તુનો બોધ થવારૂપ અને ચારિત્રક્રિયામાં સહકારિ થવારૂપ ફળવાળું છે, પરંતુ શોધ રૂપ ઈષ્ટફળ ઉત્પન્ન કરવામાં તે અનંતર શુદ્ધ કરણ નથી, તે આટલું કહ્યું છે કે—૧૧૪૨.

સુવનાણમ્મિવિ જીવો વદંતો સો ન પાડણહ મોક્ષં ।

જો તવ-સંજમમદૃષ્ટ જોમે ન ચણહ વોહું જે ॥ ૧૧૪૩ ॥ ૧૨૧૬

કેવલ શ્રુતાદિજ્ઞાનમાં જીવ વર્તેલો હોય, તે શોધ પામતો નથી, કેમકે તે તપ-અથવા આત્મિક શોધો વહન કરી શકતો નથી. ૧૧૪૩

ઉપરોક્ત અર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ શુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે.

સકિરિયાવિરહાઓ ન ઇચ્છિયસંપાવયંતિ નાર્ણવિ ।

મગણૂ વાડવેટ્ટો વાયવિહીણોઽહવા પોઓ ॥ ૧૧૪૪ ॥

જેમ આગને જાળનાર અત્યુચ્ચ ગમનાદિ ચેષારહિત હોવાથી ઈષ્ટસ્થળે પહોંચાડતો નથી, અથવા ઈષ્ટદિશામાં લઈ જનાર વાયુની ક્રિયા વિનાનું વહાણ, ઇચ્છિત અંદરની દિશામાં પહોંચાડતું નથી; તેમ ચારિત્રરૂપ સત્ક્રિયા રહિત જ્ઞાન પણ શોધરૂપ ઇચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કરાવતું નથી. ૧૧૪૪

જેમકે—

જહ છેયલજ્ઞનિજામઓઽવિ વાણિયગહ્છિયં ભૂમિં ।

વાણ વિના પોઓ ન ચણહ મહણવં તરિડં ॥ ૧૧૪૫ ॥ ૧૩૧૫

તહ નાણલજ્ઞનિજામઓઽવિ સિદ્ધિવસહિં ન પાડણહ ।

નિડણોઽવિ જીવપોઓ તવ-સંજમમાસ્યવિહૂણો ॥ ૧૧૪૬ ॥ ૧૪૧૬

સંસારસાગરાઓ ઉચ્છુદ્ધો મા પુણો નિવુદ્ધેજા ।

ચરણગુણવિપ્પહૂણો વુડ્ડહ સુવહું પિ જાણંતો ॥ ૧૧૪૭ ॥ ૧૫૧૭

જેમ હું-શીઆર ખલાશી-માણું વહાણ, અત્યુચ્ચ પવન વિના વણિકની ઇષ્ટ ભૂમિએ મહાસમુદ્ર તરીને પહોંચતું નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપ ખલાશીયુક્ત, જીવરૂપ વહાણ તપ-સ્યમનાદિરૂપ વાયુ રહિત શોધરૂપ ભૂમિએ પહોંચતું નથી. આટલું દેવાનુપ્રિય ! શોધોડા

કષ્ટવડે કરીને શ્રીજીનેશ્વરના ધર્મે કરીને યુક્ત એવો માનવજન્મ પામીને સંસાર સાગરની ઉપર આવેલો છે, તો હવે ચરણ-કરણાદિ ગુણ રહિત થઇને ફરી તેમાં ઘુડ નહિ. તું એમ નહીં બોલ કે હું વિશેષ શ્રુતજ્ઞાને કરીને યુક્ત છું તેથી તેના બદલે કરીને મુક્તિને પામીશ, કેમકે ધણું સાચું જાણનારા શ્રુતજ્ઞાની પણ સંસારમાં કુબ્યા છે. (તેથી જ્ઞાનનો અભિમાન દૂર કરીને ચરણકરણાદિ અનુક્રમમાં પ્રમાદ રહિત થઇ ઉઘમ કરવો.) ૧૧૪૫-૧૧૪૬-૧૧૪૭.

ઉપરની ત્રીજી ગાથાનો ભાવાર્થ ભાષ્યકર દૃષ્ટાન્તપૂર્વક સમજાવે છે.

સંસારસાગરાઓ કુમ્મો ઇવ કમ્પવમ્પવિવરેણ ।

હમ્પજિહ્વમિહ જડ્ડં નાનાઇપગાસમાસજ્જ ॥ ૧૧૪૮ ॥

દુલ્હં પિ જાણમાણો સયણસિનેહાઇણા તયં તત્તો ।

સંજમકિરિયારહિઓ તત્તેવ પુણો નિવુદ્ધેજ્જા ॥ ૧૧૪૯ ॥

કૂર્મની પેઠે આ જીવ સંસાર સાગરમાંથી કર્મરૂપ સેવાળના છિદ્રવડે બહાર નીકળીને જૈનદર્શન સંબંધી જ્ઞાનાદિરૂપ પ્રકાશ પામીને પુનઃ તે પ્રાપ્ત થવું હર્ષભ છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સ્વજનના સ્નેહાદિવડે તે જીવ સંયમક્રિયારહિત ફરી આજ સંસારમાં રૂબે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

જેમ કેાઇ કૂર્મ (કાચબો) અતિશય તુણ-પત્રાદિ યુક્ત ને ગાક સેવાળથી આમ્બહિત મહાઅધકારવાળા મોટા દ્રહમાં રહેલા અનેક જળચર પ્રાણિઓથી વ્યથિત ચિત્તવાળો થઈ ચારે બાજુ ભ્રમણ કરતો મહાસુરીબતે સેવાલત્રું છિદ્ર પામીને, તેવડે દ્રહ ઉપર આવીને, શરદપૂર્ણિમાના ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાના સ્પર્શના મુખને અનુભવ કરી, પોતાના બન્ધુ એવા જળચરજીવોના સ્નેહથી આકૃષ્ટ ચિત્તવાળો થઇને વિચારવા લાગ્યો, કે મારા સ્નેહીઓ બિચારા આ અપૂર્વ મુરલોકસમાન મુખ ક્યારે અનુભવશે ? તેઓને પણ આ મુખતું દર્શન કરાવું, એમ વિચારીને કૂર્મ પુનઃ દ્રહમાં ઘેરી ગયો, તે પછી સર્વ સ્નેહી જળચરોને લઈ પૂર્વતું છિદ્ર સોધવા લાગ્યો, પરન્તુ એ છિદ્ર તો કૂર્મ ગયા પછી તુરતજ પૂરાઈ ગયું. એટલે ગમે તેટલી સોધ કરવા છતાં એ છિદ્ર ન મળ્યું, તેથી તે મહાહઃખ અનુભવવા લાગ્યો. એજ પ્રમાણે આ જીવરૂપ કૂર્મ અનાદિકર્મસંતાનથી અવરાઓલ, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અધકાર યુક્ત જીવી જીવી જાતની માથોની નેત્રની જવર કોઠ-ભગન્દર આદિની શારીરિક વેદના અને ઇષ્ટવિશેષ-અનિષ્ટસંયોગાદિ માનસિક વેદનારૂપ જળચરના સમૂહવાળા સંસાર-સમુદ્રથી મહા સુરીબતે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિને યોગ્ય ક્ષોદ્ધિરૂપ છિદ્ર પામીને, મનુષ્યપણું પામવારૂપ ઉપરના ભાગે આવીને જિનેશ્વરરૂપ ચન્દ્રના વચનરૂપ ચન્દ્રિકાના સંગમ મુખને અનુભવીને “આ જિનવચનરૂપબોધિના લાભ હર્ષભ છે” એમ જાણવા છતાં સ્વજન-સ્નેહ અને વિષયાસક્ત ચિત્તથી આ જીવ પુનઃ સંસારસાગરમાં રૂબે છે. આજ કારણથી નિર્મુક્તિકારે કહ્યું છે કે આ પ્રમાણે સંસારસમુદ્રમાં હે ભયં ! તું રૂબ નહિ. પરન્તુ સદ-નુકાન કરવામાં અપ્રમાદી થા આનો વિશેષ ખુલાસો કરે છે “મનુષ્યભવ પ્રાપ્તિને રોકનાર કર્મ તે સેવાલ જાણવી અને તેની અનુદય અવસ્થા તે કર્મ વીવર જાણવું અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના સ્વરૂપનો જે યોધ તે રૂપ જીનેશ્વર રૂપ ચન્દ્ર સંબંધી જ્ઞાનપ્રકાશ તેને શુદ્ધારાએ પામીને જ્ઞાનાદિકને હર્ષભ જાણતો છતો સ્વજનના સ્નેહાદિકથી વિશેષ જોડાયેલા સંયમક્રિયાએ રહિત થઈ સંસાર સમુદ્રમાં સંસારીજીવ ફરીને ઘુડે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

પુનઃ જ્ઞાનવાદી સંકા કરીને પૂછે છે કે—

અહ અજ્ઞાણી કુમ્મો પુણો નિમજ્જેજ્ઞ ન સળ તત્ત્વાણી ।

સકિરિયાપરિહીણો વુટ્ટહ નાણી જહહ્મણી ॥ ૧૧૫૦ ॥

નેચ્છદ્યનયમણ વ અજ્ઞાણી ચેવ સો મુણેન્તોઽવિ ।

નાળફલાભાવાઓ કુમ્મો ચ નિવુટ્ટણ જીવો ॥ ૧૧૫૧ ॥

હિતા-હિત નહિ જાણનાર-અજ્ઞાણી એવો કુર્મ પુનઃ જળમાં ડૂબે એમાં આશ્ચર્ય નથી, (પરંતુ હિતા-હિતનો જાણનાર જ્ઞાની સંસારસાગરમાં કેમ ડૂબે ?) ઉત્તરમાં કહે છે કે જ્ઞાની છતાં અજ્ઞાણીની જે સતિકંથા રહિત હોવાથી (સંસારમાં) ડૂબે છે, અથવા નિશ્ચયનયના મતે તે જ્ઞાની છતાં પણ અજ્ઞાણીજ છે, કેમકે તેને જ્ઞાનના કૃણરૂપ વિરતિનો અભાવ છે. એટલે તે કુર્મની જેટલું પુનઃ જનમ જરા રોગ મરણરૂપ પ્રવાહવાલા સંસારમાં ડૂબે છે. ૧૧૫૦-૧૧૫૧

એજ કારણથી નિર્બુદ્ધિકાર કહે છે કે—

સુવટ્ઠંપિ સુયમહીયં કિં કાહિતી ચરણવિપ્પહૂણસ્સ ।

અંધસ્સ જહ પલિત્તા દીવસયસહસ્સકોડીઽવિ ? ॥ ૧૧૫૨ ॥ ૧૬૧૮

ધણું શ્રુત ભણેલો હોય તો પણ ચારિત્ર રહિતને અજ્ઞાનજ જાણવું, કેમકે તે જ્ઞાન શૂન્ય કૃણવાળું થાય; જેમ અન્ધ મનુષ્યને લાગ્યો કોઠ પ્રદીપ દીવાઓ નકામા છે, તેમ ચારિત્ર વિનાનો મનુષ્ય અતિધણું શ્રુત ભણેલો હોય, તોપણ તે શું કરી શકે ? કંઈજ નહીં. ૧૧૫૨

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

સંતંપિ તમણ્ણાં નાળફલાભાવો સુવહુયંપિ ।

સકિરિયાપરિહીણં અંધસ્સ પર્વવોહિ ઘ ॥ ૧૧૫૩ ॥

અન્ધમનુષ્યને કોડો દીપકની જેટલું સતિકંથા રહિત ધણું જ્ઞાન હોય તોપણ, જ્ઞાનના કૃણરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી તે અજ્ઞાન છે. ૧૧૫૩.

એ વાદી પૂર્વે કહેલ દયાન્ત અને દાર્શનિકની વિષમતા જણાવે છે.

અંધોઽણવબોહો ચિય વોહફલં પુણ સુયં કિમણ્ણાણં ? ।

વોહોઽવિ તથો વિફલો તસ્સ જમંધસ્સ વઽવબોહો ॥ ૧૧૫૪ ॥

અહીંયાં દર્શાવતું 'વૈયમ્બધણું' છે, અન્ધ મનુષ્યને આંધળાપણને દીધે ધણા દીવાઓ હોય તોપણ ઘરાદિ અર્થના બોધ થતો નથી. પરંતુ શ્રુત તો અધુવાળાને દીપકની જેટલું બોધક હોવાથી અજ્ઞાન કેમ કહેવાય ? ઉત્તર કહે છે કે તે બોધ છે, પણ ચારિત્ર રહીત તે બોધ અન્ધના બોધની જેટલું તેને તે નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૪

પરંતુ જો—

અપ્પંપિ સુયમહીયં પગાસયં હોહિ ચરણજુત્તસ્સ ।

એકોઽવિ જહ પર્વવો સચવણુઅસ્સ પયાસેહ ॥ ૧૧૫૫ ॥ ૧૭૧૧૧

જેમ ચક્રવાળાને એક દીપક પણ ત્યાગ અને ગ્રહણ ક્રિયાના હેતુપણ થકી પ્રકાશક થાય છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડું ભણાએણું શ્રુત પણ પ્રકાશક થાય છે, ૧૧૫૫.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

કિરિયાફલસંભવઓ અપંપિ મુયં પગાસયં હોડું ।

एकौऽपि हु चक्रमुखओ किरियाफलदो जह पईवो ॥ ११५६ ॥

જેમ ચક્રવાળાને એક દીપક પણ ક્રિયારૂપ ફળ આપનાર છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડું પણ શ્રુત, ક્રિયારૂપ ફળના સંભવથી પ્રકાશક થાય છે. ૧૧૫૬.

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે—

न हि नाणं विहलं चिय किलेसफलरूपि चरणरहियस्स ।

निष्फलपरिवहणाओ चंदणभारो खरस्सेव ॥ ११५७ ॥

ચારિત્ર રહિતનું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ફળજ છે એમ નથી, પણ પઠન-ગુણન-ચિંતનાદિ ક્લેશરૂપ ફલવાળું છે. જેમ ગધેડાને ચંદનભાર નિષ્ફળ વહન કરવાથી ક્લેશ થાય છે, તેમ આ સમજવું ૧૧૫૭

નિર્ધિક્તકાર પણ એમજ કહે છે કે—

जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्त भागी न हु चंदणस्स ।

एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी न हु सोगईए ॥ ११५८ ॥ ૧૧૫૮ ॥ ૧૧૫૯ ॥

જેમ ચંદનનો ભાર વહન કરનાર ગધેડો, તેના ભારનેાજ ભાગી છે, પણ ચંદનની મુખ્યધનો ભાગી નથી, તેમ ચારિત્ર રહિત એવો જ્ઞાની માત્ર જ્ઞાનનેાજ ભાગી છે, તે જ્ઞાનનું પઠન-ગુણન-પરાવર્તન-ચિંતનાદિકથી થયેલા કંટનું ભાગન છે. પરંતુ દેવપણું મનુષ્યપણું તથા સિદ્ધિ લક્ષણરૂપ સદ્ગતિનો ભાગી નથી. ૧૧૫૮.

એ ઉપરોક્ત કથનથી કેાણને એકાન્તે જ્ઞાનમાં અનાદર અને જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયામાં આદર ન થાય તે માટે પુનઃ નિર્ધિક્તકાર કહે છે કે—

हयं नाणं कियाहीणं, हया अन्नाणओ किया ।

पासंतो पंगुलो दहो, धावमाणो य अंधओ ॥ ११५९ ॥ ૧૧૫૯ ॥ ૧૧૬૦ ॥

શહેરમાં થયેલ દાહ સમયે દેખતા એવા પંગુ અને દાહતા એવા આંધળા બળી ગયા તેની જેઠે, ક્રિયા વિનાનું જે જ્ઞાન તે નિષ્ફળ છે અને જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા તે પણ નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે કહે છે,

हयमिदं नाणं किरियाहीणंति जओ हयंति जं विफलं ।

लोयणविन्नाणं पिव पंगुस्स महानगरदाहो ॥ ११६० ॥

काहिं नाणचार्यं किरियाए चैव मोक्खमिच्छंती ।

मा सीसो, तो भत्तइ हया य अन्नाणओ किरिया ॥ ११६१ ॥

અહંસંકટપુરદાહમ્મિ અંધપરિધાવણાફિરિયણ ।

તેજં અન્નોન્નવેક્ષલા સાહણમિહ નાણ-ફિરિયાઓ ॥ ૧૧૬૨ ॥

મહોદા નગરનો દાહ થયો હોય, ત્યારે ચક્રુવાળા પ'શુના જ્ઞાનની ઘેટે ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે. (આ ઉપરથી) ક્રિયાવડેજ ભોક્ષ ઇચ્છનાર શિષ્ય જ્ઞાનનો ત્યાગ ન કરે, તે માટે કહે છે કે જ્ઞાનવિનાની ક્રિયા પણ અતિ સાંકડું નગર બને છે તેમાંથી નીકળવાને દોડતા અન્ધની ક્રિયાની ઘેટે નિષ્ફળ છે. માટે અન્ધોઅન્ધની અપેક્ષાએ જ્ઞાન-ક્રિયા એ બન્ને ભોક્ષનાં સાધન છે. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

જેમ કેઈ ભોક્ષ નગર સળગ્યું હોય, ત્યારે તેમાંથી લાગવાને માટે ચક્રુવાળો પ'શુ જેમ અશક્ત છે, તેમ સતિક્યા રહિત એણે એકલું જ્ઞાન પણ ભોક્ષ પ્રાપ્તિ કરાવનાર ન હોવાથી નિષ્ફળ છે. આ ઉપરથી કેઈ માત્ર ક્રિયાવડેજ ભોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર જ્ઞાનનો સર્વથા અનાદર કરે તો તેને માટે પણ આચાર્યશ્રી કહે છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા પણ સળગતા એવા સાંકડાનગરમાંથી નીકળવા ઇચ્છનાર અન્ધમનુષ્યની ઘેટે નિષ્ફળ છે. પરંતુ અન્ધપુરુષ જો પ'શુપુરુષને આંધપર લઈ લે ને તેણે બતાવેલા માર્ગે જાય તો તે બન્ને જણા બચીને ઉપદ્રવ રહિત સ્થળે સુખ પામે છે, તેમ ભોક્ષ સુખ ઇચ્છનારાએ પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેને સમુદિત સેવવાંજ જોઇએ. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

આહીં કેઈ શંકા કરે છે કે—

પત્તેયમભાવાઓ નિષ્ઠાણં સમુદિયામુડિ, ન જુલં ।

નાણ-ફિરિયામુ વોલું સિકતાસમુદાયતેલું વ ॥ ૧૧૬૩ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રત્યેક અવસ્થામાં નિર્વાણનો અભાવ હોવાથી સમુદિત જ્ઞાન-ક્રિયામાં પણ સમુદિત રેતીના કણીઆમાં તેલની ઘેટે, નિર્વાણ કહેણું શુક્ત નથી.

લુદી લુદી જ્ઞાનાવસ્થા અને ક્રિયાવસ્થામાં ભોક્ષ સાધવાનું સામર્થ્ય નથી, તો પછી એ બન્ને જ્ઞાન-ક્રિયાવડે ભોક્ષ થાય છે એમ કહેણું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે-જે પ્રત્યેક અવસ્થામાં નથી હોતું તે તેના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું. જેમ રેતીના લુદા લુદા કણી-આમાં તેલ નથી, તેથી તેના સમુદાયમાં પણ નથી. એવીજ રીતે ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન-ક્રિયા વડે ભોક્ષ નથી થતું, તેથી તે બન્ને સમુદિત હોય, તોપણ તેઓથી ભોક્ષ થતું નથી થતું.

એ કથન એકાન્ત સત્ય નથી, કેમકે આદી-તન્તુ-ચક્ર-ચીવરાદિ પ્રત્યેકથી ધટાદિ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તેના સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતા જણાય છે. તેવીજ રીતે પ્રત્યેક જ્ઞાન ક્રિયાથી ભોક્ષ નથી થતો પણ તેના સમુદાયથી થાય છે.

અને વળી—

વીસું ન સઘઢ ચિય સિકતાતેલું વ સાહણાભાવો ।

દેસોગ્ગારિયા જા સા સમવાયમ્મિ સંપુણ્ણા ॥ ૧૧૬૪ ॥

લુદા લુદા રેતીના કણીયામાં તેલની ઘેટે, જ્ઞાન-ક્રિયામાં સર્વથા ભોક્ષના સાધનપણાનો અભાવ નથી. પરંતુ એ પ્રત્યેક અવસ્થામાં ભોક્ષ પ્રત્યે જે થાકું ઉપકારીપણું છે, તે ઉપકારીપણું સમુદિત અવસ્થામાં પૂર્ણ થાય છે. (આથી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ તેજ ભોક્ષ સાધક છે. એમ સિદ્ધ થયું.) ૧૧૬૪.

નિર્બુદ્ધિકાર પણ એમજ કહે છે.

સંજોગસિદ્ધીય ફલં વયંતિ, ન હુ ઇગચ્છેણ રહો પચાઈ ।

અંધો ય પંગૂ ય વળે સમેચ્છા, તે સંપડત્તા નગરં પવિટ્ટા ॥૧૧૬૫॥ ૧૦૦૧૦૨

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ હોય, તોજ મોક્ષરૂપ કહ્યું છે, લોકમાં પણ એક ચક્રથી રથ નથી ચાલતો, અંધ અને પંગુ વનમાં ભેગા થયા, તે બન્ને જોડાઇને નગરમાં પેઠા (તેમ અહીં પણ જાણવું.) ૧૧૬૫.

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ હોય, તોજ તીર્થસ્ત્રોત્રે મોક્ષરૂપ રૂપ કહ્યું છે, જેમ લોકમાં પણ એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી, તેમ એકજ જ્ઞાન અથવા ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. આજ પ્રમાણે ધીમા પણ સર્વ કાર્યો સામગ્રીજન્યજ છે. અહીં અન્ધ અને પંગુનું ઉદા-હરણ સમજવા જેવું છે. કેઈ નગરના લોક રાજાના કંઈક લયથી અરણ્યમાં ગયા, ત્યાંથી પણ ચોરના લયથી વાહુનાદિનો ત્યાગ કરીને ભાગ્યા. તેવામાં ત્યાં અનાથ એવા એક અન્ધ અને ધીમી પંગુ એ બે બિચારા ભાગવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા, એવામાં એ જંગલમાં દાવાનળ ભાગ્યો, એટલે એ બન્ને અથડાતા કૂડાતા ભેગા થયા. તે વારે એ લયમાંથી બચવાને અન્ધપુરૂષે પંગુને પોતાની ખાંધ ઉપર ઉપાડયો. પંગુ પુરૂષ આંધળાને સમવિષમ કુંકું-કંટકાદિએ રહિત યોગ્ય માર્ગ કહેતો અને તેના અનુસારે તે આંધલો ચાલતો, તેથી પંગુના ચતુર્જ્ઞાનવડે અને અન્ધની ગતિક્રિયાવડે સારા માર્ગે જવાથી બન્ને મુખપૂર્વક નગરમાં પહોંચ્યા. આજ પ્રમાણે સર્વ કાર્યસિદ્ધિમાં સંયોગજ હેતુ છે, એમ જાણવું. ૧૧૬૫.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

દુગસંજોગમ્મિ ફલં સમ્પકિરિઓ-વલદ્ધિમાવાઓ ।

દ્વદ્વપુરાગમર્ણ પિવ સંજોગ અન્ધ-વર્ગૂણ ॥ ૧૧૬૬ ॥

વહેરો જો વિકલં ન તત્ત્વ સમ્પકિરિઓ-વલદ્ધીઓ ।

દોસંતિ ગમણવિકલે જહેગચ્છે શુભિ રહમ્મિ ॥ ૧૧૬૭ ॥

ઇષ્ટનગરમાં આવવા માટે અન્ધ અને પંગુના સંયોગની પેઠે જ્ઞાન ક્રિયારૂપ ઉભ-યના સંયોગ હોય, તો મોક્ષરૂપ રૂપ થાય છે, કેમકે તેમાં સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે. એથી ઉત્કૃષ્ટ જેમ એક ચક્રવાળો રથ પૃથ્વીપર ગમન કરવાને નિષ્ક્રિય જણાય છે, તેમ જેમાં મોક્ષરૂપ રૂપ ન થાય, તે સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાન રહિત છે. એમ જાણવું. માટે જ્ઞાન ક્રિયા એ બન્નેના સંયોગે મોક્ષ થાય છે. એમ નક્કી સમજવું.

હવે આગળની નિર્બુદ્ધિની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને કહે છે.

સહકારિત્તે તેસિં કિં કેળોવકુલને સહાવેણ ।

નાણ-ચરણાણમહવા સહાવનિદ્ધારણમિપાર્ણિ ॥ ૧૧૬૮ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયા તેમના સહકારીપણામાં તે જ્ઞાન અને ક્રિયા કયા કયા સ્વભાવે ઉપ-કાર કરે છે? ઉત્તરમાં કહે છે કે શિતસ્વભાવે, અથવા ધીમી રીતે સંબંધ કહે છે કે જ્ઞાન-ચારિત્રના સ્વભાવનું અહીં હવે નિર્ધારણ કરાય છે. ૧૫૬૮

શિષ્ય:—હે પ્રભો ! જ્ઞાન-ક્રિયાના ચલકારીપણામાં તેઓ કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે ? શું શિષિયા વહન કરનારા પુરુષોના સમૂહની પેઠે સામાન્યથી સરખી રીતે ઉપકાર કરે છે ? કે ગતિક્રિયામાં અક્ષુ અને પગ આદિની પેઠે લિંગ સ્વભાવપણે ઉપકાર કરે છે ?

ગુરુ:—ભિન્ન સ્વભાવપણે તેઓ ભોક્ષગમનમાં ઉપકાર કરે છે, તે સમજવા માટેઅથવા સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહે છે. ૧૧૬૮.

નાળં પયાસયં સોહઓ તવો સંજમો ય ગુત્તિકરો ।

તિષ્ઠં પિ સમાઓગે મોક્ષો જિણસાસને ભણિઓ ॥૧૧૬૯॥ ૧૦૧-૧૦૩

જ્ઞાન પ્રકાશક છે. તપ સોધક છે, અને સંયમ શુભિ કરનાર છે. એ ત્રણેનો યોગ હોય તોજ જિનશાસનમાં ભોક્ષ કહેલ છે. ૧૧૬૯

જેમ કોઈ ઉધાડા દ્વારવાળું અને ઘણી બારીઓ તથા બાળીઓથી છિદ્રવાળું શૂન્ય ઘર, વાયુઆદિથી આવી પડેલ રજ અને કચરાથી પૂર્ણ ભરેલું હોય, તેમાં વસવાની કઠ્ઠાથી કોઈ તે શૂન્ય ઘર સાફ કરવાને માટે તે ઘરના સર્વ બારી-બારણાં બહારનો કચરો ન આવે તે માટે બંધ કરે, અને ચલકારીમાં દીવો સળગાવીને ચૂકે, તે પછી કોઈ પુરુષને અંદરનો સર્વ કચરો દૂર કરવાને યોગે, એ પ્રમાણે કરવાથી તદ્દ સ્વચ્છ થાય એટલે પછી એમાં નિવાસ કરે. એ તદ્દ સ્વચ્છ કરવામાં દીપક કચરાને પ્રગટ કરવારુપ આપારવડે ઉપકારી છે, બારણાં બંધ કરવાં, તે બહારનો કચરો અંદર ન આવે, તેમાં ઉપકારી છે, અને પુરુષ અંદરનો કચરો કાઢી નાખીને સ્વચ્છ કરવા વડે ઉપકારી છે, જેમ એ ત્રણે લિંગ સ્વભાવે ઉપકારી છે; તેમ અહીં પણ આશ્રવરૂપ ઉધાડા દ્વારવાળો જીવરુપ ઓરડો સદૃશુભયભોક્ષના વાસે કરીને શૂન્ય છે, અને સિધ્ધાત્વાદિ હેતુરૂપ પવનવડે આકર્ષાએલા કર્મરૂપ કચરાથી ભરેલો છે, તેને ભોક્ષ મુખના નિવાસ માટે શુદ્ધ કરવાનો છે. તેમાં જીવાદિ પદાર્થ પ્રગટ કરનાર જ્ઞાન દીપકને સ્થાને છે, કર્મરૂપ કચરો દૂર કરનાર એવું તપ પુરુષના સ્થાને છે, અને નિવિન કર્મરૂપ કચરાનો પ્રવેશ ન થવા દેનાર સંયમ બારણા બંધ કરવાને સ્થાને છે. એ રીતે જ્ઞાનાદિત્રણેનો સયોગ થયો હોય, તોજ જિનશાસનમાં જીવને ભોક્ષ કહેલ છે-એવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા જીવમ દિશમાં નિરન્તર ભોક્ષ મુખ સ્થિતિ કરે છે. ૧૧૬૯

આત્મા શુદ્ધ કરવાને જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે ? એમાંના એકથી પણ આત્મ-શુદ્ધિ કેમ ન થાય ? એ પ્રશ્નના સમાધાનાર્થે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

અસહાયમસોહિકરં નાળનિહ પગાસમેત્તપાવાઓ ।

સોહેઢ ઘરકયારં જહ મુપગાસોડવિ ન પડેવો ॥ ૧૧૭૦ ॥

ન ય સન્નવિસોહિકરી કિરિયા વિ જમપગાસધમ્મા સા ।

જહ ન તમોગેહમલં નરકિરિયા સન્નવહા હરહ ॥ ૧૧૭૧ ॥

દીવાદપવાસ પુણ સકિરિયાવ વિસોહિયકયારં ।

સવરિયકથારાગમદારં મુદ્ધ ધરં હોહ ॥ ૧૧૭૨ ॥

તહ નાળદોવવિમલં ત્રવકિરિયામુદ્ધકમ્મયકયારં ।

સંજમસંવરિયપહં જોયઘરં હોહ મુવિમુદ્ધં ॥ ૧૧૭૩ ॥

જેમ સારા પ્રકાશવાળો દીપક પણ શુદ્ધો કયરો શુદ્ધ કરતો નથી, તેમ જ્ઞાન પણ પ્રકાશ માત્ર સ્વભાવવાળું હોવાથી સંયમાદિની સહાય વિના જીવશુદ્ધને શુદ્ધ કરી શકતું નથી. તથા અધકારવાળા શુદ્ધો કયરો જેમ મનુષ્યની ક્રિયા દૂર કરી શક્તી નથી. તેમ એકલી ચારિત્રરૂપ ક્રિયા પણ અપ્રકાશ ધર્મવાળી હોવાથી સર્વથા વિશુદ્ધિ કરી શક્તી નથી. પરંતુ દીપાદિનો પ્રકાશ અને સત્ક્રિયાવડે કયરો આવવાના દ્વારો બંધ કરવાથી શુદ્ધ જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે અને તપરૂપ ક્રિયાવડે કર્મરૂપ કયરો શુદ્ધ કરવાથી તથા સંયમવડે આશ્રવદ્વારો બંધ કરવાથી જીવરૂપ શુદ્ધ સુવિશુદ્ધ થાય છે. ૧૧૭૦-થી-૧૧૭૩

શિષ્ય:—પહેલાં જ્ઞાન-ક્રિયા બેથી ભોક્ષ કહ્યો, અને હવે જ્ઞાન-તપ-તથા સંયમ એ ત્રણથી ભોક્ષ કહ્યો છે. આમ કહેવાથી તો પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

સંજમ-તત્ત્વોમૈ જં સંવરનિજ્જરફલા મયા કિરિયા ।

તો તિગસંજોગોઽવિ હુ તાઽ ચિય જાણ-કિરિયાઓ ॥ ૧૧૭૪ ॥

સંયમ અને તપામય જે ક્રિયા તે સંવર અને નિર્જરારૂપ રૂપવાળી છે. તેથી એ ત્રણનો સંયોગ પણ તે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. ૧૧૭૪

જ્ઞાન-તપ-ને સંયમ, એ ત્રણ છે તે પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. કેમકે ચારિત્રરૂપ ક્રિયાનાજ તપ અને સંયમ એ બે ભેદ છે. તથા સંવર અને નિર્જરા તેનું રૂપ છે. કેમકે સંયમ, આશ્રવદ્વાર રોકવામાં હોતુ છે, અને તપ કર્મ નિર્જરાતું કારણ છે. એટલા માટે જે કે જ્ઞાનાદિ ત્રણથી ભોક્ષ કહ્યું છે, પરંતુ તપ અને સંયમનો એક ક્રિયામાંજ અન્તર્ભાવ કરવાથી જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ બેથીજ ભોક્ષ છે.

શિષ્ય:—“ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ ભોક્ષમાર્ગઃ ” એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ, ભોક્ષમાર્ગ છે, એમ પ્રસિદ્ધ છે, અને તમે તો અહીં જ્ઞાન-ક્રિયાવડે ભોક્ષ કહ્યો છે. માટે એમ કહેવાથી પણ વિરોધ જણાય છે.

આચાર્ય:—હે ભદ્ર ! તહારી આ શંકા અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાયની છે. કેમકે જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ એમાં આવીજ ગયું. સમ્યક્ત્વ સિવાય જ્ઞાન હોઈ શકેજ નહિ. કેમકે મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનપણેજ પૂર્વે અનેકવાર કહ્યું છે, અથવા સમ્યક્ત્વ એ જ્ઞાન વિશેષજ છે. તે સંબંધમાં પૂર્વે પડેક મી ગાથામાં કહ્યું છે, માટે સમ્યક્ત્વ તે જ્ઞાનની અન્તર્ગતજ છે. અને તેથી જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે કહેલુંજ છે. ૧૧૭૪

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને લાભ્યકાર કહે છે કે—

ન લહ્હ સિવં સુવમ્મિવિ વટંતો અચરણો ત્તિ જં તસ્સ ।

ફેહ સ્વઓવસમો જહ વટંતોઽવહિણ્ણાણે ॥ ૧૧૭૫ ॥

સકિરિયમ્મિવિ નાણે મોક્કલો સ્વહ્યમ્મિ ન હ સ્વઓવસમે ।

સુત્તં ચ સ્વઓવસમે ન તમ્મિ તો ચરણજુતેવિ ॥ ૧૧૭૬ ॥

જેમ અવધિજ્ઞાનમાં વર્તમાન જીવ ભોક્ષ પામતો નથી, તેમ ચારિત્ર વિનાનો જીવ શુદ્ધજ્ઞાનમાં વર્તમાન છતાં પણ ભોક્ષ પામતો નથી; કેમકે તેને તે જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે.

શિષ્ય:—હે પ્રભો ! જ્ઞાન-ક્રિયાના સહકારીપણામાં તેઓ કયા સ્વભાવે ઉપકાર કરે છે ? શું શિષ્યિકા વહન કરનારા પુરુષોના સમૂહની ઘેટે સામાન્યથી સરખી રીતે ઉપકાર કરે છે ? કે ગતિક્રિયામાં અશુભ અને પગ આદિની ઘેટે ભિન્ન સ્વભાવપણે ઉપકાર કરે છે ?

ગુરુ:—ભિન્ન સ્વભાવપણે તેઓ ભોક્ષગમનમાં ઉપકાર કરે છે, તે સમજવા માટેઅથવા સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહે છે. ૧૧૬૮.

નાણં પયાસયં સોહઓ તવો સંજમો ય ગુત્તિકરો ।

તિણહં પિ સમાઓગે મોક્ષો જિણસાસણે મણિઓ ॥૧૧૬૯॥ ૧૦૧-૧૦૨

જ્ઞાન પ્રકાશક છે. તપ શોધક છે, અને સંયમ શુભિ કરનાર છે. એ ત્રણેના યોગ હોય તોજ નિનશાસનમાં ભોક્ષ કહેલ છે. ૧૧૬૯

જેમ કોઈ ઉધાડા દ્વારવાળું અને ઘણી બારીઓ તથા જાળીઓથી ઘિડવાળું શૂન્ય ઘર, વાણુઆદિથી આવી પડેલ રત્ન અને કચરાથી પૂર્ણ ભરેલું હોય, તેમાં વસવાની ઇચ્છાથી કોઈ તે શૂન્ય ઘર સાફ કરવાને માટે તે ઘરના સર્વ બારી-બારણાં બહારનો કચરો ન આવે તે માટે બંધ કરે, અને ગૃહમધ્યમાં દીવો સળગાવીને મૂકે, તે પછી કોઈ પુરૂષને અંદરનો સર્વ કચરો દૂર કરવાને યોગ્ય, એ પ્રમાણે કરવાથી ગૃહ સ્વચ્છ થાય એટલે પછી એમાં નિવાસ કરે. એ ગૃહ સ્વચ્છ કરવામાં દીપક કચરાને પ્રગટ કરવારૂપ વ્યાપારવડે ઉપકારી છે, બારણાં બંધ કરવાં, તે બહારનો કચરો અંદર ન આવે, તેમાં ઉપકારી છે, અને પુરૂષ અંદરનો કચરો કાઢી નાખીને સ્વચ્છ કરવા વડે ઉપકારી છે, જેમ એ ત્રણે ભિન્ન સ્વભાવે ઉપકારી છે; તેમ અહીં પણ આશ્રવરૂપ ઉધાડા દ્વારવાળો જીવરૂપ આરડો સદ્ગુણમયભોક્ષના વાસે કરીને શૂન્ય છે, અને સિંધ્વાતવાદિ હેતુરૂપ પવનવડે આકર્ષાએલા કર્મરૂપ કચરાથી ભરેલો છે, તેને ભોક્ષ મુખના નિવાસ માટે શુદ્ધ કરવાનો છે. તેમાં જીવાદિ પદાર્થ પ્રગટ કરનાર જ્ઞાન દીપકને સ્થાને છે, કર્મરૂપ કચરો દૂર કરનાર એવું તપ પુરૂષના સ્થાને છે, અને નવિન કર્મરૂપ કચરાનો પ્રવેશ ન થવા દેનાર સંયમ બારણા બંધ કરવાને સ્થાને છે, એ રીતે જ્ઞાનાદિત્રણેના સયોગ થયો હોય, તોજ નિનશાસનમાં જીવને ભોક્ષ કહેલ છે-એવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા જીવમંદિરમાં નિરંતર ભોક્ષ મુખ સ્થિતિ કરે છે. ૧૧૬૯

આત્મા શુદ્ધ કરવાને જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે ? એમાંના એકથી પણ આત્મ-શુદ્ધિ કેમ ન થાય ? એ પ્રશ્નના સમાધાનાર્થે સાંખ્યકાર કહે છે કે—

અસહાયમસોહિકરં નાણત્રિહ પગાસમેત્તમાવાઓ ।

સોહેદં ઘરકયારં જહ સુપગાસોઽવિ ન પડેવો ॥ ૧૧૭૦ ॥

ન ય સન્નવિસોહિકરી કિરિયા વિ જમપગાસઘમ્મા સા ।

જહ ન તમોનેહમલં નરકિરિયા સન્નવહા હરહ ॥ ૧૧૭૧ ॥

દીવાદપયાસ પુણ સકિરિયાપ વિસોહિયકયારં ।

સવરિયકયારાગમદારં મુદ્ધ ઘરં હોહ ॥ ૧૧૭૨ ॥

તહ નાણદોવવિમલં તવકિરિયામુદ્ધરૂમ્મયકયારં ।

સંજમસંવરિયપહં જીવઘરં હોહ સુવિમુદ્ધં ॥ ૧૧૭૩ ॥

જેમ સારા પ્રકાશવાળો દીપક પણ ગૃહનો કચરો શુદ્ધ કરતો નથી, તેમ જ્ઞાન પણ પ્રકાશ માત્ર સ્વભાવવાળું હોવાથી સંયમાદિની સહાય વિના જીવગૃહને શુદ્ધ કરી શકતું નથી, તથા અંધકારવાળા ગૃહનો કચરો જેમ મનુષ્યની ક્રિયા દૂર કરી શક્તી નથી, તેમ એકલી ચારિત્રરૂપ ક્રિયા પણ અપ્રકાશ ધર્મવાળી હોવાથી સર્વથા વિશુદ્ધિ કરી શક્તી નથી, પરંતુ દીપાદિનો પ્રકાશ અને સત્ક્રિયાવડે કચરો આવવાના દ્વારો બંધ કરવાથી ગૃહ જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે અને તપરૂપ ક્રિયાવડે કર્મરૂપ કચરો શુદ્ધ કરવાથી તથા સંયમવડે આશ્રયદ્વારો બંધ કરવાથી જીવરૂપ ગૃહ સુવિશુદ્ધ થાય છે. ૧૧૭૦-થી-૧૧૭૩

શિષ્ય:—પહેલાં જ્ઞાન-ક્રિયા બેથી ભોક્ષ કહ્યો, અને હવે જ્ઞાન-તપ-તથા સંયમ એ ત્રણથી ભોક્ષ કહ્યો છે. આમ કહેવાથી તો પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

સંયમ-તવોમર્ફ જં સંવરનિઝ્જરફલા મયા કિરિયા ।

તો તિમતંજોમોઽવિ હુ તાઽ ચિય નાળ-કિરિયાઓ ॥ ૧૧૭૪ ॥

સંયમ અને તથોમય જે ક્રિયા તે સંવર અને નિર્જરારૂપ ફળવાળી છે. તેથી એ ત્રણનો સંયોગ પણ તે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. ૧૧૭૪

જ્ઞાન-તપ-ને સંયમ, એ ત્રણ છે તે પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. કેમકે ચારિત્રરૂપ ક્રિયાનાજ તપ અને સંયમ એ બે ભેદ છે. તથા સંવર અને નિર્જરા તેનું ફળ છે. કેમકે સંયમ, આમયદ્વાર રોકવામાં હેતુ છે, અને તપ કર્મ નિર્જરાનું કારણ છે. એટલા માટે જો કે જ્ઞાનાદિ ત્રણથી ભોક્ષ કહ્યું છે, પરંતુ તપ અને સંયમનો એક ક્રિયામાંજ અન્તર્ભાવ કરવાથી જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ બેથીજ ભોક્ષ છે.

શિષ્ય:—“ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ” એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ, ભોક્ષમાર્ગ છે. એમ પ્રસિદ્ધ છે, અને તમે તો અહીં જ્ઞાન-ક્રિયાવડે ભોક્ષ કહ્યો છે. માટે એમ કહેવાથી પણ વિરોધ જણાય છે.

આચાર્ય:—હે ભદ્ર ! ત્હારી આ શંકા અભિપ્રાય બહુયા સિવાયની છે. કેમકે જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ એમાં આવીજ ગયું. સમ્યક્ત્વ સિવાય જ્ઞાન હોય શકેજ નહિ. કેમકે મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનપણેજ પૂર્વે અનેકવાર કહ્યું છે, અથવા સમ્યક્ત્વ એ જ્ઞાન વિશેષજ છે. તે સંબંધમાં પૂર્વે પડેક મી ગાથામાં કહ્યું છે. માટે સમ્યક્ત્વ તે જ્ઞાનની અન્તર્ગતજ છે. અને તેથી જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે કહેલુંજ છે. ૧૧૭૪

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે—

ન લહ્મ સિવં મુયમ્મિવિ વદંતો અચરણો ત્તિ જં તસ્સ ।

દેહુ સ્વઓવસમ્મઓ જહ વદંતોઽવહિણ્ણાણે ॥ ૧૧૭૫ ॥

સકિરિયમ્મિવિ નાણે મોવલો સ્વડ્ડમ્મિ ન વ સ્વઓવસમે ।

સુતં વ સ્વઓવસમે ન તમ્મિ યો ચરણજુત્તેવિ ॥ ૧૧૭૬ ॥

જેમ નિપુણજ્ઞાનમાં વર્તમાન જીવ ભોક્ષ પામતો નથી, તેમ ચારિત્ર શુદ્ધજ્ઞાનમાં વર્તમાન છતાં પણ ભોક્ષ પામતો નથી; કેમકે તેને તે જ્ઞાન

સંક્રિયા યુક્ત ક્ષાયિકજ્ઞાનમાં વર્તનારનેજ મોક્ષ થાય છે, પણ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાને વર્તનારને મોક્ષ થતો નથી, શ્રુત ક્ષાયોપશમિક લાવમાં છે, તેથી તેમાં ચારિત્ર યુક્ત હોય તો પણ મોક્ષ થતો નથી. ૧૧૭૬

શિષ્ય:—જો એમ છે, તો ક્ષાયોપશમિક લાવવૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષનો નિષેધ થયો, અને તેથી પૂર્વે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ જે કહ્યું તે શૂન્યચિત્તથી કહ્યું.

શુદ્ધ:—ના, એ કથન અસત્ય નથી, કેમકે અહીં શ્રુતજ્ઞાનથી સાક્ષાત્-અનંતરપણે મોક્ષનો નિષેધ કર્યો છે, પણ પરંપરાએ નિષેધ નથી કર્યો, પરંપરાએ તો તેથી પણ મોક્ષ થાય છેજ, કારણ કે—

જં મુય-ચરણેહિતો સ્વાદ્યનાળ-ચરણાણિ લગ્મંતિ ।

તત્તો સિવં મુયં તો સચરણમિહ મોવલ્લહેઉત્તિ ॥ ૧૧૭૭ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અને ચારિત્રવડે ક્ષાયિકજ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનો લાભ થાય છે, અને તેનાથી મોક્ષ થાય છે, માટે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન પરંપરાએ મોક્ષ હેતુ છે. ૧૧૭૭ ક્ષાયોપશમિક લાવમાં શ્રુત જ્ઞાન વર્તે છે એમ શાથી કહો છો. તેનો ઉત્તર આગલી ૧૧૮૦ માં ગાથાથી જાણવો. ૧૧૭૭

પૂર્વે કહેલ રીતિ કરતાં બીજી રીતે આગલી ગાથાનો સંબંધ શકા કરી જોડે છે કે—

આહ વ નિજિણ્ણે ચિય કમ્મે નાણં તિ કિંત્ય ચરણેણં ? ।

ન મુયં સ્વયમો કેવલનાળ-ચરિત્તાહં સ્વદ્યાહં ॥ ૧૧૭૮ ॥

તેસુ ચ વિયસ્સ મોવલ્લો તો મુયમિહ સચરણં તદદ્દાપ ।

તં કિંહ મોસં સ્વદ્યં ચ કેવલં જં મુપ્પંભિહિયં ॥ ૧૧૭૯ ॥

કોઇ કહે છે કે-સર્વથા સ્વાવારક કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેથી ઉદ્ધપમાં થતું નથી (અને તેથી મોક્ષ થશે) તો જાતને રોકનાર કર્મના ક્ષયની માફક મોક્ષને રોકનાર કર્મના નાશ થવાથી મોક્ષ થશે તો પછી ચારિત્રવડે શું લાભ છે ? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાન તેમજ મતિ-અવધિ અને મનઃપર્યાય આ ચાર જ્ઞાન કર્મના ક્ષયથી નથી થતાં પણ સ્વાવારક કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન અને ક્ષાયિક ચારિત્ર થાય છે, ને તે ક્ષાયિક જ્ઞાન ને ચારિત્રમાં રહેલાને અનંતરપણે મોક્ષ મળે છે. અહીં કહેલ ચારિત્ર સહિત શ્રુત તે મોક્ષ મેળવનાર ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ચારિત્રના લાભને માટે થાય છે. શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક શાથી કહો છો ? અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક લાવે છે એમ શાથી કહો છો ? ઉત્તરમાં આગ-મમાં તે જ્ઞાનાદિને તેવાં કહ્યાં છે. ૧૧૭૮-૧૧૭૯

અહીં કોઇ પૂછે છે કે-જેમ સર્વથા સ્વઆવરણીય કર્મના ક્ષય થએ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી કરીને જેમ ચારિત્ર વિના પણ એ જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષય થાય છે, તેમ મોક્ષપ્રાપ્તિને આવરનાર કર્મ પણ કોઇક પ્રકારે ક્ષય થશે, અને તેથી મોક્ષ થશે. એટલે પછી એમાં ચારિત્ર શું પ્રયોજન છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે સર્વજ્ઞાન સ્વ-આવરણીય કર્મના ક્ષય થવાથી નથી થતાં, પણ મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃ પર્યાય એ ચાર જ્ઞાનો સ્વઆવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, ક્ષયથી તો માત્ર એક કે વળજ્ઞાન જ થાય છે. એટલે આ કેવલરૂપ ક્ષાયિકજ્ઞાન અને મોક્ષનીયના ક્ષય થવાથી થએલ ક્ષાયિક

ચારિત્ર આ બન્નેમાં વર્તનારાને અનન્તર-તરતજ મોક્ષ થાય છે. તથા ચારિત્ર સહિત શ્રુત-જ્ઞાન, તે તે ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનું કારણ થાય છે, તેથી તે પરપરાએ મોક્ષનું કારણ છે, એમ બે પૂર્વે કહ્યું છે, તે કંઈ વિરૂદ્ધ નથી.

શિષ્ય:—ગુરુદેવ ! એ તો સમજાયું, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળ-જ્ઞાન ક્ષાયિક છે. એમ શાથી જણાય ? આચાર્યશ્રીએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે શાસ્ત્રમાં તેવું કથન છે, ‘

આગમમાં બે પ્રમાણે કહ્યું છે તે જણાવે છે કે—

માવે સ્વઓવસમિષ્ણ દુવાલસંગંપિ હોઝ સુયનાળં ।

કેવલિયનાળલંભો નળત્થ સ્વળ કસાયાળં ॥૧૧૮૦॥ ૧૦૨-૧૦૪

ક્ષાયોપશમ ભાવમાંજ સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, સર્વ ક્ષાયોપશમ ક્ષય થવાથી થાય છે, તે સિવાય નહિ. ૧૧૮૦

સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુત, તેમજ તે સિવાયનું પ્રકીર્ણ અંગબાહ્ય શ્રુત, મતિ-અવાધ-ને મનઃ પર્યં જ્ઞાન, તથા ક્ષાયિક-ઓપશમિક ભાવવૃત્તિ સિવાયના ચાર સામાયિક, એ સર્વ ક્ષાયોપશમ ભાવમાંજ થાય છે, પણ ઔદયિકાદિ ભાવમાં નથી થતા, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો કોધાદિ સર્વ ક્ષાયોપશમ સર્વથા ક્ષય થવાથીજ થાય છે. બે કે ચારે ધાતિકર્મના ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે, એકલા ક્ષાયના ક્ષયથીજ નથી થતું, પરંતુ તે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે ક્ષાયનો ક્ષય એજ મુખ્ય હેતુ છે, ક્ષાયોપશમ ક્ષય થવાથી શેષધાતિ કર્મના પણ અવશ્ય ક્ષય થાય છે. ૧૧૮૦

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

સર્વંપિ ક્રિમ્ય દેસો કેવલવજ્ઞાણિ વાવિસદ્દેર્ષં ।

વત્તારિ સ્વઓવસમે સામદ્યાઈં વ પાણં ॥ ૧૧૮૧ ॥

સર્વકસાયાવગમે કેવલમિહ નાળ-દ્વંસળ-ચરિત્તં ।

દેસવત્તવ્વંસિ સમ્મં ધુવેં સિવેં સર્વસ્વદ્દેસું ॥ ૧૧૮૨ ॥

સર્વશ્રુત, અને અપિશબ્દથી કેવળજ્ઞાન સિવાયના બીજા જ્ઞાનો, તથા પ્રાયઃ ચાર સામાયિક (સમ્યક્ત્વ-શ્રુત-દેશવિરતિ-અને સર્વવિરતિ સામાયિક) ક્ષાયોપશમ ભાવમાં હોય છે. કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-અને ક્ષાયિક ચારિત્ર એ ત્રણ સર્વ ક્ષાયોપશમ ક્ષય થવાથી થાય છે, અને અનંતાનુબંધિ ક્ષાયની ચોકડીરૂપ દેશનો ક્ષય થવાથી પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે, પણ ક્ષાયિકજ્ઞાન-દર્શન-સમ્યક્ત્વ-અને ચારિત્ર થાય ત્યારેજ અવશ્યજીવને મોક્ષ થાય છે. ૧૧૮૧-૧૧૮૨

હવે આગલની નિર્જીક્ષિની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને કહે છે કે—

કહમેયાળમલામો લામો વ કમો તદાવરળયા વા ।

આવરળસ્વઓવસમો સમો વ સ્વઓ વ કહં કસ્સ ? ૧૧૮૩ ॥

અહંવા તવાદ્મદ્યં કહમારુદ્ધો તરં જિગો કહ વા ।

તત્તો પવવત્તમાળા જાયા જિળપવયણુપ્પત્તી ? ॥ ૧૧૮૪ ॥

એ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ શાથી થાય ? કેને કોણુ આવરણ છે ? કેના આવરણને કેવી રીતે ક્ષયોપશમ-ઉપશમ-અથવા ક્ષય થાય છે ? અથવા તપનિયમાદિ વૃક્ષપર જિનેશ્વર કેવી રીતે કેવા હેતુએ કેવા કર્મવડે ચડ્યા ? અથવા હુમણાં કહેવાશે તે જિનપ્રવચનની ઉત્પત્તિ એ જિનેશ્વરથી કેવી રીતે થઈ ? ૧૧૮૪.

નિવ્જુત્તિસમુત્થાણપ્પસંગઓ નાણતરુસમારોહો ।

વચ્છં ય વક્કમાણા સમયં જિણપવયણુપ્પત્તો ॥ ૧૧૮૫ ॥

(કયા પુરૂષથી આ સામાયિક નિર્ચુક્તિ નીકળી એમ નિર્ચુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગ, થકી જે તપ-નિયમ જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષારોહ પૂર્વે કહ્યો હતો તે, અને હુમણાં કહેવાશે તે જિન-પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આ બંને સાથેજ કહેવાશે.

સમ્યક્ત્વાદિ નહિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ છે.

અદ્વપ્પહં પયડીણં ઉક્કોસઠિર્ઘેં પવટ્ઠમાણો ડ ।

જીવો ન લહહ સામાઙ્ગ્યં ચડણ્હંપિ.ણગયરં ॥૧૧૮૬॥ ૧૦૩-૨૦૫

આઠ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન હવ, ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંનું એક પણ સામાયિક ન પામે, ૧૧૮૬

જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન હવ, સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુતસામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સામાયિક, એ ચારેમાંથી એક પણ સામાયિક ન પામે. તેમજ મતિ આદિ જ્ઞાન પણ ન પામે. અને આશુ સિવાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં તો પૂર્વે પામેલ વર્તે તો પણ ન હોય. કારણ કે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી તેનો ત્યાગ થાય, ત્યારે કર્મપ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે. એમ કર્મબંધનો અભિપ્રાય છે, અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી તો અન્યથા ભેદ કયા પછી ફરી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને બંધ થતોજ નથી; અને આશુબંધની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તમાન હવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક એ બે સામાયિક અનુસાર વિભાનમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે પૂર્વે પામેલ હોય છે, પણ ત્યાં પામતા નથી. તેમજ આશુ સિવાય બાકીના સાત કર્મની જઘન્ય સ્થિતિમાં વર્તમાન સૂક્ષ્મ સંપરાય શુણ્ઠ ઠાણવાળા વિગેરે, સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુતસામાયિક-અને સર્વવિરતિ સામાયિક એ ત્રણ પૂર્વે પામેલ હોવાથી ત્યાં કંઈપણ નહું નથી પામતા. વળી આશુની જઘન્ય સ્થિતિમાં વર્તનાર હવ, પૂર્વે પામેલ નથી હોતા તેમ પામતા પણ નથી, કેમકે આશુની જઘન્ય સ્થિતિ શુદ્ધિકલ્પપ્રમાણ છે, અને એ શુદ્ધિકલ્પવાળા હોવાને સમ્યક્ત્વાદિ નથી હોતા, તેમજ તેમનામાં સાસ્વાદનપણાને પણ અડાવ હોય છે. ૧૧૮૬

આઠ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે.

વીસમરોવમાર્ણ કોદાકોદોઢ નામ-ગોપાર્ણ ।

સયરી યોહસ્સ ઝિર્ઘે સેસાર્ણ વીસમુક્કોસા ॥ ૧૧૮૭ ॥

આડસ્સ સાગરાઈં તેત્તીસં, અવરઓ મુદ્ધુત્તવો ।

અદ્વ ય નામા-ગોણ વેવણિણ વારસ મુદ્ધુત્તા ॥ ૧૧૮૮ ॥

નામ અને ગોત્રકર્મની વીરા કોડા કોડી સાગરોપમ, મોહનીયની ચિત્તેર કોડા કોડી સાગરોપમ અને વ્યાકીના (જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-વેદની અને અન્તરાય) કર્મની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તથા આયુષ્યની તેત્રીસસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તથા જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ આયુ-મોહનીય-અને અન્તરાય કર્મની અન્તર્મુલ્તની છે. નામ-ગોત્રની આઠ મુલ્તની, અને વેદનીયની બાર મુલ્તની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ છે. ૧૧૮૭-૧૧૮૮

અનિવૃત્તિ બાદરે શુણ્ણસ્થાનકે વર્તનાર મહાત્મા મોહનીયનો જ્ઞાન્ય સ્થિતિ બંધ કરે છે તથા મિથ્યાદષ્ટિ તિર્યચ-અવુષ્ઠો આયુનો જ્ઞાન્ય સ્થિતિ બંધ કરે, જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ વેદનીય, નામ-ગોત્ર-અને અન્તરાય કર્મની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ સુદૃઢ સંપરાધે બંધાય છે. આહી જ્ઞાન્ય સ્થિતિ કહી છે, તે કપાય પ્રત્યયિક કહી છે, અને શોગ પ્રત્યયિક વેદનીયની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ ઉપશાંતમોહ આદિ શુણ્ણસ્થાનકે એક સમયની પણ હોય છે. ૧૧૮૭-૧૧૮૮

શિષ્ય:—આ બધી કર્મપ્રતિષ્ઠા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી સાથેજ બંધાય છે કે એકનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બંધ થતાં, પછી બીજોનો પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ થાય છે કે તેમાં કોઈ બીજી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બંધ થાય છે!

આચાર્યશ્રી:—એમાં આ પ્રમાણે વિચિત્રતા છે.

મોહસ્મુકોસાઈ ટિર્દિઈ સેસાણ છન્દ્સુકોસા ।

આઠસ્મુકોસા વા મજ્જિમિયા વા ન ઉ જહણ્ણા ॥ ૧૧૮૯ ॥

મોહિવિવજ્જુકોસયટિર્દિઈ મોહસ્સ સેસિયાણં વ ।

ઉકોસ મજ્જિમા વા ફાસહ વ જહણ્ણિયા હોજ્જા ॥ ૧૧૯૦ ॥

મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય ત્યારે શેષ ૭ કર્મની તેા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ બંધાય છે, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય છે, પણ જ્ઞાન્ય નથી બંધાતી, તથા મોહનીય સિવાયના કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં, મોહનીયની અને બીજા કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય, અને કોઈકની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ પણ બંધાય.

જ્યારે મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય, ત્યારે શેષજ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ-વેદનીય નામ-ગોત્ર અને અન્તરાય, એ ૭ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ હોય છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે. તેમાં વર્તનારો જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે. તથા જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મોહનીયની સાથે ઉત્કૃષ્ટ નરકાયુ બાંધીને સાતમી પૃથ્વીમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે નરકાયુની અપેક્ષાએ આયુ-કર્મની પણ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે ૭મી આદિ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે આયુની મધ્યમ સ્થિતિ હોય છે, પણ જ્ઞાન્ય નથી હોતી, કેમકે એવા સંકલેશે વર્તનારો જીવ નરકમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા સંકલેશમાં વર્તનારને ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ એવી આયુની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ નથી હોતી. વળી ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં દેવ-નારકી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું મોહનીય કર્મ બાંધીને તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ આયુષ્યની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ નથી હોતી, કેમકે ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ જ્ઞાન્ય સ્થિતિ આયુવાળા જીવોમાં દેવ-નારકી ઉત્પન્ન નથી થતા.

મોહનીય સિવાય જ્ઞાનાવરણ આદિ કોઈપણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય, ત્યારે મોહનીયની અને અન્યક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મથી બીજા કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ

સ્થિતિ હોય છે. પણ જઘન્ય નથી હોતી. કેમકે બ્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ સંલેશે વર્તનાર છવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ બાંધે ત્યારે શેષ મોહનીય આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને બ્યારે સ્વપ્રાથોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થોગ્ય સંકલેશમાં મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ મધ્યમ હોય છે, ત્યારે ત્યાં વર્તનાર છવ મોહનીય કર્મ મધ્યમ સ્થિતિવાળું પણ બાંધે છે. અને દર્શનાવરણ તથા વેદનીય આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ તો, તે ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિવાળું બંધાય છે. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં દર્શનાવરણ આદિકર્મો તીવ્રસચ્ચુત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બંધાય છે, અને મધ્યમ સંકલેશમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળા બંધાય છે, પણ જઘન્ય સ્થિતિ તેમની ત્યાં નથી સંભવતી, કારણ કે મોહનીય અને દર્શનાવરણીય વિગેરે કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુ-હૂતાદિ પ્રમાણ કહી છે ન તે સ્થિતિ તો અનિવૃત્તિ બાદર અને સૂક્ષ્મ સંપરાય શુણ્ઠાણેજ બંધાય છે, અને તે બે શુણ્ઠાણામાં રહેનાર છવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કદિપણ ન કરે, પરન્તુ મિથ્યાદષ્ટિજ કરે, માટે જ્ઞાનાવરણ આદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં મોહનીય અને દર્શનાવરણીય આદિની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી. કોષ્ઠક આયુકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે, પણ તે બ્યારે મનુષ્ય અથવા તિર્યચ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મ બાંધે ત્યારે તેમને જઘન્ય ક્ષુણ્ણક ભવનું આયુ બાંધતાં જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે. આ પ્રમાણે આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા વૃત્તિકારે ધોતાના જ્ઞાનના અનુસારે ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમાદિ બંધને અંગે કહી. એમાં જે પરમાર્થ-સત્ય હોય તે કેવળી અથવા બહુચુત બુદ્ધિ. ૧૧૮૬-૧૧૯૦

આ ઉપરોક્ત બંધની સ્થિતિના કારણથી;

સમ્મ-સુય-દેસ-સન્નવવયાળ સામાદયાળમેકંપિ ।

લક્કોસવિર્ઠે ન લહઈ મહાડઈ પુન્નલદ્ધાઈ ॥ ૧૧૯૧ ॥

સન્નવજહ્ણગવિર્ઠો વિ ન લમપ જેણ પુન્નવવિવન્નો ।

આડયજહ્ણગવિર્ઠો ન પવજ્જંતો ન પવિવન્નો ॥ ૧૧૯૨ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-ચુત સામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સામાયિક એ ચારેમાંનું એક પણ સામાયિક ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિવાળો છવ ન પામે, પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા આયુષ્યની અંદર વર્તતા અનુત્તરદેવાદિ કોષ્ઠકને પહેલાનું કોષ્ઠક સામાયિક હોય, અને બીજાએને ન હોય. જ્ઞાનાવરણાદિ જઘન્ય સ્થિતિવાળા પણ એ ન પામે, કેમકે તે પૂર્વે પામેલ હોય છે, અને જઘન્ય સ્થિતિવાળા આયુષ્યમાં પૂર્વે પામેલ પણ ન હોય, તેમ પામતા પણ ન હોય.

હવે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનું કારણ કહે છે.

સત્તપ્પહં પયડીણં અર્ધિમરઓ ઉ કોડિકોડીણ ।

કાઝળ સાગરાણં જઈ લહઈ ચડળહમેગયરં ॥૧૧૯૩॥ ૧૦૪-૧૦૬

આયુસિવાયના સાતે કર્મની અન્તઃકોડાકોડી સાગરોપમ (દરેક કર્મ પ્રકૃતિની એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં કંઈક ન્યૂન) પ્રમાણે જો સ્થિતિ કરે, તોજ એ ચારમાંથી કોઈ એક પણ સામાયિક પામે. ૧૧૯૩

એજ અર્થે લાખ્યકાર કહે છે.

અંતિમકોઢાકોઢીય સન્વક્રમાણમાડવજ્ઞાનં ।

પલિયાસંસ્થિજ્ઞાને ભાગે સ્ત્રીણે હવડ ગંઠો ॥ ૧૧૯૪ ॥

આશુ સિવાયના સર્વ કર્મોની અંતિમ કોઢાકોઢી સાગરોપમપ્રમાણુ સ્થિતિમાંથી પડ્યા-
પમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ સ્થિતિ દ્વય પામે એટલે અંતિમ દશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૯૪
અન્ય એટલે શું ? તે કહે છે.

ગંઠિ સ્તિ મુદુલ્ભેઓ કલ્પલઘણલુદ્ગમંઠિ જ્વ ।

જીવસ્સ કમ્મજળિઓ ઘણરાગ-દ્વોસપરિણામો ॥ ૧૧૯૫ ॥

કોઠાર-નિબિડ-શુષ્ક-અને અત્યંત પ્રચય પામેલ વાંશની ગાંઠ જેવી દુર્લેખ હોય છે
તેવી કર્મજનિત એવા લવના ગાઢરાગદ્વેષના પરિણામ છે તે રૂપ અંતિ તે પણ ધણીજ દુર્લેખ છે.

મિત્તમ્મિ તમ્મિ લાભો સમ્મત્તાઈણ મોક્ષહેઝ્ઞણં ।

સો ય દુલ્લહો પરિસ્સમ-ચિત્તવિધાયાદિવિવેહિં ॥ ૧૧૯૬ ॥

સો તત્થ પરિસ્સમ્મદ્ધ ધોરમહાસમરનિગયાદ્ જ્વ ।

વિજ્ઞા ય સિદ્ધિકાલે જહ વહુવિગ્વા તથા સોઝવિ ॥ ૧૧૯૭ ॥

એ અંતિનો ભેદ થાય છે ત્યારેજ ભોક્ષના હેતુબૂત સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ થાય છે.
અને એ અંતિભેદ મનોવિધાત તથા પરિશ્રમાદિવડે અતિદુર્લભ છે. કેમકે ત્યાં અંતિભેદ
કરવામાં પ્રવર્તેલ જ્વ, મહાધોર સંપ્રાપ્તમાંથી જય પામીને તીકળેસા મુસરની ઘેટે પરિશ્રમ
પામે છે, અથવા વિદ્યાસિદ્ધિ વખતે જેમ તે વિદ્યા ધણી વિધે સિદ્ધ થાય છે, તેમ તે અંતિ-
ભેદ પણ મહામુશીબતે થાય છે. ૧૧૯૬-૧૧૯૭.

આહીં શિષ્ય પૂછે કે—

કમ્મદ્વિદ્ધિં મુદીહા સ્વવિયા જડ્ઞ નિગ્ગુણેણ, સેસંપિ ।

સ સ્વવેડ નિગ્ગુણો ચિય કિંય પુણો દંસણાઈહિં ? ૧૧૯૮

જો સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ વિના પણ જીવે કર્મની ઘણી લાંબી-ઘંચણોતેર કોઢાકોઢ સાગરો-
પમની સ્થિતિ ખપાવી, તો પછી શેષ-ખાડીની અંતઃકોઢાકોઢીની સ્થિતિ પણ તે મુજબજ
ગુણ સિવાય ખપાવે, (અને ભોક્ષ પણ એજ પ્રમાણે પામે.) એમાં સમ્યક્દશનાદિ શુભોત્તું
શું પ્રયોજન છે ? ૧૧૯૮

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

પાપણ પુવ્વસેવા પરિમડઈ સાહણમ્મિ શુલ્લરિયા ।

હોઈ મહાવિજ્ઞાણ કિરિયા પાયં સવિગ્વા ય ॥ ૧૧૯૯ ॥

તહ કમ્મદ્વિદ્ધિસ્વવણે પરિમડઈ મોક્ષસાહણે શુલ્લં ।

હહ દંસણાઈકિરિયા દુલ્લહા પાયં સવિગ્વા ય ॥ ૧૨૦૦ ॥

અહવ જઓ ચિય સુવહું સ્વવિયં તો નિગ્ગુણો ન સેસંપિ ।

સ સ્વવેડ લહઈ ય જઓ સમ્મત્ત-મુયાદિગુણલાર્પ ॥ ૧૨૦૧ ॥

જેમ મહાવિદ્યાને સાધવામાં પહેલાંની તેની સેવા સહેલી હોય છે, અને એ મહાવિદ્યા સાધતી વખતે જે ક્રિયા હોય છે, તે મહા ઓટી અને પ્રાયઃ વિપ્રવાળી હોય છે, તેમ કર્મ-સ્થિતિ અપાવવામાં જે યથાપ્રવૃત્તિ કરણ ક્રિયા હોય છે, તે સહેલી હોય છે, અને અનિ-શેદથી આરંભીને મોક્ષસાધનમાં જે સમ્યગ્દર્શન તથા જ્ઞાનસહિત જે ચારિત્ર ક્રિયા છે, તે મહાઓટી દુર્લભ અને વિપ્રવાળી હોય છે, અને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનસહિત ચારિત્રની ક્રિયા વિના અથવા ગુણરહિત અવસ્થામાં કોઈને કોઈ દીવસ મોક્ષ થતો નથી, ઘણાં કર્મ અપા-વ્યાં, તેથી તે ગુણરહિત શેષ કર્મ ન અપાવે, કેમકે (ખલુ કર્મના ક્ષય થયો તેથી અનિ-શેદ થવા પછી) સમ્યક્ત્વ-શ્રુત આદિ ગુણનો લાભ થાય છે. (આ કારણથી શેષ કર્મ-સ્થિતિ ગુણરહિતપણે ક્ષય નથી પામતી.) ૧૧૯૬-૧૨૦૦-૧૨૦૧

યથાપ્રવૃત્તિ કરણાદિના અતુકમે જીવ મંથી ભેદ કરે છે, તેમાં કોને કેટલાં કરણ હોય ? તે શંકાનો ઉત્તર કહે છે.

કરણં અહાપવત્તં અપુન્નમનિયદિમેવ મન્વાણં ।

इयरेसि पदमं चिय मन्नइ करणंति परिणामो ॥ ૧૨૦૨ ॥

યથાપ્રવૃત્તિકરણ-અપૂર્વકરણ-અને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણ લગ્યોને હોય છે, તથા અલગ્યોને પહેલું માત્ર યથાપ્રવૃત્તિ કરણજી હોય છે. અહિં કરણ એટલે જીવના પરિણામવિશેષ જણવા, ૧૨૦૨

અનાદિકાળથી કર્મ અપાવવામાં પ્રવર્તેલ આત્માના અધ્યવસાય-પરિણામ વિશેષ તે પહેલું, યથાપ્રવૃત્તિકરણ, પૂર્વે કદિપણ પ્રાપ્ત નહિ થએલ એવા અપૂર્વ સ્થિતિ ધાત-રસધાત આદિ કરનાર અધ્યવસાય વિશેષ તે બીજું અપૂર્વકરણ, સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતા સુધીમાં જે પરિણામ પાછા ન પડે તે અનિવર્તિ કરણ, આ ત્રણે અધ્યવસાયરૂપ કરણો અતુકમે વધારે વધારે વિશુદ્ધ છે. અને તે લગ્યોને હોય છે. તથા અલગ્યોને તો તે પહેલું યથા-પ્રવૃત્તિકરણજી હોય છે, બીજા બે કરણો નથી હોતાં. ૧૨૦૨

એ કરણોમાંનું કયું કરણ કઈ અવસ્થામાં હોય છે ? તે કહે છે.

જા ગંઢી તા પદમં ગંઠિ સમ્પન્નજીવો અપુર્વં તુ ।

અનિયદીકરણં પુણ સમ્પત્તપુરુષત્વદે જીવે ॥ ૧૨૦૩ ॥

અનિસ્થાન. પર્યન્ત પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અનિયતો ભેદ કરતાં બીજું અપૂર્વકરણ અને જીવ સમ્યક્ત્વ સંશુષ્પ થાય, ત્યારે તે ત્રીજું અનિવર્તિકરણ. ૧૨૦૩

અનાદિકાળથી આરંભીને જ્યાં સુધી તીવ્ર રાગ દ્વેષના પરિણામરૂપ અનિસ્થાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. કારણ કે તે અવસ્થામાં કર્મ અપાવના કારણ-શ્રુત અધ્યવસાય માત્ર હોય છે, પણ કર્મ અપાવવાની જીદ્દિ હોતી નથી, ને તેથીજ તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેવાય છે, તથા તેમાં ગિરિનદીના પાપાણની મોલનાનો ન્યાય કહેવાય છે અને માત્ર ઉદય પ્રાપ્તે આઠે કર્મ પ્રકૃતિનો સર્વદા ક્ષય ત્યાં કરાય છે. અનિસ્થાન ભેદ કરતાં બીજું અપૂર્વકરણ હોય છે, કેમકે પૂર્વના અધ્યવસાય કરતાં વધારે શુદ્ધ અધ્યવસાયથી અનિસ્થાન ભેદ થાય છે. અને તે પછી જીવ સમ્યક્ત્વની સંશુષ્પ થાય છે અથવા જેને હમણાંજ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાનું છે, તેને ત્રીજું અનિવર્તિકરણ, કેમકે તેવા અતિ વિશુદ્ધ અધ્યવસાય થવા પછી તરતજ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૦૩

આ ત્રણ કરણથી થતી જે સામાયિક પ્રાપ્તિ તેનાં દૃષ્ટાંતો કહે છે.

પદ્મ-ગિરિસરિઝવલ-પિવીલિયા-પુરિસ-પદ્મ-જરગ્ગાહિયા ।

કોદંબ-જલ-વત્થાણિ ય સામાદ્યલાભદિદ્વંતા ॥ ૧૨૦૪ ॥ ૧૦૫-૧૦૭

પદ્ય-પર્વત નદી પાપાણ-કીડિઓ-પુરુષો-માર્ગ-તાવવાળા-કોદંબ-જળ-અને વત્થો

આ નવ દૃષ્ટાંત સામાયિકપ્રાપ્તિનાં ચોજવા. ૧૨૦૪

પદ્ય-(પાલા) તું દૃષ્ટાંત કહે છે.

જો પદ્મેડતિમહદ્દે ધર્મ પતિલવદ્ યોવયોવયરં ।

સોહેદ્ વદુલ્લુપતરં ક્ષિજ્ઞદ્ તં યોવકાલેણ ॥ ૧૨૦૫ ॥

તદ્ કમ્મધનપદ્દે જીવોડનામોગમો વહુતરાગં ।

સોહંતો યોવતરં ગિણંતો પાવણ ગંઠિ ॥ ૧૨૦૬ ॥

જેમ કોઇ કણખી મોટાપદ્યમાં થોડું થોડું ધાન્ય નાંખે, અને વધારે વધારે કાઢે, તે ધાન્ય થોડાજ કાળમાં ક્ષય પામે છે; તેમ કર્મરૂપ ધાન્યના પદ્યમાંથી જીવ અનાસોગપણે ધણું કર્મ ક્ષય કરતો, નવાં કર્મ થોડાં અહણ કરીને અનિશ્ચયને પામે છે. ૧૨૦૬

જેમ કોઇ કુદૃષ્ટિય કણી મોટી ધાન્યથી ભરેલી કોડીમાં કોઇ વખત થોડું થોડું ધાન્ય નાંખે છે, અને તેમાંથી શુદ્ધવહાર માટે વધારે વધારે કાઢે છે. એમ કરવાથી કેટલાક કાળે તે ધાન્ય પૂરું થઇ જાય છે. તેવીજ રીતે ચિર સંચિત કર્મરૂપ ધાન્યના પદ્યમાંથી આત્મા કોઇક પ્રકારે અનાસોગથી ધણું કર્મ ખપાવતો, અને નવાં થોડાંજ અહણ કરતો અનિશ્ચયને પામે છે. ને તે વખતે આણુ સિવાયનાં સાતે કર્મ એક કોડકોડા સાગરોપમમાં કંઈ ન્યૂન અવશેષ રાખીને બાકીનાં સર્વ કર્મ ખપાવે છે. આ પ્રમાણે યથાપ્રવૃત્તિ કરણથી થાય છે.

શિષ્ય:—ભગવન્ ! અનિશ્ચયે યથા પૂર્વે જીવ અસંચિત-અવિરત ને અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે, એવા જીવને ધણું કર્મના ક્ષય અને થોડા કર્મના બંધનો આગમમાં નિષેધ કર્યો છે. તે સબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે—“જેમ અતિ મોટા પદ્યમાં કોઈક મહત્ત્વ કુંભ પ્રમાણ ધાન્ય નાંખે, અને નાલિકા પ્રમાણ કાઢે; તેમ અસંચિત-અવિરતજીવ ધણું કર્મ બાંધે અને થોડાં કર્મની નિર્જરા કરે, તથા મોટા પદ્યમાંથી જેમ કોઈ કુંભ પ્રમાણ કાઢે અને નાલિકા પ્રમાણ નાંખે; તેમ જે પ્રમત સંચિત હોય છે, તે ધણું કર્મ નિર્જરે છે, અને થોડાં બાંધે છે, અને કોઈ મોટા પદ્યમાંથી કુંભ પ્રમાણ કાઢે છે, અને થોડું પણ નાંખતા નથી, તેમ જે અપ્રમત સંચિત હોય છે, તે ધણું કર્મની નિર્જરા કરે છે અને થોડાં પણ બાંધતા નથી. આ રીતે ઉપર મુજબ અવિરત મિથ્યાદૃષ્ટિને દરેક સમયે બંધ થયો અને નિર્જરા થોડી કહી છે. પણ તમે તો એથી વિપરીત કહો છો, તેણે કેમ ?

ગુરુ:—ભાઈ ! એકાન્ત એવો નિયમ નથી, કે અવિરત અસંચિત મિથ્યાદૃષ્ટિને ધણું કર્મના બંધ અને અલ્પ કર્મનીજ નિર્જરા થાય, જે એકાન્ત એવોજ નિયમ હોય, તો બહુકર્મી જીવને કંઈપણ સમ્યક્ત્વનો લાભ ન થાય, પણ એમ નથી. કારણ કે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવને સમકિત પામ્યા પહેલાં ધણું કર્મના ક્ષય થવાથી સમકિત પ્રાપ્ત થયેલું અત્યક્ષ જણાય છે. વળી જે સર્વદા ધણું કર્મના બંધ થાય એમજ માનીએ, તો કાળક્રમે સર્વ પુદ્ગલરાશિને પણ કર્મપણે અહણ કરવાનો પ્રસંગ આવે. અને કોઇપણ પુદ્ગલ અહણ કરવાનું રહે નહિ,

પરન્તુ એમ થતું નથી, કેમકે સ્તંભ-કુંભ-અભ્ર-પૃથ્વી-ગૃહ-શરીર-વૃક્ષ-પર્વત-નદી-સમુદ્ર આદિ ભાવે પરિણામ પામેલા પુદ્ગળો હૃએશાં જન્માય છે, અને કર્મબંધ પણ વર્તમાન-આદિમાં જન્માય છે. માટે આ બન્ધ અને નિર્જરાના સંબંધમાં ત્રણ ભાગા સમજવા. પ્રથમ કોષકને ઉત્કૃષ્ટ બંધ હેતુથી, અને પૂર્વ બદ્ધ કર્મક્ષયના હેતુની ન્યૂનતાથી કર્મ બંધ વધારે થાય છે, કોષકને કર્મ બંધના હેતુની અને કર્મક્ષયના હેતુની સમાનતાથી કર્મના બંધ અને નિર્જરા સમાન થાય છે. તથા કોષકને બંધ હેતુની ન્યૂનતાથી અને ક્ષયના હેતુની ઉત્કૃષ્ટતાથી કર્મબંધ થારો થાય છે અને નિર્જરા વધારે થાય છે. આ ત્રણ ભાગામાંથી ત્રીજા ભાગમાં જ્યારે કોઈ અધ્યાદૃષ્ટિ વર્તે છે, ત્યારે તેને અનિર્જરા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૦૫-૧૨૦૬

અનાસોગપણે ઓટલા બધા કર્મના ક્ષય કેવી રીતે થાય ? એ શકાના ઉત્તરમાં આ-ચાર્યશ્રી પર્વતની નદીના પાપાણુનું બીજું દધાન્ત કહે છે.

ગિરિનદ-વત્તણિપત્તરઘઘળોવ્મ્મેણ પદમકરણેણ ।

જા ગંઠી કમ્મદ્વિદ્ધં સ્વવળમણાભોગઓ તસ્સ ॥ ૧૨૦૭ ॥

પર્વતની નદીના આર્ગમાં પડેલા પત્થરોના ધારના જેવી ઉપમાવાળા એવા પ્રથમ-કરણુવડે જીવને અનાસોગથી કર્મ સ્થિતિના ક્ષય થવાથી અનિર્જરા થાય છે.

જેમ પર્વતની નદીના આર્ગમાંના પથરો અનાસોગથી ઓટલે “અમે આવી આકૃતિ-વાળા થઈએ” એવી ઇચ્છા વિના તે પાણીના પ્રવાહથી ધસાવાથી અથવા પરસ્પર અથ-કાવાથી, એમ કોઈ પણ રીતે એ પથરો ગાળ-ત્રિકાણ-ચતુષ્કોણ-લાંબા-કુંઠા વિગેરે અનેક આકારવાલા થઈ જાય છે, તેમ અહીં પણ કોષક રીતે અનાસોગપણે યથાપ્રવૃત્તિ કરણથી કર્મ અપાવીને અનિર્જરા પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૦૭

કીડિઓનું દધાન્ત કહે છે.

સ્થિતિસામાવિયગમણં યાણૂસરણં તઓ સમુપ્પયણં ।

યાણં યાણુસિરે વા ઓરુહણં વા મુદ્ધંગણં ॥ ૧૨૦૮ ॥

સ્થિતિગમણં પિવ પદમં યાણૂસરણં વ કરણપ્પુલ્લં ।

ઉપ્પયણં પિવ તત્તો જીવાણં કરણમનિયદ્ધિં ॥ ૧૨૦૯ ॥

યાણુ વ ગંઠિદેસે ગંઠિયસત્તસ્સ તત્તયત્તયાણં ।

ઓયરણં પિવ તત્તો પુણોડવિ કમ્મદ્વિદ્ધિવિહી ॥ ૧૨૧૦ ॥

જેમ કેટલીક કીડિઓ હૃએશાં-સ્વાભાવિક પૃથ્વીપર આમ તેમ ગમન કરે છે, કેટલી સ્થાણુ-કુંઠાપર ચડે છે; કેટલીક તે ખીલાપરથી ઊડી જાય છે, કેટલીક ખીલા આગળ જ રહી જાય છે અને કેટલીક ચઢીને ખીલા પરથી ઊતરી જાય છે; તેમાં કીડિઓના સ્વાભાવિક ગમનની પેઠે હૃએશાં પ્રવર્તનું પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, ખીલાપર ચડવા સમાન અપૂર્વકરણ છે, ખીલાપરથી ઊડવા સમાન જીવોને અનિવર્તિકરણ છે. (આ કરણના બળે જીવ અધ્યાત્મથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ શુભસ્થાને જાય છે.) અનિર્જરાત્વ (અનિર્જરો નહિ કરેલ જીવ) ને સ્થાણુની પેઠે અનિર્જરા આગળ અવસ્થાન હોય છે, અને ત્યાંથી પુનઃ પાછા ફરવારૂપ કર્મસ્થિતિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨૦૮-૧૨૦૯-૧૨૧૦.

પરન્તુ એમ થતું નથી, કેમકે સ્તંભ-કુંભ-અભ-પૃથ્વી-શુદ્ધ-શરીર-વૃક્ષ-પર્વત-નદી-સમુદ્ર આદિ ભાવે પરિણામ પામેલા પુદ્ગળો હુએશાં જણાય છે, અને કર્મબંધ પણ વર્તમાન-આદિમાં જણાય છે. માટે આ બન્ધ અને નિર્જરાના સંબંધમાં ત્રણ ભાંગા સમજવા, પ્રથમ કોઇકને હિંદુષ્ટ બંધ હેતુથી, અને પૂર્વબદ્ધ કર્મક્ષયના હેતુની ન્યૂનતાથી કર્મ બંધ વધારે થાય છે, કોઇકને કર્મ બંધના હેતુની અને કર્મક્ષયના હેતુની સમાનતાથી કર્મનો બંધ અને નિર્જરા સમાન થાય છે. તથા કોઇને બંધ હેતુની ન્યૂનતાથી અને ક્ષયના હેતુની હિંદુષ્ટતાથી કર્મબંધ થોડો થાય છે અને નિર્જરા વધારે થાય છે. આ ત્રણ ભાંગામાંથી ત્રીજા ભાંગામાં જ્યારે કોઈ અધ્યાદૃષ્ટિ વર્તેલા હોય, ત્યારે તેને અન્ધિદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૦૫-૧૨૦૬

અનાલોગપણે એટલા બધા કર્મનો ક્ષય કેવી રીતે થાય ? એ શંકાના ઉત્તરમાં આ-ચાર્યશ્રી પર્વતની નદીના પાપાણુનું બીજું દેશાન્ત કહે છે.

ગિરિનદ-વત્તણિપત્વરઘટજોવમ્મેણ પદમકરણેણ ।

જા ગંઠી કમ્મદિદ્દં સ્વવળમણાભોગઓ તસ્સ ॥ ૧૨૦૭ ॥

પર્વતની નદીના માર્ગમાં પડેલા પથરોના ધારના જેવી ઉપમાવાળા એવા પ્રથમ-કરણવડે જીવને અનાલોગથી કર્મ સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી અન્ધિદેશ થાય છે.

જેમ પર્વતની નદીના માર્ગમાંના પથરો અનાલોગથી એટલે “અને આવી આકૃતિ-વાળા ઘડાએ” એવી ઇચ્છા વિના તે પાણીના પ્રવાહથી ધસાવાથી અથવા પરસ્પર અથ-ડાવાથી, એમ કોઇ પણ રીતે એ પથરો ગાળ-ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ-લાંબા-ટુંકા વિગેરે અનેક આકારવાલા થઈ જાય છે, તેમ અહીં પણ કોઇક રીતે અનાલોગપણે યથાપ્રવૃત્તિ કરણથી કર્મ અપાવીને અન્ધિદેશ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૦૭

કીડિઓનું દેશાન્ત કહે છે.

સ્થિતિસામાવિયગમણં યાણૂસરણં તઓ સમુપ્પયણં ।

વાણં યાણુસિરે વા ઓરુહણં વા સુરંગાણં ॥ ૧૨૦૮ ॥

સ્થિગમણં પિવ પદમં યાણૂસરણં વ કરણમપ્પુવ્વં ।

ઉપ્પયણં પિવ તત્તો જીવાણં કરણપનિયદ્ધિં ॥ ૧૨૦૯ ॥

યાણુ ઇ ગંઠિદેસે ગંઠિયસત્તસ્સ તત્તયવત્થાણં ।

ઓયરણં પિવ તત્તો પુણોડવિ કમ્મદિદ્ધિંચિલુદ્ધી ॥ ૧૨૧૦ ॥

જેમ કેટલીક કીડિઓ હુએશાં-સ્વાભાવિક પૃથ્વીપર આમ તેમ ગમન કરે છે, કેટલી સ્થાણુ-ટુંકાપર ચડે છે; કેટલીક તે ખીલાપરથી ઊડી જાય છે, કેટલીક ખીલા આગ-ળજ રહી જાય છે અને કેટલીક ચઢીને ખીલા પરથી ઊતરી જાય છે; તેમાં કીડિઓના સ્વાભાવિક ગમનની પેઠે હુએશાં પ્રવર્તતું પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, ખીલાપર ચડવા સમાન અપૂર્વકરણ છે, ખીલાપરથી ઊડવા સમાન જીવોને અનિવર્તિકરણ છે. (આ કર-ણના બળે જીવ અધ્યાત્મથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ શુદ્ધસ્થાને જાય છે.) અન્ધિકસત્ત્વ (અન્ધિકભેદ નહિ કરેલ જીવ) ને સ્થાણુની પેઠે અન્ધિ દેશ આગળ અવસ્થાન હોય છે, અને ત્યાંથી પુનઃ પાછા ફરવારૂપ કર્મસ્થિતિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨૦૮-૧૨૦૯-૧૨૧૦.

હવે મુસાફર પુ પાતું દેખાતું કહે છે.

જહ વા તિજિ મળૂસ જતઢવિપહં સહાવગમણેણ ।

વેલાઈવમમીયા તુરંચિ પવા યદો ચોરા ॥ ૧૨૧૧ ॥

દદંદુ મગતઢત્યે તે ણગો મગઓ પઢિનિપત્તો ।

ચિતિઓ ગહિઓ તડઓ સમડકંતો પુરં પત્તો ॥ ૧૨૧૨ ॥

અઢચી ભવો મળૂસા જીવો કમ્મઢિઈ પહો દોહો ।

ગંતો ય ભયત્યાણં રાગ-હોસા ય દો ચોરા ॥ ૧૨૧૩ ॥

મળ્લો ટિડપરિવહ્દો ગહિઓ પુગ ગંઢિઓ ગમો તડઓ ।

સમ્મનપુરં एवं જોણ્જા તિણિ કરણાઈ ॥ ૧૨૧૪ ॥

અથવા જેમ કેઈ ત્રણ મનુષ્યો સ્વભાવિકગાતએ અટવીમાં જતાં ધણે માર્ગ ચાલી ગયા. તેવામાં વેળાનો અતિક્રમ થવાથી તેઓ ભય પામ્યા, એટલામાં ત્યાં ભયસ્થાનકે જે ચોર તેમને મળ્યા. માર્ગમાં જે ચોરોને જોયને (ત્રણમાંના) એક મનુષ્ય માર્ગમાંથી પાછો ફર્યો, બીજાને ચોરોએ પકડયો, અને ત્રીજો ચોરોનો તિરસ્કાર કરીને હાલનગરે પહોંચી ગયો. અહીં અટવી તે સંસાર, મનુષ્યો તે અધિદેશથી પાછો ફરેલો અધિદેશમાં રહેલો અને અધિનો ભેદ કરેલો એવા તે ત્રણે જીવો, કર્મની સ્થિતિ તે દીર્ઘપંથ, અર્થ તે ભયસ્થાન, જે ચોરો તે રાગ-દ્વેષ, જે ભાગી ગયો તેની સમાન અભિગ્રન્થિ પુનઃ સ્થિતિ વધારનાર જીવ, જે પકડાયો તેની જેવો અનિદેશ આગળ રહેલો જીવ અને જે ચાલ્યો ગયો તેની માફક સમ્યક્ત્વરૂપ નગરે પહોંચેલો જીવ જાણવો, આ પ્રમાણે ત્રણ કરણમાં પણ યોજના કરવી. (ત્રણ પુરુષતું સ્વભાવિક ગમન તે અનિદેશ આગળ હાલનાર યથામૃત્તિકરણ, શીઘ્રગતિથી ચોરોનો તિરસ્કાર કરવો તે અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વાદિરૂપ હાલનગરે પહોંચ્યાહનાર તે અનિવર્તિકરણ જાણવું. ૧૨૧૧-થી-૧૨૧૪.

શિષ્ય:—પ્રભો ! અનિદેશ કરીને જીવો સમ્યક્ત્વાદિરૂપ શાક્ષમાર્ગ પામે છે, તે પરોપદેશથી પામે છે ? કે ધોતાની મેળે સ્વાભાવિકપણે પામે છે ? અથવા એ બેના પણ યોગ છતાં એકે પ્રકારે નથી પામતા ? આચાર્યશ્રી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને માર્ગેઈ દેખાતું આપે છે કે—

ઉવણ્ણસઓ સયં વા લમ્મહ પહં કોઈ ન લમ્મહ કોઈ ।

ગંઢિત્યાણં પત્તો સમ્મત્તપહં તહા મળ્લો ॥ ૧૨૧૫ ॥

જેમ કેઈ મનુષ્ય અટવીમાં આમ તેમ રખડતાં સ્વયં ચોગ્ય માર્ગ પામે છે, કેાઈક બીજાના કહેવાથી માર્ગ પામે છે અને કેાઈક નથી પણ પામતો; તેવી રીતે કેાઈક ભવ્યાત્મા સંસાર અટવીમાં ભગતાં અનિદેશ પામીને સ્વયં સમ્યક્ત્વાદિ સન્માર્ગ પામે છે, કેાઈક પરોપદેશથી પામે છે, અને કેાઈક દુર્ભવ્ય અભવ્ય નથી પણ પામતા, અને અધિદેશ પામેલો પાછો વહે છે. ૧૨૧૫

જવરવાળાનું દેખાતું કહે છે.

મેસજ્ઞેણ સયં વા નસ્સઈ જરઓ ન નસ્સઈ કોઈ ।

મવસ્સ ગંઢિદેસે મિચ્છચમહાજરો-પેવં ॥ ૧૨૧૬ ॥

જેમ કોઈ તાવવાળા અનુબંધને સ્વભાવિક રીતે ઝોટલે ઝોપધ વિના તાવ દૂર થાય છે, કોઈકને ઝોપધોપચારથી દૂર થાય છે અને કોઈકને ઝોપધોપચાર કરવાથી પણ દૂર નથી થતો; તેમ મિથ્યાત્વરૂપ મહાભવર પણ કોઈક ભવ્યાત્માને સ્વાભાવિક રીતે સ્હેજે નાશ પામે છે, કોઈકને શુરવચનરૂપ ઝોપધોપચારથી નાશ પામે છે અને કોઈકને નાશ નથી પણ પામતો. (ભવ્યાત્માને આ ત્રણે પ્રકાર હોય છે અને અભવ્યને તો એક ત્રીજે પ્રકારજ હોય છે). ૧૨૧૬.

કોદરાનું ઉદાહરણ કહે છે.

નાસઈ સયં વ પરિવમઓ વ જહ કોદવાળ મયમાવો ।

નાસઈ તહ મિચ્છમઓ સયં વ પરિક્રમણાવ વા ॥ ૧૨૧૭ ॥

જેમ કોઈક કોદરાનો માદકસ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે નાશ પામે છે, કોઈકનો છાણ આદિના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, અને કોઈકનો તે સ્વભાવ નથી નાશ પામતો, તેમ કોઈક જીવનો મિથ્યાત્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે દૂર થાય છે, કોઈકને શુરમહારાજના ઉપદેશથી નાશ થાય છે, અને કોઈકને સર્વથા નથી પામતો. ૧૨૧૭

શાવડે મિથ્યાત્વ શુદ્ધ થાય છે? તે માટે કહે છે—

અપ્પુષ્ણે તિપુંજે મિચ્છતં કુણં કોદવોમયા ।

અનિયદીકરણં ડ સો સમ્મહંસણં લહઈ ॥ ૧૨૧૮ ॥

‘જીવો ત્રણ કોદરા સમાન મિથ્યાત્વના અપૂર્વકરણવડે ત્રણપુંજ કરે છે, પણ સમ્યગ્-દર્શન તો અનિવર્તિ’ કરણવડેજ પામે છે. ૧૨૧૮.

જેમ કોઈક અનુબંધ છાણ વિગેરેના પ્રયોગથી કોદરાને શુદ્ધ કરે છે, તેમાં તેના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. કોઈ કોદરા સર્વથા શુદ્ધ થાય છે, કોઈ અર્ધ શુદ્ધ થાય છે, અને કોઈ બિલકુલ શુદ્ધ નથી થતા. તેવીજ રીતે જીવો અપૂર્વકરણવડે મિથ્યાત્વ શોધીને તેના શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજ કરે છે. તેમાં સમ્યક્ત્વને આપરનાર એવા રસને આપવીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વના પુદ્ગલોનો પુંજ તે જિનેસક તત્ત્વરૂપિને આપરનાર નથી, માટે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્ધશુદ્ધ મિથ્યાત્વ પુદ્ગલોનો પુંજ સમ્યગ્મિથ્યાત્વ-મિશ્ર કહેવાય છે. અને સર્વથા અશુદ્ધ પુદ્ગલપુંજ તે મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અપૂર્વકરણથી ત્રણ પુંજ થાય છે, પરંતુ અનિવર્તિકરણ વિશેષથી જીવ સમ્યક્ત્વ પુંજે જાય છે, બીજા બે પુંજે નથી જતો. જ્યારે સમ્યક્ત્વથી પતિત થઇને પુનઃ સમ્યક્ત્વ પામે છે, ત્યારે પણ અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુંજ કરીને અનિવર્તિકરણથી સમકિત પામે છે.

શિષ્ય:—બીજવાર સમકિત પામતાં અપૂર્વકરણની અપૂર્વકરણતા કેમ કહી શકાય? કેમકે પૂર્વે તેની પ્રાપ્તિ થએલ છે.

આચાર્ય:—શોધીજવાર સુધી તેનો લાભ થાય છે, એટલે અપૂર્વ જેવું હોવાથી તેને અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. એમ વૃદ્ધોત્તં કથન છે. સિદ્ધાન્તવાદીઓ પણ એમજ કહે છે. પણ કર્મઅન્યવાળાઓ તે “મિથ્યાત્વનું અન્તરકરણ કરે છે.” તે અન્તરકરણમાં પેટેલા જીવ ઉપરાંત સમકિત પામે છે, અને તેવડે મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કરે છે, તે પછી ક્ષાયોપશ-

અભવ્યને શ્રુત સામાયિક લેવાનાં કારણો ને જલ તથા વસ્તુનું દર્શાવતું. (૪૪૭)

મિક પુજના ઉદયથી ક્ષાયોપશમિક સમકિત પામે છે. એમ માને છે. અર્થાત્ અપૂર્વકરણથી ત્રણપુજ નથી કરતા ને ઉપશમમાં કરેલ શુદ્ધ પુજના ઉદયથી ફેર સમ્યક્ત્વ પામે છે.

આ પ્રમાણે ભવ્યાત્માને સર્વત્ર સમ્યક્ત્વ લાભ કહ્યો, હવે અધિપદેશે આવેલ અભવ્યને શું થાય ? તે કહે છે.

વિત્યંકરાદ્યપૂર્યં દદ્વણ્ણેજ વાવિ ક્ષેણ ।

સુયસામાયલાહો હોજ્ઞ અમવસ્સ ગંઠિમ્મિ ॥ ૧૨૧૯ ॥

તીર્થકરાદિની પૂજા એકને અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રયોજનથી અનિર્ણયિત પામેલા અભવ્યને માત્ર શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે. ૧૨૧૯

તીર્થકરની વિભૂતિ વિગેરે એકને “આધર્મથી આવો સત્કાર થાય છે, દેવપણું-રાજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.” ઇત્યાદિ સુદ્ધિથી અનિર્ણયિત પામેલા અભવ્યને તે વિભૂતિ માટે અથવા દેવપણું-રાજ્યપણું-સૌભાગ્ય-રૂપ-બળ વિગેરે બીજા પ્રયોજનથી, સર્વથા મોક્ષની શ્રદ્ધા વિના પણ કિંચિત્ કટકારી અનુમાન કરવાથી અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિકનો માત્ર લાભ થાય છે, કેમકે અભવ્યને પણ અગ્નીમાર અંગનું અધ્યયન કર્યું છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ તો તેમને નથીજ થતો.

હવે “અધ્યુવેષ્ઠ તિપુજ” એ ૧૨૧૮ મી ગાથાનું વિવરણ કરે છે.

મયણા દરનિવલિપા નિગ્ગલિયા ચ જહ કોહ્વા તિવિહા ।

તહ મિચ્છંતં તિવિહં પરિણામવસેણ સો કુણદ્ ॥ ૧૨૨૦ ॥

જેમ પ્રયોગથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે કોહરા થાય છે, તેમ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે મિચ્છાત્વ થાય છે. ૧૨૨૦

હવે જળ અને વસ્ત્રનાં દર્શાવતો કહે છે.

જહ વેહ કિંચિ મલિણં ટરમુદ્ધં સુદ્ધમંસુ વત્યં ચ ।

एवं परिणामवसा करेइ सो दंसणं तिविहं ॥ १२२१ ॥

અથવા જેમ પાણી તથા વસ્ત્ર એકું હોય, તે શુદ્ધ કરવા છતાં પણ કોઈક શુદ્ધ ન થાય, કોઈક અર્ધ શુદ્ધ થાય, અને કોઈક સર્વથા શુદ્ધ ન થાય, અને કોઈક સર્વથા શુદ્ધ થાય છે, તેમ જલ પણ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી દર્શનમોહનીય કર્મને મોક્ષતાં અશુદ્ધ અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ એવા મિચ્છાત્વ-મિત્ર-અને સમ્યક્ત્વ, એમ ત્રણ પ્રકાર કરે છે. ૧૨૨૧

હવે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આદિના લાભ કેવી રીતે થાય ? તે કહે છે.

सम्पत्तम्मि व लद्धे पलियपुहुत्तेण सावओ होइ

चरणो-वसम-स्वयाणं सागर संलंतरा होति ॥ १२२२ ॥

एवं अप्परिवडिणं सम्पत्ते देव-मणुयजम्मोसु ।

अण्णयरसंदिवज्जं एगમवेणं व सच्चाई ॥ १२२३ ॥

સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી બાકી રહેલી સ્થિતિમાંથી પદ્યોપમ પ્રયક્ત્વ (એથી નવ પદ્યો-

પમ) જેટલો કાળ વીત્યા બાદ દેશવિરતિ થાય છે, તે પછી સંખ્યાતા સાગરોપમ વીત્યા બાદ ચારિત્ર પામે છે, તે પછી સંખ્યાતા સાગરોપમે વીત્યાબાદ ઉપશમત્રેણિ પામે છે અને તે કરતાં સંખ્યાતા સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઝોટી થયા પછી ક્ષપકત્રેણિ પામે છે. આ પ્રમાણે દેવમનુષ્યભવમાં ગમનાગમન કરતાં સમ્યક્ત્વથી પડ્યા સિવાય મનુષ્યભવમાં દેશવિરતિ આદિનો લાભ થાય છે, અથવા અતિશુભ પરિણામથી ઘણા કર્મની અમી ગયેલી સ્થિતિવાલો જીવ એક ભવમાં પણ ઉપશમ અને ક્ષપક એમાંથી એક ત્રેણિને દેશવિરતિ આદિ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. (સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે એક ભવમાં બે ત્રેણિ ન થાય, પણ એકજ થાય.) ૧૨૨૨-૧૨૨૩.

હવે જેના ઉદયથી સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ ન થાય અથવા થઈ તોપણ નાશ પામે તેવાં સમ્યક્ત્વાદિનાં આવરણો કહે છે.

અહુળા જસ્સોદયઓ ન લમહ દંસળાહસામયં ।

લહ્દં વ પુળો મસ્સઈ તદિહાવરણં કસાયાઈ ॥ ૧૨૨૪ ॥

અહવા સ્વયાઈઓ કેવલાઈં તં જેસિં તે કહ કસાયા ।

કો વા કસ્તાવરણં કો વ સ્વયાઈકમો કસ્સ ? ॥ ૧૨૨૫ ॥

હવે જેના ઉદયથી (જીવને) દર્શનાદિ સામાયિક પ્રાપ્તિ ન થાય, અને પ્રાપ્તિ થયા હોય, તોપણ નાશ પામે, તે અહીં કપાય (વગેરે (સમ્યક્ત્વાદિના) આવરણ છે, અથવા) જે કપાયના કપાદિથી જે કેવળજ્ઞાનાદિ (કેવળદર્શન-ચારિત્રાદિ) થાય છે, તે કેટલા કપાય છે ? કયા કપાય કયા સામાયિકનું આવરણ છે ? અથવા કયા કપાયના કયા ક્રમે ક્ષય આદિ થાય છે ? ૧૨૨૪-૧૨૨૫

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નોના અનુક્રમે ઉત્તર આપે છે.

પઠમિલ્લુઆણ ઉદય નિયમા સંજોયણાકસાયાણં ।

સમ્મહંસણલંભં ભવસિદ્ધીયાઽવિ ન લહંતિ ॥ ૧૨૨૬ ॥ ૧૦૬-૧૦૮

પહેલાં સંજોયણના નામના અનન્તાનુબન્ધિ કપાયના ઉદયે, સમ્યગ્દર્શનનો લાભ ભવસિદ્ધિક (તદ્ભવમોક્ષગામી) જીવો પણ અવશ્ય ન પામે.

પહેલા જે અનન્તાનુબન્ધી અથવા સંજોયણા એવા જે કોધ-માન-માયા ને લોભ કપાયો તેના ઉદયથી ભવસિદ્ધિક અટકે તદ્ભવ મોક્ષગામી જીવોને પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત ન થાય, તો પછી અભલજ્ઞાને તો કયાંથીજ થાય ?

અનન્તાનુબન્ધી કપાયને પહેલા કપાય શાથી કહ્યો ?

સ્વવર્ણ પહુષ્ પદમા પદમહુણવિઘાઙ્ગો ત્તિ વા જમ્હા ।

સંજોયણાવસાયા મવાદિસંજોયણાઓ (દો) ત્તિ ॥ ૧૨૨૭ ॥

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ થતાં અને ક્ષપકત્રેણિમાં પ્રથમ તેનોજ ક્ષય થાય છે, અથવા સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રથમ શુભનો ધાત કરનાર હોવાથી તે પ્રથમ કપાય છે, અને સંસારમાં જોયનાર હોવાથી તેને સંજોયણા કપાય કહેવાય છે. ૧૨૨૭

કપાય એટલે શું ? એના અભાધાન માટે કપાયની શબ્દ વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

કમ્મં કસં ભવો વા કસમાઓ સિં જઓ કસાયા તે !

કસમાયયંતિ વ જઓ ગમયંતિ કસં કસાય ત્તિ ॥ ૧૨૨૮ ॥

આઓ વ ઉવાદાણં તેણ કસાયા જઓ કસસ્સાયા ।

ચત્તારિ ઘઠુવયણઓ एवं વિડ્યાદઓડવિ ગયા ॥ ૧૨૨૯ ॥

કપ એટલે કર્મ અથવા ભવ, તેમનો આય, એટલે લાભ જેથી થાય, તે કપાય, અથવા કર્મ યા સંસાર જેથી આવે તે કપાય, અથવા કર્મ કે સંસારને છવ જે છતાં પામે તે કપાય, અથવા આય એટલે ઉપાદાન-હેતુ, સંસાર યા કર્મના હેતુ હોવાથી તે કપાય છે. બહુવચનના પ્રયોગથી એ કપાયો ચાર છે, અને દશવિરતિ આદિગુણોના અતુ-કર્મે ધાત કરનારા હોવાથી તે બીજી-ત્રીજી-ચોથા કહેવાય છે. ૧૨૨૮-૧૨૨૯

ભવસિદ્ધિયાવિ મણિણ નિયમા ન લહંતિ તયમમં વાવિ ।

અવિસદ્દેણ વ ગદિયા પરિત્તસંસારિયાઈયા ॥ ૧૨૩૦ ॥

ભવસિદ્ધિકે છવો પણ (પહેલા કપાયના ઉદયે સમ્યક્ત્વને પામતા નથી એમ કહેવાથી અભવ્ય તે અવશ્ય તેને નજ પામે, અને અપિ શબ્દથી પરિત સંસારી છવો પણ ન પામે એમ સમજાવું. ૧૨૩૦

દશવિરતિનાં આવરણ કહે છે.

વિતિયકસાયાણુદણ અપ્પચ્ચક્ખાણનામધેયાણં ।

સમ્મદંસણલંભં વિરયાવિરહં ન ડ લહંતિ ॥ ૧૨૩૧ ॥ ૧૦૭-૧૦૯ ॥

અપ્રત્યાખ્યાન નામના બીજા કપાયના ઉદયથી (લબ્યાત્મા) સમ્યક્દર્શન પામે, પરંતુ દશવિરતિ ન પામે. ૧૨૩૧

સર્વં દેસો વ જઓ પચ્ચક્ખાણં ન જેસિ ઉદયમ્મિ ।

તે અપ્પચ્ચક્ખાણા મન્વનિસેહે મઓડકારો ॥ ૧૨૩૨ ॥

સમ્મદંસણલંભં લહેઈ મવિય ત્તિ વક્કસેસોડ્યં ।

વિરયાવિરહંવિસેસણતુસદ્સંલક્ખિઓડ્યં ચ ॥ ૧૨૩૩ ॥

જે માટે આ બીજા કપાયના ઉદયથી છવ, સર્વથી કે દશથી પ્રત્યાખ્યાન ન પામે, તેથી તે કપાયો અપ્રત્યાખ્યાની કહેવાય છે. આમાં અકાર સર્વ નિષેધાર્થક છે. લબ્યાત્માને સમ્યક્ દર્શનનો લાભ થાય છે. એ વાક્ય શેષ છે, અને વિરતાવિરતિ શબ્દથી આવકપણાનો લાભ ન થાય એ વાત સંલક્ષિત છે. ૧૨૩૨-૧૨૩૩.

હવે સર્વવિરતિગુણનું આવરણ કહે છે.

તદયકસાયાણુદણ પચ્ચક્ખાણાવરણનામધેજ્ઞાણં ।

દેસે-ક્કદેસવિરહં ચરિત્તલંભં ન ડ લહંતિ ॥ ૧૨૩૪ ॥ ૧૦૮-૧૧૦ ॥

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના ત્રીજા કથાયના ઉદયે દેશ વિરતિનો લાભ થાય છે, પરંતુ સર્વ વિરતિરૂપ આદિત્રનો લાભ નથી થતો. ૧૨૩૪

ભાષ્યકાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

सर्वं पञ्चक्खणं वरंति ते जं न देसमेणं ।

પચ્ચક્ષણાવરણા આમજ્ઞાદી-સદત્યેસુ ॥ ૧૨૩૫ ॥

જે માટે ત્રીજા કથાયો સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ આવરણ કરે, પણ દેશ વિરતિનું ન કરે, માટે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહે છે. અહીં આદ્યશબ્દ મર્યાદા અથવા ઇપદ્ અર્થમાં છે. ૧૨૩૫

આ ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કથાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ આવરણ થાય છે, પણ દેશ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ આવરણ નથી થતું, કારણ કે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ આવરણ કરે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એવી વ્યુત્પત્તિ અહીં ન કરવી, પણ આવરણ શબ્દના "આદ્ય" ઉપરથી મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ આવરણ કરે, અથવા સાવધથાગની અનુભૂતિમાત્ર વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ. અનન્ત સાવધથાગનું પ્રત્યાખ્યાન કરીને દેશવિરતિવાળો આવક અગ્નીઆરમ્ભ પ્રતિમા ન્યારે પામ્યો હોય, ત્યારે પણ સાવધથાગની પરિમિત અનુભૂતિ માત્રનું પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો, તેનું કારણ આત્રીજા કથાયરૂપ આવરણનું છે. આથી આ કથાયને ઇપદપ્રત્યાખ્યાનાવરણ પણ કહેવાય છે. ૧૨૩૫

શિષ્ય:—ભગવન્! આ આવરણ તે વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનાવરણ હોય કે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનાવરણ હોય? આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

नासंतस्तत्तावरणं न सतोऽभवाद्दिविरमणपसंगा ।

પચ્ચક્ષણાવરણા તમ્હા તસ્તંભવાવરણા ॥ ૧૨૩૬ ॥

એકાન્તે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનાવરણ આવરણ હોતું નથી, (કેમકે અવિદ્યમાનનું આવરણ માનીએ, તો અવિદ્યમાન એવા અરવિષાણનું પણ આવરણ માનવું જોઈએ.) તેમ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનાવરણ આવરણ પણ નથી હોતું, કેમકે અલબ્ધોને પણ (પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કથાયો હોવાથી) વિરતિનો પ્રસંગ થાય. તે માટે પ્રત્યાખ્યાનાવરણની પરિણતિને આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨૩૬.

• એજ વાત દુષાન્તપૂર્વક વધારે સ્પષ્ટ કહે છે.

उदण विरइपरिणहं न होइ जेसि खयाइओ होइ ।

પચ્ચક્ષણાવરણા ત ઉદ જહાં કેવલાવરણ ॥ ૧૨૩૭ ॥

કેવળજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી જેમ કેવળજ્ઞાન, તેમ જે કથાયના ઉદયથી વિરતિ પરિણામ ન થાય, પણ જેના ક્ષયાદિથી થાય, તે અહીં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨૩૭

જેમ કેવળજ્ઞાનાવરણથી વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન નથી અવરાતું, તેમ અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ નથી અવરાતું; કારણ કે જે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાતું હોય, તો અલબ્ધોને પણ કેવળજ્ઞાનનો પ્રસંગ થાય, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન પ્રગટ થયું હોય તો તે સમ્યક્ જ્ઞાનાવરણથી અવરાએલું માનવું પડે. અલબ્ધોને પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હતું; પરંતુ આજનાથી તે અવરાએલું છે એમ કહેવામાં આવે. તો તે અચોક્ષ્ય છે, કેમકે જે અખણી-

સંજવલનથી યથાખ્યાતનો અસાધ ને રાત્રિભોજન વ્રતવું' મૂલોત્તર ગુણપણું. (૪૫૨)

છીયાથી ઠંડાએલા દીપકની થેડે, તે વડે તે પોતાને તો જરૂર પ્રગટ કરી શકે, પણ અલ-
વ્યોને તેમ તો નથી થતું. વળી અવિધમાન કેવળજ્ઞાન પણ તદાવરણથી અવરાતું નથી,
કેમકે જો અવિધમાન અવરાતું હોય, તો અવિધમાન એવા ગધેડાનાં સીંગડાં પણ અવ-
રાવવાં જોઈએ. માટે એ ઉલ્લેખ રીતે ન માનતાં સદસદ્ (વિધમાન-અવિધમાન) રૂપ
કેવળજ્ઞાન તેના આવરણથી અવરાય છે, એટલે કે જીવદ્રવ્યરૂપે વિધમાન કેવળજ્ઞાન અવ-
રાય છે, અને આવિર્ભૂત પરિણતિએ આવિધમાન અવરાય છે. એ સદસદ્-રૂપ (વિધમાન
અવિધમાનરૂપ) કોઈક અપેક્ષાએ એકજ છે. આ પ્રમાણે જેમ સદસદ્-રૂપ કેવળ જ્ઞાન
તદાવરણથી અવરાય છે, એટલે કે આવરણના સામર્થ્યથી જીવ કેવળજ્ઞાન પરિણતિએ પરિ-
ણામ નથી પામતો, તેમ આ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ઉદયથી વિરતિપરિણામ પણ
સદસદ્-રૂપે અવરાય છે, અર્થાત્ વિરતિપરિણામે જીવ પરિણામ પામી શકતો નથી, અહીં
પણું કહેવા જેવું છે, પણ અન્ય વધી જવાના લાયકી કહેતા નથી. ૧૨૩૭.

યથાખ્યાતચારિત્ર આચરનાર ચોથા કપાયવું સ્વરૂપ કહે છે.

મૂલગુણાણં લંભં ન લહૈઃ મૂલગુણઘાઈણો ઉદય ।

સંજલણાણં ઉદય ન લહૈઃ ચરણં અહક્લાયં ॥ ૧૨૩૮ ॥ ૧૦૯-૧૧૧ ॥

મૂળગુણનો ધાત કરનાર કપાયોના ઉદયથી મૂળગુણોની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને સંજવલન
કપાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્રનો લાભ ન થાય. ૧૨૩૮

સમ્યક્ત્વ-મહાવ્રત-ને અણુવ્રત, એ ત્રણે ઉત્તર ગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ ગુણ
કહેવાય છે. તે મૂળ ગુણોના ધાત કરનાર અનન્ટાતુષ્ઠી-અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાના-
વરણ કપાયોના ઉદયથી ઉપરેક્ત મૂળગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી. તથા પરિસહાદિના સ યોગે
ચારિત્રવાળાને થોડો જાજવલ્યમાન કરે તે સંજવલન કપાય. આ કપાયના ઉદયથી યથાખ્યાત
ચારિત્ર-કપાયરહિત એવું વીતરણ ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયું હોય, તો નાશ
પામે. માત્ર આ વીતરણ ચારિત્રનોજ આ કપાયો ધાત કરે છે એટલુંજ નહિ પરન્તુ
શેષચારિત્રવાળાને પણ તેમના ચારિત્રમાં આ કપાયો દેશોપધાતરૂપ અતિચાર લગાડે છે.

મૂળગુણો કયા ? તે બાખ્યકાર કહે છે.

સમ્પત્તસમેયાઈ મહૃવ્યા-શુન્વયાઈ મૂલગુણા ।

મૂલં સેસાહારો વારસ તર્પાઈણો ણ ॥ ૧૨૩૯ ॥

સમ્યક્ત્વ સહિત મહાવ્રતો અને અણુવ્રતો તે મૂળગુણો છે, કેમકે તે શેષ ઉત્તરગુણોના
આધારભૂત હોવાથી મૂળ રૂપ છે. તથા એ મૂળગુણોના ધાત કરનારા એ પ્રથમના આર
કપાયો છે. ૧૨૩૯.

રાત્રિભોજનને મૂળગુણ કેમ ન કહેવાય ?

નિસિમત્તવિરમણંપિ હુ નણુ મૂલગુણો કહં ન ગહિયં તં ? ।

વયચારિણો ચિય તયં મૂલગુણો સેસયસ્તિયરો ॥ ૧૨૪૦ ॥

આહારવિરમણાઓ તવો જ્વ તવ એવ વા જઓડણસર્ણ ।

અહવ મહૃવ્યસંરક્ષણત્તણાઓ સમિર્દિઝ જ્વ ॥ ૧૨૪૧ ॥

રાત્રિભોજન વિરમણને પણ મૂળશુભરૂપે કેમ ન કહ્યું ? ઉત્તર-વ્રતધારી મંચમીને તે મૂળશુભ છે, અને એ જ દેશવિરતિને ઉત્તરશુભરૂપ છે. અથવા તપની થેઠે આહાર વિરમણ હોવાથી એ ઉત્તર શુભ છે. અથવા અશન ત્યાગરૂપ હોવાથી તે તપજ છે. (અં તપ તો ઉત્તર શુભજ છે.) અથવા તે સમિતિની થેઠે મહાવ્રતનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી. ઉત્તર શુભ છે. ૧૨૪૦-૧૨૪૧.

શિષ્ય:—એ શુભિતી તો વ્રતધારીને રાત્રિભોજન મૂળશુભ ન થાય ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

તદ્વિ તયં મૂલગુણો મળ્લ મૂલગુણપાલયં જમ્હા ।

મૂલગુણગ્રહણમ્મિ ય તં ગદિયં ઉત્તરગુણ વ્ય ॥ ૧૨૪૨ ॥

જમ્હા મૂલગુણ ચ્ચિય ન હોતિ તન્નિરહિયસ્સ પદ્ધિપુત્તા ।

તો મૂલગુણગ્રહણે તમ્મગ્રહણમિહજ્જયઓ નેયં ॥ ૧૨૪૩ ॥

તોપણ તે રાત્રિભોજન વિરમણ નામનું છઠું વ્રત મૂળશુભને પાળનાર હોવાથી મૂળ શુભ કહેવાય છે. અને તેથી મૂળશુભને ગ્રહણ કરવાથી ઉત્તરશુભની થેઠે તેનું પણ ગ્રહણ કર્યું સમજવું. કારણ કે રાત્રિ ભોજન વિરમણ વિના મહાવ્રતોમાં મૂળશુભો પરિપૂર્ણ નથી થતા, માટે મૂળશુભ કહેવાથી તે પણ કહ્યું છે, એમ અર્થથી બાણી લેવું. ૧૨૪૨-૧૨૪૩

રાત્રિભોજન વિરમણ સિવાય મહાવ્રતોમાં મૂળશુભો, પરિપૂર્ણ થતા નથી, કેમકે રાત્રિ-ભોજન વિરમણ ન હોય, તો રાત્રિએ ભોજન માટે લિક્ષાયે પર્યટન કરવું પડે, અને તેથી અગ્નિ-પ્રદીપ વિગેરેનો સ્પર્શ થાય, અને તેથી પશ્ચાત્ક્રમીએ અનેપણા દોષશુદ્ધિ આહાર ગ્રહણ કરવાથી પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રતનો ભંગ થાય, વળી અધિકારના બળે પડેલું સુવર્ણ આદિ દ્રવ્ય લેવાની ઈચ્છા થાય, સ્ત્રી સ્પર્શોગની પણ સલાવના થાય, ઈત્યાદિ કારણોથી બીજા વ્રતોના પણ લોપ થાય. માટે રાત્રિભોજન વિરમણ સિવાય પ્રાણાતિપાત વિરતિ આદિ મૂળશુભો સલાવેજ નહિ. આ પ્રમાણે રાત્રિભોજન વિરમણ નામનું વ્રત મહાવ્રતોને અત્યંત ઉપકારી હોવાથી મહાવ્રતો કહેવાથી, તે પણ કહ્યું છે, એમ સમજ લેવું. ૧૨૪૨-૧૨૪૩

અહીં શિષ્ય પ્રુન: પુછેછેકે—

જઈ મૂલગુણો મૂલવ્વઓવગારિ ત્તિ તં તવાઈયા ।

તો સવ્વે મૂલગુણા જઈ વ ન તો, તંપિ મા હોજ્જા ॥ ૧૨૪૪ ॥

સવ્વઘઓવકારી જહ તં ન તહા તવાદઓ વીણું ।

જં તે તેણુત્તરિયા હોતિ ગુણા તં ચ મૂલગુણો ॥ ૧૨૪૫ ॥

એ રાત્રિભોજન વિરમણ, મૂળવ્રતને ઉપકારી હોવાથી મૂળશુભરૂપ છે. તો તપ આદિ પણ ઉપકારી હોવાથી તે બધા પણ સર્વે મૂળ શુભ થયા, અને એ તપોદિને મૂળશુભ નહિ માને તો તે રાત્રિભોજન વિરમણ પણ મૂળશુભ કદી નહિ થાય. (ઉત્તર) જેમ રાત્રિ-ભોજન વિરમણ સર્વ વ્રતને ઉપકારી છે, તેમ તપ આદિ પૃથક્ પૃથક્ ઉપકાર કરે છે સર્વને સ્પેષકારી નથી, માટે તે ઉત્તરશુભ છે, અને રાત્રિભોજન વિરમણ મૂળશુભ છે. ૧૨૪૪-૧૨૪૫

શિષ્ય:—રાત્રિભોજન વિરમણ મૂળગુણને ઉપકારી હોવાથી તેને મૂળગુણ તરીકે કહેવામાં, તો તપ-સમિતિ વિગેરે પણ મૂળગુણને ઉપકારી છે માટે તે પણ મૂળગુણ તરીકે કહેવા જોઈએ, અને ઉત્તરગુણનું નામ જ બધ કરવું. અને જો તપ વિગેરે મૂળ ગુણ નથી, તો તે રાત્રિભોજન વિરમણ પણ મૂળગુણ નથી, કેમકે તપવિગેરે ઉપકારી છતાં મૂળગુણરૂપ નથી, તો રાત્રિભોજન વિરમણ પણ ઉપકારી છતાં મૂળગુણ ન કહેવાય. વળી આપના કહેવામાં પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. કેમકે આપ સાહેબે પહેલાં કહ્યું છે, કે “ સમિતિની પેઠે આ મહાવ્રતનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી ઉત્તર ગુણ છે, ” અને હવે આમ કહે છે, કે “ મહાવ્રતનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી આ મૂળગુણ છે. ”

આચાર્ય:—અમે કહ્યું છે, તેમાં વિરોધ કંઈ નથી; રાત્રિભોજન વિરમણ ઉભય ધર્મવાળું છે. પ્રદુસ્થાને આરંભજન્ય પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિ નથી. એટલે તેમને તે ઉત્તર-ગુણરૂપ છે; કેમકે તેમને રાત્રિભોજન અત્યંત ઉપકારી ન હોવાથી રાત્રિભોજનની વિરતિ શિવાય પણ મૂળગુણ અખંડ રહે છે. પણ મહા વ્રતધારી મુનિઓને આરંભજન્ય એવા પણ પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિ છે, અને રાત્રિભોજનમાં એ પ્રાણાતિપાત વિગેરે થાય છે, માટે જો તે રાત્રિભોજન કરે, તો તેમના મૂળ ગુણોના ભંગ થાય, અને રાત્રિભોજનનું વિરમણ કરે તો મૂળગુણોનું રક્ષણ થાય, અને તેથી તે મહાવ્રતોને તે અત્યંત ઉપકારી હોવાથી, મુનિઓને મૂળગુણરૂપ છે, અને તપ વિગેરે આ પ્રમાણે અત્યંત ઉપકારી ન હોવાથી ઉત્તરગુણરૂપ છે. વળી રાત્રિભોજન વિરમણ જેમ સર્વ વ્રતને ઉપકારક છે, તેમ તપ-સમિતિ વિગેરે જુદા જુદા ઉપકારક નથી, માટે તે ઉત્તર ગુણ છે, અને રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત મૂળગુણોને અત્યંત ઉપકારી હોવાથી મૂળગુણ છે. તેમજ જેમ પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચ વ્રતોમાંના એકનો પણ અભાવ થતાં ગેપવ્રતોના અભાવ થાય છે, તેથી તે મૂળગુણ છે; તેવીજ રીતે રાત્રિભોજન વ્રતના અભાવે પણ સર્વ વ્રતોના અભાવ થાય છે, તેથી રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત પણ અત્યંત ઉપકારી હોવાથી મૂળ ગુણ છે. ૧૨૪૪-૧૨૪૫.

હવે “ સંજલણા ” એ ૧૨૩૮ મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

ईसिं सयराहं वा संपाए वा परीसहार्इणं ।

जलणाओ संजलणा नाहक्खायं तदुदयम्मि ॥ १२४६ ॥

अकसायमहक्खायं जं संजलणीदए न तं तेणं ।

लम्भइ लद्धं च पुणो भस्सइ सव्वं तदुदयम्मि ॥ १२४७ ॥

न ह नवरिमहक्खाओवघाइणो सेसचरणदेसंपि ।

घाएति, ताणमुदए होइ जओ साइयारं तं ॥ १२४८ ॥

કંઈક જનવત્પમાન થવાથી, અથવા એકદમ જનવત્પમાન થવાથી, અથવા પરિ- સહાદિ આવવાને લીધે જવલાયમાન થવાથી સંનવલન કપાય કહેવાય છે. આ કપાયના ઉદ્દેશથી સથાખ્યાતચારિત્ર ન હોય, કેમકે સથાખ્યાત ચારિત્ર કપાય રહિત છે, અને સંનવ- લનનો ઉદ્દેશ હોય ત્યાં સુધી કપાય રહિતપણું ન હોય, ને તેથીજ સથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને થયું હોય તોપણ આ કપાયના ઉદ્દેશથી પુનઃ ભ્રષ્ટ થાય. (આ પ્રમાણે) આ કપાયો માત્ર સથાખ્યાત ચારિત્રનોજ ઘાત કરે છે એમ નહિ, પણ તે સિવાયના શેષ બીજા ચારિત્રનો પણ દેશથી ઘાત કરે છે, કેમકે તેના ઉદ્દેશથી આકીના ચારિત્ર પણ અતિ- ચાર-દોષયુક્ત થાય છે. ૧૨૪૬-૧૨૪૭-૧૨૪૮

એજ વાત નિશ્ચયિતકાર કહે છે.

સત્ત્વેવિ ચ અદ્યારા સંજલણાણં તુ ઉદયઓ હૈંતિ ।

મૂલચ્છેજ્જં પુણ હોઈ વારસળં કસાયાણં ॥ ૧૨૪૯ ॥ ૧૧૦-૧૧૨ ॥

સર્વે અતિચારો સંજવલન કપાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલા બાર કપાયના ઉદયથી મૂળગુણનો છેદ-નાશ થાય છે. ૧૨૪૯

આલોચના-પ્રતિક્રમણ વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ કરવા શોધ સર્વ અતિચારો (ચારિત્ર-વિરાધના વિશેષો) સંજવલન કપાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલાના બાર કપાયના ઉદયથી મૂળછેદ થાય છે, એટલે આઠમા મૂળ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષનો સમૂહ દૂર કરી શકાય તે મૂળછેદ કહેવાય, અથવા મૂલથી સર્વ ચારિત્રનો ઉચ્છેદ થાય, તે ઉચ્છેદ આ પ્રમાણે અનંતાનુબંધી કપાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો નાશ થાય, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી દેશ વિરતિનો નાશ થાય, અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો નાશ થાય. ૧૨૪૯

એજ અર્થ લાભ્યકાર કહે છે.

અદ્યારા છેદંતા સત્ત્વે સંજલણહેયવો હૈંતિ ।

સેસકસાઓદયઓ મૂલચ્છેજ્જં વયાસહર્ણ ॥ ૧૨૫૦ ॥

અહવા સંજમમૂલચ્છેજ્જં તદયકલસોદપ નિયયં ।

સમ્મત્તાર્થ મૂલચ્છેજ્જં પુણ વારસળંપિ ॥ ૧૨૫૧ ॥

છેદ પર્યંત સાત પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તથી જેનો અન્ત થાય, તે અતિચાર કહેવાય, તે સર્વ અતિચાર સંજવલન કપાયથીજ જન્ય છે, અને શેષ બાર કપાયના ઉદયે સમસ્ત ચારિત્રનો છેદ કરનાર દોષ સમૂહ થાય છે. (તેની શુદ્ધિ માટે) પુનઃ પ્રતારોપણ કરાય છે. અથવા ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ઉદયે સર્વ વિરતિરૂપ સંયમનો અવશ્ય મૂળથી છેદ થાય છે, અને શેષ આઠ કપાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વ ને દેશવિરતિગુણનો મૂળચ્છેદ થાય છે. ૧૨૫૦-૧૨૫૧

મૂલચ્છેજ્જે સિદ્ધે પુન્વદ્ધે મૂલગુણઘાદગદ્ધેર્ણ ।

ઇય કીસ પુણો ગહર્ણ, અદ્યારવિસેસળત્ત્યંતિ ॥ ૧૨૫૨ ॥

પગયમ્હવસ્વાયંતિ ચ અદ્યારે તમ્મિ ચેવ મા જોપ ।

તો મૂલચ્છેજ્જમિણં સેસચરિત્તે નિઓપઈ ॥ ૧૨૫૩ ॥

(૧૨૩૮ માં ગાથાના) પૂર્વાર્ધમાં મૂળગુણઘાતિ કહેવાથી બાર કપાયો મૂળચ્છેદ છે, એમ સિદ્ધ થવા છતાં, ફરી તે વાતને અહીં સામાટે કહી ? (ઉત્તર) અતિચારોની વિશેષ વ્યવસ્થા કરવા માટે ફરી કહ્યું છે, કેમકે અહીં પ્રસ્તુતમાં ચત્તારખ્યાત ચારિત્ર છે, તેથી તેમાં શિષ્ય મૂળચ્છેદની ચોજના ન કરે અને આ મૂળચ્છેદની ચોજના શેષ સામાયિકાદિ ચારિત્રમાં કરે, તેથી અહિં પુનઃ એ વાત કહી છે. (મતલબ કે મૂળચ્છેદ અને પુનઃશબ્દથી આ ગાથાર્ધમાં એમ સમજાવ્યું, કે સંજવલનના ઉદયથી શેષ ચારિત્રના સર્વ અતિચારો થાય છે, અને બાર કપાયના ઉદયથી સર્વવિરતિ આદિ મૂળચ્છેદ થાય છે.) ૧૧૫૨-૧૧૫૩.

એ પ્રમાણે આવરણદ્વાર કહીને, હવે જે આવરણના ક્ષયોપશમાદિથી ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.

વારસવિદ્દે કસાણે સ્વસમિણે વ જોગેહિં ।

લઘ્મદ્ ચરિત્તલંભો તસ્સ વિસેસાં ઇમે પંચ ॥ ૧૨૫૪ ॥ ૧૧૧-૧૧૨ ॥

પ્રશસ્ત મન-વચન-કાયાના યોગવડે બાર પ્રકારના કપાયના ક્ષય-ઉપશમ-અથવા ક્ષયોપશમ થયાથી ચારિત્રનો લાલ થાય છે. તે ચારિત્રના ૧૨૬૦ મી ગાથામાં કહેવાશે એવા પાંચ ભેદ છે. ૧૨૫૪

એજ અર્થે ભાષ્યકાર કહે છે.

સ્વવિણે સ્વસમિણે વાં વાસદ્દેર્ણં સ્વઓવસમિણે વા ।

વારસવિદ્દે કસાણે પસત્ત્વજ્ઞાણાહજોગેહિં ॥ ૧૨૫૫ ॥

સ્ત્રીણાં નિવાયહુયાસણો વ છારપિહિં વ સ્વસંતા ।

દરવિજ્ઞાયાવિદ્ધાદિયજલ્લણોવમ્મા સ્વઓવસમા ॥ ૧૨૫૬ ॥

પ્રશસ્ત મનાદિયોગવડે બાર પ્રકારના કપાયના ક્ષય-ઉપશમ અને વાશબ્દથી ક્ષયોપશમ થએથી, ચારિત્રનો લાલ થાય છે. છુટાઈ ગએલા અગ્નિની થેડે ક્ષીણ કપાયો હોય, શામથી ઢંકેલા અગ્નિ થેડે ઉપશાન્ત કપાય હોય, અને કંઈક આ લાભાદિ ગયેલ ને કંઈક ઠાંકી રાખેલ અગ્નિ જેવો કપાયનો ક્ષયોપશમ હોય છે. (આ કપાયમાં, કપાયકર્મના દલિકનો અનુભવ થાય છે.) ૧૨૫૫-૧૨૫૬

કપા ચારિત્રનો કેવી રીતે લાલ થાય છે ? તે કહે છે.

સ્વઓ વા સમઓ વા સ્વઓવસમઓ વ તિણિ લઘ્મન્તિ ।

સુદુમા-હવત્તાયાઈ સ્વઓ સમઓ ય નગ્ગત્તો ॥ ૧૨૫૭ ॥

કપાયના ક્ષયથી-ઉપશમથી-અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ (સામાયિક-ઉદોપ-સ્થાપનીય-ને પરિહારવિશુદ્ધિ) નામનાં ચરિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે, અને સ્ફુલ્લમ્પરાય તથા યથાખ્યાતચારિત્ર (ઉપશમ શ્રેણિમાં) કપાયના ઉપશમથી, અને (ક્ષયક શ્રેણિમાં) કપાયના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. (અર્થાત્ આ બે છેલ્લાં ચારિત્રો ક્ષયોપશમથી થાય નહિ.) ૧૨૫૭

શિષ્ય:—પ્રસો! આપે પૂર્વે ૧૨૫૪ મી ગાથામાં કહ્યું છે, કે તેના આ પાંચ પ્રકાર છે, તેમાં માત્ર શુ' સામાન્ય ચારિત્ર વાચક તત્ શબ્દ છે, કે બાર કપાયના ક્ષય આદિથી, હમણાં જે ચારિત્ર કહ્યું તેને કહેનાર છે? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તર આપે છે કે—

લઘ્મદ્ ચરિત્તલાભો સ્વયાઈઓ વારસણ્હ નિયમોડયં ।

ન ડ પંચવિદ્નિયમણં પંચ વિસેસત્તિ સામણ ॥ ૧૨૫૮ ॥

જ તિણિ વારસણ્હ લઘ્મન્તિ સ્વયાઈઓ કસાયાણં ।

સુદુમ્ પણ્ણરસણ્હ ચરિમ્ પુણ સોલસણ્હયિ ॥ ૧૨૫૯ ॥

બાર કપાયના કયાદિથી ચારિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ છે, પણ બાર કપાયના કાયદી પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ નથી. કારણ કે બાર કપાયના કયાદિથી પ્રથમનાં ત્રણ (સામાયિક-છેદાપસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, પંદર કપાયના કયાદિથી સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. અને સોળે કપાયના કયાદિથી છેલ્લું (યથાખ્યાત) ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, માટે એ પાંચ લેહા સામાન્ય ચારિત્રનાં છે. ૧૨૫૮-૧૨૫૯

એ પાંચ ચારિત્રોનું સ્વરૂપ કહે છે.

સામાઙ્ય તથ પદમં છેઓવદ્ઠાવણં ભવે વીચં ।

પરિહારવિસુદ્ધીયં સુદુમં તહ સંપરાયં ચ ॥ ૧૨૬૦ ॥ ૧૧૨-૧૧૪ ॥

તત્તો ય અહ્વક્ષાયં શ્વાયં સદ્વામિ જીવલોચમ્મિ ।

જં ચરિઝ્જ સુવિહિયા વચ્ચંતંડયરા-મરં ઠાણં ॥ ૧૨૬૧ ॥ ૧૧૩-૧૧૫ ॥

પહેલું બીજી સામાયિક ચારિત્ર છે, બીજું છેદાપસ્થાપનીય, ત્રીજું પરિહારવિશુદ્ધિ, ચોથું સૂક્ષ્મસંપરાય અને તે પછી પાંચમું સર્વ જીવલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવું યથાખ્યાત નામનું ચારિત્ર છે. જે પાંચમા ચારિત્રને આચરિત મુવિહિત સાધુઓ અજરામર-ત્રોક્ષ સ્થાન પામે છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

રાગ-દ્વેષરહિતપણું તે સમ અથવા વિશુદ્ધિ દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ નિર્ગુણના હેતુભૂત તે સમ વિશુદ્ધિનો, આય એટલે લાભ, તે સામાયિક (સર્વ સાધયોગાની વિરતિ.) આ ઉપરથી સર્વ પણ ચારિત્રો સામાયિકજ છે, પરંતુ છેઃ આદિ વિશેષણોવડે અર્થથી અને નામથી ભિન્ન ભિન્નપણું પામે છે. આમાંનું પહેલું ચારિત્ર છેદાદિ વિશેષણ રહિત હોવાથી સામાન્યપણે સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે, તેના બે ભેદ છે, એક ઇતરકાલિક અને બીજું યાવતકાલિક, ભરત-એરાવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલા તીર્થકરના તીર્થની અંદર પંચમહાવ્રતનું આરોપણ ન કર્યું હોય એવા શિષ્યને ઇતરકાલિક સામાયિક ચારિત્ર હોય છે; અને એજ ભરત-એરાવત ક્ષેત્રમાં મધ્યના બાવીસ તીર્થકરોના સાધુઓને તથા મહા વિદેહ ક્ષેત્રના સર્વ સાધુઓને ઉપસ્થાપનાનો અભાવ હોવાથી યાવતકાલ પર્થન્તર ચારિત્ર હોય છે, તે યાવતકાલિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

પૂર્વપર્યાયનો છેઃ અને મહાવ્રતોમાં આત્માને સ્થાપન કરવો, એમ જે ચારિત્રમાં હોય, તે બીજું છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે. તેના પણ બે ભેદ છે, એક માતિચાર અને બીજું નિરતિચાર. ઇતરકાલિક સામાયિક ચારિત્રવાળા શિષ્યને ઉપસ્થાપનામાં જે ચારિત્રનું આરોપણ કરાય, અથવા એક તીર્થમાંથી બીજા તીર્થમાં આવના એટલે કે પાર્થનાથના તીર્થમાંથી મહાવીરસ્વામિના તીર્થે આવના પંચમહાવ્રત અંગીકાર કરવાં, તે નિરતિચાર છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે; અને પંચમહાવ્રતરૂપિ મુન્યુનુનો જેને ધ્યાન થયે હોય, એવાને પુનઃ મહાવ્રતનું આરોપણ કરવું તે માતિચાર છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે.

પરિહાર એટલે તપવિશિષ્ટ, એ તપવડે દર્શનિર્ગુણરૂપ વિશુદ્ધિ જે ચારિત્રમાં હોય, ત્રીજું પરિહાર વિશુદ્ધિચારિત્ર કહેવાય, તેના પણ બે ભેદ છે. એક નિર્વિશમાનક અને નિર્વિદકાલિક, તેમાં જે સાધુઓ આ ચારિત્રનું ચોરસ કરનારા હોય, તે નિર્વિશમાનક

કહેવાય. આ ચારિત્ર પણ તેમનાથી અલિપ્ત હોવાને લીધે નિર્વિશમાનક કહેવાય, તથા જેઓએ આ ચારિત્રનું સેવન કર્યું હોય તે મુનિયો નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય. તે ચારિત્ર પણ તેમનાથી અલિપ્ત છે. માટે નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય.

જેથી આત્મા સંસારને પામે, તે સંપરાય-કષાય, એ કષાયના સૂક્ષ્મલોભાંશો જે ચારિત્રમાં હોય, તે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર, તેના બે લેહ; એક વિશુદ્ધમાનક, અને બીજું સંકલિતચમાનક, તેમાં ક્ષપકચેષ્ટિ અથવા ઉપશમચેષ્ટિ ચડતાં આ વિશુદ્ધમાનક ચારિત્ર હોય છે, અને ઉપશમ ચેષ્ટિથી પડતાં સંકલિતચમાનક હોય છે,

સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને સર્વથી વિશુદ્ધ એવું પાંચમું યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. આ ચારિત્રનું સેવન કરીને મુખિતો-મુસાધુઓ અજશમરચ્યાન (ભોક્ષ)ને પામે છે. આ ચારિત્ર સર્વથા કષાયોદય રહિત હોવાથી, ઉપશાન્તભોહ તથા ક્ષીણભોહ હ્રસ્વ વીતરાગને, તેમજ સંધોગી અને અધોગી કેવળીને હોય છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

હવે એ પાંચ ચારિત્રનો વિસ્તારાર્થ લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સવયિર્ણ સામાઈય છેવાઈવિસેસઓ પુણો મિત્તં ।

અવિસેસિયમાંડમયં ટિયમિહ સામન્નસન્નાદ ॥ ૧૨૬૨ ॥

સાવજ્ઞજોગવિરઠચિ તત્થ સામાઈયં દુહા તં ચ ।

ઈતરમાવકહં ચિય પદમં પદમંતિમજિણાણં ॥ ૧૨૬૩ ॥

તિત્યેસુમણારોવિયવયસ્સ સેહસ્સ થોવકાલીયં ।

સેસાણમાવકહિયં તિત્યેસુ, વિદેહયાણં ચ ॥ ૧૨૬૪ ॥

સર્વે ચારિત્રો સામાયિક છે, માત્ર છેદાદિવિશેષભૂતી ભિન્ન ભિન્ન છે, પહેલું ચારિત્ર વિશેષણ રહિત હોવાથી સામાન્ય સંજ્ઞામાં છે, એટલે સાવજ્ઞ યોગની વિરતિ તે સામાયિક ચારિત્ર છે તેના બે લેહ છે, ૧ ઇતરકાલિક અને ૨ યાવતકથિક; પહેલા અને છેદા જિનેયરના તીર્થમાં અનાદોષિત મહાવ્રતવાળા શિષ્યને થોડા કાળનું જે ચારિત્ર હોય છે, તે પહેલું ઇતરકાલિક સામાયિક; અને શેષ તીર્થકરેના તીર્થમાં તથા મહાવિઠલ ક્ષેત્રમાં સર્વ સાધુઓને યાવતકથિક સામાયિક હોય છે. ૧૨૬૨-૧૨૬૩-૧૨૬૪

શિષ્ય પૂછે છે—

નણુ જાક્કજોવાદ્દે ઇત્તિરિયપિ ગહિયં મુયંતસ્સ ।

હોદ્દે પડ્ડણાલોવો જહાવકહિયં મુયંતસ્સ ॥ ૧૨૬૫ ॥

“હું ભગવન્ત ! હું યાવત જીવ-જીવન પર્યન્ત સામાયિક કહેવાયું” આ પ્રમાણે વ્રત ગ્રહણ કરતી વખતે લીધેલું સામાયિક ઉપસ્થાપનામાં મૂકી દેવાથી, યાવતકથિક ચારિત્રનો ત્યાગ કરવાની પેઠે, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કેમ ન થાય? ૧૨૬૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે.

નણુ મણિયં સન્નં ચિય સામાઈયમિર્ણં વિમુદ્ધિઓ મિત્તં ।

સાવજ્ઞવિરઠમયં કો વયલોવો વિમુદ્ધીદ્દે ? ॥ ૧૨૬૬ ॥

અન્નિવસ્ત્રમઓ મંગો જો પુણ તં ચિય કરેહ મુદ્ધયરં ।

સન્નામેત્તવિસિદ્ધં મુદ્ધમં પિવ તસ્સ કો મંગો ? ॥ ૧૨૬૭ ॥

પહેલાંજ કહ્યું છે કે સર્વચારિત્ર સાવચયોગની વિરતિમય હોવાથી સામાયિક છે, અને ઇંદોદિ વિશુદ્ધિયોથી લિત્ર લિત્ર છે, તો પછી વિશિષ્ટ શુદ્ધિમાં મતનો ભંગ ક્યાંથી થાય ? (નજ થાય.) કેમકે પ્રમળ્યાનો ત્યાગ કરનારને મતનો ભંગ થાય, પણ જે પૂર્વે અલ્પ કરેલ ચારિત્રને વધારે શુદ્ધ કરે, સંજ્ઞા-નામમાત્રથી વિશિષ્ટતા-લિત્રતાને પામે, તેને (સામાયિક ચારિત્રવાળા જે ઇંદોપસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ-કે સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર અંગીકાર કરનારને) મતનો ભંગ ક્યાંથી થાય ? નજ થાય (ઉલટી વધારે મત શુદ્ધિ થાય.) ૧૨૬૬-૧૨૬૭.

ઇંદોપસ્થાપનીય ચારિત્રવું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિયાયસ્મુદ્ધેઓ જત્યોવદ્ધાવણં વણ્ણં ચ ।

ઇંદોવદ્ધાવણમિહ તમણદ્યારે-યરં દુવિદ્ધં ॥ ૧૨૬૮ ॥

સેહસ્સ નિરદ્યારં તિત્થંતરસંકમે ચ તં હોજ્ઞા ।

મૂલગુણઘાઈણો સાદ્યારમ્મખય ચ ઠિયકળ્લે ॥ ૧૨૬૯ ॥

જે ચારિત્રમાં પૂર્વપદ્યાયનો છે, અને મતમાં ઉપસ્થાપન કરાય, તે આહી' ઇંદોપ-સ્થાપનીય કહેવાય છે. તે સાતિચાર અને નિરતિચાર એમ બે ભેદ છે. નવદીક્ષિત શિષ્યને આથવા તીર્થાન્તર સક્રમણ કરતાં સાધુઓને આ નિરતિચાર ઇંદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર હોય છે, અને મૂળગુણધાતિને પુનર્મર્તારોપ કરતાં સાતિચાર ઇંદોપસ્થાપનીય હોય છે. આ બન્ને સ્થિત કલ્પમાં હોય છે. સ્થિતાસ્થિત કલ્પમાં નથી હોતા. ૧૨૬૮-૧૨૬૯.

ભરત-એરાવત ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા જિનેન્દરના સાધુઓનો સ્થિત કલ્પ આ પ્રમાણે છે.—આચેલકુ-દેસિય-સેજ્ઞાયર-રાયપિદ-કિરકમ્મે । ધય-જિટ્ઠ-પદિક્કમણે-માસં-પજ્ઞોત્તનાકળ્લે ॥ ૧ ॥ આ દશવિધ કલ્પમાં તેઓ અવસ્થિત હોય છે, તથા ભરત-એરા-વત ક્ષેત્રમાંના પહેલા છેલ્લા તીર્થારોપિણીયના મુદ્ધમં મારીસાન્નિદેયના અને મુદ્ધાસિદ્ધ ક્ષેત્રના સાધુઓને સ્થિતાસ્થિત કલ્પ હોય છે, તે આ પ્રમાણે-સિજ્ઞાયરપિદમ્મિ-વાટજ્ઞામે ય પુરિસજેદ્ધે ય । કિરકમ્મસ્સ ય કરણે ચત્તારિ અવટ્ઠિયા કળ્લા ॥ ૨ ॥ આ ચાર કલ્પમાં બે સાધુઓ સ્થિત હોય છે, અને બાકીના છ કલ્પમાં અસ્થિત હોય છે, તેથી તેમના સ્થિતાસ્થિત કલ્પ કહેવાય છે.

હવે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રવું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિહારેણ વિમુદ્ધં મુદ્ધો વ તવો જઈં વિસેસેણ ।

તં પરિહારવિમુદ્ધં પરિહારવિમુદ્ધિયં નામ ॥ ૧૨૭૦ ॥

વં દુવિગળ્લં નિવિસ્સમાણ-નિવિદ્ધકાઈપવસેણ ।

પરિહારિયા-શુપરિહારિયાણ કળ્લદ્વિયસ્સવિ ય ॥ ૧૨૭૧ ॥

પરિહાર એટલે તપ. તેવડે જે માટે ચારિત્રમાં વિશેષ શુદ્ધિ ધાય, તેથી તે પરિહાર-વિશુદ્ધિ કહેવાય છે, અને તેજ પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર છે, તેના બે ભેદ, એક નિર્વિદ્ધ-

માનક અને બીજી નિર્વિષકાયિક, પરિહારકને નિર્વિષમાનક હોય છે, અને અનુપરિહારકને તથા કદપરિહારકને નિર્વિષકાયિક હોય છે. ૧૨૭૦-૧૨૭૧

હવે પરિહાર તપનું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિહારો પુણ પરિહારિયાણ સો ગિન્હ-સિસિર-વાસાસુ ।

પત્તેયે તિવિગપ્પો ચરત્યયાઈ તવો નેઓ ॥ ૧૨૭૨ ॥

ગિન્હ-સિસિર-વાસાસુ ચરત્યયાઈણિ વારસંતાઈ ।

અહ્દોપકંતિઈ જહ્ણ-મજ્જિમ્મ-કોસયતવાણ ॥ ૧૨૭૩ ॥

પરિહારિકોના પરિહાર (તપવિશેષ આ પ્રમાણે છે) ગ્રીષ્મ-શિશિર-અને વર્ષાઋતુમાં જળન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે ચતુર્થાદિ તપ કરેકમાં જણવેા. એટલે ગ્રીષ્મ-શિશિર-અને વર્ષાઋતુમાં એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ પર્યંત જળન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ તપવાળાઓ તે અર્ધઅપકાન્તિએ હોય છે, ૧૨૭૨-૧૨૭૩

પરિહાર વિશુદ્ધિ આરિત્રવાળાઓને ગ્રીષ્મ-શિશિર-અને વર્ષાઋતુમાં જળન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ તપ એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ પર્યંત અર્ધઅપકાન્તિએ હોય છે, અસમ-વિભાગરૂપ એક દેશનો અથવા એકાદિ પદાર્થ સંખ્યા દ્વર કરીને શેષ બે આદિ પદ સમૂહરૂપ એક દેશનું ઉપર જરૂં, તે સિદ્ધાન્ત પરિભાષાએ અર્ધાપકાન્તિ કહેવાય છે. જેમકે ગ્રીષ્મઋતુમાં જળન્યથી એક ઉપવાસ-મધ્યમથી બે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ઉપવાસ કહ્યા છે; એમાંથી એક દેશ ચતુર્થ (એક ઉપવાસ) બાદ કરીને શેષ છઠ્ઠ (બે ઉપવાસ) ને અઠ્ઠમ (ત્રણ ઉપવાસ) એ બે પદની સાથે ત્રીજી દસમ (ચાર ઉપવાસ) પદ જોડી જરૂં, એટલે શિશિર ઋતુમાં જળન્યથી બે, મધ્યમથી ત્રણ, અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર ઉપવાસનું તપ કરે. એજ પ્રમાણે અર્ધ અપકાન્તિએ વર્ષાઋતુમાં જળન્યથી ત્રણ, મધ્યમથી ચાર અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ ઉપવાસનું તપ કરે.

શિષ્ય:—આ પ્રમાણે આપે પરિહારકો (આ ચારિત્ર સેવનારાઓ) ના તપનું સ્વરૂપ કહ્યું; પણ અનુપરિહારક અને કદપ રિથિત સાધુઓના તપનું શું સ્વરૂપ છે તે જણાવેા.

આચાર્યશ્રી ઉત્તરમાં કહે છે—

સેસા હ નિયમત્તા પાપં મત્તં ન તાણમાયામં ।

દોઢ નવળહિ નિયમા ન કપ્પણ સેસયં સર્વ ॥ ૧૨૭૪ ॥

શેષ અનુપરિહારિક અને કદપરિહારિક સાધુઓ ઘણું કરીને નિત્ય ભોજન હોય છે. (કોઈ વખત ઉપવાસ પણ કરે છે.) પણ તેઓને નિત્ય ભોજનમાં તેમજ પારણામાં આંબિલ હોય છે, પણ શેષ સર્વ વિગત આદિ તો તેમાંથી કોઇને પણ કદે નહિ. ૧૨૭૪.

નવ સાધુઓના સમુદાય આ ચારિત્ર અંગિકાર કરે છે, તેમાંથી ચાર જણા પૂર્વોક્ત રીતે તપ કરે ને તે પરિહારિક કહેવાય, અને બાકીના પાંચમાંથી ચારજણ તેમનું વૈયાટ્ય કરે તે અનુપરિહારિક કહેવાય, અને એકજણ કદપ રિથિત થઈને વાતનાચાર્ય થાય. એમાંથી પરિહારિક યુનિઓ ઉપર કદા યુજન તપ કરે, અને બાકીના પાંચ અનુપરિહારિક અને કદપરિહારિક યુનિઓ ઘણું કરીને નિત્ય ભોજન હોય, (કોઈ વખત પોતાની ઇચ્છાથી ઉપ-

વાસ કરે.) પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત, એ સર્વને પારણે તો આંખિલજ હોય, વિકૃતિ અથવા લેપકૃત આહાર કલ્પણ ન પામે, આ પ્રમાણેતુ' તપ તેઓ કયાં સુધી કરે (તે આગળની ગાથાથી કહે છે. ૧૨૭૪

પરિહારિયા-ડણુપરિહારિયાળ કપ્પદ્વિયસ્સ વિ ય મત્ત ।

છ હમ્માસા ચ તવો અટ્ટારસમાસિઓ કપ્પો ॥ ૧૨૭૫ ॥

પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત મુનિઓને આહારમાં આંખિલજ હોય છે. અનુક્રમે એ ત્રણે છ છ માસ પૂર્વે કહ્યા મુજબ તપ કરીને અહાર મહીને આ કલ્પ પૂરો કરે છે ૧૨૭૫.

એ પ્રમાણે પરિહારિક-અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓને ભોજનમાં હુમ્મરમાં આંખિલજ હોય છે, તેઓ અનુક્રમે છ છ મહિના એ પ્રમાણે તપ કરીને અહાર માસે આ કલ્પ પૂરો કરે, પ્રથમ પૂર્વોક્ત રીતે ગ્રીષ્માદિ ઋતુમાં ચતુર્થાદિ તપ કરનારા પરિહારિક મુનિઓ, છ માસ પર્યન્ત ઉપર મુજબ એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ સુધીના તપ કરે, તે પછી તેમનું વૈયાવૃત્ય કરનારા અનુપરિહારિક ચાર મુનિઓ છ માસ પર્યન્ત એજ પ્રમાણે તપ કરે, અને જે પરિહારિક હતા તે તેમના અનુપરિહારિક-વૈયાવૃત્ય કરનારા થાય, તે પછી જે કલ્પસ્થિત હોય તે એકજ પરિહારિકપણું અંગીકાર કરે, અને બાકીના આઠમાંથી એકજણ વાચનાચાર્ય થાય, અને બીજા સાત તેમનું અનુપરિહારિકપણું-વૈયાવૃત્ય કરે, આ પ્રમાણે અહાર માસે આ પરિહારવિશુદ્ધિ કલ્પ પૂર્ણ થાય. ૧૨૭૫

કલ્પ પૂરો થયા પછી શું કરે ? તે કહે છે.

કપ્પસમત્તોઈં તયં જિળકપ્પં વા ઉવિંતિ ગચ્છં વા ।

ઠિયકપ્પેષિય નિયમા દો પુરિસજુગાઈં તે હોજ્જા ॥ ૧૨૭૬ ॥

કલ્પ સમાપ્ત થાય, એટલે પુનઃ કાંતા તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા જિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા ફરી ગચ્છમાં આવે, આ પરિહારવિશુદ્ધિ, પહેલા અને છેલ્લા જિન-તેશ્વરના કાળે સ્થિતકલ્પમાંજ હોય છે. ૧૨૭૬

પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થમાંજ ભરત-ઘેરાવત ક્ષેત્રની અંદર પરિહાર (વિશુદ્ધિ ચારિત્રવાળા હોય છે, અન્યકાળમાં નથી હોતા. વળી તેઓ આ કલ્પ તીર્થકર પાસે અથવા જેણે તીર્થકર પાસે એ કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય, તેમની પાસેજ અંગીકાર કરે, બીજા પાસે નહીં. કલ્પ પૂરો થયા પછી તેઓ ફરી પાછા તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, કાંતા જિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા પુનઃ પાછા ગચ્છમાં આવે, આ પ્રમાણે પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્રત્વ સ્વરૂપ છે. ૧૨૭૬

હવે સુદ્ધમસપરાય ચારિત્રત્વ સ્વરૂપ કહે છે.

કોહાઈ સંપરાઓ તેળ જઓ સંપરીઈ સંસારે ।

તં મુદ્દમસંપરાયં મુદ્દમો જત્યાવસેસો સો ॥ ૧૨૭૭ ॥

સેદિં વિલગઓ તં વિમુજ્જમાણં તઓ ચયંવસ્સ ।

વદ્દ સંકિલિસ્સમાણં પરિણામયસેળ વિત્તેયં ॥ ૧૨૭૮ ॥

કેાધ આદિ સંપ્રસાદ કહેવાય છે, કેમકે તેથી આત્મા સંસારમાં ભગ્ને છે, ને તે કપાય જ્યાં સૂક્ષ્મ અવશેષ હોય, તે સૂક્ષ્મ સંપ્રસાદ કહેવાય. આ સૂક્ષ્મ સંપ્રસાદ ચારિત્ર શ્રેષ્ઠિચક્રાને વિશુદ્ધિમાનક હોય, અને ત્યાંથી પડતાને પરિણામવશાત્ સંકલિષ્ટમાનક હોય છે. ૧૨૭૭-૧૨૭૮.

યથાખ્યાત ચારિત્રત્વં સ્વરૂપ કહે છે,

અહસદ્દો જાહત્યે આદોઽભિવિહોષ કહિયમક્ષાયં ।

ચરણમક્ષાયમુદિતં તદ્દમક્ષાયં જહમક્ષાયં ॥ ૧૨૭૯ ॥

તં દુવિકર્ષણં છત્રમત્ય-કેવલિવિહાણઓ પુણેકેકં ।

સ્વય-સમજ-સજોગા-જોગકેવલિવિહાણઓ દુવિર્હ ॥૧૨૮૦॥

(અથાખ્યાત એ પદમાં) અથશબ્દ સત્યઅર્થમાં, આદ્-શબ્દ અભિવિધિમાં, અને ખ્યાતશબ્દ કથિત અર્થમાં છે; એટલે યથાર્થપણે અભિવિધિએ કહેલું કપાય રહિત જે ચારિત્ર તે અથાખ્યાત અથવા યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. તેના બે ભેદ છે-એક છદ્મસ્થ સંબંધી અને બીજું કેવળી સંબંધી. પુનઃ તે દરેક બે બે પ્રકારે છે, છદ્મસ્થને (અગ્નીઆરમા શુષ્ક-કાણે મોહના) ઉપશમથી થએલું, અને (બારમા શુષ્કકાણે મોહના) ક્ષયથી થએલું. સયોગી કેવળીને (તેરમા શુષ્કકાણે) અને અયોગીકેવળીને (ચૌદમા શુષ્કકાણે) એમ કેવળીને પણ બે પ્રકારે છે. ૧૨૭૯-૧૨૮૦

હવે આગળની નિર્બુદ્ધિની ગાથાના સંબંધ યોજવાને કહે છે.

મણિયં સ્વઓવસમઓ અહુણોવસમેણં લહ્મ જહ જીવો ।

સામદ્યં તં મણ્ણઈ સો જં ચ સ્વઓવસમપુન્વો ॥ ૧૨૮૧ ॥

અહવા સ્વઓવસમઓ ચરણનિયં ઉવસમેણ સ્વઓ વા ।

સુહુમા-હવત્તાયાઈ તેણોવસમ-ક્ષયવા કમસો ॥ ૧૨૮૨ ॥

સેદિગયસ્સ વ સુહુમં સેદોઓ નિગ્ગયસ્સહવત્તાયં ।

સા ઉવસમ-ક્ષયપદ્યા પદમં સ્વઓવસમસેદો ॥ ૧૨૮૩ ॥

એ પ્રમાણે મોહના ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ કહ્યો, હવે મોહના ઉપશમથી જેવી રીતે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનો લાભ થાય છે, તે કહે છે. તે ઉપશમ ક્ષયોપશમ પૂર્વક હોય છે, માટે પહેલાં ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ કહ્યો. અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ ચારિત્રનો લાભ થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપ્રસાદ તથા યથાખ્યાત એ બે ચારિત્રો મોહના ઉપશમ અથવા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ક્ષયોપશમ કહીને પછી ઉપશમ અને ક્ષય અનુક્રમે કહ્યા છે. (જે બે શ્રેણિ પાત્રે છે, તે પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષયકશ્રેણિ પાત્રે છે, એ ક્રમની અપેક્ષાએ પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને પછી ક્ષયકશ્રેણિ કહેવાશે.) અથવા સૂક્ષ્મસંપ્રસાદ શ્રેણિ અન્તગત કહ્યું છે અને શ્રેણિથી નીકળેલાને યથાખ્યાત કહ્યું છે. તે શ્રેણિ ઉપશમથી અને ક્ષયથી થાય છે, તેમાં પ્રથમ ઉપશમ શ્રેણિ થાય છે, માટે પહેલાં તેજ કહે છે. ૧૨૮૧-૧૨૮૨-૧૨૮૩

ઉપશમશ્રેણિત્વં સ્વરૂપ.

અળ-દંસ-નપુંસિ-ત્થીવેય-ચ્છકં ચ પુરિસવેયં ચ ।

દો દો ઇંતરિય સરિસે સરિસં ઉવસમેઙ્ગ ॥ ૧૨૮૪ ॥ ૧૧૪-૧૧૬ ॥

(ઉપશમશ્રેણિમાં) અનંતાનુબંધી-દર્શનમોહનીય-નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ-હાસ્યપદ્ધતિ-પુરૂષવેદ-અને તે પછી એકાન્તરિત સમાનજાતીય કથાય અનુક્રમે ઉપશમાવે. ૧૨૮૪

ઉપશમશ્રેણિ આરંભનાર અપ્રમત્તસંયત હોય છે, બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત ને અપ્રમત્ત, એ ચારમાંથી કોઈપણ પ્રારંભક હોય છે, શ્રેણી પાછો ફરે ત્યારે અપ્રમત્ત અથવા પ્રમત્ત શુભસ્થાને તે અવસ્થાન કરે છે, અને જો મૃત્યુ પામે તો દેવગતિમાં અવિરતિ થાય છે. કર્મશ્રવણાગ્રામના અભિપ્રાયે શ્રેણિથી પડેલા જીવ મિથ્યાત્વ શુભસ્થાન સુધી પણ જાય. ઉપશમશ્રેણિના આરંભ આ પ્રમાણે થાય છે. પ્રશસ્ત અધ્યવસાયસ્થાનોમાં વર્તનાર આત્મા પ્રથમ એકીસાથે અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર કાળમાં અનન્તાનુબંધી કથાય ઉપશમાવે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ-મિથ-અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય એ ત્રણદર્શનમોહનીયને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે. ત્યારપછી ઉપશમશ્રેણિના આરંભક જો પુરૂષ હોય, તો તે નપુંસકવેદ અનુદીર્ઘ હોય તો પણ પહેલા અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે, તે પછી અન્તર્મુહૂર્તમાં સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે છે, તે પછી હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-ભય-ને લુપ્તપ્રમા, એ હાસ્યપદ્ધતિ એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે, અને તે પછી અન્તર્મુહૂર્તમાં પુરૂષવેદ ઉપશમાવે. પણ જો ઉપશમશ્રેણિ આરંભક સ્ત્રીના જીવ હોય, તો તે પ્રથમ નપુંસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે, ને તે પછી હાસ્યપદ્ધતિ ઉપશમાવે, અને પછી ઇષ્ટ સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે. અને જો નપુંસક શ્રેણિઆરંભનાર હોય, તો તે પ્રથમ અનુદિત સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરૂષવેદ ઉપશમાવે પછી હાસ્યપદ્ધતિ ઉપશમાવે અને તે પછી નપુંસકવેદ ઉપશમાવે. આ ક્રમે ઉપશમ થયા પછી એકાન્તરિત સમાનજાતીય કોષાદિના એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમ કરે. એટલે કે અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનના કોષા એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે પછી સંબલન કોષ અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણનાં માને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, તે પછી એકજ સંબલન માનને ઉપશમાવે. ત્યારપછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણની ખાધને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, તે પછી સંબલન માધાને ઉપશમાવે, તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના લોભને અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, અને તે પછી સંબલન-લોભને ઉપશમાવે, આ લોભના ત્રણ ભાગ કરે, તેમાંથી એ ભાગ એકી સાથે ઉપશમાવે, અને ત્રીજા ભાગના સંખ્યાતા ખંડ કરે, એ ખંડને પણ જુદા જુદા કાળસેદ ઉપશમાવીને જ્યારે એ ખંડમાંના છેલ્લા સંખ્યાતમે ખંડ અવશેષ રહે, ત્યારે ફરી તેના અસંખ્યાતા ખંડ કરે, તે ખંડને પણ સમયે સમયે એકેક ખંડ-અંશ ઉપશમાવી એ બધાને ઉપશમાવે. અહીં દર્શન સમેક (અનંતાનુબંધી ચતુષ્ક અને ત્રણ દર્શન મોહનીય) ઉપશાન્ત થાય, ત્યારે અપૂર્વકરણ અથવા નિર્વૃત્તિ બાદર કહેવાય છે. તે પછી સંખ્યાતા લોભાશિનો છેલ્લો સંખ્યાતમે અંશ બાકી રહે ત્યાં સુધી અનિર્વૃત્તિ બાદર કહેવાય છે, અને એ છેલ્લા અંશથી થએલા અસંખ્યાતા ખંડોના ઉપશમ કરતાં સૂક્ષ્મ સંપ્રસાય કહેવાય છે. આ રીતે સંબલનનો સર્વ લોભ અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, ઘણા અન્તર્મુહૂર્તો થાય તોપણ તે બધા મળીને પણ એકજ મહોડું અન્તર્મુહૂર્ત થાય છે, બીજી પ્રકૃતિનો ઉપશમકાળ પણ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, અને આ શ્રેણિ પણ સર્વ અન્તર્મુહૂર્તમાં પૂર્ણ કરાય છે.

આ શ્રેષ્ઠિનું સ્વરૂપ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ક આદિની પ્રત્યેક શૂન્ય સ્થાપનાવડે આ પ્રમાણે બાણુનું. પ્રથમ અનન્તાનુબંધીના ઉપશમ થાય છે, માટે તેને સ્થાને ચાર શૂન્યની સ્થાપના કરવી. ૦૦૦૦ આના ઉપશમનો આરંભ અને સમાપ્તિ સાધેજ થાય છે, તેથી તિર્થિ સ્થાપના કરી છે. તે પછી દર્શનત્રિકની તિર્થિ ત્રણ શૂન્ય સ્થાપના કરવી ૦૦૦ તે પછી એક વેદની અને તેના ઉપર બીજા વેદની એમ ઉપર નીચે બે શૂન્યની સ્થાપના કરવી ૦ તે પછી હાસ્વાદિ છની છ શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦૦૦૦૦ તે પછી ત્રીજાવેદની શૂન્ય ચૂકવી ૦, અને તે પછી બે કોધની બે શૂન્ય ચૂકવી ૦૦, એના ઉપર, સંબલન કોધની એક શૂન્ય ચૂકવી ૦, તેના ઉપર બે માનની બે શૂન્યો ને પછી સંબલન માનની એક શૂન્ય, પછી બે માયાની બે શૂન્ય ને તેના ઉપર સંબલન માયાની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦ તે ઉપર બે લોભની બે શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦ તેના ઉપર સંબલન લોભની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦ આ પ્રમાણે આગળ પણ સ્થાપના કરીને સર્વ સમજ લેવું.

હવે એનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

ઉવસામગતેદીપ પટ્ટવઓ અપ્પમત્તવિરઓ હ ।

પજ્જવસણે સો વા હોદ્દ પમત્તો અવિરઓ વા ॥ ૧૨૮૫ ॥

અન્ને મળંતિ અવિરય-દેસ-પમત્તા-પમત્તવિરયાળં ।

અન્નયરો પટ્ટિવજ્જદ્દ દંસણસમણમ્પિ હ નિયટ્ટી ॥ ૧૨૮૬ ॥

ઉપશમત્રેષિને આરંભનાર અપ્રમત્ત સંયત હોય છે, અને શ્રેષ્ઠિ પૂર્ણ થયા પછી તે પ્રમત્ત અથવા અવિરત થાય છે, બીજાએ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત એમાંના કોઈપણ શ્રેષ્ઠિ આરંભે છે, શ્રેષ્ઠિવાળો દર્શનસૂત્રકને ઉપશમાભ્યાથી નિવૃત્તિપ્રાદર થાય છે. ૧૨૮૫-૧૨૮૬

મવમણુવંચંતિ જઓડ્ઞંતમળંતાણુવંધિણોડ્ઞન્તિ ।

તે ચત્તારિવિ સમયં સમેદ્ અંતોમુદ્ધત્તેણં ॥ ૧૨૮૭ ॥

જેથી અનન્ત સંસાર બંધાય તે અનન્તાનુબંધી કહેવાય ને તે ચાર છે, તે ચારને એકી સાથે અનર્ત્હાહૂતમાં ઉપશમાવે. (ઉદય-ઉદ્વર્તનાદિ કરણને અર્થાગ્ય કરે.) ૧૨૮૭

તત્તો ચ દંસણતિગં તઓડ્ઞુણ્ણં જહ્નયરવેયં ।

તત્તો વિતિયં છર્કં તઓ ચ વેયં સયમુદિન્ને ॥ ૧૨૮૮ ॥

તે પછી દર્શનત્રિકને ઉપશમાવે, તે પછી અતુદીર્ઘ જ્ઞાન્યતર વેદ, તે પછી બીજો વેદ, હાસ્વાદિ છ, અને તે પછી સ્વયંઉદિત એવા વેદને ઉપશમાવે. ૧૨૮૮

અનન્તાનુબંધી કથાચનો ઉપશમ ક્યાં પછી, ત્રિચાત્વાદિ દર્શનત્રિક ઉપશમાવે, તે પછી અતુદિત બે વેદમાંથી જે જ્ઞાન્ય વેદ હોય તે ઉપશમાવીને પછી બીજો અતુદિત વેદ ઉપશમાવે, તે પછી હાસ્વાદિ છ ઉપશમાવીને જે વેદ ઉદયમાં હોય તે વેદ ઉપશમાવે, તાત્પર્ય એ છે કે જે શ્રેષ્ઠિ આરંભક પુરૂષ હોય, તો તેને પુરુષવેદ ઉદયમાં છે, અને બાકીના સ્ત્રીવેદ ને નપુંસકવેદ એ બે અતુદિત છે, એ બેમાં નપુંસકવેદ જ્ઞાન્યતર છે, તેથી દર્શનત્રિક ઉપશમાભ્યા પછી પ્રથમ નપુંસકવેદ ઉપશમાવીને પછી સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વઉદિત પુરુષવેદ હાસ્વાદિ છ ને ઉપશમાભ્યા પછી ઉપશમાવે, જે સ્ત્રી

ત્રેણિ આર'ભ કરનારી હોય તો તેને સ્ત્રીવેદ ઉદયમાં હોય છે, અને પુરુષવેદ તથા નપુ' સકવેદ અનુદિત હોય છે, આ બેમાં નપુ'સકવેદ જથ્થાન્યતર છે, મારે દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પહેલા નપુ'સકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વકેદિતં સ્ત્રીવેદ હા-સ્વાદિ છને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે. અને ત્રેણિ આર'ભક બે નપુ'સક હોય, તો તેને નપુ'સકવેદ ઉદયમાં છે, અને સ્ત્રીવેદ તથા પુરુષવેદ અનુદિત છે, તેમાં સ્ત્રીવેદ જથ્થાન્યતર છે, મારે દર્શનત્રિક પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે અને નપુ'સકવેદને હાસ્વાદિ છ પછી ઉપશ-માવે ૧૨૮૯.

તે પછી—

મજ્ઞિમ્મકસાયાણં કોહાઇસમાણજાદ્દ દો દો ।

एकैकेणंतरिण संजलणेणं उवसमेइ ॥ १२८९ ॥

મધ્યમ કપાયના (અપ્રત્યાખ્યાન તથા પ્રત્યાખ્યાન કપાયના) સમાન જાતીવાળા બે બે કોધાદિ, સંજવલનના કપાયના એકેક કોધાદિવડે અન્તરિત ઉપશમાવે ૧૨૮૯.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સંજલનાર્ણ સમો જુત્તો, સંજોયણાદઓ બે હ ।

તે વુદં ચિય સમિયા નણુ સમ્પત્તાદલામમ્પિ ॥ ૧૨૯૦ ॥

(અહીં) સંજવલનાદિ (હાસ્વાદિ છ અને વેદ) નો ઉપશમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ જે સંજોજનાદિ કપાયો છે. (અનંતાણખન્ધી તથા દર્શનત્રિક) તે તો પૂર્વે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે ઉપશમાવ્યા છે, (કેમકે તે સિવાય સમકિત થાય નહિ. તેથી ફેરી તેનો અહીં ઉપશમ કહેવો અયોગ્ય છે.) ૧૨૯૦.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

આસિ સ્વઓવસમો સિં સમોઽહુણા, મળઈ કો વિસેસો સિં ? ।

નણુ સ્ત્રીણમ્પિ હણ્ણે સેસોવસમે સ્વઓવસમો ॥ ૧૨૯૧ ॥

(સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે) તે અનંતાણખન્ધીઆદિના ક્ષયોપશમ હતો, અને હમણાં તો તેમનો ઉપશમ કહીએ છીએ. કહે છે કે (ઉપશમ અને ક્ષયોપશમમાં) તફાવત શો છે ? ઉત્તર—ઉદય પ્રાપ્તિ કર્મ ક્ષય થયા હોય, અને શેષ અનુદિત કર્મનો ઉપશમ હોય, તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. ૧૨૯૧.

પુનઃશિષ્ય પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

સો ચેવ નણૂવસમો હણ્ણ સ્ત્રીણમ્પિ સેસણ સમિણ ।

સહુમોદયયા મોસે ન તૂવસમિણ વિસેસોઽયં ॥ ૧૨૯૨ ॥

વેણ્ણ સંતકમ્મં સ્વઓવસમિણ્ણ નાણુમાવં સો ।

ઉવસંતકસાઓ પુણ વેણ્ણ ન સંતકમ્મંપિ ॥ ૧૨૯૩ ॥

ઉદયપ્રાપ્તિ કર્મનો ક્ષય અને શેષનો ઉપશમ તે પણ ઉપશમજ છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં તફાવત શો ? (ઉત્તર) ક્ષયોપશમમાં સદ્મકઉદય-પ્રદેશોદય હોય છે, પરન્તુ ઉપશમમાં તો તે પણ નથી. એટલે આ બેમાં તફાવત છે. કારણ કે ક્ષયોપશમ કપાયવાન

જીવ તો તે સંબંધી સત્તાગત કર્મનો અનુભવ કરે છે (પ્રદેશોદય વેદે છે) પણ વિપાકથી તેને અનુભવતો નથી, અને ઉપશાંત ક્ષાયી જીવ તો તેનો પ્રદેશોદય પણ વેદતો નથી. ૧૨૯૨-૧૨૯૩.

ફરી શિષ્યની બીજી શંકાનું આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે.

સંજોયણાઝ્યાણં નળૂદઓ સંજયસ્ત પડિસિદ્ધો ।

સચ્ચમિહ સોઽણુભાવં પદુચ્ચ ન પણસકર્મં તુ ॥ ૧૨૯૪ ॥

મળિયં ચ મુણ જીવો વેણ્ઙ ન વાણુભાવકર્મંતિ ।

જં પુણ પણસકર્મં નિયમા વેણ્ઙ તં સચ્ચં ॥ ૧૨૯૫ ॥

નાણુદિયં નિજ્જીરઙ્ગ નાસંતમુદેઙ્ગ જં તઓઽવસ્તં ।

સચ્ચં પણસકર્મં વેણ્ઙં મુચ્ચણ સચ્ચો ॥ ૧૨૯૬ ॥

સંયોજનાદિ (અનંતાનુબંધી વિગેરે) ક્ષાયનો ઉદય, સંયતને નિષિદ્ધ છે, (કેમકે તેના ઉદયે સંયતપણાનોજ અભાવ થાય.) (ઉત્તર) સત્ય છે, એ નિષેધ અનુભાવ (રસ) વિપાકને આગ્રિને કહ્યો છે, પ્રદેશકર્મની અપેક્ષાએ નથી કહ્યો. સૂત્રમાં (ભગવતીમાં) પણ કહ્યું છે કે અનુભાવ કર્મને જીવ વેદે અથવા ન પણ વેદે, પરંતુ પ્રદેશકર્મ તો સર્વ અવશ્ય વેદે; કેમકે અનુદિત કર્મની નિર્જરા નથી થતી અને અસત્ કર્મ ઉદય પામતું નથી, તેથી અવશ્ય બધા પ્રદેશકર્મને તો વેદીનેજ સર્વ જીવ કર્મથી મુક્તિ છે. ૧૨૯૫-૧૨૯૬.

પુનઃ શિષ્ય પ્રુછે છે અને શુદ્ધી તેનો ઉત્તર આપે છે.

કિહ દંસણાઝ્યાઓ ન હોઙ્ગ સંજોયણાઙ્ગ વેદયઓ ? ।

મંદાણુભાવયાણ જહાણુભાવમ્મિવિ કર્હિચિ ॥ ૧૨૯૭ ॥

નિચ્ચોદિર્જ્જપિ જહા સયલચડ્ડણાણિણો તદાવરણં ।

ન ત્રિયાઙ્ગ મંદયાણ પણસકર્મં ત્થા નેયં ॥ ૧૨૯૮ ॥

કિરિયાણ કુણઙ્ગ રોગો મંદં પોલં જહાઽવણિર્જ્જતો ।

કિરિયામેત્તકર્યં ચિય પણસકર્મં ત્થા તવસા ॥ ૧૨૯૯ ॥

(શંકા) સંયોજનાદિ ક્ષાયને પ્રદેશથી પણ વેદતાં, સમ્યક્ત્વાદિનો ધાત કેમ ન થાય ? (ઉત્તર) અનુભાવ-રસ છતાં પણ જેમ કોઇ વખત તે પ્રદેશો મંદરસવાળા હોવાથી શુષ્કનો વિધાત નથી કરતા; જેમ નિત્ય ઉદિત છતાં પણ મતિ-શ્રુતાદિ ચાર જ્ઞાનવાળાઓને તે જ્ઞાનાનુબંધ આવરણ વિધાતક નથી, તેમ મંદરસપણાથી પ્રદેશ કર્મ પણ દર્શનાદિનુ વિધાતક નથી. વળી જેમ ઔષધાદિ ક્રિયાવડે દૂર કરાતો રોગ, રોગીને તે ક્રિયાજન્ય મંદ પીડા કરે છે, તેમ પ્રદેશકર્મ પણ તપરૂપ ક્રિયાવડે દૂર કરાતું માત્ર તપરૂપ પીડાજ કરે છે. ૧૨૯૭-૧૨૯૮-૧૨૯૯.

તદ્ભવ શ્રેક્ષણાગ્રી આત્માઓને નરકગતિ આદિકર્મ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે, તે પ્રકૃતિઓ અનુભવ્યા સિવાય કંદિ પણ ક્ષય પામતી નથી, પરંતુ તે તેમને નરકાદિ જન્મ રૂપ વિપાકે અનુભવાતી નથી, પણ તપવડે પ્રદેશરૂપે ઉદય પામીને ક્ષય થાય છે; એવો ઉદય થતાં, તે પ્રકૃતિના વેદનારને કંઈ બાધા નથી થતી, પ્રદેશોદય કર્મ આત્માના શુષ્કનો ધાત કરતું નથી, તેમ પીડા પણ કરતું નથી.

૧ ૧ ૧ ક્યા કર્મ ઉપશમાવ્યાથી જીવ કેવો કહેવાય ? તે કહે છે,

૧ ૧ ૧ દંસણમોહાર્દઓ મળજ અનિયદિવાયરો પરઓ ।

જાવ વ સેસો સંજલણલોમસંલેજ્જમાગો તિ ॥ ૧૩૦૦ ॥

તદસંલેજ્જમાગં સમણ સમણ સમેદ્દ પક્કેકં ।

અંતોમુદ્ધુત્તમેત્તં તસ્સાસંલિજ્જમાગંપિ ॥ ૧૩૦૧ ॥

દર્શન સમકાદિ ઉપશમાવ્યા પછી, નપુ'સક વેદાદિ કર્મ ઉપશમાવતાં યાવત્ સંબલન લોભનો સંખ્યાતમે ભાગ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી (જીવ) અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે. (નિવૃત્તિ બાદર કોઈ કર્મનો ઉપશમ નથી કરતો, તેથી તે અહીં નથી કહેતા), તે પછી એ લોભના સંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યાત ભાગ કરીને, તે દરેક ભાગને સમયે સમયે ઉપશમાવતો અતર્થુદ્ધુર્ત કાળ પર્યન્ત સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય છે. ૧૩૦૦-૧૬૦૧

એજ સૂક્ષ્મ સંપરાયનું ક'ઇક વિશેષ સ્વરૂપ નિર્ણયકાર કહે છે,

લોભાણૂ વેયેંતો જો લલ્લ ઉવસામઓ વ લલ્લઓ વા ।

સો સુદ્ધુમસંપરાઓ અહલાયા ઝળઓ કિંચી ॥ ૧૩૦૨ ॥ ૧૧૫-૧૧૭ ॥

જે સૂક્ષ્મ લોભાંશને વેદનાર ઉપશમક અથવા ક્ષપક હોય છે, તે સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય છે, કેમકે તે યથાખ્યાતચારિત્રથી કિંચિત્ માત્ર ન્યૂન છે. ૧૩૦૨

ઉપશમકના અધિકારમાં ક્ષપકનો નિર્દેશ શામાટે કર્યો ? તથા એણે પૂર્ણ થયા પછી શી સ્થિતિ થાય છે તે કહે છે—

ઉવસામમાહિગારે તસ્સમમાગોત્તિ લલ્લગનિદેસો ।

સુદ્ધુમસરાગાનીતો અહરલાઓ હોદ્દ નિમ્મંયો ॥ ૧૩૦૩ ॥

વદ્દાઝ પઢિવન્નો સેદિગઓ વા પસંતમોહો વા ।

જદ્દ કુણદ્દ કોદ્દ ફાલં વલ્લદ્દ તોડ્ણુચરસુરેસુ ॥ ૧૩૦૪ ॥

અનિવદ્દાઝ હોડં પસંતમોહો મુદ્ધુત્તમેત્તદં ।

ઉદયક્કસાઓ નિયમા નિયત્તદ્દ સેદિપઢિલોમં ॥ ૧૩૦૫ ॥

(ઉપશમએણિમાં નવમા ગુણસ્થાનક પછી સૂક્ષ્મસંપરાય થાય છે, તેમ ક્ષપક-એણિમાં પણ થાય છે.) એમ સમાન ભાગ હોવાથી ઉપશમના અધિકારમાં ક્ષપકનો નિર્દેશ કર્યો છે. લાઘ્યવાર્થ ક્ષપક પણ દેખાડ્યો છે. એ સૂક્ષ્મસંપરાય અતીત થયા પછી ઉપશાન્તમોહનિર્મિત્થ યથાખ્યાત થાય છે. તે પછી જે બદ્ધાયુ એણિ પામેલ હોય અથવા એણિ મધ્યગત ગુણસ્થાન વર્તી હોય, તે ઉપશાન્તમોહી થઇને જે કોઈ કાળ કરે (મૃત્યુ પામે) તો અવશ્ય અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય (પણ જે એણિથી પતિત થઇને કાળ કરે તો તે ગમે તે ગતિમાં જાય, તે માટે કોઈ નિયમ નથી.) અને અબદ્ધાયુ એણિ પામીને અન્તર્થુદ્ધુર્ત ઉપશાન્ત મોહી થઇને કોઈ નિમિત્તથી ઉદિત કપાયી થાય, તે તો અવશ્ય એણિથી પાછો ફરે. (કેમકે ઉપશાન્ત મોહનો તેરલોહ કાળ છે.) ૧૩૦૩-૧૩૦૪-૧૩૦૫.

આજ કારણથી કપાયો દુરન્ત છે એમ કહી તેનું સામર્થ્ય જણાવે છે.

उवसामं उवणीया गुणमहया जिणचरित्तसरिसं पि ।

पडिवायंति कसाया किं पुण सेसे सरागत्ये ? ॥ १३०६ ॥ ११६-११८ ॥

મહા શુણવાળા ઉપશમકે, કપાયોનો ઉપશમ કર્યા છતાં, તે કપાયો જિન સમાન ચારિત્ર-
વાળા ઉપશમકને પણ સંયમથી સંસારમાં પાડે છે, તો પછી શેષ સરાગી ચારિત્રવાળાને
પાડે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૩૦૬

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે ઉદાહરણથી કહે છે.

द्वदूमियंजणदुमो छारच्छन्नोऽगणी सपचयओ ।

दापंति जह सख्वं तह स कसाओदए सुज्जो ॥ १३०७ ॥

तम्मि भवे नेव्वाणं न लभइ उक्कोसओ व संसारं ।

पोगलपरियट्ठं देव्णं कोइ हिण्डेज्जा ॥ १३०८ ॥

અગ્નિથી બળેલું અંજન વૃક્ષ, અને ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, જેમ સ્વનિમિત્તથી પુનઃ
પણ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ કપાયોદય પણ ફરીથી સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે. તે કપાયોથી
ખુદ તે જીવ ઉપશમ શ્રેણિવાળા ભવમાં મોક્ષ ન પામે, અથવા ઉત્કૃષ્ટથી કોઈ જીવ અર્ધ-
પુદ્ગલ પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યંત પણ સંસારમાં ભમે છે.

જેમ અગ્નિથી બળેલું અંજનવૃક્ષ, પુનઃજળસિંચનાદિ કારણોવડે પત્ર-પુષ્પાદિરૂપ
ચોતાતું સ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, પુનઃ ધાસ-કાષ્ટ આદિના સંસ-
ર્ગથી બાળવું-પકાવવું વિગેરે સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા મિથ્યા પ્રકારે દૂર કરેલો રોગ,
અપથ્ય સેવનથી પુનઃ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ ઉપશાન્ત એવો કપાય શરીર-ઉપધિ વિગેરે
ઉપર મૂર્છા આદિના સંયોગથી પુનઃ ઉદયવાલો થવાથી તે ચોતાતું પૂર્વ સ્વરૂપ બતાવે છે.
કેમકે સિદ્ધાન્તના મતે એક જીવ બેમાંથી એકજ શ્રેણિ એક ભવમાં કરે, તેથી તે ઉપશાન્ત
મોહી આત્મા તે ભવમાં ક્ષપક શ્રેણિ ન કરે, અને તે સિવાય મોક્ષ પણ ન થાય, તેથી
ઉપશમ શ્રેણિથી પડેલો જીવ જનન્યથી એક ભવ અને વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ
પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યંત સંસારમાં ભ્રમણ કરે. ૧૩૦૭-૧૩૦૮.

આ પ્રમાણે મોક્ષરૂપ મહેલના પગથીઆ સમાન અંગીઆરમા શુણસ્થાનક મુધી
પહોંચેલો જીવ, ત્યાંથી ભ્રષ્ટ થઈને પુનઃ આટલું બહુ દુઃખ અનુભવે છે, આથી વિરમય
પામેલા નિર્ધિક્ષકાર મહારાજ કહે છે કે—

जइ उवसंतकसाओ लहइ अणंतं पुणोऽवि पडिवायं ।

न ह्रु मे वीससियवं थेवेऽवि कसायसेसम्मि ॥ १३०९ ॥ ११७-११९ ॥

अण थोवं वण थोवं अग्गी थोवं कसाय थोवं च ।

न ह्रु मे वीससियवं थोवंपि ह्रु तं वहु होइ ॥ १३१० ॥ ११८-१२० ॥

ઉપશાન્ત કપાયી આત્મા પુનઃ પણ અનન્ત પ્રતિપાત પામે છે, તો (હે ભગ્વા !)
તમારે થોડો કપાય હોય, તો પણ તેનો વિદ્યાસ ન કરવો, કેમકે થોડું ઝણ, થોડો મણ
(ધા), થોડો અગ્નિ, અને થોડો કપાય, એ સર્વ પાછળથી બહુ થાય છે, મારે તમારે
તેનો વિદ્યાસ ન કરવો. ૧૩૦૯-૧૩૧૦

એ અર્થનેજ સાધ્યકાર દેવા આદિ વિકારને જણાવતાં તે દેવા આદિનું દુષ્ટપણ જણાવે છે—

દાસત્ત્વં દેદ્ અણં અદ્રા મરણં વળો વિસપ્પતો ।

સવસ્સ દાહમગ્ગી દેતિ કસાયા મવમ્પતં ॥ ૧૩૧૧ ॥

થોડું પણ ત્રણ દાસત્વ આપે છે, થોડો પણ ત્રણ (ધા) ફેલાવાથી થોડા વખતમાં મરણ આપે છે, અને થોડો પણ અગ્નિ સર્વ ખાળી નાખે છે, તેમ થોડા પણ કપાય અનન્ત સંસાર આપે છે. ૧૩૧૧

દીક્ષા બહુ કરીને વિહાર કરતાં કરતાં આવેલા પાતાના ભાઇના ઉપચાર માટે કોઇની દુકાનેથી દરરોજ એક કર્પની વૃદ્ધિએ એક કર્પ તેલ લાવી આપ્યું, તે અસામાન સાધુની મેવામાં કેટલાક દિવસો વિતી ગયા, અને લાવેલું તેલ વણિકને ન આપી શકવાથી કરાર મુજબ વૃદ્ધિ પામવાથી ઘણું વધી ગયું, ધડાદિની સંખ્યાને પામ્યું, એટલે જીવનપર્યન્ત સુતર કાંતવાથી પણ તે તેલ દુકાનદારને આપી શકે નહિ તેટલું બહુ વધી ગયું, તેથી તે બાઈ તે દુકાનદારને ત્યાં તે રૂપું યુર કરવાને જીવન પર્યન્તની દાસી થઈ રહી. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસો વિત્યા બાદ તેજ સાધુ, જે પાતાના ભાઈ હતા તે આવ્યા, તેમણે તે સઘળો ખનાવ જાણ્યો; પછી તે વેપારીને ઉપદેશ આપી, તેના પાસેથી તે ખેંદને છોડાવીને દીક્ષા આપી. આ પ્રમાણે થોડું રૂપું પણ કાળક્રમે વધી જવાથી દાસત્વ આપે છે. એજ પ્રમાણે થોડો ત્રણ (ધા) પણ અપ્રમથ આદિનું સેવન કરવાથી કાળક્રમે ફેલાઇને થોડાજ વખતમાં મૃત્યુ પમાડે છે. અને એજ રીતે થોડો પણ અગ્નિ માર્ગ આદિમાં પડ્યો હોય, તો તે ધાસ આદિને લાગવાથી અનુક્રમે ફેલાતો ફેલાતો આજીવંતના સર્વ ગામ-નગર આદિનો નાશ કરે છે. તેમ અદ્ધપાવશીષ કપાયો પણ કોઈક નિમિત્તથી વૃદ્ધિ પામીને અનન્ત સંસાર પમાડે છે. ૧૩૧૧

હવે આગળની નિર્ચુક્તિ ગાથાનો સબધ જોડવાને માટે કહે છે—

ઓવસમં સામાઈયમુદયં સ્વાઈયમઓ પવવલામિ ।

સુદુમમહવસ્વાયંપિ ય સ્વયસેદિસમુભવં તં ચ ॥ ૧૩૧૨ ॥

એ પ્રમાણે ઉપશમ સામાયિક ચારિત્ર કહ્યું, હવે ક્ષાયિક સામાયિક ચારિત્ર કહીશું. અથવા સુદમસ પરાય અને સ્વાધ્યાત્મ ચારિત્ર ઉપશમ એણિની અવેક્ષાએ કહ્યાં, હવે તે ક્ષપક એણિની અવેક્ષાએ કહીશું. ૧૩૧૨

અણ-મિચ્છ-મીસ-સમ્મં અદ્ધ નપુંસિ-ત્થિવેય-છક્કં ચ ।

પુનવેયં ચ સ્વેદ્ કોહાર્દિય ય સંજલણે ॥ ૧૩૧૩ ॥ ૧૧૯-૧૨૧ ॥

અનન્તાનુબન્ધી કોધાદિ કપાય-મિથ્યાત્વત્રોહનીય-મિશ્રત્રોહનીય, સન્ધ્યત્વત્રોહનીય- (ખીજ-ત્રીજ અળી) આઠ કપાય-નપુ સકવેદ-સ્રીવેદ-હાસ્ત્યાદિ છ-પુરુષવેદ અને સંનવ-લન કોધાદિ અનુક્રમે અન્તર્મુહૂર્ત-અન્તર્મુહૂર્ત કાય કરે. ૧૨૧૩

ક્ષપકએણિ માંડનાર ઉત્તમ સધયણવાળો, અવિરત-દેશવિરત-અમત-અને અપ્રમત શુણ્ણસ્થાનમાંથી કોઈ પણ શુણ્ણસ્થાનકે વર્તનારો, અને વિશુદ્ધપરિણામવાળો હોય, તેમાં જો અપ્રમત એવો સાધુ જો પૂર્વધર હોય, તો તે શુક્લધ્યાને પણ આ ક્ષપકએણિને શરૂ કરે, અને એ સિવાયના અવિરત આદિ કોઈ હોય તો ધર્મધ્યાને આ એણિ શરૂ કરે. ક્ષપક

કેણિનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે, પ્રથમ અન્તર્ધૃત્ત્વ અનન્તાનુબંધી કોષાદિ ચારેનો એકી સાથે ક્ષય કરે, અને તેનો અનન્તત્રો લાગ મિથ્યાત્વમાં નાંખીને તે પછી મિથ્યાત્વની સાથે એ અંશ અપાવે. જેમ અતિશય સળગેલો દાવાગ્રિ અર્ધ બળેલાં કાઠની સાથે બીજા કાઠને પામીને બળને ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ ક્ષપક પણ તીવ્ર શુભપરિણામથી નહિ અપાવેલ અન્ય અંશ અન્યમાં નાંખીને તે સાથે તેને પણ અપાવે છે. તે પછી સમ્યગ્-મિથ્યાત્વ (મિશ્ર) અમાલીને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરે છે. અહીં જે બદ્ધાય કોઈ હોય તે શ્રેણિ અંગીકાર કરે, તો તે અનન્તાનુબંધીનો ક્ષય કરીને વિરામ પામે છે, તે પછી કદાચિત મિથ્યાત્વના ઉદયથી પુનઃ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ક બાંધે છે પણ જેણે મિથ્યાત્વનો ક્ષય કર્યો હોય, તે તો તે અનન્તાનુબંધિનો બંધ નથી કરતો, કેમકે તેનો બંધ થવામાં મિથ્યાત્વજ હેતુભૂત છે, એ અનન્તાનુબંધી કપાયનો ક્ષય કરીને અપતિત શુભપરિણામે જે મરણ પામે, તો તે દેવલોકમાંજ ઉત્પન્ન થાય, દર્શન સમક્કનો ક્ષય કરીને મરણ પામે, તો પણ એમજ સમજવું, પણ જે પતિત પરિણામી થયે તે પછી મરણ પામે, તો ગમે તે ગતિમાં જાય, એ માટે નિયમ નથી, જે બદ્ધાય આ શ્રેણિ પામે તો તે સમસ્ત દર્શન સમક્ક ક્ષય કરીને અવશ્ય વિરામ પામે, અને તેથી જે ગતિવું આગ્રહ્ય બાંધ્યું હોય, ત્યાં ઉત્પન્ન થાય. પરન્તુ જે આગ્રહ્ય બાંધ્યા સિવાય આ શ્રેણિ આરંભે તે અવશ્ય સંપૂર્ણ કરે. તેને માટે ક્ષય કરવાનો આ પ્રમાણે ક્રમ છે. સમ્યક્ત્વ મોહની અપાવતાં તેના અદ્ય અંશ બાકી હોય, તેટલામાં તો અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણરૂપે આઠ કપાયને સાથેજ અપાવવાનો આરંભ કરે, એ પ્રકૃતિઓ અર્ધી ક્ષય થઈ હોય એટલે બીજી નરકાનુપૂર્વી-તિર્થ-ચાનુપૂર્વી-નરકગતિ-તિર્થચગતિ-એકેન્દ્રિયજાતિ-બેધન્દ્રિયજાતિ-તેધન્દ્રિયજાતિ-ચૌરિન્દ્રિયજાતિ-તિચાતપનામ-ઉચોતનામ-સ્થાવરનામ-સાધારણનામ-સૂક્ષ્મનામ-નિદ્રાનિદ્રા-પ્રચલાપ્રચલા-અને થીણદ્વિ, આ સોળ પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય (હરિભદ્રસરિની ટીકામાં ૧૬ ને બદલે ૧૭ પ્રકૃતિનો ક્ષય કહ્યો છે. અપર્યાપ્ત વધારા છે.) તે પછી એ આઠ કપાયનાજે અવશેષ અંશ રહ્યા હોય તે ક્ષય પામે, તે પછી અતુલકે નપુ'સકવેદ-સ્ત્રીવેદ-અને પુરુષવેદનો ક્ષય કરે, તેમાં પુરુષવેદના ત્રણ ભાગ કરીને બે ભાગ એકી સાથે અપાવે, અને ત્રીજે ભાગ સંજવલન કોષમાં નાખે. આ ક્રમ જે પુરુષવેદી શ્રેણિ આરંભક હોય તો તેને માટે છે, પણ નપુ'સક અથવા સ્ત્રી આ શ્રેણિ આરંભક હોય, તો તેમને જે વેદ ઉદયમાં હોય, તે વેદનો ક્ષય પછીથી થાય અને અતુલિત બે વેદમાંથી જે અધમ હોય, તેનો પહેલાં અને બીજાનો પછીથી ક્ષય થાય, એટલે જેમ ઉપશમશ્રેણિમાં કહ્યું છે તેમ અહીં પણ સમજવું. તે પછી સંજવલન કોષાદિ ચાર દરેકને અન્તર્ધૃત્ત્વમાં અપાવે, આ ચારેનો ક્ષય કરતાં પુરુષવેદની ચૌદ દરેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ કરીને બે ભાગ ક્ષય કરી ત્રીજે ભાગ આગળની પ્રકૃતિમાં નાંખીને અપાવે, એટલે કે કોંવનો ત્રીજે અંશ માનમાં નાંખીને, માનનો માયામાં, અને માયાનો લોભમાં નાંખીને અપાવે. આ દરેકને અપાવવાનો કાળ અન્તર્ધૃત્ત્વ જણવો. અને આ આખી શ્રેણિ પણ અન્તર્ધૃત્ત્વ કાળ પ્રમાણજ જણવી. પરન્તુ આ અન્તર્ધૃત્ત્વ મોટું જણવું. તેમાં લઘુ અતરુધૃત્ત્વ અસંખ્યાતા થવા પામે છે, તે પછી લોભના ત્રીજા અંશના સંખ્યાતા અંશ કરીને તે દરેકને જુદા જુદા કાળે અપાવે. આમાંના છેલ્લા અંશના અસંખ્યાતા અંશ કરે, તે પણ જુદા જુદા સમયે અપાવે. અહીં ક્ષીણ દર્શન સમક્ક નિવૃત્તિ બાદર કહેવાય. લોભનો સંખ્યાતાનો અંશ બાકી રહે ત્યાં સુધી અનિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી તેના અસંખ્યાતા અંશ અપાવતાં છેલ્લો અસંખ્યાતાનો લોભાંશ બાકી રહે, ત્યાં સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય. તે પછી ક્ષીણમોહ યથાખ્યાત ચારિત્રી થાય છે. ૧૩૧૩

એજ અર્થ હવે લાખ્યકાર કહે છે.

પદિવત્તીણ અવિરય-દેસ-પમત્તા-પમત્ત-વિરયાણં ।

અન્નયરો પદિવજ્જહં સુદ્ધજ્ઞાણોવગયચિત્તો ॥ ૧૩૧૪ ॥

પદમકસાણ સમયં સ્વેદં અંતોમુહુત્તમેત્તેણં ।

તત્તો ચિય મિચ્છત્તં તઓ ય મીસં તઓ સમ્મં ॥ ૧૩૧૫ ॥

વદ્દાઝ પદિવન્નો પદમકસાયવલ્લણ જહં મરેજ્ઞા ।

તો મિચ્છત્તોદયઓ ચિણેજ્જ મુજ્જો ન સ્વીણમ્મિ ॥ ૧૩૧૬ ॥

• તમ્મિ મઓ જાહં દિવં તપ્પરિણામો ય સત્તણ સ્વીણે !

હવરયપરિણામો પુણં પચ્છા નાનામડગર્હઓ ॥ ૧૩૧૭ ॥

આ શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરનાર અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત-અને અપ્રમત્તમાંના કોઈ પણ શુદ્ધ ધ્યાનોપયુક્ત ચિત્તવાણો હોય છે; તે પ્રથમ કપાયનો એકી માથે અન્તમુહુર્તમાં ક્ષય કરે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ, તે પછી મિત્ર અને તે પછી સમ્યક્ત્વ ગ્રાહનીયનો ક્ષય કરે છે. બદ્ધાચ શ્રેણિ પામેલ હોય, તે પ્રથમ કપાયનો ક્ષય કરીને જો અરણ પામે, તો મિથ્યાત્વના દેહથી પુનઃ તેના બધા થાય, કેમકે તેનું અસલ કારણ જો મિથ્યાત્વ તેના ક્ષય થએલ નથી, તે જીવ અનન્તાતુબંધી ચતુષ્કનો ક્ષય કરીને શુદ્ધ પરિણામે, અથવા દર્શન સમક્ષ ક્ષય કરીને અપતિત પરિણામે મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમાં જાય, પણ પતિત પરિણામી હોય, તો પછી ચારમાંથી ગમે તે ગાંતમાં જાય ૧૩૧૪-થી-૧૩૧૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે લગવન !

સ્વીણમ્મિ દંસણતિણં કિં હોઈ તઓ તિદંસણાઈઓ ? ।

મળણં સમ્મદ્દિટ્ઠી, સમ્મત્તસણં કઓ સમ્મં ? ॥ ૧૩૧૮ ॥

દર્શનત્રિક ક્ષય થવાથી તેને ત્રિદર્શનાતીત શું થાય છે ? ઉત્તર-સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે.

• પ્રશ્ન—સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્ત્વ કયાંથી હોય ?

શિષ્ય:—મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી, તે આત્મા દર્શનત્રિક રહિત ન થાય ? કેમકે મિથ્યાત્વનો ક્ષય થવાથી મિથ્યાદષ્ટિ નથી, મિત્રનો ક્ષય થવાથી મિત્રદષ્ટિ નથી અને સમ્યક્ત્વના અભાવે સમ્યગ્દષ્ટિ પણ નથી.

આચાર્ય:—દર્શનત્રિકનો ક્ષય થવાથી તે આત્મા વિશુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે.

શિષ્ય:—પણ સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપણું કયાં રહ્યું ? કે જોથી તે સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય. ૧૩૧૮

આચાર્યશ્રી એનો દર્શનપૂર્વક ઉત્તર આપે છે કે—

નિવલિયમયણકોદ્ધવરૂવં મિચ્છત્તમેવ સમ્મત્તં ।

સ્વીણં, ન ત્ત જો માવો સદ્દહ્નાલક્ષણો વસ્સ ॥ ૧૩૧૯ ॥

સો વસ્સ વિમુક્કયરો જાયહં સમ્મત્તપોગ્ગલક્ષયઓ ।

દિદ્ધિ ષ સપ્પહમ્મુદ્ધમ્મપહલવિગમે મણુસસ્સ ॥ ૧૩૨૦ ॥

જહ સુદ્ધજલાણુગયં વત્યં સુદ્ધં જલવત્ત્વં સુતરં ।
સમ્મત્તસુદ્ધપોગ્ગલપરિવત્ત્વં દંસણંડપેવં ॥ ૧૩૨૧ ॥
સેસન્નાણાવગમે સુદ્ધયરં કેવલં જહા નાણં ।
તહ સ્વાહ્યસમ્મત્તં સ્વઓવસમ્મવિગમમ્મિ ॥ ૧૩૨૨ ॥

જે શુદ્ધ કરેલ મદનકોદરા સમાન મિથ્યાત્વનેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, તેના ક્ષયકરને ક્ષય થાય છે, પણ જીવનો અંદાનલક્ષણ જે લાવ છે તે તે ક્ષીણ થતો નથી, કિંતુ તે તે અલ્પપટલ દૂર થવાથી મહાધની દૃષ્ટિની પેઠે સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા શુદ્ધ જગથી ધોએણું ભીતું વસ્ત્ર સૂકાઈ જવાથી જેમ વધારે શુદ્ધ થાય છે, તેમ સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધ પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્દર્શન વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા જેમ મતિઆદિ ચાર ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોનો અભાવ થવાથી ક્ષાયિક એવું કેવળજ્ઞાન થાય છે (પણ જીવ અજ્ઞાની નથી થતો) તેમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દૂર થવાથી બીજું વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્દર્શન થાય છે. (પણ જીવ દર્શનરહિત નથી થતો.) ૧૩૧૯-થી ૧૩૨૨.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કરતાં વધારે શુદ્ધ શાથી કહેવાય ?

નિવલિયમયણકોદ્ધવમ્મત્તં તેહામીસિયં મદ્દણ ।

ન તુ સોડ્વાઓ નિવલિય-મોતમયકોદ્ધવચ્છાણ ॥ ૧૩૨૩ ॥

તહ સુદ્ધમિચ્છસમ્મત્તપોગ્ગલા મિચ્છમોસિયા મિચ્છં ।

હોજ્જ પરિણામઓ ષા સોડ્વાઓ સ્વાહ્ય નત્થિ ॥ ૧૩૨૪ ॥

શુદ્ધ કરેલા મદન કોદવાતું બોજન તેલ આદિથી મિશ્ર કરીને ખાયું હોય, તે તે ખાનારને મદ કરે છે, પણ એ શુદ્ધ અને મિશ્ર મદન કોદવાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તે તે મદરૂપ અપાય નથી થતો. તેવી રીતે શુદ્ધ મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગળો મિથ્યાત્વવડે મિશ્રિત થાય ત્યારે, અથવા કૃતીર્થિકના સંસર્ગાદિ જન્ય પરિણામ થાય ત્યારે પણ મિથ્યાત્વ થાય છે. એવો અપાય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થએથી નથી થતો. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

શોધિત અથવા અર્ધ શોધિત મદન કોદવા તેજે તેલાદિથી મિશ્ર કરીને ખાય છે, તેને મદ થાય છે; તેવી રીતે અપૂર્વકરણના અધ્યવસાએ મિથ્યાત્વ લાવ દૂર કરીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વ પુદ્ગળો, તેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. એ શોધિત મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગળો, અન્યતીર્થિકોના સંસર્ગાદિ તથા તેમના વચન શ્રવણાદિ જન્ય પરિણામથી પુનઃ મિથ્યાત્વ લાવ પામે છે, તેથી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થઇને ફરી સંસાર સમુદ્રમાં ભસે છે. આવો અપાય (કષ્ટ) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં નથી, કેમકે સર્વ અનર્થના મૂળ, શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ મિથ્યાત્વના પુદ્ગળો ક્ષય થવાથી વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. મારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ છે, અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ મલિન છે. તેથી એ સમ્યક્ત્વનો નાશ થવાથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે, એટલે જીવ અદર્શની નથી થતો, પણ વિશુદ્ધ સમ્યક્દર્શની થાય છે. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

વદ્ધાજ પઢિવન્નો નિયમા સીળમ્મિ સત્તણ ઠાહ ।

ઈપરો અણુવરમો ચિય સપલં સેદિં સમાણેહ ॥ ૧૩૨૫ ॥

જે જીવ અદ્વાય હોય તે શ્રેષ્ઠિ પામે, તે દર્શન સમક્કનો ક્ષય કરીને અવશ્ય ત્યાં અ-
ચકાય છે. અને અમદ્વાય અટક્યા સિવાય સર્વ શ્રેષ્ઠિ પૂર્ણ કરે છે. ૧૩૨૫

અમદ્વાય એવો નર શ્રેષ્ઠિ પ્રાપ્ત કરતાં દર્શન સમક્કનો ક્ષય કર્યા પછી મૃત કરે છે,
તે કહે છે.

તદ્વચ-તદ્વચ કંસાણ અદ્વારંમૈ સમયમેસિં ચ ।

સ્વયં વિમજ્જમાગં પયદોઓ સોલસ સ્વેદ ॥ ૧૩૨૬ ॥

નરય-તિરિયાણુપુલી ગઈઓ ચત્તારિ ચાદિજાઈઓ ।

આયાવં ઝજ્જોયં યાવરસાહારણં મુદ્ધમં ॥ ૧૩૨૭ ॥

તિન્નિ મહાનિદ્દાઓ અદ્ધગ સેસં તથોડ્ડુદિણ્ણાણં ।

વેયાણ જહ્લ્લયરં તત્તો વોયં તઓ છલ્લં ॥ ૧૩૨૮ ॥

તત્તો ય તદ્વચેયં એકેકં તો કમેણ સંજલણં ।

સવત્થ સાવસેસે મગ્ગિલ્લે લગ્ગઈ પુરિલ્લે ॥ ૧૩૨૯ ॥

(દર્શનસમક્કનો ક્ષય કરીને) બીજા-ત્રીજા આઠ કપાય સાથેજ અપાવવાનો આરંભ
કરે, તે અપાવતાં વચમાંજ નરકગતિ-નરકાનુપૂર્વી-તિર્યચગતિ-તિર્યચાનુપૂર્વી-પ્રથમની ચાર
જાતિઓ-આતપનામ-ઉદ્ધોતનામ-સ્થાવર નામ-સાધારણ નામ-સુક્ષ્મનામ-ત્રણ મહાનિદ્દા
(નિદાનિદ્દા, પ્રચલાપ્રચલા, ને થીણદી) આ સોળ પ્રકૃતિ અપાવે, તે પછી બાકી રહેલા
પૂર્વની આઠ પ્રકૃતિના અંશ અપાવે, પછી અનુદિત વેદોમાંથી જે જન્યતર વેદ હોય તે
પહેલાં અપાવે અને પછી બીજો વેદ અપાવે, ત્યારપછી હાસ્ત્યાદિ છ અપાવીને, ત્રીજો ઉદિ-
તવેદ ક્ષય કરે, ને તે પછી અનુક્રમે એકેક સંજ્વલન કપાય અપાવે. આ પ્રકૃતિઓ અપાવતાં
સર્વત્ર અવશેષ અંશ આગળની પ્રકૃતિઓમાં ગ્રેણવીને અપાવે. (છેલ્લે માયાનો અંશ
અને લોભ સાથેજ ક્ષય કરે.) ૧૩૨૬ થી ૧૩૨૯.

હવે કયા કર્મ ક્ષય થવાથી જીવ કેવો કહેવાય, તે કહે છે.

દંસણમોહવલ્લવણે નિયદિ અનિયદિવાયરો પરઓ ।

જાવ ઝ સેસો સંજલણલોમસંલેજ્ઞમાગોત્તિ ॥ ૧૩૩૦ ॥

તદસંલિજ્ઞમાગે સમણ સમણ સ્વેદ એકેકે ।

તત્થ ય મુદ્ધમસરાગો લોમાણૂ જાવ એકોડવિ ॥ ૧૩૩૧ ॥

સ્ત્રીણે સ્વગનિર્ગંઠો વીસમણ મોહસાગરં તરિચં ।

અંનોમુદ્ધત્તમુદરિં તરિચં યાહે જહા પુરિસો ॥ ૧૩૩૨ ॥

દર્શનભોહનીયનો ક્ષય થએ નિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી યાવત્ સંજ્વલન-
લોભનો સંજ્ઞાતનો ભાગ અવશેષ રહે ત્યારે અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય, એ લોભાંશનો
અસંજ્ઞાત ભાગ કરીને એકેક ભાગ સમયે સમયે અપાવતાં યાવત્ છેલ્લો અસંજ્ઞાતનો
ભાગ (લોભાંશ) બાકી રહે ત્યાં સુક્ષ્મસંપ્રસાદ કહેવાય. તે અંશને પણ સર્વથા ક્ષય
કરીને ક્ષપકનિર્જન્ય થાય, તે પછી સમુદ્ર તરીને જેમ કોઇ પુરૂષ વિસાગ્રો લે, તેમ ભોહ-
સાગર તરીને તે ક્ષપક નિર્જન્ય અન્તર્બુદ્ધતે મુખી વીસાગ્રો લે છે. ૧૩૩૦-૧૩૩૨

તે પછી—

છત્તમત્યકાલદુચરિયસમણ નિદ્ધં સ્વેદં પયલં ચ ।

ચરિમે કેવલલાભો સ્ત્રીણાવરણંતરાયસ્સ ॥ ૧૩૩૩ ॥

ક્ષીણ્ણોહ છદ્ધસ્થ ગુણસ્થાનકના દ્વિયરમ સમયે ઝોટલે તે ગુણકાણના અસંખ્યાત સમયમાંના ઉપાંત્ય સમયે નિદ્ધા તથા પ્રયસાનો ક્ષય કરે. અને છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાય પાંચ (એ ચાદનો) ક્ષય કરીને કેવળ પામે, ૧૩૩૩

આ સંબંધમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયનો મત ખતાવે છે.

આવરણસ્વયસમણ નેચ્છદ્ધઅનયસ્સ કેવલુપ્પત્તી ।

તત્તોડંણંતરસમણ વવહારો કેવલં મળ્હ ॥ ૧૩૩૪ ॥

આવરણનો ક્ષય થવાના સમયેજ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે એમ નિશ્ચયનય કહે છે; અને વ્યવહારનય આવરણ ક્ષય થવાના પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ કહે છે. ૧૩૩૪

જે સમયે આવરણનો ક્ષય થાય તેજ સમયે કેવળજ્ઞાન થાય છે, એમ નિશ્ચય નયનું માનવું છે. કેમકે જે ક્ષય થતું હોય, તે ક્ષય થયોલું જ છે, તેથી ક્રિયાકાળ અને નિષ્પાકાળ (સમાપ્તિકાળ) એકજ છે. જો એ કાળ ભિન્ન માનવામાં આવે તો અન્યકાળમાં ક્રિયા અને અન્યકાળમાં કાર્યોત્પત્તિના પ્રસંગ થાય, અને એમ થતું તે અધોગ્ય છે, કારણ કે ક્રિયા વિના પણ કાર્યોત્પત્તિ માનવી પડે. વળી એ પ્રમાણે માનવાથી ક્રિયાના આરંભ-કાળની પૂર્વે પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને એથી અતિપ્રસંગ થાય.

વ્યવહારનય આથી ઉલટો છે. તે એમ કહે છે, કે આવરણનો ક્ષય થયા પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે જે સમયે આવરણ ક્ષય થાય, તેજ સમયે તેનો ક્ષય થયો કહેવાય, ક્ષય થતું આવરણ સર્વથા ક્ષીણ નથી થતું; ઝોટલે આવરણનો ક્ષય નથીજ થયો. મારે ક્રિયાકાળ અને નિષ્પાકાળ ભુટો છે, અને જો તે કાળ એકજ માનવામાં આવે, તો ક્રિયાકાળમાં પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, કેમકે સમાન કાર્ય-એકજકાર્યે થનારા ક્રિયા અને કાર્યનો, કાળા-જમણા ગાયના શીંગાણની થેડે કાર્ય કારણ ભાવ થટે નહિ. ૧૩૩૪

નાણં ન સ્વિજ્જમાણે, સ્ત્રીણે જુત્તં જઓ તદાવરણે ।

ન ચ કિરિયાનિદ્ધાણં કાલેગત્તં જઓ જુત્તં ॥ ૧૩૩૫ ॥

તદાવરણ ક્ષય થતું હોય, ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું અધોગ્ય છે, (કેમકે તે ક્રિયા કાળ છે.) પણ તદાવરણ ક્ષય થતું હોય ત્યારેજ જ્ઞાન થાય છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. (કેમકે એ નિષ્પાકાળ છે) ક્રિયાકાળ અને નિષ્પાકાળ એક કહેવા તે યોગ્ય નથી. ૧૩૩૫.

એના પ્રત્યુત્તરમાં પુનઃ નિશ્ચયનય કહે છે કે—

જહં કિરિયાણં ન સ્વઓ કો હેઝ તપ્પરિક્કણં અત્તો ? ।

અહં તાણં, કિહં કાલે અત્તત્તયં તર્હં સ્વઓડ્ડત્તયં ? ॥ ૧૩૩૬ ॥

કિરિયાકાલમ્મિ સ્વઓ જહં નત્તિયં તઓ ન હોઝ પચ્છાવિ ।

જહં વડકિરિયસ્સ સ્વઓ પદમમ્મિવિ કિયં કિરિયાણં ? ॥ ૧૩૩૭ ॥

હે વ્યવહારવાદિ જે ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય નથી, તો તેનો ક્ષય થવામાં અન્ય કયા હેતુ છે? અને તે ક્રિયાવડે ક્ષય થાય છે, તો અન્યકાળમાં ક્રિયા અને અન્ય કાળમાં તેનો ક્ષય એમ કેમ કહેવાય? વળી જે ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો તે ક્રિયા પછી પણ આવરણનો ક્ષય નહિ થાય. અથવા જે બીજા સમયે ક્રિયા વિના ક્ષય થાય છે, તો પછી, પહેલા સમયમાં પણ ક્રિયાવડે શું? ૧૩૩૬-૧૩૩૭

વ્યવહારવાદી, આવરણનો ક્ષય થયા પછી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માને છે, પણ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે નથી માનતો. તો તેને અગ્રે પૂછીએ છીએ કે-આવરણનો ક્ષય થવાના કાળે ક્રિયા છે કે નહિ? જે તે વખતે ક્રિયા નથી, તો ક્રિયા વિના આવરણનો ક્ષય થવામાં ત્યાં બીજો કયા હેતુ છે? કોઈપણ નથી. જે આવરણનો ક્ષય થતી વખતે તેના હેતુભૂત ક્રિયા છે, અને તે ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય થાય છે, એમ કહેતા હો, તો ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ એકજ થયો, પછી એમ કેમ કહી શકાય કે અન્યસમયે ક્રિયા અને અન્યસમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે.

અથવા જે ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો ક્રિયાના પૂર્વ કાળની પેઠે ક્રિયાના ઉત્તર કાળે પણ ક્ષય નહિ થાય, અથવા ક્રિયા પૂર્વ થયા પછી બીજા સમયે અક્રિય છતાં આવરણનો ક્ષય માનોછો, તો ક્રિયાયુક્ત પ્રથમ સમયમાં ક્રિયાવડે શું લાભ છે? તેના વિના પણ જેમ બીજા સમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે, તેમ તે સમયે પણ ક્ષય થઈ જશે? વળી ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ, આગમમાં પણ એકજ કહેલ છે.

જં નિજ્જરિજ્ઞમાણં નિજ્જિણંતિ મણિયં મુણં જં ચ ।

નોકમ્મં નિજ્જીરહ નાવરણં તેણ વસસમણ ॥ ૧૩૩૮ ॥

જે નિર્જશતું હોય, તે નિર્જશું એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે, અને નોકર્મ નિર્જશું છે, તેથી તે સમયે આવરણ નથી. ૧૩૩૮

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ચલમાણે ચલિણ જાવ નિજ્જરિજ્ઞમાણે નિજ્જિણ” એ વચનથી ક્ષીણ થતું કર્મ ક્ષીણ થયુંજ, એટલે એ બેમાં કાળસેક નથી, વળી આગમમાં આ પણ કહ્યું છે, કે “કમ્મં વેદજ્ઞહ નોકમ્મં નિજ્જરિજ્ઞહ” એટલે વેદમાત્ર અવસ્થામાં કર્મ વેદાય છે, અને નિર્જશવસ્થામાં નોકર્મ-અકર્મ થાય છે. વેદના સમય ભુદો છે અને નિર્જશ સમય ભુદો છે. મારે આવરણ ક્ષય થતી વખતે આવરણ-કર્મ પ્રતિબંધક નથી, કેમકે જે ક્ષય થતું હોય તે ક્ષય થએલુંજ છે. આ રીતે પ્રતિબંધકના અભાવે આવરણ ક્ષય થતી વખતે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કોણ રોકી શકે એમ છે? ૧૩૩૮

જહ નાણમનાવરણેઽવિ નતિય તો તં ન નામ પચ્છા વિ ।

જાયં વ અકારણઞો તપકારણઞો ચિય પહેજ્ઞા ॥ ૧૩૩૯ ॥

નાણસ્સાવરણસ્સ ય સમયં તમ્હા પગાસ-તપસો વા ।

વપ્પાય-વ્વયધમ્મા તહ નેયા સવમાવાણં ॥ ૧૩૪૦ ॥

જે આવરણના અભાવે જ્ઞાન નથી, તો તે પછી પણ જ્ઞાન નહિ થાય, કારણ કે તે વિના જ્ઞાન પછીથી થાય છે, તો કારણ વિનાજ તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે. અને તે મારે તેજ મુગ્ધ પ્રકાશ અને અધકારની પેઠે જ્ઞાનનો અને આવરણનો સાથેજ ઉત્પાદ-તથા વ્યય થાય છે, તેજ મુગ્ધ સર્વ લાવોતું જણવું. ૧૩૩૯-૧૩૪૦

ઉપર કહ્યા મુજબ આવરણનો ક્ષય થતી વખતે આવરણના અભાવે પણ કેવળ-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય, તો આવરણનો ક્ષય થયા પછી પણ જ્ઞાનોત્પત્તિ નહિ થાય. કદિ એમ કહેવામાં આવે કે આવરણનો ક્ષય થતી વખતે અને ક્ષય થયા પછી આવરણનો અભાવ ઉભય સ્થળે સમાન છે, તોપણ આવરણ ક્ષય થતી વખતે તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતું, અને આવરણનો ક્ષય થઈ ગયા પછી તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો કારણ વિના યદ-અછાદીજ જ્ઞાનોત્પત્તિ થશે. કેમકે એમાં બીજું કંઈ કારણ નથી.

પરમાર્થથી તો પ્રકાશ અને અન્ધકારની પેઠે એકી સાથેજ આવરણનો નાશ અને જ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે, જેમ પ્રકાશ થતાં અન્ધકાર નાશ પામે છે, એમાં જે સમયે અન્ધકારનો નાશ થાય છે તેજ સમયે પ્રકાશનો ઉત્પાદ થાય છે. એજ રીતે જે સમયે આવરણનો નાશ, તે સમયે કેવળજ્ઞાનનો ઉત્પાદ થાય છે કેમકે એ સમયમાં ક્ષય થતું આવરણ ક્ષય પામ્યું છે, ઉત્પન્ન થતું કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, અને આત્મદ્રવ્ય અવ-સ્થિત છે. આજ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોનાં નવીન પર્યાયોનો ઉત્પાદ, પૂર્વ પર્યાયોનો નાશ અને મૂળદ્રવ્યનું અવસ્થાન હોય છે. જેમકે માટી અથવા અગુદી આદિ પદાર્થો ઘટ-સરળતા આદિ નવીન પર્યાયોરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પિંડ-સ્થાસ-શિવકાદિ તથા વક્ત્રાદિ પૂર્વ પર્યાયોરૂપે નાશ પામે છે, અને માટી અથવા અગુદી આદિ મૂળદ્રવ્યરૂપે અવસ્થિત રહે છે. આ સમજી એકીસાથેજ થાય છે. ૧૩૩૯-૧૩૪૦

છેલ્લે સમયે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે પછી—

उभयावरणौओ केवलवरणाण-दंसणसहावो ।

जाणइ पासइ य जिणो नेयं सर्वं सयाकालं ॥ १३४१ ॥

ઉભય આવરણરૂઢિત, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સ્વભાવવાળા જિનેશ્વરમહારાજ સર્વ જ્ઞેય વસ્તુને સદાકાળ કેવળજ્ઞાનથી બાણે છે, અને કેવળદર્શનથી દેખે છે. ૧૩૪૧

તેજ કારણથી નિર્ચક્ષિકાર કહે છે કે—

संभिन्नं पासंतो लोगमलोगं च सवओ सव्वं ।

तं नत्थि जं न पासइ भूयं भव्वं भविस्सं च ॥ १३४२ ॥ १२०-१२२ ॥

સર્વ પ્રકારે સર્વ દિશાઓમાં, સંલિન લોકાલોક જનનાર કેવળીને, એવી કોઈ ત્રિકા-ળમાં વસ્તુ નથી, કે જેને તે જોઈ ન શકે. ૧૩૪૨

આ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે. તેમાં પ્રથમ “સંલિન” શબ્દનો અર્થ કહે છે.

वाहिं जहा तहंतो संभिन्नं सवपज्जवेहिं वा ।

अत्तपरनिविसेसं स-परप्पज्जायओ वावि ॥ १३४३ ॥

संभिन्नगहणेण व दवमिह सकाल-पज्जवं गहियं ।

लोगालोगं सव्वंति सवओ खित्तपरिमाणं ॥ १३४४ ॥

तं पासंतो भूयाइं जं न पासइ तओ तयं नत्थि ।

पंचत्थिकायपज्जयमाणं नेयं जओऽमिहियं ॥ १३४५ ॥

સંલિપ્ત એટલે જેમ બહાર તેમ અંદર, અથવા સંલિપ્ત એટલે સર્વ પર્યાયાથી વ્યાપ્ત, અથવા સ્વ-પર નિર્વિશેષ (એટલે જેમ પોતાને તેમ પરને તથા જેમ પરને તેમ પોતાને બધું) તે સંલિપ્ત અથવા સ્વ-પર પર્યાયયુક્ત તે સંલિપ્ત, અથવા (મૂળગાથામાં) સંલિપ્ત શબ્દ મહુષ્ય કરવાથી, કાળ અને પર્યાય સહિત દ્રવ્ય કહ્યું; “ સર્વ દિશામાં સર્વ પ્રકારે લોકાલોક બુદ્ધિ છે ” એમ કહેવાથી ક્ષેત્ર પ્રમાણ કહ્યું. એ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારહું જેમ જોનાર કેવળીને ત્રિકાળમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, કે જેને તે ન જોઈ શકે, કારણ કે પંચાસ્તિકાય પર્યાયરાશિ પ્રમાણજ નજીવાયોમ્ વસ્તુ છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪-૧૩૪૫

અહીં મુધી-આટલા અન્ધવડે શું કહ્યું ? તે કહે છે.

તવ-નિયમ-જાણરુક્ષં આરુદ્ધો યં જિજ્ઞો અમિયનાળી ।

एत्तो स परंपरओ एत्तो जिणपवयणुप्पत्ती ॥ ૧૩૪૬ ॥

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરુઢ તેમજ અમિત જ્ઞાનવાળા જે જિનેશ્વર ભગવાન જ્ઞાનવૃદ્ધિ જે કરે છે તેમનાથી આ જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ છે, અને આચાર્યની પરંપરાએ તે રૂપજ સામાયિકાદિ શ્રુત આવેલું છે. ૧૩૪૬

હવે આ વિષયના ઉપસંહાર પૂર્વકે પ્રસ્તુત વિષયનું સ્મરણ કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ जाव पवयणुप्पत्ती ।

पासंगियं गयमियं वोच्जामि इओ उवगयायं ॥ ૧૩૪૭ ॥

अच्छ तानुग्याओ का पुण जिणपवयणप्पसूत्ति ।

तं किच्चियाभिहाणं पवयणमिह को विभागो से ? ॥ ૧૩૪૮ ॥

एयं पसंगसेसं वोत्तुमुवग्यायवित्थरं वोच्छं ।

तो सेसद्वाराई कमेण तस्संगहो चेवो ॥ ૧૩૪૯ ॥

નિર્જુક્તિના સમુત્થાન પ્રસંગથી તપ નિયમ ૧૦૯૪મી ગાથાથી આરંભીને અહીં મુધી જિનેશ્વર મહારાજના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કહી અને ખીલું પ્રાસંગિક કહ્યું. હવે પછી ઉપા-દ્યાત કહીશું. એ ઉપાદ્યાત પહેલાં આ જનપચનની ઉત્પત્તિ કહી. પ્રવચનનાં કેટલા નામ છે ? અને તે પ્રવચન કેટલાં વિભાગવાળું છે ? આ ત્રણ પ્રાસંગિક કહીને પછી વિસ્તારથી ઉપાદ્યાત કહીશું. તે પછી બાકીનાં દ્વારે કહીશું, તેના સંગ્રહ આ પ્રમાણે છે.

જિણપવયણઉપ્પત્તી પવયણણગટ્ટિયા વિભાગો ય ।

दारविही य नयविही वक्खाणविही य अणुओगो ॥ ૧૩૫૦ ॥ ૧૨૧-૧૨૨ ॥

જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનનાં એકાર્થિકનામો, અને એકાર્થિકવિભાગ, (આ ત્રણ દ્વારે પ્રાસંગિક છે.) દારવિધિ, નયવિધિ, વ્યાખ્યાનવિધિ અને અનુશોગ એ દ્વારે કહેવાશે. ૧૩૫૦

पासंगियमाइति यं दारविहित्ति विहित उवग्याओ ।

अणुओगद्वारं पुण चउत्थमिट्ठं नयविहित्ति ॥ ૧૩૫૧ ॥

સીસા-ચરિયપરિક્ષા વક્ત્રાણવિહિત્તિ કહનમજ્ઞાયા ।

મુત્તપ્પાસિયનિજુત્તી મુત્તાણુમમો ય અણુઓગો ॥ ૧૩૫૨ ॥

પ્રથમનાં ત્રણ દ્વાર પ્રાસંગિક છે, દ્વારવિધિ એટલે ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારોની પ્રશ્નપણા અથવા ઉપોદ્ધાત, નયવિધિ એટલે ઉપક્રમાંદિ મૂળ દ્વારોમાંનું ચોથું અનુયોગદ્વાર, શિષ્ય અને આચાર્યની પરીક્ષાનું કથન અથવા કહેવાની મર્યાદા તે વ્યાખ્યાનવિધિ, અને સૂત્ર-સ્પર્શિકનિર્ણયિતિ તથા સૂત્રાનુગમ એ અનુયોગ છે. ૧૩૫૧-૧૩૫૨

શિષ્ય પૂછે છે કે—

કિં પુણ ચરિત્યદારં નયવિહિમમિધાય તોઽણુઓગો ત્તિ ।

ચરદારાસંગહિયા વક્ત્રાણવિહિત્તિ કિં ગહિયા ? ॥ ૧૩૫૩ ॥

ચોથું દ્વાર નયવિધિ કહીને પછી ત્રીજું અનુયોગદ્વાર કેમ કહ્યું ? વળી ચાર દ્વારોએ નહિં સંપૂર્ણિત એવો અહીં વ્યાખ્યાન વિધિ વ્યકત્રમાં કેમ કહ્યો ? ૧૩૫૩

ઉપક્રમ-નિર્દેશ-અનુગમ અને નય આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વારોનો ક્રમ હોવો જોઈએ, તેને બદલે પ્રથમ નયો કહીને પછી વ્યાખ્યાનરૂપ અનુગમ કહેવાનું કહ્યો છે, તેનું શું કારણ ? વળી ચાર અનુયોગદ્વારોમાંક શાસ્ત્ર હોય છે, અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ ચાર અનુયોગદ્વારમાંથી એકમાં અન્તર્ભૂત નથી થતી, કેમકે ઉપક્રમ-નિર્દેશ અને નય તેમાં પણ આવેલા સમાવેશ નથી થતો, કારણ કે એમનું લક્ષણ આમાં ધરતું નથી, તેમજ અનુગમમાં પણ આવેલા અન્તર્ભાવ થતો નથી, વ્યાખ્યાનવિધિ સૂત્રાનુગમરૂપ નથી, અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ણયિતરૂપ પણ નથી, આ પ્રમાણે અપ્રસ્તુત એવો વ્યાખ્યાનવિધિ ચાર અનુયોગદ્વારમાં અન્તર્ભૂત ન હોવાથી વ્યકત્રમાં અહીં શાથી કહ્યો છે ? ૧૩૫૩.

શિષ્યની એ શ'કાનું સમાધાન બીજા આચાર્યના અભિપ્રાયે બતાવીને, તે અભિપ્રાય અધોઅય છે, એમ જણાવીને આચાર્યશ્રી પોતે તેનું ચોથું સમાધાન કરે છે.

વંધાણુલોમયાણ કેદં ન જઓ તર્હ કમેણંપિ ।

તોરહ નિવંધિં જે તેણેયં બુદ્ધિપુવત્તિ ॥ ૧૩૫૪ ॥

અંતર્મિ ઉવણ્ણસિંહે પુવ્વમણુગમસ્સ જં નણ્ ભણ્ણ ।

તં જાણાયેહ સમં વર્ણતિ નયાણુઓગો ય ॥ ૧૩૫૫ ॥

ગાથાની વિપરીત રચના ન થાય તેથી અનુયોગ અને નયવિધિનો ક્રમ વિપરીત છે, એમ બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે ચોથું નથી, કેમકે (દારવિહી વક્ત્રાણવિહી અણુઓગો નયવિહી ય) એમ અનુક્રમે પણ ગાથા રચી શકાય તેમ છે. આદે એ ક્રમનો વિપર્યય બુદ્ધિપૂર્વક છે. (ચાર અનુયોગમાં નયો) અન્તે કહ્યો છે ને અહીં તેઓને અનુયોગની પહેલાં કહે છે, તેથી એમ જણાવે છે કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્રમાં સાથેજ હોય છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫.

અનુયોગ પછી નયો કહેવા જોઈએ તેને બદલે પહેલા નયો કહીને પછી અનુયોગ કહે છે તેનું કારણ ગાથાની રચનાની અનુકૂળતા એવી છે, તેથી અનુયોગ અને નયવિધિનો વિપર્યય છે, આ પ્રમાણે બીજા આચાર્યો કહે છે, પણ તે અધોઅય છે, કેમકે ગાથાની રચના 'દારવિહી વક્ત્રાણવિહી અણુઓગો નયવિહી ય' એમ અનુક્રમે પણ થઈ શકે એમ

છે, માટે અનુયોગ અને નયવિધિના વિપર્યય કહ્યો છે, તે યુદ્ધિપૂર્વક છે. ઉપક્રમ-નિરૂપ-અનુગમ અને નય, આ પ્રમાણે ક્રમ છે, તેમાં નયો છેલા કહ્યા છે, અને અહીં અનુગમની પહેલા કહે છે, તેથી નિયુક્તિકાર શ્રીમાન ભદ્રપાદુસ્વામી એમ જણાવે છે કે નય અને અનુગમ દરેક સૂત્રે સાથેજ હોય છે. કેમકે કોઇપણ અનુયોગ નય શૂન્ય નથી. અહીં કોઈ એમ કહે કે નય અનુગમ સાથેજ હોય છે, તે એમનો ઉપન્યાસ પણ એકી સાથેજ થવો જોઈએ. આમ કહેવું અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ બંનેનો સાથે તે નિર્દેશ થઈ શકે નહિ. માટે અનુયોગદ્વારેમાં નયો અન્તે કહ્યા છે, તે પણ અહીં અનુગમની પહેલાં નયો કહ્યા છે, તેથી અનુગમ અને નયની સાથેજ ગતિ છે એમ જણાવવાને ક્રમનો વિપર્યય કર્યો છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫

શિષ્યની બીજી શંકાતું આચાર્ય સમાધાન કરે છે.

સુત્તાણુગમાવસરે ગુરુ-સીસાણુગદ્વેષસત્યં ।

વક્ત્રાણવિદિં જંપદ મૂલહારાણહિગયંપિ ॥ ૧૩૫૬ ॥

અહવા સાહિકયચિય વક્ત્રાણગંતિ જં તઓડુણુમો ।

જં જં વક્ત્રાણમ તં તં સત્ત્વં જઓડુણુમો ॥ ૧૩૫૭ ॥

સુત્તાણુમમાઈવ વક્ત્રાણવિદી જઓ તદગં સા ।

જં ચ સુવાસરે ચિય સફલાઈ ગવાઈનાયાઈ ॥ ૧૩૫૮ ॥

શ્રીગદ્વારેમાં નહિ કહ્યા છતાં પણ અહીં સૂત્રાનુગમના અવસરે આચાર્યશ્રી વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે, તે ગુરુ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહે છે. અથવા અનુગમમાં તે વ્યાખ્યાન-વિધિ પણ વ્યાખ્યાનનું અંગ હોવાથી અધિકૃત છે, જે જે વ્યાખ્યાનનું અંગ છે, તે તે સર્વ અનુગમમાં અન્તર્ભૂત છે. કારણ કે સૂત્રાનુગમની આદિમાં સંહિતા પદ પદાર્થાદિથી પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી તે તેનું અંગ છે, અને જે વ્યાખ્યાનવિધિ આગળ સૂત્રાનુગમના અવસરે કહેવાશે, તે ગાય આદિના દ્વારે સૂત્રના થાય છે. ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮.

શિષ્ય:—ભગવન્ત! ચાર શ્રી અનુયોગદ્વારેમાં વ્યાખ્યાનવિધિ નથી કહી, છતાં અહીં અનુયોગની આદિમાં તે કહેવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ?

આચાર્ય:—ગુણવન્ત આચાર્ય મહારાજે ગુણવાન શિષ્યને સર્વ ગુણ યુક્ત એવી સૂત્રની વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ. આ રીતે ગુરુ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાનવિધિ કહી હોય, તે શાસ્ત્ર સારી રીતે કહી શકાય અને સાંભળી શકાય. આ કારણથી અનુયોગદ્વારેમાં વ્યાખ્યાન વિધિ નથી કહી, તેપણ અહીં કહી છે. અથવા વ્યાખ્યાનવિધિ, વ્યાખ્યાનનું અંગ હોવાથી અનુગમમાં અધિકૃત છે. જે જે વ્યાખ્યાનનું અંગ હોય, તે તે અનુગમનું કારણ હોવાથી અનુગમજ છે. અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ વ્યાખ્યાનનું અંગ છે, માટે તે અનુગમમાં અન્તર્ભૂત થાય છે. કારણ કે તીર્થકર-ગણધરેએ સૂત્રાનુગમની આદિમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી અહીં પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેવાનું પહેલાં કહ્યું છે. વળી વ્યાખ્યા અને સૂત્રાનુગમનો નિત્ય સંબંધ છે; તેથી તે તેનું અંગ છે. વળી આગળ ૧૪૩૫ માં ગાથામાં સૂત્રાનુગમના અવસરે વ્યાખ્યાનવિધિ સંબંધિ ગાય આદિનાં ઉદાહરણો કહેવાશે, તે બધું ત્યારેજ સૂત્રના કહેવાય, કે ત્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ હોય, જે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ ન હોય, તે તે ઉદાહરણો નિરાલંબન થઈ નિરર્થક થાય. ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮.

ફરી શિષ્ય પૂછે છે કે—

જદ સાઽણુગમં ચિય દારવિહીય તઓ કિમાઈય ।

ઓયારેં મન્નઈ ઉક્કમકરણે ગુણો કો ગુ ? ॥ ૧૩૫૯ ॥

જો તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ છે, તે (૯૭૩મી ગાથામાંથી વ્યાખ્યાન વિધિ લાવીને ૧૪૩૫ મી ગાથામાં) દારવિધિની આદિમાં કહેવાનું કેમ કહ્યું છે ? (જ્યારે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરાશે ત્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ પણ કરાશે. એમ કહેવુંજ ઉચિત છે.) છતાં આમ અવગણી કેમ કરવાથી શો લાભ છે ? (કંઈજ નહીં.) ૧૩૫૯

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

દારવિહીવિ મહત્થા તત્થવિ વક્ષાણવિહિવિવજ્ઞાસો ।

મા દોજ્ઞ તદાઈય વક્ષાણવિહિં નિરુવેઈ ॥ ૧૩૬૦ ॥

एत्येव गुरु सोसं सीसो य गुरुं परिच्छिजं पच्छा ।

बोच्छिइ सोच्छिइ व सुहं मोच्छिइ व सुविह्वेयालो ॥ ૧૩૬૧ ॥

દારવિધિ પણ સૂત્રની પેઠે મહાઅર્થવાળી હોવાથી કહ્યાણુનો હેતુ છે. તેથી તેમાં પણ વ્યાખ્યાનવિધિનો વિષયય ન થાઓ, એમ માનીને (દારવિહી ચ તત્થવિહી વક્ષાણ-વિહી ચ અણુઓનો ૧૩૬૦) એ સંમત ગાથામાં અનુયોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તોપણ ત્યાંથી ઉતારીને દારવિધિની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહે છે, વળી એ પ્રમાણે દારવિધિની આદિમાં કહેલી વ્યાખ્યાનવિધિ સાંભળીને સુદૃઢ વ્યાખ્યાનવિધિના નિચાર-વાળા શુદ્ધ શિષ્યની, અથવા શિષ્ય શુદ્ધની પરીક્ષા કરીને પછી શુદ્ધમહારાજ ગુણવાન શિષ્યને દારવિધિનો અર્થ સુખે કહેશે, અથવા શિષ્ય તેવા શુદ્ધ પાસે સાંભળશે, અથવા દોષવાળા શુદ્ધનો શિષ્ય ત્યાગ કરશે અને દોષવાળા શિષ્યનો શુદ્ધ ત્યાગ કરશે. આ કારણથી દાર-વિધિની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે. ૧૩૬૦-૧૩૬૧.

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

સાણુગમંપિ ર્હં જદ મન્નઈ કિં ન કોરઈ ર્હેવ ? ।

વાઈય પયત્તયરં વક્ષાણવિહી ચ સુત્તમ્મિ ॥ ૧૩૬૨ ॥

તે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ છે, તેથી દારવિધિની આદિમાં કહી છે પણ સૂત્રાનુગમની આદિમાં નથી કહી, પરંતુ ૧૩૫૦ મી દારસંમતની ગાથામાં પણ આ વ્યાખ્યાનવિધિ દારવિધિની આદિમાં કેમ ન કહી ? (ઉત્તર) સૂત્રાનુગમમાં વ્યાખ્યાનવિધિ માટે વધારે પ્રયત્ન કરવો એમ જતાવવા માટે અનુગમની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે. કદાચ દારવિધિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બરોબર ન થયો હોય તો સૂત્રાનુગમ વખતે તો જરૂર થયો જોઈએ એ જતાવવા અનુગમની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ જતાવ્યો છે. ૧૩૬૨

પ્રથમ જણાવેલ શંકાના ઉત્તરમાં બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે—

અણુઓગાદિભાગે વક્ષાણવિહીવિ તપ્પસગેણં ।

જંપંતિ કેદં તેસિં વોત્તું સોઈં વ કો જોગો ? ॥ ૧૩૬૩ ॥

સંગ્રહગાદ્ય પુણ અણુઓગાદ્ય વિતિ દાખતા ।

જો ચન્નિઓડ્ણુઓગો સોડ્ય સ વિદી જદત્યંતિ ॥ ૧૩૬૪ ॥

બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે આગળ અનુયોગ વિભાગ કરાશે, તે પ્રસંગને લીધે વ્યાખ્યાનવિધિ પ્રથમ કહેલ છે, કારણ કે તે અનુયોગ કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે? વળી ૧૩૫૦ મી સંગ્રહ ગાથામાં, અનુયોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવતા એમ કહે છે કે જે અનુયોગ પહેલાં કહેલ છે, તેજ આ અનુયોગ ગાથાના અન્તે કહેલ છે કે તેને માટેજ તે વ્યાખ્યાનવિધિ પૂર્વે કહી છે, ૧૩૬૩-૧૩૬૪

આ સંબંધમાં બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે આગળ ૧૩૮૫ મી ગાથામાં અનુયોગ નિયોગ-ભાષા વિગેરે પ્રકારથી અનુયોગનો વિભાગ કહેવાશે, તે પ્રસંગે એ અનુયોગ વિગેરે કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ યોગ્ય છે? તે જણવા માટે સંગ્રહ ગાથામાં દ્વાર વિધિની આગળ પહેલાંજ વ્યાખ્યાન વિધિ કહેલ છે. વળી જિણપવચન ઇત્યાદિ ૧૩૫૦ મી સંગ્રહ ગાથામાં અનુયોગની આદિમાં અને દ્વારવિધિની પછી વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવવાથી એમ જણાવે છે કે અનુયોગઆદિનો વિભાગ કરવાના અવસરે દ્વારવિધિની પહેલાં જે અનુયોગ કહેલ છે તે અનુયોગ આ સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ છે તેજ જણાવે, અતલબ કે ૧૩૫૦ મી સંગ્રહગાથામાં પ્રથમ દ્વારવિધિ તે પછી પ્રવચનના એકાર્થિક દ્વારની વ્યાખ્યા કરતાં “ અણુઓગો ચ નિઓગો ” ઇત્યાદિ ૧૩૮૫ મી ગાથાથી અનુયોગ કહ્યો, તે પછી “ જોજી ચંદણ ” ઇત્યાદિ ૧૪૩૫ મી ગાથાએ વ્યાખ્યાન વિધિ કહ્યો, તે પછી “ હેતે નિદેતે ” ઇત્યાદિ ગાથાથી દ્વારવિધિ કહ્યો અને તે પછી સૂત્રાનુયોગ કહ્યો આ પ્રમાણે ક્રમ છે. અહીં જેમ દ્વારવિધિ પૂર્વે સ્વરૂપથી વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે, તેમ સંગ્રહ ગાથામાં પણ જે દ્વારવિધિની પૂર્વે નામથી પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ હોત તો, કોઇને એમ સંશય થાત કે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગદ્વારવિધિ અને તે પછી કહેલ સૂત્રાનુયોગ, એ ‘બેનુ’ એકપણ સમજી શકાય એમ છે, કેમકે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, સૂત્રાનુયોગના વ્યાખ્યાનરૂપ છે; પરંતુ પ્રવચનના સમાનાર્થ નામોની વ્યાખ્યા કરવાના અવસરે જે અનુયોગનિયોગ વગેરે શબ્દોથી અનુયોગ કહ્યો છે, તે અનુયોગ, સંગ્રહ ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? આ પ્રમાણે સંશય થાય; પણ બધારે સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની બેડેજ વિધિ કહેવાય, ત્યારે એવો નિશ્ચય થાય છે કે ૧૩૮૫ મી ગાથાના અન્તે કહેલ જે અનુયોગના નિમિત્તે દ્વારવિધિ કહેલ છે તે, અને સંગ્રહ ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, તે બંને એકજ છે. કારણ કે એ વ્યાખ્યાનવિધિ, દ્વારવિધિની પૂર્વે સ્વરૂપથી કહેલ છે, અને અહીં સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની આદિમાં નામ-માત્રથીજ કહેલ છે. ૧૩૬૪

હવે “ જિણપવચન ” એ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં જે અવશેષ કહેવાનું છે તે અને આગળની ગાથાની પ્રસ્તાવના બન્ને વાત ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સુપમિહ જિણપવચનં તસ્મિન્પત્તી પર્વગોડમિહિયા ।

જિણ-ગણપવચનાઓ ઇમાઈ તસ્સામિહાણાઈ ॥ ૧૩૬૫ ॥

જિનપ્રવચન એટલે શ્રુત, તેની ઉત્પત્તિ જિનેશ્વર અને ગણધરેના વચનથી છે, એમ ૧૧૧૯ મી ગાથામાં પ્રસંગથી કહ્યું છે. હવે એ જિન પ્રવચનના નામો આ પ્રમાણે છે. ૧૩૬૫

જનપ્રવચનનાં નામો કહે છે.

एगद्वियाइं तिन्नि उ पवयण सुत्तं तहेव अत्थो य ।

एकैकस्स य एत्तो नामा एगद्विया पंच ॥ १૩૬૬ ॥ ૧૨૨-૧૨૯॥

પ્રવચન-સૂત્ર-તથા અર્થ એ ત્રણ એક અર્થવાળાં નામો છે, અને એ એકેકના પાંચ પાંચ એક અર્થવાળાં નામો છે. ૧૩૬૬

ભાષ્યકાર પ્રવચનશબ્દનો અર્થ કહે છે.

जमिह पगयं पसत्थं पहाणवयणं च पवयणं च ।

सामन्नं सुयनाणं विसेसओ सुत्तमत्थो य ॥ १૩૬૭ ॥

જે પ્રકૃત-પ્રશસ્ત-અને પ્રધાન એવું વચન તેને અહીં પ્રવચન કહ્યું છે. એ પ્રવચન સામાન્યથી શ્રુતજ્ઞાન છે, અને વિશેષથી સૂત્ર તથા અર્થરૂપ છે. ૧૩૬૭

સૂત્ર તથા અર્થ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

सिंचइ खरइ जमत्थं सम्हा सुत्तं निरुत्तविहिणा वा ।

सूएइ सवइ सुवइ सिवइ य सरए च जेणत्थं ॥ १૩૬૮ ॥

अविवरियं सुत्तं पिव सुद्विय-वावित्तओ सुवुत्तंति । दारं ।

जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥ १૩૬૯ ॥

જેથી અર્થ સિંચે એટલે ખરે તેથી તે વ્યુત્પત્તિવડે સૂત્ર કહેવાય, અથવા નિરૂક્તિની વ્યુત્પત્તિથી અર્થને જણાવે એવે તે સૂત્ર, અથવા સંભળાય તે સૂત્ર, વિશિષ્ટ ધટના પ્રમાણય તે સૂત્ર, અથવા અર્થને અતુસરે તે સૂત્ર, તથા સુસેની પેઠે જ્યાં સુધી અર્થથી વિવરણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી તે સૂત્ર કહેવાય, અથવા સુસ્થિત (પ્રમાણથી અપ્રાધિત) હોવાથી અને વ્યાપ્ત હોવાથી સૂત્ર કહેવાય. અને જે તે સૂત્રનો અભિપ્રાય તે અર્થ કહેવાય, કેમકે જે જણાય તે અર્થ. ૧૩૬૮-૧૩૬૯

આહીં શિષ્ય પૂછે છે—

सह पवयेणेण जुत्ता न सुयत्येगत्थया परोप्परओ ।

जं सुत्तं ववत्तेयं अत्थो जं तस्स ववत्ताणं ॥ १૩૭૦ ॥

जुज्जइ च विभागाओ तिण्हवि भिन्नत्थया न वेयरहा ।

एगत्थाणं पि पुगो किमिहेगत्त्वाभिहाणेहि ? ॥ १૩૭૧ ॥

પ્રવચન સાથે સૂત્ર અને અર્થનું એકાર્થપણું થાય છે, પરંતુ સૂત્ર અને અર્થનું પરસ્પર એકાર્થપણું થાય નથી. કારણ કે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને તે અર્થ તેનું વ્યાખ્યાન છે (આવો અત્યંતસેદ છે.) અથવા પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થ એ ત્રણેનું ભિન્ન વિષયથી ભિન્નપણું જ થાય છે. પણ અભિન્નપણું-એકાર્થપણું થાય નથી. (કેમકે પ્રવચન સામાન્ય વિષયવાળું છે, અને સૂત્ર-અર્થ વિશેષ વિષયવાળાં છે.) છતાં જો એ ત્રણે એક અર્થવાળાં હોય, તોપણ તે દરેકમાં એકાર્થિક પાંચ પાંચ નામો કહેવાથી શું ? ૧૩૭૦-૧૩૭૧

પ્રવચન સાથે સૂત્ર-અર્થનું એકાર્થપણું થાય છે, પણ સૂત્ર અને અર્થનું પરસ્પર વિ. ભા. ૬૧

એકાર્થપણું થાય નથી; કેમકે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને અર્થ તેનું વ્યાખ્યાન છે, આવો તેમાં અત્યંત ભેદ છે. અથવા પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થ એ ત્રણે ભિન્ન અર્થવાળાં છે, કારણ કે તે ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળાં છે. પ્રવચન સામાન્ય વિષયવાળું છે અને સૂત્ર-અર્થ વિશેષ વિષયવાળાં છે. જેમ માટી-ઘટ આદિ ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી તેમનું એકાર્થપણું થાય નથી, તેમ આ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી તેઓનું એકાર્થપણું થાય નથી, અને એ એ ત્રણે એકાર્થિક છે. તો એ દરેકના ભુદા ભુદા પાંચ પાંચ એકાર્થિક નામો થશે નહિ, અને જો થશે એમ કહેશો તો ઇન્દ્ર-શક-પુરન્દર આદિ એક અર્થવાળા શબ્દોમાં પણ દરેકના પાછા ખીજા એક અર્થવાળા નામો થશે, માટે એ ત્રણે ભિન્ન અર્થવાળાં છે, પણ સમાનાર્થ નથી. ૧૩૭૦-૧૩૭૧

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

મડલં ફુલ્લં તિ જહા સંકોય-વિચોદ્યમેત્તમિનાઈ ।

અત્યેનામિનાઈ કમલં સામણ્ણઓ ચેગં ॥ ૧૩૭૨ ॥

અવિવરિયં તહ સુત્તં વિવરોયમત્યો તિ ચોદકાલમ્મિ ।

કિંચિમ્મત્તવિહિદ્ધા સામન્નં પવયણં નેયં ॥ ૧૩૭૩ ॥

જેમ મુકુલ અને ફુલ્લ કમળમાં શકાય અને વિકાસરૂપે માત્ર ભેદ છે, ને અર્થથી અભિન્ન છે, કેમકે એ બન્નેમાં કમળ અર્થ સામાન્યથી એક છે. તેમ વિવરણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી સૂત્ર અને બોધકાળે-ઉપદેશ વખતે વિવરણ થાય તે અર્થ, એમ કિંચિત્ માત્ર ભેદ છે. પણ સામાન્યથી તે પ્રવચનજ નાણું. ૧૩૭૨-૧૩૭૩.

જેમ મુકુલ (નહિ ખીલેલું) અને ફુલ્લ (ખીલેલું) કમળ હોય તેમાં માત્ર સક્રિય અને વિકાસરૂપે ભેદ છે, પણ સામાન્ય અર્થપણે કમળ તેથી અભિન્ન-એકજ છે. આ ત્રણેના સમાનાર્થનામો ન ઘટે એમ નહિ, પરંતુ ઘટે, જેમકે નહિ ખીલેલા કમળનાં મુકુલ-કુકુમ્ભ-કોરક-નીલક-કલિકા-વૃન્ત વિગેરે સમાનાર્થવાળાં નામો છે; અને ખીલેલાનાં ફુલ્લ-વિક્રોચ-વિકાશ-વિકસિત-ઉન્મીલિત-ઉન્મિપિત-સ્મિત-ઉન્નિદ્ર-વિનૃભિત-હસિત-ઉદ્ભુદ્ધ — વ્યાકોશ વિગેરે સમાનાર્થવાળાં નામો છે. તેમજ કમળ-પદ્મ-અકરવિન્દ-પંકજ-સરોજ વિગેરે કમળનાં સમાનાર્થવાળાં નામો છે. એજ પ્રમાણે અહીં પણ બધાં સુધી અર્થરૂપે વ્યાખ્યાન ન કર્યું હોય, ત્યાં સુધી તે અવિકસિત કમળ જેવું સૂત્ર સમજવું, અને વ્યાખ્યાન વખતે તેનું વિવરણ કર્યું હોય ત્યારે વિકસિત કમળ સમાન અર્થ કહેવાય, આ રીતે વિશેષરૂપે આ બેમાં કિંચિત્ માત્ર ભેદ છે, અને સામાન્યરૂપે તો તે એક પ્રવચન-શ્રુતજ્ઞાન છે તેમ નાણું. આ પ્રમાણે પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થનાં સમાનાર્થ નામો કહેવામાં કંઈ બાધા નથી. ૧૩૭૨-૧૩૭૩.

હવે પ્રવચનાદિ ત્રણેનું એકાર્થપણું બીજા દષ્ટાન્તદ્વારાએ પણ સિદ્ધ કરે છે.

સામન્ન-વિસેસાણં જહ વેગા-જેગયા વવત્યાપ ।

તદુમયમત્યો ય જહા વીઠ્ઠં વહુપજ્જયા તે ય ॥ ૧૩૭૪ ॥

પવં સુત્ત-ત્થાણં પમા-જેગત્થયા વવત્યાપ ।

પવયણમુમયં ચ તય તિયં ચ વહુપજ્જયં વીઠ્ઠં ॥ ૧૩૭૫ ॥

જેમ સામાન્ય-વિશેષની એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા વ્યવસ્થાથી જણાય છે, અને જેમ એ ઉભયને અર્થ પણ કહેવાય છે, ને તે સામાન્ય વિશેષ અને અર્થ એ ત્રણે પૃથક્

પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે; તેમ સૂત્ર અને અર્થની પણ વ્યવસ્થાવડે એકાર્થતા અને એકાનેકાર્થતા છે, ને એ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે, અને એ સૂત્ર અર્થ ને પ્રવચન ત્રણે પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫.

માત્ર વિજ્ઞાતીયથી વ્યાવૃત્તિ-લિપ્ત આકાર પ્રત્યયના હેતુભૂત હોય તે સામાન્ય, અને સમ્પ્રતીય તથા વિજ્ઞાતીયના લિપ્તપણુને જણાવનાર તે વિશેષ; એવા સામાન્ય-વિશેષ પંદાર્થોની એકતા અને અનેકતા છે, એટલે કે એકજ અર્થમાં સામાન્ય-વિશેષ ઉભયની સત્તા છે તેથી એકતા છે, અને એ બન્નેની લિપ્ત લિપ્ત સ્થિતિ હોવાથી અનેકતા છે. તેમજ એ સામાન્ય-વિશેષ બન્નેને અર્થ કહેવાય છે, આ ત્રણે સામાન્ય-વિશેષ અને અર્થ પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા પણ છે. જેમકે-સામાન્ય-સત્તા-ભાવ વિગેરે સામાન્યના પર્યાય છે, વિશેષ-ભેદ-પર્યાય વિગેરે વિશેષના પર્યાય છે, અને અર્થ-દ્રવ્ય-વસ્તુ વિગેરે અર્થના પર્યાય છે, આ પ્રમાણે જેમ આ ત્રણે બહુ પર્યાયવાળા છે, તેમ પ્રસ્તુત સૂત્ર અને અર્થની પણ એકતા અને અનેકતા છે. જેમકે પ્રવચનરૂપ એકજ અર્થમાં સૂત્ર અને અર્થ બન્ને વિદ્યમાન છે તેથી એકતા છે, અને સૂત્ર વાચક છે તથા અર્થ વાચ્ય છે તેથી અનેકતા છે, તેમજ એ સૂત્ર અને અર્થ ઉભયને પ્રવચન કહેવાય છે, એ ત્રણે સૂત્ર-અર્થ-ને પ્રવચન પૃથક્ પૃથક્ બહુ પર્યાયવાળા છે. તે હુમણાંજ આગળ ૧૩૭૮ મી ગાથામાં કહેવાશે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫

અથવા એ ત્રણેની નયોની અપેક્ષાએ એકતા અને અનેકતા વિરૂદ્ધ નથી એમ જણાવવાને કહે છે કે—

અહવા સર્વં નામં વંજનમુદ્વિનયસ્સ ભિન્નત્થં ।

ઇયરસ્સાભિન્નત્થં સંવહારો ય તદ્વેવસો ॥ ૧૩૭૬ ॥

સંવહારત્યાય જમ્હા ઇગદ્ધયા, ન નિચ્છયઓ ।

તો જુત્તાઈં તેસિં વીસું પજ્ઞાયનામાઈં ॥ ૧૩૭૭ ॥

અથવા વ્યંજન શુદ્ધિક નય (સમભિરૂઢનય) ના અભિપ્રાયે શબ્દભેદ થકી ઘટપ-ટાદિકની જેડે સર્વ નામો લિપ્ત અર્થવાળાં છે, અને બીજા નૈગમાદિનયના અભિપ્રાયે અલિપ્ત અર્થવાળાં છે, તથા જે સંવ્યવહાર (લોક વ્યવહાર) તે પણ તે નૈગમાદિની અપેક્ષાએજ પ્રાયઃ વર્તે છે. માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકાર્થતા પણ છે, પરંતુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ નથી, (કેમકે નિશ્ચયનયના મતે તો સર્વનામો લિપ્ત અર્થવાળા છે.) તેથી તે પ્રવચનાદિના પૃથક્ પૃથક્ પર્યાયનામો કહેવાં તે પણ યોગ્ય છે. ૧૩૭૬-૧૩૭૭.

વ્યંજન શુદ્ધિકનય (શુદ્ધ સમભિરૂઢનય) ના અભિપ્રાયે સર્વ નામો શબ્દના ભેદથી ઘટ-પટાદિ નામોની જેડે લિપ્ત અર્થવાળા છે. અને બીજા નૈગમાદિ જે અર્થનયો તેના અભિપ્રાયે વસ્તુ અનેક પર્યાયવાળી હોવાથી સર્વ નામો, ધન્દ-શક-પુરંદર આદિ નામોની જેડે અલિપ્ત પર્યાયવાળા છે. વળી સંવ્યવહાર-લોક વ્યવહાર પણ ધણકરીને એકાર્થિક નામની અપેક્ષાએજ પ્રવર્તે છે. જેમકે સ્વર્-સ્વર્ગ-સુરસન-ત્રિદશાવાસ-ત્રિવિષ્ટપ-ત્રિદિવ વિગેરે. આ એકાર્થિક નામમાળાદિ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ આ સંવ્યવહાર નયની અપેક્ષાએજ છે. માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકતા પણ છે, પરંતુ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ એકતા નથી; કેમકે એ અતિ શુદ્ધ શબ્દમય નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે સર્વ નામો

લિન્ન અર્થવાળાં હોવાથી કેાપપણ નામ એકાર્થિક નથી. તેથી તે પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થનાં લિન્ન લિન્ન એકાર્થિક પર્યાયનામે વ્યવહારનયના અંતે ચોગ્ય છે. ૧૩૭૬-૧૩૭૭

હવે પ્રવચન અને સૂત્રનાં પાંચ પાંચ સમાનાર્થિક નામે કહે છે.

સુયધમ્મ તિત્થ મમ્મો પાવયણં પવયણં ચ એગટ્ઠા ।

સુત્તં તંતં ગંથો પાઠો સત્થં ચ એગટ્ઠા ॥ ૧૩૭૮ ॥ ૧૨૩-૧૩૦ ॥

શ્રુતધર્મ-તીર્થ-માર્ગ-પ્રાવચન-અને પ્રવચન એ પાંચ પ્રવચનના એકાર્થિક નામે છે. સૂત્ર-તંત્ર-અર્થ-પાઠ-અને શાસ્ત્ર એ પાંચ સૂત્રના એકાર્થિક નામે છે. ૧૩૭૮

શ્રુતધર્મ એટલે શું ?

બોહો સુયસ્સ ધમ્મો સુયં વ ધમ્મો સ જીવપજ્ઞાઓ ।

સુગઈણ સંજમમ્મિ ય ધરણાઓ વા સુયં ધમ્મો ॥ ૧૩૭૯ ॥

શ્રુતનો ધર્મ એટલે સ્વભાવ તે બોધ એટલે શ્રુતને બોધસ્વભાવપણું છે તેથી શ્રુત ધર્મરૂપ, અથવા શ્રુત ધર્મ તે શ્રુતધર્મ એ જીવનો પર્યાય અથવા સદ્ગતિમાં કે સંયમમાં ધારી રાખનાર શ્રુત હોવાથી તે ધર્મ, તેથી શ્રુતધર્મ કહેવાય છે. ૧૩૭૯

તીર્થ એટલે શું ?

તિત્થંતિ પુવ્વભણિયં સંયો જો નાણ-ચરણ-સંઘાઓ ।

ઈહ પવયણંપિ તિત્થં તત્તોડ્ણત્યંતરં જેણ ॥ ૧૩૮૦ ॥

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના સમુદાયરૂપ જે સંઘ, તે તીર્થ, અથવા અહીં પ્રવચન પણ તીર્થ કહેવાય છે, કેમકે પ્રવચન એ સંઘથી અભિન્ન છે. આ સર્વ પહેલાં કહેલું જ છે. ૧૩૮૦

માર્ગ એટલે શું ?

મજ્જિજ્ઞહ સોહિજ્ઞહ જેનાયા પવયણં તઓ મમ્મો ।

અહવા સિવસ્સ મમ્મો મગ્ગમન્નેસણં પંથો ॥ ૧૩૮૧ ॥

જેવડે, કર્મથી ભલિન આત્મા શુદ્ધ કરાય, તેથી પ્રવચન તે માર્ગ કહેવાય, મોક્ષનો પંથ જેથી શોધાય વિચારાય, તેથી પ્રવચન માર્ગ કહેવાય. માર્ગજુ કે અન્યેષણુ એક જ છે. ૧૩૮૧.

પ્રાવચન એટલે શું ?

પગવાઈઅભિવિહીણ પવયણં પાવયણમાપવયણં વા ।

સિવપાવચયવયણં વા પાવયણં, પવયણં મણિયં ॥ ૧૩૮૨ ॥

પ્રગતિાદિ અર્થવાળો પ્ર, અને આડ-શબ્દ મર્યાદા અને અભિવિધિમાં ગ્રહણ થાય છે. એટલે પ્રગતવચન-પ્રશસ્તવચન-પ્રધાનવચન આદિવચન અથવા જીવાદિને વિશે અભિવિધિ અને મર્યાદાવડે કરીને મોક્ષ પ્રમાણનાર વચન તે પ્રાવચન કહેવાય. અને પ્રવચન શબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે. ૧૩૮૨.

હવે સૂત્ર-તંત્ર-અને અર્થ શબ્દોના અર્થ કહે છે.

સુત્તં મણિયં તંતં તણિજ્ઞપ્ તેણ તમ્મિ વ જમત્થો ।

મેયિજ્ઞહ તેણ તઓ તમ્મિ વ તો તં મયં ગંયો ॥ ૧૩૮૩ ॥

સૂત્રશબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે. જેવડે-જેથી અથવા જેની અંદર અર્થનો વિસ્તાર કરાય તે તંત્ર, જેવડે-જેથી અથવા જેમાં અર્થ ગુંથાય-રચાય તે ગ્રંથ કહેવાય છે. ૧૩૮૩

પાઠ અને શાસ્ત્ર શબ્દનો અર્થ કહે છે.

પદળં પાદો તં તેણ તમ્મિ વ પદિજ્જણ્ઽમિધેયં તિ ।

સાસિજ્ઞઃ તેણ તર્હિ વ નેયમાયા વ તો સત્થં ॥ ૧૩૮૪ ॥

જેથી અથવા જેમાં અભિધેય લખાય એટલે પ્રગટ કરાય તે પાઠ કહેવાય છે, અને જેવડે અથવા જેમાં આત્મા શિક્ષા પામે તે શાસ્ત્ર, અથવા જેમાં ગ્રંથ કહેવાય તે શાસ્ત્ર. ૧૩૮૪

અર્થ-વ્યાખ્યાન અને અનુયોગ એ અર્થ શબ્દના સમાનાર્થ નામો છે. તેમાંથી હવે અનુયોગ શબ્દના સમાનાર્થ નામો કહે છે.

અણુઓગો ય નિઓગો ભાસ-વિભાસા ય વત્તિયં ચેવ ।

एए अणुओगस्स उ नामा एगट्ठिया पंच ॥ १३८५ ॥ ૧૨૪-૧૩૧ ॥

અનુયોગ-નિયોગ-ભાષા-વિભાષા અને વાર્તિક એ પાંચ અનુયોગનાં એકાદર્શિક નામો છે. ૧૩૮૫

અણુજોજનમણુઓગો મુયસ્સ નિયણ જપમિધેણ ।

વાવારો વા જોગો જો અણુહ્વોઽણુકૂલો વા ॥ ૧૩૮૬ ॥

અહવા જમત્યઓ યોવ-પચ્છભાવેહિ મુપમણું તસ્સ ।

અમિધેણ વાવારો જોગો તેળં વ સંવન્ધો ॥ ૧૩૮૭ ॥

અનુયોગશબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે, છતાં વિસ્મરણશીલ શિષ્યના અનુમત્ત માર્ગે યુક્ત કહે છે. સૂત્રનો પોતાના અભિધેય સાથે સંબંધ કરવો તે અનુયોગ, અથવા સૂત્રનો પોતાના અભિધેયમાં અનુરૂપ યા અનુકૂળ યોગ એટલે વ્યાપાર તે અનુયોગ (જેમકે-મટ શબ્દવડે મટ કહેવાય છે એ અનુયોગ) અથવા સૂત્ર અણુ કહેવાય છે. (કેમકે અર્થ અનન્ત હોવાથી તેની અપેક્ષાએ સૂત્ર અણુ છે-અદ્ય છે) (અથવા ઉપસર્ગેશ્વા ધત્યાદિ તીર્થકર મહારાજે કહેલા અર્થ પછી ગણધરે સૂત્ર કરે છે.) વત્તી કવિઓ પણ દ્વંદ્વમાં અર્થને સ્થાપન કરીને પછી કાવ્ય કહે છે, તેથી એમ અર્થ પછી થએલ હોવાથી પણ સૂત્ર અણુ કહેવાય છે, તે સૂત્રનો અભિધેયમાં યોગ-વ્યાપાર તે અણુયોગ, અથવા સૂત્ર સાથે અભિધેયનો સંબંધ તે અણુયોગ. ૧૩૮૬-૧૩૮૭.

હવે અનુયોગના નામોનું નિક્ષેપ કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણે સેત્તે કાલે ય વયણ-ભાવે ય

एसो अणुओगस्स उ निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥ १३८८ ॥ ૧૨૫-૧૩૨ ॥

નામ અનુયોગ-સ્થાપના અનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ-ક્ષેત્રાનુયોગ-કાળાનુયોગ-વચનાનુયોગ અને ભાવાનુયોગ આ સાત પ્રકારે અનુયોગના નિક્ષેપો છે.

એ ગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રથમ નામ અને સ્થાપના અનુયોગનું સ્વરૂપ કહે છે.

નામસ્સ જોડણુઓગો અહવા જસ્સામિદ્ધાણમણુઓગો ।

નામેણ વ જો જોગો જોગો નામાણુઓગો સો ॥ ૧૩૮૯ ॥

ઠવણાણ જોડણુઓગોડણુઓગ ઇતિ વા ઠવિજ્જણ જં તુ ।

જા વેહ જસ્સ ઠવણા જોગા ઠવણાણુઓગો સો ॥ ૧૩૯૦ ॥

હન્દાદિ નામનું જે વ્યાખ્યાન તે નામાનુયોગ, અથવા જે વસ્તુનું “અનુયોગ” એવું નામ તે નામાનુયોગ, અથવા નામની સાથે જે કંઈ ચોગ્ય સંબંધ તે નામાનુયોગ, અથવા નામ સાથે અનુકૂળ યોગ તે નામાનુયોગ (જેમકે-દીપક વસ્તુને દીપક નામ સાથે, સૂર્યનો સૂર્યનામ સાથે, અગ્નિનો અગ્નિનામ સાથે ઇત્યાદિ). એજ પ્રમાણે સ્થાપનાની વ્યાખ્યા તે સ્થાપનાનુયોગ, અથવા કાષ્ઠાદિમાં અનુયોગ કરતા એવા આચાર્યાદિની જે સ્થાપના કરાય તે સ્થાપનાનુયોગ અથવા સ્થાપનાને અનુરૂપ-અનુકૂળ જે યોગ-સંબંધ તે સ્થાપનાનુયોગ.

હવે દ્રવ્યાનુયોગત્વં સ્વરૂપ કહીને ક્ષેત્રાદ્યયોગાની ભલામણ કહે છે.

દઘ્વસ્સ જોડણુઓગો દઘ્વે દઘ્વેણ દઘ્વહેરં વા ।

દઘ્વસ્સ પજ્જવેણ વ જોગો દઘ્વેણ વા જોગો ॥ ૧૩૯૧ ॥

વહુવયણઓડવિ એવં નેઓ જો વા કહેતડણુવરત્તો ।

દઘ્વાણુઓગ एसो एवं खेतोदयानंपि ॥ ૧૩૯૨ ॥

દ્રવ્યનું જે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યની અંદર દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્ય માટે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યનો પર્યાય સાથે ચોગ્ય સંબંધ અથવા દ્રવ્યવડે પર્યાયનો સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, એ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ બાબતે, અથવા જે ઉપયોગ રહિતપણે કહે તે દ્રવ્યાનુયોગ, એજ રીતે ક્ષેત્રાદિ અનુયોગ પણ બાબતે.

દ્રવ્યને. અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા ભૂમિ આદિ અધિકરણ-ભૂત દ્રવ્યપર રહેલા પદાર્થનો અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા પાપાણના હુકકા આદિ કરણભૂત દ્રવ્યવડે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા આંખડી આદિ ખાટા દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિનો રક્ત-પીત રંગાદિ પર્યાયની સાથે ચોગ્ય સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા શિષ્યરૂપ દ્રવ્યને પ્રતિબોધ કરવાને માટે અનુરૂપ યોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ. આજ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ સમજવો. જેમકે દ્રવ્યોનું વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યોમાં સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ. દ્રવ્યોવડે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા દ્રવ્યોના માટે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યોના પર્યાયો સાથે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, કરણભૂત દ્રવ્યોવડે અનુરૂપ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તેમજ જે ઉપયોગ રહિત અનુયોગ કહે અથવા કરે તે દ્રવ્યાનુયોગ.

આ દ્રવ્યાનુયોગ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવ અનુયોગમાં પણ સમજ લેવું. જેમકે-ક્ષેત્રત્વં અથવા ક્ષેત્રોત્વં વ્યાખ્યાન તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રવડે અથવા ક્ષેત્રોવડે અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રમાં અથવા ક્ષેત્રોમાં અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્ર માટે અથવા ક્ષેત્રો માટે અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ. આવીજ રીતે કાળ-વચન-અને ભાવ સંબંધી અનુયોગ પણ એક વચન અને બહુવચનવડે બુદ્ધિમાને કહેવા. ૧૩૯૧-૧૩૯૨.

હવે દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારે છે ? અને તેના અનુયોગ કેવા સ્વરૂપે છે ? તે કહે છે.

દવ્વસ્સ ચ અણુઓગો જીવદવ્વસ્સઽજીવદવ્વસ્સ ।

एकैकस्मि य भेया हवन्ति दत्ताद्या चररो ॥ १૩૯૩ ॥

જે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો છે, તે જીવદ્રવ્યનો અને અજીવદ્રવ્યનો, એમ બે પ્રકારે છે. એ જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય પ્રત્યેકમાં દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે અનુયોગ પ્રવર્તે છે. ૧૩૯૩.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે. - તેમાં પ્રથમ એકવચનવાળા દ્રવ્યાનુયોગ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

द्वेषेणं दवं संखाईयप्पएसमोगाहं ।

કાલેઽણાઈઅનિહ્ણો ભાવે નાણાઈયાળંતા ॥ ૧૩૯૪ ॥

एमेव अजीवस्सऽवि परमाणू दद्व एगदवं तु ।

खेत्ते एगप्पएसે ઓગાહો સો યવે નિયમા ॥ ૧૩૯૫ ॥

समयाइठिइ असंखा चसप्पिणीओ हवन्ति कालस्मि ।

વળાણાઈ ભાવળંતા એવં દુપ્પસમાઈવિ ॥ ૧૩૯૬ ॥

દ્રવ્યથી જીવ એક દ્રવ્ય છે, ક્ષેત્રથી તે જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે, કાળથી તે અનાદિ અનન્ત છે, અને ભાવથી જ્ઞાનાદિ અગુરુલક્ષ અનન્તા પર્યાયવાળા છે. એજ પ્રમાણે અજીવદ્રવ્યનો પણ ચાર પ્રકારે અનુયોગ છે. તેમાં દ્રવ્યથી પરમાણુ એક દ્રવ્ય છે, તે ક્ષેત્રથી એક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે, કાળથી એક સમયથી આરંભીને અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી, અને ભાવથી વર્ણ-ગંધ આદિ અનન્તા પર્યાય છે. (આ પ્રમાણે દ્વીઅણુકસ્કંધાનો પણ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારે અનુયોગ સમજવો.)

હવે “ દ્રવ્યોનો અનુયોગ ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

द्वारणं अणुओगो जीवा-जीवाण पज्जवा नेया ।

તત્પવિ ય મગ્ગણાઓડ્ણેગા સદ્ધાણ-પરઠાણે ॥ ૧૩૯૭ ॥

દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારતાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયોની વ્યાખ્યા જાણવી, અને તેમાં પણ સ્વસ્થાન તથા પરસ્થાનતમાં અનેક માર્ગણાઓ છે. ૧૩૯૭

ત્યારે દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારીએ ત્યારે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાયો જાણવા જોઈએ. તેમાં પણ સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનમાં અનેક માર્ગણા-વિચારણાઓ છે. જેમકે દ્રવ્યથી વિચારતાં જીવદ્રવ્ય અનન્ત છે, અને અજીવ દ્રવ્ય પણ અનન્ત છે. આ સ્વસ્થાને માર્ગણા-વિચારણા સમજવી. તથા ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી વિચારણા તે પરસ્થાને માર્ગણા સમજવી. તેમાં ક્ષેત્રથી સર્વજીવ અને અજીવ દ્રવ્યો સમસ્ત લોકાવગાહી છે, કાળથી અનાદિ અનન્ત છે અને ભાવથી અનન્ત પર્યાયવાળા છે. ૧૩૯૭

હવે દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્યોવડે, દ્રવ્યમાં અથવા દ્રવ્યોમાં અનુયોગ જે કહ્યો છે, તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

यत्तीए अवखेण व करंगुलाईण चावि द्वेषेण ।

अकखेहिं य दव्वेहिं दा० अहिररणे कप्प-रूपेहिं ॥ १૩૯૮ ॥

વર્તી-અક્ષ-અથવા હાથની અશુદ્ધી આદિ દ્રવ્યવડે જે વ્યાપાર કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા અક્ષોવડે અને કટપનીય અધિકરણ અથવા અધિકરણરૂપ દ્રવ્યોવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ. ૧૩૬૮.

ખડી અથવા ચાકના ભૂકાથી બનાવેલ સળીવડે અક્ષર અથવા પદ વિગેરે લખીને વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યવડે અનુયોગ, ભાંગાઓના વિચારમાં અક્ષોવડે પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે પણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા હાથની અશુદ્ધીઆદિવડે કંઈક બતાવતાં જે વ્યાખ્યા કરાય તેપણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય છે. તથા ધણા અક્ષ-પાસાઓવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યોવડે અનુયોગ, અને એક કાંબળીથી બનાવેલ કટપનીય સથારારૂપ અધિકરણપર બેસીને જ્યારે વ્યાખ્યા કરે ત્યારે તે દ્રવ્યમાં અનુયોગ કહેવાય, તેમજ બહુ કામળીઓથી બનાવેલ કટપનીય સથારારૂપ દ્રવ્યોપર રહીને જ્યારે વ્યાખ્યા કરાય ત્યારે તે દ્રવ્યોમાં અનુયોગ કહેવાય. ૧૩૬૯

એ છ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો, હવે છ પ્રકારે ક્ષેત્રાનુયોગ કહે છે.

પદ્મત્તિજંબુદીવે સ્વેતસ્તેમાહ હોઝ અણુઓગો ।

સ્વેત્તાર્ણ અણુઓગો દીવ-સમુદ્દાણ પદ્મત્તી ॥ ૧૩૭૧ ॥

ક્ષેત્રનો અનુયોગ આ પ્રમાણે છે. જ'બુદ્ધીપ્રજ્ઞસિદ્ધિ સૂત્ર તે ક્ષેત્રાનુયોગ છે, કેમકે તેમાં એક જ'બુદ્ધીપ ક્ષેત્રનું વ્યાખ્યાન છે, અને દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞસિ સૂત્રમાં દ્વીપ-સમુદ્રોની જે પ્રજ્ઞસિ, તે ક્ષેત્રોનો અનુયોગ છે, કેમકે તેમાં ધણા દ્વીપ-સમુદ્રોનું વ્યાખ્યાન છે. ૧૩૬૯

જંબુદીવપમાર્ણં પુઠવિજિયાર્ણં તુ પત્તયં ફાર્ઠં ।

एवं मविज्जमाणा इवंति लोगा असंखेज्जा ॥ ૧૪૦૦ ॥

જ'બુદ્ધીપ જેવડો પ્રસ્થક (પાલો) કરીને તેને ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે જ્યારે સર્વ સૂક્ષ્મ અને બાહર પૃથ્વીકાય જીવો તેથી મપાય, ત્યારે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ જેટલા જ'બુદ્ધીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય; એવી પ્રજ્ઞણામાં ક્ષેત્રવડે અનુયોગ કહેવાય છે. અને બહુ દ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક કરીને નિરત્તર ભરવા અને ખાલી કરવાના ક્રમવડે તેમાં સર્વ પૃથ્વીકાયના જીવો મપાય, ત્યારે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશના સમૂહ જેટલા બહુ દ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય છે. આ પ્રજ્ઞણામાં ક્ષેત્રોવડે અનુયોગ જણવેલો, અહીં જે અસંખ્યાનું છે, તે પૂર્વના જ'બુદ્ધીપના અસંખ્યાતા કરતા નાનું છે, કેમકે અહીં પ્રસ્થ બહુ ઓછા માનેલ છે. ૧૪૦૦-૧૪૦૧.

સ્વેત્તમ્મિ સ અણિઓગો તિરિયં લોગમ્મિ જમ્મિ વા સ્વેત્તે ।

અદ્દહાઝ્યદીવેસું છલ્લદ્ધવીસાણે સ્વેત્તમ્મ ॥ ૧૪૦૧ ॥

તિર્યંગ્લોક ક્ષેત્રમાં, અથવા જે ગામ-નગરાદિમાં વ્યાખ્યાન સભા વિગેરે ક્ષેત્રમાં રહીને અનુયોગ કરનાર અનુયોગ કરે, તે ક્ષેત્રમાં અનુયોગ કહેવાય; અને અદીદ્વીપ-મધુ-દ્રમાં અથવા સાદી પચીસ આર્ય ક્ષેત્રોમાં રહીને જે અનુયોગ પ્રવર્તે, તે ક્ષેત્રોમાં અનુયોગ કહેવાય. ૧૪૦૨

હવે છ પ્રકારે ક્ષાણાનુયોગ કહે છે.

કાલસ સમયરૂવળ કાલાણ તદાઙ જાવ સવજ્ઞા ।

કાલેણનિલઙ્ગહારો (। દારં ।) કાલેહિ ડ સેસકાયાણં ॥ ૧૪૦૨ ॥

સમયની પ્રપ્તિ કરવી તે કાળનો અનુયોગ, સમયથી માંડીને સર્વ કાળની પ્રપ્તિ કરવી તે કાળોનો અનુયોગ, વાયુકાયના અપહારથી કાળવડે અનુયોગ, અને શેષકાયના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ કહેવાય છે. ૧૪૦૨.

કમળપત્રને ભેદવાના અથવા છર્ણુવસ્ત્ર ફાડવાના દૃષ્ટાન્તથી સમયની પ્રપ્તિ-વ્યાખ્યા કરવી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય. અને સમયથી આરંભીને સર્વકાળની પ્રપ્તિ-વ્યાખ્યા કરવી તે કાળોનો અનુયોગ કહેવાય. વૈક્રિયશરીરનાળા બાહર પર્થક્ષિ વાયુકાયજીવો અર્ધા પક્ષોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળે અપહરી શકાય, આ પ્રમાણે પ્રપ્તિ કરવી તે કાળવડે અનુયોગ કહેવાય. કોર્યાચાચંતું કહેવું એ પ્રમાણે છે, અને તે સિવાય બીજે અનુયોગદ્વારાદિમાં તે એમ કહ્યું છે કે વૈક્રિયશરીરનાળા વાયુકાય જીવો ક્ષેત્રપક્ષોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જેટલા છે. આ બે અભિપ્રાયમાં મત્ય શું છે, તે કેવળી જાણે, તથા શેષ પૃથ્વીકાયાદિના અપહારથી કાળોવડે અનુયોગ થાય છે. જેમકે એક આવલિકામાં જેટલા સમયો છે, તેનો વર્ગ કરીએ, અને તેવા અસંખ્યાતા વર્ગમાં જેટલા સમયો હોય, તેટલા બાહર પર્થક્ષિ તેટલાય જીવો છે તે, તથા ઉત્પન્ન થતા વ્રસકાય જીવો એ સર્વ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળે અપહરી શકાય. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયાદિમાં પણ વચાસંભવ કહેવું. ૧૪૦૨

હવે શેષ કાલાનુયોગના બે પ્રકાર તથા વચનાનુયોગના પહેલા બે પ્રકાર આચાર્યશ્રી કહે છે.

કાલમ્મિ વિવિયપોરિસિ સમામ્મુ તિમ્મુ દોમ્મુ વાવિ કાલેમ્મુ ।

વચ્ચણ્ણેગવયાઙ્ગ વચ્ચણાણં સોલસપ્પંહં તુ ॥ ૧૪૦૩ ॥

બીજી પોરિસિના કાળમાં સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય, તે કાળમાં અનુયોગ કહેવાય. ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળના ત્રણ આરામાં અનુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે, તે કાળોમાં અનુયોગ, એકવચન-દ્વિવચનાદિમાંથી કોષપણ વચનની વ્યાખ્યા કરવી, તે વચનનો અનુયોગ અને બહુવચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ ને તે સોળ પ્રકારે છે. ૧૪૦૩.

પહેલી પોરિસિમાં સૂત્ર ભણાય છે, અને બીજી પોરિસિમાં તેનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન કરાય છે. તેથી તે બીજી પોરિગી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય, કેમકે એમાં બીજી પોરિસીરૂપ કાળની સુખ્યતા છે. તથા અવસર્પિણીકાળના સુપમદુઃપમા દુઃપમ-સુપમા-અને દુઃપમારૂપ ત્રણ આરામાં તેમજ ઉત્સર્પિણીકાળના દુઃપમા સુપમા દુઃપમા રૂપ બે આરાઓમાં (સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપ) અનુયોગ પ્રવર્તે છે, તે સિવાયના આરાઓમાં નથી પ્રવર્તતા, તેથી તે કાળોમાં અનુયોગ કહેવાય. આ પ્રમાણે છ પ્રકારે કાલાનુયોગ છે. હવે છ પ્રકારે વચનનો અનુયોગ કહે છે.

આ પ્રમાણે એકવચન હોય, આ રીતે દ્વિવચન હોય, અને આવા પ્રકારે બહુવચન હોય, એ પ્રમાણે એકવચનાદિમાંથી કોષપણ એકવચનની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય છે. અને ઘણાં વચનોનો અનુયોગ તે પણ વચનાનુયોગ કહેવાય

છે, ને તે વચનાનુયોગ તે સોળ પ્રકારે થાય છે, તે આ પ્રમાણે “ આ સ્ત્રી, આ પુરુષ, આ નપુંસક” એમ લિંગપ્રધાન વચનો તે લિંગત્રિક કહેવાય. એક-બે અને બહુ વ્યક્તિનું કથન કરનાર શબ્દો તે વચનત્રય કહેવાય. કર્યું છે કરે છે અને કરશે એમ ભૂતાક્રિ-કાળનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દો તે કાળત્રિક કહેવાય. ‘તે’ એમ પરોક્ષ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે પરોક્ષવચન, “આ” એમ પ્રત્યક્ષ અર્થનો નિર્દેશ કરવો તે પ્રત્યક્ષવચન, ઉપનય એટલે સ્તુતિવચન અને અપનય એટલે નિન્દાવચન, તે બેના ચાર પ્રકાર છે. જેમકે—“ આ સુન્દર સ્ત્રી છે, ” આ ઉપનય વચન કહેવાય. “ આ કુરૂપા સ્ત્રી છે ” આ અપનયવચન કહેવાય. “ આ સ્ત્રી સુન્દર છે, પરન્તુ દુઃસ્ત્રીલા છે, ” એ ઉપનયાપનય-વચન કહેવાય. “ આ સ્ત્રી કુરૂપા છે, પરન્તુ સુસ્ત્રીલા છે. ” એ અપનયોપનયવચન કહેવાય. મનમાં કંઈ બીજું ધારીને વિપ્રતારક બુદ્ધિએ (ઠગવાની બુદ્ધિએ) કંઈક બીજું જ કહેવાની ઇચ્છા હોય, પણ સહસા જે મનમાં હોય, તેજ બોલી જવાય, તે અધ્યાત્મ-વચન કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્રણ લિંગ-ત્રણવચન-ત્રણકાળ-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-ચાર પ્રકારે ઉપ-નયાપનય અને અધ્યાત્મવચન એ સોળ પ્રકારના વચનોની વ્યાખ્યા કરવી તે વચનોનો અનુયોગ કહેવાય. તેમજ સાતવિભક્તિઓનાં ત્રણ ત્રણ વચન હોવાથી એકવીસ વચનોની વ્યાખ્યા, તે પણ વચનોનો અનુયોગ બાણવો. ૧૪૦૩

હવે વચનવડે-વચનોવડે અને વચનમાં અનુયોગ, એ ત્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ કહે છે.

વયળેણાયરિયાઈ એકેણુત્તો વહૂર્હિ વયળેર્હિ ।

વયળે સ્વઓવસમિષ્ વયળેમુ સ નત્તિ અણુઓગો ॥ ૧૪૦૪ ॥

એકવાર કહેવાવડે આચાર્ય આદિ વ્યાખ્યા કરે તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને બહુવચનો કહેવાથી વ્યાખ્યા કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય, તથા ક્ષાયોપશમિક વચનમાં વ્યાખ્યા કરે તે વચનમાં અનુયોગ કહેવાય, અને વચનોમાં અનુયોગ તો હોતોજ નથી. ૧૪૦૪.

કેઈ આચાર્ય મહારાજ સાધુએ એકવાર એકજ વચન કહેવાથી વ્યાખ્યા કરે તો તે વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને ઘણીવાર ઘણા વચનોથી પ્રાર્થના કર્યાથી વ્યાખ્યાન કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષાયોપશમિક વચનમાં રહેલા આચાર્યનું વ્યાખ્યાન તે વચનમાં અનુયોગ કહેવાય. અને વચનોમાં અનુયોગ સંભવતો નથી. કારણ કે વચનનું ક્ષાયોપશમિકપણું અનેક પ્રકારે હોતું નથી. આ સંબંધમાં બીજાઓ વ્યક્તિઓની વિવક્ષાએ બહુ ક્ષાયોપશમિક વચનોમાં પણ અનુયોગ માને છે, તે પણ અવિરૂદ્ધ છે. આ રીતે પાંચ અથવા છ પ્રકારે વચનાનુયોગ કહ્યો. ૧૪૦૪

હવે છ પ્રકારે ભાવાનુયોગ કહે છે—

માવસ્તેગયરસ્સ સ અણુઓગો જો જહટ્ટિઓ માવો ।

દોમાડ્સનિગાસે અણુઓગો દોડ્ માવાળ ॥ ૧૪૦૫ ॥

ઔદયિકાદિ ભાવોમાંના કેમપણ એક ભાવનું યથાવસ્થિત વ્યાખ્યાન કરવું તે ભાવનો અનુયોગ, અને બે-ત્રણ આદિના સંયોગે એ ભાવોનું વ્યાખ્યાન કરવું તે ભાવોનો અનુ-યોગ કહેવાય. ૧૪૦૫

ભાવેણ સંગઘર્ષણઽણ્યચરેણં દુગાઙ્માર્વેર્હિં ।

ભાવે સ્વઓવસમિષ્ ભાવેસુ ય નતિય અણુઓગો ॥ ૧૪૦૬ ॥

અહવા આયારાઙ્સુ ભાવેનુ ઇ એસ હોઙ્ અણુઓગો ।

સામિત્તે આસજ્જ વ પરિણામેસું વહુવિદેસું ॥ ૧૪૦૭ ॥

સંઘર્ષાદિમાંના કોઈપણ ભાવે વ્યાખ્યા કરાય, તે ભાવવડે અનુયોગ, ક્ષયોપશમ ભાવમાં રહીને વ્યાખ્યા કરવી, તે ભાવમાં અનુયોગ, અને ભાવોમાં અનુયોગ નથી. અથવા આચારાદિ વિષયલેદથી ભિન્ન એવા ક્ષયોપશમકભાવોમાં વ્યાખ્યા કરવી તે ભાવોમાં અનુયોગ અથવા સ્વામિપણ પાત્રીને બહુ પ્રકારના પરિણામોમાં વ્યાખ્યા કરવી, તે ભાવોમાં અનુયોગ. ૧૪૦૬-૧૪૦૭

સંઘર્ષાદિ પાંચ પ્રકારના અધ્યવસાય-મનના ભાવ છે, તેમાંના કોઈપણ એક ભાવથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા એ પાંચ ભાવોમાંના બે-ત્રણ આદિ ભાવોથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવોવડે અનુયોગ કહેવાય. એ પાંચ ભાવો આ પ્રમાણે છે. જેમકે આ શિષ્યો કેવી રીતે સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરનારા થશે ? ૧ આ લોકો ગીતાર્થ થઈને વસ્ત્રાદિવડે ગમ્મને કેવી રીતે ઉપકાર કરશે ? ૨ અને પણ આ વ્યાખ્યા કરતાં કર્મ નિર્જર થશે. ૩ તથા એથી ભાઈ શ્રુતજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામશે. ૪ અને વળી એમ કરવાથી શ્રુતનો અવ્યય ભાવ પણ થશે. ૫ આ પાંચ પ્રકારના અભિપ્રાયથી શ્રુતની સૂત્રાર્થથી વ્યાખ્યા કરે-વાંચે.

તથા ક્ષયોપશમ ભાવમાં વર્તનારાને વ્યાખ્યા કરતાં ભાવમાં અનુયોગ થાય છે, અને ભાવોમાં અનુયોગ નથી હોતા, કેમકે ક્ષયોપશમપણે તે એકજ છે. અથવા એકજ ક્ષયોપશમભાવ આચારાંગાદિ શાસ્ત્રના વિષયલેદથી લેદ પામે છે. તેથી આચારાંગાદિ શાસ્ત્રોના વિષયલેદવાળા ક્ષયોપશમિની અપેક્ષાએ ભાવોમાં પણ અનુયોગ છે, એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. અથવા સ્વામિપણ પાત્રીને ઘણા વ્યાખ્યાન કરનારાઓની અપેક્ષાએ, ઘણા ક્ષયોપશમિક પરિણામોમાં-ભાવોમાં અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પણ ભાવોમાં અનુયોગ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી. ૧૪૦૬-૧૪૦૭

હવે આ અનુયોગના વિષયભૂત દ્રવ્યાદિનો, જેનો બ્યાં પ્રભાવેશ અથવા લજ્જના છે, તે કહે છે.

દવે નિયમા ભાવો ન વિના તે યાવિ સેત્ત-કાલેર્હિં ।

સેત્તે તિણ્હવિ મયણા કાલો મયણા ય તીમુંપિ ॥ ૧૪૦૮ ॥

દ્રવ્યમાં ભાવ-પર્યાય અવશ્ય હોય છે, કેમકે તે વિના દ્રવ્ય નથી હોતું, અને તે દ્રવ્ય તથા ભાવ ક્ષેત્ર વિના નથી હોતા. વળી ક્ષેત્રમાં એ ત્રણેની લજ્જના છે અને દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં કાળની પણ લજ્જના છે. ૧૪૦૮

દ્રવ્યમાં ભાવ-પર્યાય અવશ્ય હોય છેજ, પર્યાય વિનાનું દ્રવ્ય કદિ પણ ક્યાંઈ નથી હોતું. અને એ દ્રવ્યને ભાવ એ બે ક્ષેત્ર તથા કાળ વિના નથી હોતા, કેમકે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય અવગાહેલું ને સ્થિતિવાળું હોય છેજ. એટલે દ્રવ્ય-ભાવ પણ ક્ષેત્ર અને કાળ વિના કદિ પણ નથી હોતા. તથા ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવની લજ્જના હોય છે, કેમકે લોકક્ષેત્રમાં તે હોય છે અને અલોક ક્ષેત્રમાં તે નથી હોતા.

શિષ્ય:—ભગવન્! એ ત્રણેની ક્ષેત્રમાં ભજના કેમ કહેા છે? કારણ કે અલોકમાં પણ આકાશ દ્રવ્ય છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, અને અગુરુસ્રુઆદિ અનન્તા પર્યાયો રૂપ ભાવ પણ છે, તો ત્યાં એ ત્રણેની ભજના કેમ કહેવાય?

ગુરુ:—ભાઈ! તહાજ કહેવું સાત્ય છે, પરન્તુ ત્યાં અલોકમાં જે આકાશ દ્રવ્ય કહેવાય છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે તે તો ક્ષેત્રનું અહણ કરવાથી તેમાંજ આવી ગયું, વળી અહીં કાળ પણ સમયાદિરૂપ વિચારવાનો છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ નથી કહ્યો, તેથી તે સમયાદિ રૂપકાળ મનુષ્યક્ષેત્ર સિવાય અન્યત્ર નથી અને વર્તનાદિરૂપકાળ તો ક્ષેત્રનું અહણ કરવાથી તેમાંજ આવી ગયો. અને પર્યાયો જે ભાવો, તે પણ ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યસંબંધીજ કહેલા છે, અને તે ભાવો-પર્યાયો તો અલોકમાં નથી. આકાશના અગુરુસ્રુ પર્યાયો ક્ષેત્રઅહણ કરવાની સાધેજ અહણ થયા એટલે અહીં જુદા નથી કહ્યા. માટે અલોકમાં દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવનો અભાવ છે. વળી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને ભાવ એ ત્રણમાં કાળ ભજનાએ છે. કારણ કે સમયક્ષેત્ર (મનુષ્યક્ષેત્ર) ની આંદર રહેલા એ ત્રણેમાં સમયાદિરૂપ કાળ છે, અને સમયક્ષેત્રની બહારના એ ત્રણેમાં સમયાદિરૂપ કાળ નથી. આ પ્રમાણે રહેલા આ દ્રવ્યાદિનો અનુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે-થાય છે ૧૪૦૮

હવે પ્રસંગથી દ્રવ્યાદિ સંબંધી બીજું પણ કંઈક સ્વરૂપ કહે છે.

आहारो आहृत्यं च होइ ददं तदेव भावो य ।

खेतं पुण आहारो कालो नियमाइ आहृतो ॥ ૧૪૦૯ ॥

દ્રવ્ય પર્યાયોનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમાં આધેય છે, તેવીજ રીતે ભાવ-પર્યાય પણ કાળનો આધાર છે અને દ્રવ્યમાં આધેય છે. ક્ષેત્ર સર્વનો આધાર છે, અને કાળ સર્વથી આધેય છે. ૧૪૦૯

દ્રવ્ય, પર્યાયોના આધાર છે અને ક્ષેત્રમાં આધેય છે, તથા ભાવ-શ્યામવર્ણાદિ સમયાદિ સ્થિતિવાળા હોવાથી કાળનો આધાર છે, અને દ્રવ્યમાં એ આધેય છે. વળી આકાશરૂપ ક્ષેત્ર સર્વ ધર્મ-અધર્મ-પુદ્ગલ-કાળ અને જીવ દ્રવ્યોનો, તથા અગુરુસ્રુ પર્યાયોનો આધાર જ છે. પણ આધેય નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુઓ તેમાંજ અવગાહીને રહી છે. અને તે પોતે કોઈમાં રહ્યું નથી પણ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી તે કોઈનું આધેય નથી. કાળ અવરય આધેયજ છે, પણ કોઈનો આધાર નથી, કેમકે તે દ્રવ્ય-પર્યાયોમાં રહે છે, અને કાળમાં અન્યની સ્થિતિ નથી. ૧૪૧૦ આ પ્રમાણે નામાદિ ભેદ સાત પ્રકારનો અનુયોગ કહ્યો. હવે તેથી વિપરીત અનુયોગ અને તે અનુયોગ અને અનુયોગનાં ઉદાહરણો કહે છે. ૧૪૦૯

एसोऽणुरूपजोगो गओऽणुओगो अओ विनञ्जत्थं ।

जो सो तु अणुओगो तत्थेमे होंति दिट्ठेता ॥ ૧૪૧૦ ॥

वच्छगगोणी खुज्जा सज्झाए चेव वहिरउल्लावे ।

गामेल्लए य वयणे सत्तेव य होंति भावम्मि ॥ ૧૪૧૧ ॥ ૧૨૬ ૧૩૩ ॥

सावगभज्जा सत्तवइए य कोंकणगदारए नउले ।

कमलामेला संवस्स साहसं सेणिए कोवो ॥ ૧૪૧૨ ॥ ૧૨૭-૧૩૪ ॥

એ પ્રમાણે અનુકૂળ સંબંધવાળો સાત પ્રકારનો અનુયોગ કહ્યો; હવે એથી વિપરીત એવો સાત પ્રકાર જે અનનુયોગ છે તે કહીશું, તેનાં આ દષ્ટાન્તો છે. દ્રવ્યાનુયોગમાં વત્સ અને ગાયતું, ક્ષેત્રાનુયોગમાં કુખ્મતું, કાલાનુયોગમાં અકાલસ્વાધ્યાયતું, વચનાનુયોગમાં અધિરત્ના આસાપતું અને ગામડીયાનું ઉદાહરણ છે. તથા ભાવાનુયોગમાં તે બુદ્ધિ સાત ઉદાહરણ છે. તે આ પ્રમાણે-શ્રાવકની ભાષાતું, સાક્ષપાદક પુરપતું, ટેંકણક પુત્રતું, નાળીઆતું, કમળામેળાતું, શાંખના સાહસતું, અને શ્રેષ્ઠિકના કોપતું ઉદાહરણ. ૧૪૧૦-૧૪૧૧-૧૪૧૨.

આ ઉદાહરણોમાંનું પહેલું વત્સ અને ગાયતું ઉદાહરણ ભાષ્યકાર ઉપનયપૂર્વક સમજાવે છે.

સ્ત્રીરં ન દેદ સમ્મં પરવચ્છનિઓગઓ જહા ગાવી ।

છઠ્ઠેજ્જ વ પરદુદ્ધં કરેજ્જ દેહોવરોહં વા ॥ ૧૪૧૩ ॥

તહ ન ચરણં પસૂને પરપજ્જાવવિણિઓગઓ દહં ।

પુવ્વચરણોવચાયં કરેદ્દેહોવરોહં વા ॥ ૧૪૧૪ ॥

નિગવચણાસાયણઓ ઝમ્માયા-ડડ્ડંક-મરણહસણાઈ ।

પાવેજ્જ સવલોયં સ ઘોહિલાહોવચાયં ચ ॥ ૧૪૧૫ ॥

દઘવિવજ્જાસાઢ સાહળમેઓ તઓ ચરણમેઓ ।

તત્તો મોક્ષાભાવો મોક્ષાભાવેડ્ડફલા દિવ્વહા ॥ ૧૪૧૬ ॥

જેમ ગાયને અન્ય ગાયનો વત્સ લગાડવાથી ગાવાળને સારી રીતે દૂધ દોહવા નથી દેતી, અને બીજું દોહેલું દૂધ હોય તે પણ ભાત મારી દોળી નાંખીને ભાતપ્રહારાદિથી શરીરને પીડા કરે છે; તેવી રીતે પરપર્યાયના વિનિયોગને પમાડેલું દ્રવ્ય, ચારિત્રને ઉત્પન્ન નથી કરતું, અને પૂર્વના ચારિત્રનો ધાત કરીને રોગાદિવડે શરીરને પીડા કરે છે. વળી એજ પ્રમાણે જિનવચનની આશાતના થવાથી તે આશાતના કરનારને ઉન્માદ-રોગ મરણાદિ કષ્ટ થાય છે સર્વ યનનો ભોપ અને બોધિ-સમસ્કિતનો નાશ કરે છે. કારણ કે દ્રવ્યની વિપરીત પ્રરૂપણથી જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, એ સાધનના ભેદથી મોક્ષનો અભાવ થાય છે અને મોક્ષના અભાવે દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪-૧૪૧૫-૧૪૧૬

સાત પ્રકારના અનનુયોગને દષ્ટાન્ત પૂર્વક ભાષ્યકાર કહે છે. તેમાંના પહેલા બે નામ અને સ્થાપના અનનુયોગ સુગમ હોવાથી તેનો વિસ્તાર નથી કરતા. અને દ્રવ્યાનનુયોગ ઉદાહરણ પૂર્વક સમજાવે છે. જેમ કોઈએક કાખરચિત્રી આદિ ગાયને બીજી ગાય જે કાલીઆદિ તેનો વત્સ લગાડે, તો તે ગાય દોહનારને સારી રીતે દૂધ દોહવા દેતી નથી, કેમકે તેને ચોતાના વત્સ સિવાય બીજો વત્સ ધાવવા જોડેલ હોવાથી અનનુયોગ છે, એમ અનનુયોગથી તે ગાય દોહવા નથી દેતી એટલુંજ નહિ પણ બીજી ગાયનું દોહેલું દૂધ હોય તે પણ દોળી નાંખે છે અને ભાતપ્રહારાદિવડે દોહનારના હાથ-પગ આદિ અવયવોને પીડા કરવાથી શરીરને પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી રીતે અહીં પણ વક્તા પુરૂષ બ્યારે જીવાદિ-દ્રવ્યને અજીવાદિદ્રવ્યોના ધર્મવડે પ્રરૂપે, અથવા અજીવાદિ દ્રવ્યને જીવાદિ દ્રવ્યના ધર્મવડે પ્રરૂપે છે, ત્યારે એ પ્રમાણે પરપર્યાયના વિરુદ્ધ નિયોગથી વિપરીત રીતે પ્રરૂપાતું તે દ્રવ્ય ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરતું નથી-ચારિત્રનો હેતુ થતું નથી, એટલુંજ નહિ.

પરંતુ એ પ્રમાણે અનુયોગ કરતાં-વિપરીત વ્યાખ્યા કરતાં તે વક્તાના પૂર્વપ્રાપ્ત ચારિત્રનો ધાત થાય છે, તેમજ એ રીતે અવિધિએ પ્રરૂપણ કરતાં રોગાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી તેના શરીરને પણ આધા પીડા થાય છે, વળી એ પ્રમાણે વિપરીત પ્રરૂપણ કરતાં જિનવચનની આશાતના થવાથી ઉન્માદ-રોગ-મરણ આદિ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ વ્રતનો લોપ થાય છે, અને સમકિતનો પણ નાશ થાય છે. કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણથી દ્રવ્યનો વિપર્યાસ થાય છે, અને તેમ થવાથી સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, સાધનનો (સમ્યજ્ઞાનાદિકનો) ભેદ થવાથી ચારિત્રનો ભેદ થાય છે અને ચારિત્રના ભેદથી ભોક્ષરૂપ સાધ્યનો ભેદ થાય છે, એટલે કે સાધનના અભાવે સાધ્યનો પણ અભાવ થાય છે, અને છેવટે ભોક્ષ માટે ગ્રહણ કરેલી દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે, કેમકે તે દીક્ષાનું રૂળ ભોક્ષ એમ કરવાથી પ્રાપ્ત નથી થતું. એ પ્રમાણે દ્રવ્યનો અનુયોગ કરવાને બદલે અનુયોગ કરવામાં આવે એટલે વિપરીત વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો ઉપરોક્ત દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૧૩-૧૪૧૪-૧૪૧૫-૧૪૧૬

હવે દ્રવ્યનો સમ્યગ્ અનુયોગ કરવામાં જે શુભો થાય છે, તે કહે છે.

સમ્મં પયં પયચ્છદ્ધં સ વચ્છવિણિબોગઓ જહા ધેનૂ ।

તદ્ધં સયપજ્જવજોઈ દદ્ધં ચરણં તઓ મોકલો ॥ ૧૪૧૭ ॥

જેમ ગાય પોતાના વત્સના વિનિયોગથી સારી રીતે દૂધ આપે છે, તેમ સ્વપર્યાયના વિનિયોગથી દ્રવ્ય પણ ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે ચારિત્રથી ભોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એ દૂધના અનુયોગ ને અનુયોગના દૃષ્ટાંત કહ્યાં. ૧૪૧૭

હવે ક્ષેત્રાદિના અનુયોગ અને અનુયોગમાં અતુલ્ય ઉદાહરણ પૂર્વકે શુભ અને દોષો કહે છે.

एवं खेत्ताईसुवि सधम्मविणिओगओऽणुओगो चि ।

विवरीए विवरीओ सोदाहरणोऽणुगंतवो ॥ १४१८ ॥

એજ પ્રમાણે ક્ષેત્રાદિમાં સ્વધર્મના વિનિયોગથી અનુયોગ થાય છે, અને કોથી વિપરીત પરધર્મના વિનિયોગથી અનુયોગ થાય છે, તે ઉદાહરણ પૂર્વકે જણાવું. ૧૪૧૮

ઉપર કહ્યા મુજબ ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવમાં પણ સ્વધર્મના સંયોગથી વ્યાખ્યા કરતાં અનુયોગ થાય છે, અને પરધર્મના સંયોગથી વ્યાખ્યા કરતાં અનુયોગ થાય છે, તેનાં દૃષ્ટાંતો પોતાની છુદ્ધીએ કરીને ધીબા થવાથી જણાવ્યાં. આ પ્રમાણે સંક્ષેપ કરે છે તો પણ શિષ્યના અનુગ્રહને માટે તેનાં દૃષ્ટાંત અતુલ્ય આ પ્રમાણે કહે છે.

• પ્રતિષ્ઠાન નગરનો શાતવાહન રાજા, નલોવાહન રાજાની રાજધાની ભરૂચ નગરીનો દર વર્ષે આવીને શરે નાંખી રોધ કરતો હતો અને વર્ષાઋતુમાં પાછો પોતાના નગરે જતો હતો. અને તે સીવાયના કાલમાં ત્યાં રહેતો. એમ કરતાં એક વખત રોધ કરવા આવે છતે પોતાના નગર તરફ જવાની ઇચ્છાવાળા તે રાજાએ ત્યાંના સભામંડપમાંજ ભૂમિ ઉપર પાત્ર વિના થુંકે નાંખ્યું, તે ઉપરથી રાજાને થુંકવાનું પાત્ર ધારણ કરનાર કુબ્જ, જે ત્યાં ઉભી હતી, તેણે વિચાર્યું કે- ' રાજા આ સ્થાનનો ત્યાગ કરીને અવસ્ય પ્રભાતે પોતાના નગર તરફ જશે, કેમકે જો જાણી જવાનો નહોતો, તો આ સ્થાનકે આમ પાત્ર વિના થુંકે નહીં.

આ પ્રમાણે વિચારીને તે કુખજાએ પોતાના પરિચિત કોઈ વાહનવાળાને પોતાનો નિશ્ચય કહ્યો, તેથી તેણે વાહનો તૈયાર કરીને રાજના જવા પહેલાંજ તે રવાના કરી દીધાં, તેની પાછળ સર્વ લશ્કર પણ જવાને તૈયાર થઈ ગયું. અને જવા માંડ્યું. લશ્કર ચાલવાથી ઉડેલી ધૂળથી આકાશ ભરાઈ ગયું, આથી વિરમિત મનવાળા રાજાએ વિચાર્યું કે 'ને' કોઈને પણ પ્રયાણ માટે કહ્યું નથી. ધૂળ ઉડવાના ભયથી અદ્ય પરિવાર સાથે માત્ર મારે એકલાએજ આગળ જવું અને પાછળથી સર્વ સૈન્યને આવવાને કહેવું; આવેા મારે વિચાર હતો, તેના બદલે આતો એથી વિપરીત થયું. પણ આ સર્વ સૈન્યના લોકોએ પ્રયાણ જાણ્યું કેવી રીતે? પછી એ સંખ્યાથી તપાસ કરતાં પરંપરાએ એતું કારણ કુખજા છે એમ જાણ્યું; તેને પુછતાં તેણે એ પૂર્વ હકીકતથી પોતાનો સર્વ નિશ્ચય જણાવ્યો. આ સ્થળે સંભામડપના ભૂમિમાં શુકંતુ તે ક્ષેત્રવડે અનુયોગ છે અને તે શુકંતે પાત્રમાં લેવું; વાળી નાંખવું વિગેરે અનુયોગ છે. એ પ્રમાણે અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ આકાશને એકાન્ત નિત્ય-એક-અપ્રદેશી છે, એમ કહેવાથી ક્ષેત્રનો અનુયોગ થાય છે, અને સ્વાદ્વાકેશી વડે કથંચિત્ નિત્ય વગેરે કહેવાથી ક્ષેત્રનો અનુયોગ થાય છે.

આ પ્રમાણે ક્ષેત્રના અનુયોગ અને અનુયોગમાં કુખજાતું ઉદાહરણ કહ્યું, હવે કાળના અનુયોગ અનુયોગમાં અકાલે સ્વાધ્યાય કરનાર સાધુનું દષ્ટાન્ત કહે છે.—કોઈ એક સાધુ કાલિકંક્રુત ગણવાનો વખત વીતી ગયા છતાં, તે નહિ ધ્યાનમાં રહેવાથી અકાળે તે ક્રુતનું પુનરાવર્તન કરવા લાગ્યા, તેથી કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ દેવ તેમને જળશે, માટે હું તેમને તેમ કરતાં નિવારું. એમ વિચારીને તે દેવતા ગોવાળણીનું રૂપ ધારણ કરી, માથે છાશથી ભરેલો ઘડો મૂકીને તે યુનિની નજીકમાં “કોઈને છાશ લેવી છે ! છાશ.” એમ વારંવાર ઝાઝા અવાજથી બોલીને ગમનાગમન કરવા લાગી, તેના તે અવાજથી ઉદ્વેગ પામેલા યુનિએ કહ્યું—‘અરે બાધ ! શું અત્યારે છાશ વેચવાનો તારે વખત છે ?’ આથી તે ગોવાળણીએ કહ્યું કે ‘મહારાજ ! ત્યારે શું તમારે પણ અત્યારે આ કાલિકંક્રુતના સ્વાધ્યાયનો વખત છે ?’ તેના તે વચનથી વિસ્મય પામેલા સાધુએ ઉપયોગ દળને પોતે અકાળે પુનરાવર્તન કહ્યું બણીતે માટે મિથ્યાદૃષ્ટ આપ્યું. પછી તે દેવતાએ પ્રગટ થઇને કહ્યું કે ‘મહારાજ ! અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી મિથ્યાદષ્ટિ દેવો જળ કરે છે, માટે હવે ફરી આમ અકાળે સ્વાધ્યાય ન કરશો.’ એમ સાધુને શિખામણ આપીને દેવ અન્તર્ધાન થઈ ગયો. અહીં અકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી કાળનો અનુયોગ થાય, અને ચોચાકાળે સ્વાધ્યાય કરવાથી કાળનો અનુયોગ થાય. પ્રસ્તુતમાં પણ કાળના ધર્મોની વિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી અનુયોગ થાય અને અવિપરીત વ્યાખ્યા કરવાથી અનુયોગ થાય છે.

હવે વચન સંખ્યાથી અનુયોગ અને અનુયોગનાં બે દષ્ટાન્તો છે, તેમાં પ્રથમ બહેરાના કંઠબંધનું દષ્ટાન્ત કહે છે—કોઈએક ગામમાં એક ડોસો-ડોસી, તેનો પુત્ર અને પુત્રની વધુ આ ચાર માણસનું કંઠબંધ રહેતું હતું. તે આપું કંઠબંધ બહેરું હતું; એક દિવસે એ વૃદ્ધનો પુત્ર ક્ષેત્રમાં હજી ચલાવતો હતો, તેવામાં કોઈ યુસાદ્રોએ તેને માર્ગ બાબત પૂછ્યું, એટલે તેણે કહ્યું કે “આ મારા પોતાના બગદ છે, બીજા કોઈના નથી.” બે પૂછ્યું હતું; તેનો ઉત્તર ન આપતાં આમ બળતોજ ઉત્તર મળવાથી, યુસાદ્રોએ જાણ્યું કે આ બહેરો છે, તેથી તેઓ બીજું કંઈ ન પૂછતાં પોતાના માર્ગ ચાલ્યા ગયા. તે પછી તેની વધુ શરથી ખોવાતું ભાણું લઇને આવી, એટલે ખાતાં ખાતાં તેણે પોતાની ક્ષીને કહ્યું કે

હમણાં અહીંથી જતા મુસાફરોએ કહ્યું કે ‘આ બળદો બહુ સારા શાંઘડાવાળા છે.’ અર્થાત્ મુસાફરોની ધારણા બલદોને ઉપાડી જવાની હતી, આના ઉત્તરમાં તેની ભાષાએ કહ્યું કે ‘શાક ખાઈ હોય, કે મોળું હોય, હું કંઈ બણતી નથી, કેમકે એ તમારી માતાએ કહ્યું છે.’ ત્યાર પછી ત્યાંથી તેની સ્ત્રી ઘેર ગઈ અને પોતાની વૃદ્ધ સાસુ સુતર કાંતતી હતી. તેને કહ્યું કે ‘આજે તો શાક ખાઈ થયું છે, એમ તમારા પુત્ર કહેતા હતા.’ આના ઉત્તરમાં સુતર કાંતતી ડાસીએ ક્રોધથી કહ્યું કે—‘સુતર ઝીણું થાઓ કે જડું થાઓ, ગમે તેવું થાઓ, પણ ડાસાને તો તેનું વસ્ત્ર થશે.’ થોડીવાર પછી ડાસો જે બહાર તલની રક્ષા કરતો હતો તે ઘેર આવ્યો, એટલે ક્રોધાયમાન થએલ વૃદ્ધાએ ડાસાને કહ્યું કે ‘આજ કાલની આવેલી વહુ અને કહે છે કે સુતર જડું કંતાય છે, એ અને કહેનાર કોણ ?’ આના જવાબમાં ડાસાએ કહ્યું કે ‘ત્રે’ તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો, ત્હારા સોગમ, હું સત્ય કહું છું કે ત્રે’ તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો.’ આ રીતે એક પ્રકારે કહ્યું હોય, તે ધીબ્લ પ્રકારે સાંભળે, અને તેવીજ રીતે ધીબ્લને પ્રરેષે, તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય, અને જેવું સાંભળ્યું હોય, તેવુંજ પ્રરેષે તો તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય. વચનાનુયોગને પ્રધાન જણાવવાને અર્થે આ સંબંધમાં ધીબ્લ એક ગામડીઆતું દષ્ટાન્ત છે. તે આ પ્રમાણે—

કોઈ એક ગામમાં કોઈ સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામ્યો, તેથી તે સ્ત્રી ત્યાં ઇન્ધન-જળાદિના કષ્ટથી પીડા પામતી મહાશ્ચરીયતે પણ નિર્વાહ ન થવાથી પોતાના નાના પુત્રને લઈને ધીબ્લે ગામ ગઈ, ત્યાં તે પુત્ર અલુકમે મોટો થયો એટલે તેણે તેની માતાને ‘જૂથું’ કે ‘મારા પિતા આપણો નિર્વાહ કેવી રીતે કરતા હતા ?’ માતાએ કહ્યું, ‘બેટા ! તેતે રાજસેવા કરીને આપણો નિર્વાહ કરતા હતા. પુત્રે કહ્યું, ‘તો હું પણ રાજસેવા કરીને આપણો નિર્વાહ ચલાવીશ.’ માતાએ કહ્યું ‘બેટા ! રાજસેવા બહુ દુષ્કર છે, ધણા વિનયથી તે કરવી પડે છે.’ પુત્રે કહ્યું ‘કેવી રીતે એ વિનય કરવો, તે હું જાણું છું ?’ માતા એ કહ્યું—‘! જે સાંભળ ! જે કોઈ મળે, તે સર્વને જોઈને પ્રજામ કરવા, સર્વની સાથે નમ્રતાથી વર્તવું, સર્વની હઠાને અનુસરીને વર્તવું. ઇત્યાદિ ધણા પ્રકારે એમાં સાવધાન રહેવું જોઈએ.’ એ સાંભળીને પુત્રે કહ્યું, ‘માતા ! હું એ પ્રમાણે વર્તિશ, અને જવાની રજા આવે.’ પછી માતાની આજ્ઞા લઈને તે રાજવાની તરફ આદ્યો. ગામમાં જતાં જંગલની અંદર વૃક્ષના મૂળમાં બેઠેલા ને હરિણો પર ધનુષ્યમાણ તાકીને છુપાઈ રહેલા શિકારી લોકોને જોયા, એટલે તેણે તે શિકારીઓને મોટા અવાજથી પ્રજામ કર્યો. તેથી ત્યાં ઉભેલા હરિણો ભય પામીને એકદમ ભાગી ગયા. આથી ક્રોધાયમાન થએલા તે શિકારીઓએ તેને બાંધીને ‘ગુબ માથે’, આથી તેણે કહ્યું, ‘અરે ભાઈ સાહેબ ! ત્રે’ તમારું શું બગાડ્યું છે ? મારી માતાએ મને શીખવ્યું છે કે જે કોઈ મળે તેને પ્રજામ કરવા, તેથી ત્રે’ તમને સર્વને પ્રજામ કર્યો, એમાં ત્રે’ તમારો શો ગુનહો કર્યો ?’ આમ કહેવાથી શિકારીઓએ જાણ્યું કે ‘બિચારો ભોળો છે.’ તેથી તેને છોડી મૂક્યો, અને કહ્યું કે ‘જ્યારે અમારી પેઠે કોઈ ગુપચુપ છુપાઈ બેઠા હોય, ત્યારે કંઈ પણ બોલ્યા વિના છાનામાના આવવું.’ એ ગામડીઓ તેઓની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો. આગળ જતાં કોઈ ગામની નજીકમાં ધોળીલોકોને લુગડાં ધોતાં તેણે જોયા. તે ધોળીના લુગડાં કર્કેજ ચોર લોકો લઈ જતા હતા તેથી તે લોકો ત્યાં આગળ હાથમાં લાકડીઓ લઈને ચોરની રાહ જોતા છુપાઈને બેઠા હતા, તેમને તે પ્રમાણે છુપાઈને બેઠેલા બાણીને તે ગામડીઓ છાનામાના કંઈ બોલ્યા વિના શરીર નમાવીને ધીમે ધીમે ત્યાં આવ્યો, એટલે, ધોળી લોકોએ તેનેજ

ચોર જાણીને ખુબ મારીને ખાંધ્યા. જ્યારે ગામડીઆએ સત્ય હકીકત કહી ત્યારે તેઓએ તેને છોડ્યો અને કહ્યું કે. “જ્યારે અમારી માફક કોઇ લોકો એકઠા થયા હોય, ત્યારે” ઉસ-ખારે. અહીં ઘણો પડો, અને શુદ્ધ થાઓ એમ કહેવું.” તેઓની આ શિક્ષા અંગીકાર કરીને તે ગામડીઓ આગળ ચાલ્યો, ત્યાં તે ગામમાંથી ઘણા મંગળો પૂર્વક શુભમુહૂર્તમાં પ્રથમ હળ જોડવાની ક્રિયા કરવા નીકલતા લોકોને જોયા, એટલે ધોળીઓના કહેવા મુજબ તેણે કહ્યું કે ‘અહીં ઉસ-ખારે. ઘણો પડો અને બધું સાફ થાઓ.’ તેનું આપું અપશુકન ભરેલું બોલવું સાંભળીને ખેડતોએ તેને પકડીને ઘણોજ માર માર્યો, જ્યારે તેણે ખરી હકીકત કહી ત્યારે તેને છોડ્યો અને કહ્યું કે—જ્યાં આપું તું દેખે, ત્યાં એમ કહેવું કે “આવી ગાડીઓ ભરાઓ, ઘણુંજ આપું થાઓ. નિરંતર આપુંજ થાઓ.” ખેડ-તોની શીખામણ ધ્યાનમાં રાખીને તે આગળ ચાલ્યો, એટલામાં ત્યાં કોઈ મરી ગયેલાના શબને લોકો રમશાનમાં લઇ જતા હતા, તે લોકોને તેણે જોયા, તેથી ખેડતોના કહેવા મુજબ તે મૂર્ખાએ કહ્યું કે ગાડીઓ ભરાઓ ને આપું ઘણુંજ થાઓ એટલે તે લોકોએ પણ તેને માર મારીને ખાંધ્યા. પૂછતાં જ્યારે સત્ય બીના કહી ત્યારે છોડ્યો, અને કહ્યું કે જ્યારે આપું જોવામાં આવે ત્યારે “તમોને-આપું કદી પણ ન થાઓ, આવા બનાવનો હુમ્મોશાં વિચોગ થાઓ.” એમ કહેવું, તેઓની તે શિક્ષા માન્ય કરીને તે આગળ વધ્યો, એટલે એક જગ્યાએ વિવાહનો સમારંભ જોયો, તે જોઇને તેણે પૂર્વે કહ્યા મુજબ આપું કદિ પણ ન થાઓ વિગેરે કહ્યું, એટલે ત્યાં પણ તેને ઘણોજ માર માર્યો, અને સત્ય વાત કહી ત્યારે મુક્ત કર્યો, અને કહ્યું કે જ્યાં આપું જુએ ત્યાં એમ કહેવું કે—“તમે હુમ્મોશાં આપું જુઓ આ સંબંધ શાશ્વત થાઓ. કદિપણ વિચોગ ન થાઓ. આ પ્રમાણે કહેવું.” તેમની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને તે આગળ ચાલ્યો, એટલે કોઈ અધિકારિને સાંકળોથી ખાંધેલો જોઇને પૂર્વે કહ્યા મુજબ જોઈયો. એટલે ત્યાં પણ લોકોએ તેને ખુબ માર માર્યો, પછી સત્ય બીના જાણી ત્યારે છુટો કર્યો, અને શીખવ્યું કે જ્યાં આપું જોવામાં આવે ત્યાં આવી શીખવિચોગ થાઓ, કદિપણ આપું ન થાઓ, એમ કહેવું.” તેમની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો, એટલે ત્યાં આગળ કોઈ રાજાઓની સંધી સંબંધી વાતચીત થતી હતી, તે સાંભળીને તેણે કહ્યું કે—“આપું કદી પણ ન થાઓ, શીખતાથી વિચોગ થાઓ.” આ સાંભળીને લોકોએ તેને ત્યાં પકડીને ખુબ માર માર્યો, સત્ય વાત જાણ્યા પછી છોડ્યો. આ પ્રમાણે જો મૂર્ખ ગામડીઓ દરેક સ્થળે માર ખાતો ખાતો કોઇ વેલવ વિનાના નિર્ધન ઠાકોરને ઘેર નોકર રહ્યો. ત્યાં ઠાકોર નિર્ધન હોવાથી ને દુષ્કા-લનો પ્રસંગ હોવાથી ઠાકોરની સ્ત્રીએ ઘર ઘેર તૈયાર કરી અને પેલા મૂર્ખ નોકરને કહ્યું કે ‘જા ગામની સભામાં ખેડેલા ઠાકોરને કહે કે-ઘેર તૈયાર થઈ ગઈ છે, માટે હમણાં ચાલો, નહિ તો પછી ઠરી જશે’ મૂર્ખ નોકરે સભામાં જઇને બધા લોક સાંભળે તેમ ઘોરથી કહ્યું કે, ‘ઠાકોર સાહેબ ! જલ્દી ઘેર ચાલો અને ઘેર જમી દ્યો, નહી તો પછી ઠરી જશે.’ તેવું તેવું કથન સાંભળીને ઠાકોર બિચારો લજ્જા પામીને ઘેર આવ્યો, અને ખૂબ કપકો આપી કહ્યું કે ‘અરે મૂર્ખ ! ઘણા માણસોની વચ્ચે એમ બોલાવું હશે ? ત્યાંતો જ્યારે આપું ધરતું કાર્ય હોય, ત્યારે પાસે આવીને મુખે વસ્ત્ર રાખીને ધીમે ધીમે કાન પાસે કહેવું જોઇએ.’ ઠાકોરની શીખામણ તેણે માન્ય કરી. એમ કરતાં કેટલાક દિવસો વિત્યા પછી ઠાકોરને ઘેર લ્હાય લાગી, એટલે ઠાકોરને બોલાવવા માટે સભામાં ગયો. ત્યાં જઇને ધીમે ધીમે આગળ આવી, મુખે વસ્ત્ર રાખીને ઠાકોરના કાનમાં કહ્યું કે ‘ઘેર આગ લાગી છે.’ આ સાંભળી ઠાકોર એકદમ બે બાકળા ઉઠ્યા અને ઘર તરફ દોડ્યા, પણ

એટલામાં તો દ્રવ્ય કરીને ચાડીત સર્વ ધર બળીને ભસ્મ થઈ ગયું. આથી ખૂબ ગુસ્સે થએલા ઠાકોરે તે મૂર્ખ નોકરને ખૂબ માર મારીને કહ્યું, ‘ અરે મૂર્ખ ! જ્યારે આ પ્રમાણે હવે, ત્યારે પ્રથમ ધુમાડો નીકળતાં જ તે પાણી ધૂળ-ભસ્મ વિગેરે કેમ કંઈ ના નાખ્યું, અને મોટા અવાજ કરીને બીજા લોકોને પણ ખબર કેમ ન હતી ? ’ મૂર્ખ ગામડીઆએ કહ્યું ‘ સાહેબ ! જો હવે ફરી એમ થશે તો એ પ્રમાણે ફરીશ, મારો યતો માફ કરો. ’ ઠાકોરે તે દિવસે તેને જતો કર્યો. કેટલાક દિવસો ગયા પછી એક દિવસ ઠાકોર સ્નાન કરીને મુગધી ધુપ લેવા બેઠા. તે વખતે ઠાકોર પાટલા ઉપરથી અગરવંદનના ધુમની શીખા નીકળી, તે જોઈને પેલા મૂર્ખ ગામડીઆએ, આસામણથી ભરેલું તપેલું ત્યાં પડ્યું હવે તે ઉપાડીને ઠાકોર ઉપર રેડ્યું, તે સિવાય પાણી ધૂળ-ભસ્મ વિગેરે નાંખીને ઠાકોરને તરબોલ કરી નાંખ્યા અને પછી મોટી બુઝા પાડીને લોકોને એકઠા કર્યા. આથી ઠાકોરે કંટાળીને તેને રજા આપી.

આ પ્રમાણે શિષ્ય પણ ગુરૂ મહારાજ જે વચન કહે તે વચન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને પરતો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના સ્વયં બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય, અને જે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિની ઉચિતતાથી બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય.

લાવ અનુયોગ અને અનુયોગના સાત ઉદાહરણ છે, તેમાં પ્રથમ આવકની લાચાનું ઉદાહરણ કહે છે-કોઈ યુવાન આવકે પાંચ અણમત મહણ કર્યા હતાં. તેણે એક વખત ઉદ્ભટ વેષ અને શૃંગારયુક્ત રૂપવતી પોતાની સ્ત્રીને જોઈ, તે સ્ત્રીને જોઈને તે યુવાન આવકને તેનાપર ગાઠ કામાસિલાપ થયો. પરંતુ લજ્જાદિના કારણથી કોઈને પણ તે સંબંધી કહી શક્યો નહિ, અને તેને જોળવવાની ચિન્તાથી દરેકજા દુર્બળ થવા લાગ્યો. આથી તેની સ્ત્રીએ તેને ઘણા આમહુથી દુર્બળ થવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેણે તેને મહામુશીબતે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો, સ્ત્રી ચતુર હતી, તેથી તેણે હઠાપણ પૂર્વક પતિને કહ્યું, ‘ બહાલા ! આટલાજ માટે ખેડ પાત્રો છો ? એમાં શું મુશ્કેલ છે ? પહેલાથીજ આપે અને કેમ ન કહ્યું ? મહારી સખી મારે આધીન છે, એટલે જેમ હું કહીશ તેમ કરશે. માટે તો સંબંધી જરાપણ ચિન્તા કરેશો નહિ, થોડા વખતમાંજ હું આપને તેનો સમાજન કરાવીશ. ’ ઇત્યાદિ અનુકૂળ વચનોથી પતિને સંતોષ પમાડીને બાજે દિવસે પતિને કહ્યું, ‘ બહાલા ! મહારી સખીએ આપનું ઇચ્છિત પૂર્ણ કરવા કમ્યુલ્ય છે, પરંતુ તે રાત્રિની શરૂઆતમાં આપની પાસે આવશે, અને લજ્જાપણથી વાસણવનમાં પેસતાંજ દીપકે યુષ્માવી નાંખશે. ’ યુવાન આવકે કહ્યું, ‘ હાલે, તેને તેમ ઇષ્ટ હોય, તો મને એમ કરવામાં કંઈ હાની નથી. ’ ત્યાર પછી તે ચતુર શ્રાવિકાએ પોતાની સખી પાસેથી તેણે તે દિવસે જે વસ્ત્ર અને આભૂષણો પહેર્યા હતાં, તે કોઈ બહાને માગી પછી રાત્રિના જે સમયે મળવાનો સંકેત કર્યો હતો, તે વખતે તેણે તે વસ્ત્ર અને આભૂષણો, પોતાની સખીના જેવી ઢબથી પહેર્યા, અને જાળીના પ્રયોગથી અવાજ પણ તેના જેવાજ કર્યો. પછી તેના જેવાજ મનોહર વિલાસ અને અભિનય યુક્ત ધારણ કરેલા શ્રેષ્ઠ ફુલ તાંબુલ મુખઽ અગર બરાશ કરતુરિ વીગરે સમસ્ત લોગના અંગવાલી તે આવકની પત્ની નિર્મલ પ્રકાશવાલા મુંદર સંકેતવાળા વાસણવનમાં દાખલ થઈ, પછી ઉત્કંઠાપૂર્વક વિકસિત નેત્રવાલા, ગંગા નદીના કિનારા સરખા પટ્ટકં ઉપર બેઠેલા, એવા તે જુવાન પુરુષે અચૂતની વૃદ્ધિ ધારણ કરતી હોયતી શું એમ આંખો તથા મનને આનંદ ઉપજાવતી તેણે જોઈ તેણીને જોવા

માત્રમાં ચંતુર ચતુરાએ દીપક છુટાવી નાખ્યો, અને પછી વિવિધ વિલાસ યુક્ત કથા ગોટ્ટી-પૂર્વક તેની સાથે સંપૂર્ણ ક્રીડા કરી. તે પછી ઘણા વખત એમ વિલાસમાં ગાળીને તે વેશધારી સ્ત્રી ચાલી ગઈ, તે ગયે છતે સવારમાં ઊઠીને પોતે કરેલા અકાર્યનો પસ્તાવો કરતો આવક ચિન્તવવા લાગ્યો કે “ સર્વ સુર અને અસુર દેવોએ જેઓશ્રીના ચરણકમળને પ્રણામ કરેલા છે, એવા જિનેશ્વરોએ પરભવના શંખલ સમાન અને હિતકારી જે શીલવ્રત કહ્યું છે, તે શીલ અરેરે ! મેં મૂખાએ ગુમાવ્યું. ” ઇત્યાદિ સંવેગવશે કરીને પશ્ચાતાપ કરવાથી નરન્ટર અન્તઃકરણમાં ખેદ ધારણ કરવા લાગ્યો અને પ્રતિદિન વધારે વધારે દુર્બળ થવા લાગ્યો. આથી પુનઃ તેની સ્ત્રીએ કારણ પૂછ્યું, એટલે આવકે નિઃશ્વાસપૂર્વક કહ્યું કે ‘ પ્રિયતમે ! ચિરકાળ પર્યન્ત પાળેલું, સ્વર્ગ અને મોક્ષનું કારણ એવું જે શીલવ્રત, તેવું મેં ખંડન કહ્યું, અરેરે ! મેં મૂખા અને કામાન્ધે એવું અકાર્ય કહ્યું છે, કે જે અકાર્ય બીજા અજ્ઞાનીજનો પણ ન કરે, હવે આ વ્રત ખંડિત થયું, તેથી મારું શું થશે. આવા પ્રકારની ચિન્તાથી બહાલિ ! હું દરેકજ કુશ થતો જાઉં છું. ” આ પ્રમાણે પતિનું સંવેગ યુક્ત પશ્ચાતાપ કરતું ચિત્ત જાણીને સ્ત્રીએ સર્વ યથાર્થ હકીકત કહી અને સુરતક્રીડા સમયે થએલ વાતચિત વિગેરે નિશાનીઓ આપીને પ્રતીતિ કરાવી, આથી તે સ્વસ્થ થયો. આ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીને પણ પરસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ભોગવવાથી તેને ભાવના અનુભોગ થયો, અને જ્યારે તે સત્ય હકીકત જાણી ત્યારે તેને ભાવના અનુભોગ થયો. એજ પ્રમાણે ઔદયિકાદિ ભાવોની વિપરીત પ્રરૂપણ કરતાં ભાવના અનુભોગ થાય, અને યથાવસ્થિત તેવું સ્વરૂપ કથન કરવાથી ભાવના અનુભોગ થાય.

આ સંબંધમાં બીજું સાક્ષપદિકતું ઉદાહરણ છે. તે આ પ્રમાણે-કોઈ નજીકના ગામમાં કોઈએક સેવક પુરૂષ રહેતો હતો, તે પુરૂષ સાધુઆદિ દર્શનીઓ સંબંધિતો ધર્મ દ્વિપણ સાંભળતો નહીં-સાંભળવાની ઇચ્છા પણ કરતો નહિ, અને તે સાધુઓની પાસે જતો પણ નહિ. અને કોઈને વરિત પણ આપતો નહીં, કારણ કે તે એમ માનતો હતો, કે ‘ જો હું એવા મુનિઓ પાસે જાઉં તો, તેઓ અહિંસા-અસત્ય-ચોરીનો ત્યાગ-પરસ્તી ત્યાગ વિગેરે નિયમો આપે, હું તે નિયમો પાળવાને સમર્થ નથી, માટે ખંડેતર છે કે તેઓની પાસે જવુંજ નહિ અને ધર્મ પણ સાંભળવો નહિ. ’ એવામાં એક વખત વર્ષાઋતુ આવવાની પહેલાં થોડાજ કાળમાં તેજ ગામમાં કેટલાક સાધુઓ આવ્યા, તેઓ આવીને ગામમાં રહેવાનું સ્થાન શોધવા લાગ્યા, તેમને સ્થાન શોધતા જોઈને પેલા સેવક-પુરૂષના બીજા મિત્રોએ કોટુક જોવાના મીષે તે સાધુઓને કહ્યું કે ‘ મહારાજ ! આ ગામમાં આપની ભક્તિ કરે એવો માત્ર એકજ આવક છે, તે જુઓ પેલા શુદ્ધમાં રહે છે, આપ ત્યાં જાઓ, તે આપને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે. ’ સાધુઓ તેમના કહેવા મુજબ ત્યાં ગયા, પણ પેલો પુરૂષ તો તેમના સામું પણ જોયા વિના નીચું મુખ કરીને પોતાનું કાર્ય કરવા લાગ્યો. તેથી એ સાધુઓમાંના એક સાધુએ બીજા સાધુઓને કહ્યું કે ‘ આ આવક તે નહિ હોય, અથવા તે લોકોએ આપને કંચા. સાધુનું એ વચન સાંભળીને તે સેવક પુરૂષે સંભ્રમથી પૂછ્યું. ‘ મહારાજ ! શું કહ્યું ? કોણે તમને કંચા ? ’ એના ઉત્તરમાં સાધુઓએ સર્વ હકીકત કહી. એટલે આણે વિચાર્યું કે—‘ અહો ? શું મારાથી પણ એ લોકો આટલા બધા નીચ છે કે તેઓએ આ સાધુઓની પણ મરકરી કરીને કંચા ? હશે, તેઓએ ગમે તે અભિપ્રાયથી એમ કહ્યું હોય, પણ હવે હું અને આ મુનિઓ તેમની હાંસીના પાત્ર ન થઈએ, એમ કહું. જો કે આ મુનિઓ અહીં રહે એ મને ઇષ્ટ નથી, તો પણ મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હું આચરણ કરીને તેઓની હાંસી, સત્યરૂપે કરી બતાવું. ’ એમ

વિચારીને કહ્યું, ' મહારાજ ! બહુ સારું ! આપ ભલે અહીં આવ્યા, આ શ્રદ્ધામાં મુખે રહો, પરંતુ જ્યાં મુધી મહારી સીમામાં રહો, ત્યાં મુધી અને ધર્મના એક અક્ષર પણ સંભળાવવો નહિ, જો આ શરત કબુલ હોય, તો મુખેથી આ શ્રદ્ધામાં વર્ષાકરુ આપ પૂર્ણ કરો. ' સાધુએએ તે પ્રમાણે કબુલ કર્યું, અને ચાતુર્માસી સપૂર્ણ કરી ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કરવા તૈયાર થયા, તેમને થોડે મુધી માર્ગ ખતાવવા તે પુરૂષ મુનિઓની સાથે ગયો, અને પોતાની સીમા પૂરી થયે કહ્યું કે હવે આપને ધર્મોપદેશ કરવો હોય તે કરો, એટલે મુનિઓએ કહ્યું, હે સત્તર ! આતારો સારો વિચાર છે એમ શિક્ષા આપી અને કહ્યું કે ' મહાહતભાવ ! જો તમારાથી મધ-માંસ-જલહિંસા આદિના નિયમો ન લઈ શકાય એમ હોય, તો માત્ર એક સ્થેલો અને તમારાથી પાળી શકાય એવો નિયમ હોય, તે આ પ્રમાણે કે જ્યારે તમે કેઈ પંથેન્દ્રિય પ્રાણીનો ઘાત કરો, ત્યારે સાત પગલાં ભરીને ઉભા રહોતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ ચોલીને પછી તેનો ઘાત કરવો. ' સેવક પુરૂષે તે નિયમ કબુલ કર્યો. મુનિએ પોતાના જ્ઞાનથી ભવિષ્યમાં એકું એ નિયમથીજ કલ્યાણ જોડે તે નિયમ આપ્યો. અને તેઓ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. પેલો પુરૂષ પોતાને ઘેર આવ્યો, તે પછી કેટલાએક દિવસ વિત્યાબાદ તે પુરૂષ કોઈક દિવસ રાત્રિએ કોઈક સ્થળે ચોરી કરવાને સા-થીઓ લઈને કોઈ ગામ તરફ ગયો, પણ માર્ગમાં અપશુકન થવાથી રાત્રિએજ પાછો ઘર તરફ આવ્યો, માર્ગમાં આવતાં વિચાર થયો, કે મારી ગેરહાજરીમાં ઘેર શું થાય છે, તે મારે જાણે જાણવું, એમ વિચારીને રાત્રિએ શુશ્પણે શ્રદ્ધામાં દાખલ થયો, અને સીધા શયનભુવનમાં ગયો. ત્યાં આગળ તેજ રાત્રિએ તેની બહેન ગામથી આવેલી, તેણે કોઈ કારણથી પુરૂષનો પોપાક પહેરીને નટ લોકોનું નૃત્ય જોયું હતું અને જોઈને આવ્યા પછી અતિપ્રબળ નિદ્રાના વશથી પુરૂષ વેશ ઉતાર્યા સિવાય, પોતાની ભાભી સાથે પલંગમાં સૂઈ ગઈ હતી. તેને તે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશમાં ચૂતેલ જોઈને શ્રદ્ધામાં શુશ્પણે આવેલા તે સેવક પુરૂષે જાણ્યું કે ' અરે ! આ કોઈ નીચ-લપટ પુરૂષ મારી સ્ત્રી સાથે સૂતો છે. ' આ જવાબથી તેણે મસ્તક ક્રોધથી લાગવા લાગ્યું, અને તરવાર ખેંચીને મારવા તૈયાર થયો. એવામાં તેને પેલો નિયમ યાદ આવ્યો કે સાત પગલાં ખસવા જેટલો કાળ વિલંબ કરીને પંછી મારું, એમ વિચારીને જરાવાર ઉભો રહ્યો, તે વખતે પુરૂષ વેપ ધારી તેની બહેનનો હાથ, પોતાની સ્ત્રીના મસ્તક નીચે આવેલો, તેની પીડાથી તે જાગીને બોલી ' સખી ! મારો હાથ મૂક ! હું પીડા પામું છું. ' આ અવાજથી તેણે જાણ્યું કે ' અરે ! આતો મહારી બહેન છે, જો મેં જરા વિલંબ ન કર્યો હોત, તો કેવો અનર્થ થઈ જાત ? ' એના અવાજથી તેની સ્ત્રી અને બહેન બન્ને એકઠમ જાગી ઉઠ્યા, અને સર્વેએ પરસ્પર સર્વ ખનાવ યથાર્થ કહ્યો. તે પછી તે પુરૂષ આવેલા અભિમહમાત્રણ પછે આવું કંઈ જોઈને સર્વેગ પામી દીક્ષા અંગીકાર કરી. અહીં પોતાની ભગિનીને પરપુરૂષના અભિપ્રાયે મારવાની ઇચ્છા થઈ, તે ભાવનો અનુચોગ કહેવાય અને સત્ય હકીકત જાણ્યા પછી તેને બહેનરૂપે જાણી તે ભાવનો અનુચોગ કહેવાય. પ્રસ્તુત દષ્ટાન્તથી ભાવને પ્રપંજાની તો યોજના પૂર્વે કહ્યા મુજબ જાણવી.

આજ સંબંધમાં કોંકણક પુત્રનું ત્રીલું ઉદાહરણ છે-કોંકણક દેશના એક પુરૂષને એક નાનો પુત્ર હતો, તેની સ્ત્રી મરણ પામી હતી, ફરી બીજી સ્ત્રી પરણવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેને શોકયનો પુત્ર છે, એમ જાણીને કોઈ કંઈ આપતું નહિ. એક દિવસે પુત્રને સાથે લઈને તે પુરૂષ અરણ્યમાં કાઢ લેવા ગયો. ત્યાં પિતાએ કોઈનાપર તીર ફેંક્યું, તે તીર લેવાને તેણે પુત્રને ઓકલ્યો, પુત્ર તે લેવા ગયો એવામાં દુષ્ટ પિતાની જુદી ભ્રષ્ટ થઈ અને

બાળક પુત્રને મારવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે વિચાર્યું કે ‘આ બાળકના કારણથીજ કોઈ મને કન્યા આપતું નથી, માટે આને મારી નાંખું.’ એવી બુદ્ધિથી તેણે તીર લેવા ગએલા પુત્રપર પુનઃ બીલું તીર ફેંકીને વીંધી નાંખ્યો, તેથી બિચારા બાળપુત્રે મોટી ચીસ પાડીને કહ્યું, કે ‘અરે! પિતાજી! શું આ તીર તમે ફેંક્યું? હું તેથી વિદ્યાર્થી ગયો છું.’ નિર્દય પિતાએ ફરી તેનાપર તીર મૂક્યું, આથી બાળકે બોલ્યું કે ‘અરેરે! મારો નિર્દય પિતાજી મને બોલીને મારે છે.’ એમ બોલીને મોટા સ્વરે રૂદન કરતો તે બાળક મરણ પામ્યો. આમાં પિતાએ બીજા ઉપર તીર ફેંક્યું છે, પણ હું અઝાણતાં તેથી વિદ્યાર્થી છું, એમ જાણવાથી પહેલાં તે બાળકને લાવતો અનુયોગ અને પછી યથાર્થ જાણવાથી તેને લાવતો અનુયોગ થયો કહેવાય. અથવા પોતાના સંરક્ષણ માટે તે બાળકને મારું એવા અધ્યવસાયથી પિતાને લાવતો અનુયોગ થયો અને તેના રક્ષણના અધ્યવસાય થાય તો તેને લાવતો અનુયોગ થયો કહેવાય. આ પ્રમાણે વિપરીતલાવની પ્રક્રિયામાં લાવતો અનુયોગ થાય, અને અવિપરીત પ્રક્રિયામાં લાવતો અનુયોગ થાય.

ચોથું નોળીઆનું ઉદાહરણ-કોઈ સૈનિકની ભાર્યા ગર્ભવતી થઈ, તેના શુદ્ધમાં રહેલી નોળણ પણ ગર્ભવતી થઈ, તે બન્નેએ એકી સાથે એકજ રાત્રિમાં બાળકને જન્મ આપ્યો, સ્ત્રીને પુત્ર થયો, અને નકુલિકાને નોળીઓ પ્રસવ્યો. અનુક્રમે તે બન્ને વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા, નોળીઓ હુમ્મશાં તે બાળકની પાસેજ રહેતો. એક દિવસે તે બાળકની માતા ખારણામાં ખાંડતી હતી, અને બાળકપુત્ર માંચીમાં સૂતો હતો, તે બાળકને સર્પે દંશ દીધો ને તેથી તે મરણ પામ્યો, માંચી એથી દંશ લઈને ઉતરતા સર્પને પેલા નોળીઆએ જોયો, તેથી તેણે એકદમ કુદીને તે સર્પના હાકે હાક કરી નાંખ્યા, પછી તે ખંખર તેની માતાને આપવા માટે તે દ્વારમાં રહેલી બાળકની માતા પાસે લોહીથી ખરડાએલા મુખઆદિ અવયવો સહીત આવ્યા અને વિવિધ પ્રકારે ગેર કરવા લાગ્યો. આથી બાળકની માતાએ એમ બોલ્યું કે ‘અરેરે! આણે મારા પુત્રને મારી નાંખ્યો જણાય છે, તેથી કંધાવેશવડે હાથ-આંના સાંમેલાવતી તે નોળીઆને મારી નાંખ્યો, અને પછી બાળક પાસે ગઈ, ત્યાં જન્મે જીવે છે, તો બાળક અને સર્પ બન્નેને મરેલા દીકરા. આથી તેણે સત્ય હકીકત જાણી કે સર્પે મારા પુત્રને માર્યો છે, અને નોળીઆએ આ સર્પને માર્યો છે. બંધારે આ પ્રમાણે સત્ય બીના તેના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેના પશ્ચાતાપનો પાર રહ્યો નહિ, તેણે આકંઠ કરતાં કહ્યું કે ‘અરેરે! નિરપરાધી અને ઉપકારી નોળીઆને મેં અસાગણીએ કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના મારી નાંખ્યો, મારા જેવી નીચ બીજી કંઈ સ્ત્રી હશે.’ ઇત્યાદિ ચિન્તન કરતાં તે બમણું શોક પામવા લાગી. આ ઉદાહરણમાં પ્રથમ નોળીઆને અપરાધી માનીને મારતાં તે સ્ત્રીને લાવતો અનુયોગ, અને પછી સત્ય હકીકત જાણીને પશ્ચાતાપ થયો, તે તેને લાવતો અનુયોગ થયો જાણવો.

પાંચમું કમળામેળાનું ઉદાહરણ-દારિકા નગરીમાં બળદેવના પુત્ર નિપથનો સાગર-ચન્દ્ર નામે અતિરૂપવાન પુત્ર હતો, તે સાગરચન્દ્ર બીજા રાજા વિગેરે રાજકુમારોને અતિ વલ્લભ હતો. તેજ નગરીમાં કમળામેળા નામે એક રાજાની કન્યા રહેતી હતી, તે કન્યા ઉમ્મસેન રાજાના પુત્ર નભાસેનને આપેલી હતી, પણ પરણાવી નહોતી, તે અરસામાં એક વખત નારદયુને સાગરચન્દ્ર પાસે આવ્યા. સાગરચન્દ્રે તેમનો બહુમાનપૂર્વક આદર સહાર કર્યો, અને વિનયથી પૂછ્યું-‘ભગવાન! આપે કંઈ આશ્ચર્ય જોયું હોય તો કહો.’ કેટલું જોવાની ઇચ્છાવાળા નારદે કહ્યું, ‘બીજું કંઈ આશ્ચર્યકારી નથી જોયું, પણ માત્ર

મને તો શું પરન્તુ ત્રિભુવનને આશ્ચર્ય કરે એવું કમળામેળા નામે રાજકન્યાતું અદ્ભુતરૂપ જોયું છે.' સાગરચન્દ્રે કહ્યું, 'લાવન! શું તે કન્યા કોઇને આપેલી છે?' નારદે કહ્યું, 'આપેલી છે, પરન્તુ પરણાવી નથી.' સાગરચન્દ્રે કહ્યું, 'પ્રભો! ત્યારે મને તે સુંદરી કંઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય?' નારદે કહ્યું, 'લાવ! તે હું શું જાણું?' મને તો તે જે પુછ્યું તેના યોગ્ય ઉત્તર મેં આપ્યો, તે કેમ પ્રાપ્ત કરવી, તે તારું કામ છે.' એમ કહીને નારદ અન્યત્ર આલ્સ્યા ગયા. નારદશુનિના ગયા પછી સાગરચન્દ્રને કમળામેળાના અનુરાગને લીધે સૂતાં બેસતાં-કે ઉઠતાં કોઇપણ સ્થળે પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઈ નહીં. કેવળ પાટીઆ ઉપર કમળામેળાના રૂપતુલ્ય ચિત્ર કહાડી તેનું ધ્યાન કરતો અને નિરન્તર તેનાજ નામનો જાપ કરતો તેનામાંજ તદ્દીન ગઈ ગયો. આ બાલુ નારદશુનિ સાગરચન્દ્રની પાસેથી નીકળીને કમળામેળા પાસે ગયા, ત્યાં તે રાજકન્યાએ પણ બહુમાન પૂર્વક આદર સત્કાર કરીને આશ્ચર્ય પૂછ્યું, 'એટલે કલહપ્રિય નારદે કહ્યું કે 'આશ્ચર્યકારી બે વસ્તુઓ મેં જોઈ છે, એક તો સાગરચન્દ્રનું અદ્ભુતરૂપ અને બીજી નભઃસેનનું આત્યન્તકરૂપ આ બન્નેનું સામ્ય ત્રિભુવનમાં નથી.' નારદના વચનથી તે રાજકન્યા નભઃસેનપર વિરક્ત થઈ અને સાગરચન્દ્ર ઉપર અનુરાગવતી થઈ. સાગરચન્દ્રની પ્રાપ્તિ માટે ચિંતાતુર થઈ પૂછતાં નારદે આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે 'પુત્રિ! ધીરજધર, થોડાજ વખતમાં તે તને પ્રાપ્ત થશે.' આ પ્રમાણે કરીને નારદશુનિ સાગરચન્દ્ર પાસે ગયા અને કહ્યું કે 'લાવ! તે સુંદરી તને ઇન્છ છે, માટે તેને મેળવવા યત્ન કર.' એટલું કહીને તે પોતાને સ્થાનકે ગયા. તે પછી વિરહવ્યથાથી પીડા પામતો સાગરચન્દ્ર ગમે તેમ પ્રલાપ કરવા લાગ્યો, એની એ પ્રમાણેની સ્થિતિ જોઇને સર્વ સ્વજન વર્ગ અતિ દુઃખી થવા લાગ્યો. અને જાહવો ખેદ કંઠવા લાગ્યો, એ દરમિયાન કોઈ કારણથી સાગરચન્દ્રને મળવાની ઇન્છાથી શાંખકુમાર ત્યાં આવ્યો, તેણે તેને તેવી અવસ્થામાં જોઇને, પાછળ રહીને સાગરચન્દ્રની આંખો પોતાના બે હાથથી ઢાંકી દીધી, તેથી સાગરચન્દ્રે કહ્યું, 'કેણ? કમળામેળા છે?' તેના ઉત્તરમાં શાંખકુમારે કહ્યું, 'લાઈ! હું કમળામેળા નથી પણ કમળામેળાક યુ.' આથી સાગરચન્દ્રે જાણ્યું કે 'આતો શંખ છે.' તેથી તેણે આતિ રનેહને લીધે કહ્યું કે- 'અરેઅર લાઈ! તું સત્ય કહે છે, તુંજ મને તે કમળા સમાન દીર્ઘ-લોચનવાળી કમળામેળાને મેળવી આપનાર છે, તારા સિવાય, બીજો મને તે મેળવી આપવાને સમર્થ નથી.' બીજા યાદવકુમારેએ શાંખકુમારને મદીરા પાઇને તે નીશામાં તેણે સાગરચન્દ્રને તે કન્યા મેળવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી, પછી બ્યારે નશો ઉતરી ગયો, એટલે વિચાર્યું કે 'અરે! મેં આ કેવું મોટું કષ્ટ ઠેકાડું? કેમકે તે કન્યા મેળવવી બહુ અશક્ય છે. હવે કેરેલી પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ કેવી રીતે થશે?' ઇત્યાદિ વિચાર કરીને તેણે પ્રયુક્તકુમાર પાસેથી પ્રજ્ઞાસિનામની વિદ્યા માગી, પછી જે દિવસે કમળામેળાના લક્ષ થવાના હતા, તે દિવસે બીજા યાદવકુમારે સાથે મળીને તેણે નગર બહારના ઉદ્યાનથી માંડીને કમળામેળાના પિતાના ગૃહ પર્યન્ત લાંબી શુરંગ કરાવી અને તે વાટે કન્યાને લઇને બહારના ઉદ્યાનમાં આવ્યો, ત્યાં નારદશુનિને સાક્ષી કરીને સાગરચન્દ્ર સાથે કમળામેળાતું પાણી ગ્રહણ કરાવ્યું. તે પછી પ્રજ્ઞાસિવિદ્યાના પ્રલાવથી તે સર્વ વિદ્યાધરોદ્ભૂત કરીને ઉદ્યાનમાં કીડા કરવા લાગ્યા. શંખકુમારે જે વખતે કમલામેલાતું મહેલમાંથી હરણ કર્યું ત્યારે ત્યાં વિદ્યાના ભેરથી ઝનાવટી કમલામેલાને રાખી હતી તે તેની સાથે વિવાહની વધિ હતી તેવા વખતમાં તે વિદ્યારૂપ એકદમ હાંસી કરીને લોપ થઈ ગયું, પછી તપાસ કરતાં સાચી કમલામેલાને અને બધાને કીડા કરતા જોયા, ને તે વાતની તે કન્યાના સંખ્યાધિઓને અખંડ આપી, તેમણે પણ તે વાત વાચકેવને કહી. કે 'વિદ્યાધરેએ કમળામેળાતું હરણ.

કરીને પાણીઝણુ કૃષ્ણ છે. ' કન્યાના સાસરીઆ પક્ષના લોકોએ પણ શોધતાં વિવાધરના રૂપ-
વાદી અને ના પરણવાના વીચાર કરનારી તે કન્યાને જાણી, આવાત સાંભળી કૃષ્ણવાસુદેવ
વિવાધરોપર ક્રોધાયમાન થઇને સૈન્ય સહિત તેઓને શિક્ષા કરવા નગરની બહાર આવ્યા.
ખત્રે પક્ષ વચ્ચે ઘેર સંગ્રામ શરૂ થયો. તે વખતે શાંખકુમાર વૈક્રિયરૂપ તથાને પિતા
પાસે આવી તેમના ચરણમાં પડ્યો, અને કહ્યું કે કન્યા આપઘાત કરતી હતી તેને
અમેએ બચાવીને આ લગ્ન કર્યું એમ જણાવ્યું એટલે સંગ્રામ બંધ રહ્યો, પછી કમળા-
મેળાના પહેલાના સંબંધી નલસેન ને તેના પિતા વગેરેને સમજાવી તે કન્યા સાગરચ-
ન્દ્રનેજ આપી, કેમકે તેણે તેની સાથે પાણી ઝણુ થઇ ગયું હતું, એટલે બીજે કોઈ
ઉપાય નહોતો. પછી સર્વ પોતપોતાને સ્થાને ગયા. આ ઉદાહરણમાં શાંખકુમારને જે કમ-
ળામેળા માની, તે સાગરચન્દ્રને ભાવનો અનુયોગ થયો, અને પછી યથાર્થપણે શાંખકુમાર
જણ્યો, ત્યારે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો.

છઠું શાંખકુમારનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—જાંબુવતી, કૃષ્ણવાસુદેવ પાસેથી તેમજ
બીજાઓ પાસેથી ઘણીવાર એણે સાંભળતી કે 'દેવી ! તમારો પુત્ર શાંખકુમાર દુર્ગુણિત'
મંદીર છે. ' પણ માતાને પુત્રના દોષ જણાતા નથી. એથી જાંબુવતી પોતાના કુમારનો વાંક માન
નહોતી, છતાં ઘણીવાર કુમાર તરફની ફરીઆદો જ્યારે આવી, ત્યારે તેણીએ કૃષ્ણમહારાજને
કહ્યું કે 'મહારાજ ! સર્વ લોકો અને આપ પણ મારા પુત્રના દોષો કહો છે, પરંતુ મારી
દૃષ્ટિમાં તેનો એક પણ દોષ હજી મુખી જણાતો નથી. ' તેના ઉત્તરમાં કૃષ્ણમહારાજે કહ્યું,
'દેવી ! તમે તેના દોષ નથી જોયા, તો આજે મારી સાથે ચાલો, હું તમને તેના દોષો
જણાવું. ' એમ કહીને જાંબુવતીને ઉત્કૃષ્ટ સૌન્દર્ય અને લાવણ્યવતી ભરવાડણીરૂપ ધારણ
કરાવ્યું, અને પોતે ભરવાડનું રૂપ લીધું. આ પ્રમાણે વેશ ધારણ કરીને નગર બહારથી
ખત્રે-જણા નગરમાં દાખલ થયા. દહીંનું ગોરસ સાથે ધરીને આગળ વેશધારી આલીરણ
ચાલવા લાગી, પાછળ હાથમાં લાંબી લાકડી લઇને વેશધારી આભિર ચાલવા લાગ્યો.
અતિલાવણ્યવતી આભિરણને દહીં વેચવા આવેલી જોઇને શાંખે કહ્યું. ' અરે બાઈ ! મારે
તાજું સંધણું દહીં લેવું છે, તું જે મૂલ્ય માગીશ તે આપીશ, મારે મારે ઘેર ચાલ. ' તેના
કહેવાથી તે ખત્રે વેશધારી ગોપ અને ગોપાંગના શાંખની પાછળ ચાલ્યા, જતાં જતાં
એક શૂન્ય દેવાલયની ભૂમિ આગળ આવીને શાંખે ગોપાંગનાને કહ્યું કે ' આમાં પ્રવેશ
કર, અને દહીં નીચું મૂક. ' વેશધારી ગોપાંગનાએ તેના દુષ્ટ અભિપ્રાય જાણીને કહ્યું કે,
' હું અંદર નહીં આવું, અહીં રહીનેજ દહીં આપીશ, તે તું લે અને મૂલ્ય આપ. '
શાંખે કહ્યું, ' જો અંદર નહિ આવે, તો બળાત્કારથી અંદર ખેંચી જઇશ. ' એમ કહીને
ગોપાંગનાના હાથ ઝાડીને ખેંચવા લાગ્યો, તેને તેમ કરતા જોઇને વેશ ધારી ગોવાળે
આવીને એકદમ ગોપાંગનાનો બીજો હાથ ઝાડ્યો. ખત્રેની ખેંચાતાણીમાં ગોપાંગનાના
મસ્તકપરથી દહીંની મટકી પડીને ભાંગી ગઈ, એટલે તે ખત્રે જણાએ પોતાનું ખરૂં રૂપ
પ્રગટ કર્યું. તે જોઇને શાંખકુમાર અતિલજ્જ પામીને ત્યાંથી ભાગી ગયો, તે પછી તેને
એટલી બધી લજ્જા થઈ કે રાજદ્વારમાં કોઈ ઉત્સવ હોય તો પણ તે ત્યાં આવતો નહિ.
કેટલાક દિવસો પિત્રા પછી કૃષ્ણમહારાજે ગ્રામ પુરૂષાને મોકલીને મહામુરારીખતે રાજદ્વા-
રમાં બોલાવ્યા. તે વખતે તે છરીવડે વાંચની ખીલી છાલતો છાલતો ત્યાં આવ્યો, અને
વાસુદેવને પ્રણામ કરીને બેઠો. એટલે કૃષ્ણવાસુદેવે પૂછ્યું ' કુમાર ! છરીવડે આ શું ધરે
છે ? ' કુમારે કહ્યું. ' જે મારી પહેલાની વાત છે તે તે કોઈ કહે તો તેના મ' ... ' હા'

વાને આ ખીલી તૈયાર દરું છું.’ આ ઉદાહરણમાં માતાને ગોપાંગના માનતાં શાંખકુમારને લાવને અનુયોગ થયો અને પછી યથાર્થ માતાએ જાણતાં લાવને અનુયોગ થયો જણવો. પ્રસ્તુત અનુયોગમાં પણ યોગના પૂર્વની પેઠે જ જણવી.

સાતમું શ્રેષ્ઠિકના કોપનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે—એક વખત માહ મહિનામાં રાજગૃહી નગરીએ શ્રીમાત્ લગવત્ મહાવીર દેવ સમવસયો, તે વખતે તેમને હિમના કણીઆને વરસનારી મોટી ઠંડી પડતી હતી શ્રીમહાવીર મહારાજને વંદન કરવા માટે શ્રેષ્ઠિક મહારાજ શેલ્લજા રાણી રાણી સહિત ગયા; વન્દન કરીને પાછા ફરતાં માર્ગમાં, તપથી કૃશ થએલા, અતિશય હિમકણને વર્ષતી એવી રીતઝડપે ઇતાં સર્વથા આવરણ (વસ્ત્ર) રહિત, ફેરના શિખરની જેવા નિષ્કંપ, અને કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમાં રહેલા કોઈ તપસ્વી મુનિને સંધ્યા સમયે શેલ્લજા રાણીએ જોયા, આવા ધૈર્યવાન મુનિને જોઈ તેમના શુભોત્ત્ત્વ મનમાં ધ્યાન કરતી શેલ્લજા રાજાની સાથે રાજમહેલમાં ગઈ. રાત્રિએ શયન સમયે રીત હરણ કરનાર વસ્ત્રો ઝોડીને મૂલ્યવાન પલંગમાં સૂતી, કેરલીકવાર પછી ઝોડેલા વસ્ત્રોમાંથી રાણીને હાથ બહાર નીકળી ગયા, ને તે અતિશય ઠંડીને લીધે અકરાધ ગયા, તે હાથની રીતે કરીને આખું શરીર ઠંડીથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું; આથી ગાઠ નિદામાં સૂતેલી રાણી જાગી ઉઠી અને હાથ આવરણમાં લઈ લીધા. તે વખતે તેણીએ પેલા મહાશુણી અને ધૈર્યવાન કાર્યોત્સર્ગમાં રહેલા મુનિયાદ આલ્યા. તેથી તેમના શુભોના બહુ માનવડે આશ્ચર્ય પામેલી તેણીએ કહ્યું, “અહો! તે આવા સમયે શું કરતા હશે?” અહીં રાણીને કહેવાનો ભાવ એવો છે કે ‘વસ્ત્ર બહાર નીકળી ગયેલા એક હાથને ઠંડી લાગવાથી હું’ આખા શરીરે આટલી ખીડા પામું છું, તો આરત્યમાં કંઈપણ વસ્ત્ર રહિત તપથી કૃશ થએલા તે મુનિ આવી ઠંડીમાં કેમ રહી શકતા હશે?’ રાણીને આ અભિપ્રાય તો રાણીના મનમાં જ રહ્યો, પણ તે પ્રગટ શબ્દો પાસે સૂતેલા રાજાએ સાંભળ્યા, અને ઇર્ષાંત્રુપણથી તે શબ્દોનો અર્થ તેને વિપરીત ભાર્યો; તેને એમ જણાયું કે ‘જરૂર આણે કોઈ જાનને સંકેત આપેલો, પણ હું તેની પાસે હોવાથી તે ત્યાં જઈ શકી નહીં.’ આવા વિચારથી રાજાનું ચિત્ત રાંધવાનું થયું, તેથી અતિખેદ પૂર્વક રાત્રિ વિતાવી. પ્રભાતમાં ઊઠીને રાજા લગવન્ત પાસે જવા નીકળ્યો, જતાં જતાં અતિ ક્રોધાવેશથી અભયકુમારને ગોલાવીને આજ્ઞા કરી કે ‘રાણી સહિત આખું અન્તઃપુર સળગાવી દેજે.’ રાજાની આવી ભયંકર આજ્ઞા સાંભળીને અભયકુમારે વિચાર્યું કે ‘કોઈ દારૂથી હિતપત્ર થયેલા ક્રોધવડે રાજાએ આવી અયોગ્ય આજ્ઞા કરી છે, પણ એવી રીતે ક્રોધમાં કરાયેલી આજ્ઞા સુબળ જો કરવામાં આવે, તો તેનું પરિણામ સુખકારી આવે નહીં, અને પતાની આજ્ઞા પણ કરવી; આવો વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન અભયકુમારે અન્તઃપુર પાસેની એક શૂન્ય બુની હરિતશાળાને સળગાવી, અને પછી પોતે પણ લગવન્તને વન્દન કરવા ચાલ્યો. અન્તઃપુરને સળગાવવાની આજ્ઞા આપીને શ્રેષ્ઠિકરાજા લગવન્ત પાસે આલ્યા, ત્યાં આવીને લગવન્તને વંદન કરી પૂછ્યું—‘લગવન્ત! શેલ્લજા એક પતિવાળી છે, કે અનેક પતિવાળી છે?’ લગવન્તે કહ્યું, ‘રાજા! શેલ્લજા એક પતિવાળી છે.’ લગવન્તના વચનથી રાજાનો સંદેહ દૂર થયો, અને ક્રોધ શમી ગયો, તેથી સત્વર ત્યાંથી પાછા ફરીને અભયકુમારને ફેરેલી આજ્ઞાનો નિષેધ કરવા રાજમહેલ તરફ આવવા લાગ્યા. માર્ગમાં જ અભયકુમારે સામા મળ્યા, એટલે રાજાએ પૂછ્યું, ‘કેમ અભય! અન્તઃપુર સળગાવ્યું?’ કુમારે કહ્યું ‘હા, સળગાવ્યું.’ આથી ક્રોધાવશાન થયેલા રાજાએ કહ્યું, ‘અરે મૂર્ખ! વિચાર કર્યો વિના તે’ એમ કહ્યું, તો તું પણ તેમાં પેશીને કેમ સળગી મૂચો નહિ?’

કુમારે કહ્યું ‘ મહારાજ ! હું’ અગ્નિમાં શા મટે પ્રવેશ કરું ? આપની આજ્ઞા મુજબ કર્યું. એમાં મારો શો દોષ છે ? છતાં આપને મારાથી ખેદ થાય છે, તો હવે હું’ આપને મુખ નહિ ખતાવું’, ભગવન્ત પાસે જઈ પ્રત અહણ કરીશ.’ એમ કહીને અભયકુમારે ભગવન્ત પાસે જઈ દીક્ષા અહણ કરી. આ ઉદાહરણમાં મુશીલ એલ્લિયાને દુઃશીલ માનનાર રાજને પ્રથમ ભાવનો અનનુયોગ થયો, અને પછી યથાર્થે જાણવાથી ભાવનો અનુયોગ થયો. આ પ્રમાણે નિદેશ અને ઉદાહરણ સહિત અનુયોગ અને અનનુયોગ કહ્યો. ૧૪૧૮.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ નિયોગનું સ્વરૂપ કહે છે.

નિયઓ વ નિચ્છિઓ વા હિઓ વ જોગો મઓ નિઓગોત્તિ ।

નેઓ સમેજ-લક્ષણ-સોદાહરણોઽણુઓગો વ ॥ ૧૪૧૯ ॥

સૂત્રનો અભિધેયની સાથે, જે નિયત-નિશ્ચિત-હિતકારી અનુકૂળ યોગ એટલે સંબંધ, તે નિયોગ કહેવાય છે. તે નિયોગના ભેદ-લક્ષણ અને ઉદાહરણ અનુયોગની પેઠે જાણવાં. ૧૪૧૯. ભાષાનું સ્વરૂપ કહે છે.

માસા વત્તા વાયા મુયવત્તીભાવમેત્તયં સા ય ।

મુપમાવમિત્તયં જહ સામણ્યમિદેવમાર્યં ॥ ૧૪૨૦ ॥

ભાષા એટલે વ્યક્ત વાણી, તે અહીં શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્રને વાણી માની છે. એટલે, જેમકે સમનો આપ એટલે ભાષા તે સામાયિક, એ તે શ્રુતની ભાષા માત્ર વાણી કહેવાય. ૧૪૨૦.

બોલવું તે ભાષા-ભાષા અને વ્યક્તવાણી, એ સર્વ એકાર્થિક શબ્દો છે. તેમાં અહીં જે ભાષા કહી છે, તે શ્રુતના વ્યક્તિભાવ માત્ર રૂપે કહી છે. પણ સર્વ વિશેષરૂપ વિભાષા નથી કહી, કેમકે વિભાષા તો પર્યાય વિષયી છે. અહીં આ ઉદાહરણ કહે છે-જેમ અવ્યક્ત અને નહિ જાણેલાં વિશેષ સ્વરૂપવાળાં શ્રુત-ભાવ માત્રને નહિ જાણનારા શિષ્યને ભાષક વ્યાખ્યાન કરનારાએ સ્પષ્ટ કરાય છે તેવી રીતે તે કહે છે. જેમકે આ શાસ્ત્ર પરિજ્ઞા અથવા સામાયિક અધ્યયન છે, તે સામાયિકનો આ શબ્દાર્થ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભાષક-વિભાષક-અને વાર્તિકકાર એમ ત્રણ પ્રકારના શ્રુતની વ્યાખ્યા કરનારા છે. તેમાં જે ભાષક છે, તે સામાન્ય શ્રુતને વ્યુત્પત્તિ સહિત વિશેષ નામરૂપે કથન કરીને ચરિતાર્થ થાય છે, જેમકે સમનો આપ એટલે ભાષા-પ્રાપ્તિ, તે સામાયિક; આ પ્રમાણે ભાષક સંબંધી ભાષાનું સ્વરૂપ છે. ૧૪૨૦. હવે વિભાષક સંબંધી વિભાષાનું સ્વરૂપ કહે છે.

વિવિદા વિસેસઓ વા હોઝ વિમાસા દુમાણવજ્ઞાયા ।

જહ સામણ્યં સમઓ સામાઓ વા સમાઓ વા ॥ ૧૪૨૧ ॥

વિવિધ પ્રકારની અથવા વિશેષથી ભાષા, તે વિભાષા એ વિભાષા, બે આદિ પર્યાય-વાળી છે, જેમકે જેથી શિક્ષકમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સામાયિક, અથવા સર્વ જોવાને પ્રિય એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ જેમાં થાય તે સામાયિક, અથવા રામદ્રેષ સહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ જેમાં થાય તે સામાયિક. ૧૪૨૧

વિ. ભા. ૬૪

વિવિધ પ્રકારે અનેક પર્યાયથી શ્રુતને પ્રગટ કરવું તે વિભાષા, અથવા પૂર્વે કહેલ ભાષાની અપેક્ષાએ વિશેષપણે શ્રુતને પ્રગટ કરવું તે વિભાષા, તે વિભાષા બે આદિ પર્યાયોવાળી છે; જેમકે “ કરેમિ મંતે । સામાદય ” ઇત્યાદિ સૂત્ર તે સામાયિક કહેવાય છે, અથવા સામાયિક એટલે સર્વે મુમુક્ષોના મંકેત સમયમાં થયું હોય તે સામાયિક, કારણ કે સર્વ મુમુક્ષો-ભાક્ષની ઇચ્છાવાળાઓ સર્વ સાવધનો ત્યાગ કરવારૂપ આ સામાયિકમાંજ પ્રથમ આવે છે, અને તે પછી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ પ્રાપ્તિવડે સર્વ કલેશોથી મુકાય છે અથવા સમ્યગ્ અયન એટલે જેથી ભાક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સમય અને તેજ સામાયિક, અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી શાંતિની પ્રાપ્તિ જેથી થાય તે સામાય અને તેજ સામાયિક અથવા રાગ-દ્વેષરહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય, એટલે દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ કર્મ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય તે સામાયિક, ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયથી સામાયિક શબ્દનો અર્થ કરેલો તે વિભાષા કહેવાય છે. ૧૪૨૧. હવે વાર્તિકનું સ્વરૂપ કહે છે.

વિત્તીય વપરણં વત્તિયમિદ્ સવપજ્જવેદિં વ ।

વિત્તીઓ વા જાયં જમ્મિ વ જહ વત્તણ મુત્તે ॥ ૧૪૨૨ ॥

ઉકોસયમ્મયનાણી નિચ્છયઓ વત્તિયં વિયાણાઈ ।

જો વા જુગપ્પહાણો તઓ વ જો ગેળ્હણ સવં ॥ ૧૪૨૩ ॥

(જેમ સામાયિક અધ્યયનની નિશ્ચિતપર આ વિશેષાવશ્યક લાભ્ય છે તેમ) વૃત્તિનું એટલે સૂત્રના વિવરણનું વ્યાખ્યાનરૂપ લાભ્ય તે વાર્તિક કહેવાય, અથવા સર્વ પર્યાયોથી જે વ્યાખ્યાન તે, તથા સૂત્ર વિવરણથી આવેલું સૂત્રાર્થકથનરૂપ વ્યાખ્યાન તે, તેમજ જે સૂત્રમાં જે પ્રકારે હોય તે પ્રકારે સૂત્રની ઉપર શુદ્ધપરપરાએ આવેલું જે વ્યાખ્યાન તે, વાર્તિક કહેવાય. (નિશ્ચયથી તો એવું વાર્તિક ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની કરી જાણે છે, અથવા (ભદ્ર-બાહુસ્વામિ આદિની પેઠે) જે યુગમાં જે પ્રધાન આચાર્ય હોય તે, અથવા એવા યુગ-પ્રધાન આચાર્ય પાસેથી (સ્થૂલભદ્ર સ્વામિઆદિની પેઠે) જેણે સર્વ શ્રુત પ્રહણ કર્યું હોય તે વાર્તિક કરી જાણે છે. ભાષકાદિ ત્રણેનું સ્વરૂપ બીજી રીતે કહે છે—

ઝળં સમમહિયં વા મણિયં ખાસંતિ ખાસનાઈયા ।

અહવા તિણિવિ સાહેજ્જ કઢ્ઢકમ્માદનાઈર્હિ ॥ ૧૪૨૪ ॥

અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાનથી એણે વ્યાખ્યાન જે બીજાને કહે, તે ભાષક કહેવાય, અનુયોગાચાર્ય કહેલા વ્યાખ્યાન જેટલુંજ વ્યાખ્યાન બીજાને જે કહે તે વિભાષક કહેવાય, અને અતિશય શુદ્ધિમાન તેથી અધિક વ્યાખ્યાન કહે તે વાર્તિકકાર કહેવાય. અથવા આ ત્રણેનું સ્વરૂપ કાષ્ઠકર્માદિના ઉદાહરણથી કહેવું. ૧૪૨૫.

ઉપરોક્ત કાષ્ઠકર્માદિ સંબંધી ઉદાહરણો કહે છે.

કઢે પોત્થે ચિત્તે સિરિઘરિય વોંડ-દેસિય ચેવ ।

ખાસગ-વિખાસણવિય વિત્તીકરણ ચ આહરણા ॥ ૧૪૨૫ ॥ ૧૪૨૬ ॥ ૧૪૨૭ ॥

કાષ્ઠ-પુસ્ત (લેખ) ચિત્ર-લગાડી-કમળ અને માર્ગ દેશકના ઉદાહરણો, ભાષક-વિભાષક અને-વાર્તિકકાર સંબંધી જાણવાં. ૧૪૨૫.

જેમ કોઈ કળાવાન કારીગર કાષ્ટની અંદર અમુક પ્રકારનો આકાર માત્ર કોતરી શકે છે, બીજો કોઈ તેવાં સ્થૂલ અવયવોવાળું કંઈક રૂપ કોતરી શકે છે, અને વળી ત્રીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન કારીગર સર્વ અવયવો યુક્ત સંપૂર્ણરૂપ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; તેવીજ રીતે ભાષક કાષ્ટસમાન સામાયિકાદિ સૂત્રનો કંઈક અર્થ માત્ર કહે છે, વિભાષક તેના તેજ અર્થ અનેક પ્રકારે વિસ્તારીને કહે છે, અને વાર્તિકકાર તેજ અર્થ સર્વ વ્યાખ્યાના પ્રકારથી અતિ વિસ્તારથી કહે છે ૧ પુસ્ત એટલે લેખ્ય વસ્તુ, તેનું ઉદાહરણ પણ કાષ્ટની પેઠે સમજવું, ૨ ચિત્રનું દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે, જેમ કોઈ ચિત્રકાર ભીંત આદિ ઉપર સામાન્યથી કોઈ રૂપનો આકાર માત્ર આલેખે છે, બીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન તેની અંદર હકતાણ આદિના રંગથી ગૌરવર્ણાદિ ભાવો ખતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ વધારે કળાવાન તેની અંદર સર્વ હાવભાવો ખતાવી ચિત્રિતરૂપવાળાની આબેહુબ અવસ્થા ખતાવે છે, આ દષ્ટાંતમાં દાદાંતિકની યોજના પૂર્વવત્ સમજવીક ચોથું ભંડારીનું ઉદાહરણ, જેમ કોઈ ભંડારી “આ ભાજનમાં આટલાં રત્નો છે.” એટલુંજ માત્ર જણે, બીજો ભંડારી તે રત્નોની જાતિ-પ્રમાણ વિગેરે પણ જણે. અને ત્રીજો ભંડારી તે રત્નોના સર્વ ગુણ-દોષ પણ જણે. આ દષ્ટાન્તમાંના પહેલા-બીજા-તે ત્રીજા ભંડારી સમાન અતુલ્ય ભાષક-વિભાષક અને વાર્તિકકાર જાણવા. ૪ આ સંબંધમાં પાંચમું ઉદાહરણ કમળાનું છે. જેમ કોઈ કમળ અમિક્ષિત હોય છે, કોઈ અર્ધ વિક્ષિત હોય છે, અને કોઈ સર્વથા વિક્ષિત હોય છે; તેમ ભાષકાદિનાં વ્યાખ્યાનો પણ એકેકથી વધારે વિસ્તૃત હોય છે, ૫ છઠું ઉદાહરણ માર્ગોપદેશકનું છે. જેમ કોઈ માર્ગોપદેશક એવા પુરૂષને માર્ગ પૂછતાં, તે સામાન્યથી માર્ગની દિશા માત્ર ખતાવે છે, બીજો કોઈ વળી એ માર્ગમાં આવતા ગામ નગરાદિની નિશાનીઓથી વધારે સ્પષ્ટ માર્ગ ખતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે એ માર્ગે જવાથી આવો લાભ છે અથવા આવું તુલ્યાન છે. એ પ્રમાણે ભાષકાદિ પણ અતુલ્ય એકેકથી વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરે છે. ૧૪૨૫.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

પદ્મો રુદ્રાગારં ધૂલાવયવોવદંસર્ણ વીઓ ।

તદ્ઓ સવાવયવે નિદોસે સવહા કુણ્દ ॥ ૧૪૨૬ ॥

કદ્દસમાર્ણં મુત્તં તદત્યરૂયેગભાસર્ણં ભાસા ।

ધૂલત્યાણ વિભાસા સર્વેસિ વર્તિયં નેયં ॥ ૧૪૨૭ ॥

કાષ્ટની અંદર કોઈ પુરૂષ રૂપનો આકાર માત્ર કરે છે, બીજો તેમાં સ્થૂલ અવયવો ખતાવે છે, અને ત્રીજો સર્વથા પ્રકારે સર્વ નિદોષ અવયવો કરે છે. અહીં કાષ્ટ સમાન સૂત્ર છે, તેના એક અર્થ માત્રને કહેનાર ભાષક છે, ધણા અર્થો કહેનાર વિભાષક છે, અને સર્વથા પ્રકારે સર્વ અર્થ કહેનાર વાર્તિકકાર છે. ૧૪૨૬-૧૪૨૭.

પુસ્ત (લેખ્ય વસ્તુ) નું દષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ કરે છે.

પોત્યં રુદ્રાગારં રુદ્રાવયવં સમત્તપજ્ઞાયં ।

જહ તહ મુત્તં ભાસા વિભાસર્ણં વર્તિયં ચૈવ ॥ ૧૪૨૮ ॥

જેમ કોઈ લેખ્ય વસ્તુમાં પ્રથમ ઇન્દ્રાદિ સંબંધી રૂપનો આકાર માત્ર થાય છે, પછી તેમાં તેના આકાર જણાવાય છે, અને પછી તે રૂપાકાર સર્વ પર્યાયવાળું થાય છે; તેમ સૂત્ર

પણ ભાષકની ભાષા, વિભાષકની વિભાષા અને વાર્તાકારના વાર્તાિકથી જન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાવાળું થાય છે. ૧૪૨૮ ચિત્રતું દૃષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ કરે છે.

કુટું વત્તીલિહિયં વણ્ણગિદ્ધં સમત્તપજ્જયં ।

જહ તહ મુત્તં માસા વિભાસણં વત્તિયં ચરિયં ॥ ૧૪૨૯ ॥

જેમ કેાઈ દીસી ભીંત ઉપર પીંછીવડે પ્રથમ આમાન્ય આકાર માત્ર થાય છે, પછી હલતાલ ઝાદિના રંગથી ગારવણાદિ ભાવવાળું થાય છે, અને પછી સંપૂર્ણ પર્યાયવાળું સર્વ ભાવ યુક્ત તે ચિત્ર થાય છે; તેમ સૂત્ર ભાષક-વિભાષક અને વાર્તાિકતું વ્યાખ્યાન અનુક્રમે વિસ્તીર્ણ થાય છે. ૧૪૨૯. ભંડારીતું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

માણે જાઈ-માણં મુળે ચ રચનાણ મુણ્ણ સિરિચરિઓ ।

જહ તહ મુયમાણે માસગાદઓ અત્પરચનાણ ॥ ૧૪૩૦ ॥

જેમ કેાઈ ભંડારી ભાજનમાંના રત્નોની મરકતાદિ ભતિ માત્રને જાણે છે, કેાંઈ તે રત્નોતું માપ-વાલ-ગદિઆણાદિ પ્રમાણ જાણે છે, અને કેાઈ તે રત્નોનાં રોમાપહાર-સુધા-તુષા-અને અમોના અપહારઆદિ ગુણોને પણ જાણે છે; તેવી રીતે શ્રુતરૂપ ભાજનમાંના અર્થને ભાષકાદિ એકેકથી વધારે વધારે વિસ્તૃત જાણે છે. ૧૪૩૦ કમળતું ઉદાહરણ જણાવે છે.

પોંદં વિભિન્નમીસિં દરફુલ્લં વિપસિયં વિસેસેણ ।

જહ કમલં ચચ્ચુલ્લં મુત્તાઈચ્ચકમ્પેવં ॥ ૧૪૩૧ ॥

જેમ અવિકસિત-અદ્યવિકસિત-અર્ધ વિકસિત અને સર્વથા વિકસિત એમ ચાર રૂપ-વાળું કમળ હોય છે; તેમ સૂત્રાદિ પણ ચાર રૂપવાળું હોય છે. (એટલે અવિકસિત કમળ જેવું વિવરણ રહિત સૂત્ર, પછી અદ્ય વિવરણ-તેથી અધિક વિવરણ અને તેથી પણ અધિક-તર વિવરણ ભાષકાદિની ભાષાઆદિથી હોય છે.) ૧૪૩૧

માર્ગે બતાવનારતું ઉદાહરણ જણાવે છે.

વંયો દિસાવિમાગો ગામ-પુરાઈ ગુણ-દોસપેચાલં ।

જહ પહ્વેસણમેવં મુત્તં માસાપતિયયં ચ ॥ ૧૪૩૨ ॥

જેમ કેાઈ ગામનો માર્ગ પૂછવાથી કેાંઈ માર્ગદેશક દિશામાત્રથીજ માર્ગ બતાવે છે, બીજો વળી તે માર્ગમાં બાવતા ગામ-નગરાદિ સહિત માર્ગ બતાવે છે, અને ત્રીજો તે માર્ગના ગુણદોષ પણ જણાવે છે; એ પ્રમાણે સૂત્ર પણ ભાષાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. ૧૪૩૨.

આ કાણાદિ સર્વ દૃષ્ટાન્તોમાં પરમાર્થ આ છે કે ભાષક-વિભાષક અને વાર્તાિકાર અનુક્રમે જન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વક્તા છે. આ પ્રમાણે અહીં સુધી જનન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ, પ્રવચનના એકાર્થિક નામો, અને તેના વિભાગ કહ્યા. હવે અનુક્રમે આવેલ દ્વારવિધિ કહેવી જોઈએ, પણ પૂર્વે ૧૩૬૦ મી ગાથામાં કહેલ દ્વારવિધિમાં પણ વિપર્યાસ ન થવો જોઈએ એ કારણથી દ્વારવિધિ કહેવાનું બાકી રાખીને પ્રથમ વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે.

પયસ્સ કો શુ જોગો વત્તું ? સોલં ચ ? કેણ વિદિણા વા ? ।

પુલોહ્યસંવદ્ધા વક્ત્રાણવિહી વિમાગાઓ ॥ ૧૪૩૩ ॥

આ હવે કહેવાશે તે દ્વારવિધિ (અથવા સર્વ અનુયોગ) કહેવાને યોગ્ય ગુરૂ કેવા હોય ? તે સાંભળવાને યોગ્ય શિષ્યરૂપ શ્રોતા કેવા હોય ? અને કઈ વિધિથી એ સર્વ કહેવાય ? આ ત્રણ વાત કહેવાની છે. પૂર્વે ૧૩૬૦ મી ગાથામાં જણાવેલ સંબંધથી વ્યાખ્યાન વિધિ કહેવો જરૂરી છે એમ જણાવેલ છે, અથવા ‘ વિમાસાઓ. ’ એવા પાઠની અપેક્ષાએ વ્યાખ્યાનવિધિ સામાન્યથી કહી છે, હવે તે વિશેષથી કહે છે. ૧૪૩૩

હવે તે વ્યાખ્યાનવિધિ નિર્ણયકાર કહે છે.

ગોળી ચંદ્રનકંથા ચેડીઓ સાવણ વહિર ગોહે ।

ટંકણઓ વવહારો પડિવક્ષે આયરિય-સીસે ॥ ૧૪૩૪ ॥ ૧૨૯૫૧૩૬ ॥

આચાર્ય તથા શિષ્યની યોગ્યતા અયોગ્યતાના વિચારમાં ગાય, ચન્દન કંથા-એ સખી (છર્ણુ શેઠ તથા નયા શેઠની પુત્રીઓ)-શ્રાવક-બહેરો ગાય ટાંહનાર-અને ટંકણક વ્યવહાર એ છ ઉદાહરણો છે. ઉપનયમાં યોગ્યાયોગ્ય આચાર્ય અને શિષ્યો જણના. ૧૪૩૪.

ભાષ્યકાર એ દષ્ટાન્તો હવે વિસ્તારથી કહે છે, તેમાં પ્રથમ ગાયનું ઉદાહરણ ખતાવે છે.

મગનિવિઠું ગોળિ કેડું દંતો વ ન મુયમાયરિઓ ।

ઈવંમણ વિ ગર્હિયં ગેણ્હ તુમંપિત્તિ જંપંતો ॥ ૧૪૩૫ ॥

અવિગલમોવિક્ષેયા વ જોડવિમદ્વક્ષમો મુગંમીરો ।

અક્ષેવનિણયપર્સંગપારઓ સો મુરુ જોગો ॥ ૧૪૩૬ ॥

સીસોડવિ પહાણયરો ગેમંતેનાવિયારિયગાહી ।

મુપરિચ્છિયકેયા ઇવ ત્યાણવિયારવક્ષમો ઇટ્ટો ॥ ૧૪૩૭ ॥

ભાંગેલા પગવાળી બેઠેલી ગાય ખરીદીને બીજાને વેચવા ઇચ્છનારની ઘેર, જે આચાર્ય એમ કહે કે ‘ મે’ પણ એમજ વગર વિચાર્યું શ્રુત અહણ કર્યું છે, અને તું’ પણ તેમજ અહણ કર. ’ એમ શ્રુતને આપનારો અયોગ્ય છે, અવિકલ સમજવાળા ગાય વેચનારની ઘેર જે સૂત્રઉપર થતા આક્ષેપ સર્જન કરવામાં સમર્થ, અતિ ગંભીર, આક્ષેપ અને નિર્ણયના પ્રસંગના પારંગત હોય, તે ગુરૂ યોગ્ય છે. શિષ્ય પણ તેજ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, કે જે એકાન્તે વિચાર વિના અહણ ન કરે, પણ સારી રીતે પરીક્ષા કરીને ગાય ખરીદનારની ઘેર રથાન અને વિચારમાં સમર્થ હોય, ને તેજ ઇષ્ટ છે. ૧૪૩૫-૧૪૩૭

કોઈ ધૂર્ત મનુષ્યની સર્વાંગ સુંદર ગાય, કોઈ એવા પ્રદેશમાં ચડી ગઈ કે જેથી તેનાં પગ ભાંગી ગયા, ને તેથી તે ત્યાંથી ઉભી થઈ શકતી નહોતી, તે ધૂર્ત મનુષ્યે એ પ્રમાણે બેઠેલીજ ગાય કોઈને વેચવાનો ઇરાદો કર્યો, તેને તેવો એક ભોળો મનુષ્ય મળી ગયો, તેણે તેની પાસેથી સુંદર જણાતી ગાય બેઠેલીજ ખરીદી લીધી, મૂલ્ય લખને ધૂર્ત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, પછી ખરીદનાર તે ગાય ઉભી કરીને ઘેર લઈ જવા તૈયાર થયો, પણ તે ગાય ભાંગેલા પગવાળી હોવાથી ઊઠી શકી નહિ. એટલે તેણે પણ એ પ્રમાણે બેઠેલીજ ગાય વેચવાનો આરંભ કર્યો, ગાયને સર્વાંગ સુંદર બોધને બીજાએ તેને લેવાની ઇચ્છા થઈ, પણ તે લેનાર તેના જેવા મૂર્ખ નહતા, તેઓ તે ગાયના આંચળ વિગેરે અવયવો લેવાને

ઘાટે ગાયને ઊભી કરવા લાગ્યા, પણ પેલા વેચનાર તેમને તેમ કરવા દેતો નથી, અને કહે છે કે 'મેં' આ પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદી છે, ઘાટે તમે પણ તે પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદો. તેના આવા કથનથી કોણપણ તેની તે ગાય લેતું નહોતું, પણ સાચી તેની હાંસી કરીને ચાલ્યા જતા હતા.

આ ઉદાહરણની યોજના પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે કરવી, જેમ લાંગી ગયેલા પગવાળી બેઠેલી ગાય ખીજને વેચવા ઈચ્છનાર મુખ્ય મનુષ્ય ખરીદનારની હાંસીને પાત્ર થાય છે, તેમ જે આચાર્ય જે પ્રમાણે કહે કે—'મેં' આ પ્રમાણે વિચાર્યા વિનાજ શ્રુત ગ્રહણ કર્યું છે, ઘાટે તમે પણ વિચાર્યા વિનાજ ગ્રહણ કરો.' આ રીતે શિષ્યને કહે તે આચાર્ય અયોગ્ય છે, એવા આચાર્યની પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરવું નહીં. કેમકે તેવા આચાર્ય સંશયાદિતું નિશ્ચય પૂર્વક સમાધાન કરી શકતા નથી, તેથી ભિચ્યાત્વ પામવાનો પ્રસંગ આવે છે. એવા આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને અયોગ્ય છે, અને પૂર્વે કહેલા મુખ્ય મનુષ્યની પેઠે વગર વિચારેલું શ્રુત ગ્રહણ કરનાર શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે, પરંતુ જે આચાર્ય અતિ-ગંભીર હોય, અને આદિષ્ટ-પરિહારના પ્રસંગમાં પારંગત હોય (સંકટ' યથાર્થ સમાધાન કરવામાં નિપુણ હોય,) તે આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને તથા શ્રુત સંભળાવવાને યોગ્ય છે, અને શિષ્ય પણ તેજ શ્રુત ગ્રહણ કરવા ને સાંભળવાને યોગ્ય છે કે જે વિચાર કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં વિચાર કરનાર હોય, તેમજ કદાચદરહિત હોય. ૧૪૩૫-૧૪૩૬-૧૪૩૭.

ખીજું ચંદનકંથાતું ઉદાહરણ કહે છે.

જો સીસો મુત્તયં ચંદનકંથં વ પરમપાર્શ્વિં ।

મીસેદ્ ગલિયમહવા સિવિલયમાણેણ સ ન જોમ્મો ॥ ૧૪૩૮ ॥

કંયોફયમુત્તયો શુલ્લિ જોમ્મો ન માસિયન્વસ્સ ।

અવિનાસિયમુત્તયા, સીસા-યરિયા વિણિદિદ્દઢા ॥ ૧૪૩૯ ॥

જે શિષ્ય સૂત્ર અને અથને ભૂલી જવાથી અથવા યોતાના શિક્ષિતપણાના અભિ-માનથી કોઈને ન પૂછતાં તે સૂત્ર કે અથને ચંદનકંથાની પેઠે પરમતાદિ અથવા અન્ય-અથાદિવડે ભિન્ન કરે, તે શિષ્ય અભયોગ સાંભળવાને લાયક નથી; જે પ્રમાણે શુદ્ધ પણ સૂત્રાર્થને ભિન્ન કરનાર હોય, તો તે પણ અભયોગ કહેવાને લાયક નથી, પરંતુ જે સૂત્રાર્થને ભિન્ન કરીને નાશ ન કરે, તે શિષ્ય અને આચાર્ય અભયોગ સાંભળવાને તથા કહેવાને યોગ્ય છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯.

દ્વારિકાધિપતિ કૃષ્ણ વાસુદેવ પાસે દેવતાથી પ્રાપ્ત થએલી ગોશીર્ષ ચંદનની ચાર બેરીઓ હતી. તેમાંની એક બેરી, જ્યારે કોઈ શુદ્ધ પ્રસંગ આવે ત્યારે વગાડાતી તેથી તે સાંભાનિદી બેરી કહેવાતી, બીજી બેરી જ્યારે કોઈ પ્રયોજન આવે ત્યારે સામંત-અમાત્ય વિગેરે લોકોને જણાવવાને ઘાટે વગાડાતી તે ઔદભૂતકી બેરી, ત્રીજી બેરી કૌમુદી મહોત્સવ જેવા ઉત્સવ વખતે લોકોને ઉત્સવ જણાવવાને વગાડાતી તે કૌમુદીકા બેરી કહેવાતી, ચોથી બેરી છ છ મહીનાના અન્તરે વગાડાતી, તે ચોથી બેરીના પ્રભાવ એવો હતો, કે જે કોઈ મનુષ્ય તે બેરીના શબ્દ સાંભળે, તેના અતીત કાલના છ માસ સંબંધી ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતા. અને અનગતકાલમાં છ મહિના મુધી નવા થતા નહિં. અહીં પ્રસ્તુતમાં આ ચોથી બેરીની વાતજ ઉપયોગી છે, તેથી તેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ જણાવવી જોઈએ.

એક વખત સૌધર્મ દેવલોકમાં સવ દેવોની સભામાં ઇન્દ્રમહારાજે કૃષ્ણ વાસુદેવની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે “ અહો ! હું દેવો તમે જીઓ, કૃષ્ણવાસુદેવ જેવા સત્પુરુષો લાખો દોષો છતાં પણ તેમાંથી જે યુગ્મ હોય તેને અહુષ્ કરે છે, અને નીચચુદ્ધથી કોઈ સાથે યુદ્ધ કરતા નથી. ” ઇન્દ્ર મહારાજે કર્ણી આ પ્રશંસાને એક દેવ નહિ માનતો વિચારવા લાગ્યો, કે ‘ શું બીજાના દોષ અહુષ્ કર્યા સિવાય કોઈ રહી શકે ? એ શું સંભવિત છે ? એમ હોઈ શકેજ નહિ. ’ આવો વિચાર કરીને તે દેવ ત્યાંથી નીકળીને એક બીભત્સ, કૃષ્ણવર્ણિ, અતિ દુર્ગંધવાળું ‘ધ્યાનતું’ શબ્દ વિકુલ્ય, અને તેના મુખમાં મયકુંદના પુષ્પ જેવા અતિ ઉચ્ચળ દાન્તની પંક્તિ બનાવી. આવા પ્રકારનું ‘ધ્યાનતું’ શબ્દ દ્વારાવતીની બહાર જાહેર રાજમાર્ગમાં મૂક્યું. તે વખતે ભગવન્ત નેમિનાથને વન્દન કરવાને તેજ માર્ગે થઈને સૈન્ય સહિત કૃષ્ણ મહારાજ ચાલ્યા. એવામાં પેલું દુર્ગંધ પૂર્ણ બીભત્સ ‘ધ્યાનતું’ શબ્દ જોઈને તેના દુર્ગંધથી વાસુદેવનું બધું સૈન્ય એ માર્ગ તજીને બીજે માર્ગે ચાલ્યું. પણ વાસુદેવ તો પુરુષોના સ્વરૂપનું વિવિધ પ્રકાર ચિન્તવન કરતા તેજ માર્ગે ચાલ્યા, અને તે શબ્દ જોઈને મોટપણવડે બોલ્યા કે ‘ અહો ! જીઓ તો ખરા ! અતિકોમળ કૃષ્ણ વસ્ત્રોચ્ચળમાં મુક્તાવળીની પેઠે નિર્ભળ કાન્તિ યુક્ત દાંતની પંક્તિ આ ‘ધ્યાનના’ મુખમાં કેવી શાલે ? ’ વાસુદેવના આ વચનથી પરીક્ષા કરવા આવેલ પૂર્વોક્ત દેવને પ્રતીતિ થઈ કે ‘ જે દેવેન્દ્રે કહ્યું હતું કે દોષ અહુષ્ ન કરે તે સત્ય છે, ખરેખર મહાપુરુષો બીજાના યુષ્કોનેજ જીએ છે, પણ દોષ તરફ તો દૃષ્ટિ સરખી નાંખતા નથી. ’ આ બનાવ બન્યા પછી પરીક્ષા કરવાને એજ દેવે વાસુદેવનો અતિવશ્વભ અધરતન હતું તેનું હરણ કર્યું. અધરતન છોડાવવાને તેની સામે જે સૈન્ય ગયું, તે સર્વને તેણે જીતી લીધું, એટલે ઇવટે વાસુદેવ પાતે તે લેવાને તેની પાછળ ગયા. દેવે કહ્યું, ‘ મારી સાથે યુદ્ધ કરીને મને જીતો તો તમારા અધને લઈ જાઓ; તે સિવાય લઈ શકશો નહિ. ’ કૃષ્ણ મહારાજે કહ્યું ‘ ઘણી ખુશીથી આપણે યુદ્ધ કરીએ, પરંતુ હું રથમાં આરૂઢ છું, અને તું રથ વિનાનો છે, માટે તું પણ રથ લઈ રથમાં આરૂઢ થા, એટલે આપણે સમાનપણે યુદ્ધ કરીએ. જો રથ તને અતુરૂળ ન હોય, તો અધ અથવા હસ્તિપર આરૂઢ થા. ’ દેવે આમાંનું એક પણ વાહન ઇચ્છ્યું નહી, ત્યારે હરીએ કહ્યું કે તમે કહો તેમ, ત્યારે દેવે કહ્યું કે આપણે પરાસ્ત્રખવાળા થઈને પૂતવાત (પાછલા પગે પાડું મારી વુડનો ધા કરવો તે) વડે યુદ્ધ કરીએ. આથી વાસુદેવે તેને કહ્યું કે ‘ જો એમજ તારો અભિપ્રાય હોય, તો હું તારાથી જીતાયો છું, કેમકે એવા નીચ-ચુદ્ધથી હું કદી પણ યુદ્ધ કરતો નથી, ખુશીથી અધ લઈ જા. ’ વાસુદેવના આવા વચનથી તેને ખરાખર પ્રતીતિ થઈ, તેથી દેવ પ્રત્યક્ષ થઈને બોલ્યા— ‘ વાસુદેવ ! તમારા દિવ્યથી હું પ્રસન્ન થયો છું, માટે કંઈ વરદાન માગો, દેવનું દર્શન નિષ્કળ નથી હોતું. ’ વાસુદેવે કહ્યું કે ‘ જો તમારી એવી ઇચ્છા હોય, તો ઉપદ્રવ શાન્ત કરનાર મહાભેરી આપો. ’ દેવે તેમને તે આપી. પછી ધોતાનું આગમન કારણ જણાવીને તે દેવ દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયો. તે ભેરી છ છ મહીનાના અન્તે વગાડાતી. તે ભેરીના શબ્દ જે કોઈ સાંભળતું તેના અતીત ને અનાગત સંબંધી છ મહીનાના વ્યાધિ વિગેરે ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જતા. (છ મહીનાના મટી જતા ને છ મહીના સુધી નવા થતા નહીં) એક વખત દૂર દેશાવરથી ભેરીના પ્રભાવ સાંભળીને એક વણીક જે દાહજવરથી અતિશય પીડાતો હતો તે ત્યાં આવ્યો. રસ્તામાં વિલંબ થવાથી ભેરી વાગવાને દિવસે આવી શક્યો નહિ, તેથી તે ભેરીના રક્ષણ કરનારને કહેવા લાગ્યો કે— ‘ ભાઈ ! જો તું મને આ ભેરીમાંથી ચંદનનો

એક ટુકડા આપે તો હું તને દસલાખ સોનામહેરો આપું.' દ્રવ્યના લોભથી ભેરીરક્ષકે તેમાંથી એક ટુકડા તેને આપ્યો, અને બીજા ચંદનના ટુકડાથી તે છિદ્ર પૂરી નાખ્યું. આ પ્રમાણે બીજાઓને પણ ભેરીમાંથી ટુકડા આપીને બીજા ટુકડાથી સાંધીને આખી ભેરી સાંધાવાળી કરી મૂકી. બ્યારે કોઇક કાલાંતરે કોઇક વ્યાધિના ઉપદ્રવ થયો, ત્યારે વામુદેવે તે ભેરી વગાડાવી, પણ આખી ભેરી સાંધેલી હોવાથી તેના અવાજ આખી રાજસભામાં પણ સંભળાયો નહીં. તપાસ કરતાં જણાયું કે 'ભેરીરક્ષકે આખી ભેરી સાંધીને નકામી કરી નાંખી છે.' આથી તે રક્ષકને મારી નાંખ્યા અને વામુદેવે અકુમળ તપ કરી દુર્ગને તે દેવને આરાધ્યો, દેવે આવીને પુનઃ બીજી તેવીજ ભેરી આપી. પછી તે ભેરીનું રક્ષણ કરવાને બીજો સારો પ્રામાણિક માણસ રાખ્યો, ને તે તેનું ચતનથી રક્ષણ કરવા લાગ્યો, તેથી વામુદેવને પણ તે ભેરીનો યોગ્ય લાભ મળ્યો.

આ ઉદાહરણની યોજના અહીં પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે ધરાવવી, જેથ દેવે આપેલી ચંદનની ભેરી, બીજા ચંદનના ટુકડાઓથી સાંધાવાળી કરી, તેથી તે ભેરી રોગોપશાંતિ કરવાના સામર્થ્યથી હીન થઇ ગઇ, તેમ જો કોઇ શિષ્ય અથવા આચાર્ય ભણી ગમેલસૂત્રાર્થ ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણાના અભિમાનથી અન્યમતાદિના સૂત્રાદિવડે અથવા અન્યમન્યોવડે તે સૂત્રાર્થ ભિન્ન કરે, તો એ પ્રમાણે કરનાર શિષ્ય અથવા આચાર્ય અનુયોગ સાંભળવાને તથા કહેવાને લાયક નથી, પણ જો સૂત્રાર્થનો નાશ ન કરે અર્થાત્ અન્યદર્શનીના તે સ્થાનનું અભિધેય અભિપ્રાયથી ભિન્ન ન કરતાં જ સ્વમતાભિમત હોય તે પ્રમાણેજ અન્યને ઉપદેશ કરે. તે શિષ્ય અને ગુરુ અનુયોગ સાંભળવાને તેમજ કહેવાને લાયક છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯. ત્રીજું બે એકીપુત્રીઓનું ઉદાહરણ.

અત્યાળત્યનિવૃત્તામરણાળં જિણસેટ્ટિપૂય વ્વ ।

ન ગુરુ વિહિમણિ વા વિવરીયનિઓયઓ સીસો ॥ ૧૪૪૦ ॥

સત્યાળત્યનિવૃત્તા ઈસરધૂયા સમૂસણાળં વ ।

દ્વોઙ્ગ ગુરુ સીસો. વિય વિણિઓવંતો જઘામણિયં ॥ ૧૪૪૧ ॥

અસ્થાને આભરણ યોજનાર છર્જ (જુના) શેઠની પુત્રીની પેઠે, જે શિષ્ય ગુરુએ વિધિપૂર્વક કહેલ અર્થને વિવરીતપણે યોજે તે અયોગ્ય છે; અને સ્વસ્થાને આભરણ યોજનાર નવીન શેઠની પુત્રીની પેઠે યથાર્થ સ્થાને અર્ધને યોજનાર શિષ્ય ગુરુ યોગ્ય છે. ૧૪૪૦-૧૪૪૧.

વસન્તપુર નગરમાં ત્યાંના રાજાએ જુના શેઠને તેના પદથી ભ્રષ્ટ કરીને તેને સ્થાને બીજા નવા શેઠને સ્થાપ્યો. તોપણ છર્જ શેઠની પુત્રીને નવા શેઠની પુત્રી સાથે પ્રિત ધણી થઈ, પરન્તુ જુના શેઠની પુત્રી તે ઉપરનો દ્રેષ દંદ્યમાંથી છોડતી નહિ; ચિત્તમાં હિમ્મતોએ મનજ વિચારતી કે 'અને આ લોકોના લીધે પદથી ભ્રષ્ટ થયા છીએ. એક વખતે એ બન્ને સખીઓ કોઇ જળાશયમાં સ્નાન કરવા ગઇ. ત્યાં જળાશયના તીર ઉપર આભરણો મૂકીને નવા શેઠની પુત્રી જુના શેઠની પુત્રી સાથે સ્નાન કરવા પેઠી. સ્નાન કરીને જુના શેઠની પુત્રી એકદમ પહેલી બહાર નીકળી અને નવા શેઠની પુત્રીના આભરણો પહેરીને ચાલવા લાગી, આથી જળાશયમાં રહેલી નવા શેઠની પુત્રીએ મોટા અવાજવડે તેને તેમ કરતાં અટકવા કહ્યું, પણ તેણે તે માન્યું નહીં, અને ઉલટી કહેવા લાગી કે 'આ તો મારા પોતાના

આભરણો છે. ત્હારાં નથી.' ઇત્યાદિ આક્રોશ કરતી તે પોતાને ઘેર ગઈ, અને સર્વ હકીકત પોતાના માતા-પિતાને જણાવી. તેઓએ તેની વાતને આદર આપ્યો, અને કહ્યું કે, 'બેટા! તું તારે કંઈ પણ બોલ્યા વિના બોલ્યા કર, શું થાય છે તે બંને પણ જોઈએ છીએ.' નવા શેઠની પુત્રી પણ જળાશયમાંથી નીકળીને ઘેર ગઈ, તેણે પણ સર્વ હકીકત પોતાના માતાપિતાને કહી. તેના માતા-પિતાએ તે આભરણો જીના શેઠ પાસે માગ્યાં, પણ તેણે આપ્યાં નહિ. આથી બંનેની તકરાર રાજદ્વારમાં ગઈ. ત્યાં ન્યાયાધિકારીએ 'આ સંબંધમાં કોઈ સાક્ષી છે કે નહિ?' એમ પૂછતાં બંને તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે 'ના, આમાં કોઈ સાક્ષી નથી.' તેથી બુદ્ધિમાન ન્યાયાધિકારીએ બંને છાડીએને બોલાવીને પહેલું જીના શેઠની પુત્રીને કહ્યું કે 'જો આ આભરણો ત્હારાં પોતાનાં હોય, તો તે તું આભારી કેબતાંજ એકદમ પહેરી બતાવ.' ન્યાયાધિકારીના કહેવાથી તેણે તે આભરણો સત્વર પહેરવા માંડ્યાં, પરંતુ અનવ્યાસથી અન્યસ્થાનનું આભરણ અન્યસ્થાને પહેરવા લાગી, કેટલેક સ્થાને તેણે પહેર્યા પણ તેને બરાબર બંધ બેસતાં આવ્યાં નહીં. તે તેણે ગભરામણથી જાણ્યું નહિ. પછી ન્યાયાધિકારીએ નવિન શેઠની પુત્રીને તે આભરણો તેજ પ્રમાણે જલ્દીથી પહેરવાઈ કહ્યું, એટલે તેણે નિરંતરના અવ્યાસથી સર્વ આભરણો યોગ્ય સ્થાને સત્વર ધારણ કરી લીધાં, તે તેને બરાબર બંધ બેસતાં પણ આવ્યાં. તેથી તેને ઘણાં શાલવા લાગ્યાં. ફરી તેને ન્યાયાધિકારીએ કહ્યું કે 'એકદમ આ આભરણો ઉતારી નાંખ.' તેણે તરતજ સત્વર સત્વર ઉતારી નાંખ્યાં; જીના શેઠની પુત્રીને તેમ ઉતારવાઈ કહ્યું હતું ત્યારે તે સત્વર તે પ્રમાણે કરી શકી નહોતી. આથી ન્યાયાધિકારીએ નિશ્ચય કર્યો કે 'આ આભરણો નવિન શેઠની પુત્રીનાં છે, પણ જીના શેઠની પુત્રીનાં નથી, તે તો કેવળ આને ગળેજ પડે છે.' આ અભિપ્રાય તેઓએ રાજને કહ્યો, એટલે રાજએ તે આભરણો નવાશેઠની પુત્રીને અપાવ્યાં, અને જીના શેઠના કંડ કરીને દુરંગમાં મોકલ્યો, કેમકે તેણે પુત્રીનો ખોટો પક્ષ અંગીકાર કરીને તેના અન્યાયને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. આથી તેની પુત્રી પણ ઘણી દુઃખી થઈ.

આ પ્રમાણે જેમ જીના શેઠની પુત્રી આભરણોને અયોગ્યસ્થાને યોગ્યવાથી અનર્થનું ભાજન થઈ, તેમ જે શુદ્ધ પણ અર્થને અયોગ્યસ્થાને જોડે, તે શુદ્ધપદને લાયક નથી, કેમકે તેવા શુદ્ધ આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનેક અનર્થના ભાજન થાય છે. વળી શિષ્ય પણ શુદ્ધ યથાર્થ પ્રરુપેલા અર્થને અજ્ઞાનથી વિપરીતપણે યોગ્યે તો તે શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે; પરંતુ સ્વસ્થાને આભૂપણે ધારણ કરનાર નવા શેઠની પુત્રીની પડે, અર્થને યોગ્ય સ્થાને યોગ્યતર શુદ્ધ, શુદ્ધપદને યોગ્ય છે, અને શિષ્ય પણ શુદ્ધે કહેલા અર્થને યથાર્થ યોગ્યે, તો તે વ્યાખ્યાન સાંભળવાને યોગ્ય છે, અને તેવાજ શિષ્ય કલ્યાણનું ભાજન થાય છે. ૧૪૪૦-૧૪૪૧. ચોથું આવકનું ઉદાહરણ.

ચિરપરિચર્યપિ ન સરદ્ મુત્તર્ય સાવઓ સમજ્જં જ્વ ।

જો ન સ જોગો સીસો મુરુચર્ણ તસ્સ દૂરેણ ॥ ૧૪૪૨ ॥

ચિરકાળથી પરિચિત પોતાની લાચીને પરત્તીની બુદ્ધિથી ભોગવતાં જેમ આવક તેને ઝાળખી શક્યો નહિ, તેમ ચિરકાળથી પરિચિત સૂત્રાર્થને શૂન્ય દૃષ્ટિથીજે સંભારી ન શકે, તે શિષ્ય શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તો પછી તેવાનું શુદ્ધપણું તો દરજ રહ્યું. ચિ, ભા, ૬૫

(૫૧૪) અન્યોત્તર અને સૂત્રવિનય વિનિયોગમાં બધિર અને ટંકણકંઠુ દ્વાન્ત.

(આ કથા પાછળ ૧૪૧૨ મી ગાથાના વિવરણમાં આવી ગઈ છે તેથી ફરી અહીં લખી નથી) ૧૪૪૨.

પાંચમું બહેરા ગામડીઆણું ઉદાહરણ.

અન્નં પુદ્ગો અન્નં જો સાહુ સો ગુરુ ન બહિરો વ્વ ।

ન ય સીસો જો અન્નં મુણે પરિમાસણ અન્નં ॥ ૧૪૪૩ ॥

બહેરા મનુષ્યની ઘેઠે જે ગુરુ અન્ય વાત પૂછવામાં આવી હોય અને અન્ય જવાબ આપે, તે ગુરુ અયોગ્ય છે; અને જે અન્યથા સાંભળીને બીજાને અન્યથા કહે તે શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે. (આ ઉદાહરણ પૂર્વે આવી ગયું છે, એટલે ફરી નથી લખતા. આ ઉદાહરણનો ઉપનય એ છે કે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ આદિની યોગ્યતા વિના સ્વયં ગમે તેમ બોલે તે શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તે પછી ગુરુપણાને તો યોગ્ય ક્યાંથીજ હોય?) ૧૪૪૩

છઠું ટંકણક સાથેના વ્યવહારનું ઉદાહરણ.

અવસ્થેવ-નિષ્ણય પસંગદાણમહાણુવત્તિણો દોડવિ ।

જોગા સોસાયરિયા ટંકણ-વણિઓવમા સમણ ॥ ૧૪૪૪ ॥

અહવા મુલવિણય-મુવપ્પયાણમ્પઢવિણિઓગઓ દોડવિ ।

નિજ્જરલામયસહિયા ટંકણ-વણિઓવમા જોગા ॥ ૧૪૪૫ ॥

સિદ્ધાન્તમાં કહેલ ટંકણક અને વણિકની ઘેઠે, આશ્લેષ અને નિર્ણય, પ્રાસંગીક ઉપ-દેશ અને તેનું મહત્ત્વ, તેને અનુસરનારા શિષ્ય તથા આચાર્ય બંને અનુયોગને લાયક છે. અથવા શુદ્ધિવિનય અને શ્રુતમહાન રૂપ સાંકળના વિનિયોગથી શિષ્ય તથા આચાર્ય બંનેને નિર્જરાનો લાભ થાય છે, તેથી ટંકણક અને વણિકના જેવા તે બંને ગુરુ અને શિષ્ય અનુ-યોગને લાયક છે. ૧૪૪૪-૧૪૪૫.

ઉત્તરદિશામાં આવેલા મ્લેચ્છ દેશમાં ટંકણ નામના મ્લેચ્છ રહેતા હતા, તેઓ દક્ષિણ-દેશમાંથી આવેલા વેપારીઓ પાસેથી મુવર્ણના બદલામાં કરિઆણું ખરીદતા, પરંતુ એ વેપારીઓ મ્લેચ્છની ભાષા જાણતા નહિ, અને મ્લેચ્છો તેમની ભાષા જાણતા નહિ, આથી બંને જણાઓ વ્યવહાર ચલાવવાને મુવર્ણનો અને કરિઆણાનો ઢગલો કરતા, અને જ્યાં મુધી એક બીજાની ઇચ્છા મુજબ તે ઢગલા થતા નહિ, ત્યાં મુધી તેઓ તેપરથી હાથ ઉઠાવતા નહિ, જ્યારે બંનેને સંમત થાય, ત્યારે તેઓ તેપરથી હાથ ઉઠાવી લેતા, એ પ્રમાણે અન્યોન્ય વ્યવહાર કરતા.

આ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે, જેમ ટંકણકો અને વેપારીઓ એક બીજાની ઇચ્છા પૂર્ણ થતા મુધી મુવર્ણનો અને કરિઆણાનો ઢગલો કરે છે. તેમ શિષ્ય પણ પૂર્વ-પક્ષ કરીને ત્યાં મુધી પૂછે કે જ્યાં મુધી સૂતાર્થ બરાબર સમજી શકાય; પરંતુ લય-લગન અહંકાર આદિવડે સૂતાર્થ બરાબર સમજ્યા વિના ગમે તેમ આગળ ચાલ્યો ન જાય, ગુરુ પણ શિષ્યને ત્યાં મુધી નિર્ણય કરી આપે, કે જ્યાં મુધી તેને બરાબર સૂતાર્થ સમજી શકાય. અને પ્રાસંગીક પણ એટલુંજ કહે કે જેટલું શિષ્ય મહત્ત્વ કરી શકે, એથી વધારે ન કહે. શિષ્ય પણ પોતાની શક્તિ મુજબજ મહત્ત્વ કરે, વધારે મહત્ત્વ ન કરે. એ પ્રમાણે યોગ્યતાનુસાર શ્રુતોપદેશ દેનાર અને મહત્ત્વ કરનાર આચાર્ય અને શિષ્ય બંને અનુયો-ગને લાયક છે.

અથવા ૮'કણ અને વાણિયાનું ઉપમાન ધીણ રીતે જણાવે છે. શિષ્યે ઉચિતતાનું ઉદ્ધંધન કર્યા સિવાય ગુરૂનો સર્વ વિનય કરવો. અને ગુરૂએ પણ શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વશ્રુત આપવું. આ પ્રમાણે અન્યોન્યના વિનિયોગથી શિષ્યને તથા આચાર્યને કર્મનિર્જરા થાય છે. તેથી તેઓ અનુયોગને લાયક છે. આથી વિપરીતપણે વર્તવામાં આવે તો તે અનુયોગને લાયક નથી. ૧૪૪૪-૧૪૪૫.

એ પ્રમાણે ૧૪૩૪ સી ગાથામાં કહ્યા ગુજળ ગુરૂ અને શિષ્ય બંનેની યોગ્યતા તથા. અયોગ્યતા જણાવવા દેખાન્તો કહી હવે એકલા શિષ્યનીજ વિશેષે યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહે છે.

અત્યો સ एव य गुरु होइ जओ तो विसेसओ सीसो ।

जोगाऽजोगो भन्नइ तत्याजोगो इमो होइ ॥ १४४६ ॥

અર્થાં એટલે શ્રુતાર્થ સાંભળનાર શિષ્યજ કાળાન્તરે સુત્રાર્થ જાણીને ગુરૂ થાય છે, તેથી વિશેષ કરીને શિષ્યનીજ યોગ્યતા અને અયોગ્યતા કહીએ છીએ. તેમાં આ પ્રમાણે હોય તે અયોગ્ય થાય છે. ૧૪૪૬,

कस्स न होही देसो अणवमुवगओ य निरुवगारी य ।

अप्पच्छंदमईओ पट्ठियओ गंतुकामो य ॥ १४४७ ॥ १૩૧૧૩૭॥

અનલ્યુપગત-નિરૂપકારા-સ્વેચ્છાચાર મતિવાળો-પ્રસ્થિત અને જવાની ઇચ્છાવાળો, એવો અયોગ્ય શિષ્ય, ક્યા ગુરૂને અપ્રિય ન થાય ? સર્વને થાયજ. ૧૪૪૭.

એ ઉપરોક્ત અનલ્યુપગતાદિનું સ્વરૂપ લાખ્યકાર કહે છે.

भन्नइ अणवमुवगओऽणुवसंपन्नो सुओवसंपयया ।

गुरुणो करणिज्जाइ अकुव्वमाणो निरुवगारी ॥ १४४८ ॥

अप्पच्छदमईओ सच्छंदं कृणइ सव्वकज्जाइ ।

पत्तियओ संपत्तियविइज्जओ निचगमिउ व्व ॥ १४४९ ॥

गंतुमणो जो जंपइ नवरि समपपइ इमो सुयक्खंधो ।

पढिउ सोउं च तओ गच्छं को अच्छतो एत्थं ? ॥ १४५० ॥

શ્રુતોપસંપદાએ જે રહિત તે અનલ્યુપગત કહેવાય, ગુરૂના કાર્યને નહિ કરનાર નિરૂપકારી, સર્વ કાર્યો પાતાની મરજી ગુજળ કરનાર તે આત્મચ્છેદક બુદ્ધિવાળો, નિત્ય-ગામીની માફક જે કોઈ જનારો હોય તેની સાથે જવાને તૈયાર થનાર તે પ્રસ્થિતક, અને જવાની ઇચ્છાવાળો તે એમ કહે કે આ શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થાઓ. તે લાણીને તથા અવણ કરીને પછી જઈશ, અહીં રહેવાથી શુદ્ધ છે ? આ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય સર્વથા અ-યોગ્ય છે. ૧૪૪૮-૧૪૪૯-૧૪૫૦. હવે યોગ્ય શિષ્યના ગુણો બતાવે છે.

विगओणएहिं पंजलियडेहिं छंदमणुयत्तमाणेहिं ।

आराहिओ गुरुजणो सुयं बहुविहं लहुं देइ ॥ १४५१ ॥ १૩૧૧૩૮॥

વિનયથી નમ્ર, જે હાથ બેડીને પૃચ્છા કરનાર, શુરના અભિપ્રાયને અનુસારે વર્તનાર, ઇત્યાદિ શિષ્યના શુભોપદે આરાધિત શુરમહારાજ બહુ પ્રકારનું શ્રુત શિષ્યને શીખ આપે છે-શીખવે છે. ૧૪૫૧.

એજ અર્થ લાખ્યકાર સ્પષ્ટ કરે છે.

વિળઓળઓઽભિવંદઈ પઢણ પુચ્છઈ પઢિચ્છણ વા જાં ।

પંજલિમહોઽભિમુહો કયંજલી પુચ્છણાઈસુ ॥ ૧૪૫૨ ॥

સદ્દઈ સમત્યેઈ ચ કુળઈ કરાવેઈ ગુરુજનાભિમયં ।

હંદમણુયત્તમાણો સ ગુરુજનારાહજં કુળઈ ॥ ૧૪૫૩ ॥

વિનયાવનત એટલે શુરને વંદન કરે, તેમની પાસે બાણે, અને પૂછે, અને શ્રદ્ધણ કરે, કૃત-પ્રાંજલી એટલે કંઈ પૃચ્છા વિગેરે કરતાં શુર સન્નિધિ બે હાથ બેડીને ઉભો રહે; હંદાનુવતિ એટલે શુરને સન્નિધિ હોય તે પાતે માન્ય કરે, તેનું સમર્થન કરે, તે કાર્ય પાતે કરે, અને બીજા પાસે કરાવે. એ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય શુરજનની આરાધના કરે છે. ૧૪૫૨-૧૪૫૩.

બીજી રીતે ચોખ્વાચોખ્વા શિષ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.

સેલઘણ-કુહગ-ચાલણિ-પરિપૂણગ-હંસ-મહિસ-મેસે ચ ।

મસગ-જલ્લગ-વિરાલી-જાહગ-ગો-મેરિ-આમીરી ॥ ૧૪૫૪ ॥ ૧૩૩૧૩૩૯ ॥

પાપાણ અને મેધનું-ઘડાનું-આલણીનું-મુધરી (પક્ષી વિશેષ) ના માળાનું-હંસનું-મહિષનું-અકરાનું-મરાકનું-જળોનું-બિલાડીનું-જાહકનું-ગાયનું-કોરીનું-અને આલીરીનું એ થીજ ઉદાહરણો શિષ્યની ચોખ્વાતા અને અચોખ્વાતાના વિષયમાં છે. ૧૪૫૪.

એ ઉદાહરણોમાંનું પહેલું પાપાણ અને મેધનું ઉદાહરણ લાખ્યકાર કહે છે.

વલ્લેઝન ન સકો ગજ્જઈ ઇય મુગસેલઓડરચે ।

તે સંવટ્ટયમેહો સોઢં તસ્મુપ્પરિં પઢઈ ॥ ૧૪૫૫ ॥

રવિચ તિ ઠિઓ મેહો, વલ્લોઽમિ નવ તિ ગજ્જઈ ચ સેલો ।

સેલસમં ગાહેસસ નિવિચ્છઈ ગાહગો एवं ॥ ૧૪૫૬ ॥

આયરિણ મુત્તમ્મિ ચ પરિવાઓ મુત્ત-અત્તપલિમંયો ।

અન્નેસિંપિય હાળી, પુટ્ટાવિ ન દુદ્ધયા વંશા ॥ ૧૪૫૭ ॥

વુટ્ટેવિ દોળમેહે ન કણ્ઠમોમાઓ લોટ્ટણ ઉદયં ।

ગહણ-ધરણાસમત્યે ઇય દેયમહિત્તિકારિમ્મ ॥ ૧૪૫૮ ॥

અરંભમાં (પર્વત નજીક પ્રદેશમાં) એક ગુફાગૌલ (મગ જેવો કાળો પત્થર) અભિમાનથી ગર્જના કરવા લાગ્યો, કે અને કેટલાપણુ સિંહાવી શકે તેમ નથી, તે સાંસ-ળીને સંવર્તક મેધ તેનાપર ચાત રાત્રિ-દિવસ વર્ષો. પછી હવે તે ભીંજાયો હશે એમ માનીને મેધ વર્ષતા બંધ રહ્યો. એટલે પત્થર બોલ્યો કે ' જો હું ભીંજાયો નથી, ' એ પ્રમાણે પત્થર જેવા શિષ્યને શ્રુત શ્રદ્ધણ કરાવીશ એમ માનીને શુર પ્રયાસ કરે પણ

પછી નિર્વેદ પામે. કારણ કે એવાને શ્રુતાર્થ આપતાં તે ન પામે તેથી નિન્દા થાય અને પોતાને તથા બીજા સુજ્ઞશિષ્યોને સૂત્રાર્થનો નાશ થાય, એ શિવાય બીજી પણ સૂત્રાર્થાદિ નિન્દાથી હાનિ થાય છે, કેમકે હાથથી બહુવાર આંચળને સ્પર્શ કર્યા છતાં પણ વધ્યા ગાય દૂધ આપતી નથી. અને દ્રોણપ્રમાણુ મેઘ વર્ષે તો પણ કૃષ્ણભૂમિ ઉપરથી જરા પણ પાણી આપ્યું જતું નથી, તેમ ગ્રહણ અને ધારણ કરવામાં સમર્થ એવા શિષ્યને આપતાં સૂત્રાર્થ નાશ ન પામે, તે માટે તેને આપવું. ૧૪૫૫-૧૪૫૮.

સુદગશેલીયતુંજ દર્શાવે વિશેષ કહે છે:—

કોઈ અરણ્યમાં પર્વતની આબુખાબુની ભૂમિમાં ગાળ સુવાળો કાંઈક ભૂમિમાં દબાયેલો અને ચક્રચકિત મગઆદિના જેવડો નાનો રથામ પત્થર હોતો. તે એક વખત ગર્વ પૂર્વક બોલવા લાગ્યો, કે ગમે તેવા જળપ્રવાહથી અને ભીંજવી શકે અથવા ભેદી શકે એવો કોઈ મેઘ આ વિશ્વમાં નથી. તેનું આ અભિમાન શુદ્ધ ભાષણ સંવર્તક નામના મહામેઘે સાંભળ્યું. (આ મેઘ ઉત્સર્પિણી કાળના બીજા આરાના પ્રારંભમાં પૂર્વદંઘ ભૂમિને શાન્ત કરવાને વર્ષે છે, તેનું જળ ભૂમિને અતિશય રસાળ અને વાસિત બતાવે છે.) આથી તેણે વિચાર્યું કે ‘આ પાપાણનો ગર્વ હું દૂર કરું.’ એમ નિશ્ચય કરીને તે પત્થર ઉપર સાત અહોરાત્ર પર્યન્ત મુરણધાર પ્રમાણુ તે વર્ષો, એ પ્રમાણુ મહાવૃષ્ટિ કરવાથી તેણે માન્યું કે ‘હવે તો એ પત્થરના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા હશે. ’ તેથી વૃષ્ટિ બંધ કરીને તે શાન્ત થયો. વૃષ્ટિ બંધ થઈ અને સર્વ પાણી દૂર થયું, એટલે તે પત્થર તો વધારે ઉજવળ થઈ પ્રકાશમાન થયો થકો પુનઃ ગર્જના કરીને કહેવા લાગ્યો કે ‘અરે પુષ્કરાવર્તક ! (સંવર્તક મેઘનું બીજું નામ છે.) હું ભીંજ્યો છું અથવા ભેદાયો છું કે નહિ ? તે તું બરાબર જાણે, આટલી જ વૃષ્ટિ કરીને શાન્ત કેમ થઈ ગયો ? એટલી વૃષ્ટિથી તો તલના દ્રાતરાના ત્રિજા ભાગ જેટલો અંશ પણ મારો ભેદાયો નથી, તેમ અંદર આર્દ્ર પણ થયો નથી. ’ એ પત્થરની એવી ઉક્તિ સાંભળીને વિશ્વજો અચ્ચેલો મેઘ લબ્બ પામીને પોતાને સ્થાને ગયો. આ રીતે જેમ અતિવૃષ્ટિથી પણ રથામ પત્થર ભિંજાયો નહિ કે ભેદાયો નહિ, તેમ અનેક વચનશક્તિની પરંપરાથી પણ જેનું ચિત્ત આર્દ્ર થાય નહિ અથવા ભિંજાય નહિ. અર્થાત્ શુદ્ધ એ કહેલા સૂત્રાર્થ રૂપ ઉપદેશમાંથી એક અક્ષર પણ જેના અન્તઃકરણમાં પરિણામ ન પામે. તેવા રથામ પત્થર સમન શિષ્યને આગ્રહથી કોઈ એમ કહે કે ‘હું આને સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરાવીશ. ’ એવી પ્રતિજ્ઞાથી મોટા આડંબરથી તેને શીખવવાનો આરંભ કરે, પરંતુ પત્થર જેવો એ શિષ્ય એક અક્ષર પણ ગ્રહણ ન કરે, અને પોતાના આગ્રહથી જરાપણ બોધ ન પામે. આથી પુષ્કરાવર્ત મેઘની પેઠે ધણો કાળ કલેશ અનુભવીને અધ્યાપક ગુરુ ખેદ પામે છે. ઉપરોક્ત પ્રકારના અથોચ શિષ્યને સૂત્રાર્થ આપનાર ગુરુ માટે આગમમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. કારણ કે એવા અથોચ શિષ્યને સૂત્રાર્થ આપનાર આચાર્યની લોકમાં નિન્દા થાય છે. લોકો એમ કહે છે કે ‘આ આચાર્યમાં પ્રતિપાદન શક્તિ નથી, અથવા તેવા પ્રકારનું ઉત્તમ જ્ઞાન પણ નથી, કારણ કે તે આવા એક શિષ્યને પણ બોધ આપી શક્તા નથી, વળી એમનું આગમ સૂત્ર પણ અત્યન્ત યુક્તિ રહિત હોય એમ લાગે છે, એમ ન હોય તો આ એક શિષ્ય પણ કેમ બોધ ન પામે. ’ ઇત્યાદિ પ્રકારે આગમની અને આચાર્યની નિન્દા થાય છે. વળી એવા શિષ્યને ભણાવતાં આચાર્યને પોતાને સૂત્ર પરાવર્તન વ્યાખ્યાન વિગેરે રૂપ સ્વાધ્યાયમાં વિગ્ર થવાથી સૂત્રાર્થનો નાશ થાય છે. તેમજ એથી બીજા યોગ્ય શિષ્યોને પણ સૂત્રાર્થની હાનિ થાય છે.

છાયાદિ કારણથી એવા અથોચ શિષ્યને લજ્જાવવામાં વાખતનો દુરુપયોગજ થાય છે, વધ્યા ગાયના ઘણીવાર આંચલ સ્પર્શને ઘણીવાર પર્યન્ત દોહ્યા છતાં પણ જેમ દૂધ નથી મળતું તેમ તેવા શિષ્યને લજ્જાવવાથી કંઈ પણ ફળ નથી થતું. છતાં જો આશ્રદથી તેવા શિષ્યને લજ્જાવે તો તે શુરોએ આગમમાં કહ્યા મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

આથી ઉલટું યોગ્ય શિષ્ય માટે દ્રોણમેધનું ઉદાહરણ આપે છે. આકાશમાંથી થતી વૃષ્ટિના જળ બિંદુઓવડે ઘડો ભરાય, તેટલા જળ પ્રમાણ વર્ષનાર મેધને દ્રોણમેધ કહે છે, એવો દ્રોણમેધ વર્ષા છતાં તેનું જોટલું બહુ. વર્ષેલું પણ પાણી કાળીભૂમિમાંથી અન્યત્ર ચાલ્યું જતું નથી, પરંતુ તે ભૂમિમાંજ સમાઈ જાય છે, એ પ્રમાણે કોઈ શિષ્ય એવો પણ હોય કે જે શુરુમહારાજે કહેલું સર્વ અહણ કરી લે, તેમાંથી એક અક્ષર પણ લક્ષ બહાર ન જવા દે. એવા સૂત્રાર્થને અહણ તથા ધારણ કરવામાં સમર્થ અને શિષ્ય-પ્રશિષ્યની પરંપરાએ આપવાથી સૂત્રાર્થનો વિચ્છેદ નાહ થવા દેનાર એવા યોગ્ય શિષ્યને સર્વ સૂત્રાર્થરૂપ ક્રુત આપવું, પરંતુ પૂરોક્ત અથોચ શિષ્યને ન આપવું, કેમકે તેથી પૂર્વે કહેલા દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૫૫-૧૪૫૮.

ખીલું ધડાનું ઉદાહરણ કહે છે:—

ભાવિય દ્યરે ચ કુઠા અપસત્ય-પસત્યભાવિયા દુવિહા ।

પુષ્કાર્દિહિ પસત્યા સુર-તેછાઈહિ અપસત્યા ॥ ૧૪૫૯ ॥

વમ્મા ચ અવમમાવિ ચ પસત્યવમ્મા ચ હોંતિ અગેજ્ઞા ।

અપમત્યઅવમમાવિ ચ, તપ્પવિવક્ત્વા ભવે ગેજ્ઞા ॥ ૧૪૬૦ ॥

કુપ્પવયળઓસજોહિ ભાવિયા ઇવમેવ ભાવકુઠા ।

સંવિગોહિ પસત્યા વમ્માડવમ્મા ચ તહ ચેવ ॥ ૧૪૬૧ ॥

જે રળ અભાવિયા તે ચરન્વિહા, અહવિમો ગમો અન્નો ।

છિટ્ટકુઠ-ભિન્ન-સ્વંદે સગલે ચ પરુવળા તેસિ ॥ ૧૪૬૨ ॥

(ભાવિત અને અભાવિત એમ બે પ્રકારના ધડા હોય છે.) તેમાં ભાવિતધડાઓ પણ કેટલાક પ્રશસ્તભાવિત અને કેટલાક અપ્રશસ્ત ભાવિત એમ બે પ્રકારના હોય છે. પુષ્પાદિવડે ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત અને મદિરા તેલ આદિવડે ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત, વગી તે દરેક વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. તેમાંના પ્રશસ્ત ભાવિત હોય છતાં વામ્ય હોય અને અપ્રશસ્ત ભાવિત જો અવામ્ય હોય તો તે ધડા અપ્રાદ્ય છે, પણ તેથી વિપરીત ધડા પ્રાદ્ય છે. ભાવધડા તરીકે જ્યો પણ એજ પ્રમાણે છે. એમાં કુપ્રાયચનિકાદિના સમીપપણાથી ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત અને સાધુઆદિના સંગથી ભાવિત તે પ્રશસ્ત ભાવિત ગણાય છે, પુનઃ તે વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે બે પ્રકારે છે. વલી જે અભાવિત ધડા છે તે પણ ચાર પ્રકારે છે આ ધડાઓના બીજા પ્રકાર બહુવો. ૧ છિદ-૨ કાંટેલો ૩ ભાગેલો ૪ ખૂર્ચ. ૧૪૫૬-૧૪૬૨.

એજ દર્શાવે વિશેષ કહે છે:—ધડા બે પ્રકારના હોય છે, જે નવા પાકીને તૈયાર થએલા પુષ્પ-જળ-તેલ આદિ વસ્તુને અંગે ન વપરાયેલા હોય, તે અભાવિત ધડા કહેવાય છે, અને જે તે વસ્તુને અંગે વપરાયેલા હોય, તે ભાવિત ધડા કહેવાય છે, તેમાં જે સારી

વાસનાવાળા પુખ્તપાદિ રાખવામાં વપરાએલા હોય તે પ્રશસ્ત ભાવિત કહેવાય અને મદિરા તેલ આદિ અશુભ વસ્તુ રાખવામાં વપરાએલા હોય તે અપ્રશસ્ત ભાવિત કહેવાય. વધી પ્રશસ્ત ભાવિત વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારના છે. વામ્ય એટલે એ પ્રશસ્ત અથવા અપ્રશસ્ત જે ભાવ લાગ્યો હોય તે તજ દે તે વામ્ય, અને એ ભાવ ન તજ દે તે અવામ્ય. એ પ્રકારે અપ્રશસ્ત ભાવિત પણ વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારે છે એમાં જે પ્રશસ્ત ભાવ તજ દેનાર ધડા તે અગ્રાહ્ય છે, તથા જે અપ્રશસ્તભાવ નહિ તજનાર ધડાઓ તે અપ્રશસ્ત અવામ્ય તે પણ અગ્રાહ્ય છે; પરંતુ એથી વિપરીત જે પ્રશસ્તભાવ નહિ તજનારા અને અપ્રશસ્તભાવ તજનારા ધડા હોય, તે ગ્રાહ્ય-સુદર છે. આ પ્રમાણે જેમ દ્રવ્ય ધડા છે, તેમ ભાવ ધડા તરીકે જીવો પણ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત ગુણરૂપ જળ ધારણ કરનાર શિષ્ય-જીવો ભાવિત ને અભાવિતાદિ લેકવાળા છે. એમાં કુપ્રવચન આદિના સંસર્ગથી ભાવિત તે અપ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે અને સંવિત્ર સાધુઓના સંસર્ગથી ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે. એની વામ્ય અને અવામ્ય ભાવના પણ પૂર્વની રીતેજ સમજવી, એટલે કે પ્રશસ્તભાવ વમનાર અને અપ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર અગ્રાહ્ય-અધોગ્ય છે, અને એથી વિપરીત એટલે પ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર તથા અપ્રશસ્તભાવ વમનાર શિષ્ય ગ્રાહ્ય-ધોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે ભાવિત ધડાઓનું સ્વરૂપ કહ્યું; હવે અભાવિત ધડાઓનું સ્વરૂપ કહે છે. જે અભાવિત ધડા છે, તે હિત-ભિત્ર-ખંડિત-અને પૂર્ણ એમ ચાર પ્રકારના હોય છે. અથવા ભાવિત-અભાવિત પક્ષ સિવાય આ ચાર કોઈ અન્ય પ્રકાર છે એમ સમજવું; એટલે કે કોઈ ધડા ઇદ્રવાળા હોય, કોઈ ધડા કુટોલા હોય, કોઈ કાંઠાથી લાગેલા હોય, અને કોઈ સંપૂર્ણ આળો હોય છે. જેમ એ ધડાઓમાં ભરેલ પાણી ન્યૂનાધિક આદ્યુ જાય છે, તેમ કોઈ શિષ્ય ઇદ્રવાળા ધડા જેવો હોય, તેને શ્રુત આપતાં તેની પાસે જરા પણ શ્રુત રહેતું નથી, શ્રવણ કરતાની સાથેજ તેમાંથી શ્રુત નાશ પામે છે, અધવચ્ચમાં કુટોલા ધડા જેવા શિષ્યને આપેલું શ્રુત ઘડા વખત સુધી રહે છે પણ પરિણામે નાશજ પામે છે, કાંઠા લાગેલા ધડા જેવા શિષ્યને આપેલું શ્રુત સંપૂર્ણ નથી રહેતું ધણું રહે છે, માત્ર એમાંથી કેટલુંક વિસ્મરણ થાય છે, અને આખા ધડા જેવા શિષ્ય હોય તેને આપેલું શ્રુત દીર્ઘકાળ પર્યંત અવિનષ્ટ રહે છે. ૧૪૫૯-૧૪૬૨

હવે ચાલણીનું ઉદાહરણ જણાવતા મગશીલીયો ઇદ્રધટ અને ચાલણીના વાર્તા-ભાષણે સંવાદ જણાવતા કહે છે.

સૌલેયછિદ્ધ-ચાલણિ મિદ્ધો કહા સોઝમુદ્ધિયાણ તુ ।

છિદ્ધાઽઽહ તત્ત્ય વિદ્ધો મુમરિંમ્મુ સરામિ નેદાર્ણિ ॥ ૧૪૬૩ ॥

एणेण विसद् वित्तिएण नीद् कन्नेण चालणी आह ।

घन त्प आह सेलो जं पविसद् नेतिविप तुज्झं ॥ १४६४ ॥

પત્યર જેવા, સાંછદ ધડા જેવા, અને ચાલણી જેવા શિષ્યો, પરસ્પર એક ઊભીની કથા સાંભળીને ઉઠ્યા પછી બોલ્યા. તેમાં પ્રથમ સંછદ ધટસમાન શિષ્ય બોલ્યો કે- 'શુદ્ધ પાસે હતા તે વખતે તેમણે કહેલ અર્થ સાંભરતા હતા, હવે અત્યારે કંઈપણ સાંભરતું નથી.' એ સાંભળીને ચાલણી જેવો શિષ્ય બોલ્યો કે 'મારે તો એક કાને અર્થ પ્રવેશ

કંતો હતો અને બીજા કાને નીકળી જતો હતો.' આ પ્રમાણે સાંભળીને પત્થર જેવો શિષ્ય બોલ્યો કે 'તમે બન્ને ધન્ય છો, કેમકે તમારે તો અર્થ પ્રવેશ કરે છે અને નિકળી જાય છે, પરંતુ મારે તો તેમ પણ થવું નથી.' ૧૪૬૩-૧૪૬૪

પૂર્વોક્ત ઉદાહરણના અનુસારે શિષ્યોની પણ શાઃયાથાઃયતા જાણવી; જેમકે ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના શિષ્યો શુરની પાસે ત્યાગ્યાન સાંભલી ઉઠીને બીજે ઠેકાણે જતા માંહેમાંહે દેહેતા હવા-તેમાં પ્રથમ સંછિદ્ર ધટ સમાન શિષ્ય બીજાઓને કહેવા લાગ્યો કે 'શુરસમીપે હું હતો ત્યારે જે સૂત્રાર્થ તેમણે કહ્યો હતો તે મને સાંભરતો હતો, હવે અત્યારે એમાંનો એક અક્ષર પણ યાદ નથી.' જેમ નીચે છિદ્રવાળા ઘડામાં નાખેલી કંઈ પણ ધાન્યાદિ વસ્તુ, ઘડો એક સ્થાને પડ્યો હોય, ત્યાં સુધી તેમાં રહે છે, પરંતુ ઘડાને તે સ્થળેથી ઉપાડીએ કે તરતજ તેમાંની સઘળી વસ્તુ છિદ્રદ્વારા નીકળી જાય છે, તેવીજ રીતે જોવા શિષ્યો પણ જ્યાં સુધી શુર પાસે બેસીને સૂત્રાર્થ અવજ્ઞ કરે, ત્યાં સુધી તેણે તેમને સ્મરણ રહે, પણ ત્યાંથી ઊઠ્યા પછી એક અક્ષર પણ યાદ ન રહે. સંછિદ્ર ધટ જેવા શિષ્યની વાતો સાંભળીને ચાલણી સમાન શિષ્ય બોલ્યો, 'ભાઈ! તું તો મારાથી ધણા દરજ્જે સારો છે, કેમકે જ્યાં સુધી તું શુર પાસે રહ્યો, ત્યાં સુધી તો તેં એ સર્વ સ્મરણમાં રાખ્યું, અને પછી વિસ્મરણ થયું; પરંતુ મારે તો શુરએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનથી પેશીને બીજા કાનમાંથી નીકળી ગયો, જેમ ચાલણીમાં આટો આદિ ઉપરથી નાખીએ અને નીચેથી જતો રહે તેમ ક્ષણવાર પણ દૃશ્યમાં એની સ્મૃતિ નથી રહી.' આ બન્નેની હકીકત સાંભળીને શુદ્ધગૌલ જેવો શિષ્ય બોલ્યો, 'અરે ભાઈઓ! તમે બન્ને મારાથી શ્રેષ્ઠ છો. કારણ કે તમારે શુરએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનમાં પેશીને બીજા કાનથી નીકળી ગયો, એટલુંએ થયું, મારે તો એટલું પણ ન થયું, પત્થરપર પડેલું પાણી જેમ તેના અંદરના ભાગમાં જરા પણ જતું નથી, તેમ મારે શુરએ કહેલ સૂત્રાર્થનો અક્ષર પણ અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ પાડ્યો નથી.' આ પ્રમાણે આ ત્રણે પ્રકારના શિષ્યોમાં વિશેષતા સમજવી. ૧૪૬૩-૧૪૬૪

હવે એ ચાલણી ઉદાહરણના પ્રતિપક્ષમાં ખઉર કમઠકતું ઉદાહરણ કહે છે. અને સાથે બીજી સુધરીના આળાતું ઉદાહરણ કહે છે.

તાવસસ્વરકિરિણયં ચાલુણિપટિવક્ષુ ન સવરં દર્શયિ ।

પરિપૂર્ણગમ્મિ ઉ ગુણા ગર્ભતિ દોસા ય ચિદ્વંતિ ॥ ૧૪૬૫ ॥

ચાલણીના પ્રતિપક્ષમાં ખઉર કંઠિનતું ઉદાહરણ છે, તેમાં નાખેલ ગમ્મ તેવી દ્રવ-પ્રવાહી વસ્તુ હોય પણ તે નીકળતી નથી; સુધરીના આળા જેવા શિષ્યમાંથી તો શુણે નીકળી જાય છે અને દાવો રહે છે. ૧૪૬૫.

તાપસોના ભોજનાદિ મારેલું ઉપકરણ વિશેષ, તેને ખઉર કમઠક કહેવાય છે. એવું ઉદાહરણ ચાલણીના પ્રતિપક્ષમાં છે. આ ઉપકરણ વાંસ શુષ્ક આદિને અતિ સૂક્ષ્મપણે કુટીને કમઠકના આકારે બનાવેલું હોય છે. એ ઘણું નિર્બળ હોય છે, તેથી તેમાં ગમ્મે તેવો પ્રવાહી પદાર્થ નાખેલ હોય, તોપણ તેમાંથી તે નીકળતો નથી. એવીજ રીતે તેના સમાન જે શિષ્ય હોય, તે શુરએ કહેલું સર્વ યાદ રાખે છે, જરાપણ ભૂલી જતો નથી, આવો શિષ્ય હોય તે શ્રેષ્ઠ છે, તેજ અનુયોગને લાયક છે. પણ પૂર્વોક્ત ચાલણી આદિ જેવા શિષ્યો યોગ્ય નથી.

પરિપૂર્ણક ઐરલે સુધરીનો માળો, તેણે ઉદાહરણ કહ્યું છે. સુધરી (ચકલી વિશેષ) ના માળાથી ધીઆદિ ગળ્યું હોય, તો તેમાંથી ધી ગળાઈને નીચે પડે છે, અને તેમાંનો ક્યારેજ માત્ર માળામાં ભરાઈ રહે છે. તેવી રીતે તેના જેવા શિષ્યોમાં પણ સમજાવું, ઐરલે કે એવા શિષ્યોમાંથી શ્રુત સંખ્યા જે જે સર્વ શુભો હોય તે સર્વ ધીની પેઠે નીકળી જાય છે, અને ધીના મેલની પેઠે શ્રુતના દોષોનેજ તે ગ્રહણ કરે છે. શુભો તો સર્વથા તણ દેહે, આથી આવો શિષ્ય સર્વથા અચોગ્ય છે. ૧૪૬૫.

આ સંખ્યામાં શિષ્ય શંકા કરે છે, ને તેના ળીશુરમહારાજ ઉત્તર આપે છે—

સવળ્ણપુષ્પામળ્ણા દોસા હુ ન સંતિ જિનમણ કેઈં ।

જં અણુવત્તકહર્ણં અપત્તમાસજ્જ વ હવેજ્ઞા ॥ ૧૪૬૬ ॥

સર્વજ્ઞના પ્રામાણ્યથી જિનમતમાં દોષો હોતાજ નથી; (તો પછી દોષ ક્યાંથી ગ્રહણ કરે ?) પરંતુ ઉપયોગ રહિત શુદ્ધના કથનથી અથવા અચોગ્ય શિષ્યથી તેમાં દોષો ઉત્પન્ન થાય છે, નિર્દોષ એવા પણ જનમતે અચોગ્ય શિષ્યો અછતા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે.

શિષ્ય:—આ શાસનના પ્રવર્તક સર્વજ્ઞ હોવાથી—જિનમતમાં કોઈ પણ દોષો ન હોવાથી પરિપૂર્ણક (સુધરીના માળા જેવા) જેવા શિષ્યો તેમાંથી દોષો કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ?

આચાર્ય:—એ સાચ છે કે જિનમતમાં દોષો જરાપણ નથી; પરંતુ ઉપયોગ રહિત શુદ્ધના વ્યાખ્યાનથી અથવા અચોગ્ય શિષ્યથી તેઓએ કલ્પેલા દોષો થાય છે, અર્થાત્ અચોગ્ય શિષ્યો જિનમતમાં અવિદ્યમાન દોષો ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓમાંના કેટલાએક એમ કહે છે કે આ બધાં સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામાં રચેલાં છે માટે કોણ જાણે કોણે આ બધાં સૂત્રો રચેલાં હશે ? કહેવાનું તત્ત્વ એ છે કે પ્રાકૃતભાષા હોવાથી વિચાર સખવા લાયક નથી.

વળી બીજાઓ જણાવે છે કે સાધુઓ આરંભ પરિમહ છોડી સાધુપણ આઢરી નિર્ગ્રંથ અને ને ચારિત્ર પાલે છે, પણ તે અવસ્થામાં દાન નહિ દઈ શક્તા હોવાથી કેવલ ચારિત્રથી શું કલ્યાણ થવાનું ? અર્થાત્ ચારિત્ર નિર્મૂલ છે. વળી કોઈક તો એમ કહે છે કે આ બધાં શાસ્ત્રોમાં વારંવાર તેને તે છકાય જે પૃથ્વીકાયાદિક છે તેઓનું તથા પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિ મહામતોનું નિર્દાદિપ્રમાદોનું અને તેના પરિહારનું વર્ણન છે, તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સમજાવવા માટે ઉપદેશ કરવાનો છે, ને તે તો એક વખત કહેવાથી સમજાવી શકાય છે, માટે વારંવાર એ છકાયાદિનું કથન કરવું તે યોગ્ય નથી. તેમજ કેટલાક વસ્તુતત્ત્વને નહિ સમજાનારા જણાવે છે કે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે રચવામાં આવેલા શાસ્ત્રોમાં જ્યોતિષ્યકની ગણતરી વગેરેનું અને યોનિપ્રાબૃતાદિથી મુવર્ણસિદ્ધિ આદિ પ્રતિપાદનની શી જરૂર હતી ?, કેટલાક સામાન્ય સમજાવાળા કહે છે કે જો જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે છે તો પછી તે જ્ઞાન અભ્યાસમાં કાલ અને અકાલ શો ? શું માંદા અનુભવને દવા આપવામાં તથા મેલાં કપડાં ધોવામાં કાલઅકાલ દેખાય છે ? . અર્થાત્ પ્રાકૃતભાષા હોવાથી, દાન વિનાનું ચારિત્ર આઢરવાનું કહેલ હોવાથી, વારંવાર તેને તે અધિકારે હોવાથી, મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી નહિ એવા જ્યોતિષ્યાદિક વિષયો કહેલ હોવાથી, તેમજ તેના અભ્યાસ માટે કાલ અકાલનો વિચાર કહેલ હોવાથી, સૂત્રો માનવા લાયક નથી, એમ કહી સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમાં પણ દોષો કહેવા તૈયાર થાય છે.

તે શંકાઓના સમાધાનોમાં ચારિત્રની નિર્મલતાની મ્હાના રાખનાર ખાલ સ્ત્રી મૂક અને મૂર્ખ મનુષ્યોને પણ ઉપકાર થાય એટલા માટે તત્ત્વના જાણકારોએ સૂત્રો પ્રાકૃતભાષામાં રચેલા છે, ખેલો કહેલ વસ્તુ બીજી વખત કહેવામાં આવે છે તેમાં કારણ છે. ખેલો કહેલનો કોઈ કારણથી નિવેધ કરવો હોય અથવા નિવેધ કર્યો હોય છતાં કારણોને લીધે આજ્ઞા દેવી હોય અથવા તે વસ્તુમાં કંઈક વિશેષતા જણાવવી હોય. બીજી વખત કહેવામાં આવતું એક વાક્ય પણ નિષ્પ્રયોજન નથી, ને કાલ અકાલ તો કૃપિ-આદિમાં પ્રત્યક્ષ છે માટે તે શંકા નકામી છે. ૧૪૬૬

હવે હંસનું ઉદાહરણ કહે છે.

અંબત્તળેણ જીહાર્ણે કૂચિયા હોઈ સ્ત્રીરમ્યદગમ્મિ ।

હંસો મોત્તૂળ જલં આર્યદ પયં તદ્દ સુસીસો ॥ ૧૪૬૭ ॥

હંસની જલ ખાટી હોવાથી પાણીમાંના દૂધના ફાદા થઈ જાય છે, ને તેથી પાણી મૂકીને હંસ દૂધ પી જાય છે; તેવી રીતે મુશિષ્ય પણ દોષો તણને ગુણો અહણ કરે છે. ૧૪૬૭

કોઈ ભાજનમાં દૂધ અને પાણી મેળવીને તે હંસને પીવા માટે મૂક્યું હોય, તો હંસની જલ સ્વાભાવિક આમલ (ખાટી) હોવાથી, જળ મિશ્રિત દૂધમાં તે અંશુ નાખે એટલે જલની ખરાશથી પાણીમાંનું દૂધ મળીને પરપોરા જેવા તેના ફાદા થઈ જાય છે, તેથી હંસ એ પાણી મૂકીને પરપોરા જેવું થએલું દૂધ પી જાય છે; તેવીજ રીતે જ યોગ્ય-મુશિષ્ય હોય છે, તે ગુરૂના દોષો તણ દબને માત્ર તેમના ગુણો અહણ કરે છે. ૧૪૬૭

હવે પાડાનું ઉદાહરણ કહે છે.

સયમવિ ન પિયદ્દ મહિસો ન ચ જૂદં પિયદ્દ લોદિયં લદગં ।

વિગ્ગદ્-વિકદ્દાર્હિ તદ્દા અયકપુચ્છાદિ ચ કુસીસો ॥ ૧૪૬૮ ॥

જળાશયમાં પેટેલા જંગલી પાડો, જેમ પોતે ડાળેલું પાણી પોતે પીતા નથી અને બીજા ટાળાને પીવા દેતા નથી; તેમ મુશિષ્ય પણ કલહ તથા વિકદ્દાર્હિતે તથા વખતવગરની અયોગ્ય પૃચ્છાથી વ્યાખ્યાન ડાળી નાખે છે, ને તેથી તેમાંનું પોતે કંઈ અહણ કરતો નથી અને બીજાઓને પણ અહણ કરવા દેતો નથી. ૧૪૬૮.

જેમ કોઈ જંગલી પાડો પોતાના ટાળા સાથે કોઈ જળાશયમાં પેશીને તેમાંનું પાણી આમ તેમ ઉછાળીને ડાળું કરી નાખે છે, તેથી એ મલિન થએલું પાણી એ પાડો પોતે પીતા નથી અને બીજા ટાળાને પણ પીવા દેતો નથી; તેવીજ રીતે કૃપાત્ર શિષ્ય પણ વ્યાખ્યાન મંડળીમાં આવીને ગુરૂ સાથે અથવા બીજા કોઈ શિષ્ય સાથે કલહ કરે-વિકદ્દાર્હિ કરે, અસંબદ્ધ અયોગ્ય વગર વખતની પૃચ્છા આદિથી વ્યાખ્યાન ડાળી નાખે, એટલે એ વ્યાખ્યાનમાંથી પોતે કંઈ અહણ કરે નહિ અને બીજા શિષ્યોને પણ અહણ કરવા દે નહિ. ૧૪૬૮. હવે તે પાડાથી ઉલટું ચેટાનું ઉદાહરણ કહે છે.

અવિ ગોપયમ્મિવિ પિવે સુદિઓ તણુયત્તળેણ હુંદસ્સ ।

ન કરેદ્દ કલ્લસત્તોયં મેસો એવં સુસીસોઽવિ ॥ ૧૪૬૯ ॥

અંગ મંકડાચીને આગલા બને પહે નમીને તેનું નાનું સુખમાત્ર આગલ રાખી જળથી ભરેલા ગોપદમાંથી (ગાયના પગથી પેટેલા ખાડામાંનું પાણી) પણ પેટ પાણી પીએ છે; પરંતુ તે તેને ડાળી નાંખતું નથી, તેવી રીતે મુશિષ્ય પણ ગુરૂ પાસેથી શાસ્ત્ર

ચિત્તે શ્રુત ઝોવી રીતે અહણ કરે છે કે જેથી તેને થોતાને અથવા બીજી પર્યાવાને કંઈ પણ મનો ખાધા ન થાય, ૧૪૬૯ હવે મચ્છર અને જળોત્રું ઉદાહરણ કહે છે,

મસત વ્વ તુદં જચાઈર્ણિ નિચ્છુન્મણ કુસીસો વ ।

જલુગા વ અદ્મેતો પિવઈ સુસીસોઽવિ મુયનાર્ણ ॥ ૧૪૭૦ ॥

જેમ જીવોને ડંશ દધને મચ્છર પીડા કરે છે, પછીથી લુગડાના છેડાવડે તિરસ્કારથી દૂર કરાય છે, તેમ કુશિખ્ય પણ જાતિઆદિ ઢાંચા ઉધાડા કરવાથી ગુરને વ્યથા (પીડા) કરતો કાઢી મુકાય છે, તથા જળો જેમ શ્વિર પીએ છે, પણ તે શ્વિરવાળાને કંઈ પીડા નથી કરતી, તેમ સુશિખ્ય ગુર પાસેથી શ્રુત અહણ કરે છે, પરન્તુ ગુરને જાતિ આદિ ઢાંચા ઉધાડા કરીને પીડા કરતો નથી, ૧૪૭૦ હવે બિલાડીત્રું ઉદાહરણ કહે છે,

છહેવં ભૂમીર્ણ સ્તીરં જહ પિવઈ દુદ્ધમજ્જારી ।

પરિસદુદ્ધિયાળ પાસે સિવલઈ एवं વિળયમંસી ॥ ૧૪૭૧ ॥

જેમ દુદ્ધ બિલાડી હાંફીમાંત્રું દૂધ ભોંય ઢોળીને પછી પીએ છે, પણ તેમાંથી નથી પીતી, આથી તેને દૂધનો તેવો યથાર્થ સ્વાદ નથી આવતો, તેવીજ રીતે ગાંધામાહિલ જેવા વિનયભ્રંશી કુશિખ્ય પણ પર્યાવામાંથી ઊઠેલા વિધ્યાદિના જેવા બીજાઓની પાસેથી શ્રુત અહણ કરે છે, પણ ગુર પાસે નથી અહણ કરતો, કેમકે ગુર પાસે અહણ કરે તો ગુરના વિનયાદિ કરવા પડે, અહીં દુદ્ધ બિલાડી જેવા વિનયભ્રંશી કુશિખ્ય સમજવા, ભૂમિસમાન પર્યાવામાંથી ઊઠેલા બીજા શિખ્યો, અને ઢોળેલા દૂધ સમાન તેત્રું શ્રુત સમજત્રું. ૧૪૭૧. જાહકત્રું ઉદાહરણ કહે છે,

પાઉં યોવં યોવં સ્તીરં પાસાઈં જાહગો છિહ્ઈ ।

એવેવ નિર્યં કાઉં પુચ્છઈ મઝમં ન સેપ્ઈ ॥ ૧૪૭૨ ॥

જેમ જાહક (એક જાતિત્રું પક્ષી) થાકં થાકં દૂધ પીને આલુબાલુ ચાટે છે, એજ પ્રમાણે સુશિખ્ય પણ અહણ કરેત્રું શ્રુત પરિચિત કરીને પછી ગુરને પૂછે છે, પણ એક કરાવતો નથી, ૧૪૭૨

જેમ જાહક નામનો જીવ ભાજનમાં રહેત્રું દૂધ થાકં થાકં પીને ભાજનની આલુબાલુ ચાટે છે, પુનઃ થાકં દૂધ પીને વળી ભાજનની આલુને ચાટે છે, એમ વારંવાર કરીને સર્વ દૂધ પી જાય છે, પણ તેમાંથી જરાએ નકાસત્રું જવા દેતો નથી; તેમ લાયક બુદ્ધિમાન સુશિખ્ય પણ પ્રથમ અહણ કરેત્રું શ્રુત ભરાખર પરિચિત કરીને પછી બીજું અહણ કરે છે, ઝોવી રીતે વારંવાર કરીને ગુર પાસેથી સર્વ શ્રુત અહણ કરે છે, પણ ગુરને જરાએ એક પ્રમાણતો નથી, ૧૪૭૨. ગાયત્રું ઉદાહરણ કહે છે,

અત્તો દોઝ્ઝઈ કલ્લે નિરત્યયં કિં વહામિ સે ચારિં ? ।

ચઝચરણગવી સ મયા અવજ્ઞ-હાળી ય વહુપાર્ણ ॥ ૧૪૭૩ ॥

મા મે હોજ્જ અવળ્લો ગોવજ્ઞા વા પુળો વ ન દલેજ્જા ।

વયમંવિ દોઝ્ઞામો પુણ અણુમહો અન્નદ્દેઽવિ ॥ ૧૪૭૪ ॥

સીસા પદિચ્છગાણં ધરોત્તિ તેડવિય દુ સીસગમરોત્તિ ।

ન કરેતિ મુત્તદાણી અન્નત્યવિ દુલ્લહં તેસિ ॥ ૧૪૭૬ ॥

કાલે આ ગાયને બીજો દોહશે, તો આને નિરર્થક ચાર (ધારા) શા માટે આપુ' ? એ પ્રમાણેના વિચાર અને વર્તન ચારે જણાએ કરવાથી ગાય મરી ગઇ, તેથી તેમની નિન્દા ને હાની થઇ, અને ગૌહત્યા લાગી. મહારી નિન્દા ન થાઓ, અને વળી ગૌહત્યા કરનાર, પણ ન ગણાઇએ કેમકે જો એમ થશે તો ફરીથી કોઇ બીજી ગાય આપશે નહિ (એમ માનીને ચાર નીરી) વળી ફરીથી એને હુમેજ દોહીશું, અને બીજા દોહશે તો પણ અનુમદ થશે. એ પ્રમાણે આગન્ટુક શિષ્યો વિચારે કે શુરનો વિનય કરવે, તે તેમના શિષ્યોના આચાર છે. અમારે શુ ? તે શિષ્યો વિચારે કે આ નવીન શિષ્યો શુરનો વિનય કરશે. કેમકે હુમણાં તેમને તે વધારે બહાલા છે, એ રીતે એક બીજાની ધર્પાથી શુરનો વિનય ન કરે, તો તેમને સૂત્રની હાની થાય અને અન્યત્ર બીજે સ્થળે પણ તેમને તે દુર્લભ થાય. ૧૪૭૩ થી ૧૪૭૫,

૧ કોઈ યજ્ઞમાને વેદના અંદર રહેલા અંધયનના નિમિત્તભૂત ચરણ શબ્દ બોલવા લાયક ચતુઃચરણદ્વિજ (કોઇ ચાર બ્રાહ્મણ) ને એક ગાય દક્ષિણમાં આપી, અને કહ્યું કે તમે ચારેજણા આ ગાયને વારાફરતી દોહજો. અને બીજા ચાર બ્રાહ્મણોને પણ તેણે એક ગાય આપીને તેમને પણ એજ પ્રમાણે વારાફરતી દોહવાતું કહ્યું. હવે પહેલાં જે ચાર બ્રાહ્મણોને ગાય આપી, તેમાંના એક મોટો બ્રાહ્મણ પ્રથમ તે ગાયને પેતાને ઘેર લઈ ગયો અને દોહી, પછી ચારે આપતી વખતે તેણે વિચાર્યું કે આ ગાયને વારાફરતી દોહવાની છે, તો હું આજે એને નકામો શામાટે ચારો નાંખુ' ? કાલે જે બીજે લઇ જશે તે દોહશે ને ચારો નાખશે. એમ વિચારીને તેણે ચારો નાખ્યો નહિ. બીજે દિવસે બીજે બ્રાહ્મણ ગાય લઈ ગયો, તેણે પણ એજ પ્રમાણે કહ્યું, એ રીતે ત્રીજાદિવસે ત્રીજાએ અને ચોથા દિવસે ચોથા બ્રાહ્મણે પણ કહ્યું, એટલે ચારા વિના દોહવાતી એ ગાય બિચારી થોડાજ દિવસમાં મરણ પામી. આથી એ સમ્રાજાને ગૌહત્યા લાગી, લોકોમાં નિન્દા થઈ અને ફરી બીજા યજ્ઞમાન પાસેથી ગાય નહિ મળવાથી હાની પણ થઈ. ૧૪૭૬.

હવે પેલા બીજા જે ચાર બ્રાહ્મણો ગાય લઈ ગયા હતા, તેમાંના પહેલા બ્રાહ્મણે પ્રથમ દિવસે ગાય દોહીને વિચાર્યું કે જો હું ગાયને ચારો નહિ આપું તો લોકોમાં નિન્દા થશે, અને ચારો નહિ મળવાથી ગાય મરી જશે એથી ગૌહત્યા લાગશે, ને લોકો ફરીથી દાન આપશે નહિ, તેથી એમ ન થાય તેટલા માટે હું તેને ચારો આપું, જે નહિ આપું તો ગૌહત્યાના કલંકથી અમને બીજા કોઇ ફરી ગાય આપશે નહિ. વળી ગાયને ચારો આપવાથી ઘણો લાભ થશે, કેમકે ચારો ખાવાથી પુષ્ટ થએલી ગાયને ફરીથી બીજા વારે હુંજ દોહીશ અને બીજા દોહશે તો એમાં પણ મહત્તે ઉપકારજ થશે. એમ માનીને તેણે ચારો આપ્યો. એ પ્રમાણે બીજાઓએ પણ ચારો આપ્યો. એટલે ગાય ખચી, સૌને દુધ મળ્યું, અને તેમની પ્રસાસા થઈ.

એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે. શુરનો વિનય કરવામાં પેતાના ગમ્મતા શિષ્યો એમ વિચારે કે અહીં લખવા આવેલા બીજા શિષ્યો શુરનો વિનય કરશે, અને શા માટે કરીએ ? કેમકે તે શિષ્યોનેજ હુમણાં શુર મહારાજ વણેલ છે, માટે વિનય કરવાની ફરજ તેમની છે, અને એ આવેલા શિષ્યો વળી એક્ટ્ર વિચારે કે શુરનો વિનય કર-

વાને આચાર એમના શિષ્યોના છે, અમારે શું ? અમે તો થોડા દિવસ પછી ચાલ્યા જઈશું ? ' આ પ્રમાણે બન્ને જણ વિચારીને કોઈ પણ શરૂના કંઈ પણ વિનય-વૈયાવચ્ચ ન કરે, તેથી શરૂ પીડા પામવાથી, તે શિષ્યોને સૂત્રાર્થની હાની થાય, વળી બીજે બંધ તો પણ તેમને એવી પ્રવૃત્તિથી સૂત્રાર્થ દુર્લભ થાય અને અવર્ણવાદ આદિ બીજા અનેક દોષો લાગે. આ પ્રમાણે દુર્વિનીત શિષ્ય માટે સમજવું, અને સુવિનીત શિષ્ય માટે એથી વિવિધ સમજવું. એટલે કે બીજેથી લણવા આવેલા સાધુઓ વિચારે કે જગતમાં પરમ દુર્લભ વીતરાગ પ્રણીત સૂત્રાર્થ આપે છે તેથી એમના ઉપકાર કોઈ પ્રકારે વળે તેમ નથી, વળી હમારા વૈયાવચ્ચથી જો શિષ્યો લણશે તો તેથી પણ હમને નિર્જરા થશે, અને શિષ્યો વિચારે કે હમને સંસારથી તાર્યા અને વળી પરમદુર્લભ સૂત્રાર્થ આપે છે માટે શરૂ મહારાજ હમારા ઉપકારી છે. માટે તેઓની વૈયાવચ્ચ કરવી એ હમારી ફરજ છે. ૧૪૭૩-૧૪૭૫. હવે ભેરીનું ઉદાહરણ કહે છે.

કોમ્બુદયા તદ્દ સંગમિયા ય ઉન્મૂઢગાર ભેરીઓ ।

કળ્હસ્તાસિ પ્હુતયા અસિવોવસમી ચરત્યો ઉ ॥ ૧૪૭૬ ॥

સક્ષપસંસા ગુણગાહિ કેસવો નેમિવંદસ્તુગદંવા ।

આસરયણસ્સ હરણં કુમારબંગે ય પુયજુદ્ધં ॥ ૧૪૭૭ ॥

નેહિ જિઓઽમ્હિ તિ અહં અસિવોવસમીય સંપયાણં ચ ।

છમ્પાસિવયોસળયા પસમ્દ ન ચ જાયણ અન્નો ॥ ૧૪૭૮ ॥

આમંતુવાહિલોમો મહિદ્દિમોલ્લેગ કંયદંહણયા ।

અદ્દમઆરાહણ અન્ન મેરિ અન્નસ્સ ઠવણં ચ ॥ ૧૪૭૯ ॥

કૌમુદિકી-સાંઆમિકી-ઔદભૂતિકી-તથા ચોથી અશિવોપશમિની-એ ચાર ભેરીઓ કૃષ્ણ પાસે હતી. એકલા ઈંદ્રે પ્રશંસા કરી કે કૃષ્ણ વામુદેવ શુણ્ણાહી છે અને નીચયુદ્ધ કરી કરતા નથી, (આ સાંભળી એક દેવે પરીક્ષા કરવાને) નેમિનાથને વન્દન કરવા જતા એવા કૃષ્ણના આગમાં વચ્ચે દુર્ગન્ધ યુક્ત મુંદર દાન્તવાળા 'ધાનવ' શબ વિકેન્દ્રી, કૃષ્ણ તે દન્ત પંક્તિની પ્રશંસા કરી, પછી દેવે અધરતનવું હરણ કર્યું, તે લેવા જતાં નીચયુદ્ધ કરવાઈ કહેતાં ન કર્યું અને કહ્યું કે- 'હું તારાથી છતાયો, અર્થ લઈ જા.' આથી પ્રસન્ન થએલા દેવે અશિવોપશમિની ભેરી આપી, તે ભેરીને છ છ મહીને વગાડવાથી છ માસના રોગો શાન્ત થઈ જાય અને છ માસ સુધી બીજા રોગોના ઉપદ્રવ ન થાય. એ ભેરીમાંથી પરદેશથી આવેલા એક ધનવાન યુદ્ધસ્થે તેના રક્ષકને પુરુષણ દ્રવ્ય આપીને એક ટુકડો લીધો, બીજાએ બીજો લીધો, એમ કરતાં આખી ભેરી ચીગડાંવાળી થઈ ગઈ, તે વાતની ખબર પડતાં કૃષ્ણે તે રક્ષકને શિક્ષા કરી અને અષ્ટમ ત : રી બીજી ભેરી ત્રિગચીને બીજા રક્ષકને સોંપી, તે ભેરીને તેણે બેરાબર સાચવી.

આ કથા પૂર્વે ૧૪૩૪ થી ગાથાના પ્રસંગમાં સવિસ્તર આવી ગઈ છે, તેથી ત્યાંથી જોઈ લેવી, એના ઉપનય આ પ્રમાણે છે. જિનેશ્વર અથવા ગણેશ્વર મહારાજે આપેલ શ્રુત રૂપ ભેરાને, અશિવોપશમિનીભેરીનું રક્ષણ કરનાર પ્રથમપુરુષની ધોડે, અન્યદર્શનીના અભિપ્રાયોથી ભક્ષિત કરીને ચીગડાંવાળી કરે, તે શિષ્ય લાપક નથી, પણ ભેરીનું રક્ષણ

કરનાર એવા બીજા રક્ષક પુરૂષની જેમ, જે શિષ્ય એ પ્રભાણે અન્યદર્શનીતા અભિપ્રાયથી મિત્ર ન કરે-અખંડ રાજે તેજ લાયક શિષ્ય છે. ૧૪૭૬ થી-૧૪૭૮.

હવે 'આલીરીનું' ઉદાહરણ કહે છે.

મુકં તયા અગહિય દુપરિગહિયં કયં તયા, કલહો ।

પિટ્ટણ-અહિચરવિક્રય ગણમ્ ચોરા ય ઝળગ્ધે ॥ ૧૪૮૦ ॥

(આલીરી) ' અહણ ક્યાં સિવાય તે' ઘડો મૂકી દીધો તેથી 'તે લાંગી ગયો.' (આલીર:-) ' તે' બરાબર અહણ ન કર્યો, તેથી લાંગી ગયો.' આમ કહેવાથી બન્નેને કલહો થયો. આલીરે આલીરીને મારી, મોઢું થવાથી બીજા વેચનારા આદ્યા ગયા, તેથી ધીનું મૂલ્ય ઓછું આવ્યું અને માર્ગમાં ચોરાઓ સર્વ લુટી લીધું. ૧૪૮૦.

કેમ ગામ અથવા ગ્રામજનમાંથી એક આલીર (ભરવાડ) થતાની મ્હી સહિત ધીના ઘડો ભરીને ગાડી લઇને શહેરમાં તે વેચવા ગયો. શહેરમાં વેચવાના સ્થળે સાદું કરીને ગાડી છોડી, ત્યાંની ભૂમિ ઉપર આલીરી ઉભી રહી, અને આલીર ગાડી ઉપરથી ધીના ઘડો લઇને તેને આપવા લાગ્યો. એવામાં ઉપયોગ રહિત ઘડો આપતાં અથવા લેતાં એક ઘડો નીચે પડી ગયો અને ફુટ્યો, આથી આલીરી ગુસ્સે થઇને બોલી કે- ' અરે ! અભાગીઆ શહેરની સ્ત્રીઓના મુખ જોવામાં તક્લીન થએલા તે' આ ઘડોને મેં અહણ ક્યાં સિવાય મૂકી દીધો તેથી લાંગી ગયો.' સ્ત્રીના આવા વચનથી આલીર પણ ગુસ્સે થઇને બોલ્યો કે- ' હે રાંડ ! તુંજ શહેરના યુવાનોના મુખ જોવામાં તક્લીન થઇ ગઇ છે, તેથી ઘડો બરાબર અહણ કર્યો નહિ, એટલે લાંગી ગયો.' આ પ્રભાણે પરસ્પર બોલવાથી બન્નેને કલહો થયો, આલીરે સ્ત્રીને મારી, બંનેના કલ્યાણથી બીજા ધી પણ ટોળાયું, જે વધું તે અસરે વેચવાથી મૂલ્ય પણ ઓછું આવ્યું, ધી વેચવા આવેલા બીજા લોકો મોઢું થવાથી આદ્યા ગયા, અને આ બે જણા એકલાજ રહ્યા, બન્ને જણા બીજા સાથે વિના જવા લાગ્યા, માર્ગમાં ચોરા ભળ્યા, તેમણે ગાડી-બખટ-અને દ્રવ્ય સર્વ લઇ લીધું. ૧૪૮૦. એ ઉદાહરણને ઉપનય આ પ્રભાણે છે.

મા નિર્ણવહ ચ દાજં ઉવજુક્ષિય દેહિ કિં વિચિંતેસિ ? ।

વિચિત્તેલિયદાણે કિલિસ્સસી તં ચડ્દં વેવ ॥ ૧૪૮૧ ॥

હે આચાર્ય ! એ પ્રભાણે આપીને હવે અસત્ય ન બોલો, ઉપયોગ રાખીને સૂતાર્થ આપો, શું વિચારો છો ? એમ અપોગ્ય સૂતાર્થ આપવાથી આપણે બન્ને કલેશ પામીએ છીએ. ૧૪૮૧.

સૂતાર્થની પુનરાવૃત્તિ કરતાં કંઈક વિપરીત બોલતા શિષ્યને બહુને આચાર્ય તેની ભૂલ સુધારવાને શિખામણ આપે, ત્યારે મૂર્ખ શિષ્ય કહે કે ' મહારાજ ! તમેજ અને એ પ્રભાણે શીખવ્યું છે, અને હવે શીખામણ શાની આપો છો ? એમાં તમારોજ દોષ છે. અને શાની શીખામણ આપો છો ? આથી આચાર્ય કહે કે ' લામ્હ ! મેં તને એ પ્રભાણે નથી શીખવ્યું.' ત્યારે નાલાયક શિષ્ય કહે ' અરે મહારાજ ! તમે સાક્ષાત્ એ પ્રભાણે અને સૂતાર્થ આપેલ છે, ને હવે અસત્ય કેમ બોલો છો ?' શિષ્યના એમ કહેવાથી આચાર્ય મહારાજ કંઈક મનમાં વિચાર કરે, એટલે પુનઃ તે નાલાયક શિષ્ય કહે કે ' મહારાજ ! શું વિચારો છો ? સારી રીતે ઉપયોગ રાખીને સૂતાર્થ આપો, અસત્ય રીતે સૂતાર્થ

આપવાથી તમે અને હું બન્ને કલેશ પામીએ છીએ, આ પ્રમાણે પોતાના દોષ ન અંગી-કાર કરતાં શુદ્ધના દોષોજ કહે, તેથી આભીરચુગલની પેઠે શુદ્ધ-શિષ્યને પરસ્પર કલ્યાણ થાય, અને કલ્યાણ થવાથી વ્યાખ્યાનમાં અન્તરાય પડે, તથા સૂત્રાર્થની હાંની વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય.

આના પ્રતિપક્ષમાં બીજું ઉદાહરણ છે, કેાઈ બીજો આભીર પોતાની સ્ત્રી સહિત ધી વેચવાને નગરમાં ગયો. ત્યાં જઇને ઘડો સ્ત્રીને આપતાં પડીને ભાંગી ગયો, આથી તેણે કહ્યું કે ‘અરે ! મેં ઉપયોગ વિના તમને ઘડો આપ્યો, તેથી તે કુટી ગયો’ એમ કહીને એકદમ ગાડાંપરથી ઉતરીને વેરાએહું ધી ધડાની ડીબમાં એકડું કરવા દાખ્યો, તેની સ્ત્રીએ પણ એમ કહ્યું કે ‘મેં ઉપયોગ વિના બરાબર ઘડો મહણ ન કર્યો, તેથી તે ભાંગી ગયો.’ એમ કહીને તે પણ તેની સાથે દોળાએહું ધી એકડું કરવા લાગી, એમ અન્યોઅન્ય પોતાના દોષ મહણ કરવાથી કલેશ ન થયો, અને બંને જણ ધી એકડું કરીને વેળાસર વેચીને બીજા સાથની સાથે જલદીથી પર ગયાં. આ પ્રમાણે શુદ્ધ-શિષ્ય પણ જો પોતાના દોષ અંગીકાર કરીને પરના દોષ છુપાવે અને પરસ્પર વિવાદ ન કરે, તો તેજ સૂત્રાર્થ આપવા અને લેવાને યોગ્ય છે, તેમજ તે નિર્જેશદિ લાલના ભાગી થાય છે.

એ પ્રમાણે યોગ્યઘોગ્ય શુદ્ધ-શિષ્યનું સ્વરૂપ બનાવીને હવે ઉપસંહાર પૂર્વક તેનું કૃત્ય કહે છે.

મળિયા જોગા જોગા સીસા ગુરવો ય તત્થ દોઢુંડપિ ।

પેયાલિયગુણ-દોસો જોગો જોગસ માસેજ્ઞા ॥ ૧૪૮૨ ॥

યોગ્યઘોગ્ય શિષ્ય અને શુદ્ધનું સ્વરૂપ કહ્યું; એ બન્નેના શુદ્ધ-દોષના વિચાર કરીને યોગ્ય શુદ્ધ યોગ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ કહેવા.

હવે ઉપેદ્ધાતદ્વાર કહેવાને પ્રસ્તાવના કહે છે.

કમમંગલોવયારો સંપદ્ વણિયપસંગવક્ત્રાણો ।

દાઙ્યવક્ત્રાણવિહી વોચ્છલ્લુવગવાયદારવિહિ ॥ ૧૪૮૩ ॥

(પૂર્વે તિત્થવરે મગવન્તે ધત્થાદિ ગાથાપદે) મંગલોપચાર કરીને પ્રસંગાગત જિન પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાખ્યાન કહ્યું, અને વ્યાખ્યાનવિધિ પણ બનાવી; હવે ઉપેદ્ધાતદ્વાર અને તે સંબંધી દ્વારવિધિ કહીશું. ૧૪૮૩ હવે એ દ્વાર વિધિ કહે છે.

ઉદ્દેસે નિદ્દેસે ય નિગ્ગમે સ્વેત્ત-કાલ-પુરિસે ય ।

કારણ-પચ્ચય-લક્ષણ-નણ સમોચારણા-ણુમણ ॥ ૧૪૮૪ ॥ ૧૩૩૧૧૪૦ ॥

કિં કઙ્કિવિહં કસ્સ કહિં કેસુ કહં કેચ્ચિરં હવઙ્ક કાલં ।

કઙ્ક સંતરમવિરહિયં મવા-ગરિસ-પોસણ-નિરુત્તી ॥ ૧૪૮૫ ॥ ૧૩૩૧૧૪૧ ॥

(સામાયિકના) ઉદ્દેશ-નિર્દેશ-નિર્ગમ-ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ-પ્રત્યય-લક્ષણ-નય સમવતાર-કયા નયને કહ્યું સામાયિક સંમત છે તે રૂપ અનુભવિ. સામાયિક શું છે? કેટલા પ્રકારે સામાયિક છે? કેને સામાયિક હોય? ક્યાં હોય? કેને વિષે હોય? કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય?

કેટલાં કાળ સુધી હોય? સામાયિક પ્રાપ્ત કરનાર કેટલા હોય? કેટલું અન્તર હોય? અન્તર રહિત કેટલો કાળ સુધી તેના પ્રાપ્ત કરનાર હોય? કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય? એક ભવમાં કેટલા આકર્ષ થાય? સામાયિકવાળા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે? અને સામાયિકની નિર્ણયિત કાર્યાદિ દ્વારો કહેવાશે. ૧૪૮૩-૧૪૮૫.

ઉપોદ્ધાત નિર્ણયિતના દ્વારો અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહેવાશે.

પ્રથમ ઉદ્દેશ એટલે વસ્તુનું સામાન્ય નામ કહેવું તે, જેમકે અધ્યયન, તથા નિર્દેશ એટલે વસ્તુનું વિશેષ નામ કહેવું, જેમકે સામાયિક, નિર્ગમ એટલે સામાયિક ક્યાંથી નીકળ્યું તે કહેવાશે, ક્યા ક્ષેત્ર અને કાળમાં સામાયિક ઉત્પન્ન થયું. તે કહેવાશે, ક્યા પુરૂષથી એ સામાયિક નીકળ્યું?, ક્યા કારણથી ગોતમાદિ ગણધરો ભગવન્ત પાસે સામાયિક સાંભળે છે તે કારણ કહેવાશે. ક્યા પ્રત્યયથી ભગવન્તે સામાયિક ઉપદેશ્યું છે? અથવા ક્યા પ્રત્યયથી ગણધરો તેને સાંભળે છે તે રૂપ પ્રત્યય કહેવાશે. તથા તત્ત્વ-શ્રદ્ધાને એ સમ્યક્ત્વ સામાયિકત્વ, ઇવાદિ પદાર્થના બોધ તે શ્રુત સામાયિકત્વ, અને સર્વ વિરતિ-દેશવિરતિ એ ચારિત્ર સામાયિકત્વ એમ ત્રિવિધ સામાયિકત્વ લક્ષણ કહેવાશે. નૈગમ-આદિનિધાનું સ્વરૂપ અને એ નયો ક્યાં ક્યાં થતે છે તે, તથા ક્યા નયને કયું સામાયિક માન્ય છે તે કહેવાશે. વળી સામાયિક એ શું છે? કેટલા પ્રકારનું છે? કેને હોય છે? ક્યાં હોય છે? શામાં હોય છે? કેવી રીતે તે પ્રાપ્ત થાય છે? કેટલા કાળ પર્યન્ત રહે છે? એક સમયે સામાયિક પામેલા અને પામતા કેટલા હોય? પુનઃ સામાયિક પ્રાપ્ત થવાતું અન્તર કેટલું હોય? અન્તર રહિત સામાયિક પ્રાપ્ત કરનાર કેટલા કાળ સુધી હોય? ઉત્કૃષ્ઠથી કેટલા ભવ સુધી હોય? ઉત્કૃષ્ઠથી કેટલા ભવ સુધી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય? એક ભવમાં અથવા બુદ્ધા બુદ્ધા ભવમાં પુનઃ પુનઃ સામાયિકના આકર્ષ કેટલા હોય? સામાયિકવાળા આત્મા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે? તે, તથા સામાયિકની નિર્ણયિત (તેના અર્થ) એટલાં દ્વારો હવે અનુક્રમે કહેવાશે. ૧૪૮૪-૧૪૮૫.

ઉપરોક્ત ખત્રે ગાથાઓના વિસ્તારાર્થ કહેવાને માટે લાખ્યકાર મહારાજ પ્રથમ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ સંબંધી શંકા-સમાધાન કહે છે.

ઉદ્દેદર્શુ નિદિસ્સડ પાયં સામન્નઓ વિસેસોત્તિ ।

ઉદ્દેસો તો પદમં નિદ્દેસોઽર્ણતરં તસ્સ ॥ ૧૪૮૬ ॥

(પહેલાં ઉદ્દેશ કહીને પછી નિર્દેશ શામાટે કહેવાય છે?) ઉપરોક્ત કહીને પહેલાં સામાન્યથી વસ્તુના ઉદ્દેશ કહીને પછી વિશેષપણે વસ્તુ નિર્દેશાય છે, (એમ શાસ્ત્ર અને લોકનો વ્યવહાર છે, વળી બોધમાં પણ પહેલાં સામાન્યકરતું અહણ થાય છે, અને પછીજ વિશેષપાકારતું અહણ થાય છે.) માટે વસ્તુના સામાન્ય કથનરૂપ પહેલાં ઉદ્દેશ અને પછી તેના વિશેષ કથનરૂપ નિર્દેશ કરાય છે. ૧૪૮૬.

હવે ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહે છે.

નામં ટવળા દવિણ સ્વેત્તે કાલે સમાસઠ્ઠેસે ।

ઉદ્દેસુદ્દેસમ્મિ ચ માવમ્મિ ચ હોઈ અટ્ટમઓ ॥ ૧૪૮૭ ॥ ૧૩૫૧૪૨ ॥

નામ ઉદ્દેશ-સ્થાપનાઉદ્દેશ-દ્રવ્યઉદ્દેશ-ક્ષેત્રઉદ્દેશ-કાલઉદ્દેશ-સમાસઉદ્દેશ-ઉદ્દેશોદ્દેશ અને આઠમો ભાવ ઉદ્દેશ એમ આઠ પ્રકારે ઉદ્દેશ છે. ૧૪૮૭

નામોદેશાતું સ્વરૂપ કહે છે.

નામં જસ્યુદેસો નામેણુદિસ્સણ વ જો જેણ ।

ઉદેસો નામસ્સ વ નામુદેસોઽભિહાણંતિ ॥ ૧૪૮૮ ॥

જેતું “ ઉદેશ ” એવું નામ તે નામોદેશ, જેમ ગોવાળના છોકરાતું ઉદેશ નામ; અથવા જે વસ્તુ જે નામવડે બોલાય તે વસ્તુ પણ નામોદેશ, જેમ ઘટ-પટ વીગેરે; અથવા નામતું એટલે વાચકશબ્દતું સામાન્યપણે કથન કરવું તે નામોદેશ. ૧૪૮૮.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરીને દાખ બતાવે છે કે—

एवं ननु सर्वो चित्त नामुदेसो जसोऽभिहाणंति ।

द्वार्हण तेहिं व तेसु व जं कीरण जस्स ॥ ૧૪૮૯ ॥

એ પ્રમાણે તો સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદેશો પણ નામ ઉદેશ થાય, કેમકે દ્રવ્યાદિનાં પણ મુખણાદિ સામાન્ય નામો છે, વળી કસુબો હળદરાદિ દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિતું લાલ પીતાદિ રૂપ સામાન્યથી કહેવાય છે, તેમજ દંડાદિ દ્રવ્ય છતે દંડીઆદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. એ પ્રમાણે સ્થાપના ક્ષેત્રાદિમાં પણ કહેવું. ૧૪૮૯.

ઉપરની ગાથામાં કહેલું નામ ઉદેશાતું સ્વરૂપ સાંભળીને શિષ્ય આચાર્ય મહારાજન કહે છે કે—જે ઉપર કહ્યા મુજબ વસ્તુતું સામાન્ય કથન માત્ર નામ ઉદેશ કહેવાય, તે સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળાદિ ઉદેશો પણ નામ ઉદેશજ થશે, કેમકે સોતું-રૂપું આદિ દ્રવ્યતું સોત-રૂપ આદિ સામાન્ય નામ છે; વળી કસુબો-હળદર આદિ દ્રવ્યવડે રંગેલા વસ્ત્રને રાતું-પીળું આદિ સામાન્ય નામે કહેવાય છે, તેમજ દંડ-કુંડળ-કરીટ આદિ દ્રવ્યના સંબંધથી દંડી કુંડળી-કરીટી આદિ સામાન્ય નામ પ્રવર્તે છે. આજ પ્રમાણે સ્થાપના અને ક્ષેત્રાદિ ઉદેશમાં પણ બને છે, માટે જે દ્રવ્યાદિ ઉદેશ માનેલ છે તે સર્વ નામોદેશ થઈ જશે, અને તેથી કરીને ઉદેશના આઠ ભેદ કહ્યા છે તે નહીં બને. ૧૪૮૯

શિષ્યની ઉપરોક્ત શંકાતુ સમાધાન કરવાને આચાર્ય કહે છે કે—

सत्त्वं सत्त्वानुगमो नामुदेसोऽभिहाणमेत्तं जं ।

नाणत्तं तद्वि मयं मइ-किरिया-वत्थુમેएहिं ॥ ૧૪૯૦ ॥

સત્ય છે, નામ ઉદેશ સર્વાનુગત છે, કેમકે તે સામાન્ય કથનરૂપ છે; તોપણ મતિ-ક્રિયા અને વસ્તુના ભેદથી તેમાં તદ્વાવત છે. ૧૪૯૦

સામાન્ય કથનમાત્ર નામ ઉદેશ, તે સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉદેશોમાં અનુગત છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ મતિ-ક્રિયા-અને વસ્તુનો ભેદ હોવાથી નામ સ્થાપના-દ્રવ્યાદિ ઉદેશોમાં પરમાર્થ જાણનારાઓએ ભેદ માનેલ છે. જેમકે નામ ઇન્દ્રમાં જેવી મતિ-બુદ્ધિ થાય છે, તેવી મતિ સ્થાપના ઇન્દ્રાદિમાં નથી થતી, પરંતુ એથી કંઈ વિલક્ષણ-બુદ્ધિ યુક્તિજ થાય છે; વળી જે કાર્ય નામ ઇન્દ્ર કરે છે, તે કાર્ય સ્થાપના ઇન્દ્રાદિ નથી કરતા, પણ એથી બુદ્ધિજ કરે છે; આજ કારણથી ઘટ-પટાદિ વસ્તુની પેઠે ભિન્ન મતિ આદિને કરતા હોવાથી નામ ઇન્દ્રાદિ વસ્તુઓનો પરસ્પર ભેદ માનેલ છે, એજ પ્રમાણે અહીં પણ નામ સ્થાપના-દ્રવ્ય આદિ ઉદેશોમાં ભેદ સમજવો. ૧૪૯૦

હવે બીજા સ્થાપના આદિ ઉદેશાતું સ્વરૂપ કહે છે.

ઠવણાણ ઉદેસો ઠવણુદેસોત્તિ તસ્સ વા ઠવણા ।

તં તેણ તઓ તમ્મિ વ દવાઈયાણમુદેસો ॥ ૧૪૯૧ ॥

દબ્ધુદેસો દર્શ દર્શપર્શ દર્શવં સદ્વોત્તિ । દારં ।

एवं खेत्तं खेत्तो खेत्तपर्शं खेत्तजायंति ॥ ૧૪૯૨ ॥

સ્થાપનાનું સામાન્યથી કથન કરવું તે, અથવા તેની અક્ષ-અક્ષરાર્થિમાં ઉદ્દેશની સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના ઉદ્દેશ; દ્રવ્યાદિના ઉદ્દેશ તે દ્રવ્યોદ્દેશ (આદિ શબ્દથી આ પ્રમાણે સમજવું જોએ) " દ્રવ્ય " એમ સામાન્યથી કહેવું તે દ્રવ્યોદ્દેશ, " દ્રવ્યપતિ " એમ દ્રવ્યપદે કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, " દ્રવ્યવાન " એમ કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, " દ્રવ્ય-સિં-હાસન ઉપર રાજા-આગ્રપર કોકિલા-વનમાં મયૂર " ઇત્યાદિ કહેવાય તે પશુ દ્રવ્યોદ્દેશ, આજ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રપતિ-ક્ષેત્રમાં થએલ-ક્ષેત્રજન્ય ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષેત્ર ઉદ્દેશ સમજવા. ૧૪૯૧-૧૪૯૨. હવે કાળ અને સમાસ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે. ૧૪૯૧-૧૪૯૨.

કાલો કાલાર્થ્યં કાલોવેયંતિ કાલજાયંતિ । દારં ।

संखेवोत्ति समासो अंगार्णं तत्रो तिष्ठं ॥ ૧૪૯૩ ॥

अंग-सुयखं-ज्ज्ञयणां नियमितपमेयसंगहो ।

होइ समासुद्देशो जहंगमंगी तदज्ञेया ॥ ૧૪૯૪ ॥

एमेव य सुयखंयो तस्सज्ज्ञेया तयत्यविष्णाया ।

अज्ज्ञयणी अज्ज्ञયणी તસ્સજ્જ્ઞેયા તયત્યવિષ્ણૂ ॥ ૧૪૯૫ ॥

કાળ-કાળાતીત વસ્તુ-કાલોપેત વસ્તુ અને તે કાળે થએલ વસ્તુ ઇત્યાદિ કહેવું તે કાળોદ્દેશ છે. વિસ્તૃતતા સક્રિય કરવા તે સમાસ કહેવાય, તે સમાસ અંગાર્થિ ત્રણના થાય છે, અંગ-સુતસ્કંધ-ને અધ્યયન, એના પાતપોતાના સેવના સંગ્રહથી સમાસોદ્દેશ થાય છે; જોએ અંગ-અંગી-ને અંગના અધ્યયતા, એજ પ્રમાણે સુતસ્કંધ-સુતસ્કંધનો અધ્યયતા અને સુતસ્કંધના અર્થનો જાણનાર, તથા અધ્યયન-અધ્યયની-અધ્યયન જાણનાર અને અધ્ય-યનના અર્થને જાણનાર ઇત્યાદિ કહેવું તે સમાસોદ્દેશ કહેવાય. ૧૪૯૩-૧૪૯૫.

હવે ઉદ્દેશોદ્દેશ અને ભાવોદ્દેશ કહે છે.

उद्देशो उद्देशी उद्देशणू तयत्यवेत्ता वा ।

उद्देशुद्देशोऽयं भावो , भावित्ति भावम् ॥ ૧૪૯૬ ॥

ઉદ્દેશ-ઉદ્દેશી-ઉદ્દેશ જાણનાર અને ઉદ્દેશના અર્થને જાણનાર, ઇત્યાદિ કહેવું તે ઉદ્દેશોદ્દેશ કહેવાય. ઔદયકાર્થિ ભાવ-ને તે ભાવથી ભાવી તથા તે ભાવને વિષે જે કહેવાય તે ભાવોદ્દેશ છે. ૧૪૯૬

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહીને હવે નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

एमेव य निद्देशो अद्विहो सोऽवि होइ नायवो ।

अविसेसियमुद्देशो विसेसिओ होइ निद्देशो ॥ ૧૪૯૭ ॥ ૧૪૯૮-૧૪૯૯ ॥

એજ પ્રમાણે નિર્દેશ પશુ આઠ પ્રકારે છે. વિશેષરહિત કેવલ નામ સ્થાપનાદિષ્ટ કહેવું, તે ઉદ્દેશ; અને વિશેષનામાદિષ્ટ કહેવું તે નિર્દેશ છે. ૧૪૯૭.

એના વિશેષાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

नामं जिणदत्तार्थं उवणा य विसिद्धवत्युनितलेनो ।

द्वे गोमं दंष्टी रहिति तिविहो सच्चिदार्थं ॥ ૧૪૯૮ ॥

જિનદત્તાદિ વિશેષ નામ કહેણું તે નામનિર્દેશ; વિશિષ્ટ વસ્તુનો નિર્દેશ તે સ્થાપના નિર્દેશ; અને ગાયવાળો-ઠંડી-રથી ઇત્યાદિ કહેણું તે સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્દેશ જાણવો. ૧૪૯૮

પૂર્વે જે વસ્તુનું સામાન્ય કથન તેને ઉદ્દેશ કહ્યો છે, તેજ વસ્તુનું જિનદત્ત આદિ વિશેષ નામ કહેણું, તે નામનિર્દેશ કહેવાય. કેમકે પછી વસ્તુની સ્થાપનાનું સામાન્યથી કથન કરણું તે સ્થાપનાઉદ્દેશ, અને સૌધર્માધિપતિ આદિ વિશિષ્ટવસ્તુની સ્થાપનાનું કથન કરણું તે સ્થાપનાનિર્દેશ જાણવો. એજ પમાણે વિશિષ્ટ સચિત્ત દ્રવ્યાદિનું કથન કરણું તે દ્રવ્યનિર્દેશ ને તે ત્રણ પ્રકારે છે. જેમકે “ગાય” ઇત્યાદિ સજીવદ્રવ્યનું વિશિષ્ટ નામથી કથન કરણું તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્દેશ, “ઠંડ” ઇત્યાદિ અજીવદ્રવ્યનું વિશિષ્ટ નામથી કથન કરણું તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્દેશ “રથ” ઇત્યાદિ કહેણું તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્દેશ, અહીં રથની સાથે અગ્નિ હોય છે, તેથી તે સજીવ અને નિજીવ ઉભયાત્મક હોવાથી મિશ્ર દ્રવ્યનિર્દેશ જાણવો. અથવા એ સચિત્તાદિ દ્રવ્યવિશેષપણે ગાયવાળો-ઠંડી-રથી ઇત્યાદિ કહેણું, તે પછી દ્રવ્યનિર્દેશ કહેવાય. ૧૪૯૮.

હવે ક્ષેત્ર અને કાલ નિર્દેશ કહે છે.

લેત્તે મરહં તત્ય વ મવોત્તિ મગહોત્તિ માગહો વત્તિ । દારં ।

સરહત્તિ ય સારહત્તિ ય સંવચ્છરિહત્તિ કાલમ્મિ ॥ ૧૪૯૯ ॥

ભરતક્ષેત્ર અથવા ભારતીય, મગધ દેશ અથવા માગધીય, ઇત્યાદિ કહેણું તે ક્ષેત્રનિર્દેશ; શરહ અથવા શારદીય, વર્ષ અથવા વાર્ષિક ઇત્યાદિ કહેણું તે કાળનિર્દેશ જાણવો. ૧૪૯૯.

પૂર્વે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી ઇત્યાદિ કથનને ક્ષેત્રોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહીં એજ ક્ષેત્રને વિશિષ્ટ નામથી કહેણું તે ક્ષેત્ર નિર્દેશ છે. જેમકે “ભરતક્ષેત્ર,” અથવા એ ક્ષેત્રમાં થએલ હોય, તે ભારતીય, અથવા ‘મગધદેશ’ અને એ દેશમાં જન્મેલ “માગધ” ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ પણે કહેણું, તે ક્ષેત્રોદ્દેશ છે. પૂર્વે કાળ અને કાળાતીત ઇત્યાદિ કથનને કાળોદ્દેશ કહ્યો છે, અને અહીં એજ કાળને શરહ અથવા શરહ ઋતુમાં થએલ વસ્તુ શારદીય, તથા વર્ષ અને વર્ષમાં થએલ વસ્તુ વાર્ષિક ઇત્યાદિ વિશિષ્ટપણે કાળનું કથન કરણું તે કાળ નિર્દેશ છે. ૧૪૯૯

હવે સમાસ નિર્દેશ અને ઉદ્દેશ નિર્દેશ કહે છે.

આયારો આયારવમાયારધરોત્તિ વા સમાસમ્મિ ।

આવાસયમાવાસહ મુત્તયથરોઽહ્વાઽયંતિ ॥ ૧૫૦૦ ॥

સત્યપરિણ્ણાઈં વ અઙ્ગેઆઽયં સમાસનિદેસો ।

ઉદેસયનિદેસો સપ્પસો પુમ્મલ્લુદેસો ॥ ૧૫૦૧ ॥

આયાર-આયારવાન-અને આયારધારી, એ આયારસમાસનિર્દેશ આવશ્યક-આવશ્યકવાન-અને આવશ્યક સૂત્રાર્થ જાણનાર, એ આવશ્યકસમાસનિર્દેશ, શાસ્ત્રપરિણાદિ અધ્યયન અથવા એ અધ્યયનનો આ જાણનાર છે, એમ કહેણું તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ અને પુદ્ગલોદ્દેશકરૂપ જે અધ્યયનનો અર્થ તે ઉદ્દેશ નિર્દેશ જાણવો. ૧૫૦૦-૧૫૦૧

વિસ્તૃત વસ્તુનો સંક્ષેપ કરીને તેનું સામાન્યથી કથન કરણું, તેને પૂર્વે સમાસ ઉદ્દેશ કહેલ છે, અને અહીં એ સમાસનું વિશેષ નામપૂર્વક કથન કરણું તે સમાસ નિર્દેશ કહે-

વાય છે. અંગ-શ્રુતસ્કંધ-અને અધ્યયન એમ ત્રણ પ્રકારે સમાસોદ્દેશ પૂર્વે કહેલ છે, અહીં પણ એ ત્રણના વિશેષનામપૂર્વક કથન કરવાનું હોવાથી એ નિર્દેશ પણ ત્રણ પ્રકારે છે. જેમકે “આચારંગ” અથવા એ આચારસૂત્રવડે આચારવાન અથવા આચારધારી, એમ વિશેષનામપૂર્વક કહેવું તે અંગસમાસનિર્દેશ છે. તથા “આવશ્યક” અથવા આવશ્યકવડે “આવશ્યકી” અથવા આવશ્યકના સૂત્રાર્થને ધારણ કરનાર એમ કહેવું તે શ્રુતસ્કંધસમાસનિર્દેશ, એવી રીતે આચારંગમાં પહેલું અધ્યયન શસ્ત્રપરિજ્ઞા છે. તે “શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન” અથવા એ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો આ ભણનાર છે, એમ કહેવું તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ છે. ઉદ્દેશ એટલે અધ્યયનનો અંશ તેનું વિશેષ કથન, જેમ કે ભગવતીમાં પુદ્ગળોદ્દેશક છે, તેનું કથન કરવું તે ઉદ્દેશનિર્દેશ કહેવાય. ૧૫૦૧ હવે ભાવનિર્દેશ, તથા એ બધા જણાવેલ ઉદ્દેશ નિર્દેશોમાં, જે ઉદ્દેશ-નિર્દેશથી અહીં અધિકાર છે, તે કહે છે.

ઔદ્વિજોઃ સ્વદિદ્વિજોઃ ચ નાણં ચરણંતિ ભાવનિદેસો ।

एतय वित्सेसाहिमभो समासउद्देशनिदेसो ॥ १५०२ ॥

अज्ज्ञयणं उद्देशो तं विज्ञ सामाहयंति निदेसो ।

बुद्धीए जहसंभवमाओज्ज्ञं सेसपुंषि ॥ १५०३ ॥

ઔદ્વિજિક ભાવ-ક્રાયાધિકભાવ એમ કહેવું તે, અથવા-જ્ઞાન-ધર્મ-આ-શ્રિત એ ક્રાયાધિકારિક ભાવમાં વર્તતા હોવાથી તેનું કથન કરવું તે ભાવનિર્દેશ કહેવાય. (આ આઠ પ્રકારના ઉદ્દેશ-નિર્દેશમાંથી) સમાસોદ્દેશ અને સમાસનિર્દેશ એ બે અહીં વિશેષ અધિકૃત છે. જેમકે “અધ્યયન” એ સમાસોદ્દેશ, અને “સામાયિક અધ્યયન” એ સમાસનિર્દેશ છે, આજ પ્રમાણે બીજા શ્રુતસ્કંધ-અતુર્વિશતિ સ્તવાદિક અધ્યયનોમાં પણ થોડાં લેવું. જેમકે શ્રુતસ્કંધ એ સમાસોદ્દેશ, અને આવશ્યક એ સમાસનિર્દેશ. ૧૫૦૨-૧૫૦૩.

હવે આગળની ગાથાનો અર્થ થોડાંવાને કહે છે કે—

सामाहयंति नपुंसयमस्त पुमं धी नपुंसगं वावि ।

निद्विदिष्टा तत्तिच्छद् कं निदेसं नओ को णु ? ॥ १५०४ ॥

“સામાયિક” એ શબ્દ નપુંસકરૂપે રૂઠે છે, તેનો ઉચ્ચાર કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી-અને નપુંસક એમ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં કયો નય કયા નિર્દેશને ઇચ્છે છે? વળી તે નિર્દેશને નિર્દેશ્ય વશાત્ ઇચ્છે છે કે નિર્દેશક વશાત્ ઇચ્છે છે? ૧૫૦૪

એ પ્રશ્નનો આશય આ ઉત્તર આપે છે કે—

दुविहंपि नेगमनओ निद्विदिष्टं संगहो य ववहारो ।

निद्विदेसयमुज्जुसुओ उभयसरिच्छं च सद्वदस्त ॥ १५०५ ॥ ૧૨૭-૧૨૪ ॥

નિર્દેશક તથા નિર્દેશ્યના વશાથી એમ નેગમનય બન્ને પ્રકારે નિર્દેશને ઇચ્છે છે, અંમલ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ કરાતી વસ્તુ અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે, અનુસૂત્રનય નિર્દેશકને અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ઇચ્છે છે, અને શબ્દનય ઉભયના માદૃશ્ય પણે નિર્દેશને ઇચ્છે છે. ૧૫૦૫

અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરવામાં તત્પર હોય, તે નેગમનય કહેવાય. એ નય નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકના વશાથી નિર્દેશને ઇચ્છે છે. કારણ કે આ નય લોક વ્યવહાર-

રમાં તત્પર છે, અને અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરે છે. વળી લોકમાં પણ નિર્દેશ અને નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. નિર્દેશના વશ થકી આ પ્રમાણે, જેમકે વાસવદત્તા-તરંગવતી-પ્રિયદર્શના કથા ઇત્યાદિ લોકિક ગ્રંથોમાં નિર્દેશવશાત્ વ્યવહાર થાય છે. તથા નિર્દેશકના વશ થકી નિર્દેશ માને છે, જેમકે મનુષ્યે રચેલો ગ્રંથ તે મનુ, અક્ષપાદ મુનિએ રચેલો ગ્રંથ અક્ષપાદ, ઇત્યાદિ લોકિકમાં નિર્દેશક વશાત્ પણ વ્યવહાર થાય છે. લોકોત્તર માર્ગમાં પણ છત્રવનિકાયતું પ્રતિપાદન કરનાર અધ્યયન તે પદ્મવનીકા, સાધુનો આચાર પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથ તે આચાર ઇત્યાદિ નિર્દેશને લીધે વ્યવહાર થાય છે. અને કપિલરૂપિએ કહેલું જે અધ્યયન તે કાપિલીય અધ્યયન, હરિકેશીમુનિએ કહેલ વાદવાળું અધ્યયન તે હરિકેશીય અધ્યયન, કેશી અને ગૌતમ મહાધરે કહેલ વાક્યોથી રચેલું તે કેશીગૌતમીય અધ્યયન, નન્દસંહિતા, જિનપ્રવચન ઇત્યાદિ સર્વ લોકોત્તર ગ્રંથોના નિર્દેશ નિર્દેશકવશાત્ થાય છે. આ પ્રમાણે સાવધ વિરમણરૂપ સામાયિક રૂઢિથી નપુંસક છે, તેથી નિર્દેશવશાત્ નૈગમનય સામાયિકનો નપુંસક નિર્દેશ માને છે, એટલે કે “સામાયિક નપુંસક છે” એમ માને છે. તેમજ સ્ત્રી-પુરૂષ-અને નપુંસક નિર્દેશકવશાત્ આ નય ત્રણે લિંગે સામાયિક માને છે, એટલે કે સામાયિકનો નિર્દેશ કરનાર સ્ત્રી હોય, તો સામાયિક સ્ત્રી લિંગે પુરૂષ નિર્દેશ કરનાર હોય તો સામાયિક પુરૂષ લિંગે અને નિર્દેશ કરનાર નપુંસક હોય તો સામાયિક નપુંસક લિંગે છે, ઉદાહરણ તરીકે જેમ કેઈ દેવદત્તાદિ મનુષ્યે ધર્માદિ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય, તો તે ધર્માદિ શબ્દ તેને ઉચ્ચારણ કરનાર દેવદત્તાદિના પરિણામ હોવાથી, તે દેવદત્તાદિના શબ્દ કહેવાય છે, તથા એ શબ્દથી વાચ્ય પહોળા પેટાદિ આકારવાળો ધર્માદિ પદાર્થ પણ તેવા પરિણામપણા થકી લોકમાં ધર્મ શબ્દથી કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે સામાયિકનું સ્વઅભિધેય જે સાવધ વિરમણ તે પદાર્થ હોવાથી સામાયિકનો નૈગમનય નપુંસક નિર્દેશ માને છે, અને એ સામાયિક શબ્દ કહેનાર સ્ત્રી-પુરૂષાદિના પરિણામથી ત્રણે લિંગે પણ આ નય નિર્દેશ માને છે. જેમ સામાયિક સ્ત્રી ઇત્યાદી, બન્ને પ્રકારના નિર્દેશને નૈગમનય માને છે આટલું માત્ર કહેવાથી નિર્દેશ અને નિર્દેશકવશ થકી નૈગમનય એ પ્રકારે નિર્દેશને ધ્રુવ છે તે કેવી રીતે કહેવાય, તેનો ઉત્તર આપે છે. સંપ્રહાદિમાં નિર્દેશ અને ઋણુસૂત્રમાં નિર્દેશક લીધો છે તેવી અને નિર્દેશ અને નિર્દેશક બન્ને લીધા છે.

નિર્દેશ એટલે અભિધેય વસ્તુ તેને અંગીકાર કરીને સંબંધ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ માને છે, કેમકે વચન તે નિર્દેશનો પર્યાય છે. આતું સ્પષ્ટીકરણ આગળ હમણાંજ કરશે. ઋણુસૂત્રનય નિર્દેશક એટલે વક્તાની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, જેમકે સ્ત્રી નિર્દેશક-વક્તા હોય, તો નિર્દેશ પણ સ્ત્રીજ કહેવાય, કેમકે વચન એ વક્તાનો પર્યાય છે. આ સંબંધી ચુક્તિ પણ આગળ કહેવાશે. શબ્દનય નિર્દેશ અને નિર્દેશક ઉલ્લેખના સમાનલિંગની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, એટલે કે નિર્દેશ વસ્તુ નપુંસક હોય, તો તેનો નિર્દેશક-વક્તા સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક ગમે તે હોય, તોપણ નપુંસક કહેવાય, કેમકે વક્તા વાચ્યના ઉપયોગથી સિત્ત નથી, પણ તદૂપજ છે, અને આ શબ્દ નંય ઉપયોગ પ્રધાન છે, તેથી જે જ્યાં ઉપયોગવાન હોય, તે તદૂપજ કહેવાય; જેમ અસિમાં ઉપયોગવાળો, અસિ કહેવાય છે તેમ, આથી એ સિદ્ધ થયું કે સ્ત્રી અથવા પુરૂષ જ્યારે રૂઢિથી નપુંસક એવા સામાયિકમાં ઉપયોગવાળા હોય, ત્યારે તે નપુંસક નિર્દેશમાં ઉપયોગવાળા હોવાથી તે નપુંસકજ કહેવાય. કેમકે તે ઉપયોગ તેમનાથી અસિત્ત હોવાથી તે તદૂપજ છે. સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક આ અર્થને બોલે છે એ શબ્દ નયનામને અસંભવિન છે. ૧૫૦૫

એ ગાધાનો વિસ્તારથી અર્થ હોવે લાખ્યકાર કહે છે.

જં સંવહારપરો જેગમો જેગમો તઓ દુવિહં ।

इच्छइ, संवहारो दुविहो जं दीसए पायं ॥ १५०६ ॥

છજીવણિયાડડ્યારો નિદ્દિટ્ઠવસેણ તહ સુયં ચડ્ડણં ।

तं चेव य जिणवयणं सव्वं निद्वेसयवसेणं ॥ १५०७ ॥

જહવા નિદ્દિટ્ઠવસા વાસવદત્તા-તરંગવડ્યાઈં ।

तह निद्वेसगवसओ लोए मणुरक्खवाउत्ति ॥ १५०८ ॥

તહ નિદ્દિટ્ઠવસાઓ નપુંસગં નેગમસ્સ સામહ્યં ।

यी पुं नपुंसगं वा तं चिय निद्वेसयवसाओ ॥ १५०९ ॥

જહ વા ઘઢાભિહાણં ઘઠસદ્દો દેવદત્તસદ્દોત્તિ ।

उभयमविरुद्धमेवं सामाह्यं नेगमनयस्स ॥ १५१० ॥

નગમનય લોકવ્યવહારમાં તાપર અને અનેક રીતે વસ્તુને માનનાર હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકવશાત્-ખત્રે પ્રકારે નિર્દેશ માને છે, કેમકે લોકવ્યવહાર ધણું કરીને એ ખત્રે પ્રકારે જણાય છે, લોક એ પ્રકારે છે-એકતો જીનેથીર ભગવાનના દર્શનને અનુગત અને બીજો તેથી જુદો. તેમાં લોકોત્તર ભાગમાં છે જીવનિકા અધ્યયન-આચાર-આવશ્યક આદિ નિર્દેશા નિર્દેશ્ય વશાત્ છે; તથા તે સિવાયનું અન્ય ધણુ ક્રુત તે સર્વ જિનવચન કહેવાય છે, તેમજ ભાદ્રખાહુ સંહિતા-નન્દસંહિતા-કાપિલીય અધ્યયન છતાં લોકોત્તર ભાગમાં નિર્દેશકવશાત્-નિર્દેશ છે, અને વાસવદત્તા-તરંગવતી વિગેરે લોકિકમાં નિર્દેશ્યવશાત્ નિર્દેશ છે, અને અનુ અપેક્ષાદિ વિગેરે નિર્દેશકવશાત્ નિર્દેશ છે, જેમ એ બધામાં દેરલાકનો નિર્દેશ્યથી અને દેરલાકનો નિર્દેશકથી નિર્દેશ છે; તેમ આહી પ્રસ્તુતમાં ધણુ સાવધાનરમણ લક્ષણ નિર્દિષ્ટ વસ્તુ નપુંસકલિંગે હોવાથી “સામાયિક” ધણુ નપુંસક લિંગે છે, જેમ નિર્દેશ થાય છે, તથા તેનો નિર્દેશ કરનાર-વક્તા સ્ત્રી પુરૂષ અથવા નપુંસક હોય, તે તે નિર્દેશકની અપેક્ષાએ સામાયિકરૂપ નિર્દેશ ધણુ નન્દસંહિતા-અનુ-કાપિલીય અધ્યયન આદિની જેઠ ત્રણે લિંગે થાય છે, જેમ દેવદત્તાદિ વ્યક્તિએ “ ઘટ ” એવો ઉચ્ચાર કર્યેથી, એ “ ઘટ ” શબ્દ દેવદત્તાદિનો શબ્દ કહેવાય છે, એ ખત્રે સાચા છે તેમ આહી ધણુ નેગમનયના અતે નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકની અપેક્ષાએ ખત્રે પ્રકારે નિર્દેશ થાય છે. ૧૫૦૬-થી-૧૫૧૦

સંગ્રહ તથા વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ નિર્દેશની આન્યતા જણાવે છે.

અત્યાઽ ચિય વયણં લહइ सरुवं जओ पईवो व्व ।

तो संगह-ववहारा भणंति निद्विट्ठवसगं तं ॥ १५११ ॥

અહવા નિદ્દિટ્ઠવસસ પજ્જઓ ચેવ તં સધમ્મ વ્વ ।

तप्पच्चयकारणओ घटस्स रुवाइघम व्व ॥ १५१२ ॥

પ્રતીપત્તી જેઠ અર્થથીજ વચન સ્વરૂપને પામે છે, તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહારનય નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ વચન કહે છે. અથવા જેમ રૂપાદિ ધર્મે ઘટપ્રત્યયના કારણભૂત છે, તેમ સ્વ-ધર્મની જેઠ વચન ધણુ અર્થના પ્રત્યયનું કારણ હોવાથી તે અર્થનો પર્ચાય છે. ૧૫૧૧-૧૫૧૨ ઘટાદિ વાખ્ય વસ્તુથીજ વાચક એવું વચન પોતાના સ્વરૂપને પામે છે, નહીં તે નથી પામતું; જેમ પ્રગટ કરવા ચોખ્ય અર્થને પ્રગટ કરતો હોવાથીજ પ્રતીપ્તિ કહેવાય છે.

પરંતુ જે પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુજ ન હોય, તો તે કોની અપેક્ષાએ પ્રદીપ કહેવાય? નજ કહેવાય; તેથી કરીને જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થની અપેક્ષાથીજ પ્રદીપ આત્મસ્વરૂપને પામે છે, તેમ ઘટાદિ વાચ્ય અર્થની અપેક્ષાએજ ઘટાદિ વચન-શબ્દ આત્મસ્વરૂપને પામે છે. આ કારણથી સંબ્રહ્મ અને વ્યવહાર નય, નિદેશ્ય -વાચ્ય વસ્તુને આધીન વચન છે, એમ-કહ્યું છે. અહીં સાવધવિરતિ રૂપ અર્થ, સામાયિક શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે, અને તે રૂઢિથી નપુંસકપણે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સંબ્રહ્મ અને વ્યવહાર નય સામાયિકને નપુંસક લિંગજ માને છે; અથવા સામાયિક યુક્ત સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક હોય તો તે સામાયિકના પરિણામથી અલિખત હોવાને લીધે સામાયિકરૂપ અર્થ સ્ત્રી આદિ રૂપ હોવાથી વાચ્યવશાત સામાયિકને ત્રણે લિંગે સંબ્રહ્મ અને વ્યવહાર માને છે.

અથવા વચન-શબ્દ એ વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તે વાચ્ય-વસ્તુના પર્યાયજ છે. જેમ ઘટાદિના આકાર વિગેરે ધર્મો, ધરની પ્રતીતિનાં કારણે છે, અથવા ધરના રૂપ વિગેરે ધરની પ્રતીતિનાં કારણે છે, તેથી તે તેના પર્યાય છે, તેમ તે પણ તેના પર્યાય છે. "જે જેની પ્રતીતિનું કારણ હોય, તે તેના સ્વપર્યાય છે." આથી વચન અથવા શબ્દ એ વાચ્ય વસ્તુનો પર્યાય છે, અને પર્યાય તે પર્યાયવાળાને આધીનજ હોય છે, તેથી ઉપર કહ્યા મુજબ નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે. ૧૫૧૧-૧૫૧૨.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

વચનં વિજ્ઞાનકલં જડં તં મળિષડવિ નતિય કિં તેજ ? ।

અણત્ય પચ્ચ વા સવ્વત્પવિ પચ્ચો પત્તો ॥ ૧૫૧૩

અમિથેપસંકરો વા વચ્ચરિ વે પચ્ચોડ્ડણમિપ્પવિ ।

તમ્હા નિદ્ધદિઢવસા નપુંસગં વેનિ સામડ્ડય ॥ ૧૫૧૪ ॥

વચન અર્થવિજ્ઞાન રૂપવાળું હોય છે, તે વચન કહ્યા છતાં પણ જે અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો તે કહેવાથી શું? વાચ્ય અર્થ સિવાય અન્યત્ર પ્રત્યય થશે એમ કહેવામાં આવે તો સર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થવો જોઈએ; અથવા વક્તાએ વચન નહિ કહ્યા છતાં પણ વક્તામાં અર્થ પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો અભિધેય સાંકર્ષ થાય; મટે આ બન્ને નય નિર્દેશ્ય વશાત સામાયિકને નપુંસિકલિંગે અથવા ત્રણે લિંગે માને છે. ૧૫૧૩-૧૫૧૪.

શિષ્ય:—વચન, અર્થનો પર્યાય એ કેવી રીતે ?

શુદ્ધ:—વચન અથવા શબ્દ તે અર્થનું વિજ્ઞાન કરે છે, જે વચન ઉચ્ચાર્યા છતાં પણ અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો કંઈ અને હોઈ મુકવનારા એવા નિષ્ફળ વચનોઆચાર કરવાથી શું લાભ ?

શિષ્ય:—જે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય તેના વાચ્યાર્થ સિવાય બીજા અર્થમાં એતા રૂપ અર્થમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે, તેથી વચન એતાના વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર કહી શકાય, પણ તે વચન વાચ્ય અર્થનો પર્યાય નહિ કહેવાય ?

શુદ્ધ:—એ એ પ્રમાણે વાચ્ય અર્થ મૂકીને લક્ષ્મણ અર્થમાં વચન જે તે પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ માનવામાં આવે, તો સામાન્યપણે સર્વ અર્થોમાં પ્રત્યય થવો જોઈએ, અથવા કેટલાક અર્થમાં પ્રત્યય ન થવો જોઈએ; કેમકે વચન એ અર્થનો પર્યાય ન માન્યો અને સર્વ અર્થમાં પ્રત્યયનો હેતુ છે, અથવા પ્રત્યયનો હેતુજ નથી એમ માન્યું છે.

શિષ્ય:—વચનથી વક્તાની અંદર પ્રત્યય થાય છેજ, કેમકે આણે આ વચન કહ્યું, એમ કહેવાય છે. તો પછી તે કહેલું વચન વિજ્ઞાનરૂપ રહિત કેમ થાય ?

શુર:-ભાઈ! તારા કહેવા મુજબ વાચ્ય અર્થથી અન્યત્ર પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો મર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થાય, એ એક દોષ પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર કહ્યો છે, અને બીજો અભિધેય સાંકર્ષ થાય. કારણ કે વક્તા પોતાને જણાવવા બોલ્યો ન હોય છતાં પણ તેના વચનથી તે વક્તામાં પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો વક્તાની પેઠે નહિ બોલેલ ખર-ઉઠ-ઢેલ-ખગલા વિગેરે ઘણી વસ્તુઓ છે, તો તે બધામાં પણ જેમ વક્તામાં થાય છે તેમ શ્રોતાને પ્રત્યય થાય, અને તેથી સર્વ અભિધેયનો, ઘટાદિ એક અભિધેયની સાથે અથવા વક્તા વિગેરેની સાથે સાંકર્ષ થાય, એટલે કે શ્રોતાની એકજ પ્રતીતિમાં એકી માથે તદાકાર સંક્રમણ થાય, પણ એમ થતું નથી. એકવચનથી એકજ પ્રતિનિયત ઘટાદિ આકારની પ્રતીતિ થાય છે. મારે વચન અર્થ-વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી વસ્તુનો પર્યાય છે; અહીં નિદિષ્ટ-કહેલ સામાયિક શબ્દના અર્થક્રમ સામાયિકને રૂઢિથી નપુ સકલિંગ કહેવાય છે, મારે તદ્-શાત્ મગ્રહ તથા વ્યવહાર સામાયિક શબ્દને નપુ મકલિંગે કહે છે. અથવા સામાયિકવત્ત ઇવ સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુ સક હોય, તો તેમના પરિણામ તે સામાયિકથી અભિજ્ઞ હોવાને લીધે સામાયિકને ત્રણે લિંગે પણ આ બે નય માને છે. યથા સામાયિક સ્ત્રી કત્યાદિ, એ પોતાની મેળે જાણી લેવું. ૧૫૧૩-૧૫૧૪ હવે ઋણસૂત્રનમના મતે નિર્દેશ કહે છે.

ઉચ્ચુસુઓ નિદ્દેસગવસેણ સામાયંયં વિણિદ્વિસઈ ।

વયણ વચુરહીર્ણં તપજ્જાઓ ય તં જમ્હા ॥ ૧૫૧૫ ॥

કરણત્તણઓ મણ ઇવ સપજ્જયાઓ ઘટાડિરૂવમિર ।

સાહીજત્તણઓ વિય સઘર્ણં વ વઓ વયંતસ્સ ॥ ૧૫૧૬ ॥

તહ મુત્ત-દુરુત્તાઓ તસ્સેવાણુગહો-વધાયાઓ ।

તસ્સ તયમિદિયં પિવ રૂહરા અકયાગમો હોજ્જા ॥ ૧૫૧૭ ॥

ઋણસૂત્રનય નિર્દેશક-વક્તાના વશથી સામાયિકને નિર્દેશ કરે છે. (જે લિંગે વક્તા હોય તે લિંગે આ નય સામાયિક માને છે.) કારણ કે વચન વક્તાને આધીન છે અને તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે. વળી વચન એ મનની પેઠે કરણ છે, તેમજ ઘટાદિના રૂપની પેઠે સ્વપર્યાય છે, અને સ્વધનની પેઠે સ્વાધીન છે, વળી સારા અને ખરાબ વચનથી વક્તાને તેની ઇન્દ્રિયોની પેઠે અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે, (જેને જેના નિમિત્તે અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય, તે તેનું પોતાનું કહેવાય તેથી વચન વક્તાસખ થી કહેવાય;) જે વચન વક્તાનું ન હોય, તો તેના અનુગ્રહ-ઉપધાતને અકૃત અભ્યાગમ થાય. ૧૫૧૫-૧૫૧૬-૧૫૧૭. આ સખધર્માં શિષ્ય શંકા કરે છે, તેના આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

નિદ્વિટ્તસ્સવિ કસ્સતિ નણૂવધાયાઓ તયં જુત્તં ।

તે તસ્સ સકારણઓ રૂહરા યાણુસ્સવિ હવેજ્જા ॥ ૧૫૧૮ ॥

સરનામોદયજણિયં વયર્ણં દેહો વ્વ વચુપજ્જાઓ ।

તં નામિવેયધમ્મો જુત્તમભાવમિહાણાઓ ॥ ૧૫૧૯ ॥

ભાવમ્મિવિ સવદ્ધ તમસવદ્ધ વ તં પગાસેજ્જા ।

જડ સંવદ્ધં વિહુયણવાવિ ત્તિ તય પગાસેવ ॥ ૧૫૨૦ ॥

નિવ્વિણ્ણાણત્તણઓ નાસવદ્ધ તય પર્વો વ્વ ।

માસડ ય અસંવદ્ધં અહ તો સર્વં પગાસેવ ॥ ૧૫૨૧ ॥

જદ્વિ વર્યાણજ્ઞ વત્તા વજ્ઞ-અંતરનિમિત્તસામણ્ણં ।

વત્તા તદ્વિ પઢાણો નિમિત્તમ્બંતરં જં સો ॥ ૧૬૨૨ ॥

કોઇક નિર્દેશને પણ ઉપધાતાદિ જણાય છે, તો તે સંબંધી વચન છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. ? (ના) તે ઉપધાતાદિ તેને સ્વકારણથી થાય છે, અન્યથા સ્થાણ-કુહાને પણ તેમ થતું જોઇએ. વળી શરીરની ઘેરે વચન સ્વરનામકર્મોદયથી થાય છે માટે તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે, અભાવ પણ કહેવાય છે તેથી વચન તે અભિધેય-નિર્દેશનો ધર્મ નથી. કહેવાતી વસ્તુમાં વચન માનવામાં આવે, તો તે વચન તે વસ્તુની સાથે સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે કે અસંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે ? જો સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે, તો તે ત્રિભુવન ગત સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે, અને અસંબંધ રહીને પ્રગટ કરે, તો વિજ્ઞાન રહિત હોવાથી દીપકની ઘેરે અસંબંધ એવા અર્થને પ્રગટ ન કરે. અને અસંબંધ પણ અર્થ પ્રગટ કરે, તો સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે. જો કે કહેવા યોગ્ય અને કહેનાર બંને વચનનાં બાહ્ય તથા અભ્યંતર કારણ સમાન છે, તો પણ વક્તા તેમાં મુખ્ય કારણ છે, કેમકે તે અભ્યંતર કારણ છે. ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨.

શિષ્ય:-વચન એકલા નિર્દેશક વક્તાનું જ કહેવાય એમ નહિ. પરંતુ નિર્દેશ વસ્તુનું પણ કહેવાય, કારણ કે કોઇક વખત વચનથી તત્કરારિને પણ ઉપધાતાદિ થતા જણાય છે. જેમકે “ આ ચોરને બાંધો અને મારો, અથવા છોડી મૂકો. ” ઇત્યાદિ વચનથી તેને વિષાદાદિ ઉત્પન્ન થવાથી ઉપધાતાદિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આથી નિર્દેશ-વસ્તુ સંબંધી પણ વચન કહી શકાય.

આચાર્ય:-ના, ન કહી શકાય, કારણ કે જે ઇષ્ટાનિષ્ઠ વચન સાંભળવાથી તત્કર-આદિ નિર્દેશ-વસ્તુને અનુમહાદિ જણાય છે, તે તેને પોતાના અવલેન્દ્રિય-મન-પુણ્ય અને પાપાદિ કારણથી છે, કેવળ ઇષ્ટાનિષ્ઠ વચન સાંભળવા માત્રથી નથી, જો એમ ન હોય તો ઐત્રાદિ ઇન્દ્રિય વિનાના સ્થાણ આદિને પણ એવા વચનથી ઉપધાતાદિ થવા જોઇએ, પણ તેમ થતું નથી. વળી વચન સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય હોવાથી તે વક્તાનો પર્યાય છે, જે જેના નામકર્મોદયથી જન્ય હોય તે તેના પર્યાય હોય છે, જેમકે શરીર-નામકર્મોદય જન્ય શરીર વક્તાનો પર્યાય છે, તેમ વચન પણ વક્તાના સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય છે માટે તેના પર્યાય છે. માટે વચન અભિધેય-નિર્દેશનો ધર્મ નથી, પરંતુ નિર્દેશક એટલે વક્તાનો ધર્મ છે. વળી અભાવ પણ વચનથી જ કહેવાય છે, તો વચન કંઈ અભાવનો ધર્મ ન કહેવાય, કેમકે અભાવ એ અસત્ છે, અને જો વચન તે અભાવનો ધર્મ છે, એમ માનવામાં આવે, તો તે અભાવ પણ ભાવરૂપ થાય, કારણ કે તે દેવદતાદિની ઘેરે વચનનો આશ્રય છે. વળી જો ધરાદિ ભાવ-સત્ અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર ધરાદિ શબ્દ તે વિદ્યમાન અર્થની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી શબ્દને-વચનને તેના ધર્મ માનવામાં આવે, તો તે સંબંધમાં અને પૂછીએ છીએ કે જે વચનથી ધરાદિભાવ કહેવાય છે, તે વચન તે ભાવમાં સંબંધ રહીને તે ભાવને પ્રગટ કરે છે ? કે અસંબંધ રહીને પ્રગટ કરે ? જો સંબંધ રહીને વચન વસ્તુને પ્રગટ કરતું હોય, તો ચાર સમયે ભાવાથી સર્વ લોક પૂર્ણ થઈ જાય છે તો તેથી વચન ત્રિભુવનવ્યાપિ હોવાથી તદ્દગત સર્વવસ્તુને તે પ્રગટ કરી શકે, કારણ કે તેના સંબંધ સર્વ સ્થળે સમાન છે. અને જો ભાવમાં અસંબંધ રહીને વચન વસ્તુને જણાવે છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે વચનના વિજ્ઞાને કરીને રહિત અને ભાવમાં અસંબંધ હોવાથી વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, જેમ પ્રદીપ વિજ્ઞાન રહિત છે તેથી અસંબંધ રહીને તે વસ્તુને જણાવતો નથી, જે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ હોય, તે અસંબંધ રહીને વસ્તુ જણાવી શકે, પરંતુ વચન કંઈ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ નથી, વિ. ભા. ૬૮

માટે ભાવમાં અસંખ્ય રહીને વચન વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, અને એમ છતાં આશ્-
હથી અસંખ્ય છતાં પણ વસ્તુને જણાવે છે, એમ માનવામાં આવે, તો સર્વવસ્તુને તે
જણાવી શકે, કારણ કે સર્વ વસ્તુમાં તેના સંબંધનો અભાવ સમાન છે, આ ઉપરથી એ
સિદ્ધ થયું કે વચન વાચ્ય વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તેનો ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુને પ્રદીપ પ્રગટ કરે છે, તેથી તે પ્રદીપ કહેવાય છે,
તેવી રીતે વચન પણ અર્થથીજ સ્વસ્વરૂપ પામે છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તો પછી વચન
કેવળ વક્તા સંબંધીજ છે, એમ કેમ કહેવાય ?

આચાર્ય:—કહેવા યોગ્ય વસ્તુ અને કહેનાર-વક્તા, આ બન્ને અનુક્રમે વચનનાં બાહ્ય
અને અવ્યન્તર કારણ છે, પણ તેમાં વક્તા મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે તે અવ્યન્તર અને
નશ્વરું કારણ છે. માટે વચન વક્તાને આધીન હોવાથી જે લિંગ વક્તાનું છે તે લિંગ
વાચ્યનું-સામાયિકનું છે, એમ મહુસૂત્રનયનું અન્તર્ય છે. ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨

હવે શાબ્દનયના અતે નિર્દેશયુ સ્વરૂપ કહે છે.

સદ્વદો સમાળિંગં નિદ્વદેસં ધ્રણ્ઠ વિસરિસમવત્યું ।

ઉવચત્તો નિદ્વદેદ્દા નિદ્વદેસાઓ જઓડળળ્ળો ॥ ૧૫૨૩ ॥

ધીં નિદ્વદિસઢ જહ પુમં થી ચેવ તઓ જઓ તદુવચત્તો ।

ધીવિન્નાણળળો નિદ્વદિદ્ધસમાળલિંગોત્તિ ॥ ૧૫૨૪ ॥

જહ સ પુમં તો નત્થો અહ ધી ન પુમં નવા તદુવચત્તો ।

જો ધીવિન્નાણળળઓ નો ધી સો સવહા નત્થિ ॥ ૧૫૨૫ ॥

ભાસઢ વાણુવચત્તો જહ અન્નાળી તઓ ન તવયણં ।

નિદ્વદેસો જેળ મયં નિચ્છિયદેસોત્તિ નિદ્વદેસો ॥ ૧૫૨૬ ॥

સો જહ નાણુવચત્તોડણુવચત્તો વા ન નામ નિદ્વદેસો ।

નિદ્વદેસોડણુવચત્તો ય વેહ સદ્વદો ન તં વર્યું ॥ ૧૫૨૭ ॥

તમ્હા જે જે નિદ્વદિસઢ તદુવચત્તો સ તમ્મઓ હોઢ ।

વક્તા વચણિક્કાઓડનક્કોત્તિ સમાળલિંગો સો ॥ ૧૫૨૮ ॥

શાબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકનું સમાન-એકજ લિંગ માને છે, અને અસમાન
લિંગવાળી વસ્તુજ નથી, એમ કહે છે. કારણ ઉપયોગવન્ત નિર્દેશક નિર્દેશ્યથી અલિન
છે, જે પુરૂષ સ્ત્રીના નિર્દેશ કરે, તો તે સ્ત્રીજ છે, કેમકે તે તદુપયોગવાન હોવાથી સ્ત્રીવિ-
જ્ઞાનથી લિન નથી, તેથી નિર્દેશ્યના સમાન લિંગવાળોજ નિર્દેશક છે. અને જો તે નિર્દેશ
કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી રૂપ ન કહેવાય તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન નથી, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાન
હોય તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, અથવા તે ઉપયોગવાન ન કહેવાય, કેમકે સ્ત્રીના વિજ્ઞાનમય
છે અને સ્ત્રીરૂપ નથી, એવી કોઈ વસ્તુજ નથી. વળી જો ઉપયોગ રહિત બોલે-નિર્દેશ
કરે, તો તે અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી તે વચન તેનું ન કહેવાય, કેમકે નિશ્ચયથી ઉપ-
યોગપૂર્વક બોલણું તેને નિર્દેશ કહેલ છે. એ પ્રમાણે જો નિર્દેશ માનીએ, તો તે કદાપિ
પણ ઉપયોગ રહિતનો ન હોય, અને ઉપયોગ રહિતનો માનીએ તો તે વચન-નિર્દેશ પણ
ન કહેવાય. કારણ કે “નિર્દેશ કરે અને ઉપયોગ રહિત હોય” એમ જે કહે છે, તે
વાતને શાબ્દનય માનતોજ નથી, કેમકે વક્તા જે જે વસ્તુને નિર્દેશ કરે છે, તે તદુપયોગ-
વાન થઈને તન્મય થાય છે, તેથી વક્તા અને વાચ્ય પદાર્થ અનન્ય હોવાથી નિર્દેશકના

સમાન લિંગવાળાજ નિર્દેશ હોય છે. એવી શબ્દનયની માન્યતા છે ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮. શબ્દનય નિર્દેશ્ય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અને નિર્દેશક (વક્તા) એ બંનેને સમાન એકજ લિંગવાળા માને છે, વિસદૃશ લિંગવાળો નિર્દેશ સંભવતો નથી ને તેથી તે વસ્તુજ નથી; કારણ નિર્દેશ્ય અર્થમાં ઉપયોગવાન એવો વક્તા નિર્દેશ્યથી અનન્ય છે, એટલે કે સ્ત્રી લિંગવાન વક્તા પુરૂષનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ પુલિંગ કહેવાય, સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે તો તે નિર્દેશ સ્ત્રીલિંગ કહેવાય, અને નપુંસકનો નિર્દેશ કરે, તો તે નપુંસક નિર્દેશ કહેવાય, “ અરે ! વાસવદત્તા ! આ વસ્તુ તું આ પ્રમાણે કર. ” આ રીતે પુરૂષ સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ સ્ત્રીરૂપ છે, કારણ કે સ્ત્રીઉપયોગવાન પુરૂષ સ્ત્રીરૂપ વિજ્ઞાનથી અનન્ય હોવાને લીધે નિર્દેષિ એવી સ્ત્રીના સમાનલિંગવાળાજ તે પુરૂષ થાય છે. એજ પ્રમાણે બ્યારે પુરૂષ, નપુંસક અથવા સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે પણ તે તદુપયોગવાન હોવાથી તેના સમાનલિંગવાળો થાય છે.

સ્ત્રીવિજ્ઞાનથી અનન્ય એવો પુરૂષ, સ્ત્રીરૂપ થાય છે, તો તે પુરૂષરૂપ પણ કેમ ન થાય ? એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે એ પ્રમાણે સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર જો પુરૂષ કહેવાય, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન ન કહેવાય, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાન હોવાથી સ્ત્રી માનીએ, તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, પરંતુ સ્ત્રીજ કહેવાય, જો તેમ માનવામાં ન આવે, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન ન કહેવાય, સ્ત્રી ઉપયોગવાન હોય, ત્યાં પુરૂષત્વનો સર્વથા વિરોધ હોય છે, મતલબ કે જો સ્ત્રી-વિજ્ઞાનમય-સ્ત્રીઉપયોગવાન છતાં પણ સ્ત્રી ન કહેવાય, અને પુરૂષ અથવા નપુંસક કહેવાય, તો એવો કોઈ સિદ્ધલિંગના ઉપયોગવાળો પદાર્થજ ગધેડાના શીંગડાની પેઠે ત્રણ લોકમાં નથી.

અર્થમાં અનુપયોગી રહીને સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ પુરૂષ કહી શકાશે, એમ કોઈ કહે, તો તે પણ અચોક્ક્ય છે, કારણ કે એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરનાર-વક્તા ધરાદિની જેમ ઉપયોગ રહિત હોવાથી અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી ઉન્મત્ત મનુષ્યના વચનની જેમ તેહું વચન ઉપયોગ રહિત હોવાથી નિર્દેશ ન કહેવાય, કારણ કે ઉપયોગ પૂર્વક નિશ્ચય કરીને બોલવું, તેનેજ પડિતો નિર્દેશ કહે છે. અથવા બ્યાં નિશ્ચિત ભાષણ હોય ત્યાંજ નિર્દેશ કહેવાય, એવો નિર્દેશ ઉપયોગ રહિત વક્તાને હોઈ શકે નહિ. છતાં એ પ્રમાણે ઉપયોગ વાળા વાક્યને નિર્દેશ માનવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ કરનાર-દેવદત્તાદિ વક્તા ઉપયોગ રહિત ન કહી શકાય, અને જો તે ઉપયોગ રહિત કહેવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ તેના ન કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે—“ઉપયોગ રહિત હોય ને નિર્દેશ કરનાર હોય” એ પ્રમાણેની માન્યતા શબ્દનયના મતે અવસ્તુજ છે, અર્થાત્ અચેતન આત્મા, અભાવ્ય શબ્દ, ઇત્યાદિની પેઠે ઉપરોક્ત માન્યતા અત્યંત વિરૂદ્ધ હોવાથી શબ્દનય તેને વસ્તુજ નથી કહેતો. આ ઉપરથી શબ્દનયનો મત એવો છે કે જે પુરૂષાદિ વક્તા, જે જે સ્ત્રીઆદિ અર્થનો તદુપયોગવાન થકને નિર્દેશ કરે છે, તે તે વક્તા તે તે વાચ્ય-અર્થમય થાય છે, કારણ કે તે વક્તા વાચ્ય-માં ઉપયોગવાન હોવાથી તેનાથી અલિપ્ત બને છે, માટે વક્તા અને વાચ્ય અર્થનો નિર્દેશ આ શબ્દનયના અભિપ્રાયે એકજ લિંગે થાય છે. ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮.

હવે એ પ્રમાણે લિપ્ત લિપ્ત નથોના અભિપ્રાય બતાવીને સત્યાસત્યનો વિભાગ બતાવે છે.

સામાર્થ્યોવચ્ચો જીવો સામાર્થ્ય સર્વં ચેવ ।

નિદ્વિદિસદ્ જગ્નો સર્વો સમાર્ણલિંગો સ તેજેવ ॥ ૧૫૨૯ ॥

ઇય સઘનયમયાઈ પરિત્તવિસયાઈ, સમુદિયાઈ તુ ।

જડ્ઞં ઘઙ્ગ-અંતરનિદેસનિમિત્તસંગાદિ ॥ ૧૫૩૦ ॥

સામાયિકમાં ઉપયોગવાળો જીવ સામાયિકજ છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં ચોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કેમકે સર્વ નિર્દેશકનો નિર્દેશ સામાયિકના સમાનલિંગે થાય છે. એ પ્રમાણે સર્વ નયના અભિપ્રાય એકે અંશમાંથી છે, અને એ સર્વ સમુદિત હોય, તો બાહ્ય અને અવ્યન્તર નિમિત્તનો સંગ્રહ કરનાર સંપૂર્ણ વસ્તુમાંથી જૈનમત થાય છે. ૧૫૨૯ થી ૧૫૩૦.

અહીં પ્રસ્તુતમાં નિર્દેશ કરવા ચોગ્ય સામાયિકમાં ઉપયોગવાળા આત્મા સામાયિકજ થાય છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં ચોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કારણ કે સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુ સક નિર્દેશ કરનાર આત્મા, સામાયિકમાં ઉપયોગવાળું હોવાથી સામાયિક સમાન લિંગવાળો થાય છે. સામાયિકરૂપ અર્થે રૂઢિથી નપુ સક લિંગ છે, અને તેથી સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુ સક આત્મા સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં, તેનો નપુ સક લિંગજ નિર્દેશ થાય છે.

શિષ્ય:—ભાવ બે પ્રકારના હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉભયની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કરવામાં આવે, તો શું હરકત છે? જેમકે—વિજ્ઞાન અને પરિણતિ એમ બે પ્રકારે અર્થનો ભાવ છે, અને શુદ્ધનયો ભાવનેજ કહેનારા છે; તેમાં જ્યારે ઉપયોગવાળું પુરૂષ સામાયિકને નપુ સક કહે, ત્યારે તે વક્તા નપુ સક વિજ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાને લીધે નપુ સક નિર્દેશ થાય, અને નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ પરિણતિરૂપ હોવાથી તેની અપેક્ષાએ પુલ્લિંગ નિર્દેશ થાય.

આચાર્ય:—ભાવ બે પ્રકારનો હોવા છતાં પણ અહીં તો વસ્તુનું વિજ્ઞાનજ ઉપયોગરૂપ મનાય છે, પણ તેની પરિણતિ નથી માની, તેથી અહીં વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ માનેલ છે.

શિષ્ય:—જે નિર્દેશાય-કહેવાય તે નિર્દેશ, આ ઉપરથી પુરૂષજ દ્રવ્યરૂપ શબ્દજ નિર્દેશ કહેવાય છે, તો પછી તદુપયોગરૂપજ નિર્દેશ કેમ મનાય?

આચાર્ય:—એમ નહિ, શબ્દ કેવળ દ્રવ્ય માત્ર છે, અને શબ્દનય જ્ઞાનરૂપ ભાવમાંથી છે, આથી પુરૂષ પરિણતિરૂપ ભાવ છતાં પણ તે પરિણતિનો નિર્દેશ અહીં નથી માનેલ, પરંતુ વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ અહીં માનેલ છે.

શિષ્ય:—પણ શબ્દનય સુખ્યત્વે શબ્દને માનનાર છે, તો પછી શબ્દરૂપ નિર્દેશ અહીં કેમ ન મનાય?

આચાર્ય:—શબ્દનય, શબ્દથીજ અર્થજ્ઞાન માને છે, એથી કરીને શબ્દ તે જ્ઞાનનું કારણ છે, કારણ તે દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય તે ભાવ શૂન્ય છે, અને શબ્દનય ભાવમાંથી છે, આથી શબ્દનય કેવળ શબ્દનેજ સુખ્યત્વે માનનાર છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. એટલે શબ્દરૂપ નિર્દેશ કેમ મનાય?

શિષ્ય:—ઉપયોગવાળું વક્તા જે અર્થ કહે છે, તદ્દશાત્ નિર્દેશ મનાય છે, અને તેથી નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએ નિર્દેશ થયો. એમ થવાથી સંગ્રહ-વ્યવહાર અને શબ્દનયમાં શો તદ્દાવત રહ્યો?

આચાર્ય:—સંગ્રહ-વ્યવહારનય, ઉપયોગવાળું અથવા ઉપયોગરહિત વક્તાની અપેક્ષા વિના કેવળ અભિધેયવશાત્ શબ્દ માત્રનેજ નિર્દેશ માને છે, અને આ નય, બાહ્યવસ્તુની પ્રતીતિ અંગીકાર કરીને જે ઉપયોગ થાય, તે ઉપયોગથી અભિન્ન અભિધાયક જીવના ઉપયોગરૂપ સ્વરૂપને નિર્દેશ કહે છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો ઋણુસૂત્ર નયથી આનો શો તદ્દાવત છે? ઋણુસૂત્રનય પણ નિર્દેશકની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કહે છે, અને એવાજ નિર્દેશ આ નયમાં કહ્યો છે?

આચાર્ય:—ઋણુસૂત્રનયના અભિપ્રાયે ઉપયોગરહિત વક્તાનો કેવળ શબ્દ માત્ર નિર્દેશ કહેવાય છે, અને આ નયમાં તો વાચ્ય-વસ્તુના જ્ઞાનનો ઉપયોગ તે નિર્દેશ કહેવાય છે. એટલે એ નય ને આ નયમાં તદ્દાવત છે.

‘એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત નૈગમાદિ સર્વ નયો પરસ્પર અપેક્ષા વિના એકેક અંશગ્રાહી છે, તેથી તેઓ મિથ્યારૂપ હોવાથી અપ્રમાણ છે. પણ જો તે સર્વ મળીને પરસ્પર એક પીઠાની અપેક્ષાએ જો વસ્તુ અહણ કરે તો તે સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી થવાથી જૈનમત રૂપ યદ્ય સત્ય સ્વરૂપ થાય છે. કારણ કે જૈનમત નિર્દેશના બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિમિત્તને અહણ કરનાર છે, તેમાં બાહ્ય નિમિત્ત ઘટ-પટ શકટ (ગાઠ) વિગેરે અભિધેય વસ્તુ છે, અને અભ્યન્તર નિમિત્ત સ્વરત્નામકર્મનો ઉદય-તાણુ-ઇન્દ્રિયપ્રયત્ન વિગેરે નિમિત્તો છે. એ ઉભય પ્રકારના નિમિત્તરૂપ સામગ્રી જન્ય નિર્દેશ માનનાર હોવાથી જૈનમત સમ્યક્-પ્રમાણરૂપ છે.

અહીં એવી શંકા ન કરવી કે ‘બાહ્ય ઘટાદિ અર્થ સંબંધ રહિત હોવાથી શબ્દનું નિમિત્ત કેવી રીતે થાય ?’ કારણ કે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે, તેથી તે તેનું કારણ થઈ શકે છે. ‘જો શબ્દ અર્થનો વાચક હોય, તો જેણે સંકેતમહણ નથી કર્યો, એવા મેચ્છાદિને પણ તે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકે-જણાવી શકે.’ આવી શંકા પણ ન કરવી, કેમકે કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા યુક્ત તે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને તે ક્ષયોપશમ, સંકેતાદિની અપેક્ષાયુક્ત હોય છે, જેમ દીપક પ્રકાશક છે, છતાં પણ અન્ય વિગેરેને અર્થ જણાવી શકતો નથી, કારણ કે તે સાથે જોનારને ચક્ષુ નથી એટલે તે અર્થ જણાવી શકતો નથી, તેવીજ રીતે શબ્દ વાચક છે, છતાં પણ ક્ષયોપશમની અપેક્ષા વિના તે અર્થ જણાવી શકતો નથી.

શિષ્ય:—જો ક્ષયોપશમની અપેક્ષાયુક્ત શબ્દ અર્થને જણાવે છે, એમ કહેતા હો, તો સંકેત કર્યા છતાં પણ અર્થ પ્રગટ થવો ન જોઈએ; પણ એમ તો થતું નથી, જેઓએ સંકેતમહણ કર્યો હોય, તેઓને અર્થ પ્રતીતિ થતી જણાય છે. તો પછી વચ્ચે નકામો ક્ષયોપશમ માનવાનું શું પ્રયોજન છે ?

આચાર્ય:—એમ કહેતું અયોગ્ય છે, કારણ કે કેટલાક જગજીવિનાનાઓ વિંશષ્ટ ક્ષયોપશમના અભાવે, શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનાદિમાં વિષમપદવાળા વાક્યોમાં સંકેત પણ કરી શકતા નથી, અને કેટલાએક સંકેત કર્યા છતાં પણ અર્થ સમજી શકતા નથી. વળી કેટલાએકને પૂર્વે નહિ સાંભળેલી મેચ્છાની ભાષા સાંભળીને સંકેત મહણ નહિ કર્યા છતાં પણ કોઈકે રીતે એકદમ સ્પષ્ટ અર્થની પ્રતીતિ જણાય છે, આ સર્વમાં ક્ષયોપશમની મહત્તા કે પદ્ધતાજ હોતી છે. માટે કર્મક્ષયોપશમાદિ સામગ્રી યુક્તજ શબ્દ વાચક છે અને અર્થ વાચ્ય છે, એ રીતે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે. ૧૫૨૯-૧૫૩૦

એ પ્રમાણે ઉદેશ તથા નિર્દેશ, એ બે દ્વાર ઉપોદ્ધાત નિયુક્તિનાં કહ્યાં, હવે ત્રીજું નિર્ગમનામનું દ્વાર કહેવાને માટે તેની પ્રસ્તાવના કરે છે.

નિદિદ્વસ પમૂર્હ સા દત્ત-કલેવ-કાલ-માર્ગેહિ ।

કિં તં ? જીવદત્તં પમૂયમેયં જગો જહ વા ॥ ૧૫૨૧ ॥

લેતે કમ્પિ વ કાલે પુરિસત્રિસેસો વ માવગો કો સો ? ।

લેત્વાનિગં નિગમમેઽ ચિપ છવિવહો જં સો ॥ ૧૫૨૨ ॥

નિર્દિષ્ટ એવા સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાયો, તે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવવડે છે. જેમકે-કયું તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જોનાથી આ અધ્યયન ઉત્પત્ત થયું ? અથવા કોણે કહ્યું ? કયા ક્ષેત્રમાં ? કયા કાળે ? ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષે તે પ્રશ્ન્યું છે ? આ ક્ષેત્રાદિ ત્રણ નિર્ગમનાજ ભેદ છે, કેમકે તે છ પ્રકારે છે. ૧૫૨૧-૧૫૨૨.

પૂર્વે ઉદેશ અને નિર્દેશથી કહેલ સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાયો, તે ઉત્પત્તિ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવથી છે. જેમકે કયું તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જોથી આ સામાયિક અધ્યયન ઉત્પત્ત થયું ? અથવા ક્ષાયિક ભાવે વર્તતા કયા જીવદ્રવ્યે આ સામાયિક

પ્રશ્ન ? તથા કયા ક્ષેત્રમાં અને કયા કાળમાં ભગવન્તે પહેલીજ વખત સામાયિકની પ્ર-
પણા કરી ? અને ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષ-જીવે આ સામાયિક કહું છે ? આ પ્રમાણે
દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-અને ભાવવડે ઉત્પત્તિ કહેવાશે. આ સર્વ નિર્ગમનાજ સેદા છે, કેમકે નિગમ
છ પ્રકારે છે, તે હવે પછીની નિર્ણયની ગાથામાં કહેવાશે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨.

નામં ઠવળા દવિણ્ણે સ્થેત્તે કાલે તહેવ માવે ય ।

एसो उ निग्गमस्सा निवस्सेवो छविहो होइ ॥ १५३३ ॥ १३८। १४५॥

નામનિર્ગમ-સ્થાપનાનિર્ગમ-દ્રવ્યનિર્ગમ-ક્ષેત્રનિર્ગમ-કાળનિર્ગમ, અને ભાવનિર્ગમ
એ છ પ્રકારે નિર્ગમનો નિદેશ છે. ૧૫૩૩.

એ છ પ્રકારના નિર્ગમમાંના નામ અને સ્થાપના નિર્ગમ પૂર્વે કહેલ નામઆવશ્યક
અને સ્થાપનાઆવશ્યકની પેઠે સમજવા, તેથી તેની વ્યાખ્યા અહીં નથી કરતા, અને
ત્રીજા દ્રવ્ય નિર્ગમની વ્યાખ્યા ભાષ્યકારે કહે છે. ૧૫૩૩

द्वधाओ दधस्स व विणिग्गमो दधनिग्गमो सो य ।

तिविहो सच्चित्ताई तिविहाओ संभवो नेओ ॥ १५३४ ॥

पभवो सच्चित्ताओ भूमेरंकुर-पर्यंग-वण्फाई ।

किमि-गव्व-सोणियाई मीसाओ थोसररीराओ ॥ १५३५ ॥

किमि-घुण-घुणचुण्णाई दारुओ जं व निगमं जत्तो ।

दधं विगप्पवसओ जहस्सभावो-वयारेहि ॥ १५३६ ॥

દ્રવ્યથી અથવા દ્રવ્યનો નિર્ગમ (ઉત્પત્તિ) તે દ્રવ્યનિર્ગમ, તે દ્રવ્યનિર્ગમ સચિતાદિ
ત્રણથી સચિતાદિ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થનો છે. પૃથ્વીમાંથી અંકુર-પતંગ-ને બાબાદિ ત્રણની
જે ઉત્પત્તિ તે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિતાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ, સ્ત્રીના શરીરમાંથી કૃમિ-ગર્ભ
ને રૂપિર વગેરેની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યથી સચિતાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને કાષ્ઠ-
માંથી કૃમિ-પુણ-ને પુણ્યોએ કરેલું કાષ્ટનું રૂપ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિતાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય-
નિર્ગમ જણવો. તેમજ વિકલ્પવશાત્ યથાર્થપણે અને ઉપચારથી જે દ્રવ્ય જે દ્રવ્યથી
નિકળે તે પણ દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬.

ભૂમિરૂપ સચિત્ત દ્રવ્યથી અંકુશની ઉત્પત્તિ તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્ગમ, પતંગની ઉત્પત્તિ
તે મિશ્ર દ્રવ્યનિર્ગમ; કેમકે પતંગની પાંખો વિગેરે અવયવો અચિત્ત હોય છે અને એ
સ્થિતિના અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય છે, અને બાબાની
ઉત્પત્તિ તે અચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમજણવો. એ પ્રમાણે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્ત-અચિત્ત ને
મિશ્ર દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે. એજ પ્રમાણે મિશ્રદ્રવ્યથી પણ સચિતાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો
નિર્ગમ છે. જેમકે-સ્ત્રીના શરીરમાંથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે મચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમ, બાળકરૂપ
ગર્ભની ઉત્પત્તિ તે મિશ્રદ્રવ્યનિર્ગમ, કેમકે બાળકના કેમ નખ વિગેરે અચિત્ત હોય છે
અને શેષ અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય. અને સ્ત્રીના શરીરથી
રૂપિરની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ જણવો. એમ મિશ્રદ્રવ્યથી ગચિતાદિ ત્રિવિધ
દ્રવ્યનિર્ગમ છે, તથા કાષ્ઠથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી ગચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ,
પુણાની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને પુણ્યોએ ખોતરીને કાષ્ટનું રૂપ તે
અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ, એ પ્રમાણે અચિત્તદ્રવ્યથી સચિતાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ જણવો.
વળી વિકલ્પના વશથી સદ્ભૂતપ્રકારે અથવા ઉપચારથી જે દ્રવ્યનો જે દ્રવ્યથી નિર્ગમ
થાય, તે પણ ત્યાં દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. જેમકે-દ્રઢમાંથી ધી વગેરેની ઉત્પત્તિ તે વિકલ્પ-

વશાત્ સદ્ભાવપણે દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય, અર્થાત્ ભૂમિમાંથી સંમૂર્ણમ તીક્ષ્ણી ઉત્પત્તિની પેઠે દ્વંધમાંથી ધી નીકળતું જણાતું નથી, પણ ધી આદિના પરિણામ કારણપણે દ્વંધ જણાય છે, તેથી વિકલ્પવશાત્ સદ્ભાવથી દ્રવ્ય નિર્ગમ કહેવાય છે, તથા રૂપીઆથી ભોજન વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે ઉપચારવડે દ્રવ્યથી દ્રવ્યનો નિર્ગમ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે બીજી પણ સર્વ યથાસંભવ પોતાની છુદ્ધિથી વિચારીને કહેવું. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬.

હવે ક્ષેત્ર નિર્ગમ કહે છે.

સ્વેતસ્સ વિનિગમણં સરુવઓ નત્થિ તં જમકિરિયં ।

સ્વેત્તાઓ સ્વેત્તમ્મિ વ હવેજ્જ દવ્વાઈનિગમણં ॥ ૧૫૩૭ ॥

ઉવચારઓ વ સ્વેત્તસ્સ નિગમો લોગનિક્કુહાણં વ ।

લહ્દં વિનિગમયંતિ ય જહ સ્વેતં રાહલોહત્તિ ॥ ૧૫૩૮ ॥

સ્વરૂપથી ક્ષેત્રનો નિર્ગમ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે, પણ ક્ષેત્રથી અથવા ક્ષેત્રમાં દ્રવ્યાદિનો નિર્ગમ થાય, અને ઉપચારથી તે ક્ષેત્રનો નિર્ગમ થાય છે, જેમકે લોક ક્ષેત્રથી નિષ્કૃટ નીકળ્યા, અથવા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું, અથવા નીકળ્યું. ૧૫૩૭-૧૫૩૮.

જેમ ઉપર દુધથી ધી નીકલવાને અંગે દ્રવ્યનો નિર્ગમ કલ્પનાથી કહેવાય છે, પણ સ્વરૂપથી નથી કહેવાતો; તેમ ક્ષેત્રનો નિર્ગમ પણ સ્વરૂપથી નથી, કારણ કે તે અક્રિય છે. પરંતુ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય નિર્ગમન થાય છે, જેમકે આયુક્ષ્યાદિ સમયે ઉર્ધ્વ યા અધોલોકાદિ ક્ષેત્રમાંથી કેવ-નારકાદિ દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે, વગી ક્ષેત્રમાં ધાન્યાદિ દ્રવ્યનો પણ નિર્ગમ થાય છે. આ રીતે ક્ષેત્રથી દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે, પરંતુ ક્ષેત્રથી કે ક્ષેત્રનો નિર્ગમ સ્વરૂપથી નથી થતો, ઉપચારથી-કલ્પના માત્રથી થાય છે, લોકક્ષેત્રથી નિષ્કૃટ નીકળ્યા, એ નિષ્કૃટ સ્વરૂપથી અવસ્થિત છે, તેમની નિર્ગમ ક્રિયા નહિ હોવા છતાં પણ નીકળ્યા હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમાં નિર્ગમનો ઉપચાર કસાય છે. તથા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું, અથવા નીકળ્યું, દુઃખમાદિ કાળથી, દુઃકાળના ઉપદ્રવથી ભરતાદિ ક્ષેત્ર નીકળ્યું. ૧૫૩૭-૧૫૩૮.

હવે કાળનિર્ગમનું સ્વરૂપ કહે છે.

કાલોઽવિ દવ્વધમ્મો નિકિરિઓ તસ્સ નિગમો પમવો ।

તત્તો ચિય દવ્વાઓ પમવ્હ.કાલે વ જં જમ્મિ ॥ ૧૫૩૯ ॥

ઉવચારઓ વ સરઓ વિનિગમઓ નિગમો ય તત્તોઽહં ।

અહવા દુકાલાઓ નરો વ બાલાઙ્કાલાઓ ॥ ૧૫૪૦ ॥

કાળ પણ વર્તનારૂપ દ્રવ્યનો ધર્મ હોવાથી સ્વરૂપ નિષ્ક્રિય છે, તેથી દ્રવ્યદ્વારાએજ તેનો નિર્ગમ કહેવાય છે, જેમકે જે વર્ષાદિકાળમાં, જે વનસ્પતિઆદિની ઉત્પત્તિ, તે કાળનિર્ગમ, અથવા ઉપચારથી કાળનિર્ગમ શરદનકતુ પ્રગટ થઈ, શરદનકતુ અથવા દુઃકાળથી હું ઉતર્યો, બાળ-આદિ અવસ્થાથી આ મનુષ્ય ઉત્પન્ન ગયો. ઇત્યાદિ ઉપચારથી કાળનિર્ગમ છે. ૧૫૩૯-૧૫૪૦

હવે ભાવનિર્ગમ કહે છે.

માવો વિ દવ્વધમ્મો તત્તો ચિય તસ્સ નિગમો પમવો ।

દવ્વસ્સ વ માવાઓ વિનિગમો માવઓઽવગમો ॥ ૧૫૪૧ ॥

સ્વાઈ પોગલાઓ કસાય-નાણાદઓ ય જીવાઓ ।

નિત્તિ પમવંતિ તે વા તેહિતો તવ્વિઓગમ્મિ ॥ ૧૫૪૨ ॥

ભાવ પણ (કાળની પેઠે) દ્રવ્યનો ધર્મ છે, અને તેથી ભાવનો દ્રવ્યથી જે નિર્ગમ (ઉત્પાદ) તે ભાવનિર્ગમ, અથવા ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો જે અપગમ-વિનાશ તે

ભાવનિર્ગમ (જેમકે જ્યારે પૂર્વપર્યાયથી દ્રવ્ય નાશ પામે છે, અને નવીન પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પૂર્વ પર્યાયથી-પૂર્વ ભાવથી દ્રવ્યનો અપગમ થયો હોવાથી ભાવથી નિર્ગમ કહેવાય છે.) તથા રૂપાદિ ભાવો (પુદ્ગલ દ્રવ્યથી) અને ક્ષાય-જ્ઞાન વિગેરે જીવથી નીકળે છે, એ ભાવોનો નિર્ગમ તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. અથવા તે પુદ્ગલ-ભવાદિ પદાર્થો, તે રૂપાદિ અને ક્ષાયાદિ ભાવોથી વિશેષ પામે છે-પૂર્વ ભાવનો વિનાશ થયે નીકળે છે, આટે તેમનો તે ભાવોથી નિર્ગમ થાય છે, તેથી તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. ૧૫૪૧-૧૫૪૨.

એ રીતે છ પ્રકારનો નિર્ગમ કહીને, હવે અહીં અસ્તુતમાં જે નિર્ગમનું પ્રયોજન છે, તે પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમનું સ્વરૂપ કહે છે.

તત્થ પસત્થં મિચ્છત્તણ્ણાણાવિરૂપાવનિગમમણં ।

જીવસ્સ સંભવંતિ ય જં સમ્મત્તાદઓ તત્તો ॥ ૧૫૪૩ ॥

પત્થ ઉ પસત્થભાવપ્પહૂરમેત્તં વિસેસઓડ્ઢિમયં ।

અપસત્થાવગમોડ્ઢવિય સેસાડ્ઢવિ તદંગભાવાઓ ॥ ૧૫૪૪ ॥

વીરો દવ્વં સ્વેત્તં મહસેણવણં પમાણકાલો ય ।

ભાવો ઉ ભાવપુરિસો સમાસઓ નિગમમંગાઈ ॥ ૧૫૪૫ ॥

સામડ્યં વીરાઓ મહસેણવણે પમાણકાલે ય ।

ભાવપુરિસા હિ ભાવો વિણિગઓ વવત્તમાણોડ્ઢયં ॥ ૧૫૪૬ ॥

હુત્તેવમાઈ સવ્વં દઘાહીણં જઓ જિણસ્સેવ ।

તો નિગમમણં વોત્તું વોચ્છં સામાડ્યસ્સ તઓ ॥ ૧૫૪૭ ॥

મિચ્છત્તાઈતમાઓ સ નિગમઓ જહ ય કેવલં પત્તો ।

તત્તો ય જહ પસુયં સામડ્યં તં પવવત્તમિ ॥ ૧૫૪૮ ॥

મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતરૂપ અપ્રશસ્તભાવથી જીવનું નીકળવું-જુદા પડવું, તે પ્રશસ્તભાવનિર્ગમ કહેવાય છે, કારણ કે તેથી ભ્રાક્ષપ્રાપ્તિના ઉત્પન્ન સમ્યક્ત્વાદિ શુભો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, (અહીં સામાયિક અધ્યયન અસ્તુત છે, તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે તેથી) અહીં પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવની શ્રીમાન્ મહાવીર દેવથી ઉત્પત્તિ અસ્તુત છે, તેના તથા અપ્રશસ્ત મિથ્યાત્વાદિ આદયિક ભાવનો વિનાશ, તેના વિશેષે કહીને અધિકાર છે. આ સિવાયના બીજા નિર્ગમના દ્રવ્યાદિ બેદો અસ્તુત પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમના (અનન્તર અથવા પરપરાએ) કારણરૂપ છે. જેમકે મહાવીર દેવદ્રવ્ય, મહસેન વન ક્ષેત્ર, પહેલી પૌરુષીરૂપ પ્રભાસુકાળ, અને ભાવપુરૂપ તે ભાવ, એ સંક્ષેપથી સામાયિક નિર્ગમના અંગ છે. શ્રીમાન્ મહાવીર દેવના જીવથી મહસેન વનમાં પ્રથમ પૌરુષીએ સામાયિક નીકળ્યું, કારણ કે હમણાં મહાવીર દેવરૂપ ભાવપુરૂપથીજ સર્વ નીકળ્યું છે, (સામાયિક ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે, તેથી તેને ભાવ કહેવાય છે.) એ સર્વ (ક્ષેત્ર નિર્ગમ કાળ નિર્ગમ-સામાયિક અધ્યયન-આવરણક શ્રુત સ્કંધ-આચારાંગ વિગેરે) મહાવીરના જીવરૂપ દ્રવ્યને આધીન છે, તેથી પહેલાં તે જોનેધર મહારાજનો નિર્ગમ કહીને પછી સામાયિકનો નિર્ગમ કહીશું. મિથ્યાત્વાદિ અધિકારથી તે નીકળ્યા, અને અનુક્રમે કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તે પછી તેમનાથી સામાયિક નીકળ્યું, તે સામાયિક હવે કહીશું. ૧૫૪૩ થી ૧૫૪૮.

આ પછી વંદ્ય કિર દેવતા હતાંદિ નિરૂપણમાં નિર્ગમ સંજ્ઞાથી ગાથાઓ સહેલી છે, તેથી ભાવપ્રકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી, એમાં જે કંઈ અધિક ન સમજાય તેવું હોય તે મૂળ આવરણના વિવરણથી જાણી લેવું.

પરિશિષ્ટ.

એ નિર્ચક્તિની ગાથાઓ મધુધારી હેમચંદ્રાચાર્યે દીકરામાં લીધી નથી તે સામાન્ય અર્થ સહિત નીચે આપીએ છીએ.

આભિણિવોધિયનાણે, અઢાવીસહ હવન્તિ પયહીઓ
મુચનાણે પયહીઓ, વિત્તરઓ આવિ વોછ્છામિ ॥ ૧૬ ॥

(એ પ્રમાણે) આભિણિવોધિક જ્ઞાનના અકાવીસ ભેદ છે. હવે, શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ વિસ્તારથી અને સંદેપથી કહીશું અને અવધિજ્ઞાનના ભેદો કહીશું. ૧૬.

एत्थं पुण अहिगारो मुचनानेणं जओ मुएणं
सेसानमपण ऽविअ अणुओमु पईवदिट्ठंतो ॥ ७९ ॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં શ્રુતજ્ઞાનથી અધિકાર છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન વડે જ વીપક્તી થેઠે શેષ-જ્ઞાનોત્તું અને પોતાતું (શ્રુતજ્ઞાનત્તું) વ્યાખ્યાન કરાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન, સ્વ અને પરને પ્રકાશ કરનાર છે. ૭૯.

गइ आणुपुवी दो दो जाइनामं च जाव चउरिदो ।
आयाव उज्जोयं थावरनामं च सुहुमं च ॥ १२२ ॥

साहारणमपजत्तं निदानिहं च पयलपयलं च ।
शीणं खवेइ ताहे अवसेसं जं च अट्ठणं ॥ १२३ ॥
वीसमिऊण नियंठो दोहि उ समएहि केवले सेसे ।
पदमे निहं पयलं नामस्स इमाओ पयहीओ ॥ १२४ ॥

देवगइ आणुपुवी विउवि संवयण पदमवज्जाइ ।
अन्नयरं संठारं तित्थयराहारनामं च ॥ १२५ ॥

चरमे नाणावरणं पंचविहं दंसगं चउविपणं
पंचविहमठरायं सवइत्ता केवलो होइ ॥ १२६ ॥

બે ગતિ, નરક-તિથઈ અને તેજ બે આતુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, આત-પનામ, ઉદ્યોતનામ સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, સાધારણનામ, અપર્યાપ્તનામ, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, અને ધીણુદ્ધી નિદ્રા અપાવીને પછી આઠ કયામમાંથી બાકીના ભાગ અપાવે. તે વાર પછી નપુ'સકવેદ-સ્ત્રીવેદ તથા હાસ્યાદિ પદ્ધં તથા પુરુષવેદ, સંજ્વલનનો ક્રોધ-આન ભાયા-ને બાદર લોક અપાવીને દશમે ગુણકાણે સૂક્ષ્મકોણનો નાશ કરીને યથાખ્યાત ચારિત્રિયો થઈને બારમે ગુણકાણે તે નિર્મલ્ય વિસાગો લગ્ને બેસમય માત્ર બાકી રહે ત્યારે પહેલાસમયે નિદ્રા, પ્રચલા, અને નામ કર્મની આ પ્રકૃતિઓ, દેવગતિ, દેવાતુપૂર્વી, વૈકિંચનામ, પહેલા સિવાયનાં પાંચ સ્થાય, કોનપણ એક સંસ્થાન મુકીને બાકીનાં પાંચ સંસ્થાન, તીર્થકર નામકર્મે ઉદ્યમાં આવવાતું ન હોય તો તે અને ઉદ્યમાં આવવાતું, હોય તો તેના વિના આહારકનામનો ક્ષય કરે. છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાયની પાંચ પ્રકૃતિ અપાવીને કેવળી થાય. ૧૨૨ થી ૧૨૬.

પંથં કિર દેસિત્તા સાહૂળં અદવિવિપ્પણદ્વાણં ।

સમ્મત્તપદમલંબો વોદ્ધલો વદ્ધમાણસ્સ ॥ ૧૪૬ ॥

અરવીમાં જુલા પડેલા સાહુઓને માર્ગ બતાવીને (તેઓ પાસેથી દેશના સાંભ-
ળીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું) એ વર્ધમાન સ્વામિને પ્રથમ સમ્યક્ત્વ લાભ બાંધવો. ૧૪૬.

અવરવિદેહે ગામસ્સ ચિંતઓ રાય દારુ વણમમણં ।

સાહુ ખિવસ્થાનિમિત્તં સત્યાહીણે તર્હિ પાસે ॥ મૂલ માણ્યમ્ ॥ ૧ ॥

દાણન્નપંથ નયણં અણુકંપ ગુરુકહણસમ્મત્તં ।

સોહમ્મે ઉવવન્નો પલિયાહ સુરો માર્હટ્ટીઅ ॥ મૂલ માણ્યમ્ ॥ ૨ ॥

અપર એટલે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં આમની ચિન્તા કરનાર રાજાને માટે કાંઈ લા-
વવા કાંઈના વનમાં થયો, ત્યાં સાર્થથી હીન અને શિક્ષા માટે ભગણ કરતા એવા સાહુ-
ઓને જોયા. તેઓને અજપાનતું દાન આપી, માર્ગ બતાવીને તેમના ઉપદેશથી સમ્યક્ત્વ
પ્રાપ્ત્યો, ત્યાંથી શ્રુત્ય પામી સૌધર્મદેવલોકમાં પધોપમના આયુષાણો મહુર્ધિક દેવ થયો,
૧-૨. આ બે મૂળ ભાષ્યની ગાથાઓ છે.

લક્ષણ ય સમ્મત્તં અણુકંપાદ્ ણ સો સુવિહિયાણં ।

માસુરવરવોદિધરો દેવો વેમાણિઓ જાઓ ॥ ૧૪૭ ॥

ચડ્ડણ દેવલોગા ઇહ વેવ યં મારહંમિ વાસંમિ ।

ઇક્ષ્વાગકુલે જાંઓ ઉસમસુઅસુઓ મરીઈત્તિ ॥ ૧૪૮ ॥

ઇક્ષ્વાગકુલે જાઓ ઇક્ષ્વાગકુલસ્સ હોઈ ઉપ્પત્તી ।

કુલગરવંસેડઈં અરહસ્સ સુઓ મરીઈત્તિ ॥ ૧૪૯ ॥

ઓસપ્પિણી ઇમીસે તદ્દયાઈં સમાઈ પચ્છમે ભાગે ।

પલિઓવમટ્ટમાઈ સેસંમિ હ કુલગરુપ્પત્તી ॥ ૧૫૦ ॥

અદ્ધમરહ મત્તિવ્વલ્લતિભાગે ગંગસિધુમજ્ઞંમિ ।

ઈત્ય વહુમજ્ઞદેસે સપ્પણા કુલગરા સત્ત ॥ ૧૫૧ ॥

પુલ્લમવજમ્મનામં પમાણ સંઘયણમેવ સંઘર્ણં ।

વણિત્થિયાહભાગા મવજોવાઓ અનીઈં ય ॥ ૧૫૨ ॥

પુલ્લમવ કુલગરાર્ણ ઉસમનિર્ણિદસ્સ મરહરત્તો ય

ઇક્ષ્વાગ કુલુપ્પત્તી જેયન્વા આણપુન્નીઈ ॥ (આ ગાથા પુસ્તકમાં બ્યાખ્યાત નથી.)

અનુક્રમ્પા વડે સાહુઓ પાસેથી સમ્યક્ત્વ પામીને દેરીપ્યમાન મુદર દેહધારી
વૈમાનિક દેવ થયો. દેવલોકથી ચાલીને આ ભરતદેવમાં ઇક્ષ્વાકુકુળની અંદર ભરતચક્રિને
પુત્ર મરીગિ નામે થયો. કુલકર વંશ વીત્યાપછી ઇક્ષ્વાકુકુળની ઉત્પત્તિ થઈ, તે ઇક્ષ્વાકુ
કુળમાં ભરતના પુત્ર મરીચીપલ્લે તે ઉત્પન્ન થયો. આ અવસર્પિષ્ઠિ કાળના મુખમ દુષમા નામે
ગ્રીજા આરાના પાછલા ભાગમાં પધોપમનો આઠમો ભાગ આકી રહ્યો, ત્યારે કુલકરની
ઉત્પત્તિ થઈ, અર્ધભરત (અર્ધભરત તે વધાધરત) સ્થાન જે વેતાદેવ તે થકી દક્ષિ-

જુનો ભાગ)ના મધ્યમ ત્રિજા ભાગની અંદર ગંગા અને સિન્ધુની મધ્યમાં, અહીં અત્ય-
ન્ત મધ્ય પ્રદેશમાં સાત કુલકરો ઉત્પન્ન થયા. કુલકરોના પૂર્વભવ, જન્મ, પ્રભાવ, સંધ્ય, સંસ્થાન, વર્ણ, સ્ત્રીઓ, આશ્ર, ભાગ, ભવનોપપાત (ભવનપાતની કાયમાં ઉપજવું)
અને નીતિ એ અનુક્રમે કહેવાશે. (કુલકરોના પૂર્વભવ, ઋષભજનનેધરની, ભરતરાજાની
અને ધૃક્ષ્યાક કુળની ઉત્પત્તિ અનુક્રમે જાણવી.) ૧૪૭ થી ૧૫૨.

હવે કુલકરોના પૂર્વભવાદિ જણાવવાને નિર્ધુક્તિકાર કહે છે.

અવરવિદેહે દો વગિય વયંસા માઈ ઝઝુણ ચેવ
કાલગયા રૂઠ ભરહે હત્પી મણુઓ અ આયાયા ॥ ૧૫૩ ॥
દહું સિણેઠકરણં ગયમારુહણં ચ નામણિપ્ફત્તી ।
પરિહાણિ મેહિકલહો સામત્યણ વિન્નવણત્તિ ॥ ૧૫૪ ॥
પદમિત્ય વિમલત્રાહણ ચક્ષુમ જસમં ચત્તયમભિચંદે ।
તત્તો અ પસેણરૂપ મરુદેવે ચેવ નામી ય ॥ ૧૫૫ ॥
નવ ધણુસયા ય પદમો અદ્ધ ય સત્તદ્ધસત્તમાઈ ચ ।
છઘેવ અદ્ધછટ્ટા પંચ સયા પળ્લગ્ગીસં તુ ॥ ૧૫૬ ॥
વજ્જરિસહસંધયણા સમચરંસા ય હંતિ સંઠાણે ।
વળ્લપિય વુચ્છામિ પત્તેયં જસસ જો આસો ॥ ૧૫૭ ॥
ચક્ષુમ જસમં ચ પત્તેગઈયં યય પિંઠંવુવળ્લ ।
અભિચંદો સસિગોરો નિમ્મલકળગળ્પભા સેસા ॥ ૧૫૮ ॥
ચંદજસ ચંદર્કના સરુવ પડિરુવ ચક્ષુકંતા ય ।
સિરિકંતા મરુદેવી કુલગરપત્તીણ નામાઈ ॥ ૧૫૯ ॥
સંધયણં સંઠાણં ઉચ્ચત્તં ચેવ કુલગરેહિ સમે ।
વળ્લેણ યગવળ્લા સવ્વાઓ પિયંવુવળ્લાઓ ॥ ૧૬૦ ॥
પલિઓશમદસમાણ પદમસ્સાહં તઓ અસંસ્થિજ્ઞા ।
તે આણુપુલ્લિહીણા પુન્ના નામિસ્સ સંસ્થેજ્ઞા ॥ ૧૬૧ ॥
જં ચેવ આહયં કુલગરાણ તં ચેવ હોઈ તાસિપિ ।
જં પદમગસ્સ આહં તાવઈયં ચેવ હસિયસ્સ ॥ ૧૬૨ ॥
જં જસસ આહયં સ્વલ્લ તં દસ માગે સમે વિમઈઝ્ઞં ।
મગ્ગિસલ્લહિતિમાગે કુલગરકાલં વિયાણાહિ ॥ ૧૬૩ ॥
પદમો ય કુમારત્તે માગો ચરમો ય વુમાદુર્વમિ ।
તે પયણુપિજ્ઞદોસા સન્ને દેવેસુ સ્વવળ્લા ॥ ૧૬૪ ॥
દો ચેવ સ્વવળ્લેસુ સદ્ધિકુમારેસુ હંતિ દો ચેવ ।
દો દીવકુમારેસુ યગો નાગેસુ સ્વવળ્લા ॥ ૧૬૫ ॥

તેસિં હત્યો છંચિલિયાઓ નાગેસુ ચેવ ઝવઝા ।
 પગા સિદ્ધિ પત્તા મરુદેવી નામિણો પત્તી ॥ ૧૬૬ ॥
 ઠકારે મકારે ધિકારે ચેવ દંડનીઈઓ ।
 ઘુચ્છં તાસિ વિસેસં જહકમં આંણુપુવી ॥ ૧૬૭ ॥
 પદમવીયાળ પદમા તડયચડત્વાળ અમિનવા વીયા ।
 પંચમ છટ્ટસ્સ ય સત્તમસ્સ તડયા અમિનવા ૩ ॥ ૧૬૮ ॥
 સેસા ૩ દંડનીઈ માળવગનિહીઓ હોંતિ મરહસ્સ ।
 હંસમસ્સ ગિહાવાસે અસકંઓ આસી આહારો ॥ ૧૬૯ ॥
 પરિભાસણા ૩ પદમા મંદલિવંધમિ હોઈ વીયા ૩
 ચારગછવિઠેઆઈ મરહસ્સ ચડવિહા નોઈ ॥ ૩ ॥ ૧૭૦ ॥

અપર મહાવિદેહમાં બે વણિક મિત્ર હતા, એક કપટી અને બીજો સરળ હોતો. કેટલોક કાળ ગયા પછી તેમાં ભરતક્ષેત્રમાં કપટી હસ્તિ થયો અને સંરળ મરુદ્ય થયો, તેઓને પરસ્પર જોવાથી રોડ થયો, પછી હસ્તિ પર આરુઢ થયો, નામની ઉત્પત્તિ થઈ, કદપવૃક્ષની હાની થઈ, લોહ થયો, કંલહ થયો, પચાલોચન (વિચારણા) થઈ, વિજ્ઞાપના થઈ અને હાકાર નીતિ થઈ. અહીં પ્રથમ કુલકર વિમળવાહન, બીજા ચક્ષુભાન, ત્રીજા ચશસ્વી, ચોથા અભિચંદ્ર, પાંચમા પ્રસેનજિત, છઠ્ઠા મરુદેવ અને સાતમા નાલી થયા. પહેલાનું નવસો ધનુષ પ્રમાણ શરીર, બીજાનું આઠસો ધનુષ પ્રમાણ, ત્રીજાનું સાતસો ધનુષનું, ચોથાનું સાઠસોનું, પાંચમાનું છસોનું, છઠ્ઠાનું સાઠપાંચસોનું અને સાતમાનું પાંચસો પચીસ ધનુષ પ્રમાણનું શરીર જણવું. બધાએ કુલકરે વજ્રકુપલનારાચસંધયજ્ઞવાળા અને સમચતુરસ્ત્ર સંસ્થાનવાળા હોય છે. હવે જેનો જેવો વર્ણ છે, તે પણ કહીશું. ચક્ષુભાન-ચશસ્વી અને પ્રસેનજિત એ ત્રણે પ્રિયચુવૃક્ષના જેવા વર્ણવાળા, અભિચંદ્ર ચંદ્ર જેવા ઘોરવર્ણવાળા અને આક્રીના નિર્મળ કનકની પ્રભા જેવા વર્ણવાળા હોય છે. ચંદ્રયશા, ચંદ્રકાન્તા, સુરૂપા, પ્રતિરૂપા, ચક્ષુકાન્તા, શ્રીકાન્તા, અને મરુદેવી, એ કુલકરની પત્નીઓનાં નામે જણવા. સંધયજ્ઞ, સંસ્થાન, અને ઉચાણ કુલકરના જેટલીજ (કંધક ન્યૂન) જણવી, તથા વર્ણવડે બધીએ એકજ વર્ણની પ્રિયચુવૃક્ષના જેવી જણવી. પહેલા કુલકરનું આયુ પદ્યોપમના દસમા ભાગનું, તે પછી બીજાનું અસખ્યાતાપૂર્વકનું પછી અનુક્રમે હીન થતું થતું નાલીકુલકરનું સંખ્યાતાપૂર્વકનું આયુ જણવું. જેટલું આયુષ કુલકરનું, તેટલુંજ આયુ તેમની સ્ત્રીઓનું હોય છે. પહેલા કુલકરનું જેટલું આયુ તેટલુંજ તેમના હસ્તિનું હોય છે. જેટલું જેટલું આયુષ હોય, તેના સરખા દસ ભાગની રીતે (પહેલા અને છઠ્ઠા ભાગ સિવાયના) મધ્યના આઠ ભાગ તે કુલકરપદવીનો કાળ જણવો. તેઓ અદ્ય રાગ-દ્વેષવાળા હોય છે, અને તે સર્વે વિમળવાહનાદિ મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા છે, બે કુલકર મુવર્ણકમાર નિકાયમાં, બે ઉદધિકુમાર નિકાયમાં, બે દ્વીપકુમાર નિકાયમાં, એક નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેઓના હસ્તિઓ અને છ કુલકરની સ્ત્રીઓ નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ, તથા એક નાલીકુલકરની પત્ની મરુદેવી મોક્ષ પામ્યાં. હકાર-મકાર અને ધિકાર એ દંડનીતિઓ છે. તેઓમાં જેમને જે નીતિ છે, તે હવે અનુક્રમે કહીશું. પહેલા અને બીજા કુલકરની પહેલી હકાર નીતિ, ત્રીજા ચોથાની અમિનવ-ચંચિલ મકાર નીતિ, તથા પાંચમા-છઠ્ઠા અને સાતમાની ત્રીજી

અભિનવ ધિકાર નીતિ જાણવી. ખાકીની દડનીતિઓ ભરતના માંણવકેનિધિમાંથી થઇ છે. ઋષભદેવનેા શૃદ્ધવાસમાં અસરકૃત આહાર હતા. પહેલી પરિભાષણ, (નં જમરા, એમ ક્રોધ કરીને અપરાધીને કહેવું તે,) બીજી મંડલી અધ. (આ સ્થળેથી તારે ન બંધુ, એમ અપરાધીને કહેવું તે,) ત્રીજી ચારકે (જ્ઞેહ-અધીખાતું) અને ચોથી છ-વિષ્કેહ (અપરાધીના હાથ-પગાદિ કાપી નાંખવા તે,) આ ચાર પ્રકારની ભરતની દડ-નીતિ છે. ૧૫૩ થી ૧૬૦.

હવે ધર્મવાકુ વંશોત્પત્તિ જણાવવાને કહે છે.

નામી વિળીયભૂમી મંદૈરી ઉત્તરા યં સાદા યં ।

રાયા ય વરૂણાહો વિમાણં સતટ્સિંહાઓ ॥ ૧૭૦ ॥

ઘણસત્યવાહ યોસણ જડ ગયણ અદવિ વાસઠાણં ચ ।

વહુ વોલીળે વાસે ચિંતા ઘયદાણમાસી તયા ॥ ૧૭૧ ॥

ઉત્તરકુરુ સોદમ્મે મહાવિદેહે મહેંબલ રોયો ।

ઈસાળે લાલયંગો મહાવિદેહે વરૂંજયો ॥ (પ્રસિદ્ધા)

ઉત્તરકુરુ સોદમ્મે વિદેહિ તેગિચ્છિર્યસ્સ તંત્ય મુઓ ।

રાયમુય સેદ્ધિમવાસત્યાહમુયા વયસા સે ॥ ૧૭૨ ॥

વિજ્ઞમુઅસ્સ ય ગેહે કિમિકુદ્ધોપદુઅં જડે દહું ।

વિંતિ ય તે વિજ્ઞમુયં કરેહિ અસ્સ તેગચ્છિં ॥ ૧૭૩ ॥

તિલ્લં તેગિચ્છમુઓ કંવલગં ચંદણં ચ વાણિયઓ ।

દાઢં અભિણિકલંતો તેળેવ ભવેળ અંતગદો ॥ ૧૭૪ ॥

સાહું તિગિચ્છિઝ્ઞણં સામન્નં દેવલોગ ગમણં ચ ।

પુંદરિગિણિય ઉ તુયા તઓ મુયા વરૂસેળસ્સ ॥ ૧૭૫ ॥

પદમિત્ય વરૂણામ્હો વાહુ મુવાહુ ય પીઠ મહવીઠે ।

તેસિ પિઆ તિત્યયરો ણિકલંતા તેડવિ તત્યેવ ॥ ૧૭૬ ॥

પદમો ચડદસપુલ્લી સેસા ફકારસંગવિઠ ચડરો ।

વીઓ વેયાવચ્ચં કિફકમ્મં તડઅઓ કાસી ॥ ૧૭૭ ॥

ભોગફલં વાહુવલં પસંસણા જિદ્ધ ઈર્યર અચિયત્તં ।

પદમો તિત્યયરત્તં વીસહિ ઠાળેહિ કાસી ય ॥ ૧૭૮ ॥

વિનીતાભૂમિમાં નાલીકુલકર થયા, મરૂદેવી તેમનાં સ્ત્રી હતાં, પૂર્વ ભવે વજ્ર (વૈર) નાભ રાજા હતા તે તીર્થકર નામકર્મ આંધીને સંવાર્ધસિદ્ધ વિમાનથી ઉત્તરાધાલ નક્ષત્રમાં મરૂદેવીને વિષ રૂપસદેવપણે હતપ્રત થયા. પ્રથમ ભવે તે ધમસાર્થવાહ હતા, દેશાન્તર જવાને તેમણે ધોષણ કરાવી, તેમની સાથે સાધુઓ ગયા, આગમાં અદ-વીની અંદર વર્ષાક્રુત આવી, તેના ધણે ભાગ વિત્યા પછી સાર્થવાહને સાધુઓની ચિંતા થઈ, અને તેમને ધીનુ દાન આપ્યું. સાર્થવાહનો ભવ પૂર્ણ થયો ઉત્તરકુરમાં મુગલિક થયા,

ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, ત્યાંથી અયવી મહાવિદેહમાં મહાબળરાજા, ત્યાંથી મરણ પામી ઇશાન દેવલોકે લાલિતાંગ દેવ થયા, તે પછી મહાવિદેહમાં વજ્રજંઘ રાજા થયા, ત્યાંથી ઉત્તરકુંડમાં યુગલિક થયા, આયુક્ષ્યે સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, પછી મહાવિદેહમાં વૈદના પુત્ર થયા, ત્યાં રાજાપુત્ર, શ્રેષ્ઠિપુત્ર, પ્રધાનપુત્ર અને સાર્થવાહનો પુત્ર એ ચાર તેના ભ્રાત્ર થયા. તે ભિન્નરૂપે વૈદપુત્રના ધર દૃઢવાળા કોઠથી ઉપદ્રવ પામેલા યતિને જોઈને વૈદપુત્રને કહ્યું કે આમની ચિકિત્સા કરો, તેથી વૈદપુત્રે તેલ આપ્યું, વાંછુ-ફુપુત્રે ચંદન અને કામળ આપ્યાં, પછી દીક્ષા લઈને તેજ ભવે અન્તકૃત થયા. સાધુની ચિકિત્સા કરીને અમણપણું પાળીને પાંચે દેવલોકમાં ગયા, ત્યાંથી અયવીને પુરંદરિકીણી નગરીમાં વજ્રસેન રાજાના પુત્ર થયા, પ્રથમ વૈદનો જીવ વજ્રનાભ થયા, બાકીના ભિન્ન અનુક્રમે બાહુ, મુખાહુ, પીઠ, અને મહાપીઠ થયા. તેમના પિતા વજ્રસેન તીર્થંકર થયા, તેમની પાસે તેઓએ દીક્ષા લીધી. વજ્રનાભ ચૌદપૂર્વી થયા, અને બાકીના ચાર અગીઆર અંગ જાણનારા થયા, એમાંના બીજા બાહુએ વૈયાટ્યથી ભોગવું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું, ત્રીજા મુખાહુએ કૃતિકર્મથી બાહુવું જળ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમનાથી મોટા વજ્રનાભે તેમની પ્રશાસા કરી, અને સર્વથી નાના પીઠ-મહાપીઠે તેમનું માત્સ્ય કર્યું, તેમાં પહેલા વજ્રનાભે વીસસ્થાન આરાધન કરીને તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. ૧૭૦ થી ૧૭૮

હવે તીર્થંકર નામકર્મના હેતુભૂત વીસસ્થાનકાદિ કહે છે.

અરિહંત સિદ્ધ પવયણ ગુરુથેરવહુસ્સુણ તવસ્સીસું ।

વચ્છલયા એણંસિં અભિવક્ષનાણોવઓને ય ॥ ૧૭૯ ॥

દંસણ વિણણ આઘરસણ ય સીલવણ નિરહઆરો ।

સ્વજલવતર્વાચિયાણ વેવાવચ્છે સમાહી ય ॥ ૧૮૦ ॥

અપ્પુલ્લનાગમહણે સુયમત્તી પવયણે પમાવણયા ।

એણંહિં કારણેહિં તિત્થયરત્તં લહ્મં જીવો ॥ ૧૮૧ ॥

પુરિમે પચ્છિમેણ ય એ સ્વેડંવિ ફાલસિયા ઢાણા ।

મચ્છિમએણંહિં જિણેહિં એકં દો તિણિ સઠ ॥ ૧૮૨ ॥

તં ચ ફહં વેદ્ધં ? અગિલાણ ધમ્મદેસણાઈંહ ।

વજ્ઞંહ તં તુ ધગવઓ વડ્ડયમવોસફહંત્તાણં ॥ ૧૮૩ ॥

નિયમા યણુયર્ણેણં ઇત્થી પુરિસેયરો ય મુલ્લેસો ।

આસેવિયવહુલેહિં વીસાણ અણયરએણંહિં ॥ ૧૮૪ ॥

વવવાઓ સઘટે સઘેસિં પદમઓ સુઓ હસમો ।

રિક્ષેણ અસાદાહિં અસાદવહુલે ચઠ્ઠીયે ॥ ૧૮૫ ॥

અરિહંત, સિદ્ધ, પ્રવચન, ગુરુ, સ્થનિર, બહુશ્રુત, અને તપસ્વી, એઓને વિષે વત્સલતા; નિરન્તર જ્ઞાનાપયોગ; દર્શન-વિનય-આવશ્યક-અને શીલવ્રતમાં નિરતિચાર-પણું; નિરન્તર તપસ્વીને દાન-વૈયાટ્ય, અને સમાધિ, નવીન જ્ઞાનનું મદ્ય, શ્રુતની ભક્તિ, અને પ્રવચનની પ્રમાણના એ કારણોવડે જીવ તીર્થંકરપણું પામે છે. પહેલા અને

છેલા જિનેશ્વરે એ બધાએ સ્થાનકો સ્પર્શ્યા છે. તથા મધ્યના જિનેશ્વરોએ એક-બે-ત્રણ અથવા સર્વ સ્થાનક સ્પર્શ્યા છે. તે તીર્થંકર નામકર્મ કેવી રીતે વેદાય ? એના ઉત્તરમાં જ્ઞાનીરહિત ધર્મદેશનાવડે તે તીર્થંકર નામ ભોગવાય છે ને તે ભગવાનના પાછળના ત્રીજા ભવે બાધાય છે. જેણે મનુષ્યગાત્રમાં વીસસ્થાનકમાંથી કોઈપણ સ્થાનક અનેક પ્રકારે સેવેલ હોય, તે શુભલેશ્યાવાન સ્ત્રી-પુરૂષ-અથવા નપુંસક અવશ્ય જિનનામ બાંધે છે. તે પાંચેના સર્વાર્થસિદ્ધમાં ઉપપાત થયો. તેમાંથી પ્રથમ અપાઠ વડ ચતુર્થાંચે ઉત્તરાપાઠા નક્ષત્રમાં ઋષભદેવ અગ્ર્યા. ૧૭૬-થી-૧૮૫.

હવે જન્મવિધિ આદિ કહે છે.

જન્મણે નામવુદ્ધો અ, જાઈં સરણે રૂઅ ।

વીવાહે અ અવચે અમિસેપ રજ્જસંગહે ॥ ૧૮૬ ॥

ચિત્તવહુલટ્ટમીપ જાઓ ઉસમો અસાઠળવ સ્વતે

જન્મણમદો અ સવો જેયવો જાવ ઘોસણયં ॥ ૧૮૭ ॥

સંવટ્ટમેહ આપંસગા ય મિંગાર નાલિયંદા

ચામર જોઈં રવલં કરેતિ એપ કુમારીઓ ॥ ૧૮૮ ॥

દેસૂળામં ચ વરિસં સક્કાગમણં ચ વંસઠવણા ય ।

આહારમંઘુલોપ ઠવંતિ દેવા મણુણં તુ ॥ ૧૮૯ ॥

સક્કો વંસઠવણે રૂવલુ અગૂ તેણ હુંતિ રૂવલાગા ।

જં ચ જહા જંમિ વપ જોમં કાસી મ તં સવં ॥ ૧૯૦ ॥

અહ વહદ્દ સો મયવં દિયલોયસુઓ અણોવમસિરીઓ ।

દેવગણસંપરિવુદ્ધો નંદાઈસુમંગલાસહિઓ ॥ ૧૯૧ ॥

અસિઅસિરઓ સુનયણો વિવુદ્ધો ધવલદંતપંતીઓ ।

ચરપડમગવ્ભગોરો ફુલ્લપ્પલમંઘનીસાસો ॥ ૧૯૨ ॥

જાહસ્સરો અ મયવં અપ્પરિવહિપ્પહિ તિહિ ડ નાણેહિં ।

કંનીહિ ય વુદ્ધીહિ ય અવ્ભહિઓ તેહિ મણુપ્પહિં ॥ ૧૯૩ ॥

પદમો અકાલમચ્ચૂ તહિં તાલફળેણ દારઓ પહઓ ।

ફળ્લા ય ફુલગરેણં સિદ્ધે ગહિઆ ઉસહપત્તી ॥ ૧૯૪ ॥

ભોગસમત્થં નાવં વરકમ્મં તક્ષ કાસિ દેવાહ ।

દુપ્પં ચરમહિલાણં વહુકમ્મં કાસિ દેવીહ ॥ ૧૯૫ ॥

ભગવન્તાની જન્મવિધિ, નામવિધિ, વૃદ્ધિ, નીતિ, સ્મરણ, વિવાહવિધિ, અપત્યક્રમ, અભિષેકવિધિ અને રાજ્યસંપ્રદાયવિધિ કહેવાયે. ચૈત્રવદી આઠમે ઉત્તરાપાઠા નક્ષત્રમાં ઋષભદ્રવનો જન્મ થયો. જન્મગાહોત્સવ સર્વે જણી લેવો-દેવોએ યોગણ કરી ત્યાંસુધીના, તે વખતે સંવત્ક્રમેધની વૃદ્ધિ, આદર્શ, ભૃંગાર (કળશ) [વજ્રણા, આમર, જ્યોતિ અને રક્ષા એ સર્વે દિક્કમારીઓ કરે છે. ભગવન્તાના જન્મ પછી એક વરસમાં કંઈ ન્યૂનકાળ વિત્યાબાદ દેવેન્દ્ર

આવીને વંશસ્થાપના કરી, તથા દેવોએ ભગવન્તની અંશુલીમાં મનોજ્ઞ આહાર સ્થાપન કર્યો, ભગવન્ત ! ઇક્ષ્વર્યશી ? આથી ભગવન્તે તે લીધી, તેથી તે ઇક્ષ્વાકુ થયા, એ પ્રમાણે ઇન્દ્રે વંશસ્થાપન કર્યો. પછી જે વયમાં જે ચોમ્ય હોય, તે સર્વ ભગવન્તત્વ ઇન્દ્ર મહારાજે કર્યું, તે પછી અતુલ્યે અનુપમશોભાવાળા દેવલોકથી આવેલા તે ભગવાન દેવગણથી રોવાતા નંદા અને સુમંગલા સહિત વૃદ્ધી પામવા લાગ્યા. શ્યામકંથ, સુદર નયન, ગોલાના ફળ જેવા હોઠ, એક પદ્મના ગર્ભ સમાન ગૌર ધવળ દન્તપંક્તિ અને યુગ્મકમળના ગંધ જેવા ઉદ્યાસ હોતા, વળી ભગવન્ત જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા, અપ્રતિપતિત ત્રણ જ્ઞાને સહિત, કાન્તિ અને શુદ્ધિમાં તે વખતના મનુષ્યોથી અધિક ચડીઆતા હતા. (તે દરમિયાન કોઈ મિથુનક પોતાના અપત્યયુગલને તાલવૃક્ષની નીચે મૂકીને ક્રીડા કરવા ગયું) તે વખતે તાલદળ પડવાથી બાળકપુત્ર મરી ગયા. આ પ્રથમ અકાળ મૃત્યુ થયું. તે એકકન્યાને કલકરે બહુજી કરી અને ઋષ્યલદેવની પત્ની કરી. આ વખતે ભગવાનને લોગસમર્થ બાણીને ઇન્દ્રે તેમણે વરકર્મ કર્યું, અને દેવીઓએ બન્ને ઉત્તમ સ્ત્રીઓત્વ વધુકર્મ કર્યું. ૧૮૬ થી ૧૯૫

હવે ભગવન્તના અપત્યાદિ દ્વારે કહે છે.

છપુલસયસહસ્તા પુર્વિ જાયસ્ત જિગવરિંદસ્સ ।

તો મરહંભિમુંદરિવાહુવલી ચેવ જાયાઈ ॥ ૧૯૬ ॥

દેવી સુમંગલાય મરહો વંમી ય મિહુજયંજાયં ।

દેવીઈ સુનંદાઈ બાહુવલી મુંદરી ચેવ ॥ ૪ ॥ (મૂં માખ્યમ)

અરુણાપન્ન જુઅલે પુત્તાળ સુમંગલા પુણો પસયે ।

નીર્જનમદક્ષમણે નિવેઅર્જં સસમસામિસ્સ ॥ ૧૯૭

રાયા કરેઈ દંદં સિદ્ધે તે વિંતિ અમ્હવિ સ હોવ ।

મગઈ ય કુલગરં સો અ વેઈ સસમો ય મે રાયા ॥ ૧૯૮ ॥

આમોણં સકો ઉવાગઓ તસ્સ કુણઈ અભિસેઅં ।

મહાઈ અલંકારં નરિંદજોગં ચ તે કુણઈ ॥ ૧૯૯ ॥

મિસિણીપત્તેહિઅરે ઉદયં ધિત્તું છુહંતિ પાપમ્મ ।

સાહુ વિણીઆ પુરિસા વિણીયનયરી અહ નિવિદ્ધા ॥ ૨૦૦ ।

આસા હત્થાં ગાવો મહિઆરે રક્કસંગહનિમિત્તં ।

ધિત્તૂળ ઇવમાઈં ચલવિહં સંગહ કુણઈ ॥ ૨૦૧ ॥

સગ્ગા ૧ મોગા ૨ રાયણ્ણ ૩ સ્વત્તિઆ ૪ સમ્મહો મહે ચહ્હા ।

આરક્કિલ ૧ મુલ ૨ વયંસા ૩ સેસા જે સ્વત્તિઆ ૪ તે સ ॥ ૨૦૨ ॥

આહારે ૧ સિપ્પ ૨ કમ્મે ૩ અ, મામણા ૪ અ વિમૂસણા ।

સેહે ૬ ગણિણ ૭ અ સ્વે અ, લક્કલેણે ૯ માણ ૧૦ પોઅણ ॥ ૨૦૩ ॥

પવહારે ૧૨ નોઈ ૧૩ જુદે ૧૪ અ, રૂંસત્યે ૧૫ અ સ્વાસણા ૧૬ ।

વિગિજ્જા ૧૭ અત્યસત્યે ૧૮ અ, વયે ૧૯ ઘાણ ૨૦ અ મારણા ૨૧ ॥ ૨૦૪ ॥

જન્મ ૨૨ સ્વ ૨૩ સમવાણ ૨૪, મંગલે ૨૫ કોઠગે ૨૬ રૂઝા ૨૭

વત્સે ૨૮ ગંધે ૨૯ અ મલ્લે ૨૯ અ, અલંકારે ૩૦ તહેવ ય ॥ ૨૦૫ ॥

ચોલો ૩૧ વળ ૩૨ વિવાહે ૩૩ અ, દત્તિઆ ૩૪ મહાપૂજના ૩૫ ।

દાવણા ૩૬ ધૂમ ૩૭ સદ્દે ૩૮ અ, હેલાવળય ૩૯ પુચ્છણા ૪૦ ॥૨૦૬॥

ભગવન્તના જન્મ પછી છ લાખ પૂર્વ વિદ્યાબાદ ભરત અને બ્રાહ્મી, તથા બાહુ-
બલી અને મુન્દરી એ ચાર બાળકો થયાં. મુમંગળાદેવીથી ભરત અને બ્રાહ્મીનું યુગલિક
થયું; તથા મુન્દરા દેવીથી બાહુબલી અને મુન્દરી મિથુનક થયું. તે પછી પુનઃ મુમંગ-
ળાએ આગણપચાસ પુત્રના યુગલોને જન્મ આપ્યો. આ વખતે પૂર્વનિરૂપિત ઠંડનીતિનું
સોઠો ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા; તેથી તેઓએ ઋષભદેવ સ્વામીને તે બાબત નિવેદન કયું.
આથી ભગવન્તે કહ્યું કે એ પ્રભાણે વર્તનારાને રાજા ઠંડ કરે છે. તેમનું તે શિષ્ટ કથન
સાંભળીને યુગલિયાઓ બોલ્યા કે અમારે પણ તેવો રાજા હો. તેથી ભગવન્તે કહ્યું કે કુલ-
કર પાસે યાચના કરો. (તેઓએ તેમ કર્યું એટલે કુલકરે કહ્યું) ઋષભદેવ તમારો રાજા
હો. આ વખતે ઉપયોગવડે અવધિજ્ઞાનથી જાણીને ઇન્દ્ર ત્યાં આવ્યા અને ભગવન્તનો
રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી રાજાને યોગ્ય મુકુટ અલંકાર વિગેરે તેમને આપે કર્યા. તે વખતે
પદ્મિનીના પત્રોવડે પાણી લાવીને યુગલિયાઓએ ભગવન્તના ચરણમાં સીંચ્યું; તેથી ઇન્દ્રે
આ સારા વિનીત પુરૂષો છે એમ કહ્યું પછી ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી વૈશ્વમણે ત્યાં વિનીતા નગરી
બનાવી. પછી ભગવન્તે અથે હસ્તી-બળાદ વિગેરે રાજ્યસમ્રાટ આપે મહણ કર્યા. એ
વિગેરે મહણ કરીને પછી આ આગળ કહીએ છીએ તે ચાર પ્રકારનો સમ્રાટ કર્યો. ઉમ,
ભોગ, રાજન્ય અને ક્ષત્રિયો એ ચાર પ્રકારનો સમ્રાટ છે. તેમાં ઉમ ઠંડ કરનારા તે ઉમ,
શુદ્ધજનના સ્થાનકે ગણવા યોગ્ય તે ભોગ, (મત્ર જોવા હોય તે રાજન્ય, અને એ સિવાયના
બાકીના જે રહ્યા તે સામાન્ય ક્ષત્રિયો જાણવા. હવે પછી આહારવિધિ, શિષ્ટપદ્ધતિ, કૃષિવ્યાધિ
કર્મ, મમત્વ, આભૂષણવિધિ, લેખનકળા, ગણિત, કાષ્ટકર્માદિરૂપ, પુરુષાદિનાં લક્ષણ, માન,
પ્રાર્થાવિધિ, વ્યવહારવિધિ, નીતિ, મુદ્રવિધિ, ધનુવેદ, શુદ્ધજનની ઉપાસના, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર,
અર્થશાસ્ત્ર, બંધન, ધાત, મારણ, વસ, ઉત્સવ, મેળા, મંગળ, કૌતુક, વસ્ત્ર, ગદ્ય, માદ્ય,
તેમજ અલંકાર, ચૂલાકર્મ, ઉપનયન, વિવાહવિધિ, આપેલી કન્યા પરણવી, મરેલાની
પૂજા, અગ્નિસંસ્કાર, સ્તૂત્ય, રૂદ્રાશાન્ત, બાળકીડાના પ્રકાર, અને પૃથ્થા સંબંધી વિધિ
કહેવાશે. ૨૦૬.

આસી અ કંદાહારા મૂલાહારા ય પત્તહારા ય ।

પુષ્પફલમોદ્દણોઽવિ અ જડ્યા કિર કુલગરો ડસમો ॥૫॥ મૂ. માપ્યમ્.

આસી અ રવસુમોર્દે રવલાગા તેજ સ્વત્તિઆ હંતિ ।

સળસત્તરસં ષદ્દં આમં ઓમં ચ મુંત્રીઆ ॥ ૬ ॥ મૂ. માપ્યમ્.

ઓમંપાહારંના અજીરમાર્ગમિ તે જિણમુર્ચિતિ ।

હત્યેર્હિ ધંસિકર્ણ આહારેર્હત્તિ તે મળિઆ ॥ ૭ ॥ મૂ. માપ્યમ્

આસો અ પાણિર્ધંસિ તિમ્મિઅ તંદુલપવાલપુદ્ધમોર્દે ।

હત્યવલપુદ્ધાહારા જડ્યા કિર કુલકરો ડસમો ॥ ૮ ॥ મૂ. માપ્યમ્

ધંસેકર્ણ તિમ્મણ ધંસળ તિમ્મણ પવાલપુદ્ધમોર્દે ।

ધંસણ તિમ્મપવાલે હત્યજહે કવલ્લ સેવ ય ॥ ૧ ॥ મૂ. માપ્યમ
 અગણિસ્સ ય જટ્ટાણં દુમધંસા દદ્ધુ ખીઅપરિક્કહણં ।
 પાસેઠું પરિહિંદહ ગિપ્પહ પામં ચ તો કુણહ ॥ ૧૦ ॥ મૂ. માપ્યમ
 પક્તેવ દહણમોસહિ કહણં નિગમણ હત્યિસીસંમિ ।
 પયણારંભપવિત્તી તાહે કાસી અ તે મણુઆ ॥ ૧૧ ॥ મૂ. માપ્યમ
 મિથેણ હત્યિપિંહે મટ્ટિયપિંહે ગહાય કુલ્લગં ચ ।
 નિલ્લત્તેસિ અ તદ્દા જિણોવદ્દેણ મગ્ગેણ ॥ (પ્રશિષ્તા)
 નિલ્લત્તિણ સમાણે મણ્ણઈ રાયા તઓ વહુજણસ્સ ।
 એવદ્દા મે કુલ્લહ પયટ્ટિયં પદમસિપ્પં તુ ॥ (પ્રશિષ્તા)
 પચ્ચેવ ય સિપ્પાઈં ઘટ ૧ છોહે ૨ ચિત્ત ૩ જંત ૪ કાસવણ ૫ ।
 ફિક્કિસ્સ ય ફત્તો વોસં વીસં મ્હે મેયા ॥ ૨૦૭ ॥

જ્યારે ભગવાન ઋષભદેવ કુલકર હતા, ત્યારે યુગલિયાઓ કંઠાહારી, મૂળાહારી, પત્રાહારી, અને પુષ્પફળ લોભ પશું હતા. ક્ષત્રિયો શેરડી ખાતા, તેથી તેઓ ધ્વિવાકુ થયા. બીજાઓ શણુ વિગેરે સત્તર પ્રકારનું ધાન્ય કાચું અને થોડું ખાતા. કાચું ધાન્ય ખાતાં અલભ્ય થવાથી યુગલિયાઓએ ભગવન્તને પૂછ્યું. તેમણે 'હાથવડે ધસીને ખાઓ' એમ તેમને કહ્યું. એટલે તેઓ તે ઔષધીઓ હાથે ધસીને ખાનારા થયા. (પછી અતુકને કાળ-દોષથી તે પશુ નાહુ પચવાથી) પત્રપુટમાં તંદુલ લીંઝવીને ખાનારા થયા, પછી હસ્તપુટમાં તે ગરમ કરી ખાનારા થયા. (આ પ્રમાણે) જ્યારે ઋષભદેવ કુલકર હતા ત્યારે હટું તે પછી ધસીને, હાથની ગરમીવાળા કરીને, ધસી-હાથમાં રાખીને, પ્રવાળપુટમાં લીંઝવીને ખાનારાઓ, ધસી રાખી પ્રવાલપત્ર હસ્તપુટ અને કક્ષાને વિષે મૂકીને ખાવા લાગ્યા. આ વખતે વૃક્ષો ધસાવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, તેથી ભય પામેલા તેઓએ ભગવન્તને કહ્યું. ભગવન્તે કહ્યું. બાણમાંથી ધાસ દૂર કરીને તેથી પાકેલ પાક થહણુ કરો. નાખેલ ઔષધી બળી ગઈ, તેઓએ ભગવન્તને તે કહ્યું, તે વખતે ભગવન્ત હસ્તિપર ચડીને નીકળ્યા હતા, (પછી હસ્તિના મસ્તકપર મૃતિપડેતા આકાર બતાવી તેવામાં પક્ષાવીને ખાવાડું કહ્યું.) ત્યારથી રાંધવાની પ્રવૃત્તિ તે મનુષ્યોએ કરી. કંઠકારનું કાર્ય, હુહારનું કાર્ય, ચિતારાનું કાર્ય, વણકરનું કાર્ય, અને હજામનું કાર્ય એ પાંચ મૂળ શિલ્પો હતા. તે પછી એ દરેકના વીસ વીસ લોક થયા. ૨૦૭

હવે કૃષિકર્માદિના સામ્યકાર અર્થ કહે છે.

કન્યં કિસિવાણિજ્ઞાઈ ૩ મામળા જા પરિગ્ગહે મમયા ૪ ।
 પુલ્લિં દેવેદિં કયા વિમૂસળા મંદળા મુલ્લો ૫ ॥ ૧૨ ॥ મૂ. માપ્યમ
 સેહં લિચીવિહાણં જિણેણ વંખીઈ દાહિણકરેણં ૬ ।
 મણિયં સંત્રાણં મુંદરીઈ વામેણ ઉવડઠં ૭ ॥ ॥ ૧૩ ॥
 મરહસ્સ રુવકર્મ્મ ટ નરાહલવત્તળમહોદયં વલિણી ૯ ।
 માણુમ્માણવમાણપ્પમાણ મણિમાહવત્તુણં ૧૦ ॥ ૧૪ ॥

मणिआई दोराइसु पोआ तह सागरंमि वहणाई ११ ।
 ववहारो लेहवर्ण कज्जपरिच्छेदणत्थं वा १२ ॥ १५ ॥
 णीई हकाराई सत्तचिहा अहव सामभेआई १३ ।
 जुद्धाई बाहुजुद्धाईआइ बट्टाईआणं वा १४ ॥ १६ ॥
 ईसत्थं धणुणेओ १५ उवासणा मंसुकम्ममाईआ १६ ।
 गुरुरायाईणं वा उवासणा पज्जुगसणया ॥ १७ ॥
 रोगहरणं तिगिच्छा १७ अत्यागमसत्यमत्यसत्थंति १८ ।
 निअलाइजपो वंधो १८ घाओ दंढाइताढणया २० ॥ १८ ॥
 मारणया जीववहो २१ जण्णा नागाइमाण पूआओ २२ ।
 ईंदाइमहा पायं पइनिअया ऊसवा हुंति २३ ॥ १९ ॥
 समवाओ गोट्टीणं गामाईणं च संपसारो वा २४ ।
 तह मंगलाई सत्थिअसुवणसिद्धत्ययाईणि २५ ॥ २० ॥
 पुत्तिं कयाइ पट्टणो मुरेहि खत्वाइ कोठगाईं च २६ ।
 तह चत्थंगंभमल्लालंकारा केसभूसाई २७-२८-२९-३० ॥ २१ ॥
 तं दट्ठण पवत्तोऽलंकारउं जणोऽवि सेसोवि ।
 विहिणा चूलाकम्मं बालाणं चोलया नाम ३१ ॥ २२ ॥
 उवणयणं तु कलाणं गुरुमूले साहुणो तओ धम्मं ।
 यित्तुं हवंति सद्धा केई दिक्खं पवज्जंति ३२ ॥ २३ ॥
 दट्ठुं कयं विवाहं जिणस्स लोगोऽवि काउमारद्धो ३३ ।
 गुरुदत्तिआ य कज्जा परिणिज्जंते तओ पायं ॥ २४ ॥
 दत्तिव्व दाणमुत्तमं दितं दट्ठुं जणंमिवि पवत्तं ।
 जिणभित्त्वादानं पिहु दट्ठुं भित्त्वा पवत्ताओ ३४ ॥ २५ ॥
 मडयं मयस्स देहो तं मरुदेवीइ पढमसिद्धुत्ति ।
 देवेहि पुरा मंहिअं ३५ ज्ञावणया अगिसकारो ॥ २६ ॥
 सो जिणदेहाईणं देवेहि कओ ३६ चिआसु थूमाइ ३७ ।
 सद्धो अ रुण्णसद्धो लोगोऽवि तओ तहा पगओ ३८ ॥ २७ ॥
 छेलावणमुत्तिट्ठाइ बालकीलावणं व सेंदाई ३९ ।
 ईलिणिआइ रुअं वा पुच्छा पुण किं कहं कज्जं ॥ २८ ॥
 अहव निमिच्चाईणं सुहसइआइ सुहदुक्खपुच्छा वा ४० ।
 इच्चेवमाइ पाएणुप्पन्नं उत्तमकालंमि ॥ २९ ॥
 किंचिच्च(त्य)भरहकाले कुलगरकालेवि किंचि उत्पन्नं ।
 पट्टणा य देसिआईं सवकलात्तिप्पकम्माई ॥ ३० ॥ मू. थाण्यम

કર્મ એટલે કૃપ-વાણિજ્યાદિ, મામણા એટલે પરિબ્રહ્માં જે મમતા, વિબ્રુષણા એટલે શોભા, તે પ્રથમ ઇન્દ્રે ભગવત્ ને કરી, (પછીથી લોકમાં પણ પ્રવર્તી.) લેખન એટલે લખવાની કળા, તે પ્રથમ જિનેશ્વરે જમણા હાથે આઠીને શીખવી. ગણિત એટલે સંખ્યા ગણવાની રીતિ, તે જિનેશ્વરે ડાબા હાથે સુદરીને ઉપદેશી. રૂપકર્મ ભરતને શીખવ્યું અને મનુષ્યાદિનાં લક્ષણ બાહ્યબલિને શીખવ્યાં. તથા વસ્તુઓનું માન-ઉન્માન અવમાન-પ્રમાણ એ ગણિમાદિ વસ્તુઓનું તેમજ દેરાઆદિમાં મણકા વિગેરે પરીવવા, સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવવા રાજદ્વારે સ્વકાર્ય જણાવવાને દસ્તાવેજ વિગેરે હક્કારાદિ સાત પ્રકારની નીતિ, અથવા સાત ભેદ વિગેરે ચાર પ્રકારના ઉપાય. બાહ્યબુદ્ધિ વિગેરે યુદ્ધો અને જે હુમણાં પણ વર્તે છે તે સર્વ ત્યારથી પ્રવર્ત્યાં. ઇંધુ શાસ્ત્ર એટલે ધનુર્વેદ, ઉપાસના એટલે હુકમનું કાર્ય, અથવા ઉપાસના એટલે વડિલ-રાજા વિગેરેની સેવા, ચિકિત્સા એટલે રોગ દૂર કરવાની રીતિ, દ્રવ્ય ગળવવાની કળા તે અર્થશાસ્ત્ર, નિમગ્નિવડે જે ખાંધી રાખવું તે ખંધ, દંડાદિ વડે મારવું તે ઘાત, જીવનો વધ તે મારણ, નાગ વિગેરેની પૂજા તે યજ્ઞ, ઇન્દ્રમહોત્સવાદિ ઉત્સવો, જે દર વર્ષે પ્રતિનિયત દિવસે થાય. ગોષ્ઠિનો ગ્રેષો તે સમવાય, અથવા ગામ વિગેરેના કોઈ કાર્યને ઉદ્દેશીને એકઠા થવું તે સમવાય, તથા મંગળ એટલે સ્વસ્તિક સુવર્ણ સિદ્ધાર્થક વિગેરે. દેવોએ પ્રથમ પ્રભુને રક્ષાદિકાંતુકો કરેલા તત્ત્વસાર લોકમાં પણ તે થયા. વસ્ત્ર-ગંધ-પુષ્પમાળા અલંકાર એટલે કેશની શોભા વિગેરે, તે ભગવંતની દેવોએ કરેલી જોઇને બાદીના લોક પણ પોતાને શોભાવવા પ્રવર્ત્યા. વિધિપૂર્વક બાળકના વાળ ઉતારવા તે ચોલવા કહેવાય. કળા શીખવવાને બાળકને શુદ્ધ પાસેલઇ જવો અથવા ધર્મ મારે સાધુ પાસે લઇ જવો તે ઉપનયન કહેવાય. તેમાંથી ધર્મ શ્રદ્ધા કરીને કેટલાક આવક થાય અને કેટલાક દીક્ષા અંગીકાર કરે. દેવોએ જિનેશ્વરના વિવાહ કરેલો જોઇને લોકો પણ વિવાહ કરવા લાગ્યા અને તે પછી પ્રાયઃવડાલોએ આપેલી સંખ્યા પરજીવાનો રીવાજ થયો. અથવા દત્તિ એટલે દાન, તે ભગવતને લક્ષ્યાદાન આપેલું જોઇને લોકો પણ દાન આપવા લાગ્યા. અથવા જિનેશ્વરને ભિક્ષા આપવા લાગ્યા. મૃતક એટલે મરેલાનો દેહ, મરેલો પ્રથમ સિદ્ધ થયા, તેને દેવોએ પ્રથમ પૂજ્યું, (ત્યારથી લોકમાં મૃતક પૂજા થઇ.) ધ્યાપના એટલે મરેલાને અગ્નિસંસ્કાર કરવો, તે દેવોએ પ્રથમ જિનેશ્વરના દેહ મારે કર્યો, ત્યારથી લોકમાં ચૈત્ય-સ્તૂપઆદિ થયા. ભગવન્તે ત્રોક્ષે જવાથી ભરત અને ઇન્દ્રે રૂદન શબ્દ કર્યો, ત્યારથી લોકમાં રૂદન પ્રવાર્યું. છલાપન એટલે ગર્જનાદિ કરવું તે, અથવા બાળકને રમાડવાને તેના કર્ણ આગળ ધડી-આદિ વગાડવી તે. અથવા શું કરવું? કેમ કરવું? ઇત્યાદિરૂપ પૂછવું તે પૂછા. અથવા સુખશયિતાદિ સુખ-દુઃખનું પૂછવું તે પૂછા. ઇત્યાદિ સર્વ પ્રાયઃ ઋષભદેવ-સ્વામિના વખતે ઉત્પન્ન થયું. એમાંનું કેટલુંક ભરત મહારાજના વખતે થયું. કેટલુંક કલકરના વખતમાં થયું, અને સર્વ કળા તથા શિલ્પકર્મોદિ વિગેરે ભગવન્તે ઉપ-દેશ્યાં. ૧૨ થી ૩૦.

ઋષભાદિ જિનેશ્વરના સંબોધનાદિ દ્વારો કહે છે.

સમપચરિઆહિગારે સર્વેસિં જિનવરાણ સામગ્રં ।

સંબોદ્ધનાઈ વુચ્છં વુચ્છં પત્તેઅમુસમસ્સ ॥ ૨૦૮ ॥

સંબોદ્ધ ૧ પરિચાપ ૨, પત્તેઅં ૩ સર્વહિમિ અ ।

અમલિમે કુલિમે અ ૫, ગામાયાર ૬ પરિસદે ॥ ૨૦૯ ॥

जीवोवलम्ब ८ सुयलम्बे ९, पञ्चक्वाणे १० अ संजमे ११ ।

छत्रमत्थ १२ तवोकम्मे १३, उप्पाया नाण १४ संगहे १५ ॥ २१० ॥

तित्थं १६ गणो १७ गणहरो १८ धम्मोवायस्स देसगा १९ ।

परिआअ २० अंतफिरिआ, कस्स केण तवेण वा २१ ॥ २११ ॥

ऋषलदेवता यरित्रता अधिकांशं सर्वं जिनेश्वरनां सामान्यधी संशोधनादि द्वारे
कहेवाने प्रथम ऋषलदेवतां ये प्रत्येक द्वारे कहेवाशे. संशोधन विधि, १ परित्यागविधि,
२, इरेक जिनेश्वर केदला परिवार साधे नीकल्या ते, ३ उपधिना विधि, ४ कथा लिखे नीकल्या
ते, ५ आभ्यासारे (विषयो), ६ क्षुधादि परिसह, ७ लोपोपलं. ८ शुललास, ९ प्रत्याभ्यास,
१० संयम, ११ छत्रस्थकाण, १२ तपकर्म, १३ ज्ञानोत्पत्ति, १४ शिष्यादिना संभू, १५
कोष्ठं तीर्थं कथारे उत्पन्न थयुं ? ते, १६ गय, १७ गयधरे, १८ धर्मोपायना उपदेशक,
१९ दीक्षापयाय, २० मोक्षरूप अन्तर्हिता डोने कथा तप वडे थय ते २१ अरेलां द्वारे
कहेवाशे. २०८ थी २११.

छत्रे संशोधन अने परित्यागद्वार कहे छ.

सव्वेवि सयंयुद्धा लोगन्विअवोहिआ य जीएण ।

सव्वेसिं परिआओ संवच्छरिअं महादाण ॥ २१२ ॥

रज्जाइआओऽवि य पत्तेअं को व कत्तिअसमगो ।

को कस्सुवही ? को वाऽणुणाओ केण सीसारं ? ॥ २१३ ॥

सारस्सय ? माइआ २ वणी ३ वरुणा ४ य गइतोया ५ य ।

तुमिआ ६ अन्वावाहा ७ अग्निआ ८ चेव रिद्धा ९ य ॥ २१४ ॥

एए देवनिआया भयवं वोहिंति जिणवरिंदं तु ।

सव्वजगज्जीवहिअं भयवं ! तित्थं पवत्तेहि ॥ २१५ ॥

संवच्छरेण होही अभिणिक्खमणं तु जिणवरिंदाण ।

तो अत्यसंपयाणं पवत्तए पुब्बसूरमि ॥ २१६ ॥

एगा हिरण्णकोडी अट्टेव अणूणगा सयसहस्सा ।

सुरोदयमाइअं दिज्जइ जा पायरासाओ ॥ २१७ ॥

सिंघाढगतिगचउक्कचचरउमुहमहापहपहेसुं ।

दारेसु पुरवरारणं रत्यामुहमज्झयारेसुं ॥ २१८ ॥

वरवरिआ घोसिज्जइ किमिच्छिअं दिज्जए-बहुचिहीअं ।

सुरअसुरदेवदाणवनरिंदमहिआण निक्खमणे ॥ २१९ ॥

तिण्णेव य कोविसया अट्ठासीइं च हुंति कोढोओ ।

असिइं च सयसहस्सा एअं सवच्छरे दिण्णं ॥ २२० ॥

પ્રધાએ તીર્થંકરો સ્વયંબુદ્ધ છે, (પશુ) લોકાન્તિક દેવોથી બોધિત છે; (કેમકે તેવો તેમનો આચાર છે.) વળી સર્વે તીર્થંકરો સાંવત્સરીક મહાદાનરૂપ પરિત્યાગ કરે છે. રાજ્યાદિનો પરિત્યાગ પણ કોણે કેટલો અથવા સમગ્ર કર્યો ? કેને કઈ ઉપધી છે ? અથવા શિષ્યોને કોણે કઈ ઉપધિની અનુજ્ઞા આપેલા છે ? (તે કહેવાશે.) સારસ્વત ૧, આદિત્ય ૨, વનહી ૩, વરુણ ૪, ગર્દભ ૫, દુષિત ૬, અબ્યાબાધ ૭, અગ્નિ બીજી નામ મરૂત ૮, અને રિષ્ટ ૯ (આ નવ લોકાન્તિક છે) આ દેવાનંકાઓ ભગવાન જિનેશ્વરને જણાવે છે કે હું ભગવન્ત ! સર્વ જગતના જીવોને હિતકારી એવું તીર્થ પ્રવર્તવો. તે પછી એક વર્ષે જિનેશ્વરોનું નિષ્ક્રમણ થાય છે, અને ત્યારથી દિવસના પૂર્વાર્દમાં અર્થપ્રદાન પ્રવર્તે છે. (દાન આપે છે) એક કોડ અને સંપૂર્ણ આઠ લાખ સુવણનું દાન સૂર્યોદયથી આરંભીને પ્રાતઃકાળના સોજનના વખત સુધીમાં અપાય છે. શૃંગારક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્ધ્વ, અને રાજભાગ ને સામાન્યભાગની અંદર, તેમજ મોટા નગરોના ઠરવાળામાં, બજારોનાં મુખમાં અને મધ્યમાં 'વરદાન ભાગો, વરદાન ભાગો' એવી આપોષણ કરાવાય છે. જેને જ જોધએ તે તેને બહુ પ્રકારનું અપાય છે, આ પ્રમાણે સુર-અસુર-દેવ દાનવ અને નરેન્દ્રોથી પૂજીત એવા તીર્થંકરોનાં નિષ્ક્રમણ વખતે થાય છે. ત્રણસો અઠવાસી કોડ અને એસી લાખ (સોનેયાઇ) દાન એક સંવત્સરમાં અપાય છે. ૧૧૨ થી ૨૨૦,

હવે પરિત્યાગાદિ દ્વારો કહે છે.

વીરં અરિદ્વનેમિ પાસં મહ્તિ ચ વાસુપુજ્ઞં ચ ।

एए मृत्तूण जिमे अवसेसा आसि रायाणो ॥ २२१ ॥

રાયકુલેસુડવિ જાયા વિસુદ્ધવંસેસુ રત્નિઅકુલેસું ।

नय इच्छियाभिसेआ कुमारवासंमि पञ्चइआ ॥ २२२ ॥

સંતી કુંધૂ અ અરો અરિહંતા ચેવ ચક્રવટી અ ।

अवसेसा तित्यपरा मंडलिआ आसि रायाणो ॥ २२३ ॥

एगो भयवं वीरो पासो मल्ली अ तिहि तिहि सएहि ।

भयवं च वासुपुज्जो छहि पुरिससएहि निक्खंवा ॥ २२४ ॥

जगमाणं भोगमाणं रायनाणं च खनिआणं च ।

चउहि सहस्सेहुसभो सेसा उ सहस्सपरिवारा ॥ २२५ ॥

વીરો અરિદ્વનેમી પાસો મલ્લી અ વાસુપુજ્ઞો અ ।

पदमवए पञ्चइआ सेसा पुण पच्छिमवयंमि ॥ २२६ ॥

સવ્વેડવિ પદમવેણ નિગ્ગયા જિણવરા ચરન્વીસં ।

न य नाम अण्णल्लिगे नो मिहिल्लिगे कुल्लिगे वा ॥ २२७ ॥

મુમદ્ ત્ય નિચ્ચમત્તેણ નિગ્ગઓ વાસુપુજ્ઞ જિણો ચરત્તેયં ।

पासो मल्लीवि अ अट्टमेण सेमा उ छट्ठेण ॥ २२८ ॥

ઇસમો અ વિણોઆદ વારવર્ણ અરિદ્વરનેમો ।

अवसेसा तित्यपरा निक्खंवा जम्मभूमिधुं ॥ २२९ ॥

ઉસમો સિદ્ધત્વર્ણમિ વામુપુજો વિહારમેહમિ ।

ધમ્મો અ વપ્પગાણ નીલગુહાણ અ મુળીનામા ॥ ૨૩૦ ॥

આસમપયંમિ પાસો વીરજિર્ણિદો અ નાયસંદંમિ ।

અવસેસા નિકલંતાં સહસંવવર્ણમિ ઉજ્જાણે ॥ ૨૩૧ ॥

મહાવીરસ્વામી, અરિદ્વનેમિ, પાર્થનાથ, મહિનાથ અને વાસુપૂજ્યસ્વામિ; એ સિવાયના અવશેષ તીર્થકરે રાજાઓ હતા. વિશુદ્ધ વંશવાળા ક્ષત્રિય જાતિના રાજકુળમાં જન્મ્યા છતાં પણ રાજ્યાભિષેકની ઈચ્છા મગર કૌમાર અવસ્થામાંજ દીક્ષા લીધી હતી. શાન્તિનાથ, કંથુનાથ અને અરનાથ તીર્થકર રાજા તથા ચક્રવર્તિની બન્ને પદવી પામ્યા હતા. બાકીના તીર્થકરે આંડલિક રાજાઓ હતાં. ભગવન્ત મહાવીરે એકસાજ દીક્ષા લીધી હતી, પાર્થનાથ અને મહિનાથ ત્રણસો પુરુષોની સાથે દીક્ષા લીધી, વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ છસો પુરુષોની સાથે દીક્ષા લીધી, ઋષભદેવ સ્વામીએ ઊઝ-લોગ-રાજ્ય અને ક્ષત્રિય જાતિના ચાર હજાર પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી અને બાકીના જિનેશ્વરોએ એક હજારના પરિવારે દીક્ષા લીધી. મહાવીરસ્વામી, અરિદ્વનેમિ, પાર્થનાથ, મહિનાથ અને વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ પ્રથમ વયમાં દીક્ષા લીધી, બાકીના તીર્થકરોએ પાછલી વયમાં દીક્ષા લીધી હતી. સર્વે-શાવીસે જિનપરો એક વસ્ત્રથી નીકળ્યા હતા (બધા તીર્થકરે તીર્થકર(લ)ગેજ દીક્ષા પામ્યા હતા) અન્યસિંગે, શુદ્ધસ્થિંગે, કે કુલિંગે નહોતા પામ્યા. સુમતિનાથ નિત્ય ભક્તે દીક્ષા પામ્યા હતા. વાસુપૂજ્યજિન શોથ ભક્તે, પાર્થનાથ તથા મહિનાથ અકુમના તપે, અને બાકીના તીર્થકરે છકુ ભક્તે દીક્ષા પામ્યા હતા. ઋષભદેવે વિનીતા નગરીમાં, અરિદ્વનેમીએ દ્વારિકામાં અને બાકીનાઓએ જન્મભૂમિને વિષે દીક્ષા લીધી હતી. ઋષભદેવે સિદ્ધાર્થવનમાં, વાસુપૂજ્યે વિહારશુદ્ધમાં, ધર્મનાથે વપ્રકામાં મુનિમુદ્રતસ્વામીએ નીલશુદ્ધમાં, પાર્થનાથે આશ્રમપદમાં, વીરજિનેશ્વરે જ્ઞાતખંડમાં અને બાકીના તીર્થકરોએ સહસ્રાશ્રવન ઉદ્યાનમાં દીક્ષા લીધી.

હવે નિર્ગમન કાળાદિ દ્વારે કહે છે.

પાસો અરિદ્વનેમી સિદ્ધસો મુમ્મ મહિનામો અ ।

પુવ્વદે નિકલંતા સેસા પુણ પચ્છમણંમિ ॥ ૨૩૨ ॥

ગામાયારા વિસયા નિસેવિઆ તે કુમારવજ્જેહિં ।

ગામાગરાદ્દણ્ણુ વ કેસુ વિહારો મયે વક્સ ૧ ॥ ૨૩૩ ॥

મગહારાયગિહાદ્દણ્ણુ મુળઓ સ્વિત્તારિણ્ણુ વિહરિંસુ ।

ઉસમો નેમી પાસો વીરો અ અનારિણ્ણુમિ ॥ ૨૩૪ ॥

ઉદિઆ પરિસહા સિં પરાદ્દિઆ તે અ જિણવરિંદિહિં ।

નવ જીવાદ્દપયથે સ્વલભિરૂણં ચ નિકલંતા ॥ ૨૩૫ ॥

પદમસ્સ વારસંગે સેસાગિક્કારસંગ મુયલંમો ।

પંચ જમા પદમંતિમજિણાણ સેસાણ ચત્તારિ ॥ ૨૩૬ ॥

પચ્ચક્કાણમિણં સંજમો અ પદમંતિમાણ દુવિગળ્ણો ।

સેસાળં સામઈઓ સત્તરસંગો અ સર્વેસિં ॥ ૨૩૭ ॥
 વાસસહસ્સા બારસ ચડદસ અટ્ટાર વીસવરિસાઈં ।
 માસા છ શ્વેવ તિણિ અ ચડકતિગમિક્કગદુગં ચ ॥ ૨૩૮ ॥
 તિગદુગમિક્કગ સોલસ વાસા તિણિ અ તહેવડહોરત્તં ।
 માસિકારસ નવમં ચડપન્નદિનાઈં જુલસીઈં ॥ ૨૩૯ ॥
 તહ ધારસ વાસાઈં જિણાળ છડમત્થકાલપરિમાળં ।
 ડગં ચ તવોકમ્મં વિસેસઓ વદ્ધમાણસ ॥ ૨૪૦ ॥

આખ્યાયાર-વિપથો તે કુમારવાર્જત તીર્થકરેઓ સેવ્યા છે. હવે કયા ગામ અથવા આક્રાદિકને (વધે કોનો) વિહાર થયો, ? તે કહેવાશે. મગધ અને રાજગૃહાદિ આર્ય ક્ષેત્રોમાં મુનિશો વિચર્યા હતા, ઋષભદેવ, નેમનાથ, અને મહાવીર સ્વામી અનાર્થદેશોમાં પણ વિચર્યા હતા. તેમને ઉદય થએલા પરિસહો, તે જિનેશ્વરેઓ પરાછત કર્યા હતા, અને છવાદિ નવે પદાર્થો જાણીને બધાએ દીક્ષા લીધી હતી. પ્રથમજનને (છઠ્ઠસ્થકાળે) દ્વાદશાંગ શ્રુતને લાભ હતો, અને બાકીનાઓને અગ્નીઆર અંગના લાભ હતો, પહેલા અને છેલ્લા જિનને પાંચ મહામત હતાં, બાકીનાઓને ચાર હતા. અત્યાખ્યાન તથા સંયમ પહેલા અને છેલ્લા જિનને સામાયિકને છેદાપર્યાપનીય એમ બે પ્રકારે હતા, અને બાકીનાઓને સામાયિકજ હતા; સત્તર પ્રકારના સંયમ સવને હતા. પહેલા જિનને છઠ્ઠસ્થકાળ (દિક્ષા લીધા પછી) એક હજાર વર્ષનો ૧, બાર વર્ષ ૨, ચૌદ વર્ષ ૩, અઠાર વર્ષ ૪, વીસ વર્ષ ૫, છ માસ ૬, ત્રણ માસ ૮, ચાર માસ ૯, ત્રણ માસ ૧૦, બે માસ ૧૧, એક માસ ૧૨, બે માસ ૧૩ ત્રણ વર્ષ ૧૪, બે વર્ષ ૧૫, એક વર્ષ ૧૬, સોળ વર્ષ ૧૭ ત્રણ વર્ષ ૧૮, તેમજ અહોરાત્ર ૧૯, અગ્નીઆર માસ ૨૦, નવ માસ ૨૧, ચોપન દિવસ ૨૨, ચોરાશી દિવસ ૨૩, તથા બાર વર્ષ ૨૪ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરનાં છઠ્ઠસ્થકાળનું પરિમાણ છે. તેમાં વિશેષ કરીને વર્ધમાનસ્વામીનું તપઃકર્મ ઊંચ છે. ૨૩૨ થી ૨૪૦.

હવે જ્ઞાનાત્પાદ દ્વાર કહે છે.

ફળગુણવહુલિક્કારસિ સત્તરસાદાહિ નાણમુસમસ ૧ ।
 પોસિકારસિ મુદ્ધે રોહિણિજોણ અજિબસમ ૨ ॥ ૨૪૧ ॥
 કત્તિઅવહુલે પંચમિ મિગસિરજોગેણ સંમવજિણસ ૩ ।
 પોસે મુદ્ધ ચડદસિ અમીઈ અમિણંદણજિણસ ૪ ॥ ૨૪૨ ॥
 ચિત્તે મુદ્ધિકારસિ મહાહિ મુમદ્સ નાણમુપ્પન્ને ૫ ।
 ચિત્તસ પુણિમાણ પઠમામજિણસ ચિત્તારિ ૬ ॥ ૨૪૩ ॥
 ફળગુણવહુલે છટ્ટી વિસાહજોગે મુપાસનામસ ૭ ।
 ફળગુણવહુલે સત્તમિ અણુરાહ સસિપ્પહજિણસ ૮ ॥ ૨૪૪ ॥
 કત્તિઅમુદ્ધે તદ્દમા મૂલે મુચિહિસ પુપ્પદંતસ ૯ ।
 પોસે વહુલપઞ્ચદસિ શુવાસાદાહિ સીઅલજિણસ ૧૦ ॥ ૨૪૫ ॥

પળ્લરસિ માહવહુલે સિદ્ધસંનિજસસ સવળજોર્ણ ૧૧ ।
 સયમિસય વામુપુજ્ઞે વીયાપ માહમુદ્ધસ ૧૨ ॥ ૨૪૬ ॥
 પોસસસ મુદ્ધછટ્ટી સત્તમહવય વિમલનામસ ૧૩ ।
 વડસાહ વહુલ ચડદસિ રેવદ્જોર્ણડાંતસ ૧૪ ॥ ૨૪૭ ॥
 પોસસસ પુળિમાપ નાળં ધમ્મસ પુસસજોર્ણ ૧૫ ।
 પોસસસ મુદ્ધનવમી મરણીજોગેણ સંતિસ ૧૬ ॥ ૨૪૮ ॥
 ચિત્તસસ મુદ્ધતદ્ધા ફિત્તિથ જોગેણ નાળ કુંયુસ ૧૭ ।
 ફત્તિથમુદ્ધે વારસિ અરસસ નાળં હુ રેવદ્ધિ ૧૮ ॥ ૨૪૯ ॥
 મગસિરમુદ્ધફારસીદ્ધ મલ્લિસ અસિત્તજોગે ૧૯ ।
 ફગુળપવહુલે વારસિ સવળેણં મુન્વયજિણસ ૨૦ ॥ ૨૫૦ ॥
 મગસિરમુદ્ધિફારસિ અસિત્તજિણેણ નમિત્તિર્ણિદસ ૨૧ ।
 આસોઅમાવાસાપ નેમિત્તિર્ણિદસ ચિત્તાર્હિ ૨૨ ॥ ૨૫૧ ॥
 ચિત્તે વહુલચવત્તી ત્રિમાહજોર્ણ પાતનામસ ૨૩ ।
 વડસાહમુદ્ધદસમી હત્થુત્તરજોગિ વીરસ ૨૪ ॥ ૨૫૨ ॥
 તેવીસાપ નાળં ઉપ્પન્નં જિણવરાણ પુવ્વહે ।
 વીરસ પચ્છિમહે પમાણપત્તાર્હે ચરિમાપ ॥ ૨૫૩ ॥
 હસમસ પુરિમાલે વીરસ્સુજુવાલિઆનંતીરે ।
 સેસાળ કેવલ્લાઈ જેમ્મજ્ઞાણેમુ પઠ્ઠા ॥ ૨૫૪ ॥
 અદ્ધમમચ્ચંતંતમી પાસોસહમલ્લિગિદ્ધનેમીળં ।
 વસુપુજ્ઞસ વડત્યેગ છદ્ધમતેણ સેસાર્ણ ॥ ૨૫૫ ॥

ફાલગુન વદી અગીઆરશે ઉત્તરાષાઢાનક્ષત્રમાં નકુલભદ્રેવને જ્ઞાન થયું, પોસ શુદી
 અગીઆરશે શેષઠીનક્ષત્રના થોગ થતાં અશ્વત્થનાથને, કાર્તિકવદી પાંચમે મુગશિરના
 થોગે સંભવનાથને, પોસ શુદી ચૌદશે અભિજિતનક્ષત્રમાં અભિનંદન જિનેશ્વરને,
 ચૈત્ર શુદી અગીઆરશે મગ્ધાનક્ષત્રના થોગે સુમતિનાથને જ્ઞાન થયું. ચૈત્રમાસની
 પૂર્ણિમાએ ત્ર્યંબકનાથના થોગે પદ્મભક્ષિનને જ્ઞાન થયું, ફાગણ વદી છઠે વિશાખાના
 થોગે સુપાર્શ્વનાથને જ્ઞાન થયું, ફાગણ વદી સાતમે અનુરાધા નક્ષત્રમાં ચંદ્રભક્ષિનને જ્ઞાન
 થયું, કાર્તિક શુદી ત્રીજાના દિવસે મૂળ નક્ષત્રમાં સુવિધિનાથ અથવા પુષ્પદંતને જ્ઞાન થયું,
 પોસ વદી ચૌદશે પુર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં શીતગનાથને, મહા વદી પત્રરમીતિાથ (અમાવાસ્યા)-
 એ શ્રવણ નક્ષત્રમાં ત્રેયાંસજિનને, મહા શુદી બીજાના દિવસે શતલિયગ નક્ષત્રમાં વાસુ-
 પુન્ન્ય જિનને, પોસ શુદી છઠના દિવસે ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં વિમળનાથને, વૈશાખ
 વદી ચૌદશે દેવતી નક્ષત્રના થોગે અનંતજિનને, પોસ શુદી પૂર્ણિમાએ પુષ્પ નક્ષત્રમાં
 ધર્મનાથને જ્ઞાન થયું, પોસ શુદી નવમીએ ભરણી-નક્ષત્રમાં શાન્તિનાથને થયું. ચૈત્ર શુદી
 ત્રીજે કૃત્તિકાના થોગે કુંથુનાથને, કાર્તિક શુદી વારશે દેવતી નક્ષત્રના થોગે અરનાથને,
 માગશીર શુદી અગીઆરશે આંધની નક્ષત્રના થોગે મહાનાથને, ફાગણ વદી બારશે અવજ

નક્ષત્રમાં મુનિમુવ્રત સ્વામીને, આગશર શુદ્ધી અગીઆરશે અશ્વિની નક્ષત્રના થોગે નમિ-
જિનને, આસો વદી અમાવાસ્યાએ ચિત્રાનક્ષત્રમાં અરિષ્ટનેમિને, ચૈત્રવદી ચોથના દિવસે
વિશાખાનક્ષત્રના થોગે પાર્થનાથને, અને વૈશાખ શુદ્ધી દશમે હસ્તોત્તર નક્ષત્રમાં મહા-
વીરદેવને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, ત્રેવીસ તીર્થકરેને પૂર્વાષ્ઠે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અને મહાવીર-
દેવને દિવસના પશ્ચાન્હે-છેલ્લી ચોરિશીમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ઋષભદેવને પુરિમતાલ નગરના
શકટમુખ ઉદ્યાનમાં મહાવીર સ્વામીને ઋણુવાલુકા નદીના કાંઠે, અને ખાડીના જિનેશ્વ-
રેને જે ઉદ્યાનોમાં તેમણે દીક્ષા લીધી તે ઉદ્યાનોમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પાર્થનાથ,
ઋષભદેવ, મહીનાથ અને આરિષ્ટનેમિને અષ્ટમલક્રતાના અન્તે, વાસુપૂજ્યને ચોથમલક્રતા
અન્તે, અને ખાડીનાઓને છઠ્ઠમલક્રતા અન્તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ૨૪૩ થી ૨૫૫.

હવે સમહદ્વાર અને તીર્થદ્વાર કહે છે.

તુલસીઈં ચ સહસ્તા એગં ચ દુવે અ તિણિ લક્ષ્ણાઈં ।
તિણિ અ વીસહિઆઈં તીસહિઆઈં ચ તિણેવ ॥ ૨૫૬ ॥
તિણિ અ અઢાઈજ્ઞા દુવે અ એગં ચ સયસહસ્તાઈં ।
તુલસીઈં ચ સહસ્તા વિસત્તરી અઢસઢિં ચ ॥ ૨૫૭ ॥
છાવઢિં ચઝસઢિં વાસઢિં સઢિમેવ પન્નાસં ।
વત્તા તીસા વીસા અઢારસ સોલસ સહસ્તા ॥ ૨૫૮ ॥
વઝદસ,ય સહસ્તાઈં જિણાણ જડીસસંગહપમાણં ।
અજ્ઞાસંગહમાણં વસમાઈર્ણં અઓ વુચ્છં ॥ ૨૫૯ ॥
તિણેવ ય લક્ષ્ણાઈં તિણિ અ તીસા ય તિણિ છત્તીસા ।
ત્રીસા ય છચ પંચ ય તીસા વઝરો અ વીસા અ ॥ ૨૬૦ ॥
વત્તારિ અ તીસાઈં તિણિ અ અસિઆઈ તિણ્હેત્તો અ ।
વીસુત્તરં છલહિઅં તિસહસ્સહિઅં ચ લક્ષ્ણં ચ ॥ ૨૬૧ ॥
લક્ષ્ણં અઢ સયાણિ અ વાવઢિસહસ્સ વઝસયસમગ્ગા ।
એગઢી છચ સયા સઢિ સહસ્સા સયા છચ ॥ ૨૬૨ ॥
સઢિ પળપન્ન વલ્લેગવત્ત વત્તા તહઽઢ્ઢીસં ચ ।
છત્તીસં ચ સહસ્સા અજ્ઞાણં સંગહો એમો ॥ ૨૬૩ ॥
પદમાનુઓગસિઢ્ઢો પત્તેઅં સાવયાઙ્ગણંપિ ।
નેઓ સવ્વજિણાણં સીસાણ પરિગ્ગહો (સંગહો) કમસો ॥ ૨૬૪ ॥
તિત્થં વાવવત્તો સંધો સો પઢમ્મ સમોસરણે ।
વપ્પન્નો અ જિણાણં વીરજિણિંદસ્સ વીઅંપિ ॥ ૨૬૫ ॥

પહેલાજિનના ચોરશી હજાર, બીજાના એક લાખ, ત્રીજાના બે લાખ, ચોથાના
ત્રણ લાખ, પાંચમાના ત્રણ લાખ તે વીસહજાર, છઠ્ઠાના ત્રણ લાખને ત્રીસ હજાર, સાત-
માના ત્રણ લાખ, આઠમાના અઢી લાખ, નવમાના બે લાખ, દસમાના એક લાખ, અ-

ગીઆરમાના ચોરાશી હજાર, ખારમાના બહેતેર હજાર, તેરમાના આસઠ હજાર, ચૌદ-
માના છાસઠહજાર, પંદરમાના ચોસઠહજાર, સોળમાના બાસઠ હજાર, સત્તરમાના સાઠહ-
જાર, અઠારમાના પચાસહજાર, ઓગણીસમાના ચાળીસ હજાર, વીસમાના ત્રીસ હજાર,
એકવીસમાના વીસ હજાર, બાવીસમાના અઠારહજાર, તેવીસમાના સોળહજાર, અને ચો-
વીસમાનાં ચૌદ હજાર. એ પ્રમાણે તીર્થકરોના યતિશિષ્યોના સંખ્યહત્ત પ્રમાણ છે. હવે
ઋષભાદિજિનની આર્યાઓના સંખ્યહત્ત પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલાની ત્રણ લાખ, બીજાની
ત્રણ લાખ ને ત્રીસ હજાર, ત્રીજાની ત્રણ લાખ ને છત્રીસહજાર, ચોથાની છ લાખ ને ત્રીસ
હજાર, પાંચમાની પાંચ લાખ ને ત્રીસ હજાર, છઠ્ઠાની ચાર લાખ ને વીસ હજાર, સાતમાની
ચાર લાખ ને ત્રીસ હજાર, આઠમાની ત્રણ લાખ ને એસી હજાર, નવમાની એક લાખ ને
વીસ હજાર, દસમાની એક લાખ ને છ, અગીઆરમાની એક લાખ ને ત્રણ હજાર, ખારમાની
એક લાખ, તેરમાની એક લાખને આઠસો, ચાદમાની બાસઠ હજાર, પંદરમાની બાસઠ
હજાર ને ચારસો, સોળમાની એકસઠ હજાર ને છસો, સત્તરમાની સાઠ હજારને છસો, અ-
ઠારમાની સાઠ હજાર, ઓગણીસમાની પંચાવન હજાર, વીસમાની પચાસ હજાર, એકવી-
સમાની એકતાલીસ હજાર, બાવીસમાની ચાળીસ હજાર, ત્રીસમાની અઠત્રીસ હજાર,
અને ચોવીસમાની છત્રીસ હજાર, આ પ્રમાણે આર્યાઓના સંખ્યહત્ત પ્રમાણ છે. તીર્થ
એકલે ચતુર્વિધ સંધ, તે સર્વજિનેશના પ્રથમ સમવસરણમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, અને વીર-
જિનનો બીજો સમવસરણમાં થયો હતો. ૨૫૬ થી ૨૬૫

હવે ગણદ્વાર-ગણધરદ્વાર-અને ધર્મોપાયના દેશકનું દ્વાર કહે છે.

જુલસીઈ ૧ પંચનડઈ ૨ વિવત્તર ૩ સોલસુત્તર સયં ચ ।
સત્તહિં અ ૬ પળનડઈ ૭ તેળડઈ ૮ અટ્ઠસોઈ ૯ ૧ ॥ ૨૬૬ ॥
इकासीई १० पावत्तरी अ ११ छावट्टि १२ सत्तवण्णा य १३ ।
पण्णा १४ तेयालीसा १५ छत्तीसा १६ चेव पण्णीसा ॥ १६७ ॥
तित्तीस १८ अट्ठवोसा १९ अट्ठारस २० चेव तहय सत्तरस २१ ।
इकारस २२ दस २३ नवगं २४ गणाण माणं जिणिंदाणं ॥ २६८ ॥
एकारस ७ गणहरा जिणस्स वीरस्स सेसयाणं तु ।
जावइआ जस्स गणा तावइआ गणहरा तस्स ॥ २६९ ॥
धम्मोवाओ पवयणमहवा पुवाइँ देसगा तस्स ।
सवग्निणाण गणहरा चउदसपुवी व जे जस्स ॥ २७० ॥
सामाइयाइया वा वय जीवणिकाय भावणा पढमं ।
एसो धम्मोवाओ जिणेहि सवेहि जवइट्ठो ॥ २७१ ॥

પહેલા જિનના ચોરાશી ગણ, બીજાના પંચાણ, ત્રીજાના એકસો ને બે, ચોથાના
એકસો ને સોળ, પાંચમાના એકસો, છઠ્ઠાના એકસો સાત, સાતમાના પંચાણ, આઠમાના
ત્રાણ, નવમાના અઠ્યાસો, દસમાના એકાશી, અગીઆરમાના બહેતેર, ખારમાના છાસઠ,
તેરમાના સત્તાવન, ચૌદમાના પચાસ, પંદરમાના તેતાલીસ, સોળમાના છત્રીસ, સત્તર-
માના પાંત્રીસ, અઠારમાના તેત્રીસ, ઓગણીસમાના અઠ્યાવીસ, વીસમાના અઠાર, એક-

વીસમાના સત્તર, બાવીસમાના અગીઆર, ત્રેવીસમાના દસ, અને ચોવીસમાના નવ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના ગણેશુ પ્રમાણ છે. વીરજિનેશ્વરના અગીઆર ગણધર, અને બાડીનાઓના તે જેમના જેટલા ગણ તેમના તેટલા ગણધરો જાણવા. પ્રવચન અથવા પૂર્વો તે ધર્મનો ઉપાય છે, તેના ઉપદેશક સર્વજિનોના ગણધરો, અથવા જેટલા જેના ચોદ પૂર્વધર હોય તે છે. પ્રથમ સામાયિકાદિ પ્રત લવનિકાય અને લાવના, આ પ્રમાણે ધર્મનો ઉપાય સર્વ જિનેશ્વરોએ ઉપદેશ્ય છે. ૨૬૬ થી ૨૭૧.

હવે પર્યાયદ્વર કહે છે.

ઉસમસ્સ પુલ્લલ્લવં પુવંગુમજિમ્સસં તં ચૈવ ।
 ચરંગૂળં લલ્લવં પુણો પુણો જાવન્નુવિહિત્તિ ॥ ૨૭૨ ॥
 પળવીસં તુ સહસ્સા પુલ્લાર્ણ સીઅલ્લસ પરિઆઓ ।
 લલ્લવાઈં ઇક્વીસં સિજ્જંસજિણસ્સ વાસાર્ણ ॥ ૨૭૩ ॥
 ચરપળ્ણં પળ્ણારસ તત્તો અદ્દહ્માઈં લલ્લવાઈં ।
 અદ્દાજ્જાઈં તઓ વાસસહસ્સાઈં પળવીસં ॥ ૨૭૪ ॥
 તેવીસં ચ સહસ્સા સયાણિ અદ્દહ્માણિ અ હવંતિ ।
 ઇગવીસં ચ સહસ્સા વાસસજ્જા ય પળપળ્ણા ॥ ૨૭૫ ॥
 અદ્દહ્મા સહસ્સા અદ્દાજ્જા ય સચ ય સયાઈં ।
 સયરી વિચત્તવાસા દિવસાકાલો જિણિદાર્ણ ॥ ૨૭૬ ॥

ઋષભદેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, એક લાખ પૂર્વમાં એક પૂર્વાંગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય અલ્પતાનાથનો, સંલ્પનાથથી સુવિધિનાથ પર્યન્તના જિનનો એક બીજાના દીક્ષાપર્યાયથી ચાર ચાર વધતા પૂર્વાંગે ન્યૂન એક લાખ પૂર્વ જાણવો એટલે કે ત્રીજાના ચાર પૂર્વાંગાન એક લાખ પૂર્વ, ચોથાના આઠ પૂર્વાંગાન એક લાખ પૂર્વ, પાંચમાના બાર પૂર્વાંગાન એક લાખ પૂર્વ, છઠાના સોળ પૂર્વાંગાન એક લાખ પૂર્વ, સાતમાના વીસ પૂર્વાંગાન એક લાખ પૂર્વ, આઠમાના ચોવીસ પૂર્વાંગાન એક લાખ પૂર્વ અને નવમાના અઠાવીસ પૂર્વાંગાન એક લાખ પૂર્વ, પચીસ હજાર પૂર્વ દીક્ષા પર્યાય શીતળનાથનો, એકવીસ લાખ વધ શ્રેયાંસનાથનો, વાસુપૂજ્ય સ્વામીના ચોપનલાખ વર્ષનો, વિમળનાથનો પંદર લાખનો, અનંતાનાથનો સાડા સાતલાખ વર્ષનો, ધર્મનાથનો અઠીલાખ વર્ષનો, પચીસહજાર વર્ષ શાન્તિનાથનો, કુંથુનાથનો તેવીસહજાર ને સાડાસાતસો વર્ષનો, અરનાથનો એકવીસ હજાર વર્ષનો, મહીનાથનો ચોપનહજાર નવસો શુનિમુદ્રતસ્વામિનો સાડાસાત હજાર વધનો નમિનાથનો અઠીહજાર વર્ષનો, નેમનાથનો સાતસો વર્ષ, પાર્થનાથનો સીતેર વર્ષ, અને મહાવીર સ્વામીના બેતાળીસ વર્ષ, એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોના દીક્ષાપર્યાય જાણવો. ૨૭૬

હવે ઠાઆસદિ પર્યાય કહે છે.

ઉસમસ્સ કુમારચં પુલ્લાર્ણં વીસઈં સયસહસ્સા ।
 તેવદ્ધી રજ્જંમી અણુપાલેવળ ણિવલ્લંતો ॥ ૨૭૭ ॥

અજિઅસ્ત કુમારત્તં અટ્ટારસ પુવસયસહસ્તાઈ ।
 તેવણં રજ્જંમી પુવંગં ચેવ ઘોદ્ધત્તં ॥ ૨૭૮ ॥
 પણ્ણરસ સયસહસ્તા કુમારવામો અ સંભવજિણસ્સ ।
 ચોઆલીસં રજ્જે ચરંગં ચેવ ઘોદ્ધત્તં ॥ ૨૭૯ ॥
 અદ્ધત્તેરસ લક્ખા પુલાણઽભિર્ણદણે કુમારત્તં ।
 છત્તીસા અદ્ધં ચિય અદ્ધંગા ચેવ રજ્જંમિ ॥ ૨૮૦ ॥
 સુપ્પઈસ્સ કુમારત્તં હવંતિ દસ પુવસયસહસ્તાઈ ।
 અણ્ણાતોસં રજ્જે ઘારસ અંગા ય ઘોદ્ધત્તા ॥ ૨૮૧ ॥
 પડમસ્સ કુમારત્તં હવંતિ દસ પુવસયસહસ્તાઈ ।
 અદ્ધં ચ ઇગ્ગવીસા સોલસ અંગા ય રજ્જંમિ ॥ ૨૮૨ ॥
 પુવસપસહસ્તાઈ પંચ સુપાસે કુમારવાસો હ ।
 ઘડદસ પુણ રજ્જંમી ઘીસં અંગા ય ઘોદ્ધત્તા ॥ ૨૮૩ ॥
 અદ્ધ-હજ્જા (અદ્ધુદ્ધા હ) લક્ખા કુમારવાસો સસિપ્પહે હોઈ ।
 અદ્ધં છચ્ચિય રજ્જે ચડવોસંગા ય ઘોદ્ધત્તા ॥ ૨૮૪ ॥
 પણ્ણં પુવસહસ્તા કુમારવાસો હ પુપ્પદંતસ્સ ।
 તાવહં રજ્જંમી અટ્ટાવોસં ચ પુવંગા ॥ ૨૮૫ ॥
 પળવીસ સહસ્તાઈ પુલાળં સીઅલે કુમારત્તં ।
 તાવહં પરિઆઓ પન્નાસં ચેવ રજ્જંમિ ॥ ૨૮૬ ॥

ઋષભદેવતું કુમારપણ્ડ વીસલાખ પૂર્વતું અને રાજ્યને વિષે ત્રેસઠલાખ પૂર્વ પાળીને પછી દીક્ષા લીધી, અત્તતનાથતું કુમારપણ્ડ અઠારલાખ પૂર્વતું અને રાજ્યને વિષે ત્રેપ-
 નલાખ પૂર્વ એક પૂર્વાંગે અધિક પ્રમાણ જાણતું. સંભવનાથની કુમાર અવસ્થા પંદર લાખ
 પૂર્વની અને રાજ્યાવસ્થા ચુવાલીશ લાખ પૂર્વ અધિક ચાર પૂર્વાંગ જાણવી, અભિનંદન
 સ્વામીતું કુમારપણ્ડ સાડાપાંચ લાખ પૂર્વતું અને રાજ્યાવસ્થા સાડીછત્રીસ લાખ પૂર્વ
 અધિક આઠ પૂર્વાંગ, સુભતિનાથતું કુમારપણ્ડ દસ લાખ પૂર્વતું અને રાજ્યાવસ્થાઓગણ-
 ત્રીસ લાખ પૂર્વ અધિકપાંચ પૂર્વાંગ જાણવી, પદ્મપ્રભુતું કુમારપણ્ડ સાડાસાત લાખ પૂર્વતું
 અને રાજ્ય વિષે સાડી એકવીસ લાખ પૂર્વ અધિક સોળપૂર્વાંગ, સુપાર્થનાથની કુમારા-
 વસ્થા પાંચ લાખ પૂર્વની અને રાજ્યને વિષે ચાદલાખ પૂર્વ અધિક વીસ પૂર્વાંગ જાણવા,
 અઢીલાખ પૂર્વ પ્રમાણ ચંદ્રપ્રભુની કુમારાવસ્થા અને સાડા છ લાખ પૂર્વ અધિક ચોવીસ
 પૂર્વાંગ રાજ્યાવસ્થા જાણવી. પુન્નદંત (સુવિધિનાથ) ની કુમારાવસ્થા પચાસ હજાર
 પૂર્વ અધિક અઠ્યાવીસ પૂર્વાંગ તે અધિકકાલ રાજ્યને વિષે; અને શીતળનાથતું
 કુમારપણ્ડ પચીસહજાર પૂર્વતું અને તેટલો દીક્ષા પર્વાય અને પચાસહજાર પૂર્વ રાજ્યને
 વિષે. ૨૭૭ થી ૨૮૬.

વાસાણ કુમારત્તં ઇગ્ગવીસં લક્ખ હંતિ સિજ્જંતે ।

તાવહં પરિઆઓ વાયાહીસં ચ રજ્જંમિ ॥ ૨૮૭ ॥

ગિહવાસે અદ્વારસ વાસાણં સયસહસ્સ નિઅમેણં ।
 ચણ્ણસ સયસહસ્સા પરિઆઓ હોઈ વસુપુજ્ઞે ॥ ૨૮૮ ॥
 પળ્ણરસ સયસહસ્સા કુમારવાસો અ તીસઈ રજ્ઞે ।
 પળ્ણરસ સયસહસ્સા પરિઆઓ હોઈ વિમલસ્સ ॥ ૨૮૯ ॥
 અદ્દટ્ટમલક્ખાઈ વાસાણમળંતઈ કુમારત્તે ।
 તાવઈઅં પરિઆઓ રજ્ઞંમી હંતિ પળ્ણરસ ॥ ૨૯૦ ॥
 ધમ્મસ્સ કુમારત્તં વાસાણઙ્ઘાઈઆઈ લક્ખાઈ ।
 તાવઈઅં પરિઆઓ રજ્ઞે પુળ હંતિ પંચેવ ॥ ૨૯૧ ॥
 સંતિસ્સ કુમારત્તં મંદલિય ચક્કિ પરિઆઅ ચણ્ણપિ ।
 પત્તેયં પત્તેયં વાસસહસાઈ પળ્ણવીસં ॥ ૨૯૨ ॥
 એમેવ ય કુંથુસ્સવિ ચણ્ણવિ ઠાણેસુ હંતિ પત્તેયં ।
 તેવીસ સહસ્સાઈ વરિસાણદ્દટ્ટમસયા ય ॥ ૨૯૩ ॥
 એમેવ અરજિણિદસ્સ ચણ્ણવિ ઠાણેસુ હંતિ પત્તેયં ।
 ઇગવીસ સહસ્સાઈ વાસાણં હંતિ ણાયવા ॥ ૨૯૪ ॥
 મહિસ્સવિ વાસસયં ગિહવાસે સેસઅં તુ પરિઆઓ ।
 ચણ્ણસ સહસ્સાઈ નવ ચેવ સયાઈ પુળ્ણાણં ॥ ૨૯૫ ॥
 અદ્દટ્ટમા સહસ્સા કુમારવાસો ડ સુવયજિણસ્સ ।
 તાવઈઅં પરિઆઓ પળ્ણરસ સહસ્સ રજ્ઞંમિ ॥ ૨૯૬ ॥
 નમિણો કુમારવાસો વાસસહસ્સાઈ દુણ્ણિ અદ્દં ચ ।
 તાવઈઅં પરિઆઓ પંચ સહસ્સાઈ રજ્ઞંમિ ॥ ૨૯૭ ॥
 તિણ્ણેવ ય વાસસયા કુમારવાસો અરિદ્ધનેપિસ્સ ।
 સત્ત ય વાસસયાઈ સામણ્ણે હોઈ પરિઆઓ ॥ ૨૯૮ ॥
 પાસસ્સ કુમારત્તં તીસ પરિઆઓ સત્તરી હોઈ ।
 મીસા ય વદ્ધમાણે બાયાલીસા ડ પરિઆઓ ॥ ૨૯૯ ॥

એમાંસનાથતું એકવીસ લાખ વર્ષતું કુમારપણું, તેટલાજ પ્રમાણેના દીક્ષાપર્યાય,
 અને એતાળીસ લાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, વાસુપૂજ્યરુપી અદ્વાર લાખ વર્ષ જહવાસમાં
 અને ચોપન લાખ વર્ષના દીક્ષાપર્યાય, વિમળનાથનો પંદરલાખ વર્ષ કુમારવાસ, ત્રીસ લાખ
 વર્ષ રાજ્યમાં અને પંદર લાખ વર્ષના દીક્ષા પર્યાય, અનન્તનાથતું કુમારપણું સાઠસાત
 લાખ વર્ષતું, તેટલાજ પ્રમાણેના દીક્ષાપર્યાય, અને પંદરલાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, કર્મના-
 થતું કુમારપણું અઢીલાખ વર્ષતું તેટલાજ પ્રમાણેના દીક્ષાપર્યાય, અને પાંચ લાખ વર્ષ
 રાજ્યને વિષે, શાન્તનાથતું કુમારપણું આંડળીકપણું, ચક્કિપણું, અને દીક્ષાપર્યાય, એ દરેક
 પચીસ પચીસ હજાર વર્ષ પ્રમાણે જાણવાં. એજ પ્રમાણે કુંથુનાથની ચારે અવસ્થામાં
 દરેકની અંદર તેવીસહજાર અને સાઠ સાતસો વર્ષજાણવાં, એજ પ્રમાણે અરનાથની ચારે

અવસ્થામાં દરેકની અંદર એકવીસ-એકવીસ હજાર વર્ષ જાણવા. માહિનાથ એકસો વર્ષ શુદ્ધવાસમાં અને શેષ ચોપનહજાર ને નવસો વર્ષ દીક્ષાપર્યાયમાં, મુનિમુમત સ્વામિ સાથે સાત હજાર વર્ષ કુમારવાસમાં, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષા પર્યાય, અને પંદર હજાર વર્ષ રાજ્યને વિષે, નમિનાથનો કુમારવાસ અઢીહજાર વષનો, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષા પર્યાય અને પાંચ હજાર વર્ષ રાજ્યને વિષે, અરિષ્ટનેમિનો કુમારવાસ ત્રણસો વર્ષનો અને દીક્ષા પર્યાય સાતસો વર્ષનો પાર્શ્વનાથતું કુમારપણું ત્રીસ વર્ષતું અને દીક્ષા પર્યાય સીતેર વર્ષનો, વર્ધમાન સ્વામીનો કુમારવાસ ત્રીસ વર્ષનો અને દીક્ષાપર્યાય બેતાળીસ વર્ષનો ૨૮૭ થી ૨૯૯

હવે શેષ તીર્થંકરેતો દીક્ષાપર્યાય જિનકાલ અને સર્વ તીર્થંકરેતું આયુઃપ્રમાણ કહે છે.

હસમસ્ત પુલ્લક્ષ્ણં પુલ્લક્ષ્ણમજિઅસ્સ તં ચેવ ।

ચરંગૂળં લક્ષ્ણં પુણો પુણો જાવં સુવિહિત્તિ ॥ ૩૦૦ ॥

સેસાણં પરિઆઓ કુમારવાસેણ સહિઅઓ મણિઓ ।

પસેઅં પિય પુલ્લં સીસાણમણુગહદ્દાપ ॥ ૩૦૧ ॥

છહમત્થકાલમિત્તો સોહેહં સેસઓ હ જિનકાલો ।

સઘાડયપિ ઇત્તો હસમાર્ણં નિસામેહ ॥ ૩૦૨ ॥

ચહરાસીઈ ૧ વિસત્તરિ ૨ સઢી ૩ પત્તાસ ૪ ચેવ લક્ષ્ણાઈ ।

ચત્તા ૫ તીસા ૬ વીસા ૭ દસ ૮ દો ૯ ઇયં ૧૦ ચ પુલ્લાણં ॥ ૩૦૩ ॥

ચહરાસીઈ ૧૧ વાવત્તરી ૧૨ અ સઢી ૧૩ અ હોઈ વાસાણં ।

તીસા ૧૪ ય દસ ૧૫ ય ઇયં ૧૬ ચ ઇવમેય સયસહસ્સા ॥ ૩૦૪ ॥

પંચાણઠ્ઠ રૂહસા ૧૭ ચહરાસીઈ અ ૧૮ પંચવણ્ણા ૧૯ ય ।

તીસા ૨૦ ય દસ ૨૧ ય ઇયં ૨૨ સયં ૨૩ ચ વાવત્તરી ૨૪ ચેવ ॥ ૩૦૫ ॥

શુદ્ધભદ્રેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, અશ્વત્થનાથનો લાખ પૂર્વમાં એક પૂર્વાગન્યૂન તે પછી સંભવનાથથી સુવિધિનાથ પર્યંત લાખ પૂર્વમાં ચાર ચાર વધતા પૂર્વાગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય (પ્રથમ બતાવ્યા પ્રમાણે) બાકીનાઓનો દરેકનો દીક્ષાપર્યાય શિષ્યોના અનુબહુ માટે કુમારવાસ સહિત પૂર્વે કહેલ છે. તેમાંથી હસસ્થકાળ માત્ર બાદ કરીને શેષ જે રહે તે જિનકાળ જાણવો. હવે પછી શુદ્ધભદ્રેતું સર્વ આયુ કહેનારો તે સાંભળો. ૧ ચોરાશી લાખ પૂર્વતું, ૨ બહોતેરલાખ પૂર્વતું, ૩ સાઠ લાખ પૂર્વતું, ૪ પચાસ લાખ પૂર્વતું, ૫ ચાળીસ લાખ પૂર્વતું, ૬ ત્રીસ લાખ પૂર્વતું, ૭ વીસ લાખ પૂર્વતું, ૮ દસ લાખ પૂર્વતું, ૯ બે લાખ પૂર્વતું, ૧૦ લાખ પૂર્વતું, ૧૧ ચોરાશી લાખ વર્ષતું, ૧૨ બોતેર લાખ વર્ષતું, ૧૩ સાઠ લાખ વર્ષતું ૧૪ ત્રીસ લાખ વર્ષતું, ૧૫ દસ લાખ વર્ષતું, ૧૬ એક લાખ વર્ષતું, ૧૭ પંચાણુ હજાર વર્ષતું ૧૮ ચોરાશીહજાર વર્ષતું, ૧૯ પંચાવન હજાર વર્ષતું, ૨૦ ત્રીસ હજાર વર્ષતું ૨૧ દસ હજાર વર્ષતું, ૨૨ એક હજાર વર્ષતું, ૨૩ સો વર્ષતું, અને ૨૪ માતું બહોતેર વર્ષતું, ૩૦૫.

હવે કેને ક્યા તપપટે ક્યાં ત્રાક્ષરપ અન્તક્રિયા થઈ ? તે કહે છે.

નિવાણમંતકિરિઆ સા ચહદસમેણ પદપનાહસ્સ ।

સેસાણ માસિર્ણ વીરજિર્ણિદસસ છેદેળં ॥ ૩૦૬ ॥
 અદ્વાવયચંપુર્જિતપાવાસમ્મેજસેલસિહરેદું ।
 વસમ્મસુપુજ્જનેમીવીરો સેસા ય સદ્ધિગયા ॥ ૩૦૭ ॥
 ઇગો મયવં વીરો તિત્તીસાહ સહ તિવ્વુઓ પાસો ।
 છત્તીસર્ણિ પંચર્હિ સર્ણિ નેમી ડ સિદ્ધિગઓ ॥ ૩૦૮ ॥
 પંચર્હિ સમણસર્ણિ મહ્ગી સંતી ડ નવસર્ણિ તુ ।
 અદ્ધસર્ણં ધમ્મો સર્ણિ છર્હિ વાસુપુજ્જજિળો ॥ ૩૦૯ ॥
 સચસહસાણંતર્જિણસ્સ િમલસ્સ છસ્સહસ્સાઈ ।
 પંચ સયાઈ સુપાસે પચ્ચમામે તિણિ અદ્ધ સયા ॥ ૩૧૦ ॥
 દસર્હિ સહસ્સેર્હિ વસમ્મો સેસા ડ સહસ્સપરિવુદ્ધા સિદ્ધા ।
 કાલાઈ જં ન મળિઅં પદમણુઓગાઠ તં જેઅં ॥ ૩૧૧ ॥
 ઇચ્ચેવમાઈ સઘં જિળાણ પદમાણુઓગઓ જેઅં ।
 ઠાણાસુ ણત્થં પુણ મળિઅં પગઅં અઓ વુચ્છં ॥ ૩૧૨ ॥
 વસમ્મજિણસમુદ્ધાણં ડદ્ધાણં જં તઓ મરીડસ્સ ।
 સામાઈઅસ્સ ઇસો જં પુવ તિગમોડહિગઓ ॥ ૩૧૩ ॥

પહેલાં તીર્થકરની નિર્વાણરૂપ અન્તક્રિયા તે છ ઉપવાસે થઈ, બાકીનાઓની એક માસના ઉપવાસે, અને વીરજીનની એ ઉપવાસે અન્તક્રિયા થઈ. અષ્ટાપદ ચંપાપુરી-ગી-રનાર-પાવાપુરી અને સમ્મેજનારાખર ઉપર અનુક્રમે ઋષભદેવ, વાસુપૂજ્ય, નેમીનાથ, મહા-વીરસ્વામી, અને બાકીના તીર્થકરે ભક્તિ ગયા. ભગવાન મહાવીર દેવ એકલાજ ભક્તિ ગયા, પાર્થનાથ તેત્રીસની સાથે, પાંચસો છત્રીસની સથે નેમીનાથ, પાંચસો અમરો સહિત મહી-નાથ, નવસો સાધુ સાથે શાન્તિનાથ, આઠસો સાથે ધર્મનાથ, છસો સાથે વાસુપૂજ્ય, સાત હજાર સાધુ સહિત અન્તનાથ, છ હજાર સાથે ત્રિભુવનાથ, પાંચસો સાધુ સાથે સુપાર્થનાથ, આઠસો ને ત્રણ સાધુ સાથે પદમણુ દેવ મી, દસહજાર સાધુ સહિત ઋષભદેવ અને બાકીના જિનેશ્વર એક હજારના પરિવારે સિદ્ધ પામ્યા. અહીં નિર્વાણના કાળ વગેરે બે નથી કહ્યા તે પ્રથમ અનુયોગથી જાણવા. એ વિગેરે સર્વ જિનેશ્વર સંબંધી પ્રથમ અનુયોગથી જાણી લેવું. પરંતુ સ્થાન શૂન્ય ન રહે એટલા માટે અહીં તે કહ્યું છે. હવે પ્રસ્તુત કહીશું. ઋષભજિનનું સમુત્થાન, અને તે પછી મરીચીનું ઉત્થાન એ પ્રમાણે બે પૂર્વે સામાયિકને નિર્ગમ આધકૃત છે, તે કહેવાશે. ૩૦૫ થી ૩૧૩

ચિત્તવહુલદ્વમીષ ચરહિ સહસ્સેર્હિ સો ડ અવરણ્દે ।

સીઆ સુદંસણાપ સિદ્ધન્થવર્ણમિ છેદેળં ॥ ૩૧૪ ॥

ચરો સાહસ્સીઓ લાઠં કાઠ્ઠણ અપ્પણા વેવ ।

જં ઇસ જહા કાહી તં વહ અમ્હેડવિ કાઠામો ॥ ૩૧૫ ॥

વસમ્મો ચરવસમ્મર્ગે ચિત્તુણમયિગર્હં પરમ્પોરં ।

વોસદ્ધવચ્ચદેહો વિહરડ ગામાણુગર્મ તુ ॥ ૩૧૬ ॥

ળવિ તાવ જળો જાળઈ કા મિક્ત્વા ૯ કેરિસા વ મિક્ત્વયરા ? ।
 તે મિક્ત્વમલમમાળા વળમજ્ઞે તાવસા જાયા ॥ ૩૧ ॥ (મૂં મા)
 નમિવિનમીળે જાયળ નામિદો વિજ્ઞદાળ વેઅદ્ધે ।
 ઉત્તર દાહિળ સેદી સદ્વી પન્નાસ નગરાઈ ॥ ૩૧૭ ॥
 ભગવં અદીળમળસો સંવચ્છરમળસિઓ વિહરમાળો ।
 કળ્પાહિ નિર્મલિજ્ઞઈ વત્પામરણાસળેઈ ચ ॥ ૩૧૮ ॥
 સંવચ્છરેળ મિક્ત્વા લક્ષ્મી ઉસમેળ લોગનાહેળ ।
 સેસેહિ વોયદિવસે લક્ષ્મીઓ પદમમિક્ત્વાઓ ॥ ૩૧૯ ॥
 ઉસમસ્ત ઉ પારળઈ ઇચ્છુરસો આસિ લોગનાહસ્ત ।
 સેસાળં પરમદ્વં અમયરસરસોવમં આસી ॥ ૩૨૦ ॥
 છુદ્ધં ચ અહોદાળં દિવાળિ અ આહ્યાળિ તૂરાળિ ।
 દેવા ય સંનિવહ્યા વમ્બુદારા ચેવ છુદ્ધા ય ॥ ૩૨૧ ॥
 ગયડરસિજ્ઞસિવચ્છુરમદાળવમુદાર પીઠ ગુહપૂઆ ।
 તક્ત્વસિલાયલગમળં વાહુવલિનિવેઅળં ચેવ ॥ ૩૨૨ ॥

ચેતરવદી આઠમના દિવસે તે ચાર હબર પુરવાની સાથે અપરાન્હ વખતે મુઢ-
 ર્શના નામે શિબીકામાં આરૂઢ થઇને સિદ્ધાર્થ વનમાં છૂટ લક્ષ્મી કરીને દીક્ષા લીધો. તેમની
 સાથે જે ચાર હબર પુરવા હતા તેમણે પોતાના હાથેજ પંચમુષ્ટિક લેવા કરીને એવી પ્રતી-
 જ્ઞા કરી કે “ જે પ્રમાણે આ લગવાન ક્રિયાનુષ્ઠાન કરશે, તે પ્રમાણે અમે પણ કરીશું.”
 ઉત્તમવૃષભસમાન ગતિવાળા લગવાન ઋષભદેવ પરમધોર અભિમદ્ધ અહુણ કરીને શરીર
 સંબધી પ્રીતિકર્મ-શુદ્ધિના રહિત આમાનુષ્ઠાન વિચરવા લાગ્યા. તે વખતે મનુષ્યો જાણતા નહિ કે
 લિક્ષા દેવી હોય? અને લિક્ષુક પણ કેવા હોય? આથી તે હબર સાધુઓ લિક્ષા ન પામવાથી
 વનની અંદર તાપસો થયા, નામવિનમી લગવન્ત પાસે રાજ્યની યાચના કરવા લાગ્યા, પ્રસન્ન
 થએલા નાગેન્દ્રે તેમને વિદ્યાઓ આપી, અને વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર ઉત્તર-દક્ષિણ એણિમાં
 અનુક્રમે સાઠ અને પચાસ નગરો વસાવી રહેવા કહ્યું. લગવાન ઋષભદેવ એક વર્ષ પર્યન્ત
 આહાર ન મળવા છતાં અતીનમનથી વિહાર કરતા હતા, (અને લોકો તેમને) કન્યાઓ
 વસ્ત્ર-આભરણ તથા આસનો વડે નિમંત્રણ કરતા હતા. એ પ્રમાણે વિહરતા લોકના
 નાથ લગવાન ઋષભદેવે એક વર્ષે લિક્ષા પ્રાપ્ત કરી, અને બાકીના તીર્થકરોએ બીજેજ
 દિવસે પ્રથમ લિક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરી. લોકના નાથ ઋષભદેવના પ્રથમપારણે ઇશુ (શેરડી)નો
 રસ હતો, અને બાકીનાઓના પ્રથમપારણે અમૃતરસ જેવા રસાસ્વાદવાળું પરમાત્મ (ખીર)
 હતું. તે વખતે દેવોએ અહોહાન! અહોહાન! એવી ઘોષણા કરી, દિવ્ય વાજિન્ત્રો
 વગાડ્યાં, અને તેજ વખતે દ્રવ્યની વૃષ્ટિ કરી, ગજપુર નગરમાં (હસ્તિનાપુરમાં) ઐયાં-
 સકુમારે, ઇશુરસહુ દાન આપ્યું, દ્રવ્યની વૃષ્ટિ થઇ, ત્યાં ખીક રચના કરી, ગુરૂપૂજા પ્રવર્તિ,
 પછી લગવન્ત તક્ષશિલાએ ગયા, અને બાહુબલીને નિવેદન થયું. ૩૧૪ થી ૩૨૨.
 હવે બાકીના અજતાદિ તીર્થકરોને જે જે સ્થાનકે જેઓએ પ્રથમ લિક્ષા આપી
 તેમનાં નામે અને સ્થાનો કહે છે.

હૃતિયણુરં ૧ અઝોજ્ઞા ૨ સાવત્પી ૩ તહ્ય ચેવ સાકેઅં ૪ ।
 વિજયપુર ૫ વંમયલયં ૬ પાઠલિસંઢં ૭ પચમસંઢં ૮ ॥ ૩૨૩ ॥
 સેયપુરં ૯ રિદ્ધપુરં ૧૦ સિદ્ધત્યપુરં ૧૧ મહાપુરં ચેવ ૧૨ ।
 ધન્નરુદ્ધ ૧૩ વદ્ધમાર્ણ ૧૪ સોમણસં ૧૫ મંદિરં ૧૬ ચેવ ॥ ૩૨૪ ॥
 ચક્રપુરં ૧૭ રાયપુરં ૧૮ મિહિલા ૧૯ રાયગિહમેવ ૨૦ બોદ્ધવં ।
 વીરપુરં ૨૧ ઘારવર્ડ ૨૨ કોઅગઢં ૨૩ કોલ્લયગ્ગામો ૨૪ ॥ ૩૨૫ ॥
 ઇપ્પસુ પદમભિક્ષ્વા લદ્ધાઓ જિણવરેહિ સર્વેહિ ।
 દિલ્લા ડ જેહિ પદમં તેસિં નામાણિ બોચ્છામિ ॥ ૩૨૬ ॥
 સિઙ્ગસં ૧ વંમદત્તે ૨ સુરેદ્દત્તે ૩ યંદદત્તે ય ૪ ।
 પચમે ૫ અ સોમદેવે ૬ મહિદ ૭ તહ સોમદત્તે ૮ અ ॥ ૩૨૭ ॥
 પુસ્સે ૯ પુણવસૂ ૧૦ પુણનંદ ૧૧ સુનંદે ૧૨ જણ ૧૩ અ વિજણ ૧૪ ય ।
 તત્તો અ ધમ્મસીહે ૧૫ સુમિત્ત ૧૬ તહ વગ્ગસીહે ૧૭ અ ॥ ૩૨૮ ॥
 અપરાજિઅ ૧૮ વિસ્સતેણે ૧૯ વીસદ્દમે હોઈ વંમદત્તે અ ૨૦ ॥
 દિલ્લે ૨૧ ઘરદન્ને ૨૨ પુણ ધન્ને ૨૩ વહુલે ૨૪ અ બોદ્ધવે ॥ ૩૨૯ ॥
 ઇપ્પ કયંજલિહ્હા ભત્તીવહુમાણસુકલેસાગા ।
 તત્કાલ પહ્ધમણા પઠિલામેયું જિણવરિદ્ધે ॥ ૩૩૦ ॥
 સર્વેહિપિ જિણેહિ જહિઅં લદ્ધાઓ પદમભિક્ષ્વાઓ ।
 તહિઅં વસુધારાઓ શુદ્ધાઓ પુપ્ફવુદ્ધીઓ ॥ ૩૩૧ ॥
 અદ્ધત્તેરસ કોડી ઉક્કોસા તથ હોઈ વસુધારા ।
 અદ્ધત્તેરસ લવલા જહન્નિઆ હોઈ વસુધારા ॥ ૩૩૨ ॥
 સર્વેસિપિ જિણાણં જેહિં દિણ્ણા ડ પદમભિક્ષ્વાઓ ।
 તે પયણુપિઙ્ગદોસા દિવવરપરકમા જાયા ॥ ૩૩૩ ॥
 કેઈં તેણેવ મવેણ નિવ્વુઆ સઘકમ્મઉચ્ચુક્કા ।
 અત્તે તહ્યમવેણં સિન્નિસરસંતી જિણસગાસે ॥ ૩૩૪ ॥

હસ્તિનાપુર, અયોધ્યા, આવસ્તી, સાકેતપુર, વિજયપુર, અક્ષરથળ, પાટલીપુત્ર,
 પદ્મપુત્ર, ચેતપુર, રિદ્ધપુર, સિદ્ધાર્થપુર, મહાપુર, ધાન્યકર, વર્ધમાનપુર, સૌમનસપુર,
 માન્દર, ચક્રપુર, મિથિલાનગરી, રાજગૃહ, વીરપુર, દ્વારિકા, કોપકર અને કોલ્લકશ્રામ એ
 ગાંધારી અનુક્રમે બધા જિનેશ્વરોએ પ્રથમ શિક્ષા ગ્રંથની છે. જેણે એ પ્રથમ શિક્ષા
 આપી તેમનાં નામો હવે કહેવાશે. ઐયાંસકુમાર, અક્ષદત્ત, સુરેન્દ્રદત્ત, ઈન્દ્રદત્ત, પદ્મ, સૌ-
 મદેવ, મહેન્દ્ર, સોમદત્ત, પુષ્પ, પુનર્વસુ, પૂર્ણનન્દ, સુનન્દ, જય, વિજય, ધર્મસિંહ, સુ-
 મિત્ર, વ્યાધસિંહ, અપરાજિત, વિશ્વસેન, અક્ષદત્ત, દત્ત, વરદત્ત, ધન્ય, અને બહુલ. એ-
 આએ બે હાથ ભેડી ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક શુકલેશ્વરચાવાળા થયા થકા, તત્કાળ
 પ્રસન્ન ચિત્તવંત થઈ જિનેશ્વરોને પ્રતિલાલ્યા હતા. જે જે સ્થળે જિનેશ્વરોએ પ્રથમ શિક્ષા

લીધી ત્યાં ત્યાં વસુધારા અને પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થઈ. તેમાં ઉત્કૃષ્ટથી સાગરમાર કેડ અને જમન્યથી સાગરમાર લાખ વસુધારાની વૃષ્ટિ થાય છે. સર્વ જિનેશ્વરને જેઓએ પ્રથમ શિક્ષા આપી છે, તેઓ અતિઅલ્પ રાગદ્વેષવાળા, અને દિવ્ય તથા શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા થયા. એમાંના કેટલાક તેજ ભવે સર્વક્રમથી શુકાકને ગોક્ષે ગયા, કેટલાક ત્રીજે ભવે, અને કેટલાક જિનેશ્વરની સાથે ગોક્ષે ગયા. ૩૨૩ થી ૩૩૪.

ફલે સચિદ્દીપ પૂર્વમહદ્દદુ ધમ્મચક્રં તુ ।

વિહરઇ સદસમેગ છત્તમત્યો મારહે વાસે ॥ ૩૩૫ ॥

બહલી અદંબહુલા જોળગવિસઓ સુવજમ્મી અ ।

આદિદિઆ મગવઆ હસમેળ તવં ચરંતેણં ॥ ૩૩૬ ॥

બહલી અ જોળગા પલ્હમા ય જો મગવયા સમણુસિદ્ધા ।

અન્ને અ મિચ્છન્નાઈં તે તડઆ મહયા જાયા ॥ ૩૩૭ ॥

તિત્યપરાણં પદ્મો હસમરિસી વિહરિઓ નિલ્લસગો ।

અદ્વાવઓ જગવરો અગ્ગયમ્મી જિણવરસ્સ ॥ ૩૩૮ ॥

છત્તમત્યપ્પરિઆઓ વાસસહસ્સં તઓ પુરિમતાલે ।

જમ્મોહસ્સ ય દેટ્ટા હપ્પણં કેવલં નાણં ॥ ૩૩૯ ॥

ફળ્લુણવહુલે ઇકારસીઈ અહ અદ્ધમેજ મત્તેણં ।

હપ્પણ્ણમિ અણંતે મહ્ધયા પંચ પ્પણવપ્ ॥ ૩૪૦ ॥

હપ્પણ્ણમિ અણંતે નાણે જરમરણવિપ્પમુક્કસ્સ ।

તો દેવદાણવિંદા કરિંતિ મહિમં જિણિવરસ્સ ॥ ૩૪૧ ॥

હજ્જાણ પુરિમતાલે પુરો (૩) વિળીઆઈ તત્થ નાણવરં ।

ચવ્વક્કુપ્પાયા ય મરહ નિવેઅણં ચેવ દોહંપિ ॥ ૩૪૨ ॥

આહહ વરસાલાપ્ હપ્પણં ચકરયણમરહસ્સ ।

જવલ્લસહસ્સનરિવુદં સઘરયણામયં ચક્રં ॥

તાયંમિ પૂરપ્પ ચક્ર પૂરપ્પં પૂઅનારિહો તાઓ ।

ઈહલોઈઅં ચ ચક્રં પરલોઅસુહાવહો તાઓ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રાતઃકાળે સર્વ ઋદ્ધિ સહિત હું ભગવંતને પૂજીશ એમ બાહુપલીએ વિચાર્યું પણ પ્રાતઃકાળે ભગવંતને ન જોવાથી ત્યાં ધર્મચક્ર કર્યું. છદ્મસ્થપણે ભગવંત એક હજાર વર્ષ સુધી હારત વર્ષમાં વિચરવા લાગ્યા. બહુલીદેશ, અંગમકાલી, યોનકવિષય, સુવર્ણ-ભૂમિમાં ભગવાન ઋષભદેવ તથા આચરતા ફરતા હતા. જે બહુલી-યોનક-અને પશ્ચિમ દેશવાસી લોકો ને બીજા પણ જે એએએ મિથ્યાદૃષ્ટિ હતા તેમને ભગવંતે શિક્ષા આપી તેઓ તે વખતે ભદ્રકલાવને પામ્યા. તીર્થકરોમાં પ્રથમ શ્રી ઋષભદેવ ઉપસર્ગ રહિત વિહાર કરીને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ગોક્ષે ગયા. જિનેશ્વરને છદ્મસ્થપર્ચાય એક હજાર વર્ષના રહ્યા પછી પુરિમતાલ ઉદ્યાનમાં ન્વજોધ વૃક્ષની નીચે તેમને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ફાગણવદી અગીઆરશને દિવસે અદ્ભુતપ શુકલ હતા ત્યારે અનંત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, પછી પાંચ મહામતોની દેશના આપી. જરા અને મરણ રહિત એવા જિનેશ્વરને અનંત જ્ઞાન

ઉત્પન્ન થયા પછી દેવ અને દાનવેદ્રો ભગવન્તનો મહિમા કરે છે. વિનીતા નગરીમાં પુરિમતાલ ઉદ્યાનની અંદર ભગવન્તને જ્ઞાન થયું, (અને આયુધશાળામાં) ચક્ર ઉત્પન્ન થયું, એ બન્નેનું એકી સાથે ભરતને નિવેદન થયું. ભરતની આયુધશાળામાં જે ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થયું, તે હજાર યક્ષોથી અધિષ્ઠિત અને સર્વ રત્નમય હતું. (આ બન્નેમાંથી પ્રથમ કોની પૂજા કરવી ? એવો વિચાર કરતાં નિર્ણય કર્યો કે) તાતને પૂજ્યાદી ચક્ર-રત્ન પૂજેલું છે, કેમકે પિતાશીજ પૂજાને લાયક છે. ચક્રરત્ન આ લોકમાં સુખકારી છે અને પિતાજી પરલોકમાં સુખકારી છે. ૩૩૫ થી ૩૪૩

સહ મસ્તેવાઈ નિગ્ગઓ કહણં પવજ્ઞ સસમ્પેણસ્સ ।

ધંમ્મો મરીઈ દિક્ખા સુંદરી ઓરોહ સુઅદિક્ખા ॥ ૩૪૪ ॥

પંચ ય પુત્તસયાઈં મરહસ્સ ય સત્ત નત્તુઅસયાઈં ।

સયરાહં પવ્વડઆ તંમિ કુમારા સમોસરણે ॥ ૩૪૫ ॥

મવળવડ વાળમેંતર જોડસયાસી વિમાળવાસી અ ।

સન્નિવ્હીઈ સપરિસા કાસી નાણપ્પયામહિમં ॥ ૩૪૬ ॥

દઢ્ઢુળ કીરમાણિં મહિમં દેવેહિ સ્વત્તિઓ મરિઈં ।

સમ્પત્તલલ્લુલ્લો ધમ્મં સોઝ્ઞ પવ્વડઓ ॥ ૩૪૭ ॥

(ભરતરાજ) મરુદેવીની સાથે (ભગવન્તને વંદન કર્યા) નીકળ્યો, ધર્મકથા (સાંભળીને) મુપભસેનની પ્રવ્રજ્યા અને ત્યાં બ્રાહ્મી અને મરીચિએ દીક્ષા લીધી, મુકન્દ-રીને અટકાવી, તેથી દીક્ષા લીધી નહી. ભરતના પાંચસો પુત્રોએ અને સાતસો પાત્રોએ તે સમવસરજીમાં શીઘ્ર દીક્ષા લીધી. પર્ષદા યુક્ત ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, અને વિમાનવાસી દેવોએ સર્વ ઋદ્ધિસહિતપણે ભગવન્તને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાનો મહિમા કર્યો. દેવોવડે મહિમા કરાતો જોધને ક્ષત્રિય મરિચી સમ્યક્વજ્રહિ પામ્યા અને ધર્મ સાંભળીને દીક્ષા લીધી. ૩૪૪ થી ૩૪૭.

માગહવરદામપભાસ સિંધુલંઢપવાય તપિસગુહા ।

સઠ્ઠિં વાસસહસ્સે ઓઅવિહં આગઓ મરહો ॥ (પ્રક્ષિપ્તા)

માગહમાઈં વિજયો સુંદરિપવ્વજ્ઞ વારસમિસેમ્મ ।

આળવળ ભાગ્ગાણં સમુસરણે પુચ્છ દિટ્ઠંતો ॥ ૩૪૮ ॥

બાહુવલિકોવકરણં નિવેઅણં ચક્રિદેવયાકહણં ।

નાહમ્મેણં જુજ્ઞે દિક્ખા પઢિમા પઢ્ઢ્ઞા ય ॥ ૩૪૯ ॥

પદમં દિટ્ઠોજુલ્લં વાયાજુલ્લં તહેવ વાહાર્હિં ।

મુઠ્ઠીહિ અ દંડેહિ અ સન્વત્પવિ જિપ્પપ મરહો ॥ ૩૨ ॥ (મૂ. ભા.)

તાહે ચક્રં મળસી કરેઈ પત્તે અ ચક્રરયર્ણમિ ।

બાહુવલિણા ય મણિયં ચિરત્થુ રજ્જસ્સ તો તુજ્ઞ ॥

ચિત્તેઈ ય સો મજ્ઞં સહોઅરા પુવ્વદિવિલ્લયા નાણી ।

અહયં કેવલિદ્ધોઈં વચ્છેહામિ ટિઓ પઢિમં ॥ (પ્રક્ષિપ્તે)

સો એવ જિપ્પમાણો વિહુરો અહ નલ્લઈં વિચિત્તેઈં ।

કિં મત્તિં એસ ચક્ષી ? જહ દાણિં દુન્વલો અહયં ॥ ૨૩ ॥
 સંવચ્છરેણ ધૂઅં અમૃદલ્લક્ષ્વો ડ પેસણ અરિહા ।
 હૃત્પિઓ ઓયરત્તિ અ વુત્તે ચિન્તા પપ નાણ ॥ ૨૪ ॥ (મૂ. ભા.)
 સ્વપ્પણનાણરયણો તિણ્ણપણ્ણો જિણસ્સ પામૂલે ।
 ગત્તું નિત્થં નમિત્તં કેવલિપરિસાઈ આસોણો ॥ ૨૫ ॥ (મૂ. ભા.)
 ફાઝ્ઞણ એગલ્લંતં મરહોડવિ અ મુંજણ વિઝલભોણ ।
 મરિઈવિ સામિપાસે વિહરઈ તવસંજમસમગ્ગો ॥ ૨૬ ॥ (મૂ. ભા.)
 સામાઈઅમાઈઅં ઇફારસમાડ જાવ અંગાડ ।
 હજ્જુત્તો મત્તિગત્તો અહિજ્જિઓ સો ગુહસગાસે ॥ ૨૭ ॥ (મૂ. ભા.)

માગધ, વરદામ, પ્રભાસ, સિન્ધુ, ખંડપ્રપાત, અને તમિસાપુટા પર્યન્ત જઇ સર્વ દેશોનો સાઠ હજાર વર્ષે વિજય કરીને ભરત પાછા આવ્યા. માગધાદિ તીર્થ વિગેરેના વિજયકરી આવ્યા પછી સુન્દરીને દીક્ષા અપાવી, બાર વષ પર્યન્ત અભિષેક થયો, ભાઇઓને આજ્ઞા માનવા કહ્યું તેઓએ ભગવન્તે પ્રશ્ન કર્યો, દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. બાહુબલિ એ કોપ કર્યો, ચક્રિને નિવેદન કર્યું, કેવતાતું આવ્યું, હું અધર્મથી યુદ્ધ નહિ કરું, એમ વિચારીને રાજ્ય ત્યાગ, દીક્ષા લઇને પ્રતિમા ધારણ કરી, નાના ભાઇઓને નહિ વાંઢવા પડે માટે કેવલજ્ઞાનીની પ્રતિજ્ઞા કરી, પ્રથમ દૃષ્ટિયુદ્ધ, તે પછી વચનયુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ. મુષ્ટિયુદ્ધ અને ઈંડયુદ્ધ એ સર્વ પ્રકારના યુદ્ધમાં ભરતચક્રિ જિતાયા. (ત્યારે તેણે ચક્રતું સ્થરણ કર્યું, ચક્ર પ્રાપ્ત થયું, એટલે બાહુબલિએ કહ્યું, ધિકાર છે આ રાજ્યને અને તને, પછી રાજ્યનો ત્યાગ કરી સ્વયં પંચમુષ્ટિ લોચ કરીને ધ્યાનમાં ઉભા રહી ચિન્તવવા લાગ્યા કે) મારા નાના ભાઇઓ પૂર્વે દીક્ષા પામ્યા છે તેઓ જ્ઞાની થયા છે, તેથી હું પણ કેવળી થઈને ત્યાં જઈશ, એમ વિચારીને પ્રતિમા અંગીકાર કરી ઉભા જિતાવાથી વિદુર થએલ તે ભરતરાજાએ વિચાર્યું કે) શું આ ચક્રિ છે ? હું હવે નિમળ છું ? , એક વર્ષ પછી ભગવાન અમૃદલક્ષ્યાલા ઋષભદેવે બાહુબલિને પુત્રીને (એ પુત્રીઓને) શાકલી અને કહાંચું કે “ હસ્તીપરથી ઉતરે ” એમ કહે છતાં તેના વિચાર કરીને પણ ઉપાડતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. જ્ઞાનરત્ન ઉત્પન્ન થએ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી જિનેશ્વરના ચરણ મૂળે જઈને તીર્થને નમસ્કાર કરીને કેવળીની પર્યાદમાં બાહુબલિ બેઠા. પછી એકછત્ર રાજ્ય કરીને ભરત ચક્ષી વિપુલ ભોગો ભોગવવા લાગ્યા, અને મરીચિ પણ તપ-સંયમયુક્ત સ્વામિની પાસે વિચરવા લાગ્યા, ઉદમવાન થઈને ભક્તિયુક્ત થઈ શરૂ પાસે તે સામાયિકાદિથી આરંભીને અંગીઆર અંગ પર્યન્ત લાગ્યા. ૩૨ થી ૩૭ મૂળ ભાષ્ય.

અહ અણયા કયાઈ ગિમ્હે ઝહેજ પરિગયસરીરો ।
 અણ્ણાણણ ચડ્ડો ઇમં કુલિમં વિચિત્તે ॥ ૩૫૦
 મેરુગિરીસમમારે ન હુમિ સમત્તયો મુહુત્તપવિ વોહું ।
 સામણ્ણ મુજે ગુણરહિઓ સંસારમણુકંસી ॥ ૩૫૧ ॥
 એવમણુચિત્તેત્તસ્સ તસ્સ નિજગા મઈ મણુપ્પણ્ણા ।
 હલ્લો મણ હવાઓ જાયા મે સાસંયા સુદ્ધી ૩૫૨ ॥

સમણા તિદંદવિરયા ભગવંતો નિહુઅસંકુદઅર્ગા ।
 અજિદંદિઅદંદસસ ડ હોડ તિદંદં મહં ચિધં ॥ ૩૫૩ ॥
 છોદંદિઅમુંદા સંજયા ડ અહયં યુરેણ સસિહો અ ।
 ધૂલગપાણિવહાઓ વેરમણં મે સયા હોડ ॥ ૩૫૪ ॥
 નિકિંચણા ય સમણા અકિંચણા મજ્ઞ કિંચણં હોડ ।
 સીલમુગંધા સમણા અહયં સીલેણ દુમંધો ॥ ૩૫૫ ॥
 વચગયમોહા સમણા મોહચ્છણસસ છત્તયં હોડ ।
 અણુવાહણા ય સમણા મજ્ઞં તુ ડવાહણા હોડ ॥ ૩૫૬ ॥
 મુદ્ધંવરા ય સમણા નિરંબરા મજ્ઞ ધાડરચાઈ ।
 હુંતુ ઇમે વત્થાઈ અરિહોમિ કસાયકલ્લસમઈ ॥ ૩૫૭ ॥
 વજ્જંતડવજ્જમીરુ વહુજીવસમાડલં જલારંધં ।
 હોડ મમ પરિમિણં જલેણ ણ્હોણં ચ પિઅણં ચ ॥ ૩૫૮ ॥
 એવં સો રૂદઅમઈ નિઅગમડવિગપ્પિઅં ઇયં લિંગં ।
 તદ્દિતહેડમુશુત્તં પારિવજ્જં પવત્તેઈ ॥ ૩૫૯ ॥
 અહ તં પાગદહ્વં દહં પુચ્છેઈ વહુજણો ધમ્મં ।
 ફહઈ જઈણ સો સો વિઆલણે તસસ પરિકહણા ॥ ૩૬૦ ॥
 ધમ્મકહાઅવિત્તત્તે ડવાટ્ટે દેઢ મગવઓ સીસે ।
 ગામનગરાઈઆઈ વિહરઈ સો સામિણા સદ્ધિં ॥ ૩૬૧ ॥
 સમુસરણ મત્ત ડગ્ગહ અંશુલિ ક્કય સક સાવયા અહિઆ ।
 જેઆ વદ્દઈ કામિણિ લંછણ અણુસજ્જણા અટ્ટ ॥ ૩૬૨ ॥
 રાયા આડ્ઘજસો મહાજસે અડ્ઘલે અબલમહે ।
 ઘલવિરિણ કત્તાવરિણ જલવિરિણ દંડવિરિણ અ ॥ ૩૬૩ ॥
 એપહિં અદ્ધમરહં સયલં શુત્તં સિરેણ ધરિઓ અ ।
 પવરો જિણિદમવહો સેસેહિં ન ચાઈઓ વોહું ॥ ૩૬૪ ॥
 અસ્સાવગપહિસેહો છટ્ટે છટ્ટે અ માસિ અણુઓગો ।
 કાલેણ ય મિચ્છત્તં જિણંતરે સાહુવોચ્છેઓ ॥ ૩૬૫ ॥

તે પછી અન્યદા કોઈ વખત ધીરનકુતુમાં ગરમીથી વ્યાસ શરીરવાળો તે અસ્નાન
 (નહીં નાહાતું તે) પરિસહવડે (સયમથી) ત્યજએલો આ પ્રમાણે કૃતિસતલિંગત્ત
 ચિન્તવન કરવા લાગ્યો, શુશરહિત અને સસારની આકાંક્ષાવાળો હું મેરૂપર્વત સમાન-
 ભાર વાળા સાધુના શુભો ધારણ કરવાને શુદ્ધત માત્ર પણ સમથ નથી. એ પ્રમાણે (વચા-
 રતાં તેને સ્વમતિ ઉત્પન્ન થઈ કે એ ઉચિત ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, અને શાશ્વત છુદ્ધી થઈ.
 નિમૂત (મનના અશુભવ્યાપાર ચિન્તનના ત્યાગવાળા) સંકુચિત અગવાળા લગવાન
 અમણા ત્રણ દંડથી વિરામ પામેલા છે, અને હું તે અણતે દિય તથા દંડથી વિરામ નહિ

પામેલો હોવાથી માફ ચિન્હ (લિંગ) ત્રિદંડ હો, અમણો લે.ચવડે અને ઇન્દ્રિયવડે મુ'ડ અને હું' અસંપત છું' તેથી અસંપડે મુ'ડન અને શિખાવાળો થઈ તેમજ સ્થૂલ પ્રાણિ-વધથી મારે હંમેશાં વિરમણ હો. સાધુઓ અકિંચન હોવાથી નિષ્કંચન છે, (હું' તેવો નથી તેથી) મારે કિંચન (સુવર્ણાદિ) હો. વળી અમણો શીલવડે સુવાસીત છે, અને હું' તો શીલવડે દુર્ગંધ છું. સાધુઓ મોહરહિત છે અને હું' મોહથી આચ્છાદિત છું' તેથી મારે ઇન્દ્ર હો. સાધુઓ ઉપાનહ (નોડા) રાહત છે, મારે ઉપાનહ (નોડા) હો. સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્રવાળા અને વસ્ત્ર વિનાન છે, મારે ધાતુથી રંગેલા વસ્ત્ર હો. કેમકે કપાયથી કલુ-પિતમતિવાળો હું' છું, તેથી તે વસ્ત્રો મને યોગ્ય છે. પાપલ્લીટ હોવાથી સાધુઓ બહુ છનો-થી સમાકુલ જળના આરંભના ત્યાગ કરે છે, મારે પરિમિત જલવડે સ્નાન અને પાન હો. એ પ્રમાણે રૂચિત મતિવાળા તેણે સ્વમતિથી વિકલ્પિત તેના હિતકારી એવા હેતુથી શુદ્ધ એવું પરિવ્રાજક લિંગ પ્રવર્તાવ્યું. પછી તેવા પ્રકારનું પ્રગટરૂપ જોધને ધણા માણસો તેને ધમ પૂજતા, તેથી તે તેઓને ઉત્તરમાં સાધુઓના ક્ષાન્ત્યાદિ ધર્મ સારી રીતે કહેતા. ધર્મ-કથાથી બોધ પામી આવેલા શિષ્યો ભગવન્તને આપતો, અને ગામ-નગરાદિને વિષે સ્વા-મિની સાથે તે વિચરતો. તે પછી અષ્ટાપદ પર્વતપર ભગવન્તનું સમવસરણ થયું. ભરત-મહારાજ આહાર લાંબા, ભગવન્તે તે મહાજન કર્યો, ઇન્દ્રે અવમહ પૂજ્યો, ભગવન્તે તે કહ્યો, ઇંદ્રનું રૂપ જોવાની ભરત રાજાની ઇચ્છા થવાથી ઇન્દ્રે અંશુદી બતાવી, તે બાબતનો ઓ-ચવ કર્યો ત્યારથી ઇન્દ્રવજ્રોત્સવ પ્રવર્ત્યો, લાવેલા આહારને શું કરે ? એમ ભરતે પૂજ-વાથી ઇન્દ્રે કહ્યું કે તારાથી જે અધિક હોય તેઓને આપ, વિચાર કરતાં “ આવકો આરા-થી અધિક છે ” એમને તે આપ્યો, જમ્યા પછી ભરતરાજાના કહેવાથી તેઓ કહેતા કે “ તું જિતારો છે, ભય વધે છે ” કાકિણીરત્નથી આવકનાં ચિન્હ કર્યાં, આ પ્રમાણે આઠ પાટ લગી ચાલ્યું અને ધર્મનું પ્રવર્ત પછુ આઠ તીર્થકર મુધી ચાલ્યું. ભરતપછી આદિત્યશાસ, મહાપશા, અતિષળ, બળભદ્ર, બળવીર્ય, કાર્તવીર્ય, જળવીર્ય, અને દંડ વીર્ય રાજાઓ થયા, તેમણે સકળ અર્ધભરત ભોગવ્યું, અને જિનેશ્વરનો શ્રેષ્ઠકૃત મરત-કે ધારણ કર્યો, બીજાઓવડે તે ધારણ કરી શકાયો નહી. પછી જે આવક નહતા તેમનો વિશેષ કર્યો, છ છ મહિને અયુરોગ (પરીક્ષા) થતી, કેટલાક મળ ગયા પછી નવમા જિ-નના આંતરે સાધુઓના વિશેષ થવાથી તેઓ ત્રિધ્યાત્વ પામ્યા. ૩૬૫

હવે ઉક્તાવુક્તાર્થદ્વારસમ્રહની ગાથા અને દ્વારો કહે છે.

દાર્ણં ચ માહણાર્ણં ? વેષ કાસી અ ૨ પુચ્છ ૩ નિવાર્ણં ૪ ।

કુંડા ૫ યુષ દ્વ જિણહરે ૭ કવિલો ૮ મર- પ દિક્ષતા અ ૯ ॥ ૩૬૬ ॥

(મૂલદારગાથા)

પુનરવિઅ સમોસરણે પુચ્છીઅ જિણં તુ ચક્ષિણા મરહે ।

અપ્પુટ્ઠો અ દસારે વિત્થાને કો રૂં મરહે ? ॥ ૩૬૭ ॥

જિણચક્રિદસારાર્ણં વણ્ણ પમાણાઈં ૨ નાપ ૩ ગોત્તાઈં ૪ ।

આક ૫ પુર ૬ માઈ ૭ પિયરો ૮ પરિયાય ૯ મઈંચ ૧૦ સાહીઅ ॥ ૩૬૮ ॥

જારિસયા લોઅણુ મરહે વાસંમિ કેવલી તુમ્મે ।

પરિસયા કહ અન્ને તાવા ! હોર્હિં વિત્થયરા ? ॥ ૩૮ ॥ (મૂ. મા.)

અહ મળઈ જિજ્ઞાસીંદો મરહે વાસંમિ જારિસો અહયં ।
 ઇરિસયા તેવીસં અળ્લે હોઈતિ તિથયરા ॥ ૩૬૯ ॥
 હોહી અજિઓ સંમવ અમિણંદણ સુમઈ સુપ્પમ સુપાસો ।
 સસિ પુપ્પદંત સીઅલ સિજ્જંસો વાસુપુજ્ઞા અ ॥ ૩૭૦ ॥
 વિમલમણંતઈ ઘમ્મો સંતી કુંધૂ અરો અ મલ્લી અ ।
 સુણિસુવ્વય નમિ નેમો પાસો તહ વદ્ધમાણો અ ॥ ૩૭૧ ॥

ભરતરાજાએ આહુએને--આવકોને દાન ૧ તીર્થંકરની સ્તુતિનું સ્વરૂપ છે જેમાં એવા અને આવક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેઓને સ્વાધ્યાય મારે ભરતે આર્થવેદો કર્યા. ૨ (અનાર્થવેદો હમણાં ચાલે છે, તે પાછળથી મુલસા યાજ્ઞવલ્ક્યાદિકે રચ્યા.) ભગવન્તને પ્રશ્ન ૩, ભગવન્તનું અષ્ટપદે નિર્વાણ ૪, દેવોએ અગ્નિકુંડ કર્યા ૫, સ્તૂપ બનાવ્યા ૬, ભરતે જનશુદ્ધિ રચાવ્યાં ૭, કંપિલની દીક્ષા ૮, ભરતની દીક્ષા ૯. (આ નવ દ્વારો કહેવાશે. એમાંનાં પહેલાં બે દ્વાર પ્રથમ કહેવાઈ ગયાં છે.) પુનઃ પણ ભરતે સમવસરણમાં જનેશ્વરને પૂછ્યું કે ભગવન્ ! આ ભરતક્ષેત્રમાં અહીં કોણ ચક્રવર્તિ અને તીર્થંકર છે, અને વાસુદેવ છે ? (આથી) જન-ચક્રિ અને વાસુદેવના વર્ણ પ્રમાણ નામ ગોત્ર ઓથુ-નગર-માતા-પિતા-પર્યાય-અને ગતિ કહી, હે તાત ! જેવા લોકશુદ્ધિ કેવળી ભગવન્ત આપ છે, તેવા બીજા તીર્થંકરો હે પીતાણ ! કેટલા થશે ? જનેશ્વરે કહ્યું-ભરત ! જેવા અગ્ને છીએ, તેવા બીજા ત્રેવીસ તીર્થંકરો આ ભરતને વિષે થશે. અમારા પછી અનુ-ક્રમે અજીતનાથ, સંભવનાથ, આલોનદન, મુખાર્તનાથ, પદામણ સુપાર્થનાથ, ચંદ્રપ્રભ, પુષ્પદત્ત, શીતળનાથ, ત્રેયાંસનાથ, વાસુપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાન્તિનાથ, કૃત્યુનાથ, અરુનાથ, અક્ષિનાથ, મુનિમુદ્રત, નમિનાથ, નેમીનાથ, પાર્થનાથ અને વર્ધમાન સ્વામી થશે. ૩૬૬-થી-૩૭૧.

અહ મળઈ નરવરિંદો મરહે વાસંમિ જારિસો ઉ અહં ।
 તારિસયા કદ અગ્ને તાયા હોઈતિ રાયાણો ॥ ૩૭૨ ॥
 અહ મળઈ જિજ્ઞાસીંદો જારિસમો તં નરિંદસહુલો ।
 ઇરિસયા ઇવારસ અળ્લે હોઈતિ રાયાણો ॥ ૩૭૩ ॥
 હોહી સગરો મવવં સ્ષણંકુમારો ય રાયસહુલો ।
 સંતી કુંધૂ અ અરો હોઈ સુમૂયો ય કોરવો ॥ ૩૭૪ ॥
 જવમો અ મહાપત્તમો હરિસેણે ચેવ રાયસહુલો ।
 જયનામો અ નરવર્ધ વારસમો વંમદત્તો અ ॥ ૩૭૫ ॥
 હોઈતિ વાસુદેવા નત્ર અળ્લે નીલપીઅકોસિજ્ઞા ।
 હલમુસલચક્રજોહી સવાલગરુડજ્ઞયા દો દો ॥ ૩૯ ॥ (મૂં માવ્યમ)
 તિવિદ્ધ અ ૧ દિવિદ્ધ ૨ સયંમૂ ૩ પુરિમુત્તમે ૪ પુરિસસીદે ૫ ।
 તહ પુરિમપુંડરી ૬ દત્તે નારાયણે ૮ કણ્ઠે ૯ ॥ ૪૦ ॥ (મૂં માવ્યમ)
 અપલે ૧ વિનપ ૨ મહે ૩, સુપ્પમે અ ૪ મુદંસણે ૫ ।

આણંદે ૬ પંદળે ૭ પડમે ૮, રામે ૯ આત્મ અપચ્છિમે ॥ ૪૧ ॥ (ભાવ્યમ)

આસંગોવે ૧ તારય ૨ મેરય ૩ મહુકેદવે ૪ નિર્મુમે ૫ અ ।

ઘલિ ૬ પહરાણ ૭ તહ રાવળે ૮ અ નવમે જરાસિંધુ ॥ ૪૨ ॥ (ભાવ્યમ)

एए खल पदिसचू किचीपुरिसाण वासुदेवाणं ।

सवे अ चकगोही सवे अ हया सचकेहिं ॥ ४३ ॥ (भाव्यम्)

અકર્ત્તિ ભરતે કહું, હે તાત ! ભારતવર્ષમાં જેવો હું અકર્ત્તિ રાજા છું તેવા બીજા કેટલા રાજાઓ થશે ? પછી જિનેશ્વરે કહું, જેવો હું નરેન્દ્રશાહ્નલ છે, તેવા બીજા અગ્નીઆર રાજાઓ થશે. સગર, મધવા, સનતકુમાર, શાન્તનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, સુભૂમ (કૈરવ્યગેત્રી) નવમા મહાપદ્મ, હરિવેણ, જયસેનરાજા અને આરમો બ્રહ્મદત્ત અકિ થશે. બીજા નવ વાસુદેવ અને બલદેવ થશે, તેઓ દીલા-ખીળા વસ્ત્ર પહેરનારા, હળ-મુશળ અને અકંથી યુદ્ધ કરનારા તેમજ તાલ જરડના ચિન્હની ધનવાળા એ બંને હોય છે. ત્રિપૃષ્ઠ, દ્વિપૃષ્ઠ, સ્વયંજ, પુરુષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષપુંડરીક, કલ, નારાયણ અને કૃષ્ણ (એ નવ વાસુદેવ) અથળ, વિજય, ભદ્ર, મુપ્રભ, મુદર્શન, આનંદ, નંદન, પદ્મ અને રામ (એ નવ બળદેવ) અર્ધમીવ, તારક, મેરક, મહુકેદલ, નિશુલ, બલિ, પ્રહલાદ, રાવણ, અને નવમે જરાસિંધુ, એ નવ પ્રતિવાસુદેવ કીર્તીપુરુષ વાસુદેવના શત્રુઓ છે. તે બધા અકંથી યુદ્ધ કરનારા અને પોતાનાજ અકંથી મૃત્યુ પામેલા હોય છે. ૩૭૨ થી ૩૭૫ ભા. ૩૬ થી ૪૩.

હવે તીર્થકરોના વર્ણ તથા શરીરતું પ્રમાણ કહે છે.

પડમામ વાસુપુજ્ઞા રક્તા સસિપુન્ફદંત સસિગોરા ।

મુવય નેમી કાલા પાસો મહી પિયંગામા ॥ ૩૭૬ ॥

વરકળગતવિઅગોરા સોલસ તિયંકરા મુણેયવા ।

પસો વળવિભાગો ચડવોસાણ જિનવરણ ॥ ૩૭૭ ॥

લસમો પંચધણુસય પાસો નવ સતરયણિયો વીરો ॥

સેસદ્ધ પંચ અદ્ય પળ્લા દસ પંચ પરિહોળા ॥ (મસિસા)

પંચેવ ૧ અદ્યપંચમ ૨ ચત્તાર ૩ દુઠ્ઠ ૪ તહ વિગં ૫ ચેવ ।

અદ્વાદ્વજ્ઞા ૬ દુણિ ૭ અ દિવદ્ ૮ મોગં ઘણુસયં ૯ ચ ॥ ૩૭૮ ॥

નડૈં ૧૦ અસીં ૧૧ સત્તરિ ૧૨ સટ્ટી ૧૩ પળ્લા સ ૧૪ દોઝ નાયવા ।

પળ્યાલ ૧૫ ચત્તર ૧૬ પળ્લોસ ૧૭ તીસા ૧૮ પળ્લોસ ૧૯ વીસાર ૨૦ ચ ॥ ૩૭૯ ॥

પળ્લરસ ૨૧ દસ ઘણૂજિ યરર નવ પાસોર ૨૨ સત્તરયણિઓ વીરોર ૨૪ ।

નામા પુન્નુત્તા સલ્લ તિત્તયરણ મુણેય ॥ ૩૮૦ ॥

પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય રક્તવર્ણના, ચંદ્રપ્રભ અને પુષ્પદંત ચંદ્રસમાન ગૌરવ-વર્ણવાળા, મુનિસુમત અને નેમીનાથ શ્યામવર્ણવાળા, પાર્થનાથ અને મહીનાથ રાયણ વૃક્ષના જેવા વર્ણવાળા, બાકીના સોળ તીર્થકર તથાવેલા ઉત્તમ મુપર્ણના જેવા વર્ણવાળા

ભણવા, એ પ્રમાણે ચોવીસે જિનવરોના વર્ણુ વિભાગ છે. પેહેલા શ્રીપલદેવ તીર્થ-
કરતું પાંચશેા ધતુબ્ય અને તેવીસમા પાર્થનાથનું નવ ધતુબ્ય અને મહાવીર સ્વામિતું
સાત હાથતું અને બીજાથી નવ મુધીના તીર્થકરોતું શરીર એક બીજાથી પચાશ
પચાશ ધતુબ્ય આછાં કરવાં અને દશમાથી ચૌદ મુધીના તીર્થકરોતું શરીર એક
બીજાથી દશ દશ ધતુબ્ય આછું કરતું અને બાકીના આઠતું શરીર એક બીજાથી
પાંચ પાંચ ધતુબ્ય આછું કરતું. ૫૦૦ ધતુબ્ય (૧) સાડા ચારસો ધતુબ્ય (૨) ચા-
રસો ધતુબ્ય, (૩) સાડા ત્રણસો ધતુબ્ય (૪) ત્રણસો ધતુબ્ય (૫) અઠીસો ધતુબ્ય (૬) બસો
ધતુબ્ય (૭) દોઢસો ધતુબ્ય (૮) સો ધતુબ્ય (૯) નેતું ધતુબ્ય (૧૦) એ'સી ધતુબ્ય (૧૧) સીતેર
ધતુબ્ય (૧૨) સાઠ ધતુબ્ય (૧૩) પચાસ ધતુબ્ય (૧૪) પીરતાલીસ ધતુબ્ય (૧૫) ચાલીસ ધતુબ્ય
(૧૬) પાંત્રીસ ધતુબ્ય (૧૭) ત્રીસ ધતુબ્ય (૧૮) પચીસ ધતુબ્ય (૧૯) વીસ ધતુબ્ય (૨૦) પંદર
ધતુબ્ય (૨૧) દસ ધતુબ્ય (૨૨) નવ ધતુબ્ય (૨૩) અને સાત હાથતું પ્રમાણ ૨૪ (એ પ્રમાણે
વર્ધમાન પર્યંતાના જિનોતું અણુકંઠે ભણવું.) તીર્થકરના નામો પૂર્વે કહ્યા છે તેજ
ભણવાં. ૩૭૬ થી ૩૮૦.

હવે તીર્થકરના ગોત્ર, નગર અને માતા-પિતાનાં નામો કહે છે.

મુનિમુવઓ અ અરિહા અરિહનેમી અ ગોઅમસણુચા ।

સેસા તિત્થયરા સ્વહ કાસવણુચા મુનેયલા ॥ ૩૮૧ ॥

ઈકેલાગમૂમિ ૧ હજ્જા ૨ સાવતિય ૩ ત્રિણોઅ ૪ કોસલપુરં ૫ ॥

કોસંચો ૬ વાણારસી ૭ ચંદાણ ૮ તહ્ય કાફંદી ૯ ॥ ૩૮૨ ॥

મહીલપુર ૧૦ સોહપુરં ૧૧ ચંપા ૧૨ કંપિહ ૧૩ હજ્જા ૧૪ રયણપુરં ૧૫ ।

તિળેવ ગયપુરંમી ૧૮ મિહિલા ૧૯ તહ ચેવ રાયગિદં ૨૦ ॥ ૩૮૩ ॥

મિહિલા ૨૧ સોરિઅનયરં ૨૨ વાણારસિ ૨૩ તહ્ય હોઈ કુંદપુરં ૨૪ ।

લસમ્માઈણ જિણાણં જમ્મણમૂમી જહાસંલે ॥ ૩૮૪ ॥

મરુદેવિ ૧ વિજય ૨ સેણા ૩ સિદ્ધત્યા ૪ મંગલા ૫ મુસોમા ય ૬ ।

પુહવી ૭ લગલ્લ ૮ સામા ૯ નંદા ૧૦ વિઠ્ઠ ૧૧ જયા ૧૨ રામા ૧૩ ॥ ૩૮૫ ॥

મુજસા ૧૪ મુવય ૧૫ અહરા ૧૬ સિરિ ૧૭ દેવી ૧૮ પમાવઈ ૧૯ ।

પહમાવઈ અ ૨૦ વપ્પા ૨૧ અ, સિવ ૨૨ વમ્મા ૨૩ વિસલા ૨૪ ઇઅ ॥ ૩૮૬ ॥

નામી ૧ અ જિઅસત્તુ ૨ આ, જિયારિ ૩ સંવરે ઇઅ ૪ ।

મેહે ધરે ૬ પડેહે ૭ અ, મહસેણે ૮ અ સ્વત્તિ ॥ ૩૮૭ ॥

મુગોવે ૯ દહરદે ૧૦ વિઠ્ઠ ૧૧ વસુપ્પજે ૧૨ અ સ્વત્તિ ॥

કપ્પમ્મા ૧૩ સીહસેણે ૧૪ અ, માણ ૧૫ વિસયેણે ૧૬ ઇઅ ॥ ૩૮૮ ॥

સૂરે ૧૭ મુદંસણે ૧૮ હુંમે ૧૯ મુમિત્તુ ૨૦ તિગ્ગ ૨૧ મમ્મદતિગ્ગ ૨૨ અ ।

રાયા અ અસસેણે ૨૩ સિદ્ધત્તે વિ ય ૨૪ સ્વત્તિ ॥ ૩૮૯ ॥

સહેડવિ ગયા મુવલ્ જાડજરામરણવંધનવિમુક્તા ।

તિત્તયરા ભગવંતો સાસયમુક્તલ્ નિરાવાઈ ॥ ૩૯૦ ॥

મુનિમુક્તતજિન અને અરિષ્ટનેમી આતમજોત્રીય, તથા બાકીના તીર્થકરો કાશ્યપ-
ગોત્રીય જાણવા. ઇક્ષ્વાકુ ભૂમિ ૧ અયોધ્યા ૨, આવસ્તી ૩, વિનીતા ૪, કોશલપુર ૫, કો-
શાંબી ૬ વાણાસી ૭, અંદાનન ૮, કાકંદી ૯, ભદિલપુર ૧૦, સિંહપુર ૧૧ ચંપાપુરી
૧૨, કુંપીસ ૧૩, અયોધ્યા ૧૪, રત્નપુર, ૧૫, પછા ૧૬, ૧૭, ૧૮, ગજપુર, મિથિલા
૧૯, રાજગૃહ ૨૦, મિથિલા, ૨૧, રોયનગર ૨૨, વાણાસી ૨૩, અને કુંડપુર ૨૪, એ
પ્રમાણે કપભાદિ ચોવીસ જિનોની અનુક્રમે જન્મભૂમિઓ છે. મરદેવી ૧, વિજયા ૨ સેના
૩, સિદ્ધાર્થ ૪, મંગળા ૫, સુસીમા ૬, પૃથ્વી ૭, લક્ષ્મણા ૮, રયામા ૯, નંદા ૧૦,
વિષ્ણુ ૧૧ જયા ૧૨ રામા ૧૩ મુવશા ૧૪, મુન્નતા ૧૫; અચિરા ૧૬, શ્રી ૧૭, દેવી ૧૮,
પ્રભાવતી ૧૯, પદ્માવતી ૨૦, વપ્રા ૨૧, શિવા ૨૨, વામા ૨૩ અને ત્રિશલા ૨૪, (એ
ચોવીસ જિનની માતાઓનાં નામ જાણવાં) નાણી ૧, જિતરાત્રુ ૨, જિતારિ ૩, સંવર ૪,
એષ ૫ ધર ૬ પ્રતિષ્ઠ ૭, મહાસેન ૮, સુગ્રીવ ૯, હરરથ ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧, વસુપૂજ્ય ૧૨,
હૃતમર્મા ૧૩, સિંહસેન ૧૪, ભાત્ર ૧૫, વિશ્વસેન ૧૬, સ્વર ૧૭, સુદર્શન ૧૮, કુંભ ૧૯,
મુમિત્ર ૨૦, (વજ્ય ૨૧, સમુદ્રવજ્ય ૨૨, અશ્વસેન રાજ ૨૩ અને સિદ્ધાર્થ રાજ (એ
ચોવીસ જિનના પિતાઓનાં નામ જાણવાં.) બધાએ તીર્થકર લગવન્તો જન્મ જરા મરણ
અને બંધનથી મુક્ત થઇને નિરાબાધ શાન્તિ મુખવાળા મોક્ષમાં ગયા છે ૩૮૧ થી ૩૯૦.

હવે ચક્રવર્તિના વર્ણ-શરી પ્રમાણ-ગોત્ર-આયુષ-નગર-માતપિતાનાં નામો અને
ગતિ કહે છે.

સહેડવિ એગવળ્લા નિમ્મલકળગપ્પમા મુણેયવા ।

છફલ્લંબરહસામી તેસિ પમાણ અઓ વુચ્છં ॥ ૩૯૧ ॥

પંચસય ૧ અદ્ધપંચમ ૨ ઘાયાલીસા ચ અદ્ધપણુઅં ચ ૩ ।

ઇગયાલ ધણુસદ્દં ૪ ચ ચરત્યે પંચમે ચત્તા ૫ ॥ ૩૯૨ ॥

પળતીસા ૬ તીસા ૬ પુણ અઢાવીસા ૮ ચ વીસદ ધણૂણ ૯ ।

પળ્ણરસ ૧૦ વારસેવ ૧૧ ચ અપચ્છિમો સત્ત ચ ધણૂણિ ૧૨ ॥ ૩૯૩ ॥

ફાસવગુત્તા સહે ચવદસરયળાહિવા સમવલાયા ।

દેવિદવંદિપહિં જિણેહિં જિઅરાગદોસેહિં ॥ ૩૯૪ ॥

ચરરાસીઈ ૧ વાવતરી અ પુઢાળ સહસહસ્તાઈ ૨ ।

પંચ ૩ ચ તિણિ ૪ ચ ઈર્ણ ચ ૫ સયસહસ્તા ૭ વાસાળં ॥ ૩૯૫ ॥

પંચાળહ સહસ્તા ૬ ચરરાસીઈ અ ૭ અઢમે સઢી ૮ ।

તીસા ૯ ચ દસ ૧૦ ચ તિણિ ૧૧ ચ અપચ્છિમે સત્ત વાસસયા ૧૨ ॥ ૩૯૬ ॥

જમ્મળ વિળીય ૧ ડઙ્ગા ૨ સાવત્યો ૩ પંચ હસિળપુરંમિ ૮ ।

વાળારસિ ૯ કંપિલ્લે ૧૦ રાયગિહે વેવ ૧૧ કંપિલ્લે ૧૨ ॥ ૩૯૭ ॥

સુમંગલા ૧ જસવર્દ ૨ મદ્દા ૩ સહદેવિ ૪ અરૂ ૫ સિરિ ૬ દેવી ૭ ।

તારા ૮ જાલા ૯ મેરા ૧૦ ય વપ્પમા ૧૧ મહ્ય ચૂલળી અ ॥ ૩૯૮ ॥

લસમે ૧ સુમિત્તવિજયે ૨ સમુદ્ધવિજય ૩ અ અસ્સસેળે અ ૪ ।

તદ વીસસેળ ૫ સૂરે ૬ સુદંસળે ૭ કત્તવિરિણ અ ૮ ॥ ૩૯૯ ॥

પલ્લુત્તરે ૯ મહહરી ૧૦ વિજય રાયા ૧૧ તદેવ વંમે અ ૧૨ ।

ઓસપ્પિળી રૂમીસે પિલ્લનામા ચક્કવટ્ટીળ ॥ ૪૦૦ ॥

અદ્દેવ ગયા મોવલં સુમુમો વંમો અ સત્તમિ પુદવિ ।

મઘવં સળંકુમારો સળંકુમારં ગયા કર્ણ ॥ ૪૦૧ ॥

૭ અંડ ભરતના સ્વામી બધાએ ચક્રિઓ નિર્મળ સુવર્ણના જેવા એકજ વર્ણ-
વાળા જાણવા. હવે પછી તેઓના શરીરનું પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલા ચક્રિનું પાંચસો ધતુષ
ખીજનું સાડાચારસો ધતુષ, ત્રીજનું સાડીબેતાળીસ ધતુષ, ચોથાનું સાડીએકતાલીસ
ધતુષ, પાંચમાનું આળીસ ધતુષ, છઠાનું પાંત્રીસ; સાતમાનું ત્રીસ, આઠમાનું અઠ્યાવીસ
નવમાનું વીસ, દસમાનું પંદર, અગીયારમાનું બાર અને છેલ્લા બારમાનું સાત ધતુષ પ્રમાણ
શરીર જાણવું. દેવેદ્રોથી વંદિત અને જેમણે રાગદ્વેષ છાડ્યા છે એવા જિનેશ્વરોએ બધાએ
ચક્રિઓને કાર્યપગોત્રવાળા અને ચૌદ રત્નોના સ્વામિ કહ્યા છે. પહેલા ચક્રિનું ચોરાશી
લાખ પૂર્ણનું, ખીજનું બહેતિરે લાખ પૂર્ણનું ત્રીજનું પાંચલાખ વર્ણનું ચોથાનું ત્રણ
લાખનું પાંચમાનું એક લાખ વર્ણનું, છઠાનું પંચાણ્ડહજાર, સાતમાનું ચોરાશી હજાર,
આઠમાનું સાઠ હજાર, નવમાનું ત્રીસ હજાર, દસમાનું દસ હજાર, અગીયારમાનું ત્રણ
હજાર અને છેલ્લા બારમાનું સાતસો વર્ણનું આગ્ર જાણવું. પહેલાની જન્મ ભૂમિ વિનીતા;
ખીજની અયોધ્યા, ત્રીજની આવરતી, પછી પાંચ (૪ થા-૫ મા-છઠા-સાતમા ને આઠમા)
ની હસ્તિનાપુર, નવમાની વાણાશી, દસમાની કાંપીલપુર, અગીયારમાની રાજગૃહિ,
અને બારમાની કાંપીલપુર છે. હવે માતાનાં નામ કહે છે સુમંગલા, યશસ્વતી, ભદ્રા,
સહદેવી, અચિરા, શ્રી, દેવી, તારા, જવાળા, મેરા, વપ્રકા, અને સુલની (એ બાર ચક્રીની
માતાઓ જાણવી.) હવે પીતાનાં નામ કહે છે, ઋષભદેવ, સુમિત્રવિજય, સમુદ્ધવિજય,
અશ્વસેન વિશ્વસેન, સૂર, સુદર્શન, કાર્તવીર્ય, પાત્તર, મહાહરિ, વિજયસેન, અને બ્રહ્મ-
સેન (એ આ અવસર્ણિણીના બાર ચક્રવર્તિના પિતા જાણવા) બારમાંથી આઠ ચક્રિ મોક્ષે
ગયા, સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત સાતમીનરકે ગયા, અથવા અને સનતકુમાર ચક્રિ સનતકુમાર દેવ-
લોકમાં ગયા ૩૩૧ થી ૪૦૧.

હવે વામુદેવ-બળદેવનાં વર્ણ-પ્રમાણાદિ કહે છે.

વળ્લેણ વામુદેવા સન્ને નીલા ચ્લા ય સુકિલયા ।

પ્પસિ દેહમાળં વુચ્છામિ અદ્દાણુપુલી ॥ ૪૦૨ ॥

પદમો ઘળ્લણ્ણસીર્ફ ૧ સત્તરિ ૨ સહી ૩ અ પળ્ણ ૪ પળ્ણયાલા ૫ ।

અળ્ણત્તીસં ચ ઘળ્ણ ૬ છન્વીસા ૭ સોલસ ૮ દસેવ ૯ ॥ ૪૦૩ ॥

વલ્લદેવવામુદેવા અદ્દેવ હવંતિ ગોયમસગુ ત્તા ।

નારાયણપરમો પુણ કાસવગુણા મુખેઅન્વા ॥ ૪૦૪ ॥
 ચંડરાસીઈ ૧ વિમત્તરિ ૨ સદ્ધી ૩ ચત્તા ય ૪ દસ ૫ ય લવલાઈ ।
 પળ્લઠ્ઠિ સદ્દસાઈ ૬ છપ્પન્ના ૭ વારસેગં ચ ૮ ॥ ૪૦૫ ॥
 પંચાસીઈ ૧ પળ્લત્તરિ ૨ અ પળ્લઠ્ઠી ૩ પંચવળ્લા ય ૪ ।
 સત્તરસ ય સદ્દસા ૫ પંચમળ આરંભં હોઈ ॥ ૪૦૬ ॥
 પંચાસીઈ સદ્દસા ૬ પળ્લઠ્ઠી ૭ તદ્દય ચેવ પળ્લરસ ૮ ।
 વારસ સયાઈ ૯ આરં વલદેવાળં જહાસરં ॥ ૪૦૭ ॥
 પોમળ ૧ વારવડિતિગં ૪ અસ્સપુરં ૫ તદ્દય હોઈ ચક્રપુરં ૬ ।
 વાળારસી રાયગિઈ ૮ અપચ્છિમો જાઓ મહુરાળ ॥ ૪૦૮ ॥
 મિગાવડ ૧ હમા ચેવ ૨, પુઠ્ઠવી-૩ સીઆ ય ૪ અમ્મયા ૫ ।
 લલ્લ્લીમઈ ૬ સેસમઈ ૭, કેળમઈ ૮ દેવઈ ૯ ઇઅ ॥ ૪૦૯ ॥
 મદ્દ ૧ સુમદ્દા ૨ સુપ્પમ ૩ સુદંસળ ૪ વિજય ૫ વેજયંતી ૬ અ ।
 તદ્દય જયંતી ૭ અપરાજિઆ ૮ ય તદ્દ રોહિણી ૯ ચેવ ॥ ૪૧૦ ॥
 હવડ પયાવડ ૧ વંમો ૨ રુદ્ધો ૩ સંમો ૪ સિવો ૫ મહસિવો ૬ અ ।
 અગ્ગિસિહે ૭ અ દસરહે ૮ નવમે મળિળ અ વસુદેવે ૯ ॥ ૪૧૧ ॥
 પરિઆઓ પલ્લજ્ઞાઽભાવાઓ નત્થિ વાસુદેવાળં ।
 હોઈ વલાળં સો પુણ પઠ્ઠમઽણુઓગાઓ ણાયવો ॥ ૪૧૨ ॥
 ઇગો અ સત્તમાળ પંચ ય છઠ્ઠીઈ પંચમી ઇગો ।
 ઇગો અ ચંડત્વીળ કાહો પુણ તદ્દપુઠ્ઠવીળ ॥ ૪૧૩ ॥
 અઠંતગઢા રામા ઇગો પુણ વંમ્મલોગકપ્પમિ ।
 ઉવવળ્ણુ તઓ ચડંડં સિચ્છિસ્સડ્દ મારહે વાસે ॥ ૪૧૪ ॥
 અણિઆળકઢા રામા સવેઽવિ અ કેસવા ત્રિઆળકઢા ।
 ઉઠ્ઠંગામી રામા કેસવ સવે અહોગામી ॥ ૪૧૫ ॥

બધા વાસુદેવો નીલવર્ણવાળા, અને બળદેવો શુદ્ધલવર્ણવાળા હોય છે. હવે પછી
 અનુક્રમે તેઓના હૃદય પ્રમાણ કહીશું. પહેલા વાસુદેવનું શરીર એંશી ધનુષ પ્રમાણ,
 બીજાનું સીતેર, ત્રીજાનું સાઠ ધનુષ, ચોથાનું પચાસ ધનુષ, પાંચમાનું પીરતાડીશ ધનુષ,
 છઠ્ઠાનું ઝોગણત્રીસ ધનુષ, સાતમાનું છવીસ ધનુષ, આઠમાનું સોળ ધનુષ, અને નવમાનું
 દસ ધનુષનું શરીર હોય છે. આઠ બળદેવ-વાસુદેવ ગૌતમગોત્રીય હોય છે, અને નારા-
 યણ તથા પદ્મ એ એ કાશ્યપગોત્રીય બળવા. હવે તેમનું આયુષ્ય કહે છે. પહેલાનું
 ચોરાશી લાખ વર્ષનું, બીજાનું બહોતેર લાખ વર્ષનું, ત્રીજાનું સાઠ લાખ વર્ષનું, ચોથાનું
 ત્રીસલાખ વર્ષનું, પાંચમાનું દસલાખ વર્ષનું છઠ્ઠાનું પાંચઠ્ઠ હજાર વર્ષનું, સાતમાનું
 છપ્પનહજાર વર્ષનું, આઠમાનું બારહજાર વર્ષનું, અને નવમા વાસુદેવનું એકહજાર વર્ષનું
 આયુષ બળવું. પહેલા બળદેવનું પચાસીલાખ વર્ષનું, બીજાનું પચોતેર લાખ વર્ષનું

ત્રીજાનું પાંચઠ લાખનું ચોથાનું પંચાવન લાખ વર્ષનું, પાંચમાનું સત્તરલાખ વર્ષનું, છઠ્ઠાનું પંચાશીહજાર વર્ષનું, સાતમાનું પાંચઠ હજાર વર્ષનું, આઠમાનું પંદર હજાર વર્ષનું અને નવમાનું આરસો વર્ષનું, એ પ્રણાણે અનુક્રમે બળદેવોનું આયુષ્ય જાણવું. હવે નગરીઓ કહે છે પહેલે વાસુદેવ પોતાનદ્વારમાં પછીના ૨-૩-૪ દ્વારીકામાં, પાંચમે અદ્યપુરમાં છઠ્ઠા ચક્રપુરમાં, સાતમે વાણારશીમાં, આઠમે રાજગૃહીમાં અને છેલ્લે નવમે વાસુદેવ મથુરા નગરીમાં થયેલ. હવે માતાના નામ કહે છે. મૃગાવતી, ભીમા, પૃથ્વી, સીતા, અમૃતા, લક્ષ્મીવતી, શેષવતી, કૈકેયી, અને દેવકી. (એ નવ વાસુદેવની માતાઓ) ભદ્રા, સુભદ્રા, સુપ્રભા, સુદર્શિતા, વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી, અપરંજિતા, અને શેહીણી. (એ નવ બળદેવની માતાઓ) પ્રજાપતિ, બ્રહ્મ, રૂદ્ર, સૈભ, શિવ, મહાશિવ, અગ્નિસિંહ, દશરથ, અને નવમા વાસુદેવ (એ નવ બળદેવ-વાસુદેવના પિતા જાણવા.) વાસુદેવોને દીક્ષાના અભાવથી પયંચ નથી, બળદેવોને છે, પણ તે પહેલા અનુયોગથી જાણવો. એક સાતમી નરકે, પાંચ છઠી નરકે, એક પાંચમી નરકે, એક ચોથી નરકે, અને કૃષ્ણ ત્રીજી નરકે જશે. આઠ બળદેવ અન્તકૃત થશે, એટલે કર્મના અંત કરીને મોક્ષ ગયા અને એક બળદેવ બ્રહ્મદેવલોકમાં ઉત્પન્ન થશે. ત્યાંથી ચ્યવીને ભરતક્ષેત્રમાં મોકલે જશે. બળદેવોએ નિઆણું નથી કર્યું, વાસુદેવોએ નિઆણું કરવા વાલા હોય છે; બધા બળદેવો ઉર્ધ્વગામી હોય છે, અને વાસુદેવો અધોગામી હોય છે. ૪૦૨-થી ૪૧૫.

હવે જિન i આંતરોઓ કહે છે.

ઉસમ્મો વરવસમ્મગ્ગં તત્તિઅસમાપચ્છિમંમિ કાલંમિ ।

ઉપ્પન્નો પઠમજિણો ભરહપિઆ મારહે વાસે ॥ ૧ ॥

પણ્ણાસા લક્ખેહિં કોઢીળં સાગરાણ ઉસમાઓ ।

ઉપ્પન્નો અજિઅજિણો તત્તિઓ તીસાણ લક્ખેહિં ॥ ૨ ॥

જિણવસહસંભવાઓ દસહિં ઉ લક્ખેહિ અયરકોઢીળં ।

અભિનંદણો ઉ ભગવં એવકાલેણ ઉપ્પન્નો ॥ ૩ ॥

અભિર્ણંદણાઝ સુમતી નવહિં ઉ લક્ખેહિ અયરકોઢીળં ।

ઉપ્પન્નો મુહપુણ્ણો સુપ્પમનામસ્સ વોચ્છામિ ॥ ૪ ॥

ળર્ડંપ સહસ્સેહિં કોઢીળં સાગરાણ પુણ્ણાળં ।

સુમજિણાઝ પઠમો એવતિકાલેણ ઉપ્પન્નો ॥ ૫ ॥

પઠમપ્પહનામાઓ નવહિં સહસ્સેહિ અયરકોઢીળં ।

કાલેણેવજ્જણં સુપાસનામો સમુપ્પન્નો ॥ ૬ ॥

કોઢીસણ્ણેહિં નવહિં ઉ સુપાસનામા જિણો સમુપ્પન્નો ।

ચંદપ્પમ્મો પમાણ પમાસયંતો ઉ તેલોકં ॥ ૭ ॥

ળર્ડંપ કોઢીહિં સસીઝ સુવિહો જિણો સમુપ્પન્નો ।

સુવિહિજિણાઓ નવહિં ઉ કોઢીહિં સીઅલો જાઓ ॥ ૮ ॥

સીઅલજિનાઝ મયવં સિજ્જંસો સાગરાણ કોઢીણ ।

સાગરસયઝ્ઞાણ વરિસેહિં તહા હમેહિં તુ ॥ ૧ ॥

છઘીસાણ સહસ્તેહિં ચેવ છાવઠિ સયસહસ્તેહિં ।

પતેહિં ઝળિઆ સ્વલ કોઢી મગ્ગિહિઆ હોઈ ॥ ૧૦ ॥

ચઢપન્ના અયરાણં સિજ્જંસાઓ જિણો ડ વસુપુજ્ઞો ।

વસુપુજ્ઞાઓ વિમલો તીસહિં અયરેહિં ઉપ્પણ્ણો ॥ ૧૧ ॥

વિમલજિણા ઉપ્પન્નો નવહિં અયરેહિં ણંતર્હિં જિણોડચિ ।

ચઢ સાગરનામેહિં અણંતહિંતો જિણો ધમ્મો ॥ ૧૨ ॥

ધમ્મજિણાઓ સંતો તિહિં ડ તિચઢભાગપલિઅઝ્ઞેહિં ।

અયરેહિં સમુપ્પણ્ણો પલિઅઝ્ઞેણં તુ કુંથુજિણો ॥ ૧૩ ॥

પલિઅચલ્લભાગૂણં કોઢીસહસ્ત્રૂણણ વાસાણં ।

કુંથુઓ અરનાથો કોઢીસહસ્ત્રેણ મહ્ઠિજિણો ॥ ૧૪ ॥

મહ્ઠિજિણાઓ મુણિસુવ્વઓ ય ચઢપન્ન વાસલક્ખેહિં ।

સુવ્વપનાંમાઓ નમી લક્ખેહિં છઠી ડ ઉપ્પણ્ણો ॥ ૧૫ ॥

પંચહિં લક્ખેહિં તઓ અરિહ્વનેમો જિણો સમુપ્પણ્ણો ।

તેસીહિં સહસ્તેહિં સણ્ણિ અઢ્ઢમેહિં ચ ॥ ૧૬ ॥

નેમીઓ પાસજિણો પાસજિણાઓ ય હોઈ વીરજિણો ।

અઢ્ઢાહ્જસણ્ણિ ગણ્ણિ વાસેહિં ઉપ્પણ્ણો ॥ ૧૭ ॥

ઉત્તમ વૃષભના જેવી ગતિવાળા ભરતના પિતા પ્રથમ જિનેન્દ્રેર ઋષભદેવ ભારત
વર્ષની અંદર ત્રીસ આશના પાછલા લાગમાં ઉત્પન્ન થયા. ઋષભદેવ પછી પચાસલાખ
કોટી સાગરોપમે પછી અઞ્છતનાથ થયા, તે પછી ત્રીસલાખ કોટી સાગરોપમે સંભવનાથ
થયા. સંભવનાથથી દસલાખ કોટી સાગરોપમે વીત્યા પછી અલિનંદન જિન થયા. અલિ-
નંદન પછી નવલાખ કોટી સાગરોપમે સુમતિનાથ ઉત્પન્ન થયા. તે પછી નેત્રહર કોટી
સાગરોપમે પદ્મપ્રભુ થયા. પદ્મપ્રભુ પછી નવહર કોટી સાગરોપમે સુપાર્થનાથ થયા.
તે પછી નવસોકોટી સાગરોપમે ચંદ્રપ્રભુ થયા, ચંદ્રપ્રભુ પછી નેત્ર કોટી સાગરોપમે પુષ્પ-
દંત થયા, તે પછી નવકોટી સાગરોપમે શીતળનાથ થયા. શીતળનાથ પછી ઝોઃ કોટી
સાગરોપમે સો સાગરોપમે છાસં લાખ છવીસહર ન્યૂન વર્ષે ત્રેયાંસનાથ થયા. ત્રેયાં-
સનાથ પછી ચોપન સાગરોપમે વામુપૂલ્ય થયા, વામુપૂલ્ય પછી ત્રીસ સાગરોપમે વિમ-
ળનાથ ઉત્પન્ન થયા, વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા પછી નવ સાગરોપમે અનંતનાથ થયા,
અનંતનાથ પછી ચાર સાગરોપમે ધર્મનાથ થયા, ધર્મનાથ પછી ઝોઃ પદ્ધોપમના ચારીઆ
અનંતનાથ પછી ચાર સાગરોપમે શાન્તીનાથ થયા, શાન્તીનાથ પછી અર્ધ પદ્ધોપમે
ત્રણ લાગ ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમે શાન્તીનાથ થયા, શાન્તીનાથ પછી અર્ધ પદ્ધોપમે

કુંથુનાથ થયા, કુંથુનાથ પછી પદ્મોપમના ચોથા ભાગમાં એક હજાર કોટી વર્ષ ન્યૂન-કાળે અરનાથ થયા, અરનાથ પછી એકહજાર કોટી વર્ષે મહિનાથ થયા, મહિનાથ પછી ચોપનલાખ વર્ષે સુનિસુવ્રત થયા, તે પછી છ લાખ વર્ષે નમીનાથ, પછી પાંચલાખ વર્ષે નેમીનાથ, તે પછી ત્રાસીહજાર સાતસો પચાસ વર્ષે પાર્થનાથ, તે પછી અઢીસો વર્ષે વધમાન સ્વામી ઉત્પન્ન થયા. ૧ થી ૧૭.

હવે ચક્રવર્તિની અવેશ્વાએ જિનેશ્વરના આંતર કહે છે.

હસમે ભરહો અજિણ સગરો મવવં સળંકુમારો અ ।

ધમ્મસ્સ ચ સંતિસ્સ ચ જિણંતરે ચક્કવટ્ટિદુગં ॥ ૪૧૬ ॥

સંતી કુંથુ અ અરો અરહંતા ચેવ ચક્રવટ્ટી અ ।

અરમણ્ણીઅંતરે હ હવડ સુભૂમો અ કોરવો ॥ ૪૧૭ ॥

મુણિસુવણ નર્મિમિ અ હુંતિ દુવે પવનામહરિસેણા ।

નર્મિનેમિસુ જયનામો અરિહપાસંતરે વંખો ॥ ૪૧૮ ॥

ઋષભદેવના સમયે હરતચાક્રે, અણ્ણતનાથના સમયે સગરચક્રિ, ધર્મનાથ અને શાન્તીનાથની વચ્ચે મંત્રણા અને સનતકુમાર એ બે ચક્રિ થયા. શાન્તીનાથ કુંથુનાથ અને અરનાથ એ ત્રણ જિનેશ્વર તથા ચક્રવર્તિ હતા, અરનાથ અને મહિનાથની અન્તરે સુભૂ-મચક્રિ થયા, સુનિસુવ્રત અને નામનાથના વખતે પદ્મનાભ અને હરિષેણ એ બે ચક્રિ થયા, નમિનાથ અને નેમનાથના અંતરે જયનાથે ચક્રિ થયા, નેમનાથ અને પાર્થનાથના અન્તરે અહ્મચક્રિ થયા. ૪૧૬ થી ૪૧૮.

પંચડરહંતે ષંદંતિ કેસવા પંચ આણુપુલીપ ।

સિર્જસતિવિદ્વાઈ ધમ્મપુરિસસીહવેરંતા ॥ ૪૧૯ ॥

અરમાણ્ણેઅંતરે દુણિ કેસવા પુરિસપુંડરિજદત્તા ।

મુણિસુવણનમિ અંતરિ નારાયણ કણ્હુ નેમિમિ ॥ ૪૨૦ ॥

ચક્રિદુગં હરિપણગં પણગં ચકીણ કેસવો ચકી ।

કેસવ ચકી કેસવ દુ ચકી કેસો અ ચકી અ ॥ ૪૨૧ ॥

ત્રિપુષ્પાદિથી પુરપસિંહ પર્યન્તના પાંચ વાસુદેવો અતુકમે એવાંસાદિથી ધર્મનાથ પર્યન્તના પાંચ જિનેશ્વરને વંદન કરે છે. અરનાથ અને મહિનાથના અંતરે પુરપુડરીક તથા દત્ત એ બે વાસુદેવ થશે, સુનિસુવ્રત અને નમિનાથના અંતરે નારાયણ વાસુદેવ, નેમનાથની સાથે કુણ્ણ વાસુદેવ થશે. પ્રથમ બે ચક્રવર્તિ થશે, પછી પાંચ વાસુદેવ થશે, તે પછી પાંચ ચક્રવર્તિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, બે વાસુદેવ, એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તિ એમ અતુકમે થશે. ૪૧૯ થી ૪૨૧.

જિન-અશ્વત્થિ-અને વાસુદેવના આંતરણી સ્થાપના.

નૃપભદ્રેવ:	ભારત:	■	ધર્મીય ૫૦૦	પૂર્વલક્ષા: ૮૪૦૦૦૦૦
આજ્ઞત:	સગર:	○	૪૫૦	૭૨
સંભવ:	○	○	૪૦૦	૬૦
અભિનંદન:	○	○	૩૫૦	૫૦
મુખતિ:	○	○	૩૦૦	૫૦
પદ્મપ્રભ:	○	○	૨૫૦	૩૦
મુખાશ્વ:	○	○	૨૦૦	૨૦
વદ્રપ્રભ:	○	○	૧૫૦	૧૦
મુખિધિ:	○	○	૧૦૦	૨
શીતલ:	○	■	૯૦	૧
શ્રેયાંસ:	○	ત્રિપૃષ્ઠ:	૮૦	વર્ણલક્ષ: ૮૪૦૦૦૦૦
વાસુપૂજ્ય:	○	દ્વિપૃષ્ઠ:	૭૦	૭૨
વિમલ:	○	સ્વયંભૂ:	૬૦	૬૦
અનન્ત:	■	પુરુષોત્તમ:	૫૦	૩૦
ધમ:	○	પુરુષસિંહ:	૪૫	૧૦
○	મધવાન	○	૪૨૫	૫
○	સનતકુમાર:	○	૪૧૫	૩
શાન્તિ:	શાન્તિ:	○	૮૦	૧
કંપુ:	કંપુ:	■	૩૫	૮૫૦૦૦
આર:	આર:	■	૩૦	૮૪૦૦૦
○	○	પુરુષપુત્રીક:	૨૬	૬૫૦૦૦
○	મુખ્ય:	○	૨૮	૬૦૦૦૦
○	○	જાત:	૨૬	૫૬૦૦૦

भक्षिः	०	०	२५	५५०००
सुमतः	५५:	०	२०	३००००
०	०	नारायणः	१६	१२०००
नभिः	हरिषष्ठः	०	१५	१००००
०	७४:	०	१२	३०००
नेभिः	०	कृष्णः	१०	१०००
०	अज्ञातः	०	७	७००
पार्थः	०	०	८ हस्ताः	१००
वीरः	०	०	७ हस्ताः	७२

अह भणइ नरवरिंदो ताय ! इमीसित्तिआइ परिसाए ।
 अण्णोऽवि कोऽवि होही भरहे वासंमि तित्थपरो ? ॥ ४४ ॥ (मू० भा०)
 तत्थ मरीई नामा आइपरिन्वायगो लसभनचा ।
 सज्जायझाणजुत्तो एगंते झायइ महप्पा ॥ ४२२ ॥
 तं दाएइ जिणिंदो एव नरिंदेण पुच्छिओ संतो ।
 धम्मवरचकवट्टी अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥ ४२३ ॥
 आइगरु दसाराणं तिवट्ठनामेण पोअणाहिवई ।
 पिअमित्तचक्रवट्टी मूआइ विदेहवासंमि ॥ ४२४ ॥
 तं वयणं सोऊणं राया अंचियवणूरुहसरीरो ।
 अभिवंदिऊण पिअरं मरीइमभिवंदओ जाइ ॥ ४२५ ॥
 सो विणएण लवगओ काऊण पयाहिणं च तिवसुत्तो ।
 वंदइ अभित्थुणंतो इमाहि महराहि वग्गुहिं ॥ ४२६ ॥
 लाहा हु ते सुलुद्धा जंसि तुपं धम्मचकवट्टीणं ।
 होहिसि दसचउदसमो अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥ ४२७ ॥
 णावि अ पारिवज्जं वंदामि अहं इमं च ते जग्गं ।
 जं होहिसि तित्थपरो अपच्छिमो तेण वंदामि ॥ ४२८ ॥
 एवण्हं थोऊणं काऊण पयाहिणं च तिवसुत्तो ।
 आपुच्छिऊण पिअरं विणीअणगरिं अह पविट्ठो ॥ ४२९ ॥
 तवयणं सोऊणं तिवइं अण्णोडिऊण तिवसुत्तो ।
 अन्महिअजायहरिसो तत्थ मरीई इमं मणइ ॥ ४३० ॥

જઈ વાસુદેવ પદમો મૂઆઈ ત્રિદેહિ ચક્રવર્તિત્તં ।
 ચેરમો તિત્યયરારણં હોઝં અલં ઇત્તિઅં મજ્ઞ ॥ ૪૩૧ ॥
 અહ્યં ચ દસારારણં પિઆ ય મે ચક્રવર્તિવંસસ્સ ।
 અજ્ઞો તિત્યયરારણં અહો કુલં ઉત્તમં મજ્ઞ ॥ ૪૩૨ ॥

ચક્રવર્તિએ કહ્યું કે હું તારા ! આ આટલી પર્યાપ્તમાંથી બીજા કોઈ તીર્થંકર આ ભા-
 રતપર્વમાં થશે ? તે વખતે ત્યાં ભરતનો પુત્ર અને આઘ પરિવ્રાજક મરીચિ રીપભનો
 પૌત્ર સ્વાયાય ધ્યાન યુક્ત એકાન્તે મહાત્મા ધ્યાન કરતો હોતો; તેને ચક્રવર્તિએ પૂછેલા
 જિનેશ્વરે બતાવીને કહ્યું કે “આ” વીર નામે છેલ્લા ધર્મચક્રવર્તિ થશે, તથા પોતાનપુ-
 રનો અધિપતિ ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રથમ વાસુદેવ, અને મહાવિદેહમાં મુકાનગરીની અદર પ્રિય-
 મિત્રનામે ચક્રવર્તિ થશે. તે વચન સાંભળીને ભરતરાજ અત્યંત રોમાંચિત થયો થકો પિ-
 તાને વંદન કરીને મરીચિને વંદન કરવા ગયો, તે પિનપથી મરીચી પાસે ગયો, ત્યાં ત્રણ
 વાર પ્રદક્ષિણા કરીને આ પ્રભાણે મધુરવાણીથી સ્તુતિ કરતો વંદન કરવા લાગ્યો. અહો !
 તમે અત્યંત અવ્યુદય પામ્યા છો, કેમકે તમે છેલ્લા ચોવીસમા વીર નામે ધર્મચક્રવર્તિ
 થશો. તમારા આ પરિવ્રાજકપણા કે આ જન્મને હું નથી વંદન કરતો, પણ છેલ્લા તીર્થંકર
 થશો, તેથી વંદન કરું છું. આ પ્રભાણે સ્તુતિ કરી, ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા આપીને, પિતાભને પૂછીને
 પછી તે ભરત રાજા વિનીતા નગરીમાં પેઠા. ભરતનાં તે વચન સાંભળીને ત્રિગદી કરી
 ભૂમીસ્ફોટ ત્રણવાર કરીને અધિક હર્ષવન્ત થયો થકો, ત્યાં મરીચિ આ પ્રભાણે બોલ્યો.
 જોહું પ્રથમ વાસુદેવ, મહાવિદેહમાં મુકાનગરીની અદર ચક્રવર્તિ, અને આ દેશમાં છેલ્લો
 તીર્થંકર થઈશ; તો એકલાથીજ મારે બસ છે. અહો ! હું પ્રથમ વાસુદેવ થઈશ, મારા
 પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તિ, અને પિતામહ આઘતીર્થંકર, અહો ! મારું કુળ ઉત્તમ છે. ૪૩૨.

હવે નિર્વાણદાર કહે છે.

અહમગર્વં ભવમહજો પુલાવમણૂગં સયસહસ્સં ।
 અણુપુલ્લિ વિહરિરૂણં પત્તો અદ્વાવયં સેલં ॥ ૪૩૩ ॥
 અદ્વાવયંમિ સેલે ચરદસમત્તેણ સો મહરિસીણં ।
 દસહિ સહસ્સેહિ સમં નિવાણમણુતરં પત્તો ॥ ૪૩૪ ॥
 નિવાણં ૧ ચિદ્દગાગિર્દિ જિણસ્સ ઇક્કલાગ સેસયાણં ચ ૨ ।
 સકલા ૩ ધૂમ જિણહરે ૪ જાયમ ૫ તેણાહિઅગ્ગિત્તિ ૬ ॥ ૪૩૫ ॥
 ધૂમ સયમ્ભાડગાણં ચરવીસં વેવ જિણહરે કાસી ।
 સવ્વજિણાણં પદિમા વણ્ણપમાણેહિ તિઆર્ણિ ॥ (મૂ. ભા.) ॥ ૪૬ ॥
 આયંસઘરપવેસો મરંહે પદ્ધં ચ અંગુલિજ્ઞસ્સ ।
 સેસાણં ડમ્મઅર્ણં સંવેગો નાણ ટિક્કલા ય ॥ ૪૩૬ ॥

મંગારનુ મનન કરનાર ભગવાન અપૂર્ણ એ લક્ષ્ય પૂર્વ વર્તે પર્યન્ત વિદ્યા
 કરીને અનુક્રમે આપ્રાપ્ત પર્વતપર આપ્યા, ત્યાં આપ્રાપ્ત પર્વત ઉપર છે ઉપવાસના તપ
 યુક્ત તે ભગવાન દસદશા અર્ધિ-અનિઓની ગાથે અનુત્તર નિર્વાણપદ પામ્યા. ભગવાન

નિર્વાણ પામ્યા પછી દેવોએ ત્રણ ચિતાઓ કરી, (પૂર્વદિશાની ચિતામાં તીર્થકર, દક્ષિણ દિશાની ચિતામાં ઇશ્વારુપશના પુરુષો અને પાશ્ચિમ દિશાની ચિતામાં બાકીનાઓને અગ્નિદાહ દેવોએ કર્યો) ભગવન્તની દાહઓ ધન્દોએ ગ્રહણ કરી, ભરતે સ્તૂપ અને જિન-રૂદ કંચાલ્યાં, આવકોએ ભક્તિથી દેવો પાસે ચાનના કરી, તેથી તેઓ આહિતામિ (ગ્રહમા અગ્નિ સ્થાપન કરીને પૂજનારા) થયા. ભરતે એ ભાર્યજાનાં એ સ્તૂપ કરાવ્યા, અને દેવાસનામાં ચોવીશી (ચોવીશ પ્રતિમા) વાળુ જિનશુદ્ધ કાવ્યુ. અને સર્વ જિનોની પ્રતિમાઓ પોતાના વર્ણ તથા પ્રમાણ મુજબ કરાવી. તે પછી ભરત રાજ ઘેર આવીને આદર્શ ભુવનમા ગયા, ત્યાં વીટી પડી જવાથી તે આંગણી ચોલા વિનાની જણાવા લાગી, તેથી બાકીનાં આભૂરણો પણ તથા દીધા, આથી સવેગ થયો, સવેગ થવાથી જ્ઞાન થયું, અને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું પછી દીક્ષા લીધી. ૪૩૩ થી ૪૩૬

પુનરુત્થાન કરેદ્ વચદિષ્ઠ દેદ્ સાહુળો સીસે ।

ગેલક્ષિ અપદિઅરણં કવિલા રત્યપિ ર્દયપિ ॥ ૪૩૭ ॥

દુઃખાસિષ્ણ ઇથેણ મરીદ્ દુવલ્લસાયરં પત્તો ।

ખમિઓ કોઢાકોદિં સાગરસરિનામપેજ્ઞાણં ॥ ૪૩૮ ॥

તમ્મૂલં સંસારે નોઆયોત્તં ચ કાસિ ત્રિવરિંપિ ।

અપદિક્કવો રમે,વવિલો,અંતદ્ધિઓ કહણ ॥ ૪૩૯ ॥

પામે આવીને ધર્મ પુણ્યારા છોડાને તે જિનોએ ધર્મ કહેતો, અને બોધ પામેલા શિષ્યો સાધુઓને આપતો, અન્યના મરીચી જ્ઞાન થવાથી, કેઈ માધુએ તેની પ્રતિઅર્થો ન કરી, (નિંગાળી થયા પછી કપિલ નામે ગજકુમાર તેની પામે, અલ્પે, તેને જિનોએ ધર્મ કહ્યો, તેથી તેણે પચ્છ, નુ તમારી પામે ધર્મ નવી ? મરીચીએ તેને બહુલકર્મી અને પોતાનો મદ્દન્યાની આનીને કહ્યું કે ત્યાં ધર્મ છે, અને બહુ પણ ધર્મ છે. આ એકજ દુર્લાભજાથી મરીચીએ દુ અને સમુદ્ર પ્રાપ્ત કર્યો, અને કોરાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ સ સા-રમા લાભ્યો, પૂર્વોક્ત નિપદી દુર્લાભ અને રૂલરૂપ સમાર અને નીચગોત્ર પ્રાપ્ત કર્યું. દુર્લાભજાત પ્રતિભલ કર્યા વિના તે મળ્યું પામીને પ્રભદેવલોકમાં, કેવલ યથો. તેનો શિષ્ય મપવ શુદ્ધ પછી દેવલોક-આથી અતગીત હીને અગિયમ આશુચીને તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો, ત્યારથી ત્રેપિ-ઈર્મિ પ્રવર્ત્યુ. ૪૩૭ થી ૪૩૯.

રવગાગેસુ મરીદ્ ચરસીદ્ અંભલોગમિ ।

કોસિહ વુઢાગમી (ગમુ) અસીદ્માવ ચ સંસાર ॥ ૪૪૦ ॥

વુણાદ્ પુસમિત્તો આઝં વાયત્તરિં ચ સોદમ્મે ।

નંદઅ અગિજ્જોઓ ચોવટ્ટીસાણકર્ણમિ ॥ ૪૪૧ ॥

મંદિરે અગિમર્દ્ ચણપ્પાણ સણહુમારમિ ।

સેઅવિ શાગ્ગાઓ તોચાલીરા ચ મારિદે ॥ ૪૪૨ ॥

મમરિઅ ચાવરો રાયગિહ ચડવીસ વંમલોગમિ ।

હસ્સુવિ પારિવલ્લં મમિઆ વર્ણાં અ મસારે ॥ ૪૪૩ ॥

रायगिह विस्सनंदी विसाहभूर्ई अ तस्स जुवराया ।

जुवरणो विरसभूर्ई विसाहनंदी अ इजरस्स ॥ ४४४ ॥

रायगिह विस्सभूर्ई विसाहभूर्इसुअ सत्तिण ।

कोडी वाससहस्सं दिनस्वा संभूअजइस्स पासंगि ॥ ४४५ ॥

धृष्ट्याकृष्यशभां भरीचिं शैशवीं लाभ पूर्वतुं आयुष पाणीने अह्नदेवलोकाभां देव
थयो, त्यांथी व्यवीने कोलाक सनिवेशभां आह्वण थयो, त्यां शैशवी लाभ पूर्वतुं आयुष्य
लोकावीने ससारभां लुहा लुहा लवो अह्वण कर्था, केटलाक काण पछी दधूणा नगरीनी
अहर पुष्पमित्र नामे आह्वण थयो, त्यां अहोतेर लाभ पूर्वतुं आयुष लोकावीने (परि-
म्राजकं थयने) सौधर्म कल्पभां देव थयो, त्यांथी व्यवीने शैत्यसनिवेशभां शैसकलाभ
पूर्वना आयुषवाणो अभिघोत नामे आह्वण थयो, (त्यां परिम्राजकं दीक्षा पाणीने)
धिशान कल्पभां देव थयो. त्यांथी व्यवीने भंदीर सनिवेशभां छप्पन लाभ पूर्वना आयु-
पवाणो अभिलूति नामे आह्वण थयो, (त्यां परिम्राजकं थयने) सनत्तुमार कल्पभां देव
थयो. त्यांथी व्यवीने श्वेतवी नगरीभां सुम्भाणीम लाभ पूर्वना आयुषवाणो सारद्राज
नामे आह्वण थयो, (परिम्राजकं दीक्षा पाणीने) भाडेद्र कल्पभां देव थयो. त्यांथी व्य-
वीने केटलाक काण ससारभां अभण करी राजशुद्ध नगरभां शैत्रीशलाभ पूर्वना आयुष-
वाणो दथावर नामे आह्वण थयो, जे प्रभावे छ वार परिम्राजकं यत्तीने देवलोका पाभ्यो.
पछी त्यांथी व्यवीने धणो काण ससारभां अभ्यो, ते पछी राजशुद्ध नगरभां विथिनंदी
राज हुतो, विशाभलूति तेना लाई युवराज हुतो. युवराजने कोटी वर्षना आयुष्यवाला
विथिलूति अने राजने विशाभनहि नामे पुत्रो हुता. राजशुद्ध नगरभां विथिलूति राज
थयो अने विशाभलूतिअे संभूतयुनि पासे दीक्षा लीधी, कोटी हुतर वर्षं पर्यन्त दीक्षा
पाणी. ४४० थी ४४५.

गोत्तासिउ महुराए सनिआणो मासिएण भत्तेण ।

महसुके उववन्नो तथो जुओ पोअणपुरंमि ॥ ४४६ ॥

पुत्तो पयावइस्सा मिआवईदेविकुच्छिसंभूओ ।

नामेण तिविट्ठित्ति आई आसी दमारणं ॥ ४४७ ॥

सुलसीडमप्पडहे सीहो नरएसु तिरियमणुएसु ।

पिअमित्त चकवटी मूआड विदेहि सुलसीई ॥ ४४८ ॥

पुत्तो धणंजयस्सा पुट्टिल परिआउ कोडी सवहे ।

गंदण छत्तगाण पणवीसाउं सयसइस्सा ॥ ४४९ ॥

पवज्ज पुट्टिले सयसइस्सं सवत्थ मामभत्तेण ।

पुप्फुत्तरि उववण्णो तथो जुओ माहणकुलंमि ॥ ४५० ॥

अरिहंन सिद्धं ॥ ४५१ ॥ दंमणं ॥ ४५२ ॥ अप्पुवणं ॥ ४५३ ॥

पुरिमेणं ॥ ४५४ ॥ नं च करं ॥ ४५५ ॥ निअमां ॥ ४५६ ॥

માહણકુંડગામે કોદાલસગુત માટણો અસ્થિ ।

તસ્સ ઘરે હવવળ્લો દેવાળંદ્રાહ કુચ્છિસિ ॥ ૪૫૭ ॥ .

ભાસલકાના પારણે મથુરાનગરીમાં પેઠે, ત્યાં ગાયથી ત્રાસ પામ્યા, નિયાજ કરીને મહાશુક કદપમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી વ્યવીને પોતાનપુર નગરમાં મૃગાવતી રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થયેલો ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રજાપતિ રાજાનો પુત્ર, અને પ્રથમ વામુદેવ થયો. ત્યાં ચોરા-શીલાખ વર્ષનું આયુષ પાળીને સાતમી નરકમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી નીકળીને સીંહ થયો, તે મરીને પુનઃનરકે ગયો, પછી નિર્ધન-મનુષ્યમાં દેડલાક લખ મહુષ કરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મૂકા નગરીની અંદર ચોરાશી લાખ પૂર્વના આયુષવાળો ત્રિયમિત્ર નામે ચક્રવર્તિ થયો. ધનજયનો પુત્ર ત્રિયમિત્ર ચક્રવર્તિના ભોગા ભોગવીને ત્રાણિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, કોઠ વર્ષ પર્યન્ત. દીક્ષા પાળીને મહાશુક કદપની અંદર સર્વાર્થ વિમાનમાં દેવ થયો. ત્યાંથી વ્યવીને છત્રામા નગરીમાં પચીસલાખ વર્ષના આયુ-વાળો નંદન નામે રાજકુમાર થયો. ત્યાં ત્રાણિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, એક લાખ વર્ષ પર્યન્ત નિરંતર ભાસલકાના તપથી આશ્રિત. પાળીને (વીસ સ્થાનકલ્પ આરાધન કરી, તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચીને) પુષ્પોત્તર વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી વ્યવીને બ્રાહ્મણ કુંડ ગામમાં બ્રાહ્મણ કુળની અંદર ઉત્પન્ન થયો. (અરિહંત-સિદ્ધ ઇત્યાદિ છ ગાથાના અર્થ પૂર્વે ૧૭૯ થી ૧૮૮ મી ગાથામાં લખાઈ ગયો છે, તેથી ફરી નથી લખતા.) બ્રાહ્મણકુંડ ગામની અંદર કોદાલસગોત્રી ઋષલદત નામના બ્રાહ્મણના, ઘેર દેવાનંદાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો. ૪૪૬ થી ૪૫૭.

હવે વર્ધમાનસ્વામિ સંખંધી હકીકત જણાવવાને દ્વાર ગાથાકહે છે.

સુમિળ ૧ મવહાર ૨. મિંગ્ગહ ૩ જમ્મળ ૪. મમિસેઅ ૫ જુદિ ૬ સરણ ૭ ચ ।
મેસળ ૮ વિવાહ ૯. જ્વલ્લે ૧૦ દાણે ૧૧ સંવોહ ૧૨. નિકલ્લમળે ૧૩ ॥ ૪૫૮ ॥
ગય વસહ સીહ અમિસેઅ દામ સસિ દિળયરં સ્યં કુંમં ।

પલમસર સાગર વિમાળભવળ રયણુચય સિદ્ધિં ચ ॥ ૪૬ ॥ મૂ. ખા.

एए चउदस सुमिणे पासइ सा माहणी सुहपसुत्ता ।

जे रयणि उववण्णो कुच्छिसिं महायसो वीरो ॥ ४७ ॥ भा० ॥

अह दिवसे वासीई वसइ तहि माहणीइ कुच्छिसि ।

चित्तइ सोहम्मवई साहरिउं जे मिणं कालो ॥ ४८ ॥ भा०

अरहंत चक्रवट्टी बलदेवा चेर वामुदेवा य ।

एए उत्तमपुरिसा जहु तुच्छकुलेसु जायति ॥ ४९ ॥ भा०

उमाकुलमोगखत्तिअकुलेसु इवखागनायकोरवे

हरिवंसे अ विसाले आयति तहि पुरिससीहा ॥ ५० ॥ भा०

अह भगट जेगमेसि देविदो एस इत्थ तिथ्ययो ।

लोमुत्તમો મહપ્પા હવવળ્લો માહણકુંડમિ ॥ ૫૧ ॥ ખા૦

તત્તિઅકુંડગામે સિદ્ધત્યો નામ તત્તિયો અસ્થિ ।

સિદ્ધત્યભારિઆ સાહર તિસલાઈ કુચ્છિસિ ॥ ૫૨ ॥ માં

વાદંતિ માણિઝળં વાસારન્તસ્સ પંચમે પવલે ।

સાહરઈ પુવરત્તે હત્થુચર તેરસીદિવસે ॥ ૫૩ ॥ માં

ગય-વસહં ॥ ૫૪ ॥ માં

एए चोदस सुमिणे पासइ सा माहणी पढिनिअत्ते ।

जं रयणी अवहरिओ कुच्छिओ महायसो वीरो ॥ ५५ ॥ માં

गय-वसहं ॥ ५६ ॥ માં

एए चोदस सुमिणे पासइ सा तिसलया मुहपमुत्ता ।

जरयणि साहरिओ कुच्छिसि महायसो वीरो ॥ ५७ ॥ માં

સ્વપ્ન, અપહાર, અભિષેક, જન્મ, અભિષેક, વૃદ્ધિ, ભતિસ્મરણ, ભીતિ, વિવાહ-
વિધિ, અપત્ય, દાન, સંયોધન, અને નિષ્ક્રમણ એ તેર દ્વારો કહેવાશે. ગજ, વૃષભ,
સીંહ, શ્રીદેવીના અભિષેક, પુષ્પમાળા, ચંદ્ર, સૂર્ય, ધ્વજ, કુંભ, પદ્મસરોવર, સમુદ્ર,
દેમાનકથી અવેલાને વિમાન અને અધોલોકથી નીકલેલાને જીવન, રત્નસમૂહ અને અગ્નિ,
એ ચૌદ સ્વપ્નાં મુખે મુતેલી તે દેવાનંદાબ્રાહ્મણીએ જે રાત્રીએ મહાપશ વીરભગવાન
તેની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા ત્યારે જોયાં. તે બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં બ્યાસી દિવસ ભગવન્ત
રહ્યા, તે પછી શૌધર્મપતિએ જિનેશ્વરને ત્યાંથી હરણ કરવાનો કાળ વિચાર્યો. અરિહંત,
મહર્ષિ બળદેવ અને વાસુદેવ એ ઉત્તમપુરુષો દુષ્કૃત્યની અંદર ઉત્પન્ન થતા નથી;
પણ ઉમકુળ, લોગકુળ, ક્ષત્રિયકુળ, ધક્ષિણકુળ, સાતકુળ, કૌરવ્યકુળ અને વિશાળ હરિવંશને
વિષે એવા પુરૂષસીંહો આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી દેવેન્દ્રે હરિણગમેપિદેવને કહ્યું કે
આ લોકોત્તમ-મહાત્મા-તીર્થંકર ભગવાન આ બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છે, (તે યોગ્ય
નથી, મારે) ક્ષત્રિયકુંડ ગામની અંદર સિદ્ધાર્થ નામે ક્ષત્રિય છે, તેની ભાર્યા ત્રિશલાની
કુક્ષિમાં ભગવન્તને સંહરીને લઈ જા. “ બહુ સાહે ” એમ કહીને હરિણગમેપિદેવે વર્ષા-
રાત્રના પાંચમા પખવાડીઆમાં હસ્તોત્તર (ઉત્તરાશ્લેષુની) આસો વદ તેરશના દિવસે
રાત્રિના પૂર્વભાગમાં પહોલા એ ઘોડોર પછી ગર્ભાંત સંહરણ કર્યું. આથી કરીને જે રાત્રિએ
મહાપશ ભગવાન વીરમણ કુક્ષિમાંથી સંહરણ કરાયા તે રાત્રિએ ગજ-વૃષભાદિ ચૌદ સ્વપ્નાં
તે બ્રાહ્મણીએ પાછા ફરતાં જોયાં, અને એજ ગજ-વૃષભાદિ ચૌદ સ્વપ્નાં જે રાત્રિએ મહા-
પશ વીરભગવાન ઘોતાની કુક્ષિમાં સંહરણ કરીને મૂકાયા તે રાત્રિએ મુખે મુતેલી ત્રિશ-
લાએ જોયાં. ૫૭

હવે અભિષેકદ્વાર અને જન્મદ્વાર કહે છે.

विहि नाणेहि समगो देवोतिसलाइ सो अ कुच्छिसि ।

अह वसइ सण्णिगम्भो छम्मासे अद्धमासे च ॥ ५८ ॥ માં

अह सत्तममि मासे गम्भत्यो वेवडभिगहं गिण्हे ।

नाहं समणो होहं अम्मापिअरंभि जीवेंते ॥ ५९ ॥ માં

दोण्हं वरमहिलार्णं गन्धे वसिऊण गम्भमुकुमालो ।

नवमासे षड्विंशे सत्तय दिवसे समदरेगे ॥ ६० ॥ भा०
 अह चित्तमुद्धपवस्वस्स तेरसी पुत्तरत्तकालेमि ।
 हत्थुत्तराहि जावो कुंडग्गामे महावीरो ॥ ६१ ॥ भा०
 आभरणरणवासं वुट्टं तित्थं कंमि जायंमि ।
 सको अ देवराया उवागओ आगया निहओ ॥ ६२ ॥ भा०
 तुट्ठाओ देरीओ देवा आणंदिआ सपरिसागा ।
 भयवंमि वद्धमाणे सेल्लुसुहावहे जाए ॥ ६३ ॥ भा०

त्रिशलाहवीनी कुक्षिभां ते शंजीगर्भं त्रयु ज्ञान सहित आदाधभाग रद्धो। ते पछी
 मानभा मल्लीने गर्भभां रद्धा थकाज भगवन्ते अभिषेक अल्लु कर्षो हे-भाता-पिता
 लयतां उतां लु' साधु नहि थाउ'. अने उत्तमस्त्रीओना गर्भभां गर्भमुक्कभार भगवन्त
 रद्धीने श'पूष्णं नव भास अने सात त्रिवस अभिषेकणे अंतर मुदी त्रयोदशीनां त्रिवसे
 रात्रिना पडेता ये प्रदर पछी संस्तोतरो नक्षत्र-उत्तराश्राजुनीनी अ'दर क्षत्रियकुंड गाभने
 विरे भगवन्त महावीर जन्म्या। तीर्थदर महावीर देव जन्म्या ओरडे आदारण-दान-अने
 पन्नेनी वृष्टि थर्ध, देवोना राजा छन्द आव्या, अने पद्मादि निधिओ पण आव्या। त्रयु
 लोहने शुष्पकादी भगवान पर्थमान देवोना जन्म थवाथी देवीओ प्रमत्त गध अने देवो
 पर्थदासहित आन'द पाभ्या. ५८ थी ६३

भवणवडवाणमंतर जोइसवासी विमाणवासी अ ।
 सविद्धिण सपरिसा चउविहा आगया देवा ॥ ६४ ॥ भा०
 देवेहिं मंपरिवुडो देविंदो गिण्हिऊण तित्थयरं ।
 नेऊण मंदरगिरिं अभितेअं तत्थ कासी अ ॥ ६५ ॥ भा०
 काऊण य अभितेअं देविंदो देवदानवेहिं समं ।
 जणपीड नमप्पित्ता जम्मणमहिमे च कासी अ ॥ ६६ ॥ भा०
 एओमं कुंडलजुअलं सिरिटामं चैत्र देट सक्को से ।
 मणिकणमरणवामं उरुल्लुमे जंभगा देवा ॥ ६७ ॥ भा०
 पंसमणयणसंचोटा उ ते तिरिअजंभगा देवा ।
 फोदीग्गसो हिरणं रयणाणि अ तत्थ उवणित्ति ॥ ६८ ॥ भा०
 अह व दइ सो भयवं दिअलोअनुओ अणोवमसिरीओ ।
 दासीदासपरिवुडो पग्गिण्णो पीढमहेहिं ॥ ६९ ॥
 अविअसिरओ सुनयणो ॥ ७० ॥ जाटम्मरो अ भयवं ॥ ७१ ॥ भा०

भगवन्त-अन्तर-अपेतिपि-अने विमानवासी ओ आर प्रदरना देवो गर्भभक्ति
 शुद्ध पर्थदा सहित आव्या। देवोथी वीरओसा छन्द तीर्थदरने अल्लु करीने नेउपर्वत पर
 ल'द'ने तयो अभिषेक कर्षो। देव-दानवो अहित छन्दे अभिषेक करीने भगवन्त
 भानाने दोभ्या, अने जन्म भउत्तगव कर्षो। देवराज, उ'अभुगस, अने श्रीगम छन्दे

તેમને આપ્યા, તથા જૂઠ્ઠાક દેવોએ મણિ-કનક-અને રતનની વૃષ્ટિ કરી. વૈશ્રમણ દેવથી પ્રેરાએલા તે તિર્યંજૂઠ્ઠાકદેવો કોટીગમે સુવર્ણ અને રત્નો ત્યાં લાવ્યા, દેવલોકથી અવેસા અનુપમશોભાવાળા દાસ-દાસી તથા મોટા રાજઓથી વીંદાઓસા તે ભગવાન અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. રયામકેશ, સુન્દરનયન, ઝિંબકુળ જેવા ઝોષ, ધૈત દંતપંક્તિ, શ્રેષ્ઠ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગાર, વિકસિત કમળના જેવા ગંધવાળા, ભતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા, અપ્રતિપાતિ ત્રણ જ્ઞાન સહિત એવા ભગવાન તે તે મનુષ્યોથી કાંતી અને યુદ્ધિમાં અધિક હતા. ૬૪ થી ૭૨

હવે લેખણાદિ દ્વારો કહે તે.

અહ ઝગબઢવાસસ્સ મગવઓ સુરવરાણ મજ્ઞંમિ ।
 સંતગુણકિત્તણયં કરેહ સક્કો મુહમ્માણ ॥ ૭૨ ॥ भा०
 ચાલો અવાલભાવો અવાલપરક્કમો મહાવીરો ।
 નહુ સક્કહ મેસેહં અમરેહિ સદંદિર્ણિપિ ॥ ૭૩ ॥ भा०
 તે વયળં સોઝળં અહ ણુ સુરો અસદ્દંતો હ ।
 ણહ જિણસણિગાસં તુરિઅં સો મૈમણઢાણ ॥ ૭૪ ॥ भा०
 સપ્પં ચ તરુવરંમી કાહં તિંદૂસણ ઢિંમં ચ ।
 પિઢ્ઢી મુઢ્ઢીહ હઓ વંદિઅ વીરં પઢિનિઅત્તો ॥ ૭૫ ॥ भा०
 અહ તે અમ્માપિઅરો જાણિત્તા અહિઅમઢવાસં તુ ।
 કયકોઝઅલંકારં લેહાયરિઅસ્સ વરણિતિ ॥ ૭૬ ॥ भा०
 સક્કો અ તસ્સમવલ્લં મગવંતં આસણે નિવેસિન્ના ।
 સદ્દસ્સ લક્કલળં પુચ્છિ વાગરણં અવયવા હંદં ॥ ૭૭ ॥
 હમ્મુક્કવાલભાવો કમેણ અહ જોઢ્ઢળં અણુપ્પત્તો ।
 મોગસમત્થં ણાહં અમ્માપિઅરો હ વીરસ્સ ॥ ૭૮ ॥
 તિહિરિવલ્લંમિ પસત્યે મહન્તસામન્તકુલપસુમાણ ।
 કારંતિ પાણિગહ્ણં જસોઅવરરાયકળ્લાણ ॥ ૭૯ ॥

જ્યારે ભગવાન આઠ વર્ષમાં કંઈક ન્યૂન ઉમરના હતા ત્યારે ઇન્દ્ર મહારાજે સુધર્મ-સભામાં દેવોની મધ્યે તેમના સદ્યુલ્લેખ ક્રીતન કર્યું, કે ભગવાન મહાવીરદેવ બાળક હતાં પણ બાળભાવ રહિત અને મોટાના જેવા પરાક્રમવાળા છે, તેમને ઇન્દ્ર સહિત દેવોથી પણ લાય પમાડી શકાય નહિ. તે પછી ઇન્દ્રનાં તે વચન સાંભળીને એક દેવ તે વાત નહિ માનતો થયો. સત્વર જીનેથરની પાસે તેમને લાય પમાડવા આવ્યો. તે વખતે ભગવાન બાળકોની સાક્ષે વૃક્ષઉપર ક્રીડા કરતા હતા, ત્યાં પેલો દેવ વૃક્ષની નીચે સર્પવંત ભગવાન બાળકોની સાક્ષે વૃક્ષઉપર ક્રીડા કરતા હતા, ત્યાં પેલો દેવ વૃક્ષની નીચે સર્પવંત ૩૫ ધરીને ઉચું ઝુબ કરી રહ્યો, ભગવન્તે તેને માત્ર ડાખ્યા હાથથીજ દૂર દે'કી દીધો, પછી ભગવાન તિન્દ્રમક નામની રમત રમવા લાગ્યા, તે દેવ પણ બાળરૂપ ધરીને સાથે રમવા લાગ્યો, ભગવન્તે રમતમાં તેને જીત્યો, તેથી તેના સ્કંધઉપર ભગવાન બેઠા, આથી દેવે ૫૫સાચરૂપ ધરીને વધવા માંડ્યું, ભગવન્તે લાય પામ્યા સિવાય તેની ખીડ ઉપર સુષ્ટિ.

ના પ્રહાર કર્યો, તેથી તે દેવ ત્યાંજ નિમગ્ન થયા. પછી વીર પ્રભુને વંદન કરીને તે પોતાના સ્થાને ગયા. પછી ભગવન્તને આઠ વર્ષથી અધિક ઉમ્મરના બાળીને માતા-પતા તેમને રક્ષા-અલંકારાદિથી શણગારીને લેખાચાર્ય પાસે લઇ ગયા. તે વખતે ઈન્દ્રમહારાજે ઉપાધ્યાયની સમક્ષ ભગવન્તને મોટા આસન ઉપર બેસાડીને શબ્દતું લક્ષણ પૂછ્યું, ભગવન્તે વ્યાકરણના અવયવો કહ્યા, ત્યારથી ઐંદ્ર વ્યાકરણ થયું. અનુક્રમે બાળભાવથી મુક્ત થઇને યૌવન વય પામેલા વીરપ્રભુને લોગ સમર્થ બાળીને માતા-પતાએ પ્રસન્ન તિથી અને નક્ષત્રમાં મોટા સામન્તના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલી યશોદા નામે શ્રેષ્ઠ રાજકુમારી સાથે પાશ્વિમદ્વલ્લ કરાવ્યું. ૭૨ થી ૭૬

પંચવિહે માણુસ્સે ભોગેઁશ્ચુજિત્ત સહ જસોઆણે ।

તૈયસિરિં વ સુરુવં જણેઁ પિઅંદંસણં પૂઅં ॥ ૮૦ ॥ મા૦

હત્યુત્તરજોણં કુંડગ્ગામંમિ સ્વત્તિઓ જલ્લો ।

વજ્જરિસહસંયયણો ભવિઅજણવિવોહઓ વીરો ॥ ૪૫૯ ॥

સો દેવપરિગ્ગહિઓ તોસં વાસાઁ વસઁ ગિહવાસે ।

અમ્માપિર્ફિં મયવં દેવત્તગણ્હિં પવ્વઁઓ ॥ ૪૬૦ ॥

સંવચ્છરેણ૦ ॥ ૮૧ ॥ એગા હિરણ્ણકોઢી૦ ॥ ૮૨ ॥

સિંઘાઢય૦ ॥ ૮૩ ॥ વરવરિઆ૦ ॥ ૮૪ ॥ તિણેવ ય૦ ॥ ૮૫ ॥

સારસ્સયમાઁચ્ચા૦ ॥ ૮૬ ॥ એણે દેવનિકાયા૦ ॥ ૮૭ ॥ મા૦

એવં અભિત્થુલંતો સુદ્ધો સુદ્ધારવિંદસરિસમુદ્ધો ।

લોગંતિગદેવેર્ફિં કુંડગ્ગામે મહાવીરો ॥ ૮૮ ॥ મા૦

યશોદાની સાથે મનુષ્યના પંચવિધ ભોગો ભોગવતાં તેજની લક્ષ્મી જેવી મુરખા પ્રિયદર્શિના નામે પુત્રી થઈ, ત્રીસ વર્ષ સુધી શુદ્ધવાસમાં રહીને માતા-પતા દેવગતિ પામ્યા પછી ક્ષત્રિયકુંડ ગામમાં હસ્તોત્તર નક્ષત્ર-ઉત્તરાષ્ઠાદિયુનીની અંદર ઉત્તમ ક્ષત્રિય ભતિવાળા, વજ્રઝળનારાચસંઘયજીવાળા, ભવ્યજનને બોધ પમાડનાર મહાવીર પ્રભુએ દીક્ષા લીધી. (આ પછીની સાત ગાથાઓના અર્થ પૂર્વે ૨૧૬ મી ગાથાથી ૨૨૨ સુધીની ગાથાઓમાં આવી ગયા છે, તેથી ત્યાંથી બેઠક લેવા.) એ પ્રથમ લે લોકાન્તિક દેવોથી કુંડ ગામની અંદર સ્તુતિ કરાતા વિકસિત કમળ જેવા મુખવાળા ભગવાન મહાવીરદેવ બોધ પામ્યા. ૮૦ થી ૮૮.

હવે નિષ્કમળ દ્વાર કહો છે.

મળપરિણામો અ કઓ અમિનિસ્સવમંમિ જિણવરિંદેણ ।

દેવેહિ ય દેવીહિ ય સમંતઓ હચ્છયં ગયણં ॥ ૮૯ ॥ મા૦

ભવણવઁ વાળમંતર જોહસવાસી વિમાણવાંસી અ ॥

ઘરણિયલે ગયણયલે વિજ્જુજોઓ કઓ સિર્પં ॥ ૯૦ ॥ મા૦

જાવ ય કુંડગ્ગામો જાવ ય દેવાળ ભવણઆવાસા ।

દેવેહિ ય દેવીહિ ય અવિરંહિયં સંચરંતેર્ફિં ॥ ૯૧ ॥ મા૦ ॥

चंदप्पभा य सीआ लवणीआ जम्मजरणमुक्कस्त ।
 आसत्तमल्लदागा जलयथलयदिवकुसुमेहिं ॥ ९२ ॥ भा०
 पंचासइ आयामा घणूणि विच्छिन्न पण्णवीसे तु ।
 छत्तीसइमुविद्धा सीआ चंदप्पभा भणिआ ॥ ९३ ॥ भा०
 सीआइ मज्झयारे दिवं मणिकणगरयणाचंचइअं ।
 सीहासणं महरिहं सपायवीढं जिणवरस्स ॥ ९४ ॥ भा०
 आलइअमालमडडो भासुरवोदी पलंयवणमालो ।
 सेययवत्यनियत्यो जस्स य मोल्लं सयसहस्सं ॥ ९५ ॥ भा०
 छडेणं भत्तेणं अज्झवस्साणेण सोहणेण जिणो ।
 लेसाहि विमुज्झंतो आरुहइ उत्तमं सोअं ॥ ९६ ॥ भा०

असिनिष्कभणुने विभे जिनेश्वरे भनःपरिष्ठाभ कथा, तेथी देव अने देवी-
 आधी सर्व दिशाओभां आकाश व्याप्त थयुं. लवनपति-व्यन्तर-ज्योतिषी अने वैभा-
 निक देवाना आगभनधी धरणी उपर अने आकाशभां ओकद्व विजयीना जेवो प्रकाश
 थया. अने कुंडलाभ ते वभते देव-देवीओना निरंतर संस्मरणथी देवाना स्थान जेथुं थयुं
 गयुं. जन्म अने जराधी मुक्त जेवा लजवन्त माटे देवाओ जण अने स्थानभां थओला
 पुष्पाधी पनावेदी मुद्दर भाणाओधी ते शिषिका आणी, प्रभाषभां पयास धनुष लांणी,
 पथीस धनुष पडोणी, अने छरीस धनुष उथी हुती, ते शिषिकानी मध्यभां द्विवमणी-
 कनक अने सुवर्णथी जेउकुं महाभूषणान जिनेश्वरतुं पादपीडिका सहित सिंहासन कथुं.
 भाणा-मुकुटसहित देदीप्यमान शरीरवाणा, लांणीवनभाणायुक्त, श्वेतवस्त्र पहिरेल, ते वस्त्रतुं
 भूष्य ओक लांण हीनारेतुं हुतुं, छत्रकतना तपयुक्त, शुभ्र अश्वयशाय सहित, अने
 विशुद्धशेषावन्त जेवा जिनेश्वर ते उत्तम शिषिकाभां आइत थया. ८८ थी ८९ लांण्य.

सीहासणे निसण्णो सक्केसाणा य दोहि पासेहिं ।
 वीअंति चामरेहिं मणिकणमविचित्तदंढेहिं ॥ ९७ ॥ भा०
 पुर्वि उज्ज्वला भाणुसेहिं साहद्वरोमकूवेहिं ।
 पच्छा वहंति सीअं अमुरिंद मुरिंद नागिंदा ॥ ९८ ॥ भा०
 चलचवलभूसणघरा सच्छंदविजयिआभरणवारी ।
 देविंददाणविंदा वहंति सीअं निर्णिंदस्स ॥ ९९ ॥ भा०
 कुसुमाणि पंचवण्णाणि सुयंता दुंदुही य ताडिता ।
 देवगणा य पहटा समंतओ उच्छअं गयणं ॥ १०० ॥ भा०
 वणसंदोव कुसुमिओ पउमसरो वा जहा सरयकाले ।
 सोहइ कुसुमभरेणं इय गगणयलं मुरगणेहिं ॥ १०१ ॥ भा०
 सिद्धत्यवणं च (व) जहा असणवणं सणवणं असोगवणं ।

पूववर्णं व कुमुदिअं इअ गयणयत्तं सुरगणेहिं ॥ १०२ ॥ भा०

अयसियणं व कुमुदिअं कणिआरवणं व चंपयवर्णं ।

तिलयवर्णं व कुमुदिअं इय गयणतलं सुरगणेहिं ॥ १०३ ॥ भा०

वरपट्टहमेरिद्धाद्धिदुंदुहिसंखसहिंएहिं तूरेहिं ।

धरणियले गयणयले तूरनिनाओ परमरम्भो ॥ १०४ ॥ भा०

एवं सदेवमणुआसुराएँ परिसाएँ परिवुडो भयवं ।

अभिधुवंतो गिराहि संपत्तो नायसंदवर्ण ॥ १०५ ॥ भा०

वीरभलु सिंहासन उपर भेडा अटले शक आने धशाने'द गे आलुमे भणिरत्नथा
विचित्र हुंउवाणा आभरेथी चीजवा लाभ्या. पछी ते सिणिका प्रथम दुर्धवन्त शोभवाणा
भनुंथोमे उपारी, अने पाछवाथी अशुरे'द, सुरे'द, अने नागे'दोमे उपारी, अपण आलू-
पण धरनारा अने स्व अलिप्रायथी भनावेला द्वय आलरणेने धरनारा देवे'द अने दान-
वे'दोमे जिने'दनी शिणिका पढन करी. ते पभते प'अवणुं पुष्पानी वृष्टि करता, हुं'दुली
वगाडता, अने प्रसन्न थयेला जेवा देवसभलुथी आकाश व्याप्त थयुं. जेम वन'भ'उ कुसुमित
थयुं छाय, अथवा, जेम शरद ऋतुमां पद्यसरोवर पुष्पना समूहथी शोभे तेम देवसभलुथी
आकाशतल शोभवा लाभ्युं. सिद्धार्थ'तुं सल्लु'तुं असल्लु'तुं अशोक'तुं अने आंभा'तुं वन
जेम पुष्पवाणुं शोभे तेम स'वरता देवताथी गगनतल शोभलु'तुं पुष्पित थयेलुं
अतसीलु'वन, कर्णिकार'तुं वन अ'पकवन, अने तिलकवन जेम शोभे, तेम देवाना
समूहथी आकाशतल शोभवा लाभ्युं. अष्ट पडल, बेरी, आलर, हुं'दुली अने रा'भस-
हित वाणि'त्रोथी पृथ्वीतल अने आकाशतलमां परभरभ वाणि'त्रोना नाह अर्ध गयो
अ प्रभावे देव-भनुंथ अने अशुरे'दनी पयदावडे वी'दोमेला लगवान, वाणीवडे स्तुति
करता थका शात'भ'उ वनमां आल्या. ८७ थी १०५ लाभ्य.

उज्जाणं संपत्तो ओरुभई उत्तमाउ सीआओ ।

सयमेव कुणइ लोअं सको य पडिच्छइ केसे ॥ १०६ ॥ भा०

जिणवरमणुणवित्ता अंजणवणहयगविमलसंकासा ।

केसा खणेण नीआ खोरसरिसिनामयं उदहिं ॥ १०७ ॥ भा०

दिवो मणुसघोसो तूरनिनाओ अ सकवयणेणं ।

खिप्पामेव निल्लको जाहे पडिक्कइ चरित्तं ॥ १०८ ॥ भा०

काऊण नमोकारं सिद्धाणमभिग्गहं तु सो गिण्हे ।

सत्तं मे अकरणिज्जं पावंति चरित्तमारुद्धो ॥ १०९ ॥ भा०

तिहिं नाणेहिं समग्गा तित्थयरा जाव हुंति गिहवासे ।

पडिक्कणमि चरित्ते चउनाणो जाव छउमत्ता ॥ ११० ॥ भा०

वहिआ य नायखंडे'आपुच्छिचाण नायए'सवे ।

दिवसे मुहुत्तसेसे कुमारगामं समणुपत्तो ॥ १११ ॥ भा०

ગોવનિમિત્તં સક્રસ્ત આગમો વાગરેદ દેવિદો ।

કોહ્યાવહુલે છઠસ્ત પારણે પયસ વસુદારા ॥ ૪૬૧ ॥ નિ.

ઉદાનમાં આવીને ભગવાન ઉત્તમ શિબિકામાંથી ઉતર્યા, અને પોતાના હાથેજ લોથ કર્યા, ઇન્દ્ર તેમના કેશો અહણ કર્યા. જિનેશ્વરની આજ્ઞા લઈને અંજનની ગાઠ કાન્તિ જેવા નિર્ભળ કેશો ક્ષણવારમાં ફીર સચુદ્રમાં નાંખ્યા. આ વખતે જ્યારે ભગવન્તે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું, ત્યારે દેવો અને અનુબ્ય સંબંધી વાજિત્રોનો નાદ ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી એકદમ વિરામ પામ્યો. સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને ચારિત્રમાં આરૂઢ થએલા ભગવન્તે આવો અભિ-
અહ અહણ કર્યો, કે મારે સર્વ પાપમય કાર્ય ન કરવું. તીર્થકરે જ્યાં સુધી શુદ્ધ-
વાસમાં હોય છે, ત્યાં સુધી ત્રણ જ્ઞાન સહિત હોય છે, અને ચારિત્ર અંગીકાર કર્યા પછી થાવત છદ્મસ્થ અવસ્થા પર્યન્ત ચાર જ્ઞાનવાળા હોય છે. કુંડપુરની બહાર જ્ઞાતખંડ ઉદાનમાં સર્વ સ્વજનોને પૂછીને ભગવાન કર્મોર ગામ તરફ ચાલ્યા, સુહૃત માત્ર દિવસ બાકી રહ્યો ત્યારે ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાં મારવા માટે તૈયાર થએલા ગોવાળને શિક્ષા કરવા ઇન્દ્ર આવ્યા, અને કહ્યું કે (ભગવાન માર વર્ષ સુધી હું આપણું વૈયાવૃત્ય કરું, ભગ-
વન્તે ના કહી.) પછી ભગવાને કોણેક સન્નિવેશમાં બહુલ નામના બ્રાહ્મણના ઘેર છઠ્ઠ ભક્તના તપણું ફીરથી પારણું કર્યું, ત્યાં તેથી દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થઈ. ૧૦૬ થી ૧૧૧ ભા. ૪૬૧ નિ.

દૂર્જન્તગ પિઝ્ગો વયંસ તિદ્વા અભિગ્મહા પંચ ।

અચિયચુગ્મહિન વસણ ૨ ગિર્જાં વોસહ ૨ મોળેળં ૩ ॥ ૪૬૨ ॥

પાળી પત્તં ૪ ગિહિવંદળં ચ ૫ તઓ વહ્મમાણ વેગવર્ડ ।

ઘળદેવ સૂલપાર્ણિદ્રસમ્મ વાસાઽટ્ટિઅગામે ॥ ૪૬૩ ॥

રોદ્દા ય સત્ત વેયણ થુદ દસસુમિણુપ્પલહ્મમાસે ય ।

મોરાણ સકારં સકો અચ્છંદણ કુવિઓ ॥ ૪૬૪ ॥

भीमट्टहास इत्यी पिसाय नागे म वेदणा सत्त ।

સિરકળ્ળ નાસદન્તે નહઽચ્છિ પટ્ટી ય સત્તમિઆ ॥ ૧૧૨ ॥ भा०

वालपिसाओ १ दो कोइला य ३ दामदुगमेव ४ गोवर्गं ५ ।

सर ६ सागर ७ सुंरंते ८-९ मन्दर १० सुविण जप्पले चेव ॥ ११३ ॥ भा०

મોહે ય ૧ જ્ઞાણ ૨ પવયણ ૩ ઘમ્મે ૪ સંયે ૫ ય દેવલોણ ૬ ય ।

સંસારં ૭ જ્ઞાણ ૮ જસે ૯ ઘમ્મં પરિસાણ મજ્ઞંમિ ॥ ૧૧૪ ॥ भा०

मोरागसन्निवेशे वाहिं सिद्धत्य तीतमाईणि ।

સાહઃ જળસ્સ અચ્છંદ પઓસો હેયણે સકો ॥ ૧૧૫ ॥ भा०

तण्ठेर्यगुलि कम्मार वीरघोस महिसिंदु दसपलिअं ।

चिइ इंदसम्पऊरण वयरीण दाहिणुकुहडे ॥ ४६५ ॥

तइअमवच्च भज्जा कहीहि नाहं तओ पिउवयंसो ।

દાહિણવાયાલ મુવળ્ણવાલુગા કંટણ વત્થં ॥ ૪૬૬ ॥

ઉત્તરવાચાલંતરવળસંદે ચંદકોસિઓ સળ્પો ।

ન દહે ચિંતા સરણં જોડસ કોવાડહિ જાઓડહં ॥ ૪૬૭ ॥

ઉત્તરવાયાલા નાગસેળ સ્ત્રીરેળ મોયણં દિવ્વા ।

સેયવિયાય પણસી પંચરહે નિજ્જરાયાળો ॥ ૪૬૮ ॥

દ્વિતીય તકો જે પિતાના મિત્રો હતા, તેમણે ભગવન્તને રહેવાનું સ્થાન આપ્યું, પુનઃ વિહાર કરીને ભગવન્ત ત્યાં આવ્યા, અને પાંચ તીવ્ર અભિમત્ત મહણ કર્યા, જ્યાં રહે ત્યાં તેના માલિકની અપ્રીતિ થાય તો ત્યાં ન રહેવું; હસ્તેશાં વ્યુત્સદ્ધ કાપાથી રહેવું; મૌનપણે વિહરવું; હસ્ત રૂપ પાત્રથી જ ભોજન કરવું; અને શુદ્ધસ્થને વંદન ન કરવું. આ પ્રમાણે અભિમત્ત લઇને ત્યાંથી નીકળી અસ્થિમાત્રે આવ્યા. તે ગામ પૂર્વે વર્ધમાનપુર નામે હતું, ધનસાર્થવાહુ તે નગરની વેગવતી નદી પાતાના મુખ્ય ખણદંવડે ઉતર્યો, અતિપરિશ્રમથી તે ખણદ મરીને અકામનિર્જરથી ત્યાં મૂલપાણિ નામે યક્ષ થયો. ભગવન્તે તે યક્ષના મંદીરમાં વામ કર્યો, યક્ષે સાત ભયંકર વેદનાઓ ભગવન્તને ઉત્પન્ન કરી, છેવટે બોધ પામી, સ્તુતિ કરીને ગયો. પાછલી રાત્રે ભગવન્તે દસ સ્વપ્નમાં જોયાં, ઉત્પલે તેણે રૂઝ કહ્યું, પક્ષ-પક્ષના ભગવન્તે ઉપવાસ કર્યો, મોરકમાં લોકોએ સત્કાર કર્યો, અને અચ્છંદકપર ધન્દે કોપ કર્યો. (યક્ષે જે વેદનાઓ કરી તે આ પ્રમાણે) પ્રથમ ભયંકર અટહાસ્ય કર્યું, હસ્તિ, પિશાચ, અને સર્પથી ભય પમાડ્યા છતાં ભય ન પામ્યા, ત્યારે મસ્તક, કર્ણ, નાસિકા, દાંત, નખ, આંખ, અને પીઠમાં એમ સાત પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરી. (દસ સ્વપ્નમાં જોયાં તે આ પ્રમાણે) તાલપિશાચ મર્યો, બે કોકિલા, બે પુષ્પની માળા, ગાયોના સમૂહ, સરેવર, સમુદ્ર, સૂર્ય, આંતરકાથી મનુષ્યોત્તર વાંદ્યો, મેરુ એવું રૂઝ ઉત્પલે (ઉત્પન્ન) આ પ્રમાણે કહ્યું, મોહનો નાશ, શુદ્ધ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ, પ્રવચન રચના, ધર્મ સ્થાપન, સંઘ, કેવલોક, સંસાર, જ્ઞાન, યશ, અને પર્યાદામાં ધર્મ, ત્યાંથી ભગવાન મોરકસન્નિવેશમાં ગયા, તેની બહાર સિદ્ધાર્થ લોકોને અતીત આદિ દિવસોનું નિમિત્ત કહેતો હતો, ભગવાનનો લોકો સત્કાર કરવાથી અચ્છંદકને દ્રેષ થયો. તુણને લીધે ઇંદ્રનું આગમન થયું, અચ્છંદકે તુણ લીધું, ધન્દે તેની આંગળીઓ છેલી નાંખી, કર્મકર વીરમાપણું દસ પલ પ્રમાણ કરોડક (વાટકો) મહિસેંદ્ર વૃક્ષની (ખજુરીના વૃક્ષની) નીચે સ્થાપ્યું છે, બીજી ધન્દેશર્માના બકરાને મારી ખાઇને તેનાં હાડકાં ગોરડી નીચે દક્ષિણ બાજુએ ઉકરકામાં દાટ્યા છે. ત્રીજી અવાચ્ય છે તે તેની રડી કહેશે, હું નહિ કહું; કેમકે હું તેના પિતાનો મિત્ર છું. (સ્ત્રીએ કહ્યું, તે તેની બેનનો પતિ છે, મને નથી ચાહતો, આથી લોકોએ તેનો ખહુ તિરસ્કાર કર્યો.) પછી ભગવન્ત ત્યાંથી દક્ષિણવાયાલ તરફ ચાલ્યા, ત્યાં પિતૃવયસ્થે પારણું કરાવ્યું માગમાં મુવર્ણ વાલુકા નદીને કિનારે કંટકમાં વસે ભરાઈ ગયું. આગળ જતાં ઉત્તર વાયાલના અંતરવનખંડમાં ચંડકૌશિક સર્પ હતો, તે ડરી શક્યો નહિ, વિચાર કરતાં જાતિસ્મરણ થયું, કે હું બ્યોતિષ્ક હતો ને કોપથી સર્પ થયો છું. આથી તે બોધ પામ્યો, પછી ભગવાન ત્યાં ઉત્તરવાયાલ તરફ ગયા, ત્યાં નાગસેને ક્ષીરનું ભોજન કરાવ્યું; પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં, ત્યાંથી ચૈતાંત્રી નગરીમાં ગયા, ત્યાં પ્રદેશી રાજા અને નૈપક ગોત્રી રાજાઓએ ભગવન્તની સેવા-ભક્તિ કરી. ૧૧૨ થી ૧૪૪ લાખ. ૪૬૨ થી ૪૬૮ નિર્ણયિત.

સુરદિપુર સિદ્ધજત્તો ગંગા કોસિઅ ધિરુ ય સ્વેમિલઓ ।

નાગ મુદાદે સીદે કંવલસવલા ય જિનમહિમા ॥ ૪૬૯ ॥

મહુરાણ જિનદાસો આહિર વીવાહ ગોણ ઉવવાસે ।

મંદીર મિત્ર અવચ્છે મત્તેનાગોહિ આગમર્ણ ॥ ૪૭૦ ॥

વીરવરસ્સ મળવઓ નાવારુદસ્સ કાસિ ઉવસર્ગ ।

મિચ્છાદિદ્વિપરદં કંવલસવલા સમુત્તારે ॥ ૪૭૧ ॥

ધૂનાઈં વર્હિ પૂસો લવલણમર્મંતરં ચ દેવિંદો ।

રાયગિહિ તંતુસાલા માસવલ્લમર્ણ ચ ગોસાલો ॥ ૪૭૨ ॥

મંત્રલિ મંત્ર સુમદ્ધા સારવણ ગોવહુલમેવ ગોસાલો ।

વિજયાર્ણદ મુર્ણદે મોઝળ સજ્જે અ કામમુળે ॥ ૪૭૩ ॥

ત્યાંથી ભગવાન સુરભિપુર ગયા, ત્યાં સિદ્ધયાત્ર નામના નાવિકે ભગવાનને ગંગા ઉતારવા માંડી, તે વખતે ક્ષેમિલ નામે યુક્ત જાણનારાઓ ધ્રુવડ બોલવાથી પ્રાણાન્ત લય જણાવ્યો, (ભગવન્તાના પૂર્વના વાસુદેવના લવનો વેરી સિંહનો છવ સંસારમાં ભમતાં મુકૂટ દેવ થયો હતો) તે દેવે નાવ કુબાવવા પ્રયત્ન સંવર્તક વાસુ વિકુલ્યો, કંબલ-સંબલ દેવોએ તેનો પરાલભ કરીને જિનેશ્વરના મહીમા કર્યો. મથુરાનગરીમાં જિનદાસ શ્રાયક અને સાહુદાસી નામે તેની સ્ત્રી હતી, તે સ્ત્રીને આલીરી સાથે ગાદો સંબંધ થયો, અન્યદા ગોવાળને ત્યાં વિવાહ પ્રસંગે શેઠે જોઇતી વસ્તુ આપી, કૃતજ્ઞતામાં ગોવાળે કંબળ-સંબળ નામના બે વાહરડા શેઠને ભેટ આપ્યા, શેઠના સંસર્ગથી તે બન્ને દૃષ્ટ પુષ્ટ થયાથકા ધર્મવાસિત થયા, અન્યદા શેઠના મિત્રે પુછ્યા વિના તે બન્નેને અશિરચક્ષની યાત્રામાં દોડાવ્યા, અતિશ્રમથી કંઈ પણ તે આહાર-પાણી ન લેવા લાગ્યા, શેઠ તેમની અન્યાયવસ્થા જાણી ધર્મ સંભળાવ્યો, તેના પ્રભાવથી મરણ પામીને તે બન્ને નાગકુમારમાં કંબળ-સંબળ નામે નાગકુમાર દેવ થયા, તેઓ અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તને થતો ઉપસર્ગ જાણીને ત્યાં આવ્યા, મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવથી નાવમાં બેઠેલા ભગવાન વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કરાતો અટકાવ્યો અને ભગવન્તને નદીથી ઉતાર્યા. ત્યાંથી ભગવાન આલીને થુણા નગરીની બહાર આવ્યા, પુષ્પનામે સામ્રાટક શાસ્ર જાણનારો ભગવન્તના પગલા ઉપરથી ચક્રવર્તિ ગચ્છેલ જાણીને સેવા કરવાના બહાને ત્યાં આવ્યો, ભગવન્તને જોઇને સામુદ્રિક શાસ્ર પર અશ્રદ્ધા થઇ, દેવેદ્રિ આવીને ધર્મ ચક્રવર્તિનાં અવ્યન્તર લક્ષણ જણાવ્યાં; ને સત્વટ કર્યો, ત્યાંથી રાજયુક્તિમાં તંતુશાળામાં માસલમણ કરીને રહ્યા. ત્યાં ગેરાશાળોના સગ થયો. મંબળ-તિના મંબલ અને મુલાદાનો પુત્ર શરવજ સન્નિવેશમાં બ્રાહ્મણની ગેરાશાળામાં જન્મેલો હતો, તેથી તેનું નામ ગેરાશાલક પડ્યું. વિજય-આનંદ અને મુનંદના ઘેર ભગવન્તે અનુક્રમે ત્રણ માસ ક્ષપણના પારણાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખાધ અને સંપૂર્ણવિધિથી કર્યા, ત્યાં પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં. ૪૬૮ થી ૪૭૩

કુછાગ વહુલપાયસ દિવા ગોસાલ દહુ પટજ્ઞા ।

વાર્હિ મુવળ્ણલ્લપ પાયસયાલી નિયગ્ગહર્ણ ॥ ૪૭૪ ॥

વંધળગામે નંદોવનેંદ ઉવર્ણંદ તેય પચદ્દે ।

ચંપા દુપાસલમણે વાસાવાસં મુળી સમર્દે ॥ ૪૭૫ ॥

કાલાઈ સુપ્તગારે સીદો વિઝ્જુમડ મોટિદાસી ચ ।

સ્વંદો દંતિલિયાપ પચાલગ સુપ્તગારંમિ ॥ ૪૭૬ ॥

મુનિચંદ કુંમારાપ કૂવળય ચંપરમણિજ્ઞ ડજ્ઞાણે ।

ચોરાય ચારિ અગડે સોમંજયંની ડવસમેડ ॥ ૪૭૭ ॥

પિટ્ટીચંપાનાસં તત્થ ચડમ્માસિણ સુમળેણં ।

કયગલ દેડલ વરિસે ઠરિદ્ધ ઘેરા ચ ગોસાલો ॥ ૪૭૮ ॥

સાવત્તી સિરિભદા નિંદુ પિવ્વદત્ત પયસ સિવદત્તે ।

દારગણિ નવલ્લ લાલા હલિદ્ધ પહિમાડગણી પહિઆ ॥ ૪૭૯ ॥

તત્તો ચ ળંગલાપ ડિંમણી અચ્છિક્કણં ચેવ ।

આવત્તે મુહતાસે મુણિઓત્તિ અ વાહિ લલદેવો ॥ ૪૮૦ ॥

ચોરા મંદવ મોઝં ગોસાલો વહ્ણ તેપહામળયા ।

મેહો ચ કાલહત્તી કલંચુયાપ ડ ડવસગા ॥ ૪૮૧ ॥

ચોથા માસકપણના પારણે ભગવાન કોલાક સન્નિવેશે ગયા, ત્યાં બહુલ નામના બ્રાહ્મણે પદમાનઘી પારણું કરાવ્યું, ત્યાં પાંચ દિવસ પ્રગટ થયાં. ગોશાળો ભગવન્તને ફરી મળ્યો, ભગવન્ત મુવર્ણબલ તરફ ગયા, માર્ગમાં ગોપાળોએ ખીર કરવા માંડી તે જોઈ ગોશાળે કંઈ-ભગવન્ત અહીં આપણે જમીએ, શિકાર્યું કેવે કંઈ એ તૈયાર થયા વિનાજ થાળી (હાંદલી) ભાંગી જશે. બન્યું પણ એમજ, આથી ગોશાળો નિષ્ક્રિય રહેવાને હૃદયે માનનારો થયો. ત્યાંથી ભગવાન બ્રાહ્મણગામમાં ગયા, ત્યાં નંદ અને ઉપનંદ નામના બે ભાઈઓ હતા, નંદના ઘર પ્રભુએ પારણું કર્યું, ઉપનંદને ઘર ગોશાળાને કંઈ ન મળ્યું, તેથી ક્રોધિત થઈને શુરના તેજ પ્રતાપે શ્રાપ આપીને તેનું ઘર બાળ્યું. (વ્યન્તરે બાળ્યું) ત્યાંથી ભગવાન ચંપા પુરીએ ગયા, બે બે માસના ઉપવાસ કરીને ત્યાં વર્ષાઋતુમાં ઉત્કુટકાદિ આસને કાથો-તર્જા કરી વીતાવી ત્યાંથી ભગવાન કોલાક સન્નિવેશમાં ગોશાળા સહિત ગયા. ત્યાં શૂન્ય શુદ્ધમાં કાઉસએ રહ્યા, ગોશાળો બારણામાં બેઠો. તે વખતે તે ગામનો સીંહનામે રાજકૂટ પુત્ર પોતાની વિદ્યુ-મતી દાસીની સાથે અનાચાર માટે ત્યાં આવ્યો. ગોશાળો ત્યાં છે એમ જણાઈ જવાથી પેલાએ મારે આવ્યો, ભગવાન ત્યાંથી પાત્રાલક ગામમાં ગયા, ત્યાં પણ શૂન્યશુદ્ધમાં કાઉસએ રહ્યા, રાત્રિએ સ્કંદક નામનો ગામનો રાજકૂટપુત્ર પોતાની દાસી દન્તિ-લિકાનીસાથે અનાચાર માટે ત્યાં આવ્યો, પૂર્વવત્ ત્યાં પણ ગોશાળાએ મારે આવ્યો. ત્યાંથી ભગવાન કૂમારક સન્નિવેશ તરફ ગયા, ત્યાં ચંપરમણીય ઉદ્યાનમાં કાઉસગમમાં રહ્યા, તેજ ગામમાં દૂપનય કુંભારને ઘરે પાર્થનાથના સંતાનીયા મુનિચંદ્રાચાર્ય પરિવાર સહિત આવ્યા હતા, તે જિનકલ્પ અંગીકાર કરવાના હોવાથી પાંચ તુલના કરતા હતા, તેમાંની બીજી તુલના કરતા ઉપાશ્રયની બહાર ધ્યાનમાં હતા, તેમને ચોર જાણીને આરક્ષકે ગળામાંથી પકડ્યા, છેવટે દવલોક પામ્યા, ત્યાંથી ભગવાન ચોરાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં કોટ-વાળે ચારક જાણીને હેડમાં નાંખ્યા, ફરી બહાર કાઢ્યા, ત્યાં સોમા અને જયન્તી નામે બે બહેનો પાર્થનાથના સંતાનીકમાંની હતી, તેમણે તેમને છોડાવ્યા અને આરક્ષકોએ ખમાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન પૃથ્વીપાએ ગયા, ત્યાં ચોથું ચોમાસું વર્ષારંભ કરી, ચાર માસના ઉપવાસ

કરા, વિવિધ પ્રકારના કાચોત્સગ કરીને ત્યાંથી કૃતાંગલાએ ગયા અને દેવકુલમાં ધ્યાનમાં રહ્યા, ત્યાં સ્ત્રીવાળા અને આરંભપરિગ્રહવન્ત દ્રવિદસ્થવિરો હતા, તેઓ નૃત્ય-વાજ-તથી જાગરણ કરતા હતા, ગોશાળાએ તેમની એથા કરી તેથી તેઓએ તેને બહાર કાઢી મૂક્યો. ભગવાન ત્યાંથી આવસ્તી નગરીએ ગયા અને બહાર કાચોત્સર્ગમાં રહ્યા, તે નગરીમાં પિતૃદત્તની સ્ત્રી શ્રીભદ્રા મરેલા બાળકને જન્મ આપતી, તેણે શિવદત્ત નૈમિત્તિકને બાળક જીવવાનો ઉપાય પૂછ્યો, શિવદત્તે મરેલા બાળકને રાંધીને કોઈ તપસ્વીને ખવડાવવાનું કહ્યું, તેણીએ તે પ્રમાણે કર્યું, અને ગોશાળાને વહોરાવ્યું પણ વમન કરવાથી નખ-વાળાદિ જોઈને ખબર પડતાં તેડું ઘર શોધવા આવ્યો, પણ ખારણું બદલી નાખ્યું તેથી તે જાણી શક્યો નહી, છેવટે શુદ્ધપ્રતાપે તેનો વાસ અગ્નિથી સળગાવ્યો. ભગવાન ત્યાંથી હરિદ્રાક ગામે ગયા, અને જોરા હરિદ્રાક વૃક્ષની નીચે પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, જતા-આવતા લોકોએ અગ્નિ સળગાવ્યો, તે સળગતો સળગતો ભગવન્ત પાસે આવ્યો, ભગવન્તના પગ બળી ગયા, ગોશાળો લાગી ગયો. ત્યાંથી ભગવાન નંગલા ગામે ગયા, ગોશાળો પણ ત્યાં ગયો. ગોશાળાએ રમતા બાળકોને આંખો કાઢીને ભય ગામે ગયા, ગોશાળો પણ ત્યાં ગયો. ગોશાળાએ રમતા બાળકોને આંખો કાઢીને ભય પમાડ્યા, ત્યાંથી ભગવાન આવર્ત ગામ ગયા. ત્યાં પણ ગોશાળાએ તેમજ કહ્યું, આથી લોકોએ ભગવન્તને તેના શુદ્ધ મરો એમ ધારી મારવાનો વિચાર કર્યો, તેથી બળદેવની લોકોએ ભગવન્તને તેના શુદ્ધ મરો એમ ધારી મારવાનો વિચાર કર્યો, તેથી બળદેવની પ્રતિમા હજી ઉગામીને મારવા તૈયાર થઈ, લોકો પણ પડ્ય, અને ભગવન્તને ખમાવ્યા. ભગવાન ત્યાંથી ચોરાક સન્નિવેશમાં ગયા; ત્યાં મંડપમાં રસોઈ થતી હતી તે નીચે વળીને ગોશીલો જોતો હતો, તે લોકોએ ચોર ધારીને ત્યાં ગોશાળાને માર્યો શુદ્ધ પ્રભાવે મંડપ ખાલ્યો, ત્યાંથી કલંબુક સન્નિવેશમાં ગયા, રૂઢ અને કાળ હસ્તીએ ચોર જાણીને ખાંધ્યા, ખબર પડતાં ભગવન્તને ખમાવ્યા. ૪૭૬ થી ૪૮૧

લાહેસુ ચ ઉવસગ્ગા ઘોરા પુણ્ણકલસા ચ દો તેના ।
વજ્જહયા સક્કેણં મહિઅ વાસાસુ ચડમાસં ॥ ૪૮૨ ॥
ક્વલિસમાગમ મોયણ મંથલિ દહિહૂર મગવઓ પહિમા ।
જંપૂસંઢે મોટ્ટીય મોયણં મગવઓ પહિમા ॥ ૪૮૩ ॥
તંવાણ નંદિસેણો પહિમા આરવિલ્લ વહણ મય દહણં ।
કૂવિય ચારિય મોવલે વિજયપમમ્મા ચ પત્તેયં ॥ ૪૮૪ ॥
તેજેહિ પહે મહિઓ મોસાલો માહલોત્તિ વાહણયા ।
મગવં વેસાલીણ કમ્માર ઘણેણ દેવિંદો ॥ ૪૮૫ ॥
મામાગ વિહેલગ જક્કલ તાવસો ઉવસમાવસાણયુદ્ધં ।
છટ્ટેણ સાલિસીસે વિસુદ્ધમાણસ્સ લોમોહી ॥ ૪૮૬ ॥

ત્યાંથી ભગવાન ઘણા ક્રમની નિર્જર કરવા માટે અનાય દેશ જે લાઠક તેમાં ગયા, ત્યાં ચોર ઉપસર્ગ થયા; ત્યાંથી પૂર્ણકલશ ગામે આવ્યા, માર્ગમાં જે ચોરો ભગવાનના શુકનથી અપશુકન થએલા માનીને તેમને મારવા કોટ્યા, હન્દ્રે તેઓને વજ્રથી મારી નાખ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરતા અનુક્રમે હરિદ્રા નગરીએ આવ્યા, અને ચતુર્માસ ક્રમજ કરી પાંચમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ત્યાંથી ભગવાન કલ્લીસમાગમ ગામે ગયા. ગોશાળાને દધિ-કૂટુંબોજન મળ્યું, ભગવાન પ્રતિગા ધારણ કરી રહ્યા, ત્યાંથી પારીને ભગવાન જમ્યુખંડ

ગામે ગયા.ત્યાં પણ ગોશાળાને તેણે જ દહિ ને ચોખાણું કોળન મળ્યું, અને ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા. ત્યાંથી ભગવાન તખ્તમાં ગામે ગયા, ત્યાં પાર્થનાથના સંતાનીયા સ્થવીર-બહુશ્રુત મુનિ ચોથી તુલના કરી રહ્યા હતા, તેમને ગુરિના વખતે આરક્ષકના પુત્રે ચોર જાણીને મારી નાંખ્યા. ભગવાન ત્યાંથી કૃપિકા સન્નિવેશમાં ગયા. ત્યાં લોકોએ ચોર જાણીને ખત્રેને બાંધ્યા, વિજયા અને પ્રગલ્ભાએ તીર્થકર જાણીને ખત્રેને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન વિશાલા નગરી તરફ ચાલ્યા, ગોશાળો અહીંથી છુટા પડ્યો, માર્ગમાં ચોરોએ ગોશાળાને જોયો, અને પકડ્યો, ભગવન્ત પ્રતાપે શુદ્ધિને પ્રભુને સોંપ્યો વિશાળાએ ગયો. ત્યાં ભગવાન કર્મકરની શાળામાં ધ્યાનમાં રહ્યા. ત્યાં કોઇ કારીગરે છ માસ બિમારી ભોગવી મુંઢર આશુધ બનાવવાને સારી તિથીએ આવી આરંભ કર્યો, તેવ માં ભગવન્તને જોઇને અમંગળ થયેલું જાણી ધણના પ્રહારથી ભગવાનને મારવા ઉઘુકા થયો, છન્દ્રે નિત્રેપ માત્રમાં ત્યાં આવી, તેજ ધણ તેનાપર પાડ્યો અને મારી નાખ્યો. ત્યાંથી ભગવાન ધામાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં બિલેલક ઉદાનમાં પ્રતિમા ધારણ કરી રહેલા ભગવન્તને બિલેલક યક્ષે મહિમા કર્યો. ત્યાંથી શાલિશિર્ષ ગામે ગયા, ઉદાનમાં પ્રતિમા ધરી સ્થીર રહ્યા, ત્યાં કટપૂતના વ્યંતરીએ તાપસીનું દૃપ ધરીને અનેક ઉપસર્ગ કર્યો, ભગવન્ત ચળાયમાન ન થય. છેવટે શાન્ત થઇને સ્તુતિ કરી આલી ગઈ. ત્યાં છુલકાશુક વિશુદ્ધમાન ભગવન્તને લોકાવાંધ જ્ઞાન થયું. ૪૮૨ થી ૪૮૬

પુનરવિ મહિઅનગરે તવં વિચિત્તં ચ છટ્વાસેમિ ।

મગહાપેં નિરુપસર્ગં મુણિ ઉત્તવદંમિ વિહરિત્યા ॥ ૪૮૭ ॥

આલમિથાપ વાસં કુદને તદ્દ દેવલે પરાહુત્તો ।

મદ્દણ દેવલસારિઅ મુદ્દમૂલે દોમુવિ મુણિચિ ॥ ૪૮૮ ॥

ધહુસાલગસાલવળે કદપૂઅળ પદિમ વિગ્વળોવસમે ।

લોહ્ગલંમિ ચારિય મિઅસચૂ ઉવ્વલે મોમલ્લો ॥ ૪૮૯ ॥

તત્તો અ પુરિમતાલે વગુર ઈસાળ અચ્છ પદિમા ।

મહ્મીજિનાયળ પદિમા લગ્ગાપ વંસિ વહુમોટ્ટી ॥ ૪૯૦ ॥

ગોમૂમિવજ્જલાદે ગોવકોવે ય વંસિ જિણુવસમે ।

રાયનિહ્સટ્ટમવાસા વજ્જમૂમી વહુવસગા ॥ ૪૯૧ ॥

પુનઃ પણ ત્યાંથી વિચિત્ર પ્રકારના તપ કરતા છઠી વર્ષાઋતુમાં ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા. (ત્યાં છઠા મહીને ગોશાળાનો ફરી સમાગમ થયો.) ત્યાંથી ભગવાન ઋતુખરદ આઠ મહીના જ્ઞાનપણે મગધદેશમાં વિહાર કરીને આલંલિકા નગરીએ ગયા, ત્યાં સાતમી વર્ષાઋતુ થઈ. ત્યાંથી ભગવાન કુંડાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં વાસુદેવના મંદિરમાં ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમાં અધિષ્ઠાન કરીને રહ્યા, પૂજારીએ આવીને માર્ગો પિશાચ જાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન મર્દન ગામે આવ્યા, ત્યાં બળદેવના મંદીરના ખુણામાં ભગવન્ત કાઉસગે રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમાં શુદ્ધ ભાગ મૂકીને રહ્યા, ત્યાં પણ પિશાચ જાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાંથી ભગવાન બહુ શાલક ગામે ગયા, ત્યાં શાલવન ઉદાનમાં સદ્ગીજની વ્યંતરી પ્રતિમા ધારી ભગવાનને કટપૂતનાની પેઠે ઉપસર્ગ કરીને શાન્ત થઇ મહિમા કરીને ગઈ. ત્યાંથી ભગવાન લોહાર્ગલા રાજધા-

નીમાં ગયા, ત્યાંના રાજા જિતશત્રુએ ચાર પુરુષ બાણીને બન્નેને પકડ્યા, ઉત્પલે તેમની જાળખાણ પડાવીને મુકત કરાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન પુરિમતાલ નગરે ગયા, ત્યાં વગ્ગુર નામના શ્રેષ્ઠિની ભદ્રા નામે ભાર્યા વધ્યા હતી, તેણીએ બાળકની પ્રાપ્તિ માટે અનેક દેવ-દેવતાની ભક્તિ કરી પણ કંઈ વધુ નહી. એક વખત શક્ટયુષ્ નામના ઉદાનમાં જુદા મંદીરમાં મઢીનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બોધ ભક્તિથી તેમને નમી, પોતાની કામના માટે પ્રાર્થના કરી. મંદીર કરાવવાનું કહ્યું. નજીકમાં રહેલ કોઈ ભક્ત્યન્તરીએ તેમની તે કામના પૂર્ણ કરી, ભદ્રા-શેઠાણી ગર્ભવતી થઈ. કામના પૂર્ણ થવાથી શેઠ-શેઠાણી મંદીર તરફ ગયા, વચમાં ભગવન્ત રહેલા હતા, હન્દે તેમને પ્રત્યક્ષ તીર્થસ્થની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું. ત્યાંથી ભગવાન ઊર્ણક ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં વિરૂપ વહુ-વર મળ્યાં, તેમને બોધ ગોશાળાએ હાંસી કરી, તેથી ચાર બાધો, છેવટે મુકી દીધો. ત્યાંથી ભગવાન ગોભૂમિ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં અઠવી આવતાં ગોશાળાએ જાવાજોને શ્વેચ્છા કહીને માગ પૂછ્યો, ગોવાજોએ કોધથી તેને મારી બાંધીને વાંસીના વનમાં નાંખી દીધો, જિનેશ્વરના ઉપશામથી આખરે છાડી મૂક્યો. ત્યાંથી ભગવાન રાજગૃહિએ ચાલ્યા, ત્યાં આઠમી વર્ષારત્રિ થઈ. ત્યાંથી ભગવાન અનાર્થ દેશમાં વળ ભૂમિએ ગયા, ત્યાં ઘણા ઉપસર્ગો સહન કરી નવમી વર્ષારત્રિ ચિતાવી. ૪૬૭ થી ૪૬૮

અનિચયવાસં સિદ્ધત્યપુરં નિલત્યંવપુચ્છ નિષ્ફત્તી ।

હપ્પાહેઈ અળજો ગોસાલો વાસવહુલાઈ ॥ ૪૯૨ ॥

મગહા ગોન્વરગામો ગોસંલો વેસિઆળ પાગામા ।

કુમ્મમગામાવાવળ ગોસાલે ગોવળ પડટ્ટ ॥ ૪૯૩ ॥

વેસાલોઈ પઢિમં ડિંમ મુણિત્તિ તત્થ ગળરાયા ।

પૂપઈ સંલનામો ચિત્તો નાવાઈ મળિણિમુખો ॥ ૪૯૪ ॥

વાણિયગામાવાવળ આનંદો ઓહિં પરીસહ સહંનિ ।

સાવત્તીઈ વાસં ચિત્તત્તવો સાણુલઢિ વહિ ॥ ૪૯૫ ॥

પઢિમા મહ મહામહ સવ્વબોમહ પઢમિઆ ચરો ।

અટ્ટ ય વીસાળંદે વહુલિય તહ ઝંજિણ દિશા ॥ ૪૯૬ ॥

ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન સિદ્ધાર્થ પૂરે ગયા, સિદ્ધાર્થપુરથી દુર્મ ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં ગોશાળાએ તિલસ્તંબની પૂજાકરી, ભગવન્તે તેની ઉત્પાત કહી, તેપર શ્રદ્ધા ન કરનાર અનાર્થ ગોશાળે તે ઉઘેડી નાખ્યું. ઘણી વર્ષા થઈ. ને તે તક્ષને છાડ્યો સ્થિર થયો, ત્યાંથી દુઃખ ગામે ગયા, તે ગામની બહાર વેશ્યાયન નામે બાગતપરવી આતાપના લેતો હતો, તેની ઉત્પાતિ આ પ્રમાણે છે, ગપાનગરી અને રાજગૃહ નગરીની વચ્ચે જાબર ગામ હતું, ત્યાં ગોશાળી નામે કણ્ણી રહેતો હતો, ચોરોએ તેને મારી નાખ્યો, અને તેની અચિર પ્રસૂતા સ્ત્રીને વેશ્યાને ત્યાં વેચી, જન્મેકું બાળક કોષ્ઠકના હાથે આવ્યું, અતુકને બાળક મોટા થયો, નગરમાં ગયો, વેશ્યાને ત્યાં જતાં ગાય રૂપધારી કુળદેવતાએ ચેનાવ્યો છેવટે તાપસ થયો, ગોશાળાએ તેને યુક્ત શમ્પાતર કહી ચીડાવ્યો, તાપસે કોધથી તેજોવેશ્યા મૂકી, ભગવાને શીનવેશ્યાથી બચાવ્યો, પરિણામે ગોશાળાએ

તેજેલેશ્યાનો ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, ભગવાનથી છુટો પડ્યો. ભગવાન ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, પ્રતિભા ધરીને કરી રહ્યા, બાળકોએ પિશાચ બણી અટકાવ્યા, ત્યાં ગણરાજ શંખનામે કોઈ સિદ્ધર્થ રાજાના મિત્રે ભગવન્તને ઝાળખીને પૂજા કરી. ત્યાંથી ભગવાન વાણિજ્ય ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં ગંડીમ નદી ઉતરવાને નાવમાં બેઠા, નાવિકોએ ભાડૂ માગ્યું, તે વખતે શંખરાજાને દૂત ચિત્ર નામનો ભાણેજ નાવિક સેન્યસહિત દૂતકાર્ય માટે ગયો હતો, તેણે ત્યાં આવી ભગવન્તને મુકાવીને પૂજા કરી. ત્યાંથી વાણિજ્ય ગામે જઈ ગામ બહાર પ્રતિભા ધરીને રહ્યા, ત્યાં આનંદ આવડને અવધિ જ્ઞાન થયું, તેણે તીર્થસ્થને પરિસહ સહન કરતા જોયા, વંદના કરી અને કહ્યું, ભગવન્ થોડા વખતમાં જ કેવળ જ્ઞાન થશે. ત્યાંથી ભગવાન આવસ્તી નગરીએ ગયા, અને ઇસમી વર્ષાઋતુ પિતાવી. ત્યાંથી સાલુલક ગામે ગયા, ત્યાં ભદ્રા, મહાભદ્રા, સર્વેભાભદ્રા, વિગેરે પ્રતિભા વહન કરી, પછી આનંદ આવડના ઘેર બહુલિકા દાસીએ ભગવન્તને વહોરાવ્યું, અને પંચદિવ્ય પ્રગટ થયાં. ૪૯૨ થી ૪૯૬.

દદ્ધમીષ વહિઆ પેઢાલં નામ દ્વોડ જ્ઞાણં ।

પોલાસવેદ્યંમી ટિણ્ગરાઈં મહાવહિં ॥ ૪૯૭ ॥

સકો અ દેવરાયા સભાગઓ મળઈ હરિસિઓ વયળં ।

તિણિવિ લોગડસમત્યા જિણવીરમળં ન ચાલેડં ॥ ૪૯૮ ॥

સોહમ્મરૂપવાસો દેવો સક્કસ્સ સો અમરિસેળં ।

સામાણિઅ સંગમઓ વેદ સુરિંદં વહિનિવિદ્ધો ॥ ૪૯૯ ॥

તેલોઈ અસમત્યંનિ પેહ પતસ્સ ચાલળં કોટ્ઠં ।

અજ્ઞેવ પાસહ ઇયં મમ વસગં મદ્દજોગતવં ॥ ૫૦૦ ॥

અહ આગઓ સુરંતો દેવો સક્કસ્સ સો અમરિસેળં ।

કાસીય હવસમ્મં મિચ્છદિદ્ધિવહિનિવિદ્ધો ॥ ૫૦૧ ॥

ત્યાંથી ભગવાન દદ્ધમીએ ગયા, ત્યાં બહારના ભાગમાં પેઢાલ નામે ઉલ્લેખ છે, તેમાં પોલાસ ચેત્યની અંદર ઈકરાત્રિની મહાપ્રતિભા ધરીને ઉભા રહ્યા. તે વખતે મુનિ ધર્મ સલામાં દેવરાજ ઇન્દ્રમહારાજ હાજર થઈને આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા કે તમે મારા આ વીર પ્રભુને ચળાયમાન કરવાને સમર્થ નથી, આ ઉપરથી સૌધર્મ કલ્પવાસી ઇન્દ્રના સંગમક નામે સામાનિક દેવ ત્યાં બેઠા હતા, તેણે ઇન્દ્રને અમર્ષથી કહ્યું કે જેને ચળાવવા કરવાને ત્રણ લોકને પણ તમે અસમર્થ કહો છો, તેને તપ અને શોગથી ભ્રષ્ટ થઈને મારે વશ થએલ લોકો. પછી ઇન્દ્રના તે સામાનિકદેવ અમર્ષથી સત્વર ત્યાં આવ્યો, અને પ્રતિનિવિદ્ધ મિથ્યાદર્ષ તેણે ઉપસાગ કરવા માંડ્યા. ૪૯૭ થી ૫૦૧

ધૂલી પિવીલિઆઓ સદંસા ચેવ તહય ડળ્હોલા ।

વિહુય નહલા સપ્પા ય મૂસગા વેવ અટ્ટમગા ॥ ૫૦૨ ॥

હત્તી હત્તીણિઆઓ પિસાયણ ધોરૂવ વગ્ધો ય ।

થેરો થેરોઈ સુઓ આગચ્છઈ પક્કળો ॥ ૫૦૩ ॥

સ્વરાય ફલેકલિયા કાલચક્રં તદેવ સંવટં ।
 પામાદ્ય ઉવસમ્મે વીસદ્મો હોઝ અણુલોમો ॥ ૫૦૪ ॥
 સામાણિયદેવિદ્ધિં દેવો દાવેઝ સો વિમાળગઓ ।
 મળઝ ય વરેહ મહરિસિ ! નિષ્ફત્તી સમ્ગમોવસાળં ॥ ૫૦૫ ॥
 ઉવહયમઝવિળ્લાળો તાહે વીરં વહુપ્પસાહેડં ।
 ઓહીઈં નિરિક્સજ્ઞઝ જ્ઞાયઝ છજ્જીવહિયમેવ ॥ ૫૦૬ ॥

ધૂળ, કીડીઓ, ડાંસ, તેમજ ધીમ્મલો, વિંછી, તાળીઆ, સૂર્ય, અને આઠમીવાર ઉંઢરે, હસ્તી, હસ્તિણી, લયંકરૂપધારી પિશાચ, વ્યાધિ, સિદ્ધાર્થ રાજા અને ત્રિશલા માતાનો કંઈજામયવિલાપ-પુત્ર ! આમ આવ, અમને ન તજ, ચંડાસ, પગપર રાંધવાતું, પ્રચંડવ યુ, કલંકલિકવાયુ, કાળચક્ર, સંવતંકવાયુ અને વીસમો પ્રભાત વિકુર્વિને અનુલોમ ઉપસર્ગ કર્યો. સામાનિક દેવત્તદ્વિ બતાવીને તે દેવ વિમાનમાં રહ્યો થકો બોલ્યો, હે મહુર્ધિ ! ઇચ્છા-હોય તે માગો, સ્વર્ગ આપું કે ભોક્ષ આપું ? આ પ્રમાણે મંદબુદ્ધિનાળા તેણે વીરને વશ કરવાને કહ્યું; પણ ભગવાન તો અવધિજ્ઞાનથી છ જીવનિકાયતું હિતજ ચિન્તવતા હતા. ૫૦૬.

વાલુપર્વયે તેળા મડલ પારળગ તત્થ કાળચ્છી ।
 તત્તો સુભોમ અંજલિ સુચ્છિત્તાણ ય ત્રિહરુવં ॥ ૫૦૭ ॥
 મલણ પિસાયરુવં સિત્તરુવં હત્થિસોસણ ચેવ ।
 ઓહસળં પઢિમાણ મતાળ સક્કો જરળપુચ્છા ॥ ૫૦૮ ॥
 તોસલિ કુસીસરુવં સંધિચ્છેઓ દ્મોત્તિ વજ્જે ય ।
 મોણ્ઝ ઈંદજાલિડ તત્થ મહાભૂઝ્લો નામં ॥ ૫૦૯ ॥
 મોસલિ સંધિસુ માગહ મોણ્ઝ રઢિઓ વિડવયંસો ।
 તોસલિ ય સત્તરજ્જુડ્વાવત્તો તોસલો મોક્કલો ॥ ૫૧૦ ॥
 સિદ્ધત્થપુરે તેળત્તિ કોસિઓ આસવાણિઓ મોક્કલો ।
 વયગામ દિંદડ્ડળેમળ દિવસે વિઢિવેઝ ઉવસંતો ॥ ૫૧૧ ॥

ત્યાંથી ભગવાન વાલુકા ગામ તરફ ગયા, માર્ગમાં પાંચસો ચોરો (વકુર્વ્યા, તેઓએ મામા કહીને વજ્રમય શરીરથી દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યાંથી ભગવાન ગામમાં લિક્ષા મટિ ગયા, ત્યાં ભગવન્તતું રૂપ આવરીને કાણાકીરૂપ બનાવ્યું, તેથી ત્યાંના લોકોએ પ્રહાર કરવા માંડયા, ત્યાંથી ભગવાન મુષોમગામે ગયો, ત્યાં અંજલી કરીને સ્ત્રીઓ પાસે યાચના કરતા રૂપને બતાવ્યું; તેથી ત્યાંના લોકોએ માર માર્યો, ત્યાંથી મુક્તેત્ર નામે ગામમાં ગયા, ત્યાં લિક્ષાયર્થમાં વિટતું રૂપ બતાવીને માર મરાવ્યો. ત્યાંથી મલ્લય ગામે ગયા, ત્યાં પિશાચતું રૂપ બતાવ્યું, અને પીકા પમાડી, ત્યાંથી હસ્તીશીર્ષ ગામે ગયા, ત્યાં ભવ્યરૂપ બતાવી પુરૂષચિન્દ્ર સ્તબ્ધ કરીને અપભ્રાજના કરાવી. આથી ભગવાન ગામ બહાર સ્મશાનમાં એકાન્તે પ્રતિમા ધારીને રહ્યા, ત્યાં સંગમકે હાંસી કરી. ઇન્દ આવીને મુખશાતા પુછી ત્યાંથી ભગવાન તોસલિગામે ગયા, ગામ બહાર પ્રતિમા ધારી રહ્યા, ત્યાં કુશિબ્બતું રૂપ ધરીને ખાતર ખાડવા માંડ્યો, આથી આ મારવા થોડય એમ

લોકોને જણાવ્યું. તે વખતે ત્યાં મહાભૂતિ નામે ઇન્દ્રજલિક હતો તેણે ભગવન્તને ઝાળ-
ખીને છાડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન ત્રોસલિ ગામે ગયા, ત્યાં પણ તેવુંજ કર્યું, ગામના લોકો-
એ શીક્ષા કરવા માંડી ત્યાં ભગવન્તના પતાના મિત્ર સુભાગધે સુકાવ્યા. ત્રોસલિ ગામમાં
ગયા, ત્યાં ચોર જાણીને દોરડે બાંધી અધર લટકાવવા માંડ્યા, સાતવાર દોરડું છરી
ગયું, તેથી નિર્દોષ જાણી છાડી મૂક્યા. ત્યાંથી સિદ્ધાર્થપુરે ગયા, ત્યાં ચોર જાણીને પક-
ડ્યા, કૌશિક નામના અધના વેપારીએ ઝાળખીને છાડાવ્યા, ત્યાંથી ભગવાન વ્રજગામે
ગયા, આહાર માટે ગામમાં જતાં પ્રભુએ વિચાર્યું કે દીર્ઘકાળ ઉપસર્ગ કરીને દેવ ગયો.
માર્ગમાં તે દેવે અનેસણકરી તેથી ભગવાન પ્રતિમા ધરીને ઉભા હતા, દેવે અવધિજ્ઞાનથી
ભગવન્તના પરિણામ જોયા, અને બીજે દીવસે ઉપસાન્ત થઈ બોલ્યો કે ૫૦૭ થી ૫૧૨

વચ્ચે હિંદહ ન કરેમિ કિંચિદ્વચ્ચા ન કિંચિ વચ્ચો ।

તત્થેવ વચ્ચવાલી થેરી પરમન્ન વસુહારા ॥ ૫૧૨ ॥

છમ્માસે અણુવદ્દં દેવો કાસીય સો ડ વવસર્ગ ।

દહ્મગ વયગામે વેદિય વીરં પઠિનિયત્તો ॥ ૫૧૩ ॥

દેવો સુ(ટિ)ઓ મહિલ્લોઓ ધરમંદરચૂલિયાઈ સિહરંમિ ।

પરિવારિડ સુરવહ્નિ આંમો સાગરે સેસે ॥ ૫૧૪ ॥

આલમિયાણ હરિ વિજ્ઞૂ જિણસ્સ મત્તીર્ણે વૈદઓ પદ્ ।

મગ્ગં પિયપુચ્છા જિય વવસર્ગત્તિ થેવમવસેસં ॥ ૫૧૫ ॥

હરિસહ સેયવિયાણ સાવત્થો સંદપઠિમ સક્કો ય ।

ઓપરિડં પઠિમાણ લોગો આરઠ્ઠિઓ વંદે ॥ ૫૧૬ ॥

ભગવન્ ! હવે ગાયરી માટે જાઓ, હું કંઈ પણ ઉપસર્ગ નહીં કરું. ભગવન્તે
કહ્યું, હું દોષના કહેવાથી નહીં જાઉં, મારી ઇચ્છાથી જમરા અથવા નહિ જાઉં. બીજે
દિવસે તેજ ગેઠુંળમાં વ.છરડા પાળનારી વૃદ્ધાએ પરમાત્મથી ભગવન્તને પ્રતિલાલ્યા, તેથી
ત્યાં દિવ્ય થયાં વસુધારા થઈ, છ માસ પચન્ત નિરન્તર ઉપસર્ગ કરીને ભગવન્તને નિશ્ચળ
જોઈને તે દેવ વ્રજગામમાં વાંદીને પાતાના સ્થાને પાછો ફર્યો. ઇન્દ્ર મહાશયે તિરસ્કાર
કરીને તે મહર્દ્રિક દેવને તેની દેવાંગના અને પરિવાર સહિત ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા, તેથી તે
મેરુપર્વતની ચૂલિકાના શિખરપર જઈ રહ્યો, તે વખતે તેનું આયુષ્ય એક સાગરોપમમાંથી કેટલુંક
બાકી હતું. તે પછી ભગવાન વ્રજગામથી આલંલિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં વિદ્યુતક્રમારેન્દ્ર
જિનેશ્વરને સક્તિથી વંદન કરવા આવ્યો અને બોલ્યો, ભગવાન ! આપને સુખ શાતા
પુણ્ય, આપ ઉપસર્ગો તરી ગયા છ, આવરણ ચોડજ બાકી છે, થોડાજ કાળમાં કેવળ-
જ્ઞાન થશે. ત્યાંથી ભગવાન ચેતાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં હરિસહ સુખશાતા પૂજવા
આવ્યો. ત્યાંથી ભગવાન આવરતી નગરીએ ગયા, ત્યાં સ્કંદની પ્રતિમાના લોકો મહો-
ત્સવ કરતા હતા, તે જોઈ ઇન્દ્ર તે પ્રતિમામાં દાખલ થયો, તેથી તે પ્રતિમા સ્વયં ભગવ-
ન્ત પાસે ગઈ અને ભગવન્તને વંદન કરવા લાગી, તેથી લોકોએ દેવાધિદેવ જાણીને
ભગવન્તને મહિમા કર્યો. ૫૧૨ થી ૫૧૬.

કોસંવી ચંદ્રમૂરોયરણં વાગારસીય સક્કો ડ ।

રાયમિહે રૂંસાણો મહિલા જણઓ ય ધરણો ય ॥ ૫૧૭ ॥

येसालि भूयणंदो चमरुणाओ य सुंसुमारपुरे ।
 भोगपुरि सिंदकंदग माहिंदो सत्तिओ कुणनि ॥ ५१८ ॥
 वारण सणंकुमारे नंदीगाये पिउरसहा वंदे ।
 मेढियगामे गोवो वित्तासणयं च देविंदो ॥ ५१९ ॥
 कोसंविण सयाणीओ अभिगहो पोसवहुल पाडिवाई ।
 चाउम्मास मिगावाई विजय सुणुत्तो य नंदा य ॥ ५२० ॥
 तच्चावाई चंपा दहिवाहण वसुधई विजयनामा ।
 धणवाई मूलालोयण संपुलदाणे य पवज्जा ॥ ५२१ ॥

ત્યાંથી લગવાન કૌશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્ય ઉતરીને લગવન્તને મહિમા કર્યો. ત્યાંથી વાણરશીએ ગયા, ત્યાં ઇન્દ્રે મુખશાતા પૂછી વંદના કરી, ત્યાંથી રાજ્યશ્રુતિએ ગયા, ત્યાં ઇશાનેન્દ્રે લગવન્તને મુખશાતા પૂછી, ત્યાંથી મિથિલા નગરીએ ગયા, ત્યાં જનક રાજાએ પૂજા કરી અને ધરણ્યેન્દ્રે સાતા પૂછી. ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, ત્યાં ભૂતાનન્દે સાતા પૂછી (અહીં અગીઆરમી વર્ષાશત્રિ થઈ) ત્યાંથી સુસુમાર પુરે ગયા, ત્યાં ચમરેન્દ્રને ઉત્પાત થયો. ત્યાંથી લોગપુરે ગયા ત્યાં માહેન્દ્ર નામને કાત્રિય ખર્જૂરી લઈ ભગવન્તને મારવા દોડ્યો, તે વખતે વંદન કરવા આવેલા સનત્કુન્દ મારેન્દ્રે અટકાવ્યો અને લાય પમાડ્યો. ત્યાંથી લગવાન નંદી ગામે ગયા, નંદી નામે ભગવાનના પિતાને મિત્ર હોતો તેણે ભગવન્તને આપીને વંદના કરી. ત્યાંથી મેંદીક ગામે ગયા, ત્યાં કુમ્ભારગામની પૈઠે ગોવાળે ભગવન્તને ઉપસર્ગ કરવા માંડયા, તેમને ઇન્દ્રે ત્રાસ પમાડી કાઢી ચૂકયા. ત્યાંથી લગવાન કૌશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં શતાનીક રાજા, મૃગાવતી રાણી, વિજયસુગ્રસ અમાત્ય, નંદા તેની હાર્યા, તત્ત્વવાદી નામે ધર્મપાઠક, ધનાવહ શેઠ, ચૂલા નામે તેની સ્ત્રી રહેતાં હતાં; તે વખતે ત્યાં પોસ વદી પ્રતિપદાએ ચતુર્વાધ અલિગ્રહ લઇને ભગવન્ત ભિક્ષા માટે ફરતાં હતાં, પણ અલિગ્રહ પૂર્ણ થતો નહિ, છેવટે ચંપાનગરીના દક્ષિણાદેવ રાજાની પુત્રી વસુ-મતી (ચંદનખાળા) ધનવહને ત્યાં કાસી તરીકે હતી તેની પાસે અલિગ્રહ પૂર્ણ થવા-થી બાકલા ભિક્ષા લીધી. ૫૧૬ થી ૫૨૧

तत्तो सुपंगलाए सणंकुमार मुळेचए य माहिंदो ।
 पालग वाइलवणिए अंगलं अप्पणो असिणा ॥ ५२२ ॥
 चंपा वासावासं जक्खीदं साइदत्त पुच्छा य ।
 वागरण दुह पप्पसण पच्चक्खाणे य-दुविहे उ ॥ ५२३ ॥
 जंभियगामे नाणस्स उप्पया वागरेइ देविंदो ।
 भिडिपगामे चमरो वंदण पियपुच्छणं कुणइ ॥ ५२४ ॥
 छम्माणि गोवक्कहसल पवेसणं मज्झिमाए पावाए ।
 खरओ विज्जो सिद्धत्य वाणियओ नीहरामेइ ॥ ५२५ ॥

त्यांभी नीकणीने लगवाना सुभंगण गात्रे गथा, त्यां सनत्क मारेद्रे वन्दना करीने

હાર્ય નામે આઠાણુ હોતો. તેની યજ્ઞદીક્ષા કરવાની વખતે નગરવાસીઓ અને દેશવાસીઓ યજ્ઞભૂમિમાં આવ્યા હતા. તે વખતે યજ્ઞભૂમિની ઉત્તર બાજુએ ઝોકાન્ત વિવિધ પ્રદેશમાં દેવ-દાનવેદ જિનેન્દ્રના મહિમા કરતા હતા. હવનપતિ, વ્યન્તર, ન્યાતિપિ, અને વૈમાનિક દેવો યાતાની પર્યાદા અને સર્વ ઋદ્ધિ સહિત જિનેન્દ્રના જ્ઞાનોત્પત્તિનો મહોત્સવ કરવા હાજ્યા, ૫૩૫ થી ૫૪૨, ૧૧૫ હા.

હવે સમવસરણ સંબંધી નવ દારો કહે છે.

સુસુરણે કેવંઈ સ્વ પુત્તલ વાગરણ સોયપરિણામે ।

દાણં ચ દેવમલ્લે મહુણયણે ઉવરિં તિત્યં ॥ ૫૪૩ ॥ દારગાહા ॥

જત્ય અપુહોસરણં જત્ય વ દેવો મહદ્દિહઓ પદ્ ।

વાઓદયપુષ્પવદ્દલપાગારતિયં ચ અમિઓગા ॥ ૫૪૪ ॥

મણિકણગરયણચિત્તં ભૂમીભાગં સમંતઓ સુરમિં ।

આજોઅણંતરેણં કરેતિ દેવા વિચિત્તં તુ ॥ ૫૪૫ ॥

વેંદટ્ટાઈ સુરમિં જલથલયં દિવકુસુમણીહારિં ।

પદ્મરંતિ સમન્તેણં દસદ્ધવણં કુસુમવાસં ॥ ૫૪૬ ॥

મણિકણગરયણચિત્ત ચતુર્દિસિં તોરણે વિઝવંતિ ।

સત્તલ્લસાલમંજિયમયરદ્યચિંધસંઠાણે ॥ ૫૪૭ ॥

તિન્નિ ય પાગારવરે રયણવિચિત્તે તર્હિ સુરગણિંદા ।

મણિકંચણકવિસીસગવિભૂસિણ્ તે વિઝવંતિ ॥ ૫૪૮ ॥

અવંતરમજ્જવર્હિં વિમાણજોઝમવણાહિવકયા ઉ ।

પાગારા તિન્નિ ભવે રયણકણમે ય રયણ્ ય ॥ ૫૪૯ ॥

મણિરયણહેમયાવિય કવિસીસા સઘરયણિયા દારા ।

સઘરયણામપશ્ચિય પઠાગધયતોરણવિચિત્તા ॥ ૫૫૦ ॥

સમવસરણવિધિ, કેટલા સામાયિકની પ્રવૃત્તિ, હવનપતિના રૂપરૂપ, પુષ્પ, ઉત્તર, ઝોકાપરિણામ, વૃત્તિદાન, દેવઆદ્ય, આદ્યાનયનવિધિ અને પ્રથમ પૌરણી વીત્યા બાદ ગણધરની દેશના એ નવ દારો કહેવાશે. જ્યાં પૂર્વે સમવસરણ ન થયું હોય, અને જ્યાં મહર્દિક દેવો આવે, ત્યાં વાણુ, ઉદકવદ્દલ, અને પુષ્પવદ્દલ વિકુર્વેને આલિયોગીક દેવો ત્રણ પ્રાકાર કરે છે. મણિ-કનક-અને રતનથી વિચિત્ર પ્રકારના ભૂભાગને સર્વ દિશાઓમાં સુગંધમય કંડીને યોજન પર્યન્ત પૃથ્વીને દેવો વિવિધ પ્રકારની સુગંધવાળો કરે છે. વૃન્તસ્થાપિ જળા અને રથજામાં થએલાં અતિ ગંધ પ્રસરવાવાળાં સુવાસિત દિવ્ય પુષ્પો આરે બાજુ વેરે છે અને પંચવર્ણ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે. વળી સુંદર છત્ર, પુતળીઓ, મગરદંત્રજના ચિન્હ વાળા આકારો અને મણિ કનક તથા રતનથી જઠિત તોરણો આરે દિશાઓ વિકુર્વે છે. વળી ત્યાં મણિ-કંચનના કાંચરાથી વિભૂષિત રતનજડિત ત્રણ પ્રાકાર, તે દેવસમૂહ અને હન્દ્રો વિકુર્વે છે. અંદરનો, મધ્યનો, અને બહારનો એ ત્રણ પ્રાકાર અનુક્રમે રતન, કનક, અને રત્નતના હોય છે, તે વૈમાનિક, ન્યાતિપ અને તે હવનપતિ દેવોએ કરેલા હોય છે. મણિ-રતન અને સુવર્ણમય કાંચરાઓ પ્રથમ આદિ પ્રાકારમાં વૈમાનિક આદિ દેવો કરે છે, તે સર્વ

વિકુર્વે છે, અને ત્યાં તીર્થંકર પાદમુળમાં નમીને સર્વ દેવો શર્વ દિશાઓમાં કલકલ શબ્દથી ઉત્કૃષ્ટ સીંહનાદ કરે છે. અરોહવૃક્ષ પીઠિકા દેવચંદક, સીંહાસન, ઇત્ર, ચામર અને બીજી પદ્મ જે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે સર્વ વાણવ્યંતર દેવો કરે છે. સાધારણ સમવસરણમાં એ પ્રમાણે થાય છે, પણ જ્યાં ઋદ્ધિમાન દેવ ગ્યાવે છે, ત્યાં તે તે ઋદ્ધ સમુળ કરે છે, બીજી વખતે તેા લજના જાણવી. ઉપરોક્ત સમવસરણમાં પ્રથમ યોદિધિએ

शाता पूछी, त्यांथी मुक्षेत्र गात्रे गया, त्यां भाहेन्द्र शाता पूछवा आव्यो, त्यांथी पालक गात्रे गया, त्यां पातण्य वसिष्ठ मुसाद्रींमे जतो हुतो ते लगवन्तना शुक्रनधी अभंगण भानीने चोतानी तरवारथी भारवा आव्यो. तेने सिद्धार्थ देवे भारी नांज्यो. त्यांथी लगवान य-
पानगरींमे गया, त्यां यक्षेदे शाता पूछी ने स्वातिदत्त आत्मणे पृच्छा करी, लगवन्ते तेने जे प्रकारेने उपदेश आने जे प्रकारेनुं प्रत्याज्यान कथुं. त्यांथी लगवान नालिका गात्रे गया, त्यां छन्दे आवीने शानोत्पत्तिनो काण कथो, त्यांथी भिद्रिका गात्रे गया, त्यां यभरेन्द्रे आवी वंदना करी आने शाता पूछी, त्यांथी लगवान पन्नापुी गात्र गया, गात्र भट्टार प्रतिभा धरीने रक्षा, गोवाण तेभने भणद लणावी गात्रभां गयो, भणद अष्टवीभां खाद्या गया, गात्रभां गयेला गोवाणे आवी लगवन्तने पूछयुं, लगवन्त ज्ञान रक्षा, आथी कृपित थर्ग गोवाले लगवन्तना कानभां जे शलाका जेसारी दीधी. समसाव धारी लगवान त्यांथी मध्यमा नगरी-
मे गया, त्यां भरक वैद्य आने सिद्धार्थ वसिष्ठे ते शलाका भट्टार काढी. परर धी परप.

॥ उपसर्गो समाप्तः तथा. ॥

जंभिय वहि उज्ज्वालियतीर वियावत्त सामसाल अहे ।

छट्टेणुहुडुयस्स उ उप्पन्नं केवलं नाणं ॥ ५२६ ॥

जो य तवो अणुचिन्नो वीरवरें महाणुभावेणं ।

छउमत्थकालियाए अःकमं किच्चइस्सामि ॥ ५२७ ॥

नय किर चाउम्मासे छकिर दोमासिए उवासीय ।

वारस य मासियाहं चावत्तरि अद्धमासाहं ॥ ५२८ ॥

एगं किर छम्मासं दो किर तेमासिए उवासीय ।

अह्हाइज्जाइ दुवे दो चेव दिवद्धमासाहं ॥ ५२९ ॥

भहं च महाभहं पडिमं तत्तो य सब्बओभहं ।

दो चत्तारि दसेव य दिवसे ठासीय अणुवद्धं ॥ ५३० ॥

गोयरमभिग्गहज्जुयं खमणं छम्मासियं चउकासीय ।

पंचदिवसेहि ऊणं अब्बहिओ वच्छनयरीए ॥ ५३१ ॥

दस दो य किर महापा ठाइ मुणो एगराडयं पडिमं ।

अट्टमभत्तेण जई एक्केणं चरमराडयं ॥ ५३२ ॥

दो चेव य छट्ठसए अऊणानीसे उवासिया भमवं ।

न कयाइ निच्चभत्तं चउत्तमभत्तं च से आसि ॥ ५३३ ॥

वारस चासे अहिए छ भत्तं जहन्नयं आसि ।

सर्वं च तवोक्कमं अपाणयं आसि वीरस्स ॥ ५३४ ॥

नालिका गात्रनी भट्टार, कल्लुवाहुका नदीना तीरे, वैद्यावृत्त्य (छट्टे) चैत्यनी समीपे शासपृक्षणी नीचे उत्कटिकाभने छुडु लक्ष्म युक्त लगवन्त हुता त्यारे तेभने देवण शान उत्पन्न थयुं. भट्टाउलाव वीर प्रत्युजे छमस्य अवरस्याभां जे तप कथुं, ते हुवे अणुकेने

તથા બ્યોતિપીની દેવીઓ કેવળી જિનેશ્વરને તથા ત્રણવાર તીર્થને પ્રણામ કરીને તેમજ મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ પણ જિનેશ્વર ગણધર ને કેવાલને નમસ્કાર કરીને સ્વસ્ત્ય સ્થાનકે બેઠે છે, ભાવનપતિ, વ્યન્તર, અને બ્યોતિપીદેવો સાધુઓની પ્યાલુમાં વાયવ્ય દિશામાં બેસે છે, વૈભાનીક દેવો અને મનુષ્યો પ્રદક્ષિણા કરીને ઈશાન દિશામાં સ્વસ્થાને બેસે છે. ૫૫૧-૫૬૦

સંજય યેમાણિત્વી સંજય (૩) પુત્રેણ પવિસિર્જુવોરં ।

કાઠં પયાહિનં પુત્રદક્ષિણેઃઠંતિ દિસિમાગે ॥ ૧૧૬ ॥ મા૦ ॥

જોડસિયભવણવંતરદેવીઓ દક્ષિણેણ પવિસંતિ ।

ચિદંતિ દક્ષિણાવરદિસિમિ તિગુણં જિણં કાઠં ॥ ૧૧૭ ॥ મા૦ ॥

અવરેણ ભવણવાસીવંતરજોડસમુરા ય અર્ગતું ।

અચરુતરદિસિમાગે ઠંતિ જિણં તો નમંસિત્તા ॥ ૧૧૮ ॥ મા૦ ॥

સમર્હદા કમ્પમુરા રાયા ણરણારીઓ.લદીનેણં ॥

પવિસિત્તા પુચ્ચુતરદિસીઈ ચિદંતિ પંજલિઆ ॥ ૧૧૯ ॥ મા૦ ॥

પક્ષોક્ષીય દિસાઈ તિગં તિગં હોદ્દ સન્નિવિદ્ધ તુ ।

આદિ ચરિમ વિમીસ્સા ચીપુરિસા સેસપત્તેયં ॥ ૧૨૦ ॥

પૂંતં મહ્દિદ્યં પણિવયંતિ તિયમવિ વયંતિ પળમંતા ।

ળવિ જેતળા ણ વિકહા ણ પરોપ્પર મચ્છરો ણ ભયં ॥ ૧૨૧ ॥

ચિદયંમિ હોંતિ તિરિયા તદ્દયે પાગારમંતરે જાળા ।

પાગારજદે તિરિયાડવિ હોંતિ પત્તેય મિસ્સા વા ॥ ૧૨૨ ॥

સહં ચ દેસવિરતિ સમ્મં ઘેચ્છંતિ ય હોંતિ કહળાઠ ।

ફહરા અમૂહલવલો ન કહેડે ભાવસ્સડુ ણ તં ચ ॥ ૧૨૩ ॥

સાધુઓ, વૈભાનીક દેવીઓ અને સાધ્વીઓ પૂર્વ, તરદેશી દાખલ થઈ વીરપ્રભુને પ્રદક્ષિણા કરીને અગ્નિકેાણે બેસે છે. બ્યોતિપિ, ભાવનપતિ, અને વ્યન્તરની દેવીઓ દક્ષિણ પ્યાલુ દાખલ થઈ જિનેશ્વરને ત્રણ વાર પ્રણામ કરીને નૈઋત્ય કોણે બેસે છે. ભાવનપતિ, વ્યન્તર અને બ્યોતિપિ દેવો પાશ્વર તરદેશી આવી જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને વાયવ્ય કોણે બેસે છે. ઇન્દ્ર સહિત કલ્પના દેવો, રાજાઓ, મનુષ્યો અને સ્ત્રીઓ ઉત્તર દિશાર્થ આવીને ઈશાન કોણે બેસે છે. એકેલી દીશામાં ત્રણ ત્રણ સન્નિવિદ્ધ હોય છે. આદિ અને

મણુણ ચત્તમન્નયરં તિરિણ તિન્નિ વ દુવે વ પઢિવજ્જે ।

જડ્ઝ નત્થિ નિયમસો ચ્ચિય સુરેસુ સંમત્તપઢિવત્તી ॥ ૫૬૫ ॥

તિત્થપણામં કાર્ઠ્ઠ કહેઠ્ઠ સાહારણેણ સદેણં ।

સઘેસિં સણ્ણીર્ણં જોયણ્ણીહારિણા ભગવં ॥ ૫૬૬ ॥

તપ્પુત્થિયા અરહયા પૂઠ્ઠયપૂયા ઉ વિણયકમ્મં ચ ।

કયકિચ્છોઽવિ જહ્ઝ કહેઠ્ઠ કહેણ નમણ તહા તિત્થં ॥ ૫૬૭ ॥

જત્થ અપુલ્લોસરણં ન દિટ્ઠપુલ્લં વ જેણ સમણેણં ।

વારસહિં જોયણેહિં સો એઢ અણામમે છહુયા ॥ ૫૬૮ ॥

સઘસુરા જડ્ઝ રૂવં અંઘુટ્ટપમાણયં વિઠ્ઠેજ્ઞા ।

જિણપાયંઘુટ્ઠં પઢ્ઠ ન સોહણ તં જાહિંગાલો ॥ ૫૬૯ ॥

મળહર આહાર અણુત્તરા(ય) જાઘ વળ ચક્કિ વાસુ વલા ।

મંઠલિયા તા હીણા છટ્ઠાણમયા ભવે સેસા ॥ ૫૭૦ ॥

સમવસરણમાં મહાધ્યાની અંદર ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય તિર્થયામાં બે અથવા ત્રણ સામાયિક પામનાર હોય, જો કોઈપણ જીવ કોઈપણ જાતનું પક્ષય પામનાર ન હોય, તો દેવોમાં અવરય સમ્યક્ત્વ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છેજ, તેને પ્રણામ કરીને સર્વ સંતોષીલોવો સમજી શકે એવા ચોળન વ્યાપ્તિ સાધારણ શબ્દવડે વાત ધર્મ કહે છે. તીર્થપૂર્વક તીર્થકરપણ હોય છે, તેથી તીર્થને નમસ્કાર કરીને અર્ચિ ॥ પૂજીત પૂજા અને વિનયકર્મ થાય માટે તીર્થને પ્રણામ કરે છે, જેમ કૃતકૃત્ય છતાં તે ભગવાન ધર્મ કહે છે તેમ તીર્થને નમે છે. જ્યાં અપૂર્વ સમવસરણ થયું હોય, તેમ તેને સાધુએ પૂર્વે ન કીકું હોય, તો તે ખાર ચોળનથી પણ ત્યાં આવે છે, જો ન આવે ચારણુ પ્રાપ્તિ થાય છે. અથાએ દેવો જો અંશુકા જેવડું રૂપ દિવ્ય શક્તિથી ચિકુર્વે તે અંગારાની થેઠે જીનેશ્વરના પગના અંશુકા આગલ શોભા ન પામે, તીર્થકરના થી ગણધર, આહારક શરીરી, અણુત્તર દેવો, યાવત વ્યત્તર દેવો, ચક્રિ, વાસુદેવ, બળા અને મંડળીક રાજાઓ અતુકંત્રે એકેકથી અનન્તઅંશુકા હીનરૂપવાળા હોય છે, અને કીના છ સ્થાનગત હોય છે, એટલે બીજાઓ છઠાણવડીયા હોય છે, પદ્મ થી ૫૭૦

સંઘયણરૂવસંઠાણ વળ્ણ ગઢ્ઠ સત્ત સાર ઉસ્સાસા ।

એમાઇણુત્તરાઈં હવંતિ નામોદણ તસ્સ ॥ ૫૭૧ ॥

પગઢીર્ણં અણ્ણામુવિ પસત્થહદયા અણુત્તરા હોંતિ ।

સ્વયવ્વસમેઽવિય તહા સ્વયમ્મિ અવિગલ્પમાહેસુ ॥ ૫૭૨ ॥

અસ્સાયમાઇયાઓ જાવિઅ અમુહા હવંતિ પગઢીઓ ।

ગિંયરસલ્લવોવ્વ પપ્પહ્ઠ જ ન હોંતિ તા અમુહયા તસ્સ ॥ ૫૭૩ ॥

ધમ્મોદણ રૂવં કરેંતિ રૂવસ્સિણોઽવિ જડ્ઝ ધમ્મોઢ્ઠી

ગિજ્ઞવઓ ય સુરુવો પસંસિમો તેણ રૂવં તુ ॥ ૫૭૪ ॥

કાલેણ અસંસેણવિ સંસાતીનાણ સંસરેણં તુ ।

મા સંસયવોચ્છિત્તો ન હોજ્ઞ કમ્પાગરણદોસા ॥ ૫૭૫ ॥

સદત્ય અવિમમત્તં રિદ્ધિવિમેસો અકાલહરણં ચ ।

‘સત્તણુપચઓઽવિ ય અર્ચિત્તણુભૂતિઓ જુગવં ॥ ૫૭૬ ॥

વાસોદયસ્સ વ જહા વળ્લાદી હોંતિ માયણવિસેસા ।

સર્વેસિંપિ સમાસા જિણમાસા પરિણમે एवં ॥ ૫૭૭ ॥

સંધ્યણુ, રૂપ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગતિ, સત્ત્વ, સાર, અને ઉદ્યાસ ઇત્યાદિ વસ્તુ તેમને તીર્થકરનામકર્મના ઉદયથી અનુત્તર હોય છે, બીજી કર્મપ્રકૃતિઓ પ્રશસ્ત ઉદયવાળી હોય છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં પણ તેવીજ રીતે હોય છે, ક્ષય થતાં તે વર્ણન પણ ન કરી શકાય એવી હોય છે. અશાતા વેદનીયાદિ જે અપ્રકૃતિઓ હોય છે, તે પણ દુધમાં લીંબાના રસના બીંદુની જેમ તેની અશુભતા નહિં હોય છે. ધર્મના ઉદયથી તેણું અનુપમ રૂપ હોય છે, વળી રૂપવન્ત પણ જે ધર્મ કરે છે, બીજાઓએ તે તે સારી રીતે કરવા જોઈએ, તથા રૂપવન્તણું વચન સર્વ કોઈ માન્ય છે, તેથી ભગવન્તણું રૂપ અને વખાણીએ હોએ. અસંખ્યાત સંગથી હવોના સંશ અનુક્રમે બોલવાના ટોપને લીધે અસંખ્યાતા કાળે પણ નાશ ન થાય, સર્વ હવોપર ભગ સમભાવવાળા એકીકાળે સંશય છેદવાથી ગણાય, નદિવિરોધ પણ સંશય દૂર કરવાથી ગણ અચિંત્ય શુભ વિભૂતિને લીધે હવોને સર્વશુભાનો પ્રદાય થાય છે, તેથી યુગપદ્દશો સર્વના સંશયનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધિનાં ખાણી જેમ લુંદા લુંદા ભાગનોથી વિવિધ વર્ણોદિય થાય છે, તેમ જીનેશ્વરની વાણી પણ સર્વને સ્વભાષામાં પરિણમે છે. ૫૭૬ થી ૫૭

સાહારણાસવચ્ચે તદુવઓગો ડ માહગિરાણ ।

ન ય નિદિજ્જહ્ સોયા કિદિમાણિયદાસિઆહરણા ॥ ૫૭૮ ॥

સવ્વાડઅંપિ સોયા સ્વેજ્જ જહ્ સયયં જિણો કહણ ।

સીડણ્હલુપ્પિવાસાપરિસ્સમમર અવિમર્જેતો ॥ ૫૭૯ ॥

વિત્તી ડ સુવળ્લસ્સા વારસ અહં ચ સયસહસ્સાહં ।

તાવહયં ચિય કોડો પીતાદાણં તુ ચક્કિસ્સ ॥ ૫૮૦ ॥

एयં ચેવ પમાણં નવરં રમયં તુ કેસવા દિત્તિ ।

મંદલિઆણ સહસા પીડિદાણં સયસહસ્સા ॥ ૫૮૧ ॥

મત્તિવિહવાણુરૂવં અણેવિ ય દેંતિ રૂમમાર્હિયા ।

સોઝણ જિણાગમણં નિડત્તમણિઓરૂપ્પું વા ॥ ૫૮૨ ॥

દેવાણુઅત્તી મત્તોપૂષા ધિરકરણ સત્તઅણુકંપા ।

સાઓદય દાણગુણા પમાણા ચેવ તિત્થસ્સ ॥ ૫૮૩ ॥

રાવા વ રાયમચ્ચો તસ્સઽસઈ પડર જળવઓ વાઽવિ ।

શુ, ક્રુધા, ખીપાસા, પરિશ્રમ અને ભયની ગણના કર્યા ગિયાય જિનેથર ભગવાન જો
ધર્મોપદેશ કરે, તે ઓતાજન ભગવાન ગરીબ સગળુ આશુષ પલુ ખપાવી નાંખે,
ના આગમનની ખંખર આપનારને ચક્રવર્તિ સાડાખાર લાખ પ્રમાણ મુવર્ણ વૃત્તિ-
આપે અને તેરલાજ કેદી પ્રમાણ મુવર્ણ પ્રીતિદાનમાં આપે છે. એરલાજ પ્રમાણવાળુ
(૩૫) વાસુદેવ આપે છે, અને મોડલિક રાજાઓ સાડાખાર હજાર પ્રમાણ વૃત્તિ-
થા સાડાખાર લાખ પ્રમાણ પ્રીતિદાન આપે છે. એ સિવાય બીજા પણ ધનવાનો
ની ભક્તિ અને વિભવાનુસાર જિનાગમન સાંભળીને નિયુક્ત-અનિયુક્ત, પુરુષોને દાન
છે. એ પ્રમાણે કરવાથી દેવાનુવૃત્તિ, ભક્તિ, સ્થિરીકરણ, સત્વાનુકંપા, શાતાવેદની-
ખંધ તથા તીર્થની પ્રભાવના એ શુભો થાય છે. રાજા અથવા રાજાનો પ્રધાન,
અભાવે વિશિષ્ટ લોક સમુદાય દુર્બલિકાથી ખાંડેલા અને સારી રીતે છડેલા એક
પ્રમાણ ક્રોધદના ચોખા, વેહેચીને યુનઃ લાવેલા અખડીત, રાજરહિત, ફલકવી-
આદક પ્રમાણનો ખલિ કરે છે, અને તેમાં દેવો પણ ગંધાદિક નાખે છે. ૫૭૮ થી ૫૮૫

વલિપવિસનસમકાલં પુવદારેણ ઠાતિ પરિક્રહણા ।

તિગુણં પુરઓ પાડળ તસ્સદ્ધં અવહિયં દેવા ॥ ૫૮૬ ॥

અદ્ધદ્ધં અદિવદ્ધનો અવસેસં હવડ પાગયજનસસ ।

સદ્ધામયપ્પસમણી કુપ્પડ ણ્ણો ય છમ્માસે ॥ ૫૮૭ ॥

સ્વેયવિણોઓ સીસગુણદીવંણા પચ્ચઓ ઉભયઓડિ ।

સીસાયરિયકમોડિ ય ગણહરકહણે ગુણા હોંતિ ॥ ૫૮૮ ॥

રાઓવળીઅસીહાસણે નિવિદ્ધો વ પાયવીદંપિ ।

જિદ્ધો અન્યરો વા ગણહરો કહડ વીઆ ॥ ૫૮૯ ॥

સંભાર્ણડિ અપે સાહડ જં વા પરો ઉપુચ્છિજ્ઞા ।

ળ ય ણં અણાસેસી વિયાણર્ણે એસ છવમત્યો ॥ ૫૯૦ ॥

તં દિવદેવયોસં સોઝ્ઞં માણસા તર્હિ તુદ્ધા ।

અહો (હુ) જળિણેણ જદ્ધ દેવા કિર આગયા ડહયં ॥ ૫૯૧ ॥

એકારસવિ ગણહરા સવ ણ્ણયવિસાલકુલવંસા ।

પાવાણ મજ્ઞિમાણ સમોસદ્ધા જન્નવાદમ્પિ ॥ ૫૯૨ ॥

પૂર્વદારથી ખલિ પ્રવેશ થતાના સમકાળેજ ધર્મકથા ઉપરમ પામે છે, ખલિ
પાવનાર રાજાઓ ભગવન્તને ગણવાર પ્રદક્ષિણા કરીને ભગવન્તના ચરણ કમળ આગળ
નાંખે છે, તેમાંના અર્ધો ભાગ અપરધીજ દેવો મહાપુ કરે છે. બાકીના અર્ધો ભા-
ગ અર્ધ રાજા લેછે અને અવશેષ ભાગ પ્રાકૃતજનો લેછે. એ ખલિ મસ્તકપર નાંખ-
વો સર્વ રાગનો નાશ થાય છે, અને છ મામ પર્યન્ત અન્ય રાગનો પ્રકોપ પણ નથી
જા. તે પછી બીજી ચોરિયામાં ગણધર મહારાજ દેશના આપે છે, કારણ કે એથી ભગવ-
ના જોડને અપગમ, ગિર્યના શુભની ઉદીપના થાય છે, અને પ્રકારે યથાથ વાદીપણાનો પ્રયત્ન
ને શિષ્ય તથા આચાર્યનો એ પ્રમાણે કંમ જણાવાય છે, ઇત્યાદિ શુભો ગણધર મહારા-
જ દેશનાથી થાય છે. ભગવન્તના પાદપીઠ ઉપર અથવા રાજાએ આણેલા ચિહ્ના-
વેળાને જોઈ અથવા બીજા કોઈ ગણધર મહારાજ બીજી ચોરિયામાં દેશના

(૬૧૬) ગણધર દેશનાની રીતિ તેનું ફલ અને ઇન્દ્રભૂતિ આદિનું સમાગમન.

આપે છે. અસંખ્યાતા ભવ પર્યાન્તનું, અથવા અન્ય જે કોઈ કંઈ પૂછે, તે સમગ્ર મહારાજ કહે છે, તેમના કથનથી અનતિશયી મનુષ્ય આ છડાસ્ય છે, એમ કહેવું નહિ, આ વખતે તે દિવ્ય વેદનુંદુષિ સાંભળીને નજીકમાં રહેલી યજ્ઞભૂમિમાં ખુશી થયા, કે આહો ! શું આ યાદીકના યજ્ઞ કે જેથી દેવો આહી આવે છે, ત્યાં સમારંભમાં મધ્યમાપાપા નગરીમાં ઉત્તમ અને વિશાળ કુળ તથા અન્યમવાળા ગણધરે આવ્યા હતા. ૫૮૬ થી ૫૮૨.

પદમિત્ય ઇંદ્રમૂર્ધે વિદ્ઓ હ્રણ દોદ અગિમૂર્ધિતિ ।

તદ્દય ય વાઙમૂર્ધે તઓ વિયત્તે મુદ્દમ્મે ય ॥ ૫૯૩ ॥

મંદિય મોરિયપુત્તે અકંપિષ્વે ચેવ અવલમાયા ય ।

મેયજ્ઞે ય પમાસે ગણદરા હોતિ વીરસસ ॥ ૫૯૪ ॥

જંકારણ ણિક્સમણં વોચ્છં એપ્પમિ આણુપુવીણ ।

વિત્થં ચ મુદ્દમ્માઓ ણિરવચ્ચા ગણદરા સેસા ॥ ૫૯૫ ॥

જીવે કમ્મે તજ્જીવ મૂય તારિસય વંધમોક્ષે ય ।

દેવા ણેરદ્દય યા પુણ્ણે પરલોય ણેવાણે ॥ ૫૯૬ ॥

પચ્છં પંચસયા અદ્ધુદ્ધ સયા ય હોતિ દોણ્ણ ગણા ।

દોણં તુ જુવલયાણં તિસઓ તિસઓ ભવે ગચ્છો ॥ ૫૯૭ ॥

સોહજા ફિરમાણીં મંદિમં દેવેહિ જિણર્વરિદસસ ।

અહ એદ્ અહમ્માણી અમરિસિઓ ઇંદ્રમૂર્ધિતિ ॥ ૫૯૮ ॥

આમદ્ધો ય જિણેણં જાદ્દજંરામરણવિપ્પમુક્કેણં ।

ણમેણ ય ગોત્તેણ ય સઘણ્ણસઘદરિસીણં ॥ ૫૯૯ ॥

કિં મન્નિ અત્થિ જીવો હ આહુ નત્થિત્તિ સંસઓ તુહ્ણ ।

વેયાપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૬૦૦ ॥

આહી ગણધરેમાં પહેલા ઇન્દ્રભૂતિ, બીજા અગ્નિભૂતિ, ત્રીજા વાયુભૂતિ, વ્યક્ત, પાંચમા સુધમ, છઠ્ઠા મંદિક, સાતમા ગૈર્ધિપુત્ર, આઠમા અકંપિત, નવમા લજ્જાતા, દસમા ગેતાર્થ, અને અગ્રધરમા પ્રભાસ, એ વીર પ્રભુના ગણધરે છે, જે કારણથી તે ગણધરેનું નિષ્ક્રમણ થયું, તે અનુક્રમે કહેવાશે, સુધર્મ સ્વામીથી ચાલ્યું, અને બાકીના ગણધરે શિષ્યપરિવારની પરંપરા વિનાના થયા. છવ, કર્મ, એજ છવ, પૃથ્વી આદિભૂતો આ ભવમાં જેવો હોય તેવોજ પરભવમાં થાય, બંધ, દેવ, નારકી, પુન્ય, પરલોક, અને નિર્વાણ એ આગીઆર વિષયમાં અનુક્રમે આ ગણધરેને સંશય હતા. આગીઆરમાંના પાંચ ગણધરે, પાંચસો શિષ્યના પરિવાર જે ગણધરે સાડા ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા, અને જે યુગલ ગણધરે એકદે ગણધરે ત્રણસો ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા હતા. દેવોવડે જિનેશ્વરના મહિમા, સાંભળીને મત્સરવાળા અભિમાની ઇન્દ્રભૂતિ ભગવન્ત પાસે આવે છે, તેને જન્મ ને મરણથી મુક્તિલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિનેશ્વરે નામ ગોત્રથી બોલાવ્યા અઃ તુ એમ માને છે કે “ છવ છે કે નથી ” આવો તને સંશય વેદપદાર્થી છે, તે પદોનો અર્થ તું નથી જાણતો. ૫૯૩ થી ૬૦૦